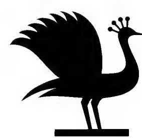
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13840

Krivichi Memorial Book

Ner tamid

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Ner tamid : yizkor le-Krivits', li-kehilah she-nikhretah / havre ha-ma'arekhet, Yesha'yahu Katsovits' ... [et al.] ; ha-'orekh, Matityahu Bar-Ratson.
IMPRINT	880-04 [Israel] : Irgun yots'e Krivits' be-Yiśra'el uva-tefutsot, 1976.
DESCRIPT	724 p. : ill. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Belarus -- Krivichi.
	Krivichi (Belarus) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Belarus -- Krivichi.
ADD'L NAME	Bar-Ratson, Matityahu.
ADD'L TITLE	Yizker-megile fun Krivitsh

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

נר תמיד

יזכור לקריביץ' - לקהילה שנכרתה

חברי המערכת:

ר' ישעיהו קצוביץ' ז"ל; ח. מ. טאוגר; זהבה סלובודסקי
(לבית שטיינגולד); יוסף שמיר (שימענטשיק)

העורך:

מתתיהו בר-רצון

הוצאת אירגון יוצאי קריביץ' בישראל ובתפוצות

תשל"ו 1976

שלושים וארבע שנים לשואת קהילתנו

נדפס בדפוס „אורלי", טל. 32062

נר תמיד

א יזכור-מגילה פון קריוויטש

א יידיש שטעטעלע וואס געווען...

רעדאַקציע-קאָלעגיום:

ר' ישעיהו קאצאוויטש ז"ל; ח. מ. טאוגער; זהבה סלאבאדסקי
(שטיינגאלד); יוסף שמיר (שימענטשיק)

רעדאקטאר:

מתתיהו בר-רצון

ארויסגעגעבן דורכן פארבאנד פון קריוויטשער לאנדסלייט
אין ישראל און תפוצות

תשל"ו 1976

פיראונדרייסיק יאָר נאכ'ן אומקום פון אונדזער קהילה

תוכן העניינים — אינהאלט

קריביץ׳ עד למלחמת העולם הראשונה

קריוויטש ביז צו ערשטער וועלט־מלחמה

השואה

עם „נר־תמיד"

לאחר חדשים רבים של מאמצים מרובים ועבודה מתמדת פרט לתקופת „מלחמת יום-כיפור" (אוקטובר 1973 – אפריל 1974) רשאים אנו לבוא ולברך על המוגמר; סיום כתב היד והבאתו לדפוס. הנה קם „יש" מ„אין"; קם „נר-תמיד" – „ספר יזכור" לקהילת קריביץ' זקו"טל.

כאשר ניגשנו לעבודות כינוסו וריכוזו של החומר לפני חמש שנים (בשלהי אפריל וראשית מאי 1971), לא היתה לפנינו גם שורה אחת כתובה. יתר על כן; לא היינו בטוחים בכך, אם תיענה בכלל יוזמתנו מצד קהל יוצאי עיירתנו בישראל ובתפוצות. כך, תוך הססנות וספקות רבים ותוך עידוד מצד עורכנו המנוסה כבר בדברים כגון דא ואלה, ניגשנו לצעוד צעדים ראשונים – תוך הוצאת שאלון מפורט במיוחד – אותו העברנו לכל יוצאי עיירתנו באשר הם שם. לא ידענו אז קודם כל, אם נוכל למשימה שהטלנו על עצמנו; אם נוכל להרים נטל כבד זה, מבחינת יצירת החומר וריכוזו – כל הכרוך במבנה התוכן בספרנו, משמע. אמרנו איפוא כי בכך ניבחן; בכינוס החומר וריכוזו, בכתיבתו ובעריכתו.

אכן, עמדנו בכך. אמנם גם עתה עומדת עדיין לפנינו בכל רצינותה וקשייה, כשם שעמדה גם לפנינו מלכתחילה השאלה; כיצד ואיך נוכל להרים הדבר מבחינה כספית? ברם, מקננת בנו התקווה ומפעמת אותנו האמונה, כי אם ידענו להתגבר על בעיות החומר, יכול נוכל גם להביא הכל לגמר מוצלח וניאות. „נר-תמיד" – „ספר יזכור" לעיירתנו – יהפוך עובדה קיימת ויתנוסס בארונות ועל מדפי הספרים, בספריות, במוסדות-מחקר והנצחה („יד ושם" וכ"ו) בארץ ובחו"ל וכמו"כ בחדרי הבתים של יוצאי עיירתנו בכל אתר ואתר.

כל זאת ואף זאת; עם כל הרגשות הסיפוק וחדוות היצירה המלווים אותנו כיום וממלאים הלב – עם הכנסת הספר למכבש הדפוס – הכרח הוא לנו להשיח מן הלב ואנו אמונה שדברינו היוצאים מן הלב, ימצאו דרכם ויכנסו ללב, ללא פניות כלשהן וללא שום חשדות. יתר על כן; איננו יכולים ואיננו רשאים גם ברגע זה, שלא לציין תנאיה ונסיבותיה של עבודת הכינוס וההכנה. אמת לאמיתה היא, שבדרך כלל לא נענתה יוזמתנו, כפי שציפינו. נתקלנו לרוב בחומת אדישות וקרירות זרה. על שאלוננו המפורט במיוחד נענו יחידים בלבד; (אף תשובה בכתב לא

הגיעה אל העורך וגם לא אלינו) וגם זאת לאחר ביקורים אישיים מצד העורך. רק הודות לעקשנותו ואורך-רוחו של עמיתנו יוצרו וכותבו של ספרנו, בהחלצו למשימה זו כ„שליח-מצווה" אשר לא היסס גם לנסוע ולהגיע למקומות מרוחקים, על מנת ל„חלוב" ולדובב אנשי עיירתנו – ולא נרתע גם מלחטט משך חדשים רבים בעיתונים וכתבי-עת של המאה הקודמת וראשית מאתנו – קם הדבר כפי שהוא לנגד עיניכם. עבודתנו נעשתה אם כן בתנאים ונסיבות, שלא הקלו עלינו להרים הנטל הזה.

שהדנו במרומים! אין ברצוננו להקניט אף אחד מיוצאי עיירתנו. אולם ברור ומחוור לנו, שאילו נעשתה העבודה באווירה אחרת, הרי וודאי ולמעלה מכל ספק, היינו מגיעים ליתר שלמות ויתר רב-גוונות; חזקה, שעבודתנו היתה מסתיימת כמקיפה יותר וכוללת. כאשר אנו מעלים רק בזכרוננו העובדה המרה, שאנשים סירבו לספר ולמסור עובדות כהווייתן מכל מיני סיבות וטעמים (שלא כאן המקום והזמן לפרט); כאשר אותם בני דור צעירי קריביץ׳ בשנות האימים והכליון – עבורם כל המוראות, הזוועות ואימות החידלון של השואה – נשארו בבחינת טראומה נוראה מימי הילדות ושחר הנעורים, בחינת פצע נפשי שאינו מגליד ואינו מעלה ארוכה לעולמים. כאשר דווקא אלה סירבו ולא שיתפו עצמם בעבודתנו, הרי זה פגם רציני בספר שלפנינו. אין אנו יכולים להאמין בכך, שתרומתם לחומר לא היתה מעשירה את „נר-תמיד" – „ספר יזכור" לקריביץ׳. איננו מניחים אף לרגע ולא מעלים זאת על דעתנו כלל וכלל, שסיפור כולל על פרקי הצלה מכליון ומאבק על החיים של יוצאי העיירה בישראל ובתפוצות, לא היו מוסיפים בחינת תבלינים נופך יתיר, של גוון וטעם. האם לא יסולא בפז סיפורו של נפח שנקלע לגרמניה באותן שנות אימה? ומה ערכו ושוויו של פרק העימות בין קריביץ׳ לדאכאוי? והן רצינו מאוד כי תשקף עבודתנו סיפור חייה וכליונה של עיירת-מכורתנו לאורך כל הדרך — מראשיתה ועד סופה המר והמזוועע באימותיו. ולא רק מבחינת הכרונולוגיה ההיסטורית גרידא, אלא בהדגש ובתפיסת דופק החיים ונשימתם החיותית; לא רק פרטיכל תמציתי יבש ועובדתי, אלא לחוות באור אספקלריא בהירה ככל האפשר חיים (שלמים ומקיפים) שהיו ואינם עוד...

יש להצטער איפוא מאוד על הרע מכל והוא גם בבחינת מעוות שאינו ניתן עוד לתיקון; פרקי חיים מרובים נשארו בבחינת פרשיות נעלמות וסתומות ולא יובאו לידיעת הרבים מעל דפי ספרנו, גם לא יוכלו לשמש נידבך להסטוריון העתיד בדורות הבאים – בבואו לסקור ולתאר שיברון עם כולל ומקיף – כפי שהיתה השואה והינה לפני כל

יהודי בכל אתר ואתר. קריביץ׳ מול דאכאוי! חסר לנו עימות זה; — חסר ואין לנו גם אותו סיפור רב-מתח ועשיר-דופק של הצלת חיים ומאבק-קיום במסווה של חיים כ„נכרית" בצל נכרים — פרק של נערה יהודיה מעיירתנו, מקריביץ׳ אשר נקלעה בתוקף הנסיבות כגוייה בגרמניה „המנואצת" (מלשון „נאצים") ואשר לא בא לידנו ולידיעתנו. על פרק קריביץ׳ מול דאכאוי — נראה לנו, כי ניסה ידידנו ועמיתנו העורך שהיטב הכאיבו לו כל אותן חוליות ונקודות חסרות — (והרי בצדק הננו מתבטאים ואומרים שבידיעותיו, קריביצ׳אי הוא יותר מאשר רבים מבני עיירתנו), להתגבר באמצעות סיפור בידיוני בהציבו פאנטסיה בגדר של ריאליה, בהעלותו דימיון בגדר האפשרות המציאותית. אך מה על כל השאר?

ברם, נאמר בכל זאת „לדבק טוב"; סיכומנו הסופי טוב, משמח גם מעודד. על אף החסר והנעדר שסקרנו לעיל קיים „יש" לא-אכזב; הצלחנו קודם כל לשמור על תוכניתנו המקורית במבנה הספר, כפי שעלה בדעתנו עם צעדינו הראשונים ולבצעה, מבלי לשנותה כלל ועיקר. הריהי לפניכם בקווים כלליים: חלק א׳ — קריביץ׳ מראשיתה עד למלח"הע הראשונה. חלק ב׳ — בין שתי מלחמות-עולם (כולל פרקים על העיירה בשלטון הסובייטים). חלק ג׳ — חורבנה של קריביץ׳ בשואה.

הרינו רואים מחובתנו להזכיר בזה ולציין בקורת-רוח וגם לשאת דברי תודה והוקרה, לכל המוסדות והאישים שסייעו לנו בהרמת הנטל ובהגשמת המשימה, כל שעזרו לנו בכתב ובע"פ, בהדרכה ובעצה. הוקרה ותודה מיוחדת ל„יד ושם" בירושלים ובת"א, על מתן הרשות לעיין בספרים, דברי עדות ומסמכים. ל„ספריה הלאומית" בירושלים, ל„בית התפוצות" — ספרית האוניברסיטה בתל-אביב ולספרית האוניברסיטה „בר-אילן" כל אלה יבואו על הברכה והתודה. וכמו"כ „ארכיון העבודה" בתל-אביב „מכון ז׳בוטינסקי" והספריות „שערי-ציון", „בית אחד-העם" ו„בית מיכה יוסף" וגם הספריה התורנית ע"ש רמבם על מתן האפשרות לחפש באוצרות העיתונות וכתבי העת אשר ברשותם. תודה במיוחד לספריה ע"ש י. ל. פרץ על קבלת הספר של בן-עיירתנו איסר קצוביץ׳ — „60 יאר לעבן" וגם ספרית „הארבעטער רינג" מיסודו של ה„בונד" ברח׳ קלישר בת"א, זכורה לטוב.

הרינו מודים בזאת לארכיון „מורשת" ב„גבעת-חביבה" ול„בית-לוחמי הגיטאות" על עצותיהם והדרכתם בגילוי מקורות, כיצד ואיך למצוא אותם.

דברי תודה, בצירוף ברכות חמות ולבביות ישא זקן עיתונאי ישראל — רבי דוד זכאי איש „דבר" על רשימתו המלבבת — בה מתואר

זכרון-ילדות מביקורו בקריביץ׳, אצל דודו ר׳ יואל-שלמה גינדלין ז״ל. יעמוד ר׳ יהושוע בן אריה-לייב היושב עימנו בישראל, על תרומתו הגדולה לכינוס החומר. איננו פטורים בשעת שמחתנו, לזכור וגם לברך במיוחד את הישישים היקרים והמלבבים מר ראובן פינגר ורעייתו מינה — חורשי תלם ראשון וזורעי זרע בשדה החינוך העברי בעיירתנו — וגם הם תרמו במקצת לחומר. איחולינו הלבביים ותודתנו החמה שלוחים לידידינו מר דוד קשדן ורעייתו בקנדה (בונים גדולים בחומר וברוח) על סיפור קורותיהם בימי השואה — פרקים חשובים בספר. והם פעילים ומפעילים למען ה„נר-תמיד״. כמו״כ מודים אנו למר מנדל רבינוביץ׳, מר שלום סיצקין; לידידינו מר הרצל צוקרמן ורעייתו מאשה ומר אליהו ציפילביץ׳ אף הם בקנדה, על החומר שהמציאו לנו. ישאו תודתנו הרב משה דרייזין הבלתי נלאה (שאסף בשקידה ידיעות ומידע על אימות השואה בעיירתנו) ובני קריביץ׳ מריאשה ואלי בוטביניק ומר שלמה בלאכר היושבים בארה״ב של אמריקה על החומר שהמציאו.

ישאו תודתנו כל יוצאי עיירתנו בישראל (בין אלה שהזכרנום אישית ובין אם לא הזכרנום) שתרמו מזמנם וישבו שעות רבות עם עמיתנו עורך הספר, כדי לעשות למען הכינוס.

אחרון אחרון חביב-מעין; — Pro Domo Suo — על עצמנו. לא נרתענו מהעול הכבד ועשינו במירב רצוננו וכמיטב יכולתנו. לא ציפינו ואיננו מצפים לשכר. שכרנו מובטח. אין אנו הסטוריונים ולא הסטוריוגראפים; לא היה בכוונתנו לכתוב הסטוריה או להעלות מונוגרפיה הסטורית של עיירתנו. כל עבודתנו מתמצית בהכנת נדבכים ומסד. אם יבוא אי פעם הסטוריון העתיד בדורות הבאים, אשר לא יהיה משולל וחסר היבט כולל ומקיף על השואה כאסון וטראומה לאומית של העם כולו הן בתפוצות והן בציון (מה שאין ולא יכול להיות לנו כבני דור שנתנסה בכל אלה) — ונדבכים ומסד שהנחנו בספרנו, ירחיבו היבטיו ויסייעו לו ללמוד גזירה שווה על חורבנן של אלפי עיירות וקהילות אשר נחרבו ולא באו לכלל ביטוי וזכר עלי ספר כעיירתנו, יהיה זה שכרנו הגדול והמכובד ביותר. בכך הננו מברכים על המוגמר.

חברי מערכת „נר-תמיד״ ספר „יזכור״ לקריביץ׳:
זהבה (זלטקה) סלובודסקי לבית שטיינגולד, גבעתיים
חיים־מרדכי בן רבקה־רחל וגרשון טאוגר, בת־ים
יוסף (שימענצ׳יק) שמיר, בני־ברק

מרכז החומר ועורך הספר: מתתיהו בר־רצון, גבעתיים

ביים אָפענעם „נר־תמיד״

נאָך לאַנגע וואָכן און חדשים אין פאַרלויף פון 5 יאָר צייט (אויס־שליסנדיק דעם צייט־אָפּשניט פון „יום־כיפור־מלחמה״ אָקטאָבער 1973 — אַפּריל 1974) איז אונדז מעגלעך און דערלויבט אין אַ מזלדיקער שעה באַגריסן און זאָגן דער ברכה אויף דער אָפּגעטוענער און פאַרענדיקטער מלאכה. ענדלעך איז דער כתב־יד געמאַכט; אויסגעפּאַרטיקט דרוק־פּעאיק דער מאַנוסקריפּט פון „נר־תמיד״ — „יזכור־בוך״ פון קריוויטש.

צוגייענדיק סוף אַפּריל און אָנהויב מאַי 1971 צו דער אויפנעמונג־אַרבעט פון מאַטעריאַלן צום בוך, האָט אויף אונדז אַפילו איין געשריבע־נע שורה ניט געוואַרט גרייט. נאָך מערער: מיר זיינען ניט זיכער געווען, צי וועט בכלל די „קריוויטשער משפּחה״ (ד. ה. אַלע קריוויטשער) אין ישראל און תפוצות (ווו זיי געפינען זיך) וואַרעם אויפנעמען אונדזער איניציאַטיוו. ניט זיכער אינגאַנצן, צווייפלהאַפט אין אונדזערע כוחות זיינען מיר דאָך צוגעגאַנגען אַרבעטן — מיט דער אויפמונטערנדער הילף פון אונדזער ווערטן און חשובן רעדאַקטאָר — וועלכער איז שוין פיל דערפאַרן אויף דעם געביט מיט זיינע באַדינגונגען און אָנגעלעגנהייטן. פריער פון אַלץ איז עס וויכטיק געווען זוכן, אויפצוקלייבן, אויפשרייבן און קאָנצענטרירן די מאַטעריאַלן. עס איז אויפגעשטעלט געוואָרן ספּע־ציעל אַן אויספירלעכער פראַגע־בויגן וועגן אונדזער היימשטעטל; די לעבנס־באַדינגונגען, פאַמיליען־לעבן און דערציאונגס־וועזן, ווי אויך דאָס עקאָנאָמיש־קולטורעל־געזעלשאַפטלעך לעבן — וואָס איז אויך צע־שיקט געוואָרן איבער אַלע קריוויטשער הייזער אין ישראל און גאָר דער וועלט. מיר זיינען איינשטימיק געבליבן מיט דער מיינונג פון אונדזער חבר און פריינט — רעדאַקטאָר בר־רצון, אַז וויכטיקער און דעצידירנדער פון אַלץ — איז די מאַטעריאַלן־קאָנצענטרירונג; אין לייזונג פון דער אויפ־גאַבע, וועלן אונדזערע כוחות און מעגלעכקייטן געפּרוווט ווערן. אַ פאַקט איז אַז עס איז געשען! מיר האָבן גובר געווען אַלע שוועריקייטן, וועלכע זיינען טאַקע ניט ווייניק געווען.

אמת, איצטער ווי אויך פריער שטייען מיר נאָך פאַר דער זייער פּראָבלעמאַטישער פראַגע, ווי אַזוי וועלן מיר עקאָנאָמיש עס אויפהויבן? פון וואַנען וועלן קומען מיטלען צו פינאַנסירן דאָס אַרויסגעבן פון „יז־כור־בוך״? דאָך האָפן מיר באַגייסטערט פון גלויבן, אַז אויב מיר זיי־נען אַדורך גאַנץ, אָן „ריסוק אברים״, געלייזט דער פאַרוויקלטער מאַטע־

ריאַלן-פּראָבלעמאַטיק — וועט אונדז אויך באמת אונטער ניט ווייניק שוועריקייטן, געלינגען צו ברענגען אַלעס ביז צו פולקאָמער ענדע. אונדזער „נר-תמיד", אונדזער קריוויטשער „יזכור-בוך" איז שוין און וועט אויך בלייבן אַ רעאַלער פאַקט און אַ חשובער גאַסט אין בוך-שאַפעס און פּאָליצעס פון ביבליאָטעקן און אַרכיוון פון פאָרשערישע און וויסנשאַפטלעכע פאַראייביקנדיקע אינסטיטוטן („יד ושם", „מורשת"-אַרכיוו אין „גבעת-חביבה"; „בית לוחמי הגיטאות", אוניווערסיטעט-ביבליאָטעקן) אין ישראל און אויסלאַנד, ווי אויך אויף פּאָליצעס אין אַלע קריוויטשער הייזער בכל אתר ואתר.

פרייד-געפילן פון אונדזערע הערצער, וואָס באַגלייטן אונדז היינט צו דער שמחה — אָנהויבנדיק צו דרוקן אונדזער „נר-תמיד" — זיינען אָבער אויך אויסגעמישט מיט אַ באַדייטנדער מאָס פון ביטערניש. עס ווילט זיך אויך ביי דעם פון האַרץ אַראָפּרעדן, גלויבנדיק, אַז קיינער וועט דאָס, חלילה וחס, ניט אויסטייטשן צום שלעכטן. אונדזער אַרבעט האָט ווי דאָס איז אמת, ניט אַרויסגערופן ווי מיר האָבן געהאָפט, די דערוואַרטע וואַרעמע צושטימענדע אָפּקלאַנגען. אין פאַרלויף פון אַ גאַנץ לאַנגער צייט איז אונדזער איניציאַטיוו געבליבן הענגען ווי אַ האַמער, וואָס האָט זיין קאָוואַדלע ניט געפונען. מיר האָבן אין מערסטן טייל זיך אָנגעשטויסן אויף אַ אומפאַרשטענדלעכער גלייכגילטיקייט און פרעמדער קאַלטער אינדיפערענץ. אויף אונדזער ספּעציעלן אויספירלעכן פראַגע-בויגן (ווי מיר האָבן אויבנדערמאָנט) — האָבן געענטפערט בלויז יחידים און אויך אָן חשק, נאָר אַדאַנק דער עקשנות און דויערהאַפטער געדולד פון אונדזער חבר און פריינט — שרייבער און רעדאַקטאָר פון אונדזער בוך, וועלכער האָט פאַרשטאַנען אונדזער איניציאַטיוו און מיסיע ווי אַ „שליח-מצווה" — אָנקומענדיק און אָנשפּאַרנדיק אַפּילו אויף ווייטסטע פּלעצער און אָרטשאַפטן, כדי אויסצוהערן אַלע אונדזערע שטעטלשע (ווען אַ סך פון זיי האָבן זיך אָפּגעזאָגט זיך אַפילו פון דעם קאַטעגאָריש — איז עס דערמעגלעכט געוואָרן פאַרזעצן דעם וועג. חדשים לאַנג געזעסן אין ביבליאָטעקן און אַרכיוון, בלעטערנדיק צייטונגען און פעריאָדיק-שריפטן פון פאַריקן יאָרהונדערט, ווי אויך ערשטע צענדליקער פון אונדזער איצטיקן יאָרהונדערט, נישטערנדיק און זוכנדיק יעדע ידיעה און צופעליקן נאָטיץ. אַזוי איז עס אויך מעגלעך געוואָרן, מיר זאָלן דערגיין צום ברעג. און אַזוי ווי איר זעט, טראָץ אַלע אומגינסטיקע באַדינגונגען און אָנגעלעגנהייטן — איז אונדזער זאַך אַנטשטאַנען.

מיר ווילן ביי דעם ניט אָנרירן קיינעם, חלילה, און ניט פאַרוואַרפן פאַר קיין שום פאַל. קיינער דאַרף זיך ניט פילן דעריבער געטראָפן. פאַר אונדז אָבער בלייבט איין זאַך קלאָר: וואָלט אונדזער אַרבעט געטאָן געוואָרן אין אַ מערער גינסטיקער אַטמאָספער — וואָלט עס זיכער אַרויס מער פולקאָמער און גאַנצער. ווייל ווען מען גיט בלויז אַ טראַכט, אַז געוויסע קריוויטשער אין ישראל (אָפּגערעדט שוין פון אויסלאַנד) האָבן זיך מיט אַלע מיטלען אָפּגעטרייסלט און ניט געוואָלט דערציילן, (טאָקע צוליב סיבות, וועלכע מען קאָן אויף די שפּאַלטן ניט אַרויסברענגען); אַז מען געדענקט נאָר — דאָס דער יונגער קריוויטשער דור ביי דער צייט פון קאַטאַקליסטישן אומקום — פאַר וועמען די „שואה" מיט אלע אירע נאָכווייען זיינען אויף שטענדיק געבליבן ווי אַן שרעקנהאַפטער אַנגסט-לעבער טראַומאַ-שוידער פון קינדער-יאָרן אָדער גאָר פריסטער יו-גנט — ווי א נשמה-וווּנד, וועלכע וועט קיינמאָל ניט פאַרגאַסן ווערן און שטענדיק בלייבן אומפאַרהיילט! און דווקא אָט די אויפגעשיטערטע ביז גאָר, האָבן ניט געפונען פאַר נויטיק און אינגאַנצן זיך אָפּגעזאָגט פון באַטייליקן זיך, איז עס באמת אַ גאָר ערנסטער פגם אין בוך. קענען מיר דעריבער בשום אופן ניט אָננעמען, אַז זייער לייסטונג וואָלט ניט רייכער געפאַרבט די בוך-קאַפּיטלען און ניט צוגעגעבן געווירצן, טעם און קאָלאָריט. גיט זיך דען עמעצער אַ דין וחשבון, וואָס פאַראַ ווערט האָט פאַרן „יזכור-בוך" אַ דערציילונג פון שטעטלשן שמיד, וואָס איז פּלוצים פאַרוואַרפן געוואָרן אַזש אין דייטשלאַנד? שטעלט זיך דען עמעצער פאָר ווי וויכטיק בלייבט פאַרן בוך די קאָנפראָנטאַציע, קרי-וויטש און דאַכאַו? מיר האָבן דאָך באמת, אַזוי געוואָלט, דאָס אונדזער „נר-תמיד" זאָל קלאָר און אויטענטיש-געטריי אָפּשפּיגלען דאָס לעבן און פאַרגיין פון אונדזער היים-שטעטעלע אויפן גאַנצן וועג — פון אַנטשטיין ביז צום ביטערסטן שוידערהאַפטן סוף. און ניט דווקא צוליב פּינקטלעכקייטן פון היסטאָרישער כראָנאָלאָגיע. געוואָלט האָבן מיר אַז מען זאָל דורכן בוך פאַרכאַפּן קענען און פילן דעם לעבנס-פּולס און נשמה-אָטעם פון גאַנצן. עס זאָל ווי אַ שפּיגל צוריק באַלויכטן ווערן אַ לעבן, וואָס איז געווען און ניטאָ מער...

בלייבט אונדז, אויב אַזוי נאָר צו באַדויערן, אויף אַ זאַך, וואָס איז שוין ניט צו פאַריכטן און אויסצובעסערן. געוויסע קאַפּיטלען וועגן ראַ-טעווען זיך און ווייטערן לעבנס-געראַנגל מיט טויט-געפאַר און שרעק-לעכע סכנות; אויפציטערנדע בלעטער וועגן טאָג-טעגלעכער מלחמה אויפן איינפאַכן פשוטן קיום; די אַלע וועלן שוין פאַרהילט בלייבן און

ניט באַלויכטן ווערן אויף די שפּאַלטן פון אונדזער בוך. זיי וועלן ניט איינגעמויערט ווערן אין די גייסטיקע פּאַסאַדן און גרונט-ציגל פאַרן היסטאָריקער אין קומענדיקע דורות, וועלכער וועט זיכער דורך חרוב-געוואָרענע שטעטלעך און שטעט — דורך קל וחומר און גזירה שווה אויף חרוב-געוואָרענע יידישע שטעטלעך, וואָס האָבן ניט זוכה געווען צו האָבן אַ „יזכור-בוך" — קומען צום גאַנצן קאַלאָסאַלן אַרומנעמענדן היסטאָרישן איבערבליק פון פאָלקס-אומגליק און פורעניודיקן בראָך אין צייט-אָפּשניט פון קאַטאַקליסטישן חורבן, וואָס שיטערן אויף יעדן יידן בכל אתר ואתר, אויף גאָר דער וועלט.

באַדויערן מיר טאָקע דער אונדז פעלנדער קריוויטש-דאַכאַו-קאָנ-פראָנטאַציע. עס טוט אונדז פּשוט ווי דער מאַנגל פון דער פול שפּאַ-נענדער עקספּרעסיווער דערציילונג, וועלכע איז אַזוי באַרייכערט מיט אינטענסיווע לעבנס-פּולסן — פון אַ קריוויטשער מיידל, וואָס האָט אַ לענגערן צייט-אָפּשניט געלעבט אַ „פרעמדן לעבן" אַלס אַ קריסטין אין דייטשלאַנד און איז צו אונדזער ידיעה ניט דערגאַנגען. אמת, וואָס אָנבאַלאַנגט דער אויבנדערמאָנטער קאָנפראָנטאַציע האָט זיך ווי עס ווייזט אונדז אויס, פריינט בר-רצון באַמיט (און מיט הצלחה אפשר) צו לייסטן עטוואָס דורך אַ בעלעטריסטישער אויסגעדאַכטער דערציי-לונג — אין וועלכער ער ברענגט אויף און שטעלט פאָר אַ סיטואַציע וואָס איז פאַנטאַזיע אין ראַמען פון אַ רעאַלע אוןווירקלעכקייט-מעג-לעכקייטן. ווי אַזוי קען מען אָבער אָנפילן די אַלע אַנדערע פּוסט-גע-בליבענע בלויזן ?

— איז אונדז טאָקע ניט מערער געבליבן, ווי די ברירה צו באַגנו-גענען (און ניט אינגאַנצן זיך באַפרידיקן) מיטן „יש", וואָס איז יאָ דאָ. נאָך אַלעמען איז די ענדלעכע און לעצטע „סך-הכל"-אונטערציאונג גאָר ניט אַזוי שלעכט. עס איז אַפילו אין די געגעבענע באַדינגונגען גאַנץ גוט און טוט אונדז אַפילו אין אַ געוויסער מאָס גורם זיך צו פרייען. ווייל טראָץ אַלע מאַנגלען און חסרונות האָבן מיר ניט געמינערט און אויך ניט געענדערט אונדזער אָריגינעלן פּלאַן און קאָמפּאָזיציע פונעם „יזכור-בוך".

אין אַלגעמיין ווערט דאָס בוך געטיילט אין דרייען ; ערשטער טייל : דאָס שטעטל פונעם אַנטשטיין ביז צו דער ענדע פון דער ערשטער וועלט-מלחמה. צווייטער טייל : צווישן צוויי וועלט-מלחמות. דריטער טייל : חורבן קריוויטש אין די אומקום-יאָרן.

*

איצטער ענדלעך קומט דער מאָמענט צו דערמאָנען און אויסצו-
דריקן וואַרעמסטע וווּנטשן און דאַנק די אַלע אינסטיטוציעס און פּער-
זאָנען — אין ישראל ווי אין תפוצות — וועלכע האָבן געהאָלפן גוטוויליק
אויפצוהויבן דער גרויסער לאַסט ביים דערפילן אונדזער פליכט און
מיסיע, וואָס מיר האָבן אויף זיך גענומען. אונדזערע באַגייסטערטע
וווּנטשן און פיל דאַנק דערמיט די „יד ושם"-אינסטיטוציעס אין ירו-
שלים און תל-אביב פאַר דערמעגלעכן דורכצוקוקן און זוכן אין קאַ-
לאָסאַלע ספרים-אוצרות עדות-פּראָטאָקאָלן און אַנדערע דאָקומענטן.
(כאָטש וועגן היימשטעטעלע האָבן מיר ניט געפונען קיין סך). אַ האַרצ-
לעכן דאַנק און אונדזערע באַגייסטערטע וואַרעמסטע געפילן דריקן מיר
אויס דעם מורשת-אַרכיוו אין „גבעת-חביבה", ווי אויך דעם „בית לו-
חמי הגיטאות" פאַר זאָרגפעלטיקע עצות און אויספירלעכע אינסטרוק-
ציעס — ווי אויפצוזוכן פאַרבאָרגענע מקורות צו אונדזער אַרבעט. אַ
גרויסן דאַנק, פיל אָנערקענונג און ווערטער וואַרעמער אָפּשאַצונג פאַר
„הספריה הלאומית האוניברסיטאית" — דער נאַציאָנאַלער אוניווערסי-
טעטס-ביבליאָטעק אין ירושלים, „בית התפוצות" אין תל-אביב און
ספרית „בר-אילן" אין רמת-גן. אונדזער אָנערקענונג און האַרצלעכן
דאַנק דריקן מיר אויס דעם „ארכיון העבודה" און „מכון ז'בוטינסקי";
די שטאָט-ביבליאָטעקן אין תל-אביב — „שערי ציון", „בית אחד העם",
„בית-מיכה-יוסף בן-גוריון" (ברדיצ'בסקי), דער ביבליאָטעק א. נ. פון
רמב"ם — אָט די אַלע, פאַרן דערמעגלעכן דורכשטודירן און דורכזוכן
די צייטונגס-אוצרות, זשורנאַלן און פּעריאָדישע שריפטן, וואָס זיי האָבן
מיט אַזוי פיל לוסט און פלייסיקייט אָפּגעהיט. זאָלן אונדזערע ברכות און
דאַנק-ווערטער ניט אויסשליסן דער ביבליאָטעק און ביכער-פאַרלאַג א.
נ. פון י. ל. פרץ פאַרן אויסליפערן אונדז דאָס בוך „60 יאָר לעבן" פון
איסער קאַצאָוויטש — אַ קריוויטשער בן-עיר, ווי אויך דער ביבליאָטעק
אויף קאַלישער גאַס אין תל-אביב פון „אַרבעטער-רינג" און „בונד"

אונדזערע וואַרעמע באַגריסונג און באַדאַנקען ווי אויך הייסע
האַרץ-וווּנטשן דעם „זיידן" און עלטסטן פון ישראל-זשורנאַליסטן און
צייטונגס-רעדאַקטאָרן — ר' דוד זכאי, יאָרנלאַנג מיטגליד פון „דבר"
רעדאַקציע-קאָלעגיום (זאָל ער נאָך מיט אַלע ליבהאָבער און פאַר-
ערער זיינע בלייבן אין פריילעכן געמיט און „בריות-גופא"), פאַרן צו-
שיקן צום קריוויטשער „יזכור-בוך" זיינע זכרונות פון קינדער-יאָרן ווע-
גן אונדזער היימשטעטעלע, ווילנדיק אויף אַ באַזוך ביי זיין פעטער ר'
יואל-שלמה גינדלין ז"ל. ר. יהושע בן-אריה-לייב, אַ שיינעם יישר-כוח

פאַר זיינע לייסטונגען צו די בוך-מאַטעריאַלן. אַ ספּעציעל-באַזונדערע באַגריסונג און נשמה-ווונטשן, די דערציאונג-פּיאָנערן און גוטן עלטער מר ראובן פינגער און זיין פרוי מינה — ערשטע „פעלד-צעאַקער און קערן-זייער״ פון יידיש-העברעאישע דערציאונגס-וועזן אין אונדזער היימשטעטעלע — פאַר זייער באַשיידענער צושטייערונג צום בוך-מאַ-טעריאַל.

פאַרן מיטהעלפן אין מאַטעריאַלן-קאַלעקטירונג צום „נר-תמיד״ און באַמיאונגען אויף אנדערע געביטן, גיבן מיר איבער אַלע אָנערקענונג און דאַנק אין דאַזיקע שורות, אונדזערע הייסטע ווונטשן פון טיפן האַרצן — אונדזערע ווערטע און ליבע האַרציקע פריינט מר דוד קאַזש-דאן און זיין חשובע פרוי (קאַנאַדע). אונדזערע ברכות און באַגריסונ-גען מיט דאַנק-געפילן אויך אונדזערע קריוויטשער פריינט אין קאַנאַ-דע — הער הערצל צוקערמאַן (זאָל קודם כל געזונט און געהיילט ווערן, אַ רפואה שלימה, ווי אויך זיין פרוי). הער מענדל ראַבינאָוויטש, אליהו ציפּילעוויטש און הער שלום סיצקין — זיי אַלע אַ גרויסן דאַנק פאַר זייערע שריפטלעכע מאַטעריאַלן. אַ הייסן דאַנק „ויבואו על התודה והברכה״: אונדזער אומדערמידלעכער ווערטער ר׳ משה דרייזין, דער רב און „מרא דאתרא״ פון דער פּראָווידענס-קהילה אין אַמעריקע (פּאַר״ש) פאַרן גאַר זייער חשובן מאַטעריאַל, וועלכן ער האָט אויפגע-שריבן און איבערגעשיקט צו אונדז. אַ שיינעם יישר-כוח די פריינט מאַריאַשע און אלי באַטוויניק אין שיקאַגאָ, ווי אויך פריינט שלמה בלא-כער אין ניו-יאָרק פאַר זייערע לייסטונגען צום אינהאַלט פון „יזכור-בוך״. צולעצט פילן מיר אַלס אונדזער נויטווענדיקער פליכט אויסצו-דריקן אונדזער גרויסן דאַנק אַלע אונדזערע שטעטלשע אין ישראל און גאָר דער וועלט, וואָס האָבן אונדז געהאָלפן מיט מאַטעריאַלן — סיי זיי זענען דערמאָנט געוואָרן פּערזענלעך און סיי ניט דערמאָנט „בהיסח הדעת״. זיי אַלע אַ שיינעם בכבודיקן יישר-כוח.

צום שלוס פון אונדזער איינלייטונג-ווערטער אַ פּאָר שורות אויף Pro Domo Suo עטוואָס וועגן אונדז אַליין. געטריי און ווירדיק האָבן מיר אויסגעפילט אונדזער מלאכה. מיר האָבן זיך ניט אָפּגעטריי-סלט פון שווערן יאָך, וועלכן מיר האָבן אויף זיך גענומען. געטאָן האָבן מיר דאָס בעסטע לויט אונדזערע מאַקסימאַלסטע מעגלעכקייטן און בעס-טן ווילן. מיר וואַרטן ניט אויף האָנאָראַר און ליטעראַרישן לויב. דאָס וועלן מיר האָבן... קיין היסטאָריקער, היסטאָריאָגראַפן אָדער היסטאָ-ריאָזאָפן זיינען מיר ניט. מיר האָבן זיך ניט פאַרמאָסטן אויפצושרייבן די

געשיכטע פון היימשטעטל. געוואָלט האָבן מיר לייגן בלויז אַ פּאַסאַדע און גרונט-ציגל. אויב ווען עס איז וועט דער היסטאָריקער אין צוקונפ-טיקע דורות, וועלכער וועט זיכער ניט לײדן פון מאַנגל אין ברייטע קאַ-לאָסאַלע און אַלץ אויפנעמענדע פּעספּעקטיוון און דיסטאַנץ — (וואָס אונדז פעלט אלס געליטענע פון אומקום-יאָרן, ווי אויך צוליבן קורצן צייט-רוים) — איבער חורבנות און קאַטאַקליזמען, וואָס די „שואה-עפּאָ-כע" שטעלט מיט זיך פאָר, וועט לערנען קענען כאָטש אַ ביסעלע פון אונדזער „נר-תמיד", ווי פון אַלע אַנדערע ספרים און מגילות פון שטעט און שטעטלעך, וועט עס זיין פאַר אונדז אַ העכסטער האָנאָראַר און בעס-טער לוין. שליסן מיר דערמיט אונדזער איינלייטונג מיט דער ברכה אויף דער צו ענד-געבראַכטער מלאכה.

רעדאקציע-קאָלעגיום פון „נר-תמיד"

זהבה (זלאטקע) סלאבאדסקי (שטיינגאָלד) — גבעתיים
חיים-מרדכי טאוגער — בת־ים
יוסף (שימענצ'יק) שמיר — בני־ברק

מאַטעריאַלן-קלייבער, פאַרצייכענער און רעדאַקטאָר:
מתתיהו בר־רצון — גבעתיים

פולין עד 1939 - מחוז ווילנה מאת שמיר יוסף (שימנציקי)

העיירה והסביבה

ח ל ק א :

קריביץ' עד למלחמת העולם הראשונה

ע ר ש ט ע ר ט י י ל :

קריוויטש ביז צו ו־טער וועלט־מלחמה

יוסף שמיר (שימענטשיק) / בני־ברק

ס'איז געווען אַמאָל אַ שטעטעלע

טיפע גריבער, רויטע ליים
כ'האָב אמאָל געהאַט א היים.
...פרילינג פלעגן סעדער בליען,
האַרבסטצייט פלעגן פויגלען ציען
ווינטער־פלעגט דארט פאלן שניי
איצטער בליט דאַרט ווינד און וויי.

(שמואל האלקין: „טיפע גריבער, רויטע ליים"

פאַרב־טענער פונעם אָרט און ניגון פון לאַנדשאַפט

— — מיין היימשטעטעלע קריוויטש, איז אויך היינט אויף דער מאַפּע צו געפינען; אויך היינט לעבן נאך דאָרט מענטשן און אפילו אויך איינצעלנע יידישע פאמיליעס צווישן זיי — וואס ווילנדיק אדער ניט ווילנדיק, זייבען זיי אונטערן דרוק פון אומשטענדן געבליבן די „נטורי־קרתא" — די אָפּהיטער (אַזוי צו זאָגן) פון שטעטל־מויערן אין קריוויטש (צי דען מיינט אימיצער באמת, אז זיי וואלטן געבליבן דאָרט ווען זיי קענען אַרויס ?). זיכער און אָן שום צווייפל זיינען דאָרט מקומות יענע, ווו מיר געווײלט האבן אמאל און געשפּילט זיך... דאָך איז אבער היינט אַלץ אנדערש... אונדזער יידיש היימשטעטל, דאס יידיש קריוויטש איז ניטא מער. יידן פארבליבענע אין קריוויטש לעבן אויף קברים בלויז, אויף חורבות און רעשטלעך פון פארשניטענע יידישע לעבנס טרעטן זיי און גייען ארום; אויף א ערד וואס דורכגעזאפּט האָט און איז אדורכגעווייקט פון יידיש בלוט. פונקט ווי נעכטן און אייערנעכטן, אָטעמען זיי אויך היינט נאָך מיט א וועזן פון א וועלט וואס איז פארגאנגען און שוין ניטא מער...

דערציילנדיק היינט פונעם שטעטל איז דאָך נויטווענדיק אויך צו באַטאָנען, אז ווייט ווייט שטיי איך — פיזיש ווי געאָגראַפיש און אויך צייטלעך — פון יענע אומגליקלעכע טעג... אזוי פיל יאָרן שוין אוועק; קאָנטינענטן און ימים טיילן אונדז פונאנדער! דאָך קערט זיך צייטנווייז מיין הארץ אום, נאסטאלגיש אהין — אין אָרטשאַפטן — ווו שטיפעריש אַדורכגעלאָפן זיינען גאָלדענע קינדער יאָרן — ווו זייער טראגיש און אַפּאָקאַליפּטיש־גרויזאַם, אין בלוט און פייער איז אומ־געבראכט געוואָרן א גאנצע עדה; יונג און אלט, פרויען און מענער; קינדער און באַקפיש (פאָדראָסטקעס)... צוריקקערנד אַלזאָ וויזיאָנעל בלויז אַהין, צייכענענדיק און שילדערנדיק קאָנטורן נאָר פון יענער יידיש שטעטל־לאַנדשאַפט וועט מיין

אויג א טרער לאזן א פארגליווערט; וועט מיין פעדער מיט א ווארט דאס טייערסטע און נאענטסטע פון זכרון אויפברייִנגען; און מיין הארץ — וועט מיט אן הייליקן ציטער און בענקענעש אויך וויזיאנאל בלויז, טראגן זיך צו חברטעס און חברים — וועלכע זיינען מער ניטאָ.

יוסף שמיר (שימענצ׳יק)

צווישן שטעט און שטעטעלעך — ישובים, דערפער, „כוטארעס" און אָסאדעס קלענערע צי גרעסערע אין תחום פון „ווילנא ובנותיה", אין ברייטן קרייז פון גאנצן ווילנער ארום, אין „ווילענשצינע" איז אויך געווען מיין היימשטעטעלע. גרויס־פארצווייגטע, אלטע און געדיכטע וועלדער האבן עס רינגסארום אומ־געצירקלט. אזוי איז עס צייטנווייז סטאטיש־דרימלענדיק, צייטנווייז שטיפעריש און דינאמיש אויך געוואקסן. שטייענדיק זייער נאענט צו אלט־נייער פויליש־רוסישער גרענעץ (סיי אין דער לאנג־ווייטער געשיכטע — נאך אין צייטן פון פויליש־ליטווישער אוניע און מלחמות מיט רוסלאַנד — סיי נאכן אַנטשטיין שוין פון דער פוילישער רעפובליק אין ענדע פונעם ערשטן וועלטקריג 1914—1918 און דאָס פארכאַפּן פונעם גאנצן ארום און ארום דורך גענעראל זשעליגאָווסקיס ארמיי — ביז 1939, איז עס ניט איינמאָל געווען אַ קרייצפונקט פון וועגן פאר שמוגל איבער גרענעצן צו ספעקולאציע־צוועקן און באַנדיטישע רויבערישע אָנפאלן ווי אויך פאר אַנטוויכן און „גרענעץ־שווארצן" דורך ראָמאנטיש־ברויזנדע יוגנטלעכע וואָס האָבן א תיקון געזוכט פאר זייער סתירות־פולער לעבנסוועלט.

אויף אַ העכערער אויבנפלאַכע פון אַ לענגלעכן בערגל וואָס ציט אין דער ריכטונג פון צפון צו דרום איז מיין היימשטעטעלע אויסגעוואַקסן. פון צפון־מערב ציט אויך היינט נאָך די אייזנבאַנליניע מאָלאָדעטשנע־ווילנע * און אַ זאַמדיקער וועג אויף מיאדל, אַ שטעטל אַ גרעסערס אויף דער נאַראַטש־אָזיערע, וואָס איז געררעכנט געוואָרן אַלס גרעסטע אָזיערע אין אַלע פוילישע טעריטאָריעס. פון דרום־זייט פירט אַ וועג קיין קורעניץ, ווילייקע און דערפער אַרומיקע. פון מזרח, פליסן אויך היינט די וואַסערן אין טייך סערוועטש — אַ צופלוס אויפן רעכטן ווילייעבּרעג. אַ הילצערנער בריק האָט פאַרבונדן דאָס שטעטעלע אונדזערס מיט שכנותדיקן דאָלהינעוו און דערפער פון אַרום. פרידלעך שטיל און באַשיידן, האָבן דורות מענטשן — קריסטן ווי אויך יידן געלעבט, ביז צום גרויסן מבול אין שויס פון דער אוניווערסאַלער מאַמען — דער נאַטור; צווישן פעלדער גרינע, רוישנדע וועלדער אַרום און אַרום, אויף לעבנדיקע גרינע פריש־בלאַנקענדיקע לאָנקעס און גראָזן אַרומגעקרייזט פונעם סערוועטש און אַלע זיינע קלייניקע צופלוסן און ווינקל־בוכטעלעך — אַלס אַ דערגאַנצונג און אַ באַצירונג־ראַם פון לעבנדיקן לאַנדשאַפט־בילד, פונעם פילפאַרביקן פייסאַזש. איבערגעריסן דער פאַסטאָראַלער רואיקייט, דיסהאַרמאָנירט די קלאַנגען פונעם פערמאַנענטן וועלדער־גערויש האָט פון צייט צו צייט אַ לאָקאָמאָטיוון־פייף און ריטמישע טיק־טאַקן געררעדעכצן פון רעדער־באַוועגונגען אין אַן אַדורכלויפנדע צוגן אויף דער אייזנבאַנליניע...

— — לאַנג אויס איבער אַלע פינף גאַסן פונעם שטעטעלע אויסגעזעצטע מיט טראָטואַרן און ברוקירטע מיט בוימער אויסגעפלאַנצט, זיינען ווי אויס־שפּראָצנדע בלומען צעשפּרייט, געשטאַנען אַלטע און נייע פריילעך־לאַכנדע הייזע־לעך פון האָלץ געבויט מיט פאַרשיידנקאָלירטע גאַנעקלעך און אונטער זיי — געערטנער פון גרינסן און פרוכט־סעדער פלייסיק באַאַרבעט. דער מאַרקפּלאַץ (מיטן ברונעם) אין צענטער פונעם שטעטל, האָט געדינט אַלס הויפּט־לעבנס אָדער פאַר אַלע שטעטל־איינוווינער ווי אויך פאַר פויערן פון אַרומיקע דערפער. ווייטער אַ ביסעלע — זיינען געווען דער בית־מדרש, די ניי נאָר וואָס אויסגעבויטע געביידע פון דער תרבות־שולע, וואָס האָט נעבעך ניט זוכה געווען צו דינען איר ערשטן און אָריגינעלן ציל... נאָך ווייטער — אַ „הקדש” פונעם שטעטל — אַ „הכנסת־אורחים” פאַר דורכוואַנדערנדע אָרעמעלייט.

לאַנגאויס איבערן גאַנצן שטעטל זענען ווי צעוואָרפן געווען קראָמען און קראָמעלעך. ווייטער לעבן טייך צו, איז געווען אַ בית־מרחץ מיט דער מקווה און די שחיטה־שטיבל. אויף דער צווייטער זייט פונעם סערוועטש — אויף אַ זאַמדיקן

* אַ טייל פון דער באַוווסטער היסטאָרישער אייזנבאַנליניע שעדלעץ־ווילנע־מאָלאָדעטשנע־פּאָלאָצק־פּעטראָגראַד (לענינגראַד).

בארגל מיט א סאָסנעוואלד ארומגערינגלט, איז געווען דער יידישער בית־עלמין — וואס איז ביז היינט און אויך אויף ווייטער, פאַרוואָרלאזט און איינזאם שטיין געבליבן...

די פליסנדע וואסערן אין קרייזנדן טייך אין און ארום שטעטעלע האבן פיל מיטגעהאָלפן אויסצופאַרטיקן דעם אידילישן און שיין־אידעלן געוועב פון אונדזער וויג־ארטשאפט. לענגאויס פונעם סערוועטש־ברעג האבן געפירט די "בוימעלעך" — אַ אַלעע מיט בוימער באַפלאַנצט. אַ נאַטירלעכער פאַרק כמעט, וואָס האָט דער־גרייכט ביז צו יעגערס הויף. דאס איז געווען ווי א „מקדש מעט", ווי א מין טעמפל צום טראַכטן און טרוימען פאַר דער גאַנצער יוגנט און וואַקסנדע יוגנטלעכע ווי אויך א אָרט פאר ראָמאנטישע ברויזנדע חלומות פון אויפגייענדע נאַציאָנאַלע און סאָציאַלע אידעאַלן. פאַרן עלטערן דור — אַ שפּאַציר־אָרט אָפּצורוען און דורכלופטערן זיך. שבת נאכמיטאג פארנאכט צו איז גאנץ שטעטל דאָרט געווען — מיטן אויסנאַם פון עקשנותדיקע באנק־קוועטשער אין בית־מדרש...

א צען קילאָמעטער פונעם שטעטל אין א דאָרף, אויפן זעלבן סערוועטש איז געווען אַ גרויס אַנטוויקלטע „האָדאָוולע", אַ צוכטפאַרם פון זילבער־פוקסן — א שותפותדיקע פריוואטע אונטערנעמונג פון א שטעטעלשן ייד מיטן „פריץ" — דעם אייגנטימער פונעם באָדן. אין אַלגעמיין זיינען אַרום שטעטל געווען פיל דערפער ווי פרודניק, סלאָבאָדע, פאַקוטש, מאלישקע, פאָראָבקע, מאטיק, ניעוויערי (ווו א געוויסע צאָל פון טאטארישע משפחות האָבן זיך אויפגעהאלטן) א. א. אויך זענען געווען אין געגנט ארום פיל הויפן „מאַיאָנטקעס" און „אָסאַדעס" ווי, יעגער, אוסאקאָווסקי און אויגוסטינאָוויטש. דער ערשטער ווי אויך דער לעצטער גוט־באזיצער האבן זייער ערדפארמעגנס געהאט אין צפון־זייט פון שטעטל. אוסאקאווסקיס הויף און זיינע מאיאָנטקעס האָבן זיך אינעם מזרח געפונען. אין פרודניק אויפן טייך (סערוועטש) איז געווען א וואסערמיל — באוועגט מיט א גאַזגענעראטאר. דער וואסערמיל מיטן גאַז־גענעראטאר האָבן געהערט צו א שותפות פון אונדזער ר' ישעיהו קאצאוויטש ז"ל מיט אברהם טאבאריסקי. אויך אין שטעטל־אויפן וועג קיין פרודניק — איז א מיל געווען, א דאמפמיל וואָס געהערט האָט צו ירמיהו טאַבאָריסקי, דעם ברודער פון אברהם.

אַזוי אויסגעזען האָט מיין היימשטעטעלע; אָט אַזעלכע ניגונים און פאַרב־טענער פון לאנדשאפט טראָג איך אין מיין זכרון.

דוד זכאי / תל־אביב

תהודה לקריביץ׳ בנבכי הזכרון

(פרקי ילדות)

שמחים וששים; ברצון רב, בדחילו ורחימו וברטט של יראת הכבוד הרינו מפרסמים הסיפור הנלבב מפיו של זקן עיתונאי ישראל, מן הוותיקים בין חברי מערכת „דבר" — ר' דוד זכאי שהגיע מעבר לגבורות תוך איחולים וייחולים לבריאות טובה, אריכות ימים ופוריות של יצירה. הדברים נרשמו ע"י העורך מפיו.

ה מ ע ר כ ת

ממרחקים רבים, מהיבטים על עשרות שנות חיים עתירות נסיון, הישגים, אכזבות, דממות וסערות הריני מסתכל לעבר; אל שלבים בדרך־חיי הנפתלת. לארכה של כל הדרך כהיום, עד הלום — שוב עולה דמותך לפני, קריביץ׳ העיירה! עיירה פעוטונת שחרבה ואיננה. בין עוד אלפי ערים ועיירות אשר נקטלו בעלות עליהן הכורת — עת התחוללה עליהן ופקדה אותן שואת־ישראל בכל אימותיה הנוראות והקודרות לנוכח תבל אדישה, דוממה ומחרישה...

שנית אראה איפוא פנייך עתה, קריביץ׳ העיירה! והם קורנים אלי באור־יקרות של ימי ילדות זוהרים, שופעי נגוהות, זריחות פז וארגמן ושקיעות זהב־שמש. הן את שהיית בית־מכורה וראשית טווי־חיים לאימי הטובה והאהובה. בבואתך ונופך הם שנשקפו בפניה המאירים וזורחים. והן רבות רבות מכל אשר לי, באו ממנה. ממך נקשר, נתמשך והלך אותו חוט־פתיל, אשר התפתל דרך אוסטאשיצקי גורודוק, מינסק, לארכם של מרחבי רוסיה הגדולה והרחבה ועד לארץ־ישראל — בה נותקה אותה רקמה אורית. רקמת חיים עשירים ומגוונים לאימי הודה ז׳וכוביצקי לבית גינדלין (מקריביץ׳) ז"ל, במלאת לה 87 שנות־חיים ברוכות רוב מסירות ואהבה גדולה לכל צאצאיה, לכל בני ביתה ולכל אשר הוקירה. גם לי, קריביץ׳! היית ראשית מבוע ורקמת פלאים של חוויית־ילדות זוהרת ומסעירה...

נסיעתי הראשונה

נער הייתי כבן 9—10, עת לקחתני אימי האוהבת עימה — בנסעה לקריביץ׳ בשנת 1896 לבקר את הוריה ובני משפחתה הענפה. היתה זו יציאה ראשונה לי מבית מכורתי ונסיעה ראשונה, מעיירת הולדתי אוסטאשיצקי גורודוק למרחקים. אין זה אפשרי כמעט, נבצר ממני לתאר ולו במידת מה — כמה המה בי הלב ומה ערג, לקראת כל הצפון בנופים ומקומות חדשים אליהם אגיע בסוף מסעי

זה. אפילו כיום אזכור עוד את התכונה הבלתי רגילה בבית הורי, לקראת נסיעתנו. ואני־עצמי כולי ציפיה, חשתי כבר בעליל כיצד מזדקרות להן בכל מקום בגופי עיניים מרובות ואזניים דרוכות לראות הכל, לשמוע ולקלוט, לבלוע הכל, לנשום אל תוכי ולחוות בקרבי את החווייה הגדולה. גם חליפה חדשה תפרו לי לכבוד המאורע הגדול הזה — אותה היה עלי ללבוש עם בואי אל המקום — למען לא יראוני חלילה, סבא וסבתא וכל שאר בני המשפחה ורבב כלשהו על בגדי. וכי דבר זה בלבד מילתא זוטרתא בעיניכם?

אותו יום אזכור, יום א׳ בשבוע השכמנו קום; אימי צררה חפציה וכל צרורותיה וגם צידה לדרכנו; אף חליפתי החדשה וההדורה צרורה היתה אחר כבוד בצרורה המיוחד. נשקנו למזוזה, התרפקנו על ביתנו תוך ברכת־פרידה, נשקתי לאבא ואמרנו „שלום" — כשאנו ישובים כבר בעגלה ונצא בשעה טובה לדרכנו. מסענו התנהל למישרין, ללא תקלות. נסענו כבר כיברת דרך ארוכה למדי; והנה גילתה אימי לפתע כי צרור החליפה שלי נעלם ואיננו. כפי הנראה נשמט עקב מרוצת הסוסים, ונפל אי־שם בדרך מבלי שהרגשנו בכך. הצטערנו מאד על כך כמובן; היטבתי להבחין בצערה של אימי ואנוכי עצמי קרוב מאוד הייתי לבכי... הן לא יתכן כי אבוא לבית סבי וסבתי והחליפה לא עימי! כיצד איראה? כלום אהיה ככלי מלא בושה? — לא ידעתי מנוח. ברם פניה המאירים של אימי ועיניה, שוב חייכו אלי במשובה כמו רוצה לומר: — „מי יתן בני, ורק זו תהיה האבידה היחידה בחייך!" ידיה המעודנות ברוך שלא מעולם זה, משכוני אליה, הרגיעוני אף ניחמוני. שוב המשכנו בדרכנו, אך עגמימותי טרם חלפה לה כליל.

בעוד אימי השלימה כבר בדיעבד עם האבדה ואף שידלה גם אותי לכך, השיגנו איכר פלוני בעגלתו; עוד בהיותו רחוק קרא אלינו בקולו ונפנף לעומתנו בצרור כלשהו בידו. עם התקרבו אלינו, שאלנו — אם לנו חבילה זו? ותארו לכם במטותא; בעודנו מסתכלים ובטרם קרב אלינו, הכרתי אני את הצרור היקר והחביב בו ארוזה החליפה שלי. וכי יכול אני לתאר עתה מה רבה היתה שמחתי אז?... לא, לשם כך זקוק אני ליותר מניצוץ והרבה מנימה של פיוט. והרי אינני משורר! רבות הודינו כמובן לאיכר זה, בהחזירו לנו את החבילה האבודה; הוא סירב לקבל תמורה כלשהי ולו גם פעוטה וסמלית — הוא ברכנו לשלום ובדרך צלחה ואף אנו נתנו את מיטב ברכותינו ונפנה איש איש לדרכו. מכאן ואילך נמשכה דרכנו בקורת־רוח מרובה. בכל השתלשלותה של מקריות זו, ראתה אימי כמובן אות לטובה ו„אצבע אלוהים" — סימן להצלחת דרכנו ללא מכשולים ועיכובים כלשהם, להפקת מלוא הסיפוק וההנאה, משמחת הפגישות המצפה לנו.

בינתיים חלפו להם שעות צהרי היום ואף החלו להעריב; סרנו, כמתוכנן ע״י אימי עוד לפני צאתנו לדרך, אל העיירה קרייסק שניצבה בדרכנו ללינת־לילה

ולביקור בבית דודתי — אחות אימי (לבית גינדלין — שנישאה באותו מקום לאחד מבניו של ר׳ יצחק שפירא ז״ל — אביו זקנו של משה בר־סלע, מוותיקי המורים ואחד הפעילים בשדה החינוך בישראל). היתואר בכלל, שלא נתקבלנו שם בסבר־פנים? בבית הדוד והדודה אירחונו בנועם ואף מעדנים ודברי־תרגימה לא חסרו; שיחת המבוגרים קלחה לה בשלווה ואף לי הקטן הוקדשה תשומת לב מרובה וניכרת. הן לי היתה זו נסיעה ראשונה בחיי וביקור ראשון בעיירה אחרת, שונה מזו שהכרתי כעיירת הולדתי. ברם, עובדה היא ואיני יודע גם משום מה אותו ביקור בקרייסק לא השאיר בזכרוני רישומים מיוחדים. (והן הכרתי היטב עיירה זו במרוצת הזמן ולאחר מכן, ביקרתי בה יותר ורבות יש בפי לספר עליה אך אין זה שייך כאן לענייננו). לא אדע אל נכון אם מפאת הפעמותי המיוחדת ודריכותי המתוחה, לקראת הפגישה המצפה לי עם סבי וסבתי, עם דודי ומשפחתו בקריביץ׳ — עליהם שמעתי כה רבות מפי אימי בביתנו — הוסחה דעתי, ואם באשמתו של פורא קוטל זיכרון ומלאך השיכחה, מכל מקום, נבצר ממני לספר בממש על אותו ביקור בקרייסק ועל בית דודי שפירא.

בית־סבא בברוזובקה

לאחר לינת לילה וארוחת בוקר מהנה ומשובבת הנפש, יצאנו רעננים להמשיך בדרכנו. לא אוכל לזכור עתה עד מה ארכה נסיעתנו זו. אך זאת אזכור: הגענו סוף סוף לקריביץ׳ ביום חול אפור ורגיל — באחד מימות ראשית השבוע בעוד שוכנת לה השמש במרומי הרקיע. אבל לא נשארנו בעיירה; אותו יום לא סרנו אפילו לבית דודי אחי אימי — ר׳ יואל שלמה גינדלין ז״ל — הא׳ גברא בעיירה וסביבתה. נכבד ונשוא־פנים חביב ומקובל על כל בני העיירה וסביבתה, מבני־ברית ומשאינם מבני־בריתו של אברהם אבינו. אף כי אימי אהבה אותו, כיבדה והוקירה ביותר, ביכרה משום כיבוד אב ואם (וזאת אזכור תמיד, עד מה חזקה היתה מרותו של צוו מוסרי זה על אמי ועד מה העמיקה לשתלו בלבבותינו) כי נמשיך מיד לכפר ברוזובקה המרוחק קמעא, אל בית סבא וסבתא — מקום בו היה (אביה) אבי־זקני חוכר אחוזה גדולה ומכלכל בה משק־חלב גדול. כה רבה וכללית היתה השמחה לבואנו ושמחתי במיוחד, עם הגיענו שמה לעת ערב. כולם חבקוני ונשקוני, העתירו עלי דברי חיבה ונועם. והשיחה היתה חיה וערנית, שיחת הכלל. ברם, לא אבוש ואתוודה; ליאה ותשוש הייתי מעמל הנסיעה בדרך ארוכה זו, לראשונה בחיי. לאחר סעודה קלה ובעוד לא שבעו עיני מלהתבונן כבוחן וחוקר כל אשר מסביבי ובתכונת בני הבית סביבנו, שש ושמח בתשומת הלב הכללית הנתונה לי — החילותי להרגיש כי עיני נעצמות. נעתרתי סוף סוף לבקשותיה של אמי ופרשתי למנוחתי. לשנת ישרים.

עם צחורו של יום שמש בהיר התעוררתי לשמע המולה רבתי ותכונה שוקקת,

שרחשה כבר מסביב. איש לא היה בבית; חיש מהר קפצתי ממשכבי והתלבשתי ללא שהיות. נטלתי את ידי ופני רחצתי, ובעוד שפתי ממלמלות, „מודה אני לפניך...״ היידה החוצה! וכאן — עולם מלא! בסך כאילו עברו לפני שורות שורות של מראות וחוויות, אותן אשא עימי תמיד (ואף כיום הן חיות בי עוד — עד תפלבל עיני במבט אחרון וסופי).

סבי אבי־אמי גבה־קומה ותמיר; עבדקן שזקנו ספק האפיר ספק הלבין, גבר יפה היה. אכן, זקן היה כבר אותה עת ובא בימים, אך כוחו במתניו עוד, על אף היותו שבע עמל ונסיונות מרובים ומלא חכמת־חיים, בנות ובנים לו ואף נכדים. באחוזתו החכורה התהלך כבעל בעמיו, שליט בכל ועינו צופיה לכל מקום; דבר לא היה מבלי שייעשה, על פי דברו והוראותיו. זו פעם ראשונה בחיי, ראיתי בעל־אחוזה יהודי — שולט בחלקות אדמה, שדות־בר ומרעה, ירקות ובוסתני פרי לו; סוסים לרוב, בקר ועופות, ומשרתים ועובדים שאינם „בני ברית״. פליאה גדולה היתה זו בעיני, (כי על כן לא ראיתי זאת בביתנו בעיירת ילדותי), כיצד ידעו הוא ובני ביתו להתהלך עם סוסים, שלא לדבר על רכיבה עליהם המובנת מאליה. איך חלבו סבתא ובנותיה (דודותי) וגם אמי בכללן את הפרות, טיפלו בעופות, אספו ביצים ופטמו אווזים וברווזים. באחת: חוזה־וחולם בהקיץ התהלכתי בחצר האחוזה, שבוי קסם כולי משפע החוויות אשר ראיתי וחוויתי בעיני. לעולם אין לדעת, אפשר בחושי הילדותיים הבחנתי כבר אז מה רב ההבדל, שונה וכה מכריע לגבי אותם יהודים מבני עיירתי שהכרתי — עד בואי לברוזובקה; רוכלים, הנוונים, סנדלרים וחייטים, עגלונים ושאר בעלי־מלאכה, מלמדי דרדקי בחדרים וכיוצא באלו. כאן נראו לי תופעות של צמידות וקבע משהו מעין צמיחה שרשית עולה מן האדמה — יחד עם העשב הפורח, הירק והעץ עם פריו. רק האל הטוב הוא שידע, כמה ועד מה השתוקקתי אז בכל נפשי ומאודי להשאר באחוזה ולהיות כמוהם. ערגה ורצינות ילדותית? — לא ולא! מי יודע, אם לא שם נבטו כבר בסתר ראשית הרצון והתחלות משא הנפש, לעלות לארץ־ישראל (שידעתים לאחר מכן כעבור שנים) — מבלי שלא ידעתין אז כלל וכלל.

נחיל דבורים וברכת־כוהנים

כלום יתכן שלא יסופר בכאן על עוד חווייה אחת גדולה, שנועדה לי בחצר סבי אשר בכפר ברוזובקה? הן היתה זו אחת מהעזות ביותר, מכל אשר חזיתי וחוויתי בימים ההם. היתה זו התבוננותי הפעילה, הדרוכה וקשובה ברדיית הדבש מהכוורת הגדולה אשר בבוסתן האחוזה — דבר שלא ידעתי מהו ולא ראיתיו קודם לכן: אליבא דאמת, משכו את תשומת־ליבי והפליאוני מיד עם בואי למקום, אותם בתים קטנטנים דמויי קופסאות משונות צבועות צהוב וכחול... לא זכור לי אפילו אם שאלתי מה הם אותם „ביתנים״ פעוטים? וכי באמת יכולתי כה הרבה

לשאול? הן כל אשר ראו עיני שם, חדש בתכלית היה בעיני — עולם אחר! אדרבא, הסכיתו ושימעו לעצם החוויה; ומעשה שהיה כך אירע: אותו יום עמדתי, כרגיל בחצר חוזה ומסתכל בכל. כשהנני נהנה בלי הרף ממראה עיני ומלווה במבטי התפעלות לכל מקום, את כל אחד מבני הבית והמשרתים בכל אשר עשו בעבודתם. בהסתכלי כה וכה ראיתי פתאום, סבא וסבתא באים לקראתי. הפעם הם נראו לי משונים ביותר; שניהם עטו עליהם מעין בגדי־מסיכות משונים. תמיה כולי ומלא פליאה קפצתי ממקומי לקראתם; הם לעומת זאת פנו אל עבר אותם „בתים קטנטנים" שנראו לי מלאי רזים ומופלאים. החילותי כמובן לרוץ אחריהם מתוך סקרנות, אך מה רבתה תמיהתי כאשר פנו אלי וביקשו ממני להישאר ולעמוד מרחוק, בהעטותם גם על פני מעין מטפחת לבנה גדולה שגילתה טפח — למען תוכלנה עיני להסתכל ולראות מרחוק את אשר יעשו שם, ושוב נצטוויתי בחומרה, לא להתקרב...

ברור שנבצר ממני לדעת באותו רגע, מה עומד להתרחש ולא אדע גם משום מה ראיתי את עצמי פתאום כמו הלבישוני טלית בבית הכנסת. אותה בקשה־הוראה תקיפה לעמוד במקומי ואותה דממת־פתאום שנשתררה, מלאוני בהרגשה של רוממות־רוח. רתוק כבחבלי קסם, עמדתי ללא ניד וזיע וכל כולי התבוננתי כיצד פסעו סבי וסבתי מדודות, בצעד איטי ונכנסו אל בין „הבתים הקטנטנים". האם תתפלאו ולו גם לרגע, כי זכרתי מיד את אשר ראיתי בבית הכנסת, בעיירתנו? הרי סבא וסבתא צעדו כמו הכוהנים — עטופי טליתות וחלוצי נעליים — בעלותם במדרגות אל מול ארון הקודש. ודאי שלא הייתי תמיה כלל, אילו שמעתי פתאום דברי ברכה ותפילה בניגון ערב של אותו „יברכך!..." הצטערתי כמעט, שדבר מעין זה לא הגיע לאזני. עם זה גברה פליאתי וביתר שאת עלה בי המתח; לפתע קלטו אוזני מעין רחש־רעש קל; זמזום מדוד וקצוב כנימת שיר מילא את האויר... הסתכלתי וראיתי לפני נחיל־דבורים רב וגדול מכסה את השמים; שורות שורות פשטו ועטו אל הפרחים והדשאים, אל עצי הפרי — „אין זאת אלא" — הרהרתי לתומי — „שהדבורים שרים ואומרים, ברכת־כוהנים" משלהם וכדרכם בעוד זמזום־שירם לא פסק... אם כן מה לכל זה ולזקנתי וסבי, כלום עומדים הם שם במקומם שקטים ומצפים לענות „אמן" כמתפללים בבית הכנסת במעמד „ברכת־כוהנים"? לא ידעתי זאת ואף לא הבינותי אף כי השתוקקתי מאוד לעמוד על פשר הדבר. יתר על כן; עיני ראו בבהירות כיצד התקדמו הורי־זקני מ„קופסה לקופסה". אודה ולא אבוש, כמעט ורצתי אליהם קדימה; הן רק לשאול חפצתי. האם אין זו „ברכת כוהנים" לדבורים? בכל זאת לא משתי ממקומי. גם משום שביקשוני כך בחומרה, גם משום החשש להשבית תפילת הדבורים. ואגלה לכם סוד — פתאום, לא אדע גם מאיין, התגנב אלי בסתר כמו גנב חשש נוסף — שמא ילעגו לי ואהיה לצחוק?!

ברם, לא עברה שעה קלה מאז וכבר נתחוור לי פשר התעלומה. הבינותי גם היכן נעוצה היתה טעותי — מחוסר ידיעה. שקוע במחשבות ובהוסיפי לתמוה, חזרתי הביתה מחריש בעקבות סבא וסבתא. אולם משלעיטתני סבתא כפית דבש טרי ועוד כפית ואורו עיני מטעם עדנים זה, ידעתי מיד כי לא היתה זו „ברכת־כוהנים" כלל. אכן, סוף סוף תפסתי בחושי כי היתה זו שירה לעמל שוקד וחרוץ; הדבורים שרו שירת עמלן; שתיקת סבי וסבתי אמרה שירה של תבונת־כפיים לארות את הדבש. שכר־משוגתי, היה דבש טרי, טעים לחיך. והגידו אתם, כלום היה עלי להצטער על „ברכת־כהנים לדבורים" שלא היתה אלא בהזיותי? בחצר האחוזה, עברו עלי עוד ימים אחדים ללא עול כלשהו, כשאני כל כולי נהנה מזיוו של עולם חדש, אשר נגלה לפני. בתוך אותה המולה ושמחת־חיים שוקקת, אשר אפפה את בית זקני וחצר האחוזה כולה, גדולה היתה שמחתי ביותר.

היא גם לא הושבתה ולא הופרעה, עת בשעת בין־ערביים אחת ברצות סבי לעמוד על קנקני וביקשני, כי אפסוק לו מפסוקי אשר למדתי ב„חדר". מיד במקום אמרתי לו את אשר ידעתי על ענין „ויתרוצצו", מפרשת „תולדות" בתורה ודברי רש"י בענין דנן. סיפרתי כמו כן, כיצד קיבל יעקב במקום עשיו אחיו את הברכה מאביו. הבהרתי גם היטב כל אותו ענין של „ויצא יעקב מבאר־שבע..." לא הרפיתי מדא והא. על יוסף ואחיו, משהו מ„יציאת מצרים" ומסעי בני ישראל במדבר. עיני סבא אורו למשמע ידיעותי ואני נהניתי הנאה רבה מדיגדוגיו וצביטות האהבה וחיבה שלו בלחיי. סבתא כדרכה הלעיטתני מעדנים שונים לאור חיוכה הקורן של אמי, בהסתכלה בי בחדווה ואהבה — עת ראתה אותי בוטח כולי באותו מעמד.

בית דודי בקריביץ'

בצהרי יום שישי בשבת, עת השמש במלוא זהרה עמדה במרכזו של רקיע נסענו כל בני המשפחה לשבות שבתנו בקריביץ', להתארח בבית דודי ר' יואל־שלמה גיטלין ז"ל ולהתפלל תפילות־שבת בציבור, בבית הכנסת שבעיירה. שעתנו לא היתה דחוקה והעגלה התנהלה בקצב איטי ומתון. אף דעתי זחוחה היתה עלי ושוב נפתח בי הכל, לקלוט מראות ושפע גונים אשר הקסימוני. יפה ביותר היתה הדרך שהתפתלה לבין שדות־זהובי קמה, עטורים פרחי־דגניות תכולות העין; יערות עבותים־אפלולים וכרי־דשא ירוקים כמו מרושתים בפרחים מושכי לב ושובי עין. מעל לראשנו, כמו מלווה אותנו — שמש חמה בעתר גווניה מהלכת לה על פני שמים בהירים, עוטי קדרות כלשהי אי־שם בקצוות רקיע, הגוררת אחריה מעין תוגה דוממת — אותם קווים כה אופייניים לנוף רוסיה הלבנה, שהיטבתי להכירם לאחר מכן.

כעבור שעות מספר הגענו לקריביץ' בעוד יום, זמן רב בטרם נטתה השמש. כסבורים אתם, שלקו עיני בלאות מרוב מראות בדרך ולא היא; לא מניה ולא

מקצתיה! פתיחותי לקראת מראות וחוויות חדשים לא פחתה כלל וכלל. אין ספק בכך לו לצייר יכולתי, לא הייתי פוסק מלהעלות רשמי בעיפרון, עט או מכחולים בצבע, משום שלא חדלתי כל העת מלהתבונן, ולהבחין בעיון יתר כל אשר ראיתי.

אכן הפעם ראו עיני עיירה של ממש, גדולה בהרבה מעיירת־הולדתי. ואל יהא דבר זה קל בעיניכם; קריביץ' הרי היא עיירה שכולה יהודים וכל שאר ה„אחרים" בטלים בשישים. שוב איפוא נתמכרו עיני לאשר ראו. על אף השעה המוקדמת עד לרדת השבת, ניכרת היתה כבר חגיגיות ותכונה מיוחדת לקראתה. יהודים רבים עברו בדרכנו. — מי בבגדי־חול עדיין וחבילה תחת בית־שחיו, לטבילה ולרחיצה בבי־מסותא לכבוד שבת — לבית המרחץ כפשוטו ודרך אגב, לטבול גם במי הנהר הצוננים שנראה לי מרחוק היטב ובבהירות על המתרחצים בו. אחרים — לבושים כבר בגדי־שבת, פניהם סמוקים למשעי וזקניהם עשויים וכל כולם הדרת־פנים מפיקה טוב לב וחדוות־חיים — וכל הבא לקראתם מברכם ל„אסותא"!. רחוב מיאדל הארוך — הריהו רחוב היהודים עצמו — קרן כבר שבתיות חגיגית; החנויות הלכו ונסגרו. הנהר סרבץ הוסיף להבהיק, מקרוב כמו מרחוק כמראת־כסף ממורטת וקרני שמש, מפוזות בהן על פני חלקת המים, השתקפו בעתרות גוונים ובני גוונים בתוך בבואתו. התפתל לו הנהר סחור סחור, אפף את העיירה כולה ושקט נע וזחל סביב. אי־שם אי־פה פשטה אדמומית קלה בשמים ועב קליל רכב לו על בת־ענן שובבה.

הגענו אל כיכר השוק, לב־ליבה של העיירה; הבאר ובית הכנסת היפה. בנין יפה בנוי עץ, התנוסס לו זקוף וגבוה על פני הסביבה כולה לתפארת, כשראיתי גגו המשופע (להגנה מפני סופות השלג בחורף) ואריחיו צבועים אדום כהה, קולטים אור וצללים הבאים מרחוק בשלל צבעים עתרי גוונים. בעיני, עיני נער ילדותיות, נראה בנין עץ זה — אדיר ויפה; דימיתי כי נישא המקום וגבוה מכל העיירה. ידעתי כי בית כנסת הוא, מקדש לאל חי! ובלי משים פרצה מפי הקריאה; מה יפה המקום! האם שוב זכרתי פתאום את חלום יעקב אבינו בבית־אל ואת סולמו, בקראו לכשהקיץ משנתו: „מה נורא המקום הזה"?!...

כשעתיים לפני ערוב היום, הגענו סוף סוף לבית הדוד. עוד כיום אזכור, עד מה רבתה התכונה סביבנו בביתו הגדול (בתוך חצר מרווחת) אשר שוקק היה מבנים ובנות. כבר ממבט ראשון נראה לי, כי אכן, גבר יפה היה דודי חסון ותמיר זקנו העבות ושחור, היה עשוי יפה ובקפידה ועיניו הנבונות חייכו בטוב לב אלי ובנועם, כמו רמזו לי לקטן שבקטני המשפחה: „יפה, היטבת לעשות כשבאת! עוד נראה במה כוחך..." עצם הופעתו והדרת פניו הקסימה את כל השרוי בצל־קורתו ואף אני הלכתי שבי כמובן. לא לחינם מכובד היה בעיירה על כולם — יהודים ולא יהודים כאחד. אדם אמיד היה בעל־עסקים שהסתעפו גם מחוץ לעיירה

וסביבתה. אף תחנת־מים גדולה היתה לו בעיירה והיטב ידע לכלכל סחרו בעצים ויער. לאחר רגעי פגישה ראשונים חילופי דברים וטעימת תקרובת עם משקה צונן, החלה כמובן תכונה כללית לקראת השבת.

אותה שבת בקריביץ׳ „נתעשרתי" בהרבה כפי שיסופר להלן. לא אספר כמובן על כל אותם מעדנים, ממתקים ומגדנות. גם לא על ארוחת ליל שבת הדשנה לצלילי זמירות של שבת — מפי כל הלהקה של הבנים והבנות, דודי ודודותי וסבא וסבתא אשר שרו כולם בצוותא. לא אתאר גם כיצד שקדו הכל סביבי לפטמני ולהועיד לי כל עידית שבעידית — כמו לקטן בקטני המשפחה. רק זאת אומר: טוב היה לי, מאושר הפעם — כפי שלא הייתי מעודי. הלכנו כמובן לבית הכנסת הן בליל־שבת והן למחרתו להתפלל בציבור. ושוב אזכור עוד פעם את הרושם הגדול שחולל בי בית כנסת זה מיוחד בבנייתו. לאחר תפילה של שבת באו רבים מבני העיירה אל בית הדוד ל„קידוש" לכבוד האורחים. הייתי גאה מאוד; הסתבר לי שגם לכבודי באו; וכי אינני אורח? אמנם, כבוד זה „עלה" לי במקצת ולא פיטרתי עצמי בלא כלום. שוב נתבקשתי כמובן על ידי דודי וסבי להשמיע מפסוקי. ואכן לא ביישתי חלילה את סבא וסבתא, את אמי, דודי ובני משפחתו. עד היום עומד טעמן של אותן צביטות חיבה אשר הוענקו לי מכל צד.

יחד עם כל זאת, אודה ללא היסוס ואומר: לאחר כל אותה „המולה" — ה„קידוש", שיחת בני העיירה, ה„תהייה על קנקני" ובעיקר — אותה ארוחת־שבת, חשתי עצמי ליאה קצת ויגע משפע הדברים. כולם פרשו לנוח, לישון מעט; „שינה בשבת תענוג". אבל מקומי שהועד לי לא נפקד כלל על ידי; אף לא העליתי בדעתי לישון. איך אפשר לישון כאשר הכל כה יפה בחוץ? אמרתי לאמי, כי אשחק מעט בחצר ואסתכל סביבי. יצאתי אמנם לשאוף רוח, להתהלך קימעא ולהציץ אי־פה אי־שם. שוב נשקף אלי הנהר בזוהרו המבריק ואני מתבונן כאן מסתכל שם — שמעתי לפתע רעש גדול ואדיר לא ידעתי מהו, אך דומה היה עלי, כי משק של נחשול־מים אדיר המתנפץ מגבוה, נישא לעומתי, על צד האמת, פחדתי אך סקרנותי כפתה עלי והחילותי ללכת בכיוון הרעש המשונה, תוך הבטחת דרך לנסיגה — בגבור הפחד או הסכנה. וכך הגעתי ובאתי איפוא אל תחנת המים.

המראה שנגלה לעיני כבש את כל־כולי והצמידני אל המקום; כה אדיר ושגיא היה. נחשול מים אדירים זרם, הופל כאילו מגבעה תלולה והתנפץ בכוח רב אל גלגל־ענק מלא חריצים כמו שיניים, בהוותו קצף רב מסביב, מלבין ותוסס, אשר בלע אל קרבו בלי הרף קרני שמש, שהבהיקו על גבי הגלגל המחורץ חריצים באלפי גוונים ובני גוונים. בעודי צמוד למקומי, הוספתי להסתכל אל כל אשר לפני; תמיה כולי ומשתומם על פחד־שווא שתקפני... קול הנהר הדובר אלי בכבודו ובעצמו, לא דקתי פורתא; הן היה זה הקצף הלבן המפעפע, שלא פסק מזעפו ומליחושיו. בהטותי אזני שמעתי, בספרו לי ורק לי, סיפור אחרי סיפור

בלי הרף... טרם תפסתי הקשר בין הדברים; לא עמדתי עוד על טיב סיפוריו, אך ידעתי, כי אין מקום לחשוש עוד.

חלום חלמתי וסיברו... בפי אמא

בעודי עומד ומהרהר שיחררתי עצמי כל־כולי מכל מחשבה כלשהי; נדרכתי כולי במאמץ לשמוע, להקשיב לקצף המפעפע — שמא אדע בכל זאת ואבין, את אשר סיפר לי הגל הגועש... לא ידעתי אז ואף לא אזכור עוד היום, אם וכיצד בכלל נרדמתי; הממתקים הארוחה הדשנה העובדה שהכל הקדישו לי תשומת־לב מיוחדת, שפע הדיבורים והשיחות שקלטתי ומעל הכל — הליאות הנעימה אשר פשטה בי פתאום והאוויר המשכר שאפפני — כל אלה פעלו כפי הנראה את פעולתם. נרדמתי גם חלמתי ובחלומי — מעבר יבוק, גשר הסרבץ' בו עברנו, הפך והיה למעברות הירדן מימי יפתח הגלעדי — באזני שמעתי גם קולי הדובר וקורא ברמה: „נחל קישון גרפם, נחל־קדומים נחל קישון..."

— „דוויד'ל היכן אתה ?!" — שמעתי קול קורא לי; הקול חזר ונשנה פעמים אחדות הלוך וקרב — „דויד'ל!" הוסיפו והדהדו קולות אחדים והגיעו מעברים שונים. נדמה היה לי כי גם קול אמי קורא לי. היטבתי לשמוע הכל אך לא עניתי. התאמינו, כי טרם ידעתי היכן שרוי אנוכי וכיצד באתי לכל אלה? הקולות קרבו; דומני שגם עיני פקחתי אבל עדיין לא הקיצותי כליל. תוך שינה מפוכחת למחצה, המשכתי לטוות קורי חלום ומלמלתי ירדן... ברק... את גדעון השופט ובחוריו ראיתי... בעין־חרוד...

— „הריהו כאן שוכב לו וישן" — הגיע אלי קול דודי — „קום נא דויד'ל, נלך הביתה!" — נישא קול אמי. קמתי ממשכבי והתמתחתי לחילוץ עצמותי; לפני עמדו אמי, דודי ובנו. אולם אין אני יודע משום מה, שרוי הייתי עדיין בכנפי חלומי ודברים שנתקעו בי ממנו לעומתי — שמעתי ועוד איך שמעתי, כיצד ליגלג עלי בן הדוד וצחק בהטיחו לעומתי — ובכן ר' דויד, מה נשמע בארץ־ישראל? בעצם יום השבת, הפלגת כה הרחק הרחק ומורא של מעבר־„לתחום שבת" אין עליך? — קול צחוקו הוא שהדיף ממני כליל כל צל נסוך־שינה. פקחתי עיני ונשארתי עומד מבוייש ומלא צער, על כי נתפסתי בקלקלתי. החרשתי ולא הוצאתי הגה מפי; כל כוחי אימצתי לבל אפרוץ חלילה בבכי. דודי נזף בו, במלגלג עלי חריפות. אמי הטובה חיבקתני חייכה אלי את חיוכה המאיר וקורן ובנועם־קולה אמרה באזני הניצבים; — „אין דבר בני, חלמת ובחלומך ראית את ארץ אבות־אבותינו וכל אשר בה... מיהו יהודי שאינו מתאווה לראות את ארץ הקודש. את ארץ־ישראל ולו גם בחלום? אך אולי יבוא יום כשתגדל, ראה תראנה באמת ובממש. רק תאבה ותאמין בני, במה שהינך רוצה, נזכה גם יחד להיות בה, לגור ולחיות שם..." דברי־נבואה אלו, מפיה של אמי היקרה באו.

ולא ידעה היא ולא ידעתי אני את אשר ניבאה; היטב שמרתי מאז את דבריה על ליבי.

אכן, דברי אמא נתקיימו במלואם; כעבור שנים זכיתי אנוכי וזכתה לאחר מכן גם אמי מנוחתה עדן לבוא לארצנו, לחיות בה ולהגיע לשיבה טובה. חזרנו הביתה לתפילת־מנחה, לערבית ולהבדלה ולמסיבה של „מלווה־מלכה" לאחר מכן. הכל שמחו; הוחזרה ה„אבידה". כל אותו ערב, היה חלומי ודברי אמא אלי לשיחה בפי כל בני הבית ובאיו. לאחר ששהינו עוד בבית הדוד ימים אחדים, חזרתי עם אמי לברוזובקה אל סבא וסבתא. אותם „בין הזמנים" של שבועות מספר בהם בילינו שם, ביקרתי שוב פעמים מספר בבית הדוד בקריביץ׳. אך משתמו ימי החופש כרגיל חזרנו הביתה לעיירתנו. מאז לא באתי לקריביץ׳ ומובן שגם לברוזובקה לא הגעתי.

הקשר שנרקם עומד בעינו

נסיבות החיים ושנוי התנאים, לימודי מחוץ לביתנו בעיירה — במינסק ובמקומות אחרים — במשך השנים הבאות גרמו לכך, שלא נסתייע לי כאמור לבקר בבית דודי. ברם, קשר זה שנרקם לא פסק. דודי ר׳ יואל־שלמה, הוא שהידק בעיקר אותו קשר־בהרבותו לבקר בביתנו בכל הזדמנות. בנסעו לרגל עסקיו למינסק, לא פסח מעולם על ביקורו אצלנו. בדרכו נוטה היה במיוחד לעיירתנו כדי לראות את אמי ולפקוד אותנו. עד היום אזכור, כי כל ביקור מעין זה הפך ליום חג. ההורים וגם אנוכי, לובשים היינו בימי חול בגדי־שבת ומועד לכבוד בואו. כעבור שנים — כאשר סבא וסבתא לא ישבו עוד בברוזובקה והיו יחד עימנו בעיירה, היו גם הם כמונו עושים כך לכבודו. אף שכך התרשמתי לעת ביקורי הראשון בביתו, סבור אנוכי גם כיום לאחר כה הרבה עשרות שנים, כי אומנם היה דודי בן תורה ובעל נימוסים מעולים. איש העולם הגדול היה, על אף היותו בן עיירה קטנה, בנה היקר של קריביץ׳. אולם מעולם לא היה קפדן ומתנשא כלפי הבריות; איש נוח היה תמיד לזולת. תמיד הקפיד על עצמו; דקדק בלבושו הנקי והמסודר ושערו וגם זקנו עשויים היו בקפידה. אחת מבנותיו — חנה־אידל שמה, אם אין זכרוני מטעני — היתה פוקדת גם היא מפעם לפעם את ביתנו ב„אוסטאשיצקי גורודוק". היא היתה נשואה ובעלת חנות בקריביץ׳. בכל עת שנסעה למינסק כדי לחדש מלאי־סחורתה בחנותה, סרה תמיד אלינו. אף היא כאביה, הקפידה על לבוש נאה והופעתה תמיד ללא דופי, בין הבריות. ביקורים אלה של דודי ובתו, השרישו והגבירו בי ביתר שאת, את זכר חוויית־ילדותי — נסיעתי הראשונה אל עיירת־מוצאה של אמי.

עברו ימים ושנים; הילד, אותו נער נתבגר והיה לבחור ולעלם וגם לראש־משפחה לאחר מכן. (ואני עצמי הריני כבר סבא לנכדים), אך אותו קשר שנרקם

אז לעת חוויית־ילדות זוהרת קיים ועומד בעינו. עד היום חקוקה בליבי אותה קריביץ' הקטנה, הפעוטונת — מקום־מגוריו של דודי הנערץ וביתו, בית־סבא והעיירה עצמה, על יהודיה הנלבבים והיקרים, יהודי־חול ושבת גם יחד, חסידים ואנשי־מעשה בכל מלאכה אשר יעשו ותמימים, עם אלוהים כמו עם בני־אדם.

הערות שוליים והרהורים מעבר ל„שנות־גבורות"

זכות גדולה לי וחובה־קדושה גם יחד, בבואי להדליק נר־זכרון לקריביץ' העיירה היהודית שחרבה ואיננה (והרי גם האצילות מחייבת!) להעיר בשולי הדברים: על מעין „תיקון טעות" ונכון יותר לומר — על שיפור התדמית שסולפה בשגגה ולא במזיד אלא מתוך כוונה טובה, תמימה ונאצלת. אך כידוע בעולמנו גם הדרך לגהינום רצופה כוונות טובות ותמימות ביותר. חובה עלי איפוא לתקן הסילוף ולהעמיד דברים על דיוקם ואמיתם. הריני מתכוון בכאן לאנשי „הישובים" או „ישוב'ניקים" כפי ששגורים היו בפי שכבות עם רחבות. הללו — ה„ישוב'ניקים" כלומר, מקובלים היו על הכל — כבורים ו„עמי הארץ" ולא היא; אין הדבר נכון ואינו הולם את המצב העובדתי והאמת המציאותית, לגבי רובד כה חשוב בחיים היהודיים על פני כל „תחום המושב" ברחבי רוסיה — ובעיקר — ברוסיה הלבנה, ליטא ובחלק של ווהלין. מספרם של אלו — אם מעט ואם רב אינו משנה כלל, ואינו קובע. אמנם גורמים נסיבתיים סייעו להתפשטותה של דעה זו והלך־מחשבה כנ"ל. לא מעט עשו להשרשת דעה זו גם סופרינו בשתי הלשונות — ולא במזיד חלילה ומתוך כוונה תחילה. החיים היהודיים המעוותים ב"תחום המושב", הרצון לתקנם והשאיפה לשנות את מבנה הכלכלה היהודית, הביאו לגעגועים והתרפקות על שדה יהודי; — עובד־אדמה יהודי; לכמיהה אמיתית — לאיכר יהודי הנצמד לאדמה ואוכל פרי־תנובתה — עוד בטרם „חיבת־ציון", „בילו" והציונות המדינית ההרצלאית. עוד לפני פינסקר ו„האטואמנסיפציה" שלו. מתוך רצון כן וישר לחיי־פשטות בלי התחכמות־מוחין סכולאסטית ו„התנשאות" ריקה, תיארו יוצרינו בשתי הלשונות באור החיוב ובצבעים בהירים — מי ביתר שאר־רוח ומי בפחות כשרון — את היופי והשרשיות הבריאה שבגשמיות חיי היום יום, בפשטות העבודה וביחסים שבין האדם לחברו, אשר השלכות להם גם על „בין אדם למקום". הם הגיעו לאידיאליזאציה של כל אלו ומכאן לא רחוקה הדרך למסקנת שוחרי היצירות, הקוראים והמפרשים אותן; הם למדו והסיקו מכאן, כי לדעת בכלל ל„ידיעת־הספר" רק ערך משנה לגבי אותם יוצרים; היסוד הערכי בחיים — בחיי יום־יום — הם המלאכה והעבודה בחיק הטבע. כלום יפלא הדבר שבאידיאליזאציה הנ"ל הביאו בדרך ההשאלה לטיפוח הכלל (ע"י קוראים ומפרשים)) „אהב את המלאכה ושנא את הלמדנות" — דבר שאף יוצר לא התכוון לכך מעולם.

ברם הואיל ושכבות העם ברוב בניין ומניין היו בכל זאת „למדנים" יודעי־ספר במידה זו או אחרת, נסתמנה, מידת־זלזול כלשהי לגבי כל היסודות אשר שמשו חומר לתאורים האידאליים אשר הכל נהנו מהם. אף־על־פי־כן לא יכלו לקבלם כתורת חיים, כדוגמא ומופת. הם הסתייגו וניערו חצנם. כך נוצרה התדמית של „אנשי הישובים" — כבורים ו„עמי הארץ". לא נרחיק מן האמת אם נוסיף בכאן, שלא מעט תרמה לכך גם אותה חסידות קמאית וראשונית — נחלת שכבות העם הנחשלות והנבערות מדעת — החסידות הטרומחב"דית שלפני אסכולותיה ה„למדניות" המאוחרות יותר ברוסיה הלבנה, ליטא ופולין — חב"ד, קוידאנוב, פשיסחה, קוצק וגור ודומיהן.

בשכבות עם רחבות ביותר נתפשטה החיבה העמוקה „לטוביה החולב" — מסרס הפסוקים החביב ומפרשם כדרכו; בשמחה נתקבל „אריה בעל גוף" בלשונו המיוחד: „כריכה, נשיקה, רקיקה — חנה שימי לחם!" מי לא צהל לקראת „נוח פאנדרה" ו„שיר־מזמור לעמי הארצות" בפי זלמן שניאור? (ואותם רבים, כן רבים התעלמו מהעובדה הפשוטה, כי גם „הקיסר והרבי" הוא של שניאור) מי לא רטט ואף הזיל דמע בלא רואים, למראה „הצדיק הכפרי" שלא ידע צורת אות, העומד ביום־כיפור בבית הכנסת הדחוס ומלא מפה לפה ואינו יודע, מה לעשות עם עצמו בתוך אווירה זו המטילה עליו פחד כבוד וקדושה כאחד... מבלי להרהר כלל, מחליט הוא לשוב הביתה אך מרגיש הוא כי עליו לעשות משהו קודם לכן. הוא תוקע אצבעותיו לתוך פיו ושריקה אדירה פולחת בבת אחת את אווירת הדחיסות השיגרתית. המתפללים, נרגזים, צעקות; דומה ועוד מעט יעשו שפטים... הרבי הזקן מתנער ושואל לתמהון כולם; איה הצדיק? — הן הוא שפתח שערי שמים שננעלו... הוא קרע את גזר הדין! — אולם אותה שעה פוסע לו „פייבקה הצדיק" יחף ומגפיו, על כתפיו, בדרך לביתו שבכפר.

ברם, עם כל החיבה, הכבוד וההערצה המשולהבת, נשארו כל אלו דמויות בדיוניות בלבד מבשרה ודם־תמציתה של מציאות החיים היהודיים — מבעד לאספקלריא של מחמצת המחשבה האמנותית. רק מעטים, מעטים מאוד ניסו לחיות באמת לפי אותם סממני חיים של אותם דמויות. כי כל הכבוד לתיאור ספרותי־אמנותי מעולה, מעין כל אלה ודומיהם; כל התהילה והשבחים לאמונותיו וכיסופיו, כמיהותיו וגעגועיו של היוצר. אך בחינת האמת העובדתית הצרופה, הפאקטוגראפית, חשובה יותר.

בכל אידיאליזאציה ובכל הפרזה וגודש, חבויים גרעינים רבים של אמת; הרי זה בבחינת מוסכם שאינו טעון הוכחה. אולם גם זה מקובל עלינו, כי אין זו האמת כולה. ידוע כמו"כ שאמת בלתי־שלמה עשויה גם היא לשמש מכשול לסומא ולרואה כאחד. על כל פנים — בסביבות עיירתנו בפרט ובאיזור רוסיה הלבנה בכלל (כולל קריביץ' וסביבתה) — קן החסידות החב"דית הלמדנית,

ומרכזה של הלמדנות המתנגדית הליטאית מיסודו של הגר"א מווילנא, לא היו הישוב'ניקים בחינת בורים ועמי הארץ. אפילו כיום עודני זוכר, כיצד חכרו יהודים ליד עיירתנו את אדמות טישקביץ' משפחת אצילים (בני השלאכטה) בווילנא שהיתה בעלת נכסים גם בערים רבות ובעיקר בווילנא. (הן ידועים היו לכל „גלמי־טישקביץ' — טישקעוויטשעס באלוואנעס", שהתנוססו ברחוב טראקי — „טראקער גאס"). חוכרים אלה עבדו בדרך כלל עם משרתים שלא מבני־ברית. אבל היו גם אלה שעבדו עם בני־משפחותיהם בלבד. כל אותם יהודים לא היו „עמי הארצות"; הם היו „יודעי ספר" ולא זר היה להם פרק במשניות, וברובם אף לא הדירו עצמם מדף גמרא... היו מכניסי אורחים למופת; מדי חג היו מתכנסים עם בני־משפחותיהם לעיירתנו, להתפלל ולחוג עם היהודים בצוותא. נכדה של משפחת באטביניק משם — הריהו באטביניק — מי שהיה אלוף העולם בשחמט. הם הקפידו באשר לחינוך והשכלת בניהם; שכרו להם מלמדים ומורים — למען יגדלו לתורה ודעת ולדרך ארץ.

באחוזה „טישקורנה" בקרבת פלשצניץ, היה חוכר־אדמות יהודי אחד ר' ברוך גוטמן ז"ל בן־תורה ואף משכיל — אחד מצעירי בניו של אותו יהודי ד"ר גוטמן, משמש עוד כיום רופא בביה"ח ע"ש בילינסון. בימי בחרותי שימשתי אף אני מורה שם, בביתו של „ישוב'ניק". כאז כן היום, אזכור עוד את טישקורנה וחוכריה היהודים — ואותו פלג קטן בקרבתה. בראשית האביב לעת הפשרת השלגים היה גואה תמיד על גדותיו והמוני המונים של דגים „זאבי־המים" בעיקר היו נישאים עם מימיו הגועשים. לעת זו היו החוכרים עוסקים גם בדייג. במקום זה, שימש כמורה ומחנך אצל אחד מאנשי הישובים, אחד משלשת הסופרים האחים טשארני מווילנא. אם אינני טועה היה זה חברי ורעי ללימודים בישיבת מינסק ברוך טשארני. חובה עלי להזכיר בכאן את ביקורו בארץ בשנות השלושים ובקשתו ממני כידיד־נעוריו, לבקר יחד עימו את ראש הישיבה ממינסק — ר' שלמה גולובנשיץ' שעלה ארצה בתקופה דלעיל. נעניתי כמובן לבקשתו ונסענו יחד ירושלימה — אל ראש הישיבה אשר שמח ביותר לבואנו ונוכח בעליל כי גירסא דינקותא לא משתכחי... שוחחנו ודברנו על דא ועל הא ובשמוע ר' שלמה מפי ברוך ידידי על מסעו מארץ ישראל למוסקבה, ביקשהו ביותר והפציר בו — להשתדל לקבל רישיון־יציאה לבניו ע"מ שיוכלו גם הם ומשפחותיהם לעלות. מי פילל מי יכול היה להעלות אז על דעתו, כי כל אותם יהודים יקרים בנים לאותו גזע מפואר שאנו ענפיו בלבד — כל אלו יִכלו בעשן וייכרתו בדם ואש — ויימחו לעד.

אני מקווה כי משוגתי לא תחשב לי לחטא ותיסלח לי גם סטייתי הקלה מנושא שיפור התדמית וכו', בו התחלתי וטרם סיימתי. אצל אחד הישוב'ניקים בקרבת־מקום, עבד כמורה ומחנך דניאל טשארני ז"ל. לאחר זמן היה לסופר

פורה ומצליח. אף אחיו שמואל שימש מורה בין „אנשי הישובים" — לאחר זמן נתפרסם כמסאי שנון וכמבקר־ספרותי מזהיר בשמו הספרותי — שמואל ניגר.

כך ובמידה זו — שעה שסופר אני ומונה, מעביר בזכרוני אותם „אנשי ישובים" שהוכחדו כפי שהוכתרו על ידי בני דורם, הריני נזכר כי אצל „המחותן" לבית־הורי (אחד מבניו נשא את אחותי לאשה) עבדה כמחנכת ומורה המשוררת ברוכת הניב ובת השירה המחוננת — שרה רייזין ז"ל. באותה סביבה עסקו אותה עת במלאכת ההוראה גם שני אחיה — המשורר הנודע אברהם רייזין ז"ל וזלמן הלכסיקוגראף הבקיא, בעל ה„ווילנער טאג" וה„לעקסיקאן פון דער ידישער ליטעראטור" — אף הם שלשתם לפי השמועה, נכדים או שילשים למשפחת „ישוב'ניקים". אחד הסבים או אחד רב־סבא משלהם גם הוא היה מאותם „אנשי ישובים". עוד אזכור כיום כיצד ואיך כל אותם „בורים ועמי הארצות" (כמקובל) התהלכו אבלים וקודרים, כמו חרב עליהם עולמם — בהגיע בכ' תמוז תרע"ג הידיעה המרה על פטירתו של ד"ר הרצל ז"ל, אשר נגדע בחטף. דווקא הם (כפי שהוכתרו) העמיקו להרגיש הקשר העמוק בינם לבין חזונו ופעלו. לא אגזים אם אציין, כי לכל אחד מהם היתה זו אבדה אישית. ובסיכום אחרון לפרשת התדמית שסולפה — הריני מעיד בכל הביטחון והוודאות; כי כל אותם „ישוב'־ניקעס" היו יהודים יקרים ונאמנים לצור־מחצבתם לא פחות (אם לא יותר) מכל מיני „מתנשאים" יהירים ובוטים, מרבנים ואדמורים וכל שאר „כלי קודש".

ברם, עולם זה, עולם ילדותי ונעורי חלף ועבר; הוא נשטף במבול של דם ונאכל בשטפוני אש. רק שרידיו החרוכים אי־שם, אי־פה, מעוררים בנו נימת־תוגה המתנגנת בלב. מרעידה בנו כל מיתר כמוס. גם קריביץ' היהודית איננה עוד; פליטיה־שרידיה — אודים מוצלים מאש שניתכה איומות, נפוצו על פני תבל. אותם יהודים פשוטים, של אותם „ישוב'ניקעס" אותם „בורים ועמי הארץ" נפוצו על פני עולם כולו וביתר שאת בישראל. בארץ־ישראל, הפכו והיו טייסים (לא עוד עגלונים, „בעלי עגלות") מנהלי רכבות, שרים ומנכ"לים, מריצי מפעלים תעשייתיים וקומבינאטים חרשתניים. הם היו לסופרים, אמנים, מדענים ויוצרים בכל שטחי החיים והפעילות האנושית. ברובם המכריע לא ניתקו עצמם — ממחצבתם ושרשים עמוקים להם בעולם שחלף. ממנו ינקו ויונקים הוריהם וזקניהם — הוא המפרה כל יצירתם ופעלם.

הנה כי כן, באקורד אחרון; בתרומתי הצנועה כיום להצבת נר־זיכרון עלי ספר לקריביץ' — בה הגיעה ובאה אמי לעולם. בה חיו דורות של יהודים דבקים בעולמם ואמונים, צמודים לאורח־חייהם. יהודים של חול ושבת כאחד, זכורים יהיו גם לטוב — כל אותם יהודים פשוטים ותמימים „אנשי הישובים" אשר התדמית עליהם סולפה ואותה גם ביקשתי לתקן. אם הצלחתי להאיר עיני טועים ולהבהיר — יהיה זה שכרי.

יהושע בן אריה־לייב / בת־ים

עיירת־מכורתי

מעין פרקי זכרון והמית לב

קטנה ופעוטה היתה עיירתנו בה ראיתי לראשונה אור־עולם ובה עברו עלי שנות ילדותי, אליה חזרתי בתום בחרותי, בניתי בית לשבתי ובו גידלתי בנים. היתה זו עיירה רחוקה ונידחת בקצה מרחב „תחום המושב"[1] של פלכי וילנא ומינסק, בפינה כלשהי של מחוז ווילייקה. „נגידים" לא היו מצויים בה וקרן השפע לא פקדה אותה ואת בתי היהודים. אף אני כותבם של טורים אלה נולדתי וגדלתי בקרב משפחה לא אמידה, מפשוטי עם ומבורכת בילדים, אך בעלת יוחסין ויוקרה שהילכו לפניה. אבי המנוח „מלמד" היה ופרנסתו על „החדר" ללומדי חומ"ש ורש"י וגמרא עם „תוספות" — הווה למד מכאן, כי לא היה „מלמד דרדקי" ואלף־בית וכמו־כן „ראשית דעת"[2] לא הורה לתלמידיו. גם אמי הטובה, עליה השלום — יהודיה פשוטה וצנועה, היתה כל ימיה עמלה ומרודה על צרכי הבית וכלכלתם. והרי אין כאן לכאורה יחוס כלשהו. אבי שלום לעפרו, מקובל היה אמנם על יהודי העיירה כ„תלמיד חכם" ואדם מכובד מן היישוב. אך מה הרבותא בכאן ?

אף־על־פי־כן, היה היתה משפחתי נכבדה ומיוחסת בזכותו של רב־סבא שלי, ר' ליברמן־חייקין ז"ל שפקד את עיירתנו בשבתות וימי חג בלבד. ב„ששת ימי המעשה" כלומר : כל ימות השבוע טרוד היה באחוזותיו אשר חכר מבעליהן, איחזק אותן וכלכל משקיהן. אחוזות „חצרותיהן" של אוזלה, דונילוביץ', קוסטיביץ' ואחוזת ה„פריץ" של עיירתנו קריביץ', היו בידו למעשה, אף אם לא להלכה. מבחינה רשמית ועל ה„נייר" בלבד, החזיק בהן איש נוצרי. (כידוע, נושלו באותן שנים כל היהודים ב„תחום המושב" מעיסקי מקרקעין בפקודת השלטונות הרוסיים). ביזמתו ובתושייתו הברוכות, בחריצותו ובתבונת כפיו הוא הקים ענפי משק מרובים, שונים ומגוונים כמו ; גידול בקר, משקי חלב ועופות, מפעל לייצור ספירט ב„חצר" קריביץ', טחנות מים וכו'. כל ימיו גילה מאמצים להעסיק באותן חצרות,

[1] „תחום המושב" — עם חלוקתה הראשונה של פולין בשנת 1772 וחלוקותיה האחרות בשנת 1793, 1795, „ירשה" רוסיה מיליוני יהודים. עד ל־1772 כמעט ולא ישבו יהודים ברוסיה ואם ישבו, מתי מספר הרי ישבו ישיבת ארעי בלבד. אותם האזורים החדשים היו המרכיבים של מושג זה. (ברוסית „טשערטא יעווריסקאי אסיעדלאסטי") שקיבל צורתו הסופית במשך המאה ה־19. (עורך הספר).

[2] ספר לימוד למתחילי קרוא וכתוב מבין הפעוטות, שמקובל היה באותם ימים.

יותר יהודים ככל האפשר מעיירתנו וסביבתה, ומובן שרבים מקרובי משפחתו עבדו אצלו.

ברם, האמת היא שאין בפי רבות לספר עליו. הוא נפטר בטרם נולדתי ואשר סופר לי עליו, אינני זוכר עוד. רק זאת אני יודע; יורשיו — סבי ושאר אחיו, נבצר מהם להשתלט על כל הרכוש הגדול הזה ולא יכלו להתחלק בו רחמנא ליצלן. ואכן הכל הלך אז לטמיון ונתפרק ובני המשפחה כולם, יצאו נקיים מנכסיהם.

כחוזה בחלום־בלהות הנני נרעד כולי גם היום, עת אזכור ארוע ראשון מאותן שנות ילדות רחוקות; כבן חמש־שש הייתי אז. בבית סופר על כך ולא אזכור עוד כיום, אם גם במו עיני ראיתי את אבי פצוע וחבול ואם לא...

הדבר ארע בחודשי הקיץ בשנת 1898; אבי נסע באחד הימים לדולהינוב הסמוכה, לקנות שם בשר ביום השוק. לפתע פתאום נתחולל והיה „פוגרום"; כלומר — פרצו פרעות ואיכרים שנתכנסו מכל הסביבה — שיכורים ומפוכחים, התנפלו על היהודים והיכו אותם מכות רצח. אף אבי־מורי ספג מידיהם מהלומה עזה באבן או במוט ברזל בראשו. למזלו נזדמן למקום, אחד ממכריו הנוצרים וממש בכוח הוציאו מידי הפורעים. הוא הכניסו לביתו וטיפל בפצעיו. ועד שלא שככו הרוחות, לא נתן לו לשוב הביתה. לא ידעתי ולא אזכור כמובן, מה ואיך ומדוע ארעו הדברים אולם זה היה לשיחה בפי בני ביתנו ושכנינו, משך ימים רבים.

סבורים הינכם בלי ספק שחפצי הוא להלעיטכם בזה ב„אלה תולדות" משפחת אריה־לייב... וכי אשא משאי בפרטים ביאוגראפיים שלי ושל אבי ושל אבי־אבי ולא היא. תנוח דעתכם; על עיירתנו כולה אספר ולאו דווקא על משפחתי וגלגוליה העלולים להיות אי־פה אי־שם בבחינת פרט זעיר מדרגה שלישית או רביעית, כי הנה על אף ההיבט ממרחקי ימים ושנים בדרכי חיי הארוכים, אראה פני עיירתנו בצבעים חיים ורוטטים, שותתי מציאות שהיתה ואיננה עוד — אראנה כפי שראיתיה בעיני אז, בעיני ילד ערניות לכל אשר מסביבי. אף אם אפקח עיני או אעצמן, רואה אני את המראות עולים מנבכי נבכים של הזיכרון. הנה נמשך והולך באריכותו רחוב מיאדל, אשר ברובו היה מיושב יהודים. (וכזה היה ונשאר עד לסופה המר של קריביץ' היהודית). הנוצרים היו מיעוט שבמיעוט בין תושבי העיירה; רק מספר משפחות פולניות וכנסייתם הקאתולית ה„קושציול" בקצה אחד של העיירה — וכן מספר משפחות „פראבוסלאביות" של ביאלורוסים וכנסייתם — ה„צרקבה" בעברה השני. כך אראה גם באותן עיניים מאז את בית־מדרשנו; בית־המדרש בעיירת־מכורתנו. מה נהדר היה בעיני (ובעיני ילדים שכמותי) וכה שגיא נראה לי, מקדש לאל חי! — — נערץ היה עלינו, הילדים.

אף כי, לאמיתו של דבר, לא היה זה אלא מבנה־עץ רגיל ופשוט ביותר. נחות היה במראהו מהכנסיות שלהם. (אכן, כך ראיתיו גם אני בשנים מאוחרות יותר ואף שוכנעתי בכך), אולם אנו הילדים ליטפנוהו תמיד במבטינו — עת היינו חולפים על פניו, יום־יום במרוצותינו אגב משחקינו, ב„תופסת״ או ב„מחבואים״...

עיניים מביטות...

— — המראות שראיתי בעיני, עיני ילד, המשיכו חייהם ופעלם בזיכרון, בחלום ובהקיץ. אף כי אותו ילד, כבר עבר בדרכו את כל התחנות בחייו, חיי אנוש; מילדות לבחרות, מעלומים לעמידה ומשנות עצה לשיבה ולגבורות. אף־על־פי־כן — עולים וחולפים אל מול עיניו־עיני, מראות העיירה גם עתה. כל אשר ראיתי אז בעיני ושמעתי באזני ובחושי קלטתי אל קרבי, מוסיף לחיות בזכרוני. הן גם עתה רואה אני רחובותיה הבלתי מרוצפים — אכולי שרב ועטויי אבק בחדשי הקיץ; מרופשים ומלאים שלוליות מי גשמים בעיתות סתיו ולעת אביב — עם הפשרת השלגים. כמה שמחים וששים היינו אני וחברי (באותן שנים), לרוץ אל תוך השלוליות ולהשתקשק במימיהן, לפזז ולבוסס בבוץ הסמיך ודביק — בלכתנו לחדר, בשובנו הביתה ובכל שעה אחרת — בה נתפנינו מלימודים. כמו־כן חיות שוב בזכרוני אותן שעות בערבים אפלים, שהטילו בנו פחדן ומוראן — בלכתנו בחשיכה מהחדר הביתה מבוהלים כדבעי, עת האורות שהבהבו מבעד לחלונות הבתים, רק הם האירו לנו בדרכנו.

כבסרט קולנוע מוקרן עלי בד חולפים ועוברים לפני אישי העיירה, יהודים ונוצרים; דמויותיה, טיפוסיה — כל אותו עבר ארוך שהיה ואיננו. אותם רחובות העיירה ובעלי המלאכה, אשר שכנו בהם: חייטים וסנדלרים, מטליאות טלאים ותופרות כהלכה; אופים, קצבים, כל המתווכים למיניהם ואף סוחרי עצים ואנשי יער ושליחים מקרוב ומרחוק, אפילו מלידא הרחוקה. גם עגלונים „בעלי עגלות״, פונדקאים מוכרי משקאות חריפים, מייצרי „קוואס״[3] ושאר משקאות קלים ותוצרתם לא נעלמו מכל אותה מערכת מגוונת. ואם יחקור וישאל השואל שוב ושוב על מה נתפרנסה עיירה יהודית זו, כיצד ואיך הונחה התשתית לחייה הכלכליים והחברתיים? — — התשובה לכך הינה חד־משמעית: — יהודי העיירה רובם ככולם התקיימו על „מלאכות יהודיות״ שפורטו לעי״ל. אכן, היו גם שעסקו מזמן לזמן בעבודות עונתיות; אלו אצל בעלי האחוזות בסביבה והללו בחכירת בוסתנים של עצי פרי וכל זה כמובן בחדשי האביב והקיץ בלבד. יחידים — בעלי יכולת מיוחסים יותר, טיפחו בסמוך לבתי מגוריהם גנים של עצי־פרי משל עצמם או שגידלו ירקות בחלקותיהם. ולא עלינו רחמנא ליצלן;

[3] „קוואס״ — משקה קל תוסס עשוי על־פי־רוב מלחם קיבר שחור.

היו גם כאלה אשר ישבו משך שבועות ואף חדשים ב,,נקיון שיניים" — בגששם אחר מקורות פרנסה וזקוקים היו לעזרת הציבור.

הנה כי כן; היתה קריביץ' עיירה כשאר עיירות יהודיות. עניה מרודה; יהודיה — פשוטים, מעורים בסביבתה ובנופיה האנושיים והטבעיים. לא ,,נגידים" היו ואף לא ,,קבצנים בתרמילי משי" — תמימים היו עם אלהים ואדם. רובם ככולם ידעו ספר פחות או יותר, מקצתם אפילו ידעו לרוץ יפה בין השיטין בדף גמרא והיו למדנים ממש. חסידי ,,חבד" היו ומיעוטם קשורים לר' מקוידאנוב. כולם רחוקים היו בדרך כלל מ,,פלפול" חקרני ו,,מתנגדי". הווה אומר איפוא; — מתנגדים כמעט ולא היו בעיירתנו — דבקים היו כולם באמונתם, במסורת חיי אבותיהם, אותה ירשו מדור לדור. כמוהם, בטחו גם הם בכוחה של ,,השגחה עליונה" ולא חקרו עוד במופלא מהם.

כך אזכור ואשא תמיד בליבי עיירת־מכורתי ויהודיה הנלבבים. על אף מרחקי המקום והזמן חי עוד הכל בקרבי... שוב צפה ועולה ממרחקים אל מול עיני, דמותו הייחודית המקורית של ר' נאטע־(נתן) לייב האופה — בעל מאפיית הכעכים בעיירה. בעודי ילד ואף בעודני נער צעיר הרביתי לסור אל המאפיה בשליחותה של אמי לקנות כעכים מספר או רקיקים כלשהם. אף עתה פוקדים אותי מבטיו החוקרים ובולשים ונשמעות שאלותיו וחוזרות; מי הוא שחלה אצלכם? מה קרה שם בביתכם? אוחז היה בי ולא מרפה; אולי הכרח הוא לסייע, לעזור? היה זה יהודי שהכל לא היה זר לו, הוא עסק בכל באמונה ופעל רבות בעיסקי ציבור וצרכי הפרט. כך חוקר היה ושואל מפי כל בא״ו. היה זה בלתי רגיל אצלו, כי יבואו אליו בסתם יום של חול לקנות כעכים. הן כל עקרת בית היתה אופה לחם בביתה ואף חלות לשבת. הוא עצמו מכר תוצרתו לבעלי האחוזות מחוץ לעיירה ובימי השוק, לאיכרים (באי היריד) — דבר הבא ללמד באמת, עד מה עשירים היו יהודי העיירה. ואף אם מצוי היה ביניהם פלוני אמיד יותר ו,,גביר" ממש, בטל היה בשישים.

כבימים ההם אץ לקראתי וניצב חי לעומתי — ר' ,,אברהם־איטשע (יצחק) רופא"־חובש העיירה שהיה מטפל וסועד חולים יהודים ונוצרים גם יחד. זקוף ותמיר ורחב־גרם היה ויחד עם זאת קל־תנועה וגמיש להפליא. גם כיום עודני מרגיש צביטותיו הקלילות על לחיי — אגב חיוכו השובבני ומרנין בבדיחות דעת בכל פגישות האקראי, בחלפו חיש מהר על פני בצעדיו החפוזים הקלילים. תרמילו תלוי לו על שכם ידו האחת ובו כל ,,אביזרי" הרפואה שלו, כגון; ,,כוסות־רוח"; אולריו החדים להקזת דם, לפתיחת מורסות וכיבי מוגלה; מקלו וצנצנת העלוקות בידיו ותמיד ממהר כאיש שדרכו אצה לו. כך ממהר היה יום־יום ובכל שעה, אל כל הזקוקים לעזרתו. שמורה היתה עימו מילה טובה לכל אחד ואחד, אימרה שנונה או חידוד שבבדיחה לשם הסחת דעת. לפעמים

חולף היה ברכיבה על סוסו. כי לא רק בני עיירתנו היהודים השכימו וצבאו על דלתו; מכל הסביבה נהרו אליו יהודים. אף כי היה גם רופא בעיירתנו, רופא פולני. יש להדגיש; אפילו בעלי האחוזה שבסביבות עיירתנו העדיפוהו על הרופא, ופנו אליו כי יסעדם בחוליים. והוא נענה תמיד לכל פנייה ויצא אליהם ברכיבה.

האט נא איפוא לבבי הדוהר; אל נא תהלום כה בעוז; אינני גיבור עוד ולא אוכל עוד לשאת המיותיך הסוערות, בגין עייפותי מדרכי הארוכה בשנות חיים מרובות העומסות לילות וימים לאין ספור. אינני זורה בך מרה חלילה! מוצף אני אור יקרות ואתה לי „תנא דמסייע" בכך.

מתוך מרחקים של שנים עברו, עולה שוב דמותו האצילה והקורנת של רבנו הרב הגאון ר' יצחק זצ"ל — רב העיירה בשנות ילדותי וראשית נעורי. הוא היה בפי כל מנער ועד זקן „ר' איטשע". מה נאה היה סיברו ועד מה אצילה הדרת פניו. טוב וחביב היה, אוהב אדם ושלם עם קונו. „יושב אהל" כל ימיו, שקט וצנוע דורש טוב לכל אדם ורודף שלום. בורר ומפשר בין הבריות וכל מעייניו — עיסוק בתורה ובמעשי צדקה. תמיד היה מחפש כף לקולא — כלומר לזכות ואף פעם לא לחומרא, כלומר לחובה. מסופקני ועל כל פנים לא שמעתי מפי איש, אם פעם הובאה „שאלה" לפניו ופסק בה באיסור כלשהו. כמו־כן ניצבת לעיני דמותה החיה של „העזר שכנגדו" — ה„רבנית" אשר שלטה בבית. היא שנשאה בעול פרנסת המשפחה וכלכלת צרכי ביתה ומחסוריו. כל ימות השנה מכרה נרות ושמרים ובימים שקרבו לחג־הפסח — יין־צימוקים ל„ארבע כוסות" מתוצרת־בית עצמית (טעים לחיך ותאווה לעיניים!). עד היום זכורים לי הרב „איטשע" ובני ביתו מימים שלפני פסח וסבר־פניהם לכל הבא לביתם, עת נכנסים היינו לקנות בקבוק יין. עד כמה נזהרנו ומקפידים היינו, לעטוף את הבקבוקים — לבל תשלוט בהם חס ושלום, „עינא בישא" כלשהי, לבל תשזוף אותם חלילה „עין של גוי" ותהפכנו ליין „נסך" רחמנא ליצלן! הריני מיצר ביותר על כי לא נשאר לי עוד להוסיף ולספר עליו. מרחקי הזמן וזכרוני הרופף השכיחוני כל אשר ידעתי ושמעתי על דמותו האצילה. זאת רק ידעתי וזכרתי גם עתה; — לאחר פטירתו, סערה והשתוללה המחלוקת בעיירה סביב כס הרבנות. תקופת מה נשארה קהילת קריביץ' ללא רב „מרא דאתרא".

— — גלי חמימות מציפים אותי, עת נעורים בי נבכי הזכרונות הלב הולם בגיל ורעדה. וגם אם אעצום עיני לרגע קט, חולפים שוב על פני מראות ודמויות, חוויות וארועים שונים ומגוונים. ימי השוק בעיירתנו; היריד השבועי. עוד היום תצילינה אזני משאון והמולה של אותם ימים, אשר חזרו ונשנו מדי שבוע ושבוע. מכל הסביבה נהרו לעיירתנו איכרים בעגלותיהם העמוסות תוצרתם החקלאית למכירה וכדי לקנות, כל הדרוש להם לצרכי ביתם — למין שרוך־

נעליים ועד למגפים ובורנוסים.[4] („שרמרקה" בלשונם). הן חייטים וסנדלרים ושאר בעלי המלאכה שבעיירה עבדו למענם בעיקר. כבר משעות הבוקר, רבו השאון וההמולה שיח של מקח וממכר צווחני בין תגרנים למיניהם על דוכניהם השונים, שאולתרו לימי השוק השבועיים. היו גם בעיירתנו מספר חנויות אך לא להן היתה זכות הבכורה בירידים מדי שבוע. ברם, עיקרה של המולה עליזה וצווחנית זו היתה עם ערוב יום בתום הקנייה והמכר. באי היריד בין שתויים ובין מפוכחים או בגילופין־למחצה, לשליש ולרביע מצויים היו בכל מקום; — ישובים או שכובים להם בחוץ או בבתי המרזח הארעיים. הן בתוך הבוץ שבדרכי הרחוב המרופש מגללי הבהמות ופירשן, שנתערבבו במימי השלוליות והן בתוך הביבים שבצידי הדרך ועל סף כל בית — שעה שנשיהם ובנותיהם גם הן מבוסמות במידה לא מעטה, שידלו אותם בכל לשון — לחזור אל עגלותיהם על מנת לצאת לדרך הביתה ועל־פי־רוב לא בהצלחה יתרה. לעולם לא ידעת ולא יכולת להבין, כיצד ואיך הפכה האחוה הקולנית שבין האיכרים באי היריד למריבה צווחנית לא פחות — עד למכות והתכתשויות של ממש. הן זה עתה ראית ובאזניך שמעת הצהרות ושבועות קולניות לידידות־נצחים תוך גיפופים ונשיקות בעיניים דומעות — — והנה, הותרסו כבר חירופים וגידופים בשצף קצף, קללות עסיסיות ומענה־לשון וניבול פה עד לסבתות־סבתותיהם והמלכה יקטרינה המפוארת בכבודה ובעצמה...[5] ומיד אחריהן תכפו „מתנות יד" ומקלות — עד זוב דם.

אכן, כך נראתה אז עיירת־מכורתי בעיני, עיני ילד שגדל לנער והיה לבחור ועלם. כך ראיתיה בימי קיץ לוהטים, בלילות אפלים וטחובים לעת סגריר וכפורים — — עיירה פעוטה, ענייה ומרודה. ברם, יש ואראנה אף היום, כשם שראיתיה גם באותן שנים לפרקים באור שונה קצת ואחר. אז היתה כמו „תינוק שנישבה" לבין זרים ומתנכרים ונעקר מביתו וסביבתו, למרחקים עוינים. מה רפוי ואוורירי היה כל אשר מסביבה, הכל מחוסר שרשים ללא צל של קביעות מה, בחיי יום יום. כל אחד ואחד כמוני אמר לנפשו תוך לבטיו; האחז היום בזה ומחר במשהו שונה, סתום ולא מוכר — — היום הינך כאן ומחר מי יודע אי־שם... אך ככל שנראה הכל כה מוזר ומלא סתירות, הרי היה היתה מציאות שריחפה בחלל, ערפילית ולא ברורה ובלתי מוגדרת, משהו מעין קביעות בלתי משתנית; המסורת שנתגבשה והיתה; „כך היו ונתרחשו אמנם דברים" — שמענו ואפילו לחשנו לעצמנו וכל אחד באזני רעיו — „כך במידה זו יהיו גם להבא. אין ולא ניתנה שום אפשרות כי יהיו אחרת. כך חיו גם אבות־אבותינו מדורי־דורות. כך יעברו

[4] אדרת־פרווה קצרה מרופדת צמר־גפן.

[5] הכוונה לצארית הרוסית יקטרינה השניה (העורך).

ויחלפו גם שנות חיינו עלי אדמות". כזה היה שיח אבות ובניהם בימי ילדותי ועל סף נעורי. אף לא מעטים מבינינו נסחפו בו ודימו לחשוב כך. ברם, נמצאו בנו גם „נחשונים", אשר פרצו את המוסכם והגיעו להכרה שונה ואחרת: „חיינו כאן הם ללא מטרה ותכלית — ללא בסיס, ללא ‚היום' וללא ‚מחר'... יש לעקור מכאן! יש ללכת — —" לאן? — — התשובה לא נסתמנה כה מהר ובקלות. אך הפריצה שנפרצה הוסיפה להעמיק. היה זה למעלה מכוחם של „נחשונים" אלה להתגבר על המשיכה ועל הנהייה לעקור מקינם־ביתם.

ויעופו ציפרים מקינן

— — כך בתום שנות ילדותי ועל סף נעורי, נתחוללו וארעו לאט לאט התמורות ברציפות מתמדת; כעופות שהעלו נוצותיהם וצימחו כנפותיהם לעוף, עקרו הבנים, צעירים ובני־נוער (גם בנות) מביתם בעיירתנו. דבר לא היה עוד שיקשרם אל המקום. שרויים היו ללא עבודה ועיסוק כלשהם; ללא מסד כלשהו לחיים חברתיים ותרבותיים, ללא אפיקים שבהם יושקעו מצברי מרצם וכוחות עלומיהם התוססים, ללא שום אחיזה ועניין כלשהם בחיי הבטלה שלהם. אף ספר לבדר עצמם על מנת לקרוא ולהגות בו, לא נמצא להם. כי ספריה לא היתה מצוייה באותן שנים בעיירתנו. בתי־ספר מיסודם של „תרבות" ו„ציש"א" לא כל שכן. ילדים ונערים חיו את יומם ב„חדרים" ובמשחקים. בחורים עולי ימים ואברכים חיפשו (ולא תמיד מצאו) פורקנם בלימוד דף גמרא ביחידות או בקבוצה בתוך בית המדרש היחיד. אם בימות הקיץ ניתן עוד לבלות בתוך נופי הטבע ולהתבדר בחיק נהר הסרבץ' ברחיצה ושחיה, ביחידות או בחברותא, (הן „חדרים" בהרכבם המלא עם הרבי בראש, היו מגיעים אל הנהר), הרי בחורף לא נתאפשר כלל שום דבר מעין זה. ובלילות הארוכים אכלה אותם (אותנו) הבטלה. לכל היותר היו משחקים ב„דמקה" ובקלפים. ריקים ושוממים סגרו עליהם החיים האפורים סביב. עגום היה הכל ועצוב ונפשות כולם ערגו למרחקים.

כך, ללא אחיזה של ממש, במצב של מצוקה חמרית גדלה והולכת בבית הוריהם ותוך מחסור טורד הוסיפו לערוג, עת המשפחה הוסיפה לגדול והפרנסה לא הספיקה עוד לכלכל נפשות כולם — הפכו הערגה והכמיהה לרצון חזק ועקירת הבנים נתממשה, כעובדה בלתי מעורערת.

עקב נסיבות הזמן ותנאי מסחר וכלכלה בקיסרות הרוסית, הפכה העיר סמורגון בימים ההם מרכז חשוב למסחר ותעשיה. המדובר בשנים של ראשית המאה העשרים ועוד קודם לכן. כל אותה תנועת מסחר עצומה, משטחי פולין הכבושים בידי השלטון הצאריסטי (ואף מאי אלה אזורים בפרוסיה הגרמנית) אל עומקי שטחיה של רוסיה, עברה בדרך ווילנא־סמורגון אל מינסק־סמולנסק ומשם למוסקבה והלאה — מחד גיסא ואל פולוצק־וויטבסק־פטרבורג — מאידך

גיסא. וכך היתה סמורגון תחנה ראשונה וראשית היאחזות לצעירי עיירתנו, בדרך עקירתם מביתם־מכורתם. קריביץ׳ שנמצאה במרחק 80 ק״מ בסך־הכל מסמורגון ייצאה את כל צעיריה כמעט. לא נשארה איפוא אף משפחה בעיירה אשר אחד מבניה או בנותיה לא יצא לעבוד בסמורגון. העיירה הוסיפה לשלוח עוד מצעיריה במתמיד — עד שזו האחרונה לא יכלה להמשיך ולקלוט.

כך עקרתי אף אני, צעיר בן 16 מבית הורי בשנת 1909 ונדדתי הרחק. הודות לתיווכו של יהודי מסמורגון נתקבלתי לעבודה בז׳יראדוב — עיירה סמוכה ללודז׳ — כפקיד בתוך בית־מבשל לבירה, כך הפכתי גם אני לפורץ גדר המוסכמות ולמפר מסורת החיים של אבותי בעיירה. הורינו בעל כרחם השלימו עם תופעה זו, אף כי היטיבו לדעת ולחוש שמתערער בכך סדר החיים — אותו ידעו והכירו. מאוד פחדו הורינו מהשפעות הכרך הגדול; ,,מזמירות חדשות״ של ,,השכלה״ וספיחיה, מכמיהות ונהיות לאומיות וחברתיות, מציונות וסוציאליזם אשר פשטו ונתגברו באותן שנים. אף־על־פי־כן נאלצו לקבל זאת בהבנה. מבחינה חמרית היתה זו הקלה פורתא עבורם, כיוון שלא שכחו הבנים את ביתם ומפעם לפעם אף תמכו בו, ככל שהשיגה ידם.

ברם, לאחר שקבלו הורינו את ה,,א״ — הווה אומר; היציאה לסמורגון, והלאה — נאלצו גם להשלים עם ה,,ב״, החלטות אחרות של בניהם ובנות־הם. עם כל הסיכויים, ,המאושרים׳ בסמורגון ובערים אחרות ועל אף האפשרויות לעזור לביתם, לא יכלו הצעירים לראות עתידם ברוסיה הרחבה והגדולה. לא ארכו הימים ועל ההורים הוטל להשלים עם ההגירה מעבר לים, לאמריקה. ואף זאת קבלו ההורים באהבה. מתוך תקווה כמוסה, שברבות הימים יוכלו גם הם להגר ולבוא אל העולם הגדול והרחב.

שמא סבורים הינכם כי הגירה אל מעבר לים היתה מן הקלות, כלומר — אומר ועושה, מדבר ומקיים? הרי טועים הינכם במחילד גמורה. היתה זו פרשה ארוכה וקשה, טורדת ומותחת עצבים; דרך מלאה תלאות ויסורים. רובם של המהגרים בכוח ובפועל פנו לדרכים בלתי ליגאליות. מאוד קשה ובלתי סבירה נראתה להם האפשרות להשאר ולצפות ב,,שב ואל תעשה״ — עד שיגיע תורם ליהנות ממכסת ההגירה הליגאלית. יש גם לזכור תמיד, כי המצב בבית לא איפשר להם לחכות. הם חיפשו כל סדק וכל פירצה כדי לצאת מרוסיה; לתכלית זו התקשרו עם ,,סוכנים״ מיוחדים, אשר הדריכו ועזרו תמורת סכומי כסף ניכרים ,,בהתפלחות״ דרך הגבולות. כך נסללו אמנם דרכים חשאיות מווילנה דרך קובנה להמבורג ורוטרדאם — מקום ממנו ניתן להגיע לאניה הגואלת, שהובילה לגלות הקסומה בעלת הסיכויים הבלתי מוגבלים — לאמריקה. כך ובמידה זו נפקדו בתי האב בעיירתנו וכל אחד, הפריש נפש מנפשותיו להגירה. עוד בשנת 1907 עזבה כבר אחת מאחיותי את ביתנו, (שנתיים לפני) והגיעה בדרכים שתוארו

לעיל לאמריקה. באחת: — דל הוא עטי ומוגבל מאד כוחי, לתאר את דרך היסורים של המהגרים מעיירתנו באותן שנים. לגבי דידי הדבר מיותר ואיננו דרוש כלל וכלל. כבר קידמוני בכך גדולים וטובים ממני. דרך תלאות זו, פרקי חיים אלו של המוני מהגרים „מתחום המושב" ברוסיה רבתי, היטיב להמחיש ולהחיות בתיאוריו, סופרנו הגדול שלום־עליכם (במוטל בן פייסי). אותו מסע של נוער קריביץ' וסביבתה תיאר גם נאמנה איש קריביץ' — איסר קצוביץ' בספרו „60 יאר לעבן" (ששים שנות חיים) — בו תיאר יהודים בקריביץ' ובעיירות הסמוכות (קורניץ ועוד) לפני 100 שנים ויותר, תיתי לו לעורכנו הנכבד אשר גילה לפנינו, דבר קיומו של ספר זה.

החרמה (אכספרופריאציה בלע"ז) לראשונה בעיירה

וודאי יסלחו לי קוראי על שלא נזהרתי מספיק במוקדם ומאוחר; הן שוב אחזור עתה על מאורע שהטביע חותמו בעיירה ומשך זמן רב מאוד (אף בשנים מאוחרות יותר) לא פסקו מלדבר בו. המדובר ב„גביר העיירה"; באותו איל־כספים עתיר רכוש ר' „יוסף" יצחק הנודע בעיירה בשם „יאש־איטשע". יהודי „טוב" היה. מ„יקירי" העיירה, מ„יושבי המזרח" בבית־מדרשנו, טליתו מקושטת בעטרת־זהב וכל כולו „שמן זית זך". סוחר גדול ומכובד, בעל חוות לפיטום בקר, חוכר „חצרות" ומשקים ופרט „לנכסי דלא ניידי" וכל השאר היו לו 100,000 רובל זהב, איש עשיר לא רק לפי מושגי אותה תקופה בשנות ילדותי, אלא גם לפי מושגי זמננו. אלא שלמרות כל זאת, לא ידוע היה בעיירתנו כבעל מידות תרומיות. רחוק היה מהיות „בעל צדקה" ולעולם לא היה בבחינת „נותן". ידו היתה „קמוצה" תמיד ומעולם לא נפתחה כדי לתמוך במאנדהו בעת צרה. והנה מעשה שהיה; אכספרופריאציה! רחמנא ליצלן...

היה זה בשעת חצות בליל סתיו גשום בשנת 1904; אי מי התדפק על דלת ביתו של ר' יאש־איטשע ומשנפתחה הדלת, פרצו מיד אל הבית כמה וכמה בחורים גברתנים ובחורות תוקפניות. הם כבלו את כל בני הבית והטילו פחדם על „בעל דבבם" כדבעי, בדרשם סכום כסף הראוי להתכבד. בעקשנות עמדו על שלהם ולא משו ממקומם עד שקבלו מידי ה„בעל דבר" את כל מבוקשם. אין אנו זקוקים כמובן לפירושים מיותרים על מהותם של אלה. הללו היו „סאציאלי־סטלעך" (כפי שנקראו ע"י הקשישים בעיירתנו) מסמורגון, אשר נאלצו למצוא להם מקורות לכספים, כדי לממן את פעולותיהם המהפכניות במחתרת. היתה זו גם פעם ראשונה, בה הרגישו תושבי עיירתנו מה טעמו של מבצע מהפכני ומהי החרמת כספים בכוח. (מאוחר יותר — בתקופת שלטון הסובייטים ובימי השואה — לא היה זה דבר חדש כלל וכלל). יש לציין שמהפכנים אלה התיחסו בכבוד לאנשי עבודה שכירים. בת אחת בעיירתנו אשר עבדה בבית יאש־איטשע כמשרתת,

היתה היחידה שלא נכבלה. אבל כנהוג — „כבדהו וחשדהו" לא ניתן לה ללכת הביתה עד שהיחידה לא נסוגה מהמקום ויברחו.

ר' יאש־איטשע נגיד נאלץ כמובן לבלוע הכל ולהחריש. אין להעלות על הדעת, שכל זה היה יכול להעשות ללא הדרכה וסיוע של צעירי המקום. יתר על כן; אלה עשו את כל עבודות המודיעין, ההכנה והתכנון. רק הודות לשקידתם בריגול היעד, בוצעה המשימה ללא תקלות. ועוד אזכור; זמן רב לאחר ההחרמה, דובר על כך בעיירה. סיפורים מסיפורים שונים הגיעו לאזני — אזני ילד. משהו סופר על קאפל־שמעון, בנו של עגלון נודע בעיירה — אלי מפיליפקה. הצעיר עבד בסמורגון וזמן רב לפני המאורע, שלח בעגלתו של אביו „סחורה" בארגזים נעולים היטב. היו בהם מגלבים, שווטים, רצועות־עור שונות וכפי שהוכח בעליל אחר־כך, גם „פיסטולטים" — קרי אקדחים. לרבים סופר, כי יש להתכונן כביכול לפרעות מצד איכרים באחד הירידים השבועיים. ברם, לאחר התקרית אצל יאש־איטשע ידעו כבר הכל, מה טיבה של „סחורה" זו ותכליתה מהי. כמו־כן ידעו יפה, במה עלול היה הדבר להגמר במקרה של אי־הצלחה; — בשילוחים לעבודת־פרך, בסיביר.

אירגון חיי „הקהילה"

ישאל השואל ובצדק; כיצד ואיך התנהלו חיי היהודים מבחינה אירגונית; מי הוא שייצג אותם כלפי השלטונות מטעמם והיה מוציא את דבר השלטון? לשון אחר; כיצד נתארגנו חיי הקהילה, שעה שאירגון קהילה יהודית על כל אגפיו ומחלקותיו לא היה קיים? סמכויות השלטון המקומי רוכזו בידי הוואלאסט — (משהו מעין ראשות עיר), הוא ייצג גם את שלטונות המחוז. מפקד המשטרה המחוזית ובמידה מסויימת גם בא־כוח השלטון המחוקק, היה ה„פריסטאב" מווילייקה. נציגו בעיירה היה ה„אוראדניק" וסייעו לו שוטרים אחדים במקום. בשעת מהומות ואי־שקט רשאי היה ברשות „הפריסטאב" להזעיק שוטרים נוספים מהמחוז. לכאורה, היה אירגון חיי היהודים כמו גם בכל העיירות והערים ב„תחום המושב" — עניין פנימי להם בלבד. כל הסמכויות כלפי פנים רוכזו בידי „ההנהגה היהודית במקום" — „יעווריייסקאיע מיעשצאנסקאיע אופראוולעניע" מוסד עצמאי להלכה אך למעשה לא היו מנהליו ועובדיו רשאים לעשות דבר כלשהו — ולו פעוט בפעוטים, כמו פטור כלשהו או הנחה מתשלום — ללא הסכמת השלטונות המחוזיים והם מצידם נזקקו־תמיד לסמכויות העליונות במרכז. בראש המוסד עמד ה„סטאראסטא" (מעין ראש וראשון ליהודים). הוא שייצג כלפי השלטון במחוז, כל אשר נגע ליהודים מבחינה אזרחית (ולא דתית). בקריביץ' היה זה באותן שנים אחד מאנשי העיירה — משה אנשילביץ' הנודע בפי כל בלשון קיצור — „מאשקע". יהודי זה נתמנה לתפקיד זה בתוקף קשריו עם ה„וואלאסט",

על אף שלא שלט בכתב בלשונות הרוסית הביאלורוסית[6] והפולנית — הלשונות הרשמיות בכל הפלך וגם במחוזנו כמובן. בעל־פה שלט בהן ללא קושי ודיבר בשטף למדי ובמידה רהוטה. כל העבודה ב„גיירת" כולל עריכת מסמכים וכתיבתם וה„מטריקאציה" — רישומן של תעודות־פטירה וכיוצא באלו, הוטלה על מזכירו ומנהל לשכתו („פיסאר" ברוסית) — ר' יואל־שלמה גיטלין ז"ל.[7] איש אשכולות מיטיב להתהלך עם הבריות ואיש רעים היה; איש העולם היה בעיירה; הוא היטיב להכיר את חיי הכרכים בצאתו למסעיו — אם בעיסוקיו הפרטיים ואם בתוקף תפקידו בערכאות. ככל אשר זכור לי, היו גם עיסקי הדואר חכורים (ומנוהלים) בידי יהודים.

שרות צבאי; מלחמה ושבי

סיפור זכרונותי על העיירה בשנות־ילדותי וראשית־עלומי, נפסק כזכור — עם צאתי מבית־אבא לז'יראדוב. ארבע שנים שהיתי בנכר ועל אף רצוני להתערות ולהתקדם בעבודתי, נאלצתי לעזבה. חובתי להתייצב לפני ועדת הגיוס לצבא הצארי — („הפריזייו" כפי שנקרא בפי הבריות) — היא שגרמה לכך. חזרתי איפוא לבית־אבא בשלהי חורף 1913. אליבא דאמת לא מצאתי שינויים כלשהם בבית ואף בעיירת־מכורתי. מה יכול היה לחולל שינוי רב־תמורה? הכל כפי שהיה וממילא לא נשאר גם מה לספר עוד על העיירה בתקופה בה מדובר. שהותי בבית היתה כמו־כן קצרה במיוחד חדשים מספר בלבד; בקיץ נתחיילתי ויצאתי אל היעד שנקבע לי. לעיר סאמארה (קוויבישב כיום) — שם הוצבתי לגדוד תותחנים.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ב־1914, הועבר גדודי מיד לזירת הקרבות העקובים מדם באוקראינה ובגאליציה המזרחית. היתה זו דרך ארוכה רבת תלאות וסבל. בדרכי קיוב, קאמיניץ פודולסק ופרוסקורוב, אצנו תוך התקפות ונסיגות מבוהלות. מה רבים הדמעות ונחלי הדמים שראיתי בדרך; מה גדלו אימי הזוועות. קשה ביותר היה לי להסתכל ולראות בכל מקום; כיצד צועד הצבא

[6] מן הראוי לציין כי לשון התחוקה והחוקים — מסוף המאה ה־13 ואילך היתה הביאלורוסית. במאות המאוחרות יותר נכתבו גם בפולנית — לאחר האיחוד בין ליטא ופולין בשנת 1385. גם עם כיבוש קריביץ' וכל סביבתה בשנת 1330 בערך על־ידי וויטולד אחיו של יאגלו מבצע האיחוד האמור, לא הוחלפה הביאלורוסית בלשון הליטאית (כיון שטרם היתה זו שפה מהלכת גם בכתב). מצב זה נמשך עד לחלוקת פולין על־ידי מעצמות פרוסיה, אוסטריה ורוסיה בשנת 1772. מאז חזרו שטחים אלה והיו ביאלורוסים. גם אז לא נזדרזו הרוסים להמיר לשון החוק בוויליקורוסית. על כל פנים עד מחציתה של המאה ה־18. (ראה: פרופסור סרגיי א. ברשאדסקי „הארכיון הרוסי־יהודי").

[7] דודו של זקן עיתונאי ישראל וחבר מערכת „דבר" במשך שנים רבות — דוד זכאי החי עימנו בשיבה טובה.

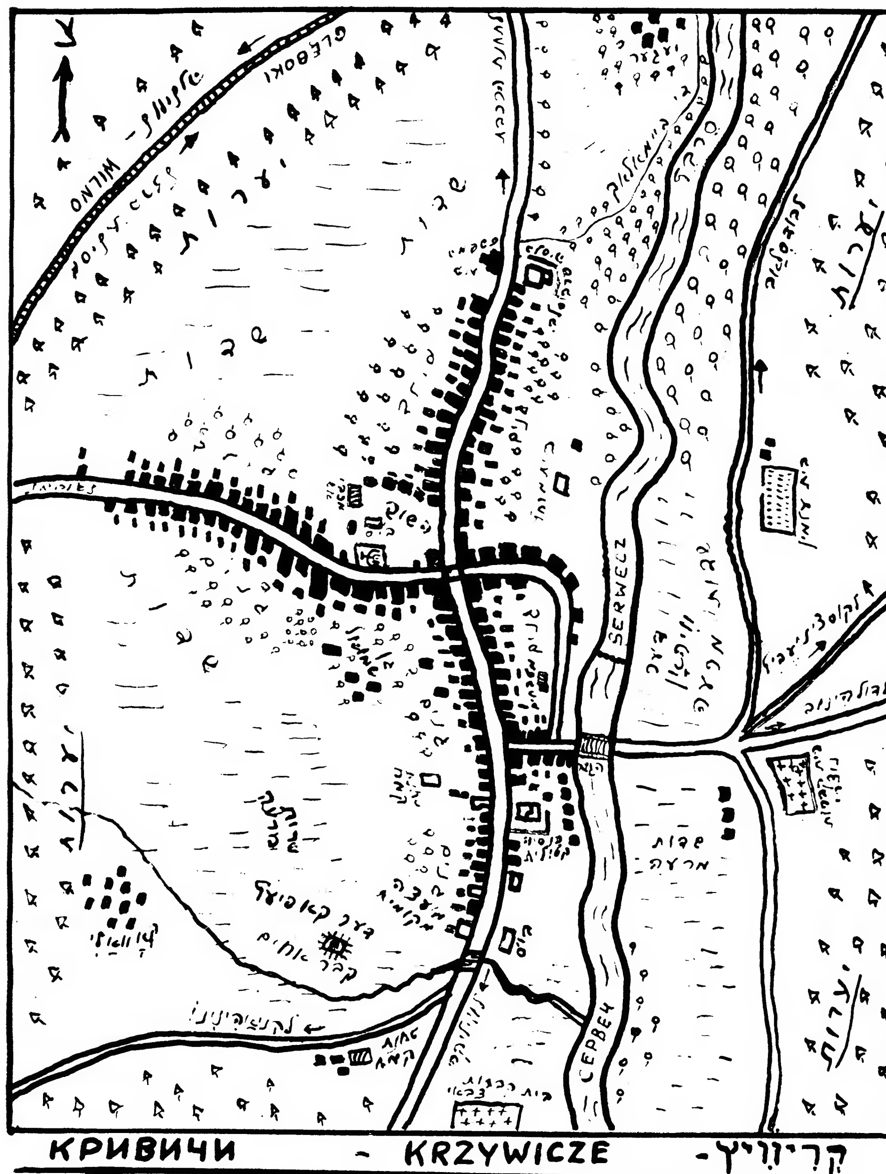
הרוסי לקרב וקוזאקים ופורעים סתם מקרב אותן שורות בהן צעדתי גם אנוכי — מתנפלים ועושים שפטים ביהודים חסרי ישע, שופכים דמי נקיים של נשים וילדים רכים וזקנים — כהקדמה לפגישה עם האויב ולית דין ודיין. בחיי, חיי אדם מישראל — החל ועלה פרק ראשון רב־יסורים, תלאות הגוף ונפתולי הנפש. לא ידעתי ואף לא שיערתי; כבר אז, היו כל אלה בבחינת אותות מבשרים לאשר יכול לבוא וגם יבוא, אי פעם בעתיד רחוק יותר בחיי עלי אדמות. ברם, לא אספר עוד על פרק זה; לא אוסיף בגלל קוצר היריעה ובגין תחומים שתחמתי לי ברישום זכרונותי אלה. חזיתות המלחמה לא היו יציבות והסתערו על פני שטחים רחבים ועצומים תוך קרבות מתישי דם וזורעי אבידות אהדדי. התקפות בעומק שטחי האוייב ונסיגות עמוקות אל העורף, חזרו ונישנו חליפות משני הצדדים. באחד הקרבות נהדפנו ע״י הכוחות האוסטרו־גרמנים עד למבואותיה של העיר קאמיניץ פודולסק שבערה מכל קצוותיה. לא אזכור עוד את פרטי הדברים כהווייתם, אבל זכורה לי גם כיום הופעתו של מפקד החזית הביאלורוסית ומערב־אוקראינה — הגנראל ברוסילוב, אשר קרא לכל הלוחמים, לעמוד בגבורה ולהדוף את האויב. אכן, בהתקפת הנגד של הרוסים שבנו והגענו בהתקדמותנו עד לבוב — תוך קרבות מרים ועקשניים. בקרב זה זכיתי ב„עיטור הצלב הגיאורגי״ על מעשה העזה ואומץ לב — הוצאת מפקד הסוללה שנפצע משדה האש השוטפת. ואף זאת אזכור; הרב הצבאי כינס אותנו — היהודים בגדוד וביחידות סמוכות, וקרא כי נאמנים נהיה לשלטונות הרוסים ונילחם בגבורה. מלבוב הגענו אל בין הקרפטים ושם נתייצבו קווי החזית למשך זמן ממושך.

לא זכור לי אם היה זה בסוף שנת הארבע־עשרה או במחציתה של שנת 1915. שוב באה התקפה אוסטרו־גרמנית; הפעם נותקה יחידתנו בקירבת סאמבור. אני וכל שאר החיילים מצאנו עצמנו במלכודת. ניסינו לפרוץ את טבעת הכוחות שסגרו עלינו וחצינו את נהר הסאן בשעות הערב. הגענו לכפר כלשהו ונכנסנו לתוך בית. באנו אל השבי.

בחודשיה האחרונים של שנת 1918, שוחררתי מהשבי ושמתי פעמי עם עוד שבויים ממקומותינו לשוב הביתה — אל עיירת המכורה. היתה זו דרך ארוכה ונפתלת. שוב אונה לי בידי הגורל, למלט עצמי, בעורי. בעברנו, דרך צ׳רנוביץ העיר, התנפלו עלינו שודדים ורוצחים. נשארנו בחוסר כל. וכך הגעתי בשארית כוחותי לקריביץ׳ עיירתי בהתחלת 1919.

תקופת מה בלבד היתה העיירה בתחומי הכיבוש הגרמני. עם התקפת הנגד של הצבא הרוסי והתקדמותו, נתייצבה החזית בקרבת מיאדל — עד לגמר המלחמה. נחתי שבועות מספר בבית הורי והחיים נמשכו. שינויים לא חלו כמובן בעיירתנו. רק הדלות הסתופפה בבתיה יותר ויותר. מכאן ואילך החלה מלחמתי אני. מלחמה מתמדת על המשך הקיום. עטפתי עצמי ב„שינל״ — אדרתי הצבאית

הארוכה, אשר שרדה לי ויצאתי בעגלה לתור אחרי פרנסה. החילותי בהובלת מכולת ושאר מצרכים אל הע״ר פולוצק. הנער בעל הזכרונות, העלם החולם יצא לחפש דרכו בחיים.

צללית (ותרשים) העיירה

ר׳ ישעיהו קאצאוויטש ז״ל / אמעריקע, (פאַר׳־שטאטן)

אַלט קריוויטש לייכט אויף אין מיין זכרון

שפיגלט זיך מיין היימשטעטעלע אין זכרון; וואכט אויף און שווימט ארויס פונדערוויים א וויזיע, א בילד — קלינגט אָפּ אין מיינע אויערן א עפּיזאָד, א געשעעניש וואָס איך האָב געהערט אמאל דערציילן — אט דאס אלעס צעלייכט זיך פּלוצים... א געהיימער כוח טראגט דיר אוועק אינדערוויים — —

ישעיהו קאַצאָוויטש ז״ל

כבוד ידידי הנכבד — ווערטער פול־געשעצטער רעדאקטאר!

אונדזער גוט באַרימטער „מנחם־מענדל" נ. י. וואָלט עס אפשר אנדערש ווי איך שענער אויסגעדריקט און געשריבן. אָבער אזוי ווי איך בין ניט „מנחם־מענדל" און איר זענט ניט „שלום עליכם", וועט מיין צעהיצטע התפעלות געשריבן ווערן און קומען צום אויסדרוק ווי איך שעיה קאַצאָוויטש — אַ ייד פון אַ גאַנץ יאָר אין מיין היימשטעטעלע — געדענק עס, זע און פיל. קריוויטש — ווי קליין געווען ביסטו אין דער גרויסער ברייטער וועלט. און גרויס איז די וועלט, אַז „איש בער לא ידע וכסיל לא יבין..." גלייכצייטיק אָבער איז די וועלט אויך קליין...

דערמאָן זיך און שטעל זיך פאָר: קריוויטש־נאָוואָ־סיבירסק־טאַשקענט־צימקענט

דערמאָן זיך און שטעל זיך פאָר; קריוויטש, נאָוואָ־סיבירסק, טאשקענט, צימקענט

און סאנאָק—ווילנע, ווארשע — און אלעס ארום א ייד א פשוטן פון קריוויטש און אלעס וועט אַריינגעפּאַקט ווערן אין א „ספרל" א קליין אָדער א גרעסערס... פון דאַנען טאַקי איז מיין העזה צו פארמעסטן זיך אויף א ווידערשילדערונג פון מיין געבורט־שטעטעלע. ווי אזוי האָט עס אויסגעזען אין לעצטע פּאָר צענדליק יאָר פון נייַנצענטן יאָרהונדערט — לויט ווי איך האב געהערט דערציילן אין צייטן, ווען איך בין נאָך אַ קליין יינגל געווען. ווי אַזוי האָב איך עס געזען מיט אויגן פון קינדער־יאָרן נאָכדעם, שפּעטער, אַלס יוגנטלעכער און דערוואַקסענער, ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה.

קריוויטש האָט דאַן (אין צווייטער העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט) געהאַט איין גאַס א וויאָרסט בערך לאַנג וואָס האָט זיך געצויגן, אָנפאַנגענדיק פון „נאראָדנאָיע אוצ׳ילישצע" (די רוסישע פאָלקסשול) — און וואָלאָסטנאָיע אופראוו־לעניע"", פאַרביי דעם פוילישן „קאָשציאָל" אויף דרום — ביז צו דער פּראַוואָ־סלאַווענער ביעלאָרוסישער „צערקווע" — אויף צפון. אַ פּאָר הייזער נאָכן פוילישן קלויסטער אויף דער רעכטער זייט, איז שוין אויך צו יענער צייט געווען דער וועג איבערן בריק אויפן טייך סערוועטש קיין דאָלהינעוו—קרייסק — אַ שטעטל אין מינסקער אומגעגנט, וואָס איז נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה געבליבן אין רוסישע טעריטאָריעס. אַ ביסעלע ווייטער נאָך, אדורך עטלעכע שיטערלעכע הייזער, איז דיר אנטקעגן געקומען א פיר־ווינקל וואָס האָט דורכגעשניטן דער לאַנגער גאַס: רעכטס, איז אַוועק די באָדגעסל; לינקס מיאדלער גאַס. די אויבנדערמאָנטע לאַנגע גאַס איז געקומען צו אונדז אין שטעטלע פונעם וועג; מאָלאָדעטשנע, ווילייקע, קורעניץ און נייקע אָדער „ניווקי" — א יידישע קאָלאָניע פון לאַנד־ווירטשאַפטלער — האָט געצויגן ווייטער און געפירט דורך קריוויטש — קיין בויד, דאָקשיץ, גלובאק, פּאָלאָצק.

אייזנבאַנען אַרום קריוויטש זיינען נאָכניט געווען; ביזן יאָר 1905 איז די נאָענטסטע באַניניע געווען מאָלאָדעטשנע־סמארגאָן — אַ טייל פון קורסירנדער באַנליניע ווילנע—מינסק. אין יאָר 1903 האָט מען אָנגעהויבן צו ציען און אויפשטעלן דער באנליניע לידע—פּאָלאָצק, וועלכע האָט שוין אַריינגענומען און איינגעשלאָסן אַלע שטעטלעך: ווילייקע, קורעניץ, בויד, דאָקשיץ און גלובאָק ביז פּאָלאָצק. ביז דעם — ד. ה. ביז צו דער בוי־ארבעט פון דער נייער באנליניע האָט געהערשט אין קריוויטש אַ וויסטע אָרעמקייט אַזוי ווי אין אַלע שטעטלעך. די פּאָר יאָרן פון דער בוי־ארבעט האָבן אויפגעלעבט שטחים און אָרטשאפטן ארום און אַרום ווי אויך צוגעלייגט אַ ביסל מער פרנסה. אַזוי האָט אויך מיין היימ־שטעטעלע קריוויטש אַ ביסל אויפגעלעבט און גרעסער געוואָרן.

צום סוף פונעם נייַנצענטן יאָרהונדערט איז אונדזער שטעטעלע באַזעצט געווען גאָר ווייניק. חיים־מרדכי טאַוגערס עלטער־זיידע פון דער מוטערס צד

הוישע (יהושוע) שולמאַן האָט שוין ביים סוף פונעם אַכצנטן יאָרהונדערט פונקט אויפן מיטן גאַס אויסגעבויט אַ קרעטשמע מיט אַ סטאַדאָלע ווו דורכפאָרנדע אין שטעטל האָבן געהאַט אַ פּלאַץ צום אָפּרו פאַר זיך און זייערע פערד. ביים צווייטן ראָג פון גאַס, איז שוין געווען אויפגעבויט פון פריער אַ קרעטשמע מיט אַ סטאַדאָלע וואָס האָט געהערט צום קריוויטשער הויף, וועלכע זענען אַדורך שוין אין אַרענדע פון יידישע הענט. ווען איך בין נאָך אַ קליין יינגל געווען (אינעם אָנהויב פון אונדזער יאָרהונדערט) האָט שוין הוישעס אַ זון מענדל שולמאַן, אַרענדירט דער הויפישער קרעטשמע. באַלד האָט זיך אויפן דריטן ראָג פון גאַס אויפגעבויט און באַזעצט יואל־שלמה גינדלין אַ זון פון בעראַזאַווקער מילך־פאַכטער גינדלין. אויפן פערטן ראָג גאַס האָט זיך אין דער זעלבער צייט באַזעצט און אויפגעבויט לייבע בונימאָוויטש. אָט די פיר הייזער האָבן געשאַפן און פאַרגעשטעלט מיט זיך ראַמען פון קריוויטשער „פּיקצ׳ור״ — ד. ה. קאָנטור פון שטעטל — ווי אויסגעזען האָט עס צו יאָרן פון פאָריקן יאָרהונדערט.

וואַקסט אַזוי אַ שטעטעלע

דאָס גאַנצע שטעטעלע אויפן גאַנצן שטח וואָס ס׳האָט פאַרנומען גרויסע און באַדייטנדע ערד־שטיקער ארום, האָבן געהערט צום פּריץ, צום אייגנטימער פונעם קריוויטשער הויף. פון צייט צו צייט פלעגט די הויף־מאַנשאַפט אויסמעסטן שטיקער באָדן פאַר אינטערעסאַנטן און קליענטן, וואָס האָבן געהאַט בדעה צו באַזעצן זיך אויפן אָרט כדי אויפצובויען הייזער ווי אויך גענוג פּלאַץ, מערער אָדער ווייניקער (לויט זייערע מעגלעכקייטן) פאַר אַ גערטל ביים שטוב אָדער פעלדצוכט. מאַנכע בעלי־בתים האָבן זייערע הייזער אויסגעבויט אויף „נחלות״ וואָס האָבן געצויגן זיך ביז צום טייך אונדזערן, ביז צום סערוועטש. ס׳איז אויך קלאָר און פאַרשטענדלעך, אַז באַדאַרפט האָט מען צו צאָלן יאָרלעכע צינזן דעם הויף, לויטן שטח וואָס יעדער האָט פאַרנומען.

מיין זיידע אריה־לייב, ע״ה, ווי איך האָב געהערט דערציילן — איז געווען ביים פּריץ אַ גאַנצער „כל וכל״, ווייל ער איז געווען אַ גוטער בויער פון הייזער און אַנדערעווירטשאַפטלעכע „בילדינגס״ (בנינים). פון אים האָט אויך מיין פאָטער יצחק־יעקב ע״ה, געלערנט דעם פאַך. פאַר זיינע בוי־קענטעניש און געבענטשטע אַרבעטס־הענט האָט מיין זיידע געקראָגן פונעם פּריץ, אַ גאַנצן דעסיאַטין פון באָדן, וואָס האָט זיך געצויגן פון גרויסן פּרוכט־סאַד, וועלכער האָט געהערט צום פּויליש־קאַטוילישן קלויסטער און ווייטער — פאַרן אָפּצאָל פון בלויז צוויי רובל אַ יאָר.

נאָך ווייטער צום טייך אַרונטער איז געשטאַנען אַ קליין פּרימיטיוו בעדל,

ווו יידן און אַמאָל אויך קידרים אפילו, פלעגן קומען זיך וואַשן און באָדן. אין מערסטן טייל האָט מען געדאַרפט דאָס בעדל פאַר פרויען צו „טבילה״, ווייל זומער האָט מען עס גאָר ווייניק באַנוצט; מען האָט זיך געבאָדן אין טייך. ווינטער, צוליב מאַנגל אין האָלץ, האָט יעקב דער בעדער ניט באַהייצט דאָס בעדל. פאַר ווייבער אָבער האָט מען דאָך געמוזט די „מקווה״ אָנוואַרעמען. האָבן מענער נעבעך געמוזט אָפּוואַרטן אויפן באָד ביז ערב פסח.

דער פריץ פון קריוויטשער הויף און אייגנטימער פון שטעטל אין יענע יאָרן איז געווען א קאָרטן־שפּילער אַ גרויסער און נאָך א „מעלה״ האָט ער געהאט. געווען איז ער אויך א „ווייבערניק״ א גרויסער. ווו נאָר ס׳איז געווען א געוויסע „קלייד...״ איז ער שוין אויסגעמישט געווען מיט לייב און לעבן ווי אויך מיט גאָלד — אזוי לאַנג ביז ער האָט „דערטאַפּט״ א צווייטער... קלאָר איז עס דאָך, אַז מען איז געבענטש מיט אַזוינע צוויי „מעלות״ קענען אַפילו אוצרות גאָלד, און געלט מיט גאַנצע פאַרמעגנס ניט קלעקן מער און ניט גענוג זיין. בקיצור: וואָס איז נאָך צו רעדן? זיין פארשווענדערישער לעבנס־אָרט האָט אים געבראכט צום פולשטענדיקן באַנקראָט. ער האט ניט געהאט מער קיין פינאַנציעלע מיטלען אָנצופירן מיט דער הויף־ווירטשאפט און ברויז־פּאָדוואַל פון בראָנפן, וועלכן מען האָט געטריבן פון קאַרטאָפל. איז ער געצוואונגען געווען אָפּצוגעבן זיין גאַנצן פאַרמעגן אין אַרענדע. דעם הויף מיטן גאַנצן פארמעגן האָט איבערגענומען א ייד, ליבערמאן האָט ער געהייסן. צי איז עס געווען זיין פאָרנאָמען, צי זיין פאַמיליע־נאָמען — ווייס איך ניט. פון וואַנען ער האָט זיך צו אונדז גענומען — ווייס איך אויך ניט. ווי מיר ווייזט זיך אויס, וואָלט וועגן אים אויספירלעכער געקענט דערציילן יהושוע אריה־לייבס — חיים טאוגערס שווער, וועלכער איז ליבערמאַנס אַ אור־אייניקל*.

דער נייער הויף־פּאַרוואַלטער ליבערמאַן האָט זיך גאָר שנעל ארויסגעוויזן אַלס גלענצנדער אַדמיניסטראַטאָר וואָס באַהערשט גוט דער גאַנצער הויף־ווירט־שאפט מיטן ברויז און ווייסט יעדן פרט פון צינזן־סיסטעם, לייגט אויך אַכט מיט א שאַרף אויג און א שטאַרקער האַנט, אַז זיינע דירעקטיוון און פאַראָרדענונגען זאָלן צו דער צייט פּינקטלעך אויסגעפירט ווערן. אין פאַרלויף פון א גאָר קורצער צייט, איז אונדזער ייד ליבערמאן געוואָרן דער פאַקטישער בעל הבית פון שטעטל, פונעם הויף און פעלדער און וואַלד־שטיקער אַרום. אראפּגעקומען אין שטעטל איז ער מיט א גאר ברייט־פאַרצווייגטער משפחה — מיט א מלמד פאר קינדער און אפילו מיט א שוחט.

---

* זע אויך: קריוויטש מיין היימשטעטעלע. זכרונות און הספד־בלעטער־געשריבן פון יהושוע בן־אריה לייב — אין ווייטערע קאפּיטלען פון בוך.

זיינע געבענטשטע אָרגאַניזאַטאָרישע פעיקייטן, זיין געניטקייט און דערפאַרונג אין קאָמערציעלע עניינים, זיין פלייס און פינאַנציעלע מעגלעכקייטן ווי אויך די קלאָרקייט אין מקח וממכר באַציונגען האָבן שנעל אַרויסגעפירט די הויף־ענינים פון בלאָטע... די געעשפטן זיינען געגאנגען גלענצנד. די אלע אויבנדערמאָנטע אייגנשאפטן זיינען אויך פרוכטבאר געווען פארן שטעטל אונדזערס. פיל בייגע־לייגט און מיטגעהאָלפן האָט ער צום אויפשטייג פונעם שטעטל — ווי ס'ווערט בולט און קלאָר אין ווייטערע שורות.

ער האָט אויך מער פאַרברייטערט יידישע באַשעפטיקונגען; ווערבירט האָט ער שטעטלשע יידן צו דער אַרבעט אין הויף, אין פעלדער ווי אויך אין וואַלד. ער האָט געזארגט אַז „ישראל עמך" זאָלן אַרבעטן און האָבן פרנסה. דערביי מוז אויך באמערקט ווערן, אז גאָר א אויסערלעכער פאקטאר — מכוח א מלוכה־דעקרעט האָט זיך אַריינגעמישט און מערער ווי פאַרדאָפּלט דער יידישער באַפעלקערונג פון אונדזער היימשטעטעלע. אויך ביי אַזוינע באַדינגונגען און אומשטאנדן האט ליבערמאַן פיל געהאָלפן מיטלבאַר ווי אויך אוממיטלבאר.

חשובער רעדאקטאָר! אַז איר לייענט „טוביהן" פון „שלום עליכם" און איר האַלט ביי זיין סדרה „לך לך" און „ויסעו", איז עס זיכער קיין דיכטערישע אויסטראַכטעניש און קיין שום פּאָעטישער פאָרטעל און „קיצל" צום לאַכן. ס'איז אן אמת, פולבלוטיקע לעבנסווירקלעכקייט וועגן וועלכער נאָר דער גרויסער „שלום עליכם" האָט געקענט אַזוי דערציילן — מיטן גוטן רייפן שמייכל און טרערנדיק אויג. אַזוי האָט טאקי יעדער ביטערניש ניט אויפגעהערט צו זיין ביטער, יעדער צרה איז געווען טאקי א צרה, אָבער מיר לייענען און לאַכן אָן צעזאַמענברעכן און צעפּלאַצן... „שלום עליכם" רעדט צו אונדז פון טוביהס מויל וועגן געשעענישן וואָס האָבן אויפגעטרייסלט און דערשיטערט יידישע לעבנס, אויסגעוואָרצלט און דעקלאַסירט פון זייערע היים־אָרטשאַפטן און פרנסות און „ויסעו"...

וועגן אַזוינע גזרות, אַזוינע באַדינגונגען און אומשטענדן וועל איך, שעיה קאַצאָוויטש, אויך אין ווייטערע שורות דערציילן.

נאָך א צייט לאַנג איידער איך בין אויף דער וועלט געקומען, איז אַרויס א מלוכה־דעקרעט פון רוסישן צאַר, אז אַלע יידן מוזן פאַרלאָזן די דערפער וווּ זיי וווינען, ווי אויך זייערע פרנסות און איינאָרדענען זיך אין שטעט און שטעטלעך. ווי איך האָב אַרויסגענומען פון געשיכטע־ביכער, וואָס איך האָב געלייענט, האט די גזרה אָנגעהאלטן שוין אינעם אנהויב פון נייַנצענטן יאָרהונדערט, שוין אין 1804 און געדאַרפט אַבסאָלוט און פולשטענדיק אויסגעפירט ווערן ביז 1808. די מאַכט־האָבער האָבן זיך אָבער טיילמאָל אַליין דערשראָקן, זעענדיק אַז ס'איז ניט אַזוי לייכט עס אויסצופירן... האָט מען עס טיילווייז פאַרהאַלטן: מען האָט דערלויבט יידן צו באַזעצן זיך אויף ערד אין „נייע רוסישע שטחים", אויף אלע געביטן

פאַרנומענע נאָך די רוסיש־טערקישע מלחמות, אין כערסאָן, ארום שווארצן ים און אויך ווייטער. זיי האָבן קיינמאָל ניט אָפּגעשאַפט דעם דעקרעט, אָבער טיילמאל האָבן זיי געפירט ווי א „הלכה ואין מורים כן...״ פון צייט צו צייט איז מען געקומען ווידער צו איבערצוחזרן אויף דעם דעקרעט און ווידער פאַראָרדנט דאָס זעלבע. און אָט קום איך צו דער סדרה פון „לך לך״ און „ויסעו״ אין קריוויטש אַריין. — דאָס איז געווען, ווי מען האָט מיר דערציילט אַכציקער יאָרן צי אויך ניינציקער — אינעם סוף פון ניינצנטן יאָרהונדערט און דאָ האָט זיך אָנגעהויבן ס׳אריינפאָרן קיין קריוויטש פון דערפער אַרום — „וילך איש ישראל ויבוא״. מערער אָדער ווייניקער וועל איך פאַרזוכן איצטער אויסרעכענען ווער, וואָס און ווי אויך פון וואַנען — האָבן געמאַכט „ויסעו״ אין אונדזער שטעטעלע אַריין: (כ׳ווייס ניט אויב ס׳איז שוין געווען אין מיינע ערשטע יאָרן).

לייבע קאַצאָוויטש און טאָדרעס סוד מיט זייערע משפחות „למטה כפר״ זאַדוביעניע, פינף וויאָרסט פון אונדזער שטעטל. ראובן און זיין זון אליהו מיט משפחה „מכפר״ פיליפּקע און אָנגעפאַנגען האָט מיט דעם אַ „דינאַסטיע״ פון אלי פיליפּקער. „ויבואו״ משפחה מאיר מכפר לאהויקע; געקומען אויך לייבע מיט זיין זון בערל מכפר יאזנע; צבי־הירש קאַצאָוויטש מכפר פּרודניקע. און אָט איז יהודה נפחא און משה־אברהם קאַידאַנאָוו. דן טייץ, אַ „סנדלר״ מכפר מאַצקי משה נפח (דער שמיד) אויך פון מאַצקי; דוב־בר פון דאָרף זדרעלעוויטש ויקרא שמו בישראל — בערל דער זדרעלעוויטשער. ווייטער נאָך שווימט אין זכרון: אברהם־מרדכי „סנדלר״ מכפר כורטאי — אברהם יצחק מיט אַן אַלטן טאַטן פון כורטאי ווי אויך יצחק מעלצער פון האָראָדזישצ׳ע און שמואל מכפר ניעוויע־רי. אַ פאַמיליע קאַצאָוויטש — אַ מוטער מיט דריי זין און טאָכטער פון דאָרף סיוועצע.

אָט די אַלע אויבנדערמאָנטע זיינען אַריינגעפאָרן צו אונדז אין שטעטל, מיט זייערע גרויסע משפחות — וואָס האָבן שוין „אויסגעוויקלט״ נאָך נייע משפחות און ס׳איז ענג געוואָרן מיטאַמאָל — אין דער שטעטלשער קליינער שולכל, וואָס איז אויפגעבויט געוואָרן נאָך אין זעכציקער יאָרן פון ניינצנטן יאָרהונדערט — ווי איך האָב געהערט דערציילן. ס׳איז אויך ניט צו פאַרגעסן אַז צווישן די אָנגעפאָרענע זיינען געווען אייניקע יידן „בעלי תורה״ און גאָר קיין פּראָסטע מענטשן אין „הליכות עולם״. איז ווו זשע קענען יידן נאָך אַזוי גוט זיך אויס־לעבן ווי אין אַ „שול״, אין א בית־מדרש? און אָט איז גאָר אַ מין ענגשאַפט... „ויאנחו בני ישראל״ — וואָס זשע טוט מען? — האָבן זיך פאַרשטענדלעך צו־נויפגעקליבן אַלע „שבעה טובי העיר״ און זיך עצה געהאַלטן. „ויאמרו״ — האָבן זיי זיך אַרומגעזען: — עס איז דאָך דאָ אַ יידישער פּריץ, „אדוני״ ליבער־מאַן. ס׳איז עפּעס א קלייניקייט? — איז מען טאַקע אַוועק צו אים „ואתחנן״ —

בעטן אים ער זאָל זיי אַרויסהעלפן און מיטהעלפן אין דער אַנגעווייטיקטער פּראַגע. „אַחרת מאין יבוא עזרי?" אויב ניט, וועלן דאָך יידן חס וחלילה ניט האָבן ווו מתייחד זיין זיך מיטן אָבינו שבשמים... אַזוי טאַקע איז עס געווען. ליבערמאַן האָט זיי טאַקע גוט אויפגענומען און ווי געהעריק אויסגעהערט און נאָכגעקומען זייער בקשה. און טאַקע אומר ועושה — גערעדט און געטאָן! די ערשטע ווינטער־טעג האָט מען שוין אויסגעהאַקט בוימער אין וואַלד און גע־בראַכט אין שטעטל. אין פאַרלויף פון זומער־חדשים האָט מען שוין אויסגע־פּאַרטיקט דער געביידע פון נייעם שיינעם בית־מדרש אויף אַן אַנדער אָרט ביי מיאַדלער גאַס. ס'איז ליכטיק ווי אויך פריילעך געוואָרן. ס'איז שוין גענוג פּלאַץ געווען פאַר אַלע ניי־אָנגעפאָרענע אין שטעטל ווי אויך פאַר געסט אָנקומענדע פון הויפן, „ישובים" און אויך פון דערפער אַרום. ווייל געבליבן זיינען דאָך איניקע „בני מזל", וואָס איז זיי געלונגען אַ דאַנק אומשטענדן, אויסצומיידן די גזירות פון „ויסעו" און „לך לך". די פּריצים ביי וועמען זיי זיינען געזעסן, האָבן נאָכניט געקענט זיך אַן עצה געבן אָן די זעלבע „בני מזל". זיי האָבן נאָך געדאַרפט זיי לעת־עתה פאַר זייערע צוועקן: ווי הלוואות, געלט באָרגן, קויפן און פאַרקויפן א. אַ. וו. האָבן די פּריצים נאָמינירט זייערע יידן פאַר אָנגעשטעלטע: עקאָנאָמיסטן, פאַקטאָרן, „אופּראַוולי‌אַיושצעס" א. אַ. אַזוינע ווי צום ביישפּיל: גרשון מאַרצינאָווע מיטן זון זיינעם אהרון־קאַפּל אין פּאַקושט; זלמן גוטמאַן (בערקעס) מיט זיין פאָטער שמואל־לייבע אין מאָטיק; מאיר בערעס — אין באָראָוויק און נאָך איניקע. אויף „ימים נוראים" און יום־טובים פלעגן אויך די אַלע אַריינפאָרן אין שטעטל און ביילייגן צו דער פייערלעכקייט — מערער עולם, גרעסער די שמחה.

— ווער ס'האָט ניט געזען די פייערלעכקייטן און דער שמחה צום אויס־פּאַרטיקן דעם נייעם בית־מדרש, האָט שוין מער אַזאַ מין שמחה אין קריוויטש ניט געזען. אַזוי האָט מען דערציילט. ליידער קען איך ניט פעסטשטעלן גענוי, ווען איז עס געווען. אפשר בין איך נאָך ניט געווען אויף דער זינדיקער וועלט אונדזערעס. אַ „קבלה" פון טאַטן־מאַמען, האָב איך געהערט, אַז יענעם ראש השנה און איבעריקע יום־טובים איז אַראָפּגעקומען פון הויף אין שטעטעלע, אונדזער „נגיד" ליבערמאַן מיט זיין גאַנצער משפּחה: זין און טעכטער, שניר און איידעמס מיט איניקלעך — אַזוי אויך אַלע יום־טובים און שבתים אין משך פונעם גאַנצן יאָר. ער פלעגט אויך קומען אַ פּאָר מאָל צוויי דריי יאָר שפּעטער, אָבער ניט מיט אַזוי פיל גלאַנץ און פּראַכט. דאָס אַלטע שולכל איז געוואָרן פאַרהייליקט אַלס הקדש; אַרונטער גענומען אָן אַ זייט און אָפּגעזונדערט, אַז אַ דורכפאָרנדער אָרעמאַן זאָל האָבן ווו איבערצונעכטיקן אַ נאַכט. מען האָט אַרום־געצאַמט דעם פּלאַץ, כדי ציגן און קי זאָלן ניט אַרויף און אַרומקריכן. אַ געוויסער

ייד — רפאל־יצחק האָט איבערגענומען די השגחה אויף אַלץ, אויפּפּאַסן די אָרעמעלייט אינעווייניק און אויסן אויפן פּלאַץ.

די ניי־אָנגעקומענע אין שטעטל האָבן זיך גאָר שנעל איינגעוואָרצלט; באַלד האָט מען שוין געשדכנט זיך; באַלד זיינען שוין אויך „תנאים" געשלאָסן געוואָרן, און חתונות. אָט קומט אַרויס אַן אמתע מעשה, וואָס מען האָט דערציילט: בערל זדרעלעוויטשער האָט געהאַט גאָר אַ פיינעם יינגל — מענדל האָט ער געהייסן — גוט געבויט און גאָר פיין געוואַקסן. דער קריוויטשער שוחט פון יענע צייטן — זלמן־שלום (זיין פאַמיליע־נאָמען האָט שוין קיינער ניט געדענקט) האָט געוואָרפן אויפן יונגן מענדל אַן אויג און גענומען זיך קימערן וועגן אים, ווי אויך צוציען דעם יונג צו זיין שטוב. דאָס אַלץ, פאַרשטענדלעך, מיטן ווייטערן קוק און כוונה צו „איינקויפן" אים פאַר זיין איידעם. דער זלמן־שלום שוחט איז געווען אַ גרויסער „בעל מנגן". ערשטע יאָרן האָט ער מענדלען אַליין געלערנט. ער האָט מיט אים תלמוד און מדרשים, ווי אויך חזנות געלערנט. נאָכער האָט ער אים אַפילו אויך געשיקט שטודירן חזנות אין ווילנע, וואַרשע און קעניגסבערג ביי די גרעסטע חזנים פון יענער צייט. צוריקקערנדיק אין קריוויטש, נאָכדעם ווי ער איז פון זיינע לערער געקרוינט געוואָרן אַלס ראוי לחזנות און פּעאיק צו זיין אַ חזן, האָט ער חתונה געהאַט מיט דעם שוחטס ניט גאָר גראָטענער טאָכטער און געוואָרן שטאָט־חזן אין פּאָלאָצק. אַ פּאָר יאָר שפּעטער האָט אים די יידישע קהילה פון דווינסק צוגענומען אַלס איר שטאָט־חזן.

שפּעטער מיט אַ סך יאָרן איז אויך מיר, דעם שרייבער פון די אַלטע און כמעט פאַרגעסענע קאַפּיטלען, אויסגעקומען צו טרעפן זיך מיט דעם ר׳ מענדל, שטאָט־חזן פון דווינסק. ר׳ מענדל איז שוין געווען דאַן אַ ייד אין עלטערע יאָרן, כמעט אַ זקן, איך — אַ יונגערמאַן. געווען איז עס גלייך נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. אין דווינסק טאַקע האָב איך אים געטראָפן. פון מיינע קינדער־יאָרן האָב איך אים געדענקט, (פון זיינע צוויי באַזוכן אין אונדזער שטעטל און מתפלל זיין פאַרן עמוד אין בית־מדרש, וויילנדיק ביי זיינע קרובים און פאַמיליע־אָנגעהעריקע). ער איז שוין דאַן געווען מיט אַ צווייטער פרוי — לויט ווי איך האָב געהערט ניט פון אים.

אַזוי און ווידער אַזוי איז שטעטעלע געוואַקסן, געראַנגלט זיך אין דחקות און נויט; אין ענגע ראַמען פונעם אָרט איז באמת ניט געווען פונוואַנען צו אַנטוויקלען אַ מער ברייטערער לעבנס־עקאָנאָמיק. דאָך איז אין פּערמאַנענטע טאָג־טעגלעכע מאַנגלען און שוועריקייטן געוואַקסן אַ שטעטלשער ישוב. אַ לעבן האָט געשפּרודלט; צעלויכטן האָבן זיך האָפענונג־פונקען. געטליעט האָט אַ גלויבן און בטחון, אַז דער „אויבערשטער" וועט העלפן און ווייטער געצויגן האָט זיך דער שטענדיקער געשפּין פון יידישער טראַדיציע. שוין דאַן

איז מען געווען ביים באוווסטזיין אַז אַן א „יחד" — אַן אַן אחריותפולן וויסן — אַז איינער פאַר אַלע און אַלע פאַר איינעם, וועט מען ניט קענען... פון דעם, אַ קעגנזייטיקע הילף, ניט לאָזן קיינעם פאַלן. אַזוי זיינען פאָרגעקומען חתונות און האָבן געבילדעט נייע משפחות, אַן „הכנסת כלה", אַן אָרעמאַן איז געהאָלפן געוואָרן אַן א „לינת הצדק". און „מתן בסתר" פאַר באַדערפטיקע איז געגעבן געוואָרן אַן דער „עסטאַבליזירטער" אינסטיטוציע אויף דעם נאָמען. אַן אַן „עסטאַבלישמענט" האָבן נצרכים געהאַט אויף שבת און יום־טובים.

ניי־אַנגעפאַרענע האָבן מיטגעהאָלפן אין אַלץ: יחידים פון זיי בלויז. ס'איז פאַרשטענדלעך, אַז מאַנכע פון זיי האָבן אויך ניט פיל געהאַט און אין אַ געוויסער מאָס געווען „נצרכים". מיטגעהאָלפן האָט אויך אונדזער „נגיד" ליבערמאַן. ניט תמיד אָבער גייט עס מענטשן ווי זיי ווילן. עס איז אויך אַ גורל־זאַך. העלפט גאָט צו קומען אויף אַ הויכן שטאַפּל און פּלוצים גליטשט זיך אויס אַ ראָד און שוין מיטן „פּוטער אַראָפּ", באַרג־אַראָפּ... ליבערמאַן איז געוואָרן אַ חולה מסוכן און אַוועקגעפאָרן אין ווייטע מקומות זיך היילן. אַן זיין אויפזיכט און אָפן אויג, אַן זיינע טאָג־טעגלעכע פאַרשטאַנדהאַפטיקע אַדמיניסטראַטיוו־פאַראַרדענונגען איז אַלעס אַוועק, געבראָכן און געשעפטן האָבן געזונקען טיף. באַלד איז ער אויך אַ „שכיב־מרע" געוואָרן און איז געשטאָרבן, פאַרזונקען אין שולדן און חובות. די ברייט־פאַרצווייגטע משפחה איז צעשפּליטערט געוואָרן און צעפאַלן. די פרוי מיט אַ געהייראַטן זון און קינדער בלייבן אין שטעטל דונילאָוויטש. דאָרט, אין דונילאָוויטש, האָט דער ליבערמאַן געהאַט נאָך אַ הויף — מיכאַלין. פאַרוואָס זיינען זיי געבליבן אין דונילאָוויטש דווקא? — ווייס איך ניט. אַ טאָכטער ליבערמאַנס, מאַריאַשע, מיטן מאַן אַליע בונימאָוויטש — אַ ייד, אַ גרויסער למדן מיט א גרויסער משפחה, זיינען געבליבן אין פּרודניק לעבן קריוויטש ביי אַ וואַסער־מילכל וואָס ליבערמאַן אַליין האָט אויפגעבויט. פון זיינע יורשים איז עס געקומען נאָך פיל שפּעטערע יאָרן אויך אין מיינע הענט. אַזוי האָבן שוין אַלע אין שטעטעלע דערקענט דעם כלל: אַז „לא לעולם חוסן..." אַז גאָט גיט, גיט ער אויך אַ סך, טיילמאָל אָבער ניט אויף שטענדיק. דאַרף אַ בן־אדם זיין תמיד אַ שמח בחלקו...

„לכו והתפרנסו זה מזה..." אוי די פרנסה!

ווי מאַכט מען אַ לעבן? פון וואַנען זשע נעמט אַ ייד אויף שבת און אַ רעשטל אויף דער וואָך? ווי אַזוי זשע די חיונה, די יאָגעניש נאָך אַ שטיקל ברויט פאַר ווייב און קינדער? די פראַגן זיינען געווען די שטענדיקע באַגלייטער פון יידן אין שטעטל — זייט איך געדענק פון ערשטע פריסטע קינדעריאָרן ביז צום

ביטערן סוף... ס׳איז לייכט צו זאָגן טאַקע — איינער פון אַנדערן זאָל ציען חיונה — אין דער ווירקלעכקייט איז עס אָבער ניט דורכפירבאר, ווייל אויך דער אַנדערער האָט ניט... און „אין הקומץ משביע את הארי ואין הבור מתמלא מחוליתו״. קען דען אַ הויפן (ברעקלעך) זאַט מאַכן אַ לייב? קען דען אַ גרוב פול ווערן פון זיך אַליין, פון זיין אייגענער גען? איז א ווו נעמט מען פרנסה?

ביז צו דער ערשטער וועלט־מלחמה זיינען וואָכנטלעכע מאַרק־טעג צו־שטאנד געקומען זייער זעלטן; כמעט איינגאַנצן ניט און אפשר צוויי־דריי מאָל אַ יאָר — ווי איך געדענק. און די וואָכנטלעכע „ירידים״ זיינען דאָך שפּעטערע יאָרן, נאָכן ערשטן וועלט־קריג, געווען אַ וויכטיקער יסוד אין עקאָנאָמישן לעבן פונעם שטעטעלע און אַ הויפּט־קוואַל פון פרנסה פאַרן מערסטן טייל פון יידן. אין מיינע פריסטע קינדער־יאָרן וועגן וועלכע איך דערצייל איצטער און אויך אין שפּעטערע יאָרן, ביז איך בין אַוועק דינען „פּאָניען״ — האָבן נאָר בעלי־מלאכהס געהאַט די מעגלעכקייט מערער אָדער ווייניקער צו פאַרדינען אַ פּאָר גילדן ביי זיך אין זייערע הייזער. דער גרעסטער טייל פון קריוויטשער יידן זיי־נען דאָך אָבער ניט געווען צווישן בעלי־מלאכהס, האָט זיך אָנגעהויבן אַ סדרה פּעדלערײ, מעקלערײ און אַרומשלעפּעניש איבער די אַרומיקע דערפער. איז אַוועק אַ ייד איבערן דאָרף ווו ער האָט אַמאָל געוווינט, ווו פויערן האָבן אים גע־קענט און ער האָט געהאַט דאָרט אַ מעגלעכקייט איבערנעכטיקן, קריגן אויך אַ געבאַקטן קאַרטאָפל און אפשר אויך אַ שטיקל ברויט מיט אַ גלאָז מילך. זיצנדיק דאָרט פלעגט ער אַריבער די דאָרפישע הייזער און צונויפקויפן די חזיר־האָר, אַ קעלבערנע פעלכל, אַ קליין קעלבל, אַ ביסל „סמאַטעס״, וואָס מ׳האָט אָנגערופן „ריזיא״. ס׳האָט זיך אַמאָל געמאַכט אויך אַ „טכוירל״ — ווען עס איז דעם געוויסן קריסט געלונגען צו כאַפּן אים אין אַן אָנגעשטעלטער פּאַסטקע. אַזוי האָבן געטון אויך אַנדערע יידן. די גאַנצע וואָך האָט מען אַזוי אַדורכגעטריבן אין דערפער; דאָנערשטיק פאַרנאַכט אָדער שפּעטסטנס פרייטיק גאָר פרי איז מען שוין געווען צוריק מיט זייער ביסל „סחורות״. זונטיק פאַרטאָג און אַמאָל אויך שבת צו נאַכט פלעגט קומען צולויפן אין שטעטל דער „אלסעילער״ (יוחיל אָדער יחיאל אויף וויפל איך געדענק), וואָס קויפט און פאַרקויפט אַלעס, אָפּנעמען די סחורות און צעטיילן יעדן די פּאָר גילדן וואָס קומט זיי, כדי זיי זאָלן האָבן מיט וואָס ווידער קומען אין די דערפער און אויך איבערלאָזן עפּעס פאַרן שטוב־אויסהאַלט. אַזוינע פּעדלער האָבן זיך גערופן לויט זייערע „אַרבעטס־דערפער״ למשל, לייבע ברושיער, טאָדרעס זאַדובענער א. אַ. וו.

אַ חוץ דער פּעדלערײ, מלאכה און קלייך־האַנדל, מ׳שטיינס געזאָגט, האָט יעדער כמעט ביי זיין הייזל געהאַט אַ גאָרטן צי אַ קליין גערטנדל — ווער אַ גרע־סערן, ווער אַ קלענערן; אַ ציג נאָך אָדער צוויי צו דעם. זעלטן ווער ס׳האָט

פאַרמאָגט אויך אַ קו. גלייך נאָך פּסח פלעגן פויערן אָנפאָרן פון די דערפער מיט זייערע פורן און פערדלעך, מיט אַקער־אייזן און בראָנעס. אויך זיי האָבן גאָר נויטיק באַדאַרפט עפּעס צו פאַרדינען. מען האָט זיי געקענט דינגען צו דער אַרבעט אין גערטנער פאַר אַ מעסטל זאַלץ אָדער פאַר אַ פלעשל נאַפט — אַזוי איז אויך ביי זיי גרויס געווען די אָרעמקייט, און ווי ס׳קריסטלט זיך אַזוי אויך יידלט זיך... אַזוי פלעגט שוין אייניקע וואָכן פאַר שבועות אַלעס זיין פאַרזייט — קאַרטאָפל, מערן, ברוטשקע און בוריקלעך, אוגערקעס, קרויט, ציבעלעך, אַרבעס, בעבלעך — און געקוקט האָט מען אין הימל און געגאַרט אויף אַ רעגן — ס׳זאָל וואָקס שנעלער און בעסער אויפוואַקסן. ראש־חודש אָב האָט מען שוין אַ ביסל געגעסן פון דער שווערער אַרבעט, וואָס מען האָט געהאַט מיט דער משפחה אַרום די גערטנער. מען האָט אַראָפּגענומען די פרוכטן פון דער אַרבעט; מען האָט געהאַט צו עסן, און צו פאַרקויפן, עקספּאָרטירן אַ ביסל — איבערהויפּט זויערע אוגערקעס און זויער־קרויט — אַ קלענער צוגאָב צו דער פּרנסה...

זומער־טעג האָט מען געקענט אויסנוצן כדי זיך אַרויפאַרבעטן אויף נאָך אַ קליינער הכנסה, נאָך אַ פּיצל צוגאָב צו די גרויסע „פאַרדינסטן”. אַרום שבעה־עשר בתמוז האָט זיך שוין אָנגעהויבן דער „סעזאָן” פון שוועמלעך אין די וועלדער אַרום אונדז. און ווער רעדט, אַז געווען איז אַ סך רעגנס האָט מען דאָך זיכער ניט געקענט פאַרציכטן און דורכלאָזן דעם „שפּעדיקן סעזאָן” האָבן זיך טאַקע ווייבער, מיידלעך און קינדער אַ לאָז געטון אין וואַלד קלייבן שוועמלעך. און ווייסן ווייס דאָך יעדער, אַז שוועמלעך איז אַ מזל־זאַך — ווער עס געפינט שנעלער און פריער, ווער שפּעטער — ווער מערער, ווער ווייניקער. אין סך־הכל האָבן אַלע צוזאַמען אַהיים געבראַכט אַ באַדייטנדיקן קוואַנטום שוועמלעך, פאַרנאַכט צו, ווען קי און ציגן זיינען צוריק געקומען פון לאָנקעס און פעלדער. אין שטוב האָבן מאַמעס אָנגעהויבן צו סאָרטירן יעדן מין באַזונדער — געלע ליסיצשקעס, פּאָדאָסינאַפּקעס און באָראָוויקעס. (די בעסטע: אויבן טונקל־ברוין אונטן סאַמעט־ווייס און איידל). זיי, די לעצטע, פלעגט מען לאָזן טריקענען, קראַנצנווייז אויף ווינטער. פאַרקויפנדיק צום עקספּאָרט אויף ווילייקע, סמאַרגאָן אָדער ווילנע — האָט מען אָפּגענומען אַ גאָר גוטן פּרייז. אַ ביסל ניט גוטע און גיפטיקע, האָט מען געמוזט אַוועקוואַרפן, ווייל מיר קינדער האָבן נאָך ניט געוווסט ווי צו אונטערשיידן צווישן גוטע און פאַרגיפטעטע. די געלע ליסיצשקעס פלעגן מאַמעס אויסבראָטן אָדער אויסקאָכן מיט אַ פּאָר פרישע יונגע קאַרטאָפּעלעך, פאַרווייסן מיט מילך אָדער מיט אַ ביסל „סמעטאַנקע” און ס׳איז געווען דער בעסטער „מאכל” אין דער וועלט.

אין דער זעלבער צייט צי עטוואָס שפּעטער, פלעגט מען אויך אויפשטיין פרי ווי „לעבודת הבורא”, כדי אַוועקלאָזן זיך צו קלייבן און געניסן אין קאַס־

טיוויצער וואַלד — פון אַ ניט אויסגעשעפּטן אוצר שוואַרצע יאַגדעס און „פּאַזיאַמקעס“ (די לעצטע אַ ביסל פריער). דאָס פלעגט שוין קאָסטן געלט. מען האָט געדאַרפט אויסקויפן און באַקומען אַ „צעטל“ — ד. ה. אַ דערלויבעניש אַריין און אַרויס אין פאַרלויף פונעם גאַנצן סעזאָן אין דעם וואַלד, וואָס האָט געקאָסט צוויי גילדן פאַר אַ פּערזאָן צי אַ פאַמיליע. אַזוי פלעגט מען שוין יעדן טאָג פאַרנאַכט צו אהיימגיין, טראָגנדיק די שווערע און פולע קאָשיקעס אויף האָרבעוואַטע פּלייצעס — מידע פון גיין „ראַקאָם“ געבויגן אין פאַרלויף פון גאַנצן טאָג.ביים אַרויסגיין פונעם וואַלד פלעגט שוין אָפּוואַרטן דער „הויף לעשניק“ און קאָנטראָלירן צי האָבן אַלע צעטלעך“ ווער עס האָט אַמאָל פאַרזוכט זיך אַריינצוגנבענען אָן אַ „צעטל“ און געכאַפּט געוואָרן ביים „לעשניק“ האָט געהאַט שוין „צו זינגען און צו זאָגן...“ קיין צרות האָבן שוין ניט געפעלט.

— באַלד זיינען אָנגעקומען שוין הארבסט־חדשים. משפחות האָבן גענומען צוגרייטן עסן אויף ווינטערדיקע פּרעסט: אַ סדר פון סיעטקעווען קרויט צום איינזייערן פאַרן שטוב ווי אויך אַ ביסעלע צום עקספּאָרט. מען פלעגט אין פעסער פון קרויט אַריינטון רויטע זשוראַווינעס, סאָפּעזשאָנקע־בערנעס ווי אויך ברושניצעס. מען פלעגט צוגרייטן פעסער מיט אוגערקעס פולע, צוגעפּראַוועטע מיט קראָפּ און לאַריך־בלעטער. אָנגעקליבן האָט מען קאַרטאָפל־טאָנען פון גערטנער, געזעסן איז מען אין לאַנגע אָוונטן און געלוסטשעט בעבלעך, ארבעס און באָב. איבערן גאַנצן שטוב — פון איין וואַנט צו דער צווייטער — האָט מען אויף שטאַנגען ציבל־קרענץ אָנגעהאָנגען. אין אויוון האָט מען געטריקנט מערן און ברוטשקע אויף שבתדיקע „צימעס“ — אין משך פון ווינטער. אין הייזער פלעגט אַלץ פינצטער ווערן, אַפילו אין מיטן טאָג; עס פלעגט אַ נעבל־פּאַרע אַרויסשפּאַרן — עפענענדיק אַ טיר און אַריינקומענדיק אין דער שטוב — חושך־מצרים! ריחות און געווירצן האָבן זיך געריסן אַרויס, אָבער געווען איז עס וואַרעמלעך־אָנגענעם און שמעקהאפט.

פון די אַלע „גליקן“ מיט „עקספּאָרט“־מעגלעכקייטן און „צוגאָבן“ מערערע אָדער ווייניקערע, מיט אַלע „מלאכהס“ זיינען געווען גאָר ווייניק ברכות. די שווערע באַדינגונגען צוליבן מאַנגל אין באַן־פאַרקער האָבן ניט דערמעגלעכט. די גרעסטע דאַגה פון יעדער משפחה כמעט — אַ חוץ איינצלנע, איז געווען ווי אַזוי איבערצוקומען דעם ווינטער? — און ניט אַזוי מיטן עסן, מיט דעם איז מען ווער מערער און ווער ווייניקער באַזאָרגט געווען, ווי אויך צוגעגרייט. די פראַגע איז געווען ווו נעמט מען אַ פּאָר גילדן אויף אַ וועגעלע „עצים“? אויף אַ פורעלע מיט האָלץ, כדי דאָס עסן אָפּצוקאָכן, מ׳זאָל זיך קענען אַרום דער „הרובע“ אָנוואַרעמען ווי אויך קינדערלעך אויף דער „הרובע“ אַרויפזעצן? — מיט דעם איז טאַקע שווער, גאָר שווער געווען. ביי יידן גיט

מען זיך אָבער אַן עצה מיט אַלץ — איז „עזוב תעזוב״. האָבן זיך געפונען ביי יעדער געלעגנהייט אַ פּאָר גוטע פרומע ווייבער מיט אַ „רויטער פּאַטשיילקע״. האָבן זיי אויך צונויפגעקליבן אַ „פּאָר גילדן״, געקויפט אַ פור האָלץ און אויסגעטיילט אַלע באַדערפטיקע משפחות און פּאַר קראַנקע און אלמנות צו „ברעווערנעס״ האָלץ. אַזוי נאָכאַמאָל און ווידער אַמאָל — ביז דער ווינטער איז פאַרביי.

— ווי שווער עס איז געווען ווינטער מיט דער באַהייצונג פון די הייזער, אַזוי לייכטער איז עס געווען מיט אַ שטיקל „בשר״ אויף שבת, און טיילמאָל אין דער וואָך — כאָטש איינציקע יידן בלויז האָבן געהאַט אַ בהמה. אָפּקעלבן פלעגן זיי זיך ארום טבת, שבט צי אדר. פארוואָס די חדשים דווקא? — אויף דעם דאַרף שוין די נאַטור ענטפערן. נאָכן אָפּהאַלטן דאָס קעלבל אַ 8—10 טעג מיט דער מוטער, איז עס אַוועק צום שוחט. דעם „גיד הנשה״ מיטן גאַנצן הינטער־חלק פלעגן אָפּקויפן „גויים״ — אַמאָל דער גלח, צי דער אָרגאַניסט פון „קאָשציאָל״ אָדער דער סעקרעטאַר פון „וואָלאָסטנאָיע אופּראַוולעניע״ צי אויך דער „אוריאַדניק״ — פאַר גאָר ביליק געקריגן כמעט „בחצי־חינם״. די כשרע טיילן אַ ביסל פאַר זיך און די איבעריקע צו פאַרקויפן. אַמאָל פלעגט אַ ייד ברענגען פונעם דאָרף אַ קעלבל און ווידער איז אויפן זעלבן אופן געווען אַ שטיקל פלייש. ניט פאַרמעגלעכע יידן פלעגן אָפּקויפן די „דראָבעסקעס״ אָדער דרויב — די אינעווייניקסטע טיילן ווי דעם לונגן־לעבער מיטן מילץ, דעם „גרייזשיק״, די פיסלעך מיטן קעפּל און אַלעס — פאַר איין גילדן בלויז. ווער עס האָט געקענט אָפּקויפן אַ גאַנצן זייטל פלייש האָט שוין געהאַט אויף שבת און דער גאַנצער וואָך. סוחרים און בעלי־מלאכהס האָט אויך ניט געפעלט אויפן פורל האָלץ. און אַזוי האָט מען אויך דעם ווינטער דורכגעטריבן.

— לאַנגווייליק און גאָר קאַלעמוטנע איז געוואָרן אין פרייע שעהן; ס׳איז ניט געווען ווי אַזוי צו פאַרטרייבן די שטוביקע צייט נו גוט — האָט מען צווישן „מנחה״ און „מעריב״ אין בית־מדרש געזעסן, משניות אָדער „עין־יעקב״ געלערנט אפשר אַ קורצע צייט אויך נאָך מעריב. צו טאָן עפּעס אין שטוב, איז שוין ניט געבליבן וואָס. אַ קערטל, חנוכה־צייט אין דריידלעך ווערט אויך מיאוס...

מיר קינדער און יונגוואַרג האָבן ניט געליטן פון לאַנגווייליקייט... שטיפעריש האָבן מיר זיך שטענדיק אַן עצה געגעבן — פלעגט מען שפּילן אין קנעפּלעך און אויסגענוצטע שרייב־פּענעס און ניסלעך, מיידלעך האָבן געשפּילט אין „צייכן״ פון שעפּסן־קנעכלעך און שטיינדלעך. אין דרויסן האָבן יינגלעך געשפּילט אין „פּיקער״ מיט שטעקלעך — אויפגעקלאַפּטע „פּאַלקעס״, וועלכע מען האָט געוואָרפן און געצילעוועט אין אָנגעצייכנטע פונקטן. „טשאַטעס״ יינגלעך האָבן אויך „מלחמה״ געהאַלטן צווישן זיך אָן רציחות און ניט פאַרביסן — כאָטש ניט איינמאָל האָט אַ יינגל געכאַפּט אַ שניי־באַל־קנויל צי אַ שטיינדל אין קאָפּ...

בדידי הווה עובדא: עד היום איז מיר געבליבן אַ סימן פון אַ שראַם אויפן שטערן — אַ פאַרהיילטע ווונד פון אַ שטיקל האָלץ מיט א טשוועקל, וואָס א חברל האָט מיר געטראָפן בשעת אַזאַ מין „מלחמה״. מיין טאַטע האָט זיך שטאַרק געבייזערט אויף דעם; די מאַמע האָט מיר געהיילט דעם שטערן מיט קאַלטע וואסער פון ברונעם אַ צייט לאנג... הישיש אריה-לייבס אן אָנקל, אברהם־אהרון, האָט פון מיך מאַמען איבערגענומען דאָס אויסהיילן מיר מיין ווונד... טונקען פלעגט ער אַ טיכעלע אין אַ קליין פלעשעלע און געלייגט מיר אויפן שטערן. מיר האָט עס אויסגעוויזן דאָס זעלבע ווי מיין מאַמעס קאַלטע וואַסער פון ברונעם... עס האָט אָבער דאָך געהאָלפן — אַדורך זיינען צוויי־דריי וואָכן און ער האָט עס מיר אויסגעהיילט.

טיפן און געשטאַלטן

יאָרן זיינען אַוועק און דורכגעלאָפן; אויסגעוואַקסן בין איך; — ניט מער שוין קיין קינד ווי אויך ניט אַ „פּאָדראָסטעק״ — איך בין שוין געווען מיט מענטשן צוגלייך, ניט אַראָפּגעפאַלן ביי זיך און ניט בטל געוואָרן בין הבריות. געווען בין איך שוין זעלבשטענדיק, אַ געניטער וואַלד־סוחר. שטיי איך מיר איין מאָל אין וואַלד — אַ „גירסא דינקותא״ דרינגט מיר אַדורך: „השמים מספרים כבוד אל ומעשי ידיו מגיד הרקיע...״ קוק איך מיר אַרום און אַרום און ס׳קלינגען אָפּ טיף אין מיר די שיינע פילפאַרביקע טענער און איך זע די קלאַנגען און פאַרבן פון די ווונדערבאַרע געמאָלעכצן און קאָלאָריטן אין „ברכי נפשי״ (תהילים ק״ד) — „מה רבו מעשיך יהיה כלם בחכמה עשית מלאה הארץ קניניך״ — ווייס איך ניט טאַקע צוליב מיין זינדיקער און נישטיקער ווייניקייט, צי איז נאָך אַזאַ מין נאַטור־שילדערונג — מיט אַזוינע איידעלע צאַרטע, אידילישע פאַרבן ווי אויך שטורמישע קאָלאָריטן און קלאַנגען — געשריבן געוואָרן אין נאָך אַן „אָדע״ ערגעץ ווו אין דער גאַנצער וועלט־ליטעראַטור. אַ קיצור: געשטאַנען בין איך און באַוווּנדערט גאָטס וועלטל. די זון האָט באַשיינט דעם גאַנצן וואַלד, רעגנס האָבן באַגאָסן אַלע ביימער גלייכמעסיק און דאָך זיינען וואַלד־ביימער געווען פאַרשיידן און דיפערענצירט. אָט שטייען ביימער הויכע און גלייכע, ניט געבויגן ווי ריזן־מענער מיט העכסטע גרינע צווייגן ווי האָר־טשופּרינעס. און אָט ממש צווישן זיי שטייען ביימער נידעריקע און דאַרע, אויסגעקורטשעטע ווי אויך אויסגעקרומטע, ניט פאַרוואַקסענע מיט בלעטער, ווי פראַגע־צייכן. אויף די פראַגן, פאַרוואָס אַזוי? ווי איז עס דען מעגלעך? בלייב איך אָן אַן ענטפער.

— שווימט ווידער אַרויף פון מיין זכרון אַן אומפאַרענטפערטע פראַגע פון אַ פאָר צענדליק יאָר צוריק: אויך דאַן אין יענער צייט געפרעגט האָב איך:

סטייטש? היתכן? ווי אַזוי זשע? אין דער צייט ווען גאַנץ קריוויטש איז אַזוי פאַראָרעמט, ווען יידן אין שטעטעלע זיינען חושך־ביטערע אָרעמעלייט זיינען פלוצלונג אויסגעוואַקסן צוויי רייכע יידן, גאָר שנעלע „נאָבאָרישן" — גבירים אַדירים. איינער האָט געהייסן יוסף־יצחק, — אָנגערופן אין קריוויטשער „סלענג" יאָשע־איטשע, אָדער קורץ יאָשאיטשע. דער צווייטער יוסף־יאָסע (פּאָליסקין) נגיד. אמת, לעבן האָבן זיי ניט געלעבט בעסער פון אַלע אָרעמעלייט און אפשר נאָך ערגער ווי אַ סך קריוויטשער יידן. אָבער גבירים און נגידים זיינען זיי דאָך געווען — ס'קלינגט אפשר ווי סתם א מעשהלע, אָבער כך הווה; אזוי איז געווען. זיי זיינען געווען שותפים און געהאַנדלט מיט אַלערליי פעל. אָפּקויפן פלעגן זיי — ווו און ביי וועמען עס איז נאָר געווען, אַפילו אויך פון צווייטער האַנט אַלערליי פעל — אַלעס אָפּגעגעבן אויף אויסאַרבעטן דורך די „קידרים" אין ניעווערי. אָפּגענומען נאָכדעם און אויספאַרקויפט. יאש'איטשע איז געווען אַ „בר־מזל" און איז נאָך מערער רייכער געוואָרן. יוסף־יאָסע (פּאָליסקין) איז נעבעך געווען דער „שלומיאל" און „שלים־מזל" און אָרעמער געוואָרן. אַזוי, אַז זיי זיינען זיך צעגאַנגען. „אָפּגעגט" סוף כל סוף אויך דאַן האָט דעם „אָרעמאַן" גאָרניט געפעלט... אויפקלייבן חלילה פאַר אים כדי קויפן אַ פור „עצים" האָט מען ניט געדאַרפט...

ר' משה (אנשילעוויטש) דער „סטאַראָסטע" און פסח־יצחק (צוקערמאן) „וויצע־סטאַראָסטע" און „קאַזיאָנער־ראַבינער" — די „פני" און מאַכט־פאָרשטייער לגבי יידן: קיין צו גרויסע אויפגאבעס און צופיל צו טון האָבן ביידע ניט געהאַט. איינער, דער „פּאָמאָטשניק" אָדער „וויצע־סטאַראָסטע", האָט געדאַרפט איינ־שרייבן. דער צווייטער האָט געדאַרפט אָפּסטעמפּלען. איז געבאָרן ביי אַ יידן אַ יינגל — האָט ער געדאַרפט זיך מטריח זיין במחילה צו פסח־יצחקן; אַ מעטריקע אַרויסנעמען — צו פסח־יצחקן, פאַרשטענדלעך, אָבער אָן דעם משה „סטאַראָסטע" איז עס שוין ניט געגאַנגען: אויף דעם האָט שוין געמוזט דער סטאַראָסטע בכבודו ובעצמו לייגן די חתימה־אָפּסטעמפּלען. וואָס עס געהערט צו „מדינה־לשון", צו אָפיציעלער רעגירונגס־שפּראַך, איז אונדזער משה „סטאַראָסטע" געווען אַ „בעז־גראַמאָטנער". ער פלעגט זיצן בהרחבה און לאַנגזאַם, פון זיין טאָרבע אַרויסנעמען דעם סטעמפּל, גוט „אָנחוקען" מיט דער פאַרע פון מויל און גוט צודריקן אויפן פאפיר ס'זאָל זיך גוט אָננעמען און זאָל ווערן „קב ונקי" — גוט אָפּגעסטעמפּלט.

א חוץ „סטאַראָסטע" האָט ער נאָך אַ „טשין" געהאַט — און דאָס איז געווען שוין צו אייגענע פאַרדינסטן. ביי אונדז אין שטעטל איז ניט געווען קיין „סטאַנאָוואָי פּריסטאַוו" קיין שטענדיקער פּאָליציי־קאָמענדאַנט מיט אַ פּאָליציי־אָפּטיילונג — האָט דעריבער קיין פּאָטשט אויך ניט פונקציאָנירט .אַלע פּאָסט־זאַכן זיינען געבראַכט געוואָרן פון דערבייאיקן דאלהינעוו דורך אַ פאַראָרדענונג פון

„וואָלאָסט", וואָס האָט אויך געשיקט א פור דערצו. משה „סטאַראָסטע" פלעגט שוין צו דער צייט אָפּוואַרטן דעם וואָגן און אָפּנעמען אַלע „יידישע" בריוו צו זיך אהיים. משהס אַ ייִנגל איז געשטאַנען יעדן מאָל און אויסגערופן ווער עס האָט אַ בריוו געקריגן. צו דעם פלעגן זיך צונויפקומען אַלע שטעטלשע יידן כדי סתם זיך צו פאַרווײַלן און די צייט פאַרברענגען. קיין גרויס ברייט־פאַר־צווייגטער קאָרעספּאָנדענץ האָבן דאָך קריוויטשער יידן צו יענער צייט, ניט געפירט. גליקלעך זייַנען געווען די יעניקע, וואָס האָבן אַ בריוו געקריגן פון אַ קינד אָדער פון מאַן אין אַמעריקע. פון אַן אינלענדישן בריוו האָט דער „סטאַ־ראָסטע" גענומען איין קאָפּיקע; פאַר אַ בריוו פון אַמעריקע צוויי קאָפּיקעס; צו דעם איז דאָך געווען אַ גאָרטן אויך מיט אַ פּאָר ציגן — האָט ער שוין געהאַט פון וואַנען מאַכן אַ לעבן.

אָט קומט שוין פאר מיינע אויגן דער צווייטער פון אונדזערע שטעטל־„מאורות" — פסח־איטשע דער קאַזיאָנער ראַבינער — דער „פּנקס־פירער" פון דער יידישער געמיינדע. אויף אים איז געלעגן די אויפגאַבע צו פירן אַ גרינט־לעכע און פּינקטלעכע „רעקאָרד"־רשימה און שטענדיק וויסן ווער עס האָט שוין דערגרייכט 21 יאָר און דאַרף שוין שטעלן זיך צום „פּריזיוו" — מיליטער־דינסט ביי „פאָניען". אין שטעטל ביי אונדז איז ער געווען גאָר א „יקירה", גע־דאַוונט ביים עמוד און מה שייך? אַ גאָר אָרנטלעכער און בכבודיקער בעל־הבית. איינשרייבן אַ ניי־געבוירן ייִנגל אין „פּנקס" האָט געקאָסט 50 קאָפּיקעס — אַ האַלבן קערבל. דאָך איז פון דעם שווער געווען צו מאַכן אַ לעבן; האָט ער אויך ביסלעכווייז עפּעס „אונטערגעקנעלט"... ווייטער פלעגן טרעפן פון צייט צו צייט „פעלערן" אין דער „רעקאָרד־ליסטע", וואָס מען דאַרף אויסבעסערן און „נתון תתן"... טאַקע בדידי הווה עובדא — אויך מיט מיר איז געשען אַזוינס. מיט־אַמאָל האָט ער אויסגעפונען, אַז איך אַליין בין ניט פארשריבן געוואָרן אין „פּנקס" זיינעם. איז עפּעס אַ „שקלא וטריא"; ער לאָזט וויסן אין „ווילייקער אויעזד", אַז איך דאַרף געשטעלט ווערן צו אַן אָפּשאַצונג־קאָמיסיע — ווי אַלט איך בין — ד. ה. צום „אַרוזשנעם וויד", גיין דינען. איך בין דאַן אַלט געווען ניט מער פון 18 יאָר; אָבער, ווייל איך בין געווען אַ געזונטער און גוט־געבויטער יונג האָט די קאָמיסיע מיר געשאַצט אַלס 20 יאָר. בין איך טאַקע יענעם יאָר, אַרום 1910 (אויב איך בין מיר ניט טועה) אַוועק צום „פאָניע"־דינסט. פון אַזוינע „אויפטועכצן" איז אויך געבליבן אַ פּאָר קאָפּיקעס פאר פסח־יצחקן; — האָט ער אויך ווי עס איז אַ לעבן געטריבן — און אויך אים האָט דער גאָרטן מיטגעהאָלפן.

אָט קומט אויף פאַר מיינע אויגן נאָך אַ טיפּ: חנה־שמעון פּאָליסקין, דער פאָטער פון יוסף־יאָסע נגיד מיט זיין לאַנגער שיווער באָרד און רעפּרעזענטאַטיוון

אויסזען. האָבנדיק אַ זון, וואָס איז געווען אַ נגיד, האָט ער דאָך געוווינט מיט זיין פרוי שיינע אין אַ הייזל, וואָס האָט שוין געהאַלטן ביים איינפאַלן און איז קוים געשטאַנען... פאַרשטענדלעך, ווי אַלע שטעטלשע יידן, געהאַט האָט ער אויך אַ גאָרטן, אין שכנות טאַקע מיט פסח־יצחקן. צו דעם איז ער אויך געווען אַ „פּאַכמאַן": אַ „טובל וחלב בידו" —אַ טונקער פון חלבנע ליכט. און יענע יאָרן איז בלויז ביי אים געווען אַן איינציקער מקור, ווו מען האָט געקריגן ליכט צו בענטשן ערב־שבת און פאַרן עמוד אין בית־מדרש — אַ גראָשן אַ ליכטל, וואָס האָט געברענט גענוג צו „פאַרטשאַדזען" די קעפּ... אַפילו היינט, אין מיין ווייטן טיפן עלטער, זע איך מיר נאָך לויפן צו אים טאַקע גאָר ניט ווייט (בלויז אַ פּאָר הייזער איבערלויפן), האַלטנדיק שטייף אין מיין הענטל דעם גרויסן „דרייער" — דריי גראָשן מיט נאָך א קאָפּיקע — 5 גראָשן צוזאַמען, כדי צו ברענגען ליכט.

— אָט אַזוי גייען און קומען צו מיר געסט, פון קינדער־יאָרן און מיין יוגנט, ווי אויך פון שפּעטערע יאָרן. קוק איך מיט מיינע אויגן נאָכאַמאָל און זע פאַר מיר ר׳ צבי־הירש קאַצאָוויטש מפרודניקע ע״ה — וואָס איז אַזוי שיין אינטערעסאַנט באַשריבן געוואָרן פון מיין יונגן פריינט יוסף שמיר — לויט ווי אונדזער רעדאַקטאָר האָט מיר אין אַ בריוו געשריבן. וועל איך טאַקע ניט דערציילן וועגן אים און בלויז דאָס באַטאָנען, אַז נפטר געוואָרן איז ער צו 113 יאָר.

וועגן זיין גאָר קליינינקער שוועסטערל מוז איך אָבער דערציילן: וועגן שרהלע, וואָס האָט געלעבט ביז 102 יאָר, ווי מיר האָט דערציילט זעליג קאַצאָוויטש — שרהלעס אַ פּלימעניק. געהאַט האָט זי אויך אַ „האָבי", אַ גאָר אָריגינעלן: זי האָט ליב געהאַט „אויסצולייען" תכריכים. מאי טעמא אויסלייען תכריכים? איז די זאַך אַזוי: נייען און צוגרייטן פלעגט זי זיי טאַקע פאַר זיך. אָבער, אַז גאָט גיט און עס שטאַרבט אַ פרוי פריער פון איר, האָט זי זיי אויסגעבאָרגט. אַזוי טאַקע ניט איינמאָל... האָט זי נאָכאַמאָל און ווידער אַמאָל גענייט פאַר זיך תכריכים. און יעדן מאָל ווען זי איז מיט דעם פאַרטיק געוואָרן, האָט זי „געחלשט" צו זען און וויסן ווי אַזוי זיי וועלן איר פאַסן... ווי זשע קען זי וויסן ווי אַזוי וועט זי אויסזען אין זיי טויטערהייט? — גאַנץ הויך אויפן וואַנט אין איר שטיבל איז געהאָנגען אַ קליינער שפּיגל; זי האָט זיך גאָרניט געפּוילט, צוגעשטעלט האָט זי יעדן מאָל אַ בענקל, אַרויפגעקראָכן און אָנגעטון זיך די תכריכים און „אָנגעפּאַסט" — דרייענדיק זיך אויף אַלע זייטן און קוקנדיק צי זיי פּאַסן איר באמת...

— אַדורך איז שוין שרהלע און אַוועק מיט אירע תכריכים. איצטער „לויערט" אויף מיר און וויל מיר „אַוועקכאַפּן" שמעון „כאפּון". זיין פאַמיליענאָמען האָב איך ניט געוווּסט און ווייס ניט. אין שטעטל האָבן אים אַלע גערופן

אַזוי. געווינט האָט ער אין אַן ענג און צעפּוילט שטיבל ביים סערוועטש. ביז היינט איז מיר געבליבן זיין „פיזיאָנאָמיע" אין זכרון. ניט געשוירן, ווילד אַרומ־געוואַקסן מיט גרויסע לאַנג־צעפּלאָשעטע האָר, אָנגעטון אין אַרומגעריסענע שמאַטעס אַלערווייז קאָלירט און איבערוויגנד שוואַרץ — אַ שטייגער ווי היינ־טיקע „היפּיס"... קליינע קינדער האָבן זיך פאַר אים געשראָקן. דערציילט האָט מען, אַז זיין פּרנסה האָט ער געצויגן פון כאַפּן קינדער און אָפּגעבן דער מלוכה צו מיליטער־דינסט אויף 25 יאָר פאַר „קאַנטאָניסטן" (אַזוי האָט מען אָנגערופן), וועלכע מען האָט ווייט אַוועקגעשיקט...

מיין מאַמעס קריוויטשער שבתים

יעדן ערב־שבת האָט מיין מאַמע ע"ה געבענטשט ליכט אין 5 מעשענע לייכטער. פריער, פאַרשטייט זיך, אַ סדרה פון ריינמאַכן און פוצן גוט, כדי שיינען זאָלן זיי מיט זייער גלאַנץ. זי האָט געריבן יעדן מאָל אַ רויט ציגל אַן אַ ציגל און באַקומען האָט זי אַ דין זאַמדל, וואָס גאָלדיקט אין שיין; מיט דעם האָט זי געפּוצט אירע לייכטער און עס איז פיל בעסער געווען ווי היינטיקע כעמישע פּוץ־מאַטעריאַלן. כ'האָב שוין אויבן דערמאָנט וועגן מיינע פרייטיקדיקע שליחותן צו חנה־שמעון (פאָליסקין) ליכטמאַכער. אַז איך בין צוריק געקומען מיט ליכט, איז שוין די מאַמע גרייט געווען: אָנגעטון אין אַ לאַנגער שבתדיקער קלייד מיט אַ ריין טיכל אויפן קאָפּ און פּנים אָפּגעוואַשן, מיט ליכטיק פריידיקע אויגן — פאַרטיק שוין פון שווערן אַרבעטס־טאָג „וכך היתה עושה" — דעם פּוסבאָדן אויסגעקערט, באַשאָטן מיט געלן ריינעם זאַמד און אַלעס שיינט און גלאַנצט. אַרומגענומען די ליכט, מיטביידע הענט פאַרשטעלט איר פּנים און זאָגנדיק די ברכה — געבענטש ליכט און אַלע קינדערלעך, איז שוין שבתדיק געוואָרן. געטון אַזוי האָבן געוויס און פּינקטלעך אַלע מאַמעס אין די הייזער פון שטעטל — כאָטש אַ זייגער אין שטעטל איז ניט געווען; אין יעדער שטוב איז עס געווען „בל ייראה ובל ימצא". און דאָך האָט יעדע מאַמע געטראָפן צו דער צייט. ואיככה? ווי זשע האָט מען געוווּסט? גאָר פשוט! מען האָט אַ קוק געגעבן אין גאַס צו דער שטוב פון לייבע ברושיער. אויב ביי רחהן — אַזוי האָט געהייסן זיין ווייב — ברענען שוין שבת־ליכט, איז שוין צייט באמת ליכט צו בענטשן... דאָס איז געווען אַ צייכן פאַר אַלע; אָט אַזוי איז געווען דער „שטאָט־זייגער".

לויטן זעלבן „שטאָט־זייגער" האָבן זיך אויך טאַטעס גענומען גרייטן צו קבלת שבת — אין בית מדרש. מען האָט זיך שנעל אָפּגעוואַשן, אָנגעטון די שבתדיקע קאַפּאָטעס, אָפּגערייניקט פונעם שטויב די „באָטעס" אָדער שיך;

אַנדערע פלעגן זיי אויך מיט דזשעגעכץ אָפּשמירן. ניט אַלע, פאַרשטענדלעך, זיינען געווען „אויסגעקנאָטן" פונעם זעלבן „טייג". געווען זיינען אויך עטלעכע גאָר פיינע יידן ווי ר' שמואל זילבערגלייט, יעקב־לייב שולמאַן לייבע ברושיער; לייבע בונימאָוויטש און מיין פאָטער יצחק־יעקב ווי אויך נאָך אַ פּאָר. זיי פלעגן קומען אין בית־מדרש ריין אָנגעטון, מיט קאַמאַשן אויסגעפּוצט און די בערד אויסגעקאַמט און שיין פאַרגלעט. מען האָט מקבל שבת געווען. ר' שמואל זילבערגלייט (צי ר' אלי דער פילפּקער) האָט אַזוי שיין אויסגעזונגען „לכה דודי". אָפּגעדאַוונט מעריב, האָט איינער דעם צווייטן געזאָגט אַ שיינעם און

יצחק־יעקב קאַצאָוויטש און פרוי מיטן זון און טעכטער מיט זייערע משפחות

בהרחבההדיקן „גוט שבת. און מען איז אַוועק אַהיים. אַריין איז מיין טאַטע אין דער שיינענדער בלאַנקענדער שטיבל, מיטןברייטן הייסן „גוט שבת" און אַזוי געשמאַק אויסגעזונגען „שלום עליכם" — אַריינבעטנדיק די „מלאכי השרת" אין שטוב. ער האָט אָבער בפירוש אונדז קינדער מיט דער מאַמען אויך גע־מיינט. ווי ליב און טייער איז עס געווען אָנצוקוקן דעם טאַטן זינגענדיק „אשת חייל מי ימצא"... עס איז מיר אויסגעקומען אַז טאַטע־מאַמעס אויגן קושן זיך קעגנזייטיק צווישנאַנאַנדער... און מיר קינדער האָבן זיך געפרייט.

— דער טאַטע האָט שוין אָפּגעזונגען „קידוש"; האָט שוין אויף אַ „כזית" המוציא געמאַכט און צעשניטן אויף „מוציאס" די פרישע פיינשמעקנדיקע חלה און געגעסן האָט מען וואָס עס איז געווען — וואָס גאָט האָט געגעבן... און ווייטער „כל מקדש" און געזונגען זמירות — „צור משלו אכלנו ברכו אמוני"... אָט אַזוי שיין, גוט און פיין זיינען געווען מיין טאַטע־מאַמעס קריוויטשער שבתים אַמאָל, אין ווייטע לייכטנדע קינדער־יאָרן.

היינט אין גאָלדענער דעמערונג פון מיין פאַרגייענדער זון, שטיי איך מיט אויגן אויסגעגלאָצט און קוק אויס אויף דיר, מיין היימשטעטעלע קריוויטש. פאַרשווונדן ביסטו שפורלאָז אַן אַ געדעכעניש. ניטאָ מער דיינע יידן פון גוטן „טייג געקנאָטן", ניטאָ אויך דיינע פּראָסט־פּשוטע. ניטאָ שוין דיינע יאש'איטשעס, ניטאָ דיין יוסף־יאָסעס, ניטאָ דיינע „סטאַראָסטעס" און חנה־שמעונס און אויך דיין שרהלע, די „תכריכים אויסבאָרגערין". ניטאָ מער די שבתים פון דיינע מאַמעס — אַלץ שוין ניטאָ! זאָלן די אַלע ווידער געשילדערטע בילדער, וויזיעס און זעאונגען; טיפן און געשטאַלטן, שאָטנס און סילועטן, קאָנטורן און פאַרבן־פולע טענער פון אָרטשאַפט־קאָלאָריטן — ניט פאַרגעסן ווערן! די אַלע וועלן שוין צו אונדז ניט קומען... מיר וועלן אַהין צו זיי... איך קלייב מיר אויך אַהין — צו זיי! וועט מיר ווער פון זיי דאָרט, אויפן צווייטן זייט אָפּוואַרטן?

ס'האָט מיין היים אַ בראָך געטראָפן —
טיר און טויער זיינען אָפן —
פאַר די רוצחים, פאַר די שינדער,
די וואָס קוילען קליינע קינדער.
די וואָס הענגען אויף די זקנים,
די וואָס שאנעווען ניט קיינעם.
טיפע גריבער רויטע ליים —
כ'האָב אַמאָל געהאַט אַ היים.

שמואל האַלקין: („טיפע גריבער רויטע ליים")

יהושוע בן אריה־לייב / בת־ים

קריוויטש, מיין היים־שטעטעלע

זכרונות און הספד־בלעטער

אַלגעמיינע נאָטיצן

איך אין מיין ווייניקייט, יהושוע בן אריה־לייב, געבוירן 1892 אין שטעטעלע קריוויטש, געפין עס אַלס מיין הייליקן חוב, צו דערציילן און אָפּצוגעבן אין די ראַמען פון מיינע נישטיקע זכרון־מעגלעכקייטן, אַ לעבעדיקער עדות פון לעבן און געראַנגל פון אונדזער שטעטעלע.

עס איז טאַקע גאָר שווער פאַר מיר אויפצוהויבן אַזאַ מין לאַסט; ביים היינטיקן טאָג אין די געגעבענע באַדינגונגען — אַלע געדאַנקען־רייפן אין מוח צוזאַמענשרויפן און אָפּבינדן די אַלע פאַרקניפּלטע זכרונות־פּלאָנטער אין מיינע געהירן־ווינקלען — איז פאַר מיר ווירקלעך אומגעהויער שווער; עס איז כמעט ווי אוממעגלעך. דאָך מוז איך עס טאָן, באַרופן אָדער אומבאַרופן; אפשר זיינען פאַקטן און געשעענישן, וועלכע פאַרבליבן זיינען אין זכרון, אימשטאנד נאָך צו בילדן איינער פון די איינציקע עדות און אפשר טאַקע, דער איין און איינציקער... אַזוי ווייניק איז דאָך ווי איך אין מיין אלטער פון שטעטל פאַרבליבן...

וועל איך פאַרזוכן צו בלעטערן אין מיין זכרון און אַרויסברענגען טיפן און

אריה־לייב און מערע בונימאוויטש

בילדער, פאַקטן און עפּיזאָדן, וואָס האָבן זיך אָפּגעשפּילט אין שטעטל. כאָטש עס איז מיר שווער פעסטצושטעלן איצט, צי בין איך געווען ביי דעם אַלעמען סתם אַ צוזעער צי אויך אַ אַקטיווער אָנטיילנעמער. אין פאַרלויף פון דער צייט איז ניט מער צו געדענקען, צי האָסט דו אַלץ מיט דיינע אויגן געזען, אָדער דערציילן נאָר געהערט. אַלץ ווערט פאַראייגנט און אויפגעקנאָטן אין זכרון, אז ס׳איז ניט מער צו פונאנדערשיידן. בפרט, אַז עס איז ליידער ניט געבליבן מיט וואָס און מיט וועמען שטיין צו קאָנפראָנטאַציע כדי צו דערגיין דעם אמת.

— וואָס איך אייגנטלעך וועל אין מיין ווייניקייט דערציילן, איז באמת זייער ווייניק, ווייל איך געדענק שוין ניט קיין סך. כ׳ווייס אויך ניט וואָס איז וויכטיק און וואָס ניט, פון מיין טאַטע־מאַמע־שטוב, אַ חוץ פערזענלעכער נאָסטאַלגיע־וויכטיק איז דאָס שטעטל און איר לעבנסשטייגער. וועל איך פּעאיק און אימ־שטאַנד זיין געטריי, אָביעקטיוו און באַגלויבט צו שילדערן אַלץ, וואָס אין זכרון איז פאַרבליבן?

שטוב און קינדער־יאָרן אין ליכט און קאָלאָריט פונעם שטעטל

געבוירן בין איך אַלס זון פון אַ גאַנץ געוויינלעכער פאַמיליע אין שטעטל — כאָטש ניט אויף אַזוי פיל אַ פאַרמעגלעכע, ווי אַ יחוסבאַרע משפחה. מיין פאָטער, אַ מלמד האָט אָנגעפירט מיט אַ חדר פאַר חומש און גמרא־תלמידים. קיין „דרדקי־מלמד״ פון „ראשית־דעת״ און „אלף־בית״ איז ער ניט געווען. אין שטעטל גע־שמט און אָנגענומען אַלס „תלמיד־חכם״ און לייטישער „בעל הבית״. די מוטער מיינע, אַ יידענע, אַ געוויינלעכע „בעל הביתטע״, אַ פאַריאָגטע שטענדיק מיט אירע שטוב־זאַכן און הויז־ווירטשאַפט. דאָס לעבן אין אַלגעמיין — ניט שטענדיק ווי ביי אַ נגיד.

איר יחוס האָט מיין פאַמיליע צו פאַרדאַנקען מיין עלטער־זיידן ליבערמאַן — חייקין, וואָס איז נאָר שבת און „יום־טובים״ געזעסן אין שטעטל. ער איז געווען אַ גביר, אַ מאַגנאַט, (לויט די באַגריפן פון יענער צייט) און פיר „פּריצישע״ הויפן מיט פאַרצווייגטע לאַנדווירטשאַפטן געהאַלטן אין אַרענדע: אוזלע, קרי־וויטש, דונילאָוויטש און קאָסטיוויטש (אויפן נאָמען פון אַ קריסט; ווייל אָפּי־ציעל איז יידן פאַרבאָטן געווען פאַרנעמען זיך מיט לאַנדווירטשאַפט און זיין באַדן־אייגנטימער). אין די הויפן זיינען געווען רינדער־צוכט, אַ ספּירט־פאַבריק אין קריוויטשער הויף, וואַסערמילן א. אַ. שטענדיק האָט ער זיך באַמיט וואָס מערער יידן צו באַשעפטיקן אין זיינע הויפן און זעלבסטפאַרשטענדלעך פיל פון זיינע קרובים און פאַמיליע־אָנגעהעריקע.

קיין סך וועגן אים האָב איך ניט צו דערציילן: ער איז געשטאָרבן נאָך פאַר

מיין געבורט. איך ווייס נאָר דאָס, אַז נאָך זיין טויט איז אַלץ חרוב געוואָרן. די „יורשים״ זיינע — מיין זיידע און זיינע ברידער — האָבן זיך נעבעך ניט געקענט אַן עצה געבן מיט אַזאַ מין גרויס פאַרמעגן; זיי האָבן זיך ניט געקענט צעטיילן מיט דער „ירושה״. אַלץ איז דאַן אַוועק קאַפּויער „מיטן פּוטער אַראָפּ״ — באַרג אַראָפּ.

ווי אַ חלום אַ בייזער און אומקלאָרער נעמט מיר אַדורך. נאָך היינט געדענק איך דאָס. אפשר זעקס יאָר בין איך אַלט געוועזן דאַן. אין שטוב האָט מען דערציילט... אפשר האָב איך יאָ געזען מיין טאַטן אַ צעשלאָגענעם און אפשר ניט... 1898 איז עס געוועזן, זומער. דער טאַטע איז געפאָרן אין דאלהינעוו אויפן מאַרק פלייש קויפן. פּלוצים איז דאָרט אויסגעבראָכן אַ פּאָגראָם אויף יידן. „גויים״ — שיכורע און ניכטערע זיינען באַפאַלן יידן און מערדערלעך געשלאָגן. מיין פאָטער האָט באַקומען אַ שטאַרקן זעץ אין קאָפּ. ווער ווייס ווי עס וואָלט געטראָפן ביז צו ענדע, ווען ניט אַ קריסט אַ באַקאַנטער. ער האָט אים אָפּגעראַטעוועט און אַריינגענומען אינדערהיים צו אים, אָפּהאַלטנדיק און ניט לאָזנדיק צוריקצופאָרן, ביז עס איז פולשטענדיק רואיק געוואָרן. ווי, וואָס, ווי אַזוי איז אַלץ געשען ווייס איך אויך היינט ניט — כ׳געדענק נאָר, אַז נאָך לאַנג האָט מען אין שטוב וועגן דעם גערעדט...

פלאָנטערט זיך נאָך אין זכרון אַלץ, וואָס איך האָב אַלס קינד געזען... אויך אין יענע יאָרן, ווי אויך שפּעטער, ביז צולעצט, האָט זיך מיאדלער־גאס געצויגן. יידן און נאָר יידן, האָבן איר באַזעסן. קריסטן זיינען אין שטעטל ווייניק, גאָר ווייניק געווען; עטלעכע פויליש־קאַטוילישע פאַמיליעס, מיט זייער „קאָשציאָל״ אין איין עק פונעם שטעטל און עטלעכע ווייסרוסישע „פּראַוואָסלאַוונע״ פאַמיליעס מיט דער „צערקווע״ זייערער, אינעם צווייטן עק. זע איך נאָך היינט, מיט יענע קינדערשע אויגן דעם „בית המדרש״ פון מיין היימשטעטעלע קריוויטש. אַ „בית־מדרש״ איז עס געווען! אַ גאַנץ געווינלעכע הילצערנע געביידע, אַ פּשוטע אפשר און אַ גראָע. (האָב איך דען שפּעטער אַליין מיר ניט איבערצייגט דערפון?) אָבער אין מיינע אויגן דאַן, אין יענע זאָרגלאָזע טעג, האָט ער געדינט אַלס אַ „מקדש לאל חי״ אַ פּאַלאַץ אַ געטלעכער — להבדיל אַלף אלפי הבדלות פון „קאָשציאָל״ און „צערקווע״, רחמנא ליצלן — וועלכע מיר פלעגן שפּילנדיק אין „קאָלדון״ אָדער „באַהעלטענישן״ דורכלויפן און פאַרמיידן, געבנדיק אַ שפּיי און מורמלענדיק דעם „שקץ תשקצנו״...

מיינט ניט חלילה, אַז כ׳קלייב מיר צו דערציילן דאָ מיינע ביאָגראַפישע איבערלעבונגען אינגאַנצן ווי אויך, ענדערונגען און וואַנדלונגען פון מיין פאַמיליע. דאָס ניט; כ׳דערצייל וועגן מיר און פאַמיליע אין די ראַמען פון יענע פאַרגאַנגענע יאָרן — אויף וויפל עס איז נאָר געבונדן מיטן שטעטל שטייט

דאָס שטעטל פאַר מיינע אויגן לעבנדיק און צאַפּלענדיק מיט אַלע פּיטשעווקעס און אויך ענדערונגען פאַרגעקומענע — לענגאויס מיין לעבנסוועג, ביז צום ענדלעכן אונטערגאַנג — פון יידישן לעבנסשטייגער און יידישן וועזן דאָרט.

ווי בילדער באַלויכטענע פון אַ פילם־לענטע גייט פאַר מיינע אויגן אַדורך דאָס שטעטל — ווי געזען און געהערט האָב איך אַלעס — מיט אויגן און אויערן קינדישע. זע איך נאָך די ניט ברוקירטע גאַסן, די בלאָטעס גרויסע פרילינגס־צייט ווען דער שניי איז צעגאַנגען, אין טעג פון האַרבסט ווען ס'האָט שטורמיק און געדיכט געגענט. געדענק איך נאָך די פינצטערניש פון נעכט — ווען מיר חדר־יינגלעך פלעגן אַ ביסל אָנגעשראָקן — צוריקקומען אַהיים פון חדר און נאָר די שייך פון פענצטער באַלויכטענע, האָט אונדז אויפן וועג געפינקלט און געבלאַנקט. אַזוי איז עס אויך שפּעטער געבליבן; דאָס האָט זיך בכלל כמעט ניט געענ־דערט...

אַ שטעטל מיט יידישע פרנסות

אָפּגעזונדערט, פאַרוואָרפן אין אַ זייט — ווייט פון צענטראַלע גרויסשטעט, אין ווילנער „גובערניע" ווילייקער „אויעזד" — איז קריוויטש געווען. ניט קיין רייך, אַן אָרעם שטעטל קאָן מען זאָגן איז עס געווען. פון וואָס מ'שטיינס געזאָגט האָט דאָס שטעטל בויען געקענט איר לעבנס־עקאָנאָמיק? זיינען דען פאַבריקן געווען דאָרטן? אַלץ איז דאָך צייטווייליק און סעזאָנהאַפט געווען. קיין שטענדיק סטאַבילע אַרבעט. זומערצייט — אַרבעט אין אַרומיקע הויפן, אויף אַרענדעס, פּרוכט־סעדער און גרינצייג. דאָס גאַנצע שטעטל איז פאַרנומען געווען מיט סעדעריי און גערטנעריי; ווינטער־חדשים, — ווידער עפּעס אַנדערש. צייטנ־וויַיז — אויך פיל אַ וואָגנט געטאַפּט...

אַ שטעטל אַן אָרעמס, אַ יידיש שטעטל; אירע יידן — פשוטע, מיט דער לאַנדשאַפט אַרום צוזאַמענגעוואַקסן — קיין שום מאַטעריעלע „נגידים", אָבער אויך ניט „קבצנים מיט זיידענע טאַרבעס" מערער אָדער ווייניקער למדנים, חסידים־חב"דניקעס, אַ ביסל אויך קוידענאָווער, אינגאַנצן ניט „פּלפּולדיקע חקר־נים מתנגדישע". זייער ווייניק „מתנגדים". יידן גלויבנדיקע מיט „דבקות" אין כוח פון דער השגחה און לעבנס־טראַדיציע פון זייערע אָבות.

זע איך גאַסן שוועבנדיקע פאַר מיינע אויגן אַדורכלויפן: מיאַדלער גאַס מיט אירע בעלי־מלאכהס: שוסטער און שניידער; פאַרלאַטענדיקע נייטערינס און שניידערקעס; בעקער, קצבים; פאַרמיטלער און אָנגעשטעלטע אין וועלדער; — וואַלד־סוחרים פון גאַנצן ווייטן אַרום — אַזש פון לידע. שענקערס און קרעטש־מערס; בעלי־עגלות א. אַז. וו. שווימט נאָך אַרויס פון דער פאַרגאַנגענהייט די גע־

שטאַלט פון ר׳ נאָטע־לייב דעם בייגל־בעקער, אַ קוכן און בייגל־בעקער איז ער געווען. געדענק איך ווי אַלס יינגל פלעגט מיר די מאַמע שיקן אַ בייגל קויפן, ווי געהאַלטן האָט ער אין איין פרעגן: — „ווער איז דאָס ביי אייך ניט מיט אַלעמען? ווער איז קראַנק?" — געוויינלעך, בין איך ניט געבליבן דער איינציקער אין שטעטל וואָס ר׳ נאָטע־לייב פלעגט אים פרעגן אַזוי — קומענדיק אַ בייגל קויפן אָדער אַ קוכן. טאַקע אַ באַוויז — ווי רייך איז געווען אונדזער שטעטל...

זע איך נאָך מיט מיינע אויסקוקנדע אויגן — לאַנג אויס מיין לעבנס־וועג — שטעטלשע — סטאָליאַרעס און „מוליאַרעס", האָלץ־בויערס. ס׳שטעטל איז געווען אַ הילצערנע; אַלע הייזער פון האָלץ געבויט. געוויינלעך האָבן אַלע בעלי־מלאכהס אין שטעטל געאַרבעט אויך פאַר דער אַרומיקער סביבה, פאַר דאָרפס־לייט פון אַרום. פויערים פלעגן קומען מאַכן שטיוול און נייען „שערמערקעס", קויפן סחורה און פאַרקויפן זייער דאָרפס־פּראָדוקציע. זיינען נאַטירלעך געווען ביי אונדז אויך קראָמען אַ פאָר. דער הויפּט־מסחר אָבער פלעגט צושטאַנדקומען אין די מאַרק־טעג. יעדע וואָך זיינען זיך צונויפגעפאָרן די פויערים פון אַרום. נאָך היינט הער איך מיינע אויערן קלינגען פון יענע טומלען און געפּילדער; קולי־קולותדיקע אונטערהאַנדלונגען און דינגענישן, דעם האַנדל־וואַנדל ווי אויך די הויפּט־שמחות צולעצט — ערשט נאָכן יריד — נאָכן קויפן און פאַרקויפן. גויים שיכורע געוואַלגערט האָבן זיך אומעטום; אין דרויסן און אין די שענקען, אין בלאָטע אויפן שליאַך, אויף הייזער־שוועלן — ווען ווייבער זייערע אָדער טעכטער אויך בגילופין אַ ביסל פלעגן זיי שלעפּן צו זייערע וועגענער — כדי צוריק־צוקערן אַהיים. דאָ האַלדזט מען זיך און מען קושט זיך אין קולי־קולותדיקער ליבשאַפט און פריינטשאַפט. דאָ קריגט מען זיך שוין אין טומל און עס פליען זאַפטיקע רוסישע און פוילישע זידלערייען און שימפּערייען פון דער מאַמען ביז צו דער סאַמער, סאַמער עלטער־באָבען און קעניגין יעקאַטערינע אַליין... און אָט־אָט שלאָגט מען זיך שוין דאָרט און מען ממיתט זיך שוין ממש....

— אָט אַזוי געדענק איך דיר מיין לעבנס־שטעטלע; אַזוי — אין לאַנגע הייסע זומער־טעג ווי אויך — אין לאַנגע פינצטערע, האַרבסטיקע און ווינטער־דיקע נאַסע און קאַלטע נעכט. אַ יידיש אָרעם שטעטל ווי פיל אַנדערע, און דאָך זעסט דו מיר אויך אַנדערש אויס אויך דאַן האָסט דו מיר אויסגעזען טיילמאָל ווי „תינוק שנישבה" — ווי אַן ארויסגעריסן קינד פון זיין נאַטירלעכער היים און פאַרוואָגלט ווייט. קיין שום שטענדיקייט אין טאָג־טעגלעכן לעבן, אַלץ שוואַך אַזוי און אומפאַרוואָרצלט. ניט איינגעוואַקסן און ניט איינגעגלידערט, ווי צייט־ווייליק... היינט דאָס און מאָרגן עפּעס אַנדערש; היינט דאָ און מאָרגן דאָרט, ווייטער... אָבער ווי פּאַראַדאָקסאַל עס זאָל ניט פאַרקומען! עפּעס איז פאָרט געווען אין דעם גאַנצן צייטווייליקן חלל, עטוואָס ווי אַן אומקלאָרע שטענדיקייט — אַ

טראַדיציע! „אַט אַזוי איז עס. עס קאָן גאָר אַנדערש ניט זיין! אַזוי האָבן דורות פון אָבות־אבותינו געלעבט... אַזוי וועלן מיר אויך אונדזערע יאָרן אויף דער ערד דורכמאַכן — האָבן אַלטע אין מיין קינדהייט און יוגנט־יאָרן גערעדט צווישן זיך. ייִנגערע פון זיי — מיידלעך און בחורים יוגנטלעכע — האָבן שוין אַנדערש געטראַכט און געקלערט; — עס איז קיין תכלית דאָ... קיין באַזיס... קיין היינט און קיין מאָרגן! מען דאַרף פון דאַנען אַוועק! וווהין?! פון דער היים האָבן זיי זיך געריסן...

פויגל ציען פון זייער היימלעכן נעסט

יוגנטלעכע, ווי געזאָגט, האָבן זיך פון זייערע הייזער געריסן — ווי ניי־געבאָרענע פויגל, וואָס זיינע שוין דערוואַקסן — פון די נעסטן, ווייל וואָס איז זיי געבליבן צו טאָן אין שטעטל? קיין אַרבעט, קיין געזעלשאַפטלעך־קולטורעלע טעטיקייט איז ניט געווען... קיין ביבליאָטעק און שולן זיינען נאָכניט פאַרלייגט געוואָרן — ניט פון „ציש״אָ״ און ניט פון „תרבות״. ווייטער און ווידער „חדרים״; גמרא־לערנען אין „בית־מדרש״ יחידימווייז אָדער אין אַ גרופּע. זומער־טעג פלעגן נאָך געוויסע יוגנטלעכע גרופּנווייז אָדער גאַנצע „חדרים״ — מיטן רבין אין דער שפּיץ — קומען אין „סערוועטש״־טייך זיך באָדן. ווינטער־נעכט אין „דאַמקע״ אָדער אין קאָרטן געשפּילט... אָבער וויפל איז דער שיעור? ס׳איז לאַנגווייליק געוואָרן, „סמוטנע״, ענג און באַטריבט... יונגע נשמות האָבן זיך ערגעץ ווייטער געריסן אין דער ברייטער וועלט, עפּעס נייעס האָבן זיי גע־צאַנקט און געבענקט... אין שטוב איז אויך ערגער געוואָרן... עלטערן האָבן גע־קינדלט... פרישע גיריקע מיילער צום עסן זיינען צוגעקומען און ניט שטענדיק איז געווען וואָס. יידישע פּרנסות זיינע מערער און נאָך מערער איינגעשרומפּן און באַשרענקט געוואָרן. דער „דלות״ איז געוואָרן אַן אָפטער גאַסט אין די הייזער...¹)

סמאַרגאָן איז יענע יאָרן אַן אינדוסטריע־ און האנדל־צענטער געווען. דער גאַנצער מסחר פון מערב און דרום פון פּוילישע פּראָווינצן — אונטער צאַרישער הערשאַפט — און אויך פון דייטשלאַנד, איז אַדורכגעגאַנגען ווילנע, סמאַרגאָן אויף מינסק—סמאָלענסק פון איין זייט און פּאָלאָצק—וויטעבסק פונעם צווייטן זייט. קריוויטש, וואָס איז דערווייטערט פון סמארגאן אַ סך־הכל פון 80 קילאָמע־טער, האָט כמעט ס׳גאַנצע יוגנט געליפערט צו דער אַרבעט אין סמארגאן. עס

---

¹) אויף וויפל דער גרייז־גראָער ר׳ יהושוע טרייבט ניט איבער אין זיין דערציילן, קען באווייזן דאָס בוך פון איסער קאַצאָוויטש „60 יאָר לעבן״ — געבוירן אַרום קריוויטש.

איז ניט געבליבן אַ הויז אין שטעטל אונדזערס, וואָס ווייניקסטנס איין זון אָדער טאָכטער איז ניט אַוועק פון דאָרט צו דער ארבעט און סמאָרגאָן אָדער ערגעץ אַנדערש.

אויף דעם זעלבן אופן בין איך אויך אַלס זעכצן־יאָריקער בחורל, פאַר־וואָגלט געוואָרן פון מיין היימשטעטל — אין יאָר 1909. מיט דער פאַרמיטלונג פון אַ סמאַרגאָנער יידן בין איך אַוועק אין זשיראַרדאָוו — אַ שטעטל ביי לאָדזש, ווו געאַרבעט האָב איך אַלס אָנגעשטעלטער אין א „בירברויעריי". אַזוי בין איך אויך מיטגעריסן געוואָרן פונעם ערשטן ערנסטן וואָלקנברוך אין דער לעבנס־טראַדיציע פון אונדזער שטעטל. אונדזערע עלטערן, וועלכע האָבן מורא געהאַט פאַר פרעמדע השפעות און ווירקונגען פון דער גרעסערער שטאָט — פאַר נייע בלאָזנדע ווינטן פון בילדונג און „השכלה", נאַציאָנאַלע אָדער סאָציאַלע שטימונגען, ווי אויך — פאַר רעוואָלוציאָנערע מעשים זיינען געצווונגען געווען עס איינצושלינגען און פרידלעך פאַר ליב צונעמען. ווייל אין תוך גענומען, איז עס פאַר זיי אויך געווען אַ גרויסע עקאָנאָמישע פאַרלייכטערונג — אין דער אָדער יענער מאָס. דאָס איז אָבער נאָך ניט אַלעס. מיט דער צייט האָבן זיי געמוזט שלום מאַכן אויך מיט אַנדערע שריט פון דער יוגנט. זיי זיינען אויך מחוייב געווען די עמיגראַציע פון זייערע קינדער אין אַמעריקע, אָנצונעמען — האָפנדיק אַז שפּעטער, וועלן זיי אליין איבערקלייבן זיך און עמיגרירן אין דער ווייטער וועלט די עם־־עולם־באַוועגונג, וואָס איז אַנטשטאַנען אין איין צייט כמעט מיטן פּאָליטישן (אָדער הערצליאַנישן) ציוניזם, איז פון אַן אידעאישער גרופּע פון יחידים כמעט פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ מאַסן־באַוועגונג.

אין אַלגעמיין איז די עמיגראַציע געגאַנגען אויף אומלעגאַלע וועגן און ספּעציעל — דאָס אַרויספאָרן פון דער רוסישער טעריטאָריע. ווירקלעך איז עס שווער געווען צו דערוואַרטן זיך אויף דער לעגאַלער עמיגראַנטן־קוואָטע — אין שטעטל זיצנדיק. פלעגט מען דעריבער ניט רעכענען זיך מיט דער געפאַר און סכנות; מען האָט זיך פאַרמאָסטן צו פאַרלאָזן דאָס שטעטל און אויך גאַנץ רוסלאַנד אומלעגאַל. צו דעם צוועק האָבן זיך די עמיגרירנדע יוגנטלעכע פאַר־בונדן מיט ספּעציעלע אַגענטן, מיט די, וועלכע האָבן פאַר גרויסע אָדער קלענערע געלט־סומעס אָרגאַניזירט און געהאָלפן, די גרענעצן צו „שוואַרצן". אַזוי האָבן אומאָפיציעלע וועגן געפירט דורך ווילנע און קאָוונע, קיק בערלין — ביז האַמבורג און ראָטערדאַם — ווו מען האָט סוף כל סוף זיך דערשלאָגן צו דער אויסלייזנדער שיף, וואָס האָט געפירט צום נייעם פאַרכישופטן גלות — אין אַמעריקע. אַזוי האָט אויך איינע פון מיינע שוועסטער 1907 נאָך צוויי יאָר פריער פון מיר — פון שטוב זיך ארויסגעריסן און אַוועקגעפאָרן אין אַמעריקע,

אָבער צו פיל אָרעם און באַשרענקט זיינען מיין פען און געדאַנק, אָט די אַלע טרערנדיקע, ליידנפולע און שווייסבאַרע וועגן פון דער שטעטלשער יוגנט אונ־דזערער צו באַשרייבן. די דאָזיקע לעבנס־עפּאָפּייע פונעם גאַנצן רוסישן יידנטום אין „תחום המושב", האָט דאָך אַזוי שיין און לעבנפול באַשריבן אונדזער ליבער און טייערער „שלום עליכם". אריינגערעכנט איז שוין במילא אויך די „אָדיסייע" פון קריוויטשער און אַרומיקער יוגנט.

אָרגאַניזאַציע און אַדמיניסטראַטיוו־געבוי פון יידישן שטעטלשן לעבן

ווי אַזוי איז יענע יאָרן בכלל אָרגאַניזירט געווען די אַדמיניסטראַציע? ווער איז געווען פאָרשטייער פון דער מאַכט? ווי אַזוי און אויף וועלכן אַדמיניס־טראַטיוון אופן האָט זיך געפירט דאָס יידישע לעבן אָדער אַנדערש פאָרמולירט: ווי אַזוי איז געווען דאָס לעבן פון דער קהילה, ווען אָפיציעל האָט אַזאַ אָרגאַ־ניזאַציע ניט עקזיסטירט? די אָרטיקע ציווילע מאַכט און אירע פולמאַכטן האָבן קאָנצענטרירט זיך ביים „וואָלאָסט" אין די הענט — ער האָט רעפּרעזענטירט די שטעטלשע מאַכט ווי אויך די קרייז־באַהערדן. פאָרשטייער פון דער פּאָליציי און געזעצגעבערישער מאַכט טיילווייז, איז געווען דער „אוריאַדניק" — וועלכער איז פאַראַנטוואָרטלעך געווען פאַרן „פּריסטאַוו" אין ווילייקע.

די אַדמיניסטראַטיווע אָרגאַניזאַציע פון יידישן לעבן און אירע פולמאַכטן איז געלעגן אין די הענט פון דער „יעווריייסקאָיע מיעשטשאַנסקאָיע אופּראַוו־לעניע"[2] — וועמענס רעפּרעזענטאַנט פאַר דער אויסערלעכער מאכט, איז געווען דער „סטאַראָסטע" — א געוויסער משה אנשילעוויטש („מאָשקע" אָנגערופן), וואָס האָט רוסיש, ווייסרוסיש אָדער פויליש שריפטלעך ניט באַהערשט. ער איז אָפי־ציעל נאָמינירט געוואָרן ביים „וואָלאָסט", אָבער ער האָט אַלעס איבערגעגעבן אין די הענט פון זיין סעקרעטאַר און קאַנצעלאַריע־שרייבער, דעם „פּיסאַר", ר' יואל־שלמה גיטלין,[3] וואָס האָט אָנגעפירט מיט מעטריקאַציע פון אלע יידן אין שטעטל. אויך די ציווילע פּאָטשט איז געלעגן דורכאויס אין יידישע הענט — די וועלכע פלעגן אין שטעטל אָנקומען מיט פערד, געשפּאַנטע אין פּאָטשט־קאַרעטע. אויך היינט אַפילו געדענק איך נאָך דעם פּאָטשטער — הערצל האָט ער געהייסן.

---

[2] „יעווריייסקאָיע מיעשטשאַנסקאָיע אופּראַוולעניע" — א מין לייטונג פון דער קהילה.

[3] דער פעטער פון ר' דוד זכאי (זשוכאָוויצקי) פונעם רעדאַקציע־קאָלעגיום פון „דבר"־צייטונג, וועמענס פּאָטער זכאיס זיידע האָט געהאַלטן דעם פּאַכט אין בעראַזאָווקע.

עפּיזאָדן און טיפּן

ערשטע „עקספּראָפּריאַציע" אין שטעטל

פאַרזוכנדיק — לויט פראַגן געשטעלטע מיר פון רעדאַקטאָר אונדזערן — צו דערמאָנען זיך פאַלן און פערזענלעכקייטן — לויערן ווידער אויף מיר, טיפּן און געשעענישן פון דער זכרון־לענטע. אָט שטייט שוין פאַר מיינע אויגן אַ לעבע־דיקער, דער שטעטלשער גביר ר׳ יוסף־יצחק — אָדער ווי גערופן האָט מען אים „יאָשע־איטשע". אַ שיינער ייד איז ער געווען. אַ טלית מיט אַן „עטרה" אַ גאָלדענע געהאַט און ווי עס פאַרשטייט זיך ביי דער „מזרח"־וואַנט געזעסן. אַ גרויסהאַנדלער און אַ צוכטער פון אָקסן געשטאָפּטע געוועזן; הויפן אין אַרענדע געהאַלטן; 100,000 רובל איז געווען זיין פאַרמעגן — קאָלאָסאַל־רייך לויט די באַגריפן פון יענער צייט. אין שטעטל אָבער איז ער ניט באַקאַנט געווען אַלס „נותן" און ווילטעטער. „צדקה" האָט ער פיינט געהאַט צו געבן... דאָס גאַנצע שטעטל האָט שוין געוווּסט, אַז זיין האַנט איז פאַרמאַכט, ניט אָפן — אַ טובה טאָן אָדער געבן אַ שיינע נדבה. און אָט, נאַ דיר! ויהי היום — און עס איז געשען! עקספּראָפּריאַציע!... און די מעשה איז אַזוי:

אין איינער א מיטנאַכט — האַרבסט־צייט 1904־5, זיינען אין שטעטל אָנגע־קומען „סאָציאַליסטן" — אַ מענגע בחורים און מיידלעך פון סמאָרגאָן. פאַרשטייט זיך, ניט איינגאַנצן אָן דער אָנפירונג פון שטעטלשע חברהלייט. מען איז גלייך אַריין צו יאשע־איטשען אין שטוב, מען האָט אַלעמען געבונדן; דעם „בעל־דבר" אַליין גוט אָנגעשראָקן און געדראָט מיט בייזן. מען איז ניט אָפּגעטראָטן — ביז ער האָט ניט צופרידן געשטעלט די אַלע פאָדערונגען פון דער חברה. אַזוי האָט אונדזער שטעטל צום ערשטן מאָל פאַרזוכט און געפילט דעם טעם פון אַ רעוואָ־לוציאָנערן אויפטו פון אייגענע יידישע „סאָציאַליסטן". (שפּעטער — אין יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, סאָוויעטישער אָקופּאַציע און אומקום־יאָרן, איז עס שוין קיין נייעס געוועזן). נאָר איין און איינציק מיידל — אַ היגן שוס־טערס אַ טאָכטער — וואָס האָט ביי יאשע־איטשען געאַרבעט אַלס שטוב־דינסט, האָט מען יענער נאַכט ניט געבונדן. מען האָט אָבער איר אויך ניט אָפּגעלאָזן אַהיים צו גיין — ביז די גאַנצע חברה האָט זיך ניט אָפּגעטראָגן און „ויברח"...

ניט אומזיסט טאַקע האָבן אונדזערע עלטערן אין שטעטל — ווי אויבנדער־מאָנט, געשראָקן זיך פאַר השפּעות פון דער פרעמד און אויסן אויף זייערע יוגנט־לעכע קינדער. זיי האָבן גאַנץ גענוי און גרינטלעך אָפּגעגעבן זיך אַ דין וחשבון. געוווּסט האָבן זיי גאַנץ גוט, אַז אויב ערגעץ ווערט נאָר געבראָכן אַ געוויסער רינג אין דער גאָלדענער קייט פון יידישער טראַדיציע, ווערט דאָס שוין אומפּאַ־

ריכט בלייבן... אַ לאַנגע צייט נאָך האָט דאָס שטעטל וועגן דעם געדעדט און גע־שושקעט... עפּעס דערציילט האָט מען וועגן אַ געוויסן אַרבעטער אַ שטעטלשן — אַ זון פון אַ בעל־עגלה, קאָפּל־שמעון אלי דעם פּיליפּקערס, וואָס האָט שוין דאָן אין סמאָרגאָן אַרבעטנדיק מיט זיין טאַטן איבערגעשיקט אין שטעטל אַריין (אין פאַרמאַכטע קאַסטנס „קאַנטשיקעס", בייטשן, רימענס און ווי ס'האָט זיך ארויסגעוויזן נאָכדעם אויך „פּיסטאָלעטן" ממש... מען האָט זיך כלומרשט גע־גרייט אויף אַ פּאָגראָם פון די אַרומיקע פּויערים. אַלע האָבן געוווּסט שוין און פאַרשטאַנען דאָן צו וואָס האָבן געדינט די „קאַנטשיקעס"... מיט וואָס זיי האָבן געשמעקט, מיט סיביר קאַטאָרגע!

— אָט לויפט מיר ווידער אַדורך פאַר מיינע אויגן, ר' אברהם־איטשע רופא — דער שטעטלשער פעלדשער פון יענע יאָרן — אַ הויכער ייד אַ פעסטער און ברייטביייניקער. שנעל לויפט ער אַדורך מיט זיינע איילנדע טריט; דאָס בייטל — ווו עס ליגן די „באַנקעס" מיט זיינע שאַרפע מעסערלעך און רפואהשע" קלאָפּערגעצייג אויפן פּלייצע — אין איין האַנט. אין דער צווייטער — דאָס „סלאָאיקל" מיט די פּיאַווקעס. אַ רפואה אויף יעדער מכה און יעדער קרענק. אַ לעבהאַפטע - רעדעוודיקע פערזענלעכקייט האָט ער מיט זיך פאַרגעשטעלט; שטענדיק ליב צו שפּאַסן און וויצלען זיך; פאַרהערן זיך מיט קינדער און יוגנט־לעכע. אויך היינט פיל איך נאָך אויף מיינע באַקן זיינע ווייכטע קניפּן, ווען ער האָט מיר אויפן וועג צופעליק באַגעגנט. ניט נאָר ביי אונדז אין שטעטל איז ער באַרימט געווען; אין דעם גאַנצן אַרום אויך פון וואַנען עס פלעגן קומען צו אים יידן און קריסטן זיך היילן. אויך פון די פריצים איז מען אַ סך מערער גע־קומען און גיכער ווי צום דאָקטאָר — אָדער גערופן אים ווּהין ער פלעגט רייטן שנעל אויף זיין פערד...

— אָט שווימט ווידער אַרויס פון פאַרגעסענע פאַרגאַנגענע אָפּגרונטן און לעבט אויף פאַר מיינע אויגן, די „הדרת־פּנימדיקע" געשטאַלט פונעם אַלטן רב אין שטעטל — ר' איטשע, הרה"ג רבי יצחק זצ"ל. אַ פרומער ייד, אַ ליבהאָבער פון מענטשן איז ער געווען; „אַ בורר" און פשרה־מאַכער, אַ שטענדיקער „רודף שלום". אַ פרידלעכער שטילער מענטש, אַ „יושב באהלה של תורה". דאָס גאַנצע לעבן פאַרנומען זיך מיט תורה און צדקה; שטענדיק געזוכט דעם צד פון זכות און קיינמאָל ניט צו „חומרא". זייער זעלטן האָט ער עפּעס „געאסרט". אָט זע איך אויך זיין ווייב די רביצין — זיין „עזר שכנגדו" — וואָס האָט שטענדיק אין אין שטוב „געטראָגן די הויזן", אַלע עסקים געפירט: ליכט און הייוון פאַר־קויפט; ספּעציעל אויף פסח וויין געמאַכט פון ראָזשינקעס. געדענק איך אויך ווידער ווי מען פלעגט אַריין פאַר פסח־צייט צום רב אין שטוב וויין קויפן אויף „אַרבע כוסות" צום „סדר". מען האָט גוט איינגעוויקלט און צוגעדעקט דאָס

ווייך־פלעשל אַרויסגייענדיק, עס זאָל חלילה אַ גויאישע אויג דעם ווייַן ניט טרייף מאַכן און פאַרוואַנדלען אין „יין נסך"... לײדער געדענק איך ניט מער געניערס וועגן אים און ווייס ניט מער וואָס צו דערציילן פון אים... אַ שאָד טאַקע, וואָס מיין לאַנגער און שווערער לעבנס־וועג האָט געמאַכט פאַרגעסן זיין ליכטיקע געשטאַלט פון מיין קינדהייט און יוגנט־יאָרן. נאָך זיין טויט איז אַ מחלוקת אויסגעבראָכן און פאַרשפּרייט זיך אין שטעטל. אַ שטיק צייט איז דאָס שטעטל געבלאָבן אָן אַ רב...

איך שטיי צום „פּריזיוו" — וועלט־מלחמה און איך — אַ קריגס־געפאַנגענער

ווי איך האָב שוין אויבנדערמאָנט — בין איך אין 1909 אַוועק פון מיין היים. 1913 — צוריקגעקערט אויף אַ קורצן צייט־אָפּשניט אין שטעטל — כדי זיך שטעלן צום „פּריזיוו". דעם זעלבן זומער בין איך אַוועק דינען אין אַן אַר־טילעריע־רעגימענט. זיין באַזע איז געווען סאַמאַרע — קויבישעוו היינט.

ביים אויסברוך פונעם ערשטן וועלט־קריג, איז מיין רעגימענט געשיקט געוואָרן אויפן פראָנט דורך קיעוו, קאַמעניעץ־פּאָדאָלסק און פּראָסקוראָוו — קיין גאַליציע. מיט דעם האָט זיך ווידער אָנגעפאַנגען אַ פרישער קאַפּיטל, אַ בלוטי־קער און לײדנפולער אלס מענטש און ייד. וויפל „חורבנות" און שחיטות האָבן מיינע אויגן געזען! א קאַפּיטל אָן און פאר זיך. כ'ווייס אָבער ניט, אויב איך וועל נאָך אין די ראַמען פון מיינע הספד־בלעטער וועגן אים אויך דערציילן... גענוג אַריינצוקוקן אין אַנסקיס חורבן גאַליציע. אָנהויב 1919 בין איך צוריקגעקומען פון דייטש־עסטרייכישער געפאַנגענשאַפט אין קריוויטש. ס'שטעטל איז געווען אונטער רוסישער הערשאַפט. אַ קורצע צייט זיינען נאָר דייטשן געבליבן אין שטע־טל. נאָכן רוסישן אָנגריף איז דער פראָנט סטאַביליזירט געוואָרן ביי מיאדלע.

שוואַך און מיד, אויף די פיס קוים און באַרויבט פון אַלץ נאָכן גזלנים־איבערפאַל אויף אונדז ביי טשערנאָוויץ, אַהיימקערנדיק פון געפאַנגענשאַפט, האָב איך מיר דערשלעפּט אין שטעטל. נאָך אַן אָפּרו פון עטלעכע וואָכן, האָב איך מיך גענומען שוין צו דער אַרבעט. ס'שטעטל און אירע הייזער זיינען נאָכמער אָרעמער געווען. אָנגעהויבן האָב איך פירן סחורות און שפּייז־אַרטיקלען אויף פּאָלאָצק — שטענדיק אָנגעטון אין לאַנגן מיליטערישן שינעל...

[4] אין „לעצטע נייעס" — יידיש ווילנער צייטונג אונטער דייטשער אָקופּאַציע — פונעם אכצנטן אויגוסט 1918, איז אָפּגעדרוקט אַ גרוס פון קריגס־געפאנגענע פון ווילנער ראיאָן — צווישן זיי אויך פון קריוויטש — איינער, דער שרייבער פון די דאָזיקע רשימה, דער צווייטער א שולמאַן, אַ געוויסער ניט פעסטגעשטעלט געניו — ווער איז ער געווען.

חיים טאוגר / בת־ים

עיירתי ובית־אבי באור הזכרונות

זכרונות ילדותי

קריביץ׳ עיירתי מדמדמת בזכרונותי במטושטש, החל משנות ילדותי המוקדמות. אליבא דאמת הרבה לא נשאר בזכרוני מאותן שנים והסיבות מובנות. אך יש בכל זאת דברים שנחרתו בזכרוני מאז היותי ילד כבן ארבע או חמש. זכור לי שהתגוררנו יחד עם סבי ר׳ יעקב־לייב שולמן וסבתי חיה בביתם. ילד ערני מאוד ופעלתן הייתי ולא היה דבר, אשר לא גירה סקרנותי ולא היווה ענין עבורי להפוך בו לחקור אותו לפרטיו ולשאול ,,מאיפה יוצאות לו הרגליים ?" ואי מזה צמח ? דברים אלה סופרו לי אמנם על־ידי אמי רבקה־רחל (בתקופה מאוחרת יותר) שדמותה המאירה הקרינה מתבונתה, רוחב ליבה וכוח חיותה על כל בני ביתה וסביבתו. יתר על כן ; למדתי להבין זאת ועמדתי על כך בעצמי, משעה בה

יעקב לייב וחיה שולמאַן

החילותי לעמוד על דעתי מתוך הנסיון בחיי. מקובל עלי שתכונות יסוד האופייניות לו לאדם, טבועות בו כבר משנות ילדותו הראשונות. אין תימה איפוא, שאותה ערנות ילדותית, סקרנות ביקורתית ומעשיות פעלתנית עיצבו אפיי ודרך חיי.

גרשון ורבקה־רחל טאוגר

באותן שנים לא נזדמן לי לראות את אבי אלא משבת לשבת. כלומר — מיום ששי אחר־הצהריים עד ליום ראשון וחוזר חלילה מדי שבוע בשבוע. ממהר היה לעבודתו ולפיקוח על עניניו; שותף היה בבית־מיבשל לספירט באחוזת קאביניייבה. בזכות אמי הגיע אבא לעיירת־מכורתנו, לקריביץ׳ — אי־שם מחאלופניץ במחוז בוריסוב פלך מינסק. בשנת 1908 נזדמנו אבי גרשון ואמי רבקה־רחל אי־שם בווילנא ועוד באותה שנה נישאו זה לזה וכוננו ביתם כאמור לעיל בבית־סבא. שם הגעתי ובאתי לעולם. באותם ימים כמובן הרביתי לשבת עם אמי וסבתי שטיפלו בי ושעשעו אותי בסיפוריהן. סבי יעקב־לייב שולמן היה סוחר עצים, גם דודי שמעון אחי־אמי עסק באלה יחד עם סבי והיו עסוקים רוב הימים. פרט לעצים ויער היו לו לסבי קרקעות בעיירה, וביתו היה בשכנות לביתו של ר׳ יואל שלמה גינדלין איש חשוב ופרנס נשוא־פנים בקהילת יהודי העיירה. את אדמותיו עיבד סבי בעזרת שכירים שלא מבני בריתו של אברהם אבינו. רבות שמעתי מאמי על אביה (סבי) על מעשיו ופעולותיו, על עסקנותו הציבורית ופעלתנותו, לא כל אשר שמעתי נקלט בזכרוני ושמא גם לא היה מובן לי הכל. אולם ברבות הימים לעת היותי נער שבו ונשתחזרו הדברים בזכרוני. ומאז הם חיים בי וקיימים.

כאשר ניגשנו לפני שנים אחדות לתכנון ספר־זכרון לקהילתנו ועורכנו הנכבד החל מעלה לפני את אשר העלה מתהום הנשייה — תוך חיטוטים בארכיונים ובספריות אגב חיפוש בעיתונות וכתבי־עת מסוף המאה הקודמת וראשית מאתנו על קריביץ׳ על עיירתנו וקשריה עם המרכזים הציוניים בווילנא ובמינסק בעת

הבחירות ל„דומה" הממלכתית וחלקו של סבי יעקב־לייב בזה, זכרתי פתאום במטושטש כי דברים מעין אלה (אולי לא הכל) שמעתי כבר מפי אמי באותם ימים ולילות ארוכים בחורף ולעת סתיו. המדובר היה במציאת בית כלשהו „אחוזה" או „רכוש" מסויים, עבור זאב ז'בוטינסקי ז"ל שמועמדותו ל„דומה" הנ"ל עלתה מטעם פלך ווילנא ואזור ווהלין כאחד. במו"מ לרכישה מעין זו היה סבי שותף. היו כמה הצעות. ר' יואל־שלמה גינדלין עזר בכך. אולם בסופו של דבר לא נעשתה הקנייה בקריביץ' ולא בסביבתנו. הבית עבור ז'בוטינסקי נרכש בעיירה הווהלינאית אלכסנדרובקה או אלכסנדר ועד היום ניתן למצוא עוד ב„מכון ז'בוטינסקי" פרטים בכתב על אותה פרשה ובתוך זה גלוייה כתובה בכתב־ידו הבהיר של ז. ז'בוטינסקי (ברוסית) בה הוא מודה לעסקני ווהלין על הטיפול בעניינים. המועמדות שלו „לדומה" מטעם „ווילנא ובנותיה" נתבטלה. הוא היה מועמד מטעם אזור ווהלין.

כבר באותן שנות ילדות רחוקות משכו את ליבי והתעניינותי נופי עיירתי וסביבותיה. אהבתי ירקותה הרכה והמלבבת, שלל צבעי הפרחים בשדותיה ובגניה הזעירים ובעיקר הוקסמתי מיערותיה העבותים המלאים רחשי סוד, שפעת צללים המרצדים בקרני אור. ליבי אומר לי, שנופי עיירתנו יסופרו בפי אחרים משרידי עיירתי ואולי ביתר הדגשה וביתר צבעוניות. לא ארבה לכן להתעכב על אלה בתרומת זכרונותי הצנועה. אדגיש רק זאת: משחר שנותי נראתה לי העיירה תמיד בנמיכותה. דומה היה עלי תמיד כי נמוכה היא בהשוואה לסביבתה וכל אשר בתוכה. אולי גרמו לכך בתיה הקטנים ומעקותיהם הזעירים הרוננים בשלל צבעים. ואולי גירו מחשבתי ותשומת ליבי המים העולים וגאות נהר הסרבץ' בימי הסתיו ובאביב לעת הפשרת השלגים, כאשר הוצפו שולי רחובות העיירה ושדות המרעה הנרחבים. אינני יודע באמת משום מה, אך כך נחרתה בי דמות העיירה מכבר. יתר על כן; כך ראיתיה גם בשנים המאוחרות בעמדי כבר על דעתי. אותו דמיון אופטי משנות ילדותי לא נשתנה, אם כי למעשה לא נתנמכה עיירתי בהשוואה לסביבה. הן כל הסביבה היא אדמת־מישור שסועה נחלים ונהרות ואדמות ביצה ואין סבירות להתנמכות בולטת כפי שנסתבר לי בראייתי הראשונית מימי הילדות. ועוד מעט מן המעט מהנחרת בזכרוני, מראייתי הראשונה בשנות ילדותי הרחוקות: בירכתיים — בפאתי מערב־דרום היו פולנים קתולים ומשפחות ספורות ביאלורוסיות (קתוליות) אולי שרידים ששרדו מה„אוניאטים" בעבר, אשר השלטון הפולני במאות השש־עשרה והשבע־עשרה כפה עליהם את האיחוד בין הכנסיה הרוסית (הפראבוסלבית) לבין הכנסיה הקתולית. בצפון ובצפון־מזרח היו הביאלו־רוסים הפראבוסלבים. ביניהם כלומר בין הפולנים לביאלורוסים היו גם כחמש־שש משפחות של טאטארים, „קידרים". ובמרחק של 6 או שבעה קילומטרים היה כפר ניעביערי — חציו מאוכלס פולנים קתולים וחציו „קידרים" (להבדיל מכפר

ניעביערי אשר בסביבות מיאדל, מרכזו של האיזור הפארטיזני בסביבתנו, בימי מלחמת העולם השניה).

עקירה ראשונה מנוף הילדות

תוך דמדומים ניעורה והולכת ואף מתייצבת לנגד עיני מתוך ערפילי הטשטוש תמונת עקירתנו מהעיירה — בפרוץ מלחמת העולם הראשונה. משפחתנו ומשפחות שכמותנו ברחו מאימת הגרמנים לדולהינוב. עד היום אינני מבין משום מה לדולהינוב שכה סמוכה לעיירתנו ובמה רב היה הביטחון שם מאשר בעיירתנו. אולם כך נשתמרו הדברים ונשתזרו בזכרוני. אפשר גם שחזרנו לזמן מה לקריביץ', אולם זכור לי היטב כי סמוך לימים הנוראים, או יותר במדוייק, ימים אחדים לפני ראש השנה תרע״ה (אוקטובר 1914) שוב ברחנו לזאהולה ובבריחה זו היה עימנו גם הרב ר' יהושע הכהן זוט ז״ל ומשפחתו. זכור לי כי באותו כפר חגגנו ימי סוכות ושמחת־תורה. ספרי־תורה הובאו מעיירתנו או מאחת העיירות הסמוכות וכך היו הקפות ונתקיים החג. על אף שמחתי בחג מופלא זה היו הרגשות כמוסות שצבטו את ליבי הילדותי, כי הורי ומבוגרים אחרים חוששים משום מה ומפחדים, לאשר עלול לבוא משך הימים. ואכן, היה כפי הנראה יסוד רציני לפחדים ולחששותיהם. בדרכים התרוצצו קוזקים רכובים על סוסיהם רצה ושוב, טירונים שיכורים השתוללו והגבירו מהומה. במטושטש זכור לי גם כי מספר יהודים, הוכו ע״י הקוזקים או הטירונים השיכורים. כך עברו עלינו החגים ועוד שבועות מספר בתוך הכפר זאהולה. לאחר מכן דומה היה כי שקטה הסביבה; הטירונים נשלחו ליחידותיהם במקומות שונים, סערת הקוזקים ודהירתם על סוסיהם חלפה אף היא. שוב חזרו הבורחים למקומותיהם ואף אנו שבנו אל עיירתנו. ברם, לאחר חדשים מספר שוב יצאנו בדרך הנדודים. אין אני זוכר למה ומשום מה, אף אינני יודע, אם הסיבה הישירה לכך היתה התקפת הגרמנים בכל החזיתות, אשר החלה בראשית שנת תרע״ה (1915) או הוראה מיוחדת מטעם שלטון הצבא הרוסי לעזוב את מרחבי הירכתיים. (באותה עת נתקיימו באזורים מסויימים אף גירושים המוניים של יהודים כגון גירוש יהודי קובנה וסביבתה ועוד). ואולי פעלו גם החששות מהמשבר הכלכלי שפרץ בקנה־מידה נרחב ביותר באזורנו, בעקבות המלחמה. באחת: שוב יצאנו את עיירת מכורתנו ומגמת פנינו לאוקראינה. במסע נדודים זה השתתפו עימנו סבא וסבתא יעקב־לייב וחיה, הדוד שמעון שולמן ומשפחתו; זלמן־בר מלצר ויעקב אהרונין (ובני־משפחותיהם) ועוד ששמותיהם אינם זכורים לי (בן כמה הייתי אז בסך־הכל?)

— — כך הגענו ובאנו לבחמוט באגן הדון שבאוקראינה. עיר זו וסביבתה נתפרסמו במכרות המלח שהיו בה, מכרות פחם שלה ותעשיות כימיות — בהן שלטו בעלי זכיון בלגים וצרפתים. רמת החיים בעיר וסביבתה היתה גבוהה

למדי. מתנאי חיים טובים ונוחים נהנו גם בעיקר תושביה היהודים, אשר הסתדרו בכל מיני דרכים וצורות בסדקי הכלכלה והעסקים של זכיונות חוץ בתעשיות האמורות ובמכרות. ויש לציין, כי אותם יהודים התייחסו בהבנה ובלבבות רוגשים אל הפליטים הרבים באי העיר, שניטלטלו אליה בכוח תנאי העיתים. הם קבלו אותנו יפה בתוך כל שאר הפליטים, הם דאגו לכל. גם סעדו וארחו כל הפליטים הזקוקים בתוך דירות זמניות, עד שסודרו בדירות קבע. כמו־כן דאגו למזונות ואף טיפלו בילדים. בואם של הפליטים במספר כה רב, שוב עורר בהם את „הניצוץ" היהודי הכבוי למחצה ושוב פעלה ה„נקודה" שביהודי. עקב חיי הרווחה שלהם, נחלשו כמובן זיקותיהם להמוני היהודים ב„תחום המושב" ובעיקר התרחקו בני הדור הצעיר מזיקה יהודית כלשהי. בכך שפר גם כמובן גורל הפליטים אשר הגיעו לעיר זו ואמידים יותר מביניהם החלו לעסוק במסחר וחדרו לסדקי הכלכלה בעיר. היו אף כאלה שנתקשרו בקירבה הדדית אל יהודי בחמוט.

בבחמוט שהינו כאמור עד שנת 1922. באה מהפכת פברואר והדחתו של הצאר; נתכוננה וקמה ממשלת קרנסקי ובאו גם הבולשביקים. קמה ממשלת „ההטמנשצינה" של סקורופאדסקי בחסות הצבא הגרמני ובסיועו. באו ימי מלחמת האזרחים שהשתוללה והטילה אימתה על הכל וכולם. הרעב השתולל והפיל קרבנותיו, מגפות וחלאים... תוך כך נתכוננה וקמה גם ממשלת הדיקטאטורה של פטליורה באוקראינה. בכל מקום נתחוללו הפרעות ביהודים בקנה־מידה גדל והולך. חלו וארעו גם התנפלויות סתם לשם ביזה ושוד ללא כסות אידיאולוגית וללא „ביסוס ממלכתי". צבאות וכנופיות; דניקין ווראנגל, מאכנו וכת מרעיו האנרכיסטים ושובו של השלטון הסובייטי. הנה אזכור עוד כל אלה כמו מתוך ערפילים של חלום מתמשך. הורי, בני המשפחה וכל הבוגרים — ראשי בתי־אב אחרים הבינו, כי אין עוד טעם לשבת למרגלות „הר געש" זה השרוי במצב של התפרצות מתמדת... שוב יש לחזור אל הבית שנעזב בשנות הרעה. ושוב החלה דרך הנדודים החוזרת ומחזירה אותנו הביתה. יצאנו איפוא בדרך חזרה. תוך גלגולים בחרקוב ובמינסק — שבנו לקריביץ' אל עיירת־ביתנו.

קריביץ' העיירת מתנערת מקפאונה

— — משך זמן רב נמשכו נדודינו ולא אזכור עוד כיום חדשי שהותנו בדרך עד שובנו לעיירתנו. מסענו נשתבש לא פעם לרגל מאורעות הזמן שפורטו לעיל, מצעדי הגייסות השונים וחילופי השלטון וכו'. זכור לי רק כי יום אחד בראשית קיץ 1922 הגענו לקריביץ' ושוב התמקמנו בבית סבא יעקב־לייב וסבתא חיה.

עיירתנו עמדה מדולדלת וחרבה למחצה; משפחות רבות שעזבוה עם פרוץ המלחמה, טרם חזרו. בתיהן הריקים למחצה, עמדו בשממונם מאין יושב בהם.

המסחר והמלאכה אשר לא ראו שפע (בדרך כלל) גם בימים כתיקנם, מפאת ממדיו המצומצמים של המקום ומסגרתו הצרה, היו עתה משותקים כמעט כליל. החנויות ריקות וימי השוק דלילים ביותר. תוך סכנות נפש מרובות שמו מספר בעלי־יוזמה מהעיירה ומחוצה לה נפשם בכפם והבריחו סחורות — כולל דברי מזון, סוכר וקמח בעיקר ממקומות אחרים דרך עיירתנו אל מעבר לגבול — לעבר פולוצק ואזורה. כך יכלו מספר משפחות ליהנות בשוליים ו„ללקק" משהו. לעומת זאת היו רוב המשפחות צפויות לרעב ומחסור. רק במטושטש זוכר אני, כיצד סיפרו על הוויכוחים שנתלקחו, סערות ומריבות ציבוריות, מחלוקות — על רקע המחסור הכללי כמעט בעיירה ועל בעיות השיקום של חיי המשפחה וחיי העיירה הציבוריים. כיצד יכלו להתעלם ולא לזכור אותן שבתות סעורות בהן הופרעו התפילות בבית־מדרשה היחיד של העיירה עם „עיכוב הקריאה". כמה נסער אז הקהל מעמידתו הנועזת בשער של שמעון קאצוביץ' אשר בכל חום־ליבו טען כי „עניי עירך קודמים אפילו ‚לעסקים, וצבירת הון...' יש להתחלק במצרכים ועזוב תעזוב ואל תתעלם מבשרך!" כל אותן מריבות ומחלוקת זו נפסקו ותמו יום אחד כמו מעצמן. ההברחות אל מעבר לגבול נפסקו, עקב התגברות הסכנות וריבויין. המשמרות משני צידי הגבול הקפידו יותר; לאורך הגבולות נערכו מאסרים ואנשים נידונו לשנות מאסר ארוכות ואף יותר מזה. (אמנם, אנשי עיירתנו לא היו מעורבים בזה),[1] איש לא העז עוד לקחת על עצמו סיכון כזה. אך אם מישהו בעיירה נתפס אי פעם למחשבה כי אכן עלולה היתה הפסקתן של „הברחות" אלו להוציא את קריביץ' מדלותה, הרי נוכח במהרה בטעותו המרה.

אותות המלחמה, חילופי רשויות וסרדיוטות של מלכויות חרתו סימניהם העמוקים בחיי העיירונת היהודית. מאז עזבנוה והלכנו בנתיבי הפליטים, שלטו בה לסירוגין: הרוסים (שלטון הצאר) הגרמנים (משך שבועות מספר בלבד) ושוב הרוסים. צבא הרפובליקה הדימוקראטית של ב־אלורוסיה.[2] צבא פולין

---

[1] הערת הסבר: אף אם לא ידע המספר לפרוט עובדות מעין אלה כנ"ל הרי הדברים נכונים; תוך מירדף אחר „מבריחים" נורו למוות מעבר לגבול הסובייטי יהודי אחד ממיאדל יהודי מאילייה ושניים מקראסנא. שני יהודים מסטוצ'ין נתפסו ע"י המשמר הפולני בשובם מעבר לגבול לכיוון ווילנא ונידונו ל־15 שנות מאסר. (מנדל מוזס: מאמענט 18 אקטאבער 1923; שמואל יאנובסקי; פון געריכט אין גראדנע מאמענט 7 דעצעמבער 1923).

[2] — לשם הבנת רצף המאורעות ההיסטוריים: במארס 1918 הוקמה במינסק רפובליקה ביאלורוסית עממית — בעקבות המהפכה ברוסיה — אולם לא החזיקה מעמד. על יסוד הרפובליקה העממית סיפר למחבר איש העיירה, ביאלורוס ושמו אלכסנדר דובוביק. זה מאשר בראייה חדה את העובדתיות ההיסטורית. ב־1919 נתכונן שם השלטון הסובייטי והכריז (אף הקים) רפובליקה סובייטית ליטאית־ביאלורוסית מאוחדת — „ליטבל". בהתאם לכך כבשו הסובייטים בדצמבר 1918 את פלך ווילנא כולו.

העצמאית שקמה לא מכבר; הצבא האדום והשלטון הסובייטי ושוב — הצבא הפולני בפיקודו של גנראל ז׳ליגובסקי, אשר השתלט בכוח הנשק על כל „וילנשצינה" על כל פלך („וואיבודסטבו") ווילנא — באוקטובר 1920. מובן איפוא לכל וברור ללא ספק־ספיקא, שבכל אותן תהפוכות לקתה העיירה; לא פעם שודדה ונידלדלה עוד יותר. יתר על כן; המצב בעיירה, בסביבתה ומותר לומר גם בכל האיזור ואפילו בכל הפלך — פרט לווילנא עצמה — היה מאוד בלתי־יציב. התנפלויות לשם שוד וביזה נישנו וחזרו, היו תקריות שאף נסתיימו בקרבנות. כך היו ונמשכו התקריות הנ"ל גם לאחר 1922, השנה בה חזרנו לעיירתנו.

מתוך דמדומים צצה ומתייצבת לנגד עיני, תקרית נוספת — בה עמדתי מול המוות הממשי. אם זכרוני לא מטעה אותי הרי היה זה ב־18 למאי 1924 לפנות ערב. אחותי קלרה שיחקה בשוק עם כמה מחברותיה. הייתי בדרכי הביתה ואינני זוכר מאין. לפתע ראיתי את קלרה רצה לקראתי מבוהלת ביותר ובוכיה. סבא יעקב־לייב וסבתא חיה עדיין היו בחיים. מאחותי שמעתי שכנופיה גדולה הגיעה לעיירה. מיד נשמעו גם זעקות וקריאות מכל צד על שודדים שהתנפלו. אחזתי בידה של אחותי ורצנו מהר הביתה. התברר כי מעבר לגבול הגיעה ובאה כנופיה גדולה ובה כמאה שודדים חמושים. מיד החלו יריות רבות (באוויר). כל האנשים נסתגרו בבתיהם. היריות קרבו והלכו אל מקום מגורנו. והנה נשמעו גם דפיקות על דלתנו שנישנו וגברו. אבי פתח להם, נכנסו אלינו כמה וכמה אנשים. מיד תבעו מאבי כספים. כסף לא היה ונשדדה חנות האריגים של הורי. אינני יודע במה חטא אבי לפניהם ולא אזכור, אם הביע התמרמרות או התרסה. שניים מהם כיוונו אליו נישקם ורצו להוציאו החוצה. אמי החלה לבכות ולהתחנן על חייו. היא הפצירה בהם והם בעטו בה ולבסוף נענו לה. הם הירפו ממנו. מרעיהם הוסיפו לשדוד הכל. לאחר שגזלו הכל אמרו „תודה רבה", ויצאו. העיירה כולה שודדה אז ובתיה הוצגו ריקים. סבי היה חולה ושכב במיטתו. השודדים הקימוהו ושדדו כל מה שהיה לו. רק נס הוא שלא היו קרבנות בנפש. והרי זה פרט אחד

אולם באפריל 1919 נכבש החבל על־ידי צבא פולין שהוסיף להתקדם בצפון־מזרח וכבש את מינסק ובדרום־מזרח — כיבושים נוספים כולל קיוב — בהתאם לדרישת פולין „ותאבונה" להגיע לגבולותיה מ־1772 (מלפני חלוקתה הראשונה). בהתקפת הנגד הסובייטית ביולי 1920 כבש הצבא האדום את מינסק, החזיר לעצמו את ביאלורוסיה כולה; כמו־כן התקדם וכבש את פלך ווילנא כולו ואזורי גרודנא וביאליסטוק. הפולנים גורשו מקיוב והסובייטים התקדמו לתוך גליציה. הסובייטים התקדמו גם והגיעו אל הוויסלה ליד וורשא. ברם מכאן ואילך נבוסו בשלמות, כשהפולנים רודפים אחריהם וכובשים הכל בחזרה. בסוף אוקטובר 1920 היתה שוב ביאלורוסיה כולה בידי פולין. חוזה השלום בריגה במארס 1921 ביתר למעשה את ביאלורוסיה ואוקראינה לשניים: — חלקיהם המערביים לפולין והמזרחיים לברית המועצות.

בודד בלבד, מכל אותן התנפלויות ותקריות כאמור לעיל. כל שירצה לדעת בפירוט יתר על רצף המאורעות, יטרח ויעיין בספרו של משה שליט: — „על חורבותיהן של פרעות ותקריות באזור ווילנא" (יידיש).[3]

שנות־לימודי — המורים ו„האקדמיות" שלי

אפיזודה זו ופגישתי לראשונה כנ"ל פנים אל פנים עם המוות (והרי בדרך חיי נקריתי עימו רבות בטנדו) ע׳צבה אפיי ודמותי והצמיחה בי „בגרות" שלא לפי גילי. כשם שרופאי מחלות האדם קובעים ש„הסתיידות העורקים" Arteria Sclerosis — מתחילה אצל כל אדם בגיל מוקדם למדי, כך החל כבר אז להתפתח בחיי מעין תהליך של „זיקנה". מאז ראיתי הכל אחרת — כלומר נוספו לי עיניים רבות. אינני יודע כיצד ואיך צמחה האגדה המספרת, כי אדם אשר נפגש עין בעין עם מלאך המוות ויצא בריא ושלם — הווה אומר: הצ׳יץ ולא נפגע, הרי בעל־דבבו הוא שהדביק לו עיניים בכל הגוף... אפשר וזכיתי גם אני לעשרות „רואות" מעין אלה. התכונה והחתירה להגיע לחקר הדברים עד היסוד גברה בי. כל דבר שנערים אחרים בגילי עברו עליהם מבלי שים לב לכך, עורר בי עניין והמריצני לדעת עליו יותר ויותר ככל האפשר. נתעורר בי צמאון לדעת וללימודים. הרביתי לשקוד עליהם וכל ספר שבא לרשותי לא הוצאתי מידי. „בלעתי" ספרים בכל שטח ובכל גיזרה של דעת אנוש. עם זאת לא רבצתי בבית „כעכבר ספרים"; באותו גיל (נער כבן 13 או 14) יצאתי אל החיים, אל בין הבריות. החילותי להבין פעולה ציבורית מהי.

לימודי הראשונים והבלתי־סדירים החלו עוד בבחמוט. הם הופרעו בדרך הטבע וניתקו בדרך־נדודינו — עד שובנו לעיירה. החילותי ללמוד בחדר — שיטת לימודים וצורה רגילה לחינוך יהודי. חדר זה היה בחצר בית־המדרש הישן שהוקם בשנות 1865—1870 בחצר ה„הקדש". לפי המסורת נהוג היה להשתמש בו ב„קודש" ללימוד תורה וכיוצא בזה. „בעזרת־נשים" של בית־מדרש זה היה „חדר" בו למדתי גם אני. בקירבת מקום עמד גם בית ישן שגרה בו משפחת הרב זוט ז"ל. הלימודים באותו „חדר" נמשכו אבל לא היה בכוחם, לספק הרצון והשקידה לתורה ודעת — בהתאם לרוח הזמן. הורי הילדים ב„חדר" נאלצו להתפשר עם עצמם; להסכים לכך כי ילדיהם ילמדו ב„שקאלע" — דבר שנמנע מהם עצמם בידי הוריהם בזמנו. ילדי קריביץ׳ למדו איפוא בבית הספר העממי (היסודי) הפולני יחד עם ילדי הנוצרים מהעיירה ומהכפרים בסביבה. החדרים הוסיפו להתקיים ובהם למדו שנות לימודים ראשונות. קשה היה לילדים היהודים להתמיד בבית הספר הפולני,

---

[3] אויף חורבות פון עקסצעסן, אומרועז און פאגראמען — אין ווילנער ראיאן. משה שליט פארלאג „יאקאפא" ווילנע 1925.

בתוך אווירה שוטמת ובמקרה הטוב ביותר, קפואה ואדישה. ההורים ראו כל זאת ולא יכלו לעשות דבר; את האווירה השוטמת לא ניתן היה לשנות. נבצר מהם לא לשלוח ילדיהם לבית הספר ובעולם „החדר" לא סגי. כך התעורר לראשונה הצורך החיוני בבית־ספר עברי, אשר בשיטת ההוראה שלו יטפח אצל התלמידים מיטב הערכים של תורת ישראל ותרבותו וגם יעניק להם ידיעות בהליכות עולם ודרך־ארץ — בו תלומד שפת המדינה כדי להכשירם לבוא בין הבריות.

נדבך ראשון בביצוע הקמתו של בית־ספר מעין זה, נעשה על־ידי מספר הורים בראשית שנת 1923 ואלה היו יוזמיו: ישעיהו קאצוביץ' ז"ל, שמעון קאצוביץ', אבי — גרשון טאוגר, חלבנה שטיינגולד השם ינקום דם כולם! — — מפאת העובדה שלא היה בניין מתאים לבית־ספר, הוחלט להמשיך גם להלן בהוראה בתוך „עזרת־נשים" וגם „בקהל־שטיבל". עכשיו עמדה השאלה של מורים למוסד החדש והמאולתר. אבי שיצא לווילייקה קיבל על עצמו לנסות דברים בענין זה. בהיותו שם נזדמן לביתו של מר אידלמן, איש חשוב ובעל מנסרה באותה עיר מחוזית. אותה שעה נזדמנו בה גם מינה וראובן פינגר — שני מורים צעירים שנישאו אחד לרעותו לא מכבר — האשה מינה פלבניק היתה בת העיר וכולם הכירו אותה ואת משפחתה; (הרב פלבניק מחיפה הוא אחיה). ראובן היה מווילנא. אבי התרשם ביותר מצעירים אלה שעוררו אמון אליהם ומאור של חן והתחבבות. מיד הזמינם לבוא לקריביץ' להניח יסוד לחינוך עברי חדש — לאומי־מקורי וגם מודרני. הצעירים ביקשו שהות לשיקול־דעת תוך כוננות להיענות, אם כי למשך תקופה קצרה בלבד. הם התעתדו לעלות לארץ־ישראל מיד. אך הואיל והיו להם עיכובים כלשהם. הן כספיים והן משרדיים־פורמאליים, הסכימו לשהות עימנו משך שנת־הוראה אחת בלבד. כך הגיעו אלינו שני המורים — אנשים יקירי נפש וישרי דרך ויחד עם היוזמים — הוריהם של ילדי קריביץ' הקימו בעיירתנו את התא הראשון לחינוך עברי כנ"ל.

מיד עם הגיעם לעיירה החלה גם עבודתם החינוכית הענפה והפוריה; הם היו מוקפים אהבה ויקר על־ידי כל בני העיירה. חביבים היו על תלמידיהם, על בני־נוער שיצאו כבר מכלל גילם של אלה ואף על ידי המבוגרים, ראשי בתי־אב במקום. הם הדביקו בשיחם ומגעם את כולם, אפילו ר' לייב המלמד נתן ידו למפעל בית הספר המאולתר. שפת ההוראה היתה עברית בכל המקצועות — פרט לתנ"ך שלימד ר' לייב (עברית ביידיש). כאשר הנני משחזר בזכרוני כיום ומנתח את דרך עבודתם ושיטות ההוראה, הריני מלא כבוד ויקר ומרכין ראשי בפני עמלם הקשה והמפרך באותן שנים — ללא ספרי לימוד בעברית, ללא מונחים והגדרות פשוטים ביותר במקצועות הטבע, בבוטאניקה וכו'. כמו תלמידיהם שהכינו — כל אחד בביתו שעוריהם שלמדו — נאלצו גם המורים להכין עצמם לכל שעור ושעור; אם היה זה אריתמטיקה ואם היה זה טבע. הם עבדו לפי ספרים

רוסיים בעיקר. תרגילים ובעיות־חשבון תורגמו על ידם לעברית — לסבר אוזניהם של חניכיהם. וכיצד לימדו בוטניקה למשל? רגילים היו לצאת עם הילדים לטיולים בשדות, בפאתי יער, צברו כל מיני צמחים ושתילים, נהגו לציירם לפי חלקי היסוד שבהם וכך הדגימו אותם אחר־כך בפני התלמידים — כל צמח ושתיל ולימדו כל שיש לדעת עליהם: הם חיטטו במילונים בקונקורדנציות — למצוא טרמינולוגיה מתאימה. באותם ימים טרם היה המילון הגדול של יהודה גור ופרט למילוני כיס של גור וטביוב, היה קיים המילון של יהושוע שטיינברג „המשכיל" והגדרותיו „המדוייקות" כגון: — נץ או פרס — „מיני ציפרים". מיקרוסקופ — „כלי זכוכית בו יגדל האזוב וישגא כארז בלבנון". אבל הם לא נסוגו מעולם וראו עצמם, חלוצי ישראל. בחרישם העמוק בלב ילדי ישראל בעיירתנו, ראו רק פרוזדור לחייהם בארץ־ישראל. אכן, הם חרשו זרעו ושתלו בקרבנו, בקרב ילדים יהודים בגולה אהבת־ישראל גדולה ופשוטה, אהבה לכל יהודי באשר הוא ואהבת ארץ־ישראל יוקדת וסוערת. מה רב וגדול הכאב, שכה רבים מתלמידיהם לא זכו להגיע לשום מקום, ולא זכו להוריש לילדיהם מיטב רחשי לב ותורת אהבת ישראל אשר הנחילו להם אותם צעירים אנשי חמודות. רוב חניכיהם שאהבום חלפו מן העולם יחד עם כל עדת ישראל...

ברם, יהא בכך עוול גדול כלפי מורינו אם נייחד סיפורנו עליהם, רק בגדר עבודת ההוראה בלבד. הם פנו גם לעבודה תרבותית ציבורית; אירגנו חוג דראמאטי והציגו גם בהשתתפותם האישית „צעבראכענע הערצער" של יעקב גורדין. הם לימדו עברית גם ל„כל דכפין" מהמבוגרים. מה רב היה צערם של הורי התלמידים וגדול מזה דאבון־ליבם של הילדים — לאחר שחלפה שנת ההוראה והם עזבו אותנו בדרכם לארץ־ישראל. כל יהודי העיירה מנער ועד זקן ליוו אותם לדרכם תוך הרגשת חג בלב ולא מהשפה ולחוץ. מי יודע דרך הרוח באדם? אפשר ואז נדלקו כבר בלבבותינו, בליבי אני, בלב אחותי הנערצה בדנקה שעלה עליה הכורת ובלב אחותי היקרה קלרה תבדל לחיים ארוכים החיה עימנו כאן, אותה אש יוקדת והערגה הגדולה להגיע הנה... אמנם הגענו. אך מה ארוכה היתה הדרך. מה קשה! — — מאחורינו אוקיינוסים של דם ודמע, מרורות ופגעים. וכל אהובי נפשותינו וכל היקר לנו כלו בעשן...

— — מה טוב היה לעמוד בפניהם, בפני הפינגרים — כתלמיד לפני הרב, בעת פגישתנו — לאחר 50 שנה כאן במדינת־ישראל עת ביקרנו אני ורעייתי במעונם בחיפה ולהביע להם בלב רוטט, בגיל ורעדה כל היקר והכבוד, החיבה והתודה, החוב הגדול שאנו חבים להם. לא זה המקום ולא עתה הזמן לספר על דרכם בארץ־ישראל. הרי זה ענין לספר מיוחד. אך עלי להדגיש, כי אלה היו מורי וכאלה היו ה„אקדמיות" מהן יצאתי אני ושכמותי לאחריות ולחובה לעסוק בצרכי ציבור באמונה; להיות יהודי ואוהב אדם...

הפינגרים עזבו אותנו אבל מורשתם קרמה עור וגידים; החינוך העברי נתקיים באופן לא סדיר — בעזרת מורים ארעיים שנזדמנו או הוזמנו על־ידי הורינו, אם כי בית הספר העברי טרם הפך לעובדת־קבע. חוסר בניין מתאים, חוסר מורים ומצב הדלדול של העיירה עשו את שלהם. אינני זוכר עוד מי היה זה שזרק לראשונה לחלל האוויר את הרעיון של בית־ספר עברי מיסודה של „תרבות". אך יודע אני בוודאות כי מביתנו, מבית אבא ניטוו חוטים ראשונים אל מרכז „תרבות" בוורשא ונציגותו בווילנא — בה התקיימו גימנסיה עברית על־שם הד"ר אפשטיין וסמינר למורים. מכתבים, נסיעות, מגבית כספית מיהודי העיירה שנתנו ברצון למעלה מיכולתם והוקמה קרן לבניין בית־ספר. ולא בנקל. שנים נמשכה העבודה. אני עצמי הגעתי כבר מעבר לתקופה של תלמיד. רק בשנות השלשים, ב־1936 עמד הבניין על תילו. אך לילדים המצפים וכמהים לדלתותיו, טרם הגיעה שעת השמחה... עיכובים וגזרות מטעם רשויות החינוך בפולין. דרישות הקוראטוריון, תביעה לשינויים... לכשבאה השמחה היה כבר מאוחר מדי. המלחמה פרצה ובית־הספר לא נפתח מעולם...

הקדמתי את המאוחר. אמשיך ואחזור אל שנות העשרים למאה השוטפת. שנת 1924—1925, שנת יסודה של קופת „גמילות־חסד". יום אחד הגיעה לאזני הידיעה כי עתידה לקום בעיירתנו קופה מעין זו, כדי להשיב על צרכים חיונים של יהודי העיירה. הדבר הזה עורר בי עניין. אותו שבוע התאספו בביתנו בנימין קלוק, שבתי אנשילביץ', שמעון קאצוביץ' ישעיהו קאצוביץ' ויעקב קאצוביץ' חלאבנה שטיינגאלד ואבי — (כולם אינם עוד בחיים) והחליטו על הקמת הקופה העממית כנ"ל. לתכלית זו התקשרו עם הבנק בקורניץ לקבל מידע על דרכי הניהול וכיצד עושים זאת בתנאים הקיימים. כעבור שבועות מספר החל כבר המוסד החדש בעבודתו. שבתי אנשילביץ' ושמעון קאצוביץ' ריכזו סכומי הכספים הראשונים לשם זה מכספי „חברא־קדישא". מדי שבוע בשבוע ביום א', התקיימו ישיבות הנהלת הקופה בביתו של קלוק — בהן דנו בבקשות הפונים לקבלת הלוואות. חברי ההנהלה התחלפו או נבחרו מחדש באסיפות השנתיות של חברי הקופה ובמשך השנים הראשונות לקיום הקופה, היו חבריה בנימין קלוק, שמעון קאצוביץ', שבתי אנשילביץ' ואבי. יושב־ראש ההנהלה גם הוא נתחלף או נבחר לעוד קדנציה שנתית — באסיפה הכללית כנ"ל. זכורים לי אחדים מיושבי הראש של הנהלת הקופה: שמעון קצוביץ', קלוק ויעקב קצוביץ' ואף אבי. יש לציין כי ההלוואות שניתנו לפונים (חנוונים במצוקה או בעלי־מלאכה שסבלו ממחסור באמצעים למיכשור ולקניית חמרי גלם) הקלו במקצת וניתנה האפשרות לנשום ולהתאושש מן הקשיים.

לשם היבט עובדתי ולמען האמת המציאותית, חובתנו לציין: ייסודה של

„קופת־עם גמח״ — לא היה בו אלא חידוש הקופה שנתקיימה מראשית המאה שלנו עד לפרוץ מלחמת העולם הראשונה. עם סיפור חייה של עיירתנו מוטלת עלינו החובה להזכיר ולספר ולא להבליע העובדה, שלמייסדי הקופה בשנת 1924 או למחדשיה קדמו בהרבה: יעקב לייב שולמן, אברהם־איטשע „רופא״ (חובש העיירה בשעתו) יואל־שלמה גינדלין, שבתי אנשילביץ׳ (היחידי שהיה גם עתה בין הממשיכים) ואחרים. שבתי אנשילביץ׳ היה באותן שנים מנהל החשבונות של הקופה ובידו היה פנקס החובות שלא שולמו — סכומי כסף הגונים שיכלו להוסיף ולהגדיל הונה של קופת גמילות חסדים החדשה. יתר על כן; ר׳ שבתי אנשילביץ׳ עשה מאמצים בלתי־רגילים לגבות אותם חובות והדבר לא עלה בידו. אולי באמת היו אחדים שלא נתאפשר להם לשלם; ואילו אחרים יכלו לעמוד בכך... אך טבע הוא באדם ואולי חולשה; — קל יותר לקחת מאשר לתת וביחוד כאשר נתיישנו חובות אלה ועברו גלגולי שררה ומלכויות... ביסוד הקרן של אותה קופה, היה סכום נכבד של כספי הקבורה של יוסף־יצחק (יאשע־איטשע) גביר העיירה בראשית המאה שלנו — עליו מסופר גם מעל דפי הספר שלפנינו.

שנות העשרים האחרונות ובעיקר שנות השלושים היוו שיא בפעולתה הברוכה של קופת גמילות־חסדים (שלנו) המחודשת. הצרכים גדלו באופן מתמיד ומעגל הנצרכים התרחב והלך. הגדלת ההון שברשותה והעמדת סכומים גדולים להלוואות שנדרשו יותר ויותר, היוו בעייה עיקרית ויסודית בפעולות הקופה ושימשו אתגר לכל הנהלותיה הנבחרות — מדי שנה בשנה באסיפות הכלליות של חברי הקופה. משטרו של גראבסקי בשנות העשרים ועול המיסים שהוטל על ידו, רבץ בכל כובד משקלו על החנוונים ובעלי המלאכה, אשר לא הספיקו להתאושש מהשוד והגזל של שנות המלחמות ופשיטות הכנופיות כמתואר לעיל. עול זה דלדל עוד יותר משאביהם החמריים. יתר על כן; ה„אטאטיזם״ כשיטה משקית וכדרך ראשית בכלכלתה של מדינת פולין — לאחר הפיכת פילסודסקי בשנת 1926 ויסודה של ה„סאנאציה״ — הכבידה עוד יותר. ה„הבה נתחכמה״ של ממשלת פולין בקואופרציה „המאורגנת״ מלמעלה ותוך כפייה מוסווית על האיכרים מטעם השלטונות, הצרה יותר ויותר רגלי היהודים במסחר, במלאכה ובכל אשר נתנו ידם. בחתרם לתשובות על כל אלה, חיפשו עסקני הקופה והנהלתה דרכים כיצד למשוך כספים מן החוץ. החלה התכתבות ענפה ורחבה עם הקריביצ׳אים מעבר לים באמריקה. וותיקי מהגריה של עיירתנו עדיין לא התרחקו ממכורתם ואחדים מהם הגבירו זיקתם, תוך משלוח עזרה לקרוביהם ותרומות כספיות מסויימות לגמילות־חסדים. יוסף קאצוביץ׳ (זליק קאצוביץ׳ ואחרים). יתר על כן; ע״י מנהליה של גמילות־חסדים ננקטו דרכים ושבילים לקבלת עזרה כספית ממוסדות ציבוריים ואף אל „הג׳וינט״, שמאחוריו היסטוריה ארוכה בהגשת עזרה ליהודים, חיפשו דרך כדי לגייס כספים להגדלת סכומי הכספים בקרן גמילות־חסדים.

אכן לפעולות העזרה למען יהודי רוסיה ולאחר מכן ליהודים בכל ארצות מזרח־אירופה — מטעם הסתדרויות ואירגונים ציבוריים ומוסדותיהם של יהודי אמריקה — היה עבר עשיר מאז 1906 ועוד קודם לכן. הפעולות ננקטו על ידי „הקונגרס היהודי האמריקני” ו„הוועד האמריקני” ולא רק בעניינ־ עזרה כספית. אירגונים אלה נקטו גם בפעילות מדינית למען הטבת הזכויות האזרחיות ליהודים במדינות השונות ומניעת רדיפות והפליות. יסוד ה„ג'וינט” ב־1914 עם פרוץ המלחמה הגבירה התנופה לעזרת היהודים בכל ארצות המצוקה. לאחר המלחמה וועידת השלום בוורסייל — בה השתתפו נציגי אירגונים אלה שהיו מעורים בכל הבעיות של המיעוט היהודי בארצות אירופה והיו ערים לסבלותיהם מהרדיפות — הוגברו הפעולות. לאחר גל הפרעות באוקראינה ובכל רוסיה וכמו־כן בפולין העצמאית ובבסרביה, שלחו אירגונים אלה ועדות־חקירה כדי לעמוד על המצב, על הקרבנות ואבדן הרכוש ומידת העזרה הדרושה. ה„גוינט” השתתף בכל ועדות החקירה והיה פעיל בהן. חברי הועדות ביקרו בהרבה ערים ועיירות בהן התחוללו פרעות ביהודים ובכל המקומות שסבלו מפגעי מלחמות האזרחים, שהתפשטו על אזורים נרחבים על פני רוסיה כולה, אוקראינה וביאלורוסיה. פעולותיהם התפשטו ביחוד בפולין וליטא — בהן לא הוצבו גדרים ותחומים לחקירותיהם ופעולותיהם. פרט למקומות אחדים: פינסק, ביאליסטוק, לידא ולמברג בהן היו פרעות. מטעם ועדות אלה ביצע „ג'וינט” מפקד האוכלוסיה היהודית בפולין (וגם בארצות אחרות). יש לציין עובדה שאינה ידועה לכל: חוליה של הועדה עברה בתחומי עיירתנו. לא אוכל להעיד על כך אישית; לא הייתי אז בעיירה. אך עיתונות [4] אותם ימים מספרת על כך. יתר על כן: גם ביולטינים רשמיים של ה„ועד היהודי האמריקני” מספרים על כך [5] ומדווחים על המפקד.

כאן המקום לציין דרכי פעולותיו של ה„ג'וינט”: ה„ג'וינט” נתן עזרה כספית ישירה בכל מקום, לסידור בתי־תמחוי זולים, טיפול בבריאות האוכלוסיה היהודית ולמוסדות חינוך משלים כגון: קייטנות, בתי־יתומים, (תמיכה בבתי ספר למלאכה משל אר״ט), למימון מפעלי „אזע” ו„טאז”.[6] לאירגונים או מוסדות לעזרה הדדית

---

[4] י. ליטווין: — א רייזע אין איליע, דאלהינעוו, קריוויטש און קורעניץ — ווילייקע „יידישע נשמות” — צוקונפט 1926 ניו יארק. מנדל מוזס: א ברודער־הילף — באריכט פון „דזש'אינט” (פון נאענטן עבר) מאמענט 11 טן דעצעמבער 1926
ש. ארנסט: שטעטלעך צווישן ווילנע, ווילייקע מאלאדעטשנע — ווארשעווער „הײנט” 20 מאי 1923.

[5] Report of Amercan Joint Distribution Comitee — — 1921

[6] „אוזה” או „אזע” ו„טאז” ר״ת ברוסית ובפולנית: „חברה להגנת בריאות היהודים” פעלה רבות במלחמת העולם הראשונה ברוסיה ולאחריה, בכל המדינות החדשות שניתקו עצמן מעולן של רוסיה, גרמניה (פרוסיה) ואוסטריה. בפולין בימי מלחמת העולם השניה

בדומה לקופת גמילות־חסדים בעיירתנו, ניתנה עזרה בלתי־ישירה — באמצעות גוף ציבורי או אירגון כלכלי במסגרת ארצית או אזורית. מסתבר לי מסיפורה של מיכל'ה ווייסנהולץ שקראתי, כי אכן ביקרו שליחי „ג'וינט" בעיירתנו והיא מספרת על חלוקת מצרכי מזון, הלבשה ונעליים בעקבות הביקור הזה ומפקד האוכלוסין היהודים — באמצעות „יקופו". אני למד מזה, שמסגרת הקהילה בקריביץ' היתה צרה מדי ומוגבלת, כדי לפתוח בית־תמחוי זול בתשלומים סמליים — כפי שזה היה בערים ועיירות גדולות יותר. גם קופת גמילות־חסדים בעיירתנו קיבלה כספי „ג'וינט" באמצעות „יקופו"[7] בווילנא. מאז הודקו הקשרים בין הנהלת הקופה לבין עסקני „יקופו". בתוקף הקשרים קיבלנו עזרה מתמדת גם בשטחים אחרים ובראש ובראשונה באירגון ספריה, שלא היתה עד כה בעיירתנו. אם אינני טועה, נפתחה הספריה בראשית שנות השלושים בבית פרטי כלשהו. אחר־כך נדדה מדירה שכורה לדירה אחרת ולבסוף מצאה מקומה בבניין החדש של בית־ספר תרבות. מ„יקופו" קיבלנו ספרים.

מצבן של משפחות רבות בעיירה, פעלתנותם של אבי ועסקנים אחרים סביב הקופה משכו תמיד התעניינותי — מאז היותי נער — עוד בימיה הראשונים לפעולתה של „הקרן להלוואות". למדתי להבין מה ערכה וחשיבותה של העזרה לזולת ועזרה הדדית מהי. החילותי ללמוד הנהלת־חשבונות מתוך סיבות שונות, אבל גם מתוך שאיפה כנה ואמיתית לדעת דרכי פעולתה וכל ענייניה של „גמילות־חסדים". בהמשך פעולותיה ובשנים מאוחרות יותר נתמנתי גם למנהל החשבונות שלה. ברם, לא זה העיקר: החשוב הוא כי המפעל לעזרה הדדית המשיך בפעולותיו ומאזניו השנתיים גדלו והסתעפו, כגודל הצרכים ובהתאם לדלדול הכלכלי של יהודי העיירה בתוקף ההתפתחות כמתואר לעיל. הקופה עברה לחדר שכור בבית נחמה גיטליץ — אם בנימין החייט (גיטליץ) החי עימנו בישראל, בחדרה. משם עברה כבר לאכסניית־קבע שלה בבניין בית־ספר „תרבות" — בו נשארה עד לפירוקה בפקודת השלטונות הסובייטיים — עם כניסתם לעיירה בשלהי ספטמבר

ובעיקר גם בימי השואה. משנת 1946 ואילך פעלה ופועלת גם בישראל — במימון בתי־הבראה לילדים, מרפאות־שיניים ניידות. פעולותיה רבו והסתעפו בשנות העלייה הגדולה וההמונית — לאחר הקמת המדינה — בשנות 1948—1952 וגם לאחר מכן. מסוף שנות החמישים והלאה הועברו הפעולות בהדרגה לידי ממשלת־ישראל והחברה ממשיכה לכספר כל הפעולות, כשם שגם ה„ג'וינט" העביר פעולותיו ו„המל"בן" — (מוסד לטיפול בעולים נחשלים) — ישירות לממשלה ומסתפק במתן הכספים לכך.

[7] „יאקופו" או „יקופו" — ר"ת ברוסית: „וועד יהודי לעזרת נפגעי המלחמה". נוסד בפטרבורג בשנת 1914 לשם ריכוז פעולות העזרה ליהודים נפגעי מלחמת העולם הראשונה. ב־1918 עבר למוסקבה וחוסל ב־2—1921. סניפו האחרון בווילנא חוסל רישמית ב־1930. אבל הוסיף להתקיים משך שנים אחדות באופן „פראי" (בלתי־רישמי ולא מוכר ע"י „ג'וינט").

1939. אבל לא נקדים את המאוחר; נשוב אל חיי העיירה בסוף שנות העשרים ואילך. כבר נאמר לעיל על גיוס כספים מהחוץ לצרכי העזרה באמצעות „יקופו", אשר העמידה תמיד לרשותנו במקביל סכום שווה בערכו לסכומים שהיו ברשותנו. היה בזה מעין משחק של „אינטרסנטים". עסקני העיירה היו מעוניינים להגדיל את ההון העצמי באותה קרן, כדי לקבל יותר מ„יקופו" וזו האחרונה היתה מוכנה לתת, כדי לענף יותר ויותר פעולותיה. מדי שנה בשנה נתבעו תרומות לקופת גמילות־חסדים מהעולים לתורה בשבת בפרשת „משפטים". לאסיפות הכלליות השנתיות של חברי הקופה הגיעו גם נציגי המוסד המסייע מווילנא; הם בדקו תמיד המאזנים הכספיים וקראו בעניין רב הדו"חות השנתיים של חברי ההנהלה.

כמפעל יהודי לעזרה הדדית נרשמה „קופת־עם גמ"ח" כחוק ואסיפותיה השנתיות הוכרו על־ידי „הסטארוסטה" בווילייקה. כל אסיפה שנתית היתה נפתחת בדו"ח ההנהלה היוצאת; הערות הועד המפקח ונציגות „יקופו". וויכוחים בעקבות הדו"ח וההערות; בעיות מבעיות שונות ובתוך זה, שאלת הגדלת האמצעים הכספיים. לאחר מכן נבחרה הנהלה חדשה למשך שנה או שההנהלה היוצאת נקבעה לכהונה נוספת. נציג „יקופו" העיקרי באסיפות השנתיות והמטפל הקבוע בעיירתנו היה משה שליט — חבר הנהלת הקהילה היהודית בווילנא, חבר הדירק־טוריון של „חברת מפיצי השכלה"; סגן מנכ"ל של „יקופו" וגם סופר ועיתונא־בזכות עצמו — אישיות רבת־קסם וציוני מסור. פעמים רבות ביקר בביתנו והתעניין בכל חיי עיירתנו. שאל וחקר לחיי החברה והתרבות, דרכי החינוך וכו'. משביקשנו עצתו בענייני ספריה כנ"ל נענה מיד ועזר כמיטב יכולתו. מפעם לפעם הגדיל לעשות בהוסיפו לתת לנו ספרים חדשים שיצאו בהוצאת „יקופו", „פארלאג ב. קלעצקי"; „תושיה", „צענטראל" וכדומה. לא פעם הטרחנו והטרדנו אותו בעניין בניינו של בית־ספר „תרבות". נתקשינו רבות בקבלת רשיון מטעם שלטונות החינוך בפולין והקוראטוריון בווילנא. הוא תמך בנו ואף התערב אצל השלטונות והפעיל השפעתו. הרשיון ניתן לנו אולם לא ניתן לפתוח בית־הספר ללימודים סדירים, עד שלא יוכנסו שינויים כדרישת הקוראטור. וכך עמד בית הספר בנוי על תילו משנת 1936 ואילך. לפתיחת שנת הלימודים 1939—1940 היה הכל כבר מוכן למישרין, אלא שאיחרנו כבר כל מועד... בשלהי 1939 הפך בית „תרבות" פרי עמל, יזע ודמים (תרתי משמע!) של הורינו, לבניין הבנק הממלכתי הסובייטי.

שוב הקדמתי המאוחר בהמות רגשותי ודאבון הלב. אשוב ואספר במקום ממנו סטיתי. מדי שנה בשנה, בימים שלפני פסח נתקיים מטעם ההנהלה של „גמילות־חסדים" המפעל של „מעות־חיטין" או „קמחא דפסחא" כפי שנקרא בפי תלמידי חכמים. שבועות מספר קודם לכן התנהל מפעל התרמה לשם כך. התרמה זו התנהלה בצנעא ואף חלוקת הכספים לנצרכים נעשתה בדרך זו ולא בפומבי, כיוון שרבות מהמשפחות הנצרכות התביישו במצבן ולא רצו כי ייוודע בקהל.

את פעולת ההתרמה וחלוקת „מעות־חיטין" ניהל בטעם רב וכישרון אירגוני, יעקב קאצוביץ'. פעולות התרמה אלה זכורות לי יפה עוד משנות העשרים, מימי נערותי. אף אני עצמי השתתפתי לפעמים בשליחויות „חשאיות" מעין אלה, לפי בקשת אבי. עם הרעת המצב הכללי גדל מעגל המשפחות הנצרכות ל„מעות־חיטין" לפסח. (היה זה בשנות השלשים) גביית התרומות לא הספיקה עוד; גויסה לשם כך עזרת הקריביצ'אים מעבר לים ואכן, הם נענו והשתתפו בכך לפרקים בהרמת תרומתם. עד היום נשמרו בידי כותב הטורים הללו, מכתבים בעניין זה ובעיקר — מזליק קאצוביץ' באמריקה.

על רקע המצב המחמיר והולך בשנות השלושים — גורם שהניע את ה„ג'וינט" להרחיב פעולותיו ולהגדיל העזרה הישירה בכל מקום — נתגלה קרע בינו לבין „יקופו". מבחינה רישמית לא התקיימה כבר זו האחרונה ו„ג'וינט" לא הכיר בה למעשה מאז 1931. עם כניסתו של „הדיסטריבושיון־קאמיטי" יותר ויותר למעגל העניינים, נדרש מה„יקופו" למסור את תיק השטרות של העיירות בפלך ווילנא. זו האחרונה שהמשיכה בקיומה הבלתי רישמי, מיאנה להתפרק וסירבה. עיירתנו היתה מהראשונות שעמדה בגלוי לצידה של „יקופו" — הודות לקשריה האמיצים עם משה שליט ועוזריו. לקריביץ' הצטרפו גם עיירות אחרות. הענין לא הוכרע סופית ואנו המשכנו בקשרינו עם ווילנא — כלומר עם „יקופו". אולם הכספים שניתנו לנו על ידה פחתו והלכו, כיוון שה„ג'וינט" לא חידש עוד את מחזור הכספים בידיה.

מסתבר איפוא שכל „כלכלתה" של עיירתנו, חיי החברה, חינוך ותרבות בה

קן הנוער הציוני בהתחלת פעולתו

— סובבו סביב המפעל הצנוע של ,,קופת־עם גמ״ח" — לפי הכלל, ,,אם אין קמח אין תורה". אף־על־פי־כן קמו גופים, קמו גופים ואירגונים שנתקיימו ברשות עצמם ומכוח עצמם. לא אוכל שלא לספר ולו בקיצור על כל אלה. בשנת 1923 — שנה לאחר שובנו לעיירה מרוסיה — נתארגן סניף ,,החלוץ" בקריביץ׳. עם כל שתיארנו לעיל, הרי יש להדגיש במובלט (ובטוחני שמספרים אחרים עשו זאת) כי לנוער מתבגר ולצעירים לא נשאר מה לעשות בעיירה. באותן שנים נתמעטה ההגירה לאמריקה. ארץ־ישראל המתחדשת לאחר מעמד סאן־רמו — בו נתאשר המנדאט הבריטי על־ידי חבר הלאומים — החלה לקסום קסמיה מרחוק ולמשוך אליה. החלה התנועה הראשונה להכשרה. מארגן הסניף והעומד בראשו היה שלום צוקרמן ז״ל — אבי ד״ר בן־עמי צוקרמן, בעל תפקיד בכיר במשרד האוצר כיום. שלום צוקרמן הוא שהביא לעיירתנו את יוסף בנקובר,[8] חבר מרכז ,,החלוץ" אשר היה פעיל מאוד באירגון סניפים בכל העיירות והערים בפלך ווילנא. שנה לאחר מכן כאשר החל שלום צוקרמן לטפל בעלייתו, הגיע לביקור בעיירתנו מטעם מרכז ,,החלוץ" בוורשא פנחס קוזלובסקי — לימים כבוד השר בממשלת־ישראל (המסחר והתעשיה, האוצר) ויושב־ראש הנהלת הסוכנות היהודית וההנהלה הציונית — מר פנחס ספיר ז״ל ,,שר העלייה והאוצר" במרכז ,,החלוץ". כלומר הוא עזר בכספים לעולים מחוסרי אמצעים בהוצאות העליה. בימים ההם הייתי צעיר לימים עוד ולא יכולתי להצטרף לאירגון. ראשוני העולים מקרב עיירתנו היו איפוא שלום צוקרמן (נפטר לפני שנים אחדות בירושלים) ז״ל ושלום בוטביניק ה׳ ינקום דמו — אשר נספה ביום הטבח הנורא בי״א אייר תש״ב. עקב תנאי החיים הקשים והפגעים שמצאוהו בארץ באותן שנים, נאלץ לחזור. כך השיגהו האבדון, יהי זכרו ברוך!

פרט ל,,החלוץ" נתקיימה בעיירתנו ה,,הסתדרות הציונית הכללית". אולם למען האמת יש לציין כי פעולותיה ניכרו מעט מאוד ובכלל לא הפכה להיות גורם חשוב, במשך כל שנות קיומה — מפאת תחומיה הצרים של העיירה. לעומת זאת האירה ההצלחה פנים ל,,קרן הקיימת לישראל" ו,,להסתדרות הנוער הציוני", שניתנה לי הזכות וגם הכבוד לעמוד בראשה. היה זה באחד הימים בשנת 1927. ע״י מר שימנצ׳יק ז״ל (אביו של חברנו יוסף שמיר) הוזמנתי

---

[8] אחד מקבוצת החלוצים מרוסיה ואוקראינה שברחו בדרך לא דרך והגיעו לפולין לאחר המהפכה בתקופת מלחמת ברית־המועצות—פולין. הגיע לוורשא יחד עם יהודה ברגינסקי, בנדורי (בנדרסקי) ואחרים ב־1919 או 1920. מפעילי מרכז „החלוץ" העולמי ושל פולין קרוב ל־50 שנה בארץ ושליח התנועה בתפוצות לא פעם — רבות בשנים הינו חבר ברמת הכובש בארץ. על ביקורו סופר לעורך ע״י משפחת שלום המנוח — ברכה אלמנתו ואחיו הרצל שיבדלו לחיים ארוכים. העורך התקשר עם בנקובר והוא אישר אמיתות הפרטים גם על ביקור קוזלובסקי — ספיר ז״ל.

לביתו לעת ערב — לרגל ביקור מר יעקב לווין מווילייקה. באותה ישיבה נוכחו מהצעירים שכמותי שלום בוטביניק, שמחה צוקרמן (אחיו של שלום) ויהושוע קאצוביץ׳ (בנו הצעיר של מיודענו יעקב קאצוביץ׳!) ואללי! לא נשאר גם אחד מהם. כולם ניספו בידי המרצחים. הדברים בבית שימנצ׳יק נסבו על ייסוד סניף ה־ק.ק.ל. בעיירה והגברת פעולות ההתרמה למענה. המורשה הראשון היה מר שימנצ׳יק ז״ל. בשלב מאוחר יותר נקבעה מורשות ה־ק.ק.ל. בביתנו והמורשה אני. לאחר מכן שמחה צוקרמן, יהושוע קאצוביץ׳, שלום בוטביניק ואחרים. באותה ישיבה החלטנו על קיום אסיפה פומבית בבית המדרש ואמנם קיימנו אותה. יוזמתנו נתקבלה בהתלהבות וכבר באסיפה זו הצלחנו לאסוף סכום ניכר ביחס לאמצעי קהילתנו הקטנה. היו נשים ועלמות צעירות שהתפרקו מעדייהן — קודש לקרן הקיימת. מכאן ואילך קיבלו עליהם הצעירים את עול כל הפעולות למענה. לעת מועדים קבועים סובבו על בתי העיירה והריקו הקופסאות הכחולות. כמו־כן נערכו פעולות מיוחדות לעת מצוא ובימי תשעה באב, ערב יום־כיפור וערב פסח בבית המדרש על ידי העמדת ה„קערות״ — בסיסמת „גאולה תתנו לארץ״.

— — לא זכור לי במדוייק, אך דומה עלי, כי תנועת הנוער הציוני בגלגולה הראשון „השומר הלאומי״ הופיעה בעיירתנו כתשובה למאורעות אב תרפ״ט בארץ־ישראל — אוגוסט 1929 — בשלהי אותה שנה ואולי בראשית 1930. נבחרתי לעמוד בראש הנוער כאשר „השומר הלאומי״ הפך והיה „הנוער הציוני״. עמדתי בראש הסניף וניהלתי בעיקר העבודה התרבותית, פעולות אירגוניות למען ה־ק.ק.ל. כנ״ל וכמו־כן ניהלתי מו״מ בכל הנוגע ליציאה להכשרה עם חברינו והוריהם. במחצית שנות השלושים היו לנו כבר כעשרה או שנים־עשר חברים בקיבוצי הכשרה שונים כולל גם אותי. בשלהי 1935 ליווינו את חברתנו זהבה סלובודסקי לבית שטיינגולד — כעולה ראשונה ארצה. (מהסתדרותנו כמובן), רבים שאפו לצאת בעקבותיה אך תקוותיהם נצמתו יחד עימהם. אחריה עלו ישראל קאצוביץ׳ (כרמי כיום) מלכה גרינברג וראשקה (שושנה) צוקרמן — ז״ל אחותו של שלום.

„הנוער הציוני״ כגוף מאורגן תרם תרומתו לחיי התרבות הכלליים במקום. מאז היותם של הפינגרים אצלנו חידש ה„חוג הדרמטי״ פעולותיו מפעם לפעם. הצגנו כמה מחזות. מתניעי פעולה זו היו נחשון זוט, שלום בוטביניק ומשה שולמן. הואיל והיה צורך לקבל מדי פעם רשיון לעריכת הצגה, תורגמו מחזות אלה לפולנית בשביל הצנזורה. אני עצמי עסקתי בצדדים הטכניים והאדמיניס־טראטיביים, יחד עם בן דודי יהושוע (היישקע) שולמן. טרחנו בקבלת הרשיונות ובקבלת האולם של ה„גמינה״. אולם אחר לא היה בנמצא. בשנות ה־30 הוקם אולם הכבאים של העיירה והיה בשליטת הפולנים. לא קל היה לקבלו, אך אנו עשינו הכל למען הצלחתן של אותן ההצגות של ה„חוג הדרמאטי״.

עם התקרבי לסיום סיפורי על בית־אבא ועיירתי מוקרנים באור הזכרון, חובה עלי להדליק נר־נשמה לזיכרם של אישים אחדים. בטוחני כי איש מבני עיירתי לא עשה זאת, אם כי אולי הוזכרו פה ושם.

בנימין קלוק — האחד מהם — ממייסדיה ומחדשיה של קופת גמילות חסדים כנ"ל — ידיד בית הורי, חבר וריע לאבי. הוא הגיע לעיירתנו בשנת 1905 בעודו רווק ופתח בית מלאכה לרפואות. איש־חמודות בעל מידות תרומיות ומזג נדיב. מטוב־ליבו הקרין על כל הבאים במגע עימו, עסקן ואיש־ציבור ישר והגון. ביתו היה בית־ועד לנוער, לאברכים, היה ער ופתוח לכל דבר תרבותי. בשנות מלחמת העולם הראשונה עבר לווילנא. בסיומה חזר לעיירתנו ונשא לאישה את ביילה אחותה של ליזה מלצר. בשנים 1928—1930 עבר לאיליה ושם כונן ביתם. בימי השואה חזר מאיליה עם אשתו והלך בדרך כל עדת ישראל בסויר. יעלה זכרו ויקרין מעל דפיו של „נר־תמיד".

ר' חיים־קלמן (שם משפחתו נעלם מזכרוני) ז"ל. זכורה לי הדרת־פניו עוד מהימים הראשונים לשובנו מרוסיה. אדם זקן חכם ונבון בן־תורה ובעל ניגון מקורי ומקסים. מדי יום ביומו לעת־ערב בין „מנחה" ל„מעריב" היה קורא שעור ב„עין־יעקב". ניגונו הערב והמיוחד קסם לנו הילדים ותמיד היינו באים לשמוע לניגון הזורם ולסיפורי האגדה. נקי למשעי היה על־פי הכלל „תלמיד־חכם ורבב על בגדו חייב מיתה..." זכה למות בשלום במיטתו בשנות השלושים הראשונות. יהי זכרו ברוך!

זליק (מלמד) מלצר ז"ל. מלמד גמרא ומדקדק. איש במיטב שנות העצה — גבר יפה בעל הדרת־פנים פטריארכאלית ידע פרק בתורה, בנסתר ובנגלה שנה וקרא ב„ספר הזהר", שט והפליג בים המפרשים. מכובד היה על בני העיירה כולם. נפטר בשנות 1928—1929. יהי זכרו ברוך!

— — מה עגום ועצוב שכל המסופר לעיל הוא בבחינת צללים קודרים וערטילאין שטרפו שנתנו בלילות והסעירו ימינו בסיוטים מקפיאים ומרתיחים דמינו חליפות. לא אספר עוד בזה על שנות השלושים האחרונות; אין ספק, שתקופתן של שנים אלה הוארה יפה בסיפורי האחרים; שנות המלחמה וימי השואה של עיירתנו הועלו בפרקים מרטיטי לב ומסעירי נפש. אף הפרקים שסופרו בידי אחותי קלרה וגיסי אליעזר מזעזעים באימתם. לו רק היה בכוחי לספר על האימות שלי. אך דל כוחי ואזל כוח־תיאורי ומה חלש הוא עטי. לא אוכל לשוב ולחיות מחדש כל אותן זוועות ואימות...

מענדל ראַבינאָוויטש / טאָראָנטאָ (קאַנאַדע)

רעפלעקסן און זכרונות פון מיין חרובער היים

„אלה תולדות" מיינע אין קריוויטש

„כעני בפתח" ווי אַ בעטלער אַן אביון, שטיי איך היינט — איבער דריי צענדליקער יאָר נאָך אַלעמען ביי מיינע מוח־שופלאָדן — אָנטרייבנדיק אין זכרון, אויפצובברענגען די אַלע שוין פון לאַנג פאַרשלאָפענע דערינערונגען וועגן מיין היים אין אונדזער שטעטל. אָן קיין שום באַמיאונגען ווער איך פאַרכאַפּט שוין תיכף פון ביטערן, פילנדן באַוווסטזיין און מאַכטלאָזן וויסן — אַז אַלעס איז שוין געווען און ניטאָ מער; עס איז גאָרניט געבליבן — ניט אין קריוויטש, ניט אין מיין געבורט־שטעטל; יאָ; עס איז טאַקע געווען אַ היים אַמאָל און שוין ניטאָ... אַלץ איז חרוב.

וואָס איז אויב אַזוי געבליבן נאָך צו דערציילן וועגן מיין היים אין שטעטעלע, וועגן קריוויטש צו רעדן? טראַכטנדיק בלויז וועגן דעם, פיל איך ווי האַרציקע וואַרעמע געפילן מיט אַן אומבאַגרענעצטער ביטערניש טוען מיר באַנעמען גלייכצייטיק. אַ הילפלאָזער צאָרן אויף אונדזער אָנמעכטיקייט און ראַטלאָזיקייט, צוזאַמען מיט אַ פּשוט גרויסער מענטשלעכער פרייד, אַ „יחדיו־געפיל" פון צוזאַמען זיין ביז צום לעצטן מאָמענט אין יענע פינצטערע און ביטערע טעג. צו פילן בלויז אַז מיר אַלע, יידן אין שטעטל — זיינען אין צרות געווען ווי אין נחמות, האָט אונדז געגעבן (און גיט) כוחות טראָץ אַלע דערנידערונגען, שיקאַנעס און

פאַמיליע־בילד פון משפחה בונימאָוויטש (בעת באַדאַנעס באַזוך פון קאַנאַדע) מיט משפחות שולמאַן און ציפּילעוויטש

פיין — ווי אַ מלאך פון אויבן געקנעלט און געשנעלט, געמונטערט און דערוועקט אויסצוטראָגן אַלץ און איבערטראָגן, דורכמאַכן לאַנגע שווערע וועגן אַבי לעבן צו בלייבן. כאָטש גורלדיק ביטער איז עס אויך היינט צו פילן, אַז בלויז אַ יחיד ביסטו אַן איינציקער פון כלל, דעצידירנד בלייבט דער פאַקט, אַז דו ביסט לעבן געבליבן מיט דיין פרוי און ייִנגערער טאָכטער נאָך און טראָץ אַזאַ מין ווייטן פאַרגייען פון יענער וואַרעמער היים. פלאָנטערן זיך דעריבער מיינע געדאַנקען און זכרונות, יאָגן זיך צווישנאַנאַנדער לעבן אויף רעפלעקסן און געפילן, אַלץ וויל קומען צום וואָרט און אויסדרוק. שטיי איך און פרעג מיר אַליין איינס און דאָס זעלבע: ווי אַזוי און פון וואָס אָנצוהויבן?

אַ לעבנשטייגער

אַ ייִד בין איך אַ פּשוטער — מענדל ראַבינאָוויטש הייס איך — אַ ייִד פון אַ גאַנץ יאָר. געקומען בין איך אין קריוויטש 1924 אַלס איידעם אין דער בונימאָ־וויטש־משפּחה. אַ שטעטעלע איז עס געווען גאָר אַ קליינס, ראַמען שמאָל און ענג — אַ ייִדיש אין אַ זייט פאַרוואָרפן שטעטעלע, ביי 100 ייִדישע משפּחות מיט גאָר אַ קליינער גרופּע קריסטלעכע פאַמיליעס; איינצלנע פּוילישע און אַ פּאָר ווייסרוסישע; אַ פּוילישער קלויסטער מיט אַ פּראַוואָסלאַוונער צערקווע ווי אויך — להבדיל אלפי הבדלות — אַ ייִדישער בית־מדרש, וואָס איז געווען שטענדיק דער שטאָלץ און גייסטיקער צענטער פונעם ייִדישן שטעטל. בקיצור: — אַ שטעטעלע אַ ייִדיש מיט אַן אָרעמער עקאָנאָמיק און איינגעשלאָסן אין גאָר ענגע באַגרע־נעצטע ראַמען. וואָרצלען פון שטעטלשער לעבנס־עקאָנאָמיק האָבן טיף געשטעקט אין קליינהאַנדל מיט לאַנדווירטשאַפטלעכער פּראָדוקציע פון אַרומיקע דערפער און פון ייִדישע קליינע ערד־אייגנטימער אָדער אַרענדאַטאָרן פון קליינע באָדן־שטיקלעך אין שטעטל. דאָך האָט מען ווי עס איז געמאַכט אַ לעבן. דאָס לעבן האָט זיך געפירט און יעדער איז געווען אַ „שמח בחלקו" — צופרידן מיט דעם, וואָס ער האָט געהאַט — אַבי עס זאָל ערגער ניט זיין! — אַ געפיל פון באַגנו־גענען זיך, וואָס האָט זיך אין שפּעטערע דרייסיקער יאָרן, ווען עס איז טאַקע ערגער געוואָרן, אַרויסגעוויזן פיל באַרעכטיקט.

איך האָב מיר קומענדיק אין שטעטל — אַ קראָם אַלס חתונה־מתנה אויסגע־שטאַט און אויסגעריכט, צווישן נאָך אַנדערע צען קרעמער מיט זייערע געשעפטן; די אַלע אַנדערע ייִדישע משפּחות זיינען אויך קליינהענדלער געווען, בעלי־מלאכהס; פאַרמיטלער, וואַלד־אָנגעשטעלטע און סעזאָן־ערדאַרבעטער. קיין שום עקאָנאָמיש־געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס און קולטור־אַנשטאַלטן האָבן יענע יאָרן (און אויך שפּעטער) בכלל ניט עקזיסטירט און ניט טעטיק געווען — אַ חוץ דער גמילות־חסד־קאַסע, וואָס האָט זיך אָרגאַניזירט צו ענדע פון צוואַנציקער

יאָרן. בוכפירער פון קאָסע איז געווען אונדזער מרדכי (חיים) טאוגער (אין ישראל היינט). אָט די אינסטיטוציע האָט זיך אַרויסגעוויזן אַלס זייער נוצלעך און לעבנסנויטיק; אַלעמען האָט זי פיל געהאָלפן. אויף אַ קורצער צייט איז יעדן מעגלעך געווען צו באָרגן — ביז 200 פוילישע זלאָטעס, וואָס איז פאַר יעדן קרעמער, קליינהענדלער אָדער בעל־מלאכה — געווען אַ גאָר בכבודיקע סומע, אַ גרויסע הלוואה, וואָס האָט מיטגעהאָלפן אָפּצואָטעמען און ווייטער טרייבן דעם שטענדיקן געראַנגל פאַרן מאַטעריעלן קיום.

עטאַטיזם[1] און אַנטי־יידישער קורס

ניט לאַנג האָט עס געדויערט. עטלעכע יאָר בלויז; אין אַלגעמיין איז שוין די לאַגע ערגער געוואָרן. מען האָט עס געפילט שוין קלאָר. דער פוילישער רעגירונגס־סיסטעם האָט זיך אַלץ מערער באַזירט אויף עטאַטיזאַציע. די רעגירונג האָט שוין פשוט זיך אַריינגעמישט אינעם עקאָנאָמישן לעבן פון יעדן יחיד און פרט — אויספלאַנירנדיק אומעטום אייגענע ווירטשאַפטלעכע מלוכה־קאָאָפּעראַטיוון, אַנגראָ־געשעפטן און קאָנצעסיע־באַגרענעצונגען — לויט אירע עקאָנאָמיש־פּאָליטישע אינטערעסן. צו די שטייערן, וואָס געבליבן זיינען נאָך גראַבסקיס עקאָנאָמישן רעגירונגס־סיסטעם, איז צוגעקומען אַלץ מער נייע און באַנייטע פאַראָרדענונגען — מיט וואָס מעגן יידן האַנדלען און וואָס איז פאַרווערט אונטער אַ שווערער שטראָף. באַלד איז מאָנאָפּאָליזירט געוואָרן אינגאַנצן טאַבאַק־האַנדל (פּאַפּיראָסן ווי סיגאַרעטן), ספּירט און בראַנפן־פּראָדוקציע. די אַלע קאָנצעסיעס זיינען פאַרשטענדלעך צוגענומען געוואָרן ביי יידן קודם כל. אָבער עס איז נאָך רואיק געווען. בולטע אַנטי־יידישע העצע האָט זיך נאָך ניט געפירט. אילוזאָריש האָט מען נאָך געהאָפט און געגלויבט, אַז די אַלע גזירות וועלן לינדערער ווערן. מיט דעם האָט מען זיך געטרייסט און ווייטער געטריבן דאָס לעבן. ניט געזען האָט מען און אפשר אויך ניט געוואָלט זען, דער גרויסער וואָלקן־קאָנצענטראַציע אויף אַלע הימלען פונעם יידישן לעבן.

1930 זיינען אויף אַ באַזוך געקומען צו אונדז אין שטעטעלע — מיין פרויס אַ שוועסטער מיט אַ 9־יאָריקן זון פון קאַנאַדע, כדי צו זען זיך מיט אירע עלטערן ווי אויך מיט אונדז. אָפּוויילנדיק מיט אונדז אייניקע וואָכן זיינען זיי באַלד צוריקגעפאָרן בלייבנדיק ביי דער מיינונג, אַז עס לעבט זיך אונדז רואיקער און לייכטער ווי זיי אין קאַנאַדע. עס איז בכלל קיין וווּנדער אויף דעם; איבער דער

[1] עקאָנאָמיש־ווירטשאַפטלעכער רעגירונגס־מעטאָד אויסצושפּרייטן אינטערווענץ און אַריינמישן זיך אויף אַלע געביטן פון עקאָנאָמיש־געזעלשאַפטלעכן לעבן; פאַרצושרייבן באַגרענעצונגען דער פּריוואַטער איניציאַטיוו — מאָנאָפּאָליזאַציע — און מלוכה־קאָאָפּעראַציע.

גאַנצער וועלט כמעט האָט געשטורעמט דאַן און געבושעוועט אַ שווער־עקאָנאָמישער קריזיס. געווען איז עס דאָך נאָכן באַרימטן קראַך פון „וואָלסטריט” 1929. אַלע אייראָפּעאישע גרויסמאַכטן זיינען געשטאַנען פאַר אַ פולשטענדיקן פינאַנסיעלן באַנקראָט. געווען זיינען אומעטום קריזיסן און אַרבעטסלאָזיקייט ווי אויך מאַטעריעלער מאַנגל. איז דען נאָך אַ ווונדער, אַז געפרייט האָבן מיר זיך שוין מיט דעם, וואָס מיר האָבן געהאַט?

ליידער איז אויך אָט די קליינע מינדע פרייד ניט געבליבן אונדז אויף לאַנג. 1933—1934 האָבן זיך שוין אויך ביי אונדז געוויזן אַנטיסעמיטישע העצער און אַגיטאַטאָרן, וואָס האָבן געפּרעדיקט — „סוווי דאָ סוועגאָ!” — דאָס וואָס ביז דאַן האָבן מיר געלייענט אין צייטונגען, וועגן זיך אָפּשפּילנדיקע געשעענישן אין אַנדערע שטעט און שטעטלעך — איז שוין אויך ביי אונדז, אַ לעבנס־ווירקלעכקייט געוואָרן און פאַר אונדזערע אייגענע אויגן זיך אָפּגעשפּילט. פריער האָבן זיך באַוויזן די „ערשטע שוואַלבן” בלויז פון אַנטיסעמיטישער העצע — אָנגעפאָרענע סטודענטלעך פון ווילנער אוניווערסיטעט, וואָס האָבן דערווייל וואָרטלעך נאָר אַגיטירט — אַז קריסטן באַדאַרפן אַלעס צו קויפן ביי קריסטן אויסשליסלעך און זיך מיט דעם באַגנוגנט. דאָס איז געווען אַ דירעקטער המשך פון דער גוט באַרימטער רעגירונגס־דעקלאַראַציע, וואָס איז פּובליקירט געוואָרן דורכן דעמאָלטיקן פּוילישן אינערן־מיניסטער, גענעראַל סקלאַדקאָווסקי; פאַרניינט האָט די דעקלאַראַציע און מיט האַלבן מויל פאַרוועירט דער פיזישער פּאָגראָמירונג פון יידישע געשעפטן, האַנדל און פאַרמעגן. אָבער אַן עקאָנאָמישער זעלבסט־פאַרטיידיקונג פון פּוילישער באַפעלקערונג — דורך אַן אָרגאַניזירטן „רואיקן” אַנטי־יידישן באָיקאָט, „אדרבא ואדרבא!” אַזוי איז געווען די ניי־פּראָקלאַמירטע עקאָנאָמישע פּאָליטיק פון דער פּוילישער רעגירונג. אַלס וויטערער דירעקטער פועל־יוצא זיינען געקומען נאָך אַנדערע אַנטי־יידישע געזעצן, ווי דאָס געזעץ פון מאַדאַם פּריסטער (אַ סיים־דעפּוטאַטין) קעגן דער „אוממענטשלעכער” יידישער שחיטה. געקומען זיינען זיי וואָס מערער מיטן געשלאָסענעם הסכם פון דער פּוילישער רעגירונג מיט דער היטלער־רעגירונג.

נאָך די אויבנדערמאָנטע „ערשטע שוואַלבן” האָבן אָנגעפאַנגען מער העפטיקערע העצעס און אָנרייצונגען פון פּויערן־מאַסן קעגן יידן. באַלד האָבן אָנגעהויבן יעדן מיטוואָך צום וועכנטלעכן מאַרק, אַראָפּצוקומען אָרגאַניזירטע גרופּן פון „אָזאָנצעס”[2] און „יונג־כאדעקעס”,[3] סטודענטן, גימנאזיסטן און פּויערן־יוגנט

[2] „אָבוז זיעדנאָטשעניאַ נאַראָדאָוועגאָ”. „אָ. ז. נ.” — קאָנצענטרירטע נאַציאָנאַלע פאַראייניקונג”.

[3] מלאָדזשעש כ. ד., „יוגנט פון קריסטלעכער דעמאָקראַטיע”.

פון אַרום. זיי האָבן אָרגאַניזירט פּיקעטן, וואָס האָבן אויסגעשטעלט זיך ביי ייִדישע „סטראַגאַנעס” און קראָמען — ניט צו דערלאָזן קיין שום קריסט אַריינ־צוקומען און קויפן חלילה עטוואָס ביי ייִדן. עס איז ניט אַדורך אַפילו איין זונטיק, אַז די דאָזיקע „פּויליש־נאַציאָנאַלע העלדן” זאָלן ניט מאַרשירן דורכן שטעטל מיט אויסגעשרייען: קיין פּאַלעסטינע גייט זשידעס! קיין מאַדאַגאַסקאַר! — ניט פאַרשמוצן און ניט פאַרדאַמען אונדזער הייליקע פּוילישע ערד!

אַלץ מערער און נאָך מערער איז די אַטמאָספער אַרום אונדז געדיכטער געוואָרן; עס האָט זיך געפילט ממש אַ שטימונג פון אַן ערב־פּאָגראָם. איז גאָר אַ וווּנדער, אַז דווקא פּוילן איז אויסגעוויילט געוואָרן דורך דער דייטשער נאַצי־פאַשיסטישער הידרע אַלס עשאַפּאָט און פאַרניכטונגס־פּלאַץ פון זעקס מיליאָן ייִדן?

יאָר נאָך יאָרן זיינען אַריבער,
פולע זיינען יענע גריבער,
און נאָך רויטער איז די ליים,
יענע ליים איז איצט מיין היים:
דאָרטן ליגן מיינע ברידער,
די געשאָכטענע אין שטוב,
די געשאָסענע ביים גרוב.
טיפע גריבער רויטע ליים —
כ'האָב אַמאָל געהאַט א היים.

שמואל האלקין: (טיפע גריבער רויטע ליים)

יוסף שמיר (שימענטשיק) / בני־ברק

עקאָנאָמיש און קולטור־געזעלשאַפטלעך לעבן אין שטעטל

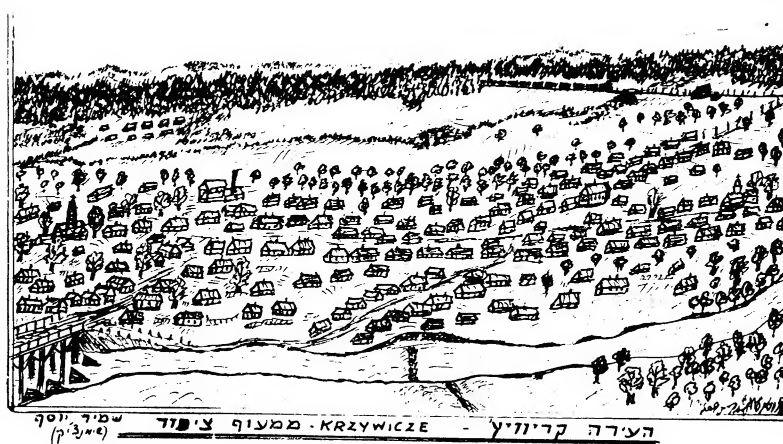
יידישע פרנסות

איך וועל מיר ניט פאַרנעמען מיט דער פראַגע, ווען און ווי אַזוי זיינען יידן אָנגעקומען אין קריוויטש דאָס איז אויך פאַרן צייטלעכן היסטאָריקער שווער פעסטצושטעלן; דער מאַנגל פון היסטאָרישע קוועלן, די דערוויטערונג און אָפּגעריסנקייט פונעם צענטער פאַר אָט די מקורות — ווי ווילנער מלוכה־אַרכיוון, ווי־סנשאַפטלעכע ביבליאָטעקן און אוניווערסיטעט־אוצרות — לאָזן איבער די אַלע פראַגן אומפאַרענטפערט. נאָר דאָס וויל איך אָבער דערמאָנען: אויפן בית־עלמין אין שטעטל, זיינען פיל אַלטע טיף אין דער ערד געזונקענע מצבות געווען, פון וועלכע שוין דעמאָלט אין פריסטע יוגנטיאָרן אונדזערע, איז שווער געווען צו דערקענען און לייזן די רעטעניש פון זייערע אויפשריפטן. כ׳געדענק נאָך, אַז יעדן יאָר, ווען צו תשעה באב און אלול־חודש, פלעגט ס׳גאַנצע שטעטל אויף „קבר־אָבות" קומען און מיר דערוואַקסענע קינדער און יוגנטלעכע האָבן אונדז פיל אָנגעשטרענגט (און אָן דערפאָלג) צו לייזן און בייקומען די געהיימענישן פון די אַלטע מצבות. אַלטע לייט אין שטעטל האָבן דערציילט, אַז די מצבות זיינען נאָך פון 17־טן יאָרהונדערט; מיר האָבן אין פולער נאַאיוויטעט אונדזערער פעסט געגלויבט אין דער פעסטשטעלונג, וואָס האָט פאַקטיש ניט געהאַט אויף וואָס צו שטיצן זיך. אַלע מיינע חברים און אויך איך האָבן זיך ניט געגריבלט דאַן אויב אין „פנקס הקהל" איז וועגן דעם געשריבן. דעם אמת זאָגנדיק ווייס איך ביז היינט ניט, צי איז אַזאַ מין פנקס געווען בכלל... וועל איך מיר דעריבער ווינטשנסווערטער פאַרנעמען מיט רעאַלן און קעגנוואַרטיקן (דעמאָלט) קריוויטש — ווי איך האָב עס געזען און געטעמט דער לופט זיינס — ביזן אומגעהויערן גרויסן מבול, ביז דער אימהדיקער גרויזאַמער ערד־ציטערניש...

ווי קליין דאָס שטעטעלע אונדזערס איז געווען — קלענער אַפילו פון דערבייאיקע שכנותדיקע שטעטלעך — איז עס דאָך געוואָרן אַ האַנדלס־צענטער פאַר דער גאַנצער אומגעגנט, אַ זאַמלפונקט פאַר „ירידים" און מארק־טעג; — אַ רעזידענץ פאַרן ציווילן פרידנס־געריכט און פאַרשיידענע אדמיניסטראַטיוו־אַמטן. אָבער וואָס שייך פרנסה־זאַכן האָט אָט דער גרויס־בכבודיקער זכות און אָנגענעמער פרעסטיזש פונעם שטעטל, זייער ווייניק געלייסטעט. דער עקאָנאָמישער געבוי פון דער יידישער באַפעלקערונג אין שטעטל, האָט זיך ניט אונטערשידן

פונעם יידישן עקאָנאָמישן לעבן אין אַלע אַנדערע שטעטלעך ; באַשעפטיקט האָבן זיך קריוויטשער יידן מיט אַלערליי מלאכהס — כאַראַקטעריסטישע פאַרן גאַנצן פוילישן יידנטום — סיי אין גרויסע שטעט און סיי אין קליינע שטעטלעך. זיי זיינען געווען שוסטער און שניידער, שטעפער, שמידן און בלעכער, גלעזער, סטאָליאַרעס, באָנדאַרעס, קרעמער און קליינהענדלער, ערד־אַרבעטער און בעלי־עגלות. עטלעכע יידישע משפחות אין שטעטל האָבן אַפילו אייגענע ערד געהאַט — אָפּגעקויפט פון יעגער אָדער אַנדערע גוטבאַזיצער ; זיי האָבן אַלעס פלייסיק אַליין באַאַרבעט און אויך געצויגן פון דעם חיונה אין אַ געוויסער מאָס אַנדערע האָבן געהאַלטן ערד אין אַרענדע און באַאַרבעט. אייניקע ווידער האָבן געהאַלטן מילך־פּאַכטן און אַפילו געאַרבעט אויך ביי גוטבאַזיצער. אין דער אונטערשטער שורה אָבער — פיל פאַכלאָזע לופט־פּרנסות, „מנחם־מענדלשע״. און ביי דעם ווי דער שטייגער איז „פון אַלע מלאכהס גאָר ווייניק ברכות״. פון אַלע באַשעפטיקונגען איז פּרנסה געווען גאָר בצמצום ; יוגנט האָט בכלל ניט געהאַט מיט וואָס זיך צו באַשעפטיקן. יעדע פאַמיליע האָט פיל מיילער געהאַט ביים טיש צום עסן. ניט שטענדיק אָבער, איז געווען פאַר אַלע גענוג. קורץ גערעדט ; אַ גאַנצע וואָך האָבן קריוויטשער יידן, בעלי־בתים, געוואַרט אויף פּדיון — קרעמער ווי האַנטווערקער זיינען אַרומגעלויפן נאָך אַ „גראָשן״, וואָס האָט אין אַלגעמיין אויסגעפעלט...

אין פאַרלויף פון א גאנצער וואָך האָט מען מיט גרויס אומגעדולד אָפּגעוואַרט דעם וועכנטלעכן מאַרק־טאָג, וואָס איז יעדן מיטוואָך צושטאנדגעקומען. שטענדיק איז עס געווען אַ טאָג פון גרויסן גערודער און האַנדל־וואַנדל. מען האָט אַרום און אַרום געסוחרט, אָבער געהאָלפן געוואָרן פון דעם איז מען זייער

העירה קריוויץ - KRZYWICZE · ממעוף ציפור
שמיד יוסף

וויניק. מערער פון אַ שטאַרק געקוועטשטער און געדריקטער פּרנסה אויף אַ גאַנצע וואָך האָט מען פון מאַרק־טאָג ניט געהאַט, טראָץ אַלע באַמיאונגען, וועלכע מען האָט זעלבסטפאַרשטענדלעך ניט געקאַרגט. אין משך פון דער וואָך האָבן אַלע קליינהענדלער איינגעקויפט טויזנטער אייער, עופות, פעל, פאַרשידענע האָר, געטריקנטע שוועמלעך, תבואה, ווי אויך רפואה־גראָזן. ביז צו ענדע פונעם מאַרק־טאָג זיינען אָט די סחורות אויספאַרקויפט געוואָרן צו גרויס־סוחרים און הורט־הענדלער — צו „ספּולקע"־מיטגלידער איבערהויפּט. דאָס איז געווען אַ מין קאָאָפּעראַטיוו, אַ שותפותדיקע אונטערנעמונג פון אייניקע בודסלאַווער יידן מיט פּרוכטבאַרער איניציאַטיוו און רעאַליזאַטאָרישע אָרגאַניזירונג־פעאיקייטן. זיי האָבן אין אַלגעמיין אַלעס אָפּגעקויפט און ספּעציעל באַזונדער, אַלץ פון לאַנד־ווירטשאַפט־פּראָדוקציע. אַלעס איז פאַרפּאַקט געוואָרן אויפסניי, צום באַן אָפּגעפירט און שנעל צעשיקט אין פּוילישע גרויסשטעט איבערן גאַנצן לאַנד. די „ספּולקע"־שותפים האָבן אויך אָנגעפירט מיט אַ גרויסן הורט־געשעפט פון שפּייז־מיטלען, וואָס איז באַרימט געווען איבערן גאַנצן אומגעגנט. עס איז אויך ווינטשנסווערט צו באַטאָנען, אַז צוליבן גרויסן מרחק פון שטעטל צו אַ גרויס־שטאָט, זיינען לעבנס־מיטלען ביי אונדז פיל ביליקער געווען ווי אין צענטראַל־פוילן.

אונדזער שטעטעלע האָט צווישן אַנדערע געשמט איבערן גאַנצן געגנט מיט אַרטיקלען פון אייגענער פּראָדוקציע און גרינוואַרג — ווי אוגערקעס — גרינע און איינגעזייערטע, בייגל, דאָס באַרימטע ברויטקוואַס א. אַ. אָט די אַרטיקלען זיינען געוואָרן טאַקע אויך קריוויטשער עקספּאָרט. אייניקע קריוויטשער יידן האָבן זיך פאַרנומען אויך מיט וואָל־בערשטעריי, פאָדעם־פאַרבעריי, ליענרייניקונג, פלאַקס און זוימען, וואָס זיינען געווען גאָר גאָר איינגעוואָרצלטע שטעטלשע באַשעפטיקונגען.

אַ זייער באַגלויבטער עווידענץ און אַ גאָר שיך־אינטערעסאַנטע שילדערונג וועגן דעם, האָב איך געפונען אין אויטאָביאָגראַפישן בוך — „60 יאָר לעבן" — געשריבן פון אַ געוויסן איסער קאַצאָוויטש, געבוירן אין 1854 ביי קריוויטש. זיין פאָטער, צייטנווייז — אַרענדאַר פון אַ קרעטשמע דאָ און דאָרט (אין אונדזערע קאַנטן), צייטנווייז — אַ מלמד; אַ געוויסע צייט אויך מלמד אין קריוויטש. געלעבט מיט דער פאַמיליע זיינער אין שטענדיקער נויט און דחקות. שוין גאָר פרי, אַ קינד נאָך, האָט דער יונגער איסער פאַרלאָזן זיין היים, אין חדרים און ישיבות געלערנט און אַליין אַרויס אויף לעבנס־וועגן. אין זייער שיינע און גאָר לעבעדיקע פאַרבן, ווערט געשילדערט אין בוך די „סוקנאַוואַלנע" און וואַסערמיל אין מאַלישקע — אַ דאָרף נאָענט צו קריוויטש — שוין מיט קנאַפּע 120 יאָר צוריק. דער אויטאָר פון בוך איסער קאַצאָוויטש האָט געוואַנ־

דערט איבער גאַנץ רוסלאַנד (און רוסיש פּוילן); געווען איינער פון די ערשטע אויסוואַנדערער קיין אַמעריקע — מיט דער עם־עולם־באַוועגונג אין לעצטע אַכציקער יאָרן פון פאָריקן יאָרהונדערט. ער איז באַפריינדעט געווען מיט „שלום־עליכם" און זיך אַדורכגעשריבן מיט אים. זיי זיינען בידע געווען אין איין עלטער כמעט. ער איז אויך אַ פּאָר מאָל צוריקגעקומען פון אַמעריקע אין רוסלאַנד און ווידער אויך אין אונדזערע קאַנטן — זוכנדיק מערער די אימפּולסן פון יידיש לעבן, וואָס האָבן אים נאָך דאַן, זייער געפעלט אין אַמעריקע. ענדלעך איז ער אין אַמעריקע ווידער אַוועק. אויך דאָרט געוואַנדערט און סוף כל סוף אַנטשלאָסן זיך דאָרט צו בלייבן. אין דרייסיקער יאָרן פון אונדזער יאָרהונדערט, איז ער דאָרט נפטר געוואָרן. זיין אויבנדערמאָנט בוך איז געוואָרן אָבער אַ גענויע און אמתע אָפּשפּיגלונג פונעם יידישן שטעטל אין ענגערן (טאָג־־טעגלעכן) פאַרנעם און היינזיכט.

לייענענדיק די אויבנדערמאָנטע אויטאָביאָגראַפיע, איז זייער לייכט צו אידענטיפיצירן און דערקענען קריוויטש, קורעניץ און דאלהינעוו (אַפילו ווען די נעמען וואָלטן ניט דערמאָנט ווערן) און נאָך שטעט און שטעטלעך פון אונדזער אומגעגנט. אין גאָר אַן איינפאַך־פּשוטער שפּראַך און גאָר אָן שרייבערישע פּרעטענזיעס, אָן אַ וועלכער עס איז סטיליזאַציע, גייט אַדורך פאַר אונדזערע אויגן דאָס לייב און לעבן פונעם יידישן שטעטל. און אויב אַפילו די אַלע געגעבענע שילדערונגען אַנטהאַלטן ניט אין זיך די דאָזיקע סובסטאַנצן פון א „כתריאליעווקע" אַלס סימבאָל און פּראָטאָטיפּן פון יידישן לעבן צי ווי „פונעם יאריד" ביים „שלום־עליכם" — אָדער ווי „קאַבצאַנסק־קבציאל" ביי מענדעלע מוכר ספרים אָדער ווי „דאָס שטעטל" ביי שלום אַש — איז עס אָבער די איין און זעלבע מאַטעריע; די זעלבע לעבנס־ווירקלעכקייט און אָט די זעלבע אמתן, פון אַ שפּרודלענדיק און וואקסנדיקן לעבן.

דאָס קולטור־געזעלשאַפטלעכע לעבן

די אָפּוועזנדע געמאכטע דערגרעסיע פון אונדזער עניך, ד. ה. קריוויטש האָט אונדז געלוינט; ס'איז נאָך עפּעס צו לערנען פון איסער קאַצאָוויטשעס „60 יאָר לעבן". אַ ליכטיקע אילוסטראַציע פון יידישער לעבנס־ווירקלעכקייט אין קריוויטש (און ניט נאָר פון דאָרט), וואָס איז ביסוד געבליבן אומפאַרענדערט אויך אין יענע יאָרן אונדזערע. די עקאָנאָמישע לאַגע אין שטעטל, די אַלע זייער באַשרענקטע און געדריקטע יידישע הכנסות, האָבן פאַרשטענדלעך שווער געווירקט אויפן קולטור־געזעלשאַפטלעכן לעבן, אין שטעטל. זיכער איז און גאָר קיין צווייפל, אַז דער קולטור־געזעלשאַפטלעכער פּאָטענציאַל און כוחות־רעזערוואַר איז באַדייטנד גרעסער געווען און מערער געקענט לייסטן — ווי עס האָט זיך

פאַקטאָגראַפיש אָפּגעשפּילט. אָביעקטיווע באַגרענעצונגען אָבער, אויך מיט סובּיעקטיוו־פאַמיליאַרע מאַטעריעלע באַדינגונגען, האָבן עס ניט דערמעגלעכט. די גאָר ענגע ראַמען (מען טאָר דאָך אויף איין מינוט אַפילו ניט פאַרגעסן, אַז קליין און ענג איז דאָס שטעטל געווען)... האָבן ניט דערמעגלעכט אַנטקעגנצוקומען די לעבנסוויכטיקע צרכים, די עלעמענטאַרסטע באַדערפעניש. יאָרנלאַנג האָט דאָס שטעטעלע ניט געקענט בילדן און אויסהאַלטן אַ לערן־שולע — אַ יידישע אָדער העברעאישע. די רעאַלע ווירקלעכקייטן פון אַן „עיירה נידחת", אַ ווייט פאַרוואָרפן שטעטל אַ קליינס אויפן ברייטן רוים פון „ווילענשצינע", — 180 קילאָמעטער מיטן באַן פון ווילנע; אַן 84 קילאָמעטער ביז סמאַרגאָן; קרוב פון אַ 40 קילאָמעטער קיין ווילייקע און ווייטער נאָכמער קיין סווענציאַן (און שוין אָפּגערעדט ביז צום „תחום המרחב" פון גלובאָקער ראַיאָן מיט קאָבילניק און דיסנע), האָבן ניט מיטגעהאָלפן אויסבויען אַ נאָרמאַלן קולטור־געזעלשאַפטלעכן לעבן. סיי אין דער פאַקטישער ווירקלעכקייט, סיי אין גייסטיקן אימאַזש איז אונדזער שטעטל געבליבן אָפּגעשטאַנען, „ישובניקיש" פאַרגרעבט און קולטורלאָז אין אַ באַדייטנדיקער מאָס. אַ צייטונג, אַ זשורנאַל און ווער רעדט שוין פון אַ ניי־דערשינענעם בוך זיינען געווען אַ „יקר המציאות". דער דראַנג און דורשט צום לעזן, זיינען גרויס געווען און גיי טו עפּעס, אַז אַ ביבליאָטעק און אַ לעזעצימער אַפילו איז נאָך אין שטעטל ניטאָ...* פלעגט אַ צייטונג אָדער אַ זשורנאַל ווי „הצפירה" און „העולם" צי „ווילנער טאָג", די „צייט" (רעדאַגירט פון צינציניאַטוס), אָדער „אָוונט־קוריער" איבערגיין פון האַנט צו האַנט — און צו קריגן פון ערשטער האַנט איז נאָר איין אַדרעס געווען — נחשון (בן הרב יהושוע) זוט ז"ל — דער שוואָגער פונעם לעצטן קריוויטשער רב מלכיאל פרצי זצ"ל און אונדזער ר' ישעיהו קאַצאָוויטש ז"ל.

ווי עס איז שוין איבנדערמאָנט געוואָרן האָבן יוגנטלעכע בחורים און מיידלעך אין שטעטל קיין שום צוקונפט־פּערספּעקטיוו און לעבנס־אויסזיכטן געזען פאַר זיך. ניט פרנסה־מעגלעכקייטן, ניט געזעלשאַפטלעך־קולטורעלע האָריזאָנטן. מיידלעך און בחורים זיינען דערוואַקסן און „ראויים לברכה" געוואָרן; עלטערן האָבן געבענקט נאָך דעם ביסל נחת — אָבער קיין אויסזיכטן חתונה צו האָבן און מאַכן אַ לעבן, האָט מען ניט געזען. אַרויסצורייסן זיך פון בינדנדע און פּענטנדע ווירקלעכקייט־ראַמען איז געוואָרן אַ טאָג־טעגלעכע נויטווענדיקייט! עס איז געוואָרן אַ דראַנג אויף עמיגראַציע — אַן אַלט־נייע דערשיינונג אויך אין קריוויטש. אַ גרויסער טייל פון שטעטלשער יוגנט האָט באמת עמיגרירט אין דער

* ווי זהבה סלאבאדסקי (זלאטקע שטיינגאָלד) גיט איבער, איז שוין פאַר איר עליה געווען אַן אָנהויב פון אַ ביבליאָטעק. — רעדאַקציע־באַמערקונג.

בריטער וועלט; יעדע שטוב אין שטעטל האָט שוין אפשר געהאַט איר טראַנס־אַקעאַנישן פאַרטרעטער, דעם פאָרשטייער „מעבר לים"...

אָבער איך קלויב מיר ניט באמת, דעם ענין עמיגראַציע צו באַשרייבן, ווייל באַהאַוונט און באַקאַנט מיט דעם בין איך באמת צו ווייניק, — איך ווייס עס בלויז פון לעצטע צוואַנציקער און דרייסיקער יאָרן פון אונדזער לויפנדן יאָר־הונדערט און ווייל די עמיגראַציע איז אַ מער עלטערע דערשיינונג, גלויב איך, אַז עס איז אַ זאַך פאַר לעבנגעבליבענע פון עלטערן דור. זיכער ווייסן זיי פון דעם אַ סך מערער פון מיר. וועל איך מיר דעריבער באַגנוגענען מיטן דערמאָנען נאָר יענע „בני מזל", וואָס האָבן זוכה געווען אָנצוקומען אויף „הכשרה", באַקו־מען סערטיפיקאַטן און עולה זיין קיין ארץ־ישראל.

אויך היינט געדענק איך נאָך וואָס פאַר אַן עכאָ האָט אין אונדזערע הערצער איבערגעלאָזט די עליה פון שלום און ראַשקע צוקערמאַן און נאָכדעם פון זלאַטקע שטיינגאָלד (היינט זהבה סלאָבאָדסקי) און מלכה גרינבערג. איך געדענק אויך וואָס פאַר אַ רושם עס האָט געמאַכט אין שטעטל דער קורצער באַזוך פון מעל־צער, וואָס איז אין 1928 געקומען זיך זען מיט די עלטערן זיינע און פאַמיליע. ווער קען שילדערן די באַגייסטערונג, די אַלע באַנקעטן! עפּעס אַ קליייניקייט? עס קומט דאָך איינער אַן אונדזעריקער, פון ארץ־ישראל אויף אַ באַזוך אין קרי־וויטש. קינד און קייט האָט מיט אים גערודערט; ער איז ממש אויף די הענט געטראָגן געוואָרן... ביים אָפּפאָר זיינעם צוריק, האָט די גאַנצע יוגנט אים באַ־גלייט ביז מאָלאָדעטשנע און דאָרט — אין דעם עס־זאַל פונעם באַנהויף אָפּגע־ריכט אים דעם לעצטן אָפּשייד־באַנקעט

— רעזומירנדיק אַלזאָ דעם לעבנס־סך־הכל פון אונדזער שטעטלע, אויסרע־כענענדיק און דורכזעענדיק די כמעט שטענדיק פּערמאַנענטע מאַנגלען פון טוג־קעלער און שאָטנהאַפטער עקזיסטענץ און לעבנס־קיום געשיכטע, וועט עס ווערן אַ גאָר שאַרפער אָפּנויג פון אמת, אויב עס וועלן ניט דערמאָנט ווערן אויך די ליכטיקע זייטן און ליכטשטראַלן, וואָס האָבן געוואַרעמט די הערצער און געמונ־טערט האָפענונגען — פאַרשטאַרקנדיק אונדזער גלויבן, אַז עס קען און וועט אויך זיין אַנדערש... די ליכטשטראַלן געפונען האָבן זייער פאַרקערפּערונג אין דער אַלגעמיינער צוגעבונדנקייט און געמיינזאַמען אַחריות־געפיל — אַלע פאַר איינעם און איינער פאַר אַלע. אין דעם געדאַנק, אַז אַלע — אָן אונטערשייד צווישן יונג און אַלט, רעליגיעז־פרום צי וועלטלעך־פריי אָדער יידיש־וועלטלעך און אינטעגראַל מיט דער גאַנצער טראַדיציע, ציוניסטיש געשטימט אָדער אנטי־ציוניסטיש, צי אַ־ציוניסטיש (פּאָלקיסטיש) — זיינען און בילדן איין געקניפּטע משפחה. נאָר אַזוי איז צו פאַרשטיין דאָס אַלגעמיינע פרייען זיך מיט עמעצנס אַ שמחה און די ווייטיקן פון אַלע, ביי יעדן אומגליק חלילה. ניט קוקנדיק אויף

דעם, וואָס יידן אין קריוויטש זיינען אין זייער אַבסאָלוטער מערהייט געווען רעליגיעז; חסידיש און טראַדיציאָנעל, שטרענג אָפּגעהיט זיך „בקלה כבחמורה" און דאָס גייסטיק־קולטורעל לעבן האָט זיך קאָנצענטרירט אין און אַרום „בית מדרש", האָט זיך דאָך געלאָזט מערקן אַ געוויסע פריי אויפנעמענדע אָפנקייט און טאָלעראַנץ, לגבי אַלע נייע בלאָזנדע ווינטן און אַנדערע שטימונגען אויף דער יידישער גאַס, ווי ציוניזם, וועלטלעכקייט און סאָציאַליזם. באַזונדערס האָט זיך אין שטעטל געפילט אַן אַלגעמיינע טאָלערירונג, אין באַצוג צו דער יוגנט. די יינגערע גענעראַציע — יוגנט מיט יוגנטלעכע איינגעשלאָסן — האָבן פראַנק און פריי פון „בית־מדרש"־בימה, פריידיקן געקענט זייערע אידייען און פאַרוויילונג־אַרטן. אָפטמאָל פלעגט זיך אַפילו אַ דיסקוסיע צעפלאַקערן, אַ וויכוח צווישן דורות וועגן אַלגעמיינער פּאָליטיק; ענינים פון ציוניזם און ארץ־ישראל אַרבעט, נאַציאָנאַלע פאָנדן ווי אויך אין באַצוג צו דער יידישער פּאָליטיק לגבי דער פּוילישער רעגירונג א. אַ. וו. דער שמועס פלעגט זיך פאַרציען און פאַרציען, צייטנווייז ביז שפּעט — אויף די גאַסן, גייענדיק פון „בית־מדרש" א היים...

צי קען עס דען מעגלעך זיין בכלל, אַז עמעצער פון אונדז לעבנגעבליבענע זאָל פאַרגעסן, ווי אַזוי אונדזערע עלטערן האָבן זיך „מוסר־נפש" געווען פאַר אונדז, פאַר אונדזער דערציאונג און בילדונג, מיר זאָלן עפּעס מערער אין לעבן דערגרייכן? מען האָט אַלץ געטון און געשפּאָרט, מען האָט געריסן פונעם ביסן, פון מעבל און בגדים — אַבי קינדער זאָלן קענען לערנען. ווי שוין אויבנדערמאָנט — איז קיין יידישע אָדער העברעאישע פאָלקסשול ניט געווען. קינדער פלעגן דאַרפן גיין צופוס אין זומערדיקע היצן און ווינטערדיקע פרעסט — קיין דאַלהינעוו. שוין אָפּגערעדט פון אַ מיטלשול, אַ גימנאַזיע! אָבער טראָץ אַלע שוועריקייטן האָט מען אויף דעם ניט געקאַרגט. שילער פון קריוויטש האָבן געלערנט אין ווילייקע און סווענציאַן, ווילנע און גראָדנע. אויך דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות, האָט אַלע יאָרן פון מיטלשול געלערנט אויסערן שטעטל (גראָדנע, ווילנע און ווילייקע) — ווי באַלד ער האָט פאַרענדיקט דעם לימוד אין „חדר".

אין מיטן פון דרייסיקער יאָרן, איז דורך אומגעהויער־גרויסע אָנשטרענגונגען פון אונדזערע עלטערן (וואָס געקליבן האָבן גראָשנווייז, „געריסן פון טויטע און לעבעדיקע" — ווי מען זאָגט, געמאַנצלט ביי קרובים און שטעטלשע אין אַמעריקע — אויפגעקליבן געלט און בוי־מאַטעריאַלן) אויסגעבויט געוואָרן אַ „תרבות"־שולע, וואָס האָט ניט זוכה געווען, נעבעך, דערעפנט צו ווערן אויף איין טאָג אַפילו. די געביידע איז שוין אויסגעפּאַרטיקט געוואָרן צום לערניאָר 1937־1936. מען האָט אָנגעהויבן אויך צוגרייטן דעם שול־אינווענטאַר. צוליב שטערונגען פון ווילנער קוראַטאָריום, וואָס האָט פאַרלאַנגט געוויסע ענדערונגען

אין דער געביידע און אונטערהאַנדלונגען מיטן צענטראַל־קאָמיטעט פון „תרבות" אין וואַרשע און זיינע פאָרשטייער אין ווילנע וועגן מאַטעריעלער הילף, האָט זיך דער ענין פאַרשלעפּט. אַז אַלעס איז שוין געווען דערלײדיקט; עס איז שוין אויך נאָמינירט געוואָרן אַ פּעדאַגאָגישער לייטער ווי אויך אַ לערערין; ס'איז שוין אויך באַזאָרגט געוואָרן דער לערער־געהאַלט אויפן ערשטן לערן־יאָר אין דער שולע — אויך איז שוין באַשטימט געוואָרן דער טערמין פון שולע־דערעפענונג — איז שוין ליידער צו שפּעט געווען... און שוין נאָך אַלעמען! אויף דינסטיק, דעם 5־טן סעפּטעמבער 1939 איז באַשטימט געוואָרן די פייערלעכע דערעפענונג פון דער שולע. פרייטיק, דעם 1־טן סעפּטעמבער האָט אָנגעפאַנגען די צווייטע וועלט־מלחמה.

צי וועלן מיר דען פאַרגעסן אַלע וווילטעטיקייטן פון שטעטלשע בעלי־בתים? די גמילות־חסדים קאַסע, וואָס איז מיט גרויסער און שווערער אָרגאַניזירונג־אַרבעט געגרינדעט געוואָרן? ווער געדענקט ניט די אַקציעס פאַר „מעות־חיטין" און „קמחא דפסחא", יעדן פאַר פסח און סתם קעגנזייטיקער הילף, ווען איינער אַ ייד איז געווען אין אַ צרה און אַליין, מיט אייגענע כוחות ניט געקענט אַרויס?... זיינען דען די אַלע אויבן אויסגערעכנטע איניציאַטיוו־פּלענער און אויספיר־טעטיקייטן, ניט געווען ליכטשטראַלן אין דער גראָער און שווערער וואָכעדיקייט פונעם שטעטל?

יאָ, עס איז גאָר קיין צווייפל! ווי געווינלעך אין אַלע שטעטלעך זיינען אויך ביי אונדז, פאָרגעקומען מחלוקת און קריגערייען ניט לשם שמים... כ'וועל אויך ניט זאָגן, אַז שטענדיק האָבן אין דעם געשטעקט פרנסה־אינטערעסן. אין אַ גרויסער מאָס זיינען „קלייזל־זאַכן" און ענינים פון עליה לתורה ביים דאַווענען — „שלישי", „ששי", ווי אויך „גבאות־אינטערעסן" און סתם קנאה ושנאה־אַנטאַגאָניזמען, וואָס קיין לעבעדיקער ישוב איז ניט געבליבן און בלייבט ניט ריין פון דעם אינגאַנצן. זיינער צייט האָב איך און חברים אין מיין עלטער אויף דעם געקוקט מיט ביטול און אפשר טיילמאָל אויך געלאַכט. היינט אָבער מוז איך מודה זיין, אַז איך קוק אויף דעם גאַנץ אַנדערש און אין אַ גרויסער מאָס, מיט פאַרגיביקייט און מחילה. נאָכן אַדורכטראַכטן און פארשטיין ווערט מיר קלאָר: אַלע קריגערייען און שטרייטן זיינען געווען קאָנצענטרירטע אויסדרוקן פון אַן אקומולירטער ענערגיע, וועלכע האָט מחמת די זייער באַשרענקטע ראַמען ניט געקענט געפינען אַנדערע וועגן, צו עטוואָס מער פּאָזיטיוו. איך פאַרשטיי עס און איך בין אַלץ מוחל מיטן גאַנצן האַרצן; מיט אויגן פאַרגאַפט בלייב איך שטיין פאַרקוקט אין דער ווייט און זוך אפשר אויך היינט אַ שאָטן בלויז, אַ סילועט נאָר, פון יענע טייערע, פשוטע יידן — וואָס זיינען אַוועק און פאַרשוווּנדן מיט זייער גאַנצער וועלט...

אַ לעבן אין קלעם אָן קיין שום אויסוועג

אויב ס׳מיינט עמעצער צו זוכן אין מיינע שורות, באַזונדערע אָפּזיכטן און כוונות אָדער אַן אַלגעמיינע אידעאַליזירונג־טענדענץ פון יענע באַגרענעצנדע און איינהאַלטנדיקע ווירקלעכקייט־באַדינגונגען, וועט ער זיכער זיך טועה זיין און בלייבן אַנטוישט. כ׳האָב אויפגעדעקט בלויז די אמתע לעבנס־ווירקלעכקייט, אירע שאָטנס ווי אויך איר ליכט. קוקנדיק אָבער היינט דורך אַ דערווייטערנדער פּערספּעקטיוו פונעם צייטפּעריאָד, וואָס איז אַוועק, מוז מען זיך אָנשטויסן אָן דער פעסטשטעלונג, אַז סוביעקטיווער ווילן פון יחידים אָדער גרופּן, האָבן ניט געקענט גובר זיין און בייקומען די אַלע אויבנדערמאָנטע מאַנגלען, חסרונות און באַגרענעצונגען פון אַ פאַרקריפּלטער לעבנס־ווירקלעכקייט. און זאָגן מוז מען דעם אמת: ווי די אַלגעמיינע עמיגראַציע, אַזוי אויך די עליה אין ארץ־ישראל זיינען צוליב אָביעקטיווע באַדינגונגען, ניט געווען בכוח פונאַנדערצובינדן און לייזן די פּראָבלעמען פון יידישער לעבנס־שטענדיקער צוקונפטלאָזיקייט אין שטעטל.

צוליב פּאָליטישע אינטערעסן פון דער פרעמדער מאַנדאַט־רעגירונג אין ארץ־ישראל און סערטיפיקאַטן־סיסטעם, זיינען עליה־טויערן פאַרן גרעסטן און דעצידירנדן טייל פון יידישע מאַסן געבליבן געשלאָסן. אויך די אויפנעמענדע אימיגראַציע־לענדער האָבן זייערע טויערן פאַרמאַכט פאַר אַ מאַסן־עמיגראַציע; זיי האָבן אַריינגעלאָזט בלויז לויט אַ יערלעכער קוואָטע — וואָס איז מיט דער צייט זייער און זייער איינגעשרומפּן געוואָרן. נאָכן אויפגאַנג פון היטלעריזם און נאַציזירונג פון דייטשלאַנד, איז די קוואָטע ממש נישטיק געוועזן.

עס איז אַלעמען באַקאַנט פון זכרון אויך היינט, די סדרה פון אינטערנאַציאָנאַלע קאָנפערענצן — צושטאַנדגעקומענע מיט דער איניציאַטיוו פון פעלקערבונד און פליטים־פאָנדן אין זשענעווע, עוויאַן און בערמודאַ צווישן די יאָרן 1936—1939 (און אויך שפּעטער), וואָס האָבן זיך אויסגעלאָזן פּרוכטלאָז. דאָס דייטשע יידנטום און גרויסע טיילן פון צענטראַל־אייראָפּעאישן יידנטום האָבן שוין געלעכצט און געקרעכצט אונטערן יאָך פון נאַצישן רעזשים — געפעלט אים וואָס מערער, אַפילו אויך אָן אַ פאַקטישער און פיזישער אָקופּאַציע. אויפן צוקונפט־האָריזאָנט האָט קיינער נאָך ניט געזען דעם נאָענטן אומקום און פורענות; אָבער דאַכאַו און בוכענוואַלד זיינען שוין געוועזן... די שפּאַנישע דעמאָקראַטישע רעפּובליק איז שוין צעפלינדערט געווען און אין טייכן בלוט דערטרונקען — אָבער די דעמאָקראַטישע מערב־מדינות האָבן נאָך אַלץ געזוכט אַ טעריטאָריע, וואָס זאָל ווידער ווערן אַ „נאַכט־אַזיל״, אַ צייטווייליקער פאַר יידן... ניט די „נאַציאָנאַלע היים״ אין ארץ־ישראל — וואָס איז גאַראַנטירט געוואָרן

דורכן פעלקערבונד און פעלקער־טריבונאַל אין נאָמען פון פעלקער־רעכט — האָט געדאַרפט פאַרוואַנדלט ווערן אַלס דער איינגלידערונג־צענטער פאַר יידן צו אינטעגראַציע און איבערפלאַנץ, ניט די גרויסמאַכטיקע אַמעריקע מיט איר גרויסן יידישן קיבוץ — נאָר מאַדאַגאַסקאַר, ניי־גוויניי ווי אויך ערגעץ אַ פאַרוואָרפן זייט פון אויסטראַליע...

אַלע גרויסמאַכטן האָבן פלוצים מורא געקריגן און ניט געוואַגט אַרויס קעגן היטלערן און באַנוצנדיק זייערע כוחות, צווינגען אים צו ענדערן זיין אויסראָטנדיקע פּאָליטיק לגבי יידן. צוליב עגאָיסטיש־עגאָצענטרישע סיבות האָבן זיי אויך זיך אָפּגעזאָגט פון אַריינלאָזן יידן אין זייערע לענדער. דאָס איז געווען דער אויפטו פון ליבעראַל־דעמאָקראַטישן פראַנקלין רוזוועלט... פון מאַקדאָנאַלד און טשעמבערליין אין ענגלאַנד; פון לעאָן בלום, דעם ייד און זיינע שפּעטערדיקע יורשים (ווי עדוואַרד דאַלאַדיע און פּיער לאַוואַל א. אַ.). וועלנדיק אָפּהיטן אַזוי דעם שלום אויף דער וועלט, איז געוואָרן דער מינכען־פּאַקט און טשעכאָסלאָוואַקיע, אויף הפקר געלאָזט. אַ דירעקטער רעזולטאַט פון דעם, איז געווען די מאָלאָטאָוו־ריבענטראָפּ־פאַרשטענדיקונג (ריכטיקער געזאָגט, סטאַלין־היטלער־אָפּמאַך). טריט ביי טריט אַזוי, איז דערמעגלעכט געוואָרן דער אומקום און חורבן אויף דער וועלט און אויף יידן, פאַרניכטונג... האָבן דען די דאָזיקע אונטערהאַנדלונגען און טעריטאָריע־זוכענישן ניט צו פאַרשטיין געגעבן היטלערן, אַז יידיש בלוט איז הפקר און לגבי יידן איז אַלץ דערלאָזבאַר?

רעזומירנדיק דעריבער אָט דעם אַלגעמיינעם באַלאַנס פון פאַר־מלחמה געשעענישן, פאַרן וועלטקריג און אויך נאָכדעם, ווערט קלאָר — אַז די פאַראַנטוואָרטלעכקייט פאַרן פאַרגאָסענעם יידישן בלוט, פאַרן חורבן און אומקום — טראָגן די אַקטיווע רוצחים, ווי אויך די פּאַסיווע שטילשווייגנדע צושויער און באַאָבאַכטער — וואָס האָבן פיל געקענט העלפן און ראַטעווען... און ניט געטון גאָרניט.

כאַראַקטעריסטישע טיפּן
געשעענישן און עפּיזאָדן

זיצנדיק און באַלאַנסירנדיק אַזוי ליכט און שאָטן פון מיין אַמאָל געווען שטעטל, נעמען מיך אָניאָגן פּנימער באַקאַנטע, באַליבטע, פון ווייטער פאַרגאַנגענהייט, פון קינדער־יאָרן — וואָס האָבן געדרימלט ביז אַהער אין מיינע זכרון־פאַלדן איינגעקריצט. און אָט שוועבן שוין פאַר מיינע אויגן בילדער, דערינערונגען, כאַראַקטעריסטישע שטריכן פון מענטשלעכע פּנימער, עפּיזאָדן און פּאַסירונגען. אייניקע פון זיי וועל איך מיר באַמיען צו שילדערן — כאָטש מיין ווי־

דער־שילדערונגס־קראַפט איז צו שוואַך און גאָר פּראָבלעמאַטיש איז עס פאַר מיר היינט צו שילדערן — ווי כ׳האָב זיי געזען און אויפגעכאַפּט מיט אויגן קינדערישע און יוגנטלעכע, אין יענע יאָרן.

ר׳ לייבע בונימאַוויטש — מיין חדר מלמד

איינער פון די ערשטע טיפן, וואָס איך געדענק — איז ר׳ לייבע דער מלמד; אין „עזרת־נשים״ פון בית־מדרש, אויבן איז געווען מיין „חדר״, ווו גע־לערנט האָב איך מיינע ערשטע לערניאָרן. ביים לאנגן טיש, לענגאויס דער פּרויען־שאַלקע אויבנאָן — איז געזעסן ר׳ לייבע, אַ הויכער עטוואָס געבויגע־נער ייד מיט אַ שיינענדער הדרת־פּנים און באַוואַקסן מיט אַ פּאַטריאַרכאַלער שנייוויסער באָרד. ער איז שוין דאַן אין מיינע חדר־יאָרן געווען אין טיפן עלטער; ער האָט אָבער טראָץ דעם געהאַט אַ שיין־ראַזן פּנים, וואָס האָט שטענ־דיק אַנטקעגנגעטראָגן אַ גוטמוטיקן שמייכל — רעאַליזירנדיק אומאויפהערלעך דעם פּסוק „לעולם יהא אדם נוח לבריות ואל יהא נוטה לכעוס״ — שטענדיק זאָל אַ מענטש זיין צוגענגלעך־גוטמוטיק צו מענטשן און ניט געוויגט זיין לייכט און שנעל אריינפאַלן אין כעס אַריין... זיינע אויגנבליקן, די גאַנצע געזיכט־איינ־שטעלונג האָבן אָן אויפהער אויסגעדריקט אַ נאָכגיביקער גוטהאַרציקייט און פאַר־גיביקייט. זיינע תלמידים — קינדער, וואָס האָבן ביי אים געלערנט, האָט ער מיט גרויס כוונה אויפגענומען און אָן קיין שום קאָמפּראָמיסן געלערנט; לגבי לער־נען — האָבן קיין שום פּשרות עקזיסטירט. ער איז טאַקע געווען אַ דערציער און אַ זייער באַהאַוונטער אינטואיטיווער פּעדאַגאָג. ער האָט געוווּסט שטענדיק ווי אַזוי צו געווינען די קינדער־הערצער, און כדי דאָס לערנען זאָל ניט ווערן צו טרוקן און גאָר לאַנגווייליק, האָט ער אונדז דערציילט מעשיות און משלים פון תנ״ך, פאַבולן פון „מדרשי חז״ל״ און אגדה. דערביי זיינען מיר שטענדיק זיצן געבליבן רואיק — שלינגענדיק מיט אָפענע מיילער יעדן וואָרט, ניט ווע־לנדיק פאַרלירן דעם מינדעסטן שאָרך פון זיינע ליפּן און גאַרנדיק צו הערן נאָך און נאָך...

באַזונדערס האָבן זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון מעשהלעך פון גבורה און געוואַגטקייט וועגן תנ״ך־העלדן און גבורי־ישראל. מיין מלמד ר׳ לייבע האָט אויך געהאַט אַ גאָר אויסערגעווינלעך שיינעם האַנטשריפט; אותיות ווי פּערל, אמתע קאַליגראַפיע! ווי אַ קינסטלער. יידן אין שטעטל פלעגן קומען אים בעטן אָנשרייבן זייערע בריוו צו קרובים אין אויסלאַנד איבערן ים. ער האָט קיינעם ניט אָפּגעזאָגט; שטענדיק, מיטן גוטמוטיקן שמייכל האָט ער יעדער ביטע אויסגעפילט און צופרידנגעשטעלט. איינמאָל, אַ ווינטערדיקן פרייטיק — פון

בית־מרחץ גייענדיק אַהיים האָט ער זיך פּלוצלונג אַנידערגעבויגן און אויסגע־
הויכט זיין נשמה. יהא זכרו ברוך! זאָל געבענטש פאַרבלייבן זיין געדעכעניש!

איטשע־וועלוול (יצחק זאב) צדיק ז״ל

אַ ייד אַ בעל־מלאכה, אַ שוסטער, אָבער אַ תּלמיד־חכם, אַ גדול בתורה און מעשים טובים. אַ זייער באַשיידן־עניוותדיקער מענטש. ווער קען דען אָפּמעסטן און אָפּשאַצן, וויסן און דערגייך אַלע וועגן און גלגולים־וואַנדלונגען פון גייסטיקער דערהויבנקייט ביי מענטשן? אפשר איז ער גאָר געשטאַנען אין גייסטיקער אָנ־געהעריקייט מיטן (פון גאָר ווייט) גרויסן תּנא און תּלמיד פון רבי עקיבא — רבי יוחנן הסנדלר? (אַזוי ווי ער אַ שוסטער...) ר׳ איטשע־וועלוול איז שטענדיק טריי געבליבן זיין לעבנס־אימפּעראַטיוו: „אהב את המלאכה ושנא את הרבנות — ליב האָבן זאָלסטו דיין אַרבעט און פיינט האָבן די רבנות״. צוזאַמען מיטן שוואָגער זיינעם יעקב, האָט ער זיין גאַנצן לעבן געאַרבעט ביים שוסטער־וואַרשטאַט. קיינמאָל ניט געוואָלט אָנקומען צו קיינעם און ניט פאַלן עמעצן צו לאַסט.

ווי פולקאָם און האַרמאָניש האָבן זיך אין זיין פּערזענלעכקייט פאַרקערפּערט די דריי הויפּט־יסודות און גרונטווערטן פון ידישער וועלט און לעבנס־אַנשויאונג: תורה, עבודה, גמילות־חסדים. וואָס אָנבאַלאַנגט תורה — איז איטשע־וועלוול אַ למדן געוועזן טאַקע; לויט זיינע פולקאָמע ידיעות, האָט ער זיכער געקענט ווערן אַ רב. יעדן טאָג — אין צווישנצייט פון מנחה און מעריב איז ער ביים טיש אין בית־מדרש געזעסן, אַ בלאַט גמרא אָדער משניות געלערנט און דערקלערט — לייזנדיק דערביי שווערע „קושיות״ און פונאַנדערבינדנדיק פאַרפּלאָנטערטע „סו־גיות״ פון „הלכה״.

וואָס אָנבאַלאַנגט אַרבעט — איז שוין געזאָגט געוואָרן, אַז ער האָט געאַר־בעט שוסטעריי און פון דעם געהאַט „חיונה״ בכבוד פאַר זיך און זיין פאַמיליע. און וואָס שייך צום דריטן הויפּט־יסוד, ד. ה. גמילות־חסדים — האָט ער אויפגענומען אַלס ערשטן הויפּטווערט און יסוד פון ידישן מאָראַל. ער האָט זיך קיינמאָל ניט אָפּגעזאָגט פון געבן אַ גמילות־חסד. אַ פרידלעכער מענטש, אַ ליבהאָבער פון מענטשן — פול מיט „אהבת־ישראל״. אויך ביים דאַוונען האָט ער זיך אויסגעזונדערט מיט זיין אָריגינעלן לעבנסבליק און ספּעציפישער האַלטונג. קיין סטאַבילן פּלאַץ אין בית־מדרש, האָט ער ניט געוואָלט האָבן אין אַלגעמיין; ער האָט זיך געהאַלטן ביי דער מיינונג, אַז בשעת תפילה דאַרף מען שטיין בלייבן אָן (אַ הפסקה) ביים אַריינגאַנגס־טיר אָדער ביי דער הינטערוואַנט אַנטקעגן ארון־קודש. ער איז טאַקע שטענדיק שטיין געבליבן ביי דער וואַנט — אַווו עס איז אין ווינקל געשטאַנען די אַלטע און גרויסע ספרים־שאַנק — פול מיט ווילנער ש״ס;

משניות עין־יעקב און אַנדערע ספרי־קודש. צוויי גרויסע טירן פלעגן זיך עפענען דעם ארון אַנטקעגן, ווו שטענדיק געווען איז איטשע־וועלוול צדיק.

דעם גאַנצן טאָג אַ חוץ תפילה־שעהן האָט ער פאַרבראַכט ביים וואַרשטאַט־טיש און געשוסטערט. שטענדיק האָבן זיך פון דאָרט אין דער ווייט געטראָגן ניגונים פון שבתדיקע „זמירות", תפילות פאַרשידענע און סתם חסידישע מאָטיוון. צוזאַמען מיט אַלע יידן פונעם שטעטל איז ער מיט זיין פרוי און קינד אומגעקומען דורך מערדערישע הענט פון נאַציס מיט זייערע מיטהעלפער ימח שמם וזכרם!

הירשל קאַצאַוויטש מיט דער פרוי און אייניקל

פאַרשאָלטן זאָלן בלייבן אויף אייביק די רוצחישע הענט, וואָס האָבן אָט אַזאַ מין מענטשן־ליבהאָבער אומגעבראַכט.

הירשל דער פרודניקער

נאָענט צו תפילה־שעהן פלעגן יעדן טאָג די בית־מדרש־זיצער פון גאָר ווייט נאָך, אַזש פון עק מיאדלער גאַס, דערהערן אַ מין זשומענדער סקריפּעניש פון שווערע שטיוול־טריט אויפן ברוק; אַ לאַנגזאַם־איינטאָניקער שלעפּעניש פון אַלטע מיד־אָנגעהאָרעוועטע פיס... אַלע האָבן שוין פאַרשטאַנען און געוווּסט, אַז דער אַלטער הירש אָדער ווי מען האָט אים גערופן — דער פרודניקער, איז אויפן וועג צום בית־מדרש. ער איז שוין געווען גאָר אַן אַלט־פאַרעלטערטער יד — פון יאָרנלאַנג אַליין שוין טיפגעבויגן. מיט אַ שטעקן הינטער די הענט אויפן פּלייצע אָנגעשפּאַרט — האָט ער נאָך געשלעפּט ביי איבער 110 לעבנס־

יאָרן זיין שווערן לעבנס־יאָך, וואָס האָט אין באַצוג פון אַזוי פיל לאַנגע יאָרן זיינע, אויסגעזען — ווי אַן אָפּשפּיגלונג פון לאַנגן שווערן יידישן גלות...

ער איז געבענטש געווען מיט אַן אויסערגעוויינלעך גוניאַלן זכרון און טראָץ זיין טיפן עלטער האָט ער געדענקט געשעענישן און עפּיזאָדן פון זיינע קינדער־ און יוגנט־יאָרן ווי אויך אַלע שפּעטערדיקע לעבנס־קאַפּיטלען זיינע. קיינמאָל איז ער ניט אַליין געבליבן זיצנדיק אין בית־מדרש; שטענדיק פלעגן אים אַרומרינגלען יונג און אַלט, אויסצוהערן פון אים מעשיות פון לעבנס־דערפאַרונגען, לעגנאַויס זיין לעבנסוועג. ווי גוטווייליק ער פלעגט דערציילן וועגן מעשים פאַרבונדענע מיט שטעטלשע בעלי־בתים — אין צייטן פון פוילישע אויפשטאַנדן, פון רוסיש־יאַפּאַנישן קריג, ערשטער וועלט־מלחמה א. אַ. וו.

דעם סוד פון אריכות־ימים זיינער האָט ניט געוווּסט קיינער, אַפילו אויך ער אַליין; אפשר האָבן די שווערע לעבנס־באַדינגונגען אין שווערער נויט און אָרעמקייט, פיל פאַרהאַרטעוועט זיינע כוחות. אין גאָר טיפן עלטער, אָנגעזעטיקט לעבנס־דערפאַרונגען צו גענוג און פיל נסיונות מיט שווערע ביטערנישן אויסגעשטאַנען — האָט ער זיך איינמאָל ביי זיין שמירה־אַרבעט אין אַ פּרוכטסאָד צוגעקילט און קורץ נאָכדעם, נפטר געוואָרן פון אַ לונגען־אָנצינדונג.

משה־אברהם קאַידאַנאָוו דער בעל־קורא

אָט שוועבט אַרויס און קומט אויף פון זכרון־פעלדן מיינע, נאָך אַ ליכטיקע געשטאַלט פון „בעל־קורא" ר' משה־אברהם קאַידאַנאָוו ז״ל — אַ ייד אַ ניט הויכער, אַטלעטיש און פעסט געבויט מיט אַ ראָזן געזיכט, אַרומבאַצירט פון אַ פאַטריאַרכאַלער ווייסער באָרד, קענען האָבן איך אים שוין גאָר לאַנג געקענט — נאָך פון מיינע „חדר״־יאָרן. צוליבן גאָר ווערט פיינעם און אָנגעזעענעם אויסזען און זייער שיינער שטימע זיינער. זיין גאָר אויסערגעוויינלעך־שיינער באַריטאָן האָט פאַר אים אָפּגעקויפט לעבנסלאַנג דער „קריאת התורה" און ער איז געוואָרן דער שטענדיקער „בעל־קורא". מיין אויבנדערמאָנטער חדר־מלמד ר' לייבע ז״ל האָט אונדז שטענדיק אויפמערקזאַם געמאַכט, אַז לייענען און מעביר סדרה זיין טראַפּאַקצענטירט — דאַרף מען פון ר' משה־אברהם לערנען.

אויף גאָר אַ באַזונדערן אופן האָט זיך מיר איינגעקריצט אין זכרון דער פאָלגנדער פאַל, וואָס איז פאַרבונדן מיט ר' משה־אברהם: אין אַ געוויסן טאָג איז אין קריוויטש אָראָפּגעקומען אַ קאַטויליש־גייסטלעכע מיסיע מיטן ווילנער פוילישן בישאָף (ביסקופּ) אין דער שפּיץ. דער פוילישער קלויסטער אין שטעטל און קריסטן פון דער גאַנצער אַרומיקער פּאַראַפיע האָבן איינגעאָרדנט אַ פייערלעכן קבלת־פנים צו וועלכן, ווי עס איז אָנגענומען, האָט מען איינגעלאַדן אויך יידן פונעם שטעטל — אָנטיילצונעמען. די יידישע געמיינדע האָט דעלעגירט צום

קבלת־פנים ביים אַריינפאָר אין שטעטל — צוויי פאָרשטייער אַלס שליחי־ציבור פון ידישן שטעטל: דעם שטעטלשן רב — ר׳ מלכיאל פרצי און ר׳ משה־אברהם קאידאַנאָוו זצ״ל.

מיר דערוואַקסענע קינדער און יוגנטלעכע האָבן זעלבסטפאַרשטענדלעך ניט געקענט פאַרציכטן אויף דער שמחה. נאָך ווי זיינען מיר אָנוועזנד געווען! שיין און שטאָלציק־ווערט ווי אַ מאַגנאַט איז ר׳ משה־אברהם געשטאַנען — אין שוואַרץ־סאַמעטן קיטל מיטן הויכן צילינדער אויפן קאָפּ — מיט אַ ספר־תורה אין האַנט און אויף אַ זילבער־טאַץ ברויט מיט זאַלץ, רעפּרעזענטירנדיק ערנפול און הדרת־כבודיק דער יידישער באַפעלקערונג אין שטעטל און תורה פון יידישן פאָלק, וואָס איז אויך אַ ווערטער און חשובער גרונט־פילאַר פון קריס־טנטום. ביז היינט קען איך ניט פאַרגעסן די פאַרגאַפטע און דערשטוינטע פּני־מער פון די פּאָליאַקן און אַנדערע קריסטן — דערזעענדיק ווי זייער ביסקופ בכבודו ובעצמו, איז אַרויס פונעם אויטאָ מיט וועלכן ער איז אָנגעקומען און צו ערשט צוגעגאַנגען צו ר׳ משה־אברהם אַ קוש געטאָן די תורה זאָגנדיק אַ ברכה אין אָריגינעלן „לשון־קודש״. ער האָט אויך אויסגעביטן באַגריסונגען מיטן רב און אַנדערן יידישן פאָרשטייער און ערשט נאָכדעם געווענדעט זיך צום קריסט־לעכן פובליקום —— מיטן „ניעך בענדזשע פּאָכוואַלאָני יעזוס כריסטוס!״...

ווי מען דערציילט — איז ר׳ משה־אברהם אַפילו נאָך דער גרויסער שחיטה (אין י״א איר תש״ב) טראָץ דעם, וואָס ער איז מערדערלעך צעשלאָגן געוואָרן פון היגע קריסטן און געהילף־פּאָליציאַנטן און באַוווסטלאָז געבראַכט געוואָרן אין

די מצבה פון הירש קאצאוויטש דער פרודניקער

געטאָ — געבליבן אויך נאָכדעם שטאָלץ און מוטיק ביי זיך; ניט בויגנדיק זיך, ניט אָפּקערנדיק זיך רעכטס אָדער לינקס איז ער געגאַנגען גלייך צו צוואַנגאַרבעט ווי צו תורה־דינסט, צום „קריאת התורה". מיטן צונאָמען „בעל־קורא", איז ער אויך דאָרט, אין דער שחיטה פון קורעניץ ווי קלאַראַ שוד גיט איבער, נאָכדעם ווי זיין טאָכטער און אייניקלעך האָבן אַריבערגענומען אים אַהין אומגעקומען מיט זיי אַלע צוזאַמען.

ר' שבתי — דער אַלטער שוחט

אַן אייגנאַרטיקער טיפּ, אַן אוניקום ממש, איז געווען אונדזער אַלטער „שוחט, ר' שבתי ז"ל. איך ווייס ניט, צי איז מיר בכלל דערלויבט עטוואָס דערציילן וועגן אים, ווען מיינע ידיעות וועגן דער פּערזענלעכקייט זיינען ליידער אַזוי נישטיק קנאַפּ און גאָר אומגענוגנד. איך האָב אים קענען געלערנט אין שפּעטערע יאָרן שוין אַלס יוגנטלעכער שילער, וואָס האָט געלערנט אויסערן שטעטל און געקומען אהיים אויף יום־טובים און לימודים־פּעריען. עס איז ווייניק צייט געבליבן צו באַאָבאַכטן; אויך דעריבער זיינען מיינע ידיעות וועגן אים באַגרענעצט. דאָך ווייס איך עס זיכער; אויפן וואָכעדיקן גראָען טאָג־טעגלעכן קאָלאָריט פונעם יידישן לעבן אין שטעטל, איז ער געבליבן אַן אָריגינאַליטעט. ער איז געווען אַ מין שבת־יומטובדיקער ייד, ניט אָפּגעריסן חלילה פון טאָג־טעגלעכע, הוויות העולם אָבער שטענדיק מיט „נשמה־יתירה". וויפל אינערלעכע קעגנזאַצן האָבן זיך אין דער פּערזענלעכקייט צונויפגעגאָסן און פולשטענדיק האַרמאָנירט! אָרטאָדאָקסיש־טראַדיציאָנעל, חסידיש־פרום און אָפן גלייכצייטיק אויפצונעמען נייעס — כמעט משכיליש געשטימט. א כלי־קודש־מענטש, אַ שוחט, אָבער דערצו אַויך אַ בר־אוריין געווען, אויסערגעוויינלעך געקענט זיך אָריענטירן אין אַלע מינים „שוואַרצע פּינטעלעך". אַ „יודע נגן" פון יידישער ליטורגיע און באַהאַוונט אויך אין אַלגעמיינער מוזיק. איז עס דען אַ צופאַל, אַז ביי אים אין שאַנק האָט מען געקענט געפינען — נעבן ספרי־קודש אַ יידיש צי העבראעיש בוך פון י. ל. פּרץ צי נ. סאָקאָלאָוו אָדער אַ צייטונג? זיין גרויסער שטאָלץ איז אָבער געווען אויף דער פּיאַנאָ אין שטוב — אויף וועלכער ער פלעגט שפּילן „חזנות" און ליטורגישע ווערק, פאָלקסלידער ווי אויך עטוואָס פון אלגעמיינער מוזיק.

קלייבנדיק און קאָנצענטרירנדיק מיינע דערינערונגען וועגן אים, שטייען פאַר מיינע אויגן די זעלבע יידן שבת־יומטובדיקע ווי אין פּרצס „גאָלדענע קייט" — איינגעטונקט טאַקע גאָר טיף אין אַלע „עמק הבכא" פּראָבלעמען פונעם וואָכעדיקן לעבן און גלייכצייטיק העכער, „נשמה־יתירההדיק" גייסטיק און מאָראַליש געלייטערט. (אָט אַזוי זיינען דאָך יידן געווען אין אונדזער היימשטעטל און

אומעטום. ווער יעדן טאָג, אַ גאַנצע וואָך און שטענדיק און ווער אין שבתים בלויז...) באַזונדערס לעבן נאָך אין מיין זכרון, די שבת־צונאַכטן ביי אים אין שטוב, ווען זיינע שטוביקע מיט אייניקע שכנים און פריינט, פלעגן זיך נאָך הבדלה צוזאַמענקומען, כדי צו פייערן די „מלווה־מלכה" — דאָס אַרויסבאַגלייטן דער „שבת־המלכה" אויפן וואָכעדיקן וועג. ר' שבתי אין זיין גאַנצער הויך

ר' שבתי אלפרין שו"ב

שבתדיק אָנגעטון און גלעטנדיק זיין פאַטריאַרכאַלער ווייסער באָרד, פלעגט אַזוי אומעטיק און לאַנגזאַם שלייכן הין און צוריק איבערן עס־צימער, שטאַרק פאַר־טראַכט. עס איז אים שווער געוואָרן אויפן האַרץ ווי עס האָט זיך אויסגעוויזן — אָפּשייד צו נעמען פון דער „שבת המלכה" און באַגלייטן איר צו דער גראָער וואָכעדיקייט... ביי־זיצנדע האָבן אַ „ניגון" געבאָמקעט, נעמענדיק אַ כוסעלע „לחיים!". אַ קיכעלע צי אַ לעקעכל; עמעצער פון אָנוועזנדע האָט עפּעס אַ חסי־דיש־מעשהלע דערציילט... פּלוצים — ווי פון אַ חלום אַדורכגעוועבטן דער־וואַכט — פלעגט ר' שבתי אַנטשלאָסן צום פּיאַנאָ צוגיין, אויפהויבן דעם דעק און עפענען... אַ שטילקייט האָט באַהערשט דאָס צימער. הייס־אינטימע און אומע־טיקע טענער, האַרציקע מעלאָדיעס האָבן זיך צעגאָסן און זיינען אַלץ שנעלער, שטאַרקער, אימפּולסיווער און פריילעכער געוואָרן. ער האָט געשפּילט דעם ני־גון פון אַלטן חב"דישן רבין, אַנדערע חסידישע ניגונים און פּלוצים זיך איבער־

געגאָסן אין אַ מזורקע, אַ פריילעכס אָדער אין אַן אומעטיקן פאַרחלומטן וואַלס... ווידער־עפּעס אויף א ווּנדערלעכן אופן איבערגעגאָסן זיך אין אַ חסידישער מעלאָדיע אָדער אַ יידיש פאָלקסליד טיף פון דער נשמה ווי „אלי למה עזבתני ? !״ צי „וואָס מיר זיינען, זיינען מיר. אַבי יידן זיינען מיר !״ און פּלוצים — נאַ דיר אַ פינאַל : — כל נדרי ! אויפן אַלטן טראַדיציאָנעל־„סקאַרבאָווך״ ניגון... אַלע בייזיצנדע און אין דרויסן פאַרזאַמלטע געבליבן זיינען געפּלעפּט... מיט אָפענע מיילער הערן געוואָלט נאָך... אַרום פענצטער אין גאַס און אויף גאַנעקלעך פון שכנותדיקע הייזלעך איז פול געווען מיט צוהערער.

זעלטן, גאָר זעלטן, האָב איך אַליין די זכיה געהאַט, צו געניסן פון אַריינצווייכן אינעווייניק (כאָטש אונדזער שטוב איז געשטאַנען אין נאָענטער שכנות). מערסטנטייל פלעג איך מיט חברים אין דרויסן בלייבן, צוהערן און באַאָבאַכטן ארום... און ווידער וויקלט זיך אויף אויך ווייטער דאָס פאָדעם־קלעצל פון מיינע טיף־פאַרבאָרגענע זכרונות ; ווי קלאָר כ׳געדענק יום־כיפור־נעכט... אין בית־מדרש ביים עמוד „על דעת המקום ועל דעת הקהל״ — פלעגט ער הויך אויפן קול כל נדרי זאָגן מיטן סקאַרבאָוון ניגון... צווישן צוהערער אין דרויסן אַרום בית־מדרש פיל קריסטן, וועלכע זיינען געקומען צוזען און צוקוקן, ווי אַזוי יידן „פראַווען דער סטראַשנאַ נאָץ״... צווישן אַלע — אויך דער פּוילישער גלח קראַפּיווניצקי. וואָס ליב געהאַט האָט ער באַזונדערס הערן „כל־נדרי״, געזונגען אין בית־מדרש. זיצן פלעגט ער אויף א שכנותדיקן גאַנעק און צוהערן...

די דאָזיקע „כל־נדרי״־טענער פון גאָטס־גנאַדע, דער אייביק־אינטימער דיאַלאָג פון מענטש צו גאָט און מענטש צו מענטש, האָבן ליידער אין „שוואַרצע טעג פינצטערע״ ניט אָפּגעשטעלט דער טראַגיש־גרויזאַמער פורענותדיקער אָפּאָקאַליפּסע... זיי האָבן ניט איינגעהאַלטן דעם בעסטיאַלישן צאָרן און בלוטדורשט פון מענטשלעכע חיות. אין יענע פינצטער־מיאוסע און שרעקלעך־בייזביטערע טעג, זיינען אויך די הענט פון קריסטלעכע צוהערער און אויך דעם גלחס — ניט ריין געבליבן פון יידיש בלוט, פון געהירן און מאַרך פון יידישע קינדערלעך — אין פייער געוואָרפענע לעבעדיקערהייט ! אויף אייביק פאַרשאָלטן זאָלן בלייבן די רוצחים מיט זייערע מיטהעלפער ! וואָס האָבן אַלע פשוט־וואָכעדיקע מיט שבת־יום־טובדיקע נשמה־יתירהדיקע יידן אויף אייביק פאַרשניטן !... דער גאַנצער עדה אומגעבראַכט — יונג און אַלט, פרויען און מענער ; קינדער און יוגנטלעכע ; בחורים און באַקפיש...

מנהגים און טראַדיציע — אַ חתונה אַין שטעטל

ווי ס׳איז שוין אויבנדערמאָנט — איז אַ שמחה ביי איינעם אַ יידן געוואָרן די שמחה פונעם גאַנצן שטעטלע ; — אזוי איז בדרך הטבע געווען אויך מיט

חתונות. אַ חתונה איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אַלגעמיינער פריילעכער פייער־לעכקייט פאַר דער גאַנצער יידישער קהילה; אַלע אַן אויסנאַם זיינען געווען איינגעלאַדן צום פייערלעכן אַנטשטיין פון אַ נייער יידישער פאַמיליע אין קרי־וויטש. אויך קריסטן האָבן מיט חשק זיך באַטייליקט... ווי שטעטל־שטייגער האָט דיקטירט, איז פאָרגעקומען די חופה אויפן מאַרק — ביי דער דרויסנדיקער מזרח־וואַנט פונעם בית־מדרש. דער חתן איז פון זיין היים אַרויסגעפירט גע־וואָרן און באַגלייט דורך אַלע מאַנסבילן אין שטעטל, מיט געזאַנג און פריילעכן געפילדער — לענגאויס דער גאַס ביז צום אָרט פון דער חופה. די כלה איז גע־פירט געוואָרן פאַרשלייערט דורך פרויען מיט פריילעכן געזאַנג און צוטאַנצן. „יענקל כלי־זמר" פונעם שטעטל האָט אויף זיין אַלטער פאַרצייטיקער פידל אויסגעשפילט פאַרצייטיקע ניגונים פון וואַלעכלעך און קאַדרילן.

אָפטמאָל ביים צעוואַרעמען זיך פון קהל, איז מען אַוועק אַ טאַנץ אַן „אָבע־רעק", אַ „פאָלקע" און טיילמאָל אויך אַ „קאָזאַטשאָק". נאַטירלעך, פאַריידישט אַ ביסל. פון אַלע גאַסן האָבן יונגע „שיקסלקעס" און קריסטנס פאַרהייראַטע געשלעפט וואַסער־פולע עמערס און אויסגעשטעלט זיי — אין צוויי רייען לענג־אויס דעם חופה־פּלאַץ, מיינענדיק דערמיט צו באַטאַנען, אַז דאָס לעבן פון דער נייער פאָר זאָל גוט און גליקפול זיין ווי וואַסער־פולע עמערס. נאָכדעם ווי דאָס פאָרל איז פון אונטער דער חופה אַרויס, האָט יעדער ווינטשענדיק „מזל־טוב!" אין די פולע עמערס אַריינגעוואָרפן מטבעות. די צופרידענע יונגע פאָר, גליק־לעכע עלטערן און גאַנץ קהל איז אַוועק מיט געזאַנג און טאַנץ, מיט „יענקל כלי־זמר" אין דער שפּיץ, וואָס האָט שטענדיק דעם טאָן געגעבן — אָנפירנדיק מיט דער גאַנצער שמחה צום חתונה־מאָלצייט. זיבן טעג פריילעכע האָבן זיך חתונה

די חתונה פון חיים ראַדאשקאָוויטש

מיט „שבע ברכות" געצויגן (יעדן טאָג אַ ברכה) און ווער רעדט, אַז די חתונה איז פאַרגעקומען ביי אַ חשובן בעל־הבית פונעם שטעטל?...

ערב־פסח אין שטעטל

צווישן אַנדערע מנהגים און זיטן פון טראַדיציע און נאַציאָנאַל־ריטואַלן קאָלאָריט איז אויך ערב־פסח געווען אַן אָריגינעל־ספּעציפישע דערשיינונג. ווי איך האָב שוין פריער אַ פּאָר מאָל באַטאָנט, זיינען קריוויטשער יידן „יראי־שמים" געווען און פּינקטלעך אָפּגעהיט די „מצוות עשה" און אַלע איסורים. דעריבער זיינען טאַקע די לעצטע וואָכן פאַר פסח אַוועק אין ווירוואַר פון צוגרייטונגען און „הכנות" פאַרבונדענע מיט אַרומלויפענישן און טירחנען זיך, אַז ניט נאָר אין יידישע גאַסן, האָט מען עס געפילט; אויך אַלע קריסטן האָבן שוין געפילט דעם אָנקומענדיקן יידישן פסח מיט דער „וויעלקאַנאָץ" (די נאַכט פון „מכת בכורות") די סדר־נאַכט. האָט מען פאָלן געשייערט, וועגט געריבן, געוואַשן און געפּאַרבט, געקאַלכט אומעטום; מען האָט אַלץ פון הייזער אַרויסגעטראָגן, מען האָט יעדן ווינקעלע געקראַצט — אַבי אין שטוב (און אויסן) זאָל ריין זיין און קיין שפּלי־טערל פון אַ ברעקל חמץ זאָל חלילה ניט פאַרבלייבן! שוין אָפּגערעדט דאָס אַרומלויפן וועגן „מעות חיטין" — אויף מצות פאַר אָרעמע לייט, „היתר עיסקא" —— צו פאַרקויפן דעם חמץ" א. אַ.

אין באָד — אין שטעטלשן בית־מרחץ האָט אין פאַרלויף פון גאַנצע טעג, געברענט אַ פייער אַ גרויס אונטערן גרויסן וואַסער־קעסל — און יידישע הייזער האָבן אין גערודער און רעש, געכשרט כלים און טעפּ, טעלער און באַשטעק פאַרשטייט זיך, אַז מיר קינדער זיינען געווען טאַקע די הויפּט „בעלי־שמחה" אין אָט דעם גאַנצן געשעפט; די מצווה האָבן מיר באמת אָפּגעטון „בלב שלם" — מיטן גאַנצן האַרצן און אָן קיין שום „פניות" און כוונות זייטיקע — שנעל אָפּ־פטרן און ווייטער שפּילן אין באַהעלטעניש „קאָלדון" אָדער „פּאָליציי און גנבים"...

די עלטערע פרויען — מאַמעס אָדער שוועסטער עלטערע האָבן מיר גיך פון דעם באַפרייט — זיי זאָלן חס וחלילה, ניט אַוועקנעמען אונדז פון אָט דער חשובער און פריילעכער מצווה.

— סוף כל סוף איז שוין אַלץ געבראַכט געוואָרן אין בעסטער אָרדענונג; יעדעס יידישע הויז האָט געפינקלט אין שימער און גלאַנץ. אַלע — פון קליין ביז גרויס, שיין און ריין, יום־טובדיק אויסגעפּוצט אין בעסטע מלבושים — אָנגעטון — ביי ניט איין פאַמיליע די בעסטע פון דער אָרעמקייט, אין בית־מדרש געאיילט האָבן. אונדזער בית־מדרש האָט אויך געשיינט אין העלער ווייסקייט. אָט אַזוי האָבן קריוויטשער יידן מקבל פנים געווען די ערשטע פסח־נאַכט. תפילת־

מעריבביים עמוד איז געשטאַנען ניט קיין אַנדערער ווי ר׳ אלי (אליהו) דער פּיליפּקער, וואָס האָט זיך קיינמאָל ניט אָפּגעזאָגט פון זיין שטענדיק־לעבנסלענג־לעכער חזקה. צוליב זיין גוטער און שיינער שטימע האָט זיך קיינער געוואַגט פאַרמעסטן מיט אים אין געזאַנג־אויסציען און אויסקנייטשן די האַרציקע טענער און מעלאָדיעס פון „כי הם חיינו״, „אהבת עולם״ און „השכיבנו״... ווער רעדט, אַז די ערשטע פּסח־נאַכט איז אויסגעפאַלן ערב־שבת און מען האָט אויך געדאַרפט גאַנץ „לכה דודי״ אויסזינגען — וואָס קיינער אין שטעטל, איז ניט אימשטאַנד געווען אַזוי שיין ווי דער פּיליפּקער צו זינגען... עס איז כדאַי צו באַמערקן, אַז דער זעלבער איז אויך געווען דער הויפּט־דיריגענט פון פּילפּאַרביקע שמחת־תורה פייערונגען.

אַ „נס״ אין שטעטל

אין מיטן פון דרייסיקער יאָרן — לעצטע עטלעכע יאָר פאַרן צווייטן וועלטקריג האָט מען שוין איבער גאַנץ פּוילן און אין צפון־מזרחדיקע ווי אויך דרום־מזרחדיקע געביטן (און פאַרשטייט זיך אויך אין קריוויטש) — גוט פילן געקענט דער פאַרשטאַרקטער אַנטיסעמיטישער העצע און באָיקאָט־פּראָפּאַגאַנדע קעגן יידן. פון ווילנע און סמאַרגאָן, פון סווענציאָן און ווילייקע — אַזש פון דיסנע אַפילו און גלובאָקי — זיינען כמעט יעדער וואָך אָראָפּגעקומען סטודענטן, קאַטוילישע יונג־פּיאַרן פון דער „כאַדעציע״ — „קריסטלעכע דעמאָקראַטן־פּאַרטיי״ (אַ שטאַרק העצערישע און אַנטיסעמיטיש־רעאַקציאָנערע אין פּוילן) און נאָך אַנדערע „שונאי־ישראל״, וועלכע האָבן אָן אויפהער אַגיטירט צום אַנטי־יידישן באָיקאָט און אויך אַליין גטווויליק וועררבירט זיך אַלס „פּיקעטשיקעס״. צווישן אַנדערע, האָט זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט מיט זיין העצערישן גיפט אַ געוויסער סטודענט — אַן אמת־פאַרביסענער אַנטיסעמיט און אַן אויסגעשפּראָ־כענער „שונא־ישראל״ — וועמענס אַרבעט איז באַשטאַנען אין אָנפירונג פון באָיקאָט־אַקציע און אַלגעמיינער אַנטיסעמיטישער העצע. (ליידער איז זיין נאָמען אנטוויכן פון מייך זכרון).

אויפצוהעצן קעגן יידן אין אונדזער אומגעגנט, איז גאָרניט שווער געווען; די ווייס־רוסישע פּויערן אין דערפער אַרום, זיינען געווען זייער אָרעם און הינטערשטעליק, זייער לייכט איז געווען אָנצורעדן זיי און איבערצייגן — אַז נאָר יידן כלומרשט זיינען שולדיק אין זייער ביטערער און שווערער לעבנס־ווירקלעכקייט... מען האָט עס באַזונדערס זען געקענט, אַלע מיטוואָך אויף מאַרק־טעג. אין שטעטל אונדזערס זיינען געווען צווי היטלמאַכער: איינער אַ ייד, דער צווייטער — אַ קריסט. יעדער פון זיי האָט פרידלעך אויסגעאַרבעט זיין האַנט־

ווערק־פּראָדוקציע און אַרויסגעפּירט אויפן מאַרק אויף פאַרשיידענע ווינקלען. אַזוי איז עס אָנגעגאַנגען ביז דער העצע פון לעצטע דערמאָנטע יאָרן.

פון דער צייט און ווייטער, האָט זיך כמעט יעדן מארק־טאָג דער „צורר־ישראלשער״ סטודענט אַוועקגעשטעלט לעבן יידישן היטלמאַכער און ניט דער־לאָזן צו אים אַפילו איין קריסטלעכן קונה. פּאָליציי איז געשטאַנען אָן אַ זייט און זיך ניט געמישט; עס איז דאָך געווען די תקופה פון „אָוושעם־פּאָליטיק״ פון „אדרבא״ און „סוווי דאָ סוועגאָ״; עס איז דאָך געווען די סאַנאַציע־רעגירונג פון קאָלאָנעלן און גענעראַלן — קאָלאָנעל בעק, גענעראַל סקלאַדקאָווסקי און די באַרימט־געוואָרענע פרוי פּריסטאר — מיטן אַנטי־יידישן „שחיטה־געזעץ״. די זעלבע רעגירונג איז געשטאַנען אין פריינטלעכן קאָנטאַקט מיט דער פאַ־שיסטישער היטלער־רעגירונג; עס איז געווען די צייט פון גערינגס יאגד־עק־סקורסיעס אין די פּוילישע וועלדער און „פּושטשעס״ ווי ביאַלאָוויעזש א. אַנד איז עס דען אַ וווּנדער, אַז די זעלבע רעגירונג האָט אויך דערלויבט אַ שטילן אומאָפיציעלן באָיקאָט קעגן יידן און אויך פאַרשיידענע אינסטרוקציעס געגעבן דערצו? דעריבער האָט זיך די פּאָליציי געמישט נאָר, ווען עס איז גאָר וואַרעם געוואָרן... ווען יידישע יוגנט האָט שוין שוויַגן ניט געקענט און בחורים קצבים־יונגען ווי אויך אַנדערע האָבן זיך קעגנגעשטעלט, צעטריבן און גוט צעשלאָגן אַלע „פּיקעטשיקעס״ און אויך דעם פּירער אַליין — טראָץ דעם, וואָס עלטערע יידן האָבן מורא געהאַט און געוואָרנט, אַז די אַרויסטרעטונגען פון דער יוגנט קענען און וועלן אָנברענגען נאָך מערער צרות. ביי אַזעלכע געשלעגן האָט זיך פּאָליציי תמיד אַריינגעמישט טאַקע און קודם כל אַרעסטירט, יידישע בחורים און איינעם אָדער צוויי פון די העצערס לפנים ווענן. אמת אונטערן דרוק פון אַלערליי אינטערווענצן האָט מען נאָכדעם באַפרייט אַלעמען שטילערהייט.

די חוצפה פון אָנגעהעצטע קריסטן אין שטעטל און אַרומיקע דערפער, איז טאָג־טעגלעך געוואַקסן; עס איז שוין אַ גרונט געוועזן מורא צו האָבן פאַר אַ פּאָגראָם. און אָט וואָס עס איז געשען; אַ געוויסן שבת פּארמיטאָג — פאַר דער מוסף־תפילה, איז ווי אַ פונק אַן עלעקטרישער אַדורך דער קלאַנג, אַז דער הויפּט־העצערישער סטודענט האָט זיך אין סערוועטש, אין די „בוימאַלעך״ דערטרונ־קען; אַלע פרווון אָפּצוראַטעווען אים זיינען ניט געלונגען. אויף יידישע הערצער האָט זיך אַ פאַרלייכטערונג פאַרשפּרייט. מען האָט אַ ביסל פריילעכער אָפּגע־דאַוונט, דאַנקענדיק גאָט פאַרן אויסגעפירטן פסק־דין פון דער אויבערשטער השגחה. מען איז שטיל אַוועק אַהיים, באַהויפּטנדיק, אַז אַ נס איז געשען. אויף אַ געוויסער צייט איז אין שטעטל שטיל געוואָרן.

ווי אַזוי איך בין אַ קריוויטשער געוואָרן

וואַנדערונגען — — — ויסעו ויחנו...

קריוויטשער זיינען מיינע עלטערן ניט געווען; זיי זיינען אָנגעקומען אין שטעטל אַלס פּאָגראָם־פּליטים פון אוקראַינע — מחמת דער רוצחישער פּעטליור־רע־רעגירונג. דער פאָטער מיינער — צבי הירש שימענטשיק, פון אוקראַינע; די מוטער — סאָניע סמאַרגאָנסקי פון אזיאר, גראָדנער קאַנט, האָבן זיך נאָך אַלס סטודענטן פון פאַרמאַצעווטן־פאַקולטעט אין קאַזאַנער אוניווערסיטעט באַ־קאַנט און גוט באַפריינדעט — ביז עס איז פאָרגעקומען חתונה און זיי זיינען מאַן און ווייב געוואָרן. נאָכן באַקומען דעם אַטעסטאַט האָבן זיי זיך באַזעצט אין אַן אוקראַאינישׁ שטעטל לאבון; געעפנט דאָרט אַן אַפּטייק־געשעפט און פרידלעך אויפן בעלי־בתישן שטייגער געפירט זייער לעבן; אַ קינד איז דערווייל געבאָרן געוואָרן און די משפחה איז שוין גרעסער געוואָרן.

ניט לאַנג אָבער האָבן זיי געקענט בלייבן דאָרט און רואיק לעבן אָן זאָרג און מורא; די נאָכמלחמה־ווייען, די רעוואָלוציע און בירגער־קריג, ווי אויך גרויזאַמע פאָגראָמען קעגן יידן האָבן אַנדערש דיקטירט; די אַלע פאַקטאָרן האָבן אַלץ מער און מערער ניט אָנגעוויזן אויף אַ זיכערן און פעסטן באָדן אונטער די פיס. זיי האָבן ניט אויפגעהערט פון זייער אָנצוהערעניש וועג גרויסער לעבנס־געפאַר. מיינע עלטערן האָבן ענדלעך באַשלאָסן פאַרלאָזן זייער היים און געשעפט אין לאַבון און איבערוואַנדערן קיין פוילן — זוכנדיק אַן אַנדער אָרט, כדי ווידער אויפצובויען דאָרט דעם צעשטערטן וואַרעמען פאַמילע־נעסט.

מיינע עלטערן האָבן זיך געקערט פאַקטיש, אָנצוקומען קיין אזיאר (ביי גראָדנע) וווּ געלעבט האָבן מיינע גרויס־עלטערן — די באָבע מיטן זיידן און שוועסטער־ברידער פון מיין מאַמען. אויפן וועג קיין אַזיאָר האָט מען „שוואַרצן" געדאַרפט ניט איין גרענעץ. דאָס אַריבערקלייבן זיך, וואָס ווערט דאָ גערעדט איז דאָך פאָרגעקומען אין צייטן פון מהומות, קלענערע אָדער גרעסערע מלחמות ווי אויך אַנטי־יידישע עקסצעסן און אַנדערע געשעענישן פון אַלגעמיינעם כאַ־ראַקטער. די יאָרן צווישן 1918—1922 זיינען געווען יאָרן פון היסטאָרישע וואַנד־לונגען; פּאָליטישע וואַקלונגען און אומענדלעכע געשעענישן; אַנטשטייאונג פון אַ ריי אומאָפּהענגיקע מדינות און זעלבשטענדיקע מלוכהשאַפטן ווי פוילן, ליטע, לעטלאַנד און עסטאָניע. אויך אין אוקראַינע האָט די „נאַציאָנאַלע ראַדע" מיט פּעטליורען אין דער שפּיץ, פאַרזוכט און באַמיט זיך פיל אויפצושטעלן אַן אומאָפּהענגיקער רעפּובליק. (אויף אַ קורצער צייט אויך מיט אַ יידישן מיניס־טער — אברהם רעוווצקי). דאָס האָט ווידער געבראַכט צו מלחמה מיט פוילן (צוליב מזרח־גאַליציע מיט לוואָוו בעיקר) פון איין זייט — און מיט דער ראַטנ־

מאכט פון צווייטן זייט. דערווייל האָט זיך אויך געפירט אַ מלחמה צווישן פוילן און סאָוויעט־רוסלאַנד, וואָס האָט זיך פאַרענדיקט מיטן ריגער שלום־אָפּמאַך (1921), בייזע פּאָגראָמען קעגן יידן זיינען פאָרגעקומען אין גאַנץ אוקראַינע; מזרח־גאַליציע (לוואָוו, טארנאָפּאָל א. אַ.) אין ווילנע און אומגעגנט, (צווישן אַנדערע דער מאָרד פון שריפטשטעלער א. וויטער ז״ל) אין מערב־ווייסרוסלאַנד; פּינסק, ביאַליסטאָק, ווי אויך אַ קלענערע הריגה אין לידע א. אַ שטעט און שטעטלעך — נאָכן פאַרכאַפּן צוויי מאָל גאַנץ „ווילענשצינע״ דורך גענעראַל זשע־ליגאָווסקיס אַרמיי.

קלאָר איז עס און פאַרשטענדלעך דעריבער אז „שוואַרצן״ גרענעצן ביי אַזעלכע אומשטענדן — צווישן פיינטלעך־קעמפנדע אַרמייען און סתם באַפּאַלנדע מערדערישע און רויבערישע באַנדעס, איז געווען ניט פון לייכטע זאַכן. ביים „שוואַרצן״ די רוסיש־פּוילישע גרענעצן, איז צוזאַמען מיט מיין פאַמיליע געווען אויך אַ געוויסער פּוילישער „גלח״. עס איז דאָך געלונגען, מען איז אַריבער בשלום און ליגן געבליבן אויף אָפּרו ערגעץ אין א שייער אַ גרויסן. פּלוצים האָבן זיך פון גאָר נאָענט דערהערט קרעכצן. מיין פאָטער האָט זיך אויפגעהויבן; ניט ווייט זיינען ליגן געבליבן 4 פאַרוואונדעטע הויכראַנגיקע פּוילישע אָפיצירן און צוויי פון זיי גאָר שווער פאַרלעצט. ניט קוקנדיק אויף דער סכנה האָט דער פאָטער מיינער מיט גרויסער מסירות־נפש און זאָרגפעלטיקייט פאַרנומען זיך מיט זיי, געבנדיק דער נויטיקער גיכער הילף און אָפּראַטעווענדיק מיט דעם דאָס לעבן זייערס. די אָפיצירן זיינען געווען „האַלערטשיקעס״ דווקא — פּאָזנאַנטשיקעס פון גענעראַל האַלערס אַרמיי. עס האָט זיי שטאַרק אימפּאָנירט די געוואַגטע האַנדלונג פון מיין פאָטער; מען האָט מיין מאַמען גלייך נאָכדעם מיט אַ ספּעציעלן קאָנוואָי געבראַכט קיין אַזיאָר. דער פאָטער איז מאָביליזירט געוואָרן און איז אומגעפער אַ יאָר צייט געווען מיט דער פּוילישער אַרמיי.

ער איז פאַר זיין בראַווער האַנדלונג און געוואַגטן טאַט, באַצייכנט געוואָרן מיטן אייזערנעם קריגס־קרייץ דורך דער פּוילישער רעגירונג. דאָס איז אויך שפּעטער ניט פאַרגעסן געוואָרן. עס האָט פיל מיטגעהאָלפן ביים באַקומען דער דערלויבעניש אן אפטייק צו עפענען, וואָס איז שוין אויך דעמאָלט לגבי יידן גאַנץ ענגאויגיק באַגרענעצט געוואָרן און בפרט נאָך — ווען מיינע עלטערן האָבן זייער בילדונג פארפולקאָמט ניט אין אַ פּוילישן אוניווערסיטעט. אַזאַ מין דערלויבעניש איז געגעבן געוואָרן נאָר אויף פלעצער אין די „קרעסן־טעריטאָ־ריעס״ — אין ניי־אָקופּירטע געביטן (נאָכן ריגער שלום). אַזוי איז דעם פאָטער געגעבן געוואָרן דער פאָרשלאַג וועגן קריוויטש; אַזוי איז מען מגולגל געוואָרן און איינגעוואַנדערט אַהין; אין אַ יאָר אַרום בין איך אַליין אויך אין מיין ווייניקייט, אונטערגעקומען און געבוירן געוואָרן — אָט אַזוי בין איך אַ קריוויטשער געוואָרן.

מנוחה און איבערבוי

מיינע עלטערן אָנגעקומען זיינען אין קריוויטש אַרום ענדע פון 1922. דאָס שטעטעלע איז עקאָנאָמיש און געזעלשאַפטלעך, געשטאַנען אויפן שוועל פון גענצלעכן חורבן. דלות און נויט זיינען געווען גאָר אָפטע אַריינגייער אין יידישע הייזער פונעם שטעטעלע. אין מלחמה־יאָרן האָט דאָס שטעטעלע פיל געליטן; די רוסיש־דייטשע שלאַכטן וואָס האָבן זיך אַרום און אַרום צעפלאַקערט האָבן לאַנג אָנגעדויערט. דאָס איבערנעמען דאָס שטעטעלע פון האַנט צו האַנט, שטענ־דיקע זיך איבערחזרנדיקע קאָזאַקן־אָנגריפן, ביז צו דער ענדלעכער סטאַגנירונג פון דייטשע פראָנט־ליניעס ביי מיאדל און דער נאראטש־אָזיערע און אַזוי שוין ביז צו ענדע פונעם וועלטקריג — האָבן דאָס שטעטל אינגאַנצן צעפלינדערט געלאָזט און איינגעוואָרצלט דאָרט אַ זייער לאַנגדויערנדן „תוהו ובוהו״, וואָס האָט ערשט אויפגעהערט אין 1924 — ווי עס גיבן איבער אייניקע עלטערע שטעטלשע יידן. פיל פאַמיליעס זיינען דעריבער נאָכן מלחמה־אויסברוך און אינצווישן מלחמה־יאָרן, פונעם שטעטל אַוועק „עד יעבור זעם״... אויך די ערשטע נאָך מלחמה־יאָרן זיינען ניט פיל בעסער געווען. באַוואָפנטע אַריינדרינגלער פון ביידע גרענעץ־זייטן האָבן ניט אויפגעהערט אָנצופאַלן און איבערפאַלן אויפן שטעטל, פלינדערן, ראַבעווען און נאָר אַ חסד איז עס געווען, וואָס קיין שום מאָרדן זיינען ניט באַגאַנגען געוואָרן אין יענע צייטן. פאַרשטענדלעך, אַז דאָס איז געווען ניט בלויז דער גורל פונעם שטעטל אונדזערס; ניט נאָר קריוויטש, אויך אַלע אַרומיקע שטעטלעך האָבן פון דעם געליטן.

ערשט אין ענדע פון 1921 און 1922 האָט זיך שטופנווייז די לאַגע גענומען אויסבעסערן

די פריער־אַרויסגעפאָרענע פאַמיליעס האָבן אָנגעהויבן צוריקקערן אַהיים, אין שטעטעלע — טאַקע אין דער זעלבער צייט, וואָס מיין פאַמיליע איז מגולגל געוואָרן אין קריוויטש. יענער צייט אומגעפער זיינען אויך צוריקגעקומען צוויי ווערטע אָנגעזעענע משפחות פון שטעטלשע עסקנים; כלאָוונע (לפידות) שטיינ־גאָלד מיט דער פאַמיליע, (דער פאָטער פון אונדזער זהבה סלאָבאָדסקי) און גרשון טאוגער מיט דער פאַמיליע (פאָטער פון אונדזער ווערטן חבר חיים טאוגער און קלאַראַ שוד). אַזוי איז אויך פון סאַראַטאָוו צוריקגעקומען אונדזער ר׳ ישעיהו קאַצאָוויטש ז״ל מיט דער פאַמיליע. ניט איין הויז אין שטעטל, איז נאָך דאַן פאַרוואָרלאָזט געשטאַנען פוסט און וויסט. אין אַזאַ מין שטוב — אין דער שטוב פון משה שוד ז״ל — האָבן מיינע עלטערן זיך אַריינגעצויגן און געעפנט דאָרט דעם אַפטייק.

אַ חוץ נויט און דחקות ווי אויך עקאָנאָמישער חורבן, האָבן יענער צייט

אין קריוויטש געבושעוועט קראַנקהייטן פֿאַרשיידענע ווי צ. ב. „היספּאַנקע״ — אַ שפּאַנישע אָנצינדונג, אַ מין גריפּע, וואָס האָט מענטשן אַוועקגעלייגט אין געדערים־קראַמפּן און הויכן פֿיבער, וועלכע האָבן יעדן קראַנקן זייער אָפּגעשוואַכט. אָבער מערער פֿון אַלץ האָט געהערשט די שאַרלעך, סקאַרלאַטין. פֿיל קינדער זיינען פֿון דער קראַנקהייט אַוועקגעשטאָרבן. אויך מיין שוועסטערל פֿירהלע ז״ל האָט די קראַנקהייט אָנגעגריפֿן; אַלע באַמיאונגען אָפּצוראַטעווען און אָפּהיטן דאָס לעבן אירן, זיינען שוין ניט געלונגען; זי איז געשטאָרבן. אָט אַזוי זיינען נאָך פֿאַרביי אַ פּאָר שווערע יאָר — ביז דאָס אַלגעמיינע לעבן איז אַריין אין דער לאַגע פֿון מערער אָדער ווייניקער סטאַביליזירונג אין עקאָנאָמישן ווי אויך אין געזעלשאַפֿטלעכן היגזיכט.

אויך אין פּריוואַטן לעבן פֿון אונדזער משפּחה האָבן מיר שוין געהאַט און דערגרייכט דערפֿאָלגן. אין יאָרן 1925—1926 האָבן מיינע עלטערן אויסגעבויט אונדזער אייגענער שטוב — אין וועלכער מען איז אַריבער וווינען און אויך דעם אַפּטייק אַריבערגעפֿירט. ביסלעכווייז, האָבן זיך חורבות און פֿאַרוואָרלאָזיקייט אין שטעטל צוריק אָפּגעבויט. ווידער זיינען אויפֿגעשטעלט געוואָרן די וווילטעטיקע אינסטיטוציעס און די „גמילות־חסדים״־קאַסע צוערשט, וואָס האָט פֿיל מיטגעהאָלפֿן אַלע באַדערפֿטיקע. מיין פֿאָטער האָט זיך אין דעם אַקטיוו באַטייליקט. עס איז אויך גאַנץ פֿאַרשטענדלעך געווען ווי אויך נאַטירלעך, אַז דאָס שטעטל האָט אויסגענוצט די ברייטע קענטענישן און לעבנס־דערפֿאַרונגען פֿון מיין פֿאָטער צבי הירש שימענטשיק, וואָס האָט געהאַט אַקאַדעמישע בילדונג און איז געווען אויך אַ „בר־סמכא״ און פֿיל באַהאַוונט אין יידיש וויסן. ער איז געווילט געוואָרן אַלס גבאי אין בית־מדרש ווי אויך אַלס שטענדיקער הויפּט־פֿאַרטרעטער פֿון יידישע ענינים פֿאַר דער פּוילישער קרייז־מאַכט און צענטראַלער רעגירונג. אויך האָט ער אַלס פּרעזעס פֿון בית־מדרש פֿאַרוואַלטונג רעפּרעזענטירט די קהילה ביי אַלע אירע אָפֿיציעלע אויפֿנאַמען פֿון געסט — רעגירונג־פֿאַרשטייער. אַזוי איז מיין פֿאָטער געוואָרן אַ גאָר צענטראַלע פּערזענלעכקייט אין שטעטל; ער האָט אויך אָנטיילגענומען אין אָרגאַניזירונג פֿון דער פֿייערלעשער־סעקציע און אַנדערע אינסטיטוציעס.

ער איז געווען אַ רודף־שלום און אַ שלום־מאַכער צווישן יידן אינעם שטעטל. ער האָט אַ סך סכסוכים און מיספֿאַרשטענדענישן ליקווידירט צווישן בעלי־בתים — פֿון עקאָנאָמישן כאַראַקטער, ווי אויך אויפֿן באָדן פֿון מיינונג־פֿאַרשיידנקייטן —„קלייזל־אינטערעסן״ פֿון „שלישי־ששי״. איך האָב שוין אויבן פֿאַרזוכט צו אַנטבלויזן די גרונט־וואָרצלען פֿון די דאָזיקע אינצידענטן און מחלוקתן, וועלכע זיינען געווען אַן אויסדרוק פֿון אקומולירטער ענערגיע, וואָס האָט געזוכט אַן אויסוועג צו זיין אין דער טעטיקייט. נעמלעך, אַז מיין פֿאָטער האָט דאַן

פֿאַרשטאַנען, וואָס איך האָב אויך אין שטעטל שפּעטער נאָך ניט פֿאַרשטאַנען. אַלנפֿאַלס האָבן סכסוכים אַזעלכע שאָדן געקענט ברענגען, ווייל ניט איינמאָל איז מען שוין דערגאַנגען ביז „מסירות״ צו דער פֿרעמדער מאַכט. די אַלע דערשיינונגען האָבן שטאַרק געקימערט מיין טאַטן, עס האָט אים פֿיל געטראָפֿן און געוויטיקט. ווי איך האָב שוין פֿון אַנדערע געהערט דערציילן — האָט מיין פֿאָטער אולטימאַטיוו געפֿאָדערט, די אַלע זאַכן זאָלן פֿרידלעך געבראַכט ווערן אין אָרדענונג און אויך געדראָט האָט ער מיט פֿולשטענדיקער דעמיסיע זיינער, אין פֿאַל ווען זיינע פֿאָדערונגען וועלן ניט צופֿרידן געשטעלט ווערן. אַזוי זיינען אויך אַלע מחלוקת און סכסוכים שטופֿנווייז ליקווידירט געוואָרן.

אויף וויפֿל מיין פֿאָטער איז אומאַגרעסיוו געווען, אַן אמתער מענטשן־פֿריינט און אַ רודף־־שלום, מעג אַפֿילו עדות זאָגן איין פֿאַל פֿון פּריוואַט־געזעלשאַפֿטלעכן כאַראַקטער.

עפֿענענדיק אין קריוויטש אונדזער אַפּטייק — האָבן שוין מיינע עלטערן געפֿונען דאָרט אַ מין ענלעכע אומאָפֿיציעלע אונטערנעמונג — דעם אַנגראָ־אַפּטייק (סקלאַד אַפּטעטשני) פֿון בנימין קלאַק הי״ד, וואָס האָט צוליב געוויסע סיבות ניט געהאַט קיין דערלויבעניש מיט אַן אַפּטייק אָנצופֿירן. דאָס שטעטל ווי באַוווּסט איז צו ענג און קליין געווען, אַז עס זאָלן אויך אויף ווייטער עקזיסטירן צוויי געשעפֿטן פֿון דעם מין. קלאָר איז עס געווען, אַז איינער מוז אַוועק פֿונעם שטעטל. מיין פֿאָטער האָט עס זייער געקימערט; ער האָט פֿיזיש ממש פֿון דעם געליטן. ענדלעך — האָט זיך קלאַק אַנטשלאָסן און אַריבער מיטן געשעפֿט קיין אילייע. מיין פֿאָטער האָט אים דערצו מיטגעהאָלפֿן און זיי זיינען געבליבן אין בעסטע פֿריינטלעכע באַציאונגען.

אַ סך הכל פֿון אַ יידישער משפּחה

ליידער איז די פֿרוכטבאַר־געבענטשטע טעטיקייט פֿון מיין פֿאָטער אויף אַלע געביטן אָפּגעשטעלט געוואָרן און צו פֿרי, ווען ער איז גאָר פֿלוצים, פֿון אונדז אַנטרינען געוואָרן אומדערוואַרט און איז נפֿטר געוואָרן ג׳ בכסלו תרצ״ג (1933). מיין מוטער (מיט אונדז קינדער) איז געבליבן אַליין און ווייטער געפֿירט אַלע אַפּטייק־ענינים אויף די אָנגעצייכנטע וועגן, דורכן פֿאָטער עליו השלום. זי האָט געשטרעבט און זיך פֿאַרמאָסטן אַלע קינדער דערציען און געבן זיי אַן אַקאַדעמישע בילדונג צוזאַמען מיט וויסן. די טראַדיציע פֿון שטוב איז ניט געענדערט און געמינערט געוואָרן אויף אַ כזית אַפֿילו. שטענדיק האָט יעדער נויטבאַדערפֿטיקער און פֿאַרביטערטער געפֿונען מאַטעריעלע הילף און אַ מאָראַלישע באַפֿרידיקונג — אַפֿילו מיט אַ גוט וואָרט בלויז. אַזוי איז עס געווען אין מיין טאַטע־מאַמע־שטוב אין מיין היימשטעטעלע.

אין שטעטל איז אויך געקומען מיט אונדז מיין זיידע — דער פֿאָטער פֿון מיין טאַטן — ר׳ נחמן שימענטשיק ז״ל. ער איז געווען אַ מופלג בתורה און אַ בקיא אין ש״ס און פּוסקים. ער האָט אַרום זיך גרופּירט אַ חברה לומדים אין זיין עלטער, און אויך יינגערע פֿון אים, וואָס האָבן טאָג ביי טאָג משניות געלערנט און אַ בלאַט גמרא, צווישן מנחה־מעריב — מיטן אַקטיוון אָנטייל פֿון לעצטן רב אונדזערן — ר׳ מלכיאל פּרצי זצו״קל. די גרויסע זכות פֿון מיין זיידן האָט אים פֿאַרשפּאַרט דאָס צוזען און צוקוקן זיך צו די פֿיינלעכע ליידן און חורבנדיקן סך־הכל פֿון אונדזער היימשטעטעלע. אין עלטער שוין פֿון פ״ב (82 יאָר) איז ער נפטר געוואָרן תמוז תרפ״ט (1929).

— טריי און ערלעך בלייבנדיק צו מיין שיקזאַלהאַפֿטער מיסיע — ווערן און זיין דער טראַגיש־טרויעריקער כראָניקער פֿון מיין משפחה, וועל איך אויך וייטער נאָטירן די אומעטיקע כראָניק. מיין מוטער — געבענטשט זאָל זי זיין מיט נחת־פֿולער אַריכות־ימים, וואָס האָט מיר אַ סך מיטגעהאָלפֿן אין דעם — איז שוין ניט בכוח עס צו טאָן. איז מיר געבליבן ווייטער פֿאָרצוזעצן. מיין עלטע־רער ברודער לאַזאַר (אליעזר) ז״ל — האָט מיט פֿולן גלויבן און הייסן אייפֿער זיך אַפּזיכטיק געווענדעט ווייטער צו ציען דער פֿאַרמאַצעווטישער טראַדיציע פֿון מיין טאַטן־מאַמען און דער משפּחה בכלל (פֿון אַזיאַר). נאָכן אויסגעצייכנטן פֿאַרענדיקן פֿון דער גימנאַזיע, איז ער צוליב זיינע אויסערגעוויינלעכע מאַטורע־אויסצייכענונגען אָנגענומען געוואָרן אין פֿאַרמאַצעווטן־פֿאַקולטעט פֿון ווילנער אוניווערסיטעט. דאָס אַליין איז שוין געווען גאָר אַ גרויסע הצלחה פֿאַר אַ ייִדישן סטודענט אין דער אַנטיסעמיטישער פּוילן און ספּעציעל אויפֿן ווילנער אוני־ווערסיטעט, וואָס איז אַדורכגעגעסן געווען פֿון שאָוויניסטישער אַנטי־ייִדישער העצע. געענדיקט האָט ער אויך דעם פֿאַקולטעט מיט אַן אויסצייכענונג און אויס־פֿילנדיק זיין בירגער־פֿליכט לגבי מיליטער־דינסט, איז ער אָנגענומען געוואָרן אין דער פּוילישער אָפֿיצירן־שולע — אין דער וואַרשעווער „פּאָדכאָראָנזשוווקע״. אָנפֿאַנג פֿון דער וועלט־מלחמה — 16־טן סעפּטעמבער 1939, איז ער שוין אין רוסישער געפֿאַנגענשאַפֿט אַריינגעפֿאַלן — ניט ווייט פֿון פּאַדוואָלאָטשיסק און איז 1941 אומגעקומען צוזאַמען מיט 12.000 פּוילישע אָפֿיצירן געפֿאַנגענע אין קאַטין־וועלדער ביי סמאָלענסק דורך סטאַלין־בעריע־רוצחים. אויך מיין שוועס־טער רעיה טורעק ז״ל, וואָס האָט געהייראַט און געלעבט נאָכדעם אין טיקטין (טיקאָטשין), איז אומגעקומען מיט איר טעכטערל עדה, אין דער גרויסער טיק־טינער שחיטה, דורך נאַצי־פֿאַשיסטישע רוצחים און זייערע מיטהעלפֿער.

ערע זייער אָנדענקען!

דוד קאזשדן טורונטו—קאנדה

מגילת הענות והייסורים

מה ומי אני

בנוהג שבעולם הוא, כי בבוא אדם לחשוף צפונותיו ולגלות המוצנע עמו בפני כל הסובב אותו, יאמר גם דבר מעיד עליו עצמו. הרי זה מקובל מקדמת דנא והרי זה מחייב גם אותי — דוד בן הינדה ויעקב קאזשדן — להציג עצמי בפני קוראי (הן בני זמני והן בזמנים רחוקים בעתיד). לי עצמי ידוע אולי מי אנוכי. יתכן אף לעוד מאנדהו; אף אם זה לא תמיד ברור לי — לאחרים לא כל שכן... נו, מילא מה שאני חסר עוד, מי יתן ויווסף לי ולכל ידידי! ואתחיל איפוא בכל שיש ברשותי אף זה מספיק דיו, להעיד עלי מי אני ומה.

אכן, לא ניחנתי בעט סופרים; דל ומצומצם הוא כוח הביטוי אשר לרשותי. אמצעי התיאור וכלי השיחזור הנתונים עמי, מותחמים ומוגבלים עוד יותר. „אימת הציבור" הופכת אותי לכלי מלא בושה ויראה... עומד אני ולא אדע איך אשב לכתוב ולהעלות על גבי הנייר את כל ההומה בי? דומה אני למשל, לאותו מאנדהו הרוצה לשיר לפני ציבור והוא יודע שקולו אינו ערב, או לאותו רקדן המבקש לצאת במחול ושתי רגליו „שמאליות" תועות ומתעתעות ואינן הולמות בקצב אחד ללחן המוסיקה... אף על פי כן משהו כביר כוח וחזק ממני בהרבה, דוחפני לשפוך הכל מקרבי ולהעלות על גבי הנייר, לספר הכל. זו עדות הזורמת בקירבי מכוחה של עצמה ואין ביכלתי לשים לה סכר. אשים איפוא נפשי בכפי ואהיה כאותה בחורה שנשאלה, אם יודעת היא לפרוט על הפסנתר והשיבה, כי לא ניסתה עוד, אולי היא יודעת — אנסה אם כן גם אנוכי...

לא הייתי איש קריביץ' מעודי; ערש ילדותי עמדה הרחק ממנה ולא הייתי בה, עד שגורלי טלטלני לשם וזו אשר נועדה להיות חברתי ושותפתי לחיים, משכתני אליה. אף כי מרחקים גדולים ותחומים נרחבים הבדילו בין עיירתי־מכורתי פלשצניץ לבין קריביץ', הרי קורצו שתיהן מחומר אחד, מנופי טבע ואנוש כאחד. ולא בבחינת סוד הוא שכל אותו מרחב גדול של מינסק ואזורה כולל פלשצניץ, ככל „ווילנשצינה" וקריביץ' בתוכה — היה היו חלק „מתחום המושב" הנרחב להמוני יהודים.

פלשצניץ — עיירה קטנה גם היא (בין ערים ועיירות בתחומה הגדולה והרחב של אזור מינסק) בעלת אוכלוסין בתקופה עליה מדובר — כ־2,500 נפשות רובן יהודים, (כ־1200—1300 נפש). משום כך בלט גם בה הצביון היהודי המסורתי,

אשר לא פג ולא נחלש גם לאחר שתי עשרות שנים של שלטון המהפכה האוק־טוברית הגדולה, שנות המשטר הסובייטי. בתי הכנסת נשארו שלמים ולא נפגעו. יהודים קשישים אפילו גם בשנות העמידה, שקדו והמשיכו לבוא ולהתפלל בהם בציבור. אמנם, הדור הצעיר ובני נוער בעיקר נמנעו לבוא אך לא היה בכוחה של עובדה זו, לשנות ממסורת החיים היהודים ודרכה של עיירה יהודית. עדיין התקיימו כל אותם „מוסדות ואירגונים" ציבוריים. „החברה קדישא" עסקה בגמילת „חסד של אמת" והיטב שמרה על בית הקברות — שמע מינן שהיתה זו עיירה כמו כל העיירות היהודיות.

ברם, ההבדל המצער והמעציב — אותה נפקא־מינא מרה וקשוחה, שרשיהם בדרך חיי וגורלם — השונים בהרבה מדרך חייהם של אותם שרידי קריביץ', האורחים לדרך עימדי. אם נשאר עוד לאחרונים משהו מרנין וקורן למרחקים מעברם לפני „המבול" — משנות ילדות מאירה ונעורים מלבבים, מאותם חלומות פז שנרקמו תוך תקוות ואמונה — הרי לי דבר לא נשאר, בלתי אם זכרונות עצובים מימים מרים וקודרים, משנות ילדות קשות ונעורים שלא בורכו בשפע קסמים וחדוות האושר.

ילדות בבית הורי

עברי אנוכי; בבית יהודי חם נולדתי וגדלתי — ביתם של יהודים צנועים ופשוטים. יהודים מכל ימות השנה, מעורים בחיק סביבתם ומושרשים על אדמתם והם עובדי אדמה כפשוטם. היה היה הבית בבחינת עלעל זעיר ופעוט מהאילן רם היחס ורב הפארות של יהדות רוסיה. בית זה לא נבדל במאום מבתיה של קריביץ' ועיירות אחרות, במרחביהן הגדולים של ארצות ליטא ורוסיה הלבנה. אף עיירתי פלשצניץ עלה עלתה ויצאה מתוך היער, מוקפת יערות עבותים ושדות ירוקים. אף בית ילדותי נשתבץ בתוך חצר קטנה מכותרת גינת־ירק קטנה ובוסתן זעיר — מקום בו ישבו טפליא ובני נוער — חולמים חלומותיהם ומדמיינים ושוגים בדמיונותיהם על מעשיהם ודרך חייהם בעתיד ומקומם בעולם הגדול. מה שנוגע לי עצמי, הרי לא נשאר לי כלל זמן מספיק לדמיין ולחלום. רק עומס ימים אפלים נושא אני בזכרוני, מאותן שנות ילדות ונעורים שנלחצו בתוך צבת בצבת אחוזה וסוגר של משטרים, יורדים ועולים חליפות — ותו לא. חיש מהר חלפו שנות ילדותי ושנות הבוחל תוך סערות של מלחמות אימים מהפכות והפיכות נגד ומלחמות אזרחים עקובות מדם. ועל כולם בנוסף; — שנים של פרעות־דמים איומות ביהודים, שנות רעב ומחסור. אף קרן־אור משמחת גם לא פירור של חלום, שום שמץ של נוסטאלגיה ואף קורטוב של געגועים, אינני נושא עימדי משנות ילדותי ונעורי. לא ייפלא על שום מה כה עצובים צלילי האקורדים הראשונים, כבר בהתחלת סיפורי.

מציאות החיים הקשוחה והמרה נתגלתה לעיני כבר „ביום צאתי מרחם..." ביום ראשון לי בחלד.[1] ילד בן ארבע הייתי עת התחוללה מהפכת אוקטובר האדום. וכמו מטווי ארוך של חלום רחוק חולפים לעיני כבסרט־קולנוע מראות ותמונות מהפגנות חגיגיות ושמחת המונים חוגגים; דגלי אודם מונפים וקולות שרים ומתרוננים מהדהדים למרחק. הררי תקוות ורכסים של אמונה השתרגו ולפתע לא עוד...

שנתיים בלבד ואולי פחות ולא עוד חדווה מתרוננת שוטפת ופורצת מתוך הלבבות כי אם מציאות־חיים מרה. אכן, אף בשנים מאוחרות יותר — לאחר שבגרתי ועמדתי על דעתי ותפיסת חיי נתקיימו הפגנות חגיגיות והונפו דגלים והושרו שירים. כל אלה לא היו כבר מן הלב אלא מן השפה ולחוץ... „תכנית־חיים" שלמה ומפורטת לכל פרטי פרטיה ותגיה הוטלה מעל ומטעם השלטון; אף העצב, השמחה וכל רגשות אנוש, „תוכננו" ב„כוח צווים..." מדינת ברית המועצות שהתיימרה ועלולה היתה להיות מדינת החרות, הפכה והיתה חיש מהר ל„מדינת סוגר" וירד עליה המסך... ה„שמחה" הוטלה כאמור „מעל" ולא עמד בה טעמן של כל הערגות והכיסופים והדבקות — בחינת „דער רבי האט געהייסן פריילעך זיין..." שנתפסה לכל לב נבעה ממנו ושטפה כל לב. כי אם שמחה „חוקית" ב„פקודה ובצוו דמלכותא" ולמה ומדוע?...

הרי זו פשיטא כפשוטה! כיוון שאותה מהפכה חלומה והיא — פרי כל הערגות והכיסופים וכל הגעגועים הטמירים של נשמות בני אדם לחירות מכל שעבוד מלכויות גופני ונפשי — אותה מהפכה סוציאלית של האוקטובר האדום, שגברה וניצחה במלחמות השחרור מעל גבי מיתרסים הודות לכוח הנשגב שנתגלם באמונת ההמונים ודרכה רוצפה בדם יהודים תוך פרעות אימים, אותה הפיכה „גואלת ומשחררת" איכזבה מרות וקשות... אותו טווי מחוטים של זהב־תקוות ואמונות־פז ב„אביב אדם ועמים" שהולך ובא לעולם, נקרע ונכרת — והן לא ייאמן כי ייאמר, שאותה אידיאה על שיוויון סוציאלי וחירות כל בני האדם (שכל כולה מתגלמת ברעיון הצדק האוניברסאלי המשיחי במסורת ישראל וברעיון הנצחי של רוח חירות לוחמה בלב בני האדם ורצון ההקרבה העצמית) הפכה חיש מהר למשטר־דמים ועריצות, למשטר של עבדות משועבדת ומשתע־בדת!... ולא זאת בלבד: — חובה היא לזכור ולא לשכוח! — אותו „אוקטובר אדם וגואל" עיקר ואינס את שרשי צמיחתי ומורשת אילני, יהדות רוסיה. הוא עקר את היהודים מסביבתם הטבעית והחיונית ובודד אותם מכל יהודי העולם.

---

[1] מספרנו מעביר לפנינו בטורים הבאים מזכרונות ילדותו ושנות נעוריו הראשונות — מוארים ומוסברים לעצמו במחמצת המחשבה של אדם בעל נסיון־חיים ולמוד אכזבות...

אדרבא! יעיז ויבוא אלי מאנדהו בעל מצח נחושה ויעיד בפני תנאים אלה. כי נשארה לי עוד סיבה כלשהי לחלום ולשגות ברומנטיקה...

— — אני ויהודים כערכי לא היינו היחידים שיצאנו בפחי נפש מרודים, מרוקנים ומיואשים לאחר אותו „ליקוי חמה" גדול ועצום, לאחר כשלונו המחפיר של „אוקטובר האדום". מיליונים של בני האדם כאבו וביכו את מפולת המהפכה — אותה מהפכה שגברה על כל אויביה ושונאיה אף ניצחה עצמה ואכלה את עצמה בדמיה... גם עתה אזכור עוד ואראה בעיני הילד (ובהבנה של מבוגר לאחר זמן) אותם המוני האנשים המכונפים ומוקסמים סיסמאות החופש והכרזות חירות ושלום לכל הסובלים והנדכאים בעולם. כלום לא תיאר לעצמו כל אדם כי שוב הננו במעמד חדש של „מתן־תורה?" הן כל הציפורים פתחו ב„שיר מזמור לאביב האדם". הן מנהיגי המהפכה בכבודם ובעצמם הצהירו חגיגית ולא בקול דממה דקה, כי אם בקולי קולות והבטיחו ללא פשרות: („מיר כיזשינאם ואינא פאלאצאם!") — „שלום לאהלים וביקתות. מלחמה בארמונות!" — — („אי וואט דיען' אי נא נאשיי אוליציי פראזדניק!") — והנה יום וגם ברחובנו חג! כיצד איפוא יכלו בני אדם שלא להסחף ולא להאמין, כי תור חדש בא לו למין האדם עלי אדמות, תור של שלום, שיוויון וצדק סוציאלי וחופש, חופש על אדני הצדק? התלהבות סוחפת ומתלהמת זו טלטלה וגרפה גם אותי, ילד כבן ארבע וחצי... לא ידעתי ולא הבינותי הרבה מכל אלה אך בכל חושי הבינותי ואף הרגשתי, כי הכל האמינו שאכן יהיה טוב מאד ושמח...

ברם, לא כך היה הדבר לאמיתו. אורות הדרור כבו במהרה והושבתו החגיגות... באו והגיעו המשקעים מימי המהפכה וכל שבא בעקבותיהם; סבוא נסבא „יין הגאולה והחירות" ולא עוד חג! הנה „היום השני"[2] וכל „ששת ימי המעשה..." (אבל זה פרק אחר). מכל הנסקר לעיל לא נשאר אלא לחמם עצמי ב„יחוס אבותי" ולהמשיך בסיפור.

משפחת יהודים בתוך הסערה

אבי יעקב הכהן קאזשדן נולד וגדל „כבן־ישוב" (ישובניק) בכפר קוטנא באזור פלשצניץ — להוריו צירה־פריידל וחיים ז"ל. משחר ילדותו קשר חייו וגורלו בעבודת האדמה, ומן האדמה עלה וצמח כאילן ושיח בשדה. סבי חיים (אבי אבא) היה כבר מושרש מזמן בעבודת השדה ו„בן־ישוב" לכל דבר. שנים רבות היה מייצר על אדמתו ירקות ופירות ואף דגנים במקצת — על חלקת אדמתו או על אדמה שניתנה לו בחכירה. אין ספק שאבי נחל כבר בירושה מסבי

---

[2] „היום השני" מושג מושאל (מטאפורי) משם ספרו של איליא ארנבורג. בו הוא משתמש ב„מטבע" התנכי: „ויהי ערב ויהי בוקר יום שני..." לתאר כל שנתרחש למחרת המהפכה.

כל אותן תכונות ונטיות אופייניות המסייעות לו לאדם להתערות בחיק אדמתו וליהנות מפרי עבודתו. סבי נעזר הרבה בעבודת אבי. עליו הוטלה הובלת תוצרת השדה לעיר הגדולה, לשם מכירתה, אף לקנות בה כל המצרכים הדרושים לביתו ולמשקו. כך היה ונשאר אבי קשור בדרך כלשהי למסחר ושום עניין הכרוך במקח וממכר לא היה זר לו. כך היה כבר בגיל צעיר למדי עתיר חכמת־חיים שנונה ולמוד נסיונות.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה גוייס אבי כאיש מילואים לצבא רוסיה הצארית; הוא חוייל ונשלח לחזיתות שונות בהן לחם כחייל קרבי. פרק זמן ארוך למדי שהה גם בחזית הבאלטיקום. לרגל קירבת חזית זו לעיר הגדולה ריגה, ביקר בה פעמים מספר ואף שהה בתוכה כיברת זמן, עת שירת בשנים קודמות כחייל סדיר. כבר באותן שנים היתה ריגה מרכז יהודי חשוב, מרכז חברתי־תרבותי ומקום מושבם הארעי או הקבוע של כמה וכמה סופרים כמו בן־עמי, לאצקי ברתולדי, יצחק נחמן שטיינברג ואחיו ועוד. (באותה ריגה ישב גם ההסטוריון הדגול וההיסטוריוגראף הנודע של „תולדות העם היהודי עם־עולם" — פרופסור שמעון דובנוב השם ינקום דמו! — יחד עם בני משפחתו ויהודי העיר נכרת גם הישיש כבן 90, בשנות השואה ביער רומבולי (על־יד העיר), מקום הטבח לקדושי ריגה).[3]

אין ספק שאותו ישוב יהודי גדול עתיר חכמה ותרבות ישראל ובעל ערכים כלכליים וחברתיים האציל מרוחו על אבי והעלה ידיעותיו ואף העשיר נסיון החיים אשר עימו. בריגה זו הכיר אבי בעת תקופת שירותו הסדיר, גם את היעודה לו מיד הגורל — הרי היא אמי. הם נישאו שם ולאחר שהשתחרר אבי מהצבא, באו שניהם לכפר קוטנא ולעיירה פלשצניץ. החיים בכפר ובעיירה נמשכו בינתיים ללא תמורות כלשהן — פרט לעובדת הזדקנותם של סבתי וסבי. אבי התמסר כל־כולו לעבודת המשק ואמי היתה לו לעזר בכל. יבול אותם נישואים בריגה היה מבורך למדי ואחד מפירותיו, הנני גם אנוכי כותב הטורים הללו — הצעיר במשפחה ובן הזקונים בין כל בני הבית, כלומר אחי ואחיותי: — שיינה־ליבה, יוסף ואברהם, חיה וברל. כולם — פרט לי עצמי נכרתו מארץ החיים על־ידי הרוצחים הנאצים הארורים ועוזריהם המאוסים.

ברם, למה אקפוץ ואקדים המאוחר? הנכון הוא אמנם כי לא אני קפצתי; דמי הרותחים בי וזבים מפצע שלא נגלד מעולם ולא העלה (אף לא יעלה) ארוכה, הם שהקפיצו אותי והסיטוני הצידה מפרקי השוטפים. אשוב איפוא למהלכם

---

[3] מכל משפחתו שרדה אחת יחידה — בתו סוניה (דובנוב) ארליך אלמנתו של העסקן והמנהיג הבונדאי הנודע הנריק ארליך — אשר הוצא להורג על־ידי הסובייטים בשנת 1941, יחד עם חברו וויקטור אלטר ממנהיגי ה„בונד", לאחר שברחו מהגרמנים לרוסיה ולאחר „רצח משפטי" מבויים.

הסדיר של ההתרחשויות: לא אשוב אם כן לספר על המהפכה שהיתה והתחוללה, אף הציתה לבבות סובלים ונדכאים — בהפיחה הררי תקוות מאירות ואמונה דולקת. לא אתאר גם החגיגות וכל שבא אחריהן ובעקבותיהן. אסתפק רק בציון העובדה, כי אכן היו הרגשות רוממותו של חג (ואולי רק נדמה היה לבריות וחשבו כי חג אמנם...) אין תימה כלל שגם בני ביתי ראו עצמם בבחינת „שמעלקעס" גמורים לכל דבר — קרואים נכבדים אל „משתה הגאולה" הרונן והחגיגי — „שותפים לקבלת הפנים של אביב בני האדם והעמים". ובפרט לאחר שניתנה להם חלקת קרקע במתנה. הגידו נא איפוא במטותא: כלום יש עוד מתנה יותר טובה ויותר משמחת מאשר שטח של קרקע לאדם „ישובניק" מעורה בעבודת האדמה?

שמחה גדולה שמחו איפוא בני ביתי במתנה שניתנה ובמידה מסויימת גם בצדק. כל אותן אדמות של כפר קוטנא, הכפרים הסמוכים באזור עיירתנו פלשצניץ ובעיירה עצמה, הוחרמו על־ידי השלטון המועצתי וחולקו לפועלים ואיכרים מחוסרי קרקע.[4] כך קיבל גם אבינו חלקת קרקע בת 20 דסיאטין בכפר טישקורנא; (ואף זה בסביבה). היתה זו חלקת קרקע־בתולה ללא אינבנטאר חי וללא מכשירים וכלים ואף בלי גרעינים לזריעה. כמה נטרד אבינו, כמה טרח ועמל עד שסוף־סוף הצליח לרכוש לו סוס ולקנות פרה (אחת!) כדי להניע את העניינים ולהתחיל בעיבוד „נחלתו" — הרי זה פרק בפני עצמו.

ה„יום השני" שבא בעקבות כל אלה ואשר סקרנו אותו לעיל, קשה ונפתל היה ביותר. ימים קשים הגיעו... תנאי החיים היו גרועים יותר מיום ליום ובלתי נורמאליים. שוב באו שנות מלחמה ואימים: שלטון הקומוניזם הצבאי — שנים של אינטרבנציה — התערבויות מבפנים ושל מעצמות חוץ — מלחמת אזרחים ומרידות: קורנילוב יודניץ' וקולצ'אק; דניקין וגם ווראנגל, באלאכוביץ' ומאכנו וסתם כנופיות שונות. מלחמה עם פולין העצמאית אשר קמה זה עתה; עם הקהיליה האוקראינית — קצרת הימים וסובאת הדמים, דמי יהודים! — בראשותו של פטליורה וה„ראדא" (המועצה) הלאומית. היו אלה ימים בהם נזרע השדה ומועטים מאוד היו הסיכויים לקציר. ואם היו ואמנם קצרת ברוב עמל ומאמצים — לא נשאר דבר ממילא, כי נשדד ונבוז בפקודת השלטונות המתחלפים או בידי כנופיות שודדים וחמסנים מכל הסוגים והגוונים.

עול כבד של ריחיים ניתלו לו לאבינו על צוואר; חייב היה לעמול בלי הרף לפרנסת המשפחה הגדולה. מה תועיל איפוא כברת קרקע ואפילו מעובדת

---

[4] כל אותן אדמות בסביבה השתייכו עד למהפכה למשפחת אצולה פולנית בעלי נכסים קרקעיים עצומים — משפחת הרוזן טישקביץ' — אף בווילנא וסביבתה היו להם תועפות קרקע.

בשקידה ובחריצות שאין גבול לה — כאשר נגזל היבול כולו או כאשר לא ניתן לקצור כלל ?... דבר לא הועיל עוד ואיש לא יכול היה לעזור בכך ; אחי ואחיותי טרם בגרו להטות שכם ולתת כתף על מנת לשאת בעול — לא נשאר לו לאבי אלא לעלות אל דרך חתחתים ורבת סיכונים — דרך ה„הברחה" האסורה באיסורים חמורים. „הסתננות" מעבר לגבול, לפולין ו„הברחת" סחורות לברית המועצות. כך סיכן עצמו אבינו למען הפרנסה ; כמה פעמים גם נתפס ונפל בידי משמרות הגבול הסובייטים. היה זה מסוכן יותר להתפס בצד השני, ע"י משמרות הגבול הפולניים ; הללו העמידו את הנתפסים לפני בית־דין שדה בעוון ריגול ודין מוות היה צפוי. הוא הדין מעבר לגבול הסובייטי. בימי שלטון ה„קומוניזם הצבאי" צפוי היה הנתפס ב„אותן נסיבות" למוות בירייה ליד אחד „הקירות".

למזלנו הרב יצא תמיד אבינו ניזוק בפחד ובהחרמת הסחורות והכספים בלבד על ידי משמרות הגבול, אשר לקחו ממנו את הכל ונתנו לו לשוב אל ביתו. יש לציין כי באותם ימים (1921—1922) החלו להסתמן כבר הקלות כלשהן בכל הנוגע ל„הברחה" הבלתי ליגאלית. ניתן לראות בשינוי מה של היחס לגבי ה„מבריחים" שנתפסו „על־חם" — אפשר והיה זה אות מבשר למדיניות של נא"פ („נאוואיא אקאנאמיא פאליטיצ'עסקאיא") — המדיניות הכלכלית החדשה.

אכן, בשנות ה„נא"פ" הראשונות ניתנו הקלות במקצת. שוב ניתנה האפשרות למסחר פרטי זעיר ותיווך. כמו־כן עצמו העין לגבי „הברחות" מעבר לגבול. המשבר הכלכלי הקשה והאינפלאציה הדוהרת הניעו את ממשלת המועצות לתת חופש ליוזמות פרטיות ועצמיות, כדי להרחיב ולפתח החקלאות והתעשיה. השל־טונות ראו צורך להעלות ולשפר תפוקתן, להגדיל הייצור. חפצה של הממשלה היה להביא את הפועל והאיכר כי ייצרו ויביאו יותר מתוצרת פרי עמלם למכירה בשוק. כך עוררו „תמריצים" אלה שלוו לפעמים ב„השקעות" זעירות תנועה כלשהי, שגרמה להתאוששות כללית של המסחר והתעשיה. בידי הממשלה היו הבנקים והתעשיה שהפכו להון ממלכתי. מדיניות זו של נא"פ נמשכה למעשה עד לאביב 1928, אם כי בוטלה להלכה בראשית 1923. ה„נחלה" שנפלה בחלקנו כנ"ל לא היה בכוחה לפרנסנו (בגלל בצורת וחוסר כוחות עבודה) ללא גרעינים וללא מכשירים. אבי הוסיף לעסוק ב„הברחה" ואיכשהו התפרנסנו והחזקנו מעמד. ברם החל ממחצית 1922 ואילך הורע המצב. השלטון הרגיש עצמו איתן יותר במעמדו. כל הערכאות המוסדות הממשלתיים המפלגתיים השגיחו יותר, מה שהיה לפני חדשים מספר בבחינת „כשר" „הוטרף" מעתה ואילך...

לאחר שנחתם חוזה השלום בריגה (במארס 1921) פסקה המלחמה בין ברית המועצות לפולין ; השטחים של מערב רוסיה הלבנה ומערב־אוקראינה (גליציה המזרחית וכו') נשארו בידי פולין. (אם כי בריה"מ לא ויתרה מעולם על שטחים אלה). אשרור הגבולות (הראטיפיקציה) בא זמן קצר לאחר מכן ומאז ואילך החלו

דרכי ההברחה להצטמצם ולהיסגר. השמירה והפיקוח משני צדי הגבול הוגברו ביתר שאת ומיום ליום נסתמו הדרכים. אף בפנים הארץ הוגבר הפיקוח; הרובל הסובייטי עלה וערכו נתייצב ונתאזן; חלה סטאביליזציה כלשהי. השלטון המועצתי ראה צורך לעצמו, להחזיר לידיו את „מוסרות העגלה" אשר נאלץ להרפות מהן בעבר הקרוב.

במחציתה השניה של שנת 1923 נעצר אבינו שוב, הפעם על־ידי משמרות הגבול הסובייטי (לאחר ששב מעבר לגבול) ועימו סחורות מוברחות וכספים. שוב הוחרם ונלקח ממנו הכל. אולם הפעם לא יצא „נקי וחלק..." הפעם מיצו נגדו את חומרת הדין: משך שנה שלמה הורחק ממקום מגוריו וממשפחתו. כמו כן נאסר עליו לשהות באזורי הגבול — הוטל עליו להשאר במרחק של 100 קילומטר לפחות מכל גבול. לפי פסק־דין מטעם בית המשפט שולח לכוניקאר — אי־שם בקירבת סמולנסק. שם הוטל עליו להיות לבדו — ללא ביקורים מצד בני ביתו. הוא ריצה „עוונותיו" שם במקום עד לסוף שנת 1924 — לכשהורשה לחזור לביתו ומשפחתו.

ודאי שלא שפר מצבנו בהעדרו של אבינו, בהיותו ב„גלות" כוניקאר. מיום ליום היה המצב גרוע יותר. כל הבנים היו צעירים למדי ואיש מהם לא היה מסוגל לשאת כמלוא נימה בעול הפרנסה. אמנו לא היה בכוחה להשתלט על העניינים ולא מצאה דרך לכלכל הבית ומחסוריו. מה גם שמבחינה כללית היה המצב באותם ימים קשה ונפתל, אף בנוכחות אבינו. קל וחומר בהעדרו — לא כל שכן. ברם, למזלנו חלפו חדשי „שילוחו" מהר והוא שב הביתה כנזכר לעיל בשלהי שנת 1924. הוא חזר אלינו עייף וממורמר, מאוכזב מכל התקוות שתלה באותו „כוכב מאיר באוקטובר האדום". הוא טען באוזנינו בלחש, כי היה זה חלום עובר ותו לא... אף מ„הנחלה" שניתנה לו היה מאוכזב כי לא עמד לה השלטון בצר, לא סייע בגרעינים ובמכשירים...

— — ההכרח לשאת בעול פרנסת הבית, לא הניח לו לאבינו זמן רב, להתמרמר ולקונן, על שכך עלה להן לתקוות הגדולות... עובד־אדמה משחר ילדותו לא יתאבל זמן רב על יבול שנגזל, על בצורת ושנות־רזון ומחסור. לאחר עבור גלי ההתמרמרות ומרירות האכזבה, ישוב ויאזור כוחותיו ושוב יצא למאבק עם איתני הטבע; שוב יחרוש ויזרע ויצפה לקציר... כך היה גם לאבינו. מצבנו בבית בהעדרו, שוב חישל אותו לעמוד במאבק על פרנסת המשפחה. אל מול האכזבות והפגעים עמדו לו כוחות הנפש שהאצילו על כוחות הגוף. שוב החל כדרכו לעבוד בשקידה ובחריצות; לשקם אדמתו ולכלכל משק. שוב עמד על רגליו. לא ארכו הימים והכל חזר לאיתנו. משק הבית והמצאי בו (האינבנטר) גדלו אף התרחבו; הרפת גדלה, עמדו בה עתה כמה פרות במקום האחת שהיתה. אף האורווה לא הספיקה עוד. היה צורך בעוד אורווה כי נוספו סוסים על האחד שהיה — אפשר וזוכה

היה אבינו עתה להפוגה במאבקו, אפשר והיה מגיע „למנוחה ונחלה", לפרנסת קבע מבוססת, לפרק חיים קל יותר ושקט — אילמלא קפצה עלינו רוגזה של גזירה חדשה וצרות נוספות...

גברבר בן שש־עשרה אינטרנאציונאליסט

פרק זה בקורות בית־אבא ובחיי משפחתנו, חל במקביל בימים בהם הגיעה הסתכלותי העצמית בחיי כל יום ויום ובנסיבותיהם בכלל ובי עצמי בפרט, לגיבוש עמידה על דעתי והכרתי לאור הנסיון המזער שהנחילו לי שנות חיי. הן בהתחולל אותה גזירה חדשה ושבירת צורת חיי המשפחה בשנת 1929, הייתי בסך־הכל בחורון כבן שש־עשרה.

ביום מן הימים החלו השלטונות המועצתיים על כל אגפיהם מוסדותיהם ופקידיהם, בהצהרות ובהכרזות על „גאולה" חדשה, קרבה ובאה לעולם: קולקטיביזציה! בטאוני המפלגה ומוסדות ה„קומפארטיה" נתנו את ברכותיהם. כל ארגוניה, וועדיה — החל מתא זעיר או גדול במקום עבודה כלשהו, בסניף „מקומי נידח", וועד עירוני ומחוזי וכלה ב„פוליט־ביורא" ו„הוועד המרכזי" — פירסמו מינשרים והצהרות ומאמרים, בשבח ה„מעשה הגדול והגואל". כל העתונות וכלי התקשורת ההמונית קראו פה אחד: קולקטיביזציה!... הם עודדו והלהיבו ההמונים להשתתף ב„מעשה הגדול" ולהרשם אל ה„קולכוזים" — (משק בבעלות קולקטיבית „קולקטיבנאיע כאזייסטבא"). היה בזה לחץ מקיף וכולל — חברתי ותרבותי, פיסי ופסיכולוגי גם יחד. אבוי להם לאדם ומשפחתו, אבוי לכל אלה שלא נרשמו מרצונם הטוב אל אותם „קולכוזים" או דיברו חלילה בגנותם של ה„עושים במעשה הגואל". כנגדם הוכנסו לשימוש שיטות טיפול ואמצעים אחרים ומיוחדים...

הדבר החל כמובן באסיפות ועצרות חגיגיות בהן חזרו ונישנו ההכרזות והמינשרים, המסקנות וההחלטות החגיגיות לרבות שבועות והבטחות על „גן העדן עלי אדמות" המגולם בחיי ה„קולכוזים" והמובטח מראש לכל הנכנסים לחיים אלה. „מה שייך? וכי מה זאת אומרת, ,לעשות חיים' כפי האמור בפי הבריות? חיי נוחיות ואושר מובטחים לכל אדם ב„קולכוזים..." ציטאטין ונוסחאות „מתאימות" לא חסרו כמובן... „הן סוציאליזם פלוס אגרוטכניקה וטכנולוגיה תעשייתית לרבות חשמל — חשבונם ומשמעם אינטרנאציונאליזם וקומוניזם — שיתוף אמת! עלי אדמות..." בקרב הקהל היו מקשיבים; מקצתם האמינו בספקנות ומקצתם פיקפקו תוך חוסר אמון ותוך פחד, להעלות זאת על דל שפתותיהם. והרי פשיטא היא ללא הוכחה כלשהי: ביתר קלות ניתן לשלטונות למצוא מסילה אל לב ההמונים והשכבות מחוסרי האמצעים. „הן ידוע כי על טובתם

ורווחתם של כל אלה — נוצרים ויהודים גם יחד — שוקדים השלטונות השכם והערב"... באחת: הכל יצאו מעורם כדי לסבר אזניים ולקסום ללבבות, על מנת למכור ה„גאולה" החדשה להמונים.

כך ובדרך זו נפעלים וניצודים מכוח סערות המלל ורמזים על איומים מוסווים נסחפו המוני „דלפונים" ובעלי חלקות זעירות ומחוסרי מקצוע מרצונם ושלא מרצונם מאמינים ולא מאמינים — ל„משקיות" החדשה וה„גואלת". וברור מאליו כי גם בני ביתי בקהלם. כל רכושנו כולל הסוסים והפרות הושקעו כמובן כדמי השתתפותנו ב„בור השומן של אותה עיסקת־זהב"... פרט לפרה אחת לצרכי הבית, לה היינו רשאים, בתוקף ה„חוקה" על סעיפי סעיפיה.

לפועלים מקצועיים מבוססים יותר או לבעלי מלאכה עצמאיים, לבני האינ־טליגנציה והמעמד הבינוני לשעבר ולסתם „בעלי־בתים" בעיירה, לא נתאפשר כלל וכלל להימנות על ה„קולכוזים" ולא הורשתה להם כלל הכניסה... ואל ישאל השואל למה ומדוע? הן ידוע הדבר ומקובל על דעתו של כל „קומוניסט כן וישר" — הללו הריהם „בעלי־גוף" ו„קולאקים", ספסרים וסרסורים ו„מי שהיו" סוחרים (אוי לאותה בושה!) „לישנצים" (נטולי מעמד בהתאם לחוק הסובייטי) „יסודות פסולים ומזיקים לחברה!" לשם הגנה ומתוך חשש „לעינא בישא" מצידם וממעשיהם הפסולים חלילה וחס, לוקחו אחר כבוד ונתכבדו למשך שנים ארוכות ב„פת־בג" ממלכתי... הם שולחו הרחק הרחק ל„עבודה ולחינוך מחדש כיאות לאזרחים סובייטים" — בארץ גזירה.

ניתן איפוא לשער מה היתה הרגשתנו עם כניסה ולאחר כניסתנו ל„קולכוז"; כיצד יכלו אבי ובני הבית ואף אני בתוכם, להתבונן ולראות בגירושים המוניים אלה — בשילוחים של מכרים וידידים. נקל להבין גם איך הפכתי בגיל צעיר למדי לפועל „בעל הכרה מעמדית" אמון כולי על ה„קורס הקצר" וכל מיני חוברות „בראשורות" מסוג זה. הנה כי כן, הייתי כבר „קולכוזניק אידיאליסט" ואני בן שש־עשרה בלבד — רק גברבר ותו לא אבל „אינטרנאציונאליסט" משכיל ונבון ולו רק מאותו טעם אפילו — ה„קולכוז" שלנו הוכתר בשם המחייב קי"מ. והוראתו ב„גימטריא" סובייטית „קאלכאזני אינטרנציונאל מולודיזשי", אינטראנציונאל הנוער הקולכוזי. במקום זה שומה עלי להדגיש ולהבליט: „באמנותי הבינלאומית", היא שהצילה את אבינו וכל בני ביתנו (ואנוכי בתוכם) מגורל מר ואיום בסיביר... לא חסרנו הרבה כדי להימנות על המגורשים. אכן כך היה אותו מעשה:

באותם ימים היה אבינו אכול כבר אכזבות ויאוש מכל אשר מצאנו והפעם — ללא תקנה ועצביו מעורערים במקצת. כי מה נשאר לו לאדם לעשות — לאחר ש„נטרפו כל קלפיו' וכל אשר לו „נתגלש" במורד ואבד — בלתי אם להתמרמר ולהתרגז על עצמו שכך עלה לו? נסיונות חייו הם שלחשו לו והוכיחו כי אין

שחר לחיים ב„קולכוז״, כי אל „קדחת תפורה בחוטים כשרים יזכה״ כדבר הבריות ו„אגורה שחוקה״ אחת לא תהיה לו... אכן, יום אחד הרהיב עוז בנפשו, ויקם וילך ויבוא אל האורוות והרפתות ב„קולכוז״. לפני ה„אמרכלים״ והממונים התייצב ואמר: אין עוד ביכולתו להתבונן בשיוויון נפש כיצד עמל חייו יורד לטמיון. אין הוא יכול ואף אין ברצונו עוד לשבת בקולכוז. על כן החליט לקחת את שלו וללכת... אכן הוא הוציא סוסיו ופרותיו והלך אל ביתו, בלי להרהר כלל ובלי לחשוב לאן יובילוהו מעשיו ומה יהיה בסופו.

אין ספק שתוצאות צעד זה ופרי מהלכיו, יכלו להיות קשים ומרים לנו ביותר. כפסע היה בינינו לבין השילוח ותוצאותיו. באשר למנהל ה„קולכוז״ ועוזריו לא נשארה ברירה כי אם להגיב בכל החומרה ומעצם הטעם הפשוט והברור: למעשה נועז כזה (מצד אבינו) עלולה להיות השפעה „אפידמית״; זה יכול להדביק כמגפה עוד ועוד בלתי־מרוצים שלא חסרו כמובן וכל ה„מפעל הגואל והמשחרר״ יעמוד בפני סכנה... הם הזעיקו מיד את תגובת השלטונות והמוסדות של המפלגה. מיד החלה חקירה מסועפת וסבוכה נגד משפחתנו ובעיקר נגד אבינו. לא נשאר צל של ספק כי ינקטו גם באמצעים וידונו אותנו בכל חומרת הדין, ומשפטנו יהפוך למשפט ראווה, למען יראו כל הבלתי מרוצים ולא יעיזו עוד... ברור כי כל אשר לנו יוחרם ואנו עצמנו נורחק כ„יסודות פסולים ומסוכנים בחיי החברה הסובייטית העמלה הישרה...״

אינני יודע ועד היום לא אוכל להסביר לעצמי מה היה הכוח אשר דחפני לעמוד בפרץ, כיצד לקחתי על עצמי עול של סנגוריה על משפחתי ולתקן את אשר עיוות אבינו, ב„הקדיחו התבשיל...״ באתי מיד לסניף המפלגתי, רצתי אל ה„קומסומול״ ואל תא האיגוד המקצועי, הלכתי ובאתי אל כל מקום בו ניתנה לי דריסת רגל. הפצרתי ותבעתי, נשבעתי חגיגית והבטחתי כי מכאן ואילך לא יתערב עוד אבי בכל הנוגע ל„קולכוז״, כי מעתה והלאה אהיה אני הנושא בכל האחריות למשפחה ומקומה בחיי המשק הקולקטיבי. כך טענתי ותבעתי בשם הצדק וה„בינלאומיות״ תוך שבועות וחרמות והצלחתי. זכותי עמדה לי. בכל המוסדות הנ״ל הכירוני הכל כבחור הגון וישר, כן ורציני וכמו כן פועל טוב ואחראי, לא קופא על שמריו כי אם שוקד ולומד ורוכש נסיון. על שום כך נעניתי והעברתי רוע הגזירה. כך שבנו והתמדנו בחיי ה„קולכוז״. הנה כי כן, הוכחתי שגם „אינטרנאציונאליסט״ בן שש־עשרה, גברבר אשר לא בגר כל צרכו יכול לעמוד בפרץ.

ברם, אין בדעתי כלל וכלל להעלים העובדה, שקשים ומרים היו חיינו. העבודה הקשה בה עבדו הכל היתה קשה גם לי, אם כי בקרב המנהלים וה„אמרכלים״ למיניהם הלך שמי לפני כפועל חרוץ וכ„איש־סגל״ — „סוס מצויין הסוחב בהצלחה כל העגלות למיניהן״. אותי וכאלה שכמותי, ניצלו הכל

ברצון ומעל לכוחות... כאשר הוצאנו מיכסת תוצרת אחת ליום־עבודה שוטף תבעו במפגיע עוד „נורמה״ אחת תוך יום־עבודה אחד. כאשר הוצאנו גם זו וראו „כי טוב״ נתבענו לעוד ועוד — — כך נגשו בנו וכך ניצלו אותנו חברים ב„מפעל הגואל״. נוסף לכך לא ניתן לנו כלל מזון כלשהו מקופת ה„קולכוז״ ונאלצנו לעבוד ב„נקיון שיניים״ כמעט; קל וחומר בן בנו של קל וחומר, כי דבר מעין שכר־עבודה „לא היה ולא נברא״. גם בבית, לאחר יום העבודה הקשה והמפרך אכלנו „קדחת בצלחת עמוקה...״ היו ימים בהם לא נשאר גם פירור לחם, גם „נשיקה״ זעירה ויבשה מקרומו של לחם, גם קליפה של תפוחי־אדמה...

כך חלפו ובאו עלינו שנות בצורת קשה, שנים של רעב פשוטו כמשמעו. שנים של דוחק ומחסור וטרם ראינו תמורה וקץ לעמלנו המפרך. קשות ואיומות ביותר היו לנו השנים 1932—1933. שנים כאלה בל ישובו עוד ולא יחולו על שונאינו אפילו! מיליונים של בני־אדם כלו ומתו מרעב ומאפיסת כוחות לשאת כפן ורזון; מאות אלפים כלו בשטחי מכורתנו — אדמות רוסיה הלבנה. רק משנות 1934—1935 ואילך נשתנה המצב קמעא; אז היה כבר משהו לאכול אם כי לא לשובע. בכל זאת ניתן כבר לחיות בדרך כלשהי, בצורה אנושית יותר, אף כי מן הנמנע היה לגשר בין מציאות החיים ו„התיאוריות״ הוורודות והמסנוורות. ולא משום צרות ופגעי הדלות והמחסור במצרכי יסוד מינימאליים. לכך הסכנו כבר ו„נתחיינו״ עם כל אלה. אלא משום התהום שנפערה בין תופעות יום ויום — משאלותיהם, מאווייהם וכיסופיהם לבין סילוף מציאות החיים הממשית — תוך שאיפה מתמדת לכפות עליך מציאות שלא קיימת כלל, פרי חזון מעוות ומסולף ללא תקנה.

באסיפות חגיגיות ובעצרות המוניות, בחגיגות האחד במאי והשביעי בנובמבר — יום האוקטובר האדום — לא פסקו הנואמים, ה„אגיטפרופים״ והעתונים בכל ימות השנה לתאר ולשרטט בצבעים בהירים ולסלף מציאות החיים ב„קולכוזים״ וליהנות משלל מספרים מזהירים [5] — סילופים סטאטיסטיים ללא

---

[5] מאות בדיחות ואמרות שנונות פרי חידוד ותבונה וחכמת־חיים יהודית ונסיון חיים, הילכו משך אותן שנים והלעיגו כל אותם תהילות ושבחים תוך הצביעם על התהום הפעורה בין מציאות החיים המעשית לבין כל אותן ה„תורות״ הקומוניסטיות על גבי הנייר. אחת מהן: — בעצרת המונית באחד ה„קולכוזים״ עומד נואם על הבמה ו„מטביע״ קהל הנאספים ב„מבול״ סטאטיסטי של מספרי להד״ם על אותו „קולכוז״ בו מתקיימת העצרת. אחד החברים איבן מעיר: הן זה לא נכון, איש השדה אנוכי ויודע כי לא היו דברים אלה: על כך משיב הנואם: ומי אמר לך להסתובב בשדות? עיתונים עליך לקרוא...
כעבור מספר חדשים אותו הקולכוז ואותה העצרת; אותה תמונה ואותם דברים. מאנדהו שואל שוב ואומר: כל אשר תאב אני לדעת: היכן איבן ששאל בעצרת הקודמת?...

כיסוי ממשי — ובשום פנים לא היה בכוחם להקל פגעי החיים... בני אדם החיים מחוץ למדינת סוגרה של ברית המועצות לא יבינו זאת. אלה שהיו בה הבינו יפה, באשר לא נסתמן סיכוי כלשהו לתמורה, גם צל של תקווה כמוסה לא הופיע. הם הסכינו לכך כשם שכל סוס וחמור מתרגלים לעול ריתמתם וסוחבים... מה גם אדם המודע היטב לאותה אמת מרה שכל־כולה מתגלם בחוסר המוצא — ואם חיים ברצונו עליו להסתגל (אף אם לא להשלים).

אבינו לא עצר עוד כוח להחזיק מעמד: שבע רוגז ומרירות, אכול אכזבות על עמל־חייו שירד לטמיון ועל משפחתו שאין ביכולתו להוריש לה דבר — התמוטט ונשבר. קודם זמנו גווע ומת בשנת 1934 וביגון חלף מארץ החיים.

ברם, החיים זרמו הלאה במהלכם ובשיטפם כתמול־שלשום וחלפו על פטירתו של אבא. קשיים של יום חלפו ובאו ובני אדם לא פסקו ממאבקם על קיום של יום־יום עירום ועריה — אף על פי כן העיזו רבים לטפח בחדרי לב תקוות ולשאת עיניהם ולהאמין, כי עתיד לבוא יום־מחר טוב יותר. כי הנה על אף פגעים ואסונות, נסללת דרך מרוצפת לסוציאליזם ולחיים משופרים יותר ועתיד מזהיר. בוא יבואו במוקדם או במאוחר ימי שובע, ימי שלום וחירות! ולכל בני אדם ינתנו אותם סיכויים, זכויות ואפשרויות ליהנות מהחיים...

כך חלפו עלינו בחיי ה„קולכוז" עשר שנות חיים מ־1929 עד 1939. אפשר והחיים היו נמשכים עוד להלן והיינו מצפים עוד באמונה ונושאים עינינו לחזון ימים טובים — אולם מלחמת הדמים שפרצה והתחוללה על פני עולם כולו, שמה קץ לכל אותן תקוות ואמונות רצוניות ולכל אותן אשליות מאונסות ומקסמי השווא שניכפו על ידי ה„תורות" הבלתי מציאותיות.

ממערב נפתחה הרעה

הסכם־חלוקה

חדשי הקייץ ב־1939 הפכו „לוהטים" מכל הבחינות: אף אנחנו יהודי רוסיה אשר בודדנו כאמור והיינו בלחץ הממשל הסובייטי, ל„שבט לבדד ישכון"... הרגשנו במשבם הלוהט ובסערם השורף והמבשר כי אכן, נפתחה הרעה ממערב ויצאה ללחך בדרכי העולם...

איש מקירבנו לא הניח עוד כי בקרוב נטולטל גם אנו ונינשא הרחק מכוחן של סערות עולמיות ובין ימים ואוקיאנוסים של דמים ולהבות אש אוכלות עד תום. וכי מניין יכולנו לדעת ולהרגיש? — בטאוני המפלגה, כרוזיה ושופרותיה סגרו עלינו כמו על „מלפפונים בחממתם" לעת חורף או כעל „דגים־מלוחים בחבית", בחומת הררי הרים של מלל „תורות" אשר לא עמדו במבחן הימים. כך הוסיפו ללמדנו פרק בהילכות עולם ומערכי מדינות וקפצו מעורם על מנת שנאמין

בנכונות ה„תיאוריה" שנאפתה זה עתה ונרדתה מתנוריהם... אמת ויציב; מלחמה ממשמשת ובאה לעולם, אך תהיה זו מלחמה קאפיטאליסטית ביסודה; מלחמה בין שני אימפריאליזמים — בין זה האיטלקי, גרמני ויאפני הרודני־פאשיסטי מזה — לבין האמריקני, אנגלו־צרפתי, קרי האימפריאליזם הפארלמנטרי מזה. אל להם לאזרחים הסובייטים להטריד עצמם ולהשבית מנוחתם. ברית המועצות איננה יראה ולא תפחד ממלחמה זו. אדישה היא וקרה כלפי כל מלחמה בין „הפאשיזם" ל„פלוטוקראטיה". כך הסיטונו מדרך מחשבתית בריאה ונורמאלית והלקו אותנו בטימטום־מוחין וסתימת השכל הישר.

יש לציין בכל זאת כי נמצאו „מתנגדים" אשר לא קיבלו תורותיהם של „חסידים שוטים" ולתומם אמרו „איפכא מסתברא" לכל אותן תיאוריות. הם כפרו והטילו ספק בנכונותן וכוח שכנועו של כל ההוכחות מצד השלטונות ודובריהם מטעם אשר נמצצו מן האצבע... מהלכיהם של השלטונות חשוד היה בעיניהם; הקריאה הנשנית וחוזרת שני אימפריאליזמים! היתה בעיניהם כמו „תיפסו את הגנב!" הם אמרו זאת בין אדם לחברו ובין אדם לבין עצמו. אכן, לאמיתו של דבר היה זה כבר סוד גלוי לכל אותם ספקנים וכופרים, כי בכך מנסים הכל להסות ולהשקיט את עובדת ה„שוד בצהרי היום" ו„האופל בצהרים" — הסכם היטלר־סטאלין (ריבנטרופ־מולוטוב). הכל הבינו כי לא היה זה לשם שמים ולמען „עולם הבא" בלבד.

— — באחד בספטמבר 1939 התחולל שבר הענן הגדול של מרחץ הדמים האיום ופורענות האימים בקורות האדם עלי אדמות. באין מפריע כמעט פרצו מחנות הקלגסים הנאצי־פשיסטיים על אדמת פולין; הטנקים המשחיתים, ריכבי הפלדה המשוריינים השחיתו ודרסו שדות תבואה, גני פרי ומעונות בני־אדם. וכבר שעות מספר לאחר הפריצה היו כבר המוני אדם — גברים ונשים עוללים ויונקים מוטלים הרוגים בשדות וברחובות, בחצרות בתיהם ותחת מכיתות בתיהם. תוך שבועיים נטרפה פולין כמו לא היתה כלל...

בשבוע השלישי פשטו שמועות, כי הנה ברית המועצות האדירה גמרה אומר להציב סכר לפריצות הגרמנים. אין ברצונה לשאת עוד ו„לבלוע" אל קירבה את הנעשה... אכן, לא היה בהן אלא משאלות לב של „ייוו"א" — (יידן ווילן אזוי) וכל אחד ידע עד מה הן מחוסרי שחר... יצוא יצאו הסובייטים לגבות חלקם בשלל, בתוקף הסכם־חלוקתה של פולין — כל אחד ידע האמת והבין למי צלצלו הפעמונים...

גיוס ו„משחק־מלחמה"

בארבע־עשר בספטמבר 1939 הגיעני צוו גיוס; התייצבתי ומיד נתחיילתי. בו ביום הוטל על היחידה אליה צורפתי וכל שאר היחידות, לצעוד בציוד מלא

אל עבר הגבול הפולני, לחצותו ולהיכנס לשטחיה של פולין. ה„פוליטרוקים" הסבירו, שמשימתנו היא „לשחרר את אחינו במערב־ביאלורוסיה ובמערב־אוק־ראינה מעולם הקשה בסד הדיקטאטורה הקאפיטאליסטית של ממשלת פולין הפאשיסטית". מי ירהיב עוז אם כן לבוא ולומר, „כי הסובייטים לא נהגו ביושר ?" כך איפוא הפכתי גם אני דוד קוזדאן, לחייל קרבי ונכנסתי למלחמה.

היתה זו בעצם מלחמה משונה ביותר... חיילי הצבא האדום לא הפסיקו מצעדם לפולין ובתוכה. משך שבועיים רצופים צעדנו בלי הרף, ללא עמידה במקום כלשהו — ולו רק לשעה קלה — למן השבעה־עשר בספטמבר (יום בו חצינו הגבול) החל משעה שתיים אחר הצהריים ועד ליל השלושים בו, מבלי לירות אפילו ירייה אחת בלבד. העיירה הראשונה בה עברנו לאחר חצותנו את הגבול, היתה ראדושקוביץ ; לא עמדנו שם והמשכנו במסענו הרגלי המפרך. היה זה כמו יצאנו לטיול אך ללא מזון ושתייה וללא מתן אפשרות למנוחה קלה. רבים הצועדים בשורותינו התעלפו מרעב ואפיסת כוחות. גם בכך לא ניתנה לנו פקודה לעצור ונאלצנו לסחוב עימנו המתעלפים וכושלים. כך עברו עלינו שתים־עשרה יממות של צעידה ; ביום העשרים ותשעה בספטמבר לעת ערב, הגענו למבואות דרוזגניק וניתנה לנו הפקודה לעמוד.

בעיר מרפא זו המוקפת יער ונהר שהתפרסמה במרחצאותיה המינראליים — שנים רבות לפני מלחמת העולם הראשונה — אכלנו ונחנו זו פעם ראשונה ב„מסענו הקרבי". ישבנו ושוחחנו בינינו לבין עצמנו, בעוד זללו עינינו יפי נופו של המקום והתענגנו על אווירו המחזק והצלול. עבור רובנו ה„קולכוזניקים" לשעבר היה בכך מעין משהו נדיר ובלתי נשכח ביותר. בקולכוז, לא העזנו לחלום אפילו על בילוי בסוצ'י או קיסלובודסק — מקומות דומים באופיים למקום בו ישבנו עתה. ללא ספק ניתן גם לעת זו „לעשות חיים" בדרוזגניק ואילו בימים שלפני המלחמה לא כל שכן. ברם, אותי משכו עניינים אחרים לגמרי ; לבי לא נתון היה להזיות על ימים טובים בסוצ'י, קיסלובודסק ואפילו דרוזגניק שמחוץ לארץ הסובייטים, (אף כי בהיותי שרוי בקולכוז „קי"מ", לא אחת פקדוני הזיות כאלה). עברי אנוכי ! — משאת נפשי היתה עתה אחת בלבד : לראות יהודים ; להיות עימהם ולשהות בתוכם ! הן זו פעם ראשונה שניתן לי להשקיף אל מעבר למסך הניכור והבידוד אשר הורד עלינו מכוח השלטון המועצתי מאז ימי המהפכה. מאז בודד ונעקר שורש גזעי — (יהודי רוסיה) מיערו־מכורתו, (יהודי העולם) — ונתלש „זקנו". (נאסר עליו לינוק מתרבותו הלאומית, תרבות הדורות הכוללת ומקיפה). מאוד תאב הייתי לדעת, כיצד רואים יהודים בכל אותה תסבוכת של טירוף־עיתים זה את ה„פינטעלע ייד" את ה„נקודה היהודית" ; כיצד מגיבים הם כיהודים על עת צרה זו, על בעיותיה וכל סיבוכי סיבוכיה ? מה תגובתם להסכם

ריבנטרופ־מולוטוב? ובכלל איך חיים הם כיהודים? במה מתמצית יהדותם ו„יהודיותם״?

האמת היא שלא צריך הייתי לעמול הרבה, כדי להיות עם יהודים ולנסות לקבל תשובות לכל אותן שאלות שניקרו בי. בימים ראשונים לאחר בואנו הכרתי כבר כמה וכמה מיהודי דרוזגניק ועם אחדים מהם אפילו התידדתי. מפיהם שמעתי ולמדתי רבות. ואדגיש ברורות ובמפורש ללא שמץ של הגזמה: כמעט והכל היה חדש עבורי. לא ידעתי גם קורטוב מכל אלה. לא משנות העבר הרחוק יותר ולא מן הקרוב והמרוחק קמעא — מימים בהם רשאי היה כל אדם מרצונו וללא כפייה למצות לעצמו או בצוותא עם יהודים אחרים — כיצד לחיות כיהודי. מהם שמעתי לראשונה על תרבות יהודי׳ת כוללת, המקיפה וממזגת בתוכה ערכי מסורת דתית ולאומית עם ערכי תרבות יהודית חילונית; קבלתי הסבר מלא לאומיות יהודית חילונית מה היא; מה הוא „פולקיזם״ וציונות מאי משמע? הבינותי מה אומרת הפרובלמטיקה היהודית המיוחדת ועניניה, אשר כה רחקתי מהם עקב תנאי חיים ודינא דמלכותא. מאותם ידידים נודע לי גם שעוד בשנת 1887 נתכנסה בדרוזגניק ועידה לאומית יהודית, ועידתם של „חובבי־ציון״ — אותה תנועת בשורה אשר קמה לעם היהודי לפני הרצל והקונגרסים הציוניים. עם כל זאת הפליאה אותי עובדת יסוד אחת שאמרה „דרשני״: כולם כאחד התענגו על העבר הקרוב ועל העבר הגדול והרחוק, עתיר התהילות ומבשר התקוות. איש לא העז לשאת עיניו אל עידן ההווה, אל מאורעות הימים האלה, אל הנעשה ומתרחש לנגד עינינו. ראיתי לפני במתמיד עיניים יהודי׳ות פיקחיות ונבונות, עמוסות חכמת־חיים אך דאוגות ועצובות, חששניות לימי המחר המעורפלים ובלתי נודעים... כלום ניבא להם הלב על אימת הימים בעתיד הקרוב?...

„בשר תותחים״

— — כך חלפו עלינו חיילי הצבא האדום, ימים ושבועות מספר אידיליים ביותר — בהם ישבנו באווירה נוחה ושקטה — ובאפס מעשה כמו לא היתה כלל מלחמה בעולם... לימים אלה הושם קץ במחצית דצמבר 1939. אולם אין זאת אומרת שהיינו תלושים מכל וחסרי ידיעות „מה הולך״ בעולמנו. כל שקרא עיתון (סובייטי כמובן ורק כאלה היו מצויים) חש וידע ב„דוד הרותח והמפעפע״. אף יהודי המקום דיברו על כך. שמענו וידענו, שבריטניה וצרפת הכריזו מלחמה בגרמניה אך לא כלום בינתיים. מדינות המערב לא זזו כמלוא נימה. כמו־כן ידענו גם על תביעת ברית המועצות כלפי מדינת פינלאנד — לקאריליה ושטחים אחרים הגובלים עימה כדי „להבטיח הגנתה של לנינגראד״. אף על פי כן לא היה בכל אלה להשבית אווירתה של אידיליה זו. והנה הושבתה אווירה זו לפתע פתאום,

על ידי פקודה שניתנה לנו: — תוך שעות מספר לעמוד הכן, בחגור וציוד קרבי מלא — מוכנים לתזוזה. לאן? לא ידע איש ולא ניחש...

בשלשה־עשר בדצמבר היה הדבר; מספר שעות לאחר מכן זזנו. חסל חיי „קיטנתנו" בדרוזגניק. עתה הושבנו עם צרורותינו וחגורינו הקרביים במילואם, בתוך קרונות הרכבת, אשר זזה לאחר שהות קלה בלבד מתחנתה. „סוכנויות" השמועות ומשאלות הלב מיסודן של „יי"וא ומוו"א" (יידן ווילן אזו — כך רוצים יהודים, מענטשן ווינטשן אזוי — כך מאחלים ומייחלים בני אדם) פעלו במלוא הכוח. מיד לחש איש לחברו: „מסיעים אותנו הביתה כדי לשחרר..." גדולה היתה השמחה — ומה גדולות היו האכזבות... לנסיעה אין סוף וקץ; משך ימים ולילות זחלה הרכבת ואף טסה לעתים רחוקות. לצחוק ולעג מר הפכו כל הציפיות והתקוות... לאחר חמש יממות עצרה הרכבת ועמדה מלכת אי־שם במרחק „אלף עוזאזל" ממקומותינו; מעבר לגבול הפיני ובפינה כלשהי של קרליה. עתה ידענו גם כי נועדנו ל„בשר תותחים" במלחמת דמים ואימה.

בשלושים בנובמבר 1939 „התנבאו נביאים ושרו המשוררים ואף התינוקות פעו בערישתם..." כל שופרות התעמולה הסובייטיים, העיתונים, הכרזות הקומי־סארים למיניהם וכל כלי התקשורת ההמוניים קראו בקול אחד: „הצבאות הפיניים תקפו המולדת הסובייטית ולא נשאר לנו אלא להתגונן"...[6] לכשעצרה הרכבת במקום שם נעצרה, חשנו מיד וידענו לאן הגענו... אם נאמר כי בפתח הגיהינום עמדנו, הרי זה לא יביע ולא ימצה את המצב לאמיתו. עם בואנו למקום נשלחתי עם כל הרגימנט לקרבות בקווי חזית ראשונים ובו ביום שבענו דיינו ריחות של אבק־שריפה וחומרי נפץ. קור וחום אכלו אותנו בעת ובעונה אחת. חום לוהט כתוצאה מהשתוללות כל כלי היירי, קור מחמת הקרה שהקפיאה אברינו. הפינים לחמו בעוז ובעקשנות של חירוף נפש, הגנו על כל שעל של אדמתם. כאשר נאלצו בלחץ העדיף של צבאות הסובייטים לנטוש עריהם וכפריהם, השאירו מאחוריהם „אדמה חרוכה" בלבד. הם שרפו הכל במכוון כולל בתיהם, אורוותיהם וכל בנייני משק שברשותם, למען לא יוכלו הסובייטים להשתמש בהם כמחסה מפני הקרה וסופות השלג. לפתע פתאום היו גולשים כשדים לבנים על רקע שכולו לובן, לבושים פרוותיהם הלבנות ופותחים באש גיהינום קטלנית המפילה חללים וקוצרת... ובטרם נתארגנו חיילי הצבא האדום למיגננה ולהתקפת־נגד כבר לא היו; כבר נסוגו למרחק ניכר למדי ואין איש...

יש לציין כי חורפה של שנת 1940 קשה היה ביותר: סופות השלג בעומק

---

[6] האמת אחרת היא לגמרי: ממשלת ברית המועצות תבעה אולטימאטיבית מפינלאנד את קארליה והערים וויבורג ופטסאמו. כאשר נענתה בסירוב, ביימה פרובוקאציות ובתגובה עליהן תקפו הגייסות האדומים את קווי הפינים וחדרו אל ארצם.

של מטר ומעלה לא פסקו. הקרה המקפיאה הגיעה למינוס ששים מעלות צלסיוס. כלום צריך היה אדם להיפגע חלילה מכדור, פגז או פצצה כדי למות? יכול היה למות באותה מידה בשקט, לישון שנת נצח ולא לקום עוד על מרבד השלג שנתקשה מיד והפך קרח. הן לא היה מקום כלשהו לתפיסת מחסה בשדות הריקים והעירומים ובין עצי היער... כך קפאו ולא קמו עוד רבים רבים מחיילינו, מגדודי וגם מגדודי לוחמים אחרים. על כל צעד ושעל יכולת להיתקל בהם כשהם שכובים או יושבים לנצח, על אדמה זרה אשר הצמידה אותם אליה והקפיאתם הרחק מביתם ומקומם.

כך חלפו ימים ושבועות בתוך קרה מקפיאה, באין לבוש לבשרנו וכסות טובה להחם עצמותינו. הן לוקחנו מביתנו בעודנו לבושים לבוש קייצי או סתווי־קל ביותר. על אף הקרה האיומה עמדו בנו ואכלונו הזוהמה והסחי. על רחיצת הגוף והחלפת לבוש לא יכולנו גם לחלום. והנה באה עלינו מכת הכינים. יש להניח כי הקצונה שלנו אף לא שעתה ולא דאגה לתנאי תברואה מינימאליים ועד כמה שניתן היה ללמוד מהסתכלות ובחינה עובדתית, גם המטה הכללי וראשיו לא נתנו ליבם לזה... משך כל התקופה מאז בואנו למקום בתשעה־עשר בדצמבר 1939 ועד הששה־עשר בפברואר 1940, לא ניתן לנו להתפשט אפילו פעם אחת... יום ולילה אכלונו זחלים נתעבים אלה, אשר שרצו עלינו לאלפיהם במידה כזו, שניתן היה כל שעה לטאטאם במטאטא ממש ולא לסלקם כליל עוד לעולם — לילה ויום שאלנו נפשנו למות, כי נמאסו עלינו אותם זחלים טורפים ו„ברואים" נאלחים; בכל ליבנו רצינו להיפטר מהם אפילו במחיר חיינו...

כך ניהלה ברית המועצות, אותה מעצמה גדולה ורבת כוח מלחמתה נגד פינלנד הקטנה והחלשה... כלום יפלא גם שאפילו שנתיים לאחר מכן, לאחר התקפת פתע מצד הנאצים לא קם בה הכוח לעצור את מכונת המלחמה השטנית של ה„סיטרא אחרא" הנאצית, אשר חיש מהר עמדו גייסותיה וקלגסיהם החמושים בשערי מוסקבה ולנינגראד, קרים ושדות הנפט של קווקז? הכרח היה כי תעבורנה שנות דמים ודמע והשמדת מיליונים של בני אדם, כדי שתוכל בכוחות משותפים של מדינות המערב „האימפריאליסטיות" „החמסניות" שעמדו לה בצר להדביר שלטון הצפע הנאצי; לשחרר שטחיה הנרחבים שהיו טרף ולערוף ראשו ב„מאורתו" — על אדמת גרמניה.

ברם, אין להקדים המאוחר מכל מקום. עדיין עומדים אנו בראשית שנת 1940; אני וכל אותם מגוייסי ברית המועצות חיילי „הצבא האדום הבלתי מנוצח והעומד תמיד הכן להגנת המולדת הסובייטית" תקועים עוד אי־שם הרחק בקארליה הפינית ועודנו קופאים בששים מעלות מתחת לאפס... בששה־עשר בפברואר 1940 החלה ההתקפה הגדולה של גייסות הצבא האדום לכל אורך קווי החזית הפינית. לאחר שקיעה מלאה בשלג העמוק וסטאגנציה ארוכה ביותר גמרו המטה הכללי

ומפקדת הצפון אומר להרוס „המלכודת" של התקפות ה„גרילה" הפיניות והתנפלויות הפתע של „פגע וברח". הפקודה שניתנה מטעם ראש המטה הכללי היתה, להתקדם בכל מחיר — מבלי להתחשב כלל במספר אבידות ובאבדן נשק וציוד, להתקדם בכל תנאי! יותר ויותר נשלחו אל תוך האש הקטלנית והבלתי פוסקת, שוצפת ושוטפת הכל מעל פני השטח עוד ועוד טורים משוריינים ובני־אדם „בשר תותחים". הפינים לחמו באופן בלתי נרתע ולא בנקל נסוגו. כ„שדים לבנים" ובעוז שלא ניתן לתיאור השליכו נפשם מנגד בחפירות ההגנה ולא חסכו כדוריהם ורימוניהם ואף לא דמם וחייהם. על כל שעל כמלוא הזרת שכבשו, שילמו צבאות הסובייטים בקרבנות לאין שיעור של הרוגים ופצועים. אנשים בקירבתי מימיני ושמאלי נפלו כזבובים, כעמיר מאחורי הקוצר.

כך נסתבכתי גם אני באותו בליל „דייסה" של בני אדם, סוסים ומכיתות של כלי רכב ושברי תחמושת. בעיני בשרי ראיתי כיצד נפלו שני דודני יצחק ושמריה (שמרל) זכרם לברכה. עד אחרון ימי, לא אשכח מסירותם הלוהטת ודאגתם המסורה לגורלי; איך אוכל לשכוח הערותיהם המאלפות והוראותיהם לחפש מחסה תוך פעולות הלוחמה, לבל אפגע חלילה ולבל אפול בשבי. אולם הגורל העיוור הינחה אחרת את סדר הדברים; הם נפלו בשדה הקרב ואני יצאתי בריא ושלם מ„בליל הדייסה" של בשר־אדם. נו מילא, הרי זה „לתפארת המליצה בלבד כדאמרי אינשי" — למעשה לא כל כך שלם ואף לא כל כך בריא לאמיתו של דבר.

„סיור וטיול" בבתי־חולים „צבאיים"

— — ללא רצון משלי וללא הכרעתי מדעת, נקלעתי כאמור אל ה„בליל" — מונע ונדחף בכוח המונים מריעים המלהיבים עצמם בשאגות „הידד קדימה!" והנה לפתע פתאום — תוך בלבול זה שלא מעלמא הדין, של בני אדם זועקים, נעירת סוסים ומכונות חורקות; שאגות כל כלי היירי, אנקות פצועים וחירחורי גוססים — טולטלתי והושלכתי ארצה, נלחץ ונרמס בשעטות רגליים העוברות עלי. בכל כוחי ומאמצי הכרחתי עצמי מבחינה אינסטיקטיבית לזחול הצידה ככל האפשר, לבל אהיה כליל למרמס. הדבר עלה בעמל רב ובייסורים קשים; חשתי כאבים עזים בזרועי השמאלית — מהמרפק ולמטה. הרובה — „אשתי" בלשון החיילית השגורה — לא היה עמדי; הוא חמק ממני לאי־שם והסתתר מעיני התרות ומחפשות אחריו. בשכבי ובזחלי כך על גחוני הרגשתי עד מה מפלבלות עיני ועד מה בוערת ונצרבת לשוני בתוך פי... יובש אדיר אכל כל גופי וצימאון עז תקפני; כל נימי נפשי נכספו לשתות עד אין קץ ולישון שינה ארוכה, שנת מנוחה. עם זאת לא יכולתי לנוע; כבדה עלי התזוזה המינימאלית ביותר; על

אף מאמצי המרובים לא יכולתי כלל להביא לידי תנועה את ידי השמאלית. רק עתה תפסתי בחוש, כי נורתה ונוקבה.

כמו בהבזקת ברק נוקבה הכרתי כי עלול אני להיצמד אל מקומי כליל תוך קפיאה ולישון לבלי קום עוד... על אף ייסורי הבלתי פוסקים והחולשה הבלתי רגילה שתקפוני כתוצאה מאיבוד דם רב, אשר זרם מפצעי במקום הפגיעה, החלטתי ויהי מה להגיע ולו בשארית כוחותי, אל תחנת איסוף הפצועים. הרימותי ככל שיכולתי ידי השמאלית ואימצתיה בעזרת ידי הימנית להחזיקה בלי הרף, אך לא היה ביכולתי לעצור הדם הניגר. לא חשתי עוד ולא הרגשתי כלל — עד מה ארכה דרכי ואימתי הגעתי ליעד ההכרחי. כל גופי ומוחי, לבי וכל כליותי תבעו תשובה ממני לשאלה הנוקבת כל־כולי ותוכי: האם אמנם מלחמתי היא זו כיהודי ואדם, כקומוניסט כן וישר וכאוהב המולדת? וכלום נתונה היא בסכנה אמיתית? לשם מה ולמה טבח־דמים זה? לא ולא! אין זו מלחמת הגנה; הרי זו מלחמת כיבוש אימפריאליסטית! — המשך ישיר של אותן קריאות: בבחינת (תיפסו את הגנב!) מלחמת שנ־ „אימפריאליזמים" משנת 1939. הסובייטים רוצים ותובעים בכל פה את קארליה ואני וכל שכמותי נאלצים לשמש קרבנות לתאוות כיבושיהם... כבמראות סרט חלפו לעיני כל אותם מאורעות וחוויות מחיי: בראש ובראשונה שנות הרעב מפאת „קולקטיביזציה" שנכפתה וכל שאר מעשי עוול ועיוותי המשטר — שלילת היהדות ואוצרות תרבותה ונכסיה הרוחניים איסור כל קשר עם יהודי העולם וסתימת כל דרך לחיות חיים יהודיים; — הסכנה המוחשית והבלתי אמצעית ל„שילוח" באותן שנים לארץ־גזרה בסיביר. ומעל לכל: — אותה ברית חשאית ובלתי קדושה בין ה„אחווה הקומוניסטית הבינ־לאומית" לבין „הסיטרא אחרא" הנאצי־פאשיסטית החומה. עיני אורו לפתע בברק פתאום; תפסתי בחושי וכל הווייתי, כי עבורי נסתיימו הקרבות. נפטרתי ממלחמה מזוהמת זו טוב לי ואשרי! הנני פצוע...

— — סוף סוף הצלחתי בשארית כוחותי ובמאמץ לא יתואר, להגיע אל תחנת האיסוף. מיד הוגשה לי עזרה ראשונה במקום; נחבשתי היטב ודמי לא ניגר עוד. מיד הועברתי גם לבית חולים צבאי קרוב. הכרח היה לנתחני ולהציל ידי שנוקבה כולה. שלשה ימים לאחר שנ־תחנוני שוב הועברתי לבית חולים צבאי בלנינגראד. היה זה בית־חולים מודרני בתכלית כולל מיטב החידושים הרפואיים. נשארתי שם עשרה ימים ושוב העבירוני אל בית החולים במוגילוב — שם שהיתי עד לסוף אפריל 1940. לאט לאט הוחזרו לי כוחותי והחילותי לשוב חזרה לאיתני. הסיעוד והיחס היו יוצאים מהכלל; צוות העובדים החל מהאחיות, החובשים ועד הרופאים כולל המנתח הראשי ומנהל בית החולים ד"ר גרינגלאז, התייחסו בהבנה ועשו ככל יכולתם להקל מכאובי וסיבלי. לאט לאט שבה ידי לתיקנה אף כי טרם נרפאה כליל — עובדה שטרדה והדריכה מנוחתי. לא ידעתי

אם יהיה ביכולתי להניעה, לעבוד בה ויותר מכל (המלחמה לא תמה עוד) — ייתכן ואאלץ גם להחזיק רובה וכלום תהיה היד מסוגלת לירות בו? — לאחר שיקול דעת מדוקדק ויישוב דעת נמרץ הרהבתי עוז לשאול את ד"ר גרינגלאז. הן ברוב פשטותו הוא איש „עמך" משלנו ויהודי חם.

„האם תוכל עוד ידי לתפוס רובה ולהחזיק בו?" שאלתיו, „ואף תוכל לירות?" הוספתי.

„ודאי תוכל! גם תעבוד בה", השיב כמו קרא מחשבתי. „אף להרביץ ולהנחית מכה יהא בכוחה... אך באשר לירות..." שילח בי מבט שנון מעיניו הפקחיות והמחייכות, „יהא עליך לראות היטב לאן ובכיוון מה הינך יורה, אל השור או בארנבת..."

פחד עז תקפני פתאום; וכי לא הזעקתי ברוב פזיזותי ומחסור בינה דוב מיער? לשם מה ולמה דירבנה אותי הסקרנות, האם לא ייתכן גם שאיש זה טוב המזג והיהודי החם, הינו „יבסק" להלכה ולמעשה ותמים־דעים הוא עם הדעה המהלכת בקרב צוררינו ומקובלת עליהם, כי יהודים מסוגלים אפילו לפגוע ולהזיק לעצמם ובלבד שלא ילכו לשדה־הקרב?... ודאי גם הוא הינו אחת מרבבות עיני הנקוו"ד ואל נכון הטיל כבר חשד עלי. מה אעשה איפוא? הרי זה רע ומר לי — בדי רגע בלבד אפפוני הרהורי. ידו תפסה בזרוע ימיני הבריאה, הביט הישר אל תוך עיני ונתחייך ומיד פרץ גם בצחוק:

„מה אירע לך לפתע ומה הביך אותך פתאום?" שאל תוך צחוק קורן ובלתי מרוסן. „וכי אוסר עלי מאנדהו לצחוק ולהתבדר, לשמוע ולהשמיע דברים שבליצנות? ומה בכך אם רופא צבאי אנוכי, כלום אינני „בשר ודם"? וזאת כנראה לא לפי רוחך, זאת אינך „מפרגן" (אינך מרתה) לי... סבור הינך כי עלי לזעום ולהתקצף, ולמה ומדוע? הן הדבר ברור כשמש בצהריים. היורה שאינו מחטיא אף פעם ואף הצלף המנוסה ביותר חייבים תמיד לראות לאן הם מכוונים..."

מבוכתי גדלה והלכה יותר ויותר; חשתי עצמי אובד ומתלבט. ניסיתי לומר משהו, להתנצל (אף להאשים עצמי, כיצד יכולתי לטפול ולתלות חשדות של שטות באיש זה שפניו מאירים ותוכו כברו גלוי וישר) ולא עלה בידי... הסתבכתי יותר תוך גמגומים...

„אל תזעיק איפוא אתה, דוב מיער שכלל וכלל אינו קיים", אמר והגביר צחוקו שדבק גם בי. „כלום לא יכולתי לדעת את אשר הגית?" שאל ושנינו צחקנו רבות משך זמן רב. לעגנו לעצמנו ולזולתנו, על היותנו נתונים לפחדים — רועדים מאימת המשטר...

בסוף אפריל 1940 כאמור — יותר נכון, בעשרים ושמונה בו — קראני דוקטור גרינגלאז אליו והודיעני, כי רשאי אני כאדם בריא לכל דבר — (ניזוק באופן המינימאלי ביותר) לשוב אל ביתי ואל מקצועי האזרחי כמו בעבר. כי

הנה תמה מאז מארס המלחמה עם פינלאנד. משמע כי תמו „סיורי וטיולי" בבתי חולים צבאיים... נפרדתי תוך איחולים לבביים מד"ר גרינגלאז וכל צוות העובדים וכמו־כן מכל שאר הפצועים והחולים ויצאתי לביתי.

שחרור... וגיוס לחליפין

עם צאתי מבית החולים, קיבלתי גם מיד תעודת שחרור משרותי בצבא ויכולתי ללא עיכובים ומכשולים כלשהם, לשוב לביתי. אכן, למחרת היום ב־20 ותשעה באפריל 1940, ישבתי כבר בביתי מוקף בני ביתי השמחים וחוגגים לשובי. מודה אני ומתוודה ללא בושה; אין בכוחי ואמצעי הביטוי הדלים, לתאר כל אשר התחולל בביתי עם שובי. כה רבה היתה החדווה שזרמה מהלבבות...

לאשרי הרב ולשמחתי הבלתי מרוסנת, מצאתי כל בני ביתי במקומם ועל מכונם; הכל עבדו והשתכרו למחייתם במידה מספקת ומניחה את הדעת. עברו וחלפו ימי הסיוט של הקולכוז „קי"מ". כולם היו עתה בפלשצניץ. אף אמי הטובה היתה עוד בחיים. כל אחי ואחיותי נישאו והקימו משפחותיהם בעיירה — פרט לאחי הבכור אברהם אשר נשא לו לאשה, צעירה אחת מעיירה סמוכה מזשמבין[7] ונשתקע בה. החיים זרמו להם בנחת. ניתן יסוד לקוות ולהאמין, כי אכן, תעלה ארוכה לפצעי גוף ונפש; לאט ובהדרגה יגלידו. ושוב יעלו חיינו ושלום אדם ועולם בקנה אחד.

— — שוב החילותי לעבוד במקצועי בבתי המלאכה והמוסכים ב„מט"ס", סדנא לטראקטורים ומכונות (מאשינא־טראקטארנאיא סטאנציא), הכל העיד כי הולכים אנו לקראת ימים שקטים. אינני יודע ודומני גם כי אף איש לא יכול היה לחוש ולהרגיש, כי הנה אי־שם במרחקים שוב מהבהבת לה אש יוקדת העלולה להפוך להבה מתלקחת, גועשת ומזעזעת מוסדי ארץ ומבשרת מבול דמים חדש מציף כל אשר ניצב לו בדרך... אמנם כן, מציאות החיים המרה הוכיחה לנו במהרה, עד מה הרבינו לשגות בחלומות כזב ועד מה שקדנו לשקוע בהונאה עצמית...

אור ליום העשרים ושניים ביוני 1941, שוב נפתחה ובאה הרעה ממערב... ה„רייך השלישי" של הנאצים תקף לפתע את בעלת־בריתו ושותפתו במלקוח לא מכבר — את ברית המועצות שהופתעה ביותר. מעתה ואילך התחדש ביתר שאת מצעד הכיליון של מיליונים מבני האדם. שוב הוחשה שקיעת החיים היהודיים במזרח אירופה והשמדת היהודים בה — — הנה כי כן התלקחו להבות אשר

[7] עיירה בסביבה ומיקומה בין פלשצניץ לבוריסוב. משם הובא אחי ובני משפחתו ומשפחת אשתו — יחד עם כל יהודי העיירה — לבוריסוב ושם ניספה יחד עם כל הקדושים בראש השנה תש"ב.

אכלו משפחותינו והשמו נוינו בערים ובעיירות. שוב גוייסתי לצבא אך במאוחר... לא נשאר עוד לאן ואל מי להיספח... כל חטיבות הצבא האדום הרחיקו לסגת ואנו יהודים מחוסרי הגנה איחרנו כל מועד... לשבט ולחסד נשארנו תקועים בין מלתעות של צבתות ומלקחי פלדה ושיריון של גדולי צוררינו — הנאצים וגרוריהם ימח שמם וזכרם!

כל אשר עבר עלי לאחר מכן, כל אותם פגעים ומרורות ששבעתי עד בואי הלום; עד אשר זכיתי להציב זכרון לכל אלה „בנר־תמיד" — הרי כתובים וחתומים הם במגילת ייסורי ביידיש בספר זה להלן...

בתיה און גדליה טראצקי אסנה־לאה׳ס טאָכטער מיטן מאן

בתיה וגדליה טרוצקי — בתה הבכירה של אסנה־לאה ובעלה

ה ש ו א ה

טעג פון אומקום

מתתיהו בר־רצון / גבעתיים

קדיש יתום

שֶׁבַח וְהַלֵּל לִשְׁמְךָ, נַחַלְתָּ זֶה דוֹרֵי־דוֹרוֹת
דוֹרוֹת רַבִּים — — —

מֵאֵבֶל וּנְהִי בָּקְעוּ, מִבְּכִי מִתְיַלֵּל;
מֵהִשְׁתַּפֵּךְ לְבָבוֹת אֲבֵלִים בְּשִׂיחַ־נֶפֶשׁ
עַל אִמָּא־אַבָּא נִפְטָרִים
וְזֵכֶר כָּל שְׁאָר יְקָרִים,

הֵם הָמוּ לְךָ עַד כְּלוֹת... בְּ„יִתְגַּדַל!"
...עַתָּה כְּחֶרֶב חַדָּה, כְּמוֹ תַּעַר מָרוּט,
לְלֹא צָהֳלַת נוֹגְנִים, לְלֹא חִיּוּךְ עַל שְׂפָתַיִם;
חוֹתֵךְ בִּי כְּאֵב, צוֹבְטֵנִי הַצַּעַר
בַּלֵּב חָרוּת — — —

קוֹל בּוֹקֵעַ בְּחֻבִּי בְּאֵלֶם: אֵלִי,
אֵל אֱלֹהִים!

אָנָּא, אֱמֹר אַתָּה, אֵיךְ קַדִּישׁ אֶשָּׂא
עַל מִילְיוֹנִים?!

עֵת נַהֲרוֹתֶיךָ רָווּ כֻּלָּם, דָּמִים מָלֵאוּ
עֵת גְּוָנִים, צְבָעִים הֵמִירָה תֵּבֵל רַבָּה
אֵי מַה יֹּאמַר לְךָ עוֹד „שְׁמֵיהּ רַבָּא?..."
וְשִׁיר־שֶׁבַח מַהוּ עוֹד מִמֶּנִּי תִּשְׁאַל?
אִם יֵשׁ אֶת נַפְשְׁךָ כִּי פִּי אֶפְתַּח —
לְצַדּוּק הַדִּין בְּמִלְמוּל שְׂפָתַיִם; —
הַעוֹד נִכְסַפְתָּ לְבָרוּךְ דַּיַּן אֱמֶת?
וְכִי אֹמַר, רַק צֶדֶק מִשְׁפָּטְךָ
אַךְ חֶסֶד וְרַחֲמִים?!...

לֹא, לֹא אֲקַבֵּל דִּין! לֹא תִּצְדַּק — — —
הָבָה נָבוֹא חֶשְׁבּוֹן!

לוּחוֹתֶיךָ שַׁדַּי — עַבְדְּךָ בְּהַר סִינַי שִׁבֵּר...
רָאִיתָ — עַל חֵטְא הָעֵגֶל — בְּכֹבֶד עָווֹן
קוֹדֵר־אָבֵל בְּמַר־נַפְשׁוֹ עִמְּךָ יִצְעַק — — —
וְשׁוּב — לוּחוֹת בְּיַד מֹשֶׁה נָתַתָּ

בְּחוֹרֵב, זֶה הָהָר...
אֵיכָכָה זֶה אֵל חַנּוּן!
אַתָּה — — —

בְּהִתְנַפֵּץ רָאשֵׁי עוֹלָלִים וְיוֹנְקִים
אֶל קִירוֹת וּמַרְצֶפֶת רְחוֹב
הֶחֱרַשְׁתָּ? — — — —

אֵיכָה כָּשַׁל כֹּחֲךָ וּמוֹרָאֲךָ אֵיךְ פָּג
בְּהִטָּבַח מִבְּנֵי עַמְּךָ מִילְיוֹנִים?!
מַה כֹּחִי אֲנִי וְדִמְעָתִי כִּי אַגִּיר,
אִם גַּם אֶבֶן מִקִּיר תִּזְעַק — — —
אֶת קוֹלִי בָּדָד אָעִיר
וְאַתָּה — דִּבּוּר מִפִּיךָ נֶעְתָּק? —
קְרָא אֵפוֹא אַתָּה אֲלֵיהֶם, עַל כֻּלָּם —
קַדִּישׁ יָתוֹם!

עַל זָקֵן וְנַעַר, עַל חִיּוּךְ תִּינוֹק
כִּי נֶאֱלַם...

עַל אִשָּׁה וְאִישׁ, עַל כָּל יֶלֶד נֶעְדָּר — — —
עַל כֹּל בְּמַיִם טוֹבֵעַ וּבְאֵשׁ שֹׂרַף
עַל שֶׁנּוֹרוּ בְּבֵיתָם בַּשָּׂדֶה וּבַיַּעַר
וְכָל מִי בְּכִבְשָׁן עַל הַסַּף
אֵלֶיךָ בְּאֵימָתוֹ שִׁוַּע וַיִּתְגַּר...
בִּבְכּוֹת מִילְיוֹנִים...

תַּעֲלֶה דִּמְעָתָם בִּגְרוֹנְךָ, יְעַלְעֵל בְּךָ דָּמָם
עַד מַחֲנָק!
וּבַל יָסוּף מִנִּי תֵּבֵל זִכְרָם
לְעוֹלְמֵי עוֹלָמִים!

כִּי אֵיכָה אֵל רַחוּם, אֶקְרָא אֵלֶיךָ
לְבַדִּי — עֵץ יָבֵשׁ אָנֹכִי — פְּלִיט חֶרֶב
אוּד מֻצָּל מִן הַדְּלֵקָה!..
אַלְלַי, יָבְשׁוּ שְׂפָתַי, אָזְלָה יָדִי
לַעֲמֹד עִמְּךָ בְּדִין וּדְבָרִים...
וְשֶׁמָּא תֹּאמַר עוֹד גַּם עַתָּה
כִּי לְךָ הַצְּדָקָה?

כי דורש דמים אותם זכר
לא שכח צעקת ענוים
תהלים ט יג

למען ידעו דור אחרון
בנים יקמו ויספרו לבניהם
תהלים עח ו

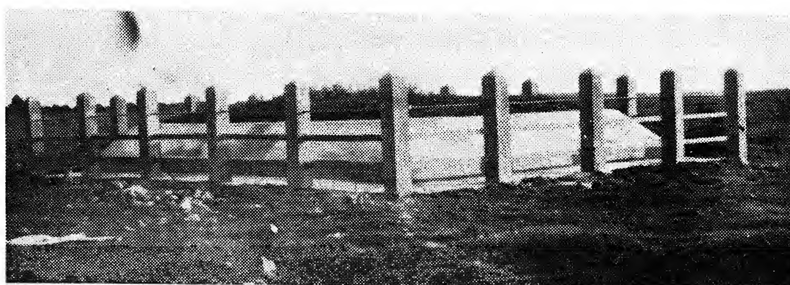
מגלת הנצחה

ביום חמישי בשבת יא לחדש אייר שנת חמשת אלפים
שבע מאות ועשרים וארבעה לבריאת העולם . השנה
השש עשרה למדינת ישראל והשנה העשרים ושתים
לחורבן קהלתינו קהלת "קריביץ" (פלך וילנא) התאספנו
אנחנו יוצאי קריביץ בישראל להר ציון
בירושלים והצבנו מצבת זכרון לקדושי עירנו והסביבה
שנספו בידי הצוררים הנאצים ביום יא אייר שנת התש"ב
ונקברו בקבר אחים באדמת נכר
במגילה זו אנחנו מנציחים את שמותיהם של קרובנו
ויקירנו , למען תת להם שם וזכר עולם .
תהי המצבה הזאת ומגילה זו גלעד לקדושים ולטהורים
שפתיל חייהם נותק באופן כה אכזרי ומחריד , ותהיינה
נשמותיהם צרורות בצרור החיים .
ותהי המצבה הזאת ומגילה זו אות קלון לחרפה ולדראון
עולם למרצחים הטמאים ששפכו דמי נקיים .
ידריך הדם הנקי את מנוחתם ואל יתן מרגוע לנפשם .
שפוך עליהם ה' זעמך וחרון אפך ישיגם , תרדוף באף
ותשמידם מתחת שמי ה' .

ארגון יוצאי קריביץ והסביבה
בישראל ובתפוצות

מצבת קריביץ׳ במרתף השואה בהר ציון

ברודער־קבר — לעבעדיק פארברענטע אין דער שחיטה

קבר האחים שנשרפו חיים, י״א אייר תש״ב

רשימת הקדושים*

אלפרין זלמן בר שבתי, רחל ובתם
אלפרוביץ יצחק־וולף בר אברהם־מרדכי, חיה ובנם
אלפרוביץ גנסיה בת יצחק־יעקב
אלפרוביץ שלום בר שניאור־זלמן, סוניה בת שמעון ובתם סימה
אלפרוביץ עוזר־בר מדולהינוב
אנשילביץ חיה־שרה בת ירמיהו ובניה משה, פריידה, שיינה־ריבה והניה — בני ר' שבתי
בנימוביץ מרה־ריבה בת ר' אהרון ובתה הנשואה מרים בעלה יחיאל ושני בניהם
בונימוביץ חנה בת ר' משה רובין
בוטביניק פייגה ובניה: אליעזר, שלום
בוטביניק פייגל אשת ר' חיים־פייבוש וילדיהם ירוחם, שבתי, אליעזר, טייבל
בוטביניק חיה־דבורה
בורשטין יעקב בר סנה, אשתו שיינה ובניהם: משה, סנה, שלמה, ישראל
בלכר בתיה בת ר' משה
בלכר אברהם בר פנחס
בנס מרים בר נפתלי־הרץ, חיים־בר, הרצל, חיה־שרה, הודל
ברוק דב־בר בר יהודה, פסיה בת שמעון ובניהם: יהודה, יעקב־לייב
ברמן אריה־לייב בר יעקב, אשתו ראשל ואחותה פייגה עם בעלה מרדושקוביץ
ג'יטליץ נחמה בת אריה־לייב
גיטליץ שרה־דבורה בת קלמן ובניה: דוד־לייב, לאה, בתיה־מרה
גיטליץ שאול בר ברוך־יוסף, לאה ובניהם: גבריאל, זאב־וולף, יהואש, יוסף ורחל

* השמות הועתקו מהמגילה במרתף השואה כפי שנרשמו בכתב סת"ם ללא סימני פיסוק — לאחר כל משפחה.

גורדון אשר בר ישראל, אשתו אסתר ובנם השל
גורדון שרה בת ישראל
גיטליץ שמעון, אשתו חיה ובנם אשר
גינדלין הירש אשתו שרה ובתם פסיה
גינזבורג מרדכי בר נוח
גורדון העשל — גיסו של חלבנה שטיינגולד וילדיו: איטה ומשה
גלבורט שרה בת שמואל ובנה צבי בר אריה־לייב
גלמסון מטלה בת משה, בנה משה, בתה דבורה

דימנטשטיין יעקב בר־אבא, פייגה, ובתם סוניה
דנישבסקי זאב־וולף (שו"ב), אשתו חנה ובתם חיה

ואלמן אייזיק
ווייסנהולץ הניה־דייזה בת פסח־יצחק ובניה:
יצחק רפאל וגוטקה
ווייסנהולץ משה־שמעון בר ישראל אשתו מלכה וילדיהם:
חיה־פרידה, ישראל, מנדל, שרה
ווייסנהולץ אסנה־לאה
ווייסנהולץ אברהם בר חיים
ווייסנהולץ הירשל בר חיים
ווייסנהולץ אהרון בר חיים

זוט נחשון בר יהושוע, שושנה ובניהם:
זלמן, יהושוע
זוט גיטל בת יהושוע
זילברגלייט סוניה, בנה ברוך בתה זלטה
זילברגלייט אהרון בר שמואל, אשתו רבקה ובניהם:
אברהם, פסח
זילברגלייט משה בר אהרון, אשתו סוניה ובתם אטקה
זילברגלייט שלום בר שמואל, אשתו רחל ובנם אריה־לייב

הארנס אברהם בן אריה־לייב, רחל־בתיה
הארנס אריה־לייב מקורניץ
חסיה (אמה של שרה־מרה וולקובר) מדולהינוב

טאוגר גרשון בר חיים־מרדכי, רבקה־רחל בת יעקב־לייב
וכתם בדנה
טאבריסקי אברהם בר קאפל, אשתו רבקה וילדיהם:
ברוך בילה
טאבריסקי ירמיהו בר קאפל, אשתו רחל ובנותיהם:
סוניה, זלדה
טמקין הלל, אשתו הינדה וארבעת ילדיהם
טרוצקי גדליה, אשתו בתיה בת אברהם ואסנה־לאה ווייסנהולץ
ובתם אסתר
טרכטנברג רפאל ובניו: אברהם ואליעזר
טורק (שימנצ'יק) רעיה בת צבי ובתה עדה, ניספו בעיירה
טיקוטין ע"י ביאליסטוק

יודלביץ חיים בר דוד־מרדכי, אשתו דובה ובתם מטלה

לוין ממולדצ'נו, אשתו ושתי בנותיו
ליברמן שמחה בר דוד, גוטקה, איידלה, אטל

מוטרפרל שמריהו בר משה, אשתו ליבה וילדיהם:
יוסף חיה וגעשקע
מלצר יהושוע בר זלמן־בר, מטלה ובנותיהם:
רשה, איידלה־חנה
מלצר טוביה בר זלמן־בר, פייגה וילדיהם:
זלטה, איידלה־חנה
מלצר זלמן־בר בר ירחמיאל, רחל ובנם משה
מלצר יעקב־קאפל בר זליק, ראשל וילדיהם:
מרדכי חנה, זלמן

סבירסקי אליקים אשתו הדסה וילדיהם:
שמחה, פריץ, פריידל
סיצקין משה בר יעקב, בלומה ובנם יעקב
סיצקין אברהם־מרדכי, יעקב, שרה — ילדי שלום סיצקין

סיצקין בתיה אשת יעקב סיצקין
ספקטור ברוך בר משה־נתן, גיטה־ליבה וילדיהם:
משה, זלמן, חוה
ספקטור דב־בר בר משה־נתן, גיטל, שבתי, אלקה, משה־נתן

פאליסקין שלום בר יוסף, ליבה ובנם אברהם
פינטוב שבתי, אשתו ביילה בת פנחס ובתם מרים
פרידמן יששכר אשתו חיה־צירה ובניהם:
אברהם, משה, חיים־קלמן ובתם ודודה של חיה־צירה
בן־ציון בר חיים־קלמן
פרצי מלכיאל בר מאיר — רבה האחרון של עיירתנו —
אשתו הרבנית הינדה בת יהושוע ובניהם:
יהושוע, מאיר, חיים

צוקרמן אברהם־זלמן בר דוד־הירש, אשתו בריינה
ובנם ובתם זלטה־הישה
צוקרמן פסח־יצחק בר וולף־מאיר
צוקרמן שרה־רחה אשתו של דוד־הירש ובנותיהם:
רבקה, פייגה ומיכלה־גולדה ובנם שמחה
ציפילביץ ביילה בת אליהו ובניה: צבי־הירש, שיינה

קאידנוב אליהו בר משה־אברהם ואשתו שרה־פרידה
קאידנוב משה־אברהם ובנו שמעון
קגאן ישראל בר מרדכי, אשתו רייזל ושני ילדיהם
קגאן שרה־קריינה בת מרדכי ובתה לאה
קגאן נחמן בר מרדכי, פייגה ובנם אשר ובתם הודל
קופלוביץ משה־נחמיה בר אריה־לייב ואשתו רבקה מוויליייקה

קופלוביץ אליהו בר ראובן, אשתו צפורה בת ר' ברוך־מרדכי
קופלוביץ דוד בר אליהו, מייטה ובנם מרדכי
קלוק בנימין בר אהרון, שרה ובניהם:
אהרון, יואל־שלמה ואסתר

קפלן לאה ובתה בלומה
קפלן אליעזר בר שמואל
קצוביץ דוד, בר צבי־הירש, רישה ובניהם:
מנחם־מנדל, חיה־שרה
קצוביץ אהרון בר יהואש ואחותו רשה
קצוביץ שמשון בר גוטליב, איטה ובנם גוטליב
קצוביץ שמואל בר גוטליב, רייזל ובניהם:
מכאל, משה, שושנה,ביילה, סימה
קצוביץ דוד בר שמואל
קצוביץ מרדכי הכהן
קצוביץ אריה־לייב בר נפתלי־הרץ, צפורה ובתם רבקה
קצוביץ שמעון בר נפתלי־הרץ, משה ובניהם:
שמואל, אריה־לייב, ביילה־ריבה
קצוביץ הניה ובניה: שאול, צפורה ורבקה ובנה
יצחק בן־שמואל
קצוביץ שמריהו בר ישראל וילדיו:
ישראל, אברהם, ליבה
קצוביץ אריה־לייב בר גוטליב, אלקה וילדיהם:
חנה־רבקה וחיים
קצוביץ גוטליב, אשתו בריינה ממאטיק
קצוביץ בר ואשתו בלומה
קצוביץ יעקב בר נפתלי־הרץ (נפטר בארץ גזרה)
קצוביץ זלמן בר־יעקב, אשתו רבקה ובנם
קצוביץ יהושוע בר יעקב
קצוביץ חנה בת יהושוע אשת ישעיהו וילדיהם:
יהושוע, מרה, אטל, חיים

רבינוביץ רבקה בת ר' מנחם־מנדל
רדושקוביץ שלמה בר משה־אלי ובנו אריה־לייב
רדושקוביץ הרצל בר שלמה, אשתו אטקה ובתם
רדושקוביץ משה־אלי

רדושקוביץ חיים בר משה־אלי אשתו סוניה וילדיהם:
יצחק, בריינה, אחותה של סוניה, חנה ובנה
משה ממיאדל
ושני ילדיהם
רובין מרדכי בר ישראל ומרים לבית בוטביניק
רובין שאול בר משה, סימה וילדיהם: אריה־לייב ולאה
רובין ליבה בת ישראל ובתה
רוזוב הינדה (אחותה של חיה־דבורה בוטביניק) מדוקשיץ

שוד משה בר מאיר, אשתו אסתר וילדיהם:
בתיה, איטקה, זלמן
שוד מאיר בר דוד
שוד משה־יצחק בר טודרוס, אשתו דבושה ובניהם:
יהושוע־לייב, רבקה
שוד ישראל בר טודרוס ובנו נחום־הרץ
שולמן יצחק בתו שרה ונכדתו ובניו:
ראובן, בלומה, סימה
שולמן מנדל ואשתו
שולמן רייזל בת דב־בר
שולמן יהושוע בר שמעון
שולמן יצחק בר שמעון, זלטה בת יעקב ובנם:
יצחק בן יצחק
שולמן הניה בת זלמן ובנה שמעון בר ירמיהו
שולמן קאפל בר אברהם
שולמן חסיה־רבקה בת אברהם
שטיינגולד חלבנה בר אפרים־יוסף, אשתו צירלה ובניהם:
אברהם, הלל, אטקה
שנקמן משה־הרץ, אשתו פייגה ושני ילדיהם
שקלאר יצחק בר אשר, שולה וילדיהם: אלקה וחנה
שימנצ׳יק אליעזר בר צבי־הירש, ניספה ביערות קאמין על־
יד סמולנסק

יהושע בן אריה-לייב / בת־ים

אויף וועגן פיינפולע און חרובע

אין שרעקנדיקער אַנגסט

— ענדלעך האָט אויף אונדזערע טירן אין שטעטל אָנגעקלאַפּט אַ טאָג פון אומגליק און עלנט... דער 22־סטער יוני 1941 האָט זיך אָנגערוקט, ער איז שוין דאָ. שוין גאָר פרי אין מאָרגן־שעהן האָבן מיר געוווּסט, אַז די מלחמה צווישן נאַציִשן דייטשלאַנד און סאָוויעטן־רוסלאַנד איז אַ געשעענער פאַקט — ס'האָט זיך שוין אָנגעפאַנגען! — אַלע גערעדעכצן, שושקענישן, קלאַנגען און ידיעות אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם, האָבן זיך אויסגעלאָזן אין ביטערער און טרויערדיקערווירקלעכקייט...

— אַז אַך און ווי צו אונדז! — האָבן שוין מיילער צווישנאַנדער געשעפּטשעט און געמורמלט: ווער ווייס וואָס וועט זיין מיט אונדז? — האָט מען אומעטום שוין געפרעגט און אַליין אויך געענטפערט... אָן אומבאַהאָלפענע שווער־שרעקנדע אַנגסט האָט אַלעמען באַפאַלן... קלאַנגען צו אונדז דערגאַנגענע, גרויל־פול־מוראדיקע ידיעות, וואָס מיר געהערט האָבן דערציילן פון אַנטלאָפענע אין אונדזערע אומגעגנטן פון פוילישע לאַנד־געביטן אָקופּירטע שוין ביים דייטש — האָבן געענוי און אויספירלעך, קלאָר געמאַכט פאַר יעדן, וואָס עס קען פאַר־קומען. עס איז גאָר קיין שום ספק געבליבן, אַז נאַציס מיט זייערע אַנטיסעמיטישע סאַטעליטן וועלן אונדז ניט צורו לאָזן. זעלבסטפאַרשטענדלעך איז, אַז אויך אין די ערגסטע און ביזעסטע חלומות אַפילו, האָט קיינער זיך ניט פאַרגעשטעלט, וואָס קען און וועט אונדז דערוואַרטן, אין גאָר נאָענטער צוקונפט. אָבער אַז ניט גוט שטייט עס מיט אונדז האָט קיינער אין דעם ניט געצווייפלט. מיר האָבן עס גוט באַמערקט אויף די דערפרייטע שיינענדע פּנימער פון שאָדנפרייד ביי אונ־דזערע שכנים — פּאָליאַקן און ווייסרוסן, וואָס זיינען מיט אונדז צוזאַמען געבוירן, דערוואַקסן און געלעבט אין שטעטל. ראַטלאָז און אוממעכטיק זיינען געבליבן אַלע אין שפּאַנענדער שרעק און וואַקסנדער מורא — פון טאָג צו טאָג און פון שעה צו שעה — וואַרטנדיק אויפן גורל...

— אָט רעדט מען שוין ווידער און ווייטער הערט מען זיך צו, צו יעדן שאָרך אין דרויסן און אַרום — ווידער קלאַנגען און ידיעות, וועלכע זיינען באַלד פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אמת־ווירקלעכע פאַקטן און געשעענישן. אָט האָבן שוין דייטשע פליער שווער באַמבאַרדירט ווילנע. אָט איז שוין מאָלאָדעטשנע און אומגעגנט אָקופּירט געוואָרן פון דייטשן... אויך ווילייקע איז שוין באַזעצט

פון נאַציִשן מיליטער... אומפאַרשטעלט, אין אונדזערע אויגן ממש, האָט די סאָ־וויעטיש־ציווילע מאַכט גרייטן געקומען איילנדיק זיך אָפּצוטרעטן פונעם שטעטל און געגנט. מיליטערישע אינסטאַנצן האָבן שוין פריער אָפּגעטראָטן; ווייניקע און נאָר יוגנטלעכע פון שטעטל, זיינען צוגעשטאַנען צו זיי און פאַרזוכט אָפּצוטרעטן מיט זיי צוזאַמען. אַלע כמעט זיינען נאָכדעם צוריקגעקומען — ווער פריער, ווער שפּעטער אַהיים.

25־סטן יוני 1941 — זיינען אַוועק די לעצטע „רייאיספּאָלקאָם" מענטשן ווי אויך אַלע אַנדערע ציוויל־אַדמיניסטראַטיוו־באַאַמטע און געלאָזן ס'שטעטל אינ־גאַנצן הפקר. פאַרלויפיק האָבן זיך דייטשן נאָכניט געוויזן, דאָך איז שוין זייער אַנוועזנהייט אין געגנט אַרום, גוט פילבאַר געווען. שטיצנדיק זיך אויף דעם, האָבן אָרטיקע פּאָליאַקן געבילדעט צייטווייליק די לאָקאַלע ציווילע מאַכט אין קריוויטש, מיט דאָקטאָר מאַקאַרעוויטש אין דער שפּיץ און מיט דער אַקטיווער אָנטיילנעמונג פון קאַטוילישן „גלח" קראַפּיווניצקי און סקראַדסקי, אַ פּאָליאַק פון דערבייאיקן דאָרף פלאשינע, געריכטס־סעקרעטאַר פאַרן פוילן־רעזשים. צו זיי זיינען נאָך צוגעשטאַנען אַלס שטאָט־פּאָליציאַנטן יאַסקולסקי, דער יונגער לעש־צינסקי (דער אַלטער — אַלס מיטהעלפער און אויסשפּירער) און פיל אַנדערע. שפּעטער מיט איניקע טעג, איז אויך אָנגעקומען פון ווילייקער קרייז־קאָמאַנדע, דער „זאָנדער"־קאָמענדאַנט, אַן ס. ס.־מאַן, אַ דייטש, וועלכער איז דיסציפּלינאַר און מיליטעריש־אַדמיניסטראַטיוו, געווען אונטער דער קאָמאַנדע פון מינסקער ס ס. קאָמאַנדיר גענעראַל קובע.

דרייסיקסטן יוני 1941 האָב איך צוערשט געזען אין שטעטל דייטשע זעלנער; דריי פון זיי, אויסשפּירער ווי עס האָט אויסגעוויזן, זיינען אַדורכגעפאָרן אויף זייערע מאָטאָציקלען. איך האָב זיי געזען אָנקומען פון דאָלהינעוו, אין דער ריכטונג — צו בודסלאַוו. ווי מען דערציילט האָט אַ יידיש יוגנטלעכע מיידל שוין דעם זעלבן טאָג טאַקע, וויכנע האָט זי אויפן נאָמען געהייסן — זיצנדיק נאָך אויף איר אַמט אין דאָלהינעווער פּאָסט טעלעפאָנירט אין בודסלאַוו — פון וואַנען סאָוויעטן האָבן נאָכניט אָפּגעטראָטן און געמאָלדן וועגן זייערן אָנקומען. אַלע דריי דייטשן, אָנקומענדיק קיין „בויד", זיינען זאָפאָרט דערשאָסן געוואָרן, דורך אַ באַוואָפנטער גרופּע, וואָס האָט ספּעציעל באַהאַלטענערהייט זיי אָפּגעוואַרט. נאָכן דאָזיקן טאַט, האָבן דייטשן און זייערע מיטהעלפער ניט געשאַנעוועט יידן פון אומגעגנט ווי אויך אין שטעטל. אויך די אָפּפערווייליקע וויכנע האָט באַצאָלט מיטן לעבן. ניט קוקנדיק אָבער אויף דעם, צי זיינען שוין אין די ערשטע טעג יאָ געזעסן דייטשן אין שטעטל צי ניט, זיינען שוין יידן ווי אויך זייערע פאַרמעגנס הפקר געוואָרן און דער מאַראַל פון „וכל דאלים גבר" האָט זיך איינגעזעצט איבעראַל. רויב און קאָנפיסקאַציעס האָבן זיך פריי געפירט, ניט געשטערט פון

קיינעם. אַן אָנפֿאַל אויף יידן אין מיטן העלן טאָג, איז געוואָרן אַ לעגאַל־נאַטיר־לעכע טאָג־טעגלעכע דערשיינונג. קיינער האָט זיך שוין ניט געפֿונען, וואָס זאָל האָבן זיך קעגנגעשטעלט און פּראָטעסטירט... יידן האָבן זיך פֿאַרריגלט אין זייערע הייזער און מורא געהאַט דעם קאָפּ אַפֿילו אַרויסצושטעקן.

כל זמן עס איז נאָך געווען וואָס צו רויבן אין סאָוויעטישע שפּייכלער און סקלאַדן — צי מיליטערישע אָדער ציווילע — איז נאָך געווען אַ האַלבע צרה... אַז זיי זיינען נאָר אויסגעליידיקט געוואָרן האָבן זיך מאָרד און רויב אָנגעפֿאַנגען אויף יידן. אַזוי איז שוין אין די ערשטע טעג דערמאָרדעט געוואָרן אַן אַלטער ייד — יצחק שולמאַן הי״ד. אין איינער אַ נאַכט — אין דער ערשטער וואָך פֿון יולי־מאָנאַט 1941 — איז אַטאַקירט געוואָרן מיטאַמאָל אונדזער שטוב ווו מיר האָבן געוווינט דורך אָרטיקע כוליגאַנעס. זיי זיינען אַריינגעדרונגען אין שטוב דורך דער הינטערטיר, דורך מענדל ראַבינאָוויטשעס קראָם, וואָס איז שוין פֿריער באַרויבט און געפּלינדערט געוואָרן. אַלע זיינען זיך תיכף צעלאָפֿן; איך, וואָס האָב זיך צופֿעליק פֿאַרזאַמט עטוואָס — האָב אליין געהערט ווי זיי האָבן צווישן זיך אָפּגערעדט דערמאָרדן מיר און אַלעס אַוועקנעמען. שוין אין לעצטער מינוט ממש בין איך דורכן פֿענצטער אַרויסגעשפּרונגען און זיך געלאָזט לויפֿן. זיי האָבן מיר נאָכגעיאָגט און נאָכגעשאָסן, כדי אויסצופֿירן זייערע פֿינצטערע כוונות. איך האָב מער און נאָך מערער פֿאַרשנעלערט מיין לויפֿטעמפּאָ און שנעל דערגרייכט צום טייך — ווו אין אַ געוויסער מאָס בין איך מערער געשיצט געווען. דאָרט אין די קוסטעס, האָב איך מיר אויסבאַהאַלטן יענער נאַכט אין פֿאַרלויף פֿון עטלעכע שעה — ביז אַלעס אַרום איז שטיל געוואָרן. ווען די פֿינצטערניש האָט לאַנגזאַם געגומען צעקריכן, בין איך היטנדיק זיך זייער — טריט ביי טריט — צוריקגעקומען אַהיים.

קומענדיק אַהיים צוריק האָבן מיר שוין אָפּגעוואָרט אַלע מיינע פֿאַמיליע־אָנגעהעריקע, שטאַרק פֿאַרזאָרגט — טאָמער איז חלילה עפּעס געטראָפֿן... אַלעס אין שטוב איז צעוואָרפֿן געווען כאַאָטיש, אַ מין „תוהו ובוהו" האָט געהערשט אומעטום דאָס הויז באַרויבט געוואָרן אינגאַנצן; דאָך איז נאָך עטוואָס געבליבן. ניט באַוויזן האָבן די גזלנים אַלעס אַוועקנעמען; זיי האָבן ניט געהאַט אויף די מעגלעכקייטן דערצו. ניט לאַנג האָט עס געדויערט און אין אַ געוויסער נאַכט ווידער אַ סיורפּריז! אַ פֿאַרזוך פֿון אַ גניבה אין ברייטן מאַשטאַב. וויסנדיק דאָס און קענענדיק גוט דעם הויפּט־גנב, אַ געוויסער אַלעקסאַנדער פּאַלאַטשאַנסקי — האָב איך דאָס מאָל באַשלאָסן ניט אַנטלויפֿן ווי אויך זיך קעגנשטעלן און ניט דערלאָזן. איך האָב אַפֿילו דעם אַלעקסאַנדער געגעבן אַ פּאַטש; ער מיט זיינע מיטהעלפֿער זיינען זיך צעלאָפֿן. אַלעקסאַנדער איז אַוועק אין דער לאָקאַלער פּאָליציי — באַהויפּטנדיק פֿאַלש, אַז פֿון מיין הויז האָט מען געשאָסן... גלייך

זיינען געקומען צו מיר פּאָליציי־לייט און מיך אַרעסטירט. ווער ווייס ווי אַזוי וואָלט זיך דער גאַנצער „ענין" אויסגעלאָזט. אַ ביסל לויפעניש, שתדלנות ווי אויך „אונטערשמירעכץ"... און די אינטערווענץ פונעם אויבנדערמאָנטן סקראַדסקי האָט אויך געהאָלפן. ער האָט זיך איינגעשטעלט און געזאָגט, אַז „דייטשן קענען און וועלן מיט יידן טאָן, וואָס זיי ווילן.. מיר אָבער טאָרן עס ניט טון... מען דאַרף אים ניט טשעפּען... איך אַליין, ווייס אַז ער איז אַן ערלעכער בירגער. מען ז'אַרף אים באַפרייען". איך בין טאַקע באַפרייט געוואָרן און צוריקגעקומען אַהיים. די לאַגע אין שטעטל האָט זיך אָבער ניט געביטן; די הפקרדיקע אטמאָס־פער פון „לית דין ולית דיין" האָט ווייטער געבושעוועט וואַכנלאַנג — ביז ענדלעך זיינען „אָרגאַניזירט" געוואָרן אַלע דייטשע ציוויל־אַדמיניסטראַטיוו־אַמטן און מיליטערישע מאַכט־אינסטאַנצן. דאָס איז געווען בערך אין דער דריטער וואָך פון יולי 1941.

שיקאַנעס און גזירות — קרבנות פון אַ בלבול־אַקציע

די אַזוי באַרימטע „דויטשע אָרדנונג!" — טאָג־טעגלעך נייע דעקרעטן און פאַראָרדענונגען... פאַר אונדז יידן אין שטעטל שטענדיק גזירות און שיקאַנירונגס־געזעצן. די נייע „דויטשע אָרדנונג" האָט פיל פאַרערגערט אונדזער לאַגע. „ניט אָרגאַניזירטע" מאָרד און רויב־טאָטן זיינען דערקלערט געוואָרן טאַקע „אומגע־זעצלעך", דאקעגן האָבן זיך ווייטער אומגעשטערט געפירט רציחות, רויב און קאָנפיסקאַציעס — לויט מלוכה־דעקרעטן. יידן זיינען געכאַפּט געוואָרן אין די גאַסן אויף צוואַנג־אַרבעט — פון פינצטערער נאַכט ביזן פינצטערן אָוונט; שפּעטער מיט אַ וואָך אָדער צען טעג איז עס שוין „רעגולירט" געוואָרן. מען האָט שוין ניט געכאַפּט פון גאַס; מען האָט געמוזט גיין אַרבעטן לויטן דעקרעט. מיר האָבן געדאַרפט רייניקן אַלע רעגירונגס־אַמטן, פּאָליציי־געביידעס, רייבן און שווענקען די פוסבאָדנס אין הייזער — וווּ ס'האָבן געוווינט דייטשן אָדער זייערע אָרטיקע מיטהעלפער. אַ סך מאָל האָט מען אונדז באַפוילן צו רייניקן אויך קלאָ־זעטן און אַנדערע מיסטגריבער. יידן האָט מען אויך באַשעפטיקט אין וועלדער ארום, וווּ זיי האָבן גאַנצענע טעג קלעצער צעזעגט און געהאַקט האָלץ. טיילמאָל האָט מען אונדז געהייסן אויספירן סתם אַרבעט — אַפילו אַזעלכע, וואָס האָבן אויך קיין שום פּראַקטישע נוצן געבראַכט — אַלעס כדי צו דערנידעריקן אונדז און צונישט מאַכן פאַר אונדז אַליין אונדזער מענטשלעכע זעלבסטווירדע. אָט אַזוי זיינען אויף הפקר פאַרוואָרלאָזט געוואָרן אונדזער לעבן און כבוד; עס איז מער ניט געבליבן קיינער, וואָס זאָל זיך פאַר אונדז איינשטעלן און אָננעמען זיך אונדזער קריוודע.

אַזוי איז איין טאָג דערמאָרדעט געוואָרן אהרון זילבערגלייט הי"ד ביי אים

אויפן הויף — לעבן זיין שטוב. דער פוילישער פּאָליציאַנט יאַסקולסקי האָט אים אין מיטן העלן טאָג דערשאָסן און איבערגעלאָזן דאָרט.[1] אַ פּאָר טעג שפּעטער זיינען אַרעסטירט געוואָרן לויט א מסירה מצד אונדזערע שטעטלשע שונאים, שמעון קאַצאָוויטש מיט וואָלאָדיע לאַטקען — אַ באַאַמטער ביי די סאָוויעטן; זיי האָבן כלומרשט געבראַכט דערצו — אַז סאָוויעטן האָבן דערשאָסן דריי דייטשע מאָטאָציקליסטן אָנגעקומענע פון דאַלהינעוו (אַ פאָרזעצונג פון אויבנדערמאָנטער טעלעפאָן־ידיעה פון ווילנע). מען האָט זיי אָן קיין שום אויספאָרשונג גלייך דער־שאָסן — איך אַליין האָב שוין אויך געשפּירט אַ טעם... אַמאָל, אין אַ געוויסן טאָג געקראָגן האָב איך אַ פּאָר קלעפּ פון אַ „פאָלקס־דויטשע" — אַ צוגאָב צו מיין אַרעסט און „זיצן" — ווי אויבנדערמאָנט שוין. אַזוי איז מיר אויפן גלייכן און קאָנקרעטן וועג קלאָר געוואָרן וואָס מיינט דער פּסוק: „על גבי חרשו חורשים"... דער נאַצישער גומענער שטעקן האָט „געאַקערט" גוט מיין לייב...

— ווידער, אָבער און ווידער נייע געזעצן — אין אַ געוויסן טאָג איז באַ־פוילן געוואָרן, אַז אַלע יידן אָן אויסנאַם — אַלט און יונג, פרויען און קינדער — ווערן אויפגעפאָדערט אָנצונייען אויף זייערע אָרעמס אַ ווייסן באַנד און אויף דעם אינמיטן אַ געלן רונד־קרייז אין דער גרויס פון אַ צען סענטימעטער. ווער עס וועט אין דרויסן אַרויס אָן דער יידישער אָפּצייכענונג וועט גלייך אויפן אָרט דערשאָסן ווערן. אין אַ שפּעטערן צייט־אָפּשניט איז עס שוין פאַרטוישט געוואָרן מיט אַ געלער לאַטע אויפן ברוסט און רוקן מיט אַ מגן־דוד אינמיטן און מיט דער אויפשריפט „יודע". יידן איז פאַרבאָטן געוואָרן גאָר שטרענג צו גיין אויף טראָטואַרן; בלויז אינמיטן וועג איז דערלויבט געווען צו גיין. אויך מיט דעם זיינען מיר נידעריקער ווי אַלע... ווי בהמות! אונדז האָט מען דאָך קינדוויין געלערנט לאַנג: אַז מענטשן גייען אויף טראָטואַרן, אָדער ביי זייטן וועג; אינמיטן וועג גייען נאָר בהמות...

עס איז שוין האַלב אויגוסט 1941 געווען, קריוויטשער זאָנדער־קאָמענדאַנט האָט באַפוילן צו בילדן אַ „יודנראַט" אין שטעטל. יידן אַליין געדאַרפט האָבן אויספירן די פאַראָרדענונג און אַליין באַשטימען די מיטגלידער פונעם „יודנ־ראַט" צו טראָגן די פאַראַנטוואָרטלעכקייט פאַר אַלע לגבי דער דייטשער מאַכט ווי אויך פערזענלעך טראָגן די אחריות — אַז אַלע באַפעלן און פאַראָרדענונגען וועלן אויספירלעך און גענוי אויסגעפירט ווערן. דאָס איז געווען פאר אונדז אלע גאָר אַ ביטערע צרה. קיינער האָט זיך קיין עצה געקענט געבן; די שרעק איז

[1] לויט דער באהויפּטונג פון קלארא שוד האָט איר דער פּאָליציאַנט אליין געזאָגט: „זעסט קלארא? — איך האָב איצטער דערשאָסן דעם הונט אהרטשיקן... זע אינעם בוך ווייטער.

גרויס און אימהדיק געוואָרן; עס האָט פשוט פיזיש געשמערצט און געווייטיקט. יעדער האָט פאַרשטאַנען און גוט געוווּסט, אַז עס מוז עפּעס געטאָן ווערן — ניט וויסנדיק און ניט אָנטשליסנדיק זיך וואָס. טרייע ווירדיקע מענטשן און הייסע שטאָלצע יידן, האָבן געלינדערט אַ ביסל די לאַגע און אָפּגעראַטעוועט אויף אַ לורצער צייט די שווערע „מערכה". חלאַוונע שטיינגאָלד זק"ל (זכרון קדוש לברכה) — ער מיט זיין ברענענדער ענערגיע און אָפּפערווייליקייט, מיט פּרוכט־באַרער איניציאַטיוו — האָט אָנגעצונדן מיט זיין טריישאַפט און איבערגעגעבנ־קייט, מיט זיין גלויבן, זיינע אַנדערע חברים: אליעזר באָטוויניק, לייבע געלבאַרד און יהושוע שולמאַן. די אַלע האָבן זיך פרייוויליק געמאָלדן אויסצופירן די דאָזיקע פליכט, וואָס איז גורלדיק און אימהדיק געווען. ביזן ענדע, ביז זייער טראַגישן און גרויזאַמען סוף האָבן זיי באמת געגלויבט, אַז מיט זייער טאַט און גרייטקייט וועט זיי געלינגען אָפּראַטעווען אויף „חיי שעה" די יידן אין שטעטל פון בייזן און שרעקלעכן גורל וואָס לויערט אויף זיי.

ווי שעדלעך עס האָט זיך אַרויסגעוויזן דער נאַאיווער גלויבן!... נאַרישע איינשלעפערנדע אילוזיע... די האָפענונג אָפּצוראַטעווען „חיי שעה".. דאָס האָט אָביעקטיוו געענומען, אומעטום געפירט צום קאַטאַקליסטישן אומקום און חורבן; אומעטום דערפירט און דערטרונקען אין ימים פון בלוט. אַזוי אָן אויסנאַם, איז עס אויך געווען ביי אונדז אין שטעטל קריוויטש... צו אונדזער וויסן אָבער איז עס דערגאַנגען שוין נאָך אַלעמען, נאָכן גרויסן חורבן... ווער זשע און ווי אַזוי קען עמעצער טענהן: ווען איך וויס פריער וואָס אַלע וויסן שפּעטער — וואָלט אפשר אַנדערש געווען... אויך ביי אונדז זיינען מיטגלידער פון „יודנראַט" פאַרפליכטעט געווען אויסצופירן געלט־קאָנפיסקאַציעס און פאַרמעגנס־איינריכ־טונגען, מאָביליזירן און אויסליפערן פאַרשיידענע פאַכמענער צו דער אַרבעט פאַרן מיליטער. שטענדיק וועלן אונדז לעבן־געבליבענע שטיין פאַר די אויגן זייערע ליכטיקע געשטאַלטן, זייער מסירות־נפשדיקער טאַט און פאַסיווער מאָראַלישער ווידערשטאַנד.

חרוב איז שוין אונדזער בית־מדרש

— היינט געדענק איך שוין ניט מער — צי איז עס געווען ענדע יולי אָדער אָנפאַנג אויגוסט 1941. דייטשע גאַרניזאָן־פאָרמאַציעס אין שטעטל און נאָענטן אַרום האָבן זיך געטוישט; אַ נייער רעגימענט איז אַריין אין קריוויטש. מאַנכע האָבן דערציילט — אַז ס'איז אָן ס. אַ.־פאָרמאַציע פון „געסטאַפּאָ". אַנדערע דאַקעגן האָבן געמיינט, אַז די נייע מיליטער־אָפּטיילונג איז פון די ס. ס. זאָנדער־גרופּן. דאָס איז געווען אַ נאָכמיטאָג־שעה אין אַ געוויסן טאָג. ווי אַ שטורמווינט אַ בייזער האָבן זיי זיך אַריינגעריסן אין בית המדרש. מיט אַקטיווער הילף פון

אונדזערע אָרטיקע שונאים, זיינען פון „ארון קודש" אַרויסגענומען געוואָרן אַלע „ספרי־תורהס", פון דער שאַפע — די פּרעכטיקע בענדער פון ווילנער ש"ס — „בדפוס האלמנה והאחים ראם" און אַלע איבעריקע „ספרי קודש". מען האָט אַלץ צונויפגעלייגט צוזאַמען אין איין קופּע ווי אַ שייטערהויפן און אין פייער פאַרברענט. אָט די „פּראָסטע און גראָבע" מלאכה האָבן אויסגעפירט אונדזערע שטעטלשע „גוטע ברידער". דייטשן האָבן זיך מיט דעם ניט פאַרנומען, עס איז זיי ניט אָנגעשטאַנען לויטן כבוד. 24 „ספרי־תורה" און איבער הונדערט „ספרי־קודש" זיינען פארברענט געוואָרן יענעם טאָג. די בית־מדרש געביידע — כמעט איינגעלייגט, די ווענט אויפגעטרייסלט און צערוקט... אָבער פון פייער אָפּגעראַטעוועט... ווי אַ טויטער שאַרבן איז שטיין געבליבן נאָר דער נאַקעטער סקעלעט פונעם בית המדרש...

יעדער אבר, יעדער גליד איז אין אונדזערע מידע אויסגעמאַטערטע קערפּערס פּאַראַליזירט געוואָרן פון שרעק. געזען האָבן מיר זיך נידעריקער פון גראָז, געפילט האָבן מיר זיך אַלס ערד, וואָס ווערט צעטראָטן אונטער די פיס פון צעבאַלעוועטע ס. ס.־לייט. אונדז איז נעמלעך אויסגעקומען, אַז שוין פון גאָר נאָענט הערן מיר די שאָרכנדיקע באַוועגונג־ריטמען פון „מלאך הדומה" פליגל... אָבער נאָכדעם, ווי עס איז אַדורכגעגאַנגען אַ טאָג צוויי און דריי און גאָרניט געשען דערווייל — האָבן מיר דאָס אויך פאַרדייעט און איינגעשלונגען. די „פּאַרמיאוסטע חיי שעה" — עפּעס אַ קלייניקייט?... מען האָט זיך שוין גענומען טרייסטן... ענדלעך האָט דאָך אויך די אויבערשטע השגחה פאַרשפּראָכן אַ הבטחה: „חיי עולם"! קען עס דען זיין אָן אָפּראַטעווען מיט אַלע מיטלען די „חיי שעה"? — זאָל עס זיין אַפילו מיאוס שבמיאוס! יאָ! דאָ האָבן די דייטשע „לאָזגייער", באַוועגער און אָנדרייער פון דער מאַסנמאָרד־מאַשינעריע גוט אויסשטודירט די פּסיכאָלאָגיע פון זייערע שוצלאָזע קרבנות... אויף זייערע ראַפינירטע וועגן האָבן זיי גוט קענען געלערנט, ווי אַזוי צו פאַרשטעלן און פאַרבאָרגן זייערע פינצטערע טייוולאָנישע פּלענער און אַלע בייזע אינטענציעס... זיי האָבן אונדז נאָך איבערגעלאָזן די מעגלעכקייט, צו געניסן נאָך אַ שטיקל צייט פון מיאוסן און נידעריקן קיום אונדזערן אַפילו פאַר אונדז אַליין... טאַקע אמת ויציב! — אַ בית־מדרש ניטאָ מער... עס איז שוין חרוב געוואָרן — האָט יעדער ביי זיך שטילערהייט געדאַכט; וועט מען ביחידות דאַווענען; וועט מען אויסגיסן ס'האַרץ פאַרן בורא־עולם אין געהיימע „מנינים" און פּריוואַטע דירות... און מען האָט זיך געקוויקט: מען איז ניצול געוואָרן דערווייל... מיר וועלן נאָך לעבן און זיי איבערלעבן!... און ווידער האָבן אָפּטימיסטישע אילוזיעס פאַרשלעפּערט דעם שכל, דעם באַוווסטזיין אין אַ מין זיסן פאַלשן חלום... ביז מיטאמאָל — איז מיט איין קלאַפּ אויף אונדז געזונקען, אומגליק און פורענות!...

אַ בלוטיקער ערב פסח

אַוועק זײַנען שוין האַרבסט־מאָנאַטן פון 1941, אויך ווינטער 1942 איז פאַרביי; אָנגערוקט האָט זיך דער פרילינג און אָט איז שוין ערב־פסח און אפשר איין טאָג פריער. געאַרבעט האָב איך יענעם טאָג מיט נאָך אַ יידן — אליהו קאַידאַנאָוו — אויפן הויף פון דער שולע, ביי קלעצער זעגן און צעהאַקן. פלוצלונג — אונטער אַ באַוואָפנטער וואַך פון זשאַנדאַרמעריע — זײַנען אַרײַנגעפירט געוואָרן אין הויף קרוב אַ מנין יידן מיט רידלען אין זייערע הענט. מען האָט זיי אַרײַנגעטריבן אין לאַנגן קאָרידאָר און באַפוילן זיצן און וואַרטן... איינִיקע מינוטן שפּעטער האָט מען מיר מיטן אַרבעט־שותף געהייסן אויך איבערלאָזן די אַרבעט און אַרײַן אין קאָרידאָר. מיר האָבן פאַרשטענדלעך אויסגעפירט דעם באַפעל און ווי אַלע אַנדערע אויפן באַנק זיך אַוועקגעזעצט. ניט ווײסנדיק, וואָס קומט פאָר און אין וואָס האַנדלט זיך זײַנען שוין אַלע פאַרזאָרגט געווען; אַ גרוילהאַפטע שרעק האָט אַלעמען באַהערשט און דורכגעדרונגען. יעדער האָט מורא געהאַט אַ וואָרט אויסצורעדן און איז ווי אײַנגעזונקען אין שטיל־שווײַגן, אין אַ נאָגנדער שטילקייט, וואָס איז געשטערט געוואָרן פון צייט צו צייט, דורכן אַרומגיין פון אונדזערע וועכטער, די זשאַנדאַרן.

וואָס געטראַכט האָבן אַנדערע אין יענע שעהן צי קוואַדראַנסן, ווייס איך ניט און האָב דאַן אויך ניט געוווּסט; מיר אַליין האָט זיך אויסגעוויזן, אַז אַלע אַנוועזנדע מיט מיר צוזאַמען געקומען זײַנען — יעדער איינער אויף זײַן איי־גענער לוויה... אין דער געדריקטער נאַקעטער שטילקייט איז פלוצלונג געשען עפּעס: לענגאויס איבערן קאָרידאָר האָט ערגעץ ווו פון איינער אַ טיר, געהערט זיך אַ שטיל אָנקלאַפּן. אַ באַוואָפנטער זשאַנדאַר איז צוגעגאַנגען און אַ טיר געעפנט. צו מײַן גרעסטער שטוינונג, וואָס האָט מיר ווי צום אָרט צוגעשמידט איז אין דער טיר געשטאַנען ר׳ מלכיאל פרצי זקוט״ל (זכר קדוש וטהור לברכה) — אונדזער לעצטער שטעטלשער רב. שטיל אָבער ענערגיש, געטענהט האָט ער עפּעס און זיך באַמיט וואָס מערער אײַנצוהאַלטן זײַנע באַוועגונגען און זשעסטיקולאַציעס. פון מײַן זיץ־אָרט האָט מײַן בליק געכאַפּט צו באַמערקן אויך דער פרוי זײַנער — הינדע די רביצין מיט זייערע דריי קינדער, ווי אויך גיטען, די שוועסטער אירער, וועלכע אויפגעהאַלטן האָט זיך און געלעבט מיט זיי צוזאַמען. דאָס אומעטיק־טרויער שטילשווײַגן פון אַרעסטירטע אין יענעם צימער, האָט אַ סך מער גערעדט און דערציילט פון א שלל ווערטער. נאָך מערער אויפגעטרייסלט האָבן מיר יענע מינוט די קינדער — וועמענס פרעגנדע אויגן געוואָרפן האָבן אומשולדיקע בליקן אַרום און אַרום און גערעדט האָבן מיט אַן אומאויסדריקלעכער אימה. פון ווערטער אויפגעכאַפּטע, וואָס זײַנען צו מײַנע אויערן דערגאַנגען, האָב איך פאַרשטאַנען, אַז דער רב האָט פאַרלאַנגט ענערגיש און

עקשנותדיק, מען זאָל די קינדער געבן עפּעס צו עסן. אין אַ פּאָר מינוט אַרום האָט דער זשאַנדאַר פאַרמאַכט די טיר, צוגערופן אַ געוויסן ייִנגל און געשיקט צו ברענגען עסן. ניט לאַנג האָט עס געדויערט, דאָס ייִנגל האָט זיך שנעל צוריקגעקערט און געבראַכט עפּעס אין אַ פאַרדעקטן טעלער.

וויפל צייט איז אַדורך נאָכדעם האָב איך ניט געוווּסט דעמאָלט, ווי איך ווייס עס אויך היינט ניט; דער באַגריף פון צייט איז צעשוווּמען געוואָרן אינגאַנצן און איז פאַרוואַנדלט געוואָרן, אין אַן אומענדלעכער קייט פון בייזע ביטערע פאַרגעפילן און דערוואַרטענישן — וואָס האָבן גאָר ניט אַנדערש ווי בלויז שלעכטס און גרוילהאַפטער אימה געקענט ברענגען אונדז. יעדע מינוט וואָס איז אַדורך, האָט זיך אויסגעוויזן אַן אייביקייט. פון מינוט צו מינוט געפילט האָב איך, אַז אַלעס ווערט פאַרשטיינערט אין מיר, אַפילו זידנדע בלוטן מיינע ווערן פון אַ הייס־קאָכנדער פליסיקייט פאַרגליווערט אין אַ שטייפער מאַסע. אַ שרעקלעכע מורא איז געקראָכן אויף מיר און אַרום; איך האָב בשום אופן ניט געקענט מער אָנווענדן מיינע בליקן צו יענעם צימער... אַ באַקאַנטע שטימע האָט מיר פלוצלונג דערוועקט; אין קאָרידאָר איז אַריין אַ קריסט אַ באַקאַנטער פון פרודניק — אַ גאָר נאָענטער דאָרף צום שטעטל אונדזערס. אַ „בן־בית״ איז דער „ערל״ געווען אין יעדער ייִדישער שטוב ביי אונדז. אַלע קריוויטשער ייִדן אַן אויסנאַם געקענט האָבן אים; ער האָט אַפילו ייִדיש גוט גערעדט. איצטער האָט ער אונדז ווי ניט זעענדיק קיינעם, אַדורך און גלייך איז ער צו צום דייטשן וואַכמייסטער — פרעגנדיק אויף אַ פאַריידישטן דייטש: פאַר וויפל טויטע ברויכט מען גריבער צוצוגרייטן? — אָט אַזוי גאָר, פראָסט און פשוט; — מיין גוף, מיין לייב אינגאַנצן זיינען ווי אַ קריכנדער „מוראַשניק״ געוואָרן... מען דאַרף צום ווידוי זיך גרייטן... איך ווייס ניט צי האָט דער וואַכמייסטער געענטפערט צי ניט, דער פרודניקער קריסט איז אַוועק.

— מען איז נאָך אַלץ ווייטער געזעסן; די שרעק איז געוואַקסן... גאַנץ פלוצלונג — אַ קידער־ווידער, אַ גערודער! ס׳האָט זיך אויפגעפּראַלט מיטאַמאָל יענע טיר און — „ראַוס!״ האָט געהילכט דער באַפעל. איך און מיינע מיטזיצער האָבן גלייך מיט דעם ערשטן בליק דערזען, אונדזער רב ר׳ מלכיאל פּרצי מיט אַלע זיינע בני־משפחה — אַרויסגעפירט אונטער אַ שטרענגער און באַוואָפנטער וואַך. בלויז אייניקע מינוטן זיינען אַדורך — און מער האָבן מיר זיי שוין לעבעדיקערהייט ניט געזען. ביז היינט קען איך מיר ניט אַנטשליסן אויף זיכער: — צי האָבן אונדזערע דערשיטערטע און אויסגעפייניקטע געהירן אויפגעכאַפּט אַזוינס ווי שיסקנאַלן — צי האָבן מיר באמת געהערט גאָר פון ווייט די שיסזאַלפן — געוווּסט אָבער האָבן מיר אַלע אָן שום צווייפל, אַז דער רב מיט אַלע זיינע נאָענטסטע זיינען שוין ניטאָ!..

צוויי טעג בלויז פריער — נעכטן צי אַ טאָג פאַר דעם, געווען זיינען מיר צוזאַמען מיט זיי, אומבאַהאָלפן אויפגעשוידערט פון שרעק — טולענדיק זיך צווישן ביימער אין אַ וועלדל לעבן פרודניק. עס איז שוין געווען פאַרנאַכט צו, מער ווי אַ ביסל טונקל. כ׳בין פון דער אַרבעט צוריקגעגאַנגען, מיט מאָטל טאַוגער, יהושוע שולמאַן דוכט מיר און נאָך אַ פּאָר יידן, וועלכע כ׳געדענק ניט מער. אומגעקערט האָבן מיר זיך פון לעבן קניאַהינין. אויפן וועג געהערט האָבן מיר שוין, אַז עס איז אין שטעטל ניט רואיק; יידן צעלויפן זיך, מען באַהאַלט זיך און קיינער ווייס ניט גענוי, וואָס עס טוט זיך. אייניקע געזאָגט האָבן, אַז אַ נייע גרופּע ס. א. פון „געסטאַפּאָ" איז אָנגעקומען און מען „טשעפּעט" זיך... אַנדערע — געזען האָבן אַן ס. ס. איינזאַץ־גרופּע און עס טומלט זיך. נעמענדיק זיך אָפּצו־היטן זיינען מיר אַוועק אין דער ריכטונג פון פרודניק. צוקומענדיק צום אויבנ־דערמאָנטן וועלדל, געזען האָבן מיר שוין מענטשן באַהאַלטענע צווישן די ביימער. מיר האָבן זיך דערנענטערט נאָך מערער און געזען האָבן מיר ר׳ מלכיאלן מיט זיין פרוי הינדע און קינדער זייערע, ווי אויך דער שוועגערין פון רב, גיטען. אַלע צינויפגעטוליעט אַזוי, געהאַלטן האָבן זיך צוזאַמען. די פרויען האָבן זיך קוים איינגעהאַלטן ניט אויסצוברעכן מיט אַ געוויין — געפרעגט האָבן מיר:

— „ר׳ מלכיאל ווי קומט איר אַהער? — אַ שטילשוויגן... אַ פאַרשטיקטער פרויען־כליפּען — „ווי גרויס די רשעות פון אַלע זייטן... ניטאָ וואוהין צו לויפן, ווו זיך צו פאַרשטעקן" — האָט דער רב ווי צו זיך אַליין גערעדט — „אין מפלט... און ישועת השם כהרף עין"... ווי פּלוצלונג באַמערקט האָט ער צוערשט מאָטל טאַוגערן צו אים אַ קער געטאָן און געפרעגט: „וואָס טוט מען מאָטל, וואָס וועט דער סוף זיין? וואוהין גייט מען? איר זענט דאָך אַ מענטש באַהאַוונט אין הוויות עולם?"

— „וואָס קען איך אייך שוין זאָגן רבי? וואָס העלפט שוין מיין געניטקייט אין הוויות עולם, אַז אַרום און אַרום אונדז אַ פעסטגעשלאָסענער קלעם?" — האָט טאַוגער געענטפערט — איבעריקנס, האָט איר רבי אַליין פאַרענטפערט שוין אייער פראַגע. אַליין געזאָגט האָט איר: „ישועת השם כהרף עין! האָפן דאַרף מען און גלויבן אַז עס איז אַזוי"...

— „יאָ, יאָ, קינדער... — האָט זיך ר׳ מלכיאל אָפּגערופן — „אויך איצטער אַפילו דאַרפן מיר ניט און טאָרן ניט אויפהערן צו גלויבן אין רצון פון השי"ת — איך ווייס ניט, מיר ווייסן קיינער ניט וועמענס גורל איז לעבן צו בלייבן... זיכער ווייס איך אָבער אַז היטלער וכל דיליה מיט זיין גאַנצער סיטרא אחרא וועלן קריגן די מפלה... איך וועל עס ניט דערלעבן. אַזוי זאָגט מיר מיין הארץ"... גע־ציטערט האָט זיין שטים און אויגן זיינע געפינקלט האָבן נאַסלעך — „הערט זשע קינדער! עס איז ניט אַ פאַרלאַנג בלויז, עס איז אַ שבועה פון טיפן האַרצן;

ווער עס וועט בלייבן לעבן זאָל געדענקען און ניט פאַרגעסן! מען מוז נקמה נע־מען; אָפּרעכענען זיך מיט אונדזערע שונאים!״...

מען האָט געדאַוונט מעריב אין דער שטיל. אַלע אויפגענומען האָבן די „שבועה״. קיינער האָט ניט געוויינט, ניט אַ קרעכץ געגעבן — איך, דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות בין אויסער זיך געווען, באַצויבערט געוואָרן פון גרויסן כוח, וועלכער אַדורכגעשטראָמט פון ר׳ מלכיאלס ווערטער. אַ רב זאָל אַזוי רעדן, אַזוי רופן און צום טאַט מיטרייסן? געדענקען און ניט פאַרגעסן; נקמה!...

יאָ, זיין פאַרגעפיל און קול פון האַרץ זיינען גערעכט געווען — ער און זיין משפחה זיינען שוין ניטאָ, אַ סוף איז שוין אויף זיי געקומען! איז ווו זשע ביסטו אל נקמות?! ווו זיצסטו דאָרט אין דיינע זיבן הימלען און גיסט אַפילו ניט אַ קוק צו אונדז? האָסטו שוין אויף הפקר אונדז געלאָזט? און אפשר קענסטו אונדז אין די אויגן ניט אַריינקוקן, אפשר שעמסטו דיר פאַר קינדער פון דיין פאָלק, פאַר דיינע „אתה בחרתנו?! — איז קום זשע ארויס, אל נקמות ה׳ אל נקמות הופיע! קומסט אָבער ניט אַרויס... וואָס איז די פּעולה פון מיין רופן דיר?

— מיר זיינען אַלץ געזעסן און געוואַרט... רעפלעקסן און זכרונות, בילדער פון פארגאנגענהייט, פון נעכטן ווי אויך פון יאָרנלאַנג האָבן מיר ארומגערינגלט. אַפילו היינט, נאָך אַזוי פיל יאָרן — געדענק איך און זע יענער בייזער שעה און אַלעס, וואָס איז אַדורך פאַר מיינע אויגן. עס האָט זיך ווידער אַנטפּלעקט פאַר מיינע אויגן זיין ליכטיקע און האַרציקע געשטאַלט — ווי געזען האָב איך אים לענגאויס זיין לעבנסוועג — פונעם טאָג, ווען ער איז אין שטעטל אָנגעקו־מען און ביז צום טראַגישן סוף. אַ מיטל־וווקסיקער מאַן, אַ הויכער שטערן מיט אויפריכטיקע קלוגע אויגן, וועלכע דרינגען אַדורך יעדן מונטער און פילן אָן מיט אַ צוטרוי און גלויבן. דער זאַבלודאָווער רב, ר׳ אלחנן מירסקי אַ קרוב פון דער רביצין — דער אלמנה פון פאַרשטאָרבענעם רב ר׳ יהושוע הכהן זוט זצ״ל — האָט ניט געשפּאָרט זיין מי און טירחה, ביז געבראַכט האָט ער אין שטעטל זיין חבר און מיטלערנער אין סלאָבאָדקער ישיבה ר׳ מלכיאלן אַלס נייעם רב. און ער מלכיאל פרצי — אַזוי ווי ער הייסט: כשמו כן הוא; — דורכדרינגענד, שטור־מיש! ווי אַ שטורם דורכדרינגענד און דורכגעדרונגען אַלע פּראָבלעמען פון יידיש לעבן אין שטעטל. ער האָט פיל אויפגעטון זיצנדיק אויף זיין כס הרבנות און אַ סך געלייסטעט. ווי גאָר אָן ערלעכער פאַסטעך לייגט אַכט אויף זיינע טשע־רעדעס, אַזוי האָט ר׳ מלכיאל אָנגעפירט מיט קהל־ענינים. אַ גאָר גרויסער עניו, אַ מענטשן־פריינט און אַ מסתפק במועט. אַלס פרוי און לעבנס־שותפטע האָט ער גענומען דער בילד־שיינער הינדען און ביז צו לעצטער טראַגישער שעה, געלעבט האָבן זיי גוט ווי אויך שיין אין זייער צאַרטן און וואַרעמען פאַמיליע־נעסט. ניט איינמאָל פלעג איך יענע צייטן אַ טראַכט טון, אַז דיביידע משפחות,

זוט און פרצי צונויפגעגאָסן אין איין גרויסער משפחה און די בני־משפחה פאַר־וואַנדלט — אין אַקטיוויסטע און טרייסטע אָפּהיטער און טרעגער פון יידישער אינטעגראַלער טראַדיציע און נאַציאָנאַלן געדאַנק — אין אונדזער היימשטעטל. ביים שוואָגער פון ר׳ מלכיאל — נחשון זוט הי״ד — איז שטענדיק געווען צו געפינען אַ העברעאישע צייטונג ווי „הצפירה" אָדער שפּעטערדיקער וואַרשע־ווער טעגלעכער צייטונג „היום". ער איז פיל נאָענט געשטאַנען צו דער יוגנט, צו דער ציוניסטישער יוגנט. איז טאַקע ניט קיין וווּנדער, אַז מען האָט ביי אים אויך געקענט קריגן די פּעריאָדיק פון חלוצישע באַוועגונגען ווי וואַרשעווער „עתיד" — צענטראַל־אָרגאַן פון „החלוץ"־באַוועגונג.

אַזוי זיינען געלאָפן מיינע געדאַנקען טראַכטנדיק: עס האָט ממש געוויטיקט פיזיש ווי אויך מאָראַליש די קלאָרע ניט פאַרניינטע ידיעה, אַז איין אַקט פון אונדזער טראַגעדיע, די טראַגעדיע פון אויסגייענדן יידישן קריוויטש — איז צו ענדע. דאָס שטעטל האָט שוין ניט מער איר לעצטן „מרא דאתרא".. איז עס ניט חלילה דאָס לעצטע „אינטערמעצאָ" פון אונדזער קיום אין היימשטעטל? — די פראַגע איז געבליבן אומגעענטפערט; עס איז מיר ניט פאַרבליבן מער צו פאַרטראַכטן זיך אויף דעם. באַפעלן האָבן זיך שוין „צעדונערט" און געהילכט: „יודען ראַוס!" „זאָפאָרט ראַוס". מיר זיינען אַלע אויפן הויף אַרויסגעלאָפן; מיר האָבן שוין גוט פאַרשטאַנען, צו וואָס האָט מען אונדז פאַרהאַלטן — מיט רידל אין די הענט. דריי פורן זיינען שוין געשטאַנען דאָרט. די זשאַנדאַרן, וואָס האָבן אונדז געהיט האָבן געהייסן נאָכפאָלגן די וועגענער,[2] אויפקלייבן די הרוגים און באַערדיקן זיי אויפן קאַטוילישן „צמענטאַזש" דווקא. מיר זיינען מיטגעגאַנגען, באַגלייט פון אַ שטרענגער שווער־באַוואָפנטער וואַך.

א „ברודער־קבר" אויף אַ פרעמדן בית־עלמין

לויטן אויבנדערמאָנטן באַפעל, זיינען מיר געשווינד אָנגעקומען אויפן קאַ־טוילישן „צמענטאַזש" — ווו עס זיינען שוין געלעגן קערפּערס פון אַנדערע הרוגים. פון פרודניק האָט מען געבראַכט די טויטן־קערפּערס פון חנה זוט־קאַצאָוויטש — ר׳ מלכיאל פרציס שוועגערין און פרוי פון אונדזער פאַרשטאָר־בענעם ר׳ ישעיהו קאַצאָוויטש ז״ל מיט זייערע פיר קינדער. אַזוי געבראַכט האָט מען פון פרודניק אויך אַ פּאָר טויטן־קערפּערס פון דערשאָסענע קריסטן, וואָס זיינען כלומרשט אויך באַשולדיקט צוזאַמען מיטן רב און חנהן אין צוזאַמענ־אַרבעט און פעסטע פאַרבינדונגען מיט קאָמוניסטן. וואַרשיינלעך האָט ווער

---

[2] ווי אליהו באָטווינניק גיט איבער האָבן די וועגענער געפירט אהרון שולמאַן, הלל שטיינגאָלד און ער אליין.

ניט ווער ענדיקן געוואָלט מיט די צווי פּויערן און אייסגלייכן פּריוואַטע פּערזענ־לעכע חשבונות. אויף אונדזער גורל איז עס אויסגעפאַלן צו מקבר זיין אָט אַלע „געפּערלעכסטע פיינט פון דריטן רייך" אויפן „צמענטאַזש" אין אַן „אינטערנאַ־ציאָנאַלן" ברידער־קבר. אַפילו מיט די געניאַלסטע ווי אויך פּאַרקריפּלסטע פאַנטאַזיעס האָט מען ניט געקענט דערגרייכן צו אָט אַזאַ מין טראַגיש־בלוטיקער גראָטעסק. איז ניט די ווירקלעכקייט שטאַרקער פון יעדער פאַנטאַזיע?

— ווי אָרעם איז מיין פּעדער! צו שוואַך מיין שילדערונגס־קראַפט צו באַ־שרייבן ווי גרויס איז געווען די אינערלעכע דעפּרעסיע, ווי שטאַרק דער אַלגעמיינער צוזאַמענברוך. קיינער האָט ניט געוואָגט אָנצורירן די טויטע אומשולדיקע קרבנות פון יידן און אַנדערע מענטשן, וואָס זיינען אומגעבראַכט געוואָרן אויפן אוממענטשלעכן וועג. ביז צו מיין לעצטער מינוט פון לעבן, ביזן לעצטן אָטעמצוג קען איך ניט און וועל ניט פאַרגעסן די אָפענע טויטע אויגן פון די קינדער מיט זייערע פרעגנדע בליקן: פאַרוואָס? צוליב וואָס? צו וועלכן צוועק? מיטאָמאָל האָבן זיך צעשריען אייף אונדז אונדזערע וועכטער; ערשט דאַן האָט אויפגע־וואַכט יעדער פון דער פאַרבלעפונג, וואָס האָט אונדז פאַרשלייערט און פאַר־שלונגען. יצחק שקליאַר און איך זיינען צוגעגאַנגען די ערשטע און אָנגעפאַנגען צו שלעפּן די הרוגים און לייגן זיי אין גרוב. אַלע אַנדערע האָבן אונדז נאָכגע־פאָלגט. מיר האָבן זיך באַמיט און אומבאַמערקטערהייט פון אַ פּרעמד אויג ספּעציעל געזאָרגט אַז יידישע הרוגים זאָלן קאָנצענטרירט זיין אין איין זייט פונעם גרוב און אַלע אַנדערע, אינעם צווייטן זייט. ווער ווייס — האָבן מיר פאַר זיך געטראַכט: אפשר וועט נאָך מעגלעך זיין אין בעסערע טעג — אויב מיר וועלן זיי דערלעבן — איבערצופירן אונדזערע קרבנות און ברענגען זיי צו קבר־ישראל. האָבן דען איך און אַלע אַנדערע געקענט איין מינוט אַפילו פאַר־געסן, אַז יידן זיינען מיר און צוליב דעם ווערן מיר שוין דורות לאַנג געשאַכטן און פאַרפּייניקט? געדענקט האָבן מיר עס אַפילו אין מאָמענטן פון גרעסטער זעלבסט־דערנידערונג. רואיק — אונדזערע געמיטער מיט ערד צוגלייך — האָבן מיר אויסגעפירט די טרויעריקע מלאכה. ווידער האָט זיך מיר אויסגע־וויזן, אַז מיר אַלע דעקן צו — יעדער איינער זיין אייגענעם „ברודער־קבר".

אַז די גרויס און טיף געגראָבענע גרוב איז שוין צוגעדעקט געווען מיט אַן אָנגעשאָטענעם באַרג פון ערד, האָב איך גוט געהערט דעם דאָלמעטשער — אַ פּאָליאַק פון סמאָרגאָן — רעדן מיטן זאָנדערפירער פון אונדזער וואַך; געעצהט האָט ער דעם „בעל דבר" אַז עס איז ניט גוט און ניט ווינטשנסווערט, פריילאָזן די אַלע אָנוועזנדע יידן; זיי וועלן זיך אומקערן אַהיים און מאַכן אַ טומל... עס איז בעסער אַלעמען צו דערשיסן! דער זאָנדערפירער האָט אָבער פאַרניינט, אָפּגע־וואָרפן זיין פאַרשלאָג און געהייסן אונדז גיין אַהיים — געבנדיק יעדן, עטלעכע

סיגאַרעטן מען האָט אונדז געאָרדנט צו צווייוויז און איין געהילפס־פּאָליציאַנט האָט אונדז באַגלייט. אויפן וועג צום שטעטל האָט אַן עלטערער „שטורעמבאַנ־פירער", וואָס איז אָנגעפאָרן אַנטקעגן, אונדז אָפּגעהאַלטן פרעגנדיק — ווו מיר גייען? אויפן ענטפער אונדזערן, אַז מיר קערן צוריק פונעם „צמענטאַזש" ווו מיר באַערדיקט האָבן דעם רב און זיין פאַמיליע מיט אַלע אַנדערע, האָט ער פריידיק באַפוילן פאַרזעצן אונדזער וועג... מיר אַלע דאַקעגן זיינען טרויעריק און פאַרפינצטערט אַהיים געקומען. די דייטשן מיט זייערע לאָקאַלע און אויסערלעכע

הינדע די פרוי פון הרב מלכיאל פרצי מיט זייערע קינדער: יהושע, מאיר און חיים

ראַטגעבער, האָבן זיך אָבער מיט דעם נאָכניט באַגנוגנט... נאָך צו ווייניק טרערן און בלוט... צו ווייניק נאָך מאָרד און רציחה! אין דער זעלבער נאַכט, זיינען אָן קיין שום משפט דערמאָרדעט געוואָרן חאַרנאַס — אַ קורעניצער ייד, פאָטער פון שטעטלשן קירזשנער אברהם חארנאס ווי אויך אינזשיניער לעווין מיט זיין פרוי און קינד — פליטים פון מאָלאָדעטשנע.

י"א אייר תש"ב — גרויסע מאסן־שחיטה

די אויבנגעשילדערטע לעצטע געשעענישן האָבן באַדייטנד קלאָר געמאַכט די צוקונפט־פּערספּעקטיוו און גורל פון אַלע פאַרבליבענע יידן אין קריוויטש. אַ טייל יוגנטלעכע האָבן געגומען זוכן וועגן צום אַנטלויפן און פאַרבינדן זיך מיט מער ווייטערע וועלדער אַרום דאָלהינעוו און ווייטער — ווו צו יענער צייט זיינען שוין אָרגאַניזירט געווען און טעטיק אייניקע פּאַרטיזאַנער־גרופּן — וואָס שפּעטער נאָך אַ גאָר קורצן צייט־אָפּשניט, זיינען זיי פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ פאַר־צווייגטער מאַסן־באַוועגונג פון ברייטן מאַשטאַב. אָבער, פון אויספּלאַנעווען דעם געדאַנק ביז דער אויספירונג און פאַרווירקלעכונג — איז גאָר אַ ווייטער מהלך.

ניט גאָר לייכט איז אָנגעקומען דאָס אַנטלויפן; היטן זיך האָט מען באַדאַרפט פון היגע „גוטע ברידער”, מערער ווי פון דייטשן און דאָס איז געווען זייער שווער...

דער אחריות־געפיל פאַר די עלטערן און שוועסטער־ברידער אָדער צוגע־בונדנקייט צו דער פרוי און קינדער האָט שטאַרק געהאַמעוועט יעדע פּלאַנירונג אין דער ריכטונג. מאַנכע האָבן באַשלאָסן גיין אויף דעם וועג, נאָר ווען עס וועט קלאָר ווערן אָן שום צווייפל שוין אַז — כלו כל הקצין — עס איז שוין מער קיין אַנדער אויסוועג... אַנדערע ווידער, האָבן זיך אַנטשלאָסן צו בלייבן מיטן כלל און ניט לאָזן אויף הפקר זייערע נאָענטסטע און טייערסטע. דערווייל איז גאָרניט געטון געוואָרן כדי צו אַנטלויפן — דער עיקר וועג און כמעט אויך דער איינציקער וועג זיך צו ראַטעווען. מען האָט געזוכט אַנדערע פּאַליאַטיווע וועגן; מען האָט געבויט „מאַלינעס” אין קעלערן פון הייזער, „בונקערס” אויף בוידעמער און פאַרשיידענע אנדערע באהעלטענישן אין „קאָטוכן” אונטער אויוונס — וואָס אין טריוערדיקער ווירקלעכקייט האָבן זיי זיך ארויסגעוויזן אומזיכער; די מערהייט פון די דאָזיקע באַהעלטענישן זיינען גאָר לייכט און שנעל אנטדעקט געוואָרן. צוגעהאָלפן האָבן דאָ זייער פיל די „גוטע שכנים”. מיט דעם פאַקט ווערט אויך פאַרשטענדלעך און קלאָר — פאַרוואָס זיינען מיר אַזוי ווייניק געבליבן...

פּסח־טעג האָבן יידן אין שטעטל דורכגעמאַכט אין גאָר שלעכטן געמיט און אונטער אַ טיף געפּרעסטער שטימונג; עס האָבן זיך שוין ווידער געטראָגן אין דער לופט ריטמען און טאַקטן פון מלאך המוות־פליגלען... פאַר אַלע איז שוין קלאָר געוואָרן, ווי גרויס און גאָר נאָענט איז די געפאַר; דאָך האָט דערווייל ניט גערירט זיך קיינער... מען האָט נאָך געאָטעמט „חיי שעה”. עס זיינען שוין געווען ידיעות וואָס מערער — איינע גורל־אימהדיקער פון דער אַנדערער — שחיטות אין „בויד” און דאלהינעוו, גאָר נאָענט צו אונדז; שחיטות גרויזאַמע אין מאָלאָדעטשנע און ווילייקע; אַ גאָר שרעקלעכע הריגה אין איליע... גרויס־אַקציעס קעגן יידן אין ווילנע... אין קריוויטש זיינען אָנגעקומען דערווייל פון ווילייקע, זאָנדערגרופּן פון ס. ס. — די זעלבע קאָמאנדן, וואָס האָבן אויסגעפירט טויט־אַקציעס אַרום אונדז — לויטן באַפעל פון מינסקער ס. ס. גענעראַל קובע.

— אָט אַזוי און אַזוי, האָבן יידן אין שטעטל ווידער פאַרשפּעטיקט יעדן טערמין, זיך צו ראַטעווען און אַנטרינען דער לעבנסגעפאַר. אַלע „חלשות־טרייסטן” און אילוזיעס האָבן זיך ביטער פאַרענדיקט; קריוויטשער יידן זיינען געשטעלט געוואָרן אויג אויף אויג מיטן אומפאַרמיידלעכן טויט. אַ טאָג צוויי פריער האָבן זיך קלאַנגען פאַרשפּרייט, אַז יידן ווערן גערופן צושטיין צום „אָבאָז”... שוין איז עס געוואָרן אַן אמת־ביטערע בלוטיקע ווירקלעכקייט. דער זאָנדער־קאָמענדאַנט פינעם שטעטל האָט עס געפאָדערט פון „יודנראַט”: — יידן

מוזן צוגעשטעלט ווערן צו דעם צוועק אין אַ גאָר באַדייטנדער צאָל. די מיטגלידער פונעם „יודנראַט״ האָבן קלאָר געוווּסט, וואָס דאָס באַדייט; ניט וועלנדיק אַרויפלייגן די דאָזיקע שיקזאַלהאַפטע פליכט אויף קיינעם, האָבן זיי אַליין פרייוויליק זיך געמאָלדן צו גיין, מיינענדיק מיט זייער אייגענעם פערזענלעכן ביישפיל מיטצורייסן נאָך אַנדערע — פון אייגענער איניציאַטיוו. זיי זיינען אַוועק... קיינער האָט זיך ניט געמאָלדן, קיינער איז ניט מיטגעגאַנגען... אַזוי זיינען זיי אַוועק אויף אַ וועג וואָס פירט ניט צוריק. אַזוי זיינען שטאָלצע יידן און גאָר ווירדיק־בראַווע מענטשן געגאַנגען צו דער עקדה... זייער טאַט האָט ניט אָפּגעהאַלטן און ניט אויסגעמיטן דער אָנקומענדיקער גרויזאַמער שחיטה. זייער קרבן איז געווען אומזיסט... אויך היינט אָבער, נאָך אַזוי פיל יאָרן, קען איך ניט אדורך און אריבער צום איצטיקן סדר היום — ניט אויסדריקנדיק מיין גרויסער און ווערטער יראת הכבוד, וועלכע נעמט מיר אַרום דערמאָנענדיק זייער געוואַגטן שריט. פולשטענדיקן כבוד זייער אָנדענק! שטאָלץ און באַערט זאָלן זיי בלייבן אין אונדזער זכרון! זאָל מיין איצטיקער גאָר פאַרשפּעטיקטער יזכור, פאַר כלאַוונע שטיינגאָלד, אליעזר באָטווינניק, לייבע זילבערגלייט, דוד קאָפּעלאָוויטש און אַנדערע — זכרון קדושים וטהורים לברכה — פאַרשריבן ווערן אויף די שפּאַלטן פון אונדזער „נר־תמיד״ — כאָטש עס איז אַ גאָר פאַרשפּעטיקטער „יזכור־בוך״. זאָל עס ווערן אַ ווירדיקע באַערונג פאַר זייער מאַרטירערישער און העראָישער אָפּפערווויליקייט ביים לעבן אונטער נאַצישן קלעם און אויך פאַר זייער לעצטן שריט — ראַטעווען מענטשלעכע לעבנס. פאַרמיידן טויט און הריגה האָבן זיי זיך פאַרמאָסטן אין אַלע אומשטאַנדן און באַדינגונגען.

— י״א אייר תש״ב — 28־סטן אַפּריל 1942. דער ביטערער און פינצטערער דינסטיק! יידן אין שטעטל האָבן נאָך ניט באַוויזן צו פילן ווי שווער און וואָגיק איז דער אַוועקגיין פון „יודנראַט״, אין דער נאַכט אָדער גאָר פרי. זיי האָבן עס פשוט נאָך ניט באַטראַכט; און שוין אין דער זעלבער שעה האָבן אין יעדער טיר געקלאַפּט שטורעמדיק דער בלוטיקער קאַטאַקליזם, די שרעקלעך־גרויליקהאַפטע פורענות.

דייטשן ס. ס.־מענער, ווייסרוסן און פּאָליאַקן פון געהילפס־פּאָליציי — מאָביליזירט און אויפגערופן פון אַרום — מיט אַקטיווער הילף פון אָרטיקע קריסטן זיינען פון שטוב צו שטוב געגאַנגען און אַרויסגעפירט אַלע; מענער און פרויען, קינדער און עופעלעך, יונג און אַלט. ווער עס האָט ניט אַזוי שנעל און איילִיק אויסגעפירט דעם באַפעל און ניט אַרויס — איז אויפן זעלבן אָרט, שטייענדיק, זיצנדיק אָדער ליגנדיק אין בעט אַפילו — דערשאָסן געוואָרן. ווער נאָר עס האָט געפּרוּווט צו אַנטלויפן האָט די קויל אים געטראָפן אויפן הויף אָדער אין גאַס. דערהערנדיק פון ווייטן שוין געטומל און שיסעריי האָב איך פאַרשטאַנען,

אַז מיט אונדז שטייט עס זייער שלעכט, עס קאָן גאָרניט ערגער זיין. כ׳האָב באוואָרנט מיינע שטוביקע און מיר זיינען אַלע אריינגעקראָכן אין „קאטוך״ — אונדזער באַהעלטעניש אונטערן איוון — ווו פריער נאָך האָבן מיר צוגעגרייט אַ ברייטן רוים, כדי דאָרט אַריינצוקריכן און ליגן בלייבן — דורכן אַרויסנעמען די קאַכל און פאַרשטעלנדיק, גוט ווי אויך אַזוי פאַרמאַסקירט, עס זאָל חלילה פון דרויסן ניט קענטיק זיין פאַר קיינעמס אויג, אַז עס איז אַ באַהעלטעניש פאַר עמעצן. פון צווייטן זייט איז מעגלעך געווען דורכצוקריכן און אַרויס פון אונטערן „פּאָל״ אין מיין שוואָגערס (מענדל ראַבינאָוויטשעס) קראָם. מיין טאָכטער און זון ווי אויך איך און מיין שוואָגער מענדל מיט ביידע טעכטער זיינען אַראָפּ אין „מאַלינע״, ביידע ווייבער, אסתר מענדלס פרוי און מיין ווייב חנה האָבן זיך אויף דער בוידעם-שאַלקע אויסבאַהאַלטן.

אַ מעת לעת אַ גאַנצן, טאָג און נאַכט האָבן מיר דאָרט אָפּגעזעסן. אין פאַרלויף פון לאַנג-לאַנגע שעהן האָבן זיך איבער אונדז פון אויבן געטראָגן טופּערייען פון פיס געשטיוולטע, קלאַפּעריי אין טירן פאַרהאַקטע; זידלערייען, געשרייען, קללות און שאָדנפרייד-געלעכטער. מיר האָבן געהערט און אויפגעכאַפּט אומבאַהאָלפענע קוויטשערייען און הילף-רופן; געוויין פון קינדער, רעזיגנירטע שטימען פון מענער, שיסערייען, וועלכע זיינען לאַנג לאַנג ניט געשטילט געוואָרן... און מיר — מיט אויפגעריסענע צערונענע נשמות זיינען געבליבן באַהאַלטן — איינגעקורטשעט האַלב זיצנדיק, האַלב ליגנדיק.

צו נאַכט איז אַלץ שטיל געוואָרן... אַלץ אַרום האָט שטום געאָטעמט מיט פאַריתומטער איינזאַמקייט, מיט קאַלטער טעמפּער טויט-שטילקייט, וואָס פאַרפרירט האָט די גלידער אונדזערע — יעדן איינעם באַזונדער. דערווייל איז שוין אויך די נאַכט אַוועק און גאַנץ פרי — אויף מאָרגן נאָך דער שחיטה — זיינען מיר אויפפאַסנד יעדן שאָרך, בגניבה פון אונדזער מויזן-לאָך אַרויסגעקראָכן. כ׳האָב מיר אַרומגעקוקט און דערזען איינעם אַ יידן, שמערל אויפן נאָמען, אַרומגערינגלט פון אַ גרויסער מענגע קריסטן, וואָס האָבן אים מוראדיק געשלאָגן מכות-רצח ווי עס האָט מיר אויסגעוויזן, האָט ער זיך צו פרי אויפן גאַס געאיילט... עס האָט ווידער ניט לאַנג געדויערט און עס זיינען אָנגעקומען ס. ס.-לייט מיט געהילף-פּאָליציי, וואָס האָבן אויפגעפּאָדערט אַלע לעבן-געבליבענע יידן אַרויסצוקריכן פון זייערע באַהעלטענישן; נעמען מיט זיך רידלען און אַנדערע אַרבעטס-כלים צום גראָבן; אויפן וויהאַן גיין און באַגראָבן אַלע הרוגים. דער היגער קאָמענדאַנט פון ס. ס. זאָנדער-גרופּן האָט פייערלעך געמאָלדן, אַז אַלע פאַרבליבענע יידן זיינען ווירטשאַפטלעך נויטיק פאַרן רייך און מער וועלן שוין קיין אַקציעס ניט פאָרקומען... אמת זאָגנדיק האָב איך ניט געגלויבט און ניט אינגאַנצן זיכער געווען, צי וועל איך נאָך צוריקקומען. איז דען אַ ברירה

געבליבן? איז עס מעגלעך געווען זיך קעגנצושטעלן? און ווו איז מיין געוויסן אַלס ייד און מענטש? אַפילו אין בייזע מינוטן יענע געטראַכט האָב איך אַזוי: ווען איך ווייס אַפילו, אַז באַגראָבן די הרוגים, איז מיין לעצטער שריט און טאַט ביים לעבן, בעסער איז דעם טויט אַנטקעגנקומען דאָרט, דערפילנדיק די פליכט, וואָס אויף דער וועלט עקזיסטירט ניט מער קיין הייליקערע ווי אַ „חסד של אמת" אָפּצוטאָן אַלע געשאָכטענע שוועסטער און ברידער — ווי ניט פאָלגן, אויסדרייען זיך ווי אויך ניט גיין און דערשאָסן ווערן, בלייבנדיק ליגן טויט אויפן אָרט.

אויפן וועג שוין גייענדיק־דורכשמועסנדיק מיט אַנדערע יידן, וועלכע זיינען אויך ווי איך באַהאַלטן געווען, אויסהערנדיק נאָכדעם בעיקר וואָס דערציילט האָט אַנטאָן דער שמיד, אַן ערלעכער קריסט אַ שטעטלשער, ווי אויך אַן אויפ־ריכטיקער מענטש — זיינען מיר קלאָר געוואָרן ביסלעכוויז איינצלהייטן און פּרטי פּרטים פון גרוילהאפטן מאסן־מאָרד. ווען אפילו אלץ, וואָס איך האָב געהערט פון אים, איז בלויז עדות־שמיעה, וואָס איך האָב געהערט נאָר און מיט מיינע אויגן ניט געזען — האַלט איך עס דאָך פאַר מיין דרינגענדער פליכט און הייליקן חוב צו דערציילן, כדי לעבן־געבליבענע קריוויטשער יידן בכל אתר ואתר, אין גאָר דער וועלט, זאָלן געדענקען איבערצוגעבן זייערע קינדער און קינדס־קינדער, ביז צום לעצטן קריוויטשער אויף דער וועלט — וואָס האָבן געטאָן מיט אונדז דער נייער „עמלק" מיט זיינע סאַטעליטן.

אַן עדות פון אַ קריסט

— אזוי דערציילט האָט אנטאָן דער שמיד: ווי אלע טאָג איז ער אויך דעם דינסטיק געשטאַנען ביים שמידן־וואַרשטאַט און געאַרבעט. דער וואַרשטאַט מיט זיין דירה געפינען זיך אויפן וויהאַן, אַ 200—300 מעטער ווייט פון דער „קוט־לאָנקע" מיטן טרויער באַוווסטן „שפּייכלער". ליידנדיק פון אַ כראָנישן אַסטמאַ־טישן בראָנכיט מיט הוסטן־אָנגריפן, פלעגט ער אַרויס פון צייט צו צייט פון דער אָנגעגליטער קוזשניע — אַ ביסל פרישער לופט איינאָטעמען, כדי ווייטער צו קענען אַרבעטן, ער מוז דאָך אויך פאַרדינען זיין פּרנסה. אַזוי אַלע טאָג, אזוי אויך דעם דינסטיק. עס איז נאָך פאַרהעלטנישמעסיק פרי געווען, ווען עס האָט אים גענומען שטיקן און אָנגעפאַנגען האָט ער צו הוסטן געדיכט און שטאַרק. ער איז אַרויס אויפן הויף אָנגעשפּאַרט זיך אָן פּלויט און געשטאַנען אַ ביסל קוקנדיק גלייך אויפן וויהאַן־טאָל. פּלוצלונג האָט וואָס געוועקט זיין אויפמערקזאַמקייט: קוקנדיק אין דער ווייט, געמיינט האָט ער צו זען אַ נעבל־באַרג, וואָס הויבט זיך פון באָדן און ווערט אַלץ גרעסער. ניט ווייסנדיק גאָרניט, איז ער שטיין געבליבן ווייטער, קוקנדיק מיט אינטערעס וואָס קען עס זיין. נאָך אַ לענגלעכער ווילע איז אים קלאָר געוואָרן, אַז פיל גייענדע פיס האָבן דעם קורזש פונעם וועג

אויפגעהויבן. באַלד האָט ער שוין אויפגעכאַפּט קולות און דעם פּיס־טופּען פון אַ גייענדער מאַסע. אַ דורכגייענדער האָט אים דערציילט, אַז מען האָט אַלע יידן פונעם שטעטל קאָנצענטרירט שוין אין קלויסטער־גאָרטן פון די פּיאַרן און פירן וועט מען זיי שפּעטער אויפן וויהאַן... מען האַלט זיי דאָרט שוין אַ פּאָר שעה, ביז מען וועט אויך אַלע אויסבאהאַלטענע אַהין ברענגען. דער קריסט איז אַוועק און אַנטאָן איז געבליבן מיט דער פראַגע: צו וואָס אויפן וויהאַן פירן?

— ניט לאַנג האָט עס געדויערט און זיך אויג האָט שוין אויפגעכאַפּט פון דער וויטן גאַנץ קלאָר ווי אַ מענטשן־מאַסע ווערט געפירט פּירוויז, פּירוויז; גע־הערט האָט ער שוין יאָמער און געוויינען, בעטנדע קולות, זידלערייען און גע־שרייען, געקנאַלן פון רימען אין דער לופט ווי אויך אַ פּאָר שיסקנאַלן פון רעוואָלווערן. עס האָט ניט געהאָלפן גאָרניט... אַלע אַן אויסנאַם געמוזט האָבן מיטגיין. ווער עס האָט זיך פאַרהאַלטן עטוואָס, איז געשלאָגן געוואָרן מיט ביקסן־קאָלבעס, געשמיסן מיט נאַהייקעס און געבריקעט געוואָרן מיט די פיס אין הינ־טערשטע קערפּער־טיילן — ניט אַכטנדיק, צי זיינען זיי געווען פרויען אָדער קינדער, צי אַלטע לייט. אַזוי האָט ער שוין געזען און דערקענט אויך פון וויטן גאַנצע יידישע הויזגעזינטן (וועלכע ער האָט גוט געקענט) געטריבן און געיאָגט פון דייטשע ס. ס. לייט, פון געהילף־פּאָליציי און סתם קריסטן היגע און אַנגע־פּאָרענע — מיט שיינענדע פּנימער לויכטנדע פון שאַדנפרייד צופרידענע. ניט ווי־סנדיק ווי און וואָס האָט ער זיך מיט אַ געקרענקט האַרץ אַ פּאָר מאָל געצלמט שעפּטשענדיק: באָזשע מאָי באָזשע! — גאָט מיין!... אַ שווערער פאַרגעפיל האָט אים גענאָגט; געפילט האָט ער שוין וואָס וועט געטאָן ווערן דאָ, ניט וויט פון זיך שטוב.

ס. ס.־לייט און געהילף־פּאָליציי האָבן אָפּגעשטעלט ערשטע רייען פון דער געטריבענער מענטשן־מאַסע, ביים אַלטן פאַרלאָזטן און האַלב־צעפאַלענעם שייער אָדער שפּייכלער — קנאַפּע 300 מעטער פונעם אָרט, ווו געשטאַנען איז ער אַנטאָן. ער האָט שוין מער פונעם אָרט ניט געקענט רירן און אָפּווענדן זיך. גע־פּלעפט, מיט אויגן קאָנצענטרירט אויף איין פונקט געקוקט האָט ער און אַלץ צוגעזען, געהערט האָט ער אויסרופן דורך מעגאַפאָנען און „לאוטשפּרעכער” און ניט פאַרשטאַנען צוליבן טומל און וויטעניש. געזען האָט ער אויך ווי אַלע צונויפגע־טריבענע האָבן זייערע זאַכן געלייגט אויף איין אָרט. ביסלעכווייז האָבן זיך שוין זיינע אויערן צוגעוויינט אויפצוכאַפּן מעגאַפאָן־אויפרופן — כאָטש ניט אַזוי קלאָר און ניט אַלעס. געהערט האָט ער נעמלעך אַ פּאָר מאָל דאָס וואָרט: „אויס־טון זיך שנעל!” וואָס איז אויסגעשריען געוואָרן אויף דייטש, פּויליש און ווייס־רוסיש — און אַנטאָן (ווי ער דערציילט), האָט עס אויפגענומען און פאַרשטאַנען

אלס אַ געגעבענעם באַפעל. ווי עס האָט זיך אים אויסגעוויזן פון אויפגעכאַפּטע אויסרופן און באַפעלן פאַרשטאַנען האָט ער, אַז אַלע אָן אויסנאַם — מענער און פרויען, יוגנטלעכע, יינגלעך און מיידלעך ווי אויך קינדער זאָלן אויסטון זייערע אויבערשטע בגדים און בלייבן אין אונטערוועש בלויז... ער האָט עס אויך געזען באַלד: א טייל האָבן אויסגעפירט דעם באַפעל; אַנדערע געוואַקלט האָבן זיך און געקווענקלט — מיידלעך איבערהויפּט און פרויען. די אַלע זיינען מורא־דיק געשלאָגן געוואָרן. די בעסטיאַלישע מערדערלעכע הענקער־אָרדע האָט זיך געוואָרפן אויף דער אומשולדיקער יידן־מאַסע... געסוויסטשעט האָבן נאַהייקעס, ביקסן־קאָלבעס און גומענע שטעקן אויף אַנטבלויזטע לייבער — אין ליכט פון העלער ניט פאַרטונקלטער און ניט פאַרהילטער זון. געשרייען און קוויטשערייען פון דערשראָקענע קינדער, יללות פון קליינוואַרג, פון ביז צו חלשות פאַרפייניקטע מיידלעך און פרויען האָבן הימלען אויפגעריסן... מען האָט אויך מיטאַמאָל אָנגע־הויבן צו שיסן... געשטופּט האָט מען שוין און געשטויסן אַלעמען, אין שייער — אינצווישן שיסעריי פון אַלע „כלים”. ווי אָנגעפאַנגען די שיסעריי האָט אַזוי איז זי אויך אָפּגעשטעלט געוואָרן, כאָטש שטופּן און דרענגען דער מאַסע שלאָגנדיק אַלעמען — האָט ניט אויפגעהערט אויף אַ מינוט אַפילו.

ווי דערציילט האָט אנטאָן, איז עס אומפאַרשטענדלעך געווען פאַר אים; ניט געוווּסט האָט ער פאַרוואָס די שיסעריי איז מיטאַמאָל איבערגעריסן געוואָרן... ניט רירנדיק זיך פונעם אָרט איז אים באַלד אַלעס קלאָר געוואָרן (ווי איבער־געגעבן האָט ער). ניט אויפהערנדיק צו באַאָבאַכטן, ניט דורכלאָזנדיק קיין זאַך זאָל דורכגיין אומגעזען פון זיינע אויגן האָט ער אויך דערזען, עטלעכע יידישע יונגע מענער אַרויפגיין אויף אַ לאַסט־אויטאָ — באַגלייט פון אַ באַוואָפנטער וואַך, זיי זאָלן ניט אַנטלויפן. דער אויטאָ האָט שנעל גערוקט אין דער ריכטונג פון דער נאָענטער באַזע. געקענט האָט ער זיי בלויז פון זען. צוויי פון זיי קצבים — אייגנטימער פון יאַטקעס. ניט מער ווי אַ האַלבע שעה איז אַוועק און שוין געזען האָט ער זיי צוריק קומען מיט דער וואַך. פון אויטאָ האָבן זיי אַראָפּגענומען אייניקע פעסלעך און דאַן זיינען זיי מיט געשרייען און קלעפּ, אַראָפּ־געטריבן געוואָרן פון דער לאַסט־מאַשין מיטן באַפעל אויסצוטון זיך. פריער האָבן זיי ווי גלייכגילטיק אויסגעהערט דעם באַפעל און אָנגעהויבן עס טון; אָבער אַז די בלוטדורשטיקע רוצחים גענומען האָבן צעפּליקן און רייסן פון זיי די זאַכן מיט קלעפּ און געשרייען, האָבן זיי צו שפּעט פאַרשטאַנען — וואָס ווערט פאַר־לאַנגט פון זיי און וואָס זיי דערוואַרט אין לויפנדע מינוטן.... זיי האָבן זיך מיטן גאַנצן כוח זייערן קעגנגעשטעלט. איינעם פון זיי — אַ הויכן ברייטביייניקן, פעסט־געבויטן און געזונטן מאַן, האָט אַנטאָן געזען — ווי ער מיט זיינע פויסטן גע־שלאָגן האָט וועלנדיק אַרויסרייסן ביי איינעם פון די רוצחים זיין אויטאָמאַט

און אָפּנעמען אַ וואָס מער העכערן פּרייז פאַר זיין לעבן... די רוצחים האָבן גובר געווען. איינער פון זיי האָט אים דערשאָסן.

—ענדלעך זיינען שוין אַלע אַריינגעשטופּט געוואָרן אין שייער; שיסערייען האָבן זיך ווידער באַנייט; אַלע קאָנצענטרירטע יידן אויפן פּלאַץ — אויך די נאָר וואָס צוריקגעקומענע קצבים זיינען שוין אַריינגעשפּאַרט געוואָרן אינעווייניק. ס. ס.־לייט און געהילף־פּאָליציאַנטן האָבן פאַרהאַקט די טירן אין פענצטער און צעשטעלט אַרום זיי תליינים באַוואָפנטע מיט אויטאָמאַטן. אַנדערע באַגאָסן האָבן דעם שייער פון אויבן ביז אראָפּ מיט בענזין... דאָס פייער האָט זיך פּלוצים צעפלאַקערט פון אַלע זייטן... געשרייען פון פּיין, קרעכצן פון געווייטיקטע פאַרברענטע לייבער האָבן זיך הילכיק געטראָגן אין דער ווייט... פאַרשפּאַרטע אינעווייניק האָבן זיך געריסן צו טירן פאַרהאַקטע און פאַרריגלטע פענצטער — פאַרזוכנדיק אומזיסט צו אַנטרינען פון שטיקנדן רויך אין זיך אַרויסרייסן פון ברענענדן פייער, אָבער דאָ האָבן ביקסן־קוילן אין אויטאָמאטן פון די צעשטעלטע מערדער געשניטן לינקס און רעכטס...

אָט אַזוי דערציילט האָט אַ קריסט מיט פּאַרדרוס אין קימער; לויט ווי אַנדערע באַהויפּטן, סיי יידן, סיי קריסטן דאָרפישע (וואָס זיינען מער פריינטלעכע געווען ווי שטאָטישע) ווייזן זיך אַרויס אַ סך פּרטים פון אנטאָנס דערציילונג אַלס אמת. נאָר אויב אַפילו ניט אַלע פּרטים קלינגען אייטענטיש אין פאַקטאָגראַפיש, איז קלאָר און דייטלעך ווי גרוילהאַפט, טראַגיש און שרעקלעך־אימהדיק איז געווען און בלייבט פאַר אונדז י״א אייר תש״ב! 350 יידן קדושים, אומשולדיקע, זיינען אומגעקומען אין שוואַרץ־פינצטערן טאָג! זאָלן קריוויטשער יידן געבליבענע אין ישראל און אין גאָר דער פּעלט אָפּהיטן זייער זכרון מיט הייליקן ציטער אין ערן רעספּעקטפול! זאָל דאָס יידישע פאָלק און זיין גאָט אויך אונדזערע קדושים — יידן איינפאַכע און פּשוטע אייף אייביק געדענקען און ניט פאַרגעסן. ווי אַלע יידן אומעטום האָבן אויך אונדזערע אומגעקומענע מיט נאַאיווען גלויבן געהאָלפן שפּינען די אייביקע גאָלדענע קייט פון יידישן קיום — פיזיש אין גייסטיק.

באַערדיקונג פון די קדושים

— א מין אומנאַטירלעכער כוח, אַ פאַרבאָרגענע קראַפט האָט אונדז יענעם טאָג געטראָגן; פיס אונדזערע זיינען אויטאָמאַטיש געגאַנגען; און אַזוי שנעל גייענדיק, געשטיקט ווערנדיק פון אינערלעכן געוויין מיט אונדזערע „קלאַפּער־געצייג”, די רידל אין האַנט, זיינען מיר ענדלעך צום הריגה־פּלאַץ, אויפן וויהאַן אָנגעקומען. די ערד דאָרט ווי שטענדיק זומפּיק אין ווייך, מה דאָך, אַז עס איז נאָך פול געווען צעטאָפּעוועט שניי מיט בלאָטעס סטאַגנירטע אויסגעמישט. שווער וואָלט עס אָנגעקומען צו גראָבן אין רויטן ליימבאָדן, וואָס זאַפּט דאָס וואַסער

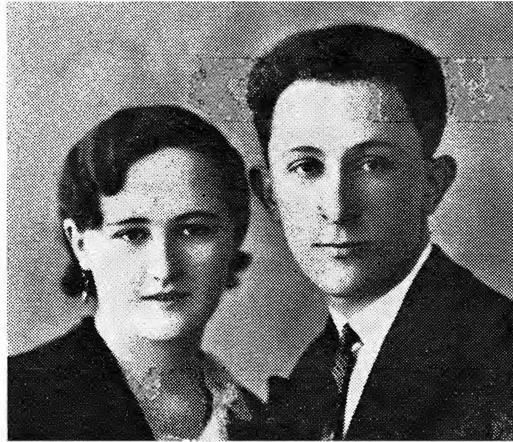
ניט איין און לאָזט עס בלייבן אין אויבערפלעכלעכע שיכטן בלויז; עס איז אַפילו ניט מעגלעך געווען צו טרעטן לייכט אויף דער נאַסער ליימיקער ערד. מען האָט יעדער מינוט אַרויסשלעפּן געמוזט די פאַרזונקענע פיס, אָפּט אָן די שיך, וועלכע מען האָט געמוזט באַזונדער ארויסרייסן פון דער בלאָטע. צום מיס־גליקלעכן „גוטן" מזל איז געווען שוין אַ גרוב אַ נאַטירלעכע. מיט גרויס מי איז אונדז געלונגען אויפצוקלייבן די איינגעקורטשעט־פאַרקרימטע און פאַר־קריפּלטע טויטן־קערפּער, אין אַלערליי קאָנוווּלסיעס פאַרגליווערט, מיט פייער פאַרברענטע, דורכן רויך דערשטיקטע און דערוואָרגענע, צעשלאָגענע און צע־ריסענע קערפּערס. מיר האָבן אַלץ אין היילִיקן ציטער און מורא געלייגט אין דער נאַטירלעכער טיפער גרוב, פאַרדעקט מיט אַ הויכן אָנגעשאָטענעם באַרג פון אָנגעשאַרטן ליים־באָדן. מיר האָבן דאַן אונדזער קדיש־יתום אָפּגעזאָגט נאָך טויטע און לעבעדיקע מיטאַנאַנדער...

נאָכן באַגראָבן די הרוגים און אויפשטעלן „דעם קבר" ווי אויבנדערמאָנט אויפן הריגה־פעלד, האָבן די ס. ס.־לייט באַפוילן אונדז צו גיין אויפן יידישן בית־עלמין. אַהין — לויט דער פאַראָרדענונג זיינען געבראַכט געוואָרן דורך קריסטן אויף זייערע וועגענער, אַלע אויפגעקליבענע טויטן־קערפּערס — וואָס זיינען דערשאָסן געוואָרן אין די הייזער, הויפן און אין די גאַסן. אויך דאָ גע־גראָבן האָבן מיר אַ ברודער־קבר; אויך דאָ האָבן מיר אָפּגעטאָן אַ „חסד של אמת" און נאָכן קדיש זאָגן שטיין געבליבן איינזאַם און פאַריתומט אין אומעט־לאַנד, אין טרויער פאַרוויקלט און פאַרדעקט. ס'האָט זיך ממש פונעם אָרט רירן ניט געוואָלט... נחשון בלויז — נחשון בן הרב, דער זון פון ר' יהושע הכהן זוט ז"ל — איז געווען דער, וואָס האָט אונדז אויפגערופן און אויפמערקזאַם געמאַכט, אַז עס איז אַ חוב מען זאָל גיין פאַרריכטן דעם ברודער־קבר פון רב און איבעריקע קרבנות אויפן „צמענטאַזש"· אויך אַהין זיינען מיר אַוועק און צורעכט געמאַכט, וואָס ווינטן און רעגנס ווי אויך העסלעכע און בייזוויליקע מענטשן־פיס האָבן פוגם געווען...

צוזאַמענגעבראָכן פון טרויער און פאַרווייקט אין טרערן האָב איך דאָרט ווידער באַטראַכט נחשונען; ער איז געשטאַנען אין שטיל גערופן: „אַ ווו האָסט דו זיך באַהאַלטן אל־נקמות? קום שוין אַרויס, אל־נקמות הופיע!" און ווו איז טאקע אל־נקמות? געוווּסט האָבן מיר אַלע גוט: ניט צו גאָט וואָס געשוויגן האָט און שווייגט האָט ער גערופן ניט צו קאַלטע שטום געוואָרענע בלייענע הימלען; צו אונדז לעבעדיקע־טויטע האָט ער זיינע ווערטער אָנגעווענדעט. אַפּעלירט האָט ער און גערופן צו דערפילן נאָך אַ הייליקן חוב. באַשוואָרן האָט ער אונדז אַלע; — ווער עס וועט נאָר לעבן בלייבן, זאָל עס פאַר זיין הייליקן חוב נעמען — ברענגען צו קבר־ישראל די רעשטלעך פאַרבליבענע פון רב און אַלע אַנדערע מיט אים באַ־

ערדיקטע יידן. און אויף וויפל מעגלעך, נקמה נעמען אויך פון אָרטיקע און אויסערלעכע רוצחים־בעסטיעס!

גוטמוטיקער פאַרשטענדלעכער און געוואַגטער נחשון! ווער קען דען דיינע קלוגע אויגן אויפדעקן און אַראָפּשאַרן פון זיי דאָס אַש און זאַמד פאַרקוילטע פון דיין צעריסענעם קערפּער — וואָס איז ליגן געבליבן ערגעץ ווו אויף גלובאַ־

נחשון און שאָשע זוט

קער פעלדער? עס זאָלן דיינע אויגן זען און פילן זאָל דיין קערפּער אונדזער לעבנדער מדינת ישראל, וועלכע איז אַנטשטאַנען און אויפגעקומען אין בלוטיקע קאַמפן און שטייט פול בטחון אויף דער וואַך. וועסט דו כאַטש וויסן, אַז זי איז די גרעסטע און טייערסטע נקמה אונדזערע. אין ישראל האָבן אַלע אַנדערע געבליבענע יידן פון חורבן אייראָפּע און אויך קריוויטשער אָן אָרט פאַר זיך גע־פונען; אויפסניי האָבן זיי זיך איבערגעבויט און איבערגעפלאַנצט. מאַנכע פון זיי האָדעווען שוין אייניקלעך און אפשר אויך אור־אייניקלעך. אונדזער הייליקן חוב אויף וועלכן דו האָסט אונדז באַשוואָרן, וועלן מיר אויך דאָ דערפילן בשלמות. שרייבנדיק די „מגילת קריוויטש" אויף שפּאַלטן פון אונדזער „נר־תמיד", וועט פאַרגעזצט ווערן פון אידעלן פאָדעם געוועבט, אָ געשיכטלעכער געשפּין פון יידן פשוטע און איינפאַכע, וואָס האָבן ווי דו געשטרעבט פרידלעך און סאָליד צו לעבן און אַזוי גרויזאַם אומגעקומען. צווישן די זעלבע פאָדעם פון אונדזערן טייערן געוועב וועסט אויך דו גייסטיק אויפלעבן און לויכטן וועט דיין נאָמען!

זאָלן לעזער מיר מוחל זיין פאַר דער געמאַכטער דעגרעסיע — אונטערן

פרעס פון דריקנדע געפילן. מיר האָבן געהאָרכזאַם אויסגעהערט און דערפילט טאַקע די בקשה פון נחשון. אָבער נאָכן פאַרריכטן דעם ברודער־קבר, זיינען מיר ווי חיות גערודפטע אַוועק — יעדער איינער צוריק אין זיין נאָרע ...

אָפּגעפּאַלענע בלעטלעך מיטן ווינט געטריבן...

דאָס לעבנדיקע רעשטל יידן פאַרבליבענע אין שטעטל נאָך דער י״א אייר־שחיטה — צעבראָקלטע פאַמיליעס, פאַריתומטע און פאַראלמנטע איינצל־געבלי־בענע — האָבן שוין אַליין ניט דערלויבט זיך מער צו מאַכן ניט וויסנדיק און פאַרבייגיין צו דער טאָג־אָרדענונג — ווי פאַר דער שחיטה. מה דאָך, אַז דייטשן און זייערע סאַטעליטן־נאָכלויפער האָבן אונדז ניט דערלאָזט אויף איין מינוט צו פאַרגעסן — אַז פריער צי שפּעטער קומען וועט אויך אונדזער ענדגילטיקער סוף...

אַרום 80 פערזאָן געבליבן זיינען מיר אין שטעטל נאָך דער גרויסער „אַקציע״. אונדזער נישטיקע מינדערהייט אַפילו האָט ניט געענדערט קיין זאַך. די פאַראָרדענונג פון צוואַנג־אַרבעט איז געווען ווי פריער. מען איז פרי צו דער אַרבעט אויפגעשטאַנען, ווי אויטאָמאַטן איז מען געגאַנגען אָפּגעאַרבעט און אַהיים געקומען. געפירט האָט זיך אַלץ נעמלעך ווי פאַר דער שחיטה. אָבער יעדער האָט גוט געוווּסט, אַז אַזוי וועט עס ניט בלייבן... טאָג־טעגלעכע מאָרד־טאַטן אויסגעפירטע איבער איינצלנע יידן אָדער מערער, האָבן דערמאָנט און געגעבן צו פאַרשטיין — אַז מיר מוזן וואָס שנעלער אַוועק. אַנטלויפן! ווו ניט ווו אין וואַלד זיך באַהאַלטן, אַבי מער זיכערער זייך מיטן לעבן. דאָך האָבן דער־ווייל ווייניק גאָר ווייניק (אויך ביי איצטיקע אומשטענדן!) זיך אַ ריר געטאָן. איך אַליין האָב פיל שוועריקייטן געהאַט; די פרוי מיינע, חנה האָט זיך צו שוואַך געפילט און עס איז גאָר שווער געווען אַ לאָז טאָן זיך אויף אַ שווערן אומזיכערן וועג. די נויטיקייט צו אַנטלויפן איז אָבער אַלץ מערער דרינגענדער געוואָרן. פון דער אַרבעט גייענדיק זיינען אויפן גאַס אַכזריותדיק דערמאָרדעט געוואָרן משה־יצחק שוד און ירוחם באַטווייניק — אַ פלימעניק פון אלי און מאַריאַשע באַטווייניק. אין דעם זעלבן פאַרנאַכט האָבן די געהילף־פּאָליציאַנטן אַרויסגעפירט פון זייער שטוב נאָך צוויי יונגע מענטשן: — יצחק שולמאַן און שלום אַלפעראָוויטש. זיי זיינען באַלד אויך דערשאָסן געוואָרן, צוזאַמען מיט נחום שוד, גבריאל גיטליץ און פּאַליע ווייסנהאָלץ. דער מאָרד פון זיבן אויבנדערמאָנטע האָט זיך אָפּגעשפּילט אַ צוויי־דריי טעג פאַר שבועות תש״ב.

די זעלבע טעג אומגעפער איז אויך אַרויס די גזירה פון געטאָ: יידן פאַר־בליבענע אין שטעטל זיינען באַפוילן געוואָרן צו פאַרלאָזן זייערע הייזער און אָפּגעבן זיי — איבערטראָגן זיך אין געטאָ, מיטנעמען נאָר דאָס נויטיקסטע און

איבערלאָזן אַלץ. מיר אַלע פאַרבליבענע זיינען קאָנצענטרירט געוואָרן אין צוויי געטאָ־הייזער אין אַ זייט פונעם שטעטל. מיין פרוי חנה און איך (קינדער אונדזערע האָבן זיך שוין „אָפּגעטראָגן" פון קריוויטש) האָבן זיך „איינגע־אָרדנט" אין הויז צוזאַמען מיט עטלעכע פאַמיליעס און אַ פּאָר איינציק־פאַר־בליבענע. אויף וויפל כ׳געדענק זיינען מיט אונדז געווען דאָרט אייזיק וואָהלמאַן מיט זיין פרוי רייזל און טעכטערל מיניע־ליבע; הירשל גינדלין, זיין ווייב שרה און טאָכטער פּעשע; זלאַטע זילבערגלייט, משה הערץ און נאָך אייניקע, וועלכע איך געדענק ניט מער. ווידער אָן קיין שום ענדערונג איז מען ווייטער געגאַנגען צו דער אַרבעט און צוריק אין געטאָ. אָבער טיף אין האַרצן האָט יעדער פון אונדז געטראַכט און זיכער געווען — אַז שטיין שטייט מען שוין ביים לעצטן ווענדפּונקט — פון דאַנען און ווייטער די ענדגילטיקע ענדע, טויט!...

„ויברח" אויף בלינדע וועגן

אַ וואָך צייט נאָכדעם אָדער עטוואָס שפּעטער — האָב איך אָנגעפאַנגען צו אַרבעטן אין דער מילך־ווירטשאַפט (מלעטשאַרניע). מיט דער מילך־ווירט־שאַפט האָט אָנגעפירט אַ לאַבאָראַנטין איינע — די פרוי פון גמינע־סעקרעטאַר און ווירטשאַפט־פאַרוואַלטער — אַ פאַרשיקטער אין דער ווייט דורך די סאָ־וויעטן נאָך 1940 זי איז געווען ליבעראַל און מענטשלעך. די באַציאונג צו מיר און צו אַלע אַרבעטער ביי דער ווירטשאַפט, איז געווען אַ גוטהאַרציקע. זי האָט שטענדיק ביי דער אַרבעט געגעבן צו עסן פון מילך־פּראָדוקטן. טיילמאָל אַפילו — מיטגעגעבן (אין געהיים) אַהיים צו נעמען — אַ קליין שטיקל פּוטער אָדער קעז.

אַ געוויסן אלול־טאָג (האַלב סעפּטעמבער בערך) פאַרנאַכט בין איך מיט יצחק שקלאַר — פון דער אַרבעט אַהיימגעגאַנגען. געהאַט האָט יעדער מיט זיך אַ שטיקל פּוטער צי קעז וואָס די פאַרוואַלטערין האָט אונדז געגעבן. איינער אַ פּאָליאַק אַ באַוואָפנטער האָט אונדז אָפּגעהאַלטן און אַוועקגענומען פון אונדז די שטיקלעך מילכוואַרג. פּלוצלונג האָט ער זיך מיישב געווען און אויף זיין אייגענער אחריות, געוואָלט אויספירן אַ משפּט אויף מיר און מיין מיטגייער — געוואָלט האָט ער דערשיסן אונדז, ווייל מיר האָבן לויט זיין מיינונג, מיסגעברויכט מיט מיליטערישן פּראָוויאַנט. דאָס איז געשען ניט ווייט פון אונדזער געטאָ־הויז; מיין פרוי חנה האָט עס דורכן פענצטער געזען. זי איז שנעל אַרויסגעלאָפן און גענומען בעטן דעם געהילף־פּאָליציאַנט, ער זאָל אונדז פריי לאָזן. ער איז אָבער ניט גרייט געווען דערצו. דער ריח פון וואַרעם בלוט האָט ווי עס ווייזט אויס, ניט געלאָזן רוען. ער האָט אויפגעהויבן זיין ביקס און פאַרמאָסטן זיך צו דערשיסן מיר גלייך אויפן אָרט. פאַרצווייפלט שטאַרק האָט חנה געכאַפּט זיין האַנט און אָפּגעבויגן דעם ביקס, ער זאָל שיסנדיק ניט קענען

טרעפן. אויפגעבראַכט זייער האָט דער פּאָליציאַנט גענומען שלאָגן שטאַרק מיין פרוי. איך האָב דאַן אַ ווונק געגעבן מיין מיטגייענדן יצחק שקלאַר מיר זאָלן אָפּציען; ער וועט אונדז נאָכיאָגן און דערווייל וועט ער אויפהערן שלאָגן חנהן. מיר האָבן טאַקע מיטן גאַנצן אימפּעט זיך אַ לאָז געטאָן לויפן — קיין אַנדער אויסוועג איז שוין ניט געווען. עס איז אויך ניט געווען שוין וואָס צו פאַרלירן עס איז אונדז געלונגען! דער פּאָליציאַנט האָט אָפּגעלאָזט מיין ווייב און אונדז נאָכגעיאָגט; ער האָט אונדז נאָכגעשאָסן און ניט געטראָפן. אָט אַזוי זיינען מיר צום טייך דערלאָפן, איבערגעשווומען און אויפן אַנדערן ברעג — אין די געדיכטע קוסטעס באַהאַלטן האָבן מיר זיך.

אני הגבר ראיתי...

אָפּליגנדיק אַ פּאָר שעה אין די קוסטעס, איז צו אונדז אין פאַרלויף פון דער גאַנצער צייט פון ווייטן דערגאַנגען א טומל און געפילדער. גאַנץ שטעטל האָט גערודערט און גערוישט. פאַרשטאַנען האָבן מיר, אַז מיר ווערן אינטענסיוו געזוכט דורך אַ פאַרשטאַרקטער פּאָליציי־מאַנשאַפט און ס. ס.־לייט. דערווייל האָבן מיר זיך פון אָרט ניט גערירט. עטלעכע שעה שפּעטער, אַז מיר האָבן דערשפּירט, ווי עס איז פולשטענדיק שטיל געוואָרן און נאַכט־פינצטערניש האָט געהערשט אַרום און אַרום, האָבן מיר זיך אויפגעהויבן און זיך אַ לאָז געטאָן אין וואַלד אַריין. מיר זיינען דורכן וואַלד אין דער נאַכט געגאַנגען.

ווי מאָרגן ליכט האָט הימלען באַרויטלט זיינען מיר אָנגעקומען צו דער שטוב פון אַ קריסט אַ באַקאַנטן — מיט וועמען איך האָב אַ צייט לאַנג געהאַט האַנדלס־פאַרבינדונגען און זייער גוט אויפגעטראָגן בין איך מיט אים געווען. ער האָט אונדז מיט טרערן אין די אויגן זייער פריינטלעך אויפגענומען און אויך א גוטן פרישטיק צו עסן געגעבן. אין דער שטוב פון אויבן־דערמאָנטן קריסט מאָזשייקאָ, אין דער „אָסאַדע" ביים עק פונעם וואַלד — האָבן מיר זיך אויפגעהאַלטן אַ מעת לעת. ער האָט אונדז דערציילט וואָס טוט זיך אין שטעטל; קלאַנגען האָבן זיך פאַרשפּרייט אַז אַ פּאַרטיזאַנער־גרופּע איז אָנגעקומען אין שטעטל. פּאָליציי האָט שטאַרק געזוכט די פרוי מיינע און איר ניט געפונען. ער אַליין איז געווען זייער באַזאָרגט צי איז מיר באמת געלונגען צו אַנטלויפן ווייל געהערט האָט ער אַז איך בין דערשאָסן געוואָרן. ער האָט מיר אויך צוגעזאָגט, אַז אויב מיין פרוי וועט זיך באַווייזן דאָ ביי אים, וועט ער וויסן אויך ווי אַזוי מיר צו פאַרבינדן מיט איר. איך האָב אים געזאָגט, אז בעסער איז, מיר זאָלן וואָס שנעלער אַוועק. אויך פאַר אים וועט עס זיין זיכערער. מיר האָבן געהאַט בדעה זיך אריבערקלייבן און אַוועקגיין אין דער ריכטונג פון דאַמאַסלאַווער בלאָטעס — ווו לויט ווי מיר האָבן געהערט, געפינען זיך אַנטלאָ־

פענע יידן און אויך קריוויטשער זיינען דאָרט. דער קריסט האָט אונדז אָפּגעהאַלטן אויף נאַכטאַזיל, אויך עסן געגעבן אויפן וועג און ווידער צוגעזאָגט דערפירן מיין ווייב צו מיר.

גלייך אויף מאָרגן זיינען מיר אַוועק אין דער געפּלאַנטער ריכטונג; אַ צייט לאַנג זיינען מיר געגאַנגען ביז מיר זיינען אָנגעקומען צו די בלאָטעס און דערגאַנגען אין אַ דאָרף אויפן וועג. דאָרט זיינען שוין געווען בנימין באַראַנאָוויטש, מיכאל סיצקין און אַנדערע פון שטעטל. מיר האָבן דאָרט אַ ביסל אָפּגערוט. דערווייל איז אויך מיין פרוי חנה אָנגעקומען אין אונדזער נייער „רעזידענץ" — נאָכדעם ווי עס איז איר געלונגען אויסצוווייכן פון קריוויטשער געטאָ און אויסמיידן דעם געיעג און זוכענישן פון אירע שפּורן. אַלע אַנטלאָפענע יידן פון קריוויטש און אַרום האָבן זיך גענומען איינאָרדענען צייטווייליק אויפן פּלאַץ — ביז מען האָט געמוזט אַוועקגיין ווייטער — גאָר ווייט... די גרויסע שחיטות אַרום און אַרום אויף יידן זיינען נאָכניט אָפּגעשטעלט געוואָרן. דייטשע אומדערוואַרטע אָנפאַלן — אַריינדרינגענדיק מיט פּאַנצער־געווער און כוחות גרויסע אין וועלדער זוכנדיק פּאַרטיזאַנער — וואָס מער אָנקומענדע ידיעות וועגן דראָענדן און גאָר נאָענטן סוף פון יידן אין קריוויטשער געטאָ — די אַלע פאַקטאָרן האָבן געבראַכט צום באַשלוס, אַוועקרוקן זיך ווייטער. עס איז באַשלאָסן געוואָרן אַדורכצורייסן זיך טראָץ אַלע שוועריקייטן די פראָנטליניעס און אַריינדרינגען וואָס טיפער אין רוסלאַנד·

יום־כיפור נאַכט — נאָך „כל נדרי", נאָכן אָפּדאַווענען און אויסוויינענדיק זיך גוט — יעדער איינער טיף אין האַרצן — איז מען אַוועק... אָט אַזוי האָט אונדזער שווער־פיינפולער וועג אין יענע פינצטערע מיסגליקלעכע טעג, געפירט — דורך פרעמדע פעלדער און אומבאַקאַנטע געדיכטע וועלדער — געלאָפן זיינען מיר אין וואַקסנדער אַנגסט און מוראדיקער שרעק; ניט איינמאָל געשראָקן זיך אומזיסט — פאַרן אייגענעם שאָטן, פאַר יעדן שאָרך און ריר. מיר זיינען אַדורך פאַרביי שטעטלעך און דערפער חרובע און פאַרברענטע — ווו נאָך אייניקע מאָנאַטן פריער געברויזט האָט אַ יידיש לעבן, ווו געצאַפּלט און געררוישט האָבן ווילן און באַגערן פון לעבנדיקע און טעטיק־ווירקנדע מענטשן — וואָס קיין מענטשלעכע זאַך איז זיי ניט פרעמד געווען. עלטערן געאַמפּערט האָבן זיך צייטנווייז מיטאַנאַנדער און שפּעטער עטוואָס מיט ווערטער און וואַרעמע בליקן זיך געצערטלט, פּונקט אַזוי ווי פריער, לענגאויס זייער בשותפותדיקן לעבן און עקזיסטענץ־געראַנגל. יוגנטלעכע — מיידלעך און בחורימלעך, געליבט זיך צווישאנאנדער געשטדעבט און געטרוימט — פאַנטאַזירט און ווייט געטראָגן זיך אין דער ווייטער אומגעזעענער צוקונפט; קינדער — „משהלעך, שלמהלעך" — ווי דאָס לויטעט ביים דיכטער און פריידעלעך מיט

חנהלעך, געשפּילט האָבן זיך מיט ליכטיקע און פריידיקע אויגעלעך, וואַרפנדיק אומשולדיקע שטיפערישע בליקן און שמייכלענדיק צעהוליעט...

— איצט איז אַלץ שטום געשטאַנען און חרוב; הייזער פאַרברענטע, האַלב פאַרברענטע און גאַנצע — מיט טירן אויפגעריסענע, פענצטער צעפּראַלטע און דעכער ארונטערגעריסענע, שטייען ווי אומגעהויער גרויסע אויגן — פרעגנדיק שטום — פאַרוואָס? צי האָט עס דען אַ טעם? און קוק זיך איין! האַלט איין די אויגן פעסט אין שטייף, זיי זאָלן ניט צערינען! זייט ביי זייט האָט אַלץ ביי ניט־יידישע, מענטשלעכע ברואים געלעבט כמעט ווי פריער... מענטשן האָבן גע־ווײנט און געלאַכט, זיך געליבט און אויך פיינט געהאָט ווי נעכטן, אייערנעכטן און אויך ווי מאָרגן — ווי שטענדיק!... אָבער אונדזער וועלט — אונדזער יידיש לעבן אַרום און אַרום — איז שוין געוועזן פאַרגאַנגען, רואינירט, צע־שטערט און פאַרפּלייצט מיט ימים פון בלוט ...

עפּילאָג אָדער שלוס־וואָרט

ביים ראַנד, אין ליכט און שאָטן פון רוקנדער צו מערב און פאַרגייענדער זון אין מיין לעבן — שטיי איך היינט ווייט און לאַנג שוין אין געאָגראַפישן ווי אויך פאַקטאָגראַפישן און פסיכאָלאָגישן זין — פון יענע חרובע פיינפולע וועגן. אַפילו אַליין געבליבן בין איך און אָן מיינע נאָענטסטע לעב איך דאָך אויף גאָר אַן אַנדערער וועלט... אין דער אומאָפּהענגיקער און זעלבשטענדיקער מדינת ישראל.

איז עס מיין זכות, אָדער בזכות פון דער בלוטיקער פאַרפּלייצונג אויף יידן אין אייראָפּע געקומען איז מיר, אַז אין מיינע יאָרן זאָל איך נאָך דערלעבן צו זען, ווי אַ חלום פון דורות איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ שטיק הייס־בלוטיקער ווירקלעכקייט? איז דאָך ווי באַלד אַזוי, אַ פּיצל גערעכטיקייט יאָ פאַראַן אין בלוט און פיין־געשיכטע פון לעבנדיקן יידישן פאָלק אין זיינע תפוצות אויף אַלע יבשות — פון וועלכער דאָס לעבן פון מיין ווייניקייט איז נאָר אַ פּיצעלע, אַ שפּליטער. אויב אַזוי, זע איך דאָך „עין בעין” אויג אויף אויג, ווי ווירקלעך אמת איז דער דורות־אַלטער און אויך נייער „בדמיך חיי!”... און טאָקע נאָך אַזוי פיל בלוט און ליידן, נאָך אַזוי פיל אבידות, פאַרלוסטן, וואָס וועלן פאַר קיין פאַל ניט קאָמפּענסירט ווערן, נאָך קאַטאַקליסטישע פורענות, טויט און אומקום — ווידער אַן אויפלעבונג אַ שטאַלצע!

אין ישראל — אין אונדזער מדינה און אויך מיינער, אין דער היים פון מיין טאָכטער און איידעם — זיינען אייניקלעך געוואַקסן. ביים ראַנד פון מיין לעבן האָב איך זוכה געווען מיין אייניקל צו דער חופּה פירן. כ׳האָב שוין אויך אַן

אור־אייניקל! אונדזער עבר איז אָבער ניט פֿאַרשוווּנדן, ער וועט ניט נעלם ווערן — כל זמן עס לעבט נאָך ערגעץ ווו אַ יידישע נשמה, כל זמן עס לעבן און עקזיסטירן יידן.

לעבנדיק איצט מיינע איבערגעבליבענע געשענקטע יאָרן, מיט דער קעגנוואַרט און צוקונפֿט, וועל איך קיינמאָל ניט פֿאַרגעסן און געדענקען ווי שווער אומדערטרעגלעך איז געווען דער פּרייז; ווי בלוטיק זיינען געווען אַלע וועגן איף וועלכע שוואַך און קראַנק, מיד און דערשעפּט געפֿאַלן איז אָטעמלאָז און מער ניט אויפֿגעשטאַנען מיין חנה. הונגעריק, אָן כוחות מיר אויפֿגעפֿאָדערט צו לויפֿן: דו וועסט דערלויפֿן יהושוע, וועסט נאָך טוליען אין צום הארץ דריקן אונדזערע אייניקלעך! אַזוי זיינען געווען אירע לעצטע ווערטער... אַזוי ביזן דערגיין און דערלעבן דער קליינער באַפֿרידיקונג, דאָס ביסל גליק און נחת, אויף אַלט־נייער ערד אין יידישן אייביקן היימלאַנד און שטענדיקן פֿאָטערלאַנד.

ר׳ ישעיהו קאצוביץ׳ ז״ל

בצל החרמש והפטיש

(במאסר ובגרוש)

(קטעים)

תמורות לעיתים אחרות

— לאחר שחלפו ימי „השבעה״ על פטירת אבי ר׳ יצחק־יעקב הישיש עליו הברכה והשלום, קמתי ויצאתי „לראות״ בעסקי. ידעתי אמנם כי כל אשר לי איננו עוד שלי... השלטונות החדשים „שליטי מדינת הפועלים והאיכרים״, ישימו ידיהם על הכל ויציגוני „נקי״ מכל עמלי. אף־על־פי־כן חייב הייתי לפשפש, שמא ניתן להציל משהו מ„הגזלה״ הגדולה, אולי קורטוב כלשהו — בו אוכל לפרנס את אשתי וילדי. יצאתי לווילייקה, שם היו לי בשותפות עם שלמה־חיים דובין, היושב כיום בישראל * — מנסרה גדולה וטחנת־קיטור. נכנסתי כמובן לביתו והנה בראותו אותי, נאנח עמוקות ואמר:

— לא טוב אחא יקירא, לא טוב שעיה! מצבנו ביש, רע מכל רע. אין אנו עוד בעלי המפעלים ואין לנו מה לומר. הפועלים הם בעלי הנכס בפועל. הם בחרו כבר מקירבם מועצה והרכיבו הנהלה; יושב־ראש הנהלת הטחנה הרי הוא מסיק התנורים לאבריון, דוד מישקין שהיה ממונה על גלילי המכבש, על „הוואלצים״ ועוד אחדים הם חברי ההנהלה. להלכה אמנם ולפי שעה בלבד, הננו בעלי המפעלים אך ללא ההנהלה שנבחרה — אין בידינו לעשות דבר.

המשכנו ושוחחנו על המצב ובאנו לאותה מסקנה: אין ביכולתנו לעשות מאומה. דבר לא נוכל למנוע ולא ניתן כלל להציל. יצאתי והלכתי בכיוון הטחנה. בדרכי עלה בדעתי לסור אל בית גיסי נחשון בן יהושוע הכהן זוט — רבה המנוח של עיירתנו — אחי רעייתי חנה אשר קרוב היה לי גם מצד שני, הואיל ונשא לו לאשה את שושה בתה של גנסיה אחותי הבכירה. מאד התגעגעתי לדרוש בשלום הזאטוטים הנחמדים שלהם, אף רציתי לשמוע דעתו והערכותיו על המצב אליו נקלענו בעטיים של השלטונות הסובייטים. הן נחשון גיסי היה נציגי וממלא מקומי במפעל — כל עוד היה להלכה ולמעשה ברשות שותפי ש. ח. דובין ישר הדרך וברשותי. הוא נעדר מביתו ולאחר שהות מה המשכתי ובאתי אל הטחנה. נכנסתי אל המשרד ובירכתי העובדים בברכת שלום ונעניתי בשפה רפה ובאי־רצון מובלט. איש **לא** הסב עיניו לעומתי ונשתררה דומיה כבדה. כעבור דקה אחת או שתיים נכנס נחשון; התנשקנו כבני־משפחה וידידים. בניב עדין ובחמימות הביע לי תנחומיו על אבדתנו הגדולה, בהסתלק מעולמנו אבי הדגול והיקר מנוחתו עדן.

* נפטר בפתח־תקוה — המערכת.

תוך כדי שיחה על דא והא ביקשתיו, שישלח אל ביתי בעיירה שק קמח־חיטים כדי להבטיח לחם לבני המשפחה. על כך השיב לי בצער, כי אין ביכולתו לעשות זאת ויעץ לי לפנות אל דוד מישקין.

פניתי איפוא ועליתי למעלה, ראיתי את האיש ואמרתי לו מבוקשי — לא חלילה בלשון פקודה או הוראה מצד מעביד — כי אם בצורה של בקשה מובלטת. בטרם כיליתי דברי, נעלם מעיני והיה כלא היה. נשארתי עומד בתמיהה שגבלה בפחי נפש; לא ידעתי אם במפעלי שהיה ועודנו ברשותי להלכה, ינתן לי שק קמח... לאחר שהות מה חזר אותו דוד מישקין ופניו סמוקים מחימה ורוגז. מבלי לומר דבר ומבלי לשעות אלי בכלל, בחר שק מהגדולים ביותר ולא של 80 קילו כרגיל אלא של 100 ק״ג, מילא אותו עד לגדותיו והורה לשלוח אותו אל ביתי. לא ידעתי על מה ולמה רגז ושאלתי עצמי לפשר זעמו. קצת יותר מאוחר הוחוורו לי אמנם הדברים: לשמע בקשתי רץ מישקין אל יושב־ראש ההנהלה ובפיו:

— „קאצוביץ׳ מבקש שק קמח. כסבור אנוכי, שאין לתת לו. ממני לא יקבל...״

— „בוש לך והיכלם!״ — אמר לו היושב־ראש לאבריון שהיתה לו תחושת אנוש עמוקה יותר ולב רגיש — „כיצד בכלל עולה על דעתך דבר מעין זה, שאין הדעת סובלתו? הן כל חייו של האיש מושקעים בכאן, כלום אין לו זכות לקבל שק קמח לכלכלת בני ביתו?! אכן, בל תעלה על דעתך לסרב ולהשיב פניו ריקם...״ המסכן, בבושת פנים נאלץ להסתיר כוונתו הזדונית, למנוע לחם מפי בני ביתי... אולם את זעמו לא יכול להסתיר ועתה ידעתי גם על מה יצא הקצף...

המשכתי לפי שעה לבוא אל „מפעלינו״. יום אחד אונה לי לעבור על פני ה„בנק המסחרי״ לשעבר בווילייקה, כיוון שהוא כבר „הולאם״ על־ידי השלטונות למעשה ועדיין לא להלכה. לפי שעה ישבה עוד ההנהלה הקודמת על כנה; יושב ראש הנהלת הבנק היה ליפא לווינסון — דודו של שותפי ש. ח. דובין. הפניתי עיני וראיתי את ליפא שעמד ליד החלון הפתוח והתבונן בי. הוא קראני להיכנס. נכנסתי; ליפא שם אצבעו לפיו ורמז לי לנהוג זהירות באמרי פי ולא להרבות דברים באזני הפקידים. העפתי עיני לצדדים וראיתי העובדים מסובים לשולחנותיהם ועוסקים בעבודה; ראיתי גם „פנים חדשות״ שלא הכרתי קודם לכן. אחד העובדים ישב ליד שולחנו והתעמק בפנקס, עיין בו והפך בו ודומה היה כי חיפש דבר אשר הכביד עליו במידה כלשהי. אל אותו איש ניגש ליפא והציגני לפניו; ישבנו והחלפנו ברכותינו אהדדי גם שוחחנו מניה וביה וכיוון שהוזהרתי קודם לכן על־ידי ליפא, קמתי ושמתי פני לשוב הביתה. אותו רגע העיר ליפא, כי ישנו שטר לגוביינא, שטר של המפעל על־סך 700 „זלוטים״. הייתי נבוך קימעא אך מיד אמרתי: הריני הולך אל המפעל, תן לי השטר. קיבלתי השטר ושילמתי הסכום

הנדרש וכבר הנני בדרכי אל המפעל. הגעתי ונכנסתי אל המשרד. הושטתי השטר לעוזרו של הגזבר והוא החזיר לי 700 זלוטים. כעבור דקות מספר סגר הקופה והלך לאכול. לא עברה אלא שעה קלה וכבר שב ועמד לפני אותו משה׳ל בזפזבני — עוזרו של הגזבר ובכה בדמעות ובתחנונים — כי אחזיר לו את הזלוטים שנתן לי.

— „מה פירוש ?" — שאלתיו, „כלום לא שילמתי השטר מכיסי ?".

„חושבני כי רואה החשבון הראשי יחד עם היושב־ראש יגרמו למאסרי", אמר במבוכה. „אם לא אחזיר הכסף..." על אף תחנוניו ופחדיו סירבתי להחזיר הסכום. אלה כמובן לא עברו על כך בשתיקה וקבלו עלי באזני ראש המחלקה לתעשיה, מטעם השלטון המחוזי. הוא לא קרא לי בכלל ואמר להם, כי אין כלל מקום לתלונה כיוון „שמחיר הסחורות שלקח שולם". איננו חייב מאומה (הכוונה אלי) והמפעל לעת עתה ברשותו — והרי הוא לוקח ומשלם. דבר התלונה נודע לי כמובן מפי ליפא עצמו לאחר ימים מספר.

עובדות ותקריות אלה לא היו אלא חוליות בודדות ממכלול התמורות שבאונו. „המגפיים" הסובייטיות החלו לדרוס יותר ויותר. „הליבראליות" המדומה הפכה חיש מהר לקשיחות נוקשה. עד מהרה הרגישו בכך כל חלקי האוכלוסין — הן „עמך" גוברין יהודאין — והן שכנינו הנוצרים בערים ובעיירות. באיכרי הכפרים טרם פגעו תמורות אלה. מחרשותיהם ומשדדותיהם לא נלקחו מהם. כשם שעיבדו חלקות אדמתם הזעירות בימי שלטון הפולנים על־מנת להוציא לחם צר, כך המשיכו גם עתה ללא שינוי וללא תמורה. כך נקפו ימים ושבועות אחדים. המשכתי לבוא לוויליייקה ולשהות „במפעלינו" אף כי לא היה לי ולשותפי מה לעשות בהם. לאחר התייעצויות ממושכות וישוב דעת שקול ומדוקדק ביני לבין שותפי שלמה־חיים דובין (השוהה כיום בישראל, בישוב „גני־תקוה"), הגענו לידי מסקנה שמוטב לנו למסור המפעלים „שברשותנו" מרצוננו הטוב לשלטונות, כי בין כך ובין כך „ילאימו" אותם — תיבה מרוככת יותר למושג „החרמה" או „גזלה" כפשוטה. היינו סבורים לתומנו שכך נציל לפחות עורנו ולא יציקו לנו בחקירות נישנות וחוזרות. לא העליתי כלל בדעתי כי מונחה לי מנת סבל וייסורים, תלאות מאסר ונדודי גירושים ולא מלאה עוד הסאה.

כתבנו מכתב מנומק ביסודיות רבה אל „הסובייט העליון" של הרפובליקה הביאלורוסית המועצתית ופירטנו את משאלותינו. לאחר ימים מספר הגיעתנו התשובה בכתב: „להמשיך כבעבר ללא תמורות ושינויים. תוך עשרה ימים יגיעו למקום נציגינו אשר יקבלו מכם הכל, כפי שביקשתם". ואכן הם עמדו בדיבורם. במדוקדק למועד כנ"ל הגיעו שני קומיסארים מטעם ה„סובייט העליון". הם ישבו עימנו שלשה ימים, חקרו ובדקו, פשפשו ותהו — קיבלו לרשותם את המנסרה והטחנה; בדקו וספרו את כל המצאי (האינבנטאר) בשני המפעלים — כולל כל

בורג קטן ביותר, כל מכשיר עד לאחרון המסמרים — כנהוג בכל עיסקי מכר ממין זה בין סוחרים פרטיים. הם נוכחו שדבר לא חסר; נפרדו מאיתנו בלחיצת ידיים ואמרו: „מכאן ואילך הינכם חופשים לנפשכם — קיבלנו הכל. חובותיכם אנחנו נשלם; מה שחייבים לכם — אנו נתבע ואף נגבה ושלום לכם ולמפעליכם בעבר".

כך „מכרנו" מפעלינו וחסל. לא נשאר לי יותר לשם מה לבוא לווילייקה. ישבנו בשיחת־רעים אחרונה עם שותפי דובין בביתו בנוכחות אשתו דבורה ובני המשפחה. דיברנו וכאבנו את „הניתוח" שעברנו זה עתה; קיווינו והאמנו, כי אכן יהיה זה לטובה, כי יניחו לנו מעתה ואילך. בתום השיחה, כשקמתי ללכת על־מנת לנסוע אל רעייתי ובני אמר ידידי ושותפי שלמה־חיים:

— „מה שנוגע לי הריני מחוסל. „נקי" לגמרי... לך נשארה עוד תקווה לפת־קיבר מפרודניק. זאת לא יקחו ממך. בכך הנני בטוח — אף אשיא לך עצה בזה. היכנס אל הממונה על התעשיות מטעם השלטון במחוז, אל קוזניצוב. הוא מגלה הרבה פתיחות אל הזולת ואף איננו קשוח ונוקשה. ספר לו הכל והוא יעזור בכך".

קיבלתי עצתו ובאתי אליו למשרדו. הוא קיבלני בסבר־פנים ובאדיבות; סיפרתי לו הכל על מסירת מפעלינו בווילייקה — המנסרה והטחנה לידי השלטון המרכזי של הריפובליקה — לתועלתם ולטובתם של כלל האוכלוסין שלנו. עתה הריני זקוק לעצתו ובאתי אליו לא כמו אל ממונה אלא כמו לאדם וידיד. הוא שאלני כמובן במה יוכל לעזור? גיליתי לו ש״ש לי בפרודניק בשותפות עם אברהם טאבאריסקי טחנת־מים קטנה — בה הננו עובדים שנינו ועוד פועל אחד בלבד. על כך השיב ויעץ לי, כי נתארגן בקואפרטיב זעיר, כך נתפרנס שלושתנו ונפרנס גם משפחותינו. „מפעל מעין זה מהווה מעין „קוסטארנה" — מין עסק זעיר שלא כדאי לנו להתעסק בכך..." אמר לי ובכך נסתיימה שיחתנו.

— עגום ועצוב אך לא חסר־תקווה שבתי אל ביתי בקריביץ׳. לבשתי פנים שוחקות וסיפרתי כמובן לרעייתי על כל שנתרחש בווילייקה וגם על שיחתי עם „הקומיסאר" קוזנצוב — הממונה על התעשיות — ועצתו הנבונה הטומנת בחובה את הבטחת הקיום הכלכלי. רעייתי חנה קיבלה זאת מתוך השלמה ועודדתני. שוב פניתי ל„ששת ימי המעשה". למחרת הלכתי אל טחנת המים בפרודנ׳ק. הפשלתי שרוולי והחילותי לעבוד. אולם לפני כן, קראתי למישקה הטוחן ויחד ישבנו בביתו של שותפי אבראשה טאבאריסקי — שם העליתי הצעת האירגון כקואופראטיב. רבות לא נשאר להרהר בכך; הדבר התקבל על דעתנו ושלושתנו חזרנו לעבודה. כתום עבודת יומנו ביקשתי את מישקה הטוחן, לחלק הכנסת היום שווה בשווה לשלושתנו. הוא חילק לפי תומו אחרת — בהתאם לגודל המשפחה. לי נתן עבור 6 נפשות בני ביתי; לאברהם טאבאריסקי לפי 4 נפשות.

לעצמו לקח עבורו ועבור אשתו — הואיל ולא היו להם ילדים. שבתי הביתה ומסרתי לחנה רעייתי שכר יומי זה. במאור־פנים אמרה לי: — „אל לנו להתייאש ובל נדאג; לא נמות ברעב חלילה... נאמין ונקווה כי יבואו עוד ימים אחרים —" כך המשכנו גם להבא. עברו כמה שבועות; ניתן היה לחשוב כי אכן, אם יהא זה כך — יניחו לנו וייטב לנו. ברם הגורל האכזר — גורל מר וקודר גזר אחרת וקובעת המרורים נשפכה עלינו במלואה.

מאסר וחקירות

יום אחד הגעתי אל טחנת המים; יום ככל הימים. כמו תמיד החילונו בעבודה והמשכנו בה שעות מספר. לפתע קרבה ובאה עגלה ובה יושב ראש „הסלסובייט" — מועצת הכפר ושני עוזריו. הוא הוציא מתיקו מיסמך רישמי וקרא ממנו הוראת ייפוי־כוח מטעם „הסובייט" המקומי „להלאים" טחנת המים בפרודניק. נדהמנו ונשארנו דוממים, כמו הפכנו לנציבי־אבן. היתה שתיקה כבדה סביב. דומה ופסקו גם הריחיים מרעשם ושאונם; אף זרמי המים חדלו לזעוף ולהעלות קצף... כל זה נמשך עדי רגע בלבד. מיד הוגש לנו גם מיסמך „הנייר" לחתימה. חתמנו. מישקה נצטווה מיד לשוב לעבודה; לי ולאברהם שותפי אמרו ללכת הביתה. אין לנו עוד מה לעשות בזה...

כך בוצע לעין השמש גזל מפעלנו הזעיר במסווה־הלאמה. עתה יצאתי גם אני „נקי" מכל שהיה לי חלף כל שעמלתי בחיי. לא נשאר לי אלא לשוב לביתי. כלום נגזר עלינו לשבת בנקיון־שיניים מעתה ואילך? — פני המכורכמים מצער על אף השתדלויותי להעלות חיוך העידו בי והסגירוני. רעייתי הכירה מיד כי נפל דבר ושאלתני לפשר שובי המוקדם הביתה. ניסיתי להתחמק באמתלאות ותירוצים שונים ולא הצלחתי. דומני שכבר באותו יום היתה לה התחושה, כי מכאן ואילך יוטל עליה העול והיא „תלבש המכנסיים..." על כתיפה תוטל הדאגה לכלכל הבית ולפרנסו. והן תמיד הייתי אני מנחמה ומעודדה, בכל מצב של מצוקה. עתה עמדתי ריק וחסר־אונים. לא ידעה היא ולא ידעתי גם אני, עד מה כנה ואמיתית היתה תחושתה.

— חורף קשה ביותר היה בשנת ת"ש; מירב צינה וכפור — למרבה סופות שלג וקפאונות שעמדו בעינם. הימים קצרים והלילות — מה ארוכים וטורדים! לא ישנתי... ואיך ניתן לישון, כאשר הדאגה ליום המחרת מכרסמת בך? והתשובה אינה מסתמנת וסיכוי אינו נראה באופק מסביבך... מבוקר חיכינו לעת ערב ומערב לשעות לילה והלילה אפל, כבד ואטום ומתמשך. שכבתי בלילות תוך ציפיה לאשר יביא בוקר מחרתו — והנה בוקר־יום אחד נתפרסם צוו חדש: — כל גבר ואשה גילאי שנתונים אלה ואלה (מהכא להתם), חייבים להתייצב ב„סלסובייט" המקומי (במועצה המקומית) על־מנת לקבל תעודות־זהות ודרכונים. אותו

„סלסובייט" קבע אז מושבו בבית ר' יעקב־לייב ז"ל. לא הייתי ולא התיימרתי להיות בין „זריזין מקדימין" אבל כמובן הלכתי גם אני. הן צוו שהוצא, צוו הוא וכלום איננו מחייב גם אותי? באתי והעמדתי עצמי בתור כמו כל הבריות בכאן. עמדתי והבטתי לכאן ולכאן ובתור לפני עומד יעקב קאצוביץ' — איש אמיד בעיירה ונשוא פנים בעל קרקעות בעיירה — אדמות שדה ואחו. התבוננתי מתוך עניין — מה יעשו בו וכיצד יתהלכו עימו? — הנה כי כן; הגיע כבר תורו של יעקב קאצוביץ'; ראיתיו בגשתו ומרחוק ראיתי כבר איך שפטרוהו מהר ובלא כלום. עתה בא תורי וניגשתי. נשאלתי לשמי, לשם משפחתי — נעניתי כי אינני רשום; אין אני מופיע ברשימה... „איך זה ומדוע? הריני יליד המקום זה דור שלישי... הייתכן? —" שאלתי בדאגה.

— „ייתכן גם ייתכן" — היתה התשובה — „אתה ,גאספאדין' קאצוביץ', נמנה על ,קטגוריה' אחרת... בשלב מאוחר יותר יטפלו גם בך".

הדאגה כירסמה בי; אינני ברשימה... „קטגוריה" אחרת ומעל לכל — הפנייה הלעגנית פתאום „גאספאדין קאצוביץ'..." כל אלה הטילו בי פחדים והישרו עלי דיכאון. אף פעם לא פנו אלי בנוסח זה. הפנייה היתה תמיד בלשון אחרת: — ,טובארישץ, גראזשדאנין" חבר... אזרח... שמתי פני ללכת הביתה ומרחוק ראיתי, כי אשתי רצה לקראתי וכאשר קרבה אלי הודיעתני, כי „מיליציונרים" מה־„נקוו"ד" באו הביתה ושאלו עלי. עמדתי תמיה ותוהה; הרי זה ממש ככתוב בספר איוב: „עוד זה מדבר וזה בא..." והרי אינני איוב, אני שעיה יהודי פשוט, יהודי מכל ימות השנה. למה ועל מה באוני כל אלה יחד? אינני יודע ולא אדע מאין, צץ באותו רגע — תוך כדי הודעת אשתי — ראש „נקוו"ד". החלפנו ברכות שלום ושאלתיו אם קרא לי ואם שלח אנשיו אלי. — „אכן קראתיך כי דבר לי אליך..." היתה התשובה. הוספתי ושאלתיו אם ברצונו כי אלך עימו עתה או שיכולני לבוא לאחר שאוכל ארוחת צהריים. על זה השיב. כי יכולני לבוא גם יותר מאוחר ולאחר הרהור הוסיף מוטב ואלך עימו עכשיו. „הרי זה דבר של מה בכך, שנינו לא נאבד זמן רב..." הלכתי עימו והביאני לבניין בית־ספר „תרבות". וכבר היו דברים מעולם; לנכנס נפתחים שערים לרווחה ליוצאים — פשפש קטן וצר אם נפתח בכלל. את ארוחתי הביאה לי רעייתי מהבית ואכלתיה מאחורי מנעול ובריח... ואותו בית־ספר, הבניין עליו עמלנו בזיעת אפינו, במיטב כספינו ובמירב יגיענו, בית־ספר „תרבות" — שלא נפתח ליעדיו המקוריים והאמיתיים, בטרם למדו בו בנינו — הפך על ידי ה„נקוו"ד" לבית־כלא עבור אבותיהם, עבור כל אבא...

אכן, היה זה „דבר של מה בכך, שנינו באמת לא איבדנו זמן..." המפקד הביאני אל הבניין, השומר ברובהו פתח לפני דלת נעולה ודחפני פנימה. עתה ירד עלי „המסך..." בחדר אליו נדחפתי היו כבר כ־60—70 איש, הסיבותי עיני

והסתכלתי לצדדים; כולם מוכרים. מפעם לפעם נפתחה הדלת הנעולה ונדחפו אנשים נוספים פנימה. בשעת ערב שוב נפתחה הדלת ונדחפו פנימה יעקב קאצוביץ' ובנו הבכור — זלמן, ה' ינקום דמו. היינו איפוא כולנו מאחורי מנעול ובריח. כך עבר עלינו הלילה ויום חדש בא, לא שונה בהרבה מקודמו. ישבנו בצפיפות איומה וציפינו — כל אחד בינו לבין עצמו — בחרדה גדלה והולכת לבאות. לא ידענו בעצם על מה ולמה נאסרנו ומה רוצים בעצם לעשות עימנו? — ארוחות קיבל כל אחד מביתו וגם אני. כבר יומיים שלא ראיתי את חנה רעייתי; לא היא הביאה אלי ארוחותי. בני הבכירים הושיטו לי אותן ולשאלתי, למה אינני רואה את אמא? סרבו להשיב והתחמקו בתירוצים שונים. אבל האמת ניתנת לקרוא ומתוך עיניהם של הילדים, הבינותי כי אכן אירע משהו. מאוחר יותר ידעתי, כי לא אבו לצערני בכך ולספר לי שגם ביתי „הולאם" — נגזל קרי. אנשי נקוו"ד קבעו בו מושבם. רעייתי חנה ובנינו גורשו מביתנו ואין פוצה פה ואפילו כלב לא יחרוץ לשונו... אין מוחה... כך הוחזקנו משך שלוש יממות בתנאים ונסיבות כאמור לעיל. בשעות המאוחרות של הלילה הרביעי — עת כל האוכלוסין בעיירתנו ישנו שנתם — הוקף בית־הספר על־ידי „מיליציונרים" וחיילים חמושים. כל העצורים הובלו החוצה. סודרנו ארבעה ארבעה בשורות ועמדנו בחוץ בקרה. „המפקד" של „הכובעים הירוקים" נאם באזנינו נאומו הנמרץ: בל יחשוב חלילה איש מאיתנו לברוח... בל ינסה אפילו! כל החורג מהשורה ייהרג במקום ביריה! יעקב קאצוביץ', בנו זלמן ואני עמדנו בשורה אחת והשתדלנו להישאר ביחד.

— לפתע ניתנה הפקודה מפי מפקד „הטראנספורט": מארש! — קשה היתה עלינו ההליכה לאחר ישיבה משך שעות רבות בצפיפות הנוראה. רגלינו לא נשמעו לנו. אך כלום ישימו שומרינו לב „לפעוטות" ממין זה? הם האיצו בנו והריצו אותנו מרחק של שלשה קילומטר לתחנת הרכבת. הגענו למקום. והנה גם הרכבת הגיעה. חיש מהר נדחפנו אל הקרונות. הקטר צפר במלוא אונו והרכבת יצאה לדרכה. אנו נוסעים. לאן? — אין איש יודע... שיקשקה הרכבת, חרקו הגלגלים בהשתחקם אל הפסים ואנו ישבנו בקרונות בעודנו עומסים כל אחד על כתפינו הררי דאגה וחרדות לבאות, למשפחה: האם נעמוד בכך וכלום לא נישבר? כיצד תעמוד הרעייה ותכלכל הבית וצרכיו, קיומו החמרי כפשוטו? — שאלות שנקבו בלי הרף ותבעו תשובה.

בתחנת ווילייקה עצרה הרכבת; מיד נשמעה הפקודה: לצאת, להסתדר בשורות מהר! בדיקה ומיפקד אם לא חסר חלילה גם אחד... מארש! צעדנו כושלים דרך העיר אל בית הכלא. בשערי הכלא עמדנו; חולקנו אחד אחד לתאים שונים — לבל נהיה יחד; לבל ניוועץ בינינו!... מכאן הופרדתי מיעקב וזלמן קאצוביץ' והובלתי לתאי. עוד מעט תיפתח דלת התא ומיד גם תיסגר. עד מתי? השומר פתח את הדלת ודחפני פנימה בכוח, כמו השליך חפץ שנתבלה משימוש...

מעוצם הדחיפה נפלתי על „הפאראשה" הנודעת — אותו דלי העומד (בכל תא) יומם ולילה ומיועד לעשיית צרכיהם של האסירים. החלונות נסגרו ונאטמו, אף סומרו בלוחות. אפל היה התא; רק נורת חשמל זעירה האירה בחשיכה. קמתי מ„הפאראשה" והזדקפתי. ניסיתי להתקדם פנימה. לא היתה גם אפשרות לזוז... מלא היה התא מפה לפה. לקול חריקת המנעול טריקת הדלת ותזוזת „הפאראשה" מנפילתי, התעוררו כמה וכמה אסירים, זיקפו ראשיהם וזיקרו עיניהם אל עבר הדלת, הסתכלו ושוב פנו להמשיך בתנומתם שנפסקה. מבעד לחשיכה היו בעיני כצללי רפאים; עייפים ויגעים וחיוורון צהבהב כעין השעווה עטה פניהם. האם כך נראיתי גם אני? — — —

תהיותי הנבוכות, שאלותי הנוקבות והרהורי המטרידים — ניתקו בבת אחת; קריאת שומרי התאים מבחוץ: „ווסטאוויי! לקום!" היא שפרמה המסכת. אסירי התא התעוררו וקמו אחד־אחד משכיבתם על ריצפת הבטון הקרה ואספו מכנסיהם ומקטורניהם, אשר שימשו להם מזרונים וכרים. הכל היו ערומים כמעט לגמרי. כמה וכמה שנתערטלו כביום היוולדם, התגרדו בשקידה כשעל חזותיהם סימני גרידה עזים וסימני עקיצות...

אווירו המעופש של החדר האטום לגמרי ללא אשנב פתוח כלשהו, פרט לאשנב הקבוע בדלת התא — בו נתבחשו ב„קוקטל" ריחות גופים מיוזעים, סירחוני שתן ו„חריוני" אדם, ריחות של תחתונים צואים ובגדים שלא כובסו — היה לבלי נשוא. החום הגדול והצפיפות האיומה פעלו פעולתם. דרי החדר הוותיקים שרצו כבר מזמן, זחלים גדולים וקטנים — „עקודים־נקודים..." אבל גם חדשים מקרוב באו התגרדו כבר כדבעי. „המכה השלישית" בה לקו המצרים הקדמונים, דבקה בכל. באשר שכבת ישבת או עמדת, שרצו עליך ומסביבך. בלילות שכב כל אחד על שטח שלא עלה על 30 סנטימטר; שכיבה על הגב אפרקדן — לא נתאפשרה כלל, רק על צד ניתן לשכב ובלחץ — כמו דגים מלוחים בחבית. להסתובב, ולהחליף צד השכיבה אפשר (לפי פקודה כאילו) רק כאשר הסתובבו כל אשר שכבו עימך בשורה. בשעות היום ישבנו שורות־שורות — כל אחד על צרורו הדל — מאין כל אפשרות לזוז קימעא ולו רק לשם חילוץ עצמות בלבד. מנת המזון היומית שניתנה לנו הורכבה משני פונט.[1] לחם שחור בצקי אפוי רק למחצה, ספל „קיפיאטאק" כלומר: מים רותחים בבוקר ובערב ובצהריים, מרק־סירפד או מרק עדשים דליל ביותר בו צף רק לעיתים רחוקות, גרגיר־עדשים או בדל של סירפדים. מנת האוויר השבועית הסתכמה, בסיבוב של עשרים דקות בלבד, פעם או פעמיים בשבוע.

בתא בו ישבתי התרכזה כל ה„עילית" של ווילייקה יהודים ולא יהודים. בין

---

[1] פונט — יחידת משקל רוסית שהיתה נהוגה באותם ימים.

היתר היו שם ה„סטארוסטא" הפולני — מושל המחוז מטעם ממשלת פולין ובאופן מקביל גם ה„סטארוסטא" היהודי — כלומר: פרנס הקהל אנשל; מנהל הגימנסיה הפולנית רופצ׳אק; בעל אחוזה בשם מישלינסקי; בעל קרקעות ונכסים פולני — קאליק פילסודסקי, עימו קיימתי זמן רב ביותר יחסי מסחר הוגנים — משך שבע שנים רצופות הייתי בא ויוצא בשערי אחוזותיו ויערותיו והרביתי לייצא עצים מיערותיו. ועוד ועוד וכי יש בכוחי לזכור הכל וכולם? — לא פעם אמרתי להם תוך בדיחות דעת: אשרי! הריני בחברה טובה והגונה ביותר. וכי היכן ואימתי יכולתי להיקלע יחד עם כולם בחברה טובה, אם לא עכשיו וכאן? — צחקתי אני וצחקו אף הם — הללו מתוך מרירות כואבת והללו מתוך שנאה ארסית. אלא ש„מרוב טוב האושר והשפע" נחלשו והלכו כוחותי מיום ליום. הנה חליתי וביקשתי להיבדק על־ידי רופא בית האסורים. נלקחתי ל„מרפאה" — מקום כבר המתינו כמה וכמה אסירים מתאים אחרים. הרופא בא והחל לבדוק את הממתינים אחד אחד. ממבט ראשון הכירני הרופא ד״ר שוורץ — חתן היה ליצחק לבינסון (בעלה של בתו) אשר הייתי מבאי ביתו — לעת שהותי בווילייקה. מתוך כוונה השאירני לאחרונה, שמא יוכל לומר לי דבר כלשהו. סוף־סוף הגיע תורי והנה קרב אלי ובדקני לאחר שנפטר מכולם. לצערי ולצערו נבצר ממנו מלדבר עימי אפילו בלחישה, כיוון שהרגיש ב„אזניים" הנצמדות מאחורי הדלת ומבקשות ל„האזין". בסיימו בדיקתו הניע בכתפיו וחשתי במבוכתו, בחוסר האונים שלו לעזור לי. לאחר רגע התאושש ובאין אומר ודברים, נתן לי מספר „כמוסות"[2] וכמה כדורים וברמזו שוב פעם כי אינו רשאי לדבר רשם לי למשך יומיים „מנוחה" ב„פינת" החולים מחוץ לתאים ו„פונט" לחם לבן ליום. לאחר היומיים שוב באתי אליו והכל נישנה כבפעם הראשונה. בהסיבו פניו אל החלון פלט בחשאי תוך חרדה וצער כאחד, שאין בכוחו לעשות עוד דבר למעני. הבינותי לליבו וראיתי בו אסיר כמוני. ריקם הוחזרתי לתאי. אולם מצבי מיחושי והרגשתי, לא נשתפרו כלל וכלל; שוב ביקשתי וניתן לי לפנות אל „מיסדר" החולים. הפעם לא כיהן כבר ד״ר שוורץ. במקומו היה רופא רוסי (כנראה צבאי) הוא שלחני כלעומת שבאתי, בקבעו שאין אני חולה כלל, כי שבתי כבר לאיתני ואינני זקוק לשום דבר.

— כך עברו עלי בבית האסורים — זה ארבעה חדשים ומעלה, ללא ידיעה כלשהי על רעייתי ובני ביתי וללא כל מושג — עד מה רבו „חטאי הכבדים" ומה הלאה?... לילה אחד, כשעה לאחר חצות נצטוויתי לקחת כל אשר עימי בתאי, כיוון שמעבירים אותי אל מקום אחר. עשיתי כפי שפקדו עלי. השומר

---

[2] כמוסה — תרופה בצורת אבקה או גבישים זעירים נתונה בנרתיק שאפשר לבלוע אותו יחד עם האבקה — „קאפסול" — כדורים — גלולות מושג עממי ל„טאבלטים" — „פיגולקות" או „פילים".

הביאני אל חדר המתנה — שם עמדו כבר 5 אסירים ופניהם אל הקיר — באחד מהם הכרתי את יעקב קאצוביץ' ז"ל. אכן „מעבירים" אותנו... שער הברזל נפתח לפנינו זו פעם ראשונה מאז נכלאנו. משמר חמוש בן ארבעה אנשים ליווה אותנו דרך רחובות העיר — הישר לתחנת הרכבת. מפקדם — אברהמ'ל, בחור יהודי מקריביץ'. יד ביד הלכתי עם יעקב ולא משתי ממנו. אותו „מפקד" היה אדיב מאוד כלפינו ובהלכו בסמוך לידנו שאלתיו בלאט, לאן הם מעבירים אותנו? על כך השיב גם הוא בלחישה, כי נצטווה להביאנו לקריביץ' לשם „חקירות" מספר, רגע של קורת־רוח ניתן לנו ושמחנו קימעא ותקווה בליבנו, אולי תינתן לנו האפשרות לראות מאנדהו ממשפחותינו.

הגענו לתחנת הרכבת והנה תנועה רבתי בשעת־בוקר מוקדמת זו (שעה שלש בבוקר). בית הנתיבות נתמלא אנשים שציפו לנסוע או לקבל מישהו. המשמר פינה לנו דרך והובילנו לפינה מרוחקת במקצת. כמה נשים נוצריות הכירוני; אחדות מהן החלו לבכות, ברמזים ביקשתי מהן סיגריה. הן חשבו לתומן שרעבים אנו ורצו למזנון. לאחר שהות קלה בלבד חזרו והשליכו אלינו מרחוק כיכר לחם לבן, כיוון שלא ניתן להן להתקרב אלינו. אחרות הביאו כמה קופסאות של סיגריות והעבירון אלינו במהירות באותה דרך. אחדות מהן ידעו כי האחיינית שלי שושקה — אשת נחשון גיסי כאמור לעיל, מתגוררת בקירבת בית הנתיבות והלכו להודיע על העברתנו. לא עברה אלא שעה קלה, אפילו פחות משלושים דקות ושושקה באה במרוצה בהביאה עימה כד חלב חם ולחם לבן, אשר הספיק כבר לכולנו — לכל ששת האסירים. הרכבת הגיעה, רכבת נוסעים. הוכנסנו לתא אשר פינו במיוחד עבורנו. עמדתי וראיתי את „שושקה" העומדת על הרציף ומתמוגגת בבכי.

הרכבת זזה ועזבה את בית הנתיבות ומיד החלה לפתח מהירות. כעבור שעה בלבד נעצרה כבר בתחנה של קריביץ', המרוחקת מעיירתנו כ־3 קילומטר בערך; נצטווינו לצאת מהקרון והמשמר הובילנו דרך רחובותיה של העיירה. הלילה חלף מזמן ואורו של בוקר בהיר, מצוי היה בכל. גברים, נשים וילדים הוציאו בהמותיהם אל המרעה. אחרים הלכו כבר למלאכת יומם. עייפים ויגעים הלכנו באשר הובלנו, חיוורים ותשושים היינו וצעדינו כושלים. כך הגענו לבית נקוו"ד. הבריות שנתקלנו בהם בדרכנו, הסתכלו בנו בתימהון. הליכתנו המתנודדת, בגדינו המרופטים והמקומטים מרוב שימוש בהם למצעים, פנינו הבלתי רחוצים — כל אלה שיוו לנו מראה של „דרי מטה" אנשי „עולם התחתון". מפה אל פה וח"ש מהר פשטה הידיעה על „החזרתנו" והגיעה לבני משפחותינו. אך אנו היינו כבר מאחורי מנעול ובריח. חלונות כלאנו כוסו וסומרו בלוחות; לבל נציץ החוצה ולבל יוכלו לראותנו מבחוץ. אולם יעקב ואני עמדנו ליד החלון הפונה החוצה ולא משנו ממנו, שמא נחמיץ חלילה לראות את בני משפחותינו. נצמדנו אל החרכים שבין לוח ללוח והצצנו מבעד לסדקים שלא נאטמו. ראינו כיצד עברו בצעדים

איטיים ומדודים ובחשאי, בניו של יעקב והשתדלו שלא יתגלו על ידי המיליציונרים. הם לא יכלו לראותנו, אך אנו ראינו אותם. שוב ראיתי את חנה רעייתי כמו עוברת בדרכה ושולחת עין כמהה לראותני בעוד נבצר ממנה הדבר, הנה עברו בני, ילדי! עז היה חפצם לראותני ולא עלה בידם. הוספתי להיצמד אל החלון ולהציץ החוצה; — זה הבית ממול היה ביתי, נווה משפחתי, עתה התגוררו בו אנשי ה־נקווי״ד שחמסו אותו.

הבית השני בצד ביתי (וכמו המשכו הישיר) היה ביתה של אחותי הבכירה גנסיה — בו התגוררה עם בני־ביתה. עיני שנצמדו מבעד לסדקים ועקבו כל הזמן, לא משו גם מבית זה. שני ילדי הקטנים: **אטלה** כבת עשר וחיים בן שנתיים וחצי, ישבו על מפתן בית אחותי ואימצו עיניהם האוהבות במשך כל שעות היום לעברי — מבלי כל אפשרות לראותני ולו לרגע קט בלבד. כשם שעז היה חפצם לראותני, כן היה רצוני יותר ויותר להיראות לפניהם. לבסוף לא יכולתי לשאת עוד. פניתי אל איש המשמר וביקשתיו, כי ילווני החוצה ל„עשיית צרכי״. כך ניתנה להם האפשרות לילדי הרחומים, לראותני ראיה חטופה. כיצד ואיך יכולתי אז לשער ולהעלות על דעתי וכלום יכלו ילדי להבין ולדעת, כי מבטים נחפזים אלה הם האחרונים ששלחו לעברי, וראיה חטופה זו שהם רואים אותי לא תחזור עוד, כי הללו הפרידו כבר בינינו לעד? — גורל מר ואכזר!

עשרה ימים ארכו עינויי ה„חקירה״. בשעות היום הציק לנו החום ומששקעה השמש והוקל לנו והחל הערב — תכפו ה„חקירות״ ובאו עלינו. רשימות „חטאינו״ היתה כבר מוכנה מראש; חבר המרעים שקד עליה זה מכבר. עתה „חקרו״ אותנו על־מנת לסחוט מפינו „וידויים״ כי אכן חטאנו — פרשה שלא היתה אלא חלק מהטראגי־קומדיה של העריצות האנושית ורמיסת זכויות היסוד של האדם. אני הגבר שעיה קאצוביץ׳, הפכתי בעיניהם „האגוז״ הקשה והקשוח ביותר. משום כך עסק בי ראשה ומפקדה של הנקווי״ד בכבודו ובעצמו ולא אבה, למסרני חלילה בידי עושי דברו האחרים. כפי שסופר לי אמר לא פעם באזני מרעיו: „אגוז זה ,אפצח׳ בעצמי ויהי מה! הכרח הוא לי...״ אף אני שמעתי ממנו איומים ברוח זו. עם פתיחת כל „חקירה״ מעין זו היה פוגשני ב„ברכה״ רוסית מפולפלת כפולת שמונה ומעולם לא שכח להוסיף התבלין האנטישמי הנודע: „ז׳ידומורדה!״ לאחר מכן באה שאלתו המתובלת באירוניה ארסית: — „איך אתה מרגיש בביתך?״ בכך רצה להכאיב לי יותר; הן מרכז ה„חקירות״ היה בביתי ובו כנ״ל התגוררו הוא ומרעיו. התבוננתי בו בישירות ודבר לא השיבותי. מתוך רוגז חזר שוב על „ברכתו״ כפולת השמונה בתוספת איום: „עוד דבר תדבר! פיך אפצח...״

— „וכי מסרב אני? שאל כל אשר תשאל ואשיב לך ככל שאדע״, אמרתי.

— „איך היה יחסך לפועלים שעבדו אצלך?״ שאל.

— „ולמה לא תשאל אותם ?" — אמרתי — „הן עדותם נאמנה ומהימנה יותר".

— „ומה היתה התנהגותך כלפי כל הפונים אליך כשהיית יושב־ראש קופת גמילות־חסדים ?" — שאל — „הירצת אותם הנה ושוב..."

כך נמשכו שאלות משאלות שונות נוגעות ולא נוגעות לעניין. הוא גם השיב עליהן בעצמו מבלי לחכות למענה ממני. לא היה להן קץ ותיכלה. ערב ערב ולילה־לילה חזרו ונישנו הדברים. לפעמים גם ברציפות ללא הפסקה כלל — מראשית הערב ועד ארבע בבוקר — ולא פעם השאירני לבדי בחדר ה„חקירות" למשך שעות. אותם הדברים נישנו וחזרו גם כלפי יעקב קאצוביץ' וכלפי ארבעת האחרים שהובאו יחד עימנו. בשעות שאנשים נמים וישנים שנתם, בחרו הם להתעלל בנו ולענותנו. והרי שוב „קומדיה" של עימות כביכול עם „עדים" — בליל החמישי בשעת חקירתי הכניסו שני „עדים": זאזולה הוא האחד; הוידזיאנ־ק הוא השני. ה„מפקד" פונה לשניהם ושואל: „האם מוכר לכם יהודי זה ?" — מוכנית היא תשובת השניים: „כן, הרי הוא מוכר לנו..." עתה פנה אל־ באותה שאלה ואני משיב בשלילה גמורה. — „ספרו כיצד ואיך ומתי היכרתם ?" פנה שוב אליהם — „הן הוא אומר שאיננו מכיר אתכם". משיב האחד המתקרא זאזולה, כי עבד אצלי משך זמן רב ושילמתי לו פחות מאשר ליתר העובדים. השני מספר בפירוט יתר, שראה אותי לא פעם מהלך שלוב זרוע עם מפקד המשטרה בימי שלטון הפולנים וזה „החטא" כולו שלי ועליו „החוב" לגלותו...

— לאחר „עדויות חמורות" מעין אלה הושארתי לבדי בחדר ה„חקירה" לשעות מספר. כעבור שעות אלה חזר ה„מפקד" והניח לפני „נייר", כלומר מיסמך כתוב וחתום והגיש לי עט שאחתום עליו בעצם ידי. הנחתי העט מידי והשיבותי בשקט ובהחלטיות: „לא אחתום". הוא איים עלי באקדחו ואף הרביץ לי מכה בגבי.

— „הכני כאוות נפשך", אמרתי, „לא אחתום ולא אזקוף עלי חטאים ופשעים שלא פשעתי. ידוע לי ומחוור גם לך כי גורלי וגורל אשתי וילדי נתונים בידיך. אף־על־פי־כן לא אודה בחטאים ועשה בי ככל אשר תחפוץ..."

— „נבל אתה ומחוצף ללא גבול!" זעם בחימה בלתי מרוסנת — „גם אשתך ובניך נוכלים ובני עוולה..."

— „עובדת יסוד שהינך ,משכיל' ואינטילגנט פרולטרי" — שיסעתי דבריו — „בולטת בבהירות חותכת וגם עובדת־יסוד שניה נראית ומזדקרת: עז־פנים הינך וגס־רוח כיאה ל,כאם בן כאם'. דבר לך אלי ואל ,עברי'. אך מה עניינם של אשתי וילדי לכאן ? מדוע תקרא להם בכל מיני שמות וכינויים שאין הדעת סובלת אותם ? כלום אינך מרשה לעצמך יותר מדי על אף ,סמכויותיך הנרחבות ?' הנח איפוא לרעייתי וילדי..."

מויערן, ווי זיי וואַרפן שוואַנגער־פּרויען דורך די שטאָקן פענצטער, פאַרגוואַלטיקן יידישע טעכטער.

ס׳זענען אויסגעשריבן געוואָרן וואַלן צום ערשטן געזעצגעבערישן פּוילישן סיים. און יידן גייען צו די וואַלן, מיט אַ צוויי צענדליק ליסטעס. עס קאַנדידירן רבנים און סוחרים, אַדוואָקאַטן און דאָקטוירים, אַרבעטער און אפילו שרייבער.

אין טאָג פון די וואַלן שטייען אפילו חדר־יינגלעך ביי די וואַל־ביוראָס, און שטופּן די פאַרפלאַמטע צעטומלטע יידישע מאַמעס, נומערלעך אין די הענט אַריין.

די מאַמעס שפּייען אויס, אויף די בייזע פינצטערע חלומות פון די נייע גזירות און שטופּן אין די וואַל־קעסטלעך, דאָס ערשטע בעסטע נומערל, וואָס זיי האַלטן צעקנייטשט אין די הענט.

דער שענסטער פון די יידישע דעפּוטאַטן איז דער וואַרשעווער רב פּערלמוטער מיט דער הדרת־פּנימדיקער לאַנגער שניי־ווייסער באָרד. צווישן איין דרימל אין דעם ווייכן סיים־שטול און דעם אַנדערן, גייט ער אַרויף אויף דער טריבונע און ער בענטשט:

— אַז עס זאָל זיין „בלאָגאָסלאַוויעט״ דאָס פּוילישע מלכות, ווייל עס איז אַ בפירושער פּסוק: היה מתפלל בשלומה של מלכות.

פון נח פּרילוצקי אָבער, און פון יצחק גרינבוים קלויבן יידן נחת, ווייל זיי גייען נישט אויף קיין „אוגאָדעס״ און עסן נישט קיין געהאַקטע יידישע פיש מיט די פּוילישע פּריצים. נייערט זיי לאָזן הערן זייער מעכטיק און שטורעמדיק וואָרט פון יידישן פּראָטעסט, בפני כל עם ועדה. און פאַרשווייגן נישט פאַר דער וועלט קיין יידישע עוולות.

אין „פאָלקס הויז״ דאָרט ווו עס געפינט זיך אויך דער „אַרבעטער ראַט״, קומען יעדן אָוונט פאַר שטורמישע באַראַטונגען און מיטינגען. אָפטמאָל קומען פאַר פאַרלעזונגען אין איין אָוונט. אָט האָט, למשל, סטופּניצקי פאַרענדיקט זיין פאַרטראַג „דאָס וויגעלע פון סאָציאַליזם״, און שוין שטייט אויף דער באַלריכטענער טריבונע שכנא קאַראַלסקי. ער איז אַ הויכער און אַ בלאָנדער, ער שטייט מיט פאַרקאַטשעטע אַרבל און דערציילט — אין זיין וואַרשעווער אויסשפּראַך, — דעם צעפלאַמטן עולם:

— מיר האַלטן אין איין האַנט אַ שווערד און אין דער אַנדערער אַ האַמער. מיר שטערן און בויען, שטערן און בויען.

אין אַ פּאָר טעג שפּעטער, רעדט שוין אַ צווייטער וועגן אונגאַרן און בעלאַ קון. און מען דערציילט זיך בסוד סודות, וועגן עפּעס קאַמפן אין „אַרבעטער־ראַט״, געשלעגן מיט דער פּאָליציי און וועגן סאַמאָראָדנעם אַנפירער, וואָס האָט געמוזט עוקר זיין פון שטעטל. און נאָך אַזעלכע זאַכן.

אויף די ווענט האָבן זיך באַוויזן פּלאַקאַטן „דאָס פּאָטערלאַנד איז אין געפאַר, מעלדעט זיך פריייוויליק״. אויף די גאַסן באַווייזן זיך רעזערוויסטן מיט קאָקאַרדעס, ווייס און אמאראַנט. דאָס זענען די פריייוויליקע. צו די פראָנטן פאָרן

רעייתי ובני ביתי שכאמור לעיל ישבו במקומם. מכאן ואילך היה עלינו לחכות לפקודת „ויסעו", אשר יכולה היתה להינתן כל רגע. לאן ישלחונו לא ידענו. ברם, ניחשנו כי יהיה זה הרחק הרחק ובחבל ארץ בו תשלוט הקרה. כי על כן דאגו השלטונות שנצטייד בבגדים חמים אשר שלחו לנו בני ביתנו.

בשעה מאוחרת באותו ליל נצטוויתי לקחת עימי כל „הציוד האישי" שבתאי ולצאת. שומר הכלא ליווני וכעבור רגע מצאתי עצמי במרתף כלשהו. אל השולחן הסב גבר במדים ולידו משני הצדדים 2 זקיפים חמושים ברובים. את החדר כולו האירה נורה קטנה — הגבר הסתכל בי שאל לשמי ושם משפחתי; הוציא מתוך תיק מיסמך כלשהו וקראו באוזני: היה זה פסק־דין במשפט שנתקיים בהעדרי ואשר בו נשפטתי על־ידי שלושה שופטים — לפי סעיף 54 של חוקת השיפוט הסובייטית ל־8 שנות עבודת פרך בסיביר. נתבקשתי כמובן לחתום ואני סירבתי. הוא הוציא שעונו מכיסו, הניחו לפני על השולחן ובקול עצור ומצווה החלטית אמר: — „שלוש דקות לפניך לעשות כאשר אמרתי..." כעבור הדקות שהקציב, הושיט לי שוב העט; אחזתי העט ולא חתמתי. הגבר היושב לשולחנו הוסיף להחריש; מבט הפלדה והקמט המוזר בקצות פיו העידו על החלטיות. שוב הצצתי לעומתו והסתכלתי בתנועותיו. הוא ישב ללא זיע וניד, אך עיניו רמזו לשני שומריו החמושים. ידעתי איפוא כי אין שחר לעקשנותי ואם אוסיף לסרב, הרי לא יהיה הדבר לטובתי. בעוד אחזתי העט בידי, אמרתי בקול — כולי פליאה כביכול:

„אתה ביקשתני לחתום אבל אין לי מושג מה כתוב בזה. לא שמעתי אשר קראת לפני".

— „חרש הינך איפוא ואני לא ידעתי". אמר — „טוב איפוא, אקרא לך שנית בקול כדי שתשמע".

הוא קרא הכל שנית. — „ועתה שמעת, הבינות?" נענעתי בראשי לאות כן.

— „חתום איפוא!" ושוב הושיט לי העט. חתמתי.

— עשיתי איפוא כמצווה; עתה נדרשתי לקחת כל אשר עימי, הוציאוני מהמרתף והעלוני למעלה. הוכנסתי לתא כלשהו. השעה היתה כבר קרובה לאשמורת האחרונה של הלילה. ישבתי על חבילותי ו„חטפתי" תנומה... התעוררתי לאחר דמדומי השחר; היה כבר מספיק אור בתא כדי לראות ולהסתכל סביבי. לפתע ראיתי בתא עימי, את יעקב קאצוביץ'. שנינו שמחנו מקרב לב על הפגישה. מלבדנו עמדו בתא שתי אלונקות ואליהן שכבו שני אסירים אשר גאנחו מרה. תמהתי מה עניינם של שני חולים בתא בו יושבים „בריאים" כמונו כביכול? יעקב סיפר לי כי הובאו בלילה חבולים ומוכים כדבעי, כיוון שלא רצו לחתום... שבתי ואמרתי לו כי גורלי יכול היה להיות לא טוב מזה. גם אני סירבתי אבל חתמתי. נשארנו שוב יחד באותו תא. בינתיים חליתי וקיבלתי חום גבוה. הוצאתי מהתא

והועברתי לתא של חולים. הרופא בא גם לבדוק מה מצבי — מלווה בפמלייה של סוהרים הממונים על „טרנספורט" הנשלחים. לאחר שבדקני קבע הרופא, כי מן הנמנע הוא שאסע ב„משלוח" זה. הוא ציווני לשכב עד שיוטב מצבי. „המשלוח" בו עמדתי לנסוע יצא ליעדו. יעקב קאצוביץ' יצא עימו.

ימים מספר עברו, הדלקת חלפה וחומי ירד; הרגשתי השתפרה בהרבה. אולם שיירת האסירים כבר היתה בדרכה. היה עלי לחכות לשיירה אחרת שעמדה לצאת כעבור חודש. לא ידעתי ואינני יודע גם כיום, כיצד ואיך נודע לה לחנה רעייתי, כי חליתי וטרם שלחוני לארץ־גזרה; עדיין שרוי הנני בתוך כתלי בית הסוהר בווילייקה. לאחר מאמצים לא מעטים קיבלה רשות לבקרני בכלא ולשהות עימי דקות ספורות בלבד. יום אחד לעת חורף — עת צינת־כפור וקרה חדרו אל העצמות ממש, נקראתי החוצה לחצר. יצאתי, ולפני חנה שלי רעייתי האהובה. הדבר בא עלי בחתף ולא ידעתי נפשי. מרוב התרגשות החילותי לבכות ולהתייפח. רעייתי היא שניחמתני בלטף אצבעותיה ובקולה העדין הרעיפה לי עידוד. עד מה עגמו פניה ושופו לחייה ורזון שולח בה; שאלתיה על כך, על הא ודא ושלום הילדים. תשובתה היתה לבל אדאג לכל אלה; מעתה ואילך עלי לדאוג לעצמי בלבד. „אל לנו להתייאש. גם לנו תזרח השמש. גם שנות עונשך תעבורנה ושוב נהיה יחד". כך אמרה גם האמינה... בין השאר סיפרה כי הגיעו כבר מכתבים מיעקב קאצוביץ'. חבילת מזון נשלחה לו כבר. גם לי ישלחו; עתה נמצא יעקב במארינסק אשר בנובוסיבירסק (נובוסיבירסקיה אובלאסט). שוב פקדה עלי לבל אדאג, כי לא ישכחוני...

שעת הביקור נסתיימה. נפרדנו. הנלבבת והרחומה! לא ידעה היא ולא ידעתי אני, כי זאת לנו פגישה אחרונה וסופית. לא ידענו כי בא הקץ לכל ולכולם ואני בעולם אהלך עוד ערירי...

בגירוש — פגישות והיכרויות אל ארץ גזרה

29 לפברואר 1941: — בחוץ היתה צינה וקרה עזה — סופת שלג שכמוה לא היתה זה שנים רבות. מבעוד לילה נצטווינו לצאת לחצר הכלא ולהערך שם עם כל „המטלטלים" לקראת המסע. הגיעה שעת הגירוש. משמר חמוש ברובים ומקלעים גילווה אלינו בדרכנו. שוב צעדנו בדרכנו לתחנת הרכבת. סוף־סוף הגענו, קרונות־משא עמדו הכן לקלוט אותנו אל קירבם למשך המסע הארוך. ברם, ההיערכות לא היתה קלה כלל וכלל. למעלה מ־3 שעות נשארנו תקועים בשלג העמוק ובקור העז. לכשנתארגנו הדברים הוכנסנו אחד אחד, תוך בדיקת הרשימות והמסמכים שבידינו לתוך הקרונות — 39 איש בכל קרון — קרונות משא. בתוך הקרון, „נארות"־קרשים („מיטות") בנות שלש קומות משני הצדדים. דלתותיו סוגרו על בריח ומנעול מבחוץ; מעתה היינו נוסעים בבית־כלא נייד.

בשעה 9 בבוקר צפר הקטר, הרכבת זזה; שלום לנוף ילדותי ומחוז נעורי; האם אשוב עוד לראותם?...

— תק־טק ת־טה, תק־טק, למר־חק־למר־חק! שאגו גלגלים נתונים בהרצה; תק־טור תק־טור מורצים בקור אל כפור! — דו־שיח שלא נפסק ואנו בקרון שלא הוסק, רועדים מקור ושינינו נוקשות: די־די־דין דה־די־דין — ודבר אין, בו ניתן להתחמם. מנות האוכל שקיבלנו ליומיים — כיכר־לחם קטנה מנת דג מלוח מיובש ומים קרים — הונחו בינתיים ללא נגיעה — והרכבת אצה בדרך מינסק־אורשה־מוסקבה, מבלי להתעכב, מבלי לעמוד.

ממוסקבה פנתה הרכבת לכיוון סיביר. נסענו ונסענו מקור אל כפור; קור מסביב וקור בעקבותינו. אנשים החלו לחלות; מהקור, ממנות המזון שניתנו לנו בדרך ומתנאי תברואה בלתי־תקינים, פרצה בינינו הדיזנטריה. קבס והקאות, שלשולי בורדם והתנאים לעשיית צרכים, פרימיטיביים ביותר: באחת הפינות בתוך ריצפת הקרון נוקב חור גדול מבעדו עשינו צרכינו — כשהסופה מתחתנו מקפיאה קרבינו וצובטת „אחורינו"... כלום יפלא הדבר שהמחלה אכלה בנו? — שבוע ועוד שבוע בדרך; טחנו הגלגלים וחרקו על הפסים סוב וסוב ולמסע אין סוף... החולים היו ללא טיפול, אם כי באחד הקרונות היה חובש „מטעם" שליווה שיירתנו. הנה הוטל כבר מת ראשון בקרון — הסנאטור הביאלורוסי מיוולאסוב ב„סיים" הפולני. כעבור שעות מספר מוטל כבר שני: — יהודי מגרודנה ליפצ׳וק מי שהיה שם מנהל הבנק. ושוב עברו שעות מספר ועוד שניים. הרכבת המש־כה במסעה; לפעמים אצה בדהרה, לפעמים זחלה איטית כעגלת־רפאים עמוסה. לאחר התדפקות ממושכת על דלתות הקרון ודפנותיו, לאחר זעקות וצעקות זוועה, עצרה הרכבת. איש המשמר פתח הקרון, השליך הגופות המוטלות לתוך השלג העמוק — ושוב הוגף הקרון ונסיעתנו נמשכה ארוכות ארוכות...

אסירי כלאנו הנייד שקעו בדיכדוך לא איכפתי ומייאש, אחרים פרצו בהיסטריה כשבינתם פרחה מהם והסתתרה; הנשארים בהכרתם ציפו בשקט נפשי לגורל דומה — להיזרק החוצה ולהיקבר בשלג העמוק... הנה חליתי גם אני, הותקפתי באותה מגיפה. להוותי או לאשרי פסח עלי אותו גורל דומה; המזל האיר לי פנים — בדמותו של אנטון קרוצ׳קו, ביאלורוס בריא ורחב־גרם — אחד „היערנים" שלי בעבר. הוא טיפל בי במסירות ולא נדבק ולא חלה... הוא החזיקני בסמוך אליו, העלני והורידני מ„הנארה" שלי ועל כפיו נשאני לעשיית צרכי. לאחר נסיעה שלמעלה מ־3 שבועות, עצרה הרכבת בשערי סיביר ועל גבולה — בתחנת העיר סברדלובסק הרחוקה מספר קילומטרים מלב העיר ופרבריה; כולם הוצאו מתוך הקרונות — החוצה; החולים הוצאו באלונקות; השלג עמוק היה ביותר. אף אני הוצאתי באלונקה אך לא הרגשתי בכך; הייתי חסר־אונים והכרתי אבדה לי...

כמה זמן שהיתי בטשטוש חושים שתקפני, תוך חולשה כללית ומיטוט העצבים לא ידעתי... התעוררתי מבלי דעת היכן אני; רק זאת ראיתי וידעתי: אנטון שטיפל בי וסעדני כל העת, עמד על ידי ונתן משהו לתוך פי. עתה שהינו בבית המרחץ המפואר ביותר, בעיר סברדלובסק.

נעצתי מבטי סביב וראיתי עצמי מטוהר ונקי למשעי ואף אנטון היה כך. רחצנו כפי הנראה היטב במרחץ; ישבנו בלתי לבושים כמעט בחדר ההתאוששות מזיעת המרחץ. מיד הובאו לנו לבנינו ובגדינו החמים שמורקו כדבעי ועברו חיטוי כיאות. על ידי ישב אותו חובש מטעם שלטונות בתי הסוהר, אשר נילווה למסענו כאמור לעיל. הוא בדק אותי בתשומת לב קפדנית ונתן בידי כמה גלולות. שאלתיו אם לא רצוי עבורי שישאירני לימים מספר כדי להחליף כוח ולהתאושש קימעא — עד שאוכל להמשיך בדרכי — הוא השיב לי בכנות כי יש אמנם ביכולתו לעשות זאת וברצון! אבל לא יהיה זה לטובתי, משום שלא יוכל להשאיר על ידי את הסועד אותי בנאמנות, את אנטון. יודע הוא בוודאות כי בלי קרוצ׳קו לא הייתי מצוי בכאן. מזמן הייתי מוטל מתחת לשלג... שנית — כל אשר יש עימי יגנבו ואפילו יוקח ממני לעיני בדרכי אלימות לא אוכל להתנגד. שלישית — המרחק אל יעדנו אינו גדול עוד ואנטון המטפל בי, יוסיף לעשות זאת גם להלן. אף הוא־עצמו ישים עין וישגיח. עצתו כי אמשיך בנסיעה, אך אם בכל זאת אעמוד על בקשתי ימלאנה. הצצתי בו ובאנטון, עיניהם הפיקו כנות וגילוי לב ואף כוננות לעזור. החלטתי לקבל עצתו ולהמשיך עם כל השיירה וגם מסרתי לו על כך.

בבית־מרחץ זה שהינו עד הבוקר; לארוחת הבוקר ניתן לנו תה חם ומתוק ולחם לבן — אכלנו ושוב יצאנו ברגל לתחנת הרכבת. הפעם נשאוני רגלי ולא הייתי זקוק שישאוני על כפיים. אנטון קרוצ׳קו הטוב נשא עימו גם חבילותי ואף חבילת המזון היתה בידיו. חזרנו ובאנו אל קרונותינו, הפעם היו נקיים ומחוטאים כדבעי. מסביב לתנור הברזל הוכן לנו פחם להסקה. נכנסנו לקרונות והרכבת זזה לדרכה. ברם, אותו מרחק קצר ו„עוד מעט..." המובטח על ידי החובש, נמשך משום מה. שעות היום חלפו ועבר הלילה; אתא בוקר ושוב חלף כל היום ובא הלילה ויצא — ואנחנו עוד לא הגענו — רק ביום השלישי, ה־29 במארס 1941 — חודש בדיוק מאז עזבנו הכלא בווילייקה, הגענו ליעד: היה זה מחנה מארינסק בחבל נובוסיבירסק — אלא ששוב תקפתני החולשה, שוב התמוטט סביבי הכל; התעלפתי ועוררוני. הגעתי עד משבר ולא היה בי עוד כוח ללכת. על אלונקה הורדתי מהקרון ושוב הוכנסתי לבית־מרחץ.

— פקחתי עיני וראיתי שלושה רכונים אלי: — יעקב קאצוביץ׳ שהחזיק בידו קערית של לפתן, אברמוביץ׳ מסבנציאן ויהודי משאבל שבליטא — לא זכור לי שמו. מאוד שמחתי לפגישתי עם יעקב ועם השאר. הם טיפלו בי בבית

המרחץ, סייעו לי ברחיצה אף סעדוני והלבישוני. הועברתי אל בית החולים — בפיקוח רופא וסאניטרים. ידעתי כי אנו נמצאים במחנה אסירים גדול ובו בית חולים. הנה השכיבוני במיטה וטיפלו בי; שוב ניתנו לי גלולות והזנה טובה יותר. כעבור ימים אחדים החלו כוחותי לחזור אלי; התאוששתי קימעא — שוב עברו ימים מספר והייתי כשיר כבר לצאת את בית החולים. יעקב טיפל בסידורים הכרוכים ביציאתי ולקחני לצריפו — בו הכין לי מקום מבעוד מועד. הוא כבר הספיק לקשור קשרים והיכרויות; כמה וכמה חבילות מזון שנשלחו אליו מביתו, כבר הגיעו והמקבל חבילות רוכש גם ידידים — נסיבות ותנאים של מציאות החיים בבתי־סוהר ובמחנות המגורשים. לא מיותר לציין בזה, שלנו בתור אזרחי פולין (לשעבר) ניתנו תנאים טובים יותר מאשר לאסירים שהגיעו מאזורי אוקראינה, ליטא ולטביה ואף מהרפובליקה הווילקורוסית. משך חודש ימים מאז הגענו, פטורים היינו מחובת היציאה לעבודה. כך ניתן לנו לנוח מתלאות הדרך. צריפים מיוחדים ומשופרים יותר הוקצו לנו, מזרונים וכרים ממולאי קש טרי כולל סדינים וצפיות לבנות. אולם „זקן" הצריף וסגנו (בכל צריף) היו אזרחים רוסים.

כשם ששמחתי ביעקב שמח גם הוא על הפגישה מחדש: מקומי שהוקצה לי בצריף היה בינו לבין סגנו של „זקן" הצריף — סגנו של ה„הסטארוסטא" בצריף מס' 16 — יהודי גם הוא בלומנפלד ממוסקבה. היה זה אדם בן־תרבות ואיש־אשכולות אשר שלט ב־8 שפות ושלט יפה גם ביידיש רהוטה. בשכבנו במיטותינו בלילות היינו משוחחים בשקט יעקב ואני על הכל וכולם. תמיד היינו מהלכים יחד ובגלל שם־משפחתנו הזהה, נחשבנו בין הבריות כאחים ממש. בלומנפלד היה מקשיב לשיחותינו תמיד ומתעניין בגורלנו. היינו לידידים תוך קירבה הדדית. במשך הזמן נודעו לי גם פרשיות, פרשיות מחייו — גם הן סמל לגורל יהודי נפתל ואכזר. לאחר שהתענה משך שנים במאסרים וב„חקירות" והפך נכה במאה אחוז, לאחד שנדד מבית־כלא למשנהו, נדון שלא בפניו ל־25 שנות מחנה ו„חינוך" מחדש. וכל אלה על לא חטא ואשמה. מסתבר שכל חטאו הסתכם בעובדה, שהיה בארצות־הברית של אמריקה בשליחות המדינה הסובייטית. הוא היה מזכיר ראשון בשגרירות הסובייטית בוואשינגטון — עת מכסים ליטבינוב היה השגריר. הוא הדריך אותי כיצד להתנהג בין האסירים וייעץ לי לבל אכנס עימהם בשיחות ארוכות ובלתי רצויות.

המחנה עצמו היה מחנה־מעבר שהשתרע על שטח מעל ל־5 קילומטר; היו בו בנייני תעשיה ומפעלי מלאכה וחרושת. 50.000 אסירים עבדו בו מדי יום ביומו — בשביל צרכי הצבא האדום בעיקר. כאן ייצרו מדים לצבא; חולצות ומכנסיים, גרביים וכסיות, נעליים ומגפיים וכו' וכו'. רבבות אסירים ומגורשים מכל רחבי רוסיה ושטחי פולין לשעבר, היו פה ומכאן הועברו למקומות אחרים,

בהם נדרשו ידיים עובדות. רבים מאלה שהגיעו בשיירתנו נשלחו כבר למקומות אחרים. כך נשלח גם מיטיבי וסועדני בימי מחלתי — אנטון קרוצ׳קו, באהוצ׳קו, דוביאגה ועוד ועוד לעבודה בבניין מסילת ברזל חדשה לאורך 1000 ק״מ. יעקב לא נשלח לשום מקום, כיוון שרשאי היה מפאת גילו לא לעבוד בכלל. אני שיכול הייתי עוד להישלח לעבודה, לא נשלחתי בינתיים לשום מקום.

סדר פסח במחנה־גולים

במחצית אפריל 1941 — התאריך במדוייק אינו זכור לי כיום — חל סדר פסח. יעקב ואנוכי החלטנו לחוג את הסדר גם כאן, במחנה — ולו במקוצץ ובלבד שנעלה זכר הבית, חגיו ושמחותיו — וברוחנו, נתבסס מאשראתו. ימים מספר לפני כן הגיעונו חבילות מזון מהבית, מיצרכים ומטעמי פסח שבני ביתנו השקיעו עמל כה רב וטרחו להכינם ולשלחם אלינו, כדי שיגיעו למועד הנכון. גם בקבוק יין לא חסרנו. ארוז היה ומוצפן היטב בתוך החבילה והבודקים בבית הדואר, לא הרגישו בו ולא גילוהו. אכן, קיימנו סדר פסח כהלכה לאחר חצות הליל. מספר אורחים הוזמנו על ידינו — אנשים שיכלו לעזור לנו בעתיד. בראש ובראשונה הוזמן על ידינו הרופא הראשי של המחנה כולו והוא לא יהודי אבל אדם לבבי ובעל נפש אנינה. מלבדו היו „זקן״ הצריף וסגנו, „הפראראב״[3] מעין סדרן העבודה. המסדר חלוקת העבודות — בחור יהודי מצ׳רניגוב, מהנדס בשם חיים פטיצה ועוד מספר יחידים. בגיל ורעדה חגגנו ובילינו כך את הלילה, עד אור הבוקר. אז התפזרנו כל אחד למקומו במחנה. אותו חיים פטיצה לחש לי כי אבוא אליו בחול־המועד והוא יראה לסדרני בעבודה כלשהי.

ביומו הראשון של חול־המועד הלכתי ובאתי אליו; הוא קיבל אותי בסבר טוב, כידיד וותיק ושאלני במה ואיפה אוכל לעבוד? תוך כך לחש לי שאכן ידוע לו כי מצב בריאותי מעורער ועליו לסדרני בעבודה שבהתאם לכוחותי. סיפרתי לו על התמחותי בכל הנוגע בענייני עצים. מיד מצא עבורי עבודה מן הקלות: מספר צוענים עבדו שם אצלו בהתקנת לוחות עץ, עבודת כפיים; עלי הוטל לתת להם מידות וגדלים. כך החילותי גם לעבוד במחנה. הסתדרתי במידה כלשהי והסכנתי לחיי אדם שגלה מביתו ומחברתו — בתוקף עינויי דין ועיוות הצדק עד לכדי „רצח משפטי״ — חיי אסירים למחצה הנתונים במשטר חמור והגבלת החופש. מכתבים וחבילות מזון הוסיפו להגיע אלינו בתכיפות סדירה, הזמן זרם באיטיות והחיים נמשכו בקצב מתמיד. כך חלפו עלינו גם ימי מאי ויוני 1941. טרם ידענו על סערות העיוועים וסופות דמים ואש, שפשטו והילכו

---

[3] „פראראב״ — ר״ת ברוסית „פראיזוואדיטיעל ראבאט״ — הממונה על ביצוע עבודות בשטח המחנה ובמפעליו.

בעולם והציתו להבות ומדורות וכבשנים לוהטים, אשר זרעו חורבן והרס ואכלו בתינו ובני משפחותינו.

דבר מלחמת השמד הקטלנית שפרצה לפתע — הפרת „הברית הבלתי קדושה" בין הנאציזם הדורסני לבין הקומוניזם הסובייטי שהשתלט על מדינות ושטחים לא לו — נודע לנו לגמרי באקראי ואולי בטעות של „הבחור הזעצער", כלומר בשגיאת מפעיל מקלט הראדיו אי־שם במפקדת המחנה. שליטינו ושומרינו דאגו גם לשעות הפנויות שלנו; הם היו מעבירים לנו שידורי חדשות בראדיו על ידי מגפונים מגבירי קול שהיו בכל צריף. כמובן לא כל החדשות שודרו לנו ולא כל הפרשנויות על המתרחש. לנו העבירו ידיעות כלליות, כל אשר נראה לשליטים מבחינת „הכדאיות" שנדע אותן וכאן חלה „תקלה" בלתי צפויה... היה זה יום ראשון בשבוע — ה־22 ליוני 1941. כנהוג, לא עבדו בימי א' בשבוע. שעות הימים האלה עברו בשיחות ו„בילויים" שונים, בהתגודדויות וביקורים הדדיים. אף ביום ראשון זה היה כך. כמה משכנינו ומכרינו עמדו ושוחחו ביניהם על דא והא, תוך „הריגת־הזמן" בצוותא. לפתע נשמע „בטעות" מבעד לרמקול באחד הצריפים קולו של קריין החדשות בראדיו מוסקבה: — „פראקליאטייע פאשיסטי, ג'עמעצקיע זאחוואטשקי נאפאלי נא סאוויעטסקויו ראדינו — —"[4] ופתאום נדם. ה„טועה" אי שם במנהלת המחנה סתם הדרך אל רמקולי האסירים. אולם מה שהושמע נשמע ברמה והכל חשו במשקל הדברים שהושמעו... שקט השתרר מסביב, נדמו השיחות. איש איש נעצו מבטים תמהים ושואלים — אברמוביץ' מסבנציאן שהזכרתיו לעיל בין מקבלי פני לכשהגעתי אל מקום גירושי, רץ אלי, תפסני באוזני ושאלני בלחישה: — „השמעת?" — השיבותי שלא ברור לי מה ששמעתי — „מה פירוש לא ברור? הן נכון הדבר כנכון השמש! מלחמה עם היטלר". והוסיף: „עתה ניוושע ויוקל לנו —"

— כך שרויים היינו במשך ששה־עשר ימים בחוסר ידיעות; כלום לא ידענו על הנעשה ומתרחש בעולם. ידענו משהו בתוקף „הטעות" הנ"ל אך טרם הבינונו... פתע פתאום נפסקו המכתבים; אין עוד חבילות ואין כל ידיעות מהבית. ובשמים ממעל טסו בלי הרף משך כל שעות היום והלילה סיירות־סיירות של מפציצים ומטוסי קרב לעבר מוסקבה. אכן, אין זאת אלא מלחמה... ביום העשרה ביולי שוב החלו לשדר לנו חדשות; (אבל מלפני שבועיים ולא הכל — לא סופר לנו על נסיגותיו הגדולות והעמוקות של הצבא האדום וכו'), חשנו בשינויים כלשהם כלפינו הגולים מפולין, כמו־כן היו פחות חומרות. מיום ליום גברו השמועות שעלולים אנו להשתחרר בקרוב; לא נהיה עוד אסירי מחנה, יורשה לנו להתיישב באשר נרצה — פרט לערים גדולות מ„מדרגה" ראשונה. בסופו של דבר התברר,

[4] „פאשיסטים ארורים! הגרמנים החמסנים פשטו והתנפלו על המולדת הסובייטית".

כי אכן היו יסוד ושחר לדברים, ואמנם משחררים את כל יוצאי פולין. בסוף ספטמבר בא שיחרורנו מהמחנה. לכל אחד ניתן לצאת ולנסוע לכל מקום לפי בחירתו, פרט להגבלות שנזכרו לעיל. יעקב ואני התייעצנו וגמרנו אומר לעבור לחבל־ארץ חם יותר; שמע העיר טאשקנט הגיע אלינו והחלטנו להתיישב בה. המוסד הבנקאי במחנה החזיר לנו „פקדונותינו" במזומנים. כ־800 רובלים קיבל כל אחד משנינו — כספים שנצטברו במשך כל תקופת מאסרנו וגירושנו — מאז כלואים היינו בבית הסוהר בווילייקה; בני המשפחה הוסיפו להעביר לנו כספים באישור נקוו"ד. אנו נדרשנו לחתום שקיבלנו, בעוד שלמעשה נזקף הכל לחשבוננו בלבד. כאשר יצאנו אל מקום גירושנו הלכו הכספים בעקבותינו. וכך נצטבר הסכום שהיה לנו לתועלת רבה. נתכבדנו גם במנות צידה לדרך וניתנו לנו כרטיסי רכבת לטאשקנט הנודעת כ„עיר הלחם".[5] שוב נפתח לפנינו שער הברזל, אשר הוגף עבורנו מאז בואנו אל המחנה. איש ממינהלת המחנה ליווה אותנו לתחנת הרכבת. והנה הגיעה גם רכבת־נוסעים מסודרת ובה קרונות מרווחים ומושבים נוחים. ברכבת זו יצאנו לטאשקנט.

קבר עזוב על גבעה בודדת

בערבות קאזכסטאן

„הכל תלוי במזל ואפילו ספר־תורה שבהיכל" אמרו חז"ל ואכן ליעקב ולי לא האיר מזלנו פנים, ואם מזל אין לאיש נסתחפה שדו... גורלנו היה מר. והרי יצאנו ברגל ימין דרך שער הברזל של מחנה מארינסק, אשר נפתח לפנינו בשלהי ספטמבר 1941. תקוות פיעמו אותנו, אמונה נדלקה בנו מחדש והלב חגג את החופש שניתן לנו. יצאנו כאמור לטאשקנט.

— עתה בשלהי דצמבר 1942 היינו כבר לאחר תקופת „טאשקנט ובנותיה" לאחר ימי מירז'יצול — עיירה אוזבקית כ־90 ק"מ מטאשקנט, שוב היינו מגורשים ועקורים .מחוסרי קורת־גג לראשינו ומחוסרי פרנסה. עתה היתה לנו הנסיעה ההיא ברכבת הנוסעים המהירה לטאשקנט — בבחינת זכרון נעים בלבד. חמשה ימים היינו בדרך, נסענו בחברת קצינים צעירים של הצבא האדום; הבריות התייחסו אלינו כמו היינו אנשים חופשיים לכל דבר. בדמיוננו המרקיע שחקים ראינו עצמנו מסודרים וחיים באותה עיר, ברמה גיאותה ומצפים לסופה של המלחמה לשוב הביתה אל יקירנו. המציאות אמנם לא היתה וורודה כל כך כפי שראינוה בדמיוננו; ימים ולילות היה עלינו ללון תחת כיפת השמים. בכל אותה

[5] „טאשקנט חלבניי גורוד" — ספר נודע בספרות הסובייטית.

טאשקנט הנאה על שדרותיה, בוסתניה וגניה ועל הפארק שלה המרווח והאכזוטי, לא ניתן לנו למצוא קורת־גג לראשינו. בעצת איש משטרה בתחנת הרכבת של העיר, נסענו אל העיירות הסמוכות. כך הגענו ב„ערבה הרעבה"[6] למירזויצול; השגנו מקום לדיור אף הסתדרנו בעבודה. השתכרנו, אכלנו די שבענו אף חסכנו מעט; דבר לא היינו חסרים — פרט לידיעות מן הבית ומכתבים לא הגיעו עוד...

עקב נסיבות ותנאים מדיניים שנשתנו לפתע, נתערערה היציבות היחסית שבחיינו. שוב נאלצנו לעקור ממקומנו בתוקף „דינא דמלכותא". בסוף דצמבר 1942 נקראנו שוב אל משרדי הנקוו"ד והוקרא לפנינו צוו: בדיוק בשעה 12 בלילה עלינו להיות בתחנת הרכבת, שם תחכה לנו רכבת שתעבירנו למקום מגורים חדש — בו נהיה תחת פיקוח הגנראל אנדרס — נציג ממשלת פולין בלונדון ומפקד צבא־פולין שנוסד בברה"מ. אודה ולא אבוש כי לא היה לנו רצון, „לעקור" ממקום בו הסתדרנו; ניסינו להתחמק מרוע הגזרה. אמרתי לאיש הנקוו"ד שלא נוכל לעזוב, כיוון שהננו עובדים ב„סעמענא אטשיסטצ׳יטלני זאוואד" — במכון לניקוי גרעינים. ברם דבר לא עזר להעביר רוע הגזרה. הוא התקשר מיד עם מנכ"ל המכון לשחררנו מיד וגם לשלם לנו כל שמגיע לנו — כיוון שהוראת השלטונות הסובייטיים המרכזיים לגבי אזרחי פולין — אומרת לרכז את כולם באיזור אחד. נסתתמו איפוא טענותינו ודבר לא נשאר עוד לעשות כדי להתחמק.

בדיוק בשעה 12 בלילה התייצבנו בהתאם להוראה בתחנת הרכבת מירזויצול; רכבת־משא עמדה הכן על הרציף, לקלוט אותנו ואת כל אחינו לצרה — אזרחי מדינת פולין לשעבר. מיד נעשו במקום מיון וסיווג קפדניים: צעירים חייבי ג׳וס לצבא אנדרס לחוד ומבוגרים יותר וקשישים בנפרד. לאחר מכן נצטווינו כולנו לעלות לקרונות. הרכבת זזה ויצאה לדרכה. משך שלש יממות שהינו בדרך; דומה היה שנסיעה זו לא תיפסק לעולם. הנוף חד־גווני ביותר — ערבה, פעמים עתירת ירק ופעמים שוממה וצחיחה. למחרת היממה השלישית בשעות אחרי־הצהריים, הגענו לתחנת הרכבת לינגר־אוגאל בקאזכסטאן. הרכבת עצרה ונצטווינו לפנות הקרונות. יצאנו; סמוך לרציף ומסביבו עמדו מאות עגלות רתומות לצמדי שוורים וציפו לבאים. זמן רב לא ניתן לנו לחכות; 20 איש נימנו והושבו ב־3 עגלות, עוד עשרים ועוד עשרים והנה גם אנו ישבנו בעגלה — ויסעו... להיכן מסיעים אותנו? — אנו נוסעים ל„אאולים" הקאזכיים אשר ב„קולחוזים". לאחר שנסענו כ־15 ק"מ הגענו ונכנסנו לקולחוז טאנקארוז׳. בינתיים החשיך הכל סביב ושוב לילה. הוכנסנו כולנו לבית גדול ומרווח שלא הוסק והוא דמוי אורווה גדולה

---

[6] „גאלודנאיה סטיעפ".

לכל דבר. בבית זה נתקיימו האסיפות הכלליות של חברי הקולחוז. לאור מנורה זעירה עבר עלינו הלילה שהיה קר ביותר.

כולנו נשארנו יושבים באותו בית לא מוסק, גם למחרת; זה מזמן חלפו להן שעות הבוקר וטרם בא איש לפקדנו ולהורות לנו, את אשר עלינו לעשות. הרעב החל להציק לכולנו ואין עם מי לדבר. בחרנו מתוכנו שלושה חברים, כדי לשאת ולתת עם יושב־ראש הקולחוז ולדעת תנאי העבודה ומה יעשו בנו כאן — מאחר שה„באלאגן" מסביב כה גדול ואנו טרם אכלנו. המשלחת הנבחרת באה בדברים עם יושב־ראש ה„קולחוז" אך לא יכלו להידבר, באשר הוא לא שמע רוסית ומשלחתנו לא הבינה קאזכית. היושב־ראש שלח לקרוא אלינו את המתורגמן. הלה הגיע ואמר לו מה רצוננו. תשובתו של היושב־ראש היתה, תקבלו תיכף לאכול כי הנה מבשלים ומכינים לנו ארוחת צהריים ורק ממחר תתחיל העבודה. אותו „תיכף" נמשך עד הערב. סוף־סוף באו חברי ה„קולחוז" להזמיננו לסעודה. היו כאלה שלקחו עימהם שניים או שלושה והיו שלקחו אחד אחד. רעבים היינו כולנו גם צמאים ועייפים. ועל כן אכלנו מכל שהגישו לפנינו. ממאכליהם — „קאלציאטא" „לפיושקות" (רקיקי לחם הדומים במקצת ל„פיתות). לאחר שאכלנו, שבנו כל אחד ה„ביתה" — לאותו אולם אסיפות של ה„קולחוז". שוב עבר עלינו הלילה בקרתו העזה. עם בוקר הגיע ובא אלינו המתורגמן והודיענו, שנלך כולנו אל „המחסן" ונקבל מצרכי מזון ל־3 ימים. לאחר האוכל עלינו להתייצב לעבודה. נהגנו כפי שנאמר לנו. הכל הלכו לקבל את אשר ניתן. ב„מחסן" ניתנו לנו (לכל נפש) ¾ ק"ג קמח, 2 ק"ג תפוחי־אדמה, כמה נתחים של בשר־כבש מיובש ודוד־בישול גדול. שבנו לאולם־מגורינו, בישלנו ואכלנו המנות שלנו ולאחר האוכל קמו הצעירים והבריאים יותר בתוכנו ויקחו „צרור עוניים" ושמו פעמיהם לחזור כלעומת שבאו — אל תחנת הרכבת ליגגר־אוגאל. לאן הלכו ואייה המקום בו הסתדרו, לא ידעתי עד היום.

מסתבר איפוא כי מכל אלה שהגיעו עימנו ל„קולחוז" טאנקארוז' נשארנו חמישה בלבד: יעקב ואני ועוד שלשה. במדור ה„בריגאדה" השניה היתה ביקתה ריקה ואותה קיבלנו לגור בה. כעבור ימים מספר עזבו אותנו גם השלשה, נשארנו לבדנו. אי־אפשר היה לשהות ב„קולחוז" זה בו רבה היתה העזובה ואי־סדר במימדים עצומים. בגלל יעקב לא יכולתי להצטרף להולכים; זה ימים אחדים הוא חש עצמו לא בטוב, הוא חלה ועתה הפכתי אני ה„גיבור". אפילו לעבודה לא יכולתי עוד ללכת ולהשאירו לבדו. הואיל ולא עבדתי זה מספר ימים, לא יכולתי לקבל גם את מנת המזון הדלה: הקמח היבש ותפוחי־אדמה הרקובים — בהתאם לכלל הסובייטי הנקוט: מי שאינו עובד לא ניתן לו לאכול. כמה עשרות רובלים היו עוד ברשותי; רצתי אל הקאזכים ובתנועות ידיים ורמזים הסברתי מה רצוני, קניתי מעט חלב ו„לפיושקות" אותם רקיקים דומים ל„פלעצלעך" — ועוד משהו

ורצתי שוב לביקתה. עשיתי כל שיכולתי ובלבד להקל סבלותיו ולהצילו. ישבתי על ידו, עודדתיו ונחמתיו אך כל זה היה ללא הועיל. מצבו לא הוטב כלל. הוא זקוק לרופא ולטיפול כיאות. אך היכן ומאין יובאו לכאן — בערבה צחיחה זו וב„קולחוז מבולגן" זה — שרק לשווא אימץ לו שם יומרני כזה כמו „טאנקארוז' ?" שעות היום חלפו, הכל החשיך מסביב ובא הערב. יעקב החל להתאונן כי אין הוא מרגיש את יד שמאלו ורגלו השמאלית. אימה גדולה אפפה גם אותי ואין בידי להושיע. שוב ישבתי עימו כל הלילה הקר ומקפיא ולא משתי עוד ממיטתו כשכל־כולי מלא חרדה ודאגה לאשר יבוא...

— משהאיר הבוקר רצתי אל היושב־ראש ושוב ברמזים ותנועות ידיים הבהלתי אותו אל מיטתו של יעקב החולה. הוא הבין אך עמד נבוך. לפי הרמזים, תנועות הידיים וגימגומיו הבינותי שרוצה לומר, כי „אין רופא ויש לקחתו אל בית החולים" — הנמצא במרחק של ארבעה קילומטר. מיד נתן לי עגלה וצמד שוורים ואיש אחד שיהיה לי לעזר. ריפדנו העגלה הוצאנו את יעקב והשכבנוהו בעגלה ומהרנו אל בית החולים. הגענו אל בית החולים והכנסנו את החולה למסדרון — באין מקום אחר. רופאה ניגשה אלינו ונזפה בי:

— „כיצד ואיך הבאת אותו לכאן? כלום אינך רואה מה נעשה כאן? אין לי מקום לאשפז אותו ולטפל בו..."

— „ולאן אקח אותו אני?" שיסעתי דבריה — „שוכב הוא שם בטאנקארוז' למעצבה בקור ובסחי. הן זקוק הוא לרופא, לתרופות ולמזון מבריא. איך אוכל לטפל בו?"

— „קח אותו למקום משם הבאת אותו", אמרה בצער — „אין אפשרות, האמן לי! הייתי עושה הכל לו יכולתי". והלכה.

יצאתי החוצה והשארתי את יעקב כשהוא שכוב על הריצפה במסדרון; לתומי חשבתי, כי מאחר שיישאר שם לבדו והיא — כלומר, הרופאה — לא תראני, אולי ישאירוהו ויטפלו בו. עמדתי והסתתרתי מאחורי אילן עבות לראות מה ייעשה וכיצד יפול דבר. לצערי הרב ראיתי שכעבור דקות מספר הוציאו אותו החוצה והניחוהו על הארץ. לא היתה איפוא דרך אחרת, אלא לקחתו ולשוב ל„קולחוז". השכבתיו שוב בעגלה ושוב נכנסתי לרופאה. לא מצאתיה, כיוון שהסתתרה מפני, מרוב צער ובושה על שאין בידה לעשות דבר. בינתיים הגיע הערב, הכל חשך סביבנו; יצאנו בדרך חזרה. השמים החלו לפתע להמטיר בעוז וגשם סוחף ירד. בחשיכה העבותה והכבדה, מבעדה לא ניתן היה לראות דבר אפילו במרחק צעדים מספר בלבד, הילכו להם השוורים וגררו העגלה בעצלתיים. רטובים עד לשד העצמות הגענו סוף־סוף בשעת חצות אל הביקתה — בעוד נישאו אלינו מרחוק קריאות התרנגולים — שוב הכנסנו את החולה למיטתו

בביקתה. הרתחתי מים ונתתי לו ליעקב אף אני לגמתי מעט; דומה היה כי נרדם מעייפות וטילטולים — שוב ישבתי למרגלותיו חרד ודואג לרעי וידידי הבודד.

— „אמור לי שעיה אחי ורעי" — לחש לפתע קולו הרפה — „האם תוכל להודיע הביתה? —"

— „הירגע יעקב יקירי ובל תזעיק ,דוב' מריבצו ביער —" אמרתי בלהט וכולי חרד לשמע שאלתו. — „עוד תתאושש ותתגבר..." אמרתי ועלה בי חשש שמא נתערערה בינתו ודעתו תועה. הוספתי לנחמו ולהרגיעו והוא באחת:

— „לא שעיה יקירי! יש להודיע הביתה. יודע אני כי זה הסוף..." גימגם ולאט לאט רפה קולו והוא שקע בתנומה. נשארתי יושב למרגלותיו וליבי בל עימי.

— בשעה עשר בבוקר למחרת, הגיעה אותה רופאה מבית החולים ועוד רופא עימה. הרי היא סוף־סוף „איבר מן החי של הגוף היהודי", יהודיה היא. כנראה לא ידעה מנוח בנפשה מאמש. הם נכנסו לביקתה ובדקו החולה היטב. שמעתי אותם משוחחים בלחש קימעא ולא הבינותי דבר. המילים שנקלטו באזני היו זרות. שניהם הביעו בתנועות את חוסר הישע במצבו של הנבדק. הרופאה נשאה מבטה אלי ועיניה היו חמות... הם יצאו וקראוני החוצה. הרופאה פנתה אלי בחמימות ואמרה ביידיש:

„לא טוב... המצב חסר תקווה! אין ביד אדם להצילו. אף נס לא יועיל... והיכן יש נסים כיום? —" עמדנו והחרשנו — „צר לי ביותר... יש בכוחו להחזיק מעמד יומיים או שלושה בלבד ואולי גם פחות. הוא לא יחיה... הייה חזק!" אמרה ולחצה ידי בהשתתפות והלכה עם מלווה. דמעות זלגו מעיני ומחנק עמד בגרון... יעקב רעי ואחי המסכן! הוא צדק בתחושתו ולא אני. הוא היה בהכרה מלאה ובינתו לא התערערה, כפי שחשבתי. נכנסתי שוב ועמלתי להסתיר אשר ידעתי ולא לגלות לו המצב הרע מכל רע. אולם מעיניו, עיני שכיב־מרע, חשתי כי יודע הוא את האמת.

שוב עבר אותו יום וחלף הלילה ואני לא משתי ממנו; בלי הרף ובלי הגה שמרתי על ניד עיניו הכבויות למחצה, על תנועות שפתיו שלא פסקו מלמלמל בלי נשמע קולן... שוב חלף עוד יום ובא הערב. ישבתי למרגלותיו מצפה לשמוע, שמא יאמר דברו האחרון. הוא פקח עיניו והסתכל בי ללא הרף ומוצא פיו נתאלם. רכנתי אליו וחרישית קראתי דברי ה„וידוי" ושוב הסתכל בי ומבטו גווע — החלה הגסיסה הממושכת ובשעה 10 בערב הוציא נשמתו. עתה נגמר הכל. ישבתי ולא זזתי; הכל בי התאבן, משהו כבד מאוד הידק ולחץ בחזי, בכיתי ללא קול ודמעה... אילו בכיתי בקול, אילו יכולתי!

כל אותו לילה לא עצמתי עין; ללא ניד והגה ישבתי ליד רעי שהשיב את נשמתו לבוראו — הרחק מכל שאהב והוקיר ומכל שאהבוהו. שנינו לא ידענו כי באותה עת לא היה כבר בעיירתנו, אפילו יהודי אחד... ישבתי והרהורים טורדים אותי ומחשבות ממחשבות שונות מערערים מוחי ועצבי והלב נצבט ממכאובים...

סוף־סוף הגיע הבוקר. בשארית כוחי רצתי אל יושב־ראש ה„קולחוז" וסיפרתי־לו על המת. ביקשתי ממנו לוחות לארון־מתים ומאנדהו שיהיה לי לעזר. הוא לא השיב פני ריקם. מיד נתן לי מבוקשי ועגלה עם צמד־שוורים. חזרנו אל הביקתה ולקחנו הגופה. לא רחוק מ„טאנקאורוז'" על גבעה ממול, כרינו הקבר לרעי וידידי האומלל. גזרנו והקצענו הקרשים כיאות, הרתחתי בדוד הגדול מים ורחצתי היטב גופת המת, שיקבר לפחות בטהרה. הורדנוה לקבר וסתמנו הגולל. אמרתי קדיש דרבנן והנה המת — כבודו במקומו מונח — ואני חי... דומם עמדתי עוד ליד הקבר ואין קולי בפי... שלום לעפרך ידיד וריע! בודד הלכת ובודד נשארתי ולמי קל יותר? — סוף־סוף ניתקתי עצמי מעל הקבר — ביקשתי ללכת אל העגלה והנה לא יכולתי לזוז אף שעל, הרגליים לא נשמעו עוד לרצוני. הקאזך תמך בי תחת בית השחי וגם הושיבני בעגלה. הוא הביאני לביקתה והכניסני פנימה; לאחר מכן הלך לעיסוקיו.

— שכבתי באשר שכבתי ללא רצון וללא כוח, מתמוטט כולי וכושל מכל אשר באני. רעב וצמא — זה ימים אחדים שלא אכלתי ולא שתיתי והלב אוכל בי ממרירות. עד מתי אוכל להחזיק מעמד? גם חיי יכלו ויתמו כאן, כשם שזרמו ונסתלקו מיעקב... לו דאגתי אני, גמלתי לו „חסד של אמת" כיאות, קברתי אותו בקבר על הגבעה הבודדת ושכוח יהיה מאדם ואל. אך מי ידאג לי ויביאני לקבר כזה בודד ושכוח? כלום לא אגווע בביקתה זו ואין פוקד? — הלחץ כבד בחזי גבר והלך. שקעתי במצב של נים־ולא־נים...

רחמנים בני רחמנים

עד מה ארך הזמן בו הייתי נים־ולא־נים, לא ידעתי ולא אדע; אולי היה זה בבחינת נצח. התעוררתי ופקחתי עיני אל התיקרה... האם חיפשתי שם תשובה לשאלותי המעַנות? פתאום וכל כך בלתי צפוי נפתחה דלת הביקתה; נכנס ילד כבן תשע ואמר בקול: — „שלום אורח!" ברוסית. זה מזמן לא שמעו אזני ברכה זו ברוסית. הרימותי ראשי הכבד והישרתי מבט ובענוותי על ברכתו שאלתיו:

— „ומי אתה נער־חמד? מה שמך ומאין באת? —"

— „טוב הדבר שמצאתיך האזרח. שמי הוא ליפשיץ ממינסק" — השיב הילד — „אני אחי ואחותי הצעירים נמצאים עם אימנו פאני ליפשיץ בבריגאדה השלישית. והנה הודיעו לנו היום שמת כאן יהודי זקן ובודד וישנו כאן, עוד

אחד מאוד חולה. הצטערנו מאוד על שלא ידענו מכל אלה. ועתה אמי שלחה אותי הנה לראות..."

ליבי החל לפעום בחזקה; שמא היה זה בקצב של חדווה? הן הבינותי כבר שלא אהיה בודד עוד. ברור היה שזו משפחה יהודית ומשהו ייעשה לטובתי. הסתכלתי ברצותי לומר משהו לילד אך הוא כבר נעלם; הוא יצא את הביקתה. כעבור זמן לא רב, שוב נפתחה הדלת ושלש נשים צעירות עמדו בה. הן נכנסו ברכוני לשלום ובאין אומר הסתלקו. הבינותי כי הן נועצות ביניהן ומכינות לי דבר מה והצטיידתי באורך־רוח. כעבור שעה קלה ביותר חזרו ויושב־ראש ה„קולחוז" עימהן. כולם ניגשו למשכבי ומיד פתחו בנזיפות קולניות באזני ה„מנהיג": — „לשם מה הבאת לכאן בני־אדם, שיגוועו כאן ברעב ובזוהמה? לשם כך בחרו בך ליושב־ראש? כובעך גדול מדי!... אין ספק שתבואנה תוצאות..."

היושב־ראש נבוך; הפעם לא יכול היה להצטדק בכך שלא הבין; הן „גרגרו" ופטפטו בשפתו. הוא אמר להן דבר כלשהו בשפתו ורמז להן ללכת עימו. אחת מהן קרצה לי בעין — אות כי עוד תשובנה אלי... הפעם עבר זמן רב למדי. שוב נפתחה הדלת — בפתח הביקתה ניצבה עגלה רתומה. שלש הנשים טיפלו בי; האחת אספה כל אשר בביקתה — „מטלטלים" משלי ומשהו משל יעקב המנוח, שתיים מהן תמכו בי והושיבוני בעגלה. הן החליטו להעבירני ל„בריגאדה" השלישית — שם תטפלנה בי ויסעדוני. תוך כך סיפרו לי שקיבלו עבורי מהיושב־ראש מיצרכים למשך חודש ימים: — 16 ק"ג קמח לבן, 60 ביצים, 2 ק"ג חמאה, 60 ליטר חלב ועוד — „מתי אוכל כל זאת?" ניתקה מפי השאלה בלי משים ועיני דמעו לפתע. — „מדוע לא עמדו כל אלה לרשותי קודם לכן? אולי היה מתאפשר לי להציל את יעקב?" דמעות חלחלו בגרוני ואני בכיתי ללא בושה, קוננתי על רעי שהלך לבלי שוב. מה מאוד הבינו לי; הן עודדוני וניחמוני. הגענו למקום ומיד הוכן לי אמבט חם ולבנים נקיים וחמים הלבישוני; השכיבוני במיטה וכל שעות מספר, הלעיטוני והיברוני לתוך פי. בכך השיבוני לאיתני...

נשים יהודיות רחומות, אמהיות ונלבבות! להן חב אני הצלת חיי — גורלות בני אדם על מרבד־חיים שותת תלאות ופגעים, עקירה ונדודים. פאני ליפשיץ ממינסק — רעייתו של סרן בצבא האדום, טולטלה עם שלושת ילדיהם לכאן — הן היא ששלחה אלי את הנער למצוא אותי. על בעלה לא שמעה דבר מאז גוייס לצבא. השתיים האחרות אחיות הן מהעיר אורשה ובעליהן, גם הם קצינים שגוייסו. שלושתן עם ילדיהן הקטנים פונו ממינסק ומאורשה — עם פרוץ המלחמה והובאו לכאן אל ה„קולחוז" — על־מנת לדאוג להם ולכלכלם. זה שנתיים כמעט יושבות הן בכאן והן „בעלות מעמד". מתחשבים בהן ואפילו „מפטפטות" כבר בשפה הקאזאכית. בזכות „ההשגחה העליונה" ובזכותן, הושבו לי חיי... מי יודע

אם לא הייתי נשאר ויושב עימהן עד לתום המלחמה. טוב היה לי עימהן. ברם השתלשלות העניינים היתה אחרת: לגמרי באקראי הגיעה יום אחד הידיעה לפאני, שבעלה סרן ליפשיץ פצוע קשה ורתוק למיטתו בבית־חולים צבאי אי־שם בסיביר הרחוקה — היא לא איבדה עשתונותיה ושמחה על שנשאר בחיים; נשאה גורלה והשלימה עימו — מוכנה לקראת בעלה בכל התנאים. כעבור שבועות מספר הגיע אליה מכתב מבעלה בו כתב, שעליה להיות מוכנה עם הילדים. שליח מיוחד יבוא אליה וכסף בידו לקחתם אליו. שתי האחיות מאורשה סירבו לשבת ב„קולחוז" בלעדי פאני עתירת התושיה והמרץ. אף הן תסענה עימהם ולא יפרדו מחברתן. וכל שלשתן סירבו פה אחד להשאירני בזה. אף אני אעזוב עימהן ואסע כיברת דרך ואף לי יינתן למצוא מקום טוב יותר בין יהודים — החלטנו איפוא כולנו לעזוב. יצאנו שוב לתחנת הרכבת הקרובה — לינגר־אוגאל. כעבור ימים מספר הגיע אמנם השליח לקראתן. נפרדתי בחיבה ולבביות מהילדים ומאימהותיהם — נשים רחומות, בנותיהן של רחמנים בני רחמנים. שוב נשארתי לבדי...

שוב „על הסוס..."

איך אומר שיר־עם רוסי נודע? — „הן סיביר גם היא אדמת רוסיה..." אכן, כזאת היא גם לינגר־אוגאל בערבות קאזאכסטאן. בעצת פאני ליפשיץ וחברותיה נשארתי בעיירה זו, שלא הכרתיה קודם לכן — פרט לתחנת הרכבת שלה. כאמור לעיל חיכו כאן בעיירה הנשים לאותו שליח. ובינתיים היו לי כבר ביזמתן כמה וכמה מכרים. אותה שעה בה המדובר התגוררו כאן למעלה מ־200 משפחות יהודיות, מפונות משטחי רוסיה ופליטים מפולין. ברם, עם כל ריבוי המכרים שנוספו לי, הן צריך גם להתפרנס ו„לעשות" חיים כפי שאומרים ב„מאמע־לשון", ביידיש. הלכתי איפוא למצוא עבודה; התדפקתי על מפעלים ובתי חרושת קטנים וגדולים. מקומות־עבודה לא חסרו אבל לא נתקבלתי לשום מקום והטעם פשוט ביותר. כדי להתקבל לעבודה במפעל סובייטי, צריך היה בהתאם לתקנות החוק להיות אזרח סובייטי; השלטונות ניסו לבצע בכוח „סובייטיזציה" של כל פליטי פולין ושטחים אחרים, שלא היו נתינים סובייטיים. מי שקיבל עליו אזרחות סובייטית נהנה מכל מיני זכויות, הנחות והקלות; מי שמיאן ודחה תביעת השלטונות נשקפה לו סכנה להיכלא מחדש בבתי הסוהר הסובייטיים. רבים מאזרחי פולין סירבו לקבל עליהם נתינות סובייטית מהטעם הפשוט, שמא לא יוכלו אף פעם כבר לעזוב את „גן העדן" הסובייטי. אני סברתי אחרת: המלחמה בעיצומה. מה שיבוא לאחר סיומה אין לדעת. אסור לי שוב להיקלע למחנות ובתי־סוהר, לא אוכל להחזיק מעמד. לעומת זאת אם אהפוך אזרח סובייטי — אוכל לחיות בינתיים. אמרתי ועשיתי. הייתי לאזרח סובייטי.

מיד סודרה לי עבודה במנסרה גדולה אשר בלינגר־אוגאל. עבדתי יומיים

בסידור מדורי־לוחות (שטאבלים). לעת ערב הגיע ה„בריגאדיר" לקבל ממני את העבודות ולקבוע המידות לכל „שטאבל" וגם לרשום כמויות ונתונים אחרים. לתמהונו נוכח כי העבודה נעשתה, נרשמה ונמדדה ואף מוינה כהלכה. הוא שאלני אם עבדתי פעם במנסרה והשיבותי בחיוב. עם בואי לעבודה ביום הבא ציפה לי ה„בריגאדיר" במיוחד ואמר לי: — „העבודה שעשית אתמול אינה עבורך, אין היא בהתאם לכישוריך וידיעותיך. הרי היא עבודה פשוטה מאוד. בוא עימי ואתן לך עבודה טובה יותר..." הוא הביאני אל המשורים המכאניים. הגדולים ואל ה„קרייזגות": — „כאן תעבוד ויודע אני כי תעשה לפי מירב ידיעותיך ומיטב יכולתך..." השיבותי ב„הן" רחב ושלם. בשבוע השלישי לעבודתי נמסר לי הפיקוח למעשה, על המנסרה כולה. מנסרה זו שירתה בעבודות של יום ויום מכרות־פחם ענקיות, בהן עבדו למעלה מ־16,000 כורי פחם. פרט לכך, היה עליה לספק חמרי בנייה למפעלים אחרים, כי העיירה וסביבתה סיפקו חמרי בניין ועמודי טלפון וטלגראף לשטחים עצומים. לא תמיד יכלה המנסרה לעמוד בלחץ הצרכים, כיוון שחסרו ידיים עובדות. חזיתות המלחמה השונות הוציאו כל הצעירים ומיטב כוחות העבודה. בקיצור: מה יש עוד לומר? שוב הלך לי „קלף" והמזל האיר פנים; הייתי מסודר בעבודה ורכשתי מעמד — בו אלפי אנשים קינאו בי והיו רוצים להגיע למקומי. מה חסרתי לכאורה? עבודה היתה לי, חברה ומעמד. ובכל זאת נצבט הלב ונכסף. הדאגה למשפחה וחוסר כל ידיעה מאז פרוץ המלחמה, הדריכו מנוחתי ומתחו עצבי, השביתו לילותי וטרפו שנתי. היינו כבר בסוף שנת 1943. הלב הנואל והנפש הסעורה לא ידעו עוד את האמת המרה...

אל היבשת האחרת

פני האמת המרה

לחץ הגרמנים בחזיתות השונות איבד תנופתו, ברבות מהן נחלו צבאות הנאצים תבוסה ניצחת. היה זה זמן רב לאחר שואת הגרמנים בקרב סטאלינגראד. בנובמבר 1943 שיחרר הצבא האדום שטחים גדולים באוקראינה כולל קיוב והגייסות הסובייטיים חדרו לשטחים עצומים של ביאלורוסיה. חזית המלחמה התרחקה ממוסקבה והמצור הגרמני על לנינגראד, נפרץ בינואר 1944 והוסל. על כל זאת התריעו העיתונים והודיעו כל יום בקולי־קולות ואף משדרי הראדיו לא פסקו מלהרצות בפרטי פרטים על ההתרחשויות. עתה יכולנו להאזין לכל ולדעת הכל. החילותי לכתוב לכל מקום בו היו לי מכרים, לשאול ולחקור שמא ידוע להם על גורל בני משפחתי, קרובי וידידי. שום תשובה לא הגיעה אלי.

חששותי ודאגותי גברו מיום ליום. הלכתי שחוח תחת הנטל הכבד, אבל הלב לא נתייאש מתקווה... הוא הוסיף להאמין...

יום אחד קראתי בעיתון רוסי, כי ליד „הועד היהודי האנטיפאשיסטי במוסקבה" נוסדה לשכה לחיפוש קרובי־משפחה בארצות חוץ ומעבר לים. מיד פניתי לאותו וועד במכתב וביקשתי לדעת אם יוכלו לגלות באורח טלגראפי, את אחי ואחותי הנמצאים בארצות־הברית של אמריקה. כעבור שבוע נתקבלה התשובה בגלויית־דואר: אם יש ברצוני ליצור קשר טלגראפי, עלי להמציא להם בהקדם 50 רובל — דמי טיפול והוצאות. כמובן שנעניתי ללא היסוס ובו ביום שלחתי הסכום הנדרש. חודשיים עברו מאז ויום אחד הגיע מיברק ממוסקבה שהכיל שתי הכתבות שביקשתי — של אחי ואחותי. יומיים, שלושה קודם לכן הגיעו אלי שתי חבילות מזון מאמריקה שלוחות אלי ישיר. למדתי מזה, כי נוצר כבר הקשר ביני לבין אחי ואחותי בארצות־הברית והם ששלחו לי החבילות. עם קבלת הכתבות הברקתי להם ישירות: — „הריני מרגיש בטוב; חבילותיכם קיבלתי. מהמשפחה שלי אין כל ידיעות".

בסוף יוני וראשית יולי 1944 שוחררו מהכיבוש הנאצי עיירתי קריביץ' וסביבתה. מיד בהתפרסם הידיעה ישבתי וכתבתי מכתב אל מנהל הדואר בעיירה — אקסיוטא (הצעיר), שיואיל להודיעני על עקבותיהם של בני משפחתי או על גורלם. הלה, מקבל מכתבי מסרו לאביו יוזף אקסיוטה — ליבראל פולני מלפני מלחמת העולם השניה — והוא השיב לי בלב דואב ושבור, במכתב שגילה לפני כל האמת המרה על גורל בני משפחתי ובני משפחת יעקב, על גורל אחיותי וגיסי וגורל כל יהודי העיירה. עתה ידעתי כי יחיד אני בעולמנו, עזוב וערירי — פרט לאחי ואחותי בארצות־הברית. מיד הודעתי להם במיברק, כי אין לי עוד משפחה ואין לי איש... על הכל וכולם עלה הכורת. כולם ניספו בידי הנאצים המרצחים וגרוריהם ימח־שמם־וזיכרם לעולמי עולמים. שוב נהרסתי כל־כולי ונמחצתי בכנפי הגורל; לא יכולתי ואף לא הסכנתי לעמוד בעימות הזה ביני לבין האמת המרה והאכזרית. כל אשר מסביבי התמוטט. חליתי בהתמוטטות עצבים חזקה משך ששה חודשים — עד ששוב חזרתי סוף־סוף ולאט לאט, לשיווי־משקל גופני ונפשי.

עם ניצולים בנתיבי ה„שבות"

בחודשי האביב של שנת 1945 החלמתי ממחץ ההלם שפגע בי ומההתמוטטות הזמנית של עצבי. שבתי למצב של „בריות־גופא" והגעתי עד ל„נהורא מעליא". שוב חיזקו אותי התקוות והאמונה כי עוד יזכני הגורל לראות את אחי ואחותי ולא אהיה בודד עוד. באותם ימים החלו השמועות והדיבורים, ההתרוצצויות הקדחתניות על כל הכרוך בענייני הריפאטריאציה (ה„שבות"), של אזרחי פולין

למקומותיהם בעבר — מלפני המלחמה. ההכנות לביצוע ה„שבות" נמשכו זמן רב, משך כמה וכמה חדשים. בינתיים הסתדרה חליפת המכתבים ביני לבין אחי ואחותי בארצות־הברית ונכנסה למסלול קבוע. מוזר ומתמיה כאחד אבל אופייני. שם הם ידעו על כל הקשור בענייני ה„שבות", יותר מאשר אנחנו שנתונים היינו בתוך תוכה של קלחת זו. מהם נתבשרתי על הסיכויים הקרובים של הוצאת המשימה מהכוח אל הפועל. ומסתבר שהם צדקו.

זמן מה לאחר כניעת גרמניה נתבשרנו במינשר מיוחד מטעם ממשלת ברית המועצות, כי לכל אזרחי פולין וארצות אחרות לשעבר, תינתן זכות הבחירה לשוב לארצותיהם או להישאר בברית־המועצות. זכות זו שמורה גם לכל אלה שקיבלו עליהם נתינות סובייטית קודם לכן. כל הרוצה לעזוב, יוכל לעשות זאת ללא מורא ופחד. לפתע פתאום הגיע אלי מברק מאחי, לבל אסע לשום מקום פרט לוורשא — מקום אליו יוכל להגיע ולראות אותי. ה„שום מקום" מכוון היה שלא אתפס לכמיהות וכיסופים כלשהם ולא אתפתה לשום אשליות לנסוע לקריביץ׳... בפולין המשוחררת שקמה זה מחדש, שררו עוד אי־יציבות וחוסר בטחון, השלטון בידי הממשלה טרם נתחזק עד כדי יציבות וסמכויות מוחלטות, שכוח בידן לשלוט ולהשתלט. בייחוד נשקפה סכנת פרעות ביהודים ה„ריפאטריאנטים" שהגיעו, החל מחודשי נובמבר 1945 ואילך לפולין. אף־על־פי־כן תכפו שיירות החוזרים ורבו ה„עשאלונים" (רכבות המוחזרים), שיצאו לעיתים קבועות מראש לעבר פולין.

ביום א׳ דפסח תש"ו, באפריל 1946, יצאתי גם אני בתוך שיירה ברכבת מלינגר־אוגאל בדרך לפולין. מתחנת הרכבת בעיר סאראטוב — בה ביליתי שנות מלחמת העולם הראשונה — הברקתי לאחי על יציאתי במזל טוב ובשעה מוצלחת לוורשא ולפי דעתי, אין צורך בבואו לשם — בגלל הסכנה עקב חוסר הבטחון כנ"ל. בהגיעי לשם אודיענו על הכל. הרכבת הסיעה אותנו, שמחנו והתעצבנו כאחד. על עזיבת אדמת ברה"מ שמחנו. אולם פחדנו מהפגישה פנים אל פנים עם האמת המרה שידענו אותה עד תומה — ללא צל של אשלייה כלשהי. עיתים אצה הרכבת, עיתים זחלה ובהתאם לכך עלה וירד מצב הרוח. סוף סוף לאחר נסיעה של ששה שבועות בערך, עצרה הרכבת שיעדה היישיר היה להגיע לשלזיה העילית ביום ה־12 במאי 1946 לחניית־ביניים קצרה בוורשא. יותר נכון, בתחנת הרכבת (המכונה בית הנתיבות לווילנא) אשר בפראגה — פרברה של וורשא. הואיל ומגמת פני היתה וורשא (ולא כל מקום אחר בפולין) כיוון שמכאן ייקל לי להיות בקשר מתמיד עם ארה"ב של אמריקה, קפצתי עם חפצי המעטים בצד השני של הקרון. לקחתי עימי גם את מכרתי מלינגר־אוגאל — הגברת פנשיקובה אחותו של פרופסור כץ־סוחי — דיפלומט פולני נציג פולין באו"מ שנתפרסם אחר כך כמייצג עמדתה של פולין החדשה בשאלת ארץ־ישראל, אשר הובאה להכרעה בפני עצרת האו"מ. הרכבת זזה והלכה ואנו נשארנו עומדים. איש משמר

הרכבת הרגיש בנו ומיד שלמתי לו דמי „לא יחרוץ..." שלא „יפתח" את פיו חלילה. נשארנו יושבים ב„צריף" שהותקן כבית־נתיבות זמני. הן וורשא כולה היתה עוד הרוסה. השארתי איפוא את הגברת פנשיקובה בתחנה ואני עצמי יצאתי ונסעתי לחפש את אחיה הפרופסור כץ־סוחי. הגעתי בהתאם לכתובת אך לא מצאתיו. חייל חמוש ששמר על דירתו של הדיפלומט, אמר לי כי הלך עם אשתו ואין הוא יודע כלל מתי יחזרו. השארתי לו פתק ובו הודעתי לו, כי אחותו הגברת פנשיקובה הגיעה היום בשעה 3 אחרי־הצהריים ברכבת ישירה מקאזכסטאן והיא מחכה לו, בבית הנתיבות בפראגה.

שבתי על עקבותי ובאתי לבית הנתיבות; ישבתי עימה וציפינו לבוא אחיה אולם בינתיים לא הופיע. הזמן חלף והשעה נתארכה. החילותי לדאוג ולמצוא לנו מקום לינה כלשהו, שמא לא יגיע כלל הלילה — אך לא בנקל ניתן למצוא מקום. נשארנו יושבים. עייפים היינו והתנומה אחזה בה בגברת. אני השתדלתי שלא להרדם. כמה דקות לאחר השעה 11 ראיתי איש ואשה עוברים בשטח בית הנתיבות ומחפשים, חוזרים ומחפשים והסתכלו בפני כל איש עובר ושב בדרכם. העירותי אותה משנתה ושאלתיה: שמא איש זה — המהלך שם בלוויית אשה ושניהם נראים מחפשים מאנדהו — הוא אחיך? — גברת פנשיקובה הרכיבה משקפיה והתבוננה בהם: — „אכן אחי הוא ואשתו". הזדקפנו ועמדנו לקראתם. סוף סוף הוא הכירה מרחוק והשניים ניגשו אלינו. היתה זו פגישה נרגשת; זה שבע שנים שלא התראו, 7 שנים שכבדו מעומס התרחשויות, סערות ואימי שואה מחרידים. לאחר שיחה קצרה בה שותפתי גם אני והמגע ישיר ובלתי־אמצעי, שיחה אישית ואנושית ביותר שהקיפה וכללה את הרגשת השכול והיתמות בלבן כל אחד — הלכו שלשתם ואני נשארתי יחידי בבית הנתיבות ובילית בו כל הלילה עד הבוקר. על אף אי־הנעימות שנגרמה לי, על אף עייפותי הרבה וערגתי לנוח בדירה כלשהי כיאות, לא היתה לי שום טינה על שהלכו ועזבוני. מי יודע באלו תנאים מתגוררים להם אלה בוורשא החרבה, אף על פי שהוא דיפלומט...

— עם בוקר למחרת הלילה הלכתי אל משרדי ה„וועד המרכזי של שארית הפליטה" — המקום המהימן ביותר לחיפוש וגילוי מכרים וידידים — המוסד שדאג לסידורים זמניים כלשהם לבאים כמו לינה וכדומה. האמנתי גם באמצעות ועד זה לנהל את הקשרים שלי עם בני משפחתי באמריקה. כמו־כן נרשמתי כיאות שמא יחפשני מישהו וישאל עלי. הלכתי למצוא מקום־לינה לפי כתובת שניתנה לי ושוב חזרתי אל משרדי ה„וועד". מפי המזכירה נודע לי, כי שתי נשים חיפשוני ושאלו היכן אני. הן מסרו כי תחזורנה לפגוש אותי בכאן מחר בשעה 11 לפני הצהריים. לפי תיאורן שנמסר לי מפי מזכירת המשרד, הבינותי כבר במי מדובר. למחרת חזרתי בשעה שנקבעה למשרדי הוועד ופגשתי בגברות — פנשיקובה וגיסתה גברת כץ־סוחי — שתיהן בנות יהודיות יקרות כנות וגלויות לב. הגברת

כץ־סוחי ילידת גרודנא ביקשה סליחתי על כי השאירוני שלשום לבדי בתחנת הרכבת. היה זה מחוסר אפשרות אחרת, כיוון שדירתם לפי שעה היא חדר קטון וצר. כמו־כן מסרה לי היכן המקום בו עובד בעלה פרופסור כץ־סוחי; יכולני לדבריה לפנות אליו בכל שעה ובכל עניין — תמיד יגיש לי עזרתו. (ואמנם הוא עזר לי בבוא השעה בכל. בסידור דרכון היציאה, בהשגת וויזה לצרפת ובהבטחת מקום במטוס־צבאי שיצא לפריס). נפרדתי משתי הגברות בלבביות תוך הבטחה, שאסור עוד אליהן. אכן לפני יציאת וורשא ביקרתי בדירה הקטנה; באותו חדר צר דרו עתה שלשה: הגברת פנשיקובה, אחיה וגיסתה.

נשארתי עוד ימים מספר בוורשא; שעות פנויות היו למדי והיכן מבלים אותן אם לא במשרדי „מרכז הפליטים?" שוב נכנסתי יום אחד והנה נדהמתי; מישהו קראני בשמי: „ר' שעיה! ר' שעיה..." נישנה הקול וחזר. תמהתי, מי יכול לקרוא כאן בשמי ועוד קול נערה עולת ימים... לפתע פתאום ראיתי והכרתי את חברתה של בתי הבכירה, ה' ינקום דמה, רצה לקראתי — את מלכה שימנצ'יק, אחותו של יוסף שמיר (עתה באוסטרליה). היא נפלה על צווארי בפרץ־בכי ובנשיקות. מסתבר שגם הן הגיעו לפני ימים מספר ממרחבי סיביר ברכבת באי ה„שבות". לאחר שנרגענו מהתדהמה אשר אחזה בנו, שאלתי על אחיה יוסף ואימם. על אחיה הבכור לאזאר לא שאלתי כיוון שידעתי לפי השמועה שהגיעה אלי, כי ניספה ביערות קאטין עם אלפי קצינים פולנים שבויים. כמו־כן היססתי לשאול על רעיה שלא היתה עימהם בקריביץ'. מלכה השיבה כי באה לוורשא יחד עם אמא וכי יוסף פנה בדרכו לארץ־ישראל. הלכתי כמובן יחד עם מלכה לפגוש באימה — הגב' סוניה שימנצ'יק ושוב חזרה פרשת הפגישה הבלתי צפויה לכל פרטיה.

כך בילינו בצוותא ימים מספר ונתפרדה החבילה. אני יצאתי כאמור לעיל לפריס; אותן הוביל הגורל לאוסטרליה כאמור. עקב נסיבות ותנאים של אותם זמנים נבצר ממני לקבל וויזה ישירה לארצות־הברית של אמריקה, כיוון שמלאה מיכסת המהגרים. הן היתה זו תקופת המערכה על פינוי העקורים מהמחנות בגרמניה ואוסטריה, שהיתה קשורה בשאלת ארץ־ישראל, אשר נסתבכה והלכה עקב מדיניותה של ממשלת בריטניה. לאחר עמל רב והשתדלויות, לאחר שהות של שלשה חדשים בפריס קיבלתי מהקונסול של ארצות־הברית בעיר, וויזה לקובה — כולל וויזת־מעבר למשך 8 ימים בארצות־הברית — כדי שאוכל לראות אחי ואחותי. מיד הברקתי אל אחי, כי יש לי וויזה ל־8 ימים בלבד. תשובתו לא נתעכבה והגיעה מיד: „הצב רק כף רגלך מעבר לים בצידנו, ונעשה ונוכל..."

לרוע מזלי פרצה שביתת טייסים וימאים בארצות־הברית. המטוסים שבתו וגם האניות ואני ציפיתי בקוצר־רוח וכיליון עיניים לצאת ולהפליג או לטוס... ידיד קרוב לי מעובדי „היאס" — אלכסנדר טרוצקי שמו — מצא עבורי מקום

באניית תיירים יוונית, בה היו 87 נוסעים וכמה אנשי צוות. נפרדתי מכל ידידי ומכרי בפריס. אחדים מהם ליווני עד לנמל שרבורג — בו עגנה האניה „אוריגון", בה עליתי לדרכי ויצאתי ביום האחד בדצמבר 1946. ב־16 לדצמבר עמדו רגלי בשערי נמל ניו־יורק — ברוקלין — שם חיכו לי אחי ואחותי ובני משפחותיהם עם ידידים רבים. שמחת הפגישה לא ניתנת לתאר. דל כוחי לעשות זאת. הגעתי איפוא אל מחוז חפצי. לקובה כמובן לא המשכתי. ברוב מאמצים והשתדלויות של בני משפחתי, עלה בידם לכלול אותי במסגרת מכסת המהגרים המיוחדת שניתנה מטעם ממשלת ארה"ב ל־205,000 פליטים. כעבור עוד שנים מספר הייתי כבר לאזרח ארצות־הברית.

עתה היה עלי לפרוע חוב אחד נכבד ליעקב קאצוביץ' ידידי ורעי ז"ל. באתי בדברים עם שני אחיו יוסף ומוניק ועם אחותו רחל. סיפרתי להם בלב דואב וברוח נכאה, כל הקורות את אחיהם ופרשת מותו וקברו הבודד ומיותם — מסרתי להם כמו־כן ה„תפילין" וה„טלית" שלו, עליהם שמר עד צאת נשמתו בטהרה ושמרתי אני, כבבת עין בכל דרכי נדודי — ישמשו שורות אחרונות אלה זר פרחים על קברו המיותם.

הנה כי כן עורך יקר, גוללתי לפניך כל המוצאות אותי, כל אשר סבלתי מידי אדם ואל. כל אשר אינה לי הגורל ואידך זיל גמור. אכן, השתקמתי ושוקמו חיי. מה גדול אושרי, כאשר גם בימים ושנות חיי אלה הניתנים לי כבר כמתנה — יש בידי לתרום למטרה נעלה זו כמו „נר־תמיד" לקריביץ'; לאחר כה הרבה פגעים ותלאות שבאו עלי ואשר שרידיהם הטביעו חותמם עלי, אפילו בשנותי אלה — זכיתי לקורת־גג בטוחה מעל ראשי. אך בכל זאת מקנא אני בכם, היושבים במדינת ישראל — לכם ניתן הרבה יותר מאשר לי: יש לכם יותר מאשר קורת־גג מעל ראשיכם; עשירים אתם, ניתנה לכם גם קורת־גג מעל חייכם — חיי כל בית ישראל, חיי כל יהודי בכל אתר ואתר...

מענדל ראַבינאָוויטש / טאָראָנטאָ (קאַנאַדע)

אונטער פליגלען פון אָנקומענדיקן חורבן

אין סאָוויעטישער מאַכט

ויהי ערב ויהי בוקר טאָג ביי טאָג און יאָר ביי יאָר, האָט אונדזער קליין היימשטעטעלע געראַנגלט זיך פאַרן טאָג־טעגלעכן קיום; געמאַטערט האָט מען זיך פאַרן שטיקל ברויט און צום ברויט אויך טיילמאָל — פרייענדיק זיך מיט קליינע שמחות אָדער וויטיקנדיק אין טרויער אויף נידערלאַגן אין לעבן און פאַמיליע־מיסגליקן ווי אויך אומגליקן חלילה. מען האָט זיך שוין צוגעוויינט צו אַלע אויבנדערמאָנטע צרות און כאָטש געפילט האָבן אַלע די קלעם־צוואַנגען פון לעבנס־ווירקלעכקייט, האָט מען שטענדיק זיך צוגעווונטשן, אַז עס זאָל חלילה ניט ערגער ווערן... ווייל באַוויזן האָבן זיך ליידער בולטע סימנים, אַז עס קענען קומען שווערע און בייזערע טעג. דאָס לעבן וועט נאָך שווערער זיין... די אַטמאָספער איז געדיכטער געוואָרן; געשמעקט האָט שוין מיט מלחמה און צייטונגען געשריבן האָבן וועגן דעם גאַנץ קלאָר און דייטלעך. רעגירונגס־שטייערן זיינען געוואַקסן און יידישע אָרעמע אומבאַהאָלפנקייט איז נאָך גרעסער געוואָרן. לויערנד אויף אַלעמען — האָט געהאָנגען אַן אָפּגרונט פון מאַנגל און דחקות.

דעם ערשטן סעפּטעמבער 1939 איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה. די שאָוויניסטיש־אָנגעבלאָזענע מיט פּוסטער גאווה — פּוילן־מדינה איז צע־ריסן געוואָרן גלייך אויף צווייען — דורך די סאָוויעטן פון מזרח און די דייטשע נאַצי־פאַשיסטן פון מערב־זייט. קריוויטשער געגנט איז אַריינגעפאַלן אין תחום פון סאָוויעטישער הערשאַפט — דעם 17—18־טן סעפּטעמבער 1939.

ויהי היום — צום־גדליה, אויף איבערמאָרגן נאָך ראש השנה אַ זונטיקדיקן טאָג (ראש השנה יענעם יאָר איז געווען דאָנערשטיק און פרייטיק), בין איך געפאָרן קיין דאַלהינעוו. אויפן וועג איז מיר אָנגעפאָרן אנטקעגן צוריק שוין פון דאַלהינעוו — שמעון קאצאָוויטש. דערציילנדיק מיר אַז סאָוויעטן זיינען שוין דאָרט — האָט ער מיר געראַטן גלייך אומקערן זיך אַהיים, ווייל עס איז גאָרניט צו וויסן, וואָס קען פּאַסירן אין קומענדע שעהן... איך האָב מיר פארשטעלעדלעך תיכף אָן קיין שום שהיות אומגעקערט אַהיים. אין יעדער יידיש הויז איז שוין גערעדט געוואָרן וועגן וואָס וועט מאָרגן זיין, ווי אַזוי וועלן אָנגיין וויטערע טעג — עס איז גאָר פאַר קיינעם קיין סוד געבליבן אַז אַריינכאַפּן וועלן מיר ווידער אַ בינטל נייע גזירות, נייע רעגירונגס־דעקרעטן ווי אויך נייע פריש־

געבאַקענע צרות וועלן אונדז אָניאָגן... דאַרף איך דען באַטאָנען, אַז כך הווה? עס איז דאָך קלאָר... שוין זיינען סאָוויעטן אַריין אין שטעטל; — פריער אַ מי־ליטער־איינהייט ווי אויך „נ. ק. וו. דיסטן”, נאָך דעם אויך מלוכה־פונקציאָנאַרן און ציוויל־באַאַמטע — וואָס זיינען געשיקט געוואָרן פון דער ווייסרוסישער מאַכט און צ. ק. פון דער „קאָמפּאַרטיע”. אין פאַרלויף פון גאָר אַ קורצער צייט — צוויי־דריי וואָכן אומגעפער האָט זיך דערווייל גאָרניט געענדערט און עס איז רואיק געווען; זיי האָבן פאַראָרדנט אַלע געשעפטן צו עפענען און אַלעס אויספאַרקויפן. סאָוויעטישע ציוויל־באַאַמטע, ווי אויך מיליטער־אָפיצירן און פונקציאָנאַרן האָבן געקויפט אַלעס; געצאָלט האָבן זיי מיטן סאָוויעטישן רובל — אין דער ווערט פון אַ פוילישער זלאָטע. אָט דער גיכער „פּראָספּעריטי־אויספאַרקויף” איז אויך געווען דער שוואַנען־געזאַנג פונעם גאַנצן פּריוואַט־האַנדל. די געשעפטן זיינען כמעט שטיין געבליבן אויסגעליידיקט. דערלויבעניש אויף אַ נייעם „סטאָק” פון סחורות אַריינצופירן האָט מען ניט אַרויסגעגעבן שוין. באַלד איז אויך געקומען די פאַראָרדענונג — אַז פּריוואַט־האַנדל איז אָפּגעשאַפט און שטרענג פאַרווערט. נייע דעקרעטן פון דער סאָוויעטישער מאַכט האָבן אויפגעפאָדערט אַן אַלגעמיינער באַפעלקערונג־רעגיסטראַציע אין אַלע אַמטן פון דער ציווילער מאַכט, כדי צו באַקומען אַרבעט. איך אויך פאַר־שטענדלעך האָב זיך געמאָלדן אַרבעט צו באַקומען; נאַטירלעך האָט מען מיר אַלס סוחר און אייגנטימער פון א קראָם אנטזאגט און אויך דערקלערט, אַז דער־ווייל וועל איך קיין שום אַרבעט ניט באַקומען. טראָץ דעם, וואָס ביי די סאָ־וויעטן אָן ארבעט אַרומגיין ליידיק איז געווען פון די ערגסטע פארברעכן. אָט אַזוי בין איך פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ „לישעניעץ”[1] ווי אויך אין אַ מין געוועזענעם „בורזשוי”.

אַזוי אַרום ווילנדיק ניט ווילנדיק, האָב איך מיר אין פאַרלויף פון אַ שיינע עטלעכע וואָכן אַרומגעדרייט בטל פון יעדער אַרבעט און געווען אַן „אומזיסט־עסער”, אַ „דאַרמאָיעד” לויט די סאָוויעטישע באַגריפן. מיר אַליין איז עס שוין נמאס געוואָרן; עס האָט אָבער ניט געהאָלפן — אויף יעדער טיר פון אָפּי־ציעלע אַמטן ווו איך האָב נאָר אָנגעקלאַפּט — דער זעלבער ענטפער, די זעלבע באַהאַנדלונג; קיין אַרבעט וועט מען מיר ניט געבן; דאָס וואָס מיין ווייב און קינדער האָבן ניט צו עסן האָט זיי געקימערט ווי דער פאַראַיאָריקער שניי... קיין אינטערווענצן פון אַנדערע מערער אָנגענומענע ביי זיי האָבן אויך ניט געהאָלפן און גאָרניט געפועלט. אַזוי איז עס געווען און אַזוי האָט מען מיר באַהאַנדלט — ביז איינמאָל אַ זונטיק איז אין שטעטל צוריקגעקומען לייבע

[1] באַרויבט פון אַלע רעכט (אַלס געוועזענער סוחר) לויטן סאָוויעטישן געזעץ.

געלבארד ז״ל. ער איז ביי זיי געווען זייער אָנגענומען; זיי האָבן אים נאָמי־נירט אַפילו אַלס אַ „נאַטשאַלנער טשינאָווניק״ און אין נאָמען פון דער סאָוויע־טישער מאכט, האָט ער אָנגעפירט און פארוואלטעט מיט די סמאָליארניעס, איבערן גאַנצן ווילייקער קרייז· דערהערנדיק וועגן מיין לאַגע האָט ער מיר אַן עצה געגעבן, אַז איך זאָל אָן קיין שום קווענקלעניש קומען צו אים — אין ווילייקע; דאָרט וועט ער שוין געוויס באַזאָרגן מיר מיט אַרבעט. איך האָב אים געפאָלגט טאַקע און אַוועק אין ווילייקע. דאָרט ווי געזאָגט, האָט ער תיכף געפונען מיט וואָס צו באַשעפטיקן מיר און איך אַליין האָב מיר אויך פלייסיק גענומען צו דער אַרבעט — כאָטש געפילט און געזען האָב איך מיר אין גלות — פאַרטריבן פון אייגענעם טיש... מיין פרוי און קינדער זיינען געבליבן פאַרשטייט זיך אין היימשטעטל — וווהין איך פלעג אָפטער קומען פון צייט צו צייט. אַזוי איז מיר אויסגעקומען אָפּצוּוואַלגערן זיך אומגעפער אַנדערטהאַלבן יאָר. גיי זיי אָבער אַ חכם און פרווו צו וויסן, אַז דאָס איז נאָכניט געווען דאָס ערגסטע אָפּקומעניש און אַז די ביטער־בלוטיקע, טרערנדע און ליידנפולע יסורים־גלאָז איז נאָך ניט פול...

היטלעריסטן קומען... זיי זיינען דאָ

דער געמיינזאַמער פריינטשאַפט־טאַנץ פונעם רויטן „שטן״ און שוואַרץ־ברוינעם „מלאך המוות״, דאָס שותּפותע הנאה האָבן פון דער נאַר וואָס פאַרגע־קומענער „סעודה״ און רויב־צעטיילונג, האָט ניט אָנגעהאַלטן. אָנגעהויבן האָט זיך שוין באַלד דער בלוטיקער אויסראָטונג־קריג — צווישן היטלערס „דריטן רייך״ און קאָמוניסטישער ראַטנמאַכט. דעם 22־טן יוני 1941 אין די פריערע מאָרגן־שעהן האָט נאַצי־דייטשלאַנד פון אַלע זייטן באַפאַלן איר פאַרבינדעטער און באַפריינדעטער סאָוויעטן־רוסלאַנד.

געווען איז עס אַ זונטיק, אַ טאָג ווי אַלע טעג; איך בין אין ענינים פון מיין אַרבעט אַוועקגעפאָרן קיין איליע — אַ שטעטל, וואָס איז ווייט פון אונדז אַן עטלעכע דרייסיק קילאָמעטער (פון קריוויטש) — איינצואָרדענען און דער־לעדיקן געוויסע פאַפירן אין דאָרטיקן באַנק. איך האָב אַלעס געמאַכט און געבליבן דאָרט אויף נאַכט. אינמיטן נאַכט אָבער האָבן מיר פון שלאָף אַנטריסן פיל אָפּקלאַנגען פון אַ ריי שטאַרקע אויפרייסן און טומל. עס איז קלאָר געוואָרן באַלד — אַז ווידער איז מלחמה! דייטשע פליער האָבן שוין באָמבאַרדירט מאָ־לאָדעטשנע. קוים דערוואַרט האָב איך מיר אויף פאַרטאָג־שעהן עס זאָל בלויז ליכטיק ווערן אַ ביסל!

גאָר שנעל האָב איך מיר אויף מיין ראָווער אויפגעזעצט און וואָס שנעלער — מיטן גאַנצן „ספיד״ קיין ווילייקע זיך אַוועקגעלאָזט. ערשט דאָרט האָב איך

דערזען ווי כאַאָטיש גרויס איז דער טומל; — אַלע אַנטלויפן און איינער ווייס ניט פון אַנדערן; אַלע מיליטערישע אינסטאַנצן האָבן שוין געמאַכט „ויברח". ציווילע מאַכט פאַקט זיך שנעל צו מאַכן „פליטה" און נ. ק. וו. ד. סאָרטירט און פאַרברענט פאַפּירן און דאָקומענטן... איך פאַרשטענדלעך בין גלייך אַנטוויכן אַהיים, קיין קריזוויטש.

די זעלבע אומבאַהאָלפנקייט, דעזאָריענטאַציע און ראַטלאָזיקייט האָב איך אויך דאָרט געפונען; אַלע — ציוויל־באַאַמטע ווי מיליטער־מאַכט זיינען שוין ניט געווען אויף זייער אָרט — אָדער זיי האָבן שוין „פליטה" געמאַכט צי זיי האָבן זיך אויף דעם געגרייט. אַלע אַמטן זיינען שוין אָפּגעשלאָסן געווען. שטעטלשע קריסטן — פּאָליאַקן ווי ווייסרוסן זוי אויך פויערן דאָרפישע פון אַרום האָבן שוין פריי געגרייט זיך צו דער נאַכטלעכער „הילולה". מיט שיינענדע לויכטנדע פּנימער און שאָדנפרייד אין אויגן, מיט פרעסנדע ליפּן און גיפטנדן שמייכל — האָבן זיי אונדז אָפּגעמאָסטן פון אויבן אַראָפּ און פאַרקערט — ווי זיי וואָלטן אונדז פון אונדזערע בגדים אַנטבלויזט... עס איז אַפילו נאָכניט פינצטער געוואָרן אינגאַנצן; עס איז נאָר בין השמשותדיק טונקל געוואָרן און שוין ווי לויט אַן אָנגעוויזענעם צייכן, האָבן זיך שוין קלאַפּערייען געטראָגן איבערן גאַנצן שטעטל — פויקעריי און בראַזגעריי ווי אויך פייערלעכע נצחון־אויסרופן. אונדזערע שטעטלשע „גוטע ברידער" האָבן שוין געפייערט יום־טוב. מיין געשעפט איז אויפגעריסן און דאָס רעשטל וואָס האָט זיך נאָך געפונען דאָרט איז צערויבט געוואָרן און צעפּלינדערט. איין דייטש אַפילו איז נאָך ניט אַריין און ניט באַוויזן זיך. מיר יידן אָבער — גוט וואַכזאַם און פיל דערפאַרן אין צרות — געזעסן האָבן אין די הייזער פאַרמאַכט ווי אין געהאַקטע ווונדן...

— שוין אויף מאָרגן — אויפן צווייטן טאָג אינדערפרי געשלעפּט האָבן היגע „ידידים" אונדזער שמעון קאַצאָוויטשן מיט בולטער שאָדנפרייד און אָפּענער כוונה צום „טריומף־טויער" — צו דער אַזוי גערופענער „האָנאָראָווער בראַמע", וואָס איז געבליבן, נאָך פון דער סאָוויעטישער מאַכט. מען האָט פאַראָרדנט, אַז ער אַליין זאָל אַראָפּנעמען סטאַלינס בילד, וועלכער איז געווען גאָר זייער הויך אויפגעהאָנגען. ער האָט זיין לעבן איינגעשטעלט ממש און דערפילט די בייזוויליקע געפערלעכע אויפגאַבע. מען האָט אים דערלויבט אהיים צוריקגיין. דאָס איז אָבער געווען בלויז דער אָנהייב...

דייטשן זיינען אין שטעטל נאָכניט געווען ווי אויבן דערציילט; שטעטלשע קריסטן געפילט האָבן זיך און געזען אַלס „הויפּט־מחותנים" צו דער שמחה". אומגעשטערט האָבן זיי אַלעס געטאָן, וואָס איז נאָר אין מוח איינגעפאַלן... אין אונדזער הויז, וועלכע איז געשטאַנען אין ווינקל ביים מיטלפונקט פונעם מאַרק, זיינען אַלע פענצטער־שויבן שוין אויסגעהאַקט געווען דורך די כוליגאַנעס.

בלית ברירה האָבן מיר פֿאַרהאַקט די אַלע פֿענצטער מיט ברעטלעך און אויס מורא, אין שטוב געבליבן זיצן.

אין אַ פֿרימאָרגן פֿון ערשטע יולי־טעג בין איך געשטאַנען אין מיין שטוב ביי אַ זייטיקן פֿענצטער און אַרויסגעקוקט אין דרויסן אַרום. דערזען האָב איך פּלוצים דעם אַלטן ר׳ אימשע שולמאַן — איינגעאַנצן מיט בלוט באַגאָסן, פֿאַלנדיק אַ גוססן, געטראָפֿן אין קאָפּ מיט אַ גרויסן ברוק־שטיין, גאָט זאָל זיך נוקם זיין פֿאַר זיין אומשולדיקן בלוט! נאַטירלעך האָט מען שוין זען געקענט און ניט בלויז פֿילן און פֿאָרשטעלן זיך, וואָס שטייט פֿאָר און דערוואַרט אונדז אין גאָר נאָענטע טעג.

א טאָג צוויי זיינען ווידער אדורך און איין דייטש האָט זיך שוין אין שטעטל באַוויזן. גערעדט האָט מען, אַז ער איז דער „זאָנדער־קאָמענדאַנט” אין קריוויטש, וועלכער איז נאָמינירט געוואָרן אין ווילייקע דורך דער „געסטאַפּאָ” קרייז־קאָמאַנדע. קריוויטשער קריסטן און פֿון דערפֿער אַרום געפֿילט האָבן זיך נאָך זיכערער; געטון האָבן זיי שוין מעשים וואָס פֿריער האָבן זיי מורא געהאַט פֿאַר דעם. איצטער האָבן זיי געוווּסט, אַז דערלויבט איז אַלץ, אַלעס מעג געטאָן ווערן!... אַ לוסט אַ באַזונדערע צו ראַבעווען, שלאָגן ביז אַ טויט־שרעק אָנצוּוואָרפֿן אויף אונדז — איז געוואָרן א געוועט־שפּיל ממש! ווער וועט מערער מצליח זיין אין מעשים אַזעלכע! איינער אַ נאַכט האָט מען ממש אַ פּאָגראָם אויף יידן דורכגעפֿירט. אַ גליקלעכער צופֿאַל און אַ נס אפֿשר, וואָס אַדורך איז אַלעס אָן קרבנות... מען איז אָפּגעקומען מיט גרויסער שרעק און אייניקע שטעטלשע יידן, אויך מיט קלעפּ. צום ערשטן מאָל האָבן זיך אוממענטשלעכע כוליגאַנעס פֿאַרמאָסטן אויף יונגע פֿרויען און מיידלעך. עס איז זיי ניט געלונגען באמת, אָבער געשרייען און געוואַלדן ווי אויך הילף־רופֿן האָבן ניט געפֿעלט. אַפֿילו היינט נאָך, נעמט מיר דורך אַ שוידער, דערמאָנענדיק זיך ווי געבויערט האָבן מיינע אויערן און געהירן די שרעקלעכסטע געוואַלדן פֿון אַנטלויפֿנדע פֿרויען, וואָס מען האָט זיי נאָכגעיאָגט און ניט דערכאַפּט... עס איז זיי געלונגען צו אַנטרינען און פֿאַרשווונדן. (ניט איינמאָל איז געווען אַזוי: ס׳האָט זיך איבער־געחזרט אויך שפּעטער פֿיל מאָל). מען איז זיך צעלאָפֿן דורך די פֿענצטער אַרויס, וואָס שנעלער צו באַהאַלטן זיך אין גאָרטן פֿון שאול גיטליץ — ווו אָפּגעזעסן זיינען מיר אין פֿאַרלויף פֿון דער גאַנצער נאַכט.

פֿאַרטאָג זיינען מיר צוריק אַהיים געקומען. מיר האָבן שוין דעם חורבן געזען אויג אויף אויג. קיין שום זאַך איז ניט געבליבן גאַנץ... וואָס מען האָט געקענט אַוועקנעמען האָט מען שוין גענומען. וואָס ניט מעגלעך איז געווען צו נעמען — האָט מען דעמאָלירט און אַזוי צעבראָכן, עס זאָל שוין אומנוצלעך בלייבן. מען האָט אַזוי גרינטלעך באַאַרבעט, אַז אַפֿילו אַ שטיקל ברויט

(בלויז ברויט!) איז פאַר די קינדער ניט געבליבן. צום גליק האָט אונדז אַ קריסט איינער צוריק געבראַכט אַ זעקל מעל, וועלכן ער האָט פריער צוגענומען... האָבן מיר מיט דעם ווי עס איז געהאַט אַ פּאָר מאָל אויסצובאַקן ברויט. צומאָרגנס אָדער אויף איבערמאָרגן, זיינען פאַרהאַלטן געוואָרן דורך אַלעקסאַנדער פּאַלאַטשאַנסקי, שמעון קאַצאָוויטש מיט נאָך אַ קריסט איינעם, אַ וואָלאָדיע לאַטקע, אַן ערנסטער און אָנגעזעמענער באַאַמטער, אין דער צייט פון סאָוויעטישער מאַכט. ווידער האָט מען זיך אָנגעזעצט אויף שמעון קאַצאָוויטש הי״ד[2] און דאָסמאָל ניט צו ראַטעווען... אומשולדיקער שמעון קאַצאָוויטש! מיט וואָס האָט ער זיך פאַרזינדיקט? אַ ייד אַ הייסער, אַן איבערגעגעבענער איז ער געווען, אַ לייטער פון פייערלעשער־אַרטעל ביי דער צייט פון די סאָוויעטן. צוגעשריבן האָט מען אים אָבער גאָר אַנדערע געפערלעכע פאַרברעכן; מען האָט אים באַשולדיקט, אַז צוזאַמען מיט לאַטקען האָט ער גורם געווען דערצו אַז דריי דייטשע טאַנקיסטן[3] זיינען דערשאָסן געוואָרן ניט ווייט פון זיין שטוב און זיי זיינען אַפילו ניט באַערדיקט געוואָרן... ווי געזאָגט, איז ער מיט פּאַלאַטשאַנסקין און אַ פריש־געבאַקענעם פּאָליציסט, אַוועק און מער ניט צוריקגעקומען... ביי פּרודניק האָט מען זיי אויף מאָרגן געפונען שוין דערשאָסענע...

שיקאַנעס און גזירות

בייזוויליקע גזירות, וואָס מערער נייע, מלכתחילה שלעכטע איינפאַלן האָבן זיך אויף אונדז אויסגעגאָסן ווי אַ רעגן. איין טאָג אַפילו איז ניט אַדורך, אַן עפּעס אַ נייער פאַראָרדענונג. אָט האָט מען אַלעמען געכאַפּט אויף צוואַנג־אַרבעט און עס איז קיין ברירה געבליבן — אונטער אַ זיכערער טויט־סכנה האָט מען געמוזט גיין. כאָטש אמת איז, אַז אויך ביי דער אַרבעט איז דאָס לעבן ניט געווען זיכער און שטענדיק געלויערט האָט דער טויט — גייענדיק צו דער אַרבעט, ביי דער אַרבעט ווי אויך — צוריקגייענדיק אַהיים. באַשעפטיקט האָט מען אונדז מיט אַלערליי נידעריקסטע און אומווירדיקע „מלאכהס". אַ „שייס־קאָמאַנדאָ" — נאָסן מיסט און מענטשלעכן אָפּפאַל אַרויסגעטראָגן מיט די הענט דווקא ווי אויך יעדן „אָפּטריט" מאַכן ריין... פאַלן וואָשן ביי דייטשן און זייערע אַרויסהעלפער א. ד. ג.; מען האָט אויך אויסגעזוכט פאַר אונדז די שווערסטע ארבעטן — ווי אויסהאַקן ביימער אין וואַלד, האַקן שטיינער, קאַרטאָפל אויסגראָבן

[2] השם ינקום דמו! ווייטער הי״ד.

[3] מערקווירדיק און אינטערעסאַנט: קיינער האָט ניט דערציילט אַזוי. אויך אונדזער דערציילער גיט איבער, וואָס ער האָט געהערט... אַן עלילת־דם אַן צווייפל און אפשר זיינען עס געווען בלויז קלאַנגען. עס איז שווער דערגיין דעם אמת.

און וואָס ניט? טאָמער אָט עמעצער עפּעס בעסערס אויף זיך געטראָגן — האָט מען עס גלייך צוגענומען.

באַלד געקומען זיינען שפּאָגל נייע גזירות; אַ ספּעציעל יידישער אָפּצייכן אין אַלע גלגולים און פאָרמען. ביז געבליבן איז אַ „מגן־דוד" אין געלער פאַרב מיט דער אויפשריפט אינמיטן „יודע". עס איז פאַרווערט געוואָרן צו האַנדלען. סתם אַ קריסט האָט ניט געטאָרט אָפּטרעטן אויפן שוועל פון אַ יידישער שטוב. די געהילף־פּאָליציי האָט געקענט און געמעגט אַלעס טאָן. אַ פּיפּס צו געבן אַלס אויסרוף פון פּראָטעסט, איז ניט געווען פאַר וועמען און צו וועמען.

— האַלב יולי 1941 האָט שוין „גאָט געהאָלפן"... זיינען שוין אָנגעקומען דייטשן אין שטעטעלע, אַ גאַרניזאָן־איינהייט באַזעצט מיט אַ קאָמאַנדע אויפן אָרט; אַ לאַגער אויפגעשטעלט מיט אַ ביסל קליינע דעפּאָ־איינריכטונגען אויסגע־שטאַט, אויף דער קניאַהינין באַן־סטאַציע. ווער עס האָט געמיינט, אַז אפשר וועט אַ ביסל בעסער ווערן האָט נעבעך אַ ביטערן טעות געהאַט. זיי, די דייטשן האָבן אַלע בייזע אימפּראָוויזאַציע־שטיק און שיקאַנען אויף אַ העכערער מדרגה געשטעלט — זיי זיינען זייער אומצופרידן געווען, וואָס רויבעריי, מאָרד־טאַטן און סתם שלאָגן אַ יעדן ייד — זיינען פשוט אומאָרגאַניזירט. זיי האָבן פאַראָרדנט, אַז אַלץ זאָל „בעסער אָרגאַניזירט" ווערן... פון באַרויבטן יידישן ביסל האָב און גוטס, וואָס איז געבליבן נאָך, האָבן נאַציס אַליין געוואָלט געניסן קודם כל און נאַטירלעך פון דאָס בעסטע דווקא. איז דעריבער פריער פון אַלץ פאַרבאָטן געוואָרן „אומאָרגאַניזירט" צו רויבן. אָנשטאָט נאַכטלעכע איבערפאַלן און „פּע! גאָר ניט שיינע" פּאָגראָמען — אָפּענע קאָנפיסקאַציעס און קאָנטריבוציע־אָפּצאָ־לונגען, וועלכע זיינען אפשר אויך ניט אַזוי אָריגינעל און ניי, דאָך אַ חידוש. די קרבנות פון „אָרגאַניזירטן" רויב האָבן אַליין גוטוויליק און אָפּפערווילִיק מחוייב געווען אַלעס צו ברענגען ווי מען האָט פאַרלאַנגט: פון געוויינלעכן ווי אויך בעסערן טיש־באַשטעק און בעט־געצייג ביז אָנצוגן און פוטערוואַרג; פון זילבער און גאָלד־געצייג, צירונג, גאָלד־מטבעות און אַנדערע ווערט־זאַכן איז שוין אָפּגערעדט. כדי שטענדיק זיכער צו זיין, אַז מען זאָל זיי ניט אָפּנאַרן און אַלעס צושטעלן, האָבן זיי פאַראָרדנט צו שאַפן אַ „יודנראַט" אין שטעטל — אַ יידישע פאָרשטייערשאַפט, וועלכע זאָל פאַראַנטוואָרטלעך זיין לגבי די דייטשן פאַר יעדן יידישן יחיד ווי אויך פאַרן גאַנצן יידישן כלל אין שטעטל.

נאָך אַזוי פיל יאָרן איז מיר שוין שווער צו געדענקען, ווער זיינען געווען די „יודנראַט"־מיטגלידער. איצטער זיינען מיר בולט אין זיכרון בלויז די צוויי; כלאַוונע שטיינגאָלד און אליעזר באָטוויניק זק"ל (זכר קדושים לברכה — זק"ל ווייטער). עס איז אָבער מיין הייליקער חוב צו דערמאָנען, אַז זיי צוויי ווי אויך

אַלע אַנדערע „יודנראַט"־מיטגלידער, האָבן זייער טראַגיש־אויפגעצווונגענער מיסיע אויסגעפילט געוויסנספול און פאַראַנטוואָרטלעך — מיט שטאָלצער ערע און שווערער אחריות. זיי האָבן ניט געמסרט קיינעם; קיין שום „אויסקויף־קרבנות" ניט אויסגעליפערט און ניט אויסגעגעבן דעם דייטש. מיט אַלע מיטלען און מעגלעכקייטן אויפגענומען יידן, וועלכע זיינען אַנטלאָפן געוואָרן פון אַנדערע שטעטלעך. טאָג־טעגלעך איז זייער אַרבעט געווען ניט בלויז אַ שטענדיקער קידוש השם, נאָר אויך אַ „קידוש החיים". געזוכט האָבן זיי וואָס מערער יידן אַרויסצורייסן און אָפּראַטעווען פון דער לויערנדער מערדערישער האַנט. קיין ברירה אָפּצוגעבן דער נאָמינירונג און אָפּצוזאָגן זיך פון „מאַנדאַט" איז ניט געווען אין באַטראַכט. יעדן טאָג האָבן זיי זיך מקריב געווען. אַפילו די אַלע אָנגעווענדעטע באַמיאונגען האָבן קיין סך ניט געפּועלט און ניט געהאָלפן האָבן ביטעס, תחנונים און אַלערליי מתנות — איז דאָך קלאָר באַוווּסט, אַז געטון האָבן זיי אַלעס כדי צו ראַטעווען. די פּלענער פון אויסמאָרדן אונדז און חרוב מאַכן, זיינען אָבער שוין לאַנג צוגעגרייט געווען... אַלע יידן אין שטעטל ווי אויך מיטגלידער פון „יודנראַט" האָבן דערפון ניט געוווּסט. אומזיסט געווען זיינען באַמיאונגען אָפּצוראַטעווען, ווייל ניט צו ענדערן איז געווען דער גזר־דין. קענען דעריבער די נשמות פון כלאַוונע שטיינגאָלד, אליעזר באָטווינ־יק און זייערע חברים שטאָלץ זיין — שטייענדיק פאַרן נאַציאָנאַלן „כסא הכבוד", פון משפטנדיקער יידישער געשיכטע, וואָס איז רייך און פול מיט אומאויפהערלעכע רייען פון פאַרפייניקטע מאַרטירער־העלדן און קדושים. געטריי און אי־בערגעבן זיינען זיי דורך דעם „נסיון" און ניט נכשל געוואָרן אויף איין מינוט... כבוד שבתפארת זייער אומפאַרגעסלעכן אָנדענק!

„איוב־בשורות" פון אַרום

טעג נאָך טעג זיינען פאַרלאָפן; פאַרגאַנגען זיינען שוין וואָכן און חדשים, „ימים נוראים" ווי אויך סוכות־טעג — מיט אַ גאָר אומעטיקן „שמחת־תורה" זיינען שוין לאַנג אַדורך. צו ענדע איז דערלאָפן דאָס יאָר 1941 און געווען זיינען מיר שוין אינמיטן ווינטער פון 1942. עס איז מיר באַזונדער גאָר שווער רעקאָנ־סטרואירן און אויפשטעלן אין זכרון. אַלץ וואָס מיר דורכגעלעבט האָבן טאָג ביי טאָג און נאַכט איין, נאַכט אויס. איך וועל נאָר דייטלעך באַטאָנען איינס און איינס: אין משך פון גאַנצן אויבנדערמאָנטן צייט־אָפּשניט, האָבן אונדז ניט נאָכגעלאָזט די ידיעות, וועלכע געגעבערט האָבן, געבויערט און בלוטיק געלעכערט אונדזערע געהירן — ידיעות וועגן אימהדיקע גרויל־האַפטע טאַטן אויף יידן אויפן גאַנצן ברייט פון „ווילענשצינע" — אין מאָלאָדעטשנע און אויך נאָענטער צו אונדז.

פיינלעך ממש איז עס געווען צו פילן, זען און וויסן ווי אויך צוגעוויינען זיך צו פאַקטן, וועלכע לאָזן זיך ניט מער אָפּלייקענען און פאַרניינען. דיינע קריסטלעכע שכנים, וואָס ביז נעכטן און היינט ממש האָסטו מיט זיי גוט געלעבט און באַפריינדעט — זוכן דייך „רעה״, דיין סוף. „יורש״ זיין ווילן זיי דיר ביי דיין לעבן און זוכן מיט אַלע וועגן און מיטלען דיר אומצוברענגען. אָט איז דער אַלטער לעשצינסקי — דער „שבת־גוי״, וואָס האָט יידיש גערעדט און ליב געהאַט אין יעדער יידיש הויז חלה און „יידישע פיש״ צו עסן — דווקא ער איז געוואָרן אונדז אַלע דער גרעסטער „דם־שונא״ אָן פאַרוואָס און פאַרוועך. דער יונגער לעשצינסקי, פיל נאָך מערער; נאָך אין פוילישער צייט אַן „אָזאַניעץ״, אַ פאַרביסענער יידן־פיינט!...

עס איז געווען אַ טאָג אין צוואַנציקער טעג פון מערץ 1942 — פורים־צייט אָדער ריכטיקער געזאָגט, בין פורים לפסח תש״ב — איז פון שטוב צו שטוב דערגאַנגען די שרעקלעכע „איוב־בשורה״, אַז אין דאַלהינעוו איז פאָרגעקומען אַ זייער גרויזאַמע שחיטה.[4] ביי אַ 1500 יידן האָבן רוצחים האַלבלעבעדיקערהייט פאַרברענט. פאָרשטייער פון קריוויטשער „יודנראַט״ — כלאַוונע שטיינגאָלד און כ׳געדענק שוין ניט ווער נאָך, געקומען זיינען צו מיר מיט אַ פאָרשלאַג, איך זאָל מיט זיי צוזאַמען אַריין צום יונגן שימאַשקעוויטשן, וועלכער איז ניט לאַנג נאָמינירט געוואָרן דורך דער דייטשער מאַכט אַלס נייער ציוויל־פאַרוואַלטער פונעם שטעטל, כדי פרוון אויסצוגעפינען און דערוויסן זיך, וואָס איז פאָרגעקומען אין אונדזער שכנותדיקן שטעטל?

מיט דער שימאַשקעוויטש־פאַמיליע און מיט זיין פאָטער איבערהויפּט בין איך אויפגעטראָגן געווען זייער און אין גאָר גוטע שכנותדיק־פריינטלעכע באַציאונגען, נאָך פון פוילישע צייטן און אַפילו אויך אונטער די נאַציס. ניט איינמאָל האָט אונדז דער אַלטער שימאַשקעוויטש געהאָלפן צו באַזאָרגן כשרן פלייש פאַר אונדז און אַנדערע יידן אין שטעטל — ניט פאַר „עולם הבא״ חלילה... איך — דער שרייבער פון די דאָזיקע קאַפּיטלען — מיט לייזער באָטוויניק זק״ל (זכר קדוש לברכה) און מיט הערצל צוקערמאַן, יבדל לחיים ארוכים, פלעגן שוין ווי עס איז אין געהיים איינקויפן אַ בהמה און אַוועקפירן צו אים אין שטאַל. אין דער זעלבער נאַכט פלעגן מיר קומען מיטן שוחט צוזאַמען שעכטן עס און געווען איז כשר פלייש. געוווסט פון דעם אַפילו האָט אויך דער יונגער שימאַשקעוויטש (וועגן וועמען עס ווערט גערעדט). נישט איינמאָל האָט פּאַסירט, אַז קומענדיק צום טאַטן, האָט ער אונדז געטראָפן ביי דער מלאכה. שטענדיק

[4] אונדזער דערציילער מיינט זיכער דער גרויסער דאַלהינעווער שחיטה פון צוועלפטן (צי זיבעצנטן) מערץ 1942.

פלעגט ער שפּאַסן ביי דעם וואָרענענדיק — אַז ער וועט אונדז אַמאָל צוזאַמען מיטן טאַטן זיינעם — איבערגעבן דער „געסטאַפּאָ".

„יודנראַט"-מיטגלידער, וועלכע געקומען זיינען צו מיר געמיינט האָבן דע־ריבער, אַז דורך מיינע גוטע באַציאונגען מיט דער משפּחה, געלינגען וועט אונדז צו דערוויסן זיך ווי האלט עס אין אַלגעמיין און וואָס איז פאָרגעקומען פּורים אין ווילייקע: — צי האָבן זיך טאַקע אָפּגעשפּילט די טראַגישע שחיטות אין נייקע, רעטשקע און וויאַזין? עס איז שווער געווען צו גלויבן, אַז די אַלע ידיעות זיינען אמתע ווירקלעכקייט; אין האַרצן האָט נאָך שוואַך געטיאָכקעט אַ פּונק פון גלויבן, אַז עס איז בלויז אַ גוזמא פון בייזע צינגער... און געוויס האָבן מיר וויסן געוואָלט, וואָס איז ווירקלעך געשען אין צו אונדז גאָר נאָענטן דאַלהי־נעוו? — מיר זיינען, פאַרשטענדלעך גלייך אַוועק צו אים; מיר זיינען אויך אַריין צו אים אין שטוב. ליידער און צום גרויס באַדויערן, איז די ידיעה וועגן דאַלהינעוו אמת געווען; ממילא זיינען אמת, אויך אַלע פריער אָנגעקומענע ידיעות...

געפונען האָבן מיר אים שיכור און מלא־שמחה; די באַשטעטיקונג פון דער טרויעריקער ידיעה, אין פאָרעם, וועלכער ער האָט איבערגעגעבן, פאַר־גליווערט האָט אונדזערע גלידער... מיט איין בליק בלויז אַרומגעכאַפּט האָבן שוין אונדזערע אויגן וואָס פאַר אַ יידיש האָב און גוטס ער האָט פון דאָרט מיט־געבראַכט... דערציילט האָט ער אונדז אָן קיין שום וואַקלענישן און צוריק־געהאַלטנקייט, דאָס דאַלהינעווער יידן זיינען געגאַנגען צו דער שרפנדיקער שחיטה אין טלית און תפילין אָנגעטון. „אָבער דאָס האָט אויך ניט געהאָלפן", האָט ער צוגעגעבן מיט גיפטיקן שפּאַס, אָפּגעלאכט האָט ער פון אונדז, ווייל „אַפילו גאָט אַליין האָט זיך ניט געוואָלט איינשטעלן פאַר יידן זיינע; אויך ער איז שטענדיק מיט די שטאַרקע און ניט מיט פרומע, וועלכע זיינען שוואַך... אומגעקומען זיינען אַלע, וועלכע מען פאַרהאַלטן האָט... לעבן געבליבן זיינען בלויז די, וואָס האָבן באַוויזן צו באַהאַלטן זיך ווי מייז אין לעכער. אָבער אויך זיי וועט מען געפינען; קומען וועט נאָך זייער צייט"... אַזוי האָט ער מיט אונדז גערעדט און פאַרשטאַנען האָבן מיר שוין, אַז עס איז ניט מערער צו רעדן מיט אים און צו אונטערהאַנדלען. אַהיים מוז מען אַוועק; גרייטן „סכראָנען" און „מאַלינעס", ווו מען זאָל זיך קענען באַהאַלטן אין פאַל, ווען אומדערוואַרטער־הייט וועט וואָס געשען... מיט הערצער צעבראָכענע און צערירטע געמיטער זיינען מיר אַוועק אַהיים.

מיין וויניקייט צוזאַמען מיט מיין שוואָגער יהושוע בונימאָוויטש (וואָס לעבט היינט אין ישראל) און פלימעניק האָבן פלייסיק געאַרבעט צוצוגרייטן אַ באַהעלטעניש אין קראָם ביי מיר אונטערן פוסבאָדן. אפשר וועלן מיר בעת־צרה

דאָרט אַריין אָפּוואַרטן „עד יעבור זעם״; אפשר וועלן מיר ניצול ווערן און קומען וועט נאָכדעם די ישועה — און אפשר געלינגען וועט אונדז לעבן צו בלייבן... ניט לאַנג האָט עס גענומען שוין. אויך אויף אונדזער היימשטעטל געוואַרט האָט שוין גרייט די פולע „כוס התרעלה״, מיט בלוטיקע טעג.

— ערב פסח צי אַ טאָג פריער — אַרויסגעפירט האָט מען אונדזער גוטן, פול מיט „אהבת־ישראל״ און „אהבת־אדם״ ר׳ מלכיאל פּרצי, לעצטער רב פון אונדזער היימשטעטל מיט זיין פרוי און קינדער (דריי בילד־שיינע בליענד־וואַקסנדע בלומען!) ווי אויך זיין שוועגערין חנה (זוט) קאַצאָוויטש (אונדזער ר׳ ישעיהס פרוי) מיט פיר שיינע קינדער און אַן אַ פּאַרוואָס און פאַרוואָן, אַלעמען דערשאָסן מיט אַ טאָג שפּעטער. זאָל דער אַלמעכטיקסטער פון אויבן נוקם זיין זייער אומשולדיק־זידנדן בלוט, פאַר זייער איינציקן חטא: — יידן זיינען זיי געווען!

אָט דער בלוטיק־טרויעריקער טאָג האָט שוין געדינט אונדז אַלס אַנזאָגער;— אָט, אָט מיט ריזיקע טריט דערנענטערט זיך אונדזער ענדגילטיקער סוף... דעם טאָג נאָך געטריבן האָט מען אַ צען יידן בערך — צווישן זיי אויך מיין שוואָגער יהושוע (פּונקט א מנין!), וועלכע מען האָט צונויפגעטריבן נאָך פון פריער, כדי צו באַערדיקן אונדזערע קדושים (דאָרט אויפן אָרט, ווו מען האָט זיי מיט אייניקע קריסטן און אַ פּאָר ציגיינער אַלס „קאָמוניסטן״ דערשאָסן). אַפילו ניט ברענגען צו קבר ישראל...[5] אַזוי האָבן נאַציִשע רוצחים און זייערע שטעטלשע סאַטעליטן, ימח שמם וזכר זכרם! אָפּגעהיט דער הויכער מענטשלעכער פליכט פון „חסד של אמת״...

דאָס שטעטל גוססט

דער אומגליקלעכסטער טאָג פון אַלע טעג אונדזערע! — י״א איר תש״ב, דינסטיק, 28־טער אַפּריל איז שוין געקומען און אָנגעזעצט זיך אויף אונדז. פאַרגעקומען איז די ערשטע מאַסן־שחיטה אין אונדזער ליבן היימשטעטעלע. גאָר פרי האָט מען שוין מערקן געקענט, אַז עפּעס אומגעווייןלעך טוט זיך אָפּשפּילן; נעכטן פאַרנאַכט, האָב איך שוין פיל אָנגעפּאַרענע ס. ס. „זאָנדער־גרופּן״ מיט „טויט־שאַרבנס״ אויף היטלען און אָרעמס זייערע געזען, דייטשע זשאַנדאַרן, געהילף־פּאָליציי־מאַנשאַפטן, אָנגעפּאַרענע ווי אויך שטעטלשע. איך ווייס ניט ווי אַנדערע האָבן עס אויפגעפּאַסט; איך, על כל פנים, האָב מיך שוין שטאַרק געשראָקן, אַז עפּעס מוראדיק גרויזאַם וועט געשען... דאָך האָב איך מיר

---

[5] אין דעם פּרט איז זיך טועה אונדזער דערציילער: לויט ווי אַנדערע דערציילן, זיינען אָט די אַלע באַערדיקט געוואָרן אויפן קאַטוילישן „צמענטאַזש״.

געגרייט אַוועקצוגיין אין פּאַקוטש אויף אַרבעט, ווו איך בין צוגעטיילט געווען פון „יודנראַט" מיט אַ גרעסערער גרופּע פון היימישע יידן. דערהערט האָב איך פּלוצים און געשפּירט אַ טומל ,וואָס איז אַלץ מערער און מערער גרעסער געוואָרן. גלייך האָב איך אַלאַרמירט מיינע שטוביקע, ווי אויך דעם שוואָגער מיט זיינע בני־משפּחה און אויפגעפּאָדערט מען זאָל תיכף אַראָפּגיין אין דער צוגעגרייטער „מאַלינע" — אונטערן פּאָל אין אונדזער קראָם ווי אויבנדערמאָנט — צו באַהאַלטן זיך דאָרט. (די „מאַלינע" אונדזערע געצויגן האָט זיך שמאָל ביזן „קאַטוך" אונטערן איווּן פון מיין שוואָגער יהושועס שטוב). וואָס טיפער האָבן מיר זיך אַראָפּגעלאָזן אין שטיקנדן „סכראָן" — מורא האָבנדיק אַפילו דעם קאָפּ אַרויסצושטעקן. וואָס האָט זיך אין שטעטל געטון, האָבן מיר קיינער קיין אנונג געהאַט. אמת, דער טומל אַרום ווי אויך ראַשע באַוועגונגען אויבן איבער אונדז, האָבן ניט אויפגעהערט; זידלערייען, געשרייען, באַפעלן אין דייטש, פּויליש און ווייסרוסיש — —האָבן זיך געטראָגן איבער אונדז. אַ צייט לאַנג געהערט האָבן מיר טופּערייען פון שטיוול און פאַרשנעלערטע טריט פון מענטשן געטריבענע ערגעץ ווו צו אַ געוויסן „אַהין"... פון צייט צו צייט דערטראָגן האָבן זיך צו אונדז געוואַלדן און הילפרופן, תחנונים און געוויין פון פרויען — מאַמעס פון קינדער און שרעק־געשרייען פון עופעלעך, וועלכע האָבן זיך אַלץ מערער און מערער דערווייטערט. איצטער געהערט האָבן מיר אויך קלאָר געקנאַלן פון שיסעריי, וואָס האָבן אַ צייט לאַנג זיך הערן געלאָזט און אָפּגעקלונגען... די אימה, אַ גרויסע מיט טויזנט פּיס איז איבער אונדז געקראָכן מיט אַ שטיקנדן גערוך... מיט אַ קאַלטן שווייס, אַ גערדיכטן און גוט נאַסן, זיינען מיר אָפּגעגאַנגען — געוואָרגן האָט די שטיקנדע אונטערערדישע לופט און מיר האַלב־זיצנדיק, האַלב־ליגנדיק, האָבן שוין אָטעמען ניט געקענט... ניט געקוקט אויף דער סכנה האָבן מיר זיך פונאַנדערטיילן געמוזט; אין דער „מאַלינע" געבליבן זיינען יהושוע מיט זיינע צוויי קינדער. איך און מיינע צוויי טעכטער האָבן שנעל אויפן בוידעם אַרויפגעלאָפן — ווו געזעסן זיינען שוין פון פריער מיין ווייב און מיין שוועגערין יהושועס פרוי — חנה, עליה השלום. ווידער געזעסן איז מען, יעדער אין זיין ווינקל, אויסגעגעבן אויף הפקר דער אומגעהויערער שרעק אין דער פּלוצלונגער מוראדיקער טויט־שטילקייט — גערעדט האָט יעדער מיט זיין נשמה אַליין; עס וועט שוין מער ניט בלייבן קיינער, בלויז מיר פאַרשטעקטע... לויערט אויך אַרום אַ טויט אויף אונדז, אויך אונדז וועט ער געפינען. וועט נאָך גאָט אונדז אַנטקעגנקומען און אַראָפּנעמען פון דער בלוטיקער עקדה? — אַזוי האָט אונדזער שמערצהאַפט־געליטענע פאַנטאַזיע געבויערט און גערעגבערט אונדזער גאַנצער מהות. דאָס שרעקלעכסטע וואָס פאַסירט און פאַרגאַנגען, ווער און וואָס איז נאָך פאַרבליבן האָבן

מיר ערשט שפּעטער געוווּסט — אויף מאָרגן, נאָך אַלעמען, געהערט האָבן מיר (און אויך געזען מיט אונדזערע קערפּערלעכע לייב־אויגן און אויך גייסטיקע...

פאַרלויפיק איז מען אָבער אַזוי „פאַרשטעקט" און געשטיקט געבליבן אין פאַרלויף פון שעהן. אַוועק איז דער טאָג שוין, אַדורך איז שוין אויך די נאַכט און מיר האָבן נאָך מורא געהאַט אַ ריר צו טאָן זיך. עס איז דערווייל שוין ליכטיק געוואָרן אַ ביסל, מען האָט שוין גוט געקענט אַ קוק געבן, מיט אַ בליק אַרומנעמען, וואָס אָפּגעטאָן מען האָט מיט אונדז אין די הייזער. אויפן בוידעם ווו געזעסן זיינען מיר, האָב איך מיר דורך שפּאַרונעס צוגעקוקט און צוגעזען אויפן מער ניטאיקן היימשטעטל. אין דער שווערער שטילקייט אַרום, געזען האָב איך ווי די שענסטע און אָנגעזעענסטע קריסטלעכע בעלי־בתים אין שטעטל געניסן אויך פון רויב... אויך זיי געשלעפּט האָבן מיט וועגענער, אויף די פּלייצעס און אין די הענט געטראָגן יידישן האָב פון ליידיקע, ניט מער באַזעצטע הייזער... אונדזער היימשטעטל — אָך און ווי צו אונדז אַלעמען! עס עקזיסטירט שוין ניט מער דאָס באַליבט יידיש קריוויטש — עס האָט שוין געגוסטט — צאַפּלענדיק אין לעצטע פאַרן טויט קאָנוווּלסן.

ווי שאָטנס פון גאָר אַן אַנדער וועלט־פּלאַנעט, האָבן מיר — עטלעכע צענדליק לעבן געבליבענע יידן נאָך דער שרעקלעכער הריגה, אויסגעזען. די שרעקלעך־אומגעהויערע גרויל לאָזט מיך אויך איצטער ניט אָפּ... אַז איך הויב מיר אָן צו דערמאָנען בלויז, וואָס דערציילט האָט מען — ווי אַזוי און וואָס איז געווען, ווי אַזוי אָפּגעשפּילט האָט זיך אונדזער אומברחמנותדיקער „יום הדין" — דער גורל־שווערער טאָג אין קריוויטש, נעמט מיר אַדורך אַ שוידער; איך ווער געריירט אינגאַנצן, ס'פאַלגן מיר ניט מער מיינע געדאַנקען און ציטערנדיקע הענט מיינע וואַרפן אַראָפּ די פּען... אפשר וועלן אַנדערע אַ בעסערער און מערער אויספירלעכער עדות (ווי מיינע) אויפגעבן אויף די שפּאַלטן פון אונדזער „נר־תמיד".

— אַזוי געקומען איז די ענדע אָן אַ „טראָפּ" און אָן אַן „אתנחתא" — אַ „סוף פסוק". עס איז געשען — און פאַרטיק! דער גרעסטער טייל פון יידן אין שטעטל איז שוין ניט מער געווען. דערשאָסן אָדער נאָך לעבעדיק פאַרברענט, זיינען זיי ליגן געבליבן אין גרויסן שטום־שרייענדן „ברודער־קבר" אויפן ווי־האַן — ניט ווייט פון „קוטלאַנקע" — ווו רוצחישע הענט האָבן זיי אומגע־בראַכט. זיי האָבן שוין גאָרניט באַדאַרפט... מיר — אַ רעשטל יידן פון דער מאַסן־שחיטה אַנטוויכן, פון די באַהעלטענישן אַרויסגעקראָכן, געמוזט האָבן ווייטער שפּילן אַ בלוטיקן שפּיל — אומווירדיק פאָרזעצן דאָס נישטיק לעבן. אַלץ להכעיס, האָט יעדער געוואָלט איבערלעבן די שונאים. דויערהאַפט און

עקשנותדיק אַנדערע צייטן דערלעבן, כדי אַלעס צו דערציילן — פון גלייכגיל־טיקייט אויפוועקן דער אינדיפערענט־פרעמדער וועלט, צעטרייסלען שווייגנדע הימלען און גאָט אַליין — אל נקמות! זאָל אַרויס און אויפווייזן, אַז ניט מיט „שטאַרקע״ שטייט ער אויף, ניט מיט רוצחים!... און אפשר האָט יעדער אין האַרץ ביי זיך געטרוימט, זוכה זיין צו דערוואַרטן דער פון גרויל פאַרפרוי־רענער נשמה און כאַטש אַ ביסעלע דערקוויקן זיך מיט שונאים־בלוט, אַ שטיק נקמה אָן די רוצחים! ווער ווייס, ווער קען עס וויסן?...

מענדל ראַבינאָוויטש און משפחה

ס'איז קלאָר געווען פאַר מיר אָן אַ שום ספק־ספיקא, אַז אין שטעטעלע וועט מען שוין מער ניט זיכער זיין מיטן לעבן. טויט געלויערט האָט אויף יעדן שריט און טריט. מען דאַרף וואָס שנעלער אַוועק! אַנטרינען — אַ ווו. די פיס וועלן נאָר דערפירן, אַ ווו אויגן וועלן אָנווייזן און טראָגן... גיי לויף אָבער, אַז קיין שום האָריזאָנטן לאָזן זיך ניט מערקן. איך, ווי אויך מיין פרוי, זיינען שוין יענע טעג געווען לאַנג־לאַנג אַדורך די צייטן פון אַ לייכט באַוועגנדע משפחה. לאָזן זיך צוזאַמען אין וועג אַריין און סתם לויפן איז ניט מעגלעך געווען ווי אויך אַ געפאַר אַ גרויסע. מען האָט באַדאַרפט פריער אַ וועג זוכן, ווי אַזוי אַ מקום־מקלט צו באַזאָרגן. כ'דאַרף אויך צוגעבן, אַז אויף מיר איז געלעגן נאָך אַ שווערער עול: פאַרזיכערן און אָפּראַטעווען מיין עלטערע טאָכטער רבקה, וואָס איז שוין באַלד רייף געווען צו דער טראַדיציאָנעל־יידישער ברכה: „הרי את״... ווי נאַאיוו און פרעך! מיר האָבן נאָך געגנוג העזה און חוצפה געהאַט, אויף נחת

פון קינדער צו האָפן... אָט די אַלע אָנגעלעגנהייטן און באַדינגונגען האָבן באַ־לאַסטעט און באַדריקט מיין געוויסן. איך האָב באַשלאָסן דעריבער, אַז ראשית חכמה וועט זיין רבקהן אַוועקפירן און איינאָרדענען אויף אַן אָרט, ווו זי זאָל זיך באַהאַלטן אין פאַל פון אַ סכנה. איך בין אַוועק צו אַ גוט באַקאַנטן קריסט אין אלזוטקע — אַ דאַרף ניט קיין סך ווייט פון אונדז — און מיט תחנונונים, מיט טרערנדע אויגן געבעטן אים, ער זאָל די טאָכטער נעמען צו דער אַרבעט און האַלטן איר ביי אים. איך האָב אים אויך אַ צענרובלדיקער גאָלד־מטבע אין האַנט געגעבן, וואָס האָט אים גיכער און שטאַרקער איבערצייגט ווי מיינע טרערן און תחנונים. ער איז אויף דעם איינגעגאַנגען; ער האָט אַרויסגענומען פאַר איר דעם „גואל", דעם „אויסלייזנדן אַרבעט־שיין" און איך האָב די טאָכטער (נאָך אַ רירנדער געזעגענונג־סצענע אין שטוב פון דער מאַמען און שוועסטער) צו אים אַוועקגעפירט. איז דאָך גוט נעמלעך, ניט אַזוי?? אָבער ניין, מיינע פריינט! דער „געבענטשטער" יידישער גורל פון „להרוג ולאבד"... האָט איר אויך דאָרט ניט אויסגעמיטן און געטראָפן. די חיהשע נאָכשלעפּער פון נאַצישער „סטרא אחרא" האָבן איר דאָרט אויך געפונען. ווי מיר האָבן זיך אַ צייט נאָכדעם דערוווּסט — האָט איר אַ געהילף־פּאָליציאַנט אַ דאָרפישער מיט עטלעכע מאַנאַטן שפּעטער דערשאָסן... אַזוי און אַזוי: „אין רחמים בדין!"...

איז דען געבליבן נאָך צו רעדן, אויפווייזן? דער אויבנדערמאָנטער פאַקט אַליין קען דינען אַלס אילוסטראַציע — ווי שווער, האָפענונגלאָז און אוממעגלעך איז געווען סתם צו לויפן... וואָס טוט מען ניט אָבער, כדי צו ראַטעווען דאָס נאַקעטע לעבן, — ריזיקירט מען... שטעלט מען אַלץ אויפן בלינדן צופאַל; אָדער אַ מת אָדער אַ נס! און טראָץ אַלע סכנות לויפט מען. איך בין שוין אויך דערקומען צו דער לאַגע, אַז איך האָב שוין ניט געקענט זיצן בלייבן אויף אַן אָרט; געוווּסט האָב איך, אַז עס איז שוין ניט מער צו וואַרטן... נאָך אַ האַרצלעכערנדן ישוב־הדעת מיט דער פרוי און טעכטערל, בין איך אַליין אויך אַוועק.

אויף וועגן נע־ונד

— איך בין פון שטעטל אַוועק קיין דעניסעווע (אַ דערפל) צו אַ געוויסן קריסט, מיט וועמען איך בין באַקאַנט געווען אין אַ געוויסער מאָס פון ווען ניט איז. געמיינט האָב איך, אַז אָט דער לאָטקאָ, וועלכער איז ניט לאַנג באַשטימט געוואָרן אַלס „סאָלטיס" פונעם דאָרף, וועט אַ דאַנק מיין „גאָלד־אונטערשמי־רעכץ", באַזאָרגן מיר מיט אַן „אַרבעט־שיין" און מיך צונעמען צו דער אַרבעט. אפשר וועל איך נאָכדעם קענען אויך פאַר מיין פרוי און טאָכטער עפּעס טון. איך האָב אים באמת אַוועקגעגעבן 25 רובל גאָלד און ער האָט שנעל פאַר מיר

אַרויסגענומען אַן „אַרבעט־שיין", אַרגומענטירנדיק, אַז ער מוז מיר דרינגענד האָבן כדי צו פיטערן זיינע חזירים. כ'האָב שוין גלויבן געוואָלט, אַז עס איז מיר געלונגען. אָבער אַ „מענטש טראַכט און גאָט לאַכט"... בלויז דריי טעג בין איך ביי אים אָפּגעווען און שוין איז ער געקומען חרטה האָבנדיק אויף דער דורכגעפירטער טראַנזאַקציע בלייבנדיק אַן „אוחז ביד"... ער האָט מיר אָפן דערקלערט: אַז איך קען ביי אים ניט מער פאַרבלייבן, ווייל דער וויטריסקער דאָרף־לערער האָט אים אויסגעגעבן ביי דער מאַכט, זאָגנדיק, אַז ער באַהאַלט יידן ביי זיך אינדערהיים. ער האָט גאָר שטאַרק מורא דערפאַר. אויף מיין פאַרלאנג, ער זאָל מיר צוריקגעבן מיין גאָלד, געענטפערט האָט ער, אז ס'איז באהאלטן ביי אים און ער קען איצטער ניט אַרויסנעמען. ער וועט מיר צוריקגעבן אַן אַנדערש מאָל... איך בין געבליבן ביי אים נאָך אַ מעת־לעת — ניט שלאָפנדיק שוין אין שטוב זיינער — אין שייער אויף היי־פּלאַכטעס און צווישן זיי האָב איך מיר אויסבאַהאַלטן. וועגן גאָלד האָט ער קיינמאָל ניט אָפּגעלייקנט און קיינמאָל ניט צוריקגעגעבן.

ליגנדיק אין דער נאַכט אין שייער אויפן היי האָבן אויערן מיינע אויפגעכאַפּט פלוצים אַ גאַנץ זאַנפטן און שטילן שמועס (אין דער נאָענטשאַפט) אויף יידיש „מאַמע־לשון". איך האָב מיר שנעל אַ ריס געטאָן פון מיין געלעגער און אַרויס אין דרויסן. פאַרגאַפּט בין איך אויפן אָרט געבליבן; אָנגעקומען זיינען מיר אַנטקעגן ירמיה שולמאַן און זלמן קאַצאָוויטש מיט זיין שוועסטער זלאַטע. ניט פריילעך איז געווען אונדזער באַגעגעניש; זיי האָבן מיר קורצלעך איבערגעגעבן לעצטע ידיעות פון היימשטעטל; עס איז ניט בעסער געוואָרן, צוגעקומען זיינען נאָך קרבנות. לויט זייער מיינונג — איז שוין דאָרט „נעילה"... ס'האַלט שוין ביי פולשטענדיקער ליקווידאַציע; עס איז נאָר אַ פראַגע פון טעג... אַנטוויכן צוליב דעם פון דאָרט באַשלאָסן האָבן זיי קיין סוויר אין געטאָ אַוועקגיין — ווו עס איז דערווייל רואיק; — אפשר וועט זיך נאָכדעם איינגעבן אַהין צו ברענגען אויך אונדזערע משפחות. זיי האָבן מיר צוגערעדט, כ'זאָל מיט זיי אַוועק. מיר זיינען אָן קיין שהיות אַוועק אַהין טאַקע. באמת איז נאָך רואיק געווען דאָרט. אָבער אונדז נעבעך האָט עס אַ סך ניט געהאָלפן; אַלס פרעמדע ניי־צוגעקומענע פון אויסן און ניט איינגעשריבן אין בוך, האָבן מיר דאָרט ניט געקענט פאַרבלייבן. איינגעשריבן ווערן אָן אַ באַשטעטיקונג פון דייטשן געביט־קאָמענדאַנט איז געפערלעך געווען פאַר אונדז אַליין ווי אויך פאַרן „יודנראט". עס האָט אונדז אָבער אָפּגעגליקט דאָסמאָל; צופעליק (און אפשר שטעקט אין דעם די האַנט פון דער אויבערשטער השגחה?) האָט אין סוויר שוין יאָרנלאַנג געלעבט ר' יצחק טרויץ — אַ שוואָגער פון ווירדיקן קריוויטשער יידן ר' יעקב קאצאָוויטש און א פעטער פון זלמן מיט זלאטען — אַ

טייערער הייסער ייד! ווערט איז ער, מען זאָל אַ סך וועגן אים דערציילן, מען זאָל זיין נאָמען דערמאָנען אין יזכור־ביכער, ווייל אויפגעטון האָט ער זייער פיל. ער האָט זיך טאַקע איינגעשטעלט פאַר אונדז דאָרט. זיין וואָרט איז אומעטום געווען אָנגענומען ביי יידן, ביים „יודנראַט", ווי אויך ביי קריסטן אין שטעטל און גאַנצן אַרום. געהאַט האָט ער אַ „וועלט" מיט באַקאַנטע פּאָליאַקן ווי ווייסרוסן און צווישן אַנדערע — דער אָלשעווער „פּריץ", אַ פּוילישער — אַן אייגנטימער פון אַ הויף מיט אַ גוט אַ גרויסן, ניט ווייט פון סוויר.

אַ דאַנק דער שתדלנות און דער אינטענסיווער אינטערווענץ פון ר' יצחק[6] און זיינע באַמיאונגען האָט מען אונדז אַוועקגעשיקט קיין אָלשעווע. דער גוטבאַזיצער — אַ גאָר ערלעכער מאַן און אויסעראָרדנטלעך גוטער מענטש (ליידער איז זיין נאָמען מיר אין זכרון ניט געבליבן) האָט אונדז אויפגענומען און גלייך איינגעאָרדנט צו דער אַרבעט. די באַציאונג צו אונדז איז גוט געווען און מענטשלעך קאָרעקט. מיר האָבן זיך גענומען צו דער אַרבעט און פלייסיק אָן פראַגן אויסגעפירט און געטאָן אַלץ, וואָס מען האָט געהייסן. אַדורך זיינען שוין עטלעכע וואָכן; מען האָט גענומען פּלאַנירן אויף וועלכן אופן אַריבערנעמען די משפחות. ירמיה שולמאַן האָט שוין געהאַט אַריבערגענומען זיין שוועסטער סאָניע אַלפּעראָוויטש (איר מאַן שלום איז געווען פון די ערשטע קרבנות נאָך דער גרויסער שחיטה) מיט איר גאָר שיינער טאָכטערל — אַ קליין מיידעלע ווי אויך זייער מאַמען. אויף מיינע שטוביקע איז שוין אויך געקומען די צייט צו זאָרגן ווי אַזוי צו רעאַליזירן דעם פּלאַן. עס איז שוין אַלעס גרייט געווען כמעט — איז נאַ דיר פּונקט! — פּלוצים האָט דער „פּריץ" באַקומען אַ פאַראָרדענונג פון געביט־קאָמענדאַנט, וואָס שנעלער איבערשיקן אונדז אין קאָבילניקער געטאָ — אַ שטעטל אין מיאַדלער ראַיאָן. עס האָבן שוין ניט געהאָלפן קיין שום אינטערווענצן פון ר' יצחקן און קיין שום אַרגומענטן פון גוטבאַזיצער, אַז ער ברויך אונדז צו דער אַרבעט. מיר האָבן געמוזט אַוועק אַהין — אַזוי בין איך שוין ווידער געבליבן אַליין; אַוועק זיינען די איינציקע ניט שלעכטע חדשים פונעם זיין צוזאַמען מיט מיינע בני־עיר. האָב איך מיר דען פאָרשטעלן געקענט, אַז איך וועל שוין די אַלע ניט מערער זען, אַז זיי וועלן מיט אַ רויך פאַרגיין? איז ווו איז דער גוטער ר' יצחק מיט זיין שתדלנות פאַרן „פּדיון שבויים", וואָס האָט ניט דורכגעלאָזן קיינמאָל אָט די מצווה?

[6] ר' יצחק טרויץ לעבט אין ישראל היינט. זיין זון — אַן אָנגעזעענער דאָקטאָר איז באַשעפטיקט אין איינעם פון גרויסע חשובסטע ישראל־שפּיטאָלן — ער האָט זיין שטודיום און פּראַקטיק געמאַכט שוין נאָך זייער עליה. מען דאַרף אויך באַמערקן, אַז אַ דאַנק די באַמיאונגען און השתדלותן פון ר' יצחק זיינען נאָך פיל יידן געראַטעוועט געוואָרן. ווי עס ווערט דערציילט, האָט אויך די חנה אַקסלראָד פון קריוויטש זיך געראַטעוועט אויף דעם אופן און ביז היינט געבליבן זייער משפּחה־פריינט.

...אויך פאַרן פלימעניק זיינעם, פאַר זלמנען, אָפּצוראַטעווען, האָט ער נעבעך גאָרניט געקענט טון... צוגענומען האָט מען אים פון אונדז גלייך אין שזעזמער[7] לאַגער און ר׳ יצחקס אויגן געקוקט האָבן און געוויטיקט האָט זיין האַרץ.

— אַזוי איז געווען אונדזער ענדע מיט אָלשעווע; געשיקט געוואָרן אין קאָבילניקער געטאָ זיינען — זלאַטע קאַצאָוויטש (אויך איר, זיין פלימעניצע, האָט ר׳ יצחק ניט געקענט פאַרלייכטערן). ירמיה שולמאַן מיט דער שוועסטער זיינער און קליינער פלימעניצע ווי אויך זייער מוטער רייזל און מיין ווייניקייט. קומענדיק אויפן אָרט, האָבן מיר געזען שוין וואַרטנדיקע לאַסט־אויטאָמאָבילן אויף ניי־אָנגעקומענע. מיר אַליין האָט מען גלייך צוגענומען פון מיינע חברה „בני־עיר". געזונטע פעסט־געבויטע מענער, וועלכע זיינען אויפן מאָמענט געווען אָן זייערע בני־משפחה, האָט מען אויפגעזאַמלט און געשיקט אין ווילנע. אַזוי ווי איך בין אַליין געווען און ניט קיין שוואַכער מאַן, האָט מען מיך אויך אַוועקגעפירט אין ווילנע. אין מיינע ערגסטע בייזע חלומות האָב איך מיר ניט געריכט, אַז אָט די אַלע שטעטלשע (אַ חוץ ירמיה ש.), מיט וועמען איך האָב דורכגעמאַכט אַ קאַפּיטל אָלשעווע — זיינען שוין ניט מער צו זען... פאַרשניטן וועלן זיי ווערן און פאַרגיין. וואָס מיט זיי איז געווען און וועגן טראַגישן סוף זייערן האָב איך ערשט געהערט אין קריוויטש נאָכאַלעמען שוין, ווען איך בין „אַהיים" צוריקגעקומען. געזאָגט האָט מען, אַז זלמן ק. איז געשטאָרבן אין שזעזמערער לאַגער; אַנדערע דערציילט האָבן, אַז אויך ער מיט אַלע אַנדערע צוזאַמען, איז געבראַכט געוואָרן אין דאַכאַו און דאָרט דעם טויט געפונען. אַלע אַנדערע: זלאַטע, סאָניע אַלפּעראָוויטש און טעכטערל, ווי אויך איר מוטער רייזל, זיינען דאָרט פאַרגאַזט געוואָרן און דערשטיקט. פון די אַלע איז נאָר איין ירמיה שולמאַן לעבן געבליבן.[8]

— אַזוי האָט מיין גורל מיך פאַרמשפּט מגולגל צו ווערן אין ווילנע. איך בין געבראַכט געוואָרן אין לאַגער אויף זאַוואַלנע — וווּ ביז דער מלחמה געווען איז „גימנסיה עברית" פון „תרבות" אויפן נאָמען פון ד״ר עפּשטיין ז״ל. נאַציס האָבן די גימנאַזיע פאַרוואַנדלט אין אַ „קאַצעט".

קומענדיק דאָרט האָבן מיר שוין געטראָפן 3000 יידן קאָנצענטרירטע אויפן אָרט. די ענגשאַפט, לעבנס־באַדינגונגען און סאַניטאַציע, לאָזן זיך ניט שילדערן און באַשרייבן. מיין וועג אויסגעזייט יסורים און פּיין, הונגער און קעלט האָט נאָך ווייטער געפירט — איך בין אויך ווייטער דערגאַנגען... לײדער קען איך ניט באַשטימען גענוי און דאַטירן פּינקטלעך, ווען האָבן די אַלע אויבנדער־

[7] שזעזמער — אַ שטעטל אין דער ליטע־מדינה.

מאַנטע איבערלעבענישן זיך אָפּגעשפּילט — כ׳געדענק ניט פּשוט, ווען האָט אַלץ פּאַסירט. איך קען בלויז אומגעפער נאָטירן: פון האַלב יוני צי אָנהויב יולי 1942 ביז סוף סעפּטעמבער בערך איז געווען אַ קאַפּיטל דעניסעווע—סוויר—אָלשעווע; פון סוף סעפּטעמבער, אָדער ערשטע אָקטאָבער־טעג 1942 האָט זיך אָנגעפאַנגען מיין קאַפּיטל — קאָבילניק—ווילנע זאוואלנע 4, וואָס איז שוין אַריבער ווינטער־חדשים און דערגרייכט אָנהויב פרילינג. אַזוי זעט מיר אויס און כ׳מיין, אַז עס איז נאָענט צום אמת; אויב איך האָב אַ טעות, איז עס בלויז אין וואָכן און ניט אין חדשים.

— אויף זאוואלנע 4 האָט זיך זאָפּאַרט אָנגעהויבן אָדער באַנייט געוואָרן די טאָג־טעגלעכע צוואַנג־אַרבעט, וואָס האָט געדויערט פון פינצטער ביז פינצטער... אַלע לאַגער־יידן דאָרט ווי אויך מיין ווייניקייט זיינען שוין אַרומגעגאַנגען נאַקעט און באָרוועס. אַזוי איז מען אַדורך די נאַסע און קאַלטע מאָנאַטן פון האַרבסט 1942 און מען איז אַריין שוין אין 1943 מיט די ווינטער־פרעסט. אַזוי האָט מען אונדז געטריבן אין די גרעסטע פרעסט אַ ווייטן מהלך צופוס אויפן ווילנער באַנהויף[9] וווּ נאַצישע מיליטער־פּאַרמאַציעס האָבן אַ גרויסן דעפּאָ אויפגעבויט, און מיט אַלע מאַשין־איינריכטונגען אויסגעשטאַט. געווען איז דאָרט אויך אַ קליינער פלי־פּלאַץ פאַר מיליטערישע צוועקן, און עס איז פּראָיעקטירט געוואָרן אויסצוברייטערן, אַז אויך אַ גרעסערע אַוויאַציע זאָל קענען אַראָפּ אַהין. דערביי האָט מען אונדז ביי יעדער געלעגנהייט מוראדיק געשלאָגן מיט שטעקנס; יעדער שעה אין טאָג „מכות־רצח!״ און עסן — אַ „קדחת״ מיט פולער האַנט! — עס איז גאָרניט געווען צו עסן און שווער, וויי! ווי שווער די אַרבעט איז געווען... אויף זאוואלנע 4 פון לאַגער צו דער אַרבעט און פון באַנהויף צוריק, זיינען מיר געווען שטענדיק אונטער אַ שטרענגער וואַך — ניט האָבנדיק אַ מעגלעכקייט אָפּצוגיין אין אַ זייט אויסבעטן ביי עמעצן אַ „סקאָרינקע״ ברויט. אַזוי — אויסגעהונגערט, צעשלאָגן בין איך אָפּגעווען אין לאַגער, אַרום 8 אָדער 10 וואָכן צי אפשר נאָך מערער אַ פּאָר וואָכן און גוט דורכגעליטן אין גרעסטע פרעסט און ברענענדן הונגער. נויט ברעכט אָבער אויך אייזן אַפילו; אַ מענטש, וועלכער ראַנגלט זיך פאַרן לעבן און וויל לעבן בלייבן, איז גובר אַלץ און ברעכט אַפילו נויט און הונגער. ער שטייט אויס אַפילו גרעסטע פרעסט. וואָלט עס געווען ניט אמת און עס

---

[8] דער זעלבער, לעבט אויך היינט און געפינט זיך אין אַמעריקע אין ניו־יאָרק.

[9] ווי עס ווייזט אויס איז זיך טועה אונדזער דערציילער; ניט אויפן ווילנער באַנהויף, נאָר אין פאָרשטאָט פּארובאנעק — אַ קליינע באַן־סטאַציע (אַ פּאָלוסטאנעק) זיינען דער דעפּאָ מיט איינריכטונגען א. אַז. וו. געווען.

וואָלט אַזוי ניט געווען, בלייבט דאָך באמת אומפאַרשטענדלעך ווי אַזוי בין איך געבליבן און מורד געווען מיין גורל, וועלכער פאַרמשפּט האָט מיך צום פולשטענדיקן פאַרגיין... עס איז אָבער יאָ אַזוי: בייגעשטאַנען האָב איך אַלעס און גובר געווען, און אפשר בין איך אַזוי פון גאָט געשיקט פון דעם אַלמעכטיקן געשיצט ניט צו ווערן דערשטיקט?!

אַרום סוף פון פעברואַר 1943 (און אפשר איז עס געווען שוין אַרום סוף מערץ, כ׳ווייס ניט גענוי און געדענק שוין ניט), בין איך צוזאַמען מיט א גרעסערער גרופּע יידן, איבערגעפירט געוואָרן אין ווילנער געטאָ (ווי״ג). קומענדיק אַהין איז אונדז גלייך צוגעטיילט געוואָרן איין צימער, אַ געוויינלעכער צימער פאַר 75 מענטשן אינאיינעם. פון דעם אַליין קען שוין קלאָר ווערן, ווי אַזוי האָט מען אונדז אין געטאָ געהאַלטן און טראַקטירט. דער הונגער איז ניט געלינדערט געוואָרן אויף דער מינדסטער מאָס אַפּילו. צו יענער צייט זיינען נאָך געווען אין געטאָ אַרום 17,000 יידן. צווישן זיי — אַ באַדייטנדע צאָל פון יונגע מענטשן, מאַנסביל און פרויען — אַ שיין ביסל קינדער ווי אויך עלטערע מענטשן. אָבער אַמאָל און ווידער אַמאָל איז מען געטריבן געוואָרן צו שווערער אַרבעט אויף פאַרשיידענע פּלעצער; דייטשן האָבן נאָכניט אויסגעקוועטשט פון אונדז דעם קלאָק פון די ביינער און מוסקולן־זאַפט. עס האָט זיך גאָרניט געענדערט; אונטער אַ גוט באַוואָפנטער וואַך — פון קאָפּ ביז די פיס האָט מען אונדז יעדן געפירט צו דער אַרבעט און צוריק — ווערנדיק באַזוכט, אַרויסגייענדיק פונעם געטאָ־טויער און צוריקקערנדיק. טאָמער האָט ווער פאַרשטעקט אין זיינע אַרבל אָדער קעשענעס אַ קאַרטאָפל, אַ שטיקל פון אַ וועלכן ניט איז גרינצייג, האָבן די ליטווישע וועכטער ביים טויער אַלץ צוגענומען און מערדערלעך געשלאָגן — ניט שפּאָרנדיק „מכבד״ צו זיין דערוויל אויך אַנדערע — אומשולדיקע, וואָס האָבן קיין זאַך ניט געהאַט פאַרשטעקט... און אַזוי מאָרגן און איבערמאָרגן, ווידער צו דער אַרבעט, הונגעריק, ניט האָבנדיק קיין שום זאַך אין מויל וחוזר חלילה... יעדן טאָג אַזוי און גאָרניט געענדערט.

— ווי וווּנדערלעך אויסטערליש און אומפאַרשטענדלעך ווי עס זעט אויס, איז עס דאָך אַ ווירקלעכער לעבנס־פאַקט! ביי יידן אין וו״ג (ווי אויך, וואַרשיינלעך, אין אַלע אַנדערע און אין קלענסטע אַפּילו), איז קיינמאָל ניט פאַרלוירן געגאַנגען דער ווילן און דראַנג אָפּצוהיטן (אָן קיין שום קאָמפּראָמיסן און שום פּשרות) דעם „צלם האדם״ — ניט דערמעגלעכן צו פאַרוואַנדלט ווערן אין אַ חיה. איינער דעם אַנדערן באַמיט האָבן זיך צו העלפן, פאַרלייכטערן, מיט וואָס עס איז נאָר מעגלעך געווען. איז גאָרניט געווען צו עסן — און אַ פּיצל ברויט אַפּילו — זיינען פאָרגעקומען מאַסן־פאַרווייַלונגען, שפּילן; משפּחה־פייערלעכקייטן שטילע און געהיימע, אָבער אָפן פאַר אַלע. וויסנדיק ווי שווער

און קורץ איז דאָס לעבן ביי די געגעבענע באַדינגונגען, האָבן זיך אַלע צום לעבן געריסן און געוואָלט אויך כאָטש אַ ביסל, אַ ברעקל געניסן... פאַרגעקומען זיינען חתונות — כאָטש גאָר אויף אַ קורצער צייט פון פאַמיליע־לעבן געניסן.... ענטוזיאַסטיש און פול התלהבות זיינען אויפגענומען געוואָרן די אַלע פאַרווייילונגען און שפּילן. די גאַנצע געטאָ־באַפעלקערונג פון אַלע שאַטירונגען און אָנשויאונגען האָט אָנטיילגענומען באַגייסטערט. ווי אויסטערליש דאָס קלינגט — איז עס דאָך ריינער אמת. אין בלוטיקסטע טעג, צווישן מוראדיקסטע „אַקציעס" און כאַפּערייען אויף פּאָנאַר, האָט אַ יידיש־קינסטלערישער טעאַטער עקזיסטירט אין ווילנער געטאָ (ווו״ג) [10] ווו אויפגעפירט האָט מען פּיעסעס פאַרשיידענע, פון בעסטן יידישן ווי אויך אַלגעמיינעם רעפּערטואַר. דייטשן באַפוילן האָבן צו שפּילן טעאַטער... יידן אויסגעפירט האָבן די באַפעלן אויף זייער שטייגער; זעלבשטענדיק, מיט אייגנשאַפטלעכער אָריגינאַליטעט געשפּילט האָבן זיי טעאַטער. עקזיסטירט האָט אויך אַ קליינקונסט־בינע אין נוסח פון אַ קאַבאַרעט, וועלכע אויסגעפירט האָט אַ שורה פון צייטלעך־אַקטועלע לידער און סקיצן — רעווי־פּראָגראַמען, קורצלעך: די קליינקונסט־בינע איז אָנגערופן געוואָרן „די יאָגעניש אין פאַס" — אַ „גלגול" אָדער פאַראַפראַזע צי גאָר אַ וואָרט־שפּיל אויף „דיאָגענעס אין פאַס".[11] עס פלעגן אויך פאָרקומען ליטעראַרישע אָוונטן — ווו שרייבער און דיכטער, האָבן עפנטלעך געלייענט זייער נאָר־וואָס געשאַפענע לידער און ווערק — יידיש צי עברית געשריבן. רעפעראַטן אויף היסטאָריש־ליטעראַרישע און וויסנשאַפטלעכע טעמעס זיינען אויך צושטאַנד געקומען. באַזונדערע אָוונטן זיינען געווידמעט געוואָרן פאַר פאָלקס־געזונטהייט און פּראָפילאַקטישע מיטלען קעגן עפּידעמישע קראַנקהייטן.

— אַזוי און ווידער אַזוי געקעמפט האָבן יידן קעגן שונאים אַלערליי און קעגן הונגער אויך גלייכצייטיק... אַ דייטשע פאַראָרדענונג צו שפּילן יידיש טעאַטער אין געטאָ, וואָס שמאַכט פון הונגער — איז ניט אין דעם אַליין אַ שפּיל פון שטן, אַן איינפאַל פון „סיטרא אחרא", צי אַ קאַטאָוועס פונעם מאָדערנעם „ארמילוס הרשע"? [1] — עס איז דאָך אַ נייע ווילדע שיקאַנע פון

---

[10] ווו״ג — ר״ת ווילנער געטאָ. אין ווייטערן טעקסט בלויז ווו״ג.

[11] דיאָגענעס, אַ גריכישער פילאָזאָף פון דער אוראַלטער געשיכטע (אין קלאַסישער עפּאָכע), האָט זיך פון מענטשן אַרום און פון צייטלעכער וועלט זיינער אָפּגעזונדערט און דערווייטערט. אין פאַס האָט ער זיין לעבן געפירט. ביי ליכט פון טאָג פלעגט ער מיט אַ נאַכט־לעמפּל אין האַנט אויף דיגאַסן אַרומלויפן און זוכן אַן אויפריכטיקן מענטשן...

[12] „ארמילוס הרשע" — אַ געשטאַלט פונעם נאַציאָנאַלן לעגענדאַרן אידעאַל און משיח־געשפּין, פון דער גוג ומגוג־מלחמה אין דער „כולו חייב־תקופה" — די כוונה, פאַרשטענדלעך, היטלער.

„מלאך הדומה", כדי מערער צו פאַרפייניקן זייערע קרבנות. ווייל ווי איז דען מעגלעך געווען טעאַטער צו שפילן, ווען אַ שאַרפזין צי אַן אומשולדיק קלוגער וואָרט האָט מיט אַן עפנטלעכער תליה געשמעקט? מיטן דערשיסן צי מיט אַנדערע מיתות פון נאַצישן „בית־דין". האָבן זיי דען ניט אויסגעפירט אַ תליה, עפנטלעך אויף יאטקעווער גאס, ווי אויך פארשיידענע עקזעקוציעס אויך אויף אנדערע פלעצער? אָבער צוליב דער יידישער עקשנות און דויערהאפטיקייט פון נשמה־כוחות צום מאָראַלישן ווי אויך פיזישן פאַסיוון ווידערשטאַנד (און אַקטיוון אויך נאָכדעם), איז מען האַרט און פעסט געבליבן; פאַרמאָסטן האָט מען זיך צו ראַנגלען אויף בייצוקומען אויך דער טעאַטער גזירה פון אשמדאי און ניט צוזאַמענברעכן. אַפילו אונטער לויערנדע שרעקלעכסטע טויט־סכנות האָבן יידן ניט איבערגעריסן דער אינטענסיוו־געפירטער ברייטער און פאַר־צווייגטער קולטור־אַרבעט, וועלכע האָט ניט איר גלייכן ביי קיין שום אומה ולשון. האָט מען טאַקע טעאַטער געשפילט „פאַרשטעלט", וואָרטשפילנדיק און צווידייטיק — במרומז מיט אָנשטויסעניש... האָט מען שמערקע קאַטשערגינ־סקיס ליד „שטילער", אָנשטאָט — „ס'פירן וועגן צו פאָנאַר [13] צו"... געזונגען: — „ס'פירן וועגן אַלץ אהינצו"... און פאַרשטאַנען האָבן אַלע אָן אויסנאַם, וואָס מיינט מען מיטן פסוק...

— אַ סוד איז עס פאַר מיר ביזן היינטיקן טאָג פאַרבליבן; אויך היינט אַפילו קען איך ניט פאַרשטיין און בלייב מיט מיין בויערנדער פראַגע: צי איז עס געווען אַ פראָדוקט פון אויסגעפייניקטן און אויסגעמאַטערטן געמיט מיינעם, וואָס האָט געזוכט אַ דערהויבונג פון „יחדיו", פון געמיינזאַמקייט מיט „אחים לצרה?" צי איז עס געווען שוין טאַקע די ווידער־אויפלעבונג פון מיין דערני־דעריקטער מענטשן־ווירדע און אויפסניי בליענדער האַרטנעקיקייט פון „עם קשה־עורף", ווי אויך באַנייטער גלויבן אין מיינע אייגענע כוחות? בדידי הווא עובדא; עס איז אַן אַמתער פאַקט — דווקא אין גרויסן מאַסן־געטאָ, צווישן טויזנטער יידן מיין גלייכן צונויפגעשטויסן, באַרויבט און אויסגעמאטערט — האָב איך מיר ווידער געפילט ווי אַ מענטש און ניט ווי אַ גערודפטע חיה. וויסנ־דיק ווי אַלע, ווי יעדער איינער אין געטאָ, אַז טאָג און נאַכט ווערן מענטשן געכאַפט, ארויסגעשיקט אין פאָנאר און צוריק ניט מער! האָב איך ניט אויפגע־הערט צו פילן זיך אַזוי. און אפשר ליגט דער סוד פון מיין דערהויבונג טיילווייז,

[13] אין שענסטער לאַנדשאפט, אין פראַכטפולן וואַלד פון לאנדוואראָוו־טראָקער געגנט האָבן דייטשן א טויטן־לאגער אויפגעשטעלט. יידישע געטאָ־פאָליציי, „יודנראט"־פי־רערשאפט און דייטשן קודם כל, געלייקנט האָבן שטענדיק און אָפּגעוואָרפן מכל וכל יעדן קלאנג וועגן דעם. אויף געטאָ־מיטינגען פארזיכערט האָבן זיי, אז עס זיינען בלויז איינפאלן און המצאות פון סאָוויעטישער גרויל־פראָפאגאנדע.

אויך אין מאָראַלישן געָנוס און נשמה־באַפרידיקונג פון אָט די אַלע געזונגענע לידער אין אויפגעפירטע רעווי־פּראָגראַמען, וועלכע ביז היינט זינגען מיר אין זכרון, כאָטש אַפילו שווער איז מיר צו באַהויפּטן, אַז כ׳האָב אַלץ פון זיי געזען. איי־ניקע פון זיי געזען האָב איך זיכער; אָוונטן זיינען דאָך געווען ביטערע ביז גאָר, אומעטפולע אָן אַ ברעג — אָבער אַלע האָבן אין געטאָ געזונגען פון רעווי־פּראָגראַמען און אַלץ דערציילט וועגן זיי. איז ווי זשע ניט צו געדענקען? און אָט אַזוי קלינגען נעמען פון אויבנדערמאָנטע אויפפירונגען: „מען קען ניט וויסן"; — „משה האַלט זיך"... און איבערהויפּט געדענק איך גוט „קאָרענע יאָרן און ווייצענע טעג"[14] אָט אַזוי געדענק איך נאָך היינט ווערטער אויפגע־כאַפּטע פון יעדן אין וו"ג — אַפילו אנטוויכן איז פון זכרון זייער „ניגון". צו קענען די ווערטער האָט מען אַפילו אין טעאַטער ניט באַדאַרפט צו קומען. יעדער איינער האָט זיי געזונגען — לויט ווי איך געדענק, ציטיר איך פון זכרון:

אַ צייט איצטער פון הידראָפּלאַנען,[15]
פון שטאָל אייזן און בעטאָן;
איבער דעכער פליען באַנען,
אַלצדינג ניט ווי אַמאָל.

ווייל וואָס דער עיקר?
שעם זיך ניט, זאָג אויס
וואָס דיר קוועלט...
גייסט אַרום פאַרשיכורט
און טראַכסט: וואָס געוואָרן
איז מיט דער וועלט?
עס איז ניט היינט צו קלערן,
קיין קושיות ניט צו פרעגן
ס׳איז קאָרענע יאָרן
און ווייצענע טעג.

[14] ווערטער־שפּיל, א פאַראפראזע אויפן יידישן פאָלקס־ווערטל; קאָרענע יאָרן און ווייצענע טעג. א ליד, פארפאסט פון כתריאל ברוידא, וואָס איז מיט זיין פען־חבר לייב ראָזענטאל צוזאמען, ערגעץ־ווו ביי קעניגסבערג, אריינגעוואָרפן געוואָרן דורך דייטשע תליינים אין באלטישן ים.

[15] א צייט פון הידראָפּלאנען — אן אָנדייטונג אויף דער ארבעט אין פארובאנעק, ווי אויבנדערמאָנט.

— אזוי געגאַנגען איז אונדזער לעבן; טאָג איין, טאָג אויס און נאַכט אין נאַכט פלעגן שפּורנלאָזז פון וו״ג נעלם ווערן צענדליקער און טיילמאָל הונדערטער מענטשן. צוריקגייענדיק פון אַ מין קולטור־פּאַרווייילונג אַזעלכער, האָט מען הערן געקענט געוואַלדן און געשרייען אין דער נאַכט. געדראָט האָט די געפאַר אויף אַליין געכאַפּט צו ווערן. געוווּסט האָט יעדער זיכער, אַז ווידער האָבן געגנס פּאַרזיצער פונעם „יודנראַט״ און דעסלער — קאָמענדאַנט פון געטאָ־פּאָליציי אויסגעליפערט דער טויט־מאַשין אין פּאַנאַר אַ פּאָר הונדערט נפשות. זיי האָבן נאָכניט אויפגעהערט און געשיקט נאָך... כל זמן עס זיינען געווען אַלטע און קראַנקע האָט מען זיי קודם אַוועקגעפירט; שפּעטער גענומען האָט מען זיך צו פרויען אָדער קינדער, צו מענער, וועלכע זיינען שוין אַליין געבליבן, ווייל זייערע משפחות האָט מען שוין לאַנג דעפּאָרטירט. טעאָרעטיש גענומען, האָב איך זיכער אויך זיין געקענט אַ „קאַנדידאַט״ אויף פּאַנאַר... ווייל אַליין בין איך געווען דאָרט. אָבער ניין! כ׳וועל מיר ניט לאָזן! — באַשלאָסן האָב איך. געגלויבט האָב איך פעסט דווקא, אַז איך וועל אַלעס איבערלעבן... געגלויבט האָב איך זיכער אַז מיין פרוי און טעכטער לעבן און וואַרטן אויף מיר. מיר וועלן ווידער זיין צוזאַמען — כאָטש ווייט, נאָך ווייט איז דער וועג... איך וועל לעבן און דערלעבן; כ׳וועל אַרויס! — צעשפּילט האָט זיך מיין נשמה מיטן גאַנצן כוח, לוסט און מוט צום קאַמף פאַרן לעבן. כ׳האָב מיר שוין אַפילו אַ שפּיל געטון מיטן געדאַנק פון געטאָ צו אַנטלויפן. כ׳האָב מיר שוין געזען אַפילו אין באַוואָפנטן קאַמף מיטן דייטש. כל עצמותי, רמ״ח אברים און שס״ה גידים געגאַרט האָבן פון געטאָ אַרויס, צו אַנטרינען.

— העכער דריי מאָנאַט בין איך געווען אין וו״ג — אינעם צוגעטיילטן צימער ווי אויבנדערמאָנט אויף אַשמיאַנסקע 6. אומדערוואַרט און פּלוצלונג אַזוי, איז אויך מיר געגעבן געוואָרן די פון לאַנג אויסגעגאַרטע געלעגנהייט אויסצו־וויכן און פאַרשווונדן ווערן. אַזוי געטראָפן האָב איך צופעליק מיין בעסטן יוגנט־חבר לייבע פּאַלאַנט פון דאַלהינעוו. (ער איז שפּעטער נאָך אַלעמען עולה געווען קיין ישראל; צי לעבט ער נאָך היינט ווייס איך ניט). פון לאַנג איז ער שוין געזעסן אין וו״ג און אַן אָרט געהאַט ביי זיינער א שוועסטער. זיי ביידע זיינען שוין אויך אַקטיוו געווען אין פ. פ. א.־קעמערלעך (פּאַראייניקטע פּאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע. אין ווייטערן טעקסט בלויז ר״ת; פ. פ. א.), וועלכע האָט שוין דאַן געהאַט אויסגעברייטערט און פאַרוויקלט פאַרבינדונגען מיט דער אַלגעמיינער אונטערערדישער באַוועגונג און אויך מיט פּאַרטיזאַנער אין רודניצקער און נאַ־ראָטשער פּושטשעס. פּאַרטיזאַנער פלעגן שוין אַראָפּקומען פון דאָרט אין געטאָ אַרויסצונעמען מענטשן. די געטאָ־באַפעלקערונג האָט שוין אויך געוווּסט דער־פון. לייבע פּאַלאַנט האָט מיר טאַקע דערקלערט, אז כ׳דאַרף ניט בלייבן שטעקן

אין וו״ג, עס איז קיין תכלית. עס איז דאָ אַ וועג וואָס פירט אַרויס; מען דאַרף אָבער אַ הייס געווער (כאָטש אַ קליינעם רעוואָלווער!) און „שמירן" דאַרף מען אויך; ד. ה. עס דאַרף קאָסטן... איך האָב מיר ווי עס איז אמת גלייך אָנגעכאַפּט, כאָטש געהאַט האָב איך שוין דאַן בלויז אַ פּאָר צענרובלדיקע, האָב איך זיי גלייך אַוועקגעגעבן פּאַלאַנטן, כדי לאָזן מיר אַן אָפענעם וועג פון געטאָ אַרויס. גלייכצייטיק געבעטן האָב איך לייבען ער זאָל מיר אויך פאַרבינדן מיט פּ. פּ. א.־חברים און מיט וועמען מען דאַרף, כדי מיר אַן עצה צו געבן ווו און ווי אַזוי אַ געווער צו קריגן?

אָנגעהויבן האָט זיך פאַר מיר אַן אומגעדולדיק־שפּאַנענדע וואַרטעניש, אויפן מאָמענט און גליקלעך־דערלייזערישער שעה. אַ פּאָר וואָכן האָט עס געדויערט; אַלע פאַרבינדונגען געמאַכט אָבער צו געווער האָב איך מיר בשום אופן ניט געקענט דערשלאָגן. סוף אַפּריל ביז מיטן מאַי 1943 (זייט מיר מוחל, איך געדענק ניט!) האָט אויך אויפגעשיינט מיין טאָג און אויסגעשלאָגן ענדלעך די שעה!... חברים פון „געהיימער אָרגאַניזאַציע" (פּ. פּ. א.) אויסגעשטעלט האָבן מיין וועג — אַ באַפעל מיט אַן ארבעטשיין אַרויסצוגיין אין „ווייסע־וואקע"[16] — אַ לאַגער פאַר טאָרף־אַרבעטער — געפירט האָבן מיר מיט נאָך אַ פּאָר יידן צוויי יידישע געטאָ־פּאָליציאַנטן (ביידע חברים פון פּ. פּ. א. אין געהיים). אַזוי בין איך אַרויס; לייבע פּאַלאַנט איז ניט מיטגעגאַנגען און כ׳ווייס ניט פאַרוואָס. ער איז נאָך געבליבן אין וו״ג ביז צו דער ליקווידאַציע און ערשט דאַן אַוועק.

מיינע אַרויסהעלפער — די צוויי יידישע געטאָ־פּאָליציאַנטן און (ווי אויבנ־דערמאָנט) געהיימע פּ. פּ. א.־חברים האָבן אונדז ניט אַריינגעפירט בכלל אין לאַגער. ניט ווייט פון דאָרט (פונעם טאָרף־לאַגער) געוואַרט האָבן שוין אויף אונדז יידן אין אַ גרעסערער גרופּע מיט צוויי באַוואָפנטע פּאַרטיזאַנער. זיי האָבן אונדז איבערגעגעבן די פּאַרטיזאַנער און אויך אַליין, זיך איינגעשלאָסן אין דער גרופּע. אַלע האָבן זיך שנעל אַ רוק געטון; די פּאַרטיזאַנער געפירט האָבן אונדז אויף וועגן קיין נאַראָטשער פּושטשע. צום גרויסן אומגליק האָבן מיר ניט אויסגעמיטן אַ פלוצלונגן ניט דערוואַרטן איבערפאַל פון ליטווישער געהילף־פּאָליציי, וועלכע האָבן אונדז, אין אַלגעמיין אומבאַוואָפנטע באַשאָסן זייער שטאַרק. ביי אַ 25 יידן אין דער גרופּע אונדזערער זיינען געפאלן אַלס קרבנות און געבליבן אויפן וועג... ערע זייער אָנדענקען! פאַרן מוט און דרייסטקייט פון געטאָ אַרויס — מען איז

[16] ביעלא־וואקי, א דאָרף ביי א 13 קילאָמעטער ווייט פון ווילנע. דייטשן האָבן דאָרט אויפגעשטעלט א „טאָרף־לאגער" ווו געארבעט האָבן א 200 יידן פון וו״ג. יולי אָדער אויגוסט 1943 האָט מען זיי אַלע געבראַכט צוריק אין וו״ג. געארבעט דאָרט האָט אויך דער דיכטער הירשקע גליק — אויטאָר פון „זאָג ניט קיינמאָל, אַז דו גייסט דעם לעצטן וועג".

זיך צעלאָפּן בדרך כלל. אינעם טומל האָבן דערווייל איך מיט נאָך אַ פּאָר יידן אָפּגעזונדערט אונדז און באַשלאָסן „דורכצוזייען" זיך און פאַרנעמען אויפן וועג צו מיאַדלער וועלדער. געמיינט האָב איך אפשר צו טרעפן דאָרט עמעצן פון היימשטעטל און געגנט; געהאָפט האָב איך אויך, אַז אין יענעם אומגעגנט — ווו געהאַט האָב איך אַ סך באַקאַנטע און גאָר אַ גוטן נאָמען צווישן קריסטן — וועט מיר אפשר לייכטער זיין ווייטער צו פירן מיין גרויסן לעבן צו בלייבן.

— אַזוי אין וועג געווען זיינען מיר אַ שיינע פּאָר וואָכן און דערשלאָגן זיך סוף כל סוף אין וועלדער אַרום מיאַדל. טיף אין וואַלד — פון הויפּטוועג און שטעגלעך ווייט — אָפּגעזוכט האָבן מיר אַ פּלעצל און אַן ערד־שטיבעלע אויס־געגראָבן צו באַהאַלטן זיך און נאַכט־שלאָף. טאָג־שעהן — האָבן מיר גאַנצע טעג אונטער פרייע הימלען דורכגעטריבן. מען איז דאָך פאַרשטענדלעך אויך הונגע־ריק געווען. מען האָט געדאַרפט אויך עפּעס צו עסן... פלעגן מיר פון צייט צו צייט מיט חוצפּה זיך באַוואָפּענען און אַרויס אין נעכט מיט דער העזה איבער די הייזער אין דערפער אַרום — כדי אויסצובעטן עסן ביי פּויערים. עס איז אויך נויטיק צו באַמערקן, אַז אַ סך קריסטן געגעבן האָבן טאַקע ניט אויס רחמנות נאָר צוליב מורא... פּאַרטיזאַנער־איינהייטן באַוואָפנטע פלעגן שוין גאַנץ אָפט (צו יענער צייט) אַראָפּקומען פראַנק און פריי צו פּויערים און נעמען וואָס זיי האָבן געוואָלט. טיילמאָל האָבן מיר אַליין אויך פאַרשטעלט זיך אַלס פּאַרטי־זאַנער מיט מאַך־אַנגעפּילטע רעוואָלווער־שיידן אָדער מיט אויסגעטאָקטע היל־צערנע ביקסן. די סביבה איז שוין געווען כמעט אינגאַנצן אונטער פּאַרטיזאַנער־הערשאַפט. ניט קוקנדיק אויף דעם, פּאַסירט האָט ניט איינמאָל, אַז מען האָט אונדז אַרויסגעיאָגט אָנרייצנדיק הינט אויף אונדז — ניט געבנדיק אַפילו אַן אויסגעטריקנטער דאַרער „ברויט־סקאָרינקע"... אַרומגעגאַנגען זיינען מיר נאַקעט און באָרוועס און געווען זיינען אויך נאַסע און קאַלטע רעגנדיקע נעכט. מיר האָבן זיך נאָך אַלץ געשראָקן, טאָמער וועט עמעצער וועגן אונדז איבערגעבן און שונאים וועלן אונדז אַנטדעקן. געפרייט האָבן מיר זיך מיטן גורל אונדזערן און זיכער אַנטשלאָסן פעסט, אַז דורכגיין וועלן מיר! אונדזער גורל דערפירן וועט אונדז צו אַ זיכערן ברעג. צוטליעט און אָנגעצונדן האָט זיך אין מיר אַ פעסטער גלויבן, אַז גאָר ניט ווייט פון אונדזער וואַלד וואַרטן אויף מיר מיינע בני־משפּחה און קומען וועט שוין אַ טאָג פון גליקלעכן זיין צוזאַמען.

דער וועג צוריק אַהיים

אין דער צווייטער יולי־וואָך 1944 געהערט האָבן מיר אין וואַלד זיצנדיק, אַז אַרום ווילנע שפּילן זיך שוין אָפּ פאַרביסענע קאַמפן און עס איז ניט אויסגע־שלאָסן, אַז די שטאָט קען אין פאַרלויף פון עטלעכע טעג באַפרייט ווערן. דייטשן

האָבן געהאַלטן אין איין צוריקציען זיך און אָפּטרעטן — ווערנדיק אַלץ מער און נאָך מערער איינגעקלעמט אין אַ געשלאָסענעם פּאַנצער־רינג — אונטערן מעכטיקן דרוק פון פאָרווערטס מאַרשירנדע סאָוויעטישע אַרמייען. פריילעכער איז געוואָרן אויף די הערצער; געמיינט האָט מען אַז עס קומט שוין פאַר אונדז די ענדע פונעם „גלות" און מען וועט שוין קומען צוריק אַהיים. ניט אַזוי טוט זיך אָבער ווי מען גלויבט און האָפט. עס איז נאָך ווייט געווען... דערווייל האָט מען זיך גע־קוויקט מיט די געהערטע ידיעות בלויז. און דאָס איז שוין אויך געווען אַ טרייסט. אַ בעסערע אויסזיכט אויף דער צוקונפט. דערווייל אָבער האָבן מיר אַ סך געמוזט אויסצושטיין ביז געזען האָבן מיר בעסערע סימנים־אָנזאָגער פון בעסערע טעג.

— גערדאַרפט האָבן מיר אויסהאַלטן שווערע וואָכן און טויט־סכנותפולע חדשים פון דייטשער בלאָקאַדע, הונגער און נויט, רעגנס און ווינטער־שנייען. מערער ווי אַ יאָר האָבן מיר אין וואַלד דורכגעמאַכט; פריער — אַליין מיט נאָך אַ פּאָר יידן; שפּעטער — אין פאַרבינדונג מיט אַ פאַמיליען־לאַגער אונטערן אויפזיכט פון פּאַרטיזאַנער־אָטריאַדן אָבער ניט אָנגעשלאָסן אין אים. ביז היינט ווייס איך ניט, ווי אַזוי איז אונדז געלונגען אויסצומיידן די גרויסע אָבלאַוועס אין דער אייזן־שטאָלענער בלאָקאַדע אויף פּאַרטיזאַנער־איינהייטן און „וואַלד־באַפּעל־קערונג", אַזוי ווי איך און אַנדערע ניט באַוואָפנטע. שוין סוף מאַי 1943 האָבן דייטשן געשפּירט, אַז „זייער פערד איז שוין אויסגעריטן"... זייערע כוחות ווערן אַלץ מערער אויסגעשעפּט און קומען וועט שוין זייער ביטערער סוף. געוואָלט האָבן זיי כאָטש בלייבן מיט זייערע הויפּט־כוחות, צוריקציען זיך ביז צו אַלטע פּויליש־סאָוויעטישע גרענעצן און צעמענטירן דאָרט זייערע פאָסטן־ליניע אַלס באַזע אויף אַ נייעם אָנגריף, וועלכער וועט זיי אפשר געלינגען. געמוזט האָבן זיי דעריבער אָפּריייניקן די וועלדער אויף הויפּטוועגן און שאָסייען פון פּאַרטי־זאַנער און אַנדערע שטערנדע כוחות, ווי אומצופרידענע פויערים אויסשפּירער. איך וועל ניט דערציילן וועגן די אַלע אויבנדערמאָנטע געיעגן אַריינטרייבן אונדז אין אַ געשלאָסענער „פּעסטקע" — מיר זאָלן דאָרט אויסשטאַרבן פון הונגער און אויסמאַטערניש. כ׳גלויב אַז די פּרטים דאַרפן דערציילט ווערן פון קריווי־טשער פּאַרטיזאַנער, וואָס האָבן אַקטיוו געקעמפט אין פּאַרטיזאַנער־רייען.

— אַזוי האָבן מיר אין וועלדער אַרום מיאדל געוואַנדערט ביז יוני 1944. דערווייל האָבן זיך אויך אָפּגעשפּילט נאָך געיעגן און אָבלאַוועס שטאַרקערע דאָס־מאָל און ניט דורכרייסבאַרע. די צוריקלויפנדע דייטשע כוחות פון מינסק וואָס איז באַפרייט געוואָרן אין דריטן יוני 1944, האָבן ווידער געמאכט אן ערנסטן פּרווו אויסצושפּרייטן אַ פּאַנצער־וואַנט און פאַרהאַלטן די אָנגרייפנדע סאָוויעטישע פּאַנצער־מאַשין אין אומפאַרמיידלעכן מאַרש אויף ווילנע און ווייטער. צום

גליק אונדזערן האָבן זיי ניט דערגרייכט שוין אַזוי טיף צו וועלדער ווו מיר זיינען געווען צוליב מאַנגל אין צייט. דעם 23־סטן יוני 1944 האָט די בלאָקאַדע פאַרלאָרן דעם אָטעם. שנעל ווי מעגלעך האָבן דייטשן געמוזט צוריקטרעטן און לויפן — צוליב דער גרויסער סאָוויעטישער גענעראַל־אָפענסיווע. די לעצטע יוני־טעג זיינען שוין געקומען צו אונדז פּאַרטיזאַנער באַוואָפנטע קריסטן ווי אויך יידן, וואָס האָבן געצויגן ווייטער. געלאָזן האָבן זיי אונדז אַ ביסל עסנוואַרג טרייסטנדיק אונדז: „עס קומען שוין אונדזערע רויטאַרמייער, מען וועט שוין באַלד אינדערהיים זיין"... אַזוי געקומען זיינען שוין האָפענונגספולע טעג אויך פאַר אונדז. יעדן טאָג כמעט דורכגעגאַנגען זיינען פּאַרטיזאַנער, טיילמאָל אויך יידישע גרופּן, וועלכע געשטורעמט האָבן אויסצופּילן זייערע קאַמף־אויפגאַבן און „זאַדאַניעס". איך און נאָך אַ פּאָר חברים מיט מיר (כ׳באַדויער שטאַרק, אַ שאָד! ניט געבליבן זייערע נעמען אין זכרון) האָבן שוין אַפילו געוועג באַקומען. דעם צענטן אָדער עלפטן יולי זיינען דורכגעפאָרן אויטאָמאָבילן פולע מיט יידישע חברה; צווישן זיי אויך אַ פּאַרטיזאַנער־גרופּע „ווילנע". זיי האָבן אונדז צוגע־רעדט פאָרן מיט זיי אין ווילנע. כאָטש אונדזער סביבה איז שוין כמעט באַפרייט געווען, זיינען נאָך געווען סכנות גרויסע צוליב אויסבאַהאַלטענע דייטשן און „פּאַרטיזאַנער" פון צווייטן זייט. אַלע מיטאַרבעטנדיקע מיטן שונא, געשפּירט האָבן אַז „עס ברענט שוין אונטער זייערע פיס" און האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין וועלדער. געצויגן האָט מיר שטאַרק אַהיים און דאָך בין איך געפאָרן מיט דער „חברה" ווילנע. אַזוי זיינען מיר געווען שוין דעם צוועלפטן יולי אין ווילנע; אין שטאָט האָבן זיך אָפּגעשפּילט נאָך גאַסן־קאַמפן פון גאַס צו גאַס, פון שטוב צו שטוב — מיינע חברים פּאַרטיזאַנער פון דער חברה האָבן מיט מוט און לוסט געקעמפט; אויך מיר איז צוגעטיילט געוואָרן אַן אויפגאַבע: אָפּצוהיטן אָרדענונג און אַכטונג געבן אויף ציווילער זיכערהייט. גיי איך אויף „דייטשע" גאַס און „ברייטע" גאַס מיט אַן אמתן רעוואָלווער אין האַנט. אָט בין איך אין צענטער פון געטאָ — אויף יידישער גאַס, אויף שטראַשון, אָשמיאַנסקער, אויף יאַטקעווער — ווו דייטשע תליינים אויפגעהאָנגען האָבן חוויניקן — כ׳הער ווי מיין געקרענקטע און אויסגעפּייניקטע נשמה פליסטערט צו מיר מיט זאַנפטער פרייד; עס איז גוט מענדל ראַבינאָוויטש! אַ ייד פון אַ גאַנץ יאָר; זיך אויסגע־וואַלגערט און געוואַנדערט. דייך גערעאַנגל צום לעבן האָט געזיגט, באַקרוינט מיט אַ נצחון. פון וו"ג אַרויס אַ קעמפער, צוריקגעקומען אין דער באַפרייטער שטאָט. עס איז גוט, מיר פאָרן באַלד אַהיים....

אויף מאָרגן דעם דרייצנטן יולי 1944 איז די גאַנץ שטאָט שוין באַפרייט געוואָרן; דייטשן זיינען אָפּגעטראָטן און ווייטער שנעל געלאָזט זיך לויפן. סאָוויעטישע מאַכט האָט שוין איינגעאָרדנט אַלע אַמטן פון ציווילער מאַכט. איך

בין נאָך געבליבן אַ פּאָר וואָכן אין ווילנע, מאָביליזירט אַלס אַ מיטגליד פון דער רויטער מיליציע אין שטאָט. אַ ביסל שפּעטער אַרום ערשטע טעג פון אויגוסט 1944, איז שוין נאָרמאַליזירט געוואָרן דאָס ציוויל-לעבן אין שטאָט; אַלע אַמטן געאַרבעט האָבן שוין סטאַביל און רעגולער. כ'האָב שוין דערשפּירט, אַז כ'דאַרף מיר גרייטן. די מאַכט האָט דורכגעפירט אַ רעגיסטראַציע ווי אויך אַן אַנקעטע — ווער פון ניי־געקומענע וויל אין ווילנע בלייבן — ווער וויל אַהיים פאָרן צו זייניקע — מיר האָט אַהיים געצויגן שוין פון לאַנג; אַ ניט צעטרייסלבאַרער גלויבן געוואַרעמט האָט מיר, אַז מיינע דערוואַרטן מיר מיט אומגעדולד. געהערט האָב איך, אַז וועגן זיינען שוין פריי; אַלץ רואיק, מען קאָן שוין פאָרן. איך האָב באַשלאָסן ניט צו בלייבן און פאָרן אין קריוויטש. צו מיין גרויסער און גליקלעכער פרייד האָט מיר מיין גלויבן ניט געלאָזן אַנטוישט; געפונען האָב איך מיין פרוי ווי אויך מיין יינגערער טאָכטער (דרייצן יאָר אַלט). אונדזער שותּפותער פרייד איז ניט צו באַשרייבן..

— זייער לעבנס־געראַנגל, ווי אַזוי זיי האָבן זיך געראַטעוועט איז ווידער אַ קאַפּיטל פאַר זיך. כ'וועל נאָר בקיצור דערציילן וועגן דעם.

— ווי שוין פריער דערציילט זיינען מיין פרוי און יינגערע טאָכטער גע־בליבן אין קריוויטש נאָך מיין אַנטלויפן. אַ פּאָר טעג נאָכדעם, געקומען איז דער באַפעל, אַז יידן זאָלן איבערגיין אין געטאָ — אין צוויי אויסגעזונדערטע הייזער צו דעם צוועק. ווי זיי דערציילן ביידע, זיינען זיי אויך מיט אַלע צוזאַמען אָפּגעוועזן דאָרט ביז דער דריטער אָקטאָבער־וואָך 1942 — כאָטש צווישן סוף סעפּטעמבער און מיטן אָקטאָבער האָבן שוין אַ פּאָר יחידים, אַ צוויי פאַמיליעס געמאַכט „ויברח" אָדער געוועזן אויפן וועג — ווי מיין שוואָגער און שוועגערין בונימאָוויטש צ. ב., בנימין דער שניידער, וועלכער איז באמת ניט געוועזן אין געטאָ נאָר אַנטרינען דאַן, מאַריאַשע באָטווינ יק (מיט איר מוטער ציפּילעוויטש) און טאָכטערל זיינען שוין אויך גרייט געוועזן צו אנטלויפן. צווישן ראש השנה תש"ג און יום כיפור, האָט מען שטאַרק גערעדט שוין, אַז דייטשן גרייטן זיך צו דער פולשטענדיקער ליקווידאַציע פון קריוויטשער יידן. מיין שוויגער — מיין ווייבס מוטער, אַ יידענע פון 80 יאָר האָט געטריבן מיין פרוי און טאָכטערל אַוועקרוקן זיך; זי האָט ניט אויפגעהערט און געצוווּנגען זיי דערצו — אַרגו־מענטירנדיק, אַז זי אַליין קען שוין ניט מיטלויפן און צו וואָס באַשווערן זיי? זי האָט שוין דאָס לעבן אירס אָפּגעלעבט. ניט גענוג דען 80 יאָר? זיי אָבער מוזן ראַנגלען זיך צו בלייבן לעבן, מענדל לעבט און וועט בלייבן לעבן! אויך דערפאַר מוזן זיי ביידע אַוועק.

צוויי טעג נאָך יום־כיפור תש"ג (אָקטאָבער 1942) זיינען מיין פרוי און טאָכטערל מיט נאָך עטלעכע פרויען צוזאַמען אַוועק פון שטעטל. אונדזער רבקה!

מיטצונעמען איז שוין צו שפּעט געווען... זי איז שוין דערשאָסן געוואָרן. (ס'איז לעכערלעך באמת, אָבער ווידער מוז איך מחילה בעטן; זיי געדענקען ניט און איך אַוודאי ווייס ניט ווי און מיט וועמען זיי זיינען אַוועק פון שטעטל). איבער פעלדער און וועלדער געווען איז זייער געלויף; געזונקען האָבן זיי אין זומפּן און בלאָטעס און מיט לעצטע כוחות דערשלאָגן זיך אין וועלדער אַרום ניעוויערייע אין געגנט פון קאַמיענאַיאַ. אַ קריוויטשער — קאַפּלאַן אויפן נאָמען מיט זיינע קינדער האָבן אַרויסגעהאָלפן דער פרוי מיינער און אויסגעפּאַרטיקט אַ „זיעמ־ליאַנקע״ פאַר זיי איבערצווינטערן, ווייל עס זיינען געווען שטאַרקע פרעסט ווי אויך רעגנס נאָכדעם. מיין ווייב האָט נאָך פאַרבאָרגן געהאַט מיט זיך אַ ביסל גאָלד־רובל, האָט זי דערמיט געהאָלפן אויך דער קאַפּלאַן־פאַמיליע. אַזוי האָבן זיי דאָרט געווינטערט, אויסגעפרילינגט און אויסגעזומערט וחוזר חלילה — ווידער דורכגעטריבן אַ ניט לייכטן (און ווידער) ווינטער און פרילינג ווי אויך נאָך אַ זומער אַ גאַנץ כמעט — ביז געקומען די גליקלעכע שעה פון באַפרייט ווערן. אַזוי זיינען זיי אויך געיאָגט געוואָרן מיט אָבלאַוועס און געיעגן, פאַר יעדן ווינטל זיך געשראָקן און ווייטער געלאָפן און זיך אומגעקערט. צייטן זיינען געווען, וואָס פאַרשמאַכט פון הונגער כמעט אויסגעגאַנגען. ניט איינמאָל האָט מיין ווייב געבעטן אויף זיך דעם טויט... די טאָכטערל אָבער האָט איר דערמאָנט דעם חוב צו בלייבן לעבן.

— אַזוי — נאָך דער באַפרייאונג ווען איך בין געקומען אהיים, געפונען האָב איך זיי קראַנק און שוואַך, אויסגעמאַטערטע — נאַקעט און באָרוועס. דערציילט האָבן זיי, אַז אונטערן דרוק פון הונגער, זיינען זיי ווי אַלע אַנדערע געגאַנגען בעטלען עסן ביי פּויערים אין דערפער. געווען זיינען צייטן, ווען מען האָט זיי אַרויסגעיאָגט און גאָרניט געגעבן. שפּעטער איז מען צו זיי בעסער געוואָרן מער פריינטלעכער, מען האָט שוין געגעבן... געפילט האָט מען שוין אַנדערע ווינטן...

אַזוי — אינדערהיים צוריק. שנעל פאָריבער און דורכגעלאָפן די פריידיקע שעהן פון באַגעגעניש אויפסניי. ווידער געדריקט האָבן אויף אונדזערע געמיטער, אויף אַלע צוריקגעקומענע, די אומעטיקע ביטערע און שאָטנהאַפטע שעהן פון אַ לעבן אַ פּוסט און וויסטן, פון אַ צעשמעטערטער היים אין חרובער היימשטעטעלע. געמאַטערט אונדזער באַוווסטזיין און געוויסן האָט די ברענענדע פראַגע: ווי אַזוי איז עס דען מעגלעך ווידער אויפבויען אַ לעבן אויף בלוטיקן טרויער און איינזאַמען עלנט אויף קברים, אויף אַ גרויסן ברודער־קבר?

אינדערהיים און פרעמד

— לאַנגזאַם, ביסלעכוויז, האָבן אָנגעהויבן צוריקקומען אין היימשטעטל רעשטלעך פון אַנטלאָפענע לעבן געבליבענע קריוויטשער. איינציקוויז — קוים

איינער פון אַ משפּחה; צווייוויז מעשׂה־נסים! צעבראָכן, קראַנקע און ווייטיקנדע — ווי אָפּגעלאָשענע האָלעוועשקעס ניט צו ענדע פאַרברענטע אויסגעזען האָבן אַלע „אודים מוצלים מאש"... ווי עס איז געשריבן. געפּלעפּט האָט מען זיך אַרומגעקוקט, ניט וויסנדיק ווו, אַוווהין און מיט וואָס אָנצוהייבן... ווי אָרעמע לייט, אביונים, געבליבן איז מען שטיין אינמיטן מאַרק, ווייל אַלץ איז באַרויבט געוועזן און צעפּלינדערט. צווישן צוערשט אָנגעקומענע, געטראָפן האָב איך אלי באָטוויניק מיט דער פרוי זיינער מאַריאַשע, ר' משה דרייזין דעם שוחט מיט זיין פאַמיליע; מיכלע ווייסנהאָלץ, דוד קאַזשדאַן (ניט אַ קריוויטשער) און נאָך אַ פּאָר, וועמען כ'געדענק ניט מער.

ניט האָבנדיק אַוווּ אריינצוקומען דער נאכט איבערשלאָפן, האָט מען זיך נעמען געמוזט צו דער אַרבעט און לויט מאַכט־פאַראָרדענונגען צוריק קריגן אונדזערע דירות. מען איז אַריין דערווייל אין אַ צעבראָכן הייזל. דורך דער מאכט בין איך מיט אלי באָטוויניק צוזאַמען, איינגעאָרדנט געוואָרן אויף אַרבעט אין אַ גאַרבעריי — אַ פאַבריקל, וואָס אויסגעאַרבעט האָט פעל אויף לעדער. צווישן צען אָדער צוועלף קריסטן זיינען מיר צוויי יידן בלויז געוועזן. ניט איינמאָל געפילט האָבן מיר די פיינטלעך־ברענענדע בליקן פון שטעטלשע קריסטן, וואָס פרעטענדירט האָבן טעאָרעטיש ווי אויך פּראַקטיש אונדז יורש זיין. פּאַקטיש געוועזן זיינען זיי „אוחזים ביד", געהאַלטן האָבן זיי אונדזערע הייזער און פאַר־מעגן. האָט שוין גאָט געגעבן און מען איז ווי עס איז — מיט דער הילף פון דער מאַכט און געריכט־פאַראָרדענונגען דורכגעקומען. מען האָט שוין לאַנגזאַם ווידער אָנגעפאַנגען צוגעוויינען זיך צום „נייעם לעבן" אויף חורבות און זייערע שאָטנס אויף בלוטיקער ערד... איז נאַ דיר פונקט אינמיטן. „וואָט טעבע נאַ"!

— גאַנץ אומגעריכט, פלוצלונג, איז מיר אָנגעקומען אַן אויפפאָדערונג מעלדן זיך, כדי צושטעלן זיך אין דער אַרמיי; די מלחמה מיטן דייטש איז נאָך ניט געוועזן צו ענדע — די רויטע אַרמיי איז שוין געשטאַנען אויפן ווייסל — ביי די טויערן פון וואַרשע; ווייט געוועזן נאָך קיין בערלין... אלי באָטוויניק האָט אויך אַזוינס באַקומען. פאַרשטענדלעך, ווי אויך גאַנץ נאַטירלעך איז עס געוועזן, אַז נאָך אַזוי פיל פיינפולן ליידן און טרערן, אַזוי פיל בלוטיקע איבערלעבונגען מיט פעלדער פאַרזייטע ביינער און רעשטלעך פון הרוגים־קערפּערס, האָט זיך כלל ניט געגלוסט אַריין ווידער אין פייער. אָבער אַ פּריקאַז איז פּריקאַז. מיר האָבן זיך צוגעשטעלט און צוליב טעכנישע סיבות בלויז באקומען האָבן מירביידע דערווייל אַן אָפּלייגונג אויף אַ פּאָר וואָכן.

— צוריק אומגעקערט אין שטעטל האָבן זיך דערווייל נאָך אַנדערע: פּאַר־טיזאַנער, וועלכע זיינען אַקטיוו געוועזן אין אומעטנדלעכע קאַמפן ביז דער באַ־פרייאונג און אויך די, וואָס האָבן געמאַכט „ויברח". ערגעץ ווו פון מיארע געקומען

איז שוין אליעזר (לייזערקע — ווי חברה האָבן אים גערופן) — אַן אַקטיווער פּאַרטיזאַן, אַ קעמפּער מיט געווער אין האַנט, באַן־ליניעס אונטערמינירט האָט ער און מיליטערישע אַמוניציע־צוגן אויפגעריסן — אַנטיילגענומען אין אויס־שפּיר־איינהייטן, פּאַרטיזאַנישע נאַכט־איבערפאַלן און אויסגעפּילט יעדער גע־געבענער אויפגאַבע ווי עס דאַרף צו זיין, אחריותפול. שפּעטער עטוואָס זיינען אויך מיין שוואָגער יהושוע אריה־לייבס מיט דער טאָכטער שפרה און זיין זון אין שטעטל געווען צוריק. מיין שוועגערין חנה, יהושועס פרוי איז אויפן וועג גע־בליבן טויט פון אויסגעענגטע כוחות און ניט געשטילטן הונגער. אָט איז שוין אויך צוריק געווען פעשע קאַצאָוויטש — אַ טאָכטער פון שמעון פון גאָר אַ הייסן יידן (אויף זיין שטייגער), אַ גרינדער פון אינסטיטוציעס: „גמילות־חסד”, פייער־לעשער א. אַ. פּרעזעס פון „חברה־קדישא” — פון גאָר די ערשטע קרבנות גע־פאַלן אין שטעטל. פון גאָר ווייטן טורקעסטאַן און צענטראַל־אַזיע אומגעקערט האָט זיך פעשע־לאה אהרונס. צוריקגעקומען זיינען אויך מאָטקע און קלאַרע טאַוגער.

— אָט אַזוי ווידער געטריבן האָט מען דאָס לעבן; און אפשר האָט זיך אויסגעוויזן בלויז, אַז מען טרייבט... צופיל טרויער און ביטערניש, צופיל אומבאַ־גרענעצטער אומעט!... ווי שאַטנס בלויז איז מען געווען — סוף כל סוף האָט מען זיך אַרויסגעריסן פון דעספּעראַטיווער אַפּאַטיע; אַלע צוזאַמען גענומען האָבן זיך געראַנגלט און געפּרווט ווי עס איז איינצואָרדענען די נויטיקסטע באַדינ־גונגען צום לעבן. אַן אַרבעט אַ פאַסנדער האָט מען געזוכט. צו וואָס? האָבן אַלע ניט געוואָלט דען לויפן ווייטער? יאָ: געוואָלט האָט מען אָבער אָפּאָטעמען אַ ביסעלע; כאָטש א נאַכט־אזיל אויף גאָר גאָר א קורצער צייט — און אויך אַפילו אונטער אימהדיק־טרויעריקע זכרונות. כ'ווייס ניט ווי אַזוי און פון וואַנען — אויפגעוואַכט האָט ווידער א באַנייטער דראַנג צום לעבן; (אַריבערפלאַנצן זיך ווייט פון דאַנען און דאָ — בלויז דערווייל) — עס זיינען שוין געווען חתונות. נייע משפחות זיך געשאַפן — אָבער ניין! די בלוט־אָנגעזאַפּטע ערד האָט ניט מער דערלאָזן איינצוגלידערן זיך און פייער געלייגט אונטער אונדזערע פיס... איבער פעלדער, אויף וועלדער־ברעגן און וואַלד־פּאָליאַנקעס געוואַלגערט האָבן זיך נאָך קערפּער־טיילן, ביינער פון נאָענטסטע און טייערסטע צווישן זיי אויך רעשטלעך פון אונדזער הייס־געליבטער רבקהן — ווען גענומען און געגלויבט האָב איך אָפּצוראַטעווען אין אלזוטקע. דאָך ניין! זי איז דערשאָסן געוואָרן ווי שוין אויבן דערמאָנט געוואָרן און באַערדיקט אין אַ גרוב דאָרט — צוזאַמען מיט נאָך טייערע געליבטע קינדער ווי משה־שמעון ווייסנהאָלץ, אסתר (עטקע) און הלל שטיינגאָלד און יהודה ברוק, רייזל שולמאַנס אַן אייניקל הי״ד. מען האָט אַפילו ניט גוט צוגעדעקט... דער פויער ביי וועמען זי איז געווען האָט אָנגעוויזן

מיר אויפֿן לײדיקן גרוב. עס איז שוין גאָרניט געווען: אַרום אים און ווייטער געפֿונען האָבן מיר רעשטלעך און גיי ווייס וועמענס — פֿון זומפּיקן ווידהאַן־באָדן האָט דער גרויסער באַרג־אָנגעשאָטענער מאַסן־קבר געטריבן; אַרויס פֿון דאַנען! אַנטלויפֿט פֿון דער פֿאַרשאָלטענער ערד, אויב איר באַערט אונדזער אָנדענק!

אַ טרויער־צוג ווי אומעטפֿול און טראַגיש

באין אומר ובאין דברים האָבן אַלע לעבן־געבליבענע יידן אין היימשטעטל גענומען אויף זיך דעם הייליקן חוב אויסצוזוכן און אויסגעפֿינען די געבלייבעכצן פֿון אַלע פֿאַרפּייניקטע און דערמאָרדעטע, אויף וועגן דערשאָסענע, אין דערפֿעו מיט שטעקנס און האַלאַבלעס צעשלאָגענע צום טויט און ברענגען צו קבר־ישראל אייניקע פֿויערים אָנגעוויזן האָבן, אַוווּ דער אָדער יענער איז דערמאָרדעט און „באַערדיקט“ געוואָרן. געטון האָבן מיר איבער אונדזערע מעגלעכקייטן און איבער אונדזערע כוחות כדי דערפֿילן אונדזער העכסטער פֿליכט. יעדער פֿון אונדז געוואָלט האָט דאָס באמת עד כלות.

אין אַ זומער־טאָג אַרום תשעה באב געשלייכט האָט זיך שווער, מיט „בליי־ענע“ טריט אַ גאַנצע עדה יידן. מ׳שטיינס געזאָגט: קנאַפּע צוויי מנינים מענער, דאָס ביסל פֿרויען און עטלעכע קינדערלעך. אין שטיבער איז קיינער ניט גע־בליבן... געווען איז עס שוין נאָך אַ שווערער אויסמאַטערנדער אַרבעט. נאָכן נישטערן און אויפֿקלייבן פֿון אומעטום די ביינער און רעשטלעך קערפּער־טיילן. געשטאַנען איז מען פֿאַריתומט און פֿאַראַלמנט אויפֿן ברודער־קבר מיט קאָכעדיקע בלוט־זידנדע הערצער און יאָמער־פֿולע אויגן אויסגעטריקנטע שוין, אָן אַ טרער. געוויינט האָבן אַלע אויפֿן חורבן, וועלכער דויערט און ציט זיך אַזוי לאַנג און ווייט נאָך פֿון אַמאָל — פֿון עמלקן פֿון נבוכדנצר, פֿון טיטוס און אַנדערע קלענערע ווי גרעסערע עמלקס און המנס — ביז צום גרעסטן און גרויזאַמסטן עמלק פֿון אַלע דורות! אַזוי פֿיל בלוט, פֿייער און חורבן — געשריען האָט פֿון יעדן מויל אַ יתגדל ויתקדש... געפֿילט האָב איך, אַז איך זאָג דערמיט אויך אַ געזעגענונג־תפֿילה מיט דער אַלטער היים. אַ „תפֿילת הדרך“ אין אומבאַוווּסטע וועגן. צו אומבאַקאַנטע ברעגן. געפֿילט האָב איך מיט לייב און לעבן; שוין גענוג! איך מוז פֿון דאַנען אַוועק מיט מייניקע.

— דער קדיש איז שוין געווען צו ענדע, אָפּגעזאָגט שוין „אל מלא רחמים“. קיינער האָט זיך ניט גערירט פֿון אָרט. די גאַנצע עדה איז שטיין געבליבן פֿאַר־גליווערט אין צער. עפּעס האָט אין מיר פּלוצים אויפֿגעוואַכט; אַן אומקלאָרע שטימע האָט מיר געסודעט, גערעדט צו מיר פֿליסטערנד שטיל; אָט די אַלע דורכגעלעבטע אימות און מוראות האָבן דאָך אַ זין! שרעקלעך מוראדיק, נורא הוד! „כאשר יענוהו כן ירבה וכן יוסיף“... מיר יידן — וויפֿל מען זאָל אונדז

ניט אויסרוצחנען זיינען פאַרמשפּט צום לעבן! מיטן נאָר וואָס פאַרשוויגענעם טרויעריקן קדיש געפילט האָב איך שוין מיין נשמה־געזאַנג אַז מיר לעבן, מיר ווען לעבן! אין אַ ווינקל פון מיין האַרץ דערהערט האָב איך אַנדערע קולות; געשוועבט האָבן זיי פון האַרץ אַרויס און צעשפּרייט זיך איבער אַלע פעלדער און וועלדער, געטאָס, טויט־לאַגערן און קאַצעטן — ווו געפאַלן זיינען יידן קרבנות, ווו פליש און בלוט, בייך און מאַרך! — ווידער געזונגען האָט מיין האַרץ אַן אַ קול, אָן א ניגון אַן אַמאָל אויפגעכאַפּט לידעלע פון יעדן מויל, אין ווילנער געטאָ. (אפשר געדענק איך שוין ניט גענוי). איך פּרוּוו ציטירן:

מיר לעבן אייביק, עס ברענט אַ וועלט [17]
מיר לעבן אייביק אָן אַ גראָשן געלט.
אויף צעפּוקעניש אלע שונאים
וואָס ווילן אונדז פאַרשווארצן
— אונדזער פּנים

מיר לעבן אייביק, מיר זיינען דאָ!
מיר לעבן אייביק אין יעדער שעה
מיר ווילן לעבן און דערלעבן,
שלעכטע צייטן אַריבערלעבן
מיר לעבן אייביק, מיר זיינען
אומעטום דאָ!

— גלייך נאָכדעם האָט זיך די רעשטל קריוויטשער יידן גענומען צופאָרן. ווער עס האָט נאָר באַקומען אַ דערלויבעניש אַרויסצופאָרן איז ניט געבליבן מער. אויך אונדז — מיט דער פרוי און טאָכטער האָט עס אָפּגעגליקט — מיר זיינען אַרויסגעפאָרן אין פוילן, קיין לאָדזש. פון דאָרט אין די די. פּי.־לאַגערן (ד. פּ. — דיספּלייסעד פּערסאָנס — אַנטוואָרצלטע פּערזאָנען). אין דייטשלאַנד. 1947 איז אונדזער לעבנס־שיף דערפאָרן צום ברעג אין קאַנאַדע. די פּרויס אַ שוועסטער האָט אונדז אַרויסגעפאָדערט.

[17] אַ ליד פאַרפאַסט אין וו״ג פון לייב ראָזנטאַל. ווי אויבנדערמאָנט איז ער יאנואר 1945 צוזאַמען מיט זיין פען־חבר כתריאל ברוידא אריינגעוואָרפן געוואָרן אין באלטישן ים.

אַ סיום צי אַן עפּילאָג

היינט — איבער דריי צענדליק יאָר נאָכאַלעמען אין קאַנאַדע — בין איך ווידער אַ בעל הבית פאַר זיך. ווידער אויפגעבויט אַ לעבן מיט שוויס און מי; מיט מי און שוויס אַ הויז אַן אייגנס זיך דערוואָרבן. „אויסגעגעבן אויך די מוזינקע״. אונדזער טאָכטער האָט געהייראַט מיט אַ גאָר פיינעם יונגנמאַן. צוויי אייניקלעך, טייערע גוטע יינגעלעך געשפּילט האָבן אין שויס פון באָבען מיטן זיידן. מיר שעפּן נחת און גליק! — אַ גליקלעכן עלטער האָבן מיר... צופרידן נעמלעך אָבער ניט אינגאַנצן... דער עבר ניט פאַרגאַנגען און ניט פאַרגעסן. ער בליט און וואַקסט און לעבט מיט אונדז צוזאַמען — ביז צום לעצטן אויגן־פינקל...

— קיין בכבודיקע מצבה ניטאָ נאָך, קיין יזכור־בוך! און אומעטפול ווערט אין האַרצן — זאָלן דעריבער מיינע אָנגעשריבענע בלעטלעך (מיט אויסבעסע־רונגען) — דינען אַלס קליין ציגל צום בנין פון יזכור־בוך. אַ מצבה, אַ „נר־תמיד״. זאָלן אַלע דערציילונגען — ווי יעדער געראַנגלט האָט זיך פאַרן לעבן און זוכה געווען צו בלייבן לעבן — אַלס סימבאָלן דינען. אין פאַרלויף פון דורות וועלן זיי ווערן ניט נאָר היסטאָרישע געשיכטעס, זיי וועלן ווערן און בלייבן „מזמורים״ נייע פון אַ נייער הגדה, וועלכע וועט זיך אין אַ צייט אַרום (נאָך אונדז) אריינגיסן און צונויפשמעלצן מיט דער אלטער „הגדה של פסח״ און מיט דער נייער „מגילת העצמאות״ פון ישראל.

דעם אַרויסלאָז און דערשיינונג פונעם בוך, אַז מיר וועלן דערלעבן — האָפן מיר בלא נדר אם ירצה השם, פייערן מיט אַלע קריוויטשער אין ישראל.

הרב משה דרייזין[1] / פרובידנס (ארה"ב) אמריקה

אוקיאנוס של דמע ודם
עמוק מיני ים

מי יתן ראשי מים, ועיני מקור דמעה;
ואבכה יומם ולילה את חללי בת־עמי.
(ירמיהו ח/כג)

לפניו אכלה אש, ואחריו תלהט להבה;
כגן־עדן הארץ לפניו,
ואחריו מדבר שממה,
וגם פליטה לא היתה לו.
(יואל ב/ג)

שבר בת־עמי

השבר שהושברנו נורא ואיום באימותיו; שברון עמי גדול ועמוק משאול תחתיות. גלי עברה וזעם ומשלחת מלאכי רעים שניתכו עלינו בידי שמים, לא ניתנים לתנות עלי שיח וספר ומגילת־קלף. אי חרט אנוש, אייה הוא עט סופר והיכן הם המכחול והאביזרים מסוגם של חרש ואמן המשכן־בצלאל בן אורי בן חור, אשר ביכלתם לתאר כל זאת? אולי רק מבני אנוש כנביאינו הגדולים, לא נמנע ולא נבצר הדבר. רק הנביא ירמיהו המקונן הגדול ואוהב עמו, יש בכוחו לחצוב כל אלה בדמעותיו ובדם לבבו ובסערות נפשו. רק ברוך בן נריה רושם רשומות בעטו, יוכל לתאר הכל. אבל מה אני ומה כוחי? הן כל אשר מצאנו בשנות האימים והשכול, תהומי יותר „מיוון מצולה" „ועמק הבכא", מגזרות ת"ח ות"ט של הצורך חמילניצקי לדראון עולם; — ממשא נמירוב" באותם ימים ו„עיר ההריגה" לביאליק — מ„יוון מצולה החדש" לר' משה פראגר בימינו. ששה מליון יהודים בני עמי כלו באש ובעשן. ובין כל אלה „שנהרגו, שנשרפו ונחנקו ונקברו חיים..." כלתה גם הרעה על יהודי קהילתי הקטנה הרחומה, על קריביץ' העיירונת היהודית הפעוטה.

לא ארהיב עוז בנפשי לספר על העיירה מלפני שנות חורבנה ואימותיו. הגעתי אליה והחילותי לכהן בה כשוחט ובודק ב־1935 ומעטות הן הידיעות שבידי על קורותיה. וודאי יספרו על כך בני העיירה האחרים ואל נכון ישקוד

---

[1] ראוי הינו ידידנו, כבוד הרב ר' משה דרייזין להוקרה במיוחד, על שקידתו הרבה באיסוף עדויות וגבייתם בימי השואה ולאחריהם. לא רק על קריביץ' העיירה, על הסביבה כולה דרש וחקר וביכולתו לספר הרבה. החומר שבידו יכול למלא כרכים ומקצתו ראה אור בעיתונות באמריקה „ובספרי יזכור" שונים כגון ווילייקה ועוד. צר לנו מאוד שלא נוכל מפאת תחומיו ומסגרתו של ספרנו לפרסם כל אשר בידו ואיתו הסליחה.

העורך

גם עורכנו לגלות צפונות ימיה בעבר ובימים, בטרם נפתחה עליה הרעה... כל תרומת עטי ל„נר־תמיד — ספר יזכור לקריביץ׳" תסתכם ברשימות כרוניקה יומית או שבועית — מעין יומן נס־בות מאורעות ודרכים, על כל ובכל אשר נתחולל בימי האופל הקודרים, ימי האש והדמים. רשומות שבידי — מקצתן שעלו בזכרון לאחר עשרות שנים; מקצתן שנרשמו בקריביץ׳ בימים הטרופים. (עדויות שמיעה מפי יהודים ומראות שחזו עיני), אשר אבדו לי בסערות הימים הטרופים עת ברחנו להסתתר ונרדפנו על צוואר (ואשר חרותים בלבבי). חלקן נרשמו בקריביץ׳ „לאחר הכל" לאחר שובנו אליה יתומים ושכולים...

הרב משה דרייזין פראווידאנס

הרי זה יומן פגעים ותלאות, יסורי גוף ונפש שלי ושל יקירי ואחרים. אם יוכלו אלה להמחיש רק מקצתה של הזוועה האימתנית לבני דורנו אשר לא חזו כל זאת מבשרם; אם יהא בידן של רשימותי להעביר כל זאת לתחושת הדור הצעיר — דור בנים ונכדים והדורות הבאים — אם ישמשו נדבך ופיגום בידי כותבי הקורות של עמנו בהווה ובעתיד אם קרוב ואם רחוק, יהא זה שכר־טרחתי.

קיץ 1940 במולודצ׳נו

מלחמת העולם השניה שפרצה באחד בספטמבר 1939 ובשלבה הראשון — כמלחמת גרמניה נגד פולין, (אמנם הכר־זו גם בריטניה וצרפת מלחמה נגד גרמניה אך טרם עשו דבר) — מצאה אותי ובני משפחתי בביתנו אשר בקריביץ׳.

על מלחמה זו לא אספר בזה; וודאי דשו בכך אחרים. לא אעסוק גם בסיפורי על קריביץ' בשלטון הסובייטי וכיצד נושלו הכל, כל יהודי העיירה מפרנסתם ומטה־לחמם הנשבר. גם לא על מאסרים ושילוחים לארץ־הגזרה. על כל אלה סופר בהרחבה. אין ספק בכך. אדגיש במובלט רק זאת: חששתי בסכנה הקרבה והולכת, בחוסר בטחון לחיינו במקום ויגורתי להתנכלות השלטונות הסובייטים בי ובני ביתי, על „עברי" כשוחט ובודק וכאיש „מכלי הקודש". אם כי עבדתי כמו כולם בכל עבודה שניתנה לי כ„עובד מדינה". הן כולנו הפכנו „פרולטארים" בתוקף צוו ממשלתי. חטבנו עצי יער ביערות אויגוסטינוביץ' ופאקוץ' משך חדשים רבים. (שלא לספר על נטל המסים הכבד שהוטל על כל בית־אב בעיירה). אף־על־פי־כן חששתי מאוד מטעמים דלעיל ומפאת תחומיה הצרים של העיירה — בה ניתן לראות כל אדם. החלטנו איפוא לעקור מהעיירה ולעבור למולדצ'נו — למקום גדול יותר, רחוק מעין עוקבת ולהפוך בלתי מוכר בין הבריות „המכופ־תרים" של הסובייטים.

עברנו מהכא להתם ושכרנו לנו דירונת בביקתה, בקרב ערלים — במקום מרוחק כלשהו אי־שם בירכתי גן ושמחנו באלמוניותנו שם. השלטונות בנו בקרבת מקום „גמנסיה" ועלה בידי לקבל מינוי כשומר־לילה בבניינה. משפחת גיסי קפלן (גם היא קריביצ'אית בעבר) הגיעה עוד לפנינו אל מקומנו החדש. הם נטשו את ביתם בוו־לייקה מאותם טעמים כמונו... לא לבלוט יתר על המידה בעיניהם של ה„קומיסארים". אף הם כמונו השתכנו בחורבה כלשהי וגיסי לייזר הלך לעבוד כפועל פשוט ב„עבודה שחורה", מסיבה פשוטה ביותר; „רחוק מהעין רחוק מן הלב..." להסיח דעת השלטונות. כך הסתדרו יהודים רבים וניתנה האמת להאמר: הדבר עלה בידינו וחיינו זרמו להם כך בשקט, (במידה שניתן בכלל לומר זאת) עד אפריל 1941.

גיוס ל„צבא־עבודה"

באפריל 1941 הגיעני צוו־קריאה להתייצב לשירות צבאי בצבא האדום „ודינא דמלכותא, דינא". עשיתי כמצווה עלי, כיוון שלא ניתן להתחמק מזה — אפילו אם הייתי רוצה בכך. התייצבתי איפוא ומיד נשלחתי — לסקידל בסמוך לגרודנא. היתה שם יחידת־עבודה כ־1000 איש יהודים ולא יהודים. המשימה שהוטלה עליה — הקמת שדה־תעופה צבאי לנחיתתם והמראתם של מטוסים. העבודה קשה כמובן, עבודת־פרך. לא אגזים אם אומר כי עבדנו שם כמו במצרים — מחושך עד לחושך. עבדים היינו ל„משטר פרעה" המחודש „המהפכני". עבדנו והעמקנו בחפירות יצקנו בטון ומלט והכינונו — מסלולים לנחיתה והמראה. על כל אחד הוטלה מיכסת תוצרת ליום עבודה. ואוי לו לזה שלא סיפקה. עין ראתה ואוזן שמעה; הלב נצבט ונתפס לתחושה כמוסה; חשנו כי „משהו הולך בכאן".

בסך הכל היה מקום שרותנו הצבאי, לא הרחק מגבולות גרמניה — ברית המועצות. לבשנו מדי צבא ירוקים של הצבא האדום; לא היינו חמושים, לא ניתן לנו נשק ואף לא עברנו בו אימונים כמעט כלל וכלל. בכל זאת היינו חיילים. משהו מעין „חיל־חפרים" (פייאנירס בלע"ז).

יום אחד נשלחו כמה מאות „חפרים" ואני בתוכם למקום כלשהו, אל הכפר ניגראשי לחפירת חול נקי ואספקתו לשדה התעופה הניבנה והולך. שם שיכנו אותנו באחוזה — אותה קנה „ערל" אחד שהיה בעבר כמה שנים באמריקה ובשובו — רכש לו אותה לקניינו. שם הוטב מצבנו במקצת. „לפריץ" ניתנה, ביקתה עלובה ואותנו שיכנו בכל בתי האחוזה. אין כל צורך להדגיש מה היו רִגשותיו ויחסיו כלפי מחרימי רכושו, הסובייטים. חפרנו וחפרנו, העמסנו משאיות והובלנו לשדה התעפה. כאן באחוזה ניתנו לנו כבר אזהרות והוראות במפורט, כיצד לנהוג בתנאי חירום ובימי מלחמה. במקום נשק ניתנו בידינו מוטות ברזל ונצטווינו להכנס לתוך חפירות־מחסה בהופיעם של מטוסי האויב, בפלוש עלינו אווירונים גרמניים. כך היו חיינו. כך נתחיילנו ועבדנו בפרך. איש לא תיאר לעצמו, כי אין זה אלא, מעט מן המעט מן הרעה הנפתחת עלינו... ואללי! עד מה שגו הלבבות הנואלים בפללם מלחמה כמו „לא היה כבר מה להפסיד בלתי אם את עבודת הפרך..."

פרוץ מלחמת הדמים

המלחמה פרצה; מכונת המלחמה האדירה של גרמניה הנאצית, הלמה בכל כוח המחץ שלה בבת־בריתה מתמול שלשום — בברית המועצות. וכבר בשעותיה הראשונות חשתי בעליל ובמוחש מה פירוש „בוקה מבוקה ומבולקה..." ידעתי הקשר הדברים של „הבוק תבוק הארץ והבוז תבוז..." מהו. היטבתי להבין דבר הנביא: „והיה הנס מקול הפחד יפול אל הפחת, והעולה מתוך הפחת ילכד בפח..." (ישעיהו כד/ג, יח) מיד השתרר התהו ובהו, רבה המבוכה. מלחמת הבזק הגרמנית מחצה והטילה אימים בקרב „הסטרא אחרא האדומה" לאור הסיסמא המשלהבת „פירציק טאגע נאך מאסקאו". המטוסים הגיעו ביעף, הטילו פצצותיהם הנמיכו טוס וקצרו במכונות יריה כל אשר היה בדרכים: רכבות, מכונות בהמות ובני אדם... לנו ניתנה הפקודה בבהילות „נא וואסטאק!" החילונו לרוץ מזרחה בעור שינינו וכל עוד נפשנו בנו...

כל הדרכים מלאו רכב ממונע ועגלות רתומות לסוסים שהוחרמו מהאכרים לצרכי האפסנאות וחיל האספקה שנשארו בעורף, לאחר שהחטיבות הסובייטיות הלוחמות החלו בנסיגתם המבוהלת עוד קודם לכן. נסחפנו בזרם הכללי של הצבא הרוסי הנסוג; יחד רצנו ופסענו במהירות על פני כביש גרודנא־לידא העובר את סקידל. התנועה בכביש היתה כה סמיכה עד שהגעת למצב של חוסר

תזוזה בכלל. לרוע המזל ולמרבה האסון זינקו שוב „טייסות" גרמניות והפציצו את הכביש ההומה מכלי־רכב, בהמות ואנשים. כהרף עין הפך הכל לבית־מט־בחיים; הטייסים לא הסתפקו בהפצצותיהם אלא שוב קטלו גם במכונות היירי, כמובן. כל שלא נפגעו התפזרו ביערות ובשדות והסתתרו בצל עצים ושיחים עבותים. הכל ציפו לשעות הלילה... בשעות הערב המאוחרות דומה היה והשתרר שקט; יצאנו אנשי „חטיבת החפרים" אל הכביש הרחב המוליך מזרחה. והנה באו לקראתנו גדודים סובייטים חמושים שטרם נסוגו ופקדו עלינו לחזור... אף הם חוזרים להשיב מכה לפולש; יש להביס את הגרמנים!... לטענתנו, כי אין בידינו נשק לאף אחד מבינינו, נענינו, שהם ישיגו נשק גם עבורנו. נכנענו לפקודת מפקדת הגדודים, חזרנו יחד עימהם אל עבי היער. עם עלות השחר נצטווינו לצאת לדרך והלכנו עימהם עד ששוב הותקפנו ע"י מטוסים גרמניים ושוב רצנו ליער וחוזר חלילה.

כך היו וחזרו הדברים כמה וכמה פעמים במשך אותו בוקר עד שהתקיפו כמה „טייסות" בבת אחת ואז נתפזרו הכל וברחו. אף המפקדה עצמה ולו גם אחד בלבד ממפקדיה, לא ניתנו לאיתור. הכל ברחו — איש איש לכיוונים אחרים על מנת להתחמק מהאש היורדת מן השמים... מכרי מקרב הנוצרים שהיו אתי „בחטיבה", הלכו עימדי כל הזמן. אך בראותם את מטר האש הפלדה והברזל היורדים משמים באין הפוגות, נמלכו בדעתם וחזרו איש איש לכפרו ולסביבתו — אם רחוקה ואם קרובה במידה כלשהי — נותרתי איפוא לבדי וצרור חפצי הקטן בידי. הייתי מחוסר כל תקווה ולא ידעתי עוד לאן לפנות. לפתע פתאום נצנץ בי רעיון: חייב אני לפטר עצמי מעונשם של מדי הירוקים, המדים הסובייטיים. אולי כך יוקל לי להתקרב יותר ולנוס על נפשי הביתה. ידעתי כבר, כי „פרק" הצבא בחיי תם ונשלם. לא הרביתי להרהר בכך; נתקלתי ברועה ועדרו ולאחר דין ודברים נתתי לו המדים ולבשתי לגופי את סמרטוטיו. כך הפכתי והייתי אזרח, „ציביליסט". לקבצן מחזר על הפתחים דמיתי בסמרטוטים שעטו את גופי, פרוע ומזוקן ובלתי מסורק „כהיפיס" של ימינו. איש לא שם לב אלי במצב זה. יכולתי להלך בשולי הכביש בצד כלי הרכב הממונעים של חילות המאסף הגרמני ואיש לא כיהה בי, איש לא שאל לזהותי; לתעודות ומסמכים שברשותי. דבר אחד זכור לי היטב. בטרם עזבו אותי לבדי אמרו לי מכרי הנוצרים מ„החייל" כי בשום תנאי ובנסיבות כלשהן אסור לי לעבור דרך לידא — שם עוצרים וחוקרים כל עובר ושב... וכך נהגתי אמנם; בעקיפי עקיפין הלכתי ועשיתי, כל מיני קפנדריות בשבילי שדות ובדרכי יער. לאחר הליכה וריצה של 13 ימים בדרכים לא דרכים, באין אפשרות לסור ללינת־לילה בשום מקום ובאין דבר מזון להחיות הנפש — הגעתי סוף סוף אל ביתי במולודצ'נו בה שלטו כבר הגרמנים. דבר זה בלבד היה בבחינת „נס מן השמים". לא רבים זכו להגיע מאותו

שדה־תעופה אל ביתם. יח־דים וספורים ניצלו מסכנת השבי הגרמני. המתח הגדול, הלב הבהול, רגשות הנפש הסוערים שהיו בדרך זו, די בהם לשמש נושא לספר־מתח על ניסים שקרו לי והצילוני. ראויים הם ללא ספק להעלות עלי ספר לדורות הבאים.

יום ט׳ תמוז תש״א — 4 ביולי 1941

עד יאזל הסומק מטיפת דמי האחרונה, עד כלות הנפש זכור אזכור יום זה — יום שובי הביתה מדרך מנוסתי כנ״ל. (אבוי לי! היתה זו רק מנוסה ראשונה). רעייתי בושקה ובננו שבתאי (שפסל) היו בריאים ושלמים. גם גיסי אליעזר קפלן ובני ביתו היו במצב בריאות תקין וכולם אכולי פחדים ובלהות מעבר לדאגה ולאחר שנואשו מכל תקווה, לראותני עוד בין החיים. א־ש מהם לא האמין עוד כי אמלט נפשי ואחזור שלם... מילא לא כל כך שלם; רגלי בצקות ונפוחות רחשו יבלות ופצעים מבועות שנשחקו ונפתחו. לא יכולתי להניעז עוד ובקושי עמדתי על רגלי... גיסי לייזר לא העלים ממני חששותיו להשאר במקום. הוא הרג־ש בחוש כי אין עוד לשהות במקום זה, כי פורענות גדולה ממשמשת ובאה... הוא העדיף לחזור עם בני משפחתו אל שאר המשפחה בקריביץ׳. עלינו היה עוד להשאר במקום עד שרגלי תחזורנה לאיתנן ואאסוף כוחות קמעא מכל אשר מצאני בדרך עד לשובי.

שומה עלי לציין כי מאז גיוסי נשתנתה העיר מולדצ׳נו תכלית שינוי. כבר בימיה הראשונ־ם של המלחמה נהרסה העיר במידה רבה. דבר היותה צומת דרכים חשובה והצטלבות קווי רכבת חיוניים גרם לריכוז חטיבות צבא סובייטיות בה ובסביבתה. הגרמנים לא חסכו מטוסיהם ורבות הפציצו אותה מפאת עובדות אלה. האוכלוסיה האזרחית ברובה ברחה ונתפזרה לכל מיני מקומות (ואף לקריביץ׳ הגיעו). קרבנות רבים נפלו בהפצצות וכמו כן נשרפו בתים. על בני משפחתי עברו ימי בלהות ואימים. טייסי הנאצים שאומנו היטב, פגיעתם היתה מדוייקת, רעה וקטלנית. מה שאין כן טייסי הסובייטים: פגיעתם במכונת המלחמה הנאצית לא ה־תה יעילה כלל וכלל באותם ימים.

אכן, רגלי שבו לאיתנן באיטיות, אף שיקמתי כוחותי קמעא. אולם נבצר ממנו להתעלם מהתחושה הברורה והוודאית כי נתונים אנו במלכודת סכנות המאיימות על חיינו. בכל אשר ניבטה העין ראית הכוח האדיר הזורם מזרחה: טורים־טורים של רכב ממונע ושריון נעו יומם ולילה בעקבות הצבא האדום המובס ונסוג. מרוב הטורים הממונעים, לא ניתן כלל לראות אפס קצהו של הכביש. ובינתיים נתכוננו בעיר מוסדות השלטון הנאצי־הצבאי והאזרחי גם יחד.

יום ו׳ כ״ג תמוז תש״א
ה־18 ביולי 1941

אור ליום ו׳ כ״ג בתמוז תש״א פורסם צוו במודעות בגרמנית בביאלורוסית, ופולנית מטעם מושל העיר מולודצ׳נו — איש ס. ס. הכפוף למרותו של מושל העיר מינסק גנראל ה־ס. ס. קובה — כי על כל הגברים היהודים מ־18 ועד 50 להתאסף בכיכר השוק ללא כל פירושים והסברים כלשהם. איש לא ידע ולא ניחש כלל „מה הולד״... הואיל ומיעטתי לבלוט ברחוב וגרנו בקצה העיר, לא ידעתי כלל על מודעות אלה וצוו המושל. ביום ו׳ בשעות הבוקר הופיעה בעלת הבית הנוצריה ומסרה לנו על כל זאת. כמו כן מסרה גם שראתה בעיר, כי שוטרים הולכים מבית לבית לקחת הגברים היהודים אל כיכר השוק. אמרתי לה כי לא אחכה שיבואו לקחתנו, אני הולך... בעלת הבית יצאה והלכה לדרכה. אכן, היה בדעתי ללכת בהתאם לצוו. הן בעלת־ביתנו סיפרה, כי גם זה נאמר במודעה: כל הגברים שלא יתייצבו ליעד במועד וימצאום בביתם, יוצאו מיד להורג בירייה במקום שימצאו אותם. חששתי איפוא משום כך ואמרתי ללכת ויהי אשר יהי! ברם, רעייתי בושקה שתזכה לשנים רבות התעקשה ואמרה, כי די לה בדאגותיה לי משך ימי העדרי. היא לא תתנני ללכת ורצוי כי אסתתר איכשהו בבית עד הערב ולא אלך. אין לדעת מה עלול לקרות בכיכר השוק...

הלב ניבא לה וידע אשר ניבא; הצדק היה עימה. כל אותם גברים שבאו מרצונם ואף אלה שנלקחו מביתם, לא שבו עוד לעולם. כולם הובלו אל מחוץ לעיר — בסביבת מחנה גדול של הצבא האדום לשעבר ואשר היה עתה למחנה שבויים רוסיים. הם נורו כולם ואיש לא ידע עוד את אשר קרה להם. לא נשאר מהם כל סימן וזכר.

יש לציין במיוחד שהנאצים בחרו להם תמיד ערבי שבתות וחגים או שבתות וחגים, לארגון טבח ביהודים. לא הלכתי כאמור אך מובן שלא יכולנו עוד להשאר במולודצ׳נו. הסכנה להיתקל בשוטרים המחפשים גברים שנשארו בביתם, היתה מוחשית ביותר וממשית. בשלה איפוא החלטה לחמוק בחשאי מהמקום ולשוב לקריביץ׳. אולם כיצד נגיע? אכן פיקוח נפש דוחה שבת, אבל איך לנסוע? לא נשאר לנו אלא לנסות בכל מיני דרכים אפשריות. ניגשנו לתחנת הרכבת; הרכבות שהילכו נועדו רק לצרכי הצבא; לנוסעים אזרחיים לא ניתן כלל לנסוע ורכבות אזרחיות כמעט שלא הילכו. ואם נזדמנה פעם רכבת אזרחית כלשהי, היתה הביקורת על הנוסעים מדוקדקת ביותר וכיצד נוכל לחכות לה ועד מתי? ואיך נוכל לנסוע בה בכלל כיהודים חומקים מן העיר? לא נשארה איפוא דרך אחרת אלא ללכת ברגל. ואמנם לקחנו מעט מן „המטלטלים״ שלנו ויצאנו בבוקר יום א׳ כ״ה בתמוז בעשרים ביולי — מיד עם גמר שעות העוצר, שעות „הקרפיו״ לדרך.

ההליכה בשעות הבוקר לא היתה קשה במיוחד; הגענו לווילייקה. סרנו כפי שהיה בדעתנו אל דודתנו הגב. טובה (טייבל) רינר מהעיירונת וויאזין בקרבת ווילייקה. היא יעצה לנו להסתלק מיד, כיוון שבו ביום הגיעה לעיירה יחידת ס. ס. ותופסים יהודים מכל הבא ליד — ברחובות ובבתים. ברחנו מבוהלים והמשכנו בדרכנו. עתה עברנו בעיירה קורניץ — אחת מהעיירות הוותיקות בסביבה. (וותיקה יותר מווילייקה ואף מקריביץ׳ אבל לא מאיליה). גם בה לא נשארנו. נודע לנו שיומיים לפני כן, היו בה גרמנים ומשפחות יהודיות רבות ברחו אל יערות הסביבה. החלטנו איפוא להמשיך ולהשאר ללינת־לילה בנייקה — ספק כפר ספק עיירונת — (ישוב יהודי של עובדי אדמה שהוענק בשעתו כמתנה מיוחדת ליהודים ע״י הצאר ניקוליי הראשון עבור שירות צבאי משך 25 שנים).

באנו לנייקה כשעה לפנות ערב; גם שם מצאנו בתים שהתרוקנו מיושביהם. המשפחות היהודיות ברחו ונתפזרו בשדות וביערות. על אף הפחדים והאימות נכנסנו לאחד הבתים ונשארנו ללון בו ולהחליף כוח. עם הנץ הבוקר המשכנו כמובן דרכנו אל עיירתנו קריביץ׳. בשארית כוחותינו הגענו אליה לאחר הליכה ממושכת משך כמה וכמה ימים ולעיתים לינה תחת כיפת השמים. שם נתקלנו כבר בחורבנות ממשיים שנגרמו ע״י הגרמנים ועוזריהם. כמובן ששלטו בה הנאצים ובמשך שבועות שלטונם, נפלו כבר כמה וכמה קרבנות — יהודים חפים מפשע.

ג—ד מנחם־אב העשרים ותשעה ביולי 1941 [2] בקריביץ׳

מבשרנו חזינו איפוא כיצד נמלטים מהפח אל הפחת; ברחנו מהסכנה במולודצ׳נו ובאנו לסכנה גדולה יותר בעיירתנו, בקריביץ׳. מכאן התחילה בחיי ובחיי משפחתי מגילת הדווי והייסורים, מגילת האש וההרג, התלאות והנדודים לאין קץ. ידענו היטב לאן חותר היטלר; ידענו מי הם הנאצים. אך לא ידענו למה הם מסוגלים ומה עלולים הם לעשות ליהודים. איש לא העלה על הדעת כי הדברים יגיעו ל,,רצח־עם״, ל,,ג׳נוסייד״. עם ישראל מנוסה ברדיפות פרי משטמה של דורות, מסיבות דתיות, כלכליות וחברתיות ואחרות. ובראש ובראשונה — השוני, הן שונים אנו מאחרים... אפשר היה להעלות על הדעת, שיבואו שנות סבל, פרעות, אבל להניח כי אכן תבוצע ותוצא מהכוח אל הפועל מזימה של ,,רצח־עם״ היה גם עבורנו — עבור כל יהודי אדוק ולא אדוק — דבר

---

[2] רושם העובדות המסופרות אינגו זוכר בדיוק התאריך בו הגיעו לקריביץ׳. אפשר וטעה ביום או יומיים. זה סביר וגם ניתן להבין לאחר שעברו שנים כה רבות.

שאין הדעת סובלתו. אף אני לא העליתי זאת על דעתי. אך משבאתי לקריביץ׳ (לאחר מולודצ׳נו) ושמעתי מה חוללו הנאצים וגרוריהם משך תקופה קצרה לשליטתם בה, החלו חששות צובטים הלב ומששמעתי מה עשו במקומות אחרים וגם על טבח מולודצ׳נו ידעתי וחששתי שמא תחזורנה פורענויות של שנת ת״ח ות״ט... החלטתי איפוא לרשום רשומות ולגבות עדויות; לחקור ולפשפש במעשינו ובדרכינו, לדעת על מה רודפים אותנו, על מה מוגרים דמינו? במה אשמנו מכל עם ובושנו מכל גוי? ומשום שהאמנתי ומוסיף להאמין כי יש עין רואה, כי אמנם ערוך ופתוח הפנקס במרומים ויש יד רושמת ויש חשבון ויבוא חשבון, יש לרשום הכל גם למעננו, למען דורותינו הבאים.

לא אתעכב ואספר בפירוט יתר על כל אשר נתחולל בעיירתנו מאז צאת השלטון הסובייטי ועד שובנו אליה בנסיבות שתוארו לעיל. על כך סיפרו וודאי רבים. אולם כרושם רשימות כרוניקה אשתדל לציין תאריכים שמות וכמו״כ פרטים ונסיבות אופייניים במיוחד. בהתאם להחלטתי התעניינתי בכל אשר קרה בעיירה משך ימי העדרנו. שוחחתי עם כמה וכמה יהודים וגם כמה שלא מבני בריתו של אברהם אבינו, אשר אפשר היה לבוא עימהם לכלל שיחה ואשר לא לקחו חבל בימים ההם במסע הרצח, השוד והביזה.

הרי מספר פרטים עובדתיים שנתחוללו כבר בימים הראשונים לאחר צאת הסובייטים וכינון „שלטון מקומי״ ו„משטרת־עזר״ בהסכמה מלאה של מפקד המחוז (הגרמני) בווילייקה:

יום ג׳, ו׳ בתמוז, האחד ביולי 1941 הגיעה לעיירה הסיירת הגרמנית הראשונה עם ה„זונדר־פירר״ איש „גסטאפו״ מטעם מפקד המחוז בווילייקה — לביקורת והכנות לארגון השלטון הגרמני, הצבאי והאזרחי גם יחד. נוצרי העיירה והסביבה הכינו קבלת־פנים מפוארת וקישטו את „שער התהילה״, שעמד על מכונו עוד מימי השלטון הסובייטי, פרקוהו מדגליו הסובייטיים והביאו מווילייקה דגל המפלגה הנאצית וצלב קרס גדול במרכזו. אותו תלו בשער עטוי סביב דגלונים וסמלים פאגאניים עתיקים של השבטים הגרמניים. במרכז השער כתובת גדולה: הידד למשחררינו! על כן גבוה מעל השער ניצבה עוד, תמונה גדולה של סטאלין. אותה כמובן צריך היה להוריד. וכאן ניתנה עילה „לנקום״ ביהודים. הן כך הוא לפי משפט הערלים: „בענותך יהודי אחד אתה מענה את העם כולו״. הפור נפל על שמעון קאצוביץ׳ — ראש „ארטל״ הכבאים בעיירה בימי הסובייטים. בתרועות שמחה נסחב מביתו אל השער וציוו עליו לעלות למעלה ולהשליך התמונה: „אתה שמת אותה שם עליך גם להשליכנה למען נרמוס אותה ברגלינו״. כלום היתה לו למעונה ברירה? הם הביאו סולם ארוך והוא עלה, ניתלה בצמרתו של עץ, הגיע לדיוקן „מנהיג ושמש העמים״ וישליכנו ארצה. כאן לקחו המרעים את הסולם ויאמרו לו לקפוץ למטה. האומלל נשאר

תלוי בין שמים וארץ, נאחז בבדל ענפו של אילן. אילו היה קופץ היה יוצא בריסוק עצמות ופיצוץ וורידי הלב... אשתו וילדיו הקטנים נפלו לרגלי הרוצחים נשקו מגפיהם והתפלשו בעפר. ברוב בכי ותחנונים הוחזר הסולם ושמעון המעונה ירד למטה ואף הורשה לשוב הביתה. כך צחקו כל אויבינו למשבתינו; כך הפכנו ללעג וקלס... יירשמו לדראון עולם כל גרוריהם של הגרמנים — אם באו על עונשם ואם חיים הם — תרדפם מארת יה! ואלה המרעים: יאסקולסקי, שני הלשצינסקים, מיכאש שימאשקביץ׳, יאנצקי בן הסולטיס, אדמוביץ׳ מחמוטנה, הוכלז, חריניביץ׳; קאזיה בילביץ׳, קאזיה יאנקובסקי, האלובק מקריביץ׳, יאנאצ׳ק פיודטוב, פאלאצ׳אנסקי ועוד פושעים ואנשים „דרי מטה" נציגי ה„עולם התחתון". הללו מסוגלים היו להכות כל יהודי, ללא הבדל מין וגיל, היו מצליפים בו באלות גומי, רצועות עור וכל שהיה בידם. כלום לא רדף לשצינסקי אחרי אברהם־משה אנשילביץ׳ והפליא מכותיו, כי יקח מטר בידיו וימדוד את בית השימוש של הנקווי"ד ומה מידות החריונים בו... והמצאות כאלה היו למאות.

יום ד׳ ז׳ בתמוז —
שניים ביולי 1941

בכל פינות העיירה, על בית ה„גמינה", על קיר בית המדרש ועל כמה וכמה בתי יהודים הודבקו מודעות מטעם מושל הוו־לייקה הגרמני — (כך עשו בכל העיירות) — בזה הנוסח כדלקמן:

1. אסור ליהודים להלך במדרכות ובצידי דרכים; רק באמצעה יהלכו. העובר על כך ייענש.
2. לא יסע יהודי בשום מקרה ברכבת או בעגלה.
3. אסור ליהודי להתרפא ממחלה, פצע וכולי. בשום מקרה לא יפנה לרופא (אף לרופא יהודי!).
4. על יהודים להיות בבידוד גמור ומוחלט. לא יבוא יהודי בשום מגע ומשא עם נוצרי כלשהו.
5. אסור בשום פנים לאיש נוצרי (אם כפרי ואם עירוני) להיכנס לבית יהודי למכור לו דבר מה או לקנות ממנו דבר.
6. כל יהודי חייב לעטות עליו את האות היהודי מלפנים ומאחור (מגן־דוד על רקע צהוב) בבית וברחוב.
7. העובר על הפקודות ואף על אחת מהן ישא עונשו בכל חומר הדין.

לפי „תקנות חירום" אלה יכולת כבר לחוש, לדעת ולהבין, כי הכוונות שבכאן הן: לענות ברעב ובמחסור, להשפיל כבוד האדם ולבזותך בעיני עצמך. להעבידך

בפרך. ואכן, למחרת פרסום תקנות אלה נחטפו יהודים, גברים ונשים מגיל 12 ועד 40 לעבודות־כפיה. אף־על־פי־כן לא שיערנו כי המזימה היא השמדה טוטאלית.

יום ו׳ ט׳ בתמוז תש״א —
ארבעה ביולי 1941

גזירה חדשה לכבוד שבת: כרטיסי־לחם. מכאן ואילך יחולק לחם לכל האוכלוסין לפי כרטיסים. גם יהודים ייהנו מזה; 12 וחצי דק״ג לנפש בלבד. על חלוקת הלחם חלשה אשה פולנית מגרורי הנאצים ירציקובה. כך היתה מחלקת את הלחם: קודם היתה מקבלת כרטיסי הלחם מידי האוכלוסין הנוצרים ומחלקת להם אפילו מעל למכסות שהגיעו להן. כמובן שהיתה נותנת להם גם את מיטב הלחם, על מנת שלא יישאר ליהודים אלא פסולת בלבד או שלא יישאר כלום... וזאת בזמן שלכל נוצרי היה די והותר ממאגריו שלו עצמו. לנו ליהודים לא היה דבר שאגרנו, לא כלום! ולחם ניתן בצמצום או שלא ניתן כלל. ירצ׳יקובה זו היתה מגרשת את היהודים כמו כלבים, אף הרימה יד לפעמים ועל־פי־רוב לא נתנה לנו דבר. היא היתה לוקחת כרטיסינו ומבטיחה לתת למחרת ולמחרתיים. כך היו מצטברים חובות לחם לזכותנו. בסוף החודש היתה קורעת לעינינו את הכרטיסים ופוטרת כל אחד בלא כלום. התעללות זו לא נמשכה יום או יומיים, שבוע או שבועיים; חודשים! בקייץ ובחורף. יהודים שקפאו מקור בעמדם בתור לקבלת מנת הלחם הזעומה היו חוזרים בפחי נפש ובלא כלום.

באותו יום ו׳ נפל קורבן ראשון בעיירתנו, יצחק בר שמשון שולמאן (המכונה פיינס) הי״ד. רוצחו היה הוכלה — איכר מכפר פלאשינה. עוד באותו יום נקבר בבית העלמין של עיירתנו.

יום ב׳ י״ב בתמוז תש״א —
השביעי ביולי 1941

קורבן שני בעיירתנו — אהרון בר שמואל זילברגלייט שנפל מכדורו של הפושע לשימצה יאסקולסקי — נקבר אותו יום בבית העלמין בעיירתנו. ינקום צור ישראל דמי נקיים!

אותו יום קורבן שלישי — שמעון קאצוביץ׳ הי״ד. בשעות הבוקר עת עסק בקבורתו של אהרון זילברגלייט ז״ל, נלקח כאיש חברה־קדישא מהמקום על־ידי שוטר העזר ברונקה יעקובוביץ׳ „הקידר״. הוא הובא לכפר פרודניק ושם עונה קשה, בידי הפושע ועוד פושעים כמו אדמוביץ׳ ועוד כאלה. אחר־כך ירו בבטנו ובגבו ולבסוף בראשו. גופו נוקב ככברה מכדורים. ייזכר הדבר לדראון עולם! אלא שגם בכך לא הסתפקו הרוצחים השפלים והנבזים, הנושאים שם אדם

לשווא. (הן מקומם הנכון בין סוגרים של פריצי חיות־טרף. ואולי הנני מעליב בכך אותן חיות? הן חיית־טרף כי תטרוף, ברצונה להשביע רעבונה ורעבון גוריה). הם ציוו על בני־ביתו להביא גוויית אביהם מפרודניק ולקברה בבית העלמין. אבוי ואללי לאשה האבלה והמעונה ולילדים הקטנים האומללים! בעצם גופם נרתמו לעגלה ולאורך כל הדרך סחבו הגוף המעונה והמנוקב, לקול צחוקם הפרוע וחדוותם הפורצת של „ידידינו ושכנינו הטובים". כלום יש נקמה על דם עלבונם של ילדים קטנים שנאלצו בדרך כזו להביא אביהם ההרוג לקבורה? מי ימחה דמעות עיניהם ויאספן? וכלום יש עוד ניחומים לאשה ואם, שכך עלה בגורלה?

עוד מעוללות אותו יום: טראגדיה נוספת; ריבצ'ע (רבקה) אשת אהרון זילברגלייט לא יכלה עוד להשלים עם הצער הגדול והנוקב על מותו הטראגי של בעלה על לא עוול בכפיו; על בניה צאצאיה שנפזרו לכל רוח — טרפה נפשה בכפה מעוצר יגון ושכול. מצאוה תלוייה בביתה. למחרת הובאה לקבורה על יד בעלה.

פסח — בנם של אהרון וריבצ'ע זילברגלייט הי"ד שנותר בעיירה, קיים מניין בביתם בו התפללו כל יום ויום 3 פעמים. גם זה העלה חמתם של „עבדים שמשלו" — גרורי הגרמנים. לשצינסקי הצעיר ימח שמו וזכר זכרו! אותו „אדם־מפלצת" בא יום אחד חמוש באלת גומי כבדה ועמד בדלת הכניסה וציווה, כי יתפזרו הכל מיד. כל היוצא נתכבד בחבטות הגוונות של אותה אלה, הכה ופצוע... בהולים ונפחדים התפזרו הכל והמניין בביתם לא התקיים עוד לעולם מפחד ומגור...

יום ה כ"ב בתמוז תש"א
שבעה־עשר ביולי 1941

„אלהים באו גויים בנחלתך, טמאו את היכל קדשיך..." (תהילים עט/א)
יחידת ס. ס. גרמנית החליפה את חיל המצב בעיירה „ונתנה חופש לעצמה להשתולל קמעא". קרבן השתוללות זו היה בית־מדרשנו שחרב. הם גייסו לעזרתם את גרוריהם. הם החלו בספרי־תורה ובספרי הקודש שהוצאו מהארונות וכילו בגג. ארבעה קירות חשופים וערומים נשארו לנו למזכרת זוועה מ„חיות מהלכות על שתיים". „ידידינו ושכנינו הטובים" עבדו בשקידה. הראשון שנחלץ להוציא את ספרי התורה היה ויקטור לאזארביץ' ושכנו מיקיטא מרח' מיאדל. (היה טוב עת חזינו בנקמה עליו ועל בני־משפחתו — נחשים משורש צפע! שבועות מספר לאחר חורבן בית־מדרשנו נורה ברחוב ע"י הגרמנים) בעקבותיו הלכו רבים, ניתצו ספסלים וכסאות, ארונות ודלתות. ניפצו שמשות והרסו הכל. ימים מספר

לאחר מכן אספנו בחשאי את שרידי הגוויילים מהקלף, „עצי החיים" שלא נשרפו כליל לתוך שקים וקברנום בבית העלמין.

יום ד' כ"ח בתמוז תש"א

העשרים ושלשה ביולי — עלילת־דם

אל העיירה הגיעה מבודסלאב זשאנדארמריה ומשטרת־שדה. הם תפסו את גיסי אליעזר קפלן הזפת (בעבר גר מספר שנים בווילייקה כנ"ל) והעלוהו למשאית. כמו־כן נתפס על ידם לייבה גלבארט — גיסו של לייזר. ללא שום חקירה ודרישה הוחלט להרגם בירי־ות — כיוון ש„היו קומוניסטים ואף קומיסארים". (כידוע לבני עיירתנו היה לייבה גלבארט בימי הסובייטים המפקח על כל המזפתות במחוז ווילייקה ומכאן העלילה הנמבזת). שניהם נאסרו על לא חטא ואשם, חפים מכל מעשה נגד השלטונות. חטאם היחיד כלפי השלטון — היותם יהודים!

ברם יושרם ובור־כפ־הם של הנאשמים, הגינותם ונאמנותם, עוררו אפילו מצפונם של נבלים, אנשי השלטון המקומי. ד"ר מאקארביץ ראש השלטון הזה ומפקד משטרת העזר באותם ימים סקראדסקי התערבו לטובתם. כמובן שהחלו גם השתדלויות וריצות, תחנוניהן של נשיהם ואחרים. ואולי סייעו בכך גם אמצעי „שימון" כלומר שיחוד. הפעם הצליחו ההתערבויות והם שוחררו. את יום המחרת — יום ראש חודש מנחם־אב, העשרים וארבעה ביולי — הועיד רב העיירה ר' מלכיאל פרצי לתענית־ציבור ותפילות־הודיה על הצלת החפים מפשע.

כך חיינו, כך עברו ימינו ולילותינו; עדיין האמנו כי מענישים „חשודים" בלבד; אלה שהיה להם „מעורבות" עם הסובייטים, ב„פוליטיקה", ולכל השאר יניחו... עד מה נואלנו ושגינו באיוולתנו. השלינו ורימינו עצמנו. אילו ידענו האמת המרה עד תומה... מי יודע אולי היו ניצולים יותר...

עד כאן רשומות שרשמתי — עדויות שמיעה: מה, איך וכיצד נתרחשו פורענויות על ראשינו, מה הגזרות שניתכו עלינו. מי ומי הנופלים המעונים וכל השאר. לא אספר על ה„פוגרום" המאורגן; על כך וודאי סיפרו יהושוע בן אריה־לייב, מנדל ראבינוביץ' ואחרים. אני אומר רק מילים מספר על ההכנות לפרוע פרעות. כיצד ואיך הוכן הפוגרום.

— — ערב־ערב ולילה־לילה ישבו היהודים סגורים בבתיהם חרדים ומבוהלים, אבלים ודואגים לבאות. מסוכן היה לצאת אל הרחוב אפילו במרחק כמה פסיעות. כה קל ופשוט יכולת לחזור חבול ופצוע — ולא רק מסתם „ערל" שנשתכר וסבא למכביר — גם „מידיד ושכן טוב" מפוכח לגמרי יכולת להתכבד במהלומה של מוט ברזל, אבן, מקל וכיוצא באלה. יכולת גם לזכות במנת

אלת גומי או חגורה של שוטר — מכת עוזריו הרבים של היטלר ימח שמו וזכרו!

אור ליום ב' (יום ראשון בערב) ד' מנחם־אב תש"א — העשרים ושבעה ביולי 1941 נתכרכמו הלבבות ביתר שאת. העצב היה נוקב יותר. אותו יום חוסלו משמרות הלילה המשותפות של יהודים ונוצרים שהילכו שניים־שניים ברחובות — אחד נוצרי ואחד יהודי; ולא פעם אירע שהשומר היהודי „נחבל שלא במתכוון" מידו של חברו השומר. בכל זאת היה בכך שמץ, קורטוב של בטחון. ארגון אותן משמרות נמסר לידי לודוויג זשאקביץ'. והנה חוסל כאמור ההסדר הזה באותו יום. מובן היה לכל כי יש דברים בגו... יותר מדי שקופה היתה הכוונה, לבל יראו היהודים מי ומי הפורעים השודדים והחמסנים, „גומלי החסדים הטובים"... מארגני „המפעל" היו אותו לאזארביץ' שנזכר לעיל, לשצינסקי, יאסקולסקי, פיודוטוב, פולפאנק בן זענוס, ברונקה יעקובוביץ' „הקידר" הרוצח ועוד מיני „ברואים" נאלחים. עם חשיכה החלו במלאכה. אך על ה„פוגרום" עצמו לא אספר כאמור; אציין רק כי היהודים ברחו מבתיהם ובשובם מצאו שנבוז הכל אך לא היו קרבנות בנפש. ואף זה בבחינת נס. מכאן ואילך אני סוקר דברים ומאורעות שנתרחשו בעיירה, עם שבתנו בה לאחר שובנו. עקבתי ורשמתי תוך מראה עיניים ומשמע אזניים.

א' דראש חודש אלול תש"א
העשרים ושלשה באוגוסט 1941

— — שוב היו קרבנות בנפש, שני בחורים צעירים יקרי נפש ובני מעלה נפלו מידי המרצחים לודוויג טומאשבסקי ובן ה„סולטיס" אשר עצרו אותם בתואנה ש„הם קומוניסטים". הם נעצרו בדרכם לדולהינוב הסמוכה והובאו לעיירה. הם עונו קשות ע"י הזדים בני העוולה בהיותם מוחזקים בכלא של הנקווי"ד לשעבר. הפעם לא ניתן למלט אותם מרוע הגזרה. דבר לא הועיל עוד. שום ריצות ושום שיחוד ואף כופר־נפש שניתן לא הועיל. הם הוצאו אל מחוץ לעיירה, נורו והושלכו אל בור תפוחי אדמה. שמות הנרצחים שני דודנים:

הבחור פסח בר אהרון זילברגלייט.

הבחור ברוך בר מנדל זילברגלייט. ינקום צור ישראל וגואלו דמיהם הטהורים שנשפכו כתוצאה מעלילת־דם פושעת ומבישה.

סוכות תש"ב — אוקטובר 1941

ביום א' ערב־סוכות, בחמישה באוקטובר 1941 הובא לקבורה פנחס בלכר עליו השלום (המכונה פיניע החייט — אביו של ידידנו שלמה בלכר יבלח"א). הוא נפטר בליל שבת 4.10.1941 בדרך מביה"ח בדולהינוב אל עיירתנו. ה„חברה

קדישא" טיפלה בו ועשתה את שלה. אולם ללווייתו וסדר קבורתו הורשו לבוא „מניין" יהודים בלבד. הקבורה נעשתה כדין. תהי־ה נשמתו צרורה בצרור החיים.

בימים של החג (גם בימי חוה"מ) התפללו באותם „מניינים" ובאותן דירות כמו בימים הנוראים. התפללנו בבוקר השכם הן משום פחד להיתפס בידי המחבלים של היטלר והן משום ההכרח לרוץ לעבודתנו — עבודת הכפייה. יום א׳ לאחר שבוע חל יום „הושענא רבא" וכמובן ערב שמיני עצרת למחרתו ושמחת־תורה למחרתיים, כלומר, יום ב׳ ויום ג׳. התפילה ביום זה עברה בשקט ועם תומה לחצנו ידיים ובירכנו איש את רעהו שניוושע במהרה תשועה גדולה ובאמת נחוג „הושענא רבא"...

למחרת ביום ב׳ היה חג שמיני־עצרת; שוב התפללנו במוקדם בשקט. אמרנו תפילת „יזכור" לקרבנותינו ו„אל מלא רחמים" לנשמות הקדושים שהועלו על מוקד השנאה העיוורת לכל יהודי באשר הוא. ספדנו לחיים צעירים שנקטלו ואיש מבינינו לא העלה בדעתו, כי אכן נחתם כבר גזר הדין על קהילת קריביץ׳ בשנת תש"ב — „להרוג ולאבד את כל היהודים — מנער ועד זקן, נשים וטף" — כולם יחד ביום אחד. כל אחד חש לעבודתו במקום שפקדו עלינו צוררינו. סיימנו עבודתנו וחזרנו לבתינו. בקוצר רוח ציפינו כי תג־ע שעת תפילת „ערבית" וכל הקשור בה בערב שמחת־תורה. ה„ספר" שהושאל לנו מיהודי דולהינוב — כלומר „ספר התורה" היחיד שהיה ברשותנו, היה שמור בביתה של שרה־מערע וולקובר — עימו עשינו „הקפות" כיאות בערב שמחת־תורה. התפללנו „ערבית" בשקט ו„היקפנו" כשספר התורה עובר מיד ליד בכל „הקפה". בשאר המניינים, בהם לא היה ספר־תורה נעשה הכל בלעדיו. ה„הקפות" בוצעו ב„מחזורים או סידורים". מהם קראו את הפרשיות המתאימות ולאחר הרינה והתפילה המאופקות התפזרו הכל לבתיהם. כך התייחדו יהודים בקריביץ׳ עם קונם וכך חגגו „בגיל ורעדה" ובמאופק, שמחת־תורה — אותו חג רונן ומופלא בימים כתיקונם. אמונתם בצור־ישראל וגואלו לא נפגמה...

שמחת־תורה תש"ב

הארבעה־עשר באוקטובר 1941

אם מאנדהו אמר אי־פעם כי היגון והשמחה ירדו כרוכים יחד לעולמנו, הרי צדק וקלע למטרה. אותו יום „שמחתנו" בתוך תנאים ונסיבות שלפנינו, אף התאבלנו על אחד מבחירי בניה של קריביץ׳. היה עלינו להביא לקבורה את ר׳ נטע (נתן)־לייב גורדון ז"ל, אשר נפטר יום קודם לכן בביתו. ימים מספר לפני כן, כאשר הרגיש שכוחותיו כלים והולכים והיטיב לדעת כי יומו בא, קרא אליו את ר׳ אליהו קאידאנוב מ„חברה־קדישא" ואמר באזניו כי על דבר אחד צר לו והוא מצטער רבות, על כי נמנע ממנו לראות בסוף מלחמת הדמים ובמיגור

הצורר. ראוי היה לזכות הבלתי רגילה למות בדרך הטבע במיטתו ולהקבר על פי דין ישראל בקבר ישראל. האל הטוב והמיטיב מנע אותו מלראות בסבלותינו ובצערנו, ברדיפות שרדפו אותנו שונאינו ומלסטמינו. איש־אמת היה ולוחם האמת. מעולם לא נשא פנים לאיש ואף לא נמנע מלהטיח האמת בפני תקיפים ורוזנים שלא מבני־בריתו של אברהם אבינו. אפילו ברנשי חבר המרעים מגרורי הגרמנים, היתה להם רתיעה בפניו ולא העיזו להתנכל לו. לאחר הקבורה קיים נכדו מיכאל ס׳צקין (מייק סילבר בקאנאדה כיום) מניין בביתו בו התפללו לע״לוי נשמתו. יהא זכרו ברוך ותנצב״ה. המניין בבית ר׳ נטע־לייב נתקיים כל עוד איפשרו זאת התנאים.

התפללנו עם הנץ הבוקר תפילת שמחת־תורה, „הקפות״ וקריאה בתורה והכל בחופזה. מיד לאחר התפילה התעסקנו בקבורה. לאחר הקבורה נאלצנו ללכת לעבודה. אותו יום זרחה שמש־סתיו בהירה אבל היה קר ויבש. כמעט כל יהודי העיירה הובהלו אז ע״י נוגשינו ל„חפור״ ולהוציא תפא״ד. כארבעים איש ואשה נשלחו לפאקוטש; קבוצה אחרת שהתה במקום אחר (בסלובודה אם אינני טועה). לפתע פתאום פשטה הבהלה בעיירה ובמקומות העבודה. בחצות היום בערך הגיעה הידיעה כי מחלקת „גסטאפו״ הגיעה לדולהינוב ויורים ביהודים. כל הגברים שנשארו בעיירה ברחו מיד מבתיהם ובאו לפאקוץ׳ — (משום ששם עבדו יהודים כנ״ל וזה נראה סביר ובלתי־חשוד). נקל לשער מה התחולל בלב פנימה... וודאי שניקרה השאלה בחדרי לב: ומה הלאה? לאן תברח? העולם גדול ורחב ואין מקום בו להסתתר ומי יודע מה גורל נש״נו וילדינו בבית? הן רק הם נשארו בבתינו...

— — בינתיים חלפו שעות היום ופשטה כבר החשיכה בכל. הפחד לשוב לבתינו בעיירה גדול והדאגה אכלה בנו. לאחר התייעצות קצרה נחלצו הבנות והנשים ללכת הביתה — מעין „סיירת״ לתור, לראות ולשמוע „מה הולך״, מה התחולל? ולאחר מכן תבאנה „שליחות״ להודיע לנו על המצב, אם חלפה הסכנה וניתן לשוב הביתה. לנו, לגברים לא נשאר ספק כי יהא עלינו לחפש מקום־לינה באורוות החצר והכפר, אצל מכרים שאולי ייענו לבקשתנו ולא — נאלץ לבלות את ליל הקרה תחת כיפת השמים. ברם, הלב אינו נח ואינו מרפה: כיצד להפקיר יקירינו וללכת לישון? — שוב התייעצות, היסוסים ורתיעות ולבסוף החלטה נועזת: נשוב הביתה ויהא אשר יהא!

יצאנו לדרכנו ובלבבות פחד וכמיהה; הגענו אל מחצית הדרך וכאן פגשנו ב„שליחות הסיירת״ שבאו להודיענו כי „הכל בהיר״. אפשר לשוב הביתה. הלב החל לשמוח בשמחה פעוטונת זו... הן לא דרשנו, לא השתוקקנו ולא רצינו דבר לאחר יום מלא של עוגמה וצער אלא להגיע — כל אחד למיטתו הוא... ומה

נתרחש בדולהינוב? 6 יהודים נהרגו וחסל! שוב נשתרר שקט ומחבלי „גסטאפו" נסעו כלעומת שבאו. יגעים ורועדים הגענו לביתנו.

למחרת ב„איסרו חג" בחמישה־עשר לאוקטובר נשאו שפתינו תודה למרומים, על כי עלה בידינו לחוג איכשהו חג־נו והם חלפו כבר. כמהנו לעתיד טוב יותר. קיווינו כי אמנם נזכה ונגיע לימים טובים יותר... אולם עוד רחוקה הדרך אל הגאולה. ארוכה מאוד המלחמה... ובינתיים גזרות ציוויים חדשים — למחרת „איסרו חג" שוב גזרה: אופל בצהרים, שוד וחמס בצהרי יום!

יום ה כ"ד תשרי תש"ב
ששה־עשר באוקטובר 1941

ציוויים אדמ־ניטראטיביים בהולים חתומים ע"י המושל הגרמני במחוז ווילייקה והמפקד המיוחד „הגביטס־קאמיסאר" בקריביץ', הגיעו בשעות הבוקר לכל בית יהודי. נצטווינו למסור מיד הבהמות (הפרות) שברשותנו — בתוקף צוו ההחרמה מטעם השלטונות האזרחיים והצבאיים לצרכי המלחמה — ועד שעות הצהריים בו ביום להביאן אל חצר ה„גמינה". בצוו הובלט גם סעיף מודגש; על צוו זה לא ניתן לערער והעובר עליו ייענש בהתאם...

על אף יד־עתנו הוודאית כי צוו־החרמה זה חל רק עלינו היהודים ורק אותנו חומסים וגוזלים, קבלנו עלינו גם זאת באהבה. ראינו בכך חליפין מכובדים וניאותים לקרבנות־אדם וכופר־דמים לחפים מפשע. ועל כן לקח כל יהודי בהמתו ובחבל על צווארה הביאה לחצר הגמינה. עוד בטרם הובאו הבהמות התאספו נוצרי העיירה בחצר וכוונתם היתה לעיסקת חליפין, תמורת פרותיהם הרזות שיביאו יזכו בפרה טובה ומטופחת משלנו, משל היהודים — אכן, ידענו כי כך הוא. מספר מהמקורבים והגרורים זכו גם בזאת. ולא די היה לנו לראות בכך; לא די בצער ובדאבה על שלא תישאר טיפת־חלב לילדינו. לא די לנו בשוד זה שבצהרי היום. היה עלינו להוביל הפרות ולהביאן לתחנת הרכבת בווילייקה.

היו שלא יכלו ללכת מטעמי בריאות, היו גם שלא רצו ללכת מחששות כמוסים שצבטו בלבבות והתחננו כי יורשה להם לא ללכת. אבו־ לאלה שהעיזו רק להוציא זאת מפיהם; שוטרי העזר לא חסכו אלותיהם והרביצו בכל אלה ללא רחם ובינתיים נתכבדו גם אלה שלא ביקשו והיו מוכנים ללכת. שוטרי העזר והגרמנים עמדו על כך במיוחד, שכל אחד יוביל בהמתו וימסרנה תמורת „קבלה". אפילו התנדב מאנדהו לקחת גם פרה של הזולת לא הסכימו. בהצלפות מכות ובעיטות אילצו את כולם לצאת עם בהמותיהם לדרך, בכדי שיגיעו בשעות הבוקר המוקדמות לתחנת הרכבת כאמור.

ויצא ה„עדר ורועיו" לדרך בואכה תחנת הרכבת בווילייקה. (גם אני הייתי

בין ההולכים). לאיטו התנהל העדר, ובינתיים פנה היום וירד הערב ואנו עודנו רחוקים מהיעד, רק לחצרה של פאסקובשצינה הגענו. נשארנו שם ללינת־לילה ובבוקר קמנו והמשכנו בדרכנו. בלכתנו כך עם הפרות ובעברנו את „היישוב" נייקה, נודע לנו כי ה„זונדר־גרופן" של ס. ס. וגרורי הגרמנים ערכו טבח ביהודי קורניץ בשמחת־תורה. 60 נפש ניספו; שוב נשפך דם נקיים וחפים מפשע. עיירה זו היא בדרכנו ואנו נאלצנו לעבור בה; אין שום דרך אחרת לבוא לווילייקה. החששות גוברים וגדולה האימה, יש רגליים לסברא כי הרוצחים עודם בעיירה. כלום יכולנו לשנות דבר? שוב שמנו נפשותינו בכפינו ועברנו את קורניץ. למזלנו לא קרה לנו דבר והגענו בשלום לתחנת הרכבת בווילייקה. מסרנו פרותינו ורשאים היינו לשוב הביתה.

שוב נתמשכה ההליכה משך כל היום כמעט. הגעתי הביתה תשוש ועייף בליל־שבת, לאחר כניסת השבת. אך אם סבורים אתם שניתן לי לנוח קמעא, אינכם אלא טועים. למחרת, בבוקרה של „שבת בראשית" (כ"ו תשרי תש"ב) שוב נקראתי אל תחנת המשטרה. מיד עם בואי עוד בטרם אמרתי שלום הושלכתי על הריצפה וחבר המרעים של שוטרי העזר הפליאו לי מכותיהם באלות הגומי. לאחר מכן רמסוני ברגליהם והנחיתו אגרופיהם בלסתותי ובשיני — וכל זה מבלי שידעתי למה ומדוע ועל מה. לבסוף פתחו הדלת ובבעיטה אדירה גולגלתי מכל המדרגות למטה והחוצה. רק נס הוא, שאף אחת מחוליותי וצלעותי לא נשברו.

כולי כואב וגופי עלי דווי, קמתי ובשארית כוחותי הגעתי הביתה. כל גופי מפנים ומאחור נתמלא אותות וסימנים כחולים מחבטות אלות הגומי ובעיטות הרגליים הממוגפות. ועל מה הוכיתי? מישהו מסר למשטרה שהייתי בין המסרבים להוביל הבהמות לווילייקה. והרי זה שקר גמור! הייתי בין הראשונים שהגיעו לתחנה. שהדי במרומים, שאין ברצוני לחשוד במישהו או להאשים מאנדהו; אך אם מסרו עלי למשטרה כדברים האלה, הרי זה יכול היה לבוא מצד אלה שהיו עימי. אני על כל פנים לא אמרתי דברים מעין אלה לשוטרים ולא ביקשתי „להישאר בבית". אך אם כה ואם כה הוכיתי קשות בידי השוטרים, והם לא הזדקקו כלל „לחטאים וסיבות" מצידי — על מנת להצדיק מכותיהם. שמתי אל ליבי שיש להימנע מדברים יתירים עם הזולת. כי אולי אמרתי למישהו מעמיתי שארחו עימי לדרך דברים מעין אלה שהאשימוני בהם.

מתקרית זו ואילך הבינותי וידעתי; ידעו זאת גם בני משפחתי, כי „שמו עין עלינו" נטפלו אלינו ואלי בעיקר. יש להיזהר, להעמיק ולחשוב מה הלאה וכיצד? ברם, גם אם תחשוב בלי סוף ותעמיק, הכל יהיה לריק. כי „יהרהר לו אדם וידאג והאל במרום למשבתיו יצחק" כך משתמע מהאימרה הנפוצה בפי העם. האומנם כן הוא? — עוד טרם גמרתי להרהר בכך ולהשיב לשאלה

ששאלתי את עצמי, שוב נאלצנו לברוח מבתינו ולהסתתר אי־שם. משאית מלאה גרמנים הגיעה באותה שבת מאוחר יותר לעיירה (והרינו מנוסים בדברים כגון אלה!). אלא שהפעם התברר מיד כי אלה טכנאים טלפוניסטים, אשר באו לתקן הקווים ולהמשיכם. יכולנו איפוא לשוב כל אחד לביתו ולמשפחתו.

צורתן של צרות ודמויות פורעים

וישניבסקי מגרורי הנאצים

איש „דרי־מטה" שיכור מועד ונוכל מאוס. הכיבוש הגרמני פתח בפניו אופקים ורק מאז „החל לחיות"... הוא החל לבוא לבתי יהודים (על אף האיסור החמור שהוטל כנ"ל בפרקינו הקודמים) ככל שיתחשק לו ויחמוד ליבו. נכנס בכל עת לבית יהודי ודרש בכל פה כי יתנו לו כסף על־מנת לקנות טבק. (מצרך זה היה יקר המציאות בזמן השלטון הנאצי וקשה מאוד היה להשיגו בלתי אם בסכומי כסף נפרזים ביותר. הגרמנים החרימו מהאיכרים את כל יבולי הטבק). כל אחד חייב היה לתת לו 10 רובל לשבוע. (מארקים גרמנים לא ניתנו כידוע ליהודים). אם העיז מישהו להשיבו ריקם ולא נתן לו דבר, איים באפשרויות שבידו למסור ולהוכיח כי הנתבע הוא קומוניסט ואפילו קומיסר ופקיד בכיר אצל הסובייטים, אף יאמינו לו. ואף גרוע מזה: לפעמים פרץ בו זעמו והחל להנחית ו„להחטיף" מכות — לאלה שסירבו לו.

הדבר עליו אספר התרחש סמוך לשובנו לעיירתנו ממולודצ'נו, בסופו של חודש אב תש"א; לא זכור לי התאריך במדוייק. אותו יום נכנס אלינו הביתה, מבוסם כדבעי, ומעל ל„בגילופין" שיכור ממשקאות חריפים ומזועם, על שאין בידו לעשן. בחמת רצח תקף את גיסי לייזר קפלן הי"ד — שניספה לאחר מכן בידי הגרמנים וגרוריהם בכפר הורוד־שצה — ובעט בו בכל כוחו באיזור בטנו. מרוב כאבים התפתל על הריצפה בבית. גיסתי פריידל ובניהם וגיסתי פייגל קפצו מחלון החדר שפנה לרחוב מיאדל וברחו. הוא קפץ ורדף אחריהם. זה אירע ביום ראשון עת חזרו הנוצרים מתפילותיהם בכנסיה לבתיהם; הם נתעכבו כמובן בדרכם לראות ב„ספקטאכל" לצחוק ולהתענג על פחדן הגדול וזעקותיהן של נשים יהודיות. נס הוא שהפורע השיכור לא הצליח להשיגן ולפגוע בהן או בילדיהן. לו השיגן היה הורגן במקום, כה גדולה היתה בו תאוות הרצח וצמאון דמיו. ברדפו אחריהן בריצה תלש בכוחו הרב אבנים גדולות מהרחוב המרוצף והטיח בהן. אלא שלא הצליח לפגוע... ברדיפתו לא פסק מלצעוק בקולו „יודה דא בודיי" — „יהודי אל הכלוב, למלונה או לסככה" — מקום ראוי לכלב ולא לבני־אדם. גיסי לייזר לאחר שהתאושש ממהלומת הבעיטה

בבטנו, התחמק מהבית ובדרכי עקיפין עבר על פני גני הירק והגיע לתחנת המשטרה. הוא דרש הגנה חוקית בפני ווישניבסקי הפורע המחולל „סקנאדאלים". שוטרי העזר פרצו בצחוק ולעגו לו. הם אמרו לו שאין שום „הגנה חוקית" על יהודים ואין להם שום חובה לעזור לו... משמע ניתנה הרשות למשחית...

מאותו יום ואילך לא הזעיקו עוד אף אחד לעזרה. משהיתה בתו חנה או פריידל אשתו מרגישה בנוכחותו מרחוק של ווישניבסקי, היתה פורצת בבהלה הביתה ומודיעה שווישניבסקי מגיע ובא... מיד היו כל הנוכחים קופצים מעורם מרוב פחד ומורא, יצאו מהבית ושום מקום הראוי להסתתר בו מפגיעתו של פורע זה לא נמצא. כך סבלנו מסתם פורע לשימצה — לא גרמני ולא שוטר־עזר. כל נבזה ושפל, כל נוכל ובן־בליעל נתקבל ברצון לשורות הגרורים.

צחוק מביזויים של ילדי ישראל

קוראי רשומותי יסלחו לי וודאי על נסיגתי אחורה לחדשי הכיבוש הגרמני הראשונים. הדברים ארעו לאחר שישבו כבר בעיירתנו הגביטס־קומיסאר והזונדר קומנדאנט. הם הם שהדיחו את יאסקולסקי מראשות משטרת העזר ומינו במקומו זמנית, את סקראדסקי. אינני יודע וגם לא אוכל לקבוע בוודאות אם היה „תעלול" זה עליו מסופר בזה, פרי „המצאתו ומחשבתו הגאונית" של סקראדסקי עצמו. אני לכשעצמי סבור, כי הלה לא היה מן הגרועים ביותר; לא פעם התערב והגן על יהודים ובהמלצותיו גם הציל יהודים. כלום לא הצילה התערבותו את גיסי אליעזר קפלן ממוות בטוח, כפי שסופר לעיל? ידועה לכל היתה גם עמדתו הברורה והלא משתמעת לשתי פנים, נגד גירסתו של אלכסנדר פאלאצ׳נסקי בעלילה על ר׳ יהושוע בן אריה־לייב, כאילו מביתו ירו ואותתו למטוסים סובייטים. הוא טען אז כי הוא מכיר את היהודי הזה כאזרח ישר והגון; הגרמנים יעשו ביהודים כאשר יאבו אולם כעת יש לשחררו ואכן, יהושוע חזר הביתה והמעליל יצא נכלם ובבושת פנים. וכידוע לכל היתה העלילה כתוצאה מסטירת לחי של יהושוע שספג פאלאצ׳נסקי בפרצופו לאחר נסיון גניבה במתכונת גדולה אצל האחרון. יתר על כן; לאחר שנתמנה סקראדסקי ל„בירגרמייסטר", שינה יחסו ליהודים ופעמים רבות השתדל, גם העביר רוע הגזירה מבלי לבקש תמורה.

ברם, יטעה כל מי שסובר בכאן, שיש ברצוני „לסנגר" על סקרודסקי, (מה שאמרתי עליו היה זה אגב־אורחא בלבד) נתכוונתי לספר על „תעלול" מקורי כנ"ל.

ביום ראשון אחד אספו תינוקות דבית רבן, משמע ילדים וצעירים, ילדות ונערות מי שהיו ומי שלא היו „פיונרים, קומסומולים וקומסומוליות". סידרום בשני טורים ליד שער הכנסיה — עת הנוצרים הלכו לתפילה או סיימו בה —

נתנו בידם סמרטוט אדום ניתלה במוט וציוו עליהם לשיר שירים סובייטים. וודאי שברורה היתה להם אי הרלבנטיות במעשיהם; ברור שראו הגיחוך בדברים; אך כדי להתעלל ביהודי, לבזותו לעין השמש — להשפיל ערכו בעיני עצמו ואפילו נער צעיר לפניהם, ילדה או ילד — יכלו לנקוט באמצעים הנקלים והנבזים ביותר. בשעה שאנו היהודים הוריהם של המכונסים בשער הכנסייה, וכל שוחרי טוב לאנושות ומכבדים צלם האדם (במידה שהיו ספורים) נשכנו בשרינו מעוצר יגון ויאוש: מלחמת דמים משתוללת, הנאצים נוחלים נצחונות כבירים והולכים מחיל אל חיל; מחוזות ופלכים שלמים נתפסים בידיהם „כאסוף בצים עזובות" (כדבר הנביא). בשעת ה„בליץ" על מוסקבה, בשעה שדומה וברה"מ תוכחד מן העולם, מצווים ילדי ישראל לשיר: „יעסלי זאווטרא וואינא... טיאמנאיא נאטש..." ושירים אחרים. ומי שלא אבה לשיר, הונחתו עליו מהלומות ומכות והצלפות באלות ופרגולים — לעיני המוני „ערלים" צוחקים „ונוקמים בקומוניסטים". כך עונו ונתבזו ילדי ישראל לעיני השמש — שמש־אב לוהטת ומחרישה כבימים ימימה. ולעיני כל — לעיני כל הריקים והפוחזים ולא היה פוצה פה ומצפצף...

עוד מתקופת השנאה והביזוי

בהתעללותם של הנאצים וגרוריהם ביהודים ללא הבדל מין וגיל, לא היה ואין מוקדם ומאוחר. על כן לא ארבה לשגות אם אביא כאן עוד סיפור, שלא אזכור מתי בדיוק נתארע. אחת הדרכים הטובות להתעללות ביהודים וביזויים, היו העבודות שהמציאו עבורם. יום אחד נדרשו מספר יהודים לבוא ולנקות את בית השימוש של הנקוו"ד לשעבר. לתכלית זו נבחרו יהודים ששימשו בעבר ובימי הסובייטים ביחוד ב„תפקיד נכבד" כמו זבן או זבנית ב„גום" הקואופרטיבי (מעין סופרמרקט ממלכתי) וכיוצא בזה. מובן שאותו זבן או זבנית לא היה בידם לספק רצון כולם ובכך נמצאה עילה. אותו יום נלקחו לעבודה של הוצאת „חריוני" נקוו"ד גיסי לייזר קפלן ע"ה, חיים (דאבעס) יודלביץ', אבראשא טאבאריסקי, פ. זילברגלייט הי"ד שנורה לאחר מכן כפי שסופר כבר לעיל. הם נצטוו להוציא בידיהם את ה„חריונים" ולמלאותם בשקים ולהעבירם על גבם למקום אחר, לבור כלשהו ולכסותם ברגבי עפר ואדמה. עבודה זו נעשתה ביום שרב לוהט בצהרי יום — בשעות החום הלוהטות ביותר. לא ניתנה כאן אפשרות לחמוק ולהשתמט או „להתרפות" במלאכה. אלות הגומי היו איום מוחשי וסביר ביותר...

אכן, העבודה נעשתה ולאחר מלאכה „נעימה" זו, נסחבו לאחר כבוד לרחוץ בסרבץ'... הם התפשטו ונשארו במערומיהם ולא נתנום לצאת אל החוף... אספסוף של „שקצים" וגויי העיר נתאספו לחזות ב„משחק המהנה" ותוך כדי כך עקרו

אבני מרצפת והשליכום על היהודים במערומיהם בתוך מי הנהר. רק נס הוא שפגיעותיהם לא היו רעות. פתאום נטפל לשצינסקי לאברהם־משה אנשילביץ׳ והחל להכותו באלת הגומי שבידו. המסכן ברח והוא במירדף אחריו. הרדיפה הגיעה עד לדלת ביתו של אנשילביץ׳. אברהם־משה האומלל זעק בקול: „אחים הצילו! הוא יורה בי ה־צי־לו! הוא יהרגני...״ ונפל על מפתנו כשפרץ דם נובע מגרונו מרוב פחד והזדעזעות. לא נשארה ברירה „משהו ניתן ביד״ לרוצח שירפה ממנו ויתן לו מנוחה...

ה„דויטשה ארדנונג״ ויסודיותה האכזרית

יום ג׳ ז׳ חשוון תש״ב —
העשרים ושבע באוקטובר 1941

יום זה הפך לנו יום צער וחרדות, יום תוגה ואימות — טראגדיה גדולה של בני אדם שנבראו בצלם והפכו מפלצות טרף — קורבן תאוות שלטון ללא מצרים על תבל כולה. זה שבועות מספר (מאז החרמת פרותינו) הועסקנו ביישור הדרך על יד פסי הרכבת ומסלולה. השלטון הסובייטי תכנן בשנת 1940 להקים מסלול שני לרכבת מולודצ׳נו־פולוצ׳ק, כדי להרחיב את תנועת הרכבות. אל המקום הובאו כמויות עצומות של חול, חצץ זעיר וחילוקי אבנים דקיקים, אשר נערמו בערמות גדולות לארכם של פסי הרכבת. קוו מולודצ׳נו פולוצ׳ק היה עורק־תחבורה חשוב מאוד וחיוני לגרמנים; דרכו הזרימו במתמיד כוחות־צבא ואספקה לחזיתות מזרחה של ביאלורוסיה, לנינגראד וחזית הבאלטיקום. חשוב היה להם מאוד שפסי הרכבת ישארו במצב תקין והרכבת תפעל כהלכה. החששות שמא ישבשו ימי שלג המתקרבים את התנועה הסדירה של הרכבת, עקב התערבבות השלגים בערמות החצץ, החול וחילוקי האבן, גרמו לכך שיהודי קריביץ׳ יועסקו בהתקנת הדרך, פיזור הערימות ויישורן לאורך הפסים. הנה כי כן; עסקנו גם בעבודה זו שהוטלה עלינו, והיתה זו עבודה קשה ביותר. עבדנו וזכינו ב„חיי שעה״. לכמה זמן ועד מתי — לא ידענו.

אותו יום כנ״ל הגיעה למקום בו עבדנו רכבת־משא מלאה שבויים רוסיים מהחזית על־מנת להעבירם למחנה השבויים הגדול בסביבת מולודצ׳נו ומשם למקומות אחרים. לא רחוק ממקומותינו הצליחו השבויים המובלים ברכבת, להפריד קרון אחד מהרכבת כולה וכתוצאה מפעולה זו ברחו כ־50—60 שבויים והתפזרו ביערות. (הללו יצרו מספר שבועות לאחר מכן תאים ראשונים — גרעיני יסוד ראשונים, של התנועה הפארטיזנית בסביבותינו. בין הרוסים שברחו

אותו יום או שברחו מספר שבועות לפני כן היה וולודיה קבילקין שהצליח להגיע לאיליה ונעזר ע״י בחור יהודי בעיירה.[3] הגיע לאחר מכן ליערות הסביבה וליכד אליו פארטיזנים ואיכרים — מראשוני הפארטיזנים הלוחמים בסביבותינו).

משנעצרה הרכבת במקום שעבדנו (בקירבת התחנה) הבחינו פתאום הגרמנים במה שקרה וכי ברחו שבויים. ללא היסוסים וללא הרהורים חוזרים פקד קצין המשמר האחראי על רכבת השבויים לערוך מיפקד כללי של השבויים ברכבת ובחר מתוכם אחד־עשר איש (לא ידוע לי למה אחד־עשר ומה מובנו של מספר זה) והעמידום לפני כיתת יורים אשר ירו בהם והרגום לעינינו; היה זה עונש קיבוצי כדי להטיל אימות ופחדים על כל השאר.[4]

עלינו עשרים וכמה מיהודי קריביץ' שעבדנו במרחק של קילומטר בערך מהתחנה ביישור המסלול והתקנת אחזקתו לחורף, הוטל לקבור השבויים. נצטווינו לשוב אל התחנה. ממש בקירבת פסי הרכבת מול התחנה כרינו בור גדול. ולא קלה היתה עלינו מלאכה זו. האדמה היתה כבר קפואה קצת (ובכלל אדמת חימר וחלוקי אבנים מתקשה לאחר שמתייבשת) אולם ככל שהעמקנו לחפור, הכרייה נעשתה קלה יותר ויותר. אל בור זה הטלנו הגוויות שהובאו אלינו ע״י האיכרים [5] כולן הטלנו לתוך קבר האחים. שוב הוטל עלינו להמשיך בעבודות הקודמות —

---

[3] ראה: המאבק לחיים — שרגא סולומיאנסקי (שרגא דגן היום) — ספר איליה עמ' 380 ואילך. ראה עדותו ב„יד ושם" ועובדות הכלולות שם.

[4] עונשים קיבוציים שהוטלו על שבויי מלחמה רוסיים; מתברר (ומתאשר) ממקורות שונים ורישמיים. מסמכים ותעודות רבות הובאו בעדויות במשפטי נירנברג. כמו״כ ישנן עדויות בכתב ועלי ספר ראה למשל: „ווסיע נאראדנאיע פארטיזאנסקאיע דוויזשעניע וו ביעלארוסיאי וו גאדי וויל. אוט. וו. (ביאלורוסית). כמו״כ עדותו של שבוי המלחמה (הסובייטי) בידי הגרמנים — הקאפיטאן זאלוגה מ־1944.5.5 — „הספר השחור" („צ'ורנאיא קניגא") 1947/46. פקודות־קבע מאת הקומיסאר הכללי לביאלורוסיה — הגנראל קובה — „הספר השחור" (אנגלית) ניו־יורק 1946. רבות הן התעודות ואין אפשרות לפירוט.

[5] עוד מספר יהודים מבני העיירה היו באותו מעמד ועבדו בכריית הקבר ובקבורתם של ההרוגים. מסתבר מדבריהם שנהרגו יותר מ־11 שבויים כאמור בגירסת מספרנו הרב משה דרייזין. אולם לא זה העיקר. בתוך כל אלה נתחולל דבר שהרתיח דמם של כל הנוכחים. בטרם הוטלו הגוויות עטו האיכרים שהביאון להפשיטן. רובם היו קצינים לבושים אפילו בהידור ובשתי חליפות מדים ומגפיים. הם סיפרו „הרגשנו אז (והרגישו בכך גם האיכרים המפשיטים), כי אחדים מאלה היו בחיים עוד. אמנם נפצעו אך יכלו והתכוננו אמנם לברוח". כל היהודים ללא יוצא מן הכלל היו מאפשרים להם את הדבר ללא נקיפת לב ומצפון. ברם, אחד האיכרים „ממפשיטי הגוויות" הבהיל את מפקד המשמר הצבאי של תחנת הרכבת וגם הוא ראה את הנשארים בחיים. הוא נתן בידי אחד האיכרים כסף ושלח להביא בקבוק ספירט. הוא לא יכול היה להרגם ואף לא רצה בכך. אולם רק לאחר מספר כוסות ירה בהם והרגם. „לא נשאר לנו אלא לקבור ההרוגים". עבור כל שנכחו במעמד זה היתה זו פגישה ראשונית עם תופעת הרג המוני.

התקנת המסלול כמו לא קרה כלום — וכאילו כך הוא סדר העולם... קודרים ועצובים עבדנו כשמנקרת בנו בלי הרף השאלה: איככה ירדת וכה הושפלת בן אדם? אל מה הגעת ועד היכן התדרדרת?...

נכאים וקודרים שבנו הביתה, כאשר בלכתנו בדרך ובעברנו העיירה הופיעה מולנו קבוצת נוצרים מתרוננים ועליזים על רצח אחד־עשר השבויים הרוסיים, אשר חשבו כי נצחון הגרמנים כבר שלם ואבודה היא רוסיה הסובייטית. גם בלבבותינו ניקר הספק ושאלנו עצמנו: עד מתי? — אכן, גבו הרוסים לבסוף את חשבונם הגדול: הם נקמו עשרת מונים. חשבוננו, חשבון הדמים הגדול שלנו, לא הוגש לגוביינא... מי יגישנו? מי ינקום נקמתנו?

נחמה פורתא ראינו אותו יום בכך שלא אילצו אותנו לשעשע אותם ב„תעלוליהם — מעשי חסידות". כאשר נחה עליהם רוח המשובה ועלזו בייסורי יהודים וביזויים ציוו עלינו לעיתים קרובות לתת בשיר קולותינו, לצאת במחול ולרקוד „חסידיש". וכי צורך היה להם לגרמנים וגרוריהם להתחשב בכך שעייפים אנו ויגעים מיום עמל מפרך? דווקא משום כך היו מצווים עלינו לשיר ולרקוד. ומי שלא עשה כמצוותם, הוצלף והולקה רבות וקשה. „טכסים" אלה היו חוזרים ונישנים פעמים רבות ובכל עת המו בלבבי פנימה הפסוקים הנצחיים: „כי שם שאלונו שובינו דברי שיר ותוללינו שמחה שירו לנו משירי ציון: איך נשיר את שיר יהוה על אדמת ניכר..." „שמחנו" על כן ב„שמחתנו" הפעוטה, על כי הפעם לא נאלצנו לשיר ולרקוד.

העשרים בינואר 1942

(נרשם בקריביץ' בארבעה־עשר בפברואר 1945)

כידוע וודאי הוא, שרבים ציינו זאת בעדויותיהם וסיפוריהם על שואת עיירתנו — נשלחו כל ההזמנות למשלוח עובדי הכפייה אל מקומות העבודה השונים — באמצעות ה„יודנראט" בעיירתנו. לא אספר בכאן על ה„יודנראט" ואנשיו, אשר נאלצו לעשות דברים נגד הכרתם ומצפונם ואשר היו הראשונים להיחלץ בהקרבתם העצמית בכל זמן ועת. ועובדות סופם המר והקודר ביערות בוריסוב, יעידו על כך. אין לי ספק בכך, כי על כך סיפרו רבות בני עיירתנו. זה פוטר אותי מלעסוק בכך.

ביום זה שהזכרנו לעיל, 20 בינואר 1942 נתקבלה ההוראה ב„יודנראט" לשלוח 20 יהודים לעבודה בקניאהינין ב„זאגאט־סיענא" [6] — בכבישת שחת ואריזתה בחבילות. היינו צריכים להשכים קום, כדי להגיע לעבודה במועד. היינו קמים כמו במצריים עם „קריאת הגבר". ובכדי

[6] „זאגאטובקי סיענא" — כבישת שחת (או חצירים) ואריזתה בחבילות במכונת־אריזה.

לא לאחר, הטילו נוגשינו על ה„יודנראט" לקבוע במיוחד מספר יהודים קשישים יותר שילכו מבית לבית ויעוררו את כל אלה שחייבים לצאת לקניאהינין. היינו יוצאים לקניאהינין בעוד חושך וחוזרים עם חשיכה. בימי כפור ושלגים היינו הולכים משך 3 שעות עד בואנו אל תחנת קניאהינין. מי שיש לו דמיון מועט בלבד, יכול כבר להמחיש לעצמו, מהי הליכה של שלש שעות, כאשר הינך בוסס בשלג עמוק וקור צורב בבשרך. ולאחר זאת חייב אתה לעמול יום שלם בפרך וללכת משך שלש שעות עד שתגיע הביתה. ועם שחר — בטרם הספקת לנוח מעמלך ולהחליף כוח — שוב הפעם הכל מחדש. גם זאת קבלנו באהבה והמשכנו בעבודתנו עד לאותו יום מר — יום גזר הדין על קהילתנו — עד לאותו יום־דמים בי"א אייר תש"ב, העשרים ושמונה באפריל 1942.

עם בואנו לעבודה חייבים היינו מיד להירשם וגם בלכתנו הביתה היינו נרשמים. מי שחסר היה ברשימה לרגל שכחה היה, מוכה קשות ולא היה בכך מן החידוש כלל וכלל. כך נתענינו באותו חורף ראשון תחת ידו הקשה של היטלר הכובש ובולע שטחים וארצות לא לו. שמחנו בעבודתנו והתנחמנו כי בה תלויים חיינו כ„חוט השערה". מי יודע מה יהא עלינו אם לא ישלחונו לעבודה? הרהר כל אחד לעצמו וראה בעבודה את מקור הצלת חייו וחיי בני־ביתו, אם כי היתה זו עבדות נרצעת. מה שונה היה בפינו טעם הפזמון החוזר של שיר „העבודה" של חלוצי העליה השניה: „העבודה היא חיינו מכל צרה היא תצילנו..." לעג־דמים מר אך מציאות חיה ונוקבת, מציאות קטלנית.

ברם, גם כך שגינו ונואלנו להאמין, שנציל עצמנו ובני ביתנו. גזר הדין שהיה תלוי עלינו כלהט החרב המתהפכת וכאש המתלקחת ואוכלת, לא ניתן למחות אותו. אותה מסירות בה עשינו עבודתנו, לא היתה בעזרתנו; גם זהב, כסף ותכשיטים לא שימשו לנו כופר. אפילו גם תשובה ותפילה וצדקה — אותו „שריון" נצחי שסוכך על יהודים בני עמי תמיד — לא היה בעוזרינו. בתקופת השנאה והביזוי — בימי הענות והייסורים, הזעם והעברות שניתכו עלינו — לא הועיל עוד דבר. היתה זו גזירה מידי שמים — אותה לא ניתן להעביר או לבטל בידי אף אחד מיושבי ארץ... לא נשאר לנו אלא לצפות ולפלל למפלתו של הרודן העמלקי העריץ, למפלת היטלר ונצחון הצבא האדום, שהוא גם נצחון כל כוחות האור על כוחות השחור בעולם.

מה דאב ליבי ברשמי דברים אלה כאמור לעיל לאחר מפלת הצורר הנאצי בקריביץ', על כך שכה מעטים ניצלו מהשריפה הגדולה ששרף ה„כביכול" במרומים. הלב רתח ושתת דמיו על כי שליש מעם ישראל הוגר למוות. כה מעטים נשארו אלה שהיה בידם לשמוח בנפול הצורר ולהודות לכל יכול על חסדיו הגדולים.

בתי יהודים שנשדדו
חורף 1942

ממרחק ניכר נראתה לך כבר מראיתו של בית יהודי, אשר נשדד כולו... חלונותיו הפרוצים מוגפים בלוחיות עץ באין אפשרות לזגגם בשמשות. זה מבחוץ ומה בפנים? שמא תאמר שולחן וכסאות או דרגשים? — אין. אם תאמר מיטות ומצעים, שמיכות — נשדדו מזמן. בתים יהודים שהתרוקנו במסעי שוד חוזרים ונישנים מכל שהיה בהם, עד שלא נשאר דבר. אפילו סיר לבישול תבשיל כלשהו, כלי לחמם בו מים — ואתה עוד תשאל על צלחות סכו"מ — פשוטו כמשמעו, לא היה דבר...

כך ישבו יהודים בביתם, בודדים ומיותמים; כל אחד עטוף ומכורבל בבלואיו וסחבותיו שנשארו לפליטה בבית הקר ללא אפשרות להחם אותו, להסיק תנור. האם תשאל עוד מה טעמם של חיים אלה? לא תמנו לגווע אך „חיינו..." כיצד? לא דעכנו והכל בקירבנו כבר היה למאכולת אש יוקדת מבחוץ ובלבבותינו פנימה קרה מקפיאה. האם מנוי וגמור כבר בידי שמים לעשות בנו כלה? כרת?!

בלילות נדדה שנתנו ושעותיה נטרפו, מפאת הקרה המקפיאה, מפאת האימות והמגור שארבו בכל פינה וזווית בתוך בתינו הריקים. לא פעם עמדנו בחושך ומבעד לסדקי לוחיות החלונות לטשנו עיניים, אם לא קרבים והולכים מחבליו של היטלר. בכל עת השארנו חלון אחורי אחד פתוח על מנת לפרוץ דרכו ולברוח הרחק על פני גן הירק... אף כי רבים לא האמינו ביעילותה של הבריחה וההסתתרות. העייפות הנפשית, האדישות האטומה לכל הביאה עימה מצב שלאחר יאוש: „יבוא אשר יבוא! ויהיה אשר יהיה..." אינני בטוח אם הדור, אשר לא ידע כל זאת ואף בני דורנו שלא חזו זאת מבשרם, יוכלו להמחיש לעיניהם בתינו שהתרוקנו. אולי צילום או תמונה מאותם ימים בכוחם להמחיש את השיממון המזוועע מאז. כה דל ועני הוא עטי, כה חלש כוח ת־אורי. מי הוא שיכתוב אותה מגילת „איכה" של ימינו בצל צלב הקרס? והיכן הוא איוב של ימינו? איה הוא אותו רושם קורות הימים שיתאר את „הכרת" והפלתי" — עם „העמלק" התרבותי והגאוני (שהפך חיית־אדם שוצפת קוצפת) ורצה לכבוש עולם ומלואו? לכונן „סדר חדש", לפטור תבל כולה מיהודים ולמחות אותם מהאדמה...

כל זאת ואף זאת: ככל ששדדו אותנו, ככל אשר הריקו והשמו נווינו, עדיין לא האמינו לנו כי חסרי כל אנחנו ואין בידנו דבר. עדיין תבעו בכל פה, עוד שמו עלינו ענושים „קונטריבוציות"; עוד נגשו ב„יודנראט": הביאו ותנו! כאשר דבר לא היה עוד בידם, כאשר נתנו כל אשר היה להם וכל אשר יכלו לקחת מאלה שהיה להם, כאשר דבר לא נשאר עוד לתת הם נתנו את עצמם באומץ,

במסירות ובהקרבה עצמית. ראשונים נחלצו והלכו ל„מאסף" לאובוז. הליכתם היא שסימנה את י"א אייר תש"ב — יום זעם ועברות, יום שואת קריביץ'.

ראש־חודש ניסן תש"ב 18—19 במארס 1942

ימים מספר לאחר פורים תש"ב החלו להבעיתנו כל יום בשורות־איוב על ערים ועיירות, שנכחדו בהן קהילותיהן היהודיות ואינן עוד. כל אותם ישובים (יהודיים במידה מרובה) טוהרו מיהודים והפכו „יודנריין". על יהודי ווילייקה שאינם עוד, ידענו כבר ב„שושן פורים"; בלכתי ביום זה למחרת פורים לעבודתי בתחנת קניאהינין — נודע לי מפי אחד האיכרים, כי בליל פורים ממש בליל שניים או שלושה במארס, התחוללה „האקצ־יה" השלישית והשמידה כל השארית. כשבוע או עשרה ימים לאחר מכן באו ידיעות על שחיטות בקנה־מידה רחב בעיר מינסק ועל חיסול קהילות ראדושקוביץ', קראסנו, איליה רצ'קה וחאצ'ינצ'יץ, ראקוב, וויאזין ועוד...

לשווא התהלכנו איפוא ורגשות שמחה מפעמים בנו, כי הנה תם והולך החורף שכה יגורנו מפניו ועל אף כל הפגעים והתלאות שמצאונו, הנהו מאחורינו כמעט. הסתבר לנו כי רחוקה השמחה עדינו ויש מקום לדאגה... מטבעם של בני אדם (ואנו היהודים מנוסים בכך רבות!) להסתגל לתנאים ונסיבות של כל מצב. לא בנקל ניתן להסתגל לתנאים חדשים הבאים כתוצאה מתמורות ושינויים מדיניים, כלכליים או חברתיים. הנה סקראדסקי [7] „התפוטר" פתאום ממשרת „הבירגרמייסטר" מראשות העיריה „מסיבות שלו". הצטערנו על כך; הן לאחר עזבו את ראשות המשטרה שינה יחסו אל יהודי העיירה והאמת ניתנה להיאמר, כי אפשר היה „להסתדר" ולחיות איכשהו. יהודי העיירה באמצעות ה„יודנראט" מצאו אליו דרכים ל„שכנעו", להעביר לפעמים את רוע הגזירה. אולם לאחר שהתפטר ונתמנה

---

[7] אין הדברים פשוטים כלל ועיקר, כפי שגורס מספרנו הרב משה דרייזין הנכבד. אותו סקראדסקי „פוטר" ולא התפטר — כלומר, הגרמנים ציוו עליו לעשות זאת. הם לא רחשו לו אמון עוד ואף פולנים אחרים פוטרו במקומות שונים ממשרותיהם, אם כי במשטרת העזר נשארו לא מעט פולנים. יש להבין שהנאצים „תימרנו" תמיד בין הפולנים לביאלורוסים. פעם „בעטו" באחרונים והשליכו „סוכריה" לראשונים ופעם נחלו האחרונים כבוד והראשונים „נבעטו" החוצה. עובדות אלה מסתמכות הן על עדויות מפי תושבי העיירה והן על תיעוד הסטורי. דרך אגב: ממלא מקומו של סקראדסקי ניסה כמה וכמה פעמים להגן על יהודים הן לפני יום הדמים בי"א אייר והן לאחריו. היה מקרה של התארגנות לפרוע פרעות גם בשארית לאחר י"א אייר ודווקא הוא קרא לעזרת הז'נדרמריה והחיילים הגרמנים מסלובודה, אשר פיזרו כולם. על כך מספרים יהושע בן אריה־לייב, קלארה טאוגר ואחרים. אותו קארקוז נהרג בקריביץ' במאי 1944 לפני הבלוקדה הגרמנית ע"י פארטיזנים מגדוד „הנוקם" לפי פסק־דין במשפט שלא בפניו. חבל רק שיהודים רבים, לא חזו בנקמה...

ה מ ע ר כ ת.

במקומו אחד ביאלורוס ממולודצ׳נו, החלו הנסיבות שנשתנו להדאיגנו. יחד עם זה הגיע לעיירה מפקד חדש של משטרת האיזור כולו וממילא גם של משטרת קריביץ׳. אותו המפקד קארקוז (שמו של נבל ורוצח זה) הגיע לעיירה בראש־חודש ניסן מסמארגון — מלווה ב־30 עגלות טעונות רכוש יהודי של הנרצחים בקהילות שהושמדו — והשתכן בגאווה ורחבות יתירה בביתו של לייבה גלבארט. מיד לאחר שפורק כל השלל והוכנס ל„ביתו״, החל להתקין תקנות, צ׳יווים ופקודות החרמה. מגילת האימות, הפחדים והסכנות לא חלפה ואף לא הוקלה (כפי שסברנו ורצינו להאמין) כי אם נמשכה ביתר שאת. למותר להדגיש, שכל אותם ציוויים ופקודות החרמה קשים היו לנו ביותר ולא ניתן לעמוד בהם. כיוון שכבר היינו חסרי כל ממסעי השוד שקדמו לו לצורר זה ולפגיעותיו. אף על פי כן לא תצא בפטור ללא כלום, בכל זאת „יש לתת משהו״ הכרח הוא... שוב החלה שורה של ריצות ומאמצים „לגייס״, לקבץ ולאסוף מכל הבא ביד מתוך שאריתה של שארית ובלבד — לסתום פיו ולספק במקצת תאוותיו ורצונו של משטין ומקטרג זה ימח־שמו וזכרו! — ובלבד שיניח לנו לחיות חיינו העלובים...

בינתיים חלפו שבעה ימים וימי הפסח עמדו בשער. ערב פסח חל אותה שנה ביום ד׳ ושני ימי פסח ראשונים ביום חמישי וששי — שניים ושלשה באפריל 1942. קיווינו ואף רצינו להאמין כי יתאפשר לנו לחוג בבית את שני „הסדרים״ ובעזרת השם „נעבור״ בשלום כל שמונת הימים...

ביום א׳ האחרון לפני פסח — י״א ניסן תש״ב יום העשרים במארס — בוצעה תלייה פומבית בכיכר השוק בדולהינוב; איש נוצרי „קאסאק״ מכפר וויטריסקה נמצא אשם בקשרים עם פארטיזנ־ים ונדון למוות. אל התלייה נתכנסו ובאו עוצבות מיוחדות של הס.ס. (הזונדר־גרופן) הידועות לשימצה, ויחידות „גסטאפו״ מווילייקה ומכל הסביבה — לפי פקודת הגנראל שמידט — מפקד המחוז (איש הס.ס.). כל יהודי דולהינוב רעדו מאימה ופחד; רבים ברחו והסתתרו במקומות סתר. (במר־תפים ועליות־גג, בגינות־ירק וכיוצא באלה. משום התנועה הרבה אל העיירה פחדו לעזוב ולברוח אל היערות). אינני יודע פרטים כיצד בוצעה התלייה (ואם בכלל בוצעה). על כל פנים אותו יום א׳ עבר בשקט; באיש לא נגעו וכל ה„אורחים״ חזרו כלעומת שבאו, למקומותיהם.

יום ב׳ י״ב ניסן תש״ב ה־30 במארס 1942

העובדה שיום התלייה בדולהינוב עבר בשקט, הפיחה בנו תקוות ואמונה ועודד מאמצינו להתחיל בהקדם ולסיים במועדן כל ההכנות ל„סדרי״ פסח ולימי החג. היה עלינו לטרוח באפיית מצות, לדאוג לנתח כלשהו של בשר וכדומה. בהכנות החילונו באמת עוד באותו יום י״א ניסן כנ״ל. החלטנו שלמחרת ביום ב׳

(י״ב ניסן) נשכים ונתחיל באפיית המצות. ואכן עשינו כפי שאמרנו; הבאנו באותו בוקר כל הדרוש לבית שמעון קאצוביץ׳ השם ינקום דמו, והחילונו בעבודה.

תוך כדי אפיית המצות פשטה הידיעה, כי הנה החל הטבח ביהודי דולהינוב וכי קארקוז עם הפמליה של שוטרי העזר יצאו גם הם להתם, על־מנת להשתתף בפועל במעשי הדמים וליהנות מהשלל. אינני מסוגל לתאר הבהלה שהחלה; לא נשארנו אף רגע. ,,הפקרנו את כל מפעל המצות״, את כל (,,הפאדראט״) והתפזרנו איש איש לביתו. הנה יש לנו ,,פסח, מצות ומרור...״ בבית מבוכה וגדולה הבהלה. ביתנו הגדול עמד בריקנותו; פריידל גיסתי והילדים הלכו כבר מזמן אל המזפתה בהורודישצ׳ה, על־מנת להצטרף אל גיסי לייזר קפלן. בבית היינו עתה חמישה בלבד: אני עצמי, רעייתי בושקה ובננו שפס׳ל (שבתאי) וגיסתי פייגל סוורדלין ורחל׳ה בתה. הסתובבנו רועדים מפחד בחדרי הבית, כבאניה טרופה בגלים סוערים ושוצפים. לא ידענו מה עלינו לעשות, לאן לברוח והיכן להתחבא... סכנה היא גם להלך סתם, שמא אורבת לך ,,עין רעה״ כלשהי. יהודי העיירה מבוהלים כולם, התהלכו וספקו כפיים: מה יהיה עלינו? איזה פסח הועיד לנו הכל יכול במרומים? ובכל זאת ישועת השם כהרף עין! — — לפתע פתאום הופיעה בביתנו ,,הידידה״ אגאטה מהכפר זדרלביץ׳ וביקשה אותנו לא פחות ולא יותר: למסור לה כל אשר נשאר עוד בביתנו ,,למשמרת״. כמו כן עלינו למסור לה כתבתה של טייבל (גיסתי) בקאנדה. בבוא הזמן תודיע לה הכל ותכתוב לה בפירוט יתר, כיצד נספינו והועברנו מן העולם... לא עשינו זאת; דבר לא מסרנו... באלהים שמנו מבטחנו כי ישמרנו ויצילנו מכל פגע. החלטנו לעזוב ביתנו ולהפקיר הכל.

בו ביום בנטות השמש להעריב לקחתי את בננו בן השש שפס׳ל בידי, כמו כן לקחתי ,,התפילין״ הקטנים בכיסי, ספר־תהילים קטן, ,,קיצור שולחן ערוך״ ופת לחם יבש, ללא שום חבילות נוספות ונצא לדרך. חיש מהר ודרך הגנים, חמקנו לכיוון קובאל־־פאדרעצ׳ע. עברנו פסי הרכבת וכבר הגענו אל שילביץ׳ בעל השפם העבות והנפתל ללינת לילה באסמו הריק; רק אי־שם באחת הפינות היה קצת תבן. נכנסנו ונשארנו בו עד הבוקר. ליל זה היה ליל קרה שהקפיאה אברינו ולא יכולנו למצוא מנוח לגופינו הלאים והיגעים. סכנה היתה להתנמנם שמא נקפא כליל... כך טעמנו קרה של גיהינום עלי־אדמות... בושקה וגיסתי פייגל עם בתה רחל׳ה נשארו עוד בעיירה אך לא לנו בביתנו... הסתבר שעוד באותו ערב (כך סופר לנו) באו לחפש אותנו על־מנת לשים לנו קץ.

הבריחה

יום ג׳ י״ג ניסן תש״ב השלושים ואחד במארס 1942

בשעות הבוקר הגיעו בושקה, פייגל ורחל׳ה אל מקום מחבואנו. שילביץ׳ אשר הבטיח לנו בשעתו, כי בעת צרה וסכנת חיים נוכל לבוא אליו והוא יסתירנו, התחרט פתאום ואמר לנו לעזוב המקום בהקדם — לטובתנו ולטובתו גם יחד. סכנה עצומה בדבר, אם לא נמהר להסתלק. המקום קרוב מאד לפסי הרכבת השמורים היטב ע״י הגרמנים וגרוריהם. כל רגע ובדרך בלתי צפוייה יכולים להופיע אצלו הגרמנים. הוא דיבר אלינו מתוך פחד ואימה אך בהשתתפות. עמדנו ולא ידענו מה לעשות ולאן לשים פנינו. כמו כן יעץ לנו כי נשים פנינו לבית האגרונום, אל „החוטור״ בפודגוזשע שבקרבת חצרה של פאקוטש — מרחק שלשה או ארבעה קילומטר מקריביץ׳. אותו קוצ׳בסקי האגרונום, קנה בשעתו אדמה זו וכברת יער מבעלת החצר של פאקוטש בתנאים נוחים. על חלקת הקרקע שלו הקים בית אך לא הספיק „להציב דלתותיו״ — כלומר, לא הספיק לגמור בנייתו. לא היינו שם מעודנו; בעליו ודייריו לא היכרנו ואף כיצד להגיע אל אותו בית — מהמקום בו היינו, לא ידענו; הוא הצביע על הכיוון בו עלינו ללכת, ונצא לדרך כי לא נסתמנה לפנינו שום אפשרות אחרת.

השתרכנו והלכנו דרך שדות ופאתי־יער, בצל אילנות ושיחים עבותים שהשתרגו בדרכנו. סמוך לצהרי יום הגענו אל המקום. בית בן חמישה חדרים בלתי־גמורים עמד במורד של גבעה רמה, כשמו כן הוא; „פודגוזשע״ — בית בודד במרחב ומסביב אין בתים. התגנבנו ונכנסנו אל הבית שעמד בשיממונו ועזובתו; תנורים לא היו בחדרים, במטבחון הקטן בלבד היה תנור גדול על ידו ניתן להתחמם לפעמים, אוכלוסיית הבית מנתה ארבע נפשות: בתולה זקנה מפגרת קצת בשכלה — אחותה של בעלת הבית ורווק זקן מפגר גם הוא — אחיו של האגרונום; שתי ילדות קטנות: אחת בת ארבע והשנייה בת 6, בנות בעלי הבית אשר זה מזמן לא נמצאו במקום. בעל הבית, האגרונום עצמו, נאסר על־ידי הסובייטים בשנת 1939 על היותו קצין צבא פולני והוגלה. (יש רגליים לסברה שנורה על־ידי הסובייטים יחד עם אסירים פולנים, יהודים וגם נוצרים. יש אפילו מאן דאמר כי נורו ונקברו ביער אי־שם בקירבת העיירה איל׳ה. אינני יכול לאשר זאת, באשר אין אני יודע האמת מהי). אשתו הגברת קוצ׳בסקי מורה לשעבר, גורשה אף היא הרחק למרחביה של ברית המועצות וכך נשארו דרי הבית שמנינו לעיל.

האמת היא שדיירי הבית לא ידעו כלל מכל המתחולל סביבם; הם לא ידעו גם מה דינה של הסתרת יהודים... הדלות והעוני אשר שררו בכל, לא ניתנים כלל לתאר. לשממון עזובתו (של הבית) וחרפת עוניו באנו אנחנו, הנרדפים על

צוואר להוסיף אל נופו... אכן, נכנסנו „לשעה קלה" ושהינו בו כ־20 חודש. כך שהינו במקום זה שכוח־אל. כל יום וכל שעה היו אפופים אימות־מוות ובהלות סיוט, שמא יגלונו במקום, שמא תגונב ידיעה כי מסתתרים פה יהודים. פחדנו מדיירי הבית שיגלו „סודנו" לזרים; אף מהילדות הקטנות חרדנו, כי אגב משחקן עלולות הן לגלות למאנדהו מילדי הכפר או מחצר פאקוטש על היותנו בביתם. בעצם לא פחדנו כל כך משוטרי העזר, כיוון שלא הזדמנו כלל ל„ב׳ת העזוב" — הן משום אימת הפארטיזנים (אם כי בבואנו למקום, טרם פעלו בסביבה) אשר החלו להטריד את הגרמנים וגרוריהם חדשים מספר לאחר מכן — והן משום שידעו כי דיירי הבית הם קרבנות הרדיפות של הסובייטים ולא יתכן, שדווקא אלה יסתירו יהודים או „קומוניסטים". אלה היו לדעתם מחוץ לכל חשד כגון דא. ברם, פחדנו מאוד (בצדק) מהגרמנים עצמם — מאנשי ס.ס., „גסטאפו" חיל הזשאנדרמריה, אשר יכלו להגיע גם אל מקום מחבואנו — משום קירבת הבית אל פסי הרכבת ותחנת (הרכבת) קניאהינין. מרחק של מחצית הקילומטר או 600 מטר בערך, הבדיל בין „ביתנו" לתחנה האמורה דלעיל.

הקצינו לעצמנו „חדרון" צר וקר, בו ישבנו לילה ויום משך כל תקופת שהותנו. כמו כן סידרנו מקום סתר לעת מירדף ומצוד פתאומי עלינו — ב„פלוש" צר שבין התנור למטבח. המקום היה צר ביותר וחם מדי; מן הנמנע היה להסתתר שם משך שעות רבות, אפשר היה למות מיתת־חנק... משום כך היינו נאלצים למצוא מקומות אחרים ורבות פעמים ישבנו בעליית הגג. בסופו של דבר סידרנו לעצמנו מקום תת־קרקעי, (הן היה הבית בלת־ גמור) מתחת לריצפת ארעי לא מושלמת ומכוסה לוחות עץ. העמקנו לחפור תחתה וכרינו בור דמוי־קבר מוסווה ומכוסה מעין בלתי־רצוייה המשקיפה מלמעלה, מעל פני השטח. בשעת סכנה קרבה היינו מצטופפים שם כולנו ומסתתרים אם כי גם כאן נשקפה הסכנה למות מרוב אימה או מחוסר אוויר לנשימה. לא פעם קרה שנוצרים מהסביבה „גילו" וחשדו... ושוב גברו האימות ונמאסו עלינו חיינו העלובים. כמו־כן קרו מקרים בהם שמענו כי מחפשים אותנו על מנת להאבידנו מהעולם... כך היו חיינו באותו „כוך", להטנו מחום וקפאנו מקור בעת ובעונה אחת. המצב קשה היה מנשוא ושום אפשרות אחרת לא נראתה לפנינו. אף אחד לא היה מוכן לקבלנו; הכל פחדו להסתיר אצלם יהודים. אף לצאת אל עבי היער לא נתאפשר לנו. הפעולות הפארטיזניות באזורינו, טרם הפכו מרשימות ובולטות. הוטל עלינו איפוא להשלים עם התנאים בהם היינו נתונים ולצפות להשתפרותם.

וודאי שידענו כל הקורות בעיירתנו: האיכרים שעברו במקום ושוחחו בינם לבין עצמם, סיפרו כל אשר עשו לרב ובני ביתו; כיצד הרגום וכיצד באו לפרודניק ורצחו שם את חנה קאצוביץ׳ (אשת ר׳ ישעיהו ז"ל) וילדיה. מאוחר יותר ידענו גם על יום ג׳ אחד (שבו נאמר פעמיים כי טוב...) — יומה השחור של קהילת

קריביץ׳, יום הרג ודמים! כאשר ראינו אותו יום מרחוק ענני עשן מתאבכים ושלהבות אש מתלקחות ועולות למרום, סברנו כי שריפה גדולה נתחוללה אי־שם במקרה. מי יכול היה לדמות בנפשו ולהעלות על דעתו, כי אחינו בני עמנו קדושים וטהורים — דמנו ובשרנו עולים שם באש?!... רק למחרתו של יום ג׳ האפל נודעה לנו האמת כולה...

הרוצחים השטניים דאגו לכל; הם לא השאירו אף יהודי אחד (שהיה באותו מקום ובאותו מעמד) כי ישאר בחיים לספר לבני אנוש בתבל כולה, כל אשר הם עוללו לאנשים, נשים וטף מחוסרי הגנה וחלשים — על חטא היותם בני העם היהודי. אותם יהודים אשר ברחו ולא היו על יד „הקוטלאנקה", יודעים לספר על האימות והזוועות אותן שמעו מפי נוצרי העיירה. הם יודעים לספר על האכזריות בה נרצחו שרה גלבארט אשתו של לייבה ובנם היקר; כיצד עונו בידי הרוצחים שמואל קאצוביץ׳ ובתו הבכירה; איך נאנסה הבת לעיני אביה ונוקרו עיני האב לעיני הבת ושניהם הוטלו בעודם חיים אל תוך האש. כן סופר להם כיצד רצו יהודים להסתתר על פני החצרות והגנים וכ־צד נורו תוך מרוצתם ונפלו באשר נפלו. כך נורה אבראשה טאבריסקי ושכנתנו מערע (אשת יחזקאל). כן זכור לנו הסיפור של שלש נערות יהודיות בדיר החזירים של „הגמינה" — אותן הסתיר המזכיר וכך הצילן מעינויים וממוות בטוח. ואלו הבנות: רחל בת יחזקאל, חנה־רחל ראדושקוביץ׳ ופרידה יאבלונובסקי אשר נקלעה לעיירתנו מבריסק. תרשם גם עובדה זו בספר כי היה איש חסיד עלום שם, שלא מבני עמנו איש בתפקיד ציבורי, אשר הסת־ר והציל נפשות... להם סיפרו נוצרי העיירה, כיצד נתגלתה לפתע ילדתו הבכירה של דוד קאצוביץ׳ מרחוב מיאדל המכונה „דזיאדאק" ונסחבה החוצה תוך מכות ובעיטות. ילדה יקרה כלילת יופי! אף היא הושלכה חיה לתוך האש; והשמים החרישו והארץ היתה כתמול שלשום... דם אחינו ואחיותינו ניגר כמים ל־ם ועדת ישראל בקריביץ׳ עלתה באש ועשן... ארץ אל תכסי דמם! ינקום צור ישראל וגואלו דם כולם באותו יום „כי טוב", שהפך ל„כי רע" ואל יוגרו עוד דמינו כמים!...

תגולל מעל דפי „נר־תמיד — יזכור לקריביץ׳" האימה על כל זוועותיה, על כל נוראותיה! נדע אנחנו וידע העולם וידעו כל בני אנוש עד סוף כל הדורות! יספר נא שלום סיצקין את אשר סיפר לי בהיותי בביקור אצל דודנו מיכאל ס־צקין בניו־פאנדלאנד, כיצד שב הביתה ומצא את בנו העילוי — מתבוסס בדמו על מפתן הבית מפולח ראש וכרות יד ימינו. יש לגולל כל אשר התחולל באותו יום עברה וזעם...

לאחר הטבח

י"ב אייר תש"ב — העשרים ותשעה באפריל 1942

בבוקר השכם שמענו על כל שנתרחש אתמול בעיירתנו; לידיעתנו הגיעו גם כל האימות ויסורי שאול, עינויי הגוף והנפש בהם נתענו קדושינו עד למותם המחריד והאיום. ידענו גם שיהודי קריביץ׳ ברובם המוחלט אינם עוד בחיים, כי היו למאכולת אש. והמסקנה: **עוד ישוב נחרב ונהרס ודם בניו הוגר כמים; הוא נמחק ועבר מן העולם**... ואף אם נשארו אי־אלה בעליות־גג, במרתפים וכוכים תת־קרקעיים כמונו, הם ישבו „אל עקרבים" — יתומים ושכולים ובודדים — עם אסון הדמים הנורא אשר פקד את כולנו. חיים הם וחייהם נעקרו זה מכבר, כמו שיח של אילן שגוועו שרשיו, כמו חיינו אנו „בבית" של קוצבסקי — ללא שרשים. ללא „היום" וללא „מחר" „נסחבים" חייהם (וחיינו) של אחרוני קריביץ׳ (היהודים) בכוח „האתמול", נזונים מהאינרציה של רצון החיים. לעוף מפרפר, לתרנגולת שלאחר שחיטה דמינו...

אכן, מחרידה ואיומה המסקנה. אך זאת האמת. ברור למעלה מכל ספק היה לנו, כי צורר הדמים האכזר — אותו היטלר עמלק בעמלקים ימח שמו וצל זכרו! הוא ומשרתיו גרוריו וגרורי גרוריו ועושי דברו גמרו אומר להאביד מן העולם, להכרית ולהצמית היהודים בכל מקום, שם תשיגם ידם. אף קודם לכן, לפני רצח הרב ומשפחתו ולפני טבח הדמים אתמול פחדנו מכל צל קרב, מקול עלה נידף ברוח ומהגרמנים עצמם, לא כל שכן... עתה היו בלהות הפחדים ואימי החרדות ללא נשוא... הרהרתי וסחתי ביני לבין עצמי; אבוי לנו ואללי! טוב להם לכל טהורינו וקדושינו, טוב יותר מאשר לנו. את אשר היה להם בחלד סיימו כבר, אף כי הפכו לאפר ורמץ לוחש... אך מי יורה לנו דרך לאן לפנות והיכן נסתתר? גדולים המרחבים סביבנו ורחוקים ולנו אין עוד מקום... כלום יכולנו לאכול ולשתות, לנוח ולישון קמעא — למידע ומשמע זוועות האימה הזוחלות ומזדחלות ומשתקות כל מחשבה על מעשה כלשהו?...

היטבנו לדעת, כי המאבק על הצלת נפשותינו עדיין לפנינו ורחוקה עוד הדרך. סכנות ואימת מוות ארבו לנו כל שעה וכל רגע, על כל שעל ופסיעה. כיצד תתכנן איפוא ותקבע את אשר תעשה? אלהים עדי, כי לא ניחנתי בעט סופרים לספר ולתאר חיינו אצל „האגרונום". (והרי זה קטע בפני עצמו באוקיאנוס הדמים) אסתפק בכך ואציין, שלא רק כל שהיו עם הגרמנים הטילו עתה פחדים ואימות עלינו; עתה נאלצנו להסתתר היטב גם מעינם של הפארטיזנים, אשר החלו לפעול יותר ויותר. בסביבות איליה ועל־יד דולהינוב (קרוב ביותר אלינו). הם, כלומר, הפארטיזנים החלו כבר להסתובב בכפרים ואף אל הבית בו גרנו הגיעו מפעם לפעם. חשודים היינו בעיניהם ועל „צריהם ומתנגדיהם" חשבונו. שאם לא כן, על

שום מה הננו כאן ואיננו מצטרפים אליהם למלחמה בפולש וגרוריו ? אם איננו מצטרפים אליהם, הרינו עובדים בשביל הגרמנים... זה היה הלך מחשבותיהם והרי גם הם אינם נקיים משנאת ישראל. לך והסבר לאלה, שלא כן הדבר וכי יש גורמים ומניעים, אשר לא יאפשרו לנו להצטרף אליהם. ולאחר כל ההפצרות והדיבורים ספק אם יבינו; החשדות לא ימוגו ולא ייעלמו. אף להם רובים וכדורים, אף הם יורים... ואף הם רצחו לא מעט יהודים.

בנוסף לכל אלה לקינו גם ב„מכה" השלישית שנתכבדו בה המצרים; הכינים פלשו ושרצו בכל. הם עקצו בשרנו ומצצו דמנו. שבועות וחדשים התהלכנו ללא אפשרות להתרחץ. פשוטו כמשמעו. (על „מרחץ" חם הס מלהזכיר!). שבועות וחדשים ללא אפשרות להחליף בגדים צואים — הזיעה, הרעב הפחדים והאימות שפקדו אותנו כל יום וכל שעה; כל אלה מיגרו את כוח ההתנגדות של גופינו. הכינים שרצו ורבו. הם אכלונו בימים ובלילות.

נס באלול

בהתפללי כל בוקר תפילת־שחרית, היה זה הרגל אשר הפך לי טבע; עמדתי ליד החלון והסתכלתי החוצה מבעד לחור שניקבתי בווילון בעזרת עיפרון. זאת עשיתי כדי להשקיף בסתר כרואה ואינו נראה וכדי להבטיח עצמנו מכל הפתעה בלתי צפויה העלולה לבוא. הפכנו איפוא חלון זה למקום תצפית בו עמד מישהו מא־תנו והביט החוצה.

באחד הימים באלול, (לא זכור לי התאריך כיום) התפללתי תפילת בוקר והשקפתי החוצה. היה זה בוקר מעורפל והראות לא טובה ביותר. פתאום הבחנתי בחוש ורק לאחר מכן ראיתי גרמנים קרבים אל הב־ת... מיד הזעקתי כמובן תשומת ליבם של כל בני ביתי ותיכף ירדנו כולנו אל הכוך שלנו מתחת לריצפה ושכבנו מכורבלים ומכווצים משך כמה שעות. שמענו את הגרמנים שועטים ברגליהם הממוגפות על הריצפה מעלינו; הבחנו היטב בדפיקות הגרמנים על הריצפה למעלה, בהקשותיהם בקירות. הם חיפשו יהודים מסתתרים לפי השמועה, בבית האגרונום; אפילו הציצו מתחת לרצפה אל מקום מחבואנו, בהאירם עלינו בפנסי כיס אלא שהיינו רחוקים מטווח ראייתם המוארת ולא הבחינו בישותנו במחבואנו, אף צללינו לא ראו. כל אברי־נו רעדו, בשכבנו בכוך שסכך עלינו תוך שכיבה שפופה שחציה ישיבה מכווצת, קרובים למות מיתת חנק מחוסר אוויר לנשימה. אכן היתה זו שעה של רחמים גדולים עלינו, שנתגלתה באחד מימי אלול ימי־החמלה והחסד...

יש לציין כ־ לא היה זה מקרה יחיד ומפתיע: גם לפני כן וגם לאחר מכן פקדו גרמנים את הבית ותמיד — בדרך בלתי־צפוייה. אולם אף פעם לא היתה הסכנה כה קרובה, כל כך ממשית. באזנינו שמענו משק כנפיו של מלאך המוות

ועין בעין ראינו שעת כיליוננו. אך ניצלנו. „ביקור" מפתיע זה (כמו „ביקורים" אחרים) תכפו ובאו עם התגברות הפעילות הפארטיזנית. ביקור־אלול זה היה חלק ממצוד גדול על הפארטיזנים וכל „שוכני יער" — יהודים בעיקר שנמלטו מהעיירות הסמוכות, (אף מעיירתנו), ונדדו תוך חפשם מקלט בצל עצים עבותים ובסתר שיחים ענפים משתרגים וסמיכים. במצוד זה נלכד באחד היערות בן עיירתנו איטשע הנפח (יצחק גיטליץ), אלא שמבחינה חיצונית לא נראה להם לגרמנים, כאילו דומה הוא ליהודי; הם חשבוהו לאחד מבני קידר, לטאטרי. ועל־כן שלחוהו כעובד כפיה לגרמניה. אילו אנו היינו נתפסים בידיהם לא היינו זוכים למזל רב כזה. הם היו מאבידים אותנו מהעולם ללא כל שהיות יתירות.

הנה כי כן, היה זה נס גדול שלא גילו אותנו. ועל כך עלינו להודות ל„שומר את עמו ישראל לעד". אולם יש לציין כי לא סמכנו על נסים ונהגנו זהירות בדרך הטבע. הואיל וחיינו במידה רבה היו באמת תת־קרקעיים, לא בלטנו ולא נתגלינו והאל במרום היה בעזרנו. ואי אפשר שלא לציין ולהזכיר לטוב את „בעלי הבית". ככל אשר הפכו הגרמנים את הבית והרעישו עולמות בביקור אלול זה, גם לפניו ואחריו שמרו הבתולה והרווק המפגרים מוצא פיהם ומעולם לא גילו סודנו... אף הילדות הקטנות בנות בעלי הבית המגורשים, לא אמרו דבר על שבתנו אצלם במסתרים. ויש לציין גם תשובותיה של אחת הילדות, הצעירה יותר שהיתה כבר אז כבת חמש. ילדה נבונה ופיקחית, היתה משחקת עם הילדים שלנו ותמיד שמרה על פיה. היא ידעה יפה, שאסור לגלות לשום איש על יהודים המתחבאים אצלם. כמו כן לימדו אותה כי ישו הוא שהורה על שמירת נרדפים והגנתם. על החובה להגיש להם עזרה. בלכתה לכפר ובהישאלה על־ידי צעירים ומבוגרים בכל הזדמנות מאיין וממה הם ניזונים? „וודאי יש אצלכם יהודים מסתתרים והם גם המפרנסים?..." היא לא איבדה מעולם את עשתונותיה. ברוב רצינות השיבה תמיד בזו הלשון: „הבאטיושקה", „האב" כלומר, הכומר הורה בכנסיה ואמר „מדבר־שקר תרחק" „ואיך אתה אומר לי לספר שקרים?" — — זיק אנושי כזה לנאמנות בכל תנאי, בתנאים ונסיבות של אותם ימים ראוי אף הוא להירשם לזכרון עולם.

ימים נוראים תש"ג — שלהי ספטמבר 1942

מאז י"ג ניסן תש"ב — השלושים ואחד במארס 1942 — זרמו הרבה מים ודמים בסרבץ' ובכל יובליו של הווילְיה. גם עלינו, במקום בו הסתתרנו עברו שבועות וחדשים. חלפה זה כבר מחצית השנה מאז באנו להסתתר במקום. הגיעו ימי ראש השנה תש"ג, הימים שבין כסה לעשור ויום הכיפורים. עשינו הימים וערכנו את ימי החג במחתרת, כמו האנוסים בספרד. התפללנו תפילותינו מעומק לב קרוע ומורתח ודומני, שמעולם לא היו כה זכות וטהורות, מצפות לתשובה

והיענות מיידית של הכל יכול במרומים... לא היה עימי כמובן מחזור מן המוכן; כתבתי התפילות בעל פה על גבי פיסות נייר לפי הזכרון ובעיקר — כל אותן תפילות ,אקרוסטיכוניות' שכל פסוק בהן מתחיל ב,,אות אחרת של האלף־בית" כמו למשל: ,,אתה הוא אלוהינו", ,,וכל מאמינים", ,,לאל עורך דין..." וכו' וכו'. אותה דרך עשיתי גם לתפילות יום הכיפורים. כך התפללנו לפני קוננו וצ־פינו לישועתו. אולם היא המתינה והשתהתה בבואה. האם לא נתקבלו תפילותינו ולא קרעו גזר הדין?

ללא ספק יכול היה ,,המחזור" בכתובים לשמש כיום מסמך תיעודי לתקופה האיומה בתולדותינו. אולם לצערי איננו עוד ברשותי. כאשר נאלצנו לעזוב אותו בית של האגרונום, החבאתי שם כתב־יד זה של ,,המחזור" מתוך תקווה ואמונה שפעמה בנו כי נעבור הכל, נבלה, הצרות והיסורים ולאחר ככלות הכל, נשוב לקחת הרשימות וישארו ב־דנו לזכרון עבורנו ועבור בנינו. ברם, לא נתקיימה משאלתי זו. הפארטיזנים הגיעו אל הבית ולקחו דייריו עימהם; הם הציתו הבית ושרפוהו, מתוך חששות שמא יתבצרו בו הגרמנים ויחזיקו בו ח־ל־מצב אשר יחלוש על הסביבה. כך נשרף הבית והיה לאפר ויחד עימו היה כתב־ידי אשר שימש לי בעת־צרה, למאכולת אש.

רצח גיסי לייזר קפלן

ב־יום ג' כסלו תש"ג — העשרים ושלשה בנובמבר 1942 — הגיעו הגרמנים למזפתה בכפר הורודישצה, בה עבד גיסי לייזר. הם באו לביקורת שיגרתית ולא התעניינו במיוחד אם נמצאים יהודים במקום. ברם, אחד הזפתים הפולנים גילה אזנם שיש כאן במזפתה יהוד־ ואז ביקשו לראות מסמכיו ותעודותיו. אף כי היה בידו של לייזר מיסמך תיעודי מטעם ,,הגביטס־קומיסאר", ביקשו ממנו בכל זאת להילוות אליהם אל מפקדם לביקורת. הוא הלך עימהם כמובן. לא ידועים ל־ הפרטים כיצד ולמה ירו בו. הגרמנים אמרו שניסה לברוח; הביאלורוסים מהורו־דישצה טענו, כי הזפת הפולנ־ הזה פיתה אותו לברוח. אך אם כה ואם כה נורה לייזר בידי הגרמנים, שיכלו לנקבו בכדורים גם ללא כל סיבה... בפקודתם קברו ,,גויי" הכפר את גופתו בחורשה ליד הורודישצה.

גיסתי פריידל והילדים — שמשון (סיומה) וחנה עזבו מ־יד מקומם בכפר והגיעו אלינו לפי שהוסבר להם על־ידי אנשי הורודישצה, מה הדרך בה ילכו כדי לבוא אלינו. הם נשארו כמובן א־תנו ומעתה ואילך, היינו כבר 8 נפשות באותו חדרון קטן ובאותו כוך תת־קרקעי מתחת לריצפה, בשעת חירום וסכנות. אימת הצפיפות והמחנק לכלי הנשימה אינה ניתנת לתיאור. מי יודע מה יכול היה להתרחש תוך ישיבה שפופה בכוך זה, אילו הוטל עלינו לשבת רבות רבות... יתכן ולא היה נשאר גם אחד מבינינו.

על ביצה ואגמי מים...

בראשית טבת תש״ד במחצית דצמבר 1943 נאלצנו לעזוב מקום מקלטנו אצל האגרונום ולחפש לנו מקום אחר להסתתר בו. המקום הפך פרוץ יותר ויותר ל„ביקורי" גרמנים וגרוריהם — מחד גיסא ולסיורים מפת־עים של פעילי הפאר־טיזנים — מאידך גיסא. משמע לא היה כבר ביכולתו של בית זה להבטיח שלומנו ובטחוננו. אך לאן נלך, איזה הדרך בה נשים פנינו ופעמינו ? לא ידענו.

יצאנו אל היערות העבותים והבוציים שבין קניאהינין לנייקה ; הסתובבנו שם עד שמצאנו לנו מקום שהיה מתאים בעינינו להשתכן בו. מקום זה היה על אדמה בוצית וצריך היה לבוסס בה, בעומק הב־צה המכוסה שיחים עבותים ואילנות. משך הזמן סיגלנו לעצמנו שבילים ודרך, כיצד להגיע אל המקום שקבענו בו שבתנו. הביצה היתה זרועה איים זעירים ; גבשושיות קטנות של בוץ ואזוב אשר שימשו בערבוביה ויצרו כעין „גבעות" קטנות יבשות. למדנו לקפוץ מגבעה לגבעה עד הגיענו למקום „מישכננו" בו בחרנו ושם הקימונו לנו מעין מלונה. מבחינת בטחון חיינו והבטחת שלומנו, הניח המקום את הדעת משום שלאויבינו מחפשי נפשותינו לא קל היה להגיע אלינו ברכב ממונע העלול לשקוע, (וספק אם חיל רגלי ינסה לחדור לביצה). אולם מצד שני, לא יכולנו להסתדר במקום בגלל חוסר תנאים לתנועה חפשית. והן לא תמיד נוח ואפשר בדילוגים וקפיצות. בכל זאת הצלחנו איכשהו להקים לנו את המלונה כנ״ל. בדרך כלשהי נשאר בידנו גרזן שקהה ; חטבנו שיחים ועצים רכים והבאנו קוצים למקום. כוחות־נו הדלים וחוסר מכשירים כלשהם לא סייעו לנו. אולם ברוב עמל הקימונו לנו קורת גג כלשהי. ריפדנו המקום בקוצים כ„יסוד" לסוכך עלינו מפני הרטיבות של הקר־קעית ; על „יסוד" זה הערמנו עשב ואזוב מכל שיכולנו להביא. מהשיחים והעצים שעלה בידנו לחטוב הקימונו סמוכות לקירות ואף אותם כיסינו בעשב, קוצים ועלים ; בתור „גג" שימשו אותם „חמרי בנייה". כך עמד „ביתנו" על תילו בלב יער הביצה והיתה לנו קורת־גג. הי־א לא יכלה לגונן עלינו מפני הגשמים החזקים ואף לא יכלה לסוכך עלינו מפני הקרה וצינת הכפור. בקירבת מלונתנו הדלקנו „מדורה" קטנה שהיתה לנו „אש התמיד" להחם עצמותינו ולהכין תבשיל כלשהו. תמיד שמרנו על השלהבת הקטנה לבל תכבה ואני עצמ־ ברוב פחיתותי, הייתי האחרון שפרשתי למנוחת לילה. כך החזקנו מעמד משך שבועות מספר עד שתכפו ובאו ימי־הכפור ולילות קרה מלווים רוחות צינה עזים וממטרים סוחפים ולא יכולנו עוד להחזיק מעמד.

בנוסף לרטיבות התמידית, לגשמים ולקור, לא יכולנו להשיג מצרכי מזון. יש לציין שגיסתי פריידל ובניה סיומה וחנה, הקדימו אותנו ביציאה ליער משום שלא יכלו עוד לשאת במחנק הכוך מתחת לריצפה ובחדרון בתוך הבית. הם הגיעו לכאן עוד במאי 1943 ושהו בכפיפה אחת עם (הגיס) לייבה גלבארט ובתו

בקירבת מקום אלינו. אותו לייבה שהצליח ברוב תושייתו לספק מזון לכולנו, יצא שוב יום אחד להשיג מצרכי מחיה. הוא חזר אמנם עמוס חבילות, אך בחשכת הערב תעה ואיבד דרכו. כך נשאר משך כל הלילה עד לאור הבוקר, עמוס חבילות, שרוי כולו עד צוואר במים ועד שהגיע אלינו תשוש ורפה־כוח. כולנו סבורים היינו לתומנו כי נפל בידי הנאצים רחמנא ליצלן.

התנאים והנסיבות של חיינו בלב הביצה הוכיחו לנו, כי לא נוכל עוד להחזיק מעמד במקום משך חדשי החורף. החלטנו איפוא בהכרח לנטוש המקום, ולתור כברת קרקע יבשה יותר ולהקים שם „ביקתת־מחפורת" מה שקרוי בלשון המקום ובשפת הפארטיזנים „זמלאנקה". „בית" כזה יגן עלינו מפני קרת החורף וגם יבטיחנו מעינם של הנאצים וגרוריהם. קמנו איפוא יום אחד ונלך לדרכנו תוך שבוססנו בלב הביצה. יצאנו את האיזור והגענו לאיזור מיאדל. איזור זה היה בטוח יותר, כיוון שכולו היה בשליטת הפארטיזנים. (פרט לעיירה מיאדל וסביבת הנארוץ' — אגם רחב וגדול המוקף ביצות ואגמי מים, אשר נחשב בשעתו כאגם הגדול ביותר במדינת פולין — לפני מלחמת העולם השניה). כאן ניקרה לנו בדרכנו אחד איכר ושם משפחתו — יאזעפ בעל משפחה גדולה, (גברים ונשים). היו לו במקומות אלה כברות יער ואדמה וגם מכשירים היו בידו, כיוון שהיה גם נפח. ביקשנו עזרתו בהקמת „ביקתת המחפורת". תמורת 20 רובל זהב שהצענו לו כשכר עבודה הסכים ומיד ניגש גם אל המלאכה. לאחר שנעשתה המחפורת בעומק של מטר וחצי בערך נתקעו בלב האדמה מכל צידי החפירה קורות עץ עבות להבטיח שהחפירה לא תתמוטט. על קורות אלה הושמו לוחות חזקים אשר היוו את גג הביקתה. ציפינו הגג באדמה, ועלי אילנות. לבל תראה הביקתה לעין זרה ובלתי רצוייה המשקיפה מעל פני השטח. בפנים הביקתה הועמד משטח קרשים רחב ונישא („נארה" בלע"ז) לישיבה ולשינה ואף שולחן ארוך למדי בשביל לאכול. אף תנור ברזל היה בפנים כדי לחמם הביקתה ולהכנת תבשילים חמים. תוך שבוע היה לנו בממש „בונקאר" תת־קרקעי מרווח למדי.

כך נכנסנו כולנו בעזרת השם (גם פריידל ובניה) אל הביקתה בט"ו כסלו תש"ד, בראשית נובמבר 1943. האמת ניתנה להאמר: „מחפורת" זו לא יכלה לשמש לנו „ביטוח־חיים" במאת אחוזים מפני מירדף ומצוד של הגרמנים. אולם היה ביכולתה להחזיר לנו כבוד אדם והרגשה ששוב הננו חיים כבני אדם ולא כחיות נרדפות ע"י ציידים... שמנו אל לב את העובדה, שכאן ב„ביקתת המחפורת" שלנו נחיה כבני אדם, כל עוד ינתנו לנו חיינו במתנה. הודינו ליושב במרומיו על הקלה פורתא שניתנה לנו.

בהיותנו בביקתה נהנינו זו פעם ראשונה — מאז נטשנו ביתנו בקריביץ' (משך שנתיים וחצי בערך) — ממרחץ חם... האיכרים בכפר שבקירבתנו איפשרו לנו להשתמש וליהנות מבית מרחצם. ואכן ניצלנו אפשרות זו פעמים רבות משך

שהותנו במקום. היינו יוצאים ופוסעים בלב היער, חטבנו עצים; הסקנו התנור עד שלהט המרחץ וכל גופנו בער. כך נתאפשר לנו לנקות עצמנו ולהיטהר מהזוהמה והחלאה שדבקה בנו עקב התנאים בהם חיינו. השמדנו הכינים והפרעושים וכל מרעין בישין אשר אכלו בשרנו ומצצו דמינו. חיטאנו בגדינו ושמרנו על נקיון הגוף בתנאים הנתונים.

שובנו לעיירת המכורה

שהותנו בביקתת העפר נמשכה כשבעה חדשים ומעלה. סוף־סוף זרחה גם לנו שמש מאירה. בראש חודש תמוז תש״ד — השישה ביוני 1944 נתבשרנו כי „זז״ משהו במהלכי המערכה האחרונה של מלחמת העולם העקובה מדם. צבאות בנות הברית במערב פלשו לצרפת; נפתחה החזית השניה — דבר שהקל על הצבא האדום לפתוח בהתקפתו המכרעת לשחרור ביאלורוסיה כולה ולמיגור הפולש הגרמני והארכי־ליסטים, צוררנו הגדול בכל הדורות. ימים מספר לאחר מכן, החלו להינשא באוויר רעמי תותחים, מרגמות ויורקי אש. החלה התקפת הצבא האדום ונסיגה רבתי של הפולשים הגרמנים וגרוריהם. בהאלצם לסגת נסיגה מהירה הוכרחו ל„טהר״ דרכם מהפארטיזנים אשר זינבו מאחוריהם וקצרו בהם... הם חדרו ליערות והחל המירדף והמצוד על הפארטיזנים (גם על „פארטי־זנים״ כמונו) ועל כל שוכני היער. למזלנו היה מצוד זה בסביבתנו לא חזק למדי. כלומר, האויב לא יכול היה להלום בכל עוצמתו; לכך לא הספיק הזמן ואף לא עמדה לפניו האפשרות לפצל כוחותיו. ברם, חשנו בעליל כי אין לנו עוד בטחון במקום ועלינו להסתלק. בי״ב תמוז — בשבעה־עשר ביוני 1944 נפרדנו מהבונקר שלנו והחילונו שוב להתקרב יותר אל עיירת מכורתנו.

בי״ג או י״ד תמוז — בשמונה עשר או בתשעה עשר ביוני 1944 — שבנו לעיירתנו קריביץ׳.[8] גויי העיירה לא האמינו כי עוד נחזור חיים לעיירה. אף על פי כן, עמד ביתנו שלם מבלי שנפגע כלל וגם היה פנוי. איש לא תפס בו אחיזה. אולם כל שהיה בו נשדד — פרט לארבעת קירותיו הערומים והחשופים. ואנחנו עצמנו יחפים וערומים, פרט למה שהיה על גופינו לא נשאר לנו דבר. החילונו להסתכל סביבנו וידענו, כי שוכלנו ונתייתמנו. העיירה היהודית, קריביץ׳ הקטנה

[8] מספרנו משתבש בתאריכים וטועה. אין לבוא בטענה, לאחר למעלה מ־33 שנים אפשר שתאריך מסויים איננו זכור עוד. בתאריך הנתון בפי המספר לא יכול היה להגיע לעיירה, כי היתה בידי הגרמנים. התקפת הצבא האדום החלה בגיזרה זו בעשרים וחמישה ביוני 1944 — למלוא אורכה של החזית הביאלורוסית במזרח ובמערב. בנוסף שרצו כנופיות שודדים בסביבה. רק בראשית יולי שוחררה העיירה. אפשר והם הגיעו בראשית חודש אב בי״ד אב ולא בתמוז.

העורך

והרחומה היתה ואיננה; „נפלה ולא תוסיף קום״ אף כי חיים זרמו בה גם שלשום ותמול וגם לאחר שובנו אליה. רק אנחנו חיינו בעולם רפאים.

אינני זוכר כיום אם היינו הראשונים שהגיעו לעיירה ואולי אחד או שניים הקדימו אותנו. אך אם כה ואם כה גדולה היתה העזובה ורב השיממון. שבועות מספר בלבד לאחר מכן החלו לשוב לעיירה שרידים שנמלטו, באי „השבות״ (ריפאטריאציה) מרוסיה נוצרים וגם יהודים וכל יהודינו יחידים וספורים. החילותי מיד להשלים המשימה אותה נטלתי על עצמי והיא: הנצחת אימות הזוועה לדראון עולם! למען ידע עליהן כל בן־אנוש בחלד, עד קץ כל בשר. עד סוף כל הדורות. שוב החילותי לשמוע סיפורים מפי שרידים מיהודי העיירונת ומפי נוצרים עדי ראייה, אשר הצביעו בפירוט על מקומות בהם נהרגו יהודים בזמנים שונים ופרטי פרטים, על נסיבות הרצח של כל אחד מהקרבנות בכל מקום ומקום. עתה ידעתי בדיוק את המקום בו נהרגו אברהם טאבריסקי ושכנתנו מערקע בנס וכל אותם שניסו להציל נפשם ולברוח דרך חצרות וגנים ובמנוסתם השיגם המוות מידי הרוצחים. ידעתי גם כיצד והיכן נקברו כל אלה בבית העלמין שלנו שחולל ונרמס. בקצהו האחורי היה מצוי בור גדול ה„בלינדאזש״ אליו הוטלו ובו נקברו. כן נודע לי עתה על עומק התועבה וחילול השם: רבה של קריביץ׳ הקדוש ר׳ מלכיאל בן פרצי ובני ביתו הקדושים, חנה קאצוביץ׳ גיסתו של הרב (רעייתו של ישעיהו קאצוביץ׳ זכרונו לברכה) ובניה מוטלים בקבר אחד בבית הקברות הקתולי ולבי התפלץ מצער וזעם, אשר כירסמו בי. ברורה היתה החובה הגדולה לעשות למען הבאת כל הקדושים לקבר ישראל.

— — חיש מהר הפך ביתנו הגדול „לבית־מלון״ לכל באי העיירה שנמלטו ולכל ששבו מגלותם, יהודים בעיקר. (אך גם נוצרים עוברים ושבים בעיירה מצאו כאן מקום). ימים ושבועות באו ויצאו יהודים מעיירות סמוכות ומרוחקות אשר נדדו וחיפשו שרידים ממשפחותיהם מתוך תקווה קלושה, שמא נשארה נפש חיה כלשהי... מצרכי מזון ודברי אוכל לא היו מספיקים ובכל זאת, אירחנו כל שבאו והתחלקנו בכל שהיה לנו. בכל יום ויום אפינו לחם והתחלקנו. התחלתי „לעשות לביתי״ ולראות מחסוריו וצרכיו הרבים. אך כיצד ואיך ניתן לעשות זאת ואתה אפוף צללים, צללי רפאים. חיפשתי עבודה, אך ההכרה כי הינך מנסה לבנות חייך על קברי קדושים וטהורים, לא הניחה ולא הירפתה. חזק הרצון לעקור מכאן וללכת — לאן? — השאלה היא ללא תשובה. ושוב תוקף הרצון לשוב ולשמוע, לדעת את כל היסורים והאימות שעברו כאן על אחינו בני ישראל. לרשום לזכרון נצח. הקרבנות הקדושים אשר לא זכו לקבר ישראל השביתו מנוחה מאיתנו. טרם היו הכוחות לכך, רק מספר נשים חזרו לעיירה. גוברין יהודאין לא נמצאו למניין. בכל זאת המשכתי להתחקות ולדעת היכן נקברו שבעת הקדושים מיום ג׳ סיון

תש״ב וקדושי י״ג תשרי תש״ג וכל שאר הנרצחים במקומות שונים סביב העיירה. בהסתמן לפנינו האפשרות הראשונה נביאם כדין לקבר ישראל.

קינה לקדושי ישראל

ביום א׳ (פ. דברים) **העשרים ושלשה ביולי 1944 בשלהי אב תש״ד** שבתי הביתה. לקחתי עטי ודפדפת רשימותי להזכיר פרטי ענות וייסורים, פרקי זוועה שנתגלו. ציינתי ורשמתי כל פרטי הפרטים שידעתי. ולפתע חלפה עיני מעל לרשימות העובדתיות. דמעותי לעו ושמו מחנק לגרוני... חשתי צורך לשאת קינה על אחינו בני עמנו „שנהרגו ונשרפו ונחנקו ונקברו חיים...״ דל עטי וחלש כוחי ובכוח תיאור לא חוננתי אך לא אמלט מחובה קדושה זו. וזאת כתבתי לזכרון ולמשמרת בכתובים עמי. ובתרמי תרומתי ל„נר־תמיד — יזכור לקריביץ׳״ אצרף גם קינה והודאה זו. וחסד יעשה עמי העורך אם יציב קינה זו עלי ספר ככתבה ולשונה לא יגרע ולא יוסיף, אף לא „ישליכנה לסל...״[9]

ברוך הגומל לחייבים טובות שגמלני טוב. הודו, הודו לד׳ כי טוב כי לעולם חסדו. (הודאה על העבר וגם קבלה על להבא). טוב וראוי היה הדבר לרשום בעט ברזל ובציפורן שמיר על לוח זכרון את שנות ה„מבול״ מעת בוא גו״ג (גיטלר וגרינג) על אדמת הסאוויעטן — אוקיאנוסים של דם והרים של גופות הקדושים מאחינו בני ישראל ד׳ ינקום דמם! — ועד צאתו בבושת פנים אל עפרו באדמתו הטמאה. אבל מי מעכב? שאור שבעיסה מעכב ושעבוד מלכויות שעולן מכביד ומטריד המוח. אין בכוחי וביכולתי לרשום כל מדורי הגיהנום ונחלי הייסורים והפגעים, הביזויים וההשפלות שעברו על אחינו בכל המקומות שנתפסו בידי סרדיוטותיו של אותו גו״ג זכרם לקללה! באותה הרפתקאה שלו. אולם אאזור חלצי ורעיונותי וארשום פרטים מק״ק קריביץ׳ עבור שארית הפליטה ובעד הלאנדסלייט הפזורים בכל קצווי ארץ. ארה״ב באמריקה — בכל מדינה ומדינה. ועל כולם במדינת ישראל — בה היו כבר קודם לכן, יוצאי קריביץ׳ ונוספו אליהם שרידים ופליטים מקרוב באו אליה

---

[9] משום כבוד הרב ובקשתו נענים אנו. **המערכת**

והיו כולם עתה משפחה אחת. למען ידעו כולם כל אשר
עבר על קדושינו וטהורינו היקרים; על הוריהם, אחיותיהם ואחיהם
וכל יקיריהם. שידעו מתי והיכן הובאו לקבורה
גופות יקיריהם או שרידיהם. ואשתדל בכל הכוחות
העומדים לי לפרט שמותיהם ולכתבם עלי ספר ויהיו
לזכרון עולם ולמזכרת נצח!
הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו! עשו
רצון קונם וחפץ צורם. במותם קידשו את השם הקדוש.
כצאן לטבח הובלו בלי שום עלילה ובלי שום עוול. חטאם
כי שם יהודי קורא עליהם, שם כבוד יחוסנו הוא מזרע אברהם, יצחק
ויעקב; שומרי תורה ומצוות ומתפללים לשלומה של
מלכות, אפילו של מלכות הרשעה. כולם קידשו שם
שמים בפרהסיה. יהא שמם וזכרם ברוך וקיים לעד!
עד לביאת מנחם וגואל, גואל באמת ואז יקויים
היעוד: הקיצו ורננו שוכני עפר! תהא נשמתם
צרורה בצרור החיים. בהנקם דם עבדיך השפוך, ישוכך
יגוננו ודאבוננו. השם נקם ישיב לצריו וכיפר אדמתו
עמו — כתבתי אני בדמע ולב דוי, מצפה לנחמת ציון וירושלים.

**
*

לאחר שרשמתי דברי קינה וזכרון לכל שניספו ואינם עוד, רווח קצת ללב הסוער ומיצר על כל שאבדו לנו. יום יום החלו לחזור יותר ויותר שרידי קהילתנו: לרוב היו אלה נשים וילדים ספורים ומספר גברים בלבד. חלק מהצעירים עדיין נימנה על הפארטיזנים הלוחמים, אחדים אף לחמו כחיילים בשורות הצבא האדום, המנצח בכל מקום ודולק אחר צבא הנאצים המובס ונסוג לעבר אדמתו הארורה — לגרמניה. החילונו ביתר שאת לבצע מעשית ארגון העברתם של שרידי שרידים מקדושינו לקבר ישראל וביצור הקברים. אולם מהתחלה עד סיום המשימה הקדושה כברת זמן ודרך...

ימים נוראים תש"ה — שלהי ספטמבר 1944

חדשיים וחצי עברו עלינו מאז שובנו לעיירתנו; דבר לא נשתנה. יותר ויותר הרגשנו וידענו, כי לא נוכל עוד לבסס עתידנו במקום. אולם בינתיים לא יכולנו לזוז. המלחמה נמשכה עוד וטרם היה לנו קשר עם העולם. והנה חלפה עלינו כמעט כל שנת תש"ד; ימי ראש השנה ויום־כיפורים תש"ה ממשמשים

ובאים. החילונו לעשות כל ההכנות לחוג ימי „זכרון תרועה" ויום הד־ן. הפעם רצינו לעשות הימים ולחוג אותם כהלכה בביתנו. הן מאז גלינו מביתנו לא יכולנו לעשותם כיאות וכדין. יש לדאוג לפחות למניין, לספר־תורה, לבשר כשר וכל הדרוש. רעייתי בושקה וגיסתי פייגל נחלצו ונסעו לווילנא לדאוג למספר עניינים הקשורים בהכנות לחגים. הן שבו והביאו עמהן ספר תורה, מספר „חומשים" וסידורים, תפילין, שופר וכיוצא באלה. החילונו לדאוג גם למניין, כיוון שלא היו גברים במספר הדרוש לתפילה בצי־בור. הודות למאמצינו עלה לגייס גברים (בנוסף לאלה שהיו) מבודסלב, מדולהינוב וקורניץ.[10] אני עצמי שימשתי כחזן לכל; שחרית ומוסף, מנחה וערבית וביום כיפור „לכל נדרי" ערבית, שחרית ומוסף, מנחה ו„נעילה" וערבית. תקענו בשופר בימי ראש השנה ובמוצאי כיפור התקיעה הגדולה וקראנו הקריאה המסורתית „לשנה הבאה בירושלים!" אף כי רחוקה היתה משאת נפשנו מכדי הישג ידנו... כל באי המניין אכלו יחד עימנו בצוותא. כך חגגנו גם סוכות ושמחת תורה. כך חגגו שרידי קריביץ' אודים מוצלי־ם מאש את חגי ישראל. את אשר הרגשנו אין לתאר: אותם רגשות של יתמות, שכול ואלמון שאפפו אותנו יכול היה להביע צלם אמן, פייטן או צייר אמן מחונן. היה זה „קיבוץ" מועט ודל משארית הפליטה של עיירתנו ושכנותיה; אחד ממשפחה ושניים מעיר...

לסופה של דרך וקץ הנדודים

תמו פגעים ותלאות שלי ושל משפחתי, מנת חלקנו באוקיאנוס הדמים ודרכי נדודינו מעיירתנו הרחומה, עד הגיענו לחוף מבטחים. לא היתה לפנינו דרך אחרת. שערי העלייה לארץ־ישראל היו סגורים. כלום יכולנו לחכות לתוצאות המאבק על פתיחת השערים? לא יכולנו עוד לחכות... ב„גלותנו" החדשה, באמריקה ציפו לנו בני־משפחה וכלתה נפשנו להתרפק על נחמה ומנוחה כלשהי בצל קרובים שלא חזו מבשרם כל האימים והזוועות שבאו עלינו.

תמו גם רשימותי ואין אני יודע מה ערך להן לגבי הכלל היהודי ואיזו היא מהותן האובייקטיבית. הרי סוף־סוף אינני רושם קורות העיתים. על קר־ביץ' העיירונת לא נשאר לי עוד מה לספר, על י"א אייר — (יום שואת עיירתנו ויום הזכרון הכללי של כל קדושי קהילתנו) הראשון לאחר שובנו ולאחר שובם של שאר השרידים אליה, לא אספר. וודאי סיפרו ומספרים זאת אחרים מבני העיירה. לא אספר איפוא על ליקוט עצמות ושרידים של קדושינו וכיצד הבאנום

---

10 משהו לא סביר נראה לנו בדברי המספר: אפשר והוא משתבש ומחליף שבתות ראשונות לאחר שובם לעיירה בימים ובמועדים הנ"ל. לפי המסופר ע"י אחרים היו כבר יותר ממניין גברים שחזרו. אלה שהגיעו מבחוץ לעיירה היו בנוסף.

כדת וכדין לקבר ישראל בבית העלמין של העיירה, שטוהר על ידנו. מילאנו החוב הקדוש כלפי כל וכולם. גמלנו חובנו לרב ובני ב־תו וכל השאר. ביצרנו קברות האחים הפזורים בכל מקום ואמרנו קדיש „ואל מלא רחמים״ לכל ולכולם. אחרים יספרו זאת ביתר פירוט.

זכות גדולה נפלה בחלקם של כל יוצאי עיירתנו בישראל. זכות השמירה על גחלתה ונרה של קריביץ׳. מהם יצאה היוזמה ל„נר־תמ־ד — ספר יזכור״. כי על כן „אווירא דארץ־ישראל מחכים״. יפה להם זכות הבכורה, כי הם ממשיכי השרשרת מני אבות אלי בנים — שרשרת מסורתה של עיירה מישראל שנכרתה מארץ החיים. רואה אני גם זכות מיוחדת ל׳, באשר שיתפוני בעבודת קודש זו. מי יתן ויבוא השלום לישראל ולתבל כולה; יגילו וישמחו אז יהודים בכל אתר ואתר. תיתי להם לבני עירי ולעורך, נכבדי מתתיהו בר־רצון נ. י. על שלא איבדו אמונתם ועשו עבודת הקודש.

במחנה העבודה הגרמני בקניאהינין

משמאל לימין: — רעיה קופלוביץ׳, סימה וולקיבר — (אפלבאום כיום) ארה״ב שרה (מרה) וולקובר ז״ל, איטקה שוד. הגברים חיילי־מילואים מהולאנד שגויסו בידי הנאצים

שלמה בלאכער (ברוקלין)

קריוויטש – פראגמענטן און קנאה־טענער פון נשמה

„דיין פול אלפארביקער פראכט. אויך היינט זע איך און באשרייב, ווייל איך גאַר און ס׳בענקען ציט מיך״
אדאם מיצקעוויטש — „פּאַן טאדעאוש״

וואָרצלען

עס איז שוין פון דער נאַטור אַזוי: יעדן מענטש, צי יונג צי אַלט, אָרעם אָדער רייך, גוט באַגאַבט צי אומפעאיק און ווו ער זאָל ניט זיין — בינדן פיל פאַרבאָרגענע פעדעם און קניפּן צו דער שטאָט, שטעטל אָדער דערפל צי סתם אַ ישוב, אַן אָרטשאַפט, ווו ער האָט צוערשט זיינע אויגן געעפנט און ערשטן בליק זיינעם אויף דער וועלט געגעבן. אַזוי איז עס לענגאויס דעם לעבנסוועג פון געבורט ביז צום ראַנד פון קבר. אַזוי איז דאָס און עס איז ניט מער צו ענדערן.

וויפל לידער און הימנען, לויב־געזאַנגען ווי אויך עלעגישע טענער פונעם מענטשלעכן בענקען און אומעטיק־באַטריבטער נאָסטאַלגיע צו געבורט־אָרט־שאַפטן, קינדער־יאָרן (אינדערהיים) און יוגנט־לאַנדשאַפטן, זיינען פון ברויזנ־דע הערצער אויסגעגאָסן געוואָרן און אויפן פּאַפיר געשריבן. האָט ניט דען דער גרויסער פּוילישער נאַציאָנאַלער דיכטער און גרויסער הומאַניסט אַדאַם מיצקעוויטש אַזוי שיינפאַרביק אינהאלטסרייך ווי אויך פול לעבנס־זאַפטן און קאָלאָריטן — באַזונגען זיין געבורט און יוגנט־אָרטשאַפטן אין פאָטערלאַנד ליטע, נאָוואָגרודעק און סוויטעזש ווי אויך ווילנע (דזיאדי) און לידע (אין זיין פּאָעמע „גראַזשינאַ״? האָט דען ניט ער דווקא פאַרגליכן זיין „ליטע״ (ד. ה. זיין געבורט און יוגנט־היימלאַנד) צו מענטשלעכער געזונטהייט, וואָס מען קען עס פול אָפּשאַצן בלויז דאַן, ווען עס איז שוין ניט מער דאָ?... (פּאַן טאַדעאוש). די גאַנצע וועלט־ליטעראַטור איז פול מיט אַזוינע הימנען און לויב־געזאַנגען, אָדעס און עלעגיעס — אונדזער נאַציאָנאַלע און אינטעגראַלע צווייִשפּראַכיקע ליטעראַטור (העברעאיש ווי יידיש) איז ניט אָרעם אין ענלעכע ביישפּילן. האָט דאָך טאַקע ניט קיין אַנדערער ווי אונדזער פאַרשטאָרבענער שאול טשערני־כאָווסקי דוכט מיר אויסגעגאָסן געפילן זיינע אַזעלכע אין פאָרעם און אינהאלט:

„כברת ארץ קטנה המשורר
וכל שירתו נוף מכורה...״
„אַ קליין שטיקל ערד בלויז די היימלאַנד פון דיכטער
פון ליד זיין די מהות; פון זינגען די אורזאַך און שעפער...״

די אַנטוואָרצלונג פון געבורט־לאַנדשאַפט, די אַנטפערנונג פון היימלאַנד און יוגנט־לעבנס־קוואל ווי אויך, די איינגלידערונג — דער איבערפלאַנץ אויף אַ נייעם באָדן, אין נייער לאנדשאפט און אַ קאָלאָריט א פרעמדן — איז טראגיש דעריבער און פיל שווערער פאַר יעדן פשוטן מענטש און ניט בלויז פאַרן דיכטער און קינסטלער, וועלכע קענען עס שטענדיק צום אויסדרוק ברענגען (כאָטש טיילמאָל אפשר צייטווייליק פאַרן שופלאָד...) מענטשן געוויינלעכע אין דער צייט, פשוטע „עמך"־לייט לעבן עס איבער גאָר שווער טאַקע... צי פריער צי שפּעטער מוז מען זיך צופּאַסן מיט „בלויזן" ליידיקע מיט מאַנגלען ווי אויך ווייטיקן און נאָכווייען. עס העלפט גאָרניט, מען מוז, ווייל מען טאַפּט אַ וואַנט, מען איז שטום און פרעמד אָן לשון... פאַרן דיכטער און קינסטלער איז עס פיזיש לייכטער ווי אויך מאָראַליש שווערער קאָמפּליצירט. שווער איז עס פאַר זיי איינצוזלעבן זיך און אָנהויבן שאפן אין אַ נייער סביבה און אַ פרעמדער (פאַר זיי) שפראַך און אטמאָספער; גאָר שווער קומט זיי אָן צו באַהערשן די נייע פאַרבן און לעבנס־קאָלאָריטן, פערמענטירן, ווי אויך איבערזייערן דורך זייערער געדאַנקען־זיפּ, כדי צו פאַראייגענען זיי. ביז צום נייעם אָנהויב, ביז צו ליטעראַרישער איינגלידערונג און אינטעגראַציע — לעבן זיי איבער גאָר א שווערן קריזיס.

— פרעגט זיך די פראַגע באמת, וואָס קען שוין מיין ניט ווערטע ווייניקייט זאָגן עפּעס נייעס וועגן דעם? קען איך מיר דען פאַרמעסטן אין קאָן גייען מיט אָט די אַלע ריזן־מוחות און שעפערישע גייסטער? צי האָט בכלל מיין הייס־פילנד בענקען אַ ווערט און אָביעקטיוון זין קעגן אויסדרוק פון די אַלע? זיכער איז עס, אַז ניין. אָבער דאָס ברויזן פון נשמה און קינה־געזאַנג פונעם האַרצן, זיינען שטאַרקער פון מיר, פון יעדער לאָגיק און זין. איך פיל מיטן גאַנצן אייגענעם איך, מיט אַלע רמ"ח־אברים און מיט לייב און לעבן, אַז איך מוז עס פון מיר אַרויסרעדן. און כאָטש איך גיב מיר אָפּ אַ געניועם דין וחשבון און כ'וויס, אַז מיין בענקען און טרויערן נאָך מיין היים אין שטעטל איז אַן אבסורד ביים היינטיקן טאָג קען איך מיר פון דעם ניט אָפּזאָגן. ווייל יעדער מענטש האָט וואָרצלען; ווי ער זאָל ניט זיין ווייט אָפּגעריסן פון זיי — ציט ער דאָך זיין גייסטיקע יניקה פון זיי. (אַ מענטש אָן וואָרצלען געפינט ניט קיין זין אין לעבן) — און מיינע ערשטע וואָרצלען שטעקן אין מיין היימשטעטעלע קריוויטש. אין דעם ליגט אויך מיין העזה אויסרעדן זיך אויף די שפּאַלטן פון אונדזער „נר־תמיד". אין דעם אויך די סיבה פון מיינע עלעגישע טענער.

מיין טייער און הייס באַליבט היימשטעטעלע קריוויטש! — אויך היינט, נאָכדעם ווי מער ווי דריי צענדליק יאָר זיינען אַריבער — איז עס ניט מעגלעך צו פאַרגעסן די שענסטע קינדער־יאָרן און קינדער־חלומות, ווי אויך אַלע יו־

גנט־פאַנטאַזיעס; די אַלע אָרטשאַפטן באצויבערטע ווו זאָרגלאָז האָט מען זיך געשפילט; יעגערס באַרג און די „בוימעלעך", סערוועטש־טייך; אַמאָליקן יידישן שבת. דעם „חדר" מיט די „מלמדים", די אַלע גערטנער מיט שמואל־הללס סאַד — ווו אַלע פרייע טעג פלעגט מען אין פרייד אַרומלויפן.

געציילטע סילועטן אין שטעטל

אַ שטעטעלע איז עס געווען ווי אַנדערע טויזנטער שטעטעלעך — קלענערע צי גרעסערע אין פוילן: פול און פארשיידנאַרטיק האָט ברייט געאָטעמט אַ יידיש לעבן — ניט קוקנדיק אויף אומאויפהערלעכע „הבה נתחכמה" פרוון פון אַנטיסעמיטישער פּאָליטיק, געטריבן דורך אַלע פוילישע רעגירונגען. (צי פון די „ענדעקעס" צי פון די אַנדערע קאָאַליציע־רעגירונגען אָדער אויך פון דער „סאַנאַציע". דער אַנטיסעמיטישער יסוד איז שטענדיק געבליבן אַ צענטראַלער צייל אין דער פּאָליטיק פון אַלע פוילישע רעגירונגען). פאַרשיידן, ענג און געדריקט זיינען געווען אַרבעט און באַשעפטיקונג; קליינהאַנדל און האַנטווערק; קרעמער און אַלערליי בעלי־מלאכהס.

עקאָנאָמיש איז דאָס לעבן צווישןביידע וועלט־מלחמות — אָנהויבנדיק פון די צוואַנציקער יאָרן (אין אונדזער איצטיקן יאָרהונדערט) געווען און אַלץ ערגער געוואָרן. די לעבנס־עקאָנאָמיק איז אַלץ מערער אויסגעקרימט און פאַר־קריפּלט געוואָרן. פאַרשיידענע איבערפּאַלן פון רויבערישע באַנדעס אין ביידע גרענעץ־זייטן (די אַלערליי „מוכאַווצעס", „באַלאַכאָווצעס" און סתם גזלנים) האָבן צעגזלט און אויסגעפּלינדערט דאָס לעצטע ביסל אָרעמקייט פון יידישן שטעטל. יידישע פאַמיליעס, וואָס האָבן נאָך ניט באַוויזן אַפּאַטעמען אַ ביסעלע און רעקאָנסטרואירן דאָס לעבן אויפסניי; גוטמאַכן אַלע שאָדנס פון ערשטער וועלט־מלחמה האָבן ווידער זיך געפונען „בלא"... און ליידיק. פון דער אַנדערער זייט האָט דער גוט באַרימטער גראַבסקי מיט זיין „פּאָדאטקעס־סיסטעם" — אויסקוועטשנדיק דעם „קליאַק" פון די ביינער, ניט דערמעגלעכט און צונישט געמאַכט יעדן פּרווו ווידער צו „שטעלן זיך אויף די פיס". טאָמער זיינען געווען שוין אויך אַ פּאָר יאָר שטילערע און לייכטערע, זיינען דאָך באַלד געקומען דרייסיקער יאָרן מיט סלאַוואָי סקלאַדקאָווסקיס „אָווסעם"־סיסטעם, וועלכער האָט עפנטלעך און לעגאַל דערמעגלעכט צו באָיקאָטירן יידישע געשעפטן און מלא־כה־וואַרשטאַטן, כדי ארויסצורייסן דאָס ביסן פון מויל — דאָס לעצט טרוקן שווער פאַרהאָרעוועט פּיצל ברויט. די אויבנדערמאָנטע פאַקטאָגראַפישע ווירק־לעכקייט האָט פאַרשטענדלעך שטאַרק געווירקט אויפן במילא איינגעשרומפּענעם קולטור־געזעלשאַפטלעכן לעבן — אַ קיימא לן, אַז „אין קמח אין תורה"... פאַרוויסט און פוסט געבליבן זיינען אַלע לעבנסוועגן פאַר יוגנטלעכע, ווי אויך

פאַר אַ ביסל מער דערוואַקסענע; עס איז שוין גיט געבליבן מער צו וואָס זיך צו נעמען...

נעמט מען אָבער דערמאָנען זיך, וואָס און ווי אזוי האָבן עלטערן אונדזערע — קעמפנדיק פאַרן טאָג־טעגלעכן ברויט, פאַרן פשוטן מאַטעריעלן קיום אויך געלייסטעט און אויפגעטון כדי אונדז קינדער צו מאַכן פאַר מענטשן — גיט מען בלויז אַ טראַכט, אַן איבערפלעכלעכן בליק אויף זייערע מיזאַמע און גאָר פרוכטבאַרע פאַרדינסטן (ניט פאַרגעסנדיק אַפילו איין רגע די באַדינגונגען), לגבי דערציאונג־וועזן אין שטעטל, ווערן הערצער אויפגעגעסן און פאַרסמט פון ביטערן אומעט און מאַכטלאָזן צאָרן... איז דאָך גוט באַוווסט, אַז אַפילו אַ יידיש עלעמענטאַר־פאָלקסשול (ניט יידיש און ניט אַ „תרבות״־שול) איז אין שטעטל ניט געווען. „חדרים״ בלויז מיט זייערע „מלמדים״ זיינען געווען די איינציקע דערציאונג־מיטל און פאָרמען. די צייט איז דאָך אָבער שוין אַוועק פאָרגעשריטן; עלטערן אונדזערע האָבן פאַר קיין פאַל ניט געוואָלט און ניט געקענט שלום מאַכן מיט דעם; זיי האָבן ניט געקענט רעגרעסיוו אַזוי בלייבן לגבי דער צייט. געוואָלט האָבן זיי אַ פול־אינטעגראַלע יידישע דערציאונג אין העברעאיש־נאַציאָנאַלער און מאָדערנער פאָרעם. פאַרשולדיקט האָבן זיי זיך אין חובות גרויסע, געבראַכט האָבן זיי אין שטעטל פלייסיק איבערגעגעבענע עברית־לערער (נאָר וואָס פרישע אַבסאָלווענטן פון עברית־סעמינאַר אין ווילנע, פאַרבונדן מיט דער חלוצישער באַוועגונג). מען האָט פאַרלייגט און אָנגעהויבן די לערנשול אין „עזרת־נשים״ פון בית־המדרש. שפּעטערע יאָרן (1935) האָט מען אויך א שיינע און ערנסטע געביידע פאַרן „בית־ספר״ אויסגעבויט, וואָס האָט נעבעך ניט דערלעבט קיינמאָל און ניט זוכה געווען, אַזוי ווי מיר אַלע, צו דער פייערלעכער „חנוכת הבית״. ווי אַ פאַטאַלער גורל איז די מלחמה געקומען און פון אַלץ אַ תל געמאַכט.

— ניין און צען מאָל ניין! עס לייגט זיך טאַקע ניט אויפן שכל, ס׳גלויבט זיך גאָרניט — —אַז אַלעס וואָס אויבן באַשריבן געהערט שוין אַזוי פיל יאָרן לאַנג צו דער שפּורנלאָז פאַרשווּנדענער וועלט... דאָך איז עס אַ פאַקט פון ביטערער ווירקלעכקייט. אַ תל, תלי־תלים! געוואָרן איז פון אַלעס און אַלעמען און נעם גיי און שריי חי וקיים!... שפּינט זיך אָבער נאָך ווייטער דער מוח־געוועב, שטורעמדיק פליסן דערינערונגען און געדאַנקען און דער זכרון איז טעטיק איבערשעהן... שווימט אַרויס פון זכרון די יוגנט אין היימשטעטעלע, די ציוניסטישע יוגנט. ווייל קיין אַנדערער יוגנט האָט קריוויטש ניט פאַרמאָגט. און טאָמער געווען זיינען אפשר בלויז געציילטע ניט ציוניסטיש געשטימט זיינען זיי בטל בששים געוואָרן. „ואם יש את נפשך לדעת״... ווילסטו וויסן די סיבות, וועלכע געשטויסן האָבן אַ „קרוג צום קוואַל״ לאָז זיך אין וועג לויט

די פֿאָלגנדע שפּורן; — די געשאַפֿענע סינטעז צווישן פֿאַקטאָגראַפֿישן צושטאַנד פֿון איין זייט; — פּאַרוויסטע וועגן פֿאַר דער יוגנט ניט האָבנדיק צו וואָס זיך צו נעמען, אַ דירעקטער פּועל־יוצא פֿון עקאָנאָמישע באָיקאָטן, פֿון אַנטיסע־מיטישער העצע און וואַקסנדער שנאה — מיט איין וואָרט געזאָגט: די טרייבנדע אַרויסשטויסונג־־קראַפֿט פֿון היימשטעטל ריכטיקער געזאָגט, פֿון פּוילן. פֿון דער אַנדערער זייט. די אַזוי טיף איינגעוואָרצלטע הייסע געפֿילן פֿון דער ייִדישער טראַדיציע, פֿונעם טאָג־טעגלעכן בענקען „ותחזינה"... סיי געדאַוונט, סיי ניט געדאַוונט; די איינפֿאַך־פּשוטע אהבת־ישראל און אהבת־ארץ־ישראל ווי אויך די אָפּקלאַנגען (אין דער ייִדישער פּרעסע אין פּוילן) וועגן אַ ניי־געשאַפֿענער ווירקלעכקייט אין ארץ־ישראל, וועגן גאָר א ניי־אַנטשטאַנען לעבן דאָרט — קורץ פֿאַרמירט. די צוציִענדע מיטרייסנדע קראַפֿט פֿון אַלט־נײַעם לאַנד, האָט געשאַפֿן, געשטאַרקט און אויסגעבילדעט די ציוניסטישע יוגנט, וואָס האָט אַלץ מערער און נאָך מערער אויסגעפֿאָרעמט זיך דאָס בילד און אימזאַש פֿון „אַרבע־טנדן ארץ־ישראל" און זיך חלוציש געריסן עולה צו זײַן. אַ סך יוגנטלעכע האָבן דורכגעמאַכט „„הכשרה"; מען האָט זיך געגרייט, מען איז געזעסן „בדחילו ורחימו"... מען איז געווען מיט לייב און לעבן „הנני מוכן ומזומן"... און מען האָט געוואַרט — אָט־אָט וועט מען עולה זײַן! די טויערן פֿון לאַנד זײַנען אָבער דערווײַל פֿאַרמאַכט געבליבן, סערטיפֿיקאַטן זײַנען ניט צוגעטיילט געוואָרן. איינצלנע בלויז האָבן זוכה געווען און איינציקע פֿון היימשטעטלע זײַנען עולה געווען; שלום צוקערמאַן, גרינדער און פֿאָרזיצער פֿון החלוץ — ערשטער עולה פֿון שטעטל, איז נאָך אין די צוואַנציקער יאָרן עולה געווען. שלום באַטוויניק הי"ד (השם ינקום דמו) איז אויך עולה געווען אין דער זעלבער צײַט. (ער האָט זײַן גורלדיקן טעות באַגאַנגען מיטן קומען צוריק אין קריוויטש — כדי אומ־צוקומען מיט אַלע ייִדן צוזאַמען אין טאָג פֿון דער שחיטה — י"א אייר תש"ב, יאָרטאָג פֿון שטעטלשער קהל־אזכרה). אין דרײַסיקער יאָרן איז אויך שלומס שוועסטער — ראשקע צוקערמאַן עולה געווען. מײַן שכנה און חברטע פֿון קינ־דער און יוגנט־יאָרן, זלאַטקע כלאַווונעס (שטיינגאָלד) — זהבה סלאָבאָדסקי היינט, איז אויך עולה געווען אין דער צײַט און נאָך אַ פּאָר געציילטע בלויז האָבן זיך דערשלאָגן צו זייער עליה און אַוועקגעפֿאָרן. אַלע אַנדערע געוואַרט האָבן אַלץ — ביז געקומען איז דאָס שרעקלעך און מוראדיק „פּאַטום" — די וועלט־מלחמה און אַ פֿולשטענדיקן חורבן געלאָזן.

סאַדיזם און רשעות אָן אַ ברעג

— שטיל און באַשיידן, פֿאַרזאָרגט און אָנגעשראָקן ווי אַ טויב, האָבן זיך ייִדן אין מײַן היימשטעטעלע געהאַלטן אין צײַט־אָפּשניט פֿון סאָוויעטישער

הערשאפט. דאָס לעבן איז נאָך מערער שווערער געוואָרן; אָדעמקייט איז גע־וואַקסן און אויך „נאַציאָנאַליזירט" געוואָרן; אַלע שטעטלשע יידן זיינען גע־וואָרן כלומרשט מלוכה־אַנגעשטעלטע, פּריוואַט־האַנדל און אייגנטום פאַרוועַרט איינגאַנצן. אַרעסטן און פאַרשיקונגען האָבן ניט אויפגעהערט; די שענסטע בעלי־בתים און אַקטיווסטע געזעלשאַפטלעכע טוער זיינען פאַרהאַלטן געוואָרן און פאַרשיקט. דאָך האָט דאָס יידישע שטעטעלע טראָץ אַלע צרות און פאַר־פאַלגונגען געזשיפּעט, ווי עס איז דורכגעטריבן טעג, וואָכן און חדשים; מען האָט נאָך געלעבט.

פלוצים — ווי א ריזיקע אָדלער־כמאַרע אויף אַ פּאָר איינציקע פאַרזאַמטע פויגל — האָבן זיך אָנגערוקט סוף יוני 1941 די געפּאַנצערטע חיהשע היטלער־אָרדעס. באַלד האָבן זיי צעפירט שוין די הענט און געגומען באַלעבאַטעווען — מיט דער הילף פון זייערע „יוצאי־משרתים" און ארויסהעלפער — די ביז דאַן אונדזערע „גוטע ברידער", פּוילישע און ווייסרוסישע שכנים. עס האָט גלייך אָנגעפאַנגען אַ נייער קורס פון צרות און פורעניות; אַ מבול פון רדיפות און דערנידערונגען האָט זיך אָן רחמנות אויף אונדז אויסגעגאָסן. באַלד זיינען שוין אויך געפאַלן די ערשטע קרבנות: אהרון זילבערגלייט און שמעון קאצאָ־וויטש הי"ד. אַ פּאָר חדשים שפּעטער — אויך פסח און ברוך זילבערגלייט זק"ל. ווי קלאָר איז מיר אין זכרון פאַרבליבן יענער סוף־זומערדיקער שבת פאַרנאַכט, ווען מען האָט זיי פון זייער הויף אַרויסגעפירט און אַוועקגענומען. עס געדענקט זיך מיר אויך קלאָר דער צווייטער שבת אין אַ וואָך אַרום, ווען מען האָט זיי גענומען שוין כדי אַוועקצופירן צו דער עקזעקוציע — צום לעצטן וועג זייערן. זייערע געשרייען און יאָמער־געוויין עד לב השמים און ניט צו פאַרטראָגן — קלינגט אויך היינט נאָך אין מיינע אויערן און געהירן... ניט איך און אויך קיין אַנדערער, קיינער האָט זיי שוין ניט מער געזען.

— אָט קומט שוין פון זכרון אַרויס קלאָר און בולט אַזוי מיט אַלע פּרטים און דעטאַלן די פאַקראַמירונג פון אונדזער בית־מדרש. מיין גורל האָט געוואָלט אַזוי, אז איך זאָל זיין דערביי אַן „עד ראייה", א לעבעדיקער עדות — כ'זאָל מיט מיינע אויגן און חושים איינזאַפּן, באַנעמען אַלעס, צוקוקן און זען וואָס מען טוט אָפּ מיט אונדזער גייסטיקן קולטור־צענטער, מיטן „מקום" און „מקור" פון אונדזערע האָפּענונגען און גלויבן... .ווייל דער בית־המדרש אין שטעטל איז פאַר אונדז שטענדיק געווען און געבליבן ניט בלויז א „מקום קדוש" און א „תפילה־שטוב". א סך מער איז דער בית־מדרש געווען. ווייל וואָס איז אין בית־מדרש ניט פאַרגעקומען און ניט צושטאַנד געקומען? חתונות און דאַקעגן אויך דער ערשטער וועג פון לוויות; די פייערלעכע גרינדונג פון „גמילות־חסדים־פאָלקס־קאַסע"; יערלעכע סעודות און פאַרזאַמלונגען פון „חברה־קדי־

שא״, דרשות מגידישע. „מלמדים״, וואָס האָבן קיין אָרט ניט געהאַט אויפן חדר זייערן „געקנעלט״ האָבן צייטווייליק אויף דער שאַלקע פון „עזרת־נשים״ דאָרט. שפּעטערע יאָרן האָט „עזרת־נשים״ אויפגענומען און אַ שפּאָר ביסל צייט „געאורחט״ און געהאַלטן ערשטע קערן פון העברעאישן פּאָלקסשול. קינדער און יוגנטלעכע געשפּילט האָבן זיך דאָרטן; געטרוימט, פאַנטאַזירט... ציוניסטישע פאַרזאַמלונגען — „החלוץ״־גרינדונג און פייערלעכע אַקאַדעמיע לכבוד דער עפענונג פון העברעאישן אוניווערסיטעט אויפן „הר הצופים״ אין ירושלים. בקיצור: קיין זאַך האָט ניט אָנגעהויבן און ניט געענדיקט אָן בית־מדרש... און אָט בין איך געשטאַנען אַ צושויער אויף געהאַקטע ווונדן און זיך צוגעקוקט צום חורבן און דעמאָלירונג פונעם „צענטראַלן מוח״ פון „מקום״, וואָס האָט אַלץ אַרומגענומען, אַריינגענומען און געהאַלטן.

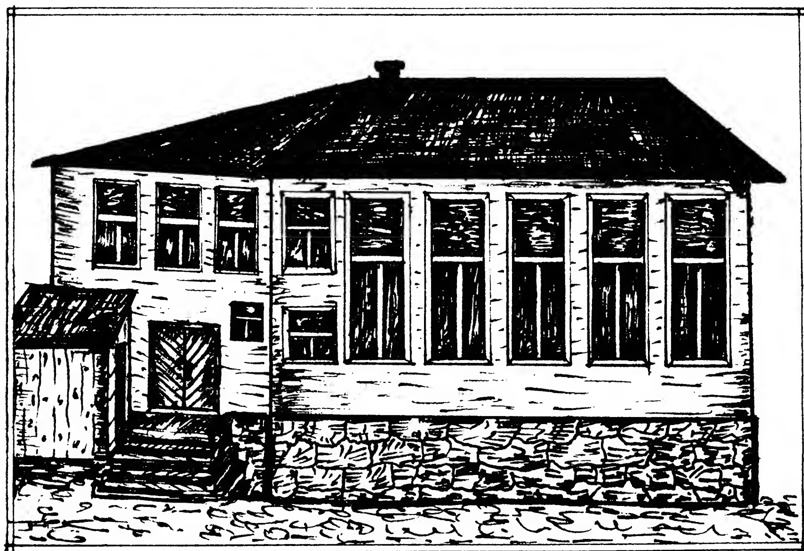
אַ גאָר בייזע שעה איז פאַר מיר אויסגעפאַלן יענעם ביטערן און אומגליקלעכן טאָג פון ענדע אויגוסט 1941 (אַזוי דוכט מיר). איך בין געשטאַנען נאָענט צו אונדזער שטוב און מיט מיר רפאל ווייסנהאָלץ און לייזער שוד (סוד). מיט אונדזערע חושים האָבן מיר שוין געפילט, אַז עס שפּילט זיך ווידער אָפּ גאָר אַ נייע גזירה קעגן יידן אין שטעטל. די נייגעריקייט עפּעס צו וויסן און די אַרומנעמענדע שרעק האָבן אונדז ווי צום אָרט צוגעשמידט; מיר האָבן זיך פשוט ניט געקענט אַ ריר געבן און זיך „אַוועקטראָגן״. אַ פּאָליציאַנט איז אָנגעקומען און האָט אונדז באַפוילן תיכף ומיד אַריינצוקומען אין בית־מדרש. האָבן מיר דען אַ ברירה געהאַט? געפאָלגט האָבן מיר און געגאַנגען. צוקומענדיק און זעענדיק וואָס עס טוט זיך, זיינען מיר ווי פאַראַליזירט געוואָרן. אַרום און אַרום ווי אויך אין בית־מדרש גופא פול קינדער און יונגע שקצים, אַ פּאָר דייטשן און פיל שטעטלשע קריסטן. אַ טומל, אַ געפילדער און אַ בייזוויליקער געלעכטער האָט געטראָגן זיך אַרום. ואני הגבר... איך מיט מיינע אייגענע אויגן ווי אויך די איבערגעבליבענע חברים האָבן געזען ווי מען האָט ספרי־תורה, ספרים און נאָך „קדושה־תשמישים״ אַרויסגעטראָגן אויפן מאַרק, אין אַ קופּע אויפגעלייגט; גוט באַגאָסן מיט בענזין און אָנגעצונדן... אַזוי געברענט האָבן אונדזערע הייליקטימער און מיר האָט זיך אויסגעוויזן, אַז איך אויך ווער געברענט. געפלאַקערט האָבן האַרץ און נשמה און אויך היינט, נאָך אַזוי פיל יאָר ברען איך אויפן זעלבן פייער... קיין סך שטיין בלייבן אויפן פּלאַץ האָט מען ניט דערלאָזט, באַפוילן האָט מען צו „אַרבעטן״... ביים טיר פון „מקום״ האָבן מיר שוין געטראָפן חיים יודעלעוויטש מיט חיים ראַדאָשקאָוויטש. זיי האָבן אונדז דערציילט, וואָס איז פאָרגעקומען און געזאָגט, אַז עס איז גוט וואָס מיר זיינען פריער ניט געווען. זיי אַליין האָבן שוין באַקומען אַ „מנה יפה״ פון יסורים און פיין. מען האָט זיי גוט צעשלאָגן, הייסנדיק אַרומלויפן דעם „מקום קדוש״ אָן אַ

שיעור און אויפן קול שרייען און אויסרופן; יאָ! אַ גאָט איז דאָ אויף דער וועלט!... די אָנגעלאָפּענע שקצים און דערוואקסענע האָבן אַלעס געבראַכן אין בית־מדרש. ספרים־שענק, פּענצטער־שויבן און טירן, בענק און שטענדער; ספרים צעריסן און די בלעטער געוואָרפן און מיט פיס געטראָטן. „יריעות" פון געשענדעטע „ספר־תורהס", גמרא און משניות־בלעטער, „מדרשים" און „עין יעקבס", ווי אויך „שמות" פון צעריסענע „סידורים" און „מחזורים" — האָבן זיך געוואלגערט ארום און אַרום צוזאַמען מיט „טליתים" און פאראומרייניקטע „פּרוכתן".

געהייסן האָט מען אונדז אַלעס אויפצוקלייבן און צוריק (ניט אריינטראָגן!) אריינוואַרפן דורך אַלע צעפּראלטע פענצטער. ווערנדיק געצוווּנגען צו דעם, האָבן מיר עס טון געמוזט; צוריק אריינגעוואָרפן האָבן מיר „שמות", ספרים און אַנדערע „קדושה־תשמישים". אָבער „מעשה שטן" להכעיס האָבן שקצים אַלעס צוריקגעוואָרפן. אַזוי איז עס א שפּיל געוואָרן ווי פון אַ פארכישופטער ראָד... מיר וואַרפן אריין — זיי וואַרפן ארויס... און עס נעמט ניט קיין ענדע, קיין סוף איז ניט געווען צו זען... פארשטאַנען האָבן מיר, אַז די אַלע מיט דייטשן אין דער שפּיץ מיינען עס גאָר ניט ערנסט. זיי ווילן בלויז אויסלאַכן אונדז און יסורים גורם זיין — מאָראַליש פייניקן, וואָס מערער דערנידעריקן. מיר האָבן זיך סוף כל סוף מיט העזה אָנגענומען און באַשלאָסן צעלויפן זיך אין פאַרשיידענע ריכטונגען. פאָליע און איך האָבן זיך אַ ריס געטון אין אַ גע־וויסער ריכטונג, אַלע אַנדערע אין אַ צווייטער. גלייך האָט אָנגעפאַנגען אַ געיעג; מען האָט אונדז געיאָגט. אַלע אַנדערע אויך מיט פאָליען, איז עס גע־לונגען שפּורלאָז נעלם צו ווערן; מיר ליידער ניט. מען האָט מיר געכאַפּט און אויפן פּלאַץ אומגעקערט, כדי נאָך אַ ביסל שפּאָטן און לאַכן ווי אויך פּלאָגן... קיינער האָט מיר ניט געדארפט מקנא זיין; געשלאָגן האָט מען מיר גוט געממיתט, האַקנדיק מיט ביקסן־קאָלבעס און לעדערנע רימען ווו מען האָט נאָר אָנגעטראָפן...

— דאָס שלאָגן האָט אויפגעהערט; אַליין בין איך געבליבן און אַרום מיר געציילטע דייטשן, סתם קריסטן און יונגע שקצים, ווי אויך געהילף־פּאָליציאנטן. אָנגעווייטיקט אין יעדן אבר מיינעם בין איך ווידער געשטאַנען צוקוקנדיק דער דעמאָלירונג פון „מקור החיות" אונדזערן — דעם קוואַל פון אונדזער ניט אויסלעשנדיקער וויטאַליטעט. געוווּסט האָב איך ניט (און אפשר ווייס איך עס אויך היינט ניט), וועלכער צער און סאַראַ ווייטיק פון דיביידע איז שטאַרקער געווען, גרעסער און מער נאָגנדיקער, צופנדיק ביי דער נשמה; — מיינע יסורים פון צעשלאָגענעם גוף מיינעם צי די נשמה־ווונדן אין ליכט פונעם צע־שטערטן חרוב געמאַכטן בית־מדרש?

אַ צעשלאָגענער, קוים אויף די פיס געשטאַנען, האָב איך שוין באַלד הויל־נאַקעטע ווענט געזען; געקוקט האָבן מיינע בלוט־טריפנדיקע אויגן מיט „פּאָ־נאַרן" אונטערגעהאַקטע אויף פענצטער, צעפּראַלטע לעכער, אויף צעהאַקטע טירן און אָט געזען האָב איך, אַז קיין דאַך איז שוין ניטאָ. אַרונטערגעריסן האָט מען אים פּשוט, די רויטע קאַכל צענומען און אַוועקגעפירט... געקוקט האָבן מיינע אויגן ארום; געטליעט האָט נאָך אַש פון פאַרברענטע ספר־תורהס און ספרים; אַרום און אַרום בערג פון זשוויר און ברוך פון שטיינדלעך מיט שטיקער האָלץ, „שמות" אומעטום רעשטלעך פון ספרים און פאַראומרייניקטע „קדושה־תשמי־שים". נאַקעט געשוועבט האָט די אַרויסגעטריבענע שכינה, געדרייט זיך און געטוליעט צו די אנטבלויזטע ווענט און צו מיר — פּונקט ווי איך געהאַט האָב אַ געוויסן אָנשפּאַר און אַזוי ווי איך אַליין וואָלט אים ניט געזוכט. מיינע ליפּן געמורמלט האָבן אַ תפילה; „הבט משמים וראה כי היינו ללעג ולקלס בגויים". יאָ, בית־מדרש מיינער! מיר ביידע — דו ווי אויך איך געזען האָבן אַמאָל בע־סערע טעג, ליכטיקערע! איצטער — איז אונדז ביידע חושך און ניט צערונען ווערט די פינצטער... וועט אונדז נאָך ליכטיק ווערן? אין אָט דעם קורצן מאָ־מענט געבלעטלט האָבן זיך בלעטער און ווי ביי אַ „שכיב־מרע", וואָס גוססט און מורמלט ווידוי, געפינקלט האָבן בילדער פון אונדזער בית־מדרש אין מיין לעבן.

בית הכנסת של קריווּיטש. מבט מזרח. מיאַדל. מאת יוסף שמיד (שימנציק)

בית המדרש

— געזעץ האָבן אויגן מיינע חנוכה־אָונטן נאָך מעריב — פול געפּאַקט איז דער בית־המדרש געווען. געווען זיינען יונג און אַלט; אַלע יוגנטלעכע. און־דזער יוגנט איז געקומען פרייען זיך אַליין ווי אויך פריילעך מאַכן אַלעמען. ליכטעלעך געברענט האָבן מיט זייער פינקל און אָנגעוואָרפן א שפּרודל פון האָפענונגען און גלויבן צום ליכטיקן בעסערן מאָרגן. פריילעך געזונגען האָבן הערצער: „הנרות הללו"... און „מעוז צור ישועתי"... ווי אויך „חנוכה, חנוכה אַ יום־טוב א שיינער"... יינגערע קינדער פון אונדז זינגען אין אַ כאָר. אויבן אין „עזרת נשים". אַלע אָן אויסנאַם מונטער און פריילעך — כאָטש גאָר ניט לאַנג, מיט א קנאַפּן יאָר צוריק — איז דאָס שטעטל אָפּגעקומען ממש מיט ניסים — אַ גזלנים־באַנדע, רויבער פון צווייטן זייט גרענעץ זיינען אַדורכגע־לאָפן אונדזער שטעטעלע און ברוך השם, אַדורך איז אַלעס מיט גאָר קליינע שאָדנס. בלויז שרעק איז געווען... דאַרף מען דאָך, אויב אַזוי גאָר פריילעך זיין און חנוכה בפרט! און עס איז פריילעך טאַקע, א שמחה! — די הויפּט־פירער און טאָן־געבער אויף דער שמחה — ליכטיקע צוויי געשטאַלטן; אַ לערער־פּאָרפּאָלק — מינה און ראובן פינגער. גאַנצע וואָכן און חדשים גיבן זיי נשמה מיט לייב און לעבן; מען לערנט „תינוקות דבית רבן". געקומען זיינען זיי צו אונדז אויפן וועג קיין ארץ־ישראל; זיי דאַרפן אין קורצן שוין עולה זיין. און דערווייל — (לויט באַמיאונגען פון אונדזערע עלטערן ווי אויך בעלי־בתים פון שטעטל), פלאַנצן זיי „אהבת ישראל און אהבת ארץ־ישראל" אין יונגע הערצעלעך. לענגאויס זייער לעבנסוועג זיינען זיי — חלוצים! — אין קריוויטש ביי אונדז, דערציער־פיאָנערן און מאָרגן, איבערמאָרגן דאָרט — חלוצים צו וואָס מען וועט נאָר באַדאַרפן!...

אַ קולכעלע פון אַ קליין מיידעלע זינגט — „חנוכיה, חנוכיה! אספרה לך מעשיה"... אַ כאָר פון קולכעלעך יונגע מיידעלעך און יינגעלעך ענטפערט אָפּ — אַ צווייט קולכעלע פון אַ יינגעלע דאָס מאָל: „אנוכי נר ראשון מעשיה יודע"... און ווידער ענטפערן אָפּ יונגע קינדער אין כאָר „חנוכיה, חנוכיה!" אַזוי ווערן די אַכט חנוכה־ליכטעלעך פּערזאָניפיצירט דורך אַכט יונגע קינדער. עס זינגט דער קינדער־כאָר, קהל זינגט מיט און אויפן האָרץ איז וואַרעם און גוט — מינה פינגער גיט צו וויסן, אַז איצט וועט דער קינדער־כאָר זינגען אַ יידיש ליד — מאָריס ראָזנפעלדס „ליכטעלעך" — וואָס איז נאָך ליידער ניט איבערזעצט געוואָרן אויף עברית [1] — „אָ איר קליינע ליכטעלעך"... זינגען קינדער;

[1] היינט, נאַטירלעך, איז עס שוין לאַנג איבערזעצט.

קולות זייערע פארשפרייטן זיך איבערן גאַנצן בית המדרש און קלינגען אָפּ וויט — —

וועז איך זע אייך שמיגלענדיק
קומט אַ חלום פינקלענדיק;
רעדט אַן אַלטער טרוים;
ייד! דו האָסט געקריגט אַמאָל
ייד! דו האָסט געזיגט אַמאָל
האָסט אַמאָל רעגירט...
אַ איר קליינע ליכטעלעך!
אייערע געשיכטעלעך;
וועקן אויף מיין טרוים —

פלוצים איז אלעס פארביי... ווידער האָט זיך אריינגעפלאָנטערט — און כ׳וויס אויך ניט פון וואַנען — די תפילה: „הבט משמים וראה כי היינו ללעג ולקלס בגויים; נחשבנו כצאן טבחה״... קילאָמעטער אַרבעטן מיינע געהירן און געדאַנקען לויפן; וועל איך שלמה (בלאַכער) בן בתיה זוכה זיין? וועלן מיר יידן אין קריוויטש און אַרום האָבן נאָך אַ „נס־חנוכה״ און אַזוי זינגען? פראַגן זיינען געבליבן הענגען אין דער לופטן, אויגן געקוקט האָבן אויף הויל־נאַקעטע ווענט...

— „לאָוף פאָרט מיט דיינעם זאַוי־בלוט, לאַוף שנעל!״ — האָט פלוצים אַ „ביל־געשריי״ מיר איבערגעריסן מיין געדאַנקען־לאַבירינט. געזען האָב איך מיר בלוטנד צעשלאָגן... כ׳האָב מיר אַ ריס געטון לויפן שנעל אַהיים. סקראָדסקי מיט יאַסקולסקי זיינען גראַדע מיר אַנטקעגן געקומען. „אוטשעקיי פאַן!״ — האָט סקראָדסקי אַ זאָג געטאָן דורך די וואָנסן מיט אַ שמייכל פון שאָדנפרייד. יאַסקולסקי האָט צוגעגעבן מיט אַ בייזן סאַרקאַסטישן בליק: „אַלעזש זבילי פאַנאַ דאַבזשע!״... כ׳האָב מיר ניט אָפּגערופן, ווייטער געלאָפן בין איך... און אפשר איז עס מיין „נס־חנוכה״ אין חודש אָב? ניט אַזאַ מין נס געוואָלט האָב איך ווי אויך אַלע מיינע קריוויטשער... און עס איז ניט דאָס לעצטע מאָל, וואָס איך האָב מיין טויט פאַר די אויגן געזען... ענדלעך בין איך שוין דערלאָפן אַהיים...

זעלבסטשווירדיק און שטאָלץ ביז צום טראַגישן סוף

— אַזוי און ווידער אַזוי האָבן אונדז צרות אַלטע ווי אויך נייע טאָג־טעגלעך געזוכט. אַ מבול פון גזירות און רעפּרעסיעס! יעדן טאָג עפּעס נייעס; וואָס אַ טאָג — אַ נייע פּורענות. אַ נייע קאָנטריבוציע... איין טאָג פּעלצן; אַ צווייטן טאָג — שטיוול, זייגערלעך און אַנדערע קאָסטבאַרע ווערטזאַכן — און דאָ גיב

זיי גלייך אַוועק, שטעל זיי שנעל צו גאָלד־רובל און סתם גאָלד און וואָס ניט? — קופּערנע פאַנען און טעפּ אויך אַ סחורה, מעשענע לייכטער, סאַמאָוואַרן — און דערביי אַ קלאָרע ווי אויך אַ גאָר ערנסטע וואָרענונג: — וועט מען די אַלע זאַכן געפינען אין אַ געוויסער יידישער שטוב (אָדער איינע פון זיי אַפילו) נאָכן באַפוילענעם טערמין — וועלן אַלע בני־משפחה פון שטוב דערשאָסן ווערן אָן אַ משפט, אָן אַ שום געריכט־אורטייל און לית דין ולית דיין! איז גיי זשע זיי אַ גיבור און גיב זיי ניט, שטעל זיי ניט צו!...

וואָס אַ טאָג איז עמעצער פון יידן אין שטעטל געשלאָגן געוואָרן און שי־קאַנירט, געפילט האָבן עס אַלע אָן אויסנאַם. ס'האָט ממש פיזיש וויי געטאָן אונדז אַלע. אָבער נאָך מערער האָבן מיר געפילט זיך מאָראַליש געטראָפן. מיט אַלע מיטלען און כוחות האָבן שונאים אונדזערע פאַרמאָסטן זיך און באַמיט דעגראַדירן און ברענגען אונדז צו דער מדרגה פון אוממענטשן; אַוועקנעמען ביי אונדז דער מענטשלעכער ווירדע, אויסוואָרצלען דעם יידישן שטאָלץ און צונישט מאַכן די זעלבסט־אָנערקענונג פון „עם סגולה", וואָס האָט אונדז צעמענטירט און פעסט געהאַלטן לענגאויס דעם גאַנצן גלות. איז עס דאָך צו באַוווּנדערן ממש! ווי אַזוי מען האָט זיך ניט געבראָכן, ווי אַזוי מען האָט ווירדיק געהאַלטן ביז צום טראַ־גישן סוף און אויסגעטראָגן דעם ביטערן גורל — ניט זוכנדיק חלילה פאַר קיין פאַל קיין שום „קאָנצעסיעס און פּריווילעגיעס" אויפן חשבון פון אַנדערע יידן (ניט מאַכנדיק קיין שום פּרווו!) דורך אַ „מסירה" דעם שונא. ווי אַזוי מען האָט קיינמאָל ניט פאַרגעסן דעם מאָראַלישן פאַרזאָג: ייהרג ולא יעבור! ווי אַזוי אין אַלע פאַלן דעצידירט האָט מען גורלדיק; בעסער מיט אַלע יידן צוזאַמען יסורים ליידן און פּיין ווי לעבן אַ גוטן טאָג אַליין קעגן אַלע יידן! — איז עס דאָך אַן אומפאַרניינטער פאַקט, וואָס לאָזט זיך בשום אופן ניט אָפּלייקענען און ברעכן; ניט פאַרשוועכט האָבן קריוויטשער יידן די טראַדיציע און נאָמען זייערן (וועלכע געהאַט האָבן זיי שטענדיק) אַלס „מכניסי אורחים" און ווילטעטער. אָן קיינע פראַגן האָבן יידן אין סאַמע שרעקלעכסטע געפאַרפולע שעהן אויפגענומען און אויסגע־האַלטן (מיטן ביסן זיך געטיילט!) אין שטוב ביי זיי אַנדערע פון טויט אַנטלוי־פענדע יידן, פליטים פון אַנדערע שטעטלעך. רבונו דעלמא כוליה! פון וואַנען גענומען האָבן זיך העזה און כוחות פון נשמה צו דעם? פון וואַנען די אומ־אויפהערלעכע און ניט צערייסבאַרע געטריישאַפט און נאמנות. — אַלע פאַר איינעם און איינער פאַר אַלע?! — בלייבט בלויז איין תשובה אויף די אַלע פראַגן; ישראל ערבין זה לזה... שטענדיק, אין אַלע אומשטענדן, אונטער אַלע באַדינגונגען און אָנ־געלעגנהייטן ובשעת צרה דווקא — טריי בלייבן, ווירדיק און שטאָלץ אָפּהיטן דעם „צלם האדם", דעם „מותר האדם מן הבהמה" (ומן החיה...).

ביים אָפּענעם הייליקן „נר־תמיד" אונדזערן וויל איך ניט זינדיקן מיט

„לשון הרע״ אויף אַנדערע יידן, אויף אומגעבראַכטע יידן מיט אַלערליי „מיתות משונות״, וואָס זיינען אויף אַ רגע „נכשל״ געוואָרן. ווייל ערשטנס: — „ישראל אף על פי שחטא ישראל הוא״ ווי אויך צווייטנס: „אל תדון את חברך (לכף חובה) עד שתגיע למקומו״... און דאָך איז עס אַ פאַקט, אַ ביטערער, וועלכן איך דאַרף דאָ דערמאָנען; באַרעכטיקט צי אומבאַרעכטיקט זיינען אין אַנדערע שטעט און שטעטלעך באַצייכנט געוואָרן „יודנראַטן״ אין „אַנדערע „טונקעלע״ און ניט גינסטיקע פאַרבן. עס איז אויך זיכער, אַז געוועזן זיינען „יודנראַטן״ אָדער איינ־צלנע מיטגלידער, וואָס האָבן אויסגענוצט זייער „כוח״ און מיט אָבזיכט פאַר זייער גונסטן, ניט איין זינד באַגאַנגען לגבי קהל זייערן. ביי אונדז אין קריוויטש, אין מיין היימשטעטעלע געוועזן איז עס גאָר אַנדערש ווי אומעטום — אויף וויפל עס גרייכן די ידיעות פון מיין וויניקייט. פאַרמאָגט האָט קריוויטשער „יודנראַט״ טייערע און האַרציקע יידן ווי כלאַוונע שטיינגאָלד, אליעזר באָטוויניק און יהושע (היישקע) שולמאַן און אַנדערע. עס איז מיין הייליקער חוב, צו דער־מאָנען ביי דער געלעגנהייט איינעם פון צענדליקער כאַראַקטעריסטישע פאַקטן — כאָטש איך לאָז איבער פריערדיקע געשעענישן און גיב אַ שפרונג, צו שפעטער־דיקע — —

ס׳איז געוועזן אַ זונטיק — אַ וואָך צי צוויי פאַר פסח תש״ב. אויפן גאַס נאַס און בלאָטיק — ווי סוף ווינטער נאָך צעגאַנגענע שנייען און אייז. צופעליק בין איך דאַן געוועזן ביי כלאַוונען אין שטוב — אין מיין צווייטער היים: (מיין צוגעבונדנקייט און פערזענלעכע נאָענטשאַפט צו אָט דער שטוב איז געבליבן און אויך נאָך מערער געוואַקסן נאָך דער עליה פון מיין חברטע זהבה). פלוצלונג, אומדערוואַרט איז אַ פאָליציאַנט אַריינגעקומען און אויפגעפאָדערט כלאַוונען — אַלס פאָרזיצער פון „יודנראַט״ — אַרויסשיקן יידן אויפן מאַרק צו מאַכן גימ־נאַסטישע איבונגען... ער האָט גלייך אָפגעענטפערט: „איך האָב ניט קיינעם און וועל קיינעם ניט געבן, ווייל איך קען ניט! עס איז מיין פליכט אַליין צו גיין! איך גיי גלייך, כ׳וועל אַליין אויספילן אַלעס!״... אַרויסגעלאָפן איז ער פון שטוב און אַוועק. כ׳האָב אַלעס געזען, אַליין איז ער געלאָפן איבערן גאַס, געפאַלן אויף דר׳ערד און אויפגעהויבן זיך, מאַכנדיק אַלע איבונגען לויט געגעבענע באַפעלן, ניט קוקנדיק אויף פאַרזאַמלטע שטעטלשע קריסטן און פויערים פון אַרום, וואָס האָבן אים אויסגעלאַכט... אָט אַזעלכע יידן האָט פאַרמאָגט מיין היימשטעטעלע, אַזעלכע אָפפערווויליקע יידן זיינען געוועזן אין „יודנראַט״. אַליין זיך מקריב געווען ווירדיק און שטאָלץ — כדי צו פאַרשפאָרן און פאַרמיידן ליידן און יסורים פון אַנדערע.

מיט שרעק אָפּגעקומען

א טאָג אין דריטער וואָך פון סעפּטעמבער־מאָנאַט 1941, האָבן מיר געקריגן אַ ידיעה, אַז אַ גרופּע פון „געסטאַפּאָ" איז אַרויסגעפּאָרן פון ווילייקע אין קריוויטש. אַ שרעק איז אָנגעפאַלן און אַלעמען באַהערשט; אַלע מענער זיינען זיך צעלאָפן. אַ „גליקלעכער" צופאַל איז געווען דער גורם, וואָס באַהאַלטן זיך האָט מען ניט געדאַרפט. אַזוי ווי יענע טעג האָבן יידן געמוזט האָלץ צושטעלן, זיינען כמעט אַלע אין וואַלד געקומען צולויפן. איך בין דאַן צוזאַמען מיט שמחה צוקערמאַן, לייבקע זילבערגלייט און פאָלע ווייסנהאָלץ אויך אין וואַלד געקומען. דאָרט איז מעגלעך געווען פילן זיך אַ ביסל זיכערער, ווייל קודם כל האָט מען לויפן געקענט באַהאַלטן זיך. צווייטנס — האָט מען נאָך מאַגיש געגלויבט אין דער „זיכערקייט ביי דער אַרבעט", „ווען מען אַרבעט פאַר זיי קען גאָרניט זיין, בלויז נאָכדעם"... געווען איז עס גאַנץ קיל און נאַסלעך; אַ רעגנדל אַ דראָבנער האָט ניט אויפגעהערט צו טריפן און אין ביינער זיך איינגעגעסן. דאָך האָט מען געמוזט אין וואַלד בלייבן ווי אויך אַרבעטן כדי אָפּצוהיטן זיך פון סכנות און געפאָרן.

אַזוי האָבן מיר אָפּגעאַרבעט דעם טאָג און געהאָפט אויך אַהיים צוריקקערן זיך; געוואַרט האָבן מיר אויף אַ ידיעה... מען האָט אָפּגעדאַוונט מנחה בציבור און אַלץ געהאָפט „אולי ירחם" — אפשר וועט נאָך קומען אַ ידיעה, אַז מען קען שוין אַוועק אַהיים — ליידער איז עס ניט געשען און צוגעפאַלן איז די נאַכט, נאַס און קאַלט. עולם האָט גענומען שיטערער ווערן; מען איז אַוועק. יעדער איינער כמעט האָט געהאַט באַקאַנטע פּויערים אין דערפער אַרום און מען איז אַוועק צו זיי אויף נאַכט.. כ'האָב ניט געהאַט וווהין צו גיין... כ'ווייס, אַז כ'קען ניט און טאָר ניט באַשולדיקן קיינעם; אַזאַ מין ביטערע צייט. און מיר זיינען דאָך אין וואַלד געווען, אין דער פרעמד — ניט ביי זיך אין שטוב ווו מען האָט זיך אַן עצה געקענט געבן מיט איינעם, וואָס האָט ניט וווהין צו פאַרשטעקן זיך. דערווייל איז אויך גוט פינצטער געוואָרן און עס איז כמעט ניט געבליבן קיינער אין וואַלד. כ'האָב שוין טראַכטן גענומען צו בלייבן אליין אין וואַלד. דאַן איז פּלוצלונג אברהם ווייסנהאָלץ צוגעגאַנגען צו מיר און אַ פרעג געטאָן, וווהין האָב איך צו גיין? כ'האָב געענטפערט ווי עס איז אמת געווען, אַז האָבן האָב איך ניט וווהין... ער האָט ניט געטראַכט בכלל אַפילו און גוטוויליק אַ זאָג געטאָן:

קום מיט מיר! — חיה־סימע מיט די קינדער זיינען אין פּאַראָבקע ביים בורמיסטש. אויך מיר ביידע וועלן דאָרט איבערנעכטיקן און מאָרגן וועלן מיר זען — איז דאָך גאָט אַ פאָטער! — מיר זיינען טאַקע גלייך אַוועק אַהין.

קיינמאָל, צייט כ'לעב וועל איך ניט פאַרגעסן די קאָשמאַרן פון יענער נאַכט; געדויערט האָט נאַכט־פינצטערניש אַן אייביקייט! כ'האָב קוים דערלעבט

צו זען דער ערשטער פאַרהעלערניש אויף טאָג. אברהם און איך זיינען תיכף אויפגעשטאַנען און אויך גלייך אַוועק צוריק אין וואַלד. אַ שפּאָר ביסל מענטשן געווען שוין דאָרט, ווען מיר זיינען פון פאַראָבקע געקומען. דער רב פון היימ־שטעטל, ר׳ מלכיאל פּרצי — איז שוין אויך געווען דאָרט. קיינער האָט ניט געוווסט צי קען מען שוין צוריקגיין אַהיים. שלום פּאָליסקין איז אַוועק אין אַ געוויסן דאָרף און געשיקט אַ פּויער אין קריוויטש, כדי צו וויסן וואָס איז געווען, וואָס טוט זיך. אַלע זיינען געבליבן וואַרטן. אַ פּאָר שעה זיינען דערווייל אַדורך; דער פּויער האָט זיך אומגעקערט און דערציילט, אַז אַלץ איז שטיל און רואיק; „געסטאַפּאָ״ איז געווען טאַקע און פאַרלאָזן שוין דאָס שטעטל, ניט אָנרירנדיק קיינעם. אין וואַלד איז שוין גוט ליכטיק געוואָרן. אַלע זיינען שוין אַהיים זיך צעגאַנגען. נאָר דער רב, חיים ראַדאָשקעוויטש און איך זיינען נאָך געבליבן. געבעטן האָבן מיר דעם רב גיין מיט אונדז אהיים צוזאַמען, ווייל געמיינט האָבן מיר, אַז אַליין וועט אים שווער אָנקומען אַרויסצוגיין פונעם וואַלד.

אַרויסקומענדיק פונעם וואַלד האָט אונדז באַלד דערטאַפּט שוין אַ פּאָלי־ציאַנט, פון וואַנען ער האָט שוין אַזוי פרי געדרייט זיך אַרום וואַלד, האָב איך ניט געוווסט. ער האָט טאַקע גענומען זיך תיכף צום רב, אָנהענגענדיק אים משו־נהדיקע פאַרדאַכטן און ניט געוואָלט אָפּלאָזן. אַ רעוויזיע האָט ער געמאַכט, צונע־מענדיק ביים רב אַ זייגערל פון טאַש און נאָך אַ פּאָר זאַכן „קאָנפיסקירט״. גע־וואָלט האָט ער אויך פאַרהאַלטן ר׳ מלכיאלן און מיר האָבן קוים איינגעבעטן דעם פּאָליציאַנט, ער זאָל אונדז לאָזן אַלע צוזאַמען אַוועק אַהיים. ער האָט ענדלעך באַוויליקט און אָפּגעלאָזן אונדז אַלע דריי. פאַרשטענדלעך, אַז מיר זיינען ווייטער געגאַנגען אונדזער וועג. ווי דער שטייגער איז, האָבן מיר צווישן אַנאַנדער גע־שמועסט; געפרעגט האָב איך ווידער די אַלטע יידישע קושיות: פאַרוואָס און עד מתי?... ווי לאַנג דען קאָן מען ליידן אַזוי פיל? צי דען האָבן מיר אַזוי פיל חטאים און וואָס פאַר אַ שלעכטס, האָבן מיר עמעצן אָפּגעטאָן צו גאָט אָדער צו לייטן, וואָס שטענדיק ליגט אויף אונדז „אשמנו מכל עם, בושנו מכל גוי״?...

— וויסן זאָלסטו שלמה, זונעלע — האָט ר׳ מלכיאל ניט טראַכטנדיק אַפילו אַ רגע, אָנגעהויבן שטיל זיין ענטפער — (און דברי תלמידי חכמים בנחת נשמעים): ווי איך בין אַ ייד און אויך אַ רב דערצו, בין איך אַ מאמין באמונה שלמה און א מלא בטחון, ווי גרויס און מאַכטפול זאָלן זיין נאָך (ווי איצטער!) היטלערס נצ־חונות ,פיל גרעסער און מערער צעשמעטערנדיק וועלן ווערן זיינע ריזיקע מפּלות און נידערלאַגן. אַזוי וועט עס זיין און ניט אַנדערש! ווייל ווייסן ווייס איך דאָס קלאָר און דייטלעך. לא בכדי, ניט אומזיסט זאָגן מיר ימים נוראים אין תפילות פון „שמונה־עשרה״: וכל הרשעה כעשן תכלה כי תעביר ממשלת זדון מן הארץ. קיין שום מלכות (אַפילו אויך די שטאַרקסטע!) קען ניט אויפגעבויט ווערן אויף

אַזוי פיל בלוט און טרערן... (אויך דעם בית המקדש האָט דוד המלך, להבדיל אלפי הבדלות, נאָך מלחמות אַזוי פיל ניט געקענט בויען!) אלא וואָס דען? עס איז טאַקע און בלייבט אַ קושיה: צי וועל איך, מלכיאל, עס דערלעבן און לויבן קענען זיין שמו יתברך: ראיתי תשועת השם. דאָס ווייס איך ניט... (מיט טיפן אומעט פון נשמה געקלונגען האָבן זיינע ווערטער) ווייסן ווייס איך אָבער, אַז היטלערס פסק־דין וכת דיליה איז שוין פאַרחתמעט — האָט ער צוגעגעבן און אנטשוויגן געוואָרן אויף א מינוט.

— איר אַלע האָט דאָך חומש געלערנט — האָט ער נאָך אַ קורצער ווײַלע פאַרגעזעצט — ווייסט איר און געדענקט אַוודאי פון דער פרשה וישלח... וועגן רחל אמנו — מאי טעמא ותלד רחל ותקש בלדתה? יאָ! זי האָט טאַקע גאָר אַ פיינעם זון געבוירן, בנימין. נאָר ותקש בלדתה... ותמת רחל בדרך אפרתה היא בית־לחם — זי האָט אים שוין ניט דערלעבט צו זען — ווי ער קוועלט אויף און וואַקסט. אַזוי איז עס מיט אונדז, מיט מיר אויך... אַזוי איז אונדזער וועלט — אַ בלוטיקע מלחמה אַ געפּערלעכע! — תבל הקשתה בלדתה... כ׳ווייס ניט צי וועל איך דערלעבן דער נייער נאָך־מלחמה וועלט. איך בין דאָך אַ רב און מיט אַ קהילה האָב איך צו פירן אַלס מרא דאתרא. ניט מעגלעך און שווער וועט מיר אָנקומען צו באַהאַלטן זיך — האָט ער ווי צו זיך אַליין גערעדט — שטענדיק וועלן שונאים מיר געפינען! — און אַפילו יאָ געלונגען וועט מיר צו באַ־האַלטן זיך, וואָס וועט קהל טון? וועל איך מיין קהילה אויף הפקר לאָזן? וועל איך נאָך אַ תקומה האָבן; וועל איך נאָך מיינע אויגן אויפהויבן קענען צו גאָט און צו לייטן? און מיין געוויסן? — עס איז מיין חוב צו בלייבן מיט דער קהילה — ביזן לעצטן אָטעם, ביזן לעצטן בלוט טראָפּן! עד כלות הנשמה — האָבן ווערטער זיינע געקלונגען ווי אַ פּאַרזאָג, ווי אַ שבועה... מיט אייך קינדערלעך איז עס אַנדערש; איר זענט דאָך נאָך יונג, איר קענט נאָך אפשר דערלעבן, איר וועט דערלעבן, איר מוזט דערלעבן לראות בישועת השם! ווייל לא המתים יהללו יה... איך — ווערטער זיינע ווי אָפּגעהאַקט אינמיטן פלוצלונג, געקלונגען האָבן ווי אַ קינדער־פאַנטאַזיע. עס איז דאָך ווייט געווען פון „שכל הישר״ צו טראַכטן אַפילו וועגן לעבן בלייבן.

אַזוי דערגאַנגען זיינען מיר ביז מיאדלער גאַס. דער רב איז ענדלעך אַריין צו זיך אין שטוב; ביי פייגע באָטוויניקס טאָכטער איז יענע טעג זיין דירה געווען. חיים ראַדאָשקאָוויטש און איך האָבן שנעל געמאַכט אַ „קפיצת הדרך״ איבער גערטנער און אויך אַוועק אהיים. איך בין נאָר אין אונדזער שטוב אַריין; כ׳האָב נאָך אַפילו ניט אויסגערעדט אַ וואָרט צו דער מאַמען מיינער, ניט דערציילט ווי און וואָס — האָב איך שוין גלייך באַמערקט דורכן פענצטער ווי ווידער טרייבט מען דעם רב אין פּאָליציי. אַ לאַנגן שטעקן מיט אַן אָנגעהאָנגענער רויטער טוך

האָט ער ווי אַ פּאָן אין האַנט געטראָגן און צוויי פּאָליציאַנטן — איינער פון זיי יאַראָשעוויטש מיטן אָנגעלאָדענעם ביקס, שטופּן אים און שטויסן ווייטער — צו דער גרויסער פרייד פון קריסטן און שקצים פאַרזאַמלטע אויף ביידע זייטן גאַס, וואָס האָבן שאָדנפריידיק געלאַכט און אָפּגעשפּאָט. איך האָב שוין לויפן געזען מיטן גאַנצן אימפּעט, מיטן ברען זיינעם — דעם האַרציקן אומדערמידלעכן ייד כלאַוונען. צום זאָנדער־קאָמענדאַנט. וואָס און ווי ער האָט געטון ווייס איך ניט; עס איז אַ פאַקט אָבער — „אויסגעקויפט” האָט ער דעם רב און געבראַכט אים אַהיים.

אָט אַזוי איז געווען דאָס לעבן אונדזערס; „אויסקויפן” און טיילמאָל אויך „אויסקעמפן” אַפילו האָבן מיר עס געמוזט יעדן טאָג אויפסניי און שטענדיק כמעט מיט שרעק אָפּקומען — געקומען אָבער זיינען טעג, וואָס שרעק אַליין איז שוין ניט געווען גענוג... די גרוילהאַפטע שרעק און מורא זיינען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אמתעווירקלעכקייט־שטיקער... עס איז שוין ניט געווען קיין אָרט מורא צו האָבן פאַרן לויערנדן אומקום. ווייל אומקום איז געווען און געוואָרן דאָס ווייטערע: פאַרשלונגען אינגאַנצן, ניט מער געבליבן זיינען דער רב ר׳ מלכיאל, דער מרא דאתרא מיט זיין גאַנצער קהילה.

אַ פאָרגעפיל פון אומקום

— וואָכן און חדשים־לאַנג געגאָגט האָבן מיך אין האַרצן די געשעענישן פון יענעם סעפּטעמבער־טאָג (1941). ניט פאַרגעסן האָב איך בשום אופן (ניט געקענט אויך) די קלאָרע, ווי אויך אומעטיקע ווערטער ר׳ מלכיאלס יענעם פרי־מאָרגן. ריבונו של עולם! האָט אים באמת פאָרויסגעזאָגט אַזוי אין האַרצן? צי האָט ער אַזוי קלאָר, גענוי און פּינקטלעך פאָרויסגעזען דעם שפּעטערן „סדר הדברים”? באמת איז עס דאָך אַזוי געווען! ניט תיכף טאַקע, פיל שפּעטער; אָפּגעלאָפן איז מערער ווי אַ האַלב יאָר פול שנאה און פאַראַכטונג צו אונדז קריוויטשער ידן. אויסשטיין האָט מען נאָך געדאַרפט פיל בושות און בזיונות, יסורים פיזישע ווי אויך פּיין און מאָראלישע דערנידערונג פון יעדן נישטיקן „שקץ”, פון יעדן פּויערישן גראָבן יונג...

— נישט איינמאָל איז עס אויסגעקומען ווידער מיט שרעק בלויז אָפּקומען. דאָך האָט מען געזשיפּעט נאָך; געוואָלט האָט מען לעבן ווי אויך אַלץ איבער־לעבן. טיף איינגעוואָרצלט אין נשמה געטליעט האָט און אויפגעפלאַקערט דער „אני מאמין” פון ייד; אַז פאַלן וועט און שוין ניט אויפשטיין! דער גרעסטער שונא אונדזערער, דער ביטערסטער און געפערלעכסטער צורר היהודים המן־היטלער!. געוואָלט האָט אָבער יעדער ייד און עד כלות הנשמה געריסן זיך דער־לעבן און זוכה זיין צו דער גרויסער מפּלה זיינער — כאָטש קלאָר איז געווען,

אַז עס איז ניטאָ קיין יסוד צו דעם... כאָטש טאָג־טעגלעכע אָנגעקומענע ידיעות, קלאַנגען און אָפּקלאַנגען האָבן בלויז חורבן פון ידישע שטעטלעך און ימים יידיש בלוט אָנגעזאָגט און דערציילט. אַרום פורים איז געקומען די ידיעה וועגן אַ שחיטה אַ גרויסער אין איליע; אויף מאָרגן נאָך פורים האָט מען שוין געוווּסט, אַז ווילייקע איז „יודנריין". צו דער „פורים־סעודה" איז אינגאַנצן ליקווידירט געוואָרן ווילייקער געטאָ. און אָט געקומען איז אַ ידיעה אַ ביטערע וועגן אַ שחיטה אין דאַלהינאָוו פון צוועלפטן מערץ 1942. ווי אַזוי האָט מען נאָך האָפן געקענט, ווי אַזוי נאָך צו גלויבן? — האָט דאָך יעדער ייד פאַרמאַסטן זיך צו גלויבן — אויך מיין ווייניקייט — וויסנדיק אַז עס קאָן זיך אויסלאָזן אַ בלוט־ביטערער פיאַסקאָ! אַ לעכערלעכער אַבסורד... אויפגעוואַכט ביי אונדז האָט דער שטענדיקער יידישער „אף על פי"... יעדער געטראַכט האָט; איך גלויב, וויסנדיק, אַז עס איז אַן אבסורד! און דאָך „אני מאמין באמונה שלמה... אף על פי שחרב חדה מונחת על צואר ייתי ולא אחמינהו! — גלויבן גלויב איך, כאָטש עס דראָט טאָג־טעגלעך אַ טויט, אַפילו א שווערד אויפן האַלדז וואַרט איך אויף דערלייזונג — ניט צו פאַרזאַמען!

ליידער! אַך וויי און וויי! — זוכה געווען האָבן בלויז יחידי יחידים! די דייטשע אויסראָטונג־מאַשין האָט געאַרבעט אָן אויפהער. אַ טאָג צוויי פאַר ערב פסח תש"ב האָט מען אין פּרודניק דערשאָסן חנה קאַצאָוויטש מיט די קינדער (ר' ישעיהס פרוי און שוועגערין פון ר' מלכיאלן). אין טאָג פון ערשטער סדר־נאַכט, גאַנץ פרי, האָט מער שוין גענומען דעם רב מיט זיין משפּחה. גע־טומלט האָט זיך אין דער ערשטער סדר־נאַכט; ס. ס.־לייט און געהילף־פּאָליציי גענישטערט האָבן אין יידישע הייזער; בלוטדורשטיק האָבן זיי געזוכט פּליטים פון אַרומיקע שטעטלעך. אינדערפרי אויף מאָרגן א' דפסח[2] געוווּסט האָבן שוין אַלע, אַז ניטאָ שוין דער רב. ער איז דערשאָסן געוואָרן צוזאַמען מיט דער גאַנצער פאַמיליע אַלס „קאָמוניסטן"... יענער נאַכט האָט מען אויך אויסגעפירט אַ „טויט אורטייל" איבער א מאָלאָדעטשנער יידישער משפחה, וועלכע האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין שטעטל און כאַרנאַס — אַ ייד פון קורעניץ, דעם פאָטער פון שטעטלשן אברהם כארנאסן.

— אָן א בית־מדרש, וואָס איז שוין לאַנג חרוב און הויל־נאַקעט געשטאַנען, אָן דעם רב — וואָס דערהאַלטן, געטרייסט און געמונטערט, געשטאַרקט האָפענונגען און גלויבן — איז די אַלגעמיינע שטימונג געדריקט געוואָרן נאָך מערער. קלאָר איז געוואָרן, אַז עס איז גאָר נאָענט שוין צום ביטערן סוף... מען דאַרף

[2] אנדערע גיבן איבער — ערשטן טאָג חול המועד.

זיין גרייט. אויף דער וואָך זיין שטענדיק. שלאָפן אין די זאַכן, ניט אויסגעטון — אַ קלאָרער פאַרגעפיל פון אומקום! — און דאָך געוואַכט האָט דער באַוווסטזיין און וויסן (ניט פאַרצווייפלט!) אַלעס מוז געטאָן ווערן צו אַנטקומען דעם סוף און אויסמיידן אים... אפשר פרוון אויסבאַהאַלטן זיך? אפשר וועט דאָך געלינגען צו ראַטעווען דאָס נאַקעטע לעבן — אַ לעבעדיקער עדות בלייבן צו דערציילן, ווי אַזוי מען האָט אונדז רוצחיש אויסגעמאָרדעט און די לייכטנדיקע זון ווי אויך שאַרפע גרינאַויגיקע וועלפּישע הימלען געשוויגן האָבן שטום... געבויט האָט מען „מאַלינעס", לעכער געגראָבן זיך אויסצובאַהאַלטן. כ'האָב אויך אַ „מאַלינע" געבויט צוזאַמען מיט שמערל מוטערפערל; געאַרבעט האָבן מיר גאַנצע נעכט. אויסגעפּאַרטיקט אין לעצטער נאַכט פאַר דער שחיטה. ניט באַוויזן שוין אויס־צונוצן... שטעטלשע פּויערים אונטערמינירט האָבן אַ מיליטערישן לאַסטצוג מיט בענזין צו מלחמה־פראָנטן, (אַזוי געזאָגט האָט מען אין שטעטל... איך ווייס ניט אויב אמת) — אַ מיטל צו פאַרשנעלערן די ענדע פון יידן, די גרויזאַמסטע שחיטה.

אומקום... להרוג ולאבד

י"א אייר תש"ב — טאָג פון גרויסער שחיטה. אַריין בין איך גאַנץ פרי אין שטוב אונדזערער; אויפן גאַס האָט זיך געטומלט שוין און געראַשט. מען האָט מענער געכאַפּט און יונגע בחורים, כדי צו טרייבן פערד אויפן פראָנט. מען האָט שוין געשאָסן אין הויפן און הייזער. עס קומט דער סוף!... ניט געבליבן צייט באַהאַלטן זיך אין „מאַלינע", צו לויפן אַהין. מיכלה, אונדזער שכנה, אַריינגעלאָפן איז צו אונדז אין שטוב אַ באַהעלטעניש געפינען. מיין מאַמע האָט אַפילו ניט געטראַכט; זי האָט אונדזביידן שנעל אַריינגעשטופּט אין קעלער פון אונדזער שטוב — פאַרשטעלנדיק גוט דעם קעלער־טיר מיט אַ שווערער שאַפע.

אזוי האָבן מיכלה און איך די שחיטה אויסגעמיטן אויפן חשבון פון מיין מאַמען און מיכלעס משפחה. מיר האָבן זיך געראַטעוועט. און וואָס ווייטער? ווי אזוי ווייטער טרייבן דאָס לעבן? — י"א אייר תש"ב איז ניט צו פאַרגעבן קיינ־מאָל! איך וועל קיינמאָל ניט פאַרגעבן און ניט פאַרגעסן נאַצישע רוצחים מיט זייערע מיטהעלפער, וואָס האָבן אויסגעמאָרדעט אויף פאַרשיידענע וועגן מיינע שוועסטער און ברידער, מיין בית־מדרש און מיין רב, מיין פאָלק! מיינע יידן אין היימשטעטל... זאָלן אַלע רוצחים ווערגן זיך און שטיקן אין זייער אייגן בלוט, אויף אייביק פאַרשאָלטן!

— שוואַך איז מיין האַנט און אָרעם מיין פען, ווייטער צו שילדערן און באשרייבן ווי געראַנגלט האָב איך מיר נאָך ווייטער לעבן צו בלייבן.

אליעזר שוד / פתח־תקווה (שעריה)

על קידוש החיים

דברי עדות

— — בעיניים דומעות ולב כואב אספר בזה על שראו עיני ובאזני שמעתי, באותם ימי אימה ושואה. על כל אשר נגול לפני במשך דרכי הארוכה, עד שובי לביתי החרב וכל אשר הדהד בי לאחר זאת — עד בואי לאדמת ישראל כאוד מוצל מהשריפה ששורפנו; — כאחד מאלה שנאבקו על קידוש החיים והצליחו בכך. לא כל שאספר, ראיתי גם בעיני; אלה שראו כל זאת, לא יכלו גם לא יוכלו לספר עוד על כך לאף בן־תמותה עלי אדמות. אשר ראו והיו עדים לכך אינם עוד; עצמותיהם נפזרו ביערותיה ושדותיה של קריביץ׳ עיירתי וסביבתה. לא רבים מהם זכו לקבורה כיאות, לאחר מכן. מעטים מהם אף טולטלו לדאכאו ודמיהם הפרו אדמות באוואריה ושדותיה; אספר גם כל שנודע לי מפי שרידים שנתלקטו ומפי שכנים שאינם בני־ברית וזיק אנוש בקרבם — עדים מחרישים לזוועות. כל זאת — למען ידע ויזכור כל יהודי בן־עיירתנו וגם לא ממנה — בכל אתר ואתר; מה נורא הוא הדבר להיות אחר ושונה, בודד וזר בסביבה עויינת או אדישה במקרה הטוב ביותר. מה רע ואיום להישאר חלש ונחות אל מול ובתוך זאבי־אדם...

בדחילו ורחימו אגש איפוא אני — אליעזר בן ישראל יליד 1916 בעיירת־קריביץ׳ — פליט חרב ואש בוערת (היוקדת עד היום בתוך תוכי) לספר כל אשר בא עלינו, כל שעבר עלי ועל יהודי עיירתי היקרים והנלבבים בימי שואה וחורבן, משום החובה הקדושה (ויראת הכבוד) להנציח כל אלה מעל דפי „נר־תמיד" — יד לקהילת קריביץ׳ וסביבתה. אללי לי! כי יעדני הגורל גם לכך.

הטבח הגדול

י"א אייר תש"ב, העשרים ושמונה באפריל 1942 — יום שכל יוצאי עיירתנו בכל מקום שהם — יזכרוהו ולא ישכחוהו לעד. יום שלישי בשבת, אחד אפור ורגיל כשאר הימים. כמו תמיד השכמתי קום ויצאתי לעבודתי כפי שהוטל עלי מטעם ה„יודנראט" — בפקודת השלטון הגרמני האזרחי. השעה היתה שבע בבוקר. הגעתי כבר אל בנין ה„יודנראט" אשר בקצה השני לעיירתנו. משם הלכתי יחד עם הלל שטיינגולד ושמואל קאצוביץ׳, ה׳ ינקום דמם, כפי שציוו עלינו, למקום עבודתנו בתחנת הרכבת של קריביץ׳. אבי ואחותי נשארו בבית. לא ידעתי דבר ולא שיערתי כלל, כי משהו עלול להתרחש. כמוני כן חברי המשכנו בדרכנו

ובעודנו במהלך של דקות מספר בלבד ממקום יעדנו, הרגשנו בהמולה בלתי רגילה. השמועה פשטה וחיש מהר הפכה כבר וודאות בלתי מעורערת: — הנה נערך ומתפשט מצוד יהודים על מנת לשלחם לעבודה אל קווי החזית (בתוך היל האפסנאות — ב„אובוז״).

לרגע נצמדנו מבוהלים במקום בו עמדנו מלכת ולא ידענו לאן לפנות. אי משם רצה לקראתנו דודתי והאיצה בנו להעלם, ככל האפשר מהר יותר. שמא יראונו חלילה ה„ציידים״ — גרמנים, או שוטרי העזר מתושבי העיירה הפולנים והביאלורוסים וסתם „גויים״ בני העיירה וסביבתה. כהרף עין זינקנו למרתף של בניין בקרבתנו. הבניין כולו עמד ריק מיושביו, עוד מימי השלטון הסובייטי. בעל הבניין ומשפחות דייריו הוגלו הרחק לשטחי רוסיה, אשר במרכזה של אסיה. יכולנו להיות בטוחים במקום מחבואנו אילולי עינם הרעה של ה„שקצים״ הצעירים, אשר ראו אותנו ומיד נעלמו. לא נשאר לנו אפילו צל של ספק בכך; יכולים הם להודיע עלינו למשטרת העזר המקומית או להסגירנו לגרמנים עצמם לאחר בדיקה ומעקב יסודי אם אין עין רואה מסביב, חמקנו בחשאי. עליתי לעליית גג בבית אחר ובה הסתתרתי. במקום מצאתי אחדים שהגיעו אליו לפני. היו שם יעקב שוד, מרדכי שולמאן ועוד אחד או שניים שאינני זוכר עוד. בהביטי לצדדים נוכחתי לפתע, כי חברי שמואל קאצוביץ׳ והלל שטיינגולד (שלא ראיתים עוד לעולם) אינם עימי. לא ידעתי ולא אדע גם כיום כיצד ולאן חמקו להם. התמקמתי במחבואי החדש מתוך חרדה ודאגה. מובן מאליו כי כולנו רעדנו מפחד והיינו מבוהלים עד לאימה. ישבנו במכווץ; רצינו להיות קטנים ככל האפשר לבל ירגישו בנו. החרשנו, לא הוצאנו הגה אף ניסינו להאט נשימתנו, לעצרה — שמא יכולה אף היא להסגירנו חלילה לרודפים. כך שקענו באלם משתק וגדולה הדממה בתוכנו והדממה מסביב מעיקה עד מחנק, עד לאימה גדלה וגוברת...

— — בום־תרך! — — שלש יריות רובה הדהדו בדממה המקיפה... דומה היה שיורים בקרבתנו. קרבתי אל קיר מחבואנו, נצמדתי אל הסדקים ומבעדם ראיתי את השוטר המקומי קזימיר סאביצקי כשהוא מתרוצץ הנה ושוב; הוא שירה באוויר. הפחד שאפף את כולנו לא נחלש. בחוץ גברה ההמולה המביכה ומחרידה. כל שלא הספיקו להסתתר בעוד מועד, התרוצצו ולא ידעו לאן ירוצו. לא ארכו הדקות שחלפו ומבעד לסדקים יכולתי לראות גרמנים בוטים; אנשי ס.ס. חמושים וסמליהם המזוועים — שלד גולגולת סמל המוות — על ראשם וזרועם השמאלית. את קרוב־משפחתי מאיר שוד ראיתי (אף הוא לא הספיק להסתתר) פורץ רדוף אימה אל תוך האורווה ונצמד אל הקיר, כמו ביקש לחדור אל תוכו לבל ייראה. לרוע מזלו ראה אותו איש ה־ס.ס. ונכנס אחריו במרוצה ובו במקום ירה בו ובנכדו זלמן ה׳ ינקום דמם. באותן דקות ראו עיני גם את בנו

של מאיר — אבי הילד שנורה, מובל ע״י שוטרי העזר המקומיים. (רק לאחר מעשה נודע לי כיצד גילוהו הרודפים והורידוהו מעל גג של בית ולקחוהו עימהם). אותו דבר חזר ונשנה גם עם הלל התפר — דייר הבית בו היה מחבואנו — יהודי עמל קשה כל ימיו על פרנסתו. הוא ובני־ביתו, אשתו ועולל בן שבועות מספר בזרועותיה ושלשת ילדיהם, הוצאו החוצה. אחד ה־ס.ס. חטף בכוח את העולל מזרועות אמו היורדת בבכי ומתחננת על נפשו, ובכל כוחו הטיחו בקיר הבית. כאילו לא היה דבר, ציוו עליהם ללכת...

כך ראיתי את שלום בוטביניק ואמו פייגה מובלים גם הם. לא ידעתי לאן, לא יכולתי לראות; ואף פחדתי להזדקף יתר על המידה ולשרבב ראשי החוצה — שלא אפתח חלילה פתח לשטן המשחית. שלום בוטביניק, איש שחזר לקריביץ׳ מדרכו בעולם, מי שנסע והילך על פני ארצות וימים ואף לארץ־ישראל הגיע. הוא שב ועלה לדרך שאין ממנה חזרה ומפלט — למות בקריב־ץ׳... בן־ציון האילם והחלוש לא הבין ולא ידע דבר מהמתרחש. הוא גרר עצמו בקושי תוהה ובוהה. פתאום עמד מלכתו והשעין עצמו על קיר הבית ליד דלת הכניסה. שוטר העזר אדאמוביץ׳ בראותו זאת, התנפל עליו בחימה שפוכה והלם בקת רובהו בכל כוחו על ראשו ועל גופו, ללא רחמים עד מוות. האומלל נשאר מפרפר ומתבוסס בדמו, במקום בו נעמד. ועוד ראיתי; גרשון טאוגר ואשתו רבקה־רחל הובלו אף הם וכמו־כן שושקה, שמשון ושמואל קאצוביץ׳ (הנה נפתח פתח העלמותו מהמרתף בו התחבאנו; האומנם רצה להיות עם בני ביתו לשבט ולחסד ? !) כל אלה שראיתי והזכרתי, גם אלה שלא ראיתי ולא הזכרתי ה׳ ינקום דמם, הובלו הלאה והלאה — על דרכם האחרונה שמעתי רק אחרי ככלות הכל (לאחר שיצאנו ממקום מחבואנו).

נשארנו איפוא מכווצים כאמור במחבואנו, מבלי להניד אבר מאברינו ומבלי הוציא הגה משך שעות רבות וארוכות, שמרטו עצבינו הדרוכים עד כלות — בתוך האימה הזוחלת וקרבה עד לכדי טירוף הדעת ובמעטה הדממה הגדולה שהעבירה פלצות בעצמותינו, אבדו לנו כליל מושגי הזמן ותחומיו. לא הרגשנו כלל בתמורות שעות היום ואף לא בנטות השמש. (ואולי לא הקדשנו גם תשומת לב לכך — מפאת אותות התגובה של מוחותינו, אשר פעלו בקדחתנות וזרעו בנו טשטוש במכוון — כהגנה מפני הטירוף המסתער על דעתנו ?...) שעת בין השמשות ודמדומי־ערב עברו אף הן עלינו, מבלי לעורר רצון לתגובה כלשהי. והנה פתע פתאום הרגשנו בבוא הערב, כי הנה חדרה אלינו החשיכה מבעד לסדקים בעליית הגג. צללי אודם וורוד חכלילי אפפונו באופן בלתי־צפוי, כי עטו

השמים גוונים של ארגמן ואש ועננים עשן מתאבכים. איש לא הציץ לעבר רעהו אף לא הסתכל לתוך עיניו, איש לא ניסה להפנות מבט. אך כל אחד לנפשו וכולם יחד שמעו אותו הולם לבבות במשותף. דבר מה אכזרי מאוד באימתנותו, אמרו הלבבות. אכן, לא ידענו עוד מכל אשר קרה. וכלום יכולנו להעלות על דעתנו ללא שום אשליות, כי כל יקירנו ורבים כן רבים מבני עיירתנו אינם כבר וכי כלו באש ותימרות־עשן ?...

— — אחד אחד במורא וחרדה — כמו פחדנו גם מהצללים של עצמנו — יצאנו אט־אט ובחשאי ממחבואנו. שוב נצמדנו יחד; מרדכי שולמן, יעקב שוד ואני המספר כל זאת ומילטנו עצמנו, מן העיירה — מהר ככל האפשר אל לב היער. הנה צעדנו בעבי היער; דממת מוות היתה סביב סביב. דומה, כי יחידים ולבדנו נשארנו בחיים קבל עולם־רפאים רחב וגדול ששבק חיים. האש היוקדת אי־שם שנשתקפה מתוך השמים האדומים, הגבירה בנו הרגשה זו של אימי חידלון. כלום יתואר הדבר ? האם כלו כולם ואינם עוד ? — שאלנו את עצמנו ולא ציפינו לתשובות אף לא חיפשנון. כוח טמיר ונעלם, אדיר מכולנו דחפנו להמשיך וללכת הלאה, להעמיק אל תוך היער. רדופים אותה פלצות המשכנו ושעות רבות, לא עמדנו מלכת. כך עבר עלינו אותו ליל־אימים ויום המחרת כולו ואף עוד ל־ל נוסף ביער. סוף־סוף יצאנו בהכרח וליאות שולטת בעצמותינו. היינו בחוסר כל. זה מעת לעת ומחציתה, לא בא דבר אל פינו. רעבים וגם צמאים היינו, אכולי דאגה לכל אשר קרה ולגורל יקירנו. לא נשאר בנו עוד כוח — יצאנו איפוא כאמור מתוך היער. מצאנו עצמנו בקרבת מחנה העבודה של ה„רייכסווהר" (הצבא הגרמני) בתחנת הרכבת קניאהינין. אטימות קהה אפפה אותנו לפתע ואדישות לכל אשר יבוא עלינו, שלטה בנו. החלטנו כי לא נברח עוד. על אף הסיכונים הגדולים בעצם קרבתנו למחנה, ישבנו לנוח קמעא מליאותנו הרבה. אפילו לא הקפדנו להסתתר במיוחד מעין זרים. נשארנו לא־א־כפתיים לגורלנו ויבוא אשר יבוא! כעבור שעה קלה גילו אותנו אנשי המשמר הגרמנים ולקחונו עימהם אל תוך המחנה. שם, מאחורי גדרות התייל וה„קונצרטינו" עמדנו מיד על כל האמת המרה והאיומה של ההתרחשויות. מפי ניצולים שהקדימו לברוח מהעיירה ואשר לא היו שם לרגל שהותם בעבודות הכפייה נודעו לנו פרטי הפרטים. כמו־כן סיפרו לנו על כך גם אנשים ישרי לב ספורים מקרב הנוצרים שבעיירה, אשר ראו את הזוועות ואימותיהן — מבלי שיכלו לעשות דבר. והנה כך סיפרו המספרים:

— — כל אותם יהודים ומשפחותיהם על טפם וזקניהם, אשר לרוע מזלם נמצאו בבתיהם או בסמוך להם, נצודו כולם על־ידי הרוצחים מה־ס.ס. וגרוריהם המקומיים, (שוטרי העזר והללו שהובאו מהסביבה הקרובה לסייע להם ולתגברם). כל אלה הוצאו מבתיהם וממחבואיהם והובלו משפחות משפחות אל מקום הריכוז בגן הכנסייה הקתולית, בקצה העיירה. משהגיעו למקום נצטוו להמתין בשקט

ולציית לפקודות השומרים עליהם.[1] משך שעות אחדות ישבו האומללים במקום והמתינו לכל שיעשו עימהם הרוצחים. הנאשמים ללא אשמה וחטא; קרבנות שלא פשעו; — עוללים ויונקים בזרועות אמותיהם פעו וייבבו מייסורי החום, מרעב וצמא ומפחד. ילדים נשים וזקנים עונו בצמא; — בני־נוער צעירים וצעירות בשער בגרותם — בשער כניסתם לחיים של הכרה וערך עצמי — מצאו עצמם על עברי פי חידלון, כאשר נעולים בפניהם כל שערי התקוות; חלומות קיומם העצמאי נגוזו ונכרתו. גברים ראשי בתי־אב, ישבו כשדעתם נטרפת עליהם מעוצר רעה ויגון בחוסר מעש ובידיעה ברורה, כי הם ושכניהם ועמיתיהם וכל בני ביתם נלכדו בידי פריצי אדם והופקרו לנפשם במדבר. והנה סגר עליהם מכל צד המדבר הגדול — מדבר זאבי־אדם...

כל אלה חיכו משך שעות לגזר־דינם מטעם הרוצחים ציידיהם ומאשימיהם, שופטיהם ותלייניהם. אכן, גזר הדין לא השתהה אמנם; הוא ניתך ללא רחם בכל זוועותיו ואימותיו. דבר לא עמד לזכותם ולהגנתם, להצלתם מכליון בכל אימותיו, ממר המוות. בינתיים, תוך שעות ההמתנה הנוראות הספיקו הרוצחים לכנס אל המקום עוד ועוד, עד אשר הובאו אחרוני הנחבאים שנתגלו — התליינים החלו בהגשמת החלק האחרון ממזימתם. הנה כי כן; החלה איפוא ה„אוברטורה" — פתיחת המערכה האחרונה ביצירת הזוועות השטנית. עושי דברם של הגרמנים הילכו בין ההמונים שצופפו בעל כרחם בכיכר הגן הקטנה והכריזו „כל הנוכחים שיש בידם וברשותם זהב כסף ודברי ערך אחרים חייבים למסור אותם. אלה שיודיעו על כך וימסרו הכל מרצונם הטוב נגד קבלה רשמית — לא יאונה להם כל רע, הם יוכלו מיד ללכת בשלום עם בני משפחותיהם הביתה". הנבלים הנוכל־ים! — את מלאכתם עשו בחריצות ובערמומיות שטנית. אין ספק שהשתדלו לעשות רצון אדוניהם הגרמנים, אך לא מן הנמנע כי אכן, רבים מהם נשאו עיניהם לחמוס שלל בעצמם ונחפזו בכך — בטרם יגיעו כל צוותות ה־ס.ס. בהרכב מלא. רובם של הנלכדים לא נענו לשידולם, כפי שהדגישו רוב המספרים; כבר

[1] כפי ששמעתי מרבים החלה אומנם מכאן, מגן הכנסייה, הצעדה הגורלית של יהודי העיירה אל דרכם האחרונה — דרך הייסורים, דרך חיסול וכרת מוחלטים והיא נסתיימה כפי שנסתיימה — על אדמת ה„וויהאן". לא נתבע מהמספר בזה חובת דיוק בעובדות ונאמנות פאקטוגראפית; לא נבוא גם חשבון עם כל הגורסים אחרת בדברי עדותם — (אף היא עדות־שמיעה) בסיפוריהם, כי עיקרם של ההתעללויות והעינויים באו ונתרחשו בסמוך לממגורה העזובה — אותו מוקד בו נשרפו חיים. אשר הובאו למקום הטבח לא נשאר גם אחד שנמלט ויוכל לשוב ולספר בדייקנות על כל ההתרחשויות באותן שעות. יתר על כן; אילו גם היה עד־ראייה בחיים עוד, נבצר היה ממנו לשוב ולזכור כעבור עשרות שנים את פרטי המאורעות ואיך נתרחשו הדברים. כל הגירסאות יש בהן איפוא מיסוד האמת. ואף אם קביעת מקום ההתעללויות מוטלת בספק, הרי מכל מקום — עובדת ההשמדה בטבח האיום והנחרץ באותו יום — אינה מוטלת בספק ולא ניתן לערערה.

עורך הספר

לא האמינו ואף לא טיפחו אשליות. הם הרגישו כי בא קיצם. כי לא ישאירום בחיים. מה משנות איפוא עוד שעות מספר ?

— — אף־על־פי־כן נענו מעטים בכל זאת, בהאחזם גם בפיתוי מתוק זה ; — שלום בוטביניק ואמו פייגה, מנדל שולמן מפאסקובשצינה ועוד אחדים אשר שמותיהם כיום אינם זכורים לי. יהלום נדיר מאוד ויקר ערך ביותר היה לו למנדל ; הוא החביאו במקום צנוע על גופו. בהתבסמו מהאשליה המתקתקת מסר אותו בידי הרוצחים. מובן כי לא הציל בכך את חייו. מיד לאחר שקיבלו ממנו את היהלום סחבוהו לאי־שם והיכוהו הכה ופצוע, כדי להוציא ממנו עוד ועוד. לבסוף נסחב יחד עם קהל הנלכדים למקום הטבח ושם ניספה. על בוטביניק ואמו הילכו ומהלכות עד היום גירסאות שונות. יש שסיפרו, כי הביאו עימהם למקום הריכוז הרבה זהב במטבעות ובתכשיטים יקרים אשר הסתירו על גופם. כל אלה נשדדו מהם במקום ומיד הרגום, מחוץ לחצר הכנסיה. גירסא אחרת אומרת, כי פנה שלום בוטביניק אל איש ה־ס. ס. והודיע לו על זהב רב ודברי ערך יקרי המציאות, המוסתרים בביתם. מיד הובלו במשמר כבד וחמוש אל ביתם. שם נלקח מהם הכל ובדרך שובם אל מקום הריכוז נרצחו באכזריות. גירסא שונה טוענת כי לאחר שלקחו הרוצחים את הכל, נצטווה שלום לחפור להם קבר ואכן, עשה זאת. הרוצחים קברו אותם בעודם בחיים, על אדמת ה„וויהאן" ושם מצאו את מותם, יחד עם כל קהל קדושינו ! מה הגירסא הנכונה בכל אלה ? — אין איש היכול לקבוע. לכולן יש חשיבות לכך לנוכח מותם המחריד אשר הינהו אמת לאמיתה . . .

הכרזות המירמה והבטחותיהם של המרצחים חזרו ונישנו פעמים רבות אולם ללא הצלחה. משנוכחו בני השטן מה דלים הם ההישגים, החלו לחפש אצל הנלכדים. אז החלו הנגישות וההתעללויות באין מפריע. רבים הוכו באכזריות יתרה ; זעקות הכאב, בכי המעונים וקריאותיהם לעזרה נישאו בכל הסביבה — עד שאבדו במרחבים הרחוקים. דומה כי לא הזהב והתכשיטים היו עתה עיקר. המכות והמהלומות וההצלפות בפרגולים, הפציעות במכוון וכתישתם של אברי המוכים, הפכו מטרה בפני עצמה. ככל שירבו במכות ובשפיכות דמים יגדל שכרם. לא היה עוד שום סכר לפריצת יצרי המשטמה וכל מעצורים לא עמדו עוד בפניהם. מיד פילחו את האוויר זעקותיהן המחרידות עד לכדי פלצות של נשים צעירות ונערות רכות אשר סחבון בכוח ובגדיהן נקרעו מעליהן . . . זאת עוללו לנו שוטרי העזר וסתם פורעים מהעיירה וסביבתה. מוכות ופצועות כל עוד נפשן בהן נאנסו הבנות לעיני אחים, אמהות ואבות, ואמהות לעיני בעליהן ובנותיהן . . .

— — פתע פתאום רעמו (כמו נבחו) פקודות ה־ס.ס. ; — לקום ! להסתדר שורות־שורות ! חיש־חיש מהר ארורים ! קדימה בני חריונות ! — מכאן ואילך החלה ונמשכה המערכה האחרונה בדרכם של הניצודים. השיירה העצובה והאבלה

מכל תוגה שבעולם — שיירת המוות יצאה לדרך וצעדה הישר אל תחום האבדון — ארוכות ארוכות נתמשך טור בני־אנוש לאיטו על אף מאמצי הזירוז בנגישות, מכות והצלפות מצד המשמר המלווה מאנשי ס. ס. ומשרתיהם עושי רצונם. כך צעדו יהודי עיירתי — גברים נשים ועוללים בזרועותיהן, ילדים רכים, נערים בשער הבגרות ונערות־בחל, ישישות וזקנים; כל „בני ישראל עמך" בקר־ביץ׳ — אל יעדם האחרון. משני צידי הדרך עמדו נוצרי העיירה (פרט ליחידים שנעדרו במכוון) ובני כל הכפרים בסביבה, (אשר באו ליהנות במעט או בהרבה מהביזה) ומחאו כף, עיפרו בעפר ויידו אבנים בהולכים לבלי שוב. סטאשוניה באדוייכה [2] — רוצחת ארסית ממדרגה ראשונה אשר השתתפה בפועל ברציחת אמהות וילדים (לפי שסיפרו ניצולים שונים באזני רבים, בימים הראשונים לאחר הטבח) — עמדה בין הקהל צחקה ו„נבחה"; היכן הוא אלוהיכם ז׳ידים מתועבים?! — הן אומרים אתם כי בחיריו הנכם... למה אינו בא איפוא להצילכם מ„הקאפוט הנחרץ והמוחלט?" — בדברה העבירה אצבעה על צווארה לשם האדרת הרושם. כל הנאספים הגבירו צחוקם למשמע דבריה והמשיכו במעלליהם. המובלים אל יעדם האחרון צעדו והמשיכו בדרכם, מופקרים לגורלם שכוחים מאל ואדם גם יחד.

שורותיו הראשונות של „הטור הנע" בוססו כבר בטיט החימר הטובעני באדמת ה„ויהאן"; השורות במרכזו ובסופו עוד הילכו ברחוב העיירה. בקצה „הטור" הקידמי, נצטוו לעצור על יד ממגורה עזובה בפאת שביל שהוביל לאי־שם. היה זה מבנה־עץ רעוע שעמד במרחק של 100 מטר מ„הקוטליאנקה" — ספק תעלה ספק פלג דלוח אוסף מי־גשם ומדמנה שוטפים. כאן היעד לכל הניצודים. ומה ייעשה בהם? — זמן רב לא נשארה השאלה תלויה באוויר. כי הנה באו התשובות... עוד טרם הספיק להגיע קצה „הטור" האחורי אל המקום, חזרו ונישנו כבר פקודות רועמות למסור הזהב הכסף וכל דבר־ערך... איש לא נענה. יתר על כן; החלה תנועה רבתי ללא רוגע בין השורות; אלה שהיו בידם שטרות כסף שונים; „זלוטים" פולנים „צ׳רבונצים" ו„רובלים" סובייטיים קרעו אותם לפיסות־פיסות נייר וזרעום לרוח. מטבעות השליכו אל הטיט והרפש הטובעניים, כדי שלא ייהנו מהם הגרמנים ועוזריהם. המרצחים השתוללו מזעם בהתנפלם על כל ההמון חסר הישע במכות ומהלומות... מיד לאחר מכן נשמעו פקודות; להתפשט! — להתפשט, לקפל הבגדים בסדר! — קתות הרובים הופעלו, אלות־גומי ומקלות, רצועות ופרגולים וכל מכשיר קהה הבא ביד. הם היכו ללא רחמים וללא אבחנה בנשים, ילדים וזקנים ערומים ולבושים למחצה. קבוצות קבוצות

---

[2] ראה בספר להלן, דברי עדות מפי מריאשה בוטביניק; באדוייכה זו רצחה במהלומות גרזן את גוטקה, בתה של הניה רייזה...

נדחקו על־ידי אנשי־משמר חמושים, אל תוך הממגורה העזובה תוך מכות. כל זה נתרחש בראש הטור שנעצר. עדיין קרבו והילכו שורות נוספות שנתכבדו אף הן בכל אלה. זעקות המעונים שנישאו פילחו את חלל הסביבה, אינן ניתנות לתיאור. דומה ועד בודסלאב הגיעו... עד דולהינוב נישאו והדהדו.

המעונים החלו להתפשט בעוצמת המהלומות שניתכו עליהם. גברים, צעירים וזקנים נתערטלו ונשארו בתחתוניהם; נשים ונערות צעירות בנות ישראל הצנועות! כיצד ישארו במערומיהן לעיני כל ולעיני שמי עופרת אדישים ומחרישים? ברם, חיות אדם המשתוללות לא איפשרו להן להסס ולהסתייג. בזעף ובחמת־רצח התנפלו עליהן ויקרעו בגדיהן בנהם ושאגות טרף... חוסר הישע של עשרות ומאות ניצודים, ריח גופות המוכים, מראות הדם הניגר והיזע הנשפך ומעל לכל — מערומי לובן צח של נערות ונשים צעירות אשר הבהבו מבעד לבגדיהן הנקרעים בידי מרצחים — שוב הציתו יצרים גועשים, יצרי שפל וביזוי באדם... ההתעללות העריצה תוך אינוסים אכזריים ביותר ועינויים מחרידים נמשכו — איש לא כיהה... איש לא קרא — די! לעין השמש התחוללו התועבות, תוך חלל שנתמלא זעקות המעונות, קריאות לעזרה והצלה ושאגות־צחוק פרוע של שמחה לאיד. בין הנאנסות והמעונות עד מוות באכזריות שטנית היו הבנות הצעירות והרכות ש. ק., ב. ק., סימקה, מאשה, רייזל... רבים סיפרו על ב. ק. שפרצה טרופת דעת במחול סביב האש שהוצתה על־ידי כמה מהרוצחים. היא חוללה ערומה בהתלהבות ובסערת עיוועים עד כי פחדו ממנה מעניה עצמם... שוטר־עזר מהעיירה ושמו אדאמוביץ' הסתער עליה בקת הרובה, הלם בה רבות והכריעה למוות. בעודה מפרפרת ושותתת דם הרימה, הניפה באוויר והשליכנה אל הממגורה בין היהודים החיים...

אי משם צצו והגיחו לפתע כמה אנשי ס. ס. וקצינים בכירים — עצם הופעתם במקום אמרה, כי יש לסיים במהרה. אין הם רוצים כי יתמשכו הדברים עד בלי סוף. לקול האות הנרמז, שוב נדחפו ונלחצו הניצודים תוך מהלומות וגם יריות אל תוך הממגורה. ובעוד נדחפים אחרוני האחרונים אל תוכה עד אפס מקום, החלו גרמנים ושוטרי־עזר להגיף החלונות והדלתות ולסגרם היטב במסמרים. שוטרים מקומיים וסתם „גויים" נשאו פחי בנזין וחומר דליק מתלקח, בידיהם הם שפכו אותם על גבי הקירות מבחוץ וכהרף עין הציתו את הצריף. אש־להבה יוקדת ואוכלת פרצה מכל הצדדים וזעקות־אימה מקפיאה של כל הנלכדים בפנים. כך בערו והיו לאפר יהודי קריביץ' ובתוכם — אבות ואמהות, אחים ואחיות, כל דודינו ועמיתינו, קרובינו שארי־בשרנו, חברותינו וחברינו — ארץ אל תכסי דמם! נזכור ולא נשכח את העמלק מהמאה העשרים!

עת יקדה ואכלה האש את יקירינו וקדושינו, חיות אדם — הן הגרמנים והן עוזריהם המקומיים — שיכורים מדם ומשטמה, סבאו וזללו; היטיבו ליבם במשקה

ובמאכל תוך מארב ליד כל חלון ודלת של אותה ממגורה וירו בכל המנסה לפרוץ מתוך האש שמא יעלה עוד בידו להינצל... אכזרים מכל הנבלים! אכזרים מהעריצים ברומא... הללו היו חוסכים את חיי הניצולים אם הצליחו להתגבר במאבק עם חיות־הטרף או עם לודרים חמושים. מרצחינו לא אבו לרחם על איש. אך פתאום הוחרדו הרוצחים ונדהמו תוך פלצות מקפיאה. מתוך הלהבה הגיח מאן־דהו וכולו לפיד ואש בוערת; הוא חטף בכוח מאיש ס.ס. תת־מקלע וירה בו מיד והרגו. תוך שניות מעטות פלט צרורות לכל עבר בקריאה;[3] — גם דור עשירי ינקום דמינו! ואני — תמות נפשי עם משנאי — שמע ישראל! — תוך שהמשיך לירות צרורותיו, הוכרע ביריות ונפל...

הנה כי כן, הסיכום הטראגי והאימתני מכל אימה ביום הטבח הגדול. כ־370 נפש מצאו מותם בכל מיתות אותו יום ורובם בשריפה על אדמת ה„ויהאן" — כאמור לעיל לא נשאר בחיים איש מהניצודים. מאוחר יותר נודע לי ולאחרים, שר' יצחק הנפח (איטשע שמיד) גיטליץ ובני ביתו אמנם נלכדו אך לא הובאו למקום הטבח — בזכות מקצועו החיוני לגרמנים. זכות זו עמדה גם לשלום סיצקין הספר[4] אשר לא נלקח בכלל ונשאר עצור בתחנת המשטרה, כפי שהוא עצמו סיפר. מפי רבים שמעתי כי כל שנתחולל והיה, נעשה בהעדרו של „הזונדר־קאמאנדאנט". אותו יום לא היה בעיירה. יש אומרים שאילולי נפקד, ממדי האסון והטבח היו קטנים יותר. אינני מאמין בכך כמלוא נימה. חושבני כי נעדר במכוון. ואולי אף קיבל הוראה על כך, כדי להוכיח אחר־כך כביכול, שכל הזוועות נעשו ללא ידיעת המפקד וללא פקודה כלשהי... רבות שמעתי גם מפי המספרים על הקורות ביום המחרת לאחר הטבח — לעת כריית קבר האחים הגדול באדמת ה„ויהאן" וכמו־כן איסוף גופותיהם של כל ההרוגים בבתיהם, חצרותיהם וברחוב — לשם קבורתם בבית העלמין בקריביץ'.

מחנה העבודה בקניאהינין

נשארנו כאמור לעיל במחנה ולא שבנו עוד לעיירה. כפי ששמענו מהמספרים, נקברו ההרוגים והמומתים מיום הטבח באשר נקברו ועלינו, על כולנו — הוטל לחיות עד עת מצוא — ככל שיעלה מלפני רצון אדונינו הגרמנים. חייבים היינו להמשיך בחיים הנקלים והנבזים בעינינו יום־יום ושעה־שעה, לראות ימינו אפלים וקודרים — ימים אין חפץ ולחוות לילות טרופי אימה — חסרי שחר ועמוסי יאוש. יש ושלטה בנו הרגשה מעין וודאית, כי בני־רפאים אנו, מתים מהלכים בין החיים, בתוכם ואף מחוצה להם.

---

[3] ראה להלן בספר דברי עדות מפיו של שלום סיצקין.

[4] ראה בספר להלן עדותו.

יום־יום משהחווירו דמדומי־שחר, היה עלינו לקום וללכת לעבודות־כפייה הוטל עלינו לעשות ככל שנצטווינו על־ידי השליטים; ניסרנו קורות מעצי יער חטבנום לגזרים וסידרנום במעוקב. עסקנו כמו־כן בעבודות־חפירה שונות, בהרמת סוללות, חפירת תעלות ובהנחת צנרת. מחנה זה היה עוד בפיקוח הצבא הגרמני (ה„רייכסוורה") ובהשגחתו הישירה של חיל המצב בעיירה וסביבתה. למרצחי ה־ס.ס. לא ניתנה בו עדיין דריסת רגל. היה זה לטובתנו; היחס אל היהודים במחנה (ואף לשאר העובדים בו) שונה היה ואנושי יותר — בלי הטרדות וגגישות יתר. כמה חיילים קשישים יותר הופקדו לשמור על עובדי הכפייה היהודים. אחד — הקשיש ביניהם ביותר — טר"ש ווילי, הצטיין ביחסו האנושי אלינו ובהבנתו לסיבלנו. יום־יום בשעת בוקר מוקדמת ובשעת־ערב, עומדים היינו לפניו במיסדר הספירה ובקבלת ההוראות שנמסרו לו לגבינו — כל זאת ללא צעקות, חירופים וגידופים כמקובל ובעיקר — ללא דחיפות והצלפות ומכות בצלע. כמעט יום־יום היה מביא לנו באין רואה, דבר־מזון כלשהו; כמה פרוסות־לחם, שיירי תבשיל ממטבחם וכיוצא באלה. הוא קשר אף קשרים עימנו ואף יעץ לנו והאיץ בנו, להתחמק ככל האפשר מהר יותר מהמחנה, כיוון שהגיעו אליו ידיעות על העמדת מחנה זה בפיקוח מפקדת ה־ס.ס. במינסק בראשותו של הידוע לשימצה — הגנראל קובה בימים הקרובים. אין ספק אמר לנו, כי יורע אז מצבנו. על כן יהיה זה לטובתנו — אם נברח אל היערות.

לא ארכו הימים ונתברר לנו בעליל, כי אכן ידע אותו ווילי הטר"ש הגרמני דברים לאשורם וכי עצתו וגם שידוליו לבל נישאר במקום הזה, כנים היו באמת. שבועות מספר חלפו בלבד וכבר החלו לבוא מפעם לפעם קצינים מטעם מפקדת המחוז של ה־ס.ס. בווילֵיקה. הם היו מסתובבים במחנה ומרחרחים בכל מקום, באחד המקרים אף נטפלו לעובדי הכפייה היהודים. ואם אין זכרוני מטעה אותי, הרי היה זה יהודי מדולהינוב פרידמן שיצא בכמה הצלפות פרגול על גבו וערפו. בכל אלה ראינו כמובן דברי אזהרה ברורים, על סכנת הכליון המרחפת מעל ראשינו ולא היה לנו עוד אף צל של ספק בהכרח לברוח ולנטוש כל היתרונות ודפוסי הנוחיות של קביעות במקום, קורת־גג וכו' (רק לאחר מכן נוכחנו, כי כל אלה היו מדומים. הן עברו עלינו בינתיים כמה וכמה שבועות במחנה וסבורים היינו, כי נתאזרחנו בו כביכול) חייבים אנו להימלט על נפשנו — באם חפצי־חיים אנו.

ברם, לא זאת בלבד; ידיעות שונות אשר הגיעו אלינו ממקורות שונים ואף הומחשו לעין ביתר שאת מספר שבועות לאחר מכן, הצטרפו גם הן אל שורת הנסיבות שהניעונו לעזוב את המחנה. אותם ימים שמענו כבר במחנה על פעולות ראשונות של תנועת פארטיזנים ביערות הסביבה המרוחקת לא בהרבה, מעורף עיירתנו. כמה מיהודי דולהינוב — (פליטי האקציות הגרמניות שברחו מעיירתם

והגיעו לקניאהיניץ כמה שבועות לפנינו) עובדי כפייה במחנה כמונו — התהלכו וסיפרו לכל התאב לשמוע, על קבוצת צעירים יהודים מאותה עיירה שפרצה אל היערות, נצטרפה לפארטיזנים ופועלת מסוף אפריל 1942 ואילך נגד הגרמנ־ם ועוזריהם בהנהגתם של איבן טימצ׳וק וולודיה קבילקין — קצין סובייטי אשר נמלט מהשבי ונעזר על־ידי בחור יהודי מאיליה. שמות המספרים אינם זכורים לי כיום; הדולהינובאים היו במספר ניכר במחנה. ואל נכון היו ביניהם גם אותו פרידמן שנזכר לעיל, נער צעיר בשם יהודה ברוק אשר עבד בסב־בה (לא זכור לי אם נימנה על עובדי המחנה קודם לכן) ואחד פליסקין מאנשי ה„ספולקה״ (סוחרים סיטונאים) בבודסלאב, קרוב קירבת־משפחה עם אנשי דולהינוב ועוד. שני אלה נרצחו לאחר מכן במקומות, בנסיבות ובזמנים שונים אחרים. יתר על כן; הדולהינובאים סיפרו גם שחלק מצעירי אותה קבוצה פארטיזנית חזרו עם גדוד הפארטיזנים כעבור ימים מספר והתקיפו את תחנת המשטרה בעיירה בהחרימם נשק גרמני רב יחסית. פעולה זו נתרחשה בסוף אפריל 1942. בימים הראשונים לשהותנו במחנה כבר שמענו כל זאת, אך לא היינו בנויים מבחינה נפשית להאמין בכך. ועוד סיפרו אנשי דולהינוב על צעיר יהודי יעקב סיגאלצ׳יק ממארגני הקבוצה; הוא היה בין הראשונים שמצא דרכו לאיזור ניביירי — קמין. בלב הומה דיברו עליו. אחדים דיברו עליו בהערצה בלתי־מוסתרת; ראו בו דוגמה אישית — כיצד צריכים יהודים נתונים בסד האויב, לעמוד על כבודם כיהודים ובני־אדם ולהילחם על חייהם. נוסף לסיפורי הדולהינובאים, החלו איכרי כפרים רחוקים מעובדי המחנה להביא ידיעות (סתמיות בתחילה) על פארטיזנים. לאחר מכן סיפרו גם על התנגשויות בין הפארטיזנים ביערות לבין גרמנים ועוזריהם. כמו־כן סיפרו על פעולות עונשין נגד כפריים משתפי פעולה עם הגרמנים. כל סיפור וסיפור עורר התעניינותנו; גירה רצון לפעול. ראינו כבר את עצמנו צועדים ביער חמושים.

הסיפורים על פעולות־חבלה פארטיזניות והתנגשויות נמשכו מאז ואילך ללא הפסק. לא ידענו בדיוק אף לא יכולנו לאמוד, מה יש בהם מיסוד האמת ומה טבוע בהם ממשאלות הלב; מה הן העובדות ומה מידיעות ייוו״א (יידן ווילן אזוי!) והנה הגיעה ידיעה למחנה על פעולה יעילה ביותר, שנתבצעה בסוף אוגוסט או ראשיתו של ספטמבר 1942 — כ־3 שבועות לפני ראש השנה תש״ג (עדיין לא בקירבת עיירתנו). היה זה מארב של פארטיזנים על שיירה גרמנית בקירבת חאצ׳ינצ׳ץ ספק עיירונת בקירבת איליה ספק כפר או אחוזה גדולה של פולני בורובסקי, שהשתייך למשפחת ראדזשיביל (אילי קרקעות מאצולת

פולין)[5] במקום זה הפעילו הגרמנים בית־חרושת לנקניק ומוצרי בשר. באחד הימים כנ״ל, יצאה שיירה גרמנית למקום לגבות כספי־עונשין (קונטריבוציה) מאנשי המקום, להחרים בהמות ולהביא אספקה. הפארטיזנים, אנשי המארב החמוש התמקמו יפה בשטח, נתנו לגרמנים לעבור ולהצטייד בכל גם המתינו להם עד שובם. בשוב הגרמנים עם כל הכבודה, נפתחה עליהם אש מכל הצדדים. ההתנפלות הפתאומית בצהרי־יום הביכה את השיירה כולה ולא נתאוששו עוד. מ־38 חיילים שהיו בשיירה נהרגו 16. אחדים נישבו. כל השאר עלה בידם לברוח ללא נישקם.[6]

— — במחנה לא חדלו מלדבר על המאורעות; דיברו בכך יהודים ולא־יהודים, איכרי הכפרים הרחוקים. התעוזה למעשה זה בשעות היום ולא בלילה היתה מן המרשימות ביותר. דבר שביו של מפקד משטרת איליה, אולשוק — ספק פולני ספק „פולקס־דויטשה" — הדהד בכל מקום. שוביו הפארטיזנים הובילוהו מכפר לכפר והציגוהו לפני האיכרים, כמו מי שעבר מרצונו הטוב אליהם. וזאת, למען יתנקמו הגרמנים וגרוריהם באשתו ובניו וכל משפחתו. כולם לקחו חבל בהשמדת היהודים מאיליה, וויאזין, נייקה... הדבר הזה עודד גם אותנו בהכנות לבריחה. אולם ממחשבה למעשה — כיברת־דרך. ולא בנקל עלה הדבר בידנו. יש לציין, כי לא היינו הראשונים בתכנון נסיונות לבריחה מהמחנה וביצועם. אחדים מנסיונות אלה הצליחו. אחרים נכשלו ועלו בחייהם של הבורחים. תוך נסיון כזה שלא הוכתר בהצלחה קיפח את חייו אותו פליסקין שהוזכר לעיל ביחד עם עוד שניים מדולהינוב, (שמותיהם נעלמו מזכרוני). בין הנסיונות שהצליחו היתה בריחתם מהמחנה של שלמה בלאכר,[7] האחיות חיה ומאשה צוקרמן, גבריאל גיטליץ ורפאל ווייסנהולץ. לפי ידיעות עליהן עמדתי כעבור זמן, חזרו בהם שני האחרונים ושבו לעיירה — מקום בו מצאו את מותם — בו ביום שובם. כיצד ולמה חזרו? איך ובאיזה נסיבות נתפסו והוצאו להורג — כל זאת לא אדע עד היום.

הבריחה לתוך היער

בריחתנו מהמחנה — בידיעתו ובעצתו של טר״ש ווילי האחראי לקבוצתנו (כ־12 איש וצר לי, שאין שמותיהם זכורים לי כעת), הוגשמה בפועל בליל יום

---

[5] בסביבה זו הי׳ נכסי קרקעות רבים שייכים לראדזיבילים כמו בסביבות נובוגרודק, נסביז׳ ועוד מקומות. גם איליה העיירה קמה ונבנתה על אדמותיהם.

[6] ראה עדויותיהם של ד. רובין ושרגא סולומיאנסקי ב„יד ושם". נתפרסמו במפורט גם ב„ספר איליה" — י״ל (יצא לאור) על־ידי איגוד יוצאי איליה בישראל תשכ״ב—1962.

[7] אכן שלמה בלאכר מספר על כך להלן מעל דפי ספר זה. גם הוא איננו מציין תאריך ופרטים אחרים על הזמן המשוער ונסיבות בריחתם.

כיפור תש״ג. אותו יום (לפנות ערב) בוצעה פעולת פארטיזנים בכפר פאסקוב־שצינה (בקירבת עיירתנו). יחידת פארטיזנים הגיעה לכפר, החרימה בהמות והציתו אסם־תבואה. אנו שוכני המחנה, היטבנו לראות הלהבה שפשטה על פני רקיע בהאירה את הסביבה כולה. ראינו את אנשי המשטרה הצבאית (הז׳אנדארמים הגרמנים) מתרוצצים בעצבנות גדלה והולכת ומרחרחים בכל. ניכר היה היטב, כי משהו עלול להתרחש במחנה. יש למהר ולהסתלק; הלילה יהיה האות! — הרהרנו בקול, סחנו וחזרנו איש לרעהו ואיש אל עצמו. עמדנו דרוכים למבצע וכולנו ציפיה מתוחה — ווילי הגיע וסיברו חמור; ,,הגיעה השעה...״ — אמר וידענו כי באם לא נסתלק מכאן הלילה יבוא עלינו ,,קאפוט!...״ בשעות הבוקר המוקדמות יגיעו לכאן אנשי ה־ס.ס... עמדנו במיסדר הערב תוך העברת ,,הספירה״ השיגרתית; הוא נתן לכל אחד מהקבוצה שני רימונים, נעל אותנו בצריף והסתלק מתוך ביטחון, כי נעשה המוטל עלינו...

נעולים בצריפנו ישבנו וחיכינו לשעת האפס. קרוב לשעת חצות, עת אפלה גמורה שלטה ודממה גדולה, פרצנו דלת הצריף; יצאנו החוצה. במספריים המוכנות עימנו מכבר חתכנו את ,,הקונצרטינו״ בגדר התייל וכבר היינו מחוץ לכלאנו ומחוץ למחנה. החילונו בריצת־מנוסה לתוך היער, אל עבי היער — היינו ראשוני הבורחים באותו לילה. לא ידעתי ואינני יודע, אם נתרחשה בעקבותינו בריחה חלקית או כללית של כל היהודים.

עם הפארטיזנים ביערות

שלושה ימים ולילות עברו עלינו במצעדנו החפוז דרך יערות. אל היעד הנכסף טרם הגענו ושוב, המשכנו דרכנו מטעמים מובנים בלילות בלבד. ביום הרביעי לעת ערב, עת עמדנו לקום וללכת, הלמה בנו ידיעת האסון. איני יודע מאין ולא אדע על ידי מי ואיך, הגיעה אלינו הידיעה בשעת ערב זו — על אחריתה של שאריתנו בקריביץ׳. פתאום ידענו; הנשארים לפליטה מיום הטבח ומ,,המצודים״ שנערכו אחריו; שוכני ה,,גטו״ שהוקצה על־ידי הגרמנים בשני בתים — אינם עוד. הארכיליסטים הגרמנים ועוזריהם המרצחים פוצצו אותם על בתיהם ברימוני יד מרסקים ושורפים. עתה אין איש עוד... גם אחד לא נשאר... (ומהי קריביץ׳ עיירת־מכורתנו כשהיא ,,יודנריין״ — נקיה מיהודים?) ועתה לך וזעק בן־אדם התייפח בבכי והאלם בצערך... כי אל מי תקרא ואי־מי ישמע? היבקע קול ליבך המתייסר שמי עופרת קרים ואטומים?!...

ברם, אפילו לכך לא נתפנינו; נתאבנו הלבבות באלם לכל אשר מסביב; — פרט לקצב אחד ואחיד; ללכת... הלאה והלאה... אך מי הוא שבכוחו לתאר את אשר היה בנו פנימה, כשכל־כולנו שותתים דם ודמע ונשמותינו הן

שבכו מענות ללא גבול ותיכלה ? — ושוב יצאנו אל הלילה... אימתי נגיע לסוף מסע הליל, אימתי יופיע ויתגלה יעדנו ? — המשכנו במנוסתנו עד לעת בוקר ושוב הליטונו עצמנו בעבי השיחים. אך אבוי לעיניים שראונו בכך! פתאום עמדו לפנינו רועה ועדרו. נתמלא הלב חששות ובאה החרדה, שמא היה כל עמלנו לשווא ומסע־לילותינו יכלה בתוהו... אסור שיודיע על שהותנו כאן לגרמנים ועוזריהם. יש למנוע כל אפשרות להסגירנו. בהחלטה נחושה קמנו ועצרנו אותו ועדרו. לא הרשינו לו כי ימוש מהמקום. כך ישבנו עימו משך כל שעות היום עד כי נטו צללי ערב. עתה שיחררנוהו שילך, מבלי שנגענו כמלוא שערה מעדרו. עתה יכול ללכת לדרכו. עד שיודיע עלינו למישהו נרחיק לכת ושוב לא ימצאונו עוד — מיד יצאנו לדרך. המשכנו במסעות לילותינו; שוב חלפו עלינו שתי יממות בהליכה למחוז־חפצנו. ביום החמישי למנוסתנו — לאחר שנתבהרו דמדומי שחר עם אור הבוקר — עמדנו בכפר קאמיננאיה ליד חוף נחל. סוף־סוף עמדנו על סף היעד לו נכספנו ובריחתנו השיגה תכליתה. ידענו כי מחופו השני של הנחל משתרע האיזור — בו יערות וכפרים, אגמי־מים וביצות — וכולו בשליטתן המלאה של מפקדות הפארטיזנים. על אף ליאותנו מהדרך, לא היה כלל בחפצנו לנוח; רצינו לראות עצמנו כבר בחופו השני של הנחל אולם נאלצים היינו להמתין להופעת הקשרים של יחידות הפארטיזנים, אשר יתנו לנו חוט הקשר אליהן. בינתיים באנו לבקתה כלשהי של אחד מאנשי הכפר; נתכבדנו בלחם ותפוחי־אדמה. סעדנו ואף נחנו קמעא; אחדים מקבוצתנו אף „חטפו" תנומה. כעבור מספר שעות הופיע הקשר והעבירנו הנחל — חלקנו בסירה והשחיינים שבינינו, בשחייה. הנה היינו בחופו השני. מכאן הוראה לנו שביל בתוך היער בו נלך עד נגיע למשמר הקידמי של יחידת פארטיזנים. צעדנו ביער ולבבותינו דואבים ורוננים גם יחד. דואבים — על כי מעטים הננו, לאחר כל אשר קרה ליקירינו ולכל בית ישראל בקריביץ'. רוננים — על שקרובים אנו אל המטרה. על שנמלטנו ותהיה לנו האפשרות להילחם באויב ולנקום במרצחינו נקמה פורתא.

כך הוספנו ללכת בשביל שהורו לנו; ולא עברה אלא מחצית שעה בלבד ונשמעה מאי־שם הפקודה; „עצור! מי שם — ?" „ידידים, יהודים שברחו ממחנה קניאהינין" — ניתנה התשובה. — „לעמוד במקום ולא לזוז!" רעמו הפקודות — „מיד נראה מי ומה אתם. היש בידכם נשק ?" — לא ניתנה השהות לענות וכבר התקרבו אלינו שני אנשי־משמר חמושים. נתקלנו כמובן במשמר קידמי של יחידת פארטיזנים כפי שאמר לנו הקשר, בהעבירו אותנו הנחל כנ"ל. קצרות, טלגראפית סיפרנו להם כל שעבר עלינו בימים האחרונים והבענו חפצנו להצטרף אל הפארטיזנים ולהילחם במרצחינו. ונשק הבאתם ? — נשאלה השאלה. השיבונו שפרט לרימונים אשר בידנו אין לנו נשק, הם ביקשו כי נמסור את הרימונים.

וניתנה האמת להאמר; מסרנו את הרימונים בלב חרד ודואג. כה הרבה שמענו על יהודים שנרצחו בלב היער על־ידי פארטיזנים לאחר שנלקח מהם נישקם.

תוך שיחתנו קרבו ובאו ראש המשמר ופארטיזן אחד נוסף והתערבו בשיחתנו. לשאלתנו איך נבוא אל הפארטיזנים; כיצד ואל מי עלינו לפנות על מנת להחיש ביצוע הדבר? — נענינו, כי אל לנו לדאוג לכך. בדעתם לקחתנו מיד אל המקום. איכות הרימונים שהבאנו סבורים הם, משובחת ועלולה להיות יעילה. אולי גם נהיה לוחמים טובים. הלכנו עימהם בעבי היער משך שעה בערך והגענו לכפר גדול; לסניקי. כאן התמקמו מטה היחידה (עימה באנו בקשר) והמפקדה. בכפר ובסביבתו הקרובה נמצאו עוד מספר יחידות פארטיזניות וגדודים אחרים. היה זה כמו מערך קרבי המתארגן לפעולות אופרטיביות מבצעיות, בקנה־מידה גדול ונרחב. מיד לבואנו נתקבלנו על ידי מפקד היחידה ונחקרנו בפרט־ פרטים, על דרכים בהם עברנו וכיצד התחמקנו מהרודפים אחרינו; על מחנות הגרמנים ועל תנועותיהם בכל הסביבה. לאחר השיחה נצטווינו להישאר במקום לפי שעה ולנוח ככל הצורך — עד שיוחלט כיצד ואיך לספחנו אל הכוחות הלוחמים. יצאנו בלב שמח החוצה, כיוון שראינו בכך מעין הסכמה לקבלנו אל השורות.

מארחינו הביאו לנו אתים לחפירה; התחלנו להכין לנו מחפרות העפר (מעין בקתות חפורות בלב האדמה — „זיעמליאנקי" בעגת הפארטיזנים). בערב התרכזו כולם במערה היער בקירבת המטה, סביב מדורה — על מנת לחמם הגופות שצוננו באווירו הקר של אוקטובר ולסעוד את הלב בתפוחי־אדמה אפויים ברמץ. הן כל בני האדם שכונסו בכאן — ללא הבדל מאין באו וכיצד — היו ללא יוצא מן הכלל שוכני יער, זה המשותף לכולם. והן היתה זו (בסיכום) חבורה של יחידים ובודדים ללא עבר ושרשים משותפים, זרים על־פי־רוב איש לרעהו; שבויי מלחמה בורחים ממחנות הכפייה, איכרי כפרים שנבוזו ונשרפו על־ידי הגרמנים ועושי דברם; אף יהודים כמונו (לפני בואנו וגם לאחר מכן) הגיעו לכאן, פליט־־חרב שכולים וטרופי אש־שואה אשר כמוה לא היתה. כל אלה התלקטו אל תוך מסתורי היער בהתלכדם מאחורי מכנה משותף אחד — הרצון להוות כוח לוחם ונוקם באויב המלסטם ומשמיד. בחממם עתה ליד המדורה המשולהבת ומשלהבת אבריהם הנוקשים מקור, יצקו כל געגועיהם, חלומותיהם ותקוותיהם הנכספות למחר טוב יותר ואמין — בשיר ושבועת־אמונים לכל היקר להם, לכל יקיריהם שנשארו מאחוריהם. כמו־כן גם אנו — מספר יהודים שהגענו לכאן לפני שעות מספר בלבד וכמה שמצאנום כאן (הללו שברחו מאיליה ומקורניץ, מנייקה ומווילייקה; ממיאדל ושאר מקומות) היינו לכאורה חלק בלתי־נפרד מהחבורה כולה. אך בו בזמן הרגשנו עצמנו בודדים ושונים, סמוכים לשולחן זרים... הן לרבים מתוכנו לא היה עוד איש, לו יוכלו להישבע אמונים ולצקת געגועיהם ואהבתם...

כך נשתהינו כארבעה שבועות במקום זה, ספק נספחים לא נספחים ליחידה,

אליה נקלענו. בינתיים עסקנו בעבודות־מחנה שיגרתיות ואפורות; בתפקידי שמירה, פעולות־עזר במטבח ועבודות־שדה שונות. (פיקוח על חצר המחנה). פרט לכך — אימונים בנשק, ניקוי נשק ותחמושת ושימונם וכיוצא באלה. באחד מימי השבוע השלישי בנובמבר 1942 נפל דבר; תכונה רבתי הורגשה ביחידה ולא רק בה. כל היחידות באיזור לסינקי התכוננו ברצינות־יתר, לפעולה בקנה־מידה נרחב. חלק גדול מהיחידה בה היינו, זז ויצא ליעד אחר — קרוב יותר לעמדות גרמניות, אשר הפעם היו (או עלולות היו להוות) מוקדי התקפה בעורף האוייב — בחזית ביאלורוסיה. אם אינני טועה היתה זו הכנה לפעולה רחבה יחסית באיזורים פאראפיאנוב־קרולבשצינה ודוקשיץ־גלובוקי. (תחומי הזמן הרחוקים מאז ובעיקר הריחוק הנפשי עתה מכל אלה, משבשים הזכרון ואין אני יכול לזכור כיום נכונה, פרטי כל הפעולות והאירועים שנתרחשו).

חלק שני מאותה יחידה, כעשרים איש וגם אני בתוכם הושארו במקום עד לפקודת תזוזה; אולם עד לאותה שעה — נצטווינו להשיג לנו נשק בכל דרך ובכל תנאי (שאם לא כן מה עתידנו כפארטיזנים?) שקדנו איפוא בכל המרץ על ביצוע משימה מן הקשות ביותר. אכן, איכרי הכפרים (בלי יוצא מן הכלל) ניצלו תמיד המבוכה וצברו למכביר נשק עזוב ומושלך בתקופות התחלופה של רשויות ושלטונות, נסיגות חפוזות ומבוהלות של צבאות והתקדמותם המהירה; הם הצפינוהו היטב ולא אבו למכרו גם בכסף תועפות — בלתי אם בזהב ממש. לו גם נתרצה מישהו להפצרותינו, הרי כספים לא עמדו לרשותנו כלל ועיקר. לא נשאר לנו אלא, לחפש במחנות־צבא עזובים — בעקבות הצבא האדום שנסוג והתקדמות הפולש — ובאתרים, אשר שימשו שדות־קרב. בזה ראינו את הסיכוי היחיד להצלחה. לא חסכנו אמנם שום מאמצים, יום־יום שלחנו אנשים מקרבנו לסייר בסביבה, לתור ולחפש; יגענו וחיפשנו אף הרחקנו הרבה ממקום־שבתנו. ויום אחד מהימים התרחש דבר, שהיה עבורנו בבחינת גילוי מטמונים. אותו יום גילו סיירינו במקומות שונים מצבורי נשק שרוף למחצה ופגום, שהושלך ככלי אין חפץ בו ונערם ללא תועלת. בדקנו במקומות ועם בדיקה ראשונה בלבד, מצאנו רובים רבים (ביניהם טובים מאוד. טובים יחסית ופחות טובים לשימוש מיידי) אשר הושלכו תוך נסיגה משובשת, חפוזה ומבוהלת; תת־מקלעים רוסיים וגרמניים (שמייסרים) ומקלעים; רובים „תלת־מקווקווים" (רוסיים) ואקדחים כמו־כן מכל הגדלים והסוגים; כידונים וסכיני קומנדו, פצצות ופגזים שלמים ומעל לכל אבק שריפה ומאגרי תחמושת, כדורים ורימוני־יד. החילונו כמובן לטפל מיד בכל אלה באופן הרציני ביותר; ראשית בחרנו את הטוב, היעיל וכל שעלול להיות שמיש ביותר. פירקנו אלפי כדורים ומאות פגזים; ניקינו אותם ומרחנום בשמן; אבק השריפה ייבשנו בקפדנות יתר, ניפינו אותו מכל פסולת (כמו חול וחלוקי אבן) ושוב מילאנו הכדורים והפגזים המפורקים. כמו־כן תוקנו על ידנו כל הרובים

וכלי־ירי אחרים. עתה ידענו גם הרגשנו ברור, שמוכנים אנו בכל וכי לא יארכו עוד ימי שבתנו במקום זה. באמצעות הקשר הקבוע הודענו למפקדה על ה„נדוניה" הגדולה שנפלה בחלקנו ועל הציוד היקר והחשוב שנמצא ברשותנו. בטוחים היינו, כי גם המכשול האחרון — חוסר הנשק, סולק כבר מדרכנו. עתה נימנה עם הלוחמים, נילחם במשנאינו המרצחים וניקום דמי הורים ובנים, דמי אחים ואחיות — ניקום ניקמת קהילותינו שנטבחו והושמדו בדם קר ובאכזריות־אימים.

הנה כי כן ניתנה לנו סוף־סוף הפקודה „ויסעו!". לפי מיטב זכרוני היה זה בין השלושים ואחד לנובמבר לשני בדצמבר 1942. עזבנו המחנה בלסניקי בהתאם להודעה, כי מעתה ואילך משתייכים אנו לאחת הפלוגות בגדוד של „חטיבת פארטיזנים (בריגדה) על־שם מיכאיל קאלינין". מפקד החטיבה היה מאיור (רס"ן) קאראבקוב. הגדוד כולו התמקם כבר בקירבת קטע מקוו הרכבת ווילנא־מינסק באיזור פלשצניץ־בוגומיל — לא הרחק מאיזור ביצות הפאליק המשתרעות ונמש־כות עד לבוריסוב ופולוצק. עם ההודעה על הכללתנו בפלוגה, נצטווינו כמובן לצאת ללא שהיות מיותרות אל יעדנו החדש. עשינו כפי שצווינו והגענו לבסיסנו — בסיס הפלוגה.

כשמונה־עשר או עשרים יהודים היינו לאחר שנתקבלנו לפלוגה. עשרה, אחד־עשר מאלה — בחורים ובחורות בני עיירתנו; אחדים מעיירות הסביבה ושניים מרחוק הגיעו, מלודז'. האחד — משה קוכארצ'יקוב, זכור לי היטב על שום מעשה עליו אספר בהמשך סיפורי. השני — אידל (יהודה כנראה) זכור לי רק בשמו הפרטי. לאחר מכן עבר לחטיבה אחרת של פארטיזנים לוחמים. האמת היא שאין אני יכול לזכור בבהירות כיום, מי מהקריביצ'אים היו עמי בלסניקי ומי צורף לפלוגה קודם לכן. ברם, זאת אני זוכר ברור גם כיום; על הפלוגה נימנו חברי

הלל, גדליה, מיכאל, אלי, אריה־לייב

ב. א. ואחותו ש. ט. ושניהם — קריביצ׳אים כמובן. בין בני עיירתי היו גם מיכאל קאצוביץ׳, ג. וו. מרדכי שולמן ויעקב שוד אשר באו עימי ושלמה בליאכר [9] דומני. האחרון הגיע אל הפלוגה זמן רב לפני. (בתקופה מאוחרת יותר, עזב ועבר אל הבריגאדה על־שם אוטקין). דומה עלי כי גם חנה מלצר מקריביץ׳ היתה בגדוד עימנו אך לא במחלקתנו. כמו־כן היה עימנו קופל שולמן.

הבכיר והמנוסה, הבר־סמכא בינינו היה החבר ב. א.; במחלקתנו שבפלוגה היה הוא האפסנאי, הנשק והפירוטכנאי גם יחד. בעיקר היה האחראי לכל מה שנגע לטיפול בדינאמיט וכל שאר חמרי־נפץ. בכל אלה התמצא היטב והתמחה בכך. בין השאר היה מספק כל הציוד הדרוש, נשק וחמרי־נפץ לכל הפעולות — בין בתקן של כיתה, מחלקה ובין לפעולות יזומות ומתוכננות בתקן פלוגה או גדוד. על מחלקתנו כמו על הפלוגה כולה, הוטלו מעתה ואילך תפקידי סיירות ומארבים, פשיטות הפתעה על יעדי האוייב ו„תפיסת לשונות" — כלומר לכידת גרמני או משתף־פעולה כדי, לעמוד מקרוב על תנועות האוייב — ביצוע מעשי־חבלה המשבשים תכניותיו וכדומה. אכן פעמים רבות גם יצאנו בכדי לזנב ולפגוע ביחידות גרמניות בודדות אשר נקלעו אל תוך האיזור, בו פעלנו. בכל פעולות המחלקה היה משתתף גם חברנו ב. א. — לאחר שדאג קודם לכן לציידנו בכל הדרוש לפעולה זו או אחרת. בטרם צאתנו מהבסיס, היה בודק ומוודא כל דבר לאשורו. התמחותו בכל אלה היקנתה לו זריזות וגמישות להפליא; לא היה איש במחלקתנו, אשר ידע למקש כל יעד אפשרי במהירות מאכסימאלית כמוהו. והפעולות היו רבות כמובן מהן מוצלחות יותר ופחות מוצלחות. כלום אוכל למנות כל אותן פעולות בהן השתתפה מחלקתנו (והכיתה שלי בה?) וכי ניתן לזכור כל אותן פשיטות בהן השתתפתי אני, לאחר מרחק של שנים כה רבות? אף אם אזכור מקצתן בלבד, יארך סיפורי ויורחבו תחומיו.

ככל שאזכור איפוא, יצאו בראשית נובמבר 1942 שתי מחלקות מפלוגתנו ופלוגה נוספת שהשתייכה לחטיבתנו לפשיטה בעיירה מיאדל. (מחלקתנו לא שותפה בכך, משום היותה בעצם ההתארגנות עם הגיעה ליעדה החדש). מבצע זה שיתדותיו בבסיס לסניקי ותחומיו — בטרם יצאו — היחידות ונערכו בבסיסן החדש — הדהד רבות כפי שזכור לי בסביבה כולה והשאיר רושם רב בכפרים המרוחקים של האיזור וסביבתו. לפי אישור שניתן על־ידי המפקדים וולודיה קבילקין וטימצ׳וק, תקפו יחידות אלו את שומרי הגטו בעיירה; הם הרגו את שומריו גם פרצו שעריו וחתכו בכמה מקומות גדרותיו ובכך, עודדו את בריחת היהודים לתוך היער. מקצתם הגיעו והיו פארטיזנים; רבים יותר ברחו לכיוון ביצות ניביירי ודומוסלוביה ונימנו עם המחנות המשפחתיים בתחומי האיזור

---

[9] ראה סיפור קורותיו: בין פארטיזנים לוחמים בספר להלן.

שבשליטת הפארטיזנים. ככל שאזכור, באו מהם גם לבסיס שבלסניקי — בסיסו הזמני של „גדוד הנוקם" לאחר מכן.

הפעולה בפארינובה[10]

בראשית אפריל 1943 ניתנה פקודה לכיתה במחלקתנו בת שמונה לוחמים — בראשותו של ב. א. לבצע פעולות־חבלה, תוך מיקוש פסי הרכבת ולפוצץ רכבת מלאה צבא ואספקה בדרכה לחזית — סמוך לפארינובה (תחנת־צומת חשובה, בה מצטלבים כמה קווי־רכבת חשובים ביותר). שישה בחורים היינו ובנוסף לנו, 2 בנות. ככל שזכרוני אינו מטעה אותי, שם הבנות היו ראשקה (שם משפחתה אינו זכור לי) וש. ט. אחותו של ב. א. כאמור. הגברים — פרט לי עצמי וב. א. — היו מיכאל קאצוביץ', קופל שולמאן ושניים נוספים שמיהותם אינה זכורה לי כיום. הכל היה בהתאם לתיכנון המוקדם. בשעת ליל מאוחרת יצאנו מהבסיס והחילונו להתקדם בכיוון לנקודת המבצע. אולם בשל תקלה בלתי־צפויה מראש — בגין אי דיוק במיפוי השטח וציון בלתי־נכון של „הנקודה" — הגענו לפארינובה רק בשעה חמש בבוקר. (שעה מאוחרת מאוד למיקוש המסילה בתנאי הלוחמה שלנו). הסיכון בשעה זו היה גדול ביותר; כל רגע יכולנו להתגלות על־ידי הגרמנים. (חיילים סדירים בעזרת שוטרי־עזר מקומיים שמרו על הפסים לארכה של המסילה באותו איזור). פסי הרכבת היו מוקפים בתייל מחושמל וכל נגיעה בו, אף קלה ביותר היתה גורמת לצלצולים בלתי־פוסקים מהדהדים במרחקים, אשר הזעיקו כל תחנות המשמר.

סוף־סוף הגענו תוך זהירות מרובה לאותו גדר מצלצלת אך לא מן הצד בו קרובים היינו ליעד־פעולתנו. בעטיה של אותה טעות מצערת במיפוי כנ"ל, פנינו שמאלה במקום שצריך היה לפנות ימינה. נתקלנו משום כך מהר מדי עם השומרים בסוכת המשמר, אשר פתחו עלינו באש שוצפת־שוטפת. אף־על־פי־כן גמרנו אומר לבצע הפעולה ולא לדחותה עוד. השיבונו באש אוטומאטית חזקה, השלכנו כמה רימונים לסוכה והשתקנו היורים מתוכה. עתה פנינו לכיוון הנכון וחיש מהר הגענו ל„נקודה". לא ידעתי איך וכיצד; באורח פלא עלה בידו של חברנו ב. א. למקש את המסילה בלי מאמץ־יתר כלשהו. הוא הקדים להגיע למקום וברוב תושיה הבחין במקום חיבור הפסים — שם כמעט לא צריך היה לחפור. הוא הניח חמרי הנפץ ומיד לחש לנו שנסתלק מהמקום ונתארגן לנסיגה. החילונו מיד לחזור על עקבותינו בריצה; נתברר לנו שאין טעם לארגן בנסיבות אלה תצפית כדי שאנשיה

---

[10] תחנת־צומת בקווי הרכבת ווילנא־ריגה־לנינגראד (דרך מולודצנו, קרולבשצינה, פולוצק, דווינסק לעבר הגבול הלאטבי והלאה וגם ללנינגראד) — מצד אחד, מינסק־סמולנסק והלאה (למוסקבה) מצד שני.

ידווחו על תוצאות הפעולה. עמדנו בפני ההכרח לסגת מבלי להשאיר עקבות כלשהן. לאורך קוו המסילה פתחו כל תחנות המשמר במטר אש בלתי פוסק. והנה הגיעה גם תגבורת לשומרים, כיתות יורים וכלבי־גישוש והמירדף אחרינו — בכל עוזו; ויתרנו על חפצנו להשיב אש, מחשש פן נתגלה. נצרנו אש לאפשרות בה ניתקל עם הרודפים.

— — פתע פתאום נרעד הכל סביבנו והוטחנו ארצה; קול נפץ אד־ר ביותר רעם והידהד במרחבים הרחוקים סביב. אבק עמום עלה באוויר. השמים הוארו ואדמו מאש. הדי זעקות וקריאות לעזרה (פצועים כנראה) הגיעו מרחוק אלינו. קול פקודות נשמעות מתוך מבוכה. חירופים וגידופים תוך קולות נפץ נמשכים והולכים של כדורים ופצצות המתפוצצים בקרונות הרכבת הבוערים. המירדף אחרינו פסק בתוך המבוכה הגדולה אך אנו לא הפסקנו ריצתנו. טרם היינו רחוקים במידה מספקת ממקום המעשה. יכולנו איפוא להבחין בנעשה. הסתבר לנו, כי פעולתנו בוצעה בהצלחה ללא אבידות בנפש ובציוד. אחת מהבנות שהיו עימנו — אותה ראשקה הנזכרת לעיל — נפצעה קל, חבשנו פצעיה ועל כפינו נשאנו אותה מרחק מאתיים עד שלוש־מאות מטר עד הגיענו ליער עבות. ביער ציפינו עד שובם של כל אנשי הכיתה. התפקדנו ונוכחנו לדעת, כי איש לא נעדר מקרבנו. בלב עולז יצאנו בדרכנו לשוב לבסיס.

ראשקה רזניק לבית קופלוביץ׳

הפארטיזנים בחזיתות ביאלורוסיה [11]
(פרק־שוליים)

חדשיה האחרונים של שנת 1942 ושנת 1943 כולה, עמדו בסימן התגברות מתמדת והסתעפות בלתי־פוסקת של פעילות התנועה הפארטיזנית בכל חזיתות המלחמה של ברית המועצות ובמיוחד, לאורכה ולרוחבה של רוסיה הלבנה, שטחי מדינת ליטא וחלקי הספר הצפון־מזרחי של פולין בעבר. בתחום הצר והמצומצם יותר — עליו נסוב סיפורו של הפארטיזן אליעזר שוד — פעלו באותם ימים כמה וכמה יחידות פארטיזניות בתקן חטיבות וגדודים פלוגות ומחלקות וכיתות, אשר נתארגנו וביצעו מעשי חבלה ומבצעי הטרדה מאחורי הקווים של החזית הגרמנית. כמו־כן הוגשמו מבצעים ועלילות — פרי יוזמות, תיכנון וכשרון־מעשה אסטראטגי ואופראטיבי — על־ידי כמה גדודים או חטיבות במשותף. ואלו הן היחידות שפעלו אז בתחום המצומצם בעורף הגרמנים (בחלקי הספר הצפון־מזרחי של פולין לשעבר ובקטעי חזית ביאלורוסיה המערבית) — מערבה ומזרחה למינסק הן מצד פולוצק־בוריסוב והן מצד ברנוביץ׳־סטולבצי־ניגורליה; החטיבה „שטור־מובאיה" המסתערת; „גדוד הנוקם" „פולק נאראדניי מסטיטיעל", גדודי „הלוחם" ו„מלחמת המולדת הסובייטית" וכמו־כן חלקים מהחטיבה על־שם מיכאיל קאלינין, אשר הוכפלה לבריגאדה בתקן קרבי וקלטה לתוכה את שתי הפורמאציות האחרונות והועברה לפיקודם של האלוף (קולונל) לתין ושני סגניו רס"ן קוראבקוב ורס"ן זאכארוב (מאיורים). בתקופה מאוחרת יותר פעלו באיזור זה גם חלקים מהבריגאדה על־שם אוטקין. בצד המערבי של החזית הביאלורוסית ובתוך יערות ליפיטשאני, נאליבוקי ודומיהם — הווה אומר, בתחומי לידא, באראנוביץ׳־סלונים ואזורי נסביז׳־סטולבצי־נייגורליה — בואכה מינסק, פעלו גדודים וחטיבות שונים ובתוכם יחידות פארטיזניות יהודיות והנודע ביניהם, גדוד פארטיזנים יהודים בפיקודו של טוביה ביילסקי ואחיו. הוא התרכז ברובו ביערות נאליבוקי — בסיסו הקבוע ממנו הגיח להתקפות בעורף הגרמנים. בתקופות מתקופות שונות הטרידו כל אותם חטיבות וגדודים במערב ובמזרח את הגרמנים בהכבידם על תנועותיהם החופשיות על־ידי פשיטות, מארבים, פעולות־חבלה ופיצוצים. בחדשי קיץ 1942 (ויותר מזה 1943) הם הבקיעו את קווי החזית והחזיקו — בגשרי נהרות הנימאן והברזינה ויובליהם, בהגיעם עד סמולנסק והלאה — מה שגרם כמובן לפעולות מצוד ומצור על הפארטיזנים לאורך כל החזית ואגפיה במזרח ובמערב. כלומר — הגרמנים היו נאלצים להעביר פורמאציות לוחמות מהקו הראשון למלחמה, בפארטיזנים. יש להבין איפוא, כי כל אותם יוזמות ומבצעים על־ידי כל החטיבות במשותף, הטרידו את האוייב באופן רציני ביותר. הם הסבו לו אבידות ניכרות ושיבשו בהרבה תכניותיו למשך זמן רב. הם הכבידו על התקדמותו בגיזרות השונות ויותר מזה בשעת נסיגתו.

כך בוצעה בינואר 1943 הפשיטה הגדולה והמוצלחת בשדה התעופה הצבאי אשר בעיר לידא. מבצע זה הוצא לפועל על־ידי היחידות שפורטו לעיל — בהשתתפות

---

[11] הערות־הסבר במאמר מוסגר להארת הרקע הכללי של האירועים המתוארים על־ידי המספר וסיפוריהם של פארטיזנים אחרים להלן. וזה — למען דור הבנים שגדלו לפליטי קריביץ׳ ולפארטיזנים שלה, ועתה הם בישראל ובתפוצות.

ה ע ו ר ך

חלקים ניכרים מהחטיבה על־שם קאלינין.[12] שדה התעופה חובל ונהרס; על כל פנים לא יכול היה להיות שמיש משך שבועות רבים — דבר ששיבש תכניות האויב. המסלולים נותצו ושובשו; המיתקנים והמוסכים חובלו. כמה אווירונים שחנו בשדה פוצצו ללא תקנה. אבידות הגרמנים היו גדולות יחסית; — כמה וכמה הרוגים ופצועים וגם שבויים אחדים. ביניהם קצינים בכירים אשר הוטסו למוסקבה.

כשבועיים בערך לפני הפשיטה בש. ת. לידא (סוף דצמבר 1942 או ראשית ינואר 1943) נתרחשה ובאה התקפת פארטיזנים ופשיטה בעיירה „אוסטאשיצקי גורודוק"[13] בכביש הראשי מווילנא למינסק־סמולנסק, כ־40 קילומטר מהבירה הביאלורוסית. בעיירה זו וסמוך לה הצטלבו דרכים רבות. היא היתה איפוא צומת חשוב בעיתות שלום, מכל שכן בעת מלחמה. הגרמנים שקדו הרבה על ביצורה ואף החזיקו בה־חיל־מצב ניכר. אף־על־פי־כן היתה התקפה זו בחינת הפתעה גמורה לאוייב ובכך, התגלם סוד הצלחתה. כך ובדרך זו נתחוללה גם בסוף פברואר או ראשית מארס 1943 התקפה נוספת על הגרמנים מצד הפארטיזנים. הפעם היתה זו התקלות רצינית עם כוחות גרמנים עדיפים בדרך איליה קרסנו.[14] בכפר ריתבקה — מקום בו הקפידו הגרמנים לשמור על בית־החרושת לספירט, קיימו והחזיקו גם בית־חרשת לקארטופאז'. יום יום הוציאו ממנו התוצרת המוגמרה. פשיטה זו שמה קץ לבתי החרושת. בית־החרושת לספירט פוצץ ונישא בעשן ואש וכמו־כן הרסו הבלני הפארטיזנים את בית־החרושת לקארטופאז'. גם בפשיטה זו סבלו הגרמנים אבדות ניכרות ביותר.

בימים האחרונים ביולי 1943, ניזומו ותוכננו כל ההכנות והמהלכים לקראת הפשיטה הגדולה בעיירה פלשצניץ — אחת מעיירות הספר של מינסק; ואמנם במחצית אוגוסט יצאה התכנית מהכוח אל הפועל. העיירה הוקפה מכל עבריה על־ידי יחידות פארטיזנים לוחמים מחטיבות וגדודים, אשר פעלו באיזור ובתחומיו. יחידות נוספות נכנסו לתוך העיירה ושהו בה שעות רבות — בהחרימם ציוד רפואי משוכח, אספקה צבאית ומזון וגם נשק וכלי מלחמה ורכב. לגרמנים נגרמו אבידות בכוח־אדם בציוד ובנשק ובעיקר, הסבה להם הפשיטה שיבוש מהלכים ועיכוב מבצעים לשבועות מספר. עם כל זאת מסתבר גם, כי ארעו גם פשיטות, פעולות־מארב או מעשי־חבלה שונים, אשר לא תמיד השיגו יעדם ואף נכשלו במידה זו או אחרת משום מה. על תקריות אלו ואחרות, יספר להלן גם אליעזר שוד. כל סטייתנו מגוף הסיפור, כדי לתאר כל אותם מבצעים אשר נימנו לעיל, לא באה אלא לשם הצגת הרקע הכללי של ההתרחשויות והקורות בשנות האופל והדמים. לשם הדגש כי לא היה זה מן הדברים הפשוטים והקלים כלל ועיקר.

---

12 פרטים מלאים ניתן למצוא ברשומות ומסמכים ב„יד ושם" על־סמך עדויות וסיפורי פארטיזנים; — בספרו של מ. קגנוביץ' „מלחמת הפארטיזנים היהודים ביערות ביאלורוסיה"; — עדותו של דוד רובין ב„יד ושם"; ב„ספר איליה": — עדויות „המאבק לחיים" מאת שרגא סולומיאנסקי; „סיפור נדודים והדמעות" — דוד רובין; — סיפורי פארטיזנים ביערות נארוץ' ועוד.

13 עיירה זו היא עיירת־מכורתו של זקן עיתונאי ישראל וחבר מערכת „דבר" במשך שנים רבות — מר דוד זכאי. המספר עליה ועל קריביץ' בזכרונותיו המתפרסמים בספר דלעיל.

14 בעדותו של דוד רובין ב„יד ושם" מתוארים פרטי הפשיטות וכמו־כן בספר איליה כנ"ל.

תקרית עצובה בלב היער

היה זה דומני באחד מימי סוף אפריל או ראשית מאי 1943, בשעות בין השמשות. שטח חנייתה של מחלקתנו ועמדות המשמר התפוסות על ידה, נתפרסו במפוזר בלב יער עבות — לא הרחק מכביש פלשצניץ — מינסק. חיילינו הפנויים מתפקידים באותה שעה, ישבו באהליהם או בתוך מחפרותיהם (בקתות העפר) ונחו מעמל יומם. השומרים ישבו בעמדות והיו ערניים בתצפית, לכל שיבוא. שקט ודממה שררו ביער. איש לא העלה בדעתו ואף לא שיער, כי משהו מפתיע ומחריד עלול להתארע תוך שעה קלה ואשר יכול היה להסתיים באסון גדול מאוד.

עד היום אין בידי להסביר את אשר קרה, כיצד ואיך; אך זאת בלבד אני יודע; הוחרדנו לפתע פתאום ממטח יריות וקריאות לעזרה. חשנו מיד בכיוון ממנו באו הקול הקורא והדי היריות ומעשה שהיה כך היה; שלשה או ארבעה גרמנים מחופשים כפארטיזנים ודוברי רוסית, (אחד כנראה או שניים מהם היו גרורים מקומיים), התקרבו לעמדה הקידמית ביותר והפתיעו את חברנו משה קוכארצ׳יקוב (הלודז׳אי כנ״ל) — איש התצפית על משמרתו שם, באותה שעה. תוך מאבק קצר הוכרע על ידם עקב פציעה; ובעודו שותת דם וזועק לעזרה, הצליחו לסחבו עימהם. אנשי התצפית בכל שאר העמדות, הבחינו בכך אלא לאחר רגעים מספר ופתחו באש. האזעקה ניתנה במאוחר. נערכנו מיד לפעולות ונתארגן מירדף רצוף ונמרץ אחרי החוטפים. אולם אופל הליל המתעבה והולך היה בעוכרינו. החוטפים עם קרבנם נעלמו מבלי השאיר עקבות כלשהן.

לאחר שבועות מספר בלבד נודעה לנו — בעזרת קשרים ואנשי הכפרים בסביבה — האמת המרה על סופו האיום של חברנו משה. חוטפיו גררוהו אל מפקדת האיזור של מטה הגרמנים. הוא הועמד כמובן לחקירה מיידית, אשר התנהלה באמצעים האכזריים ביותר, תוך מכות, הצלפות בפרגולים ועינויים אחרים. הם דרשו כי ימסור להם מידע על תנועות הפארטיזנים, דרכי הקשר והבסיסים, כמות הנשק וכיוצא באלה. אולם הוא נשא כל אלה בגבורה, עמד בעינוייו והמשיך בשתיקתו העקבית ולא הוציא הגה מפיו על כל אלה. חוקריו צמאי הדם המשיכו לענותו בחמת אוכלי־אדם; קיצצו אבריו, ניקרו עיניו בברזל מלובן באש... אבל הוא לא נכנע ולא נשבר — כך תוך ייסורים יצאה נשמתו ואזלו טיפות דמו הטהור בגבורה. התהלכנו ונאלמנו דמומים. בלב יער עמדנו, לא ערוכים במיסדר אלא כל יהודי לנפשו, בבדידותו; שפתינו לחשו — כבוד לזכרו! — לבבותינו וכל מאוויינו חדורי שנאה לקאניבאלים תבעו בכל פה; נקמה! ברם, המשכנו לעסוק בתפקידנו השיגרתיים יום יום, מצפים כי תגיע השעה, שעת נקם ושילם...

שוב עברו מספר שבועות והוטלה המשימה על עשרים בחורים מגדודנו (שמונה בחורים מקריביץ׳ וגם אני בתוכם) לבצע, פעולת מארב ולהכין מלכודת

ליחידה גרמנית בתקן של מחלקה, אשר הגיעה לכפר ד. בקירבת בוגומיל (אינני זוכר אם היה זה כפר דוברובקה), כדי להחרים מהאיכרים תפוחי־אדמה ותבואה ואף לגבות דמי־עונשין (קונטריבוציות). הדבר היה לרצון לנו וקיבלנוהו בשמחה רבה. הן בדיעבד נשקפה לנו האפשרות להכות באוייב, להרבות חלליו ואף לגמול לו קציר בשורותיו בנקמתנו על מותו האיום של חברנו משה ק. ה׳ ינקום דמו.

ברם, לצערנו אירעו הדברים אחרת מכפי ששיערנו ופעולת המארב לא באה אל תכליתה ולא השיגה יעדה. בטרם הגענו למקום המיועד על־ידי סיירינו או מיד לבואנו, עמדו כבר הגרמנים על נוכחותנו ונערכו לקרב. אש־שטנים ותופת למן אש־רובים ועד ליריות מקלעים כבדים — ניתכה עלינו מכל העברים ורק נס הוא שאיש מתוכנו לא נפגע. כה חזקה ושוטפת היתה עד כי לא יכולנו לעמוד בפניה; נאלצנו לסגת (בהתאם לפקודה) בכל המהירות ולשוב בכל ההקדם לבסיסנו. משימתנו נכשלה איפוא אך התנחמנו בעובדה שלא היו לנו אבדות בנפש.

מבוכה שסופה חישלון

עם שובנו לבסיס, לא נסתיימו בכך עלילותינו באותו יום; הגענו אל המקום באחת משעות אחרי הצהרים; השמש החלה בדרכה לערוב אולם טרם נראו צללי בין־ערביים ורב היה עוד האור. כדרכם של חוזרים מפעולה, ישבנו להחליף כוח, לנוח מדרכנו ולאכול ארוחתנו. איש איש נשא עימו הרגשת אכזבה והביעה, אם תוך הרהורים בינו לבין עצמו ואם על־ידי לחש באזני חברו. אף־על־פי־כן, שמנו אל ליבנו כי שומה עלינו להצטייד באורך־רוח ולצפות לפעולה שתבוא ובינתיים, יש לחזור אל חובותיו של סדר היום הקבוע והרגיל. יש לטפל בניקוי הנשק, לצאת למשמרות ולעסוק בעבודות הרגילות כמידי יום ויום. העומדים במשמרות יצאו לעמדותיהם או החלו בהכנותיהם לכך. אף אני לבשתי מעילי הארוך, לקחתי רובי והכדורים ואצתי אל משמרתי. כל השאר ניצלו זמנם הפנוי והלכו ליהנות ממרחץ חם, אותו הכינו עובדי המטה לקראת שובנו, ואשר מאוד דרוש היה לכולנו בתנאים הנתונים של החיים ביער. לכך השתוקקתי כמובן גם אני, אך החובה בתפקיד קדמה להנאה. עמדתי איפוא במשך השעות שנועדו לי על משמרתי, בתוך העמדה — במרחק חמש־מאות, שש־מאות מטר מהמטה עד שהוחלפתי על־ידי החברה ט. ש. אף היא פארטיזנית מקריביץ׳ והצעה בפיה; יכול אני עוד ליהנות ממרחץ מהביל ומנוחה, עד שובי למשמרת ואל לי להחמיץ זאת. אני מצ׳די הודיתי לה על תשומת הלב והוספתי כי חובה על כולנו להישאר ערים ודרוכים לכל רחש, לפקוח עין על כל ניד וזיע והלכתי למטה, שם שתיתי אף אכלתי משהו בחטיפין ופניתי כמובן לבית המרחץ.

בעיצומה של רחיצה הייתי; עד מה וכמה נהניתי לשטוף ולהדיח ממני כל

שדבק בגופי, משך שבועות רבים בתנאי היער. הופתעתי איפוא ביותר כאשר הוחרדתי מהנאתי על־ידי שלש יריות רובה וכתשובה להן ניתכו מיד מטחים בלתי־פוסקים של אש שוטפת מתת־מקלעים ומקלעים. יחד עם אלה קלטו אזני הדי קולות ושעטות רגליים מרובות במרוצה. אולם לרגע בלבד ארכה פתיעתי; חשתי להתנגב מיד ולבשתי מהר כותנתי ומכנסי; תפסתי בידי האחת את הרובה והמעיל בידי השניה ורצתי אל העמדה, כדי לעמוד לצידה של ט. ש. חברתי למשמרת. תוך כדי ריצה השלמתי לבושי ואבזמתי נעלי; מה שניגלה לעיני בדרך מרוצתי לעמדה, ניתן להגדיר כמבוכה גדלה והולכת. יריות בודדות ושוטפות ניתכו לסירוגין מכל העברים; פארטיזנים פנויים מתפקידם התרוצצו בבריחתם ולא ידעו מאין ולאן. איכרי הכפרים באיזור אשר היו בעבודתם וקצרו שחת בקצה היער, נטשו מלאכתם וברחו נבוכים ונפחדים, מבלי לדעת למה — ובינתיים הגיעו אל המטה פארטיזנים מגדודים אחרים בחטיבתנו, כדי לתגבר את כוחנו. הללו חשבו כי נתונים אנו בהתקפת־פתע מצד האויב. הם רצו אל המטה וירו בדרכם מטחי אש באוויר. כמו כן הבזיקו ברקטות כדי להודיע על תגבורת נוספת. איש לא ידע את הנעשה; איש לא ידע מה פשר הבהלה הזו ולמה...

מה הסתבר איפוא בהגיעי לעמדה? — אותה ט. ש. נפחדת במקצת מכל הבלבול המביך, שלטה יפה בעצמה. בפשטות סיפרה כי בעמדה על משמרתה מסווה עצמה קמעא מאחורי אילן, הבחינה מרחוק באור הדימדומים בכמה וכמה צללים אשר נעו לאיטם בעקיפין, בכיוון למטה מחלקתנו. לא היה לה כל ספק שאלה אנשים לא משלנו — לא פארטיזנים וחייבת היא להודיע על כך, להתריע ולהזהיר, כי המחנה יישאר בעירנות וכוננות מירבית. זו היתה הסיבה לשלוש יריות הרובה וכמובן לא ציפתה, למבוכה כזו שתבוא בעקבותיהן. על צד האמת לא נראו לי בראשונה דבריה סבירים ומתקבלים על הדעת משום מה. פשוט לא האמנתי בכל המסופר; אפילו סבור הייתי כי התנמנמה קצת מרוב עייפותה ונתעוררה כמו מחלום־בלהות. היריות ששלחה לא באו אלא לכסות על מבוכתה ואי־בטחונה, חשבתי. אולם זכר התקרית העצובה בה נחטף חברנו משה ק. וטעם האכזבה מאי־הצלחתה של פעולת היום, החזירוני אל שיקול הדעת. החילותי להרהר שמא אין זה מחזה־תעתועים כלל וכלל ואולי גם יש משהו, בכל אותה מבוכה מסביב.

רבות להרהר לא נשאר לי; לא נתארך הזמן והתברר כי היו אמנם „דברים בגו" וכי צדקה ט. ש. בחששותיה. עמדות המשמר הודיעו לפתע על כיתת גרמנים חמושים המונה כשנים־עשר עד חמישה־עשר איש, שהולכים וקרבים בסדר צבאי אל קווי עמדותינו סביב המטה. בעוד מספר דקות ראינו אותם באופן ברור ביותר, כשהם נעים לקראתנו. לכל אחד מהם רובה או תת־מקלע ולנשק האישי

שבידם קשורה היתה פיסת בד אדום. בקיצור; — מה אספר לכם? המהומה מסביב לא נפסקה כלל ו„הילולת" היריות גברה עוד יותר; הריצה המבוהלת לכל הכיוונים טרם נסתיימה. אך למירב הפלא — לא נראו הגרמנים הצועדים וקרבים אלינו, מוטרדים כלל וכלל. נישקם לא פלט אפילו יריה אחת בודדת. הם המשיכו להתקרב לקראתנו וכלי נישקם אל הקרקע. פתאום השתטחו כולם ארצה והניחו נישקם במהופך. אחדים מהם קראו והכריזו בקול רם ברוסית (כפי הנראה אוקראינים או ביאלורוסים) כי רוצים הם לראות את מפקדנו. אין עוד ברצונם להלחם נגדנו. ועתה באו אלינו מרצונם הטוב ומתוך הכרעה אישית להסגיר עצמם בידנו ושכם אחד עם כל הפארטיזנים — להילחם נגד צבא הפולשים הכובש ארצות לא לו ואשר מכאן ואילך — הוא גם אויבם.

כך שקטה איפוא המהומה בהדרגה ותמה סוף־סוף „חגיגת" היריות; מטה מחלקתנו התקשר מיד ישירות עם המג"ד והוא עצמו פנה אל המח"ט. לא עבר זמן רב וכבר הופיעו אצלנו המח"ט וקצין המטה שלו ביחד עם המג"ד שלנו, לתהות על הנעשה ולתת הוראותיהם. לאחר התייעצות קצרה הוטל על חמישה לוחמים ממחלקתנו — ארבעה יהודים ואני בתוכם (לא אזכור עוד מי היו שלשת האחרים) ואחד רוסי — לשאת ולתת עימהם על פרטי ההסגרה, לסיימה במהירות ולהעבירם מיד אל מטה החטיבה. בטרם קרבנו אליהם במקום שכבם, הורינו להם להרחיק נישקם עד שלא יהא בהישג ידם תוך תנוחתם. עברנו, אספנו את ניישקם האישי והחזקנו בו. שוב הקשבנו לרצונם ולמשאלותיהם, כדי לדווח עליהם בכתב. אמרנו להם, כי על כל מה שהם מבקשים מוסמך להחליט אך ורק מטה החטיבה וכי ניתנו לנו כבר הוראות להביאם מיד לשם. עשינו איפוא כמצווה עלינו; הבאנו אותם אל הכפר בו שכן מטה החטיבה. (צר לי ששמו אינו זכור לי). שם ציפו לנו כל קציני המטה ומיד הוחל לחקור כל אחד מהם במדוקדק. תוך כדי השאלות והתשובות, הכינו עבורם איכרי הכפר (בהתאם לפקודה שניתנה להם) לחם, ביצים ומים רותחים, כדי לתת להם לאכול. שבויינו עמדו בעקשנות על בקשתם וטענו, כי נגדנו — לא ילחמו עוד. משהו „נשבר להם" בתוך־תוכם והביאם להכרה שאין זו מלחמתם! הם השתכנעו כי מאבקנו — מאבקם; אם יהא בידם נשק יופנה מעתה ואילך נגד הגרמנים הפולשים וגרוריהם. בתום חקירתם במטה ולאחר רישום מפורט בדו"ח, הועברו אל הכפר וואלוקי — מקום המטה הכללי של כל חטיבות הפארטיזנים באזורנו — לשם קביעה סופית מה ייעשה בהם. הם הוכרזו כשבויי־מלחמה וגם שם נמשכו חקירות, ניכוחים ועימותים איסוף ידיעות עליהם ובדיקתן. צבירת מידע סודי מפיהם על כל אשר ידעו אודות תנועות הצבא הגרמני — עד ליחידותיו הקטנות ביותר. לאחר מכן פיזרו אותם בין החטיבות השונות, כדי להמשיך ולתהות על כוונותיהם ומהלכיהם ועל מנת למנוע הפתעות כלשהן מצידם. כאשר התברר הכל והוכח אמנם שתוכם כברם, החלו לאחר זמן לשתפם במשימות

פארטיזניות; במעשי־חבלה פעולות־מארב „ותפיסת לשונות״ — לשם השגת מידע נוסף.

לוחמה תוך מצוד ומצור

ככל שגדלה והתפשטה התנועה הפארטיזנית, הקיפו פעולותיה יותר ויותר שטחים בעורף האוייב וגרוריו. צבא הנאצים האדיר התקרב בהסתערותו לעבר מוסקבה והקיף כמו־כן את לנינגראד במצור ברזל ושיריון; הוא סגר עליה מעברים תוך הידוק עניבת החנק של רעב ומחסור ואף עמד כבר בשיטח־ קאוקז, בפתח דהירתו אל חופי הים הכספי. אותו „צבא הונים״ חדש לא פסק גם מדהירתו אל ערי הוולגה כדי לחצותה ולהגיע אל מעבר להרי אורל — על מנת להתאחד עם זרועו השלוחה אל הים הכספי; יחד להגיע אל הצפון והדרום בעת ובעונה אחת ולבתר — ביתור שלם וסופי את ברית המועצות לאורכה ולרוחבה — תוך הידוק המצור על מוסקבה ולכובשה.

לכאורה נראה היה, כי אין הצבא האדום נוקט כלל יוזמה כלשהי בכל החזיתות האלה — פרט לתקריות והתנגשויות משוללי חשיבות והוצאת כמה טאנקים גרמניים מכלל פעולה. על כל פנים כך אפשר היה ללמוד, מההודעות השיגרתיות בראדיו הסובייטי. (ברור וודאי מעל לכל ספק, כי היתה זו התרשמות כוזבת וראייה מוטעית; הן גייסות הצבא האדום ופיקודו העליון, יזמו ותכננו הכל בשיטתיות קפדנית למתקפה הכוללת והאדירה שהפכה הקערה על פיה). לעומת זאת רחש העורף הפארטיזני הרחוק (ולא בלי השראת אותו פיקוד עליון והשלטון המרכזי במוסקבה) מרוב מעש ופעילות מתמדת. יחידות וגדודים, חטיבות ומערכים חדשים של פארטיזנים אשר הוקמו ברציפות, לא פסקו מלהטריד אותו צבא כביר־כוח, להרבות אבידותיו ולשבש תוכניותיו וגם לעכבו במידת האפשר מדהירותיו אל יעדיו — דווקא בעורף הרחב המשתרע במרחקים של 600 עד 1800 קילומטרים מהחזיתות — יחסית לגיזרות הקרב השונות. מעשי־חבלה בקנה מידה גדל והולך, מיקוש רכבות המהלכות ומובילות תיגבורת צבא, נשק ושריונים תחמושת ואספקה לחזיתות והורדתן מהמסילה באופן מפתיע ובצמתות אשר לא ציפו לכך; — הפכו כמעט למעשים של יום יום ולילה־לילה. אף התנגשויות חזיתיות עם כוחות גרמניים זעירים וגדולים יותר יחסית, לא היו בבחינת מעשה נדיר. יתר על כן; הן היו שכיחות למדי. באחת; — התנועה הפארטיזנית כולה יצאה למרחב והוכיחה עצמה כגורם יציב ובר־כוח.

הכוח הגרמני האדיר שזרם אל הוולגה, כותר סופית על־ידי הצבא האדום בחומת־פלדה ושיריון בסטאלינגראד (וולגוגראד כיום) ב־19 לנובמבר 1942. שקיעתו של כוח עצום זה בערבות השלג, הביאה לכניעת הגייסות בראשותו של הגנראל פאולוס. עובדה זו היתה כמזור לעצמות וכשמן למדורה, עבורנו הפארטי־

זנים ביערות האיזור, בו פעלנו. (משמע שגם לפארטיזנים בכל איזורי פעולתם).
בירחי אותו סתיו וגם בחודשי חורף 1943 הרגשנו אנחנו לראשונה, משב־רוח אביב מרעננת — אות כי בוקעים כבר ניצנוצי אורה מבעד לאופל קודר ובשורה — לראשית מיפנה אל ניצחון כוחות האור על כוחות השחור. מה יכול היה להיות טוב מזה ומעודד יותר עבורנו „אנשי־היער" הלוחמים ממארב? הן נתוקים היינו בדרך כלל ללא תנאי תיקשורת וללא עיתונים — פרט לעילון החטיבה שהופיע לפרקים ולא בסדירות. לא ידענו לאמיתו של דבר מאומה מהנעשה ומתרחש הרחק יותר מאיזורנו ובחזיתות לא כל שכן. כל ידיעותינו שאבנו ממקלט ראדיו אחד ויחיד במטה החטיבה; הן הועברו לרוב על־ידי שליחים מיוחדים או קשרים נודדים בין היחידות; לפעמים בתידרוכים מחלקתיים או גדודיים מפי ה„פוליטרוקים" של הגדוד והחטיבה. והנה כונסה החטיבה לראשונה, לא מפאת צורך שיגרתי אלא לשם ציון מאורע כביר בחזית. אכן, הוחם הלב והצינה המקפיאה ומאדישה מבפנים, נמוגה במקצת. אך ארוכה עוד הדרך... ולא משום כך בלבד לא שהתה הרבה השימחה במעוננו; כלום יכולנו אנו, יחידים מיותמים אכולי השכול לשמוח ולשאת עינינו ל„מחר" טוב יותר מבלי שתתרוצצנה מיד לפנינו השאלות: — היכן וכיצד, עם מי ולשם מה? היש לנו בית? — האם נוכל ונעצור כוח? הן ענף שנגדע מגזעו ומשרשיו הננו וכלום לא ייבש? שמחת־אמת שמחו רוסים וביאלורוסים. כבר אז העיב על קורטוב שמחתנו ענן כבד...

אף־על־פי־כן יש להמשיך בדרך הארוכה, אף כי טרם הגענו ל„כל חמירא" — (כדבר האימרה העממית „רחוק עוד לכל חמירא") לחג חירותנו, בו מסתמל דבר היותנו לעם ביציאת מצרים — והמכוון הוא, כי רחוקים אנו מאביב של שלום וחירות, מגמר המלחמה. כל כך כמהה נפשנו להגיע לכך ולראות במפלתו הגדולה של גדול משנאינו ובחורבנו, אף כי ידענו שלא תהא בכך תמורה לכל אשר בא עלינו מידו. הנה כי כן, המשכנו במעשינו ופעלנו. הוספנו ויצאנו לפעולות סדירות ובלתי־סדירות, פעמים משמחות ביותר ופעמים מאכזבות — משום חוסר הצלחתן ואי השגת תכליתן. מפעם לפעם ניקרה לפנינו יהודי שנדד בדרכים־לא־דרכים בין יערות וחיפש דרך להצטרף אלינו. גם הוא פליט מעיירה כלשהי בתחום פולין לשעבר או מעבר לגבול הישן, מעיירה סובייטית לפני המלחמה ושמחנו עליו, כי נוספה עוד יד נוקמת. יש ובין היתר פגשנו גם בבני סביבתנו הקרובה, בפליטי עיירות סמוכות לעיירתנו קריביץ' ועל שמחתנו להצלת עוד נפש נוספה הדאבה — זכר לחורבן הגדול שאכל והישם את בתינו והכרית יקירינו. בעל כורחנו שרויים היינו שוב בארץ־תוגה ועיצבון...

מירקם התקוות ומירב הערגות שנתעוררו עם מפלת הגרמנים בסטאלינגראד ולאחריה, היו בבחינת רמז גרידא לעתיד וורוד יותר, אשר ניתן להשיגו תוך

מאמצים מרובים וקרבנות. עד מהרה הוכח אמנם לכל, כי הכוח האדיר של צבא הגרמנים טרם נשבר; עדיין היו להם מאגרים של כוח־צבאי בלתי־נידלה כמעט ברוב ארצות אירופה שהיו בשלטונם. יתר על כן; בעודם מלקקים פצעיהם מהתבוסה הגדולה והמחפירה פקד היטלר על תיכנון מיתקפת־נגד כוללת. ואמנם המטה הכללי של ה„רייכסווהר" נקט בהתאם יוזמות, ביסודיות „ייקית"; רעיון על נסיגה כללית והתקפלות לא עלה כלל בדעתם של ראשי המטה. כתנאי ראשון ועיקרי להצלת מיתקפה זו, התייצב בפניהם היעד של חיסול הכוח הפארטיזני בכל מקום. כל עוד קיימים הפארטיזנים אין סיכויים להצלחה. בכל שעת רצון מלפני המטה הכללי של הצבא האדום, עלולים לוחמים אלה לנתק את כוחות הגרמנים בחזיתות מבסיסיהם בעורף — להטריד ולהקשות ביותר את נתיבי האספקה לכוחות המתקד־מים אל יעדיהם. לתכלית זו, הביאו הגרמנים כוח־אדם וציוד מכל המקורות שהיו ברשותם ואפילו מחזיתותיהם המרכזיות. בכוח זה, כוח־אדם רב ומשובח, חמוש במיטב הנשק ומלווה טנקים ורכב־משוריין, פרץ צבא האויב אל היערות — לאורכו של כל העורף במקומות שונים ובזמנים שונים ובנסיונות בלתי־פוסקים לגשש אחר חוליה חלשה יותר — דרכה ניתן לפרוץ אל מרכזי ההנהגה של חילות הפארטיזנים. אל היערות בהם פעלו חטיבותינו פרצו הגרמנים ועוזריהם „הוולא־סובצים" במחצית מאי 1943. ההתרעה על התרכזותם בסביבה ובעיקר, לאורך מסילת הברזל שבין סמולנסק, מינסק ובוריסוב ותחנות הרכבת לושק—גלובאקי, דוקשיץ, דולהינוב־קריביץ', ווילייקה וכו' — ניתנה לנו על־ידי קשרי המטה הכללי של חטיבות הפארטיזנים (בסביבתנו), בכפר וואלוקי.

בשחר יום ה־17 במאי החלה המיתקפה נגדנו בכל עוצמתה. חטיבותינו שפעלו בסביבה (כולל גם החטיבה עליה נמניתי) התנגדו בכל כוחן. אך אל מול האש החזקה של הגרמנים שצלפה בלי הרף מהנשק הכבד והעודף על ציודנו הדל, קצרה ידנו מלעכבם בדרך התקדמותם. עד הערב החלטנו להחזיק מעמד; מפקדינו יצאו מההנחה כי לעת־ערב תישוך האש ולא ילחם האוייב מלחמת־לילה ביער וכך נוכל בצל החשיכה, להערים עליו ולהפתיעו. עוצמת האש ארכה אמנם עד התעבות החשיכה, כפי שסברנו; פתאום דמם הכל סביב. ברם לא לנו ניתן השקט; עוד בערבו של אותו יום, באה הפקודה לסגת תוך קרבות־מאסף ולהאחז בעקשנות על אדמת הביצות שבין בוגומיל לבוריסוב — בואכה לפאליק ודומז'ביץ' בכיוון לפולוצק. באותו לילה התפצלו גדודי חטיבתנו בנסיון להתקיף את הגרמנים בערפם ובינתיים להתחיל בדרך הנסיגה. התקפת הלילה הצליחה להסיח דעתם של כוחות האויב מלדלוק אחרי כוחנו העיקרי שנסוג לפי תיכנון המטה. כאשר חידשו הגרמנים למחרת בבוקר את מיתקפתם בכל עוזה ועוצמתה, הצליחה חטיבתנו כולה לסגת לעמדות נוחות יותר — תוך מיקוש דרכים ושבילים ביער כשם שעשו חטיבותינו האחרות.

תוך שבועיים — עד לשלשה או הארבעה ביוני — נסוגו כמעט כל חטיבותינו בסדר קרבי תוך לחימת־מאסף בלתי־פוסקת והשהייתם של כוחות האויב בכל הניתן. אין תימה, שהתקדמות האויב היתה מהירה מכפי שרצינו. אולם רשאים היינו לשאוב עידוד מהעובדות החותכות, כי הערכות חטיבותינו מחדש הסבה אבידות לכוחותיו הפורצים ועוברים בדרכי היער הממוקשות — תוך השהייה ואובדן רכב־צבאי ציוד יקר וחשוב ביותר והוצאתם של טאנקים ושיריונים, מכלל פעולה. באחת; — חרף התקדמותם שילמו הגרמנים ביוקר רב עבור כל כיברת דרך בה עברו בנסיונם לדלוק אחרי חטיבותינו הנסוגות. הם הגיעו אל הביצות ופסקו מהמירדף אחרינו, משום שלא יכלו להרשות לעצמם שקיעת רכב ושיריון כבדים באדמת הביצות הטובעניות. מצבנו לעומתם השתפר בהרבה; התנאים להתגוננותנו טובים היו יחסית. יחידות חיל־רגלים של האויב, אשר ניסו לחדור אל שטח הביצות ולרדוף אחרינו שקעו ולא יכלו להתקדם. ממקומות־סתרנו יכולנו לצלוף עליהם. רבים נשארו ושקעו עד הסוף; האחרים נסוגו בקושי. השיריונים שעצרו מהלכם על סף הביצה המטירו ללא הפוגות אש בלתי־יעילה ביותר, משום שלא יכלו לפגוע במחבואינו.

כאשר נוכחו הגרמנים והודו בינם לבין עצמם בעובדה, כי נבצר מהם להשמיד את כוחותינו, החליטו להגביר את המצור ולנסות להכניענו ברעב. טבעת המצור סביבנו התהדקה ולמעשה לא היתה לנו כל אפשרות (אפילו לעת לילה) לצאת „לפעולות משקיות" בכפרים — לשם השגת מזון. ואמנם הרעב החל להציקנו ביותר משום שלא נשאר לנו דבר להחיות נפשנו ומצבנו היה בכי רע. כוחותינו הלכו ואזלו ובני־מעינו המו מבוקר עד ערב מרעב... כך עברו עלינו לילות וימים, בוקר וערב, ערב ובוקר — כאשר כוחות האויב סגרו עלינו ומפעם לפעם פתחו באש כבדה. כך נמשכו התקפות האויב, נסיגתנו והמצור סביבנו — עד לשבוע האחרון בחודש יוני 1943. דומה והיה זה ב־25 ליוני; לא ידעתי עוד מה אירע, כיצד ואיך; יום אחד התעוררנו לעת־בוקר והנה שקט הכל סביב; מספר אנשים שטיפסו בשארית־כוחותיהם שכלו מרעב על אילנות גבוהים ומסועפים, מסרו כי בכל הסביבה לא ניתן לראות אפילו גרמני אחד... מיד התברר לנו כי האויב ויתר על המצור משום מה והודה בעובדה המרה, שכל מיתקפתו האדירה לא השיגה תכליתה וכי משימתו הגדולה אשר יעד לעצמו, נכשלה כליל. כוחותיו התקפלו ונסוגו לבסיסים או חזרו אל קווי החזית הרחוקים. כמסתבר הגיעו אליו הידיעות, שמספר חטיבותינו הצליחו לפרוץ הכיתור, להגיע אל חופו המזרחי של נהר הברזינה ולהערך להתקפת־נגד מאגפיו — דבר שנעלם מידיעתנו — עת שהינו במצור. סכנת ההתקפות הפארטיזניות מפנים ומאחור וכישלון משימתו כולה, הם שגרמו להסרת המצור מעלינו.

הנה כי כן; חטיבותינו הרעבות והנצורות משך עשרים ושניים ימים בתוך

אדמת־ביצה, נערכו עם שחר יום ה־28 ביוני 1943, כדי לצאת לדרך ולשוב אל קווי עמדותינו מלפני המיתקפה. יומיים לפני כן נשלחה כיתת סיירים לעמוד על המצב ולבחון מצב הדרכים. כמו־כן יצאו יחידות „לפעולות משקיות" — לשם צבירת מזון מאיכרי הכפרים. יש לציין כי פריצת המצור ונסיגת הגרמנים, הגבירה יוקרתנו בכפרים. הפעם לא סירבו לנו האיכרים ולא קפצו ידם; הם נתנו בעין יפה ובנפש חפצה ככל שנדרש. לאחר שאכלנו לשובעה והונח לנו מתלאות ההסגר הגרמני סביבנו — יצאנו והיינו בדרכנו אל היעדים. וכן הגענו בצהרי־יום ב־30 ליוני 1943 אל מקומותינו בקווים אותם נאלצנו לנטוש...

הנוקמים ונופלים חלל

— — חדשי קיץ 1943 עברו עלינו מעתה ואילך — בסימן של פשיטות ופעולות־קרב מוגברות נגד הגרמנים ועוזריהם. מבסיסינו הישנים בהם המשכנו לשבת, היינו נערכים לפעולותינו השונות במקומות מרוחקים יותר. לא פעם יצאנו למסעי פשיטה שארכו ימים מספר — עד לשובנו אל הבסיס. יחד עם זאת נמשכו ביתר שאת מעשי החבלה ומיקושי רכבות וכלי־רכב אחרים על פני הכבישים. בטחונם של כוחות האויב נתערער בהדרגה וחייליו, יכלו לנוע מעתה בדרכים רק בהיותם חמושים ובקבוצות גדולות. יותר ויותר רכשו חילות הפארטיזנים נסיון בפעולות, אף הציוד הקרבי נשתפר במידה לא מעטה — הן משלל האויב והן הודות להידוק הקשרים עם המטה הכללי של הצבא האדום. לא פעם הוצנחו לבסיסים הפארטיזניים מדריכים, נשק ותחמושת — בצירוף הסברה ומידע פוליטי וגם הוראות־לחימה. כל אלה תרמו לשיפור המרגש בקרב הלוחמים ולהעלאת „הפרופיל" המוסרי של כל אחד מקרבנו.

ברם, לא זאת בלבד ואף זו עובדה המחייבת לציינה. הרצון לנקום, הדרישה לנקם ושילם בערו וחיפשו פורקנם. ככל שרבו פעולותינו ורבו חללי האויב, כן גבר להט זה ולעולם לא היה בידנו לשככו. רצון ולהט אלה הפיחו תמיד אומץ רב שהדליק לבבות ועודד למעשי־גבורה נועזים אך לא תמיד שקולים ומחושבים ולפעמים ללא זהירות מספקת. לא פעם נגמרה היחלצות למעשים מעין אלה באבידה בלתי־חוזרת וחבל על דאבדין... כך יצא לפעולה ולא שב עוד הברנו הטוב והנאמן הלוחם ללא רתיעה — פארטיזן עשוי ללא חת — מיכאל קאצוביץ' ז"ל תהילה וכבוד לזיכרו!

היה זה באחד מימי יולי 1943 — לעת ערב; גדודנו נערך לפעולה במתכונת רחבה, נגד כוחות האויב שהגיעו לאיזור בסיסנו. יחד עם אנשים מספר ממחלקתנו נשלחתי בפקודת המג"ד לתפקידי־סיור; לבחון הנעשה בסביבה ולעמוד על המצב ונסיבותיו; מה גדול כוח האויב אשר הגיע למקומנו? יצאנו והגענו לכפר קטן כלשהו, בקרבה יתירה לבוגומיל. תוך שהייתנו שם נודע לנו בוודאות כי באחד

מבתי הכפר שוכנים גרמנים. טרם ידענו מהו הכוח המצוי בידם, מה מספר החיילים וטיב חימושם. עד כה נמנענו מכל פעולה ולא נקטנו בשום יוזמה נגדם — כל עוד אין בידנו מידע; מאין באו, לאן ולשם מה הולכים. מיכאל שלנו התעלם ולא שעה לכל אלה. יתר על כן; בניגוד לפקודתו המפורשת של האחראי לפעולת הסיור, תפס רימון ורץ לאותו בית לשם פעולת־נקם בקלגסי הצורר. מסתבר כי הגרמנים הרגישו בו בעוד מועד וציפו לו; הם פתחו לפתע באש קטלנית צולפת וכיסו את כל השטח ביריות. מיכאל נפגע ונפל חלל; קרבן־שווא! פטיש נקמתו לא זכה להכות על סדן הריגתם של גרמנים. היינו נאלצים לנטוש את הכפר מיד ולשוב לבסיס. לאחר יום־יומיים עם הסתלק הגרמנים, הבאנו גם גופת יקירנו ליער. בטכס צבאי תוך חירוק שיניים, במטחי־ירי קורע הדממה, קברנו את חברנו בלב־יער. הצדענו כבוד לזיכרו ולבבותינו דאבו...

— — שבועות מספר לאחר מכן — בראשית אוגוסט 1943 אבד ל,,משפחתנו הקטנה מקריביץ׳" בן נוסף. חברנו הטוב והאמיץ קופל שולמן ז״ל — נפל בגבורה על קידוש חיינו וכבודנו — תוך מיקושה של רכבת מלאה תחמושת בדרכה לחזית. ברגע האחרון ממש התברר, שמנגנון הפיצוץ בתוך המוקש איננו יעיל ולא יפעל לרגל מעצור כלשהו. הרכבת עמדה להגיע כל רגע. חבל היה לו לקופל המסור והנאמן, להחמיץ סיכוי פיצוצה של רכבת זו. ללא היסוס נחלץ וחזר קרבה יתירה אל המסילה, גילה ופירק ותיקן. הרכבת קרבה והלכה; היא באה אל מקום המיקוש. אך קופל לא הספיק עוד להתרחק. המוקש הופעל; כמה וכמה קרונות הועפו באוויר למכיתות־מכיתות, אשר פגעו גם בחברנו שנתרסק. בפעולה זו אבדו לנו עוד שני פארטיזנים לא יהודים (שמותיהם אינם זכורים לי). תהילה וכבוד לזכרו ולזכרם.

בפיקודו של ,,גנראל חורף"

המלחמה נתמשכה והלכה בחזיתות; סופה טרם נראה. פעולות הפארטיזנים בעורף נמשכו גם הן ללא שינויים מפתיעים. הקיץ חלף ואף הסתיו היה מאחורינו. החורף עמד כבר בעיצומו; קשה היה במיוחד — שופע רוחות־כפור ושלגים. קרים היו ימיו ובלילות — צינה מקפיאה. אף בתנאים אלה לא פסקו פעולותינו נגד כוחות האויב. תוך בדיחות דעת מרירה במקצת התהלכה אימרה במחנותינו; ,,הנה ,הפעיל גנראל חורף׳ את שיטת העונשין המפורסמת שלו על ,אי הסדרים׳ חוסר המשמעת ואי ההצדעה בחיל הפארטיזנים..." והנה שוב נתבשרנו על פעולה רצינית במתכונת רחבה ובתקן חטיבתי. ביום־צינה עזה ומקפיאה בסופו של דצמבר 1943 בשעת צהרים, הגיע קשר בריצה מהירה אל מטה הבריגדה שלנו ומסר בפירוט יתר, שכוח גרמני מתוגבר במידה ניכרת על מטהו — חמוש היטב ובניספח אליו, בית־חולים שדה על כל אביזריו ובציוד מלא, בא ונתמקם בכפר א.

— המרוחק כ־50 קילומטר מבסיסנו והוא במחצית הדרך שבין בוגומיל לפלשצניץ. מיד ניתנה האזעקה בכל היחידות שנמנו על חטיבתנו. תוך שעה קלה ביותר נערכה הבריגדה כולה על גדודיה ופלוגותיה ויחידת המקלעים הבינוניים שברשותה, הכן לפעולה.

— — בשעה שלש אחרי־הצהרים ניתנה הפקודה להצטייד, להתכונן לקרב נגד האויב ולצאת ברגל — בצעדה אל אותו יעד. מיד עקרה החטיבה בסדר צבאי, לדרכה. בבסיסים נשארו רק החולים בצירוף יחידה קטנה לשמירה. היחידות צעדו היטב בהתאם לפקודה, משך כל אותו לילה. משהאיר הבוקר ניתנה ההוראה להסתדר במרוכז — לפי היחידות ותוך סידורי הסוואה ושמירה למנוחה ולהחליף כוח ביער — במשך כל שעות היום עד לפנות־ערב. שהינו ביער עד לשעה ארבע אחרי הצהרים; אותה שעה, שוב צעדה החטיבה אל יעדה. משהגענו למרחק ארבעה קילומטר בערך מאותו כפר, שוב ניתנה הפקודה לעצור. בחסות החשיכה המתעבה, נשלחו ארבעה לוחמים מביניגו לתפקיד־סיור; לראות ולתור, לרכז מידע כולל ומקיף על הנעשה ומתרחש. מה עושים הגרמנים בכפר? היכן וכיצד נתמקמו, איה המטה ואיפה בדיוק נקבע מקומו של בית־החולים הנייד?

כעבור שעתיים שבו שני סיירים ודיווחו למפקד החטיבה ומטהו, על גילוייהם במפורט ועל המידע שהצליחו לאסוף; סידורי השמירה בכפר מבחינת הפארטיזנים, „מניחה את הדעת בהחלט". כמעט ואין כלל שמירה. רק סוכת־משמר אחת במבואות הכפר ובה שני אנשי משמר חמושים בתת־מקלעים כנישקם האישי וברשותם עוד מקלע בינוני ושפע של רימונים. בית־החולים נתמקם במרכז הכפר ומטה הכוח בקצהו השני ומגמתו — שהייה בלתי מוגבלת במקום — עד להודעה חדשה. על כך מעידים כל הסידורים שנעשו עם בואם לכאן. בתוך הכפר עצמו — חינגא והילולה! נשפיית־חשק — זוללים וסובאים, שרים בגילופין והקולות צורמים להחריד — רוקדים ומתהוללים וגם מתעלסים עם בחורות — מיעוטן מבנות הכפר ורובן הובאו עימהם ביחד עם מספר אחיות הקשורות בעבודתן בבית־החולים. באחת; — הסיכויים נוחים ביותר, אפילו מזהירים להצלחת מסענו.

מפקד החטיבה וראש המטה — הבריגאדיר קלימנקוב לא היסס כלל אפילו משך דקה בלבד. בשקט נמסרה הפקודה למפקדי הגדודים ומהם למפקדי פלוגות. הללו למפקדי המחלקות והכיתות ובין רגע עמדו לוחמי החטיבה על רגליהם. הפקודה שניתנה — לנוע בלי רעש אבל במהירות מאכסימאלית אל היעד; לעצור במרחק 500 מטר לערך ותוך כיתורו השלם — לחכות להוראות; לא לעשות דבר ללא פקודה. החטיבה צעדה בהדרכתם של שני סיירינו; בהתאם לנאמר הגיעה למרחק האמור מאותו כפר גדול, אשר השתרע על גבעה רמה. לא ארכה השעה והוא הוקף כליל. בינתיים, הצליחו שני הסיירים שנשארו בקרבת סוכת המשמר במבואות הכפר, לשמוע היטב ולקלוט סיסמת הלילה — להזדהות הגרמנים בפני

השומרים. כאשר חזרו והצטרפו אליהם שני הסיירים האחרים עלה בידיהם להערים על השומרים בסוכה, לפרוק נישקם מעליהם ולקחת כל אשר היה שם. השומרים עצמם נשארו כפותים כשפיותיהם סתומים במטליות בד.

מעתה ואילך נפתחה הדרך והפשיטה, התנהלה למישרין. הכפר כאמור היה מוקף כליל; לוחמי חטיבתנו פתחו כולם בבת אחת באש שוטפת, קטלנית וצולבת. תוך כדי היריות פרצו הלוחמים (ואף אני ביניהם) אל הכפר. הם פשטו מבית לבית. לכל בית בו נמצאו גרמנים נזרקו רימונים ונורו צרורות מתת־מקלעים ומקלעים שבידנו. אחת היחידות פרצה אל קצהו השני של הכפר — במגמה לקחת בשבי את מטה הכוח הגרמני או מפקדו לפחות — דבר שלא הצליח, מפאת התנגדות עזה באש קטלנית. יחידה אחרת השתרעה על בית־החולים הנייד ואנשיה לקחו את ציודו החיוני. המהומה והמבוכה של הגרמנים היתה רבה לאין שיעור; איש לא ידע מה לעשות; הפשיטה ירדה עליהם בחתף. הם פתחו באש בלתי־מכוונת ואף ירו בחבריהם, קליעי נישקם התעופפו לכל העברים. אחרים ברחו ונפוצו לכל רוח וגם נפגעו מיריות לוחמינו. מספר שעות שהו יחידות החטיבה בכפר — עד שנתפכחו סוף־סוף הגרמנים משיכרותם והזעיקו תיגבורת באמצעות האלחוט שברשותם. פתאום נראו רקטות להארת הסביבה — משמע שכוחות־תיגבורת מגיעים. מבין הדי היריות שרעמו, נשמעו כבר בבהירותם מרחוק הדי שקשוקן של שרשרות שיריונים. מחשש לכוחות־חסימה נוספים שעמדו להגיע כל רגע וסכנה העלולה לבוא מאגפינו, פקד הבריגאדיר קלימנקוב — על נסיגה כללית, מסודרת ומהירה — תוך החרמת כל הנשק והציוד ושאר אביזרי־לחימה — ככל שניתן לשאת וכל שאי־אפשר לקחתו להשמיד. אין ללוחמינו מה לעשות עוד בכפר, מאחר ועיקרה של משימתם הושג ובוצע כיאות — ללא אבידות כמעט מצידנו ורבות הפסיד האויב בנשק ציוד ובכל השאר.

— — בשעה שלש באישון־לילה „התקפלנו" אנשי החטיבה כולה ויצאנו כמצווה בדרך הנסיגה — מלווים באש צולבת וקטלנית — מאחורינו ומעלינו. (הכדורים התעופפו בשריקה מעל ראשינו). הגרמנים פתחו במירדף אחרינו ובהתקפת־נגד חזקה. נצטווינו לא לענות באש אלא לרוץ ממש או ללכת מהר ככל האפשר. לפתוח באש — רק במקרה אם ניתקל בכוח־חסימה גרמני מלפנינו. ואכן רצנו (ורצו כל אנשי החטיבה) כשאנו מבוססים בשלג העמוק עטופים חלוקי הפרווה הלבנים — הריהם מעילי ההסוואה שלנו ברקע הכפור ושלגי החורף. הסוואה מוצלחת אמנם אבל בלתי־יעילה נגד כדורי רובה וצרורות מתוך מקלעים. ואכן נתארעו גם מתארעים אף ניסים בעולמנו. אלא מה? — יש צורך גם במזל... הפעם היה זה מזל ומי יודע אולי גם ניסים... איש מתוכנו לא נפצע גם במירדף. זכות מיוחדת עמדה לה לחברתנו ט. ש. הקריביצ'אית. חלוק הפרווה הלבן שלה עשוי היה ככברה כולו, נקבים נקבים מיריות האש הצולבת... לאחר ריצה והליכה

מהירה בדרך של עשרה קילומטר בערך, עצרנו בלב יער עבות למנוחה — תוך אבטחה זהירה וקפדנית ביותר וסידרי שמירה ניאותים. מפקדי היחידות חילקו תפקידים. הממונים על מטבחי היחידות הכינו ארוחה; אחרים עסקו בעבודות שונות. אף כי היינו רחוקים ממקום המעשה ודרך המירדף, נישאו עוד מרחוק הדהודי יריות. בינתיים הצליחו להגיע כל אחרוני הנסוגים של הבריגאדה. ישבנו, אכלנו והחלפנו כוח בלב היער. כמה אנשים מגדודנו ואני בתוכם, עסקנו במיון חלק מהשלל לסוגיו. (גם יחידות אחרות עסקו בכך) לאט לאט שככו הדי היריות — אות הוא כי התייאשו קלגסי האויב מהמירדף אחרינו וחזרו על עקבותיהם.

רב היה הנשק הקל והבינוני שזכינו בו; מה רבה היתה התחמושת מכל הגדלים והסוגים. יחד עם זאת זכינו גם בכמה מקלעים כבדים ושתי מרגמות. גאוות החטיבה כולה היתה על ציוד בית־החולים הנייד שנפל בידנו; אלונקות וכלי־מיטה; סדינים ושמיכות; חמרי־חבישה רבים ומכשירים ואיזמילי נתוח ותרופות רבות יקרות, שלא היו מצויות אצלנו...

לאחר כמה שעות של מנוחה, ניתנה הפקודה לקום ולהמשיך בדרך השיבה אל הבסיסים. ושוב יצאנו כמצווה עלינו. עם נטות צללי הערב הגיעו היחידות לבסיסיהן. הבריגאדה כולה על יחידותיה וכל אחד מהלוחמים התכוננו למנוחת־לילה — לאחר לחימת־לילה מוצלחת ביותר ויום של צעדת־עמל. בפעולה זו ליוותה חטיבתנו — „חטיבת הפארטיזנים על־שם מיכאיל קאלינין" את שנת 1943 שחלפה וקידמה שנת 1944 הבאה עלינו גם היא בהיותנו עוד ביערות.

עלילות 1944

פשיטת חטיבתנו בכפר שבין בוגומיל לפלשצניץ, היתה כאמור, „חגיגת הסילבסטר" שלנו. היתה זו גם כניסתנו למהלכיה של שנת 1944 — שנת ההכרעה במלחמה נגד כוחות השחור. שנת עלילות ומבצעים מסייעים לקירוב הניצחון הסופי והמוחלט על כוחות אשמדאי — במלחמה המרה העקובה מדם — בעוד המלחמה בעיצומה. על ניצחונותיו הגדולים של הצבא האדום בחזיתות, ידענו כבר באמצעות מקלטי הראדיו שנפלו בחלקנו משלל אותה פשיטה. אולם על אף ההסתערות הכבירה קדימה, טרם העלינו בדעתנו, כי קרבים והולכים אלינו פעמי הצבא המשחרר. והן אנו כה השתוקקנו לפגוש כבר בסייריו הראשונים ללחוץ ידיהם ובנפש חפצה אכולת ערגה לברכם בברכת אחים לנשק וקרבות. אולם הם היו רחוקים עדיין וטרם צלצלו לנו הפעמונים.

— — לא ארבה איפוא דברים על פעולותינו במשך חדשיה הראשונים של השנה האמורה לעיל. ראשית, משום שסבור אני כי יספרו על כך אחרים מבני עיירתי; שנית — אינני בטוח כלל אם הן זכורות לי משום אפרוריותן השיגרתית כפי שנתרחשו בשעתן. פעולות בקנה־מידה רחב, בתקן חטיבתי או גדודי לא

נעשו בפרק הזמן בו מדובר. עסקנו אם כן ב„יום קטנות"! — בפעולות־מארב זעירות (כיתתיות) במיקוש ומעשי־חבלה כמו תמיד — כמדי יום־יום. מקצת פרטים לעומת זאת, על מעשים גדולים שחולל הצבא האדום ועל התמורות הכבירות בחזיתות המלחמה: למזימת המטה הגרמני לצלוח את הוולגה ולהגיע לאורל, הושם קץ בתבוסת סטאלינגראד. בחזית קאווקז נחלו הגרמנים תבוסה; כמו־כן גורשו מקרים. אודיסה שוחררה ובאגן הדון נסתיימו הקרבות — רוסטוב על הנהר דון היתה כבר בידי הסובייטים. אחד הצעדים הבולטים לקראת ההכרעה נתגלם בצליחת נהר הדניפר על ידי הצבא האדום ושיחרור העיר קיוב בנובמבר 1943. הנצחונות היו גדולים וההתקדמות בלתי־מהירה; אמנם התקדמו הסובייטים בצעדים מדודים אך ברציפות מתמדת. בדצמבר 1943 פתח הצבא האדום במיתקפתו בחזית הבאלטיקום ובחזית לנינגראד — מה שהביא במחצית ינואר 1944 לשבירת טבעת הכיתור הגרמני ולשיחרור העיר ממצור עליה במשך שנתיים וחצי. בסוף פברואר 1944 חלשו כבר הסובייטים על כל שטחי ווהליניה (הן הפולנית לשעבר והן הסובייטית) ובתנועת איגוף רחבה פנו לעבר פולסיה מצד אחד ולעבר לבוב (אוקראינה המערבית — קרי גליציה המזרחית) מצד שני. כך שוחררו מדי יום ערים ועיירות כגון; ז'יטומיר וסלאבוטה, נובוגראד ווהלינסק, וולאדימיר ווהלינסק (לודמיר) קרמניץ וברסטצ'קו ודובנו, קורץ, רובנה, סארני, קובל ועוד ועוד, בעוד התקדמות הצבא האדום לא נבלמה על־ידי גייסות האויב הנסוגים.

נצחונות אלה בחזיתות אוקראינה, הקרינו מכוחם גם נתנו תנופה מחודשת לגייסות האדומים בחזית הביאלורוסית. בראשית מארס 1944 פתח הצבא האדום בהתקדמותו לעבר מינסק — הבירה הביאלורוסית. לאחר שגורשו הגרמנים מסמולנסק ומרוסלאבל, נסוגו גם מאורשא ומשקלוב. אולם במינסק התבצרו והתנגדו נמרצות ובעקשנות — זאת על מנת להוות מחסום בלתי־עביר בפני הסובייטים המתקדמים. אף־על־פי־כן לא נעצרה ההתקדמות בחזית ביאלורוסיה; הבלימה ליד מינסק לא הועילה. בתנועת מלקחיים אדירים כותרה העיר לאחר שהצבא האדום השתלט על מוהילוב והומל ועוד ערים ועיירות שונות, נוצרו כמה וכמה כיסים גרמניים מכותרים. הכיס הרחב והניכר ביותר היה על יד מינסק — שם גילו צבאות האויב התנגדות חריפה ביותר ולא אבו בשום פנים לסגת. אולם בסופו של דבר נשברה התנגדותם. לאחר מוהילוב והומל בא שיחרור בוברויסק ואזורה. האויב לא יכול היה עוד להחזיק בעיר. בשלשה ביוני 1944 פרץ הצבא האדום המשחרר למינסק והגרמנים ערכו שוב נסיגה גדולה, אך שיטתית ולא מבוהלת — תוך התנגדות רצופה וקרבות בלתי פוסקים לעכב את הצבא האדום הזורם בכיוון באראנוביץ'־ביאליסטוק־וורשא.

ברם; יש לציין כי גם בטרם נסיגתם ממינסק, תכנן המטה הגרמני התבצרות בקווי הגנה חדשים, נוחים יותר. בהם קיווה, יעלה בידי כוחותיו לעצור התקדמות

הרוסים ולהפכם לאחר מכן כפי שהאמין, לבסיסי הסתערות למיתקפה מחודשת שתהפוך הקערה על פיה. קווי הגנה אלה תוכננו (לפי הערכות שרותי המודיעין הסובייטים) לאורכם של נהרות הניימן, הוויליה הברזינה ויובליהם משני הצדדים בחזית מערבה ומזרחה של ביאלורוסיה והדווינה על יובליה בחזית הבלטית. זה כלל כמובן את יערות הפארטיזנים ואיזורי הלחימה שלהם. רעיונו העיקרי של מטה האויב היה איפוא, למנוע בכל מחיר דהירת הסובייטים לעבר וורשא ולכ״וון ריגה בחזית הבאלטיקום. אולם הלחימה הפארטיזנית ביערות, אשר הועלתה לשלב יותר ויותר גבוה — ככל שהתקדם הצבא האדום בחזית ביאלורוסיה — ניצבה כמחסום, שיש בכוחו לבלום, לערער ולשים לאל כל תוכנית מעין זו. יתר על כן; מתכנני המטה של האויב הרגישו וידעו יפה, שאם לא תצליח המשימה בידם הרי סופם קרוב... היטב תיארו לעצמם מה יעלה בסופם, כאשר חשבונם לא יעלה יפה וייאלצו לסגת — בעוד הפארטיזנים דולקים אחריהם ומזנבים ומקצצ״ם בעורפם ומתייצבים גם חזיתית לפניהם. כאן ניצבה בפניהם המשימה ההכרחית — לפנות הדרכים במהירות מירבית בפני כוחותיהם „הנסוגים לפי התוכנית״; להשמיד ולמגר את חילות הפארטיזנים ויהא המחיר אשר יהיה... בזכרם יפה לקח כשלונם במלחמת היערות מאשתקד, החליטו הפעם לנקוט בזהירות מירבית; לתגבר כוחם, לסתום כל פירצה להתחמקות של יחידות פארטיזניות ואפילו קטנות ביותר. להפוך כל עמדה פארטיזנית שפונתה, לחוליה סוגרת וחוסמת במערך הכללי לצייד הגדול. הכנות האויב למיתקפה כללית באיזורי לחימתנו — קרי מזרחה של ביאלורוסיה — חלו בסמוך למחצית מאי 1944. כך נתבשרו יום אחד כל חטיבותינו מפי קשריהן על ריכוזים גדולים של צבא האויב — לאורך קווי הרכבת והדרכים בין מולודצ׳נו — בוריסוב לטלוצין, וויטבסק ופולוצק מצד אחד ומולודצ׳נו פולוצק מצד שני. הכנות אלה וריכוזי הכוחות של האויב נמשכו כשבועיים. ב־27 במאי פתחו הגרמנים במיתקפה מרוכזת מכל העברים. יחידותיהם החלו להתקדם, לסגור כל שביל ודרך בפני חילות הפארטיזנים. מאה עשרים אלף חיילים מצויידים וחמושים במירב הנשק ומלווים בטאנקים קלים ובינוניים, קני־תותח ומרגמות החלו בפעולה, והאש היתה אש הגיהינום. האמת ניתנה להאמר; חילות הפארטיזנים המרוכזים בכל אותו מרחב — כלומר בשטחי המזרח של ביאלורוסיה — לא נפלו בהרבה במספרם מכוחות האויב. אך נישקם וציודם של חטיבותינו היה דל ובלתי־מספיק לעומת הכוחות התוקפים.

עובדה זו בלבד, הטילה משימה חיונית על כל חטיבותינו באיזור, לשמור על כוחן שלא יופסד תוך התנגשות חזיתית וקרבות פנים אל פנים — במלחמת אדם מול טאנקים. נצטווינו לסגת בקרבות־מאסף, ב„פגע וברח״; להטריד האויב ולעכבו ככל האפשר. לאחר ימים מספר של לחימה נועזת ועקשנית מאז החלה המיתקפה נאלצו כל הבריגדות (למעלה ממאה) לצאת בדרך הנסיגה אל הביצות בואכה

הפאליק. כבר אז סבלו חטיבותינו על־שם פרונזה, קוטוזוב וז'לזניאק, שחנו בסמוך לאיזור וויטבסק־טאלוצ'ין ופולוצק־אושץ' ממחסור חריף במצרכי מזון — בעוד כוחות האויב הדולקים אחריהם וסוגרים מכל צד — לא איפשרו אף מגע כלשהו עם הכפרים בסביבה, לשם „פעולות משקיות", להשגת מצרכים אלה. אף־על־פי־כן החזיקו מעמד כל החטיבות ולא נפלו ברוחן, על אף שהפיל הרעב קרבנות מתוכן. הן הערימו מכשולים ומעצורים לאויב על־ידי גדיעת עצים והנחתם ערימות־ערימות בכל דרך וכל שביל; כל הדרכים מוקשו כמו־כן — על מנת לשבש התקדמותו. כך ובמידה זו הגיעו כל החטיבות אל איזורי הביצות — במלטם עיקר כוחם מידי האויב אשר לא פסק מלהמטיר אש, להפגיז בתותחיו את היערות ולהפציצם ממטוסיו. על אף הרעב המציק ולמרות הכוחות שאזלו והלכו, נאחזו היחידות הלוחמות במקומותיהן; חרקו שיניים, אכלו איזוב וצמחי ביצה להחיות הנפש ולא להיכנע; — תוך תקווה ואמונה, כי מיתקפת הצבא האדום בוא תבוא והיא תחלצנו מהכיתור וממותנו ברעב.

— — אין לדעת מה עלול היה להיות בסופנו, אילמלי הלמו גייסות הצבא האדום גם באיזור לחימתנו. ביום ה־23 ביוני 1944 פתח הצבא במיתקפתו המחודשת בחזית הבלטית ובכל חזית ביאלורוסיה — במערבה ובמזרחה גם יחד. מטוסיו הפציצו קווי הגרמנים ביום ובלילה; מרחוק שמענו הדי הלמות תותחיו המגיעים אלינו. הלב רווח, הגרמנים החלו נסוגים. כעבור ימים מספר נראו כבר סיירות סובייטיות ראשונות, נושאות לנו ברכתם כאחים לוחמים ומפרישים ממנותיהם „מכורקה" ומצרכי מזון. כך יצאנו מהכיתור; הנה החלה סוף־סוף התרת פשר החלום; — גל תקוות ואמונה הציפנו...

הקרב על מסילות הרכבת

עמוסי תקווה ואמונה, כי לא ירחק עוד הסוף אליו נכספנו, יצאנו מהכיתור למשימות חדשות ולתפקידים נוספים. מעתה ואילך שמנו אל ליבנו כי כל פעולה זעירה — ולו שיגרתית ביותר באפרוריותה — מקרבת אותנו אל המטרה. עתה שומה היה עלינו לשוב לעמדותינו הנטושות; להרוס ביצורי האויב, לפנות כל הדרכים שמוקשו בעצם ידינו ולהסיר המכשולים, אשר הערמנו בדרכי האויב. היה עלינו לתור ולצוד בתוך היערות קבוצות גרמנים שלא הספיקו לסגת ונשארו שם. הן ידענו כי גייסות הצבא האדום יעברו דרכים אלה בעקבות סייריהם וחיל־חלוציהם; המיתקפה שהחלה לא תיבלם עוד ועלינו, לוחמי היערות יוטל לזנב באויב לשבש מערכיו ולבלבל נסיגתו. שבנו איפוא בהתאם לצורך — כל חטיבה על גדודיה ופלוגותיה — אל עמדותינו בעבר. ראינו כי אכן נהרסו מחנותינו; בתינו ומחפורותינו שרופים באש; בית־החולים שקם לנו לשלל והיה נכס חטיבתנו ואשר הגיש עזרה גם לחולים ופצועים מחטיבות אחרות נשדד ונחרב. שלם היה

ההרס. בכל זאת לא נואשנו ושוב ניגשנו אל המלאכה. כל האיזור סביב העיר מינסק כבר היה בידי הצבא האדום; אף פלשצ׳ניץ הקרובה לבסיסנו פונתה מהאויב. החלפנו כוח וחיכינו לפקודות חדשות, אשר לא תתמהמהנה עוד. הרגשה טמירה לחשה לנו, כי ישיבתנו במקום לא תימשך עוד וכי עלולים אנו לזוז בקרוב — בדרך שובנו אל מחוז־ילדותנו וסביבת־גידולינו — אל עיירתנו ואזורה ואל קברות האחים של יקירנו וקדושינו!

אם אינני טועה היה זה בשלשה או הארבעה ביולי 1944. לעת־הצהרים הגיעה פקודת־יום מהמטה המאוחד של חטיבות הפארטיזנים באזורנו. כל הבריגאדות נצטוו לזוז קדימה — אל עבר הגבולות לשעבר בין פולין לבריה״מ מצד אחד וכמו־כן בכיוון אל הגבולות לשעבר בין פולין־לאטביה ובריה״מ — מצד שני. הוטל עלינו לנתק ולחסום דרכי המעבר בפני צבאות האויב הנסוגים, תוך פיצוץ כל הגשרים ומיקוש פסי הרכבת המובילים למולודצ׳נו מוויטבסק, פולוצק, קרולבשצינה מצד אחד — ופסי המסילה מסמולנסק־מינסק לאותה עיר צומת. על חטיבות אחרות הוטל לעשות אותו דבר ולנתק כל הדרכים מלאטביה אל איזור הדווינה. היתה זו איפוא (כפי שנודע לי לאחר זמן) משימתם של כל חטיבות הפארטיזנים באשר הן. (ולא רק באיזורינו שבמזרחה של ביאלורוסיה). פעולה זו כולה כונתה בלשון הפארטיזנים בשם; „הקרב על מסילות הרכבת״, כך דומני, הוכתרה גם בספרים לאחר מכן. כל חטיבה חילקה איפוא ליחידותיה, קטעי־מסילה, גשרים וכיוצא באלה. חטיבתנו — יחד עם שאר החטיבות בסמוך אליה — יצאו לדרך, להתקדם בבסיסים חדשים — מהם תתנהלנה משימות הקרב להבא.

— — על שתי כיתות של עשרים לוחמים בערך ואני (יהודי יחיד) בתוכם, הוטל לפוצץ קטעי־מסילה בנקודות־צומת אי־שם בקירבת פוסטב. דרכנו צלחה בידינו; הגענו לנקודות שצויינו לנו לפי המפה ומילאנו המשימה. ללא אבידות חזרנו לבסיס החטיבתי החדש — אי־שם לא הרחק מנהר הוויליה ליד סטריקומין — בקירבת הגבול הפולני־רוסי לשעבר. (בסביבה זו, צלחו הגרמנים את הוויליה וחדרו אל היערות, בעת מיתקפתם האחרונה על הפארטיזנים).

על שתי כיתות אחרות בנות חטיבתנו — בפיקודו של חברי ורעי מנוער ב. א. ועוד יהודי בתוכם וו. ג. — הוטל להגיע אל איזור תחנת הרכבת של העיר גלובוקי, לפוצץ פסי הברזל ויעדים אחרים בנקודת־צומת זו. הם יצאו כמובן בדרכם. מאז צאתם, חלפו ארבעה או חמישה ימים ללא כל ידיעה מהם ועליהם, על אף המאמצים לדעת לא ידענו אם הגיעו ליעדם ואם לא; אם נתבצעה הפעולה ואם לא. כולנו — כולל מפקדת החטיבה — היינו בדעה והינחנו שנתקלו בדרכם במארב גרמני מתוגבר וכי אינם עוד... נפלו במאבק כפי הנראה ובמקרה הטוב

ביותר, וודאי נישבו כולם. איש לא יכול לדמות אחרת. אלא שהמצב העובדתי ומהלכיו נשתרבבו אחרת לגמרי, מכפי שנראה היה — כפי שיסופר עוד להלן.

כעבור ימים מספר, דומני באחד־עשר ביולי לעת־ערב — הועזקה כל החטיבה על פלוגותיה וגדודיה לעמוד הכן לתזוזה מהירה! תוך שעות מספר תנוע כל החטיבה לעבר סביבת גלובוקי וכל אזורה. כעבור זמן קצר בלבד היו כבר הכל על רגליהם, נישקם וחגורם עליהם — מוכנים לפקודה. עוד באותו ערב יצאנו לדרך כשרובנו צעדנו רגלי. לאחר שעברנו כחמישה קילומטר בערך, ראינו קרבים לקראתנו שני לוחמים מקבוצת הלחימה הפירוטכנית של ב. א. להפתעתנו המשמחת ביותר, הופיעו כעבור רגעים מספר כל שאר „החברה", בהודיעם לתמהון כולנו כי בוצעה משימתם בהצלחה — בהתאם לפקודה שניתנה. כולנו ואף המפקדים לא ידענו נפשנו מרוב שמחה; התחבקתי עם חברי ובן עיירתי ב. א. בהתרגשות עצומה ושפתות שנינו פלטו באותו רגע „ברכה רוסית עסיסית" לאות שמחה...
מה התרחש איפוא ועל מה ולמה אבדו כאילו ללא ידיעה? מסתבר, שהיו אמנם תקלות בדרכם — כפי שסיפרו והנה כך נתגלגלו האירועים; הקבוצה הפירוטכנית בפיקודו של חברי, שאומנה ותורגלה היטב לפעולה זו ולמשימות מעין אלה, יצאה בדרכה ליעדיה וצעדה כל אותו לילה. הם הגיעו אמנם אל הנקודות המסומנות לפי המפה שבידם, אבל במאוחר — כאשר חשיכת הליל נמוגה כבר ולא הסתירה אותם עוד. על דעת עצמו ועל אחריותו בלבד, החליט חברי מפקד הקבוצה לדחות הפעולה לליל הבא. מנוי וגמור היה עימו לבצע המוטל עליהם בכל מחיר ולו גם ישתהו בדרכם. לתכלית זו הוביל אנשיו אל עבי היער, על מנת לצפות לשעה הנוחה כשיחשיך כדבעי. אלא שמעשי שטן! שוב עמד להם משהו בדרכם ונשתבשו מהלכיהם. בפקודת הגרמנים, הגיעו אל היער אנשי הכפרים בסביבה להפיל עצים ולגדוע — על־מנת לשים מכשולים בפני הצבא האדום המתקדם. מחשש שמא יגונב לאויב שמץ כלשהו על נוכחותם של לוחמים חמושים ביער (ונשתבשה התכנית ואף יסכנו עצמם) פקד ב. א. לצאת מהר ולהסתתר בשדה־קמה בין השיבולים — עד תתפרס החשיכה סביב. כך עבר עליהם היום כולו. מוסתרים ציפו לשעת האפס שנועדה לפעולה. לכשהגיעה השעה, לא היה עוד דבר שיעצור בעדם. הלוחמים הנועזים, הפירוטכניקה וחמרי הנפץ עשו כבר את שלהם... המירדף אחריהם החל בכל הדרכים, אולם הם ידעו להתחמק — עובדה שהשתה שובם אלינו. והנה עמדו לפנינו סוף־סוף חיים וקיימים וליבנו גואה משמחת הצלחתם.

ברם, לא נישאר נאמנים לאמת, אם נצמצם את תפקיד חטיבות הפארטיזנים בתקופה בה מדובר בהקשר זה — לפעולות־פיצוץ, ול„קרב המסילות" בלבד. בשעה זו נוספו לתנועה הפארטיזנית בצד תפקידם העיקרי — הלחימה, חובות ומשימות חדשות; הדברים נעשו גם בתיאום עם ראשי המטות של גייסות הצבא

האדום. עתה עמדו איזורים משוחררים מעול הנאצים; חבלים כמו־כן ומחוזות נוספים אשר עלולים היו כל יום להשתחרר. הכרח היה להכשיר כוח־אדם, אשר יקבל לידיו כהוראת־שעה את אירגון המינהל האדמיניסטרטיבי וכינון השלטון האזרחי במקומות. לתכלית זו, החלו מנהיגי התנועה הפארטיזנית בכל מקום, לדאוג לשינוי התדמית של הפארטיזן בקרב האיכרים תושבי הכפרים ואנשי הערים — אותה ניסו הגרמנים לעוות ולכער ולהציגה כשודד מופקר, רוצח ובן „דרי מטה" — העולם התחתון משמע. הם החלו לטפח בקרב הלוחמים את ההכרה, כי יש ליצור יחסים טובים עם האוכלוסיה האזרחית. לא להרבות בהחרמות — בשעת „פעולות משקיות" — לקחת החיוני בלבד וההכרחי ביותר; לא לצפות לשלל. יש להופיע תמיד כלוחם ולא כאיש הזוכה ונבנה, מהיותו בלתי־אחראי ומופקר. יחד עם זאת יש לטעת בקרב האוכלוסיה האזרחית את ההכרה הברורה, כי רק לוחמי היער יש בכוחם לדאוג לבטחון חייה ושלמות רכושה. לאור תבוסותיו של האויב, נוכחו אנשי הכפרים בעיקר (וגם אנשי הערים) כי אין שחר לשיתוף פעולה עם כוחותיו. יתר על כן; משתפי פעולה לשעבר וגם מי שגילה נטייה לעשות זאת, החלו לחשוש לגורלם ועתידם. מי שמסוגל היה להסוות פעולותיו בעבר, חמק חיש מהר אל הפארטיזנים ביער. אחד התפקידים החשובים שהוטלו על לוחמי היער, היה גילוי משתפי־פעולה מוסווים כאלה. הפוליטרוקים ביחידות השונות עמלו וטרחו הרבה, על מנת לבור ולמצא אנשים בעלי יוזמה, כושר־אירגון ומינהל אדמיניסטראטיבי. הן על אלה יוטל בבוא העת לכונן השלטון הצבאי והאזרחי גם יחד באיזורים המשוחררים. אחרים יוכלו לכונן חיל־מצב בכל מקום. כל זאת — כדי לשחרר ככל האפשר אנשי צבא למשימות קרב ומערכי־מלחמה. הן המלחמה טרם נסתיימה.

אכן, לא ארכה העת; עד מהרה הסתבר לכל, כי כל עיסוקים אלה אינם בחינת „תורה לשמה" גרידא; וכבר היו דברים בעולמנו. והנה גם חטיבות פארטיזנים באיזורי לחימתנו נדרשו, לתרום מכוח האדם שלהן לכל אותן משימות שנזכרו לעיל. במחצית יולי 1944 היו כבר העיר גלובוקי וכל סביבתה, מטוהרים מצבאות האויב ונתונים לשלטונן של חטיבות הפארטיזנים, הגייסות הסדירים צעדו כבר בדרכם והתקדמו הלאה במערכות המלחמה. חלקים מחטיבת „המסתערת" — ו„גדוד הנקם" „שטורמובאיה ומסטיטיעל" ישבו כבר בערים ועיירות כמו דרויה, פוהוסט, פוסטב וכל הסביבה. חטיבות אחרות קיבלו לפיקוחן את תחומי דיסנה וכל סביבתה. פלוגתנו (עליה נמניתי) מהחטיבה על־שם קאליניז — יחד עם מטה החטיבה וקציניו התמקמו בעיירה מיורי. (באזורה של גלובוקי). בסביבה זו נפגשנו כבר עם גייסות סדירים של הצבא האדום, אשר ראו בנו כמו בתנועה הפארטיזנית כולה שלוחה מיוחדת וחלק בלתי־נפרד מהכוחות הצבאיים הלוחמים באויב — אם כי טרם נתפרסם דבר בנידון. רק שבוע ימים לאחר מכן

נתפרסמה שוב פקודת־יום מיוחדת בכל ההקשר הכולל של מערך העניינים. כל גדודיה, פלוגותיה ומחלקותיה של חטיבתנו (החטיבה על־שם קאלינין), נצטוו להתרכז כולם סביב מיורי לשם ריאורגניזאציה כללית. הצעירים ובעלי כושר קרבי טוב הועברו כבר ליחידות צבאיות סדירות. כל השאר נשארו בעיירה וסביבתה ושימשו חיל־מצב במקום או בתפקידים ציבוריים ומינהליים, ליד השלטון הצבאי והאזרחי בשלבי כינונם. מפקד חטיבתנו באותם ימים — המאיור קלימנקוב שהועלה לקולונל — נתמנה למושל העיר וסביבתה.

„מחותנים יהודים בחתונה נכרית"

בשבוע האחרון ביולי 1944 הוחל במתן חופשות קצרות — על־מנת להגיע אל בני המשפחה ולשוב לאחר מכן, אל הבסיסים. אולם בטרם הגיע תורי לקבל חופשתי זו, החלו לשחרר אנשים מהשירות וקודם כל את הבנות והנשים וקשישים בכלל זה. הבנות ראשקה וחברתי הפארטיזנית ט. ש. (גיסתי לאחר מכן) שוחררו בראשית אוגוסט 1944, (יחד עם בנות אחרות ופארטיזנים מבוגרים יתר על המידה) ויצאו מיד אל עיירת־מכורתנו, לקריביץ' — תוך תקווה כמוסה למצוא עוד מישהו. עלי הוטל עוד להישאר ביחידה יחד עם כל השאר. הוספנו איפוא לעסוק בפעולות שיגרתיות של חיל־מצב; יצאנו לשמירה על ובכל מיני יעדים; עסקנו במיון נשק ותחמושת, בניקויים ובתיקון כל שנפגם. כה רבים היו הנשק והתחמושת מאיכות משובחת, שהתגוללו ללא שימוש ואשר השאירו הגרמנים במנוסתם. כמו־כן היו כלי רכב משוריינים, טאנקים, תותחים, אשר נשארו בשדות הקרב לשעבר. כל אלה נאספו על ידנו והועברו למחסנים. ולא די בכך, הוטלה עלינו משימה נוספת — אותה עשינו ברצון ובנפש חפצה. תרנו וחיפשנו „גרמנים" — הללו שמתכנים „פולקס־דויטשה". כל מיני גרורים ומשתפי־פעולה בעבר עם האויב, בפעולות־רצח, שוד וביזה; אף השתתפנו במצוד ומירדף אחריהם. כל אלה שנצודו, אם מבין האוכלוסין הפולניים ואם מבין הביאלורוסים, הועמדו בפני בתי־דין צבאיים או אזרחיים וכמידת מעלליהם — נדונו למוות, להגלייה ולמאסר עולם או לשנים רבות. פסקי דין־מוות שנגזרו (אם לא בא עליהם ערעור או התערבות של סמכות עליונה) הוצאו מיד לפועל. „שכנים טובים וידידים" אשר שבעו מדם ורכוש יהודי, באו איפוא על עונשם. ואכן לבבות יהודים נשמו קצת לרווחה; הם נהנו מקורטוב של נקמה בצוררינו, על כל אשר עוללו לנו. אף אני המעלה פרקי־זכרונות אלה, שמחתי על ההזדמנות לפעול במעשי־נקם אלה ולא היססתי להביא רוצחים למשפט...

בראשית אוגוסט 1944 נתפרסמה פקודת־יום מיוחדת לכל החטיבות הפארטיזניות אשר לחמו באיזורי גליל „הווילנשצינה" (גליל ווילנא) ובכל תחומי החזית של ביאלורוסיה (כולל מזרחה ומערבה גם יחד) — להתכנס למיסדרים חגיגיים

מרכזיים ומחוזיים — במינסק (למיסדר המרכזי) בווילייקה וגלובוקי (למיסדרים מחוזיים) לכבוד מיזוג כל החילות הפארטיזניים בתוך הצבא האדום והפיכתם לחלק בלתי־נפרד ממנו. המיסדר המרכזי כאמור התקיים ברחבה המרכזית הנאה ביותר בעיר מינסק. יחד עם יחידות מחטיבות מהוללות בצבא האדום שלחמו בחזיתות אוקראינה וביאלורוסיה, ניצבו בשורות יחידות מחטיבות הפארטיזנים על נישקם. בנוסח זה (אך במידה מצומצמת יותר) נערכו גם המיסדרים המחוזיים כנ"ל. מעל במות המיסדרים החגיגיים נישאו נאומים לוהטים, הושרו „שירי המולדת הסובייטית" וקויימו מצעדים ברוב פאר והדר. אני עצמי נעדרתי ולא השתתפתי בהם משום מה. הסיבה לכך אינה זכורה לי; אפשר והייתי בתפקיד ואולי בשל משהו אחר. אך מה שהתרחש והיה שם, ידעתי והיטב הרגשתי את אשר הרגיש כל פארטיזן יהודי שניצב בשורה, בתוך חביוני הלב. כלום לא היה זה גם חגנו? האם לא זכינו גם אנו לשמחת־אמת זו על תבוסתו המחפירה של גדול צוררינו בכל הדורות? ואף־על־פי־כן, חצץ משהו בינינו לבין החדווה ששוחררה; סאת־רעל גדושה נמסכה לתוך טיפת שמחתנו ולבבותינו אכולי צער שתתו דם ודמעות וקוננו כאבלים. „כמחותנים יהודים בחתונה נכרית" עמדו חברי הלוחמים וכל הפארטיזנים היהודים בתוך שורות המיסדר החוגג. על כולם דיברה וסיפרה פקודת יום מיוחדת; — כולם הוזכרו בה — לכבוד ולתהילה! רוסים וביאלורוסים, אוקראינים ופולנים, ליטאים ולאטבים ואפילו טאטרים בני־קידר רק עלינו פסחו — על היהודים! עשרות אלפי פארטיזנים יהודים לחמו בכל החזיתות כאלמונים ובני בלי שם ולא הוזכרו כלל. הן לחמנו כרוסים, ביאלורוסים ופולנים; כליטאים — אף כי הדיביזיה הליטאית הסדירה (והנודעת) בצבא האדום — הורכבה ברובה ככולה מיהודים; אף כי גם כל יחידות הפארטיזנים הליטאיות היו יהודיות ברובן (רק לפי הרכבן) וליטאים ממש היוו בהן מיעוט. אפילו כיום לאחר עשרות שנים עודני זוכר אותה מכוות־אש בבשרנו וטעמו הצורב של עלבוננו באותם מיסדרים. אף בעת התכנסויותינו ב„יום השואה" וימי־הזיכרון לקהילתנו עדיין רואות עיני, עד מה טראגית היתה אותה עמידה של לוחמינו באותם מיסדרים מפוארים. נהרות וימים של דם הורים, אחים ודמיהם של כל קרובינו מאחורינו ולכל קדושינו אין שם וזכר; רק שכול ויתמות מהלכים סביבנו ודולקים בעקבותינו. „מוזרים ומשונים" אפופים בדידות ויתום מארץ־תוגה עמדו בתוך המונים חוגגים בארץ־חדווה של ברק אור ותפארת, כמו אין השמחה גם שמחתנו, כמו אין לנו חלק בניצחון הגדול וכאילו אין חבים לנו דבר... אין אנו ראויים להימנות בין העמים הלוחמים ולא מגיע לנו, אף קורטוב של שמחת־עם וסיפוק לאומי. האומנם כה אשמנו מכל עם ובבדלנו מכל לשון?!

אל עיירתי שהיתה...

עד סוף דצמבר 1944 שהיתי בחיל המצב במיורי. לעת זו הגיע תורי לשיחרור מחובת השירות הצבאי (הפארטיזני) והורשיתי לצאת בדרך „הביתה" לקריביץ' — אל עיירתי שחרבה וטוהרה מיהודים. מה זרה, ריקה ושוממה היתה עיירתי בעיני; רוב בתי היהודים אוכלסו על־ידי נכרים בני העיירה וכפריים מקרוב באו, אשר השתתפו ברצח או עמדו על דמנו וירשו. עם שובי לעיירתי מצאתי שם את מריאשה ואלי בוטביניק; החברה ט. ש. הפארטיזנית לשעבר, קלארה טאוגר (אשתי וחברתי לחיים וגורל — לאחר מכן) את אהרון שולמן ועוד אחדים. כמוני ככל השבים התמקמתי בינתיים בבית כלשהו בעיירה. החילונו לחפש עבודה או מוטב אולי לומר, לסגל עצמנו לעבודה מרצון ולא בדרך כפייה... כמו־כן היה עלינו לעסוק גם „בפעולות־רכש", להחזיר לעצמנו ולו במקצת מה שנשדד מביתנו, מה שנגזל מהורינו ויקירינו. הן זקוקים היינו לקורת־גג ומיטה לפחות, שולחן כלשהו וכסא. אך ראה זה פלא! כמו על שודדים וחמסנים הסתכלו בנו „יורשינו", בעיניים מלאות זעם וחרון אין־אונים כמו לקחנו משלהם...

ברם, קשה מכל היה לנו להלך על פני אדמה זו, אשר שבעה דם יקירינו וקדושינו. נבצר מאיתנו להמשיך בחיינו — במקום בו ליוונו במתמיד השכול והחורבן. לא יכולנו עוד לנשום אווירה זו של איבת דמים ומשטמה. בימים הראשונים לשובנו כבר נשאנו עינינו ונפשותינו „להתנדף" מכל אותה אווירה ולעזוב בית־גידולנו, שהפך מלכודת־מוות להורינו ובני־משפחותינו וכל קדושינו. לחיות במקום אחר תחת השמש... קשים במיוחד היו לנו הערבים והלילות; בלילות־שבת ובשבתות לא ידענו מנוחה. על קבר האחים הגדול ומופקר בעזובה, רעו סוסים ובהמה גסה וכלבים הרימו רגל... כל פינה אהובה בעבר כמחוז חלומותינו — נהר הסרבץ', שדרות „הבוימאלעך" אדמות „הוויהאן" והדרך ל„קוטלאנקה" — הפכו לנו סיוט אין־סופי איום והדריכו מנוחתנו. „יהודי, אדם מישראל!" — שמע כל אחד קול דמו בחדרי לב — „איכה תידום וכיצד תוכל עוד להחריש, עת בני עורבי־טרף יחטטו וינקרו בשרידי־שרידים של יקיריך ואהוביך שניספו ואינם עוד? ברח לכל אשר ישאוך רגליך, אל המדבר הגדול, אל האין סוף! שם לפחות תוכל לשאוג שאגתך המרה וקללתך לדראון־עולם, תמטיר על משטמת הדורות סביבך!..."

כהנה וכהנה חלפו והתרוצצו מחשבות, הגיגים ורחשים ומוחותינו הקודחים „עבדו קילומטרים רבים..." שוב חיינו גם חווינו את אימת הזוועות. ולגודש הסאה — פעפעה המרירות הארסית, בשמענו מפי החובש מיקולין כיצד תיאר בפרטי־פרטים ובצבעים מרטיטים אחריתם הנוראה של קדושי עיירתנו. סיפוריו הרתיחו דם לבבותינו והסעירו עצבינו — עד לבלי נשוא. קולות שמענו הומים בלבבותינו; חוב קדוש הוטל עלינו; — לגדור קבר האחים העזוב והמופקר

ולהגן עליו; לחסום אותו בפני כל אותם משחיתים ומזיקים, בפני הבהמות והכלבים. פנינו כמובן בראש ובראשונה ל„ראיספולקום" וביקשנו רשות וגם עזרה לכך. הרשות ניתנה. אך העזרה הכספית הושהתה בינתיים. לכן גידרנו המקום זמנית בתייל בלבד, שקנינו מאיכרים. לאחר שבועות מספר רכשנו עמודי ברזל, מלט וסיד וגם טיט לבנין הבאנו והקימונו גדר לשמה. אולם קודם לכן העסקנו עצמנו באיסוף עצמות קדושינו שהתגלגלו בחצרות בתים מרוחקים, בשדות ובפאתי יער וקברנו הכל בבית הקברות, תוך אמירות תפילות אזכרה. גם על קבר האחים קראנו „אל מלא רחמים..." אל מול שמים מחרישים — כשם שהיו דוממים ומזאיבים אז ביום הזעם והעברות, כאשר נטבחו קדושינו וחרבה קהילתנו. לאחר פעולה זו התהלכנו זמן מה בהרגשה של קורת־רוח וסיפוק במקצת. הן מילאנו ולו במעט מן המעט חובותינו כלפי קבר יקירינו וקדושינו וכלפי כל שאר קורבנותינו הטהורים וחפים מכל עוון ופשע. סיפקנו רצונם אשר היו מביעים במו פיהם, אילו יכלנו לדובבם מקברם או ממקום בו נפלו מידי בני־עוולה...

— — השאלה שניצבה בפנינו; — מה הלאה, כיצד ואיך נמשיך? — דבר לא נשאר עוד לעשות, דבר לא קשר אותנו עוד אל הבית שנעקר משרשיו ונהרס... לעקור מכאן ולברוח!... אך לא, לא תברח! לאן תברח? והדרכים חסומות ואין מוצא ואופקים חדשים לחיים אחרים, לא נשקפים ואינם מסתמנים?...

עמוק עמוק בחביוני לב, אף עיני לא שזפתה בעלם; מאין איך וכיצד (לא אדע) הקיצה לפתע ונתעוררה בי אהבה רדומה זה מכבר. היא לחשה בחדרי לב; יש מפה ללכת אל בית־מכורתנו הנצחי, לארץ־ישראל! — בחשאי התגנן לחש נסתר ממעמקי לב וכליות! כל איבר ועצב אמרו שירה; — „עוד לא אבדה תקוותנו!..." בכל שס"ה גידים ורמ"ח האיברים חיפשה העין פיסת עיתון יידיש בה תימצא אולי שמץ מארץ־ישראל ואפשר יהיה להתבשם ולהפיח תקווה ניעורה. כל החושים והאזניים נדרכו לשמוע דבר כלשהו מפי שבוי יהודי עובר־אורח בדרך לביתו החרב, שסיפר לתומו את אשר שמע הוא על „הבריגאדה" — חטיבה יהודית לוחמת מארץ־ישראל בצבא בנות הברית, אשר לחמה בחזית איטליה בעיקר (ובחזיתות אחרות באירופה לחמו יחידות יהודיות ארץ־ישראליות נוספות). על ישוב יהודי לוחם בארץ להחשת הניצחון הסופי על היטלר. גם על צנחנים יהודים שנשלחו מארץ ישראל והוצנחו אל עמק הבכא, לעזרת־אחים... אף בראדיו נדרכת לקלוט כל זיע והגה על מאבק ולחימה לעצמאות וקוממיות יהודית. באחת; ארץ־ישראל התנגנה בחדרי נשמות. איך תגיע וכיצד? איך תצמיח לך כנפיים לעוף אליה? — כלו העיניים לערוג לשם הלב נכסף והתרפק בצמא וכל־כולי תאב הייתי לקום וללכת ולו גם רגלי! זה היה הרצוי ורחוק מאוד מן המצוי.

זמן רב מאוד ערגה הנפש וכמה הלב, עד קרם החלום עור וגידים ובשר; 12—13 שנים חלפו עלינו עד שזכינו לצאת „מביתנו" בקריביץ'. השנים עשו את

שלהן בינתיים; המשפחה גדלה ובנותינו שנולדו גדלו והיו נערות בנכר. סוף סוף הגענו ארצה והחילונו בחיים חדשים ומאבקים בעייתיים אחרים. עברנו בכור המצרף של חבלי קליטה והסתגלות למציאות שונה ואחרת; התערינו במקומנו וכבר זכינו לנכדים אשר נולדו לנו והם גדלים, על אדמת ישראל. את אשר עבר עלינו בבית שנחרב ואשר חווינו בימי השואה, לא נשכח ולא נשכיח; לא נוכל גם אם נרצה בכך. חובה עלינו לזכור ולהזכיר את אשר עשה לנו עמלק במאה העשרים. אבל נדע ללא ספק; הגענו לסוף המסע ולקץ הנדודים. מכאן לא נזוז עוד. ואף כי גם כיום רבו אויבינו וטרם הונח לנו משנאת־ישראל בקרב העמים ובעולם, נאמין באמונה שלמה כי כאן לא נהיה עוד מחוסרי הגנה מופקרים לכל רוח־עוועים מצוייה. מדינת־ישראל הנאבקת על ביטחונה ושלומה תיגבר על כל אויביה, תחזק ותנצח! זו המצבה המפוארת שהציב העם בציון לעם היהודי שנהרג ונטבח בשואה. עליה — יחד עם כל קהילות ישראל שנהרגו, שנשרפו ונחנקו — ינון גם שמה של עיירת־מכורתנו ובית־גידולנו, שמה של קריביץ' הרחומה והנלבבת.

על דעת עיני שראו את השכול
ועמסו זעקות על לבי השחוח,
על דעת רחמי שהורוני למחול,
עד באו ימים שאימו מלסלוח,
נדרתי הנדר: לזכור את הכול
לזכור — ודבר לא לשכוח!

(אברהם שלונסקי: נדר)

קלאַראַ טאוגער–שוד / פתח־תקוה (שעריה)

קאַפּיטלען פון געראַנגל אויפן לעבן

ויהי היום, אָנגערוקט האָט פּלוצלונג דער אָנהויב פון דער וועלט־מלחמה פּרייטיק דווקא — פּרייטיק פאַרטאָג דעם ערשטן סעפּטעמבער 1939. כאָטש ביטערע און אומעטפולע פאָרגעפילן האָבן געעגבערט אונדזערע הערצער און געלעכערט זיי ניט אויפהערנדיק, האָט דאָך קיינער, אַפילו אין שרעקלעכסטע בייזע חלומות, ניט געקענט זיך פאָרשטעלן, אַז מיר האַלטן שוין ביים אָנהויב פון ענדגילטיקן סוף חורבן פון יידישן לעבן אין פּוילן און מזרח־אייראָפּע — פיזיש ווי גייסטיק, אַז קומען וועלן חדשים און יאָרן פון אומקום און אויסראָטונג און טויזנטער יידישע קהילות, מיט אונדזער יידיש היימשטעטעלע איינגערעכנט, פאַרגייען וועלן שוין אין אַש און פייער און דערטרונקען ווערן אין ימען פון טרערן און בלוט. מען האָט זיך פיל, גאָר פיל געשראָקן פארן נאַצי־פאשיסטישן דייטשלאַנד — ניט וויסנדיק, ניט קענענדיק טראַכטן אַפילו צו וואָס זיי זיינען מסוגל און פעאיק... וויסנדיק בלויז, אַז נאַציס זיינען אונדזערע דעקלאַרירטע אויסגעשפּראָכענע און עקסטרעמסטע שונאים, איז יעדן דורך אַן אויפשיטערנ־דער שוידער. מיין ליבע אומפאַרגעסלעכע שוועסטער באדאנקע האָט אָבער פאָרגעפילט קלאָר און פּינקטלעך, וואָס מיט אונדז וועט זיין. זי האָט ניט אויפ־געהערט צו טענהן און דערקלערן, אַז נאַצי־דייטשלאַנד וועט אונדז פאַרניכטן און אויסוואָרצלען אומעטום — ווו עס וועט נאָר מעגלעך זיין. „נאַציס זיינען די פּעסט פון גאָט און מענטשן. די פּעסט פון דער וועלט און אייראָפּע בפרט!”.

אינדערהיים ביי אונדז, ביי טאַטע־מאַמע איז געווען אַ גאָר געדריקטע שטימונג; מיין ברודער חיים (אָדער ווי גערופן האָבן אים אַלע אין שטעטל, מאָטקע) איז שוין גלייך מאָביליזירט געוואָרן און אַוועקגענומען ווי פיל אַנדערע, קריסטן ווי יידן פון מיליטער־פעאיקע יאָרגענג צו די פראָנטן־ליניעס — אויפן סמך פון פּראָקלאַמירטער אַלגעמיינער מאָביליזאַציע דורך דער פּוילישער רע־גירונג. גלייך איז פאַרשטענדלעך דערקלערט געוואָרן איבער גאַנץ פּוילן קריג־צושטאַנד און ספּעציפיש באַזונדער אויף צפון־מזרחדיקע (אונדזער אומגעגנט אַריינגערעכנט) און דרום־מזרחדיקע „קרעסן” — מיט זייערע ספּעציפישע דיסציפּלינירטע שטראָף־געזעצן.

ידיעות און אָפּקלאַנגען וועגן שוידערהאַפטע אומגליקן — רעזולטאַטן און פּרוכטן פון פיינלעכע טעטיקייטן צווישן קריג־פירנדע מחנות — האָבן ניט געפעלט און איין ידיעה איז ערגער געווען פון דער אַנדערער. פּוילישע ראַדיאָ־

סטאַציעס האָבן ניט אויפגעהערט צו אַלאַרמירן די באַפעלקערונג און רופן צו פאַרטיידיקונג־אַרבעט, שוץ־גראָבונג און אַנדערע באַפעסטיקונג — קעגן שטאַרקע דייטשע אָנגריפן פון אַלע זייטן און בעיקר פון אויבן — פון דער אַוויאַציע. זיי האָבן ניט אויפגעהערט צו שילדערן אין פאַרבן די באָמבאַרדירונגען פון ווילנע און גראָדנע, לידע און מאָלאָדעטשנע. דערציילט האָבן זיי וועגן פליער, וועלכע זיינען געפלויגן גאָר נידעריק און מיט אויטאָמאַטן „געשניטן" אָן אויפהער די אומבאַוואָפנטע שוצלאָזע ציווילע באַפעלקערונג. ידיעות אָנגעקומענע פון מויל צו אויער, זיינען געווען נאָך מערער שרעקנד. די שרעק און פּאַניק איז געוואַקסן פון טאָג צו נאַכט און פון נאַכט ביזן צווייטן פרימאָרגן.

מורא געהאַט באַזונדערס האָבן מיר, יידן אין שטעטל וויסנדיק גוט פון דערפאַרונג — אַז ווו נאָר עפּעס אַ „ויהי" לאָזט זיך אַלדאָס בייז צו יידן — עפּעס וואָס און ווען ליידן און בלוטיקן יידן. געוויינלעך האָבן מיר זיך געשראָקן, טאָמער וועלן דייטשן אַרייַן צו אונדז אין שטעטל. אָבער אויך פאַר דער פּוילישער מיליטער־מאַכט און אירע כוחות געהאַט האָבן מיר גענוג סיבות מורא צו האָבן און שרעקן זיך. געקענט האָבן מיר צו גוט דעם צוזאַמענשטעל פון מענטשן־כוחות אין דער ק. א. פּ.־פאָרמאַציע („קאָרפּוס אָכראָני פּאָגראַניטשנעי"), וואָס איז ווערבירט געוואָרן אין מאַקסימאַלער מאָס פון פּאָזנאַניער געביט און איז געווען אַדורכגעגעסן פון אַנטיסעמיטישער העצע און זאָאָלאָגישער נאַצישער שנאת־ישראל. געדענקט האָבן מיר אויך זייער גוט און ניט פאַרגעסן נאָך די אַנטי־יידישע העצעס, פּאָגראָם־אַגיטאַציע, ווי אויך אַלע פּרוּוון און פּראָוואָקאַציעס אין דרייסיקער יאָרן — פיזיש צו פּאָגראָמירן די יידישע באַפעלקערונג.

— 17 שווערע טעג האָט דאָס שטעטל אַדורכגעלעבט אין וואַקסנדער אַנגסט, פאַר דער צוקונפט פונעם מאָרגן און איבערמאָרגן, טאָמער וועט די נאַצישע מלחמה־מאַשין באַווייזן אַריינצושטעקן אַ פוס אין אונדזער סביבה. די זאָרג און דאגות — ניט האָבנדיק קיין שום ידיעה וועגן ברודער האָבן אויך ניט אויפהערנד געעגבערט. דער פאָטער אונדזערער איז פאַרזאָרגט אַ שווייגנדער און די מאַמע, די שוועסטער — אַ רחמנות צו קוקן אויף זיי! אַ תל געוואָרן פון דאגות. האָבן מיר דען געקענט וויסן, אַז עס איז נאָך ניט אַלעס? אז עס גייען נאָך טעג, וואָכן און חדשים קומען פון אומקום און ענדלעכן חורבן?...

אַזוי געווען איז עס ביזן אַריינמאַרש פון סאָוויעטן. פאַרשפּרייט האָט זיך פּלוצלונג אַ קלאַנג מיט אַ פּאָר טעג פריער, אַז די רויטע ארמיי איז שוין אַרויס צו הילף דער פּוילישער קעמפנדער אַרמיי, קעגן דייטש. אמת זאָגנדיק האָט קיינער ניט געוואָלט גלויבן אין דעם. ווייל יעדער האָט גוט פאַרשטאַנען,

אַז דער היטלער—סטאַלין אָפּמאַך שטייט אין בולטער סתירה מיטן גלויבן אין דעם. דער טומל און דעזאָריענטאַציע, די כאַאָטישע צערירונג איז אַזוי גרויס געווען, אַז יעדע געהערטע ידיעה האָט געקענט גלויבלעך ווערן.

ניט לאַנג האָט מען זיך געקענט קוויקן און טרייסטן מיט „חלשות״... באַלד האָט שוין מאָסקווע קלאָר געמאַכט אַלע ספיקות; אָפיציעלע קאָמוניקאַטן האָבן דערציילט און געמאָלדן, אַז די רויטע אַרמיי איז אַרויס און אַריינמאַרשירט אין מערב־ווייסרוסלאַנד און מערב־אוקראַינע (מזרח־גאַליציע מיט לוואָוו, טאַרנאָפּאָל א. אַ. וו.) כדי צו באַפרייען דאָרט די „רוסישע ברידער־מינדערהייטן (ווייסרוסן און אוקראַינער) פון זייערע „פּוילישע רעאַקציאָנערע אונטערדריקער״ — צוזאָגנדיק אויך אַלע געליטענע יידן פון אַנטיסעמיטישער העצע און גיפטיקן יידנהאַס, אַ בעסערן ליכטפולן מאָרגן און אַ מער זיכערער עקזיסטענץ. אָבער צוהערנדיק די אַלע הבטחות איז דאָך ביטער געוואָרן אויפן האַרצן; עס איז שווער געווען מיט דעם זיך צו קוויקן... אין שטעטעלע ביי אונדז זיינען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן שוין גוט אויסגעניכטערט זיך פון זייער זיסן געשמאַקן חלום וועגן סאָוויעטישן „גן־עדן״... עס איז טרויעריק און קלאָגעדיק געוואָרן יעדן איינעם, ניט צוליבן ביטערן גורל פון יידן־פיינטלעכער פּוילן־מדינה, נאָר צוליב מורא וווהין און צו וועמען וועלן מיר אַריינפאַלן. יידן אין קריוויטש (און וואַרשיינלעך אויך אין אַנדערע שטעט און שטעטלעך) האָבן אָנגענומען די סאָוויעטן אַלס דאָס מינדערע פון שלעכטס... יידן, אויסגעשפּראָכענע ציוניסטן האָבן געהאָפט און געגאַרט, די סאָוויעטן זאָלן אַריין — ווייל ווי אויבנדערמאָנט, די שרעק פאַרן דייטש איז ניט געווען צו אָפּשאַצן און מעסטן.

דערווייל זיינען אָנגעקומען שוין אין שטעטל אונדזערס, די ערשטע אַנטלאָפענע פון שטעט און שטעטלעך פאַרכאַפּטע דורך היטלעריסטישן מיליטער. זיי האָבן נאָר וועגן בייזע און שרעקלעכע איבערלעבענישן צו דערציילן געהאַט. צווישן אַנדערע איז געקומען דער שוואָגער פון יעקב קאַצאָוויטש. די ברידער דיקמאַן פון וואַרשע, אונדזער זהבה סלאָבאָדסקיס (זלאַטקע שטיינגאָלדס) קרובים — שוין דאַן צוויי באַרימטע בחורים מיט זייערע אויסגעצייכנטע קענטענישן און פיל באַגאַבטע פעאיקייטן — זיי זיינען געוואָרן פּריוואַט־לערער אין שטעטל.[1] געקומען איז אויך זהבהס אַ פעטער פון סווענציאַן — העשל גאָרדאָן

---

[1] שלמה און אריה דיקמאַן האָבן זיך געלאָזט לויפן פון טאָג און נאַכט באַמבאַרדירטער וואַרשע דורך נאַצישע פליער, צום פּויליש־רוסישן גרענעץ; זיי זיינען דערקומען אין קריוויטש צו זייערע קרובים. לויט א רעגירונגס־פאַראָרדענונג פון סאָוויעטן האָבן זיי ווייטער געמוזט ציען און אין ניעסוויעזש זיינען זיי געווען — ווי עס גיט איבער

מיט אַ טאָכטער איטעלע (יהודית) — אַ מיידל פון 13־14 יאָר, ווי אויך די ברידער אברהם און רפאל טראַכטנבערג פון פּאָדבראַדזש ביי ווילנע מיט אַ טאָכטער רבקה (אויך פעטער פון זהבהן). געווען זיינען אויך נאָך אַנדערע, וואָס איך געדענק שוין ניט די נעמען פון זיי.

17־טן סעפּטעמבער זיינען אַריין אין קריוויטש די ערשטע טרופּן פון רויטער אַרמיי. אַ פּאָר טעג נאָכדעם זיינען שוין אויך אָנגעקומען היכע ציוויל־באַאַמטע צו גרינדן און אָרגאַניזירן אויפן אָרט אַלע ציוויל־אינסטאַנצן און אמטן פון דער מאַכט און דעם „רעיאיספּאָלקאָם״. כ׳וועל מיך ניט פאַרהאַלטן דאָ כדי צו שילדערן ברייטער דאָס יידישע לעבן אין שטעטל אונטער דער סאָוויעטישער הערשאַפט. געוויס וועלן עס אַנדערע בעסער טון פון מיר, ווייל מיר אַלס אַ מיידל אַ זיצנדע אין שטוב, איז ניט אויסגעקומען צו זען גרויסע „ישועות ונחמות״ פון דער „באַפרייערישער רויטער מאכט״. עס איז מיר נאָר געבליבן אונטערצושטרייכן, אַז פון אַלע האָפענונגען און גלויבן אין צוגעזאָגטע הבטחות, האָט זיך אויסגעלאָזט אַ הוילער בוידעם... גאָר שנעל האָט יעדער דערשפּירט דעם טעם פון אונדזערע „דערלייזער״. פּריוואַט־האַנדל — אָפּיציעל און געזעצלעך אונטער אַ דראָענדער שטראָף — שטרענג פאַרווערט; געשעפטן געשלאָסן, רעקוויזירט; אַרעסטן און חקירות, פאַרשיקונגען אין דער ווייט, ווי אויך אַנדערע אונטערדריקונגס־מיטלען און שיקאַנעס זיינען שוין אויסגעפּירט געוואָרן. מען האָט שוין געפילט וואָס מערער דעם קלעם אַרום אונדז. אַזוי זיינען שוין פאַרהאַלטן געוואָרן און פאַרשיקט יעקב קאַצאָוויטש, אַן אָנגעזעענער ייד אין שטעטל, ישעיהו קאַצאָוויטש און אַנדערע. פון אַרעסטן און פאַרשיקונגען האָבן געליטן אויך קריסטן ווי יידן. מער פאַרמעגלעכע פּאָליאַקן און ווייסרוסן, אלע זיינען פאַרשיקט געוואָרן אין סיביר. פאַרשיקט געוואָרן זיינען כמעט אויך אַלע אָנגעפּאָרענע „פּליטים״ אין שטעטעלע אַ חוץ יחידים, וואָס האָבן זיך ווי עס איז אויסגעדרייט. צווישן זיי אויך די שוין אויבנדערמאָנטע ברידער דיקמאַן פון וואַרשע, אלס „ציוניסטן, רעאַקציאָנערע העברעאיש־לערער און פאַרביסענע פיינט פון אַרבעטער־קלאַס און פּראָלעטאַרישן מענטש...״ אזוי איז דאָס זעלבע געווען אויך מיט סאָניע שימענטשיק, די

שלום חאלאבסקי אין זיין בוך: „עיר ויער במצור״ — „שטאָט און וואַלד אין בלאָקאַדע״. שלמה דיקמאַן ז״ל, דער באַגאַבטער מייסטער־איבערזעצער אויף העברעאיש פון גריכיש און לאטייניש קלאַסישע מייסטער־ווערק, דער פּוילישער איבערזעצער פון ביאַליקן, ווי אויך איבערזעצער פון ביאליקס „דאָס לעצטע וואָרט״ פון יידיש אין עברית. ער און אריה זיין ברודער זיינען שפּעטער פאַרהאַלטן געוואָרן און פאַרשיקט אין דער ווייט פאַרפרוירענער וואַרקוטע. נאָכן אָפּזיצן יאָרן דאָרט זיינען זיי באַפרייט געוואָרן, צוריקגעקומען קיין פּוילן און עולה געווען אין ישראל. אַ פּאָר יאָר נאָכדעם איז שלמה דיקמאַן נפטר געוואָרן אין ישראל. זיין ברודער אריה לעבט אויך היינט אין תל־אביב.

רעדאַקטאָר פון בוך

אַפּטייקערין אין שטעטל, וואָס איז מיט אירע קינדער מלכה און יוסף אויך אַרויסגעשיקט געוואָרן.

מיט דעם קורצן צרות־איבערבליק וועל איך מיר באַגנוגענען. וועגן קרי־וויטש אין צייט־אָפּשניט פון סאָוויעטן „פאַרן מבול" וועלן געוויס דערציילן ר' ישעיה קאַצאָוויטש ווי אויך אונדזער פריינט סאָניע שימענטשיק (אין אויס־טראַליע) מיט איר זון יוסף שמיר (דאָ מיט אונדז). כ'וועל דערציילן די ווייטערע לעבנס־קאַפּיטלען.

הימלען פאַרכמאַרעט בייז און אין כעס

אַ שטעטל אויף הפקר

ווי זאָגט ביי אונדז אַ פאָלקס־ווערטל? — מען דאַרף נאָר בעטן אויף יאָרן, צרות וועלן שוין אַליין קומען... אַזוי איז עס געווען. צרות האָבן ניט אויפגעהערט אונדז אָפּצוזוכן; זיי האָבן אויף אונדז אומאויפהערלעך געלויערט. איז ניט גערעכט געווען מיין אומפאַרגעסלעכע מאַמע (אירע בלוטן זאָלן די רוצחים ניט געשענקט ווערן קיינמאָל און ניט פאַרגעבן ווערן!), ווען זי האָט מיר אָפּגעענטפערט איינמאָל אויף מיין באַקלאָגן זיך פאַר איר, איבער ביטערע און שווערע שטיקנדע לעבנס־באַדינגונגען אונטערן סאָוויעטישן רעזשים בזו הלשון: „בעט ניט טאָכטער מיין קיינמאָל, אויף אַ נייער מלכות... ווער קען דען וויסן צי עס וועט ניט ערגער זיין?!" זיכער איז זי גערעכט געווען, אָן שום צווייפל! עס איז א נייע מלכות געקומען... און זע ימען בלוט, זע דעם מבול פון פייער און חורבן, וועלכן זי האָט מיטגעבראַכט!

— גאָר פּלוצים אומדערוואַרט — ווידער מלחמה! 22־סטן יוני 1941 איז סאָוויעט־רוסלאַנד פון אַלע זייטן באַפאַלן געוואָרן דורך דער נאַצישער אַוויאַציע און היטלעריסטישע פאַנצער־טרופּן. די סאָוויעטישע מאכט האָט דער־קלערט גלייך אַן אַלגעמיינער מאָביליזאַציע און ווידער איז מיין ברודער גענו־מען געוואָרן אין מיליטער. צו שפּעט שוין! עס איז שוין ניט געווען וווהין צו פירן די מאָביליזירטע — אַלע וועגן אָפּגעשניטן. די העכערע אָפיצירנשאַפט און הויכע רעגירונגס־באַאַמטע זיינען זיך באַלד צעלאָפן. „רעאַיספּאָלקאָם" באַאַמטע און אַנדערע „מלוכה־אָנגעשטעלטע" האָבן זיך געפּאַקט... אַלע ניי־מאָביליזירטע זיינען שנעל צעשיקט געוואָרן אין זייערע הייזער. עטלעכע שטע־טלשע בחורים און אַ פּאָר מיידלעך, וועלכע האָבן געאַרבעט אין סאָוויעטישע אַמטן, האָבן זיך געבעטן רחמים, מען זאָל זיי מיטנעמען מיט עוואַקויִרטע אַמטן, אָבער נאָר איינציקע איז געלונגען מיט זיי אָפּצוטרעטן און אָוועק — ווי צום ביישפּיל בערל קאַצאָוויטש מיט זיין פרוי אידע און זיין ברודער זוסקע. אַזוי

שנעל, דערפֿאַלגרייך מיט נצחונות מאַרשירט האָבן נאַצי־פֿאַשיסטישע „רייכס־ווער״־טרופּן.

גאָר שנעל און ראַש האָבן סאָוויעטן אָפּגעטראָטן. דאָס שטעטעלע איז גע־בליבן הפקר, אָן אַ פּאָליציי־אמט אַפילו. אַלץ איז געבליבן פראַנק און פריי צו רויב און גזילה. דייטשן האָבן ניט געאײַלט זיך אין שטעטל אַרײַן. אַלע כוחות האָבן שנעל געאײַלט קיין פּאָלאָצק, קיין מינסק, כדי צו פֿאַרשליסן אין אַ ברייטן קלעם־צוואַנג די שטאָט סמאָלענסק און אומגעבונג, וווּ קאָנצענטרירט געווען זײַנען באַדייטנדע סאָוויעטישע מיליטער־כוחות און איז אויך געווען אַ גאָר וויכטיקער קרייץ־פּונקט אויפֿן וועג קיין מאָסקווע. אין גאַנצן אַרום, אין ווילייקע און גאַנצן „אויעזד״; אין מיאָדל און אַרום נאַראָטש זײַנען שוין געווען דייטשע כוחות, האָבן זיי דעריבער געגוג צייט געהאַט.

די דייטשן האָבן אויסער דעם געהאַט אויך אויסגעצייכנטע פֿאַרטרעטער און מיטהעלפֿער: שטעטלשע קריסטן, פּאָליאַקן און ווייסרוסן — אַלע אומצו־פֿרידענע פֿון סאָוויעטישער הערשאַפֿט, האָבן מיטגעאַרבעט מיט די היטלעריסטן. מיט דער אָפּמונטערנדער צושטימונג פֿון דייטשן מיליטערישן ווילייקער קרייז־קאָמענדאַנט מאַרטין קראַנצבראַון, האָבן זיי געבילדעט די צײַטווײַליקע לאָקאַלע ציווילע מאַכט און אויפֿגעשטעלט אַ פּאָליציי און די מוניציפּאַלע מאַכט. רויב, גזילה, ווי אויך איבערפֿאַלן אויף יידישע הייזער און שלאָגן זײַנען פֿון איצטער אויף ווייטער, געטון געוואָרן מיט אַן אָפֿיציעלן צודעק — מיט מערער הפקרות, אָן קיין שום אויספֿאָרשונג און משפּט. שיסן אָדער שלאָגן אַ יידן איז גאָר גע־וואָרן אַ געזעץ און אַ געבאָט. צײַטווײַליקער פּאָליציי־קאָמענדאַנט איז געוואָרן יאַסקולסקי — אַ פֿינצטערער פֿאַרשוין און אַ קרימינעלער פֿאַרברעכער. ניט לאַנג איז ער געבליבן אויפֿן פּאָסטן; אַפילו ביי ס. ס.־לייט און פֿאַרשטייער פֿון „געסטאַפּאָ״ איז ער ניט געווען אָנגעזען אַלס באַגלויבלעכע פּערזענלעכקייט. ער איז טאַקע נאָכן אָנקומען פֿון דייטשן זאָנדער־קאָמענדאַנט באַזייטיקט גע־וואָרן און געצוווּנגען געווען זיך אָפּצוזאָגן. אָבער פֿאַר דער קורצער צייט, וואָס ער איז געווען פּאָליציי־קאָמענדאַנט, האָט ער געגוג בלוט פֿאַרגאָסן און שלעכטס געטון. בלויז אַ קורצער צייט איז דער מנוול אין פּאָליציי געבליבן (אַלס געווײַנלעכער פּאָליציאַנט פֿון דער שורה). מען האָט אים באַזייטיקט אײַנגאַנצן — לויט אַ פֿאַראָרדענונג פֿון ווילייקער קרייז־קאָמענדאַנט.

די לאָקאַלע פּאָליציי איז לויט אַ דייטשער פֿאַראָרדענונג געבליבן אַלס געהילף־פּאָליציי און זי איז באַשטאַנען פֿון וווערבירטע שטאָטישע און דאָרפֿישע קריסטן ווי די לעשצינסקיס (דער יונגער מיטן אַלטן צוזאַמען), קאַזשימיעזש סאָוויצקי; אַדאַמאָוויטש פֿון כאָמוטנע א. נ. א. (צי קען איך דען זיי אַלע גע־דענקען ?). בקיצור: — צרות האָבן אונדז ניט געפֿעלט — אַרום צענטן אָדער

צוועלפטן יולי, געקומען איז אין שטעטל צום ערשטן מאָל אַ קליינע דייטשע מיליטער־פאָרמאַציע און אויפגעשטעלט זייער גאַרניזאָן־קאָמאַנדע מיט אַ לאַגער ביים באַן־פולסטאַנעק אין קריוויטש. כמעט אין דער זעלבער צייט איז אויך אָנגעקומען — געשיקט פון ווילייקער קרייז־קאָמאַנדע — דער „זאָנדערפירער״ און זאָנדער־קאָמענדאַנט אין שטעטל. עס איז גלייך געבילדעט געוואָרן אַ ציוויל־געריכט אין צוזאַמענשטעל פון דאָקטאָר מאַקאַרעוויטש, גלח קראַפּיווּ־ניצקי און דער זאָנדער־קאָמענדאַנט. די הויפּט־קאָמאַנדע אויף דער געהילף־פּאָליציי איז איבערגעגעבן געוואָרן דער מיליטערישער זשאַנדאַרמעריע און נאָכדעם דער קרייז־קאָמאַנדע פון ס. ס. אין ווילייקע. דער געבילדעטער ציוויל־געריכט איז באַפולמעכטיקט געווען פאַרמשפּטן אויך צום טויט... משפּטים זיינען אָבער ניט פאָרגעקומען, פאָרלויפיק געטויט האָט מען אָן דעם געריכט...

אַ „סדרה״ קרבנות

ווי דער שטייגער איז ביי יעדער רוצחישער מלכות, געפאַלן זיינען שוין קרבנות גלייך אין די ערשטע יולי־וואָכן. אַ פרייטיקדיקער זומער־טאָג איז געווען; אַרויס פון זיין שטוב איז אַן עלטערער ייד — יצחק שולמאַן; גאָט זאָל זיך נוקם זיין פאַרן בלוט זיינעם! ער האָט אַרום שטוב זיינער געשפּרייזט אַהין און צוריק — ניט אָנרירנדיק קיינעם, אַ באַנדע שקצים, שטעטלשע און דאָרפישע, וועלכע זיינען צופעליק אַדורך, האָבן גענומען בייזערן זיך און סתם שרייען אויף אים. פלוצים האָט איינער פון זיי הוכלע, אַ דאָרפסיונג פון פלאַשינע (אַ דאָרף אין אומגעבונג), אַרויסגעריסן אַ שטיין אַ גרויסן פון ברוק, געוואָרפן דעם אַלטן אין קאָפּ אַריין און אים שטאַרק געטראָפן. ער איז תיכף אַוועקגעפאַלן פאַרבלוטיקט; אָפּמאַטערנדיק זיך אין ווייטיקן און ליידנדיק יסורים אַ פּאָר שעה איז ער אויסגעגאַנגען... ער איז געווען איינער פון איינציקע קרבנות, וואָס האָבן נאָך זוכה געווען צו קבר־ישראל — ווי עס דאַרף צו זיין — אויפן קריוויטשער בית־עלמין.

דער צווייטער יידישער אומשולדיקער קרבן איז געפאַלן צוויי טעג שפּע־טער, זונטיק. אהרון זילבערגלייט הי״ד, זאָל דער אַלמעכטיקסטער אויפמאָנען און נוקם זיין פאַרן אומשולדיקן בלוט! — אַ שטילער פרידלעכער בעל הבית אין שטעטל. ווי אַזוי און צוליב וואָס ער איז דערמאָרדעט געוואָרן האָב איך ניט געוווסט און איך ווייס ניט. בלויז דאָס ווייס איך. אויפן הויף לעבן זיין אייגענער שטוב איז ער דערשאָסן געוואָרן. יאַסקולסקי איז געווען זיין מער־דער; ער האָט אים פון שטוב אַרויסגעפירט, אַוועקגעפירט אין פּאָליציי־קאָ־מאַנדע און דערשאָסן אויפן הויף. דער אויסוווּרף און „ימח שמוניק״ האָט זיך נאָך באַרימט מיט זיין גרויסן אויפטו. טרעפנדיק מיר נאָכדעם צופעליק אין גאַס האָט ער צו מיר געזאָגט: „ווידזיש קלאַראַ? זאַבילעם טראַז טעגאָ פּסאַ,

אַרטשיקאַ! פשיפּאַטש סיע; קרעוו יעשטשע זשיוואַ!״. ער איז אויך נאָך זוכה געווען צו געפינען זיין אייביקער רו אויפן בית־עלמין אין היימשטעטעלע.

— דעם זעלבן טאָג און אויך אויף מאָרגן — ווידער נייע צוויי אומשול־דיקע קרבנות: מען האָט זיך פאַרנומען נאָך מיט אהרונס לוויה — און שוין האָבן רוצחים אַוועקגעשלעפּט שמעון קאַצאָוויטשן — אַן אַרבעטס־מענטש, אַ שוסטער. געזאָגט האָט מען אַפילו, אַז פון בית הקברות האָט מען אים גענומען. אַלס אַ לייטער פון „חברה־קדישא״ איז ער זיך „מתעסק״ געווען מיט דער קבורה און דאָ איז פּלוצלונג, אומדערוואַרט, צוגעשטאַנען בראָנקע יאַקובאָוויטש דער „קידר״, ווי מען האָט אים גערופן. דער באַנדיט האָט אים אַוועקגענומען... אַ לעבעדיקן האָט מען אים שוין ניט געזען. ביי פּרודניק איז ער אַלס „קאָמו־ניסט״ דערשאָסן געוואָרן. דאָס שטעטל — אויפגעשיטערט און גערירט, גוט צעטומלט פון גרויסן אומגליק און בראָך פון משפחות — איז מאָנטיק אין מאָרגן־שעהן ווידער אויפגעציטערט און גערירט געוואָרן. מען האָט ריווטשען (רבקה זילבערגלייט ז״ל) געפונען אַן אויפגעהאָנגענע אין איר פאַראייִנזאַמטער שטוב. צוריקקומענדיק פון איר אהרונס לוויה אין שטוב אַריין צווישן פיר ווענט, האָט זי זיך אַליין ניט געפונען מער... אויסהאַלטן האָט זי ניט געקענט... פון גרויס צער און ביטערניש אויף אהרונס אומשולדיק בלוט און אומבאַוווּסטן גורל פון קינדער צעלאָפענע, איז זי באַגאַנגען זעלבסטמאָרד; זי האָט זיך אויפגעהאָנגען. אַזוי האָט זי געהאַט די זכיה ווידער צו פאַראייניקן זיך מיט איר גע־ליבטן מאַן אויפן קריוויטשער בית־עלמין אין קבר־ישראל — זי איז אפשר געווען שוין די לעצטע, וואָס האָט נאָך די זכיה געהאַט...

אַזוי, אין פאַרלויף פון בלויז פיר טעג — פון פרייטיק ביז מאָנטיק — האָט שוין דאָס שטעטעלע אונדזערס פיר קרבנות, שוצלאָזע און אומשולדיקע.

פרישע צרות, רשעותדיקע גזירות

דאָס אויבנדערציילטע איז בלויז אַן אָנפאַנג געווען און אַן אָנזאָג אויף ווייטערע צרות און פּלאָגן, וואָס טוען אונדז צו יאָגן אומאויפהערלעך. עס איז אונדז מער קיין צייט געבליבן איינצולעבן זיך מיט פריערע גזירות און שוין האָבן מיר צרות און רשעות געהאַט נאָך און נאָך... יידן אין שטעטל זיינען געוואָרן ווי פאַרדאַמט — אויסגעזונדערט און אָפּגעזונדערט פון יעדער באַצי־אונג מיט ניט־יידן. יידן האָבן אַפילו ניט געטאָרט קומען אויפן מאַרק קויפן עפּעס. קריסטן האָבן בשום אופן ניט געטאָרט פאַרקויפן יידן קיין זאַך אָדער קויפן ביי זיי, וואָס ניט איז. מיט שטרענגער שטראָף איז פאַרבאָטן געוואָרן, אַז קריסטן זאָלן אַריין אין אַ יידיש הויז אָדער פאַרקערט — אויסגעשלאָסן פּאָליציי אין דער צייט פון דינסט. באַלד איז אויך געקומען די שאָדנפריידיקע

און בייזווייליקע פאַראָרדענונג פון דער „געלער לאַטע'' מיטן געלן מגן־דוד און אויפשריפט „יודע'' — אין אירע פאַרשיידענע אַנטוויקלונג־פאָרמען. איך וועל זיך ניט אָפּשטעלן אויף אַלעס, ווייל זיכער האָבן שוין אַנדערע וועגן דעם דערציילט מערער אויספירלעך און גענוי.

אַ „יודנראַט'' אין שטעטל

אין אַ שיינעם העלן טאָג — ווידער אַ בשורה! געקומען איז די פיינטלעכע גזירה וועגן אַ „יודנראַט'' אין שטעטל — עפּעס אַ קלייניקייט? „אַ יידישער קאָמיטעט!'' — לויט דייטשער אויפפאַסונג כלומרשט, פאַרטרעטער און „באַ־שיצער'' פון יידישע ענינים ביי דער מאַכט; די כוונה אָבער אַ גאָר אַנדערע: געוואָלט האָבן זיי אין דער אמת מאַכן פון „יודנראַט''־מיטגלידער, אויספיר־משרתים פון דער רשעותדיקער מאַכט מיט אירע טאָג־טעגלעכע בייזווייליקע גזירות. אין שטעטעלע אונדזערס איז עס ניט געגאַנגען און ניט געלונגען; די מענטשן פון „יודנראַט'' זיינען געווען טרייע איבערגעגעבענע פאַרן כלל, מענטשן וואָס האָבן טאַקע טאָג־טעגלעך זיך מקריב געווען. זיי האָבן אַלעס געטון וואָס מעגלעך און איבער זייערע כוחות, צו פאַרמינדערן, פאַרלייכטערן דיליידן און פיין פון יידן אין שטעטל, ווו נאָר אַ שווערערע אויפגאַבע — ניט לייכטע אַרבעט אָדער באַוויזן זיך אין אַ קאָמישער און לעכערלעכער סיטואַציע (ווי גימנאַסטיק מאַכן, לויפן און וואַרפן זיך אין בלאָטע) האָבן זיי אויף זיך גע־נומען און איבערהויפּט כלאַוונע שטיינגאָלד. צי האָבן אָבער זייערע שתדלנות־דיקע באַמיאונגען און גרויסע אָפּפערווויליקייט געהאָלפן און געענדערט עפּעס איז אַן אַנדער פראַגע. צי איז דען עמעצער גרייט געווען זיי אויסצוהערן? צי האָט אַמאָל ווער ניט ווער פון דער מאַכט (דייטשן און זייערע נאָכשלעפּער) באמת העלפן געוואָלט און אויך גרייט געווען דערצו? די ביטערע טאָג־טעגלעכע לעבעדיקע ווירקלעכקייט האָט באַוויזן, אַז קיינער האָט אַפילו ניט געוואָלט הערן וועגן דעם. די ראַפינירטע צום שלעכטן און פאַרדאָרבענע מאכט אין אַלע אירע אַנטוויקלונג־פאַזן און פאָרמען, האָט בייזוויליק געוואָלט אויסנוצן שטענ־דיק די אָפּפערווויליקייט פון „יודנראַט''־מיטגלידער און דעם גרויסן צוטרוי צו זיי מצד שטעטלשע יידן. אָבער, ווי אויבנדערמאָנט שוין — האָבן זיי זיך ניט אונטערגעגעבן און האָבן ניט געוואָלט פאַרציכטן אויפן שותפותן אחריות־געפיל און טיפער לאַנגער איינגעבאָרענער אהבת־ישראל, וועלכע וואַקסט אויף און אויסגעוואַקסן אין דער נשמה פון יידישן פאָלק און ביי יעדן יידן אין האַרצן. כאָטש קיינער איז ניט גרייט געווען צו נעמען אויף זיך אָט דעם עול — האָבן זיי דאָך אַנטשלאָסן זיך אויף דעם, ווייל עס איז ניט געבליבן קיין אַלטערנאַטיוו. די מאַכטהאָבער האָבן מיט מעשים אָנגעוויזן, אַז אַן אַ „יודנראַט''

אין שטעטל וועט נאָך ערגער זיין... עס איז אויך באַלד געקומען אַ באַשיינפּערלעכער באַווייז, אַז צי מיט גוטן צי מיט בייזן, וועלן זיי, די שררה־מענטשן, זייערס אויספירן.

געווען איז עס שוין סוף תמוז אָדער צוויי־דריי טעג פאַר תשעה באב תש״א (1941), אין אַ פריערע נאָכמיטאָג־שעה זיינען מיר געווען אין שטוב — מיין מאַמע און איך; די שוועסטער און ברודער זיינען ניט געווען. אַוווּ? — געדענק איך ניט און ווייס ניט. אומעטפול, אָטעמלאָז און בלאַס; ניט טויט ניט לעבעדיק איז דער טאַטע אין שטוב אַריינגעלאָפן אויסרופנדיק אויפן קול מיט טרערן אין די אויגן: עס איז שוין צו ענדע, אַלץ גייט אויפן פולשטענדיקן חורבן! נאַציס און שטעטלשע קריסטן באַפאַלן אונדזער בית־מדרש.[2] געוואַלד! הימלען, וואָס שווייגט איר?! מען ברענט ספרי־תורהס און ספרים...

שנעל קינדערלעך, אנטלויפט! מיר זיינען גלייך אַרויסגעלאָפן. כ׳געדענק ניט פון וואַנען איז געקומען דאַן די שוועסטער. כדי אָפּצוהיטן דעם טאַטן, וואָס איז קרוב געווען צו פאַלן אין חלשות, בין איך מיט אים געלאָפן אין גאָרטן אַראָפּ, כדי אויסבאַהאַלטן זיך. די מוטער און שוועסטער באַהאַלטן האָבן זיך אַנדערשוווּ. די שטוב איבערגעלאָזט אויף הפקר... אַ פּאָר שעה האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן און גאָרניט געזען... צוריקקומענדיק אין שטוב אַריין, געהערט האָבן מיר שוין, אַז אַלע ספרי־תורהס און ספרי־קודש זיינען פאַרברענט געוואָרן; דער בית־מדרש דעמאָלירט און צעשטערט — פיר הויל־נאַקעטע ווענט שטיין געבליבן.

גלייך נאָכדעם האָט אָנגעהויבן צו פונקציאָנירן אַ „יודנראַט” אין שטעטל. איך ווייס ניט צי איז עס געווען אַ דירעקטער צי אומדירעקטער פּועל־יוצא פון בית־מדרש חורבן. ווייסן ווייס איך אָבער זיכער דאָס כלאַוונע שטיינגאָלד (השם ינקום דמו!) און אַנדערע האָבן זיך פרייוויליק געמאָלדן צו בילדן דעם „יודנראַט”. אַלס פאָרזיצנדער איז צייטווייליק באַשטימט געוואָרן כלאַוונע. עס זיינען נאָך געווען לייבע געלבאַרט, אַליעזר באָטוויניק און יהושע (הײשקע) שולמאַן. די זיצונגען פון „יודנראַט” זיינען פאָרגעקומען אין גרויסן צימער פון אונדזער שטוב. אַזוי האָבן טרייע און שטאָלצע יידן, איבערגעגעבענע מענטשן פאַרטיידיקט אויף וויפל עס איז מעגלעך געווען, יידישע לעבנס. כ׳מוז אָבער אויך באַטאָנען ביי דעם: די אַלע יאָרן ביז היינט, עגבערט מיר דער געדאַנק, ווי אַזוי זיינען זיי אַליין אינערלעך, באַוועגט און באַצוווּנגען געוואָרן צו זייער

[2] גיט נאָר אין קריוויטש איז אזוי געווען: אזוי האָבן נאציס אומעטום באהאנדלט „יודנראַטן”. דורך טעראָר, הבטחות און פארנאַרן האָבן זיי מצליח געווען אין גרעסערע און קלענערע שטעט איינצושלעפּערן דעם באַוווסטזיין.

טאַט? און אפשר האָבן שונאים צו דעם געצווונגען, אפשר געשלאָגן האָט מען זיי און מיט אַנדערע מעטאָדן געדריקט און געשראָקן?... כ׳ווייס ניט, כ׳קען אויף דעם ניט שווערן. דאָס מינדערט אָבער בשום אופן ניט אין קלענסטער מאָס, זייער געוואַגטן טאַט. כ׳בין שטאָלץ אויף דעם, אַז מיר קענען אויף פאַר זיי אָנצינדן היינט אַ ברענענדן פאַקל, אויף די שפּאַלטן פון „קרייטשער נר־תמיד".

צרות ווערן ניט אַלט...

— אַזוי טאָג ביי טאָג און נאַכט־אויס, נאַכט־איין געזוכט האָבן אונדז — יידן אין שטעטל — צרות אַלערליי. קען מען דען אַלץ אויסשרייבן און שיל־דערן? — אויף איינציקע פּרטים וועל איך מיר אָפּשטעלן אין מיינע זכרונות־נאָטיצן: אָט וואַכט אויף ווו ניט איז צווישן מיינע זכרון־פאַלדן אַ פיינלעכער פאַל, וואָס דרינגט מיר אַדורך נאָך היינט אַפילו מיט אַ טיפן ציטער. אַ פאַמיליע איז אין קריוויטש געווען — אנשילעוויטש אויפן נאָמען — אברהם־משה און זיין מוטער חיה־שרה מיט אירע שיינע טעכטער: פריידע (פריידל), שיינע און הע־ניע. גאָר פון אָנהויב שוין (און ווייסן ווייס איך ניט אַפילו צוליב וואָס), האָבן די לאָקאַלע מאַכט די געהילף־פּאָליציי (יאַסקולסקי מיט לעשצינסקי איבער־הויפּט) און די דייטשן נאָכדעם געוואָרפן אויף זיי אַ בייז און שלעכט אויג. שטענדיק האָט מען זיי גערודפט, ניט צורו געלאָזט קיינמאָל און פאַרפאָלגט. אַלע האָב זיך געטשעפּעט צו זיי — ביז צו דער ביטערער ענדגילטיקער ענדע — ביי דער גרויסער י״א אייר תש״ב־שחיטה.

אין אַ געוויסער זומער־נאַכט האָבן דייטשן מיט זייערע נאָכשלעפּער גוט זיך אָנגעזויפט און שיכור ווי לוט איז מען צו זיי אַריינגעקומען... יידן אויפגע־וואַכט אין מורא פון פיינלעכע געשרייען און הילף־רופן, האָבן ניט געוווּסט וואָס צו טאָן. די שיכורים־באַנדע האָבן אַרויסגעשלעפּט די פריידע אנשילעוויטש פון שטוב מיט בולטער כוונה איר צו מאַטערן און פאַרגוואַלדיקן. זי האָט זיך קוים אַרויסגעריסן פון זייערע הענט און אַנטלאָפן. אַ שטיקל צייט האָט זי זיך ביי אונדז אין שטוב, באַהאַלטענערהייט אויפגעהאַלטן. יענער נאַכט האָט קיין יידיש מיידל אָדער יונגע פרוי ניט געוואַגט מער צו שלאָפן...

אַזוי אין פאַרלויף פון טעג, וואָכן און חדשים — צווישן אַלטע און נייע גזירות ווי אויך טאָג־טעגלעכע בייזוויליקע איינפאַלן און אויסטראַכטענישן — האָט מען אומאויפהערלעך געצאַפּט אונדזער בלוט און ווידער נאָך זיינען גע־פאַלן קרבנות. אונדזער בייזן און ביז גאָר שלעכטן סוף, וואָס לויערט אַרום און דערוואַרט אונדז, האָבן מיר אַפילו נאָך ניט געטראַכט אויפן זין — כאָטש בי־טערע פאַרגעפילן האָבן אונטערגעזאָגט... און אָט אין אלול־טעג תש״א, (אויב

איך בין מיר ניט טועה איז עס געווען אַרום 24־טן צי 25־טן אויגוסט 1941), ווען לויטן יידישן אָנגענומענעם פאָלקס־ווערטל פאַנגט אָן אַפילו אַ פיש אין וואַסער צו ציטערן, לא כל שכן אַ ייד, געשען איז שוין נאָך אַ טראַגעדיע:

צוויי יונגע קריוויטשער בחורים — פסח (אהרונס) זילבערגלייט און ברוך (מענדלס) זילבערגלייט הי״ד זיינען צוריקגייענדיק פון דאַלהינעוו קיין קריוויטש פאַרהאַלטן געוואָרן ביים בריק דורך אַ פּאָר געהילף־פּאָליציאַנטן און אויסגעלי־פערט געוואָרן דער „געסטאפּאָ״ — מיט עדות (פאַלשע!) און באַווייזן, אַז זיי זיינען קאָמוניסטן. מען האָט זיי פריער געהאַלטן אין דער געוועזענער נ. ק. וו. ד.־טורמע; ביי דער אויספאָרשונג מערדערלעך געשלאָגן און טעראָריזירט, זיי זאָלן זיך מודה זיין. ניט געהאָלפן האָבן לויפענישן פון „יודנראַט״־מיטגלידער און גוטוויליקע קריסטן און אויך קיין אויסקויף־געלט (כופר נפש). ענדלעך האָט מען זיי אַן ערב־שבת אָפּגעלאָזט אַהיים אָבער ניט אויף לאַנג... צווייטן שבת פאַרנאַכט האָט מען זיי ווידער גענומען, אַרויסגעפירט אויסערן שטעטל, אַ זיבן קילאָמעטער ווייט און דערשאָסן. זייערע קערפּערס אַריינגעוואָרפן אין אַ גרוב.

— כ׳פאַרזשמורע נאָר מיינע אויגן און שליס זיי צו אויף אַ מינוט. קומט נאָך אַ פאַל אויפן זכרון: פּאַסירט האָט דאָס אַ וואָך אָדער צען טעג שפּעטער נאָכן אויבנדערמאָנטן גרויזאַמען מאָרד איבער די צוויי יונגע בחורים. מעשה שהיה איז אַזוי געווען: אַ געוויסער נאָכמיטאָג־שעה, געקומען זיינען צו אונדז אין שטוב געהילף־פּאָליציאַנטן און אויפגעפאָדערט מיין ברודער זאָל מיט זיי מיטגיין, כדי העלפן אַריבערפירן אַ קלאַוויר פון אַלטן שוחטס הויז אין דער געביידע פון פּאָליציי־קאָמאַנדע. מיין ברודער איז שוין גרייט געווען מיט זיי אַרויס — ניט צוליב גרויס חשק, נאָר צוליב מורא. אונדזער ליבע טייערע מאַמע האָט זיך אָבער איינגעשטעלט טענהדיק, אַז דער זון איז קראַנק און קען ניט שלעפן... זיי זיינען אַוועק און דער ברודער איז אין שטוב געבליבן. אַ פּאָר שעה שפּעטער, אין אָוונט שוין, האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז זיי האָבן צוזאַמענ־געקליבן פיל בחורים און יונגעלייט; דער שווער־באַוועגלעכער פּיאַנאָ האָט מען טאַקע אַריבערגעפירט אָבער אַלס אויסדרוקפולן דאַנק, זיינען אַלע מער־דערלעך צעשלאָגן געוואָרן מכות־רצח און זוכה געווען קוים אַהיים צו קומען.

איז נאָכניט פול געוואָרן די פאַרגיפטעטע כוס? איז נאָכניט גענוג? ניין מיינע פריינט! — נאָכאַמאָל און ווידער אַמאָל שרויפט אויף דער זכרון און בלעטלט דער מוח יסורים־בלעטער און צער־קאַפּיטלען אין משך פון טעג און נעכט. געווען איז עס שוין נאָך סוכות. כ׳געדענק ניט אַפילו ווי אַזוי און פון וואַנען פאַרשפּרייט האָט זיך די מורא און אויפגעציטערט אַלע? נאָך פאַרמיטאָג־שעהן געקומען איז די ידיעה, אַז פון בודסלאַוו און ווילייקע זיינען אַ דריי־

צענדליק „געסטאַפּאָוצעס״ געקומען אין שטעטל. עס איז געוואָרן אַ געלויף; יונגע מענער, בעל־הביתלעך און בחורים ווי אויך פרויען און יונגע מיידלעך, האָבן זיך אַ לאָז געטון לויפן אין וואַלד — ווו שטעטלשע יידן צוואַנג־אַרבעטער געזעגט האָבן בוימער און געהאַקט האָלץ פאַר דער מאַכט מיט אירע נאָכשלעפּער — די לאָקאַלע פּאָליציי. געבליבן אין הייזער זיינען בלויז עלטערע מענטשן און פרויען ווי אויך מאַמעס מיט קינדערלעך. מיין שוועסטער איז אויף אַרבעט געווען יענעם טאָג, די מוטער האָט זיך ניט גוט געפילט; דער פאָטער מיטן ברודער זיינען אַרויסגעלאָפן אויסבאַהאַלטן זיך. בלייבנדיק מיט דער מוטער אין שטוב האָב איך מיר צוגעקוקט און געזען באַלד דייטשן, „געסטאַפּאָ״ מיט געהילף־פּאָליציי, אַריינגיין אין יידישע הייזער ווי אויך געהערט פון ווייטן פרויען־געוויין און יאָמער פון קינדער מיט אַ רעש פון גלאָז־ברעכן און צעהאַקן פון האָלץ־מעבל. די פּאַניק איז אַלץ גרעסער געוואָרן; מען איז שוין געווען זיכער, אַז עס דרייט זיך דער „מלאך המוות״ אומצוברענגען גלייך אַלע יידן אין שטעטל. עס איז מיר גאָר טרויעריק און ביטער געוואָרן אויפן האַרצן; געמיינט האָב איך, אַז אָט־אָט לויפן זיי אין אונדזער שטוב אַריין ווי אַ זאַוויערוכע... און אָט איז אונדזער שטוב דווקא דורכגעלאָזט געוואָרן; ניט אַריין זיינען זיי און ווייטער געגאַנגען... פּלוצלונג געזען האָב איך מיט מיינע אויגן ווי איינער אַ געהילף־פּאָליציאַנט יאַראָשעוויטש מיט זיין אָנגעלאָדענעם ביקס גרייט צו שיסן, פירט אונדזער רב ר׳ מלכיאל פּרצי, וועלכער האַלט אין האַנט אַ „רויטע פאָן׳׳... אַ שטעקן מיט אַ רויטער טוך אָנגעבונדן. אַ נידערטרעכטיקע און ביין־וויליקע פּראָוואָקאַציע! ער האָט אַוועקגעפירט דעם רב אין דער פּאָליציי־קאָמאַנדע. פון טויט שרעק בין איך אַרויסגעלאָפן זען און הערן וואָס טוט זיך.

— שפּעטער מיט אַ פּאָר שעה איז דער רב געבראַכט געוואָרן אַהיים (דורך כלאַוונע שטיינגאָלד, אויב כ׳בין מיד ניט טועה) דער יונגער לעשצינסקי האָט אים באַפרייט — כ׳וויס ניט צי לויט אַ פאַראָרדענונג פונעם זאָנדער־קאָמענדאַנט — צי האָט מען אים עפּעס „געגנותנט׳׳... אָט אַזוי און ווידער אַזוי דורכגעלעבט האָבן מיר טעג און וואָכן; חדשים זיינען געלאָפן און קיין ברעג צו אונדזערע ליידן און צרות. יעדן טאָג געדאַנקט האָבן מיר דעם אַלמעכטיקסטן און דעם גורל, פאַרן אָפּלעבן נאָך אַ טאָג און אַ מעת לעת — אין גרויסן ים פון רשעות און צעווילדעוועטע אינסטינקטן פון אונטערמענטשן, רוצחים!

אָט אַזוי שוין, ביז צו דער גרויזאַמער מאַסן־שחיטה י״א אייר תש״ב — 28־סטן אַפּריל 1942.

אונדזער גרויסער בראָך

ערשטע מאַסן־שחיטה

דינסטיק, י״א אייר תש״ב — 28.4.1942 — אויפגעשטאַנען זיינען מיר ווי שטענדיק. מיין שוועסטער באדאנקע איז אַוועק צו דער ארבעט אין קניאהינין אויף דער באַן־סטאַציע. דער ברודער גרייטנדיק זיך אויך אַרויס צו דער אַרבעט איז נאָך געווען אין שטוב; דער פאָטער און די מוטער זיינען אויך אין שטוב געווען. אַלץ האָט אויסגעזען „נאָרמאל״ — כאָטש איינגעגעסן האָט זיך אין האַרצן ביי אונדז, אַ געבליבענער אַנזאַץ פון טרויער און ביטערניש נאָכן איבערלעבן אַזוי ניט לאַנג, דעם בלוטיקן פסח, ווען אונדזער טייערער פיל געשעצטער רב ר׳ מלכיאל פרצי מיט די רביצין און זייערע קינדער, ווי אויך חנה זוט־קאַצאָוויטש, די פרוי פון ר׳ שעיהן און זייערע קינדער, השם ינקום דמם! זיינען אומגעקומען. זיי זיינען אַלע מיט נאָך אַ פּאָר געכאַפּטע יידן פון די סמאָליארנעס אין אומגעגנט און א פּאָר קריסטן, דערשאָסן געוואָרן אלס „קאָמוניסטן״. זייער אומשולדיקע בלוטן זאָלן שטענדיק שטיקן און ווערגן זייערע רוצחים — וווּ זיי זאָלן ניט זיין!

זיצנדיק פאַרטראַכט אַזוי איבער אונדזער ביטערן און בייזן גורל, האָט די מאַמע געהערט פלוצלונג ווי דערציילט האָט עמעצער אויפן גאַס, אַז דייטשן האָבן פאַרמאַכט שוין די אַמטן פון „יודנראַט״. זי האָט מיר געבעטן אַריינגיין צו באָטוויניק און פרעגן וואָס איז געשען און וואָס טוט זיך? איך בין גלייך אַרויסגעלאָפן און שוין געשפּירט האָט זיך עפּעס אַ גערודער. צוקומענדיק נאָענט צום הויז פון די באָטוויניקס האָט שוין מיר פון וויטן די פרוי באָטוויניק פאַרזאָגט: „קלאַראַ, טאָכטערל! ווי גאָט איז דיר ליב, לויף שנעל אַהיים צוריק... טו אָנזאָגן אַלעמען, עס איז ווידער אַ ביטערער אומגליק! מען האָט אַלעמען פון „יודנראַט״ אַוועקגענומען אין „אָבאָז״... זיי כאַפּן יעדן וועמען זיי טרעפן אויפן וועג, זיי שלעפּן שוין פון אומעטום״...

געלאָפן בין איך שוין שנעל מיט אַלע כוחות אַהיים; אַריינגעלאָפן אין שטוב בין איך מיט אַ גאָר קורצן אָטעם — אויסגעשריען כמעט וואָס איך האָב געהערט. די מאַמע האָט אונדז אַלעמען געהייסן אַראָפּ אין קעלער און וואָס שנעלער באַהאַלטן זיך. אין גרויסן קעלער פון אונדזער שטוב איז שוין פון לאַנג אין געהיים צוגעגרייט געווען אַן אָרט אויף צו באַהאַלטן זיך — א „מאַלינע״ [3] בעת צרה. אַרויסנעמענדיק אייניקע געמויערטע ציגל און גראָבנדיק

[3] א „מאַלינע״ — א שיבוש אַ פאַרגרייזטער פונעם תנ״כישן וואָרט „מלונה״ — אין יידישן „גנבים־לשון״ — „בלאַט״־יידיש, אריינגעדרונגען אויך אין אינטערנאַציאָנאלן גנבים־לשון און אויך אין דער רוסישער גנבים־ליד: „בילאַ טאַם סלאָווּנאיא מאַלינא א טעפּיער אוזשע ניע אָדנא״.

טיפער, האָבן מיר געשאַפן אַ פאַרשטעלטן אָרט אויף אַ באַהעלטעניש, צי וועט עס זיין זיכער צי ניט זיכער, איז קיין צייט געבליבן זיך צו פאַרטראַכטן. גלייך זיינען צו אונדז אַריינגעלאָפן אונדזערע קוזינס אהרון און יהושע שולמאַן, יצחק און ירמיהו שולמאַן, ווי אויך שלום און סאָניע אַלפּעראָוויטש מיט זייער קליינער טעכטערל סימע. געקומען זיינען גלייך נחשון זוט מיט זיין פרוי שאָשקע און זייערע צוויי קינדער, זלמן קאַצאָוויטש און יצחק שולמאַנס פרוי זלאַטע מיט צוויי קליינע קינדערלעך פון ווילייקער קרובים. דער מוטערס אַ קוזין מיט זיין פרוי פון ווילייקע משה נחמיה און ריבל קאָפּעלאָוויטש.

מיר אַלע אויבנדערמאָנטע ווי אויך מיין ברודער האָבן זיך תיכף שנעל אַראָפּגעלאָזן אין „מאַלינע”. אַלע תחנונים און בקשות צו טאַטע־מאַמען, זיי זאָלן אויך מיט אונדז אַראָפּ, האָבן ניט געהאָלפן... דער פאָטער אַוועקמאַכנדיק מיטן האנט: „מיר זיינען דאָך שוין עלטערע מענטשן, אונדז וועט מען אין „אָבאָז” ניט נעמען”... זיי זיינען אַליין אין שטוב געבליבן...

— ניט לאַנג האָט עס געדויערט און דערשפּירט האָבן מיר, אַז שטאַרקער ווערט דער טומל און אַלץ מער און מער נאָענט צו אונדז. געהערט שוין האָבן זיך קלאָר פון אַרום געשרייען און געוויין, זידל־ווערטער, קללות און אויסרופן „אַלע יודן קאַפּוט!”... טופּען פון פיס, איינציקע שיס־קנאַלן האָבן זיך דער־נענטערט מערער. באַלד האָבן מיר שוין אויך איבער אונדז אויבן געהערט פיס טופּען, ארומזוכן און נישטערן. די רוצחים, ימח שמם וזכרם! זיינען שוין ביי אונדז אין שטוב... גוט געהערט האָב איך די טענות פון אונדזער טאַטע־מאַמע און דאָס איינרעדן די רוצחים, אַז מער איז ניטאָ קיינער אין שטוב, ווי אויך זייער שטאַמלענדן און האָפענונגלאָזן בעטן זיך צו בלייבן אינדערהיים... אַ שאָס געטראָגן האָט זיך ניט פון וייט און געלאָזט זיך הערן; ווידער איז אַ ביסל רואיק געוואָרן. געהערט האָב איך און מיט אַלע מיינע קערפּער־גלידער געפילט האָב איך לעצטע זיך דערווייטערנדע און ניט צוריקקערנדע טריט פון אונדזער אומפאַרגעסלעכע טאַטע־מאַמען, וואָס זיינען שוין אַוועק אויף זייער לעצטן וועג... א שטאַרקע קראַפּט אַן אינערלעכע גלייך פון הארצן, אָן שכל און אָן איבערטראַכטן האָט מיר מיטגעריסן... ניט אָפּגעבנדיק מיר אַפילו קיין שום דין וחשבון געוואָלט האָב איך אַרויס, ניט רעכענענדיק זיך מיט דעם, וואָס איך שטעל אין לעבנס־געפאַר די אַלע באַהאַלטענע מיט אונדז. מיין ברודער אָבער האָט מיר פעסט געהאַלטן און ניט דערלאָזט אַפילו אַ שריט צו מאַכן. אין דער אַנגסט־פולער שטילקייט האָבן מיר געהערט ווי אין שטוב ווערן טירן און פענצטער מיט טשוועקעס פאַרהאַקט... דער רעש און געפילדער זיינען לאַנג־זאַם שטופנווייז פאַרשטילט געוואָרן, טופּעניש פון געשטיוולטע פיס ווו ניט ווו פאַרשוווּנדן; טענות, געוויין און בעטענישן זיינען אומבאַהאָלפן פאַרשוויגן גע־

וואָרן... אַ גאַר מאָדנע רואיקייט האָט מיטאַמאָל אַרום און אַרום געלאָזט זיך לויפן — ווערנדיק איבערגעריסן פון צייט־שטיקער צו צייט־טיילן דורך ווייט־ווייטע קולות... לאַנג און לאַנג זיינען מיר זיצן געבליבן אין קעלער־פינצטער־נישן... ווי לאַנג? — מינוטן, שעהן — איז דען מעגלעך געווען צו וויסן, טרעפן און אָפּשאצן? — זיצנד אזוי אין דער פינצטער, ווייטיקנדיק אין פיינלעכער שרעק און נאָגנדן צער ניט וויסנדיק בכלל וואָס שפּילט זיך אָפּ ערגעץ ווו אַ ביסל ווייטער פון אונדז, איז שוין אַוועק דער טאָג...

— עס איז שוין נאַכט געוואָרן, שטילקייט ארום איז מערער געוואקסן; ווען ניט אָפּקלאַנגען און עכאָ פון שוין לאַנג געהערטע הילפס־געשרייען און קוויטשערייען פון ווייט גאָר ווייט האָט מען געקענט מיינען, אַז אַרום אונדז איז שוין אַלץ טויט־שטיל געבליבן. נאָר מיר בלאָנדזשען אַרום אין עולם התוהו, אין קעלער פאַרהאַקט. — מיר ווילן דאָך אָבער לעבן! ווען מיר פון דאַנען ניט אַרויס וואָס פריער און שנעלער וועט מען סוף כל סוף אונדז אנטדעקן... ניט וויסנדיק טאַקע וואָס האָט זיך אָפּגעשפּילט און וואָס איז פאָרגעקומען, גע־שפּירט האָבן מיר, אַז אַן אומגעהויער אימהפולער בראָך איז געשען...

אַ קליין ליכטעלע אין חושכדיקער נאַכט

איינציקוויז שטילערהייט און לאַנגזאַם זיינען מיר פון קעלער אַרויף אין שטוב אַריין, אָבער אַרויסגיין איז געווען אוממעגלעך. עס איז אַלץ פאַרקלאַפּט געווען מיט טשוועקעס... קיין סך האָט מען ניט געטראַכט; אויפגעבראָכן שנעל אַ פענצטער און איינציקוויז אַרויס — אין דרויסן האַרט ביי דער טיר — איז געלעגן אין זיין גאַנצער לענג מרדכי גינצבורג הי״ד — אַ קרוב פון דער מאַמען, וואָס איז געווען פון שטענדיק אַ קראַנקער און האָט זיך אויפגעהאַלטן ביי אונדז אין שטוב. די רוצחים האָבן אים אויך מיטגעשלעפּט. ער האָט אָבער ניט געקענט און אויך ניט געוואָלט מיט זיי מיטגיין; דערפאַר האָבן זיי אים אויפן אָרט דערשאָסן. דאָס איז געווען טאַקע דער שאָס (פון נאָענט) וועלכן מיר האָבן איבער אונדז אין קעלער געהערט. ווי גרויס אָבער איז געווען אונדזער שטוינונג, ווען מיר האָבן גלייך אנטקעגן אונדז באַמערקט אין אַ פאַרבאָרגן ווינקל אויפן הויף אַ זיך באַוועגנדן לעבעדיקן שאָטן, וואָס האָט זיך צו אונדז מער דערנענטערט — די מומע רייזל! — מוטער פון די ברידער שולמאַן און סאָניע אַלפּעראָוויטש! געוווּסט האָט זי פון אונדזער באַהעלטעניש און אַהין געלאָפן. זי האָט אָבער ניט באַוויזן צו דערלויפן... די שטעטלשע „מלאכי־חבלה״ — געהילף־פּאָליציי, האָבן איר אָפּגעהאַקט דעם וועג און מורא האָבנדיק געכאַפּט צו ווערן, האָט זי זיך שנעל באַהאַלטן אינעם אָפּטרעט און דאָרט האָבן זיי איר טאַקע אויך דערוויישט נאָכדעם. מען האָט איר געהייסן אַרויס און פאַר־

ווערטס מאַרשירן. אָן אַ ברירה האָט זי זיי געפּאָלגט און געגאַנגען. שפּירנדיק אָבער, אַז זי ווערט ניט באַגלייט פון קיינעם און קיינער זעט ניט, האָט זי שנעל און וואַכזאַם אָפּגעשפּרונגען צוריק און באַהאַלטן זיך אינעם ווייט פאַרשטעלטן ווינקל פון אונדזער הויף. דאָרט איז זי אויך וואַרטן געבליבן, ביז מיר וועלן פון אונדזער באַהעלטעניש אַרויס, ווייל געזען האָט זי קלאָר און בולט, אַז ניט דערווישט האָט מען אונדז, ניט געפונען און ניט אַוועקגעפירט — ווו היטלער־טייוולאָנים האָבן אַלעמען געטריבן. גרויס איז געווען די פרייד, ניט באַשרייב־לעך אונדזער אַלעמענס שמחה אויף דער אומדערוואַרטער באַגעגעניש.

— קיין לאַנגע שהיות צו מאַכן איז שוין ניט געבליבן; וואַכזאַם. אָפּהי־טנדיק זיך האָבן מיר טריט ביי טריט שנעל אָפּגעצויגן. דורך אומוועגן — איבער גערטנער און סעדער דורך הויפן פאַרלאָזטע און פּוסטע — זיינען מיר שטיל געגאַנגען — ביז מיר זיינען דערקומען צום טייך (סערוועטש). ווי עס איז זיינען מיר אויך אַריבער אויפן צווייטן ברעג און זיך אַוועק געלאָזט איבער נאַסע פעלדער און בלאָטעס. אייניקע פון אונדז זיינען אַוועק צו אַ באַפריינ־דעטן פּויער; ניט לאַנג האָט עס געדויערט און זיי זיינען צוריק געקומען מיטן פּויער צוזאַמען — וועלכער האָט אונדז געבראַכט צו עסן, וואָס ער האָט גע־האַט: — ברויט און מילך. דער פּויער, אַ מענטש אַ פּשוטער מיט אַ ברענענדן מענטשלעכן פונק אין האַרצן — אנטאָן שאַכאָוויטש, אַ ניט מאָר פאַרמעגלעכער, האָט אונדז באַשווירן מיט אַלע זיינע (און אונדזערע) קדושים — אַז ווי מיר זאָלן ניט זיין פאַרביטערט און ווי פיינלעך טרויעריק עס איז אויפן האַרצן, זאָלן מיר דאָך ניט וואַגן חלילה וחס אַוועק צוריק אין שטעטל. מען שיסט נאָך אויף די וועגן; פיל דייטשן און פיל פּאָליציי זיינען אומעטום דאָ. אַנדערע דער־ציילן (געזאָגט האָט ער), אַז אַלע קריוויטשער יידן זיינען אויסגעמאָרדעט גע־וואָרן באַהיט גאָט! צלמנדיק זיך פיל מאָל. פיל מאָל האָט ער זיך געשווירן, אַז ווען ער וואָלט געהאַט געניג פּלאַץ וואָלט ער אונדז אַלע צו זיך גענומען — ער איז אַוועק.

זיינע ווערטער אויסהערנדיק איז ניט געבליבן וואָס צו טון דערווייל; קיינער האָט זיך ניט אָנגענומען מיט דער העזה אומצוקערן זיך אַהיים אין שטעטלע. מיר האָבן דאָס ברויט געגעסן, מיטן מילך פאַרטרונקען און יעדערער פון אונדז — איינציקווייז אָדער פּאָרווייז — געלאָזט האָט זיך אויף גאָטס באַראָט און גענומען אָפּזוכן אַוו זיך אהינצוטון. איך מיטן ברודער זיינען אַוועק אין זאַדוביע אַ קליינע „אָסאדקע" מיט וואַלד ארומגערינגלט — צו פריינטלעכע קריסטן פון אונדזערע עלטערן — אפאנאסיי און ניקאָליי הונקע (ווייסרוסישע פּויערים). ארויסגעוויזן האָט זיך אין קעגנזאַץ צו אַלע אונדזערע איבערטראַכ־טענישן און צווייפלען אויפן וועג צו זיי, אַז אויפגענומען האָבן זיי אונדז מענטש־

לעך און וואַרעם; זיי האָבן געגעבן צו עסן און צוגעגרייט פאַר אונדז געלעגערס. געבליבן זיינען מיר ביי זיי איייניקע טעג; טאָגוויייז — אין וואַלד אויסבאַהאַלטן זיך און געלעגן. די נעכט ביי זיי איבערגעשלאָפן... אַזוי האָבן אַ פּאָר קליינע ליכטעלעך פון מענטשלעכער פריינטלעכקייט געלויכטן אונדז אין חושכדיקן וועג, אין אימהדיק־פינצטערע און ביטערע אומגליקלעכע נעכט און טעג.

ס'לויערן אומגליקן אין שטעטל

פראַגעס וואָס ווייטער? ווי אַזוי און וווהין? האָבן ניט אויפגעהערט צו מאָנען, עגבערן און טרייבערן הערצער מיט געהירן — פאָדערנדיק פון אונדז אַ קלאָרן ענטפער. ווי וואַרעם און ליכטיק דאָס ליכט זאָל שיינען, האָט עס דאָך אויך אַ סוף... און וואָס נאָכדעם ווי אויך להבא? אפשר איז אויף אַ וואָסער ניט איז אופן אונדזער שוועסטער באַדאַנקען אויך לעבן געבליבן און וואַרט אויף אונדז? אפשר נאָך עמעצער... אפשר טראָגט דער סכנה איז עס מעגלעך ווי עס איז אריינצוקומען אין אונדזער שטוב און ארויסנעמען נויטיקסטע זאַכן פאַר אונדז? — עס קען דאָך ניט מעגלעך זיין, אַז אַלץ און אַלע זיינען שוין ניטאָ מער... ווען מיר האָבן ענדלעך שוין דערהערט פון אונדזערע גאַסט־פריינטלעכע אויפנעמער, אַז אין שטעטל איז רואיק דערווייל און יידן וואָס לעבן געבליבן זיינען שוין דאָרט צוריק, האָבן מיר אויך באַשלאָסן צוריקקערן זיך אין שטעטל. מיר האָבן האַרציק באַדאַנקט פאַר גאַסט־פריינטלעכקייט און אַוועק צוריק אין קריוויטש.

פאמיליע הונקע קריסטלעכע פריינד אין פינסטערע טעג

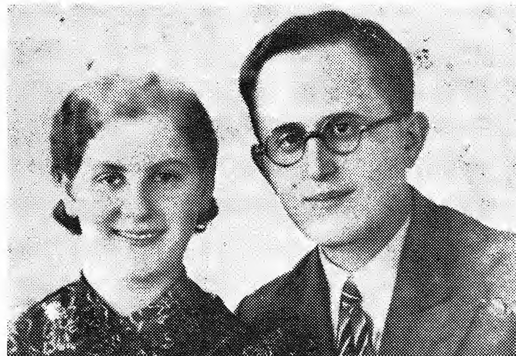
פאַרשלייערט אין דער נאַכט־פינצטערניש זיינען מיר אָנגעקומען אין שטעטל; קוים דערמאַנגען אויפן הויף אונדזערן, האָבן מיר באַשלאָסן צוליב דער סכנה ווי עס איז איבערנעכטיקן אין גרויסן שייער ווייל אין שטוב האָבן מיר מורא געהאַט אַריינצוקומען טאָמער חלילה דערזען וועט עס אַ מין בייז אויג. אַזוי איז אויך שנעל אַדורך די גאַנצע נאַכט; אויפן פרימאָרגן זיינען מיר אַריין ביידע אין שטוב פון אונדזער מומע רייזל. אויף אונדזערע פינצטערע און ביטערע געמיטער האָט ווי ניט ווי עטוואָס אויפגעשיינט, עס איז גאָר אַ ביסעלע ליכטיקער געוואָרן; געטראָפן האָבן מיר די מומע רייזל און די אַלע, וואָס זיינען מיט אונדז אין קעלער־באַהעלטעניש פאַרשטעקט געווען. כאָטש געוווּסט האָבן מיר שוין אַלע פּרטים איבער דער גרויזאַמער שחיטה און אויך וועגן גרויסן פּערזענלעכן בראָך — וועגן דעם טרויעריקן טויט פון אונדזערע טייערע טאַטע־מאַמען — זיינען דאָך דער דראַנג און לוסט צום לעבן ווי אויך געראַנגל אויפן לעבן שטאַרקער געווען פון אַלץ. וויסנדיק און זעענדיק, אַז עס זיינען געבליבן נאָך יידן מיט אונדז, האָט ווידער אָנגעצונדן זיך אַ פונק פון האָפענונג און גלויבן, אַז אונדזער געראַנגל וועט באַקרוינט ווערן מיט הצלחה, מיר וועלן נאָך לעבן בלייבן און אַלעס איבערלעבן! — אָבער ניט אַזוי פּשוט און לייכט איז עס אָנגעקומען. פאָרגעשטאַנען איז אונדז נאָך אַ לאַנגער דורעהאפּטער וועג.

— אין די מאָמענטן האָט די לוסט צום לעבן אין הערצער געפּליסטערט: „פאַל ניט אַראָפּ ביי זיך, ראַנגל זיך אין קאַמף! דו ווילסט דאָך לעבן, דו מוזט לעבן בלייבן; פאַר דורות דערציילן — וואָס מען איז אויף אונדז באַגאַנגען! איבערפלאַנצן זיך און ווידער איינוואָרצלען אין אַ נייעם לעבן וועסטו און אפשר נאָך אין ארץ־ישראל!״ — מיר זיינען שוין צוריק געגאַנגען אין אונדזער אייגענער שטוב; נאָר געבליבן וווינען זיינען מיר ביי דער מומען.

— ווידער זיינען אַדורכגעלאָפן טעג; דאָס לעבן האָט זיך שוין ווידער „אינסטאַלירט״ און איז געוואָרן ווי פאַר דער שחיטה, ענלעך צו „נאָרמאַל״... ווידער איז מען אַרויס אויף צוואַנג־אַרבעט. גייענדיק איין טאָג צו דער אַרבעט האָב איך מיר צופעליק דערוווּסט, אַז די שוועסטער באַדאַנקע האָט זיך געראַטעוועט, זי לעבט און איז געזונט! — דער גורל האָט איר דערווייל נאָך געשאַנעוועט; אינעם טאָג פון דער גרויסער שחיטה (דינסטיק, י״א אייר) האָט אַ פריינטלעכער קריסט — אַ פּאָליאַק זאַוואַדסקי, פון דער אַרבעט איר גענומען צו זיך אינדערהיים און געהאַלטן אויך אין פאַרלויף פון דער גאַנצער צייט ביי זיך אין שטוב. אַ קליין ליכטעלע האָט ווידער באַשיינט די פינצטערניש אין מיין נשמה! מיין גוטע טייערע שוועסטער לעבט.

גלייך נאָך דער אַרבעט בין איך אַוועק אַהין. ווער פאַרמאָגט דען אַ פּען

און כוח צו שילדערן און באשרייבן אַ בעגעגעניש פון צוויי לעבן געבליבענע שוועסטער פון דער גרויסער שריפה און חורבן... ניין, כ׳קאָן ניט, מיינע נשמה־מיטלען צו אָרעם דערצו. מיין שוויגן קען אַ סך מער באַשרייבן — באַדאַנקע איז ניט געגאַנגען מיט מיר צוריק; זי האָט זיך דאָרט געפילט מער זיכערער; זי איז געבליבן דאָרט און געאַרבעט. אויף אַ פּאָר טעג בלויז איז זי שפּעטער אַ ביסל געקומען צו אונדז אין שטעטל — אין דער שטוב פון דער מומע רייזל. זי איז נאָכדעם ווידער אַוועק און צו הונקען דאָס מאָל — אַוווּ זי איז פאַר־בליבן פון האַלב מאַי אומגעפער ביז האַלב אָקטאָבער 1942 — ביז צום אַרי־בערגיין אין וואַלד צו דער פּאַרטיזאַנשצינע.

שלום און סאָניע אלפּעראָוויטש

איך בין צוזאַמען מיטן ברודער מיינעם געבליבן ביי דער מומען ביז אַ צוויי אָדער דריי טעג פאר שבועות. (ווי מיר דאכט איז עס געווען די לעצטע טעג פון מאי 1942). דעם לעצטן טאָג פון דעם צייט־אָפּשניט בין איך אַוועק צו דער אַרבעט מיט נאָך צוויי מיידלעך: ציפּע קאַצאָוויטש און נאָך איינע, חיה האָט זי געהייסן; אָפּגעאַרבעט דעם טאָג זיינען מיר ווי יעדן טאָג אַהיים געגאַנגען. אויפן וועג איז אַלץ געווען ווי געוויינלעך; קיין שום אויפפּאַלנדער זאַך האָבן מיר ניט געזען. אָבער דורכגייענדיק דער פּאָליציי־קאָמאַנדע געזען האָבן מיר, אַז אַלע פּאָליציאַנטן זיינען זייער גוט געשטימט און לאַכן גוט אויפן קול. געפילט האָבן מיר, אַז אויך אונדז לאַכן זיי אויס. פון די אַלע — איז גרויזד אַ ווייסרוס דווקא פון א נאָענטן דאָרף — צוגעגאַנגען און מיר געפרעגט: צי האָב איך ניט מורא ווייטער צו בלייבן אין שטעטל און אַרויסגיין צו דער אַרבעט? ניט איך און ניט די מיטגייענדע האָבן אים געענטפערט; מיר האָבן אים בלויז דערשטוינט אָנגעקוקט און ווייטער געגאַנגען אויפן וועג אַהיים.

אויפן וועג שוין האָבן אונדז יידן דערציילט, אַז ערשט ניט לאַנג איז דער־מאָרדעט געוואָרן משה־יצחק שוד — אַ פעטער פון לייזער (אליעזר) שוד אויף לאַנגע יאָר! — פון דעם, וואָס איז שפּעטער געוואָרן מיין מאַן. אַריינגייענדיק אין דער מומע רייזלס שטוב איז שוין געווען גאָר פינצטער; צוגעפאַלן איז די נאַכט. געמיטער פון אַלע אַנוועזנדיקע נידעריק דערדריקט, פאַרביטערט און באַטריבט. איצטער בלויז האָב איך פאַרשטאַנען די פּראַגעס פון אויבנדערמאָנטן גרוזד. דאָך איז מען נאָך אַ לעבעדיקער מענטש, וועלכער ווערט אויך הונגעריק אַמאָל — בפרט נאָך א שווערן אַרבעטס־טאָג... כ׳האָב מיר געזעצט צום טיש עסן עפּעס. איך האָב נאָכניט באַוויזן אָפּצועסן מיין קנאַפּן „מאָלצייט״ און ווידער פלוצלונג אַ ויהי!... קראַסניעוויטש אַ געהילף־פּאָליציאַנט אַ ימח שמוניק, איז אריין אַ באַוואָפנטער אין שטוב; אַרעסטירט האָט ער און פון שטוב ארויסגע־פירט מיינעביידע קוזינען יצחק שולמאַן און שלום אַלפּעראָוויטש (סאַניעס מאַן). אַרויסגעלאָפן בין איך גלייך צוזאַמען מיט זלאַטען (יצחק שולמאַנס פרוי) אָדער מיט סאָניע אַלפּעראָוויטש (כ׳געדענק ניט גענוי) אין גאַס — זען און דערוויסן זיך כאָטש וווהין האָט ער זיי אַוועקגעפירט. מיר האָבן זיי געפּרוווט נאָכלויפן, מענטשן האָבן אונדז אָפּגעהאַלטן פון דעם און געעצהט ניט לויפן. מען שיסט אין די גאַסן... (מיר האָבן אויך געהערט שיסקנאַלן). בלית ברירה זיינען מיר אַוועק אַהיים.

אין פאַרלויף פון דער גאַנצער נאַכט האָבן מיר שוין ניט צוגעמאַכט קיין אויג. ווער קען דען שלאָפן?... זיצן איז מען געבליבן, געוואַקלט זיך און די נשמה געריסן צווישן אַ האָפענונגסלאָזן גלויבן און אַ טיפער פינצטערער פאַר־צווייפלונג ביז יאוש... אַלע בחורים (מומע רייזלס זין), וואָס זיינען געווען מיט אונדז אין שטוב, האָבן תיכף אָפּגעצויגן און „ויברח״ פונעם שטעטל. מיין ברודער איז שוין אויך דאַן אַוועק און ניט צוריקגעקערט אין קריוויטש ביז נאָך דער מלחמה. אין גאָר פריע מאָרגנשעהן צומאָרגנס, געוווּסט האָבן מיר שוין, אַז געפאַלן זיינען אין משך פון דער נאַכט זיבן נייע קרבנות; די האָפענונג צוריק צו זען די צוויי קוזינס געזונט און בשלום אינדערהיים, איז צעקראָכן און געוואָרן צו נישט און טרויער. זיי זיינען דערשאָסן געוואָרן! אַזוי געפאַלן זיינען יענער נאַכט: נחום שוד (מיין לייזערס אַ ברודער). פאַליע (רפאל) ווייסהאַלץ, גבריאל (גאבקע שאולס), גיטליץ ירוחם באַטוויניק און די אויבנדערמאָנטע יצחק שולמאַן, שלום אַלפּעראָוויטש און משה־יצחק שוד — איין גאָט אין הימל זאָל נוקם זיין זייערע אומשולדיקע בלוטן!

— אַזוי און אויך ווייטער האָט זיך געצויגן און פאַרגעזעצט ביז צום סוף דער וועג פון יידיש שטעטל. פּיינלעך און טרערנפול, בלוטיק וויפל בלוטיק! — פול שרעק און ליידן, ביז צו דער ענדגילטיקער „ליקווידאַציע״...

אַ געטאָ — לעצטער אַקט

ניט באַערדיקט נאָך די הרוגים פון דער נאַכט, אינדערפרי — אַ נייע גזירה! אַ נייע פאַראָרדענונג דעקרעטירט און אונטערגעשריבן פונעם ווילייקער קרייז־קאָמענדאנט: אַלע קריוויטשער יידן מוזן היינט (דעם זעלבן טאָג) פאַר־לאָזן זייערע הייזער און קאָנצענטרירן זיך אין אָפּגעזונדערטן „געטאָ". ווער עס וועט ביז נאַכט ניט אויספירן די פאַראָרדענונג, וועט גאָר שטרענג באשטראָפט ווערן... מיט וואָס פאַר אַ שטראָף? — האָבן אַלע געוווּסט... טויט! און אויסגע־פירט האָבן אַלע דעם באַפעל. אַלע קריוויטשער יידן, (מיטן אויסנאַם פון איינציקע פאַכמענער, לויט אַ בפירושן באַפעל), האָבן זיך איבערגעטראָגן מיט זייערע אָרעמע מטלטלים־רעשטלעך פונעם צעראַבירטן און געגזלטן „האָב און גוטס", מ׳שטיינס געזאָגט, אינעם „געטאָ" אַריין. זיצן אין די הייזער געבליבן זיינען בלויז: בנימין גיטליץ (דער שניידער — היינט אין ישראל, אין חדרה); איטשע (יצחק) גיטליץ דער שמיד און ברוך מאַכנאָוויטש דער גאַרבער. פאַק־טאָגראַפיש גענומען איז עס מיין פליכט צו באַטאָנען אויפן אָרט, אַז מען האָט ניט אויפגעשטעלט אַ געטאָ ספּעציעל. מען האָט אַלעמען אַריינגעשטופּט אין צוויי הייזער פון פריער אָנגעצייכנטע, אינעם עק פונעם שטעטל, און אָפּגעזונדערט זיי (פּראָ־פאָרמאָ בלויז) מיט שטאַכל־דראָט. די שטוב פון שרה־מערע וואַלקאָ־ווער און דאָס הויז פון ציפּע קאָפּעלאָוויטש. אויף וויפל מיין זכרון איז מיר

יצחק שולמאַן און זלאַטע (יעקב קאַצאָאוויטשעס אַ טאָכטער) מיט א ווילנער טעכניקער

בכוח צו דינען וועל איך מיר באַמיען אויסצורעכענען אויספירלעך ווער האָט „געוווינט" (צווידייטיק צו פאַרשטיין; איז מעגלעך צו רעדן וועגן דעם אַלס נאָרמאַלע באַדינגונגען?) אין ביידע אויבנדערמאָנטע הייזער.

אין דער „געטאָ-שטוב" פון שרה-מערע וואלקאָווער האָבן „געוווינט" מיין מומע רייזל (שולמאַן) און איך ווי אויך מערע בונימאָוויטש; אסתר ראַבינאָוויטש מיט דער טאָכטער חיה (מענדל ראַבינאָוויטשעס פרוי און קלענערע טאָכטער); מאַריאַשע באַטוויניק מיט דער טעכטערל רייזעלע — א קליין מיידל ווי אויך מיט שיינקע און ביילע ציפּילעוויטש — איר שוועסטער און מוטער. אלי מאַריאַשעס מאַן און רייזעלעס פאָטער איז שוין דאַן אויף אַרבעט געווען „פאַרדונגען" ביי אַ פּויער אין אַ דאָרף און באַצאָלט האָט ער גוטע געלט — בלויז פאַרן באַהאַלטן זיך און נאַקעטן קיום. אויסער אַלע אויבן אויסגערעכנטע זיינען געווען אין דער זעלבער שטוב מאטלע געלמסאַן מיט איר טאָכטער דבורה; פייגע באַטוויניק (אלי און מאַריאַשעס שוועגערין) מיט אַ טאָכטער. און צוויי קוזינען פון ווילייקע: משה-נחמיה און ריבל קאַפּעלאָוויטש; ראשקע מעלצער מיט איר טאָכטער חנה און פאַמיליע און נאָך אַ חשובער קריוויטשער ייד, אַן עלטערער מאַן, ר' משה-אברהם קאַידאַנאָוו, וועלכער איז אַ צעקיילטער און צעביילטער, האַלב באַוווסטלאָז אַריינגעוואָרפן געוואָרן אין געטאָ-שטוב. ווי באַקאַנט איז ער אויף מאָרגן פאַרטאָג נאָך דער אייר-שחיטה מערדערלעך צעשלאָגן געוואָרן דורך פאָליציסטן און סתם גויים, ביז ער איז אינגאַנצן פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ צעהאַקטער און צעקאַטעוועטער בלוט-טריפנדער שטיק פלייש. אַזוי געווען איז ער אין פאַרלויף פון דער גאַנצער צייט אין דער לאַגע — ניט טויט, ניט לעבעדיק — און די קאַפּעלאָוויטשעס פון ווילייקע האָבן זיך מטפּל געווען מיט אים. לאַנגזאַם און ביסלעכווייז איז ער ווידער צו זיך געקומען און שוין שטיין געקענט אויף אייגענע פיס ווי אויך אַרויסגיין. זיין שטאַלצער יידישער באַוווסטזיין, זיין לעבנס-כוח ווי אויך זיין וויטאַליטעט און לוסט צום לעבן, האָבן גובר געווען אַלץ.

דער גורל פון אָט דער שיינער הדרת-פּנימדיקער פּערזענלעכקייט, איז אָבער ביטער געווען ביז צום סוף. דער לויערנדער אומקום, דער אומפאַרמיידלעכער טויט! האָט אים אַפילו אויך אין קורעניץ דערטאַפּט. ר' משה-אברהם קאַידאַנאָוו, קריוויטשער „בעל-קורא" אין משך פון לאַנגע יאָר האָט געהאַט אויסגעגעבענע טעכטער אין קורעניץ; דערוויסנדיק זיך וואָס האָט פּאַסירט מיטן פאָטער, איז געקומען די עלטסטע טאָכטער זיינע און געוואָלט אים נעמען אין קורעניצער „געטאָ", ווייל ער איז שוין נאָך דער שחיטה געבליבן אַליין... ער האָט אָבער ניט געוואָלט פאַרלאָזן זיין היימשטעטעלע. געוואָלט האָט ער בלייבן מיט אַלעמען און טיילן זייער גורל. אַלע בקשות און תחנונים האָבן ניט

געהאָלפֿן; ער האָט ניט געוואָלט זיך רירן. די טאָכטער זיינע האָט דאַן דער־לויבט זיך אויף אַ זייער געוואַגטן שריט; טראָץ דער גרויסער סכנה אויפֿן וועג צווישן קורעניץ—קריוויטש, איז זי אַ צווייטן מאָל געקומען אין אונדזער געטאָ־הויז — מיטברענגענדיק איר עלטסטן זונעלע — משה־אברהמס עלטסטן איי־ניקל. דער גרייז־גראָער אַלטיטשקער האָט אים זייער ליב געהאַט. מיט טרערן אין די אויגן האָט דאָס יינגעלע זיך געבעטן ביים זיידן, ער זאָל מיטפֿאָרן אין קורעניץ. דעם נסיון האָט אונדזער בעל־קורא ניט געקענט שוין באַשטיין. ער איז ענדלעך מיט דער טאָכטער און אייניקל אַוועק אין קורעניצער „געטאָ" און דאָרט אומגעקומען מיט דער גאַנצער עדה אינעם טאָג פֿון לעצטער מוראדיקער שחיטה. זיין יינגערע טאָכטער טייבע מיט זיינע צוויי אייניקלעך — קינדער פֿון זיין זון אלי איז געלונגען צו ראַטעווען זיך. טייבע איז געשטאָרבן אין אַמעריקע און די צוויי אייניקלעך יהודה מיטן ברודער זיינען אין אַמעריקע און געבליבן הייסע שטאָלצע יידן.

די צווייטע געטאָ־הויז — אין דער שטוב פֿון ציפּע קאָפּעלאָוויטש איז באַ־זעצט געוואָרן פֿון דער פֿאָלגנדער אויסגערעכנטער „באַפֿעלקערונג": ציפּע קאָ־פּעלאָוויטש מיט ראַשקען אירס אַן אייניקל און איר שנור מייטע מיט נאָך אַן אייניקל — אַ יינגעלע פֿון 8 יאָר, מאָטעלע; יהושוע בונימאָוויטש מיט דער פֿרוי זיינער חנה; הירשל גינדלין מיט דער פֿרוי שרה און זייער טאָכטער פּע־סיע; אייזיק וואָהלמאַן מיט רייזל זיין פֿרוי און זייער טעכטערל מיניע־ליבע; רייזלס צוויי שוועסטער העניע און רבקה קרעמער. אין דער זעלבער שטוב זיינען געוואָרן נאָך אַ חוץ אַלע אויבן־אויסגערעכנטע זלאַטע זילבערגלייט און נאָך אַ ייד משה הערץ — שלום זילבערגלייטס אַן איידעם. די שוועסטער קרעמער און רייזל וואָהלמאַן מיט איר טאָכטער האָבן דורכגעלעבט אַלע צרות און פּלאָגן אין אומקום־יאָרן; פֿונעם „געטאָ" דורך טיפֿע זומפּן אין וועלדער דערגרייכט; פֿונעם וואַלד נאָך אַלעמען אין שטעטל צוריק האָבן זיי זיך דערשלאָגן אויך נאָך אַ לאַנגן וואַנדערן קיין ישראל — אַלע אין אַשדוד. לײדער איז שוין רייזל מער ניטאָ...

דאָס שווערע לעבן אין יענע יאָרן, אַרומוואַנדערן און קריכן אין אַלע לע־כער — ווערנדיק געיאָגט און פֿאַרפֿאָלגט פֿון בלוט־דורשטיקע צוויי־פֿיסיקע חיות — די כמעט שטענדיקע שרעק און פּאַניק פֿון אַ מאַמע פֿאַרן גורל פֿון אומבאַהאָלפֿן טעכטערל. אַ מאַמע, וואָס איז געבליבן אַליין און דאַרף אויך דעם טאַטן פֿאַרטרעטן. (דער פֿאָטער אייזיק וואָהלמאַן איז אומגעקומען שוין נאָך דער שחיטה). דערביי דאַרף מען אויך ניט פֿאַרגעסן, אַז די זעלבע רייזל איז צו פֿרי פֿאַריתומט געוואָרן פֿון טאַטע־מאַמען און נאָך אַלס גאָר יונג מיידעלע — 11־12 יאָר אַלט, האָט זי געדאַרפֿט זאָרגן פֿאַר זיך און ביידע שוועסטער —

אויסהאַלטנדיק זיי און ציענדיק חיונה פון זייער קראַם. פאַרשטענדלעך, אַז די אַלע פאַקטאָרן האָבן זיך גאָר שווער געלייגט אויף איר געזונט און זי האָט צו־זאַמענגעבראָכן — דווקא אין טעג און שעהן, ווען זי האָט שוין געקענט געניסן פון רו און פרידן אַלס באָבע ביי דער טאָכטער מיניע־ליבע אין שטוב. זי האָט אָבער ניט אויסגעהאַלטן מער... אַוועק איז זי אין איר אייביקער רו... זאָלן זשע מיינע פּאָר ווערטער וועגן רייזלען דינען אַלס אַ בינטל פרישע בלומעלעך אויף איר קבר...

ס׳האַלט גאָר שמאָל — ליקווידאַציע

געזעסן איז מען אין געטאָ, וואָכן זיינען אַדורך און געוואָרן חדשים — אויסערלעך האָבן זיך דערווייל קיין ענדערונגען ניט געלאָזט שפּירן. ווי פריער איז מען געגאַנגען צו דער אַרבעט, צוריקגעקערט און מאָרגן ווידער... דאָך האָבן געוווּסט אַלע, אַז מיט אונדז האַלט עס שוין גאָר שמאָל. ווער לעבן וויל, מוז וואָס פריער אַנטרינען און „ויברח" פונעם שטעטל, ווייל — צי פריער צי שפּעטער, קומען וועט די ליקווידאַציע! מיר האָבן עס אין האַרצן געפילט — ווייל ווער איז נאָך אַזוי צו צרות גרייט און וואַכזאַם ווי אַ פאַרקלאַמערט יידיש האַרץ אין מאַטעריעל־פיזישן, גייסטיקן און אויך געזעלשאַפטלעכן קלעם? אָבער נעם אַנט־לויף דו יידישער מענטש, ווען אַלץ אַרום איז פאַרשפאַרט, געשלאָסן; ווען הפקר איז דיין קערפּער, דיין בלוט און לייב, דיין לעבן! אַפילו דיין שמאַטע־קלייד, וואָס דו טראָגסט אויף זיך קען אויך יעדער אַראָפּרייסן און לאָזן דיר נאַקעט...

דערווייל האָט מען נאָך אַלץ געאַרבעט — מיט נאָך אַ מענגע מיידלעך (און זאָלן מיר מוחל זיין אונדזער רעדאַקטאָר, ווי אויך אַלע לעזער פון בוך; כ׳גע־דענק שוין ניט ווער). האָב איך טאָג־טעגלעך געאַרבעט אין יעגערס הויף. אין אַ געוויסן טאָג, ביי דער אַרבעט ממש, זיינען פּלוצלונג אָנגעקומען לאָקאַלע גע־הילף־פּאָליציאַנטן, אַראָפּגענומען אונדז אַלע פון דער אַרבעט און געבראַכט אין דער געביט־קאָמאַנדע. דאָרן האָט מען אונדז באַפוילן אויסצושטעלן אין רייען, מוש־טריר־איבונגען מאַכן, מאַרשירן און זינגען דערביי רוסישע לידער... ווער עס האָט ניט געזונגען — נאָך ערגער! מען איז צעקיילט און צעביילט געוואָרן. נאָכ־דעם האָט מען אונדז געהייסן אויסטון זיך נאַקעט און שטיין בלייבן. ווער עס האָט ניט אויסגעפירט דעם באַפעל האָט מען פון איר (צי פון אים) די זאַכן אַראָפּגעריסן, צעפּליקנדיק אַלץ און שטאַרק געשלאָגן דערביי. גאָלד האָט מען געזוכט ביי אונדז, ווערטזאַכן און מטבעות. האָט עמעצער געהאַט עפּעס אַ מיניאַ־טור אַפילו — איז עס קאָנפיסקירט געוואָרן גלייך. שטייענדיק נאַקעט און בעטנ־דיק זיך ממש תחנונים, האָט מען אונדז נאָך אַ לאַנגע פּאָר שעה צוריקגעגעבן

אונדזערע שמאַטעס־זאַכן און מען האָט אונדז אויף דער גאַנצער נאַכט אין אַרעסט־קאַמער פאַרשלאָסן. אָט דער נאַכט וועל איך שוין קיינמאָל ניט פאַרגעסן, שטענדיק וועל איך זי געדענקען גוט. אין דער זעלבער קאַמער מיט אונדז צוזאַמען האָבן זיי אַריינגעזעצט אַ מענטש פון אונטערוועלט, אַ קרימינעל־פאַרברעכער און אַ שיכור אַ גרויסער אַלעקסאַנדער יאַניצקי (צי פּאַלאַטשאַנסקי, וויסן זאָל אים דער טייוול!) פאַרן צעשלאָגן זיין ווייב ביז באַוווּסטלאָזיקייט. ער האָט געליאַרעמט, געסקאַנדאַלעוועט, געשפּרונגען און געטשעפּעט זיך צו אַלעמען און וואָס נאָר עפּעס מיט מיאוסטע זידל־ווערטער אין „דער מאַמען אַריין"...

פאַרטאָגצו שוין, ווען עס איז נאָר מעגלעך געוואָרן צו באַוועגן זיך — צוליב שווערע „געטאָ"־פאַראָרדענונגען און קריגס־צושטאַנד — האָבן אונדזערע שכנים אין „געטאָ"־שטוב אַלאַרמירט און צו וויסן געטאָן ברוך מאַכנאָוויטש וועגן דעם. ער איז טאַקע געקומען צולויפן גלייך מיט אַ שריפטלעכער פאַראָרדענונג פון זאָנדער־קאָמענדאַנט צו באַפרייען אונדז תיכף אָן קיין שום אויספאָרשונגען.

— אָט אַזוי געליטן האָבן מיר און אויסגעשטעלט געווען צו יעדער צרה און פּלאָג. אָט מישט זיך ווידער אויף אין זכרון אַ גאָר שרעקלעכע נאַכט, ווען איבער אונדז ממש איז שוין געהאָנגען דער טויט אין דער געשטאַלט פון מערדערישע העק — כ'קאָן ניט געדענקען און וויסן היינט, ווען דאָס האָט פּאַסירט. שוין מישן זיך מיר אין זכרון זומער־טעג און האַרבסט־פרימאָרגנס, סובטעלע פרילינג־אָוונטן און פינצטערע קאַלטע ווינטער־נעכט... שטעטלשע קריסטן האָבן געפייערט אַן אָוונט, אַ „וועטשערינקע" געפּראַוועט אין אַ קריסטלעכער שטוב און עס איז פריילעך געווען ביי זיי „לגויים!" אַז מען האָט זיך שוין גוט אָנגעזויפט און גוט שיכור געווען, האָבן אַלע גענומען העק, לאָמען, מעסערס, אייזנס און האַמער, ווי אויך הייס געווער. באַשלאָסן האָבן זיי שוין איינמאָל פאַר אַלע מאָל אויסרוצחנען אַלע יידן אין „געטאָ" — ניט פרעגנדיק אַפילו קיינעם... זיי האָבן זיך אַ לאָז געטאָן מיט הוראַ־געשרייען אויף די געטאָ־הייזער. עס איז געוואָרן אַ גוואַלד! — פון טומל און געשרייען זיינען אָנגעלאָפן אַ פּאָר דייטשן, זעלנער פון „רייכסווער־טרופּן" אין סלאַבאַדע, וועלכע האָבן צופעליק געווײלט אין שטעטל און דראָענדיק מיט זייערע „אויטאָמאַטן" און שווערערע מאַשין־געווער צעטריבן אַלעמען און געבליבן היטן, עס זאָל גאָרניט געשען אין פאַרלויף פון דער נאַכט...

די דערציילטע פּאַסירונג איז אָבער ניט די ערשטע ווי אויך ניט די לעצטע געווען. און ווידער דערמאָן איך מיר שוין נאָך אַ פאַל און שטייט פאַר די אויגן די מוראדיקע אימה און האָר שטייען קאַפּויער — געווען איז עס אַ סוף זומער־טאָג, אין אַ שעה פון „בין השמשות", אין אלול תש"ב סוף אויגוסט 1942 — אַ שעה, וואָס ניט ליכטיק, ניט פינצטער; כ'בין שוין פון דער אַרבעט צוריק אין

שטוב געווען. גאָר צופעליק בין איך אין דרויסן אַרויס, כדי צו געניסן אַ ביסעלע פון דער קילער פרישער לופט... פּלוצלונג האָט מיין אויג באַמערקט ווי אַ געהילף־פּאָליציאַנט מיט אַ ביקס באַוואָפנט פירט די צוריקקערנדע פון זייער אַרבעט אין דער מילך־ווירטשאַפט — יהושוע בונימאָוויטש און יצחק שקליאַר. שוין איז ער מיטן ביקס גרייט צו שיסן אָן א פאַרוואָס. חנה בונימאָוויטש, יהושועס פרוי, וואָס האָט אויך באַמערקט דאָס, איז אַרויסגעלאָפן זיי אַנטקעגן. דער פּאָליציאַנט האָט איר פאַרשטעלט מיטן ביקס דעם וועג און ניט געלאָזן ווייטער. טרערנפול געבעטן האָט זי זיך ביי אים, ער זאָל זיי לאָזן גיין אַהיים. זיי האָבן דאָך קיין שום פאַרברעכן ניט באַגאַנגען. „ניין און נאָכאַמאָל ניין! כ׳וועל זיי ביידע אַוועקשיסן. אָט אַזוי מוז עס זיין און ניט אַנדערש!״... געהערט האָב איך ווי דער „פּאָליציי־באַנדיט״ האָט געזאָגט, טרייבנדיק זיי ווייטער און צילנדיק אויף יהושוען. אַ שרעק האָט מיר אַרומגענומען און געשטיקט... באַוויזן האָב איך נאָך זען ווי חנה האָט אַ כאַפּ געטון דעם ביקס און אָפּגענויגט אין דער זייט. דער אונטער־מענטשלעכער אויסוואורף האָט איר מערדערלעך גענומען שלאָגן מיט דער קאָלבע. איך האָב מיר צוריקגעצויגן, רופן נאָך מענטשן צו הילף, ער זאָל חלילה ניט צום טויט שלאָגן... איך האָב אָבער שוין באַמערקט ווי ביידע גענומען האָבן לויפן שנעל און נאָכגעיאָגט האָט זיי דער באַנדיט. געהערט האָב איך צוויי שיס־קנאַלן. אויפן אָרט בין איך שטיין געבליבן ווי געפּלעפּט... צו מיינע אויערן איז דערגאַנגען חנהס אויסגעשריי: מיין ליבער יהושוע! — און תיכף נאָכדעם האָט חנה מונטער אויסגערופן: זיי לויפן, אַנטלאָפן זיינען זיי שוין. ער יאָגט זיי... געשאָסן און ניט געטראָפן! כ׳מוז מיר שנעל באַהאַלטן.

פּלוצלונג — כ׳ווייס גאָרניט פון וואַנען, איז אָנגעקומען מיט אַ געלויף — לעשצינסקי דער אַלטער, אויסרופנדיק אין אַ געשריי, אַז „פּאַרטיזאַנער״ זיינען אַריין אין „געטאָ״. אַ סך פּאָליציי זיינען אָנגעלאָפן און אַרומגערינגלט ביידע געטאָ־הייזער, אַרויסטרייבנדיק אַלעמען אויפן גאַס — זוכנדיק און נישטערנדיק חנה בונימאָוויטשן, וואָס האָט די „פּאַרטיזאַנער אין געטאָ געבראַכט און זיי האָבן באַפרייט טאַקע שקלאַרן און בונימאָוויטשן״ — לויט לעשצינסקיס ווערסיע. מען האָט שוין אַלעס איבערגעקערט זוכנדיק, און חנהן האָט מען ניט געפונען; פאַרשוונדן איז זי שפּורנלאָז... משה־הערץ שלום זילבערגלייטס איידעם האָט אין אַ קעלער זיך באַהאַלטן; די באַנדיטן האָבן אים דערוויִשט, אַרויסגעפירט און אויפן אָרט דערשאָסן. אונדז אַלע — דאָס רעשט ביסל יידן — האָט מען אין געביט־קאָמאַנדע אַוועקגעפירט.

כאַראַקטעריסטיש איז צו באַטאָנען, אַז דאָס מאָל האָט מען אויך אַלע פּאַכלייט מיט זייערע בני־משפּחות אַהין געבראַכט און מיט אונדז צוזאַמען אין אַרעסט־קאַמער פאַרשלאָסן. פריי געבליבן זיינען בלויז איטשע שמיד (גיטליץ) און ברוך

מאַכנאָוויטש. די אַטמאָספער אין אַרעסט־קאַמער איז געווען גאָר געדיכט; די לופט שטיקנדיק. אַסטמאַטיש־קראַנקע און הוסטנדיקע האָבן פשוט ניט געקענט אָפּאָטע־מען. מורא געהאַט האָבן אַלע פאַרן סוף פון דער נאַכט. איז מעגלעך דען צו פאַרגעסן אַזוינע רירנדע מאָמענטן ווי קליינע קינדער, וואָס האָבן שוין אַלץ פאַרשטאַנען און לוסט געהאַט צום לעבן — געבעטן האָבן זיך ביי די פּאַלייט, זיי זאָלן צוגערעכנט ווערן צו זייערע משפּחות, ווייל „זיי וועט מען דאָך זיכער לעבן לאָזן און אַלע אַנדערע וועלן נאָך אין דער זעלבער נאַכט דערשאָסן ווערן"...

אַזוי גערעדט האָבן קינדער, ווי שרעקלעך איז עס געווען צו הערן, די אימה ווי גרויס! כ'האָב ניט געקענט אַריינקוקן אין די טרערנפולע אויגעלעך און צו־הערן נאָך די אומעטיקע טרויער־פולע בקשות פון די, וואָס האָבן שוין קיין כוח ניט געהאַט צו רעדן, אַרגומענטירן און באַווייזן, אַז זיי ווילן לעבן בלייבן... איך האָב ניט געקענט... האָב איך מורא געהאַט? האָב איך מיר געשעמט און אפשר געפילט זיך שולדיק? און אמת, געדאַכט האָב איך, אַז אַ שולד אַ גרויסע ליגט אויף מיר און אויף אונדז אַלע, ווייל מיר זיינען נישטיק... און צו וואָס און פאַר־וואָס האָט מיך צום לעבן געצויגן, פאַרוואָס האָב איך נאָך געוואָלט לעבן בליי־בן? — לעבנס־אינסטינקטן, לוסטן און דראַנג, פרעגן אָבער ניט קיין שאלות...

— אין קליינע נאַכט־שעהן האָט אַ געוויסער קריסט צו וויסן געטאָן ברוך מאַכנאָוויטשן, איבערגעבנדיק אים די ידיעה, וואָס טוט זיך מיט אונדז. ווידער האָט ער זיך איינגעשטעלט (און דאַסמאָל איז אויך פאַר אים די געפאַר גרעסער געווען) פאַר אונדז — לויפנדיק פון אימה געיאָגט צום זאַנדער־פירער, ווי אויך צום געביט־קאָמענדאַנט — און וויסנדיק קלאָר, אַז אפילו דאָס ערגסטע קען אונדז נאָך אָניאָגן, איידער ער וועט עפּעס אויספועלן... פאַרטאָג איז אָנגעקומען דער זאָנדער־קאָמענדאַנט מיט ברוך מאַכנאָוויטשן. מיט זיין אייגענעם שליסל האָט דער דייטש געעפנט אונדזער אַרעסט־קאַמער און אונדז אַלעמען אַהיים צעשיקט. ברוך מאכנאָוויטש האָט טיף און שווער אָפּגעאָטעמט, אַרויסגעלאָזט אַ קרעכץ און אויך אַוועק. דערציילט האָט ער מיט אַ צייט שפּעטער נאָכדעם, אַז געציטערט האָט ער פון אימה — טאָמער וועט שוין קיינער ניט זיין... קומענדיק צוריק „אַהיים" אין דער געטאָ־שטוב, האָבן מיר שוין ניט געפונען קיין שום זאַך. אַלץ איז צערויבט געוואָרן און צוגעגזלט...

פונעם געטאָ אין וועלדער

כ׳מאַך פליטה...

נאָכן אומגעלונגענעם פאַרזוך „ליקווידירן" אונדז אַזוי גלאַט און אומבאַרענ־גען, ווי אויך אויסוואָרצלען ביז צום לעצטן ייד אין שטעטל — האָט יעדער איינער בלויז מיט זיך אַליין געקענט באַשליסן ווי אַזוי צו לייזן די פּראָבלעמאַטיש־טרא־

גישע דילעמע: אַנטלויפֿן (אַליין אַפֿילו!) און לעבן בלייבן (על כל פּנים מיט אַ סך מערער אויסזיכטן צו דעם) צי טיילנדיק דעם גורל פֿון כלל, בלייבן אויפֿן אָרט, אויף אַ זיכערן טויט. קיין דריטע ברירה איז ניט געווען. אמת זאָגן, בין איך געווען ראַטלאָז און ניט געווען אימשטאַנד אַליין צו לייזן די פֿאַרקניפּלטע און פֿאַרוויקלטע פּראָבלעמאַטיק. איך האָב מיר ניט געקענט דעצידירן אויף אַ ווייטערן שריט... בין איך ענדלעך קאַלט און גלייכגילטיק געבליבן; עס איז מיר געוואָרן שוין אַלץ איינס. פֿון מיינע נאָענטסטע איז לעבן מיר קיינער ניט געווען. די שוועסטער אַוועק ווי שוין איבערדערמאָנט, דער ברודער אַוועק — ווער ווייס וווּהין אין וועלדער אַרום — מומע רייזל אַפֿילו איז שוין אויך ניט געווען. זי איז איין טאָג אַוועק און מער האָב איך זי שוין ניט געזען. מענטשן האָבן געזאָגט, אַז זי איז אַוועק אין סוויר. וואָס קען איך אַליין טאָן. אַווּ קען איך מיר אהינטון? בין איך געבליבן אַפּאַטיש. קיין פּיצל מער גלויבן... עס וואָלט שוין אפֿשר געבליבן אַזוי און ווער ווייס ווי אַזוי געווען וואָלט שוין מיין סוף — ווען ניט אַ דורכלויפֿנדער צופֿאַל, וועלכער האָט אַלעס אומגעוואַנדלט און איבערגעקערט — און אויך אין מיר דערוועקט אַ לוסט צום לעבן, ווי אויך אַ נייעם ווילן און דראַנג, אַ באַגער צו דערלעבן בעסערע צייטן.

— דריי וואָכן נאָכן איבנדערמאָנטן פּרווו פֿון א נייער ענדפּולער שחיטה, האָב איך מיר צוריקגעקערט אין געטאָ־שטוב פֿון אַ פּויערישער הויז אין דאָרף. עסן האָט מען דאָך געדאַרפֿט אין אַלע אומשטענדן, אונטער אַלע באַדינגונגען און שטענדיק האָט אויסגעפּעלט און ניט געווען וואָס. די פּויערטע, וואָס איך בין צו איר אַוועק איז אַמאָל שולדיק געבליבן מיין מאַמען אַ חוב. איך האָב ביי איר אָפּגענומען פֿאַרן חוב אַ פּאָר קילאָ מעל, אַ ביסל מאַנאייל ווי אויך קאַרטאָפֿל — עס זאָל זיין עפּעס צו עסן... נאָענט צוריק צום שטעטל איז מיר אַנטקעגן געקומען אַ באַקאַנטע קריסטין, אַ יונגע „שיקסע” פֿון מאַליגאָווקע. (אַ דאָרף ניט ווייט פֿון קריוויטש). זי איז געווען אין געהיים אַ פֿאַרבינדלערין צווישן פּאַרטיזאַנער־גרופּן און זייער שטאַב, ווי אויך מיט אַלע דאָרפֿישע פּויערים — וואָס זיינען נאָענט געשטאַנען צי אויך סימפּאַטיזירט, מיט אַלע קעמפֿנדע איינהייטן קעגן דייטשע אָקופּאַנטן און הענקער פֿון דער ציווילער באַפֿעלקערונג. דערזעענדיק מיר האָט זי זיך זייער דערפֿרייט, ווייל זי האָט געהאַט פֿאַר מיר און פֿאַר שיינקע ציפּילעוויטש אַ צעטעלע — פֿון דאַמאָסלאַווער בלאָטעס. איך האָב גענומען פֿון איר דאָס פּאַפּירל און איבערגעלייענט... עס איז אויפֿן האַרצן עפּעס פֿריילעכער געוואָרן; געפֿילט האָב איך, אַז מיינע אויגן ווערן ליכטיקער, שוין פֿאַנגען זיי אָן אויפֿצושיינען — סוף כל סוף בין איך דאָך ניט אַליין! מענטשן, חברים צעלאָפּענע קימערן זיך פֿון דער ווייט איבער וואָס עס קומט פֿאָר מיט מיר און מיט אונדז אַלע! — כ׳האָב שוין געוווּסט, אַז עס איז שוין דאָ ווּ אָנצושפּאַרן און אַ סוף

צו מיין ראַטלאָזיקייט; ניט מער אינדיפערענץ און גלייכגילטיקייט. געשריבן האָבן אונדז דאָס צעטעלע די חברים שלמה בלאכער (אין אַמעריקע היינט) און מיכאלקע סיצקין (מייק סילווער — אין קאַנאַדע היינט). צוויי קריוויטשער יונגע חברים, וואָס זיינען שוין פריער אַנטלאָפן און דערשלאָגן זיך צו פּאַרטיזאַנישע געביטן. זיי האָבן זיך ביי אונדז געבעטן ממש, מיר זאָלן וואָס שנעלער אַרויס און ראַטעווען זיך. עס איז דאָ איצטער אַ מעגלעכקייט אַוועקגיין אין דער ווייט: — „זאַ ליניו פראָנטאַ" — דורכרייסן פראָנט־ליניעס און טיפער אַריין אין רוסלאַנד — ווו ניט קעמפנדער מענטשן־פּאָטענציאַל וועט זיך קענען איינאָרדענען און אָנטייל נעמען דורך אַרבעט אין די קאָלאָסאַלע מלחמה־צוגרייטונגען און אָנשטרענגונגען. איין זאַך נאָר האַלט זיי אָפּ פון דעם שריט. דאָס וואַרטן אויף אונדז און נאָך שטעטלשע, וועלכע וועלן אויך איינגיין צו פאַרלאָזן דעם פאַרגייענדן און אויסגייענדן „געטאָ".

אַלס טרייע פאַרבינדלערין פון פּאַרטיזאַנער האָט זי מיט פולער גרייטקייט — טראָץ דער גרויסער סכנה, מסכים געווען אַריינקומען מיט מיר צוזאַמען אין „געטאָ", כדי צו זען זיך מיט מאַריאַשע באָטווינִיק — האָבנדיק פאַר איר אויך אַ בריוועלע, אַ באַזונדער פון איר ברודער אלי ציפּילעוויטש. נאָכעדם ווי מאַריאַשע, שיינקע און איך האָבן דורכגערעדט זיך גוט מיט דער פאַרבינדלערין, האָבן מיר באַשלאָסן וואָס שנעלער וועלבירן נאָך „בעלנים" צו לאָזן זיך אויף דעם וועג — אָנזאָגנדיק דורך דער מיידל, אַז גאָר אינגיכן וועלן שוין די חברים הערן און וויסן פון אונדז. כאַראַקטעריסטיש און מערקווירדיק: דערציילנדיק אַלץ אונדזערע „געטאָ־איינוווינער" האָט זיך דערווייל ניט אָפּגערופן קיינער; עמעצער האָט אַפילו ניט אויסגעדריקט זיין ווילן גרייט צו זיין און אַוועק אין וואַלד. אַזוי שטאַרק איז געווען די גלייכגילטיקייט און קאַלטקייט פון אַלע צום גורל, וואָס דערוואַרט אונדז אין די נאָענטסטע טעג... דאָך באַשלאָסן האָבן מיר טראָץ דער אַלגעמיינער אינדיפערענץ און קאַלטקייט, אַז איך און מאַריאַשע זאָלן אַרויס אויף אַן אויסשפּיר־מיסיע צו די חברה, כדי אַליין זיך איבערצייגן און וויסן — אפשר איז עס טאַקע דער איינציקער אויסוועג צו אַנטרינען פון זיכערן טויט אין געטאָ, כדי בלייבן לעבן? — מיר האָבן אויך געטאָן אַזוי.

— געווען איז עס אַ וואַרעמלעך שיינער שבת־טאָג מיט אַ גאָלדענעם האַרבסט־פרימאָרגן; ביידע האָבן מיר זיך אָנגעטון אַלס דאָרף־שיקסעס און אַזוי לאַנגזאַם געגאַנגען ווי אויף אַ שפּאַציר איבערן וועג שפּרייזנדיק און דורכגייענדיק די באַן־ליניע און אויך געגאַנגען ווייטער. דייטשן ביי דער ליניע ווי אויך אַנדערע אויפן וועג האָבן זיך ניט געווענדעט אַפילו און אויך קיינמאָל ניט פאַרהאַלטן אונדז. געגאַנגען זיינען מיר אַזוי, ביז מיר זיינען אין אַ קליין וועלדל אַריין. גייענדיק אַ ביסל ווייטער האָבן מיר פלוצים באַמערקט די שפּרייזנדע אונדז —

אַנטקעגן — אלי ציפּילעוויטש און יצחק שקליאַר. די גרויסע פרײדיקע באַגע־געניש איז פאַרשטענדלעך געווען אַ געמיינזאַמע; מיר האָבן זיך דערפרייט מיט זיי, ווי אויך זיי מיט אונדז. מיר האָבן זיי דערציילט וועגן דער אַלגעמיינער אינדיפערענץ און וואָס מיר האָבן ביידע באַשלאָסן פון אייגענער איניציאַטיוו. זיי האָבן אונדז צוגעאיילט מיר זאָלן גלייך מיט זיי צוזאַמען אַוועקגיין אין זייערע מקומות, כדי צו זען אַלץ פאַר אונדזערע אויגן און איבערצייגן זיך ווי האַלט עס באמת. מיר זיינען אַלע פיר גלייך אַוועק און ביז צו האַלבער נאַכט זיינען מיר שוין אָנגעקומען אויפן פּלאַץ. פון וויטן געזען האָבן מיר בלויז גרויסע קופּעס היי און ניט מער. אַז מיר זיינען דערגאַנגען שוין גאַר נאָענט צו די היי־קופּעס האָבן שוין אונדזערע חושים דערכאַפּט אַ שטילן גערויש, וואָס איז אַלץ מערער הערבאַר געוואָרן. אַ פּאָר מינוט נאָכדעם זיינען שוין אַרויס פון זייערע באַהעלטענישן: שלמה בלאָכער; מיכאַל סיצקין; יחזקאל (חאַצקל) און רחקע בענעש; יהושוע בונימאָוויטש מיט זיין פרוי חנה; (ווי אַזוי איז זי דאַן אַנטלאָפן און אויפן פּלאַץ אָנגעקומען — ווייס איך ביז היינט ניט). דוד, חיים און מוליע קאַצאָוויטש מיט זייער שוועסטער יאַכקע (יוכבד) ווי אויך ב. ב. פון קריוויטש מיט זיין הויזגעזינט. די אַלגעמיינע פרייד, וואָס האָט אַלעמען באַ־הערשט איז גאָר געהויבן און גרויס געווען. צו אָרעם זיינען מיינע אויסדרוק־מיטל און פען, כדי אלעס ווידער צו שילדערן...

געוויס מוז איך מודה זיין, אַז די וואַרעמע און ברידערלעכע אטמאָספער האָט אונדז מיטגעצויגן צו בלייבן. גרויס איז אָבער געווען די אחריות אונדזערע. פיזיש געשפּירט האָב איך, אַז אָן צוריקגיין און מיטנעמען אַהער אויך מיין שוועסטער באַדאַנקע — וועל איך פשוט ניט קענען. מאַריאַשע געטענהט ווידער, אַז זי מוז נאָך צוריק — מיטצונעמען איר מאַן אלי, שיינקען ווי אויך איר מאַ־מען און קליין טעכטערל. כאָטש אַלע דאָרטיקע געאיילט האָבן זיך וואָס שנעלער אַוועק אַדורכצוצורייסן די פראָנט־ליניעס, האָבן זיי דאָך פאַרשטאַנען אין וואָס אונדז גייט. זיי האָבן באַשלאָסן אָפּצוּוואַרטן אויף אונדזער צוריקקערן נאָך אַ פּאָר טעג. איך מיט מאַריאַשען זיינען, פאַרשטענדלעך, צוריק אַוועק אין קריי־וויטש. איך בין אויך אַוועק גלייך צו הונקע, כדי מיטצונעמען די שוועסטער מיינע באַדאַנקע. איך האָב ניט געוווּסט אַוווּ איז מיין ברודער... מיט מאַריאַ־שען האָבן מיר זיך אָפּגערעדט, אַז איך און מיין שוועסטער וועלן אָפּוואַרטן איר מיט אירע נאָענטע, ביי הונקע.

געוואָרט האָבן מיר אויף זיי אַ צייט לאַנג; מאַריאַשע מיט אלין זיינען ניט געקומען. צו אונדז געקומען זיינען בלויז איר מאַמע ביילע ציפּילעוויטש מיט מאַריאַשעס טעכטערל — דערציילנדיק, אַז אין שטעטל איז בלאָ און שמאַל... אַ ליאַדע טאָג — אַ שחיטה! און מאַריאַשע האָט נאָכניט געזען אלין צוליב די

באזונדערע אומשטענדן. זי איז שוין צו אים אַוועק און זיכער וועלן זיי א בי־סעלע שפּעטער אונטערקומען — באַשלאָסן האָבן מיר אַלע אָפּצוּוואַרטן נאָך אַ נאַכט, ווייל ווי די גאסט־פריינדלעכע קריסטן האָבן אונדז איבערגעגעבן, געוווּסט האָבן מיר שוין, אַז אויך יידן, וואָס האָבן געאַרבעט אין קניאהינין גרייטן זיך אָפּציען און מאַכן „פליטה״. אַדורך איז אָבער די נאַכט און קיין שפּור פון מאַ־ריאַשען מיטן מאַן. מער האָבן מיר שוין ניט געקענט וואַרטן. מיר זיינען אַוועק — עס האָט לאַנג געדויערט ביז מיר זיינען צו די זומפּן אָנגעקומען. דער וועג איז אונדז ניט באַקאַנט געווען אַזוי. מיר האָבן אויך לאַנג געבלאָנדזשעט... צום גליק איז אונדז אַנטקעגן געקומען „זוסיע עסטאַניעץ״ — זיכער האָבן שוין אַנדערע דערציילט ווער ער איז — איך וועל ניט איבערחזרן. כ׳וועל באַטאָנען בלויז, אַז ווערט איז דער חברה־מאַן פאַרשריבן צו ווערן אין יזכור־ביכער פון אונדזער סביבה. אַ דאַנק זיינע באַמיאונגען האָבן זיך פיל יידן געראַטעוועט. אַ ווו איז ער היינט, דער מסירות־פולער און פריילעכער זוסיע מיט זיין יידישן ברען און חסידישער דבקות ממש — צו ראַטעווען יידן? לעבט ער ערגעץ ווו? — אַ ווו ער איז נאָר זאָלן אונדזערע ווונטשן און גרוסן טרעפן אים און באַגלייטן! טאַקע ער האָט אונדז צוגעפירט און געבראַכט צו אונדזערע חברה. ער האָט אונדז אויך געפירט אין ווייטע וועגן אין שפּיץ פון אונדזער קאַראַוואַן.

מיר זיינען אָנגעקומען אַהין ערב יום־כיפור בייטאָג; אַלע האָבן זיך שוין אין וועג געגרייט; באַשלאָסן האָט מען שוין אַוועקרוקן זיך נאָך אין דער זעל־בער נאַכט. אַלע האָבן טיף באַדויערט וואָס מאַריאַשע מיט אלין זיינען ניט געקומען — בפרט נאָך, אַז די פאַרבינדלעריך פון מאלינאָווקע האָט איבער־געגעבן, אַז אין דאַלהינעוו און נייקע זיינען אַלע יידן דערמאָרדעט געוואָרן. אין קריוויטש זיינען די געטאָ־הייזער ענג פאַרצוימט געוואָרן און אָפּגעשלאָסן — ניט אַרויס און ניט אַריין! אַפילו צו דער אַרבעט לאָזט מען שוין ניט אַרויס... געוואָרן איז יעדן יום־כיפורדיק אויפן האַרצן. עס איז שוין אוממעגלעך געווען צו בלייבן.

עס איז שוין פינצטערלעך געוואָרן. יעדער איינער האָט גענומען אין מויל עפּעס אַ קיי טאָן — צו פאַרפאַסטן און אָפּעסן אַ „סעודה מפסקת״... מנחה האָט מען שוין אויך אָפּגעדאַוונט. ערב־יום־כיפור תש״ג... יום־כיפור אין האַרצן און נשמה. אַרום און אַרום אויך יום־כיפורדיק. אַ מסוכנדיקער לאַנגער וועג שטייט פאַר אונדז — מיט צעבראָכענע הערצער געשטעלט האָט מען זיך צום „על דעת המקום״... צו כל־נדרי. די „מעריב־תפילה״ מיט אירע „יעלות״ האָט מען ניט געדאַוונט שוין. נאָר אויסגעוויינט — ווייקנדיק זיך אין טרערן. יעדער איי־נער אין האַרצן האָט זיך געזעגנט פונדערווייט — מיט טויטע און „לעבעדיקע טויטע״ פאַרשלאָסן אין היים־שטעטל דאָרט און פאַרצוימט אין די הייזער. מיט

קברים דאָרט און קברים אין האַרצן. געהאַפּט האָט יעדער און געבעטן פון גורל אַ מתנה — אַז אַפּגליקן זאָל דער וועג! געגוג שוין ימען פון טרערן און אָקעאַנען בלוט! — מען איז גלייך נאָכדעם אַוועק. דער חשבון איז אָבער נאָך ניט געווען צו ענדע...

— א שווערער ליידנפולער וועג איז עס געווען. איך און מיינע נאָענטע זיינען אים ניט אויסגעגאַנגען ווי אויך ניט דערגאַנגען... מיר זיינען שוין אַ טאָג צוויי אָפּגעגאַנגען אונטער שטילע בלויע הימלען, קאַלטע און פרעמדע. פלוצלונג האָבן אונדז אָנגעיאָגט נאָך אַ דריי צי פיר יידן. אַז זיי האָבן זיך דער־נענטערט צו אונדז האָב איך צו מיין גרויסער פרייד דערזען מיין ברודער, ווי אויך אהרון און יהושע שולמאַן מיט יענקעלע ברוק — מומע רייזל שולמאַנס אן אייניקל. גרויס איז געווען די שמחה איבער דער באַגעגעניש. אונדזער ברו־דער מאָטקע האָט געוווסט, אַז באדאנקע אונדזערע געפינט זיך ביי הונקע. הע־רנדיק אין וואַלד זיך דרייענדיק, אז אין קריוויטשער געטאָ איז שוין נאָך אַלע־מען... אויפגעריסן און פארברענט, האָט מען די ביידע געטאָ־שטיבער מיט אלע פאַרשלאָסענע איינוווינער — איז שוין אים גוט קלאָר געוואָרן, אַז ניטאָ מער וואָס צו זוכן דאָרט. געוווסט האָט ער בלויז, אַז די גרופּע מיטן „עסטאָניעץ” גרייט זיך אין וועג. ער איז גלייך צו הונקען געלאָפן באדאנקען נעמען. מיר זיינען שוין דאָרט ניט געווען. טרעפנדיק אַהרונען, יהושע מיט יענקעלען באַ־שלאָסן האָט ער נאָכיאָגן אונדז. עס איז זיי אויך געלונגען. איז דאָך גוט געמלעך, ניט אַזוי? עס איז אָבער צו גליקלעך געווען... אונדזער חשבון פון יסורים איז נאָך ניט געווען צו ענדע.

מיר האָבן ווייטער פאָרגעזעצט אונדזער וועג מיט דער גאַנצער גרופּע, כדי דורכצושניידן זיך צו די פראָנט־ליניע — טיפער אריין אין רוסלאַנד.ליידער בין איך מיטן ברודער און שוועסטער ווי אויך אהרון און יהושע שולמאַן און יענקעלע ברוק, געצוווּנגען געווען צוריקציען זיך און אומקערן פונעם וועג. אונדזער שוועסטער באדאנקע, מיט אָפּגעשוואָלטענע פיס פון לאַנגן זיצן איז ניט גע־ווען בכוח ווייטער צו גיין. זי האָט זיך איינגעבראָכן. דער ברודער, איך און אהרון האָבן ממש געדאַרפט טראָגן איר אויף די הענט. געפילט האָבן מיר, אַז מיר שטערן און פארהאַלטן אונדזער גאַנצן קאַראַוואַן אין אַ סכנותפולן וועג. האָבן מיר דעריבער באַשלאָסן זיך אומצוקערן פונעם וועג אויף גאָטס באַ־ראָט... זאָל זיין וואָס דאַרף זיין!

— א מענטש טראַכט און גאָט לאַכט... ווער איז דען בכוח אויפצופלאָנטערן און לייזן די געהיימענישן פון גורל? אומגעקערט האָבן מיר זיך דאָך, כדי גאַנץ אָפּצוהיטן אונדזער שוועסטער. און זי דווקא איז אונדז פאַרלוירן געוואָרן — איר גורל האָט זי פון אונדז אַנטריסן און אַוועקגעכאַפּט...

נאָכן אומקערן זיך צוריק פונעם ווייטן וועג האָבן מיר אַלע באַשלאָסן ניט פאַרזוכן מער נאָכאַמאָל דורכצורייסן די פראָנט־ליניעס און ניט טראַכטן וועגן דעם אַפילו. מיר האָבן באַשלאָסן צו זוכן דעם וועג, ווי אַזוי צושטיין און אָנגע־נומען ווערן צו פּאַרטיזאַנער־איינהייטן אין אונדזערע קאַנטן, אין אָרטשאַפטן וווּ מיר האָבן זיך יענער צייט געפונען. מיין ברודער חיים איז שנעל פון אונדז אַוועק. זיין פּאַרטיזאַנער־איינהייט, צו וועלכער ס'איז אים געלונגען צוצושטיין, איז גענומען געוואָרן אויסצופירן אויפגאַבן אין דער ריכטונג און אומגעבונג פון לידע. געווען זיינען זיי אין ליפּיטשאַנער פּושטשע און ווייטער — דורך נאַליבאָקער וועלדער זיך ווידער דערנענטערט צו אונדזערע קאַנטן. נאָך איבער דריי צענדליק יאָר ווייס איך אַפילו ניט, צי ער אַליין געדענקט נאָך ווי אַזוי איז ער מגולגל געוואָרן אין אלע וועגן. אַ פּשיטא, אַז איך געדענק ניט און ווייס ניט — כאָטש זיכער האָב איך פון אים געהערט וועגן דעם. איך דאקעגן און די שוועסטער באדאנקע, ווי אויך יהושוע (היישקע) שולמאַן מיט יענקעלע ברו־קן — אַן אייניקל פון דער מומע רייזל, ווי אויבנדערמאָנט, זיינען צוגעשטאַנען צו פּאַרטיזאַנער־איינהייטן, וואָס זיינען געווען טעטיק אין געגנט פון „פּאַ־ליק" — אַ שטח פון וועלדער און זומפּן, וועלכער ציט זיך פון פּלעשצעניץ — דורך בעהאָמיל ביז פּאָלאָצק. דאָרט זיינען געווען אויך מענטשן אין אַ ניט קעמפנדן פאַמיליע־לאַגער, וועלכע זיינען געווען אונטערן שוץ פון פּאַרטיזאַנער־איינהייטן, א טייל פון די האָבן אויך נאָכדעם באַקומען געווער און טעטיק גע־ווען אויף פּאַרשיידענע וועגן, מיסיעס און אויפגאַבן, באַדאַנקע מיט יהושוען און יענקעלע זיינען געווען צוזאַמען. איך אַליין אויף אַ צווייטער פּלאַצוווקע, ניט ווייט.

אַזוי זיינען מיר געווען פּאַרטיזאַנער; אויסגעפירט אויפגאַבן. געפלויגן זיינען וואָכן און חדשים. מיר האָבן שוין דורכגעמאַכט ווינטער־חדשים פון 1943. עס איז שוין געווען פרילינג. 10־טן יוני 1943 האָבן גרויסע דייטשע כו־חות: מאָטאָריזירטע אינפאַנטעריע, לייכטע טאַנקן מיט שווער מאַשין־געווער, ווי אויך פּאַרשטאַרקטע פליער־מאַנשאַפטן אָנגעגריפן די פּאַרטיזאַנער — העפּ־טיק אומאויפהערלעך. זיי זיינען אַריינגעדרונגען טיף אין וועלדער און זומפּן מיט דער כוונה אריינשטופן און צושטיקן טיפער אין די זומפּן, אָפּצוימען און פארשליסן אַלע וועגן צו באקומען שפּייז־מיטל און צווינגען זיי צו קאַפּיטולאציע אָדער אַ זיכערן טויט... טאָג און נאַכט האָבן זיי באָמבאַרדירט פון אויבן, באַלאַ־גערט און אָנגעגריפן פון אונטן. אַלע איינהייטן פון פּאַרטיזאַנער האָבן זיך צוריקגעצויגן טיף אין די זומפּן, מען איז געלעגן אין וואַסער און בלאָטע... איך האָב ניט געהאַט קיין מעגלעכקייטן זיך צו פאַרבינדן מיט באַדאַנקען. אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן אויף אונדז די גרויסע בלאָקאדע, וואָס האָט אָנגעהאלטן ביז דעם

21־סטן יוני 1943 — ווען דייטשן האָבן גענומען צוריקציען זיך — ליידנדיק גרויסע פאַרלוסטן. פּאַרטיזאַנער־איינהייטן האָבן ניט איין פּרווו געמאכט זיך דורכצורייסן דורך דער בלאָקאַדע און ניט מצליח געווען.

אונדזער שוועסטער באַדאַנע טאָוגער

17־טן יוני 1943 האָבן צום ערשטן מאָל אַ פּאָר איינהייטן דורכגעריסן זיך דורכן אייזן־קלעם און דאַן האָב איך מיר אויך באַגעגנט אויף אַ וואַלד־פּאַ־ליאַנע מיט באַדאַנקען און מיט יהושוען און יענקעלען. מיר האָבן זיך צונויפגע־רעדט האַלטן זיך צוזאַמען און אויך אַנטלויפן צוזאַמען, ווען עס וועט נויטיק ווערן. גלייך נאָכדעם האָט זיך אָבער אָנגעהויבן ווידער אַ דייטשער אָנגריף פון דער לופט ווי אויך אַרום און אַרום אונטן. ווידער איז געוואָרן אַ מהומה און ווידער זיינען מיר אָפּגעזונדערט געוואָרן און אָפּגעשיידן. מער האָב איך שוין באַדאַנקען ניט געזען... נאָך דער בלאָקאַדע האָב איך אומזיסט געזוכט און גע־פאָרשט, באַדאנקע מיט יהושוען און יענקעלען זיינען שפּורלאָז פאַרשווונדן און ניטאָ!

אַ דאלהינעווער ייד — כ׳געדענק ניט ווער ער איז — האָט מיר נאָך דער מלחמה שוין דערציילט, אַז ער האָט זיך געטראָפן ביים צווייטן פּרווו דורכצו־רייסן די דייטשע רייען, מיט באַדאַנקען און היישקען. זיי האָבן אים געזאָגט, אַז זיי האָבן גראַנאַטן און זיי וועלן אַליין זיך (מיט זיי) אויפרייסן — אין פאַל פון אַ געפאַר געפאַנגען צו ווערן ביים דייטש. אים איז עס געלונגען, זיי זיינען גע־בליבן... אפשר אויך דערפאַר, ווייל זיי האָבן מיט יענקעלען ניט געקענט לויפן —

אַזוי איז מיין שוועסטער געפאַלן... אַזוי ניט געבליבן מער יענקעלע מיט מיין קוזין היישקע. כבוד זייער אָנדענק!

שוועסטער באדאנקע! לויט ווי כ׳האָב דיר גוט קענען געלערנט, דיין כאַראַקטער און געטריישאַפט צו דיין לעבנסוועג — שליס איך אויס יעדער מעגלעכקייט פון געפאַנגענשאַפט. געוואָגט און העראָאיש האָסטו אויסגעפירט אַ זעלבסט־אַטענטאַט אויף זיך אַליין און דיינע נאָענטע, און אונדז — דיין שוועסטער מיטן ברודער, אויף שטענדיק פאַריתומט.

— מיין דערציילן איז מיט דעם צו ענדע; מיין ווייטערער וועג איז דער זעלבער וואַנדער־וועג ווי פון אַלע אַנדערע. איז עס טאַקע איבעריק ווייטער דערציילן און ניט געוווּנטשן... כ׳קען שוין מער ניט ווייטער, כ׳בין עס ניט מער בכוח. צו ביטער און אויפגעשיטערט ווער איך — ווען כ׳געדענק אַלץ נאָכאַמאָל. גענוג אויפגעציטערט האָבן מיר קאָשמאַרפולע נעכט, ווען געמיינט האָב איך צו הערן אַז באַדאַנקע רופט! דערוואַכט האָב איך און ניטאָ קיינער. פאַרשווונדן שפורלאָז...

זאָל מיין דערציילונג אויף די שפּאַלטן פון קריוויטשער יזכור־בוך, אויפלייכטן און באַשיינען די געשטאַלטן פון אונדזערע טייערע יידן אין אונדזער קריוויטש — וואָס איז שוין ניט מער דאָ. זאָל איבער קריוויטשער פעלדער הענגען תמיד דער רוצחישער אות קין: הרצחת וגם ירשת? האָט איר דערמאָרדעט און אויך געירשנט?! און אונדזערע קדושים — אין דער אייביקער רו — אַן אייביקן יתגדל ויתקדש!

דב (ברל) קאצוביץ' / פתח־תקווה

עיירתי — היבטים ממרחקים

(זכרונות מתחומי מקום וזמן והלך־נפש)

הבית ונופו

בית היה בעיירה — בית אבא־אמא; נוף ילדות ומחוז־נעורים. בית־מכורה וגידול. מסורת שנתגבשה מדור לדור — שרשים קרי. עוד אזכור יראת קודש של שבתותיו וימי מועדיו; שלשה רגלים, הימים הנוראים ואותו חג מופלא של שמחת־תורה. כמו־כן אזכור גם אפרוריותם השיגרתית של ימי החולין אשר לו.

בבית זה (ואין המדובר בבית־אבי בלבד, אלא בכל בית־אב בעיירה), נשתקפה התגלמות חיים ובבואה של עיירה יהודית פעוטה וצנועה, העיירונת. ואפילו דומה היתה בתנוחות קוויה לצורה של צלב והיו בה, גם כנסיה קאתולית מיסודם של הפייארים וגם כנסיה פראבוסלאבית היה היתה קריביץ' עיירה יהודית. כיון שלא יהודים אשר בתוכה, בטלים היו בה בששים בין הרוב הגדול של יהודים. ברצוני איפוא לספר בכאן על בית בעיירה, על ביתי; נבצר ממני לספר על כל בית־אב בה. על כן אספר על ביתי ולא משום הנימוק הפשוט; „אדם קרוב לעצמו ולבשרו" אלא מבחינת הקשר אל הישוב כולו, אל כלל הציבור — כחוליה מפוארת בשרשרת נכסי ציבור ובתיהם של העוסקים בצרכי ציבור באמונה — כשם שהיו גם בתיהם של הטאוגרים של שטיינגולד ושל אחרים, חוליות־חוליות באותה שרשרת־זהב של נכסי ציבור, פעולות ומעשים לשמם „ובלתי־ממוסדים" כלל.

מה צורב הוא הצער ועד מה נוקף הלב, על שכל אלה נמחו ואינם עוד... על עולמות שחרבו ואינם ועל דור הבנים, דור בנינו המיותם ללא סבא וסבתא... וגם עלינו השרידים החיים בעולם ערכים, מושגים ותחומים אחרים. נטשנו כאמור ערכים ומסורת בית האב שנחרב וטרם יצרנו וגיבשנו שרשרת ערכים ומסורת שונה ואחרת — הווה אומר; תרבות חיים שלמה ומקיפה. כי על כן מרחפים שבתותינו ומועדינו בחלל, ללא אותה חרדת־קודש שריטטה בלב וחיינו זורמים באפיק של חולין. מה נוריש איפוא לבנים שנתייתמו מסבא וסבתא ורב־סבא? מה נעביר להם מאותם נכסים והווי מסורתי מגובש, מאותם קניינים שרשיים שהביאונו והדריכונו עד הלום — עד קרקעה של מולדת עתיקה ומתחדשת? — על כן כה חשוב לנו להעלות בספר־יזכור זה, בזה „נר־התמיד" — צללים וצלילים מאותו בית אשר היה ונגוז לעולמי עולמים.

ביתנו — בית גדול (לפי מושגי העיירה) בן ארבעה חדרים מרווחים ופרוזדור

ארוך — עמד מול כיכר השוק ברחוב הראשי. בבית זה נולדתי ובאתי לעולם ביום ה־18 למארס 1919 לאבי שמעון הסנדלר (כך נקרא בעיירה בפי כל) ולאמי מוסיה או מושקה — אשה פשוטה וצנועה ילידת מינסק, כפי שזכור לי מסיפוריה הרבים על בית הוריה ואחיותיה באותה עיר. את ביתנו זה זוכר אני עוד משנות ילדותי הראשונות; הוא השתרע על פני שטח גדול (יחסית) לא הרחק מחוף הנהר סרבץ׳ המתפתל והולך וחוצה העיירה — דבר שגירה דמיוני הילדותי ועורר בי רצון (לכשגדלתי מעט) להתרחץ בו ולשחות. החדר הקידמי שבדירתנו הגדולה למדי, שימש כחנות לנעליים ומגפיים וגם סדנאה לסנדלרות בה הועסקו „שקצים" — נערי איכרים מכפרים שבסביבה, אשר עבדו כשוליות־סנדלרים ולמדו המלאכה אצלנו. עסק זה כולו היה מנוהל בידי הדוד לייבה אחי אבי — אדם גבה־קומה זקוף ויפה־תואר מלא חדוות־חיים ודעתו בדוחה עליו תמיד. בזכרוני מאותן שנות ילדות, בולטים גם כמה מקרים משעשעים מאד. על אחד מהם אספר בזה.

בחדר הסדנאה בו עבדו השוליות, עמד ספסל ארוך על יד הקיר — עליו היו מתיישבים הלקוחות הנכנסים לקנות נעליים ומגפיים והיו מודדים לרגליהם כל אשר נראה להם. ומי היו הלקוחות? חייכם שאין אתם יודעים! לא ביהודי העיירה מדובר. הללו בטלים היו בששים בין איכרי הכפרים ובניהם ובנותיהם והם שהיוו מרביתם של הקונים. היו כמובן גם אחדים אשר התנצחו ועמדו על המקח; יצאו וחזרו ושוב הטרידו בדי̈ן ודברים וכבר הגדישו הסאה. בסופו של דבר הלכו מבלי לקנות דבר. אף ללקוחות „קבסתנים" וטרדנים מסוג זה „לנודניקים" בשפת אמא, „לנמרים" בלשון הישראלים — „נמר" קרי (נודניק ממדרגה ראשונה) — מצא דודי לייבה דרך מקורית ביותר; — בקצה החדר נקשר חבל ארוך ומחט בסופו. מדי פעם כאשר לקוח מסוג זה „נדנד" יתר על המידה והגיע בשיחו ושיגו לבלבול מוח סתם, היה השוליה „השקץ" שישב באותו קצה נרמז על־ידי דודי ומושך בחבל; התוצאה היתה מפתיעה ומשעשעת, אותו ברנש היה מתכבד בדקירה במקום המכובד... רמז שעליו לסיים לכאן או לכאן. ועוד זכור לי: מפעם לפעם היו נכנסים יהודים מכובדים בני העיירה — מי לקנות דבר כלשהו ומי לשוחח קמעא — ותוך כדי כך, בילו זמנם בשיחות על ענייני דיומא, „פוליטיקה" ועיסקי הקהל וגבאות וסתם שיחה בטלה. מענין לעניין אל פרשה בתורה או לפרק תנ"ך. דודי אותו לייבה היה מוצא עילה בכך להוכיח בקיאותו הרבה בתנ"ך. כשניסה מאנדהו לשאול על מראה־מקום, היכן, מתי ובמה מדובר? היה לייבה אומר מיד היכן ובאיזה הקשר נאמרו הדברים.

כל יום ד׳ בשבוע נתקיים יום השוק בעיירתנו, אליו נתכנסו ובאו הכפריים מכל הסביבה. יהודי העיירה (וגם מבודסלב ודולהינוב) היו מקימים להם דוכנים משני צידי הכיכר, רוכלים ומתגרים ועוסקים במקח וממכר. הניה האופה בעיירתנו ואופי דולהינוב ובודסלב היו מביאים אל השוק כל מיני מאפה מיוחדים כגון:

כעכים גדולים וקטנים, עוגות ועוגות־מצות זרועות פרג ובצל, רקיקי־דבש ודובשניות, רקיקי־בצים וסוכר וכיוצא באלה. (תגרני עיירתנו היו מחזירים כמובן ביקורים בימי השוק השבועיים, שנערכו באותן העיירות בימים אחרים בשבוע). בבחינת פרקמטיא חשובה העוברת לסוחר ונעלמת כלעומת שהובאה היו הדגים המלוחים, אשר נחטפו בכמויות ענק בידי האיכרים ורוקנו חבית אחר חבית. מרביתם, נאכלו בו במקום על „קירבם וכרעיהם" מבלי שטרחו כלל להדיח קשקשיהם במים ולפשוט עורם. לקינוח היו מטביעים את „המליחים" בכמויות בלתי־נדלות של יי"ש וכטוב ליבם, החלו ב„זמירות וברכות" עסיסיות ונמלצות. תוך כדי „זמירות" החלו גם התגרויות, תיגרות, מצה ומריבה — מהומה וצעקות והתכתשויות עד זוב דם במעגל מתרחב והולך ולעיתים — לקו בהן גם אנשים שלא היו מעורבים כלל, גם יהודים. לא פעם נזקקו לעזרת המשטרה, אשר הפרידה בין המתפרעים. גם כיום עודני זוכר, כיצד היו בני משפחותיהם של העצורים כרוכים אחרי אבי ומפצירים בו ולא מרפים ממנו, בשידוליהם להוציא קרוביהם מבית המעצר המשטרתי. כי על כן עמדה תחנת המשטרה מול ביתנו ואבי ז"ל הכיר בה כל שוטריה — ללא יוצא מן הכלל.

למודי תורה ודרך־ארץ

מלמדי הראשון ב„חדר־דרדקי" היה ר' לייב — איש גבה־קומה נעים־סבר הדור ועבדקן עטור שיבה, על כתפיו צמודה היתה תמיד באלכסון רצועת־עור צרה וארוכה בדומה לחגורת־קצינים („פורטופיה" בלע"ז). מפיו החילותי ללמוד תורה גם קרוא וכתוב ב„חדר" שלו. במרכז ניצב שולחן ארוך ואנו התלמידים מסובים היינו משני הצדדים לארכו, ושומעים לקח הרבי. מאלה שלמדו עימי באותו „חדר", זוכר אני את גדליה וולקובר, משה־יצחק שוד, מוליע קאצוביץ'! ועוד כמה אשר שמותיהם אינם שגורים עוד בזכרוני. ר' לייב מהלך היה סביב השולחן, מתבונן סחור סחור ונרכן פה ושם לאחד התלמידים ותוך כדי כך מרביץ תורתו ופוקח עין על תלמידיו השובבים. אבוי לו לאותו קונדס, אשר העיז „להתחכם" ולחמוד לצון על החומר או על הרבי בכבודו ובעצמו. אותו „עזות־פנים" שוקל היה כדבעי לכך וכך „כיבודים" במקומות שיפה להם הצנעה — רצועתו של הרבי לא ידעה מעודה מניעה מטעמי חיסכון. במקרים כאלה חילק לנו הרבי מלקותיו בהרחבה.

אין אני מיטיב לזכור אם למדתי ב„חדר" של ר' לייבה שנתיים או שלש; מכל מקום לכשגדלתי מעט ולמדתי כל תורת „דרקי" מפי הרבי עד תומה ו„חדר" זה, לא יכול היה עוד להרחיב תחומי ידיעותי, החילותי ללמוד אצל שוחט העיירה, שקיים במשך כמה וכמה שנים כיתות ללימודי משנה וגמרא ומעט חשבון — (אריתמטיקה בלע"ז) — ליד שולחן ארוך בבית המדרש היחיד בעיירתנו. אותו

שוחט ומלמד היה במשך שנים לסלע־מחלוקת בעיירה כולה. ועל מה ולמה? — עשו אזניכם כאפרכסת ואדרבא! שמעו שמוע: בר־מיצר לשחיטה ובעל „חזקה" בעיירתנו היה השוחט הזקן. אם כי לא יכול היה וגם לא אבה לשמש בה, רצה בכל מאודו להורישה ולהנחילה לחתנו ר' משה. וכך פרצה המחלוקת ונתקיים ה„חדר" של מלמדי החדש. עד שבסופו של דבר פסקו הגבאים והשמשים בקודש וכמותם גם זקני העיירה וגזרו, כי שני השוחטים יהיו בעלי „חזקה" ושלום על ישראל בקהילת קריביץ'. הנה כי כן; הוספתי ללמוד גמרא בבית המדרש וכך הרביץ בנו תורתו תוך הכנת „חלפיו"; כמו „מראה כהן היה סופר ומונה" ואומר פסוקיו ומשחיז באבן מיוחדת „חלפיו" — מעביר ציפורניו על חודי־חודיהם ובוחן אם לא נשארה בהם פגימה כלשהי, העלולה ל„הטריף" חלילה כל „שחיטתו" רחמנא ליצלן! שמא סבורים אתם כי מלמדי שוחט ובודק זה ככל המלמדים בעיירה, הרי טועים אתם במחילה טעות גמורה. הוא ראה עצמו (וזאת עליכם לדעת) מחדש גדול ו„מתקן" בשדה החינוך „מודרניסט"! מה שייך? הן רצועה בבחינת בל תיראה ובל תימצא! — כלל וכלל לא היתה בשימושו. אלא מאי, נוהג היה למרוט אזנים „שכך נאה ויאה להן". לכשנטפל לאזנו של ילד, לא הועילו כל טענות ומענות, לא בכי ותאניות־תחנונים ולא הבטחות. צובט היה אותה ומורטה על אף זעקותיו של קרבנו. אין ספק שהיה יסוד לחששותיו של הילד הנצבט, שמא תישאר האוזן בידי המלמד...

ברם, הנה סברו הורי (והם לא היחידים; רבים כמותם ביחס לבניהם בעיירה), בתוקף נסיונם ובחכמת־חיים שעמדה להם, כי ב„פסוק" וב„פרק" וב„דף" כמו־כן, לא סגי. יש להכשירני גם לבוא בין הבריות; ללמדני הילכי מעשה במלאכה ובמסחר ובעיקר — דרכי מו"מ עם אנשים שאינם „מבני בריתו של אברהם אבינו". לתכלית זו יהיה עלי גם לבקר ב„שקאלע" ולשמוע פרק, כיצד לשמוע ולדבר, לקרוא ולכתוב בשפת בני המקום. נמלכו איפוא הורי יום אחד ונועצו ביניהם, אף החליטו; כי בנם זה כלומר — אני ברל, קניתי לעצמי כבר תורה דרך־ארץ ודעת ב„חדרים" במידה מספקת ומכאן ואילך — חייב אני לקנות לעצמי השכלה בבית־הספר היסודי של „הגמינה" (מעין מועצה מקומית), אשר שפת ההוראה בו פולנית וללמוד יחד עם ילדים פולנים וביאלורוסים מהעיירה וכפרי הסביבה. ובכן הפכתי יום אחד לתלמיד בבית־ספר פולני, ב„שקאלא פאבשכנא", בית־הספר הכללי — יחד עם כמה וכמה נערים יהודים, מעיירתנו. האמת ניתנה להאמר כי אני וילדים יהודים שכמותי, חשנו ביחס המיוחד מצד מורים ותלמידים, אשר לא טרחו כלל להעלים שנאתם כלפינו. אלי לא נטפלו וזו האמת, הם אף לא ניסו כלל לעמת עצמם עימדי. עמדה לי זכות היותי נער מגודל וגבה־קומה ואף לא נחות בכוחי, יכולתי להראות גם נחת זרועי בשעת הצורך. אולם לילדים יהודים אחרים בכיתתי נטפלו וגם התאנו. לא פעם נאלצתי להגן על חברי בכוח,

גם לסטור בפרצופים ולהכות ממש. לאחר התכתשויות ממין זה היו המתאנים שיצאו על־פי־רוב בפחי נפש ובשן ועין, מתלוננים עלי בפני המורה מחנכת כיתתנו, כי הרבצתי בהם ללא שום סיבה. המחנכת שלא הצטיינה מעולם באהבת יתר ליהודים, היתה תמיד נוזפת בי קשות ופעם ניסתה אפילו להענישני עונש פיסי. היא תפסה ידי בידה ובשניה, אחזה והניפה סרגל גדול עבה וכבד. אלא שלא אני, ברל, אתן עצמי בקלות לעונשין בלתי־צודקים. חיש קל הוצאתי ידי מידה והסרגל המונף ביד המורה ניחת בכל כוח תנופתה על ידה של המורה. היא נאנקה מעוצמת הכאב, ידה אדמה כולה והתנפחה. נשארתי נבוך במקומי והפחד כירסם בי. קפצתי וברחתי מהכיתה ולא שבתי משך שבוע תמים. כל הפרטים כיצד ואיך סודרו העניינים במידה שיכולתי לחזור, אינני זוכר עוד.

— — כך בין „חדר" ל„חדר" ובינו לבית הספר, מכאן ולשם, חלפו ונשארו מאחורי שנות ילדות ושנות־נעורים ראשונות. הנה באו עלי שנות „העשרה" או כלשון בני ובני נוער ישראלי שנות „הטיפש־עשרה". תוך כל שנות לימודי, עת קניתי השכלה נימוסין ודרך־ארץ, גדלה אף התרחבה משפחתנו. נוספו לי אחים ואחיות והיינו עתה, שמונה ילדים במשפחה. בית־מגורינו המרווח בשעתו הפך והיה צר מדי, הן למגורים והן לניהול חנות ובית־מלאכה. ואכן, לתכלית זו שכר אבי דירה נוספת בקירבת ביתנו ואליה העביר כל העסקים. הוא גם הרחיבם והוסיף עליהם. אל הנעליים והסנדלרות נוספו עתה גם דברי קונפקציה, כלי־לבן ובגדים מוכנים. העסקים התנהלו למישרין אף נתנו רווחים לא רעים כלל. אדם שנכנס לחנותנו ובגדיו מרופטים, יכול היה לצאת כשהוא הדור בלבושו ומבריק למין שרוך הנעל ועד החליפה המגוהצת להפליא ואפילו מקל טיולים („סיקירקה" בלע"ז) בידו. אלה היו שנות השלושים הראשונות למאה שלנו. העסק הוסיף לשגשג ולהתפתח ואבי העסיק אפילו זבנית בחנותנו. היתה זו ביילקה אחותו של שלמה בלכר.

משעה ומאז שכל ילד מסוגל לזכור, ידוע אדע כי רוב הימים היה מחוץ לביתו טרוד היה ביותר; רק בערבים ניתן היה לראות אותו. פרט לטרדותיו היתרות בענייני פרנסה ונסיעות רבות ותכופות בענייני פרקמטיא וחידוש המלאי בחנות הטרידוהו גם עיסקי ציבור, בהם עסק באמונה ושלא על מנת לקבל פרס. בכל שאדע ואזכור כיום, לא נתרחש מאורע חשוב בעיירה (מעין חתונה, ברית־מילה או שמא לוויה חלילה, רחמנא ליצלן!) אשר אבי לא נטרד בגללו. כך נחרתה אמנם בזכרוני וחקוקה על לוח־ליבי דמותו העסקנית; נטרד וטורח תמיד ומתרוצץ ומסיח בינתיים דעתו מענייני הבית השוטפים, מצרכיו ומחסוריו. אף אמי נטרדה בגין כל אלה ומלכתחילה, לא תמיד ראתה הכל בעין יפה. הן כל זה העמיס על כתפיה את צרכי הבית וטרדותיו. והיא גרסה; על הגבר להיות בבית ולמנוע כל פרץ. יפה היא העסקנות אך במידה וגבול.

כלכלה וחיי חברה בעיירה

עניה היתה עיירתנו ויהודיה אביונים מרודים — פרט למשפחות יחידות וספורות במצב טוב יותר; אלו משפחות שעסקו בעבודת־אדמה, ענייני יער, אנשי מסחר ובעלי־מלאכה מבוססים קמעא יותר ותו לא. רוב הפרנסות היו שיגרתיות ומקובלות אצל יהודי העיירות: חייטים, סנדלרים, כובענים, חנוונים וסוחרים זעירים, תגרים, רוכלים בכפרים, מתווכים וכיוצא באלה. היתה זו מנת חלקם של רוב יהודי העיירה. ימי השוק השבועיים בעיירה ובעיירות הסמוכות כנזכר לעיל, שימשו תשתית יסודית ועיקרית כמעט לחיי המסחר והכלכלה. כה רופף היה הכל ומרחף באוויר. מובן שלא ניתן כלל בתנאים אלה לדבר על חיים כלכליים מלא־ים מבוססים ושרשיים — עובדת יסוד, אשר הקרינה השלכותיה גם על החיים החברתיים־תרבותיים כפי שיסופר להלן. אינני פטור מלציין כי כמה וכמה משפחות כל אחיזתן החומרית נתגלמה בחכירת גן עצי פרי — למשך הקיץ. אם במקרה הטוב נתברכה אותה שנה בתנובה רבה, איתרע מזלן של אותן משפחות ונתאפשר להן קיום דחוק בצימצום מקיץ לקיץ. אך אם במקרה הרע היבול היה דל ובלתי מספיק, צפויים היו לאותן משפחות כמה חודשי ישיבה בנקיון־שיניים — קרי רעב ממש ומחסור; זקוקות היו לעזרת „הקהל". לא פעם בשנות „העשרה" וגם לאחר מכן הלכתי בשליחות אבי שנועץ במספר „בעלי־בתים", אל פלוני ופלמוני אמידים יותר, לשם קבלת תרומה עלומה וסודית מעין „מתן בסתר" עבור הנתונים במצוקה. זכור לי כמו־כן כי גם כמה חנוונים ובעלי־מלאכה בעיירה התרוצצו משך כל השבוע להשיג הלוואה לקניית סחורה או חמרי־גלם להשלמת תוצרת שהוזמנה — באין האפשרות בידם להכין הכל ליום השוק. פרט לכך, היו גם מקרים של הצלה ופיקוח־נפש ממש, אשר חייבו את כלל יהודי העיירה להיחלץ ולסייע לנפגע, עקב מחלה או אסון כלשהו. היה מקרה ויהודי בן העיירה לקה באופן רציני בעיניו. המצב היה חמור ביותר; החששות לעיוורון מתפשט והולך היו מאד ממשיים. אבי יבורך זכרו, בעזרת אנשים מספר אספו כסף לסייע לנפגע. הוא לקחו לווילנא אל מומחה למחלות עיניים בבית־החולים היהודי „משמרת חולים". שם טיפלו בו במסירות, הפרטים כיצד ואיך אינם זכורים לי כיום. אך העובדה היא, שיהודי זה ניצל והוחזר לו מאור־עיניו. אבי התמצא היטב בווילנא היהודית, במבואותיה ורחובותיה; ידע והכיר עסקניה הציבוריים וללא בושה והיסוס ידע לתבוע גם מהם. מה נעים היה לשבת עימו בשעת רצון, כשלא נטרד בענייני פרנסה או עיסקי ציבור ולשמוע סיפוריו על דא והא וכיצד מצא אזניים קשובות ורצון לעזור לו, בענייני תמיכה לנצרכים ועזרה קונסטרוקטיבית אחרת. בשוב אותו יהודי מ„משמרת חולים" מווילנא, רכש עבורו אבי מכונת תפירה לשיקומו בעבודה — בעזרת כספים שאסף הוא ועסקנים אחרים.

כל אותן נסיבות ותקלות שפורטו לעיל, צרכים שוטפים, פגעי מחסור צפויים

ולא צפויים עוררו מחשבה בלב עסקני עיירתנו כי „בחזרה על הפתחים" בשעת הצורך לא סגי; יש להקים משהו יציב יותר ובר־קיימא, יש הכרח בקרן מיוחדת לעזרה קונסטרוקטיבית ומחזור לגמילות־חסדים. כך זכתה עיירתנו **„לפאלקס־קאסע גמילות חסד — קופה עממית לגמילות־חסדים"**, אשר נוסדה בידי עסקני העיר ואבי בתוכם. זכור אזכור עוד כיום, אותה אסיפת קהל, אסיפת היסוד בבית המדרש — בה נבחר אבי ליושב־ראש הקופה. קרן זו העניקה הלוואות קצרות מועד לכל שפנה, לאחר שכל בקשה נחקרה על ידי חברי ההנהלה ונקבע הצורך. הבקשות נתלבנו ואושרו בישיבות השבועיות של הנהלת „גמילות־חסדים". פרט לענייני גמילות חסדים וישיבותיה השבועיות של ההנהלה נטרד אבי רבות בענייני „חברה־קדישא" בה היה היושב־ראש משך שנים רבות. יש לציין בשולי הדברים מתוך מבט לאחר שנים, כי עיסקי ציבור אלה היקנו לו מפעם לפעם יריבים וסתם שומרי טינה על דא והא (ולא בצדק)! אבי כמו כל העוסק בצרכי ציבור ומתמכר כדי לסייע, לעולם לא היה בכוחו לספק כל הצרכים ולכל הצורכים. תמיד יכול היה להישאר מאנדהו, הרואה עצמו מקופח או חושב לפחות כי אבי עשה לו עוול ולא רב את ריבו. ועוד יש להדגיש: תדמיתו הכללית של כל איש ציבור היא „כאיש ריב ומדון" (אין זו אמת ואין בכך מן הצדק כלל וכלל! — אבל זו עובדה). אבי התקומם תמיד על עוול שנגרם לזולת; רב את ריב המקופחים ולעולם לא דרש לעצמו דבר. כך ניצב הוא לנגד עיני גם כיום.

לאחר שתיארתי עד כה חיי עיירתנו מבחינה כלכלית, לא נשאר לי אלא לתאר חיי החברה בתוכה. המרכז היחיד העיקרי בו נתגלמו החיים בעיירה מבחינת ההיבט החברתי, היה בית המדרש. לא נתרחש מאורע חברתי או תרבותי, שלא נתקיים בבית המדרש. כנזכר לעיל התקיימה בו אסיפת היסוד של גמילות־חסדים; האסיפות השנתיות וסעודותיהן של חברה־קדישא אשר נתקיימו, גם הן מצאו בו מקום. חתונות, לוויות, „דרשות" של מגידים, ביקורי אורחים חשובים — כל אלה נתרחשו בבית המדרש. מאוחר יותר צצו ועלו ברפיפות עוד מרכזים אחדים. מהם קיקיוניים, מהם שהחזיקו מעמד. אך לכל אלה לא נועדו החיים; על הכל עלה הכורת — גם על בית המדרש...

ברם, אין אני פטור מלציין, כי בית־מדרש זה ראה גם תופעות לא מעודדות ואפילו מעציבות. מחלוקות ופרודים, ויכוחים שהתלקחו על לא־כלום ורוב מהומה על לא־מאומה; גבאות וענין „שוחטים" שהזכרנו. היו עיכובי־קריאת התורה בשבת, על דברים צודקים ולא צודקים. לא כאן ולא עתה זמן ומקום, להיכנס לכל אלה. אולם אעלה בזה כמה מהמראות שנחרתו בזכרוני וגם כיום עודן צובטות בלב. אזכור את יום הכיפורים בבית המדרש; אווירתו הרוטטת ויראת הכבוד באותו מעמד משך יממה שלמה — למן הלחש בקול דממה דקה בשעת „תפילה זכה" ועד לרינה ולתפילה „באור זרוע לצדיק" והתרת התפילה עם העבריינים

ב„על דעת המקום ועל דעת הקהל" וגומר ב„כל נדרי", ב„יעלות" וב„עננו"... עוד כיום מיטיב אני להרגיש אימת הרטט והרתיעה בתפילת „נעילה" בפי רבה האחרון של עיירתנו ר' מלכיאל העומד לפני התיבה ושופך מרי שיחו כשליח ציבור.

מה יהמה הלב בי עת אזכור אותו יום מופלא של שמחת־תורה בבית המדרש — מערבו ומחרתו ועד מוצאיו. חי ניצב לעיני המעמד לפני תפילה, בשעת תפילה, ו„הקפות" בכללה ולאחר תפילה; קידוש חגיגי בו בערב. שמח ומתרונן היה הכל סביב. כל בני הנוער בעיירה היו מתכנסים מבעוד מועד, נותנים קולם בשירים יהודיים, ציונים וארץ־ישראליים בשעת „הקפות" ועם החזרת ספרי תורה לאחר „שמע ישראל..." „הודו על ארץ... וגדלו..." מסיימים ב„התקווה". ועתה כמו אז ניצב חי לנגד עיני (מתוך שנים ששקעו בתהום) אבי ופניו קורנים — כלל לא כבששת ימי המעשה. עולה הוא אל הבמה — שני בקבוקי יי"ש בכיסו, מקדש ולוגם ומחלק לכל הבא כוסית ותוך כך מזכיר לכל על „חזקה" שבידו: „הקידוש" הראשון לאחר תפילת המחר — בביתנו — (כיצד ואיך לא אדע. אך זה חזר ונישנה ככל אשר אזכור), וכולם מוזמנים גדול וקטן ללא יוצא מן הכלל. זכור לי גם היטב החג למחרתו, התפילה, „הקפות" וקריאת התורה, „חתן־תורה וחתן־בראשית ומפטיר". הקידוש בביתנו, והחזרות עליו בבתי אחרים, הרינה והריקודים ברחוב ואף שכנינו ה„גויים" המתבסמים משמחותינו ויינותינו. תוך כך זכורה לי היטב גם השריפה בשמחת־תורה. היה זה כבר במוצאיו; ישבנו בביתנו. אל שולחן ערוך הסבו עימנו גם אורחים מספר באווירה חוגגת. פתאום פרץ לביתנו נחשון זוט, גיסו של הרב והודיענו על שריפה גדולה. כמובן שפרצנו כולנו לכיוון האש. השריפה שהתלקחה בכל עוצמתה, כילתה כבר כמעט בשלמותה את האורווה הגדולה, שעמדה בקירבת המסעדה של הניה קאצוביץ' היא הניה האופה. היה זה לא הרחק גם מביתנו. החילונו איפוא מיד, לכסות גגות הבתים הקרובים בשקים רטובים כדי לאתר ולבודד האש. כבאי העיירה הגיעו ויחד כיבינו השריפה; כך הצלנו גם את ביתנו והבתים הסמוכים מסכנת האש. רוב הנטרדים מהמסיבה בביתנו חזרו עימנו, אך רוממות הרוח לא היתה עימנו והתנדפה כליל.

בהיותי נער צעיר, הייתי מתגנב יחד עם נערים אחרים צעירים ובכירים ממני וצופים יחד במסיבות השנתיות של „חברה־קדישא", אשר נערכו כולן בבית המדרש כנ"ל. הקשבנו לנאומים ו„נתגלינו" עם התחלת הסעודה ו„השתיה כדת". זכורני כיצד היה „מאטשע" הקברן מרעים בקולו העמוק, הצרוד והעבה — כמו מחבית־ענק שנתרוקנה ופונה לאבי; — „הוי שמעונקה, גיב זשע נאך א ביסל בראנפן די אַלטע ביינער דערוואַרעמען. ס'איז געזונט צו כמאלען כל זמן שהנשמה... נאָכן טויט קאנסטו מיר מיין פלאנקען איינשפאנען, כ'וועל שוין ניט רופן מאַמע!..." (הוי שמעון שמעוני במעט יי"ש השקני החם עצמותי שזקנו.

סבוא אסבא לי כל עוד הנשמה בי... ולאחר בקבר שמוני אין פדות לגרוני, לא אקרא עוד לאמא אף לא אומר לך „ישקני..." הנה הומים בי ה„זמירות" ופרקי התהילים שהושרו — אולם לאחר זאת וברבות השנים, לא נמשכתי עוד למסיבות אלה.

פרט לבית המדרש כמרכז החיים החברתיים ולהבדיל מייחודו, קם מרכז נוסף למפגשים חברתיים ב„בית המרחץ" החדש, בו התנהלו שיחות וויכוחים סוערים על כל המתרחש בעיירה ובסביבה, על הנעשה בעולם בכלל ובעיקר — כל הסובב סביב המצב בארץ־ישראל. במקום זה הוסב הדיבור על המצוקה הגדלה והולכת, על התנכלויות מצד השלטונות ועל החלצות לפעולות. לא פעם הוחלט על עיכוב קריאת התורה בשבת, כדי לעורר את הקהל לעירנות, למחות נגד עוול וקיפוח, ואף נתעוררו לצאת בכוח נגד משמרות חברי „אוז'ן" ו„צעירי הכאדקים" — כדי להגן על הדוכנים היהודים שנפגעו מתעמולת המשמרות ומהקריאות: אל תיקנו מיהודים! — ומעשה אותו בית־מרחץ כך היה: יום אחד, בראשית שנות השלושים (למאה) הופיע בעיירתנו יהודי פולני מגרודנה (שמו לא זכור לי), הרס את בית המרחץ הכפרי הזעיר ועל מקומו הקים בית־מרחץ, ובו מרחץ־תורכי לזיעה ו„מקווה" בצורה מתקבלת על הדעת. הבנין החדש התנוסס לתפארת בעיירה ועורר קינאת יהודי העיירות השכנות בחידושיו. יהודים רחצו ו„הזיעו" תוך הלקאת עצמם בזרדים יבשים, נשים וגברים טבלו ב„מקווה" ונאסטיה ה„גוייה" — עוזרת הבלן ומסיקת התנורים הכריזה בקול: ווייבער אין באד! לכבוד שבת דארפן זיין כשר... (נשים, נשים למרחץ מהרנה! לכבוד שבת התכשרנה...)

— — כך ובמידה זו כמתואר, אזכור החיים בעיירתנו הקטנה והענייה; חיים שפעמו בלב הקרקעית בה נבטו שרשי גידולי. היה זה מאבק עקשני על החיים לכל גילוייהם ומבועיהם. המשפחות הצעירות וצעירי העיירה פרצו פריצה גדולה קדימה, לקראת חידוש והתחדשות. בהזכרי בכל אלה הרי יש להודות ולומר כי עשו מעל לכוחות ומעל ליכולת. היה חוג דרמטי של צעירים במקום; היו הצגות של אורחים. החיים היהודיים המתפוררים תחת לחץ המכבש של האטטיזם מטעם ממשלת פולין, עמדו על נפשם.

ניצלנו את אולם הכבאים שקיבלנו בקשיים רבים להצגות. הבאנו להצגה להקות ולא תמיד נמכרו כרטיסים במידה מספקת. שוב חזרנו על בתי העיירה לכסות ההפסד ולתת לשחקנים להמשיך בדרכם. זכור לי ערב אחד בהשתתפות ההיפנוטיקן מסינג; זה היה חידוש מפתיע בעיירתנו, איש לא ראה כזאת קודם לכן. רוב הקהל התייחס באי־אמון ורבים מאוד פחדו להתייצב לפניו. והנה קמה ועלתה לבמה אחת בת־חיל „קוזאק" ממש — הבת הגדולה של אסנה־לאה והכריזה ברבים, שאינה מפחדת ומתייצבת מרצונה הטוב. החלה איפוא הציפיה המתוחה

לקראת „הסיאנס". בת־חיל זו נאבקה והתנגדה להפנוטיקן ולא נכנעה לו בקלות; הוא עצמו היה אובד עצות. עשרות פעמים ניסה במשך זמן ארוך עד שהצליח להפנט אותה.

אף לספורט הקדישו בני הנוער זמן ומרץ. קיימנו חוג להתעמלות; גם קבוצת כדורגל שהזמינה קבוצה מדולהינוב לשחק בעיירתנו וקבוצות מעיירות סמוכות. אף קבוצתנו יצאה מפעם לפעם לעיירה סמוכה להחזיר ביקור ומשחק.

ברם, מעל לכל ראויה לתהילה יוזמתם של קבוצת הורים בעיירה ואבי בתוכם, לייסד בית־ספר עברי לילדי ישראל בעיירה — מיסודה של „תרבות". הם לא יכלו יותר להישאר אדישים, כלפי סבל ילדיהם בבית הספר הפולני מידי מורים ותלמידים, אכולי שנאה מתגברת והולכת. גם ליוזמה גדולה זו נתן אבי מאונו ומירצו ויחד עם בית טאוגר ואחרים, גוייסו כספים והחלו בבניין. זכינו גם והוקם הבניין לבית הספר — לאחר וויכוחים, מריבות ודין ודברים — על אדמת ה„הקדש" בו עמד בית המדרש הישן. בבניין היו ארבעה חדרים ופרוזדור רחב באמצעו. הכל הי׳ה טוב ויפה. אלא שקפץ עלינו רוגזם של רשויות החינוך בפולין. הקוראטוריון הווילנאי סירב לאשר הבניין כבית־ספר עד שלא יוכנסו בו שינויים בהתאם לדרישותיו. התנהל מו"מ ארוך ומייגע עם השלטונות בהתערבות מרכז „תרבות" בוורשא ונציגיו בווילנא ולא הושג דבר. הכרח היה לעשות שינויים. גם השינויים הוכנסו אך להתחלת לימודים בו לא זכה הבניין כלל וכלל. פרוץ המלחמה העולמית שם קץ לכל. אבל תוך השנים של השקלא וטריא, נפתחה בבניין בית הספר ספריה ציבורית מסודרת ומאורגנת למופת. בספריה היו ספרים רבים. רובם ביידיש ומיעוטם בעברית. ראשי הספריה ומארגניה היו יהושוע שולמן מוטקה טאוגר, ואחותו בדנה ופסח־יצחק צוקרמן ואחרים. הם גם היו מחליפי הספרים לקהל הקוראים מדי שבוע בשבוע. עבודתם היתה שלא על מנת לקבל שכר כלשהו ועשו עבודתם בנאמנות. רובם של בני הנוער ואף אני בתוכם, התמכרו לקריאה בכל מאודם. זכורני כי אותו מוטקה שאלני פעם; האם יש עוד ספרים בספרייתנו שטרם קראת?

פרט לספריה השתכנו בבנין תנועות הנוער הציוניות: „הנוער הציוני" ו„השומר הצעיר", מורשי הקרן הקיימת וכל שאר הפעילויות הציוניות. כה הרבה להט, חום ומרץ ספג אותו בית; כה הרבה כיסופים וגעגועים, ערגות, תקוות וחלומות ומאבקים לצאת „להכשרה" נתרקמו בחללו של בית זה — בית „תרבות" שלא זכה ליעדו המקורי והאמיתי. אבוי לאותן כמיהות עד כלות הנפש שנצמתו ללא עת — לכליון נפש של כל צעיר וצעירה בעיירתנו לקום ולעקור אל ארצנו ארץ־ישראל על אף שרשינו העמוקים בקריביץ׳, בנוף ילדותנו.

— — כך התנהל מאבקה של קריביץ׳ היהודית, על רווחת־מינימום בכלכלתה, על כבוד אדם וקוממיות יהודית. הכל לקחו חבל בהתמודדות ועמדו במאבק זה —

למן „אמידיה ותקיפיה" ועד האחרון בענייה. לאור בחינת התנאים של שנות השלושים האחרונות, מתברר יותר ויותר כמה מהיסוד ההירואי של הקרבה עצמית, העזה ותעצומות־נפש, דרושים היו במאבקה זה — למול כוח כביר שהכל בידו. ואף־על־פי־כן לא נוצחו יהודי העיירה ו„אבירי המשמרות" נאלצו לשוב בבושת פנים. כיצד עמדו מולם צעירינו ואמהותינו תוך עקשנות וגבורה סבילה. כיצד התייצבה ועמדה אמי מול פורע מ„אבירי המשמרות" כיצד קראה בעוז „אל תקשיבו לנביחותיו של כלב זה". היא קראה לכל הניצבים מסביב ובראש ובראשונה ליהודים מבוהלים ונפחדים. הוא הסתער מולה באגרופיו אך לא העיז להרביץ באשה. הוא הגיש קובלנה לבית המשפט. „בית־משפט־משפח" זה קנס אותה בשבועיים מאסר. אשה יהודית ראשונה שזכתה למאסר בקריביץ'. אולם גם משפט זה ומאסרה הפך לנצחון. אמנם היא — כדרכה של יהודיה ואם דואגת לבני ביתה, ישבה ומררה בבכי. אולם אנו, בני ביתה וכל יהודי קריביץ' עימנו ביקרנו אותה כל יום. אף שוטרי התחנה ראו בכך מעין עליה לרגל גאה וחגיגית. דל עטי מלתאר כל קורות מאבק עיירתנו, המגלם בתוכו נושא לאפופיאה גדולה.

שלטון הסובייטים בקריביץ'

עוד טרם עלה הכורת על יהודי עיירתנו, קמלו כל חלומותינו, נכרתו ונצמתו כל תקוותינו וערגותינו ולא נשאר לנו אלא המאבק על הקיום „העירום והחשוף". פרוץ מלחמת העולם באחד בספטמבר 1939 וכניסת הסובייטיים אל העיירה, תוך הטלת פצצה אחת בקירבת טחנת הקמח החדשה (של האחים טבריסקי) — ב־17 לספטמבר, חיסל בנו האמונה כי נעלה לארצנו. כל הדרכים נסגרו ללא מוצא.

אכן ניתנה לנו האפשרות להתמזג עם העולם העולה וגואה — עולם המחר ש„קרא דרור לאנושות העמלה והגשים שיוויון בין עמים ובני־אדם — ואף ליהודים". אליבא דאמת לא רבים האמינו בכך. ברם, הכרח היה להסתגל לתנאי הזמן. קשות ומסובכות היו בעיות שהזמן גרמן — בעיות שהוצבו על־ידי המשטר והצורך לארגן החיים בהתאם. הואיל והשלטונות קבעו עיירתנו כמרכז איזורי וכוננו בה כל המוסדות האזרחיים, והמשרדים האיזוריים, התגורר בביתנו האיש (מפאת חוסר בית מלון בעיירה) אשר נשלח מטעם הדירקטוריון המרכזי של „הגוסבאנק" לארגן בה מפעל בנקאי. הוא נעזר במידה רבה על־ידי אבי אשר שלט יפה בשפה הרוסית הן בעל־פה והן בכתב. כמו־כן הציע גם לאבי שיכניסני לעבודה בתוך הבנק החדש. החילותי לעבוד בו ונתמניתי לתפקיד של קופאי ראשי. מיד נתבלט הצורך בכוח־אדם נוסף, אף נשאלתי על כך; השתדלתי איפוא תוך מילוי חובתי להכניס לעבודה, את חברי בני העיירה. כך עלה בידי להכניס לעבודה בבנק את אברהמ'קה שטיינגולד ואת פסח זילברגלייט ועוד אחדים. אף כי הראשון היה קטוע יד ימינו כתוצאה מתאונה, נקלט יפה בעבודה; הן שלט

ביד שמאלו האחת כבשתי ידיים וברור כי ידו הגידמת לא מנעה בעדו לעשות עבודה של פקיד־קבלה.

לא אתעכב בכאן על כל הפרטים, כיצד נתרוקנו תוך זמן קצר כל המלאי והמאגרים של מצרכי מזון, בדים ואריגים, סידקית וכיוצא באלה. יש לי יסוד להניח כי פרטים אלה סופרו על ידי אחרים ולמה אחזור ואוסיף? אזכור, כאילו נתרחש והיה הדבר רק אתמול. כאשר נתרוקן אמנם הכל, התחולל בעיירה מחסור חריף במלח — מיצרך־יסוד שלא נשאר ממנו גרם אחד. בסיוע השלטונות ובהדרכתם, עשה אבי מאמצים מרובים ונסע לאי־שם ואף הצליח להשיג ולהביא מכסת מלח גדולה למדי — לחלוקה שווה בין כל בני העיירה ללא הפליה בין יהודים לבלתי־יהודים. החלוקה בוצעה ללא דופי; אף אני עזרתי לאבי בכך. בין הבאים, גם אותה מורה פולניה מחנכת כיתתי בעבר כנ״ל שבגינה עזבתי לאחר מכן את בית הספר לחלוטין. כידוע, הרי „אהבתני״ במיוחד... תוהה ונבוכה עמדה בין הקהל עד שתורה הגיע ושאלה אותי בקול חולשה — אם רשאית גם היא לקבל מלח. השיבותי לה ואמרתי — כי אין כלל מקום לשאלתה וכי רשאית היא לקבל כמו כולם. נתתי מכסתה ויצאה בושה ונכלמת. אל נכון סבורה היתה כי אתנקם בה חלילה.

לאחר שעברו שבועות אחדים וכינון השלטון נתבצע במלואו, „שינו והחליפו״ את עורם. היחס המתון והליבראלי, פג כוחו וחלף זמנו. החלו מאסרים של נכבדי העיירה, חקירות ונגישות וכו׳. בפקודת השלטונות נצטווה אבי לעמוד בראש כבאי העיירה ולפקד עליהם. הוא קיבל תפקיד זה ברצינות ובאחריות. רבות טרח להעלות את אגודת הכבאים לרמה ויעילות, תוך שיפור הכלים והאמצעים הטכניים והגברת כוח האדם. לא יפלא שהשתדל לכלול בתוכה יותר ויותר יהודים.

רוב משפחות העצורים ידעו, כי יש לו מהלכים בקרב השלטונות ופנו אליו כי יתערב למען שיחרור הנעצרים על „עברות כלכליות״ או עקב „מסירה״. כמובן שהשתדל לעשות כפי יכולתו מבלי להתחשב בסכנה האורבת לו; לא תמיד הצליחה התערבותו, כיוון שלא פעם נסתבכו העניינים והטיפול בהם חייב היה להיעשות בעדינות יתירה. שידוליו והתערבויותיו „הבאישו ריחו״ בעיני השלטון. כמה וכמה פעמים נרמז בחומרה על־ידי מפקד המשטרה על „מסירותו״ ודאגתו היתירה ל„בורגנים״, משום שראה אבי דברים בהם לא יכול עוד להתייחס בשיוויון נפש ולהישאר ב„קליפתו״ אפילו כלפי חוץ בלבד. ואכן נתרבו מעשי העוול וההתאנויות על לא חטא ואשם. הוא פתח פיו באוזני „הממונים״ והשמיע ביקורת נוקבת על סדרים ושיטות ברוטליות הממוטטות כבוד אדם ומשפילות כל ערך עצמי. כתגובה חריפה „לסטיותיו״ — הורחק מעסקי הכבאות והכבאים. על־מנת לקיים ולפרנס המשפחה, פנה „לאגודת הסנדלרים״ (ארטל) והחל לעבוד במקצועו. ארטל זה התמקם בביתה של אסנה־לאה על יד חוף הנהר.

גם אני עבדכם ברוב פחיתותי, זכיתי לפתע בקשיים והתנכלויות יתר, לחקירות מן המנין ושלא מן המנין. חששתי מאד, שמא ירחיקו גם אותי ממקום עבודתי. נקראתי אפילו רישמית אל המשטרה לשם בירור וחקירה. נחקרתי על כל מיני עניינים משפחתיים; נתבקשתי למסור האקדח שברשותי. השיבותי על ראשון ראשון ועל כל אשר נשאלתי; הצהרתי באמת ובכנות כי אין ולא היה בידי אקדח. ובאשר לפעילויותי בעבר, עניתי בכה ובכה כי עסקתי אז במעשי ילדות. נשלחתי כלעומת שבאתי אך שמתי לב, כי יש להרבות בזהירות היתירה בו נהגתי. המשכתי בעבודתי בבנק כתמול שלשום. עובדה אחת הרגיזתני והסבה לי צער רב; יהודי עיירתנו המנושלים והמרוששים נאלצו לשלם בשארית כספם את חובותיהם לגמילות־חסדים, תמורת ההלוואות שקיבלו על־מנת לחלצם ממצוקה — אל האוצר של „גוסבנק" הסובייטי. בנין „תרבות", היכל חלומותינו וכיסופינו בעבר, הוחרם על־ידי השלטונות והפך לבנק בו עבדתי. כל כספי הקרן לגמילות־חסדים וכל השטרות הוחרמו על־ידי הסובייטים.[1] תוהה אני ומהרהר: (ואין להאשים בזה אף אחד!) כיצד ואיך הגיע השלטון למידע זה? האם לא היתה בכך מעין פזיות יתר ונאמנות לויאלית יתירה? ואולי יש מעין נחמה פורתא בכך, כי בין כה וכה לא היו הכספים נשארים בידי יהודי העיירה... משום ימים אשר הגיעו ובאו, הוכיחו כל חוסר השחר של „זכיה" מעין זו. משום שגם הרכוש והכספים ובעליהם נצמתו ואבדו ללא תכלית, באש שאכלה את בתינו ומשפחותינו בקריביץ׳.

מלחמה בריחה ונדודים

ב־22 למאי 1941 — חודש ימים לפני פרוץ מלחמת הדמים בין שני „בעלי הברית" בחלוקתה של פולין — גרמניה הנאצית וברית המועצות — נשאתי לי אשה, את רעייתי אידה גרוסביין מדולהינוב, אשר עבדה כמנהלת חשבונות ב„רייפוטרב סאיוז" — אירגון ממשלתי לצרכנים וספקים. לכבוד המאורע הוענקה לי חופשה לחודש ימים. שבועות מספר לאחר חתונתנו התכוננו כבני זוג חדש שבא לעולם, לנסוע למינסק אל בני משפחת אמי. אולם בסופו של דבר לא נסענו כיוון שהובהלתי לשוב לעבודה מיד: שוב פרצה והתחוללה המלחמה ב־22 ליוני 1941.

עם התחלת פעולות האיבה וזניקת המטוסים הגרמניים, לאחר שבו בלילה — ליל ה־22 ליוני 1941 הופצצו ווילנא ומולודצ׳נה — נצטווינו מיד להתייצב לעבודה

---

[1] כך נהגו הסובייטים בכל עיירה ועיר ובכל מקום — בהתאם לחוק הלאמת הרכוש הפרטי והציבורי — כולל בנקים וקופות ציבוריות כגון גמילות־חסדים וכו׳. הם שלחו אף שליחים מיוחדים לביקורת.

בבנק; — ניתנה הוראה לשלם לכל אלה שגוייסו לצבא ונצטוו לצאת ליחידותיהם.
עבדנו בקצב מהיר ביותר; שעות העבודה נתארכו ללא גבול: משך שתי יממות עבדנו ללא הפסק. לאחר זאת נצטווינו מיד לטפל בפינוי דחוף של הבנק, תעודותיו ומסמכיו וכל הכספים המרוכזים בו. האפשרויות שניתנו להתכונן לדרך והזמן לכך, היו מצומצמים ביותר, אך ניתנה לי הרשות לצרף אלינו את הורי ובני המשפחה. בתום לב אמרתי למנהל הראשי, אשר חשבתיו כידידי הטוב, לפי שהצהיר לא פעם בעבר — מאז החילותי לעבוד בצל קורתו — כי מחובתי שומה עלי בתור קופאי לנסוע עם הכספים ולשמור עליהם, עד הגיענו ליעד החדש. הוא נתמלא חימה ואיים עלי באקדחו באמרו: מי אתה שתיסע עם כה הרבה כספים? אני אחראי ועליך למלא אחר הוראותי! — — לא אמרתי דבר עוד. יחד עם שאר הקופאים ופקידים מספר, ארזנו את שטרות הכסף בשקים ואף המטבעות; קשרנו וסגרנו במנעולים חתומים בחותמת „הגוסבנק". אף כל התעודות והמסמכים נארזו כהלכה; הכל הוכן לפינוי ולנסיעה. עתה שבתי הביתה להתכונן לנסיעה, לארוז מספר חפצים הכרחיים לדרך. תוך כדי כך הפצרתי בהורי, התחננתי לפני אבי כי יצטרפו ויסעו עימנו לעורף העמוק של בריה"מ, למען נהיה כולנו יחד. אבי סירב וענה בלהטו: — וכי למה אעקור ואסע! כלום גרמתי רעה למאנדהו וחובה עלי לברוח? אתם הצעירים, סעו לכם. אני לא אעזוב בית ומשק ואצא לגלות! נסתתמו טענותי. אף אמי — אשת־חייל צנועה ומסורה לביתה ולבניה, מיאנה להצטרף אל הבריחה, למרות שמאוד אהבה אותי כבנה בכורה. אבוי לה לאותה אשלייה תמימה ולאותו עיוורון אטום שלא חשו בסכנה...
עזבתי את ביתנו עם אשתי ואחי זוסקה — בפעם האחרונה, למקום עבודתי בבנק. לשקי הכספים כמו־כן לחומר הבנקאי ולעובדים לא היה כבר זכר; הם נעלמו כולם. אמנם בתנאים אלה לא חלה עלי כל אחריות. אך בכל זאת כירסם הפחד בלב, שמא יטפלו עלי אשמה כלשהי. יצאנו לדולהינוב ופנינו אל בית הוריה של אשתי אידה. גם בהם הפצרנו כי יסעו עימנו; וגם הם סירבו מאותם טעמים נואלים; מאותה אשלייה הרסנית של „התערות ושרשיות" במקום — כך היתה זו אחריתם כאחרית בית־אבי. הוריה של אידה, אחיה ושלש אחיותיה, צעדו גם הם בדרך האבדון יחד עם כל יהודי דולהינוב. אף אחד ממשפחתה לא נשאר...
שוב נפרדנו בדמעות מיקירינו; לא האמנו כי לא נשוב לראותם. יצאנו מדולהינוב עברנו הגבול (לשעבר) בין פולין לבריה"מ והגענו לאויטוסטראדה המובילה למוסקבה. המשכנו ונסענו, באנו ל„קולחוז" בקירבת טמבוב. נשארנו שם שבועות מספר; חיפשתי עקבות הבנק הממלכתי בקריביץ'. כפי שסופר לי, נורה אותו „ידיד" מנהל ראשי על־ידי שוטרי נ. ק. ג. ב. כאשר נתפס תוך בדיקת דרכים עם כל הכספים — בהעדרם של עובדי המנגנון ומנהל החשבונות ובאין עימו כל החומר הבנקאי. לפתע הגיעה אלינו פקודת הגיוס לכל „המערביים" — כלומר,

לכל הפליטים משטחי ביאלורוסיה המערבית. הואיל והיה לי צוור־ריתוק כעובד הבנק הוטל עלינו לנסוע הלאה. בכרטיסי רכבת יצאנו מטמבוב לטשקנט.

אל מחוז־כסופי — לאחרית־תקוותי

— — עד כאן — כל שחי עימדי ושמור בלב מעיירת־מכורתנו — עד ליום בו נאלצתי לצאתה. לא תמו בכך ימי נדודי ותלאותי ברחבי בריה״מ, פרשיות סיגופים ברעב ומחסור ואפיסת כוחות, ממחלת הטיפוס שרדפה אותנו וגם דבקה בנו. על כל אלה אעדיף שלא לספר; אין הם שונים וודאי מסיפורי בני עיירתי האחרים, אשר טולטלו על־ידי הגורל למרחביה של רוסיה באסיה המרכזית. גוון זה או אחר פה ושם, אינו מעלה ואינו מוריד. אולם יש ברצוני לספר בכאן ולו במקצת מן המעט, אשר מצאתי בשובי לעיירתנו לאחר כל אלה. כידוע לי מסיפורים שונים וכמו שסיפרו גם רבים מעל דפי ספר זה — אבי ה׳ ינקום דמו היה מבין ראשוני הקרבנות. הוא נרצח על־ידי פורעים מבין שכנינו וידידינו בני העיירה — על לא חטא ואשם. כך נכרתו גם אמי וכל בני הבית פרט לאחי זוסקה ש־יצא עימנו ופרט לאחי הקטן ישראל׳ק ואחותי פסיה, אשר עברו גלגולים רבים וזכו לבסוף להימנות על הפארטיזנים הלוחמים — נשמדו הכל באותו יום עברות בי״א אייר — יום הטבח הגדול בעיירתנו. אחי זוסק׳ה וישראל׳קה (לאחר הפרטיז־נקה), גוייסו לצבא האדום ולאחר המלחמה השתקעו במינסק — שם גם הקימו משפחותיהם וביתם עד היום.

אחותי פסיה פארטיזנית לשעבר כנ״ל, חזרה לאחר השיחרור אל עיירתנו. דבר לא היה לה עוד עם ביתנו בעיירה מלבד הדחף העצום והאש הבוערת בעצמותיה לנקום דם הנרצחים מיד הפורעים מבין נוצרי העיירה. רבות טרחה והתייגעה לעשות בעניינים אלה. השלטונות הסובייטים לא עשו רבות לשם כך, כיוון שלא רצו לעורר סיבוכים מיותרים והתנגשויות עם האוכלוסין וברצון היו מתעלמים מכל אלה. לאחר פעולה עקשנית ונמרצת, לאחר ריכוז׳ עדויות חותכות והוכחות שלא ניתן להזימן, לאחר ניצול סיכסוכים של משתפי פעולה בינם לבין עצמם, נמצאו סוף־סוף גם דרכים כיצד ואיך להביאם אל כס המשפט. כך עברו עליה שנים אחדות ולאחר שהצליחה במקצת לשכך בקירבה האש הבוערת לנקם, לא היה לה ענין עוד בעיירה. מוכנה היתה ללכת אל כל מקום ובלבד שלא להישאר במקום הדמים הנורא והאיום.

ברם, כוח החיים ויכולתם הבלתי נדלית לפסוע על גבי תמולים ערופים וימי שלשום עתירי אש ודמים, חזקים יותר ורבי כוח מרצונם ומאוויהם של בני אנוש. היא נשארה בקריביץ׳ ונישאה לבחיר־ליבה ליהודי אחד ממיאדל. כך הקימה פסיה אחותי את ביתה על גבי קברים וחורבות. רבות שמעתי מפי רבים על ביתה הפתוח כבית־נתיבות לכל פליט יהודי בן הסביבה העובר בעיירה — בדרכו

לפולין בין חוזרי „שבות" (ריפאטריאציה בלע"ז) — ומשם אל כל פינות תבל. בייחוד הרבתה לעשות כמיטב יכולתה למען כל פליטי העיירה שחזרו אליה — מי לפרק זמן קצר ומי לשהייה ממושכת יותר. כל מי שלא היתה לו קורת־גג התאכסן אצלה, אכל ולן אצלה — עד שעזב ויצא לדרכו או שקיבל ס־דור אחר במקום מטעם השלטון.

— — אשר לי עצמי, שבעתי נדודים; עזבתי אדמת ברית המועצות תוך מחשבה אחת יחידה ורצון נמרץ, לעלות לארץ־ישראל. לי כמו לאידה רעייתי לא היה בנו אפילו צל של אשלייה להישאר בעיירתנו. ד' היה לנו בכל שלקינו מיד הגורל, מיד הגורל היהודי. בסוף 1947 חזרנו לעיירה וסביבתה בדרכנו לפולין — ומשם אל אחרית־תקוותינו, למחוז־כיסופנו. מיותמים ואבלים שוטטנו אני ואידה ופסיה אחותי בשטחי אדמות „הוויהאן" ונעמדנו דוממים על „קבר אחים" הגדול ליד ה„קוטלנקה". לאחר מכן עלינו לקברו של אבא בבית העלמין והתייחדנו עם רוחו ונשמתו — ינעמו להם לשרידי שרידיו של אבא, רגעי ההתייחדות של בניו עם רגבי עפרו. לאמא ושאר בני הבית אף לא היה קבר... עתה ידעתי כי דבר אין לי בעולם הקשור לעיירתי, פרט לזכרונות ופרט לאחותי, אשר אאמין כי יום אחד תבוא ותצטרף אלינו. גם בדולהינוב לא היה לנו דבר, פרט „לקברות אחים" כי שם היו שחיטות ולכל שחיטה „קבר אחים"... צילמתי במצלמתי הקטנה את המראות והמקומות האבלים — זכר לעולם אשר הוצף במבול של דמים, שקע בתהום ואבד לבלי שוב — לצערי הוחרמו כל אלה יחד עם המצלמה לכשעברנו הגבול ל„פולין האחרת"...

— — אל בית אחותי, לביתה של פסיה „עלו לרגל כמו להציץ באיקונין" הפולנים והביאלורוסים תושבי העיירה. הם באו „לבקרנו, להביע תמהונם על ,הנס' הגדול שנתרחש, על הפדות וההצלה..." הם לא ידעו נפשם מרוב „שמחה" אבל ידעתי כי אין בכל אלה, אלא מס שפתיים בלבד. לא נשארנו בעיירה אלא יומיים. כל אבן, כל גרגיר של עפר הזכיר לי דמיהם השפוכים של כל יקירינו וקדוש־נו. נבצר ממני להסתכל בפרצופי השכנים. דומה היה עלי, כי לא הם הנושאים באשמה אלא אנוכי ורק אנוכי...

הגעתי ובאתי לוורוצלב בפולין „המחודשת והאחרת"; דבר לא נשתנה. שונאינו הוותיקים הוסיפו להרים ראש. פרעות ביהודים בנוסח ולפי הפזמון הנושן: „הכה ביהודים והצל את פולין!" לא חדלו אף לא תמו מן הארץ. כשנתיים עברו עלינו שם — עד שהגיעה שעתנו המבורכת „להתנדף" מתוכם. סוף־סוף יכולתי לענות לשאלותיהם המתגרות, על שום מה איננו עולים לישראל — לא בדברים, אלא במעשה הגדול בפשטותו — בעזיבה.

— — הגענו ובאנו אל אשר נכספנו וערגנו בכל מאודנו, עוד משחר הנעורים. תוך עמל מפרך וייגע, זכיתי להקים לי בית במולדת. בני וגם בתי, גדלו ונתחנכו

על אדמת ישראל; אף הם זכו והקימו להם בית, כל אחד. טוב לי וגם לבני ב״תי. אולם כל סיוטי העבר על אימותיהם המהלכות ודמי יקירינו, לא נמוגו ואף לא כוסו באבק של שיכחה; אזכרם עד כלות הנשימה באפי ואשאם עימי אל חידלוני עלי אדמות; כי מנקרת בי השאלה ונוקבת ללא פשר: מה חטאם ופישעם של הורינו וכל יקירינו שכלו ונצמתו? — על מה ולמה מוגרו חייהם, למי דרוש היה מותם? לאל היושב בשבעה רקיעיו, בונה ש״י עולמות ומחריבם? מה זכותו לקרבנות אדם בהמוניהם? דין־תורה להם למאמינים, עם בורא עולם?! אם צדק במשפטיו ושפיכות הדמים — ימוגר כסאו! ואם יצא חייב הרי איננו קיים כלל, אין זכות־קיום לו! — ואף כאן במולדתנו לא חלפה הסכנה; טרם הונח לנו מידי צרינו. עוד מצפים שונאינו ליום עברות ודמים. עוד יש ברצונם למגרנו, למחות אותנו ממשפחת עמים ואדם, כי עמקה שנאתם מני־ים! אבל מכאן לא נזוז עוד, לעולם לא תהיה עוד „שואה!" — לעולם לא ירחפו פה על ראשינו אימות להטי אש וחרב מתהפכת — כל יד השלוחה לקראתנו נמגר!

שלום סיצקין ז״ל

א „יתום״ פון קריוויטשער היים

א לעבן אינדערהיים

הייסן הייס איך שלום. אַ נאָמען אַ פּשוט־יידישער ביז גאָר ווי אויך מענטשלעך. ווייל וואָס איז דען אַזוי נאָך ווערט און חשוב אויף אונדזער וועלטל ווי שלום — „שלום עלי אדמות״, פרידן אויף דער וועלט? — וואָלט פרידן אויף דער וועלט געווען, וואָלט איך אפשר ניט באַדאַרפט צו שרייבן און דערציילן; וואָלט איך אפשר ניט געזעסן ווו איך זיץ היינט — איז דאָך אָבער (ווי שטייט דאָרט?) „שלום, שלום ואין שלום״... אַ ווו איז דען פרידן אויף דער וועלט? מלחמות זיינען דאָך „מאז ועד הנה״... פון יענע פינצטערע שוואַרצע ביטערע טעג ביז היינט נאָך, און אונדז יידן לאָזט מען נאָך ניט צורו. און אונדזער מדינת ישראל האָט נאָך צו „זינגען און צו זאָגן״. פיל דאַרף זי זיך ראַנגלען און שטרייטן. ווערט דעריבער אַזאַ ייד ווי איך אַ פּשוטער פון אַ גאַנץ יאָר, אויך גערופן צו דערציילן, וואָס עס האָט זיך „דאָרט״ אָפּגעשפּילט. די וועלט זאָל ניט פאַרגעסן און קודם כל זאָלן מיר אויך אַליין אַלע געדענקען, אַז שלעכט איז צו זיין שוואַך און אין דער פרעמד... כאָטש ווייט בין איך, פיל איך, אַז „ישראל״ איז מיין „קאַסטל״. מיין זיכערע פעסטונג, מיין אמתע היים. נאָר ביי איך אין ישראל, געקענט האָט זיך דערוועקן אַ געדאַנק פון אַ „נר־תמיד״ פאַר אונדזער היימשטעטעלע אַווו מיר אַלע — אין ליכט זיינעם, זאָלן אינאײנעם און יעדער באַזונדער קענען זאָגן אונדזער „קדיש יתום״.

טליעט נאָך אַלץ אין האַרץ אַ ניט אויסגעלאָשן פייער, „באַזוכן״ נאָך מיר פון צייט צו צייט שלאָפלאָזע קאָשמאַרן־פולע נעכט, וועלכע מאָנען און לאָזן ניט צורו... אַ מענטש בין איך אַמאָל געווען מיט אַלעמען צוגלייך, אַ ייד וועלכן אין קריוויטש האָבן אַלע געשעצט און רעספּעקטירט אַלס אָרנטלעכן און סאָלידן מענטשן. ווער האָט ביי אונדז אין שטעטעלע ניט געקענט שלום סיצקין אויף מיאדלער־גאַס? געהאַט האָב איך אַ שערעריי־קראָם (אָדער ווי מ׳רופט עס היינט אַ „באַרבער־שאָפּ״) און געמאַכט אַ לעבן. 1926 האָב איך געהייראַט מיט מיין געליבטער פרויביילע עליה השלום. מיר האָבן אויסגעבויט אַ שטוב אַ שיינער און אַ נייער — אַ וואַרעם נעסט ווי עס דאַרף צו זיין צו גאָט און צו לייטן — יידיש־טראַדיציאָנעל און וועלטלעך אָפן. פיר קינדערלעך, בריליאַנטן!

שיין ווי די זון אַליין, האָבן מיר געהאַט. אַ יידישע משפּחה! פּרנסה האָט מען געמאַכט ווי עס איז... איז די הכנסה פון שרערריי געווען ניט גענוגנד, האָב איך אין שותפות מיט מיין מאַמען געהאַלטן סעדער, מיט עפּל געהאַנדלט און דאָס לעבן איז געגאַנגען. קינדער זיינען געוואַקסן, פלייסיק געלערנט. געהאָפט האָב איך מיט מיין טייערער ביילען אויף פיל נחת... גיי ווייס אָבער וועגן אַזאַ מין שוואַרץ־וואָלקנדיקער קאָנצענטראַציע מיט אַ פייער־מבול און אַ וועלט־חורבן, וואָס רוקט זיך אָן און וועט אַלץ און אַלעמען פאַרפלייצן און איינשלינגען.

— אַזוי איז עס געווען און אַזוי האָט עס אָנגעהויבן: מלחמה. אַ מלכות גייט אַוועק, אַן אַנדער מלכות קומט אָן... און מיר יידן אין גלות „תולעת יעקב" גע־וווינען זיך צו, נעמען אָן אַלץ פאַר ליב. האָט מען דען ניט געלערנט אונדז אַמאָל. אַז „דינא דמלכותא דינא?"

סוף סעפּטעמבער 1939 זיינען מיר אַרונטערגעפאַלן אונטער סאָוויעטישער הערשאַפט (און הלוואי וואָלט עס אַזוי געבליבן!...) כאָטש עס איז געווען ענג, כאָטש פּריוואַט־אייגנטום און פּריוואַט־האַנדל זיינען פאַרווערט געוואָרן, האָט מען ניט געמאַכט אַ לעבן און געלעבט דערוויל? אמת, אַרעסטן און פאַרשי־קונגען האָבן פיל געשראָקן און באַזאָרגט — ווי געטון באַזונדערס און באַדוי־ערנספול, זיינען געווען אַרעסטן פון יעקבן און שעיה קאַצאָוויטש, דאָס פאַרשיקן פון סאָניע שימענטשיק מיט די קינדער... אָבער מען האָט געלעבט. געזשיפּעט הייסט אויך געלעבט... און אַז אַ מענטש לעבט האָפט ער דאָך, גלויבט ער נאָך אין אַנדערע, בעסערע טעג און מיינט אַז שלעכטע וועלן שנעל אַריבערלויפן... אַזוי איז עס אויך געווען מיט אונדז. אונטער סאָוויעטישער הערשאַפט איז מיר בכלל ניט שלעכט געווען; אַלס אַרבעטער אין שרערריי בין איך פון אַלע זייטן געשעצט און מכובד געווען, אַפילו אויך פון רעגירונג־אַמטן און קאָמפּאַרטיי־קאָמיסאַרן. קיינמאָל ניט ביי קיינעם און אונטער קיין שום אומשטענדן ניט פאַרדעכטיק געווען. שטיל און באַשיידן אָבער רואיק איז געווען מיין פאַמיליע־לעבן.

יאָר 1940 איז מיר געשען אַ פּערזענלעכער און פאַמיליען־אומגליק. מיין ליבע און טרייע גאָטזעליקע פרוי איז פון אונדז אַוועק און איבערגעלאָזן מיר אַליין אויף געהאַקטע צרות מיט פיר קינדער. איך האָב זיך אמת שווער גאָר שווער אַן עצה געגעבן. אָבער געאַרבעט האָב איך און נאָך געלעבט... מיין פרויס אַ שוועסטער איז מיר אויך געקומען צו הילף אַ ביסל אויף אַ שטיק צייט. זי איז געקומען צו אונדז פון רוסלאַנד און מיר געהאָלפן. נאָכדעם האָט זי ביי מיר צוגענומען (מיט מיין הסכמה און פולער צושטימונג) — מיין עלטערער טאָכטער כדי מיר צו פאַרלייכטערן. אַזוי אַרום איז איר באַשערט געווען צו

ראַטעווען זיך און לעבן בלייבן. מיין איין און איינציק קינד! זי איז געבליבן לעבן אין רוסלאַנד. צרות האָבן אויך געוויס איר ניט געפעלט; עוואַקואַציעס; לויפעניש און איבערלויפעניש, פרירן און הונגערן — פיזישע צרות. צו דעם אויך בענקעניש נאָך ברידער און שוועסטער, נאָכן פאָטער, זאָרגן און דאגות... עמאָציאָנעל־גייסטיקע צרות און אויך היינט נאָך אויף צרות. זיכער און אָן צווייפל וויל זי אַרויס ווי אַ סך יידן פון רוסלאַנד — אין ישראל! אַ האָפענונג און גלויבן זען זיך נאָך מיט מיר, מיטן אַלטן פאָטער. יאָ, עס איז פאַרשטענדלעך. פון די אַלע צרות ליידט מען פיל, זיי וויטיקן אָבער זיי זיינען ניט גורם צום טויט. פון צרות שטאַרבט מען ניט... אויך איך בין פון צרות ניט געשטאָרבן. כ'האָב אויך דערצויגן מיינע קינדער אין צרות — ביז די צוויי־פיסיקע מענטשן־חיות, די היטלעריסטן ימח שמם וזכר זכרם! זיינען אַריין. און אָנגעהויבן האָט זיך אַ לעבעדיקע מגילה פון אמתע חורבונות און „כרת־קאַפּיטלען".

אַ קורצע דערציילונג
וועגן לאַנגן וועג...

דייטשע פארוויילונגען

דייטשע נאַצי־פאַשיסטן זיינען אַריין און אַלץ איז הפקר געוואָרן. הפקר אונדזער פאַרמעגן, הפקר אונדזער בלוט און אונדזער לעבן. יעדער קריסט שיכור אָדער ניכטער, יעדער שייגעץ האָט אומבאַשטראָפט — אָן קיין שום פחד, אָן שום וואַקלעניש געקענט שלאָגן אַ יידן, אַ פרוי ווי אויך אַ קליין קינד אַפילו... אמת, מיר האָט מען „געדאַרפט האָבן"; איך בין אפשר דער איינציקער וועלכן מען האָט ניט געשלאָגן... אָבער צרות, יסורים און פיין האָבן מיר ניט אויפגעהערט צו זוכן און שיקאַנירן. וויפל מאָל אַ טאָג בין איך געצוווּנגען געווען צו לויפן אין פּאָליציי־„פּאָסטערונעק" שערן און ראַזירן דייטשן מיט זייערע געהילף־פּאָליציאַנטן. מטפל זיין מיט פריזור, ראַזירן און דעם קאָפּ צוואָגן דעם דייטשן קאָמענדאנט — אין שטוב אנטקעגן „פּאָסטערונעק". יעדע וואָך כמעט בין איך געשיקט געוואָרן אויף עטלעכע טעג אויפן סטאַנציע, אַ זיבן קילאָמעטער ווייט פונעם שטעטל. דאָרט איז געווען אַ דייטשער גאַרניזאָן, און געדאַרפט האָב איך שערן און ראַזירן אַלעמען פונעם סאָלדאַט ביז די אָפיצירן. דערביי האָט יעדער מיט אַ טייוולשן געלעכטער און ערנסטן צאָרן מיר געוואָרנט, אַז טאָמער וועל איך אים עפּעס אַ ראַץ געבן „אַ דראָפּע מיט דער בריטווע אָדער אַ שניט חלילה — וועל איך ווי אַ געפערלעכער סאַבאָטאַזשניק און קאָמוניסטישער אַגענט דערשאָסן ווערן אויף אַן אָרט און עס וועט קיינער קיין פּיפּס געבן.

איך פלעג שטיין מיט גרויס מורא שטאַרק אָנגעשטרענגט מיט ציטערנדע הענט און מיין גאַנצער גוף האָט מיר געטרייסלט. — דייטשן האָבן געלאַכט אויפן קול און געשימפט: „דו יודן־זאו, דו פאַרפלוכטער פייגער יודע!" אַזוי טאָג אין טאָג — קיינמאָל ניט געווען זיכער, צי וועט עפּעס ניט געשען מיט מיר.

אונדזער שחיטה־שטעטל

דעם בלוטיקן דינסטיק, י"א איר תש"ב האָב איך מיך ווי אַלע טאָג, גע־גרייט זיך ארויס צו דער אַרבעט אויפן סטאַנציע לויט אַ באַפעל פון נעכטן. כ'האָב צוזאַמען גענומען מיינע געציייג און שוין גרייט געווען. פלוצלונג האָב איך שוין געהערט ווי אויך געמערקט אַז אין גאַס טומלט זיך שטאַרק — כאָטש עס איז נאָך געווען אַ פריע מאָרגן־שעה. אין דעם מאָמענט איז אַריינגעלאָפן צו מיר אין שטוב אַ באַוואָפנטער פּאָליציאַנט מיט אַ ביקס און פאַראָרדנט מיר צו גיין מיט אים תיכף אין „פּאָסטערונעק". אַפילו איך האָב אים געזאָגט, אַז איך מוז זיין אויפן סטאַנציע האָט אויך ניט געהאָלפן. איך האָב געמוזט אים נאָכפאָלגן. אויפן וועג האָב איך שוין געזען אונדזער גרויסן אומגליק... כ'האָב שוין געזען, אַז מען שלעפּט גאַנצע יידישע הויזגעזינטער צום „קאָשציאָל". מען שלאָגט און ממיתט יעדן, וואָס זאַמט זיך אַ ביסל אין גאַנג אָדער וויל ניט גיין מער. אויף הויפן און אין גערטנער האָט מען צעשאָסן אַלע, וואָס האָבן פאַרזוכט צו אַנטלויפן. איך האָב שוין געמיינט, אַז אויך מיין סוף איז שוין געקומען. איך וועל ענדיקן מיין אַרבעט אין פּאָסטערונעק און באַקומען אַ קויל אַלס אַרבעטס־לוין. פיל שרעק און אימת מוות בין איך געשטאַנען אין „פּאָסטערונעק" אָפּראַ־זירט אַ צען אָדער מערער דייטשן און דאַן בין איך אַריינגעשטופּט געוואָרן אין אַרעסט־צימער און פאַרשלאָסן געוואָרן. אַזוי בין איך פאַרשפּאַרט געווען דאָרט דעם גאַנצן טאָג ביז פאַרנאַכט צו. צו מיינע אויערן זיינען דערגאַנגען הילף־געשרייען, קוויטשערייען און געוואַלדן! אַן אומאויפהערלעכע שיסעריי!

פאַרנאַכט־צו, עס איז נאָך ליכטיק געווען אַ ביסל אין דרויסן האָט מיר אַ פּאָליציאַנט אַ באַוואָפנטער מיט אַ ביקס אויפגעמאַכט און מיר אָפּגעפירט אַהיים. דער גאַנצער וועג, די גאַסן זיינען באַגאָסן געווען מיט יידיש בלוט; דאָ און דאָרט קאַלוזשעס שוין גליווערנדע, טויטן־קערפּער, קערפּער־טיילן, פינגער, אָפּ־געהאַקטע הענט און פיס און דאָ אַ ברייט צעעפנטע אויסגעהאַקטע — אויג מיט אַ פאַרקילטער פראַגע: פאַרוואָס? נאָענט ביי מיין הויז האָט דער פּאָליציאַנט מיר אָפּגעלאָזן און אַוועק צוריק. אַליין בין איך שטיין געבליבן קעגן דער צעוואַק־סענער אימה...

ציטערנדיק מיט וואַקלענדיקע פיס און אומגלייכגעוויכטיקן קערפּער בין איך צוגעגאַנגען צו דער שטוב — ניט ווייט פון דער טיר איז געלעגן דערשאָסן

שוין צום טויט מיין „עילוי", מיין זייער באַגאַבטער פּופּצניאַריקער זונעלע. דער קאָפּ זיינער איז געווען אַדורכגעשאָסן. געדוכט האָט מיר, אַז ער האָט נאָך מיט די לעצטע כוחות אַדורכגעריסן זיך אַרויס און ביים שוועל נעבעך אויסגעגאַנ־גען. אַריין בין איך נאָך אין שטוב זוכנדיק די אַנדערע קינדער מיינע, וואָס זיינען שוין אויך ניט געווען... איך האָב גלייך באַמערקט אַ קאַלוזשע בלוט אונ־טערן בעט. פאַרשטאַנען האָב איך, אַז מיין זונעלע איז דאָרט טאַקע דערשאָסן געוואָרן. אינעם צווייטן צימער האָב איך געפונען ליגן אַ פאַרווונדעטער שׂרה־ביילע קלאַק. אויך איר האָבן זיי געשאָסן פאַרן ניט גיין אַזוי שנעל... מען האָט איר אָבער בלויז פאַרלעצט און געמיינט האָבן זיי די רוצחים, אַז זי איז שוין טויט — זיינען זיי אַוועק. אַזוי האָב איך מיר אויך דערוווּסט, אַז מיינע צוויי בריליאַנטענע קינדער צוזאַמען מיט מיין טייערער מאַמען און מיין שוועגערין — מיין ברודערס פרוי מיט אַ דריי־יאָריק קינד, וועלכע געוווינט האָבן אַלע לעבן מיר, זיינען אויך צוגענומען געוואָרן אויפן הריגה־פּלאַץ און דאָרט געוואָרפן זיי אין פייער אַריין. אַזוי בין איך געשטאַנען אין שטוב; דורכן פענצטער מיינעם האָב איך פון ווייטן געזען דעם וויהאַן מיט דער קוטלאַנקע — ווו געפּלאָסן האָט אונדזער יידיש בלוט פון אַ גאַנצער קהילה. אָך און ווי איז מיר! געזען האָב איך אויך דעם פּלאַץ ווו מיין משפחה איז געוואָרפן געוואָרן אין פייער... געזען האָב איך נאָך דאָס פלאַקערן פון פייער און ווער ווייס, ווי קען איך וויסן? אפשר האָבן נאָך אויך יענע מינוטן געברענט רעשטלעך פון מייניקע... געפּלאַקערט און געצונטערט האָט דאָס פייער און צינגער זיינע אומעטום געוואָרפן — גע־וואָלט האָב איך שוין לויפן אַהין צום פייער... זאָל מען מיר שוין אויך פאַר־ברענען און אַ סוף זאָל נעמען! ברענען ברענט דאָך די יידישע לעבנסוועלט... כ׳בין אַרויסגעשפּרונגען אין דרויסן טראָץ די ווייַ־קרעכצן און שלוכץ־פּראָטעסט פון שׂרה־ביילע קלאַק. און ווידער האָב איך געזען ביים שוועל ליגן מיין דער־שאָסענעם פּופּצניאַריקן „עילוי". זאָרגפעלטיק — ווען אַלץ אין מיר פון פיס ביזן קאָפּ, ווי אויך דאָס האַר און נשמה וויינען — האָב איך אים אויף מיינע אָרעמס אין שטוב אריינגעטראָגן אויף איבער נאַכט. דאָס איז נאָך אָבער אַלץ געווען צו ווייניק...

אַ ביסל שפּעטער, אין אָוונט שוין; עס איז שוין חושך געווען אַרום און אַרום, און נאָך מערער אין נשמה, האָט מען צו מיר אין שטוב געבראַכט דעם אַפּטייקער בנימין קלאַק מיט זיין יינגערן זון און ווידער אן איוב־בשורה! דער־ציילט האָט ער מיר (געהערט פון עדי ראייה), אַז די רוצחים האָבן פון דער מילכערייַ־ווירטשאַפט (פון מלעטשארניע) ארויסגעפירט מיין ברודער משה, דעם אײדעלן און אויסגעצייכנטן שמחה צוקערמאַן און נאָך אַנדערע, געבראַכט האָט מען זיי צום הריגה־פּלאַץ און לעבעדיקערהייט אין פייער געוואָרפן. עס איז

די רוצחים שוין קיין צייט געבליבן זיי צו שיסן... דאָס פייער האָט שוין גע־פלאַמט פון אַלע זייטן...

אַזוי בין איך געבליבן שוין איינער אַליין פון מיין משפחה. אַזוי איז אַדורך די שרעקלעכסטע נאַכט און מיין בעסטע אויפריכטיקסטע ווי אויך האַרציקע תּפילה! (דאַן און אויך היינט!), אַז קיין ייד און קיין סתם מענטש זאָל ניט געפּרוּווט ווערן מיט אַזאַ מין נאכט. אויף מאָרגן אינדערפרי האָבן מיר אייניקע מענטשן צוזאַמען גענומען מיין זונעלע דעם אומשולדיקן קרבן ווי אַלע אונדזערע קרבנות, צונויפגעקליבן נאָך פון גערטנער דערשאָסענע און קערפּער־טיילן צע־שפּרייטע אויפן „יסורים־וועג" און אַלץ מקבר געווען אויפן בית־עולם אין אַן „אָקאָפּע" — אַ טיפער גרוב... ניט איינער מיט מיר געטראַכט האָט דאַן. ווער וועט אונדז מקבר זיין, וווּהין וועלן מיר געוואָרפן ווערן? מיר האָבן נאָך אָפּגע־זאָגט „קדיש"... נאָך אונדז ווער? תיקו... בלייבט אַ פראַגע.

אַ ביסל שפּעטער זיינען אַלע לעבן געבליבענע גערופן געוואָרן צו נעמען רידלען און גראָבונג־געצייג און קומען אויפן וויהאַן באַערדיקן די צעשאָסענע און פאַרברענטע יידן־געמיינדע. מיר שלום סיצקין איז דאָס אויך ניט דערלויבט געוואָרן. געוואָלט האָב איך גיין; זען כאָטש, דערקענען אפשר אַ געביין פון מיינע בריליאַנטעלעך, פון מיין מאַמען און ברודער... דאָס אָבער ניט. איך בין דאָך אַ שערער! ווידער בין איך געשלעפּט געוואָרן צו שערן און ראַזירן די רוצחים.

אַדורך זיינען אייניקע וואָכן; די לאַגע פון רעשט געבליבענע יידן האָט זיך ניט געענדערט „כהוא זה" — אויף אַ האָר ניט אַפילו... מאָרד און רציחות איבער די גאַסן... סתם געשלאָגן און צעשלאָגן. ווער האָט נאָך בעסער פון מיר זען געקענט אַלץ? עס איז געווען אַ טאָג־טעגלעכע דערשיינונג! און איך פלעג דאָך גיין אַלע טאָג אין פּאָסטערונעק און פון פּאָסטערונעק; אויפן סטאַנציע און צוריק — ראַזירן, שעהנווייז די רוצחים און וואַרטן אויף זייער שיס־זאַלפּ; געזען האָב איך אַז עס איז א שפּיל פאַרן שטן! ניט מער. עס איז ניט מער צו לעבן אין מיין היימשטעטעלע. מען מוז אַוועק. במילא בינדט שוין מיר ניט קיינער צו מיין היים. אַנטלויפן! — אפשר וועל איך נאָך לעבן און דערציילן...

איך שלום, אַ פּאַרטיזאַן

מיין באַשלוס איז ביסלעכווייז רייף געוואָרן און איבערגעקאָכט. אויפגע־שטאַנען בין איך איין טאָג, צוזאַמענגענומען מיינע געצייג און נאָך אייניקע זאַכן נוצלעכע און גאָר נויטווענדיקע. אַלץ פאַרפּאַקט אין מיין „שערער־טשעמאָדאַן" און געלאָזט זיך גיין כלומרשט אויפן וועג צום סטאַנציע... אָפּגייענדיק אַ פּאָר קילאָמעטער און צוקוקנדיק גוט צי קיינער זעט ניט האָב איך מיר שנעל אַ קער

געטאָן אין וואַלד אַריין. געמיינט האָב איך צו גיין אין וועלדער אַרום מיאדל. די קלאַנגען, וועלכע איך האָב נאָך אין היימשטעטעלע געהערט האָבן געדעדט אַז אין וועלדער ניט ווייט פון דאלהינעוו איז טעטיק שוין א יידישע פאַרטיזאנער־גרופּע. כ׳האָב אויך געהערט וועגן איינעם אַ פּאַרטיזאַן, א סיגאַלטשיק, אַ יידישן דאַלהינעווער בחור. האָב איך מיר אַוועקגעלאָזן דאָרט אין יענע וועלדער. איך בין שוין געגאַנגען טיף אין וואַלד, אויסגעמיטן דאַלהינעוו און פאַרנומען זיך אין (אויסגעוויזענער מיר) ריכטונג אויף נעוויערי. גייענדיק אַזוי אין וואַלד דעם גאַנצן טאָג האָבן מיר פאַרהאַלטן פּאַרטיזאַנער, וועלכע האָבן זיך אומגעקערט פון אַן אויסשפּיר־אויפגאַבע. איך האָב זיי גלייך אויפן אָרט דערקלערט, אַז איך בין היינט פון קריוויטש אַנטלאָפן און דערציילט אַלץ, וואָס איך ווייס וועגן דייטשן און זייערע מיטהעלפער, וועגן גארניזאן אויפן סטאַנציע און ווי אַזוי מען מאָרדעט אין שטעטל. גלייכצייטיק האָב איך זיי געזאָגט, אז איך בין אַ פריזירער און זיכער וועל איך צונוץ קומען צווישן פּאַרטיזאַנער. איך האָב זיי אויך פּשוט געבעטן, זיי זאָלן מיר מיטנעמען. זיכער האָבן זיי מיר געדאַרפט און מיטגענומען. זיי האָבן מיר געהאַלטן, עסן געגעבן און אויך אַן אָרט צו שלאָפן אין אַ „זיעמליאַנקע״ — ווען מען איז אין וואַלד געווען אָדער אין אַ דאָרפס־שטוב געפינענדיק זיך אינעם דאָרף אָדער נאָענט צו אים. כ׳האָב געטאָן אַלץ, וואָס מען האָט פאַרלאַנגט; געשאָרן און ראַזירט; אויף „זאַדאַניעס״ האָבן זיי מיר ניט גענומען; ווייל קודם כל האָב איך ניט געהאַט קיין שום געווער. צווייטנס צוליבן עלטער מיינעם און דריטנס — די הויפּט־סיבה: זיי האָבן מיר שטענדיק געדאַרפט האָבן אין לאַגער פון זייערע גרופּן אָדער אין שטאַב צום שערן און ראַזירן. אויך ביי זיי בין איך געשעצט געוואָרן אַלס אָרנטלעכער, פרידלעך־באַשיידענער און אַרבעטסזאַמער מענטש.

אַזוי איז מען אָפּגעוועזן אין די וועלדער געוויסע עטלעכע חדשים; געזעסן זיינען מיר אַרום דעם קאַמיען־אומגעבונג און נאָכדעם אין אנדרייקער פּושצע. פיינטלעכע פויערים פון דערפער האָבן איבערגעגעבן דייטשן וועגן ערטער פון פּאַרטיזאַנער־קאָנצענטראַציעס; דייטשן גענומען האָבן אַריינדרינגען אין וועלדער מיט גרויסע באַדייטנדיקע כוחות. דער פּאַרטיזאַנער־שטאַב אויף יענעם פראָנט־טייל האָט באַשלאָסן אַריבערפירן די ניט קעמפנדע מענטשן־כוחות — דורכרייסנדיק די פראָנט־ליניעס — טיפער אין רוסלאַנד.

איך האָב מיר אויך אַנטשלאָסן אויף דעם און אַוועקגעלאָזט זיך מיט אַלעמען צוזאַמען אין וועג. עס איז געווען סוף אָקטאָבער 1942. אַ שווערער און לאַנגער וועג איז עס געוועזן; דייטשן באַשאָסן האָבן אונדז אָן אויפהער. פיל זיינען אויפן וועג געפאַלן, פיל זיינען געבליבן ליגן פאַרוווּנדעט און דייטשן האָבן זיי נאָכדעם מערדערלעך פאַרפייניקט און צעשאָסן. אַן אייביקן אָנדענק זיי — דורך

אַ קליין ליכט־פּלעמעלע אין אונדזער „נר תמיד". די איבעריקע זיינען אָבער ווייטער געגאַנגען און דערשלאָגן זיך... איך האָב אויפן וועג מיינע פיס אָפּגע־פראָרן און קוים דערשלאָגן זיך צום אויספלאַנירטן פּונקט. איך בין אויך גלייך אין שפּיטאָל גענומען געוואָרן.

טאַשקענט — סאָלדאַטסקאַיאַ אָבלאַסט'

אין שפּיטאָל בין איך אָפּגעווען אַרום דריי חדשים ביז עס האָבן זיך מיינע פיס אויסגעהיילט און געקענט מיר שוין דינען. געמוזט האָב איך אַוועק אין אַ מער וואַרעמער געגנט מיט אַ לינדערן קלימאַט. פונעם שפּיטאָל בין איך אָפּגע־שיקט געוואָרן אין טאַשקענט — סאָלדאַטסקאַיאַ אָבלאַסט'. דאָרט בין איך איינ־געאָרדנט געוואָרן צו דער אַרבעט אין אַ פאַבריק. עס איז געווען אַ שווערע צייט אויף אַלע פראָנטן: אמת, שוין נאָך דער מפּלה אין סטאַלינגראַד, אָבער אָנהויב 1943 זיינען נאָך דייטשן אומעטום געשטאַנען שטאַרק. אַלץ וואָס איז געווען איז געליפערט געוואָרן צו די קעמפער אויף אַלע פראָנטן. פאַר אונדז ציוויליסטן איז גאָר ווייניק געבליבן צו עסן און שוואַך... די אַרבעט אָבער שווער. אַרבעטן האָט מען געמוזט, ווייל ניט אַרבעטנדיק וואָלט מען אויך דאָס „בידנע" עסן ניט באַ־קומען... האָב איך ווידער פאַרזוכט דעם טעם פון אַ „קליין־גהינום". איך בין קיינמאָל ניט געווינט געווען צו שווערער אַרבעט; אַלס שערער האָב איך אויך נאָך ניט געקענט אַרבעטן צוליב מיינע פיס, וועלכע זיינען ניט געווען ביכולת אַ גאַנצן טאָג צו שטיין... עס האָט ניט געהאָלפן. לעבן האָב איך געוואָלט און האָב מיר געמאַטערט אין צרות און שוועריקייטן און אויך גובר געווען אַלעס. כ'ווייס ניט און קען ניט וויסן; אין מיינע לעבן־נסיונות האָב איך ניט קענען געלערנט אַ מער שטאַרקערע קראַפט, אַ מעכטיקערן כוח פונעם דראַנג צום לעבן און איבערלעבן די שונאים! ניטאָ קיין גרעסערע נקמה אָן זיי, ווי זיי להכעיס בלייבן לעבן...

אַ לעצט קאַפּיטל
פון וואַנדער־וועג

אַזוי געלעבט האָב איך. אָפּגעמאַטערט זיך (אַלץ כדאי צו בלייבן לעבן און דערציילן!...) ביז מאַי 1945. מיין שטעטעלע קריוויטש איז שוין פון לאַנג גע־ווען באַפרייט, אָבער דאַן האָב איך נאָך ניט געקענט פאָרן... ערשט ווי אויבנ־דערמאָנט אָנהויב מאַי 1945 האָב איך פון אַנדערע יידן געהערט, אַז אַלע פּוי־לישע בירגער קאָנען צוריקפאָרן אַהיים אַלס רעפּאַטריאַנטן מיט דער הילף פון דער סאָוויעטישער מאַכט. פאַרשטייט זיך, אַז איך האָב מיר באַמיט צוריק צו פאָרן און אָנגעגעבן אַ ביטע אויף אַרויספאָר. די דערלויבעניש איז מיר גע־

געבן געוואָרן. כאָטש געוווסט האָב איך גוט, אַז אין מיין היים איז קיינער ניט געבליבן, האָב איך באַשלאָסן צו קומען פריער אין קריוויטש צו מיינע פאַר־ברענטע בני משפחה — וואָס זייער אַש איז שוין אַפילו ניט געבליבן. געדוכט האָט מיר נאָך אַלץ אַז געבליבן איז עמעצער. נאַרישע איינרעדענישן!...

וואָס קען איך נאָך וועגן קריוויטש דערציילן? וואָס איז נאָך געבליבן? צי זאָל איך דערציילן וועגן פּרעמדקייט אינדערהיים? וועגן קליינבן געדעכענישן פון אונדזערע טייערסטע און נאָענטסטע? וועגן פאַריכטן אַ „קבר־אחים"? — וועגן דעם האָבן שוין זיכער אַלע דערציילט. אָפּגעווען בין איך דאָרט אַ יאָר צייט. מער האָב איך ניט געקענט... ניט געוועזן ווי און ווו אַריינפּאַסן זיך און צופּאַסן. שטעטלשע האָבן גענומען זיך צעפאָרן אָדער זוכן וועגן אויף דעם. די פאַרבלו־טיקטע ערד האָט מיר געשטויסן, אַנטלויפן וואָס שנעלער! איך בין אַוועק ענדלעך אין לאָדזש: אייניקע מאָנאַטן דאָרט געטאָפּט אַ וואַנט. מיט דער הילף פון פּליטים־קאָמיטעט אַוועק אין בערלין „שווארצנדיק" געווויינלעך די גרענעצן. פון בערלין קיין אשוועגא — ווו געוועזן בין איך מערער ווי אַ יאָר — ביז מיין פּלימעניק מיכאל סיצקין (מייק סילווער היינט) האָט מיר אַראָפּגענומען אין ניו־פאונלאַנד; ער האָט מיר דאָרט אַראַנזשירט אויך אַ קרעמל צו מאַכן אַ לעבן, דורכלעבן זיך. מיט חיונה איז שוין ווי עס איז געגאַנגען; פּרנסה אַ ביסל מערער, אַ ביסל ווייניקער. כ'האָב געלעבט. שווער איז אָבער געווען אליין צו זיין, וויסט און עלנט אָן קיינעם.

צוועלף יאָר זיינען אַדורך; געפאָרן בין איך באַזוכן אונדזער מדינת ישראל. געוואָלט זען ווי אַזוי גייט עס אונדזער יידישער מלוכהשאַפט. מיר האָבן עס „בהן צדק" כשר פאַרדינט נאָך אַזוי פיל בלוט, נאָך אַזוי פיל האָב און גוטס אָנגעהאָרעוועטע מיט מי — וואָס זיינען צעפלינדערט געוואָרן — קומט אונדז אָן אייגן פרייער ווינקל. געגאַנגען בין איך איבער גאַסן, געפאָרן איבער שטעט און דערפער; וואקסנדע שיינע קינדער געזען, אַ לעבן־שפּרודלנדע יוגנט. געדוכט האָט מיר, אַז אַלע אונדזערע פאַרשניטענע און פאַרברענטע באַגלייטן און פרייען זיך מיט מיר צוזאַמען. אויסגעהרגעטע זעקס מיליאָן יידן שוועבן איבער אונדזער מדינה! ליידער בין איך צו אַלט שוין צו בלייבן... צו וואָס קען איך מיר שוין נעמען אין ישראל?

ישראל האָט מיר אויך באַגליקט פערזענלעך ווי אויך געזעלשאַפטלעך. ישראל האָט מיר ווידער אָן אינהאַלט געגעבן צום לעבן און אויך אַ לעבנס־חברטע. איך האָב געהייראַט מיט אַ גאָר פיינער פרוי אין ישראל, און צוזאַמען צוריקגעפאָרן. היינט לעבן מיר שוין אין טאָראָנטאָ — קאַנאַדע. מיר זיינען צופרידן — כאָטש ניט צו פאַרגעסן איז אונדזער עבר — ביז צום לעצטן אָטעם־צוג פונעם לעבן.

מיר בעטן אויף געזונט, אויף אַ שטילן עלטער. אויף שלום אויף דער וועלט און שלום אין ישראל! זאָל אונדזער „נר תמיד" אומעטום באַלייכטן ווו עס לעבן קריוויטשער צו געדענקען, בכל אתר ואתר! און ווער וויס, אפשר וועט גאָט געבן און מיר וועלן פייערן דעם אַרויסלאָז פונעם „יזכור־בוך" צוזאַמען מיט אַלע בני עיר אין ישראל.

הרב משה דרייזיין / פראווידענס (פאַ"ש) אמעריקע

אויסצוגן פון מיין „עמק הבכא"
און „נאד של דמעות"

„ימים נוראים" — אונטער
נאַצישע שטיוול — תשרי תש"ב סעפטעמבער 1941

— אָט זיינען שוין „ימים נוראים" גאָר גאָר נאָענט; ווי אַזוי וועלן מיר דאַוונען? ווו וועלן מיר אָפּריכטן די ראש־השנה־תפילות מיטן שופר בלאָזן? וואָס וועט זיין מיט יום־כיפור? — יידן זיינען מיר דאָך נאָך אַלעמען און טראָץ אַלע פורענויות געבליבן...

ניטאָ מער קיין בית־מדרש; דעמאָלירט און צעשטערט שטייט ער — מען האָט אים שוין חרוב געמאַכט. האָט מען זיך דערפאַר צעטיילט אויף קליינע „מנ־ינים". האָט מען אין געהיים רואיק און שטיל געדאַוונט — ווי אַמאָל די אַנוסים אין שפאַניע — אויסבאַהאַלטן פון דער אינקוויזיציע. די נאַצישע טאָר־טורן־אינקוויזיציע איז אָבער אימהדיק שרעקלעכער... ווו און ווי אַזוי קאָן מען זיך פון איר אויסבאַהאַלטן? ניט קוקנדיק אויף אַלע סכנות און לעבנס־געפאַר האָבן יידן געדאַוונט אין פינף פאַרשיידענע פלעצער; אַ ספר־תורה האָט מען אין דאַלהינעוו געליען און געבראַכט.

איך און אַלע אַנדערע, וועלכע געוווינט האָבן אין דער נאָענט — האָבן אונדזער „מנין" צוזאַמענגעקליבן אין הויז פון די שניידער — ברידער קאַ־צאָוויטש (עטקע די אלמנהס יתומים אין ווינקל נעבן דער „פאַזשארנע") גאָר אַ וויכטיק־סטראַטעגישער פונקט, ווייל היטן האָט מען זיך געדאַרפט, עס זאָל דער „ניט גוטער" נאַצישער כוח אָדער פון היגע קריסטן ניט אָנטראָגן אַ בייזן אומגליק. איך אַליין אין מיין ווייניקייט בין געוועזן דער חזן... ניט איינמאָל איז עס

אויסגעקומען צעלויפֿן זיך אינמיטן, איבערייסנדיק די תפילה... און נאָך דער געפֿאַר ווידער צונויפֿקומען זיך און ווייטער פֿאָרזעצן.

מען האָט געדאַוונט מיט הערצער צעבראָכענע מיט אַן אונטערדריקנדן געמיט... געשפּירט האָט יעדער ווי אַזוי ער איז „הנני העני ממעש”... גרויס און ביטער זײַנען געווען די אינערלעכע און אויסערלעכע יאָמער־געוויינען... מיר זײַנען געצוווּנגען געווען, פֿאַרטיק ווערן מיטן דאַוונען גאָר פֿרי; אויף אַרבעט — געמוזט האָט מען גיין. בלויז אונדזער „מנין” האָט דעם זכות געהאַט צו לייענען פֿון דעם געליענעם ספֿר־תּורה; אַנדערע מנינים געלייענט האָבן פֿון אַ חומש אָדער פֿון א מחזור. מען האָט אין געהיים אויך שופֿר געבלאָזן. און אָפּדאַוונענדיק שנעל, צו דער אַרבעט געלאָפֿן — כּדי חס וחלילה ניט געשטראָפֿט ווערן מיט אַ נײַער בייזוויליקער פּורענות רחמנא ליצלן. די נאַצישע רוצחישע פּרצופֿים, האָבן בײַדע טעג ראש השנה — פֿון שטוב אויף אַרבעט אַרויסגעטריבן דעם שוחט ר׳ זאב דאַנישעווסקי — אַלעס כּדי וואָס מערער צו פּלאָגן און פּײַניקן, פֿאַרביטערן דאָס יידישע לעבן...

— אָט אַזוי האָט מען ווי עס איז מיט גרויס שרעק אין צרות דורכגעשטופּט די טעג פֿון ראש השנה — האָפֿנדיק און גלויבנדיק „עם קשה עורף־דיק”, אַז מען וועט זוכה זײַן צו אַ כּתיבֿה וחתימה טובֿה. און אַזוי אויך דורכגעלעבט האָט מען די „עשרת ימי תשובֿה”. יעדן פֿאַרטאָג — סליחות געזאָגט פֿאַרגייענדיק זיך אין געוויין פֿאַסטנדיק כּמעט אַלע טאָג און צו דער אַרבעט געלאָפֿן — אויף דער קניאהינין־סטאַנציע.

אָט האָט זיך שוין יום־כּיפּור אָנגערוקט. סוף סוף דערלעבט צום הייליקן טאָג. אַלע האָבן געפֿאַסט און גאָר הייס אין ברענענדער „דבֿקות” געדאַוונט און תהילים געזאָגט. „כּל נדרי” און מעריבֿ האָט מען גאָר פֿרי אָפּגעדאַוונט — פֿייער־ליכט האָט מען דאָך אין קיין שום פֿאַל ניט געקענט צינדן... אַזוי אויך מאָרגן פֿאַרטאָג געדאַוונט... פֿאַרענדיקט דעם טאָג ווי דער שטייגער איז מיט תפֿילות, בקשות און ווינטשן זיך איינע די אַנדערע בעסערע צײַטן... אויס מורא, היטנדיק זיך פֿון יעדער געפֿאַר האָט מען דער לבֿנה מחדש געווען דורכן פֿענצטער אין דער פֿינצטער... מען האָט זיך וואַרעם צעזעגנט — פֿאַרן אהיים צו גיין, אַז איבעראַיאָריקער יום־כּיפּור זאָל זײַן בעסער... קיינער האָט ניט געוווּסט אַפֿילו, אויפֿן זין ניט געבראַכט, אַז דער גרוילעכער פּסק־דין, דער שרעקלעכער עקזעקוציע־דעקרעט פֿאַר אַלעמען ליגט שוין פֿאַרחתמעט — „להרוג ולאבד את כל היהודים מנער ועד זקן, נשים וטף — כל העדה יחד”...

יאָ, טאַקע ניט געוווּסט האָט קיינער וואָס אונדז דערוואַרט. דערווײַלע האָבן מתפּללים אין מנין פֿון עטקע די אלמנהס קינדער אָפּגעקומען מיט שרעק. ווישניעווסקי ימח שמו וזכרו — איינער פֿון פֿאַרביסנסטע שונאים און דיי־

טשער אַרויסהעלפער איז אין מיטן דאַווענען אַנגעקומען זוכן כלומרשט שמש־לען קאַצאָוויטשן. כ׳ווייס ניט באמת ביז היינט צי האָט ער געדאַרפט טאַקע שמשלען, צי ער איז אויסן געווען מען זאָל אים „נותן" זיין עפּעס אין האַנט. אויב ניט וועט ער איבערגעבן וועגן דאַווענען... ווי עס איז האָט מען אים אָפּגעקויפט, ער איז אַוועק. אַזוי האָבן אונדז צרות ניט אויסגעפעלט. אַ יעדער כאַם און נידערטרעכטיקער גויסוווּרף האָט אַנגעוואָרפן אַ פחד און טויט־שרעק.

„געסט" צו דער פינפטער ליכטל חנוכה תש״ב
(סוף דעצעמבער 1941)

ווידער אַ פּיינפולער קאַפּיטל־געשיכטע איבער היטלער־טיראַניע און נאַ־צישער וואַקכאַנאַליע: געווען איז עס דאָנערשטיק, דעם טאָג פון פינפטער חנוכה־ליכטל. אין קריוויטש ביים דייטשן זאַנדער־פירער איז געווען יענעם מיטוואָך לייבל דער עקספּעדיטאָר (פון ספּולקע) פון בודסלאָוו. צופעליק האָט ווער פון דער בודסלאָווער ס. ס. קאָמאַנדע געקלונגען טעלעפאָניש צום זאַנ־דער־פירער און אָנגעזאָגט, אַז מאָרגן דאָנערשטיק קומט אַ קאָנטראָל־קאָמאַנדע אין קריוויטש. די ידיעה האָט טאַקע איבערגעכאַפּט דער זעלבער לייבל, וואָס האָט אַליין פערזענלעך געענטפערט דעם אָנזאָגער. אין פאַרלויף פון נאָך אַ קורצער ווײַלע האָט שוין עמעצער פון פּאָליצײַ אָדער „געסטאַפּאָ" געקלונגען נאָכאַמאָל און געפרעגט צי דער לייב געפינט זיך אין קריוויטש. זיי האָבן אים שוין געזוכט צו אַוועקפירן. צום גליק אָבער האָט ער אויך דעם טעלעפאָן געכאַפּט און גוט געהערט און געוווּסט דערווייל, אַז מען זוכט אים שוין אַרום.

די אַלע „גוטע" נייעס האָט לייבל עקספּעדיטאָר איבערגעגעבן תיכף ומיד יעדן קריוויטשער יידן, וואָס ער האָט געטראָפן. באַלד האָבן שוין אַלע יידן אין שטעטעלע אַלץ געוווּסט. פאַרשטענדלעך, אַז גאָר פרי שוין, פאַרטאָג האָבן אַלע מענער און יונגע בחורים זיך אָפּגעטראָגן פונעם שטעטל. אונדזער לייבל בודסלאָווער אַליין האָט געמאַכט „פליטה" פון קריוויטש"". קריוויטשער יידן האָבן יענער צייט געהאַקט דעם וואַלד אַרום דאָרף קאַראַניזשיץ, און אַלע אויף דעם סמך זיינען געלאָפן אַהין... אין שטעטל, אין די הייזער האָבן זיך אָפּגעשטעלט בלויז פרויען, מאַמעס מיט זייערע קינדער און אַלטע לייט, ווי אויך אַלע יודנראַט־מיטגלידער אויף זייער פּאָסטן.

ווי צו להכעיס טאַקע זיינען די „חשובע געסט" ביי אַ דרייסיק נאַציס אַראָפּגעקומען דאָנערשטיק פאַרנאַכטצו ביים סאַמע בענטשן דער פינפטער חנוכה־ליכטל. צוזאַמען מיט געהילף־פּאָליציאַנטן שטעטלשע און אַנגעבראַכטע זיינען זיי שוין געווען איבער אַ 60 רוצחים־באַנדיטן. און וויכטיק איז עס צו

נאָטירן און באַטאָנען: דווקא דער דייטשער מיליטער־קאָמענדאַנט און נאַצישער זאָנדער־פירער האָט אָפגעגעבן אַ גאָר גוטער מיינונג וועגן יידן אין קריוויטש — אַז זיי אַרבעטן פרידלעך און געהאַרכזאַם אויספירנדיק אַזוי געניי אַלע באַפעלן. ביז היינט ווייס איך ניט פאַרוואָס. אָבער „איינס מיטן דריטן איז ניט קיין מחותן". איז גלייך אַרויס אַ באַפעל: דרינגענד לויט דער רשימה צושטעלן ביז אינדערפרי — טואַלעט־זייף, פוטער און פעלצן, קאַלאָשן און אויך אַנדערע זאַכן. זיי האָבן זיך אָפגעשטעלט אויף נאַכט כדי צו באַקומען אויף מאָרגן זייער „באַשטעלונג". מען האָט אַלע „געסט" איינגעקוואַרטירט אין דער „שקאָלע" און יידישע מיידלעך זיינען געשיקט געוואָרן ריינמאַכן, וואַשן, קאָכן און אָנהייצן — די „געסט" זאָלן זיך חלילה ניט פאַרקילן... די „באַשטעלונג" לויט דער צוגעשטעלטער ליסטע איז צופרידנגעשטעלט געוואָרן. דאָס האָט געלאָזט אַן אָרט אויף גלויבן און האָפן, אַז עס וועט דורכגיין אָן קרבנות... וואָלט די באַשטעלונג ניט געבראַכט געוואָרן וואָלט זיכער געווען פיל ערגער און געוויס מיט קרבנות. זיי אַלע זיינען דאָך געקומען אָנטאָן צרות און פיין און הנאה האָבן פון דעם מיט שאָדנפרייד. איז וואָס עפעס פלוצים „פטור בלא כלום?"...

מיט געהילף־פאָליציאַנטן צוזאַמען זיינען „געסט" געגאַנגען איבער די יידישע הייזער. עס איז זיי נאָך ניט גענוג געווען; געוואָלט האָבן זיי נאָך ראַבירן, אַוועקנעמען רעשטלעך „שיריים פון שיריים". מען איז אַריין אין אַ יידישער שטוב; אַלעמען געהייסן אויסשטעלן מיט די פנימער צום וואַנט — מיט פריי־צעפירטע הענט גענומען ראַבירן — אַלעס ברעכן און שטעכן אַלץ אין הויז דעמאָלירן. צו דעם נאָך אַלץ צערייסן און אלעמען גוט צעשלאָגן; עסנוואַרג פאַרניכטן אַלעס צעמישן און אויסשיטן אָדער אויסגיסן אויף דער „פאָדלאָגע". איינציקע געגאָסן האָט מען אייז־קאַלטע וואַסער דורכן קאָלנער איבערן גוף — שטייענדיק נאָך אַלץ מיטן פנים צום וואַנט — ווי צו דעם, וואָס האָט געוואַגט בלויז אַ קער צו טון, אַ בליק נאָר אָנווענדן. אַזוי פון שטוב צו שטוב וחוזר חלילה... געווען שטיבער, וועלכע זיינען באַזוכט געוואָרן יענעם טאָג דריי־פיר מאָל דורך „געסט" צו יעדן מאָל.

— אָט איז מען אויך צו אונדז אין שטוב אַריין. ווי אומעטום אַלע צעשטעלט מיטן פנים צום וואַנט — איבערגעדרייט די גאַנצע וואַנט מיט ספרים — און ווען עס וואָלט געפאַלן וואָלט עס אַלעמען אַוועקגעהרגעט. צווישן די געהילף־פאָליציאַנטן אין אונדזער שטוב: לעשצינסקי (דער יונגער), פיעסניק לוקאַשאָוועס, סיקאָרסקי דער טלאָמאַטש, מיכאַש שימאַשקעוויטש, קאָרדאָוויטש פון פלאַשינע, קלעמענטין פון פלאַשינע און נאָך אַנדערע „כלבים", וועלכע מען האָט אין שטעטל ניט געקענט קיינמאָל. האָט מען דען ביי מיר גע־

פירט זיך אַנדערש? ווידער רויב און גזילה. צוגענומען האָט מען מיין שווארצן סורדוט א. אַ. זאַכן. ממש ביים סוף האָט זיך דער „יונג" לעשצינסקי איינגעגעסן אין דער פראַגע ווו בין איך? באַשלאָסן האָט ער מיר מיטן רב צוזאַמען, „ליקווידירן" און פאַרטיק... ער האָט דער פרוי מיינער בושקען זאָל געזונט זיין! גוט געשלאָגן מיטן גומענעם שטעקן, אַז זי זאָל מיר אַהיים ברענגען, ער דאַרף מיר האָבן. מען האָט מיר אין אַלע ווינקלעך געזוכט, אַלץ איבערגע־קערט; אויפן בוידעם און אין קעלער, אַלעס דעמאָלירט און צעבראָכן פון שנאה און פון כעס. אויפן וואַנט איז געהאָנגען אַ גרויסע פאָטאָגראַפיע פונעם שווער ר׳ שבתי — באַאַרבעט געווען רעטושירט און איינגעפאַסט אין אַ שיי־נער ראַם מיט גלאָז... מיט זיין ווילדער ווּט האָט לעשצינסקי מיט אַן אייזן ניט נאָר דער ראַם צעבראָכן, ער האָט דאָס גאַנצע בילד קאַליע געמאַכט. ביי יעדן אין די קעשענעס האָבן זיי געזוכט גאָלד. אָט אַזוינע „געסט" האָבן מיר געהאַט לכבוד חנוכה. די אָרטיקע פּאָליציסטן האָבן זיי געפירט צו וועמען זיי האָבן געוואָלט, וועלכע הייזער זיי האָבן געוואָלט (לויט זייער איינפאל) האָבן זיי דורכגעלאָזן...

גאָר ווייניק הייזער אונדזערע האָבן זיי פאַרפעלט. דער נס פון מצריים ביי מכת־בכורות איז אונדז ניט בייגעשטאַנען... דאָסמאָל האָבן יידישע הייזער געדאַרפט האָבן אויף זיך אַן אָפּצייכן אַ באַזונדער... פּאַקטיש האָט מען עס דאָך ניט באַדאַרפט. אַ יידישע שטוב איז שוין פון וויטן געווען צו דערקענען לויט צעבראָכענע שויבן און פענצטער פאַרקלאַפּטע מיט ברעטער — פינצ־טער אינעווייניק ניט אָנזעענדיק אַ ברעקל שיין. אָבער „איזדיעקעווען" זיך אויף אונדז האָט מען געדאַרפט... איז פאַראָרדנט געוואָרן אַז אויף יעדער יידי־שער שטוב זאָל אויפגעקלאַפּט ווערן אַ ברעטל מיט אַן אָנגעמאָלטן געלן רונד־קרייז — און אָנגעשריבן אין מיטן „יודע".

צוזאַמען מיט אַלע קריוויטשער יידן האָט אויך אונדזער רב דער „מרא דאתרא" געמוזט פאַרציכטן אויף דער פינפטער חנוכה־ליכטל און זיך אויס־באַהאַלטן. ער איז געווען אין פרודניק אָבער דאָרט איז עס ניט אַזוי זיכער געווען. געוואָלט האָט ער פון דאָרט דורכשניידן אויף פּאָדרעטשע און אויס־מיידן ס׳דורכגיין דאָס שטעטל. אַ פּאַטרול וואכמאַן, אַ לאָקאַל־פּאָליציאַנט, וואָס איז געשטאַנען אויפן וועג האָט אים פאַרהאַלטן. ער האָט אים דורכגעזוכט, צוגענומען ביי אים אַ גאָלדענעם טאש־זייגער, וואָס ער האָט געבראַכט פון זיין באַזוך אין אַמעריקע אין די יאָרן 1930־1931, און געלאָזט אים פריי — אָנזאָגנדיק בלויז, אַז ער זאָל אויף קיין שום פאַל ניט דערציילן קיינעם וועגן זייגער... דער „בעל־דבר" אַליין איז געווען יאַנושעוויטש פונעם דאָרף קאָוואלי.
אַזוי ווי אַלע האָט זיך אויך דער רב געוואַלגערט אין פאַרלויף פון דער גאַנ־

צער נאַכט אינעם וואַלד פון אויגוסטינאָוויטשעס גיטער — אין קעלט, הונגער און טויט־שרעק. אַ גרויסע מורא איז געווען צוריקגיין אין שטעטל. מען האָט זיך פונאַנדערגעטיילט צו צוויי, דריי אָדער פיר; מען איז אַוועק צו באַקאַנטע פויערים — ווער אין אסאווע, ווער אין כוטארס — אַנדערע אין וויטריסקע, מאלינאָווקע, וויהלעוויטש. רעשט געבליבענע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין דאָרפישע בעדלעך און אייניקע, ווי איך אַליין אויך זיינען אין וואַלד געבליבן; אַ קליין פייערל געמאַכט, געוואַרעמט זיך און אַוועק אַזוי איז די נאַכט.

ווי שווער זאָל ניט זיין צו שילדערן און באַשרייבן די אַלע אויבנדערמאָנטע פּרטים, איז עס דאָך לייכטער ווי דורכלעבן עס — ווען יעדער מינוט, א שעה און אַ שעה איז אַ יאָר. עס איז שוין טאָג געוואָרן; מען האָט שוין געשיקט שליחים („גויים") צו דערוויסן זיך, וואָס טוט זיך אין שטעטעלע, צי איז עס מעגלעך שוין אהיים צוריקקערן. ערשט פאַרנאַכטצו (פרייטיק) האָבן מיר שוין געהערט, אַז די „געסט" די נאַציס פון ס. ס. און געסטאפּאָ ימח שמם וזכרם, זיינען שוין אַוועקגעפאָרן צוריק אין בודסלאוו. ביז דער לעצטער מינוט האָבן נאָך „יודנראַט"־מיטגלידער און „זקנים" אין שטעטל געבליבענע, מורא גע־האַט, אַז די „געסט" וועלן נאָך „אַראַנזשירן" עפּעס און אינסצעניזירן אַ „בלוט־הילולה". אפשר אַ „געטאָ" — האָט מען דאָך אַ פּאָר טעג פריער אַלע בודסלאַווער יידן צונויפגעטריבן אויפן מאַרק־פּלאַץ. פון די ליידיקע הייזער האָבן דערווייל קריסטלעכע שכנים אַלעס צעשלעפּט און צעפּלינדערט. אויף דאָס זעלבע האָט מען זיך אויך ביי אונדז געקענט ריכטן; ווי בודסלאַווער יידן זיינען צוריק געקומען פון מאַרק־פּלאַץ און גאָרניט געפונען אַזוי אויך מיט אונדז קריוויטשער האָט געקענט דאָס געשען. אין בודסלאַוו זיינען יענעם טאָג געווען צוויי קרבנות; צוויי יידן דערשאָסן געוואָרן אויפן מיטן מאַרק.

ביי אונדז צום גליק זיינען זיי אַוועקגעפאָרן און גאָרניט געטאָן. (גם זו לטובה!). פרייטיק פאַרנאַכט האָט מען זיך גענומען אומקערן אַהיים פון דער־פער און כוטארס און אויגוסטינאָוויטשעס וואַלד; אויס מורא זיינען אַנדערע צוריק געקומען שבת. איך אַליין בין צוריק געקומען פרייטיק צו נאַכט ניט אין שטוב מיינס. נאָר (אויס מורא) צום שכן אונדזערן יעקב דימענטשטיין (יענקל דער בלעכער), ווייל מען איז נאָך ניט דורכגעקומען מיט לעשצינסקין... סיקאָרסקי דער „טלאָמאטש" איז נאָך פרייטיק צונאַכט געקומען און ארויס־געריסן ביי דער פרוי מיינער אַ פּאָר זאַכן און אַ ניי קלייד צווישן זיי. ערשט אויף מאָרגן־שבת אַרום האַלבן טאָג איז געקומען ברוך מאכנאָוויטש מיט לעש־צינסקין צו אונדז. מען האָט אַוועקגעשטעלט אַ פלאַש „שנאַפּס" און מען איז דורכגעקומען... מיר האָבן אים אָפּגעגעבן אַ גאָלדענעם טאַש־זייגערל — וועלכן מען האָט אַמאָל געקויפט ביי חנה קאַצאָוויטש פאַר 20 גאָלד־רובל. אַ חוץ דעם

האָט ער נאָך געקריגן אויסקויף־געלט פאַר מיר און פאַרן רב — ער ווי אויך אַנדערע זאָלן אונדז מער ניט טשעפּען...

דער רב ר׳ מלכיאל האָט אָבער געהאַט אַ גאַר „גוטן שכן״ א מין אויס־ווורף שציגעלאָוו (די ערד זאָל אים ארויסוואַרפן!) צו אים פלעגט קומען תמיד לעשצינסקי שיכורן. די בײדע געזוכט האָבן שטענדיק אפּראַמען דעם רב פון וועג; פאַרנעמען זיין דירה מיט רעשט ביסל „פאַרמעגן״. ביי דער פינפטער חנוכל־ליכטל ווען צעלאָפן זיינען אַלע, אויך דער רב, ווען עס איז קיינער ניט געבליבן אין רבס שטוב האָט די פרוי פון „ימחשמוניק״, אַן אויסוווּרף ווי ער אלץ איבערגעטראָגן צו זיך. אין שטוב איז ניט געבליבן קיין זאַך, אַז דער רב מיט זייניקע האָבן זיך אומגעקערט אין שטוב האָבן זיי שוין ניט געהאַט וווּהין אַריין און וואָס צו נעמען. די שציגעלאָווע האָט צוגענומען דעם פוטער און „הכל אשר בכל״. דער רב מיט דער משפחה האָבן זיך געמוזט אַריינציען אין שכנות מיט אהרטשיק העוועסעס און יצחק דעם גלעזער — ווו זיי זיינען אָפּגעווען ביז צום ביטערן סוף.

אָט אַזוי האָבן מיר קריוויטשער יידן געהאַט „חנוכה־געסט״ און געפילט דעם טעם פון נאַצישע „חנוכה־לאטקעס״...

אני מאמין, אני מאמין
באמונה שלמה
בביאת המשיח —
אני מאמין.
ואף על פי שיתמהמה
עם כל זאת אני מאמין.

שלמה בלכר / ברוקלין

הגיגים והרהורי לב

(שברירים מה„פארטיזנקה" בחיי)

דאגה בלב איש ישיחנה

עורך נכבד!

אכן, לאחר שהעליתי ברוב או במעט ותוך נימת־תוגה והמיית־לב לא מעטות, פרקי הווי, חוויות־נעורים ונתחי־חיים בעיירתי, עיירת המכורה[1] — „מלפני המבול" וגם משנות האימה הקודרת, משנות האימה והכליון שלא היו כמותן בקורות עמנו — טרם הייתי „שלם" עם עצמי, טרם היתה לי הרגשה כי אמנם עשיתי חובתי באמונה. חשתי וידעתי עם כל שאמרתי, לא גיליתי כל שהיה ביכולתי וברצוני לומר. אכן, היו בי רתיעות פנימיות שמנעו בעדי; (כלום ניתן לשפוך הכל ללא מעצור?) הלב נצבט במידה כלשהי ודברים עמדו על הסף ושפתי נאלמו — על כן שמחתי מאוד למכתבך המעודד; הוא דובב בי נימה כמוסה גם התיר חרצובות לשוני ועוררני להוסיף ולהשלים תרומתי לספר „יזכור" לעיירתנו. אין לזלזל בהתרת הלשון ושיחרורה מרתיעות ומעצורים; אין זה מן הקטנות — כלל ועיקר. יש ואדם בוער כולו להביע אומר והלשון אילמת וסתום המבוע, ומגע כלשהו מבחוץ בא ו„מתיר האסורים".

מה אומר איפוא ומה אדבר? הנה כי כן — חלפו מאז למעלה מ־30 שנה ואין לומר כי הרחקנו הרבה מזוועות האימה והחידלון המוחלט — הכל חי עודנו רוטט בזכרוננו ושולט בהווייתנו מדי יום ויום. הן עד לא מכבר רדפו אחרינו עד קצווי עולם ועד קצות לילותינו הארוכים טרופי שנתנו, כל אותם מראות וסיוטים מנוראות הזוועה ואימות החידלון. אודה ולא אבוש; השקעתי מאמצים מרובים (ואל נכון עשו כמותי רבים, גדולים וטובים ממני) „לשכוח" קצת מכל אלה, „לדחוק" אותם לירכתיים של חלל הזכרון. לשכוח... האומנם ניתן לשכוח?! באשר לי נבצר הדבר ואינני יודע כלל, אם יש ביכולתו של מאנדהו (על אף הרצון!) לשכוח ולהתעלם מכל שראו עיניו ומכל אשר עבר עליו ועל יקיריו. ואף־על־פי־כן מוכח בעליל, כי לא חזר העולם למכיתות של תהו ובהו; הוא קיים ועומד... איך אומר שם אבא קובנר בפואמה שלו „אחותי קטנה"?

---

[1] ראה רשימותי — „קריוויטש — פראַגמענטן און קינה־טענער פון נשמה", שלמה בלכר.

„אבינו את לחמו רדה בּרוך השם
מי שנים מתנור אחד. לא שיער
שיכול עם שלם לעלות בּתנורים
והעולם בעזרת השם מתקיים"

ואף אנו קיימים... אף אנו ניצולי השואה ופליטיה שומה עלינו להמשיך ולחיות!... וכי יכול מאנדהו להעלות על הדעת שכל הנותרים יטרפו נפשם בכפם, לא, אין דעת אנוש סובלת רעיון נואל זה. עלינו בסופו של דבר „להשלים" ולחיות עם כל זאת, הן אחרת אי־אפשר ושום התחכמות לא תועיל. רצון החיים חזק מכל!... אולם נכון גם שכוח זכרוננו עייף וייגע; הן נשתבשו דרכיו במקצת ומסלוליו כוסו באבק הנדודים. אין ספק כי שנות הנדודים בעולם, הבריחה מעצמי, הרצון לשכוח במידה כלשהי והמאמצים למצוא מיקלט לגוף הלאה ולנפש היגעה; — כל אלה הנמיכו הכתפיים במידה גדושה והדים לכך נתהדהדו גם בזכרון, הקהו החושים, החלישו הרצון ואסרו לשון ושפתיים... כאן סוד הרתיעה ושרשי ההמנעות מלדבר. החשש והדאגה שמא לא יובנו הדברים כהלכה ופצעי הנשמה הערטילאית יתגלו לא באור הנכון ותתבזה הנפש במערומיה, גרמו לאלם. אף־על־פי־כן לא אהסס עוד. לאחר שהסחתי הדאגה מלב, אמשיך.

אתחיל ואשיב לשאלתך על מעשה העלילה והפרובוקציה בעניין הורדת הרכבת מהפסים, בקירבת קריביץ'. אין הדבר בידיוני כלל; איש לא בדה זאת מלב. כך דיברו הכל בעיירה וכשהבריות מסיחין הרי דברים בגו! אפשר ורבים אינם זוכרים עוד. אך אני זוכר זאת יפה. כך טענו גם אנשי המשטרה, הז'נדרמים הגרמניים ובעיקר שוטרי העזר. אין ספק שהיה זה אמצעי לשיסוי, כדי להחיש השחיטה אך זו העובדה כהווייתה. אכן, אין ביכולתי לערוב כי היתה זו אמנם רכבת־משא טעונה דלק ואם לא — דבר זה נשאר בבחינת סוד עלום — אך אש יוקדת היתה, להבות השתוללו והשריפה התפשטה וגדלה. היה זה בשעה לאחר חצות הליל; אמי העירתני משנתי וביתנו הואר כמו באור־יום אף כי הירח לא עלה כלל באותו ליל. אמי אמרה: ראה בני, העיירה בוערת כולה. קפצתי והשקפתי מבעד לחלון ומיד נוכחתי שאין זו העיירה, כי אם אי־שם בקירבת הכפר קובלי. בזאת הרגעתי את אמי אך בכך לא נעלמו חרדות מלב. אותו לילה, כבר לא עצמתי עין ולא פקדתני עוד השינה. בכליון עיניים ציפיתי אל בוקר מזדרח של ראשית האביב. לאחר שקמתי והתלבשתי, רצתי אל ביתו של אהרון זילברגלייט ז"ל — למקום מפגשנו בכל בוקר בשעה מוקדמת — להחליף ידיעות ולחדש מידע על התרחשויות הליל שחלף. עודני מיטיב לזכור מי מהחברה היה אותו בוקר במקום. לייזר ואברהם טרכטנברג נכנסו וחדשות בפיהם; הם ידעו כבר כל העניין לפרטי פרטים והוסיפו, שיש לנו עניין עם מעשי התנכלות פרובוקטיביים מצד

שכנינו. הריני תמיה באמת על כך, שאיש מאנשי עיירתנו לא הזכיר כלל עובדות אלה בפניך. אמנם יתכן מאוד כי לקה זכרונם ואין לדון אדם, על שיכחה שלא מדעת. (הן בכל זאת עברו למעלה משלש עשרות שנים!). מחובתי להוסיף כאן גם פרט אופייני זה: הטרכטנברגים היו משפחת פליטים שלמה שברחה מהעיירונת פודברודז׳ בסמוך מאוד לווילנא, הגיעה לקריביץ׳ ונשתכנה בביתו של חלבנה שטיינגולד הדגול, ה׳ ינקום דמו — עדות נוספת להכנסת האורחים המסורתית של יהודי העיירה ומילוי החובה לעמוד לו לאדם הנרדף בעת צרה, אף בשעות הקשות והמסוכנות ביותר. מי יתן ויכולתי לאשר השערתך על מעשה הורדת הרכבת הנ״ל, כפעולה ראשונית של פארטיזנים בסביבתנו. לצערי אין לה רגליים; אותם ימים לא היו בקירבת קריביץ׳, גם ניצניה של תנועה פארטיזנית כלשהי. אם כי ידוע לי גם בלי ספרו של מ. קגנוביץ׳ [2] (עליו אתה מסתמך) שבמזרחה של ביאלורוסיה (ובמערבה אפילו הקדימו להתארגן) פעלו כבר ביערות חבורות פארטיזנים מאורגנות ופשטו בכפרים ובדרכי שיירות־אספקה ליחידות גרמניות. יתר על כן; כבר אז גונבו לאזני שמועות על התארגנותם של צעירי איליה בנפרד וצעירי דולהינוב — בראשותו של יעקב סיגאלצ׳יק אשר חיפשו כבר קשרים ובאו במגע עם היחידות הפארטיזניות של קובילקין וטימצ׳וק שפעלו ביערות הסביבה המרוחקת קמעא מעיירתנו. באחת: ברור ללא ספק; בקריביץ׳ עצמה לא שמעו עוד על תנועה פארטיזנית במקומותינו. רק שבועות מספר לאחר מכן נסתננו כבר ידיעות ראשונות על כך. אבל זה היה כבר לאחר השחיטה. לסיכום תשובתי לכל השגותיך והערותיך (המאלפות ברובן) וגם לשאלותיך — ביכולתי לציין רק זאת: אין ברצוני לשוב ולתאר בפרטי פרטים ואף לא בשיברי־שברים, כל אשר עוללו לנו הרוצחים וגרוריהם — (זאת עשיתי במידת יכולתי ברשימותי) פרט לעובדה זו: בין השאר נצטווינו לנקות בתי שימוש ובידינו ממש, להוציא גללי חריונים של בני־אדם — חוליה קטנה בלבד בשרשרת התעללויות והתנכלויות — על־מנת להשפילנו, לשלול כבוד האדם שבנו ולעקור מקירבנו כל רגש והכרת ערך עצמי. ואדגיש במפורש: ככל שנרבה לספר וככל שנכתוב בנוסף, לא יסופר ולא יוגד הכל; ככל שנאמר ונספר יישאר תמיד כל שלא הובע, לא נאמר ולא נכתב... נוסף לכך אינני סופר, מזער הוא כישורי לספר ודל עטי מלתאר... הייה נא אתה לי לפה. חובתך כעורך „שליח־מצווה״ לדלות כל שלא נאמר, לגשש ולמשש, לנחש בכוח הכישור האנאליטי באיזמל ההיבט המנתח והראייה הביקורתית — כל שלא נכתב ולהוציא גרעין עיקרי למען הספר. ועתה — לא נשאר לי אלא להמשיך ולספר כל שמצאני מאז צאתי מהמרתף בו ישבתי עם שכנתי מיכ׳לה כפי שסיפרתי.

---

[2] הכוונה לספר: מלחמות הפארטיזנים היהודים ביערות ביאלורוסיה.

לאחר שלא הצליח המירדף אחרי על־ידי השוטר שרדף אחרינו, (רק מיכ׳לה שותפתי למחבוא במרתף כאמור, נתפסה ונמסרה לקרוב־משפחתה ברוך מכנוביץ׳), עלה בידי להיפגש עם מספר ניצולים ויחד באנו למחנה־עבודה של הגרמנים אשר בתחנת הרכבת בקניאהינין. החילונו לעבוד כמו כל שאר היהודים שהיו שם. היה זה מחנה בו רוכזו יהודים מהסביבה הקרובה והמרוחקת קמעא. מדי יום לעת ערב בשובנו מעבודה עמד בשער המחנה זקיף גרמני, שספר ומנה אותנו כבני צאן; — כך וכך מקריביץ׳, כהנה וכהנה מדולהינוב, מבודסלב ועוד ועוד — מניין וביקורת קפדניים אלו, לא נשאו חן בעיני מהרגע הראשון. ליבי ניבא לי רעות; על כל פנים פחדתי. כמה וכמה בנים ובנות דובבנו בצוותא חששותינו לבאות; באם איתרע מזלנו וניצלנו מהשחיטה ביום העברות והדמים, על מה ולמה שוב ניתקע מאחורי התייל ונחשוף עצמנו לסכנות ?... החלטנו להתחמק מהמחנה.

יום אחד לעת־ערב, עלה בידינו — קבוצת אנשים מצומצמת במספר — להתחמק באין רואים. מלבדי היו עוד חיה וגם מאשה צוקרמן, רפאל ווייסנהולץ (אחיה של מיכ׳לה הנ״ל שניצל אף הוא) וגבריאל (גבק׳ה כפי שקראו לו הכל בעיירה) גיטליץ. חמקנו איפוא ומצאנו מקלט בחצר הקניאהינינאית, בפקוץ׳ והתגנבנו לאסם של שחת למשך הלילה. בבוקר השכם העירתנו ההמולה מסביב. לעת זו באו שליחי הגרמנים לטעון שחת לצרכיהם; נמנענו מלהתגלות תוך כדי נסיגתנו יותר ויותר אל עומקו של האסם בזהירות מרובה. לאחר שנסתלקו הכל עם גמר העמסת השחת, חמקנו משם.

כיצד ואיך נפרדתי בנסיבות אלה ממאשקה וחיה צוקרמן, לא אדע ולא אזכור. עם גבק׳ה ופאלקה נשארתי ימים מספר ביער. החילונו לתכנן אשר לפנינו ומה הדרך בה נלך. בעודנו חושבים ושוקלים כל צעד, החליטו שני חברי לחזור אל העיירה — אל הגיטו שהוקצה על־ידי הגרמנים. ככל שניסיתי להניאם מצעד זה, לא צלח הדבר בידי; לא הועילו אף הפצרותי ותחנוני, לבל יעשו זאת. הם הלכו. לבדי נשארתי בעבי היער. לא בכדי הפצרתי בהם להישאר עימי, ידע ליבי אשר ניבא. כפי שסופר לי לאחר מכן, הלכו ובאו לכליון הנחרץ ללא טעם ותכלית. מיד עם הגיעם אל ביתם, לוקחו על־ידי הגרמנים וגרוריהם. (מי יודע אולי שמרו כלבי הצייד טינה לרפאל על בריחתו אותו יום מבית המדרש החרב ונהרס ? אך מה חטא גבקה, לא ידעתי...) הם נורו ולפי המסופר ציוו עליהם הרוצחים לכרות להם קברותיהם בעצם ידם.

נשארתי איפוא ביער לבדי כאמור. שבועיים חלפו עלי בהתבודדותי המאונסת. בשעות היום „תקעתי" עצמי בלב שיחים עבותים לבל תראני עין זרה — מופקר לעקיצות בלתי־פוסקות של נחילי היתושים אשר עקצו וסמרו בשרי עד זוב דם גם בלי שהתגרדתי... בלילות נשמתי לרווחה אם כי לא זלזלתי, בסכנה המוחשית

כל רגע. קצת הוקל לי מחמת היתושים. לעיתים קרובות נתהדהדו באזני הילולות וחינגות הריקודים של ה„שקצים ושיקצותיהם". אף שמעתי פסיעותיהם בשובם עליזים ומתרוננים לביתם, לצלילי „הרמושקה". המון ויכוחים, „דיני־תורה" והשגות כלפי שמים, מסורתיות ואפיקורסיות התרוצצו במוחי. השאלה הנצחית של שכר ועונש, „צדיק ורע לו, רשע וטוב לו" — השביתה מנוחתי וטרדה עצבי המרוטים גם בלאו הכי. מציקים ומענים עמדו בפני ה„למה ומדוע?" שוב ניעורו בזכרוני דברי הרב ר' מלכיאל באותו יום בספטמבר [3] 1941 — ונפשי לא ידעה מרגוע ואתנחתא כלשהי.

יום אחד בהיותי חבוי בין השיחים, הבחנתי בצעדים קרבים ובאים; העמקתי לבין השיחים כי לא היו בבחינת צעדים מוכרים שאליהם הסכנתי. הם גם לא היו בעיתוי הרגיל. ערב ערב היה חומק אלי באין רואים, איכר פלוני מוכר ומביא לי דבר מזון כלשהו להשקיט רעבוני. ידעתי כי אין זה האיכר ועל אף הסכנה, תאב הייתי לדעת מי הבא. התבוננתי היטב ולמרבה פליאתי הכרתי את בת עיירתי, לאה מלצר שהילכה לבדה ביער. אימצתי את כל כוחי לבל אפרוץ בצעקה והנמכתי קולי ככל האפשר; בנימה שקטה וחנונה קראתי בשמה לבל תיבהל ותנוס בפחד. היא עצרה בה מהליכתה, הביטה לצדדים ותכירני. היא נשארה עימי במקום. מכאן ואילך היינו יחד; הוקל לשנינו, היתה נפש חיה של בשר ודם לדבר ולהסיח מהלב, לפרוץ המעגל של הבדידות. האיכר מיטיבי ואיש־חסדי הגדיל מנותיו והביא בסתר לשנינו אוכל ערב ערב. כך חיינו יחד עוד ימים מספר בעבי היער. באחד הערבים הביע חששותיו, כי מחבואנו עלול להתגלות ואז צפוי גם הוא לסכנה גדולה ביותר. כמו־כן הביא לידיעתנו, כי שמע שבקירבת הכפר זאהולה בלב הביצות, מצאו מקלט יהודים רבים מהסביבה ואפשר שגם בני עיירתנו מצויים שם. הוא הפציר בנו שנלך גם אנו לשם. עד לכתנו יוסיף ויביא לנו אוכל. נועצנו בינינו אני וליזה ולמחרת בערב אמרנו לאיכר, כי אמנם נצא בבוקר השכם בכיוון אל הביצות. אל לו להוסיף ולסכן את עצמו. בזאת נפרדנו מהאיכר וכשהנץ השחר יצאנו לדרכנו.

הלכנו בשעות הבוקר המוקדמות ובלילות, לבל נתגלה חלילה לעיין אוייבת או לסתם בריות המצויים בדרך העלולים למסור עלינו לשוטרים. כעבור ימים אחדים הגענו למקום.

על כיברת ארץ יבשה בלב הביצה של „האוזלנקה" — ספק פלג מרופש ספק ביצה (ועל כך שם המקום) — התיישבו פליטי השחיטות בעיירות הסביבה. במקום היו גם פליטי עיירתנו. היו שם ב. ב. ומשפחתו, חצקל (יחזקאל) בנש ובתו רחל, האחים דוד, חיים ומולה קאצוביץ' ואחותם יאכקע (יוכבד), מיכאל סיצקין ואנשים

[3] ראה רשימותי „קריוויטש — פראַגמענטן און קינה־טענער פון נשמה", שלמה בלכר.

מעיירות אחרות. קצת לאחר מכן הגיעו גם לייבק׳ה קאצוביץ׳ עם אשתו ובתו הפעוטה, יהושוע בונימוביץ׳, יצחק שקלאר, אליהו ציפילביץ׳, יהודי מז׳יראדוב מילר שמו ובנו בן ה־12 שהסתתרו בעיירתנו ועוד מספר יהודים מעיירות אחרות, (אין שמותיהם זכורים לי). הסתדרנו, אף קבענו מסלול מסויים לחיינו כפליטים בלב הביצה וכך עברו עלינו כל חדשי הקיץ, שלא היו מן הנוחים ביותר. כמעט מדי יום ויום ירד הגשם או שנשבה רוח סגרירית. אף־על־פי־כן הסתגלנו גם לכל אלה. במקום זה יכולנו להרגיש עצמנו בטוחים יותר מאשר בעיירה ובגיטו. קיווינו וציפינו לבאות; „אולי ירחם...״ אולי תגיע השעה לחיים תקינים יותר. זמן מה לאחר שהגענו שנינו אל הביצה, נמלכה לאה והחליטה לחזור לקריביץ׳. לא ידועה לי הסיבה לצעדה זה; היא לא גילתה לי נימוקיה ואף לא שעתה לעצתי לבל תנקוט בצעדה זה.

בסוף הקיץ תש״ב (1942) הגיע למקומנו יהודי צעיר מרוסיה — זוסיה אסתוניץ היה שמו בפי כל — על שום מוצאו מטאלין בירת אסתוניה. ראוי בחור זה להיכתב ולהיזכר בכל „ספרי היזכור״ של עיירות סביבתנו הקרובה וגם המרוחקת. יהודים רבים הציל אותו בחור ביוזמתו ובמאמציו המרובים. היה זה בשלהי אלול; זוסיה „אסתוניץ״ הופיע בביצות „אוזלנקה״ והודיענו חגיגית כי בהתאם לפקודה של „מפקדת התנועה הפרטיזנית״ נצטווה להגיע למקומותינו ולאסוף כל הפליטים היהודים ביערות ובביצות לשם העברתם מאחורי קווי החזית. כל יחידות הפארטיזנים נצטוו בהתאם לסייע לו בכך ולתאם עימו כל פעולה מעין זו. המוכשרים לשאת נשק ולעמוד בלחימה בלתי־פוסקת נגד הצבאות הפולשים, יצורפו ליחידות פארטיזנים לוחמות. כל השאר יפונו לעומקה של ברית המועצות. כולנו קיבלנו אותו כמבשר טובה ומנחם. ראינו בכך לא רק הצלה מחיים לא־חיים בלב הביצה אלא גם נקמה במשנאינו ומחריבינו. שמחנו על דרך שנפתחה לנו אם כי סכנותיה המרובות לא נעלמו מעינינו. אותה עת הודענו בכל המקומות, בהם נמצאו יהודים לפי ידיעותינו או לפי השמועה, על אפשרות זו שניתנה. אחדים מאיתנו יצאו למסור לגיטו קריביץ׳ על כך. אני עצמי העברתי פתק כתוב בשביל קלרה טאוגר ושיינקה ציפילביץ׳, כדי לשכנען ללכת עימנו. אם אין זכרוני מטעה אותי, היה פתק זה חתום גם על־ידי מיכאל סיצקין — (מייק סילבר, כיום בקנדה). אלי ציפילביץ׳ העביר גם הוא מכתב לאחותו מריאשה (מרים) בגיטו, בו הפציר בה לצאת אלינו עם בעלה ובתה על־מנת להצטרף להולכים. הן וודאי תספרנה על כך ביתר פירוט ממני אם מיטיבות הן לזכור כל זאת. לאחר ימים מספר או שבוע, יצאנו כמה חברה לקראת קלרה ומריאשה, שמסרו באמצעות קשרית (כפרית צעירה) כי תבאנה אלינו לקבלת מידע נוסף ופרטים על היציאה החשאית. אליהו ציפילביץ׳ ויצחק שקלאר התקרבו עוד מספר קילומטרים לעבר עיירתנו, פגשו בשתי הבנות וחזרו עימהן אלינו. אותו שבוע

הגיעו אלינו מהעיירה אהרון ויהושע שולמן וכמו־כן חיים טאוגר ושתי אחיותיו קלרה ובדנה עם שלום פוליסקין ובתו, יצחק צימרמן ואשתו וגם חנה דימנטשטיין ומספר יהודים ממיאדל. לעומת זאת לא הספיקו להגיע אלינו, מריאשה ובעלה אלי בוטביניק ועוד מספר יהודים להם ציפינו. הסיבה לא ידועה לי ועל כך יספרו וודאי הם עצמם. כך ישבנו והשלמנו ימים אחרונים לפני היציאה, כל הדרוש למסענו הרגלי הממושך והמפרך.

באחד הלילות — עד כמה שזכור לי היה זה ליל ראש השנה לאחר ערבית או ליל כיפור לאחר שהתפללנו „כל־נדרי" ו„מעריב" — יצאנו לדרך. היינו שיירה די רבה, על־כל־פנים למעלה ממאתיים איש ווזסיה „אסתוניץ" הוא שנהג והעבירנו שדות־חתחתים. הדרך לא היתה קלה וסכנות ארבו לנו בכל מקום. גם נהרות שומה היה עלינו לעבור בדרכנו; חצינו נהר הוויליה, הברזינה ויובליה ליפה ופיסצ'נקה, חצינו גם פסי רכבת לאין ספור. לא פעם ניתכו מטרות כדורים שנורו לעברנו ועלינו היה להתעלם ולשכב בתעלות־מים שבדרכים ולצפות, עד כי ישקוט הכל סביב ונמשיך בדרכנו. למען האמת העובדתית ושלא לשבש את התיאור הפאקטוגראפי, עלי להדגיש במובלט שעל סף היציאה עזבו אותנו האחים שולמן ביחד עם חיים טאוגר ואחיותיו. מדוע ולמה ולאן, לא ידעתי. פשר עובדה זו יוכל להבהיר רק חיים טאוגר עצמו.[4] שיירתנו, עליה נמניתי גם אני ברוב פחיתותי הגיעה ועברה כמעט בשלמות כל מוקדי הסכנות, עד שחצינו קווי החזית והגענו לעומקן של הטריטוריות הרוסיות. פרט ללייבקה קאצוביץ', אשתו ובתו ובנוסף להם דוד קאצוביץ' שנפלו בדרך מיריות שנורו לעברנו ובעקבותינו, הגיעו כל השאר בשלום. מכאן ואילך לחמתי בשורות הפארטיזנים נגד הצורר.

בחטיבה של פארטיזנים לוחמים

הגעתי ובאתי סוף־סוף אל בין הפארטיזנים; נתקבלתי אל שורות הבריגאדה שהיתה בפיקודו של מאיור (רס"ן) מלניקוב. לאחר מספר חדשים חולקה חטיבתנו לשתי יחידות נפרדות וכל אחת מהן היתה לבריגאדה עצמאית. אני נשארתי בבריגאדה שהועמדה בפיקודו של אוטקין ואינני זוכר כיום מה היתה דרגתו כמפקד. מכאן ואילך עלי לבקש קודם כל את סליחתו של קוראי הראשון — עורך הספר וכמו־כן, סליחת כל שאר הקוראים מחברי ובני עיירתי וכל שמגלים עניין בכך; — אפציר בהם כולם לבל יבואו חשבון עימי — על חוסר תאריכים וציוני מקומות ההתרחשויות עליהם אספר, על עיתוי מבולבל של מוקדם ומאוחר. דברים אלה נשמטו לצערי מהזכרון הליאה ווייגע ואני מפקפק, אם יעלה בידי למצותם. על כן

---

[4] ראה הערה בסוף המאמר.

לא יוכלו דברים שאספר כאן להוות „משנה סדורה" אלא שברירים וקטעים מרקמת־חוויות ונתחי־חיים לא לפי סדר זמנים ומקומות.

לאחר שעברו חדשים ראשונים תוך אימונים בנשק והסתגלות למסגרת ודפוסים של צבא בלתי־סדיר, של לוחמים פארטיזנים — לבשו חיינו בכל זאת יציבות כלשהי ומסלול־קבע במידה מסויימת. התיישבנו בסמוך לכפרים ועיירות שכבר היו אז בתחומי השליטה המוחלטת של יחידות הפארטיזנים. הקימונו בסיסי־קבע ובהם סדנאות ובתי־מלאכה, בתי־חולים, צוותים רפואיים לשרותם ונוחותם של כמה וכמה חטיבות לוחמות. מכאן יצאנו גם לפעולות קרב, מארבים, פעולות פיצוץ וכיוצא באלה. מכאן נקשרו ונתהדקו קשרים אמיצים עם המטכ"ל של גייסות הצבא האדום ומפעם לפעם, לעיתים רחוקות אמנם, קיבלנו גם אספקה כללית במידת מה; ציוד־לחימה בכמות מוגבלת, כוחות מדריכים ובעיקר — פקודות ביצוע אופרטיביות.

אכן, מיצר אני על כך ביותר; קשה עלי מאוד לפרט כל אותן פעולות־פשיטה ומארבים וכל שאר מבצעי לחימה בהם השתתפתי באופן פעיל או בחיל־עזר מוכן לפעולה. סדר הדברים פשוט נתערבב עלי והוצק בזכרוני כנתח אחד שאין להפרידו ליחידים... אולי אחרים מיטיבים ממני לדעת ולזכור כל פרט והם יספרו כל אלה. ברם, יש דברים והם זכורים לי היטב ואותם אעדיף להבליט ולהדגיש; — כל אותן תופעות הכלולות בצד האנושי — האישי והחברתי. לא אשכח לעולם טעמה של שנת־לילה בתוך בית; לראשונה, לאחר שכיבה במשך חדשים רבים על אדמת ביצה קרה ורטובה בתוך היער. מה נעמה לי שנתי זו על רצפה קשה וחשופה בחדר; כה רך וחם היה משכבי! היה זה כמו חלום... בלתי־אמין כמעט... לא פעם התרוממתי מהמשכב וזיקפתי ראשי לדעת ולהיווכח אם אמת הדבר ואם במציאות; אפילו התפללתי שלא יזדרז היום להאיר ולא יתם עלי הליל... כך היה לילה ראשון ולאחריו הלילות הבאים כמובן. כה טוב היה לחוש, כי חיינו מעצבים להם צורה ומסלול והם נושאים בחובם כמיהה ומשאת־נפש של כלל, של כל הנמצאים עימך בצוותא; — להילחם בפולש, לנקום בצורר המלסטם־הרוצח וגם יורש! על הצמתת חיים כה מרובים, על החרבת בית המכורה וכריתת משפחה, על ניאוץ וביזוי כל שהיה אהוב, קדוש ונערץ!... לא היתה זו הרגשה אישית (שלי) בלבד. כזאת היתה הרגשת הכלל.

— — שבועות חלפו, חדשים נקפו — הגיעו ונספחו אלינו לוחמים יהודים נוספים וביניהם גם בני עיירתי. הנה באו אליעזר שוד, א. ב., מיכאל קאצוביץ', אשר נפל לאחר מכן בפעולת קרב נגד האויב — תהילה וכבוד לזכרו! כמו־כן ניקרו לפני פעמים רבות בדרכי אליהו בוטביניק ואשתו מריאשה. (ולא ידוע לי מה עבר עליהם לאחר שיצאתי עם שיירתו של ה„אסתוניץ" וכיצד הבקיעו להם דרך ובאו — אם־כי לא נימנו על פלוגה סדירה כמוני ונכללו ב„מחנה משפחות").

ועוד היו עימנו; שמעון גיטליץ, חסיה רבקה שולמן, חנה מלצר, חיה מוטרפרל והדודניות רבקה ואיטקה שוד. גדליה וו. חזר מעומקה של רוסיה. דרכו חזרה אלינו, אל שטחי הלחימה הפארטיזניים היתה ארוכה וקשה כפי שסיפר. הוא עצמו יספר על כל אלה. כך איפוא נתלקטנו אחד אחד ממשפחה, יחידים וספורים מבתי אבא ואמא — טוב היה שיכולנו לפחות גם על כך לשמוח...

קשות במיוחד לבלי נשוא היו לנו „הציפורים" בשמים, המפציצים. פגיעתם היתה רעה תמיד. הגרמנים היו מפציצים את בסיסי הפארטיזנים, מטותיהם ומפקדותיהם. הם לא היו מרפים מכפר כלשהו בדרכם והיו ממטירים עליו פצצות תבערה; ועד שלא הפך כולו לאודים עשנים וערימות רמץ לוחש, לא היו פוסקים מלהפציצו. זכור לי כי התמקמנו לזמן מסויים בתוך כפר בסמוך לעיר פולוצק; היינו מכינים עצמנו לזינוק והתקפת־פתע על בסיס־ציוד גדול בפרברי העיר. פתאום הגיחו מטוסי קרב ומפציצים והחלו להפציץ בלי הרף, עד שלא יכולנו להרים ראש ובמשך שעות רבות מוסתרים היינו בעבי שיחים, בתעלות־מים שבדרך ולא ניתנה לנו אפשרות למעשה כלשהו. באותה הפצצה נפצעה קל חנה'לה מלצר בת עיירתנו; חנה'לה של יעקב קאפל. רבים מבינינו לא קמו עוד ממקום־סיתרם. באשר שכבו מצאם המוות. לחשוב שנצא עוד חיים מכל „המישתה" הזה של כוחות התופת, היה כמו לשגות בדמיונות שלא מעולם זה. איני יכול להסביר כיצד נשארנו בחיים, אלא אם אומר שכל יום נתרחשו ניסים. מדי יום ויום ארבו לנו סכנות־אימה ואפפונו שכול ודמים. אף־על־פי־כן לא הוכרענו; אכן, נתרחשו ניסים...

— — כך חלפו חיינו תוך סכנות ואימה; לא שיערנו, אף לא העלינו בדמיוננו כי אכן יבואו ימים יותר גרועים ואיומים, כי ינחת עלינו מצור ממושך ויהיו הימים ימי רעב, צמא וכפור. הגעו ימי המצור של אושצי. אין אני יודע ולא זוכר לאשורו אם היה זה בקיץ 1943 או באביב של 1944. הגרמנים הבינו כבר שמתקדמים הם לעבר קיצם; חזיתות המלחמה הסדירות התקרבו כבר במזרחה של ביאלורוסיה קירבה בלתי אמצעית לוויטבסק. בחזית המערבית של ביאלורוסיה החלה התקדמות מהירה לכיוון מינסק. בנוסף לטבעת הפלדה של גייסותיו המתקדמים של הצבא האדום, עמדו חטיבות הפארטיזנים אשר חסמו דרכי הנסיגה. לא עמדה בפני האויב אלא הברירה היחידה לפרוץ להם דרכים ולנקותם מכל סכנה. הם משכו כל כוחות־מחץ סדירים שניתן היה להוציאם מחזיתות שונות, על מנת למחוץ ולכתוש את חילות הפארטיזנים. כל מכונת המלחמה הגרמנית הופנתה ברובה נגדנו באושאצי — מקום בו היו מרוכזות כמה וכמה חטיבות פארטיזניות. יומם ולילה הומטרה עלינו אש ללא הפוגה הן מהשמים (הפצצות!) והן מכל הכיוונים (מהקרקע). במשך ששה שבועות עמדו חטיבותינו כחומת פלדה ולא זזו אף שעל. כוחות האויב לא יכלו לעשות דבר, עד שהגיעו סוף־סוף לחוליה החלשה בשרשרת,

לנקודת־תורף בכוח הפארטיזני — מקום בו לא יכלו עוד חברינו לעמוד... הכוח הגרמני המסתער בעזרת ה„וולאסובצים" והאוקראינים ניחת בכל המחץ וכך הובקעה החומה החוסמת דרכם. יותר ויותר הלמו בנו ולחצונו אל מעבה יער וביצה. יותר ויותר נתהדקה סביבנו ועלינו טבעת הפלדה. מכל העברים סגר עלינו האויב ואנו בתוך יער ובלב ביצה... רק פתח צר ליציאה נשקף לנו להימלט מהמצור. שומה היה עלינו לחצות פסי רכבת. הסתערנו וחצינו הפסים כדי להבקיע לנו דרך. האש מצד האויב היתה קטלנית ואיומה, אש הגיהינום. חטיבתנו הסתערה ונשאה בפגיעות מכל עבר. רבים לאין ספור היו קרבנותיה ורק מחצית החטיבה הצליחה לעבור... להוותי נשארתי בתוך המחצית שלא עלה בידה לעבור ושומה היה עלינו לסגת תחת מטר האש והפלדה אל עבי היער. אותו לילה איום היה מכל הלילות הנוראים שפקדונו; אין בכוחי לתארו ולו במקצת. מטוסי הגרמנים שהפציצו אותנו, לא הניחו ליער. למזלנו הרב נזדמן לנו בתוך היער „בונקר" כלשהו. נכנסנו לתוכו ויצאנו, אני וכל שהיו עימי לא ניזוקים...

בחלוף הליל ומשהחל להחוויר השחר השתררה דממה יצאנו ולפנינו התמחשה הזוועה האיומה ביותר. לא נמצא עץ אחד שלידו לא הוטלו קרבנות קצוצי גפיים, קטולי ראש, עיניים שיצאו. אימה גדולה וזוחלת!... פצועים קשה מעוותי פנים ונעווי איברים, התחננו בכל שפנינו ובאשר ניפנו העיניים; — „עזור לי רחימאי לסיים... קטלני אחא!" המשכנו בדרכנו כמו לא שמענו, כאילו לא אלינו דיברו ולא אותנו ביקשו לעשות עימהם חסד אחרון... מן הנמנע היה להיענות. נבצר מעימנו לעזור... היינו במירוץ עם הזמן ושעתנו דחוקה. עשרות כדורים היינו צריכים לירות בכדי להיענות ולעזור לכל הגוססים... גם כיום לאחר חלוף שנים, עודני עומד ותוהה. אם אעצום עיניים לרגע בלבד, יעברו כל אותם מראות־אימה מסמרים ומזוועים כבסרט־מתח מורט עצבים... הנה קמים הם והולכים שורות שורות לפי סדר זמנים ומקום. (מה שבזכרוני אינו מסתדר —) תמיה אני, לו ראו בני אדם בסרט אימים כהנה וכהנה אם יכולים היו להאמין, שכל אלה עברו על בני אדם והם גם עמדו בכך...

פרצנו קדימה מתוך עבי היער ונכנסנו ליער שני; שוב ישבנו בצל שיחים עבותים ועצים משורגים ומסועפים גבוהי־גזע. כך עבר עלינו היום. בשעות הלילה שוב היה עלינו לחמוק מתוך היער שהפך לנו באותן שעות למלכודת־מוות. הגרמנים המטירו אש מהאוויר ומן הקרקע, אש צולבת כבדה ושוטפת. מן הנמנע היה לזוז... הפקודה שניתנה לנו היתה, כי כל אחד רשאי לעשות לפי יוזמתו וכשרון ההתמצות שלו למען הצלת הנפש — עד כדי כך גברה עלינו אש הגרמנים. הזדחלתי ועליתי על גבעה; השקפתי מסביב. אי־שם במרחק בערו בתיו של כפר כלשהו ולאור להבות האש, הבחנתי בצלליות רבות של אנשים מתקדמים והולכים. בין הפארטיזנים התלקח דיון סוער: ללכת, להימנע מלכת? והנה חלף בי רעיון

וקול לחש בלב: אלך ויהי מה! — וכי מה יש לי כבר להפסיד?! החילותי לזחול קדימה והנה הצטרפו עוד לוחמים אלי. זחלנו על גחוננו לאט לאט, מן הנמנע היה להזדקף אפילו על ארבע בגלל עוצמת האש השוטפת וצולבת ברציפות. ככל שהזדחלנו יותר זיהינו מקרוב, יחידת פארטיזנים על נישקה. שטפנו המרחק בינינו בריצה מהירה ככל האפשר וחצינו דרך כדי להצטרף אליהם. שטף האש של היריות לא פסק; חמקנו אל תעלה בצד הדרך והיא כולה זרועה הרוגים. זחלנו ופסענו עליהם בכדי לעבור הלאה. החושך היה עבה וכבד. וכאן פגשתי לפתע את שמעון גיטליץ, אשר גווע ומת ברעב שלשה שבועות לאחר מכן.

— — אף מתעלת־מוות זו זרועת הגוויות, יצאנו אני והפוסעים עימי חיים ושלמים. שוב פסענו מיער ליער, משדות־קמה לשדות־קמה. רעבים היינו וצמאים. ירינו מנשקנו רק בגבור הצורך הבלתי אמצעי להגנת חיינו, גם התחמושת שברשותנו אזלה והלכה. אף בכך ניתן היה לעמוד... ברם, עינויי הרעב המציק ומעינו ההומים ותובעים צרכיהם לא יכלו עוד לשאת. שחטנו כל סוס כושל וליאה, כל סוס העלול להתפגר ובישלנו בשרו, ללא מלח ואכלנוהו כמו שהוא — כיוון שמלח לא היה בנמצא. אכלנו שיבלי־דגן שטרם בשלו... וכי מה עוד יכולנו לעשות מול רעב מציק ומענה? הנה גילינו יום אחד בורות שאוחסנו בהם תפוחי־אדמה — כזאבי־ערבה רעבים התנפלנו על בורות אלה וכירסמנו מבלי לבשל... מילאנו כלינו וחזרנו אל „מאורותינו...” אך כלום יכולנו להסתפק בכך? שוב ושוב חזרנו אל הבורות ההם וכמעט שילמנו על כך בחיינו. הגרמנים הרגישו בנו והכינו לנו מארב חמוש די הצורך. משבאנו אל המקום פתחו עלינו באש קטלנית ביותר. כיצד יצאנו משם ונשארנו חיים, אינני יודע ולא ידעתי. נס, מקרה או יד־הגורל ואולי כל אלה יחד? — ליושב במרומים פתרון. האומנם?

כך עברו עלינו שלשה חדשי מצור אכזרי ואנו נרדפים חסרי מנוחה ומנודים ככלבים שוטים, שכל הפוגע בהם יבורך... באשר היינו לעת בוקר לא ישבנו עוד בצהרי יום. ובשעות ערב רחקנו גם משם. לעת ליל — שוב מצאנו עצמנו נרדפים למקום אחר ו„ציפרי פלדה” מלמעלה ושיריונים מהקרקע אינם פוסקים מלהמטיר אש. וכך כל יום וכל שעה וכל רגע — עד שהובקע המצור סוף־סוף והונח לנו, כשכואבים אנו בדמינו ודמעותינו על אבדן חברים יקרים ואהובים, שותפים לדרך וגורל. כה רבים איבדנו בדרכי מנוסה לפרוץ המצור ולהבקיע — אשר לא מת בקרב ולא נידון באש ואף לא נפגע מכדורי אויב או ממרעומי פצצות — מת ברעב — שמעון גיטליץ מת ברעב... חסיה רבקה שולמן כשלה ונפלה מרוב יגיעה ולא קמה עוד... חנה מלצר, חייק'ה מוטרפרל, רבקה ואיטקה שוד נפלו באש האויב — כה עגום ועצוב סיכומו של סך הכל! אף מוטלת עלי החובה, להזכיר חברים לא מבני עיירתי שהיו עימדי ולא זכו ליום השיחרור; כל הנופלים באש וברעב. מי יודע, אולי רק אני יכול להעמיד להם ציון ב„נר־תמיד”,

ב„יזכור" לקריביץ' — כי מלבעדי לא נשאר להם גם אחד מבני־משפחתם... איתן בטחוני כי לא ימצא איש מעיירתנו שיסרב ויתנגד לכך. ועל כן אזכיר פה את שמעון אלפרוביץ' מקורניץ; קאפל־ירמיה קוראניצקי, ומיכאל־יצחק שולמן, שני האחרונים מנייקה, בחורי־חמד יקרים! תהילה וכבוד לזכרם!

יהיו נא דברי אלה מעין פרחי־בר בשדה, הגדלים ללא יד מטפחת וללא השגחה על האדמה שספגה דמי כל הלוחמים שחלמו, ערגו ולא זכו — במותם ציוו עלינו לחיות, לזכור ולא לשכוח את עמלק של זמננו — הגרוע בכל ה„עמלקים!"

— — תמו בכאן דפי ה„פארטיזנקה" בחיי. לא תמו בכך פרקי תלאות ונדודים — מנת חלקי הנוספת. לאחר הבקעת המצור לא ארכו הימים וגוייסתי לשירות צבאי סדיר. נתחיילתי ביחידה קרבית ונשלחתי לחזית. רבות עבר עלי עד שיכולתי לשוב אל ביתי החרב ועיירת־מכורתי שנשמה. על כך לא אספר בדפים אלה; לא אזיל דמעה כי יבשו מקורות דמעותי ועיני וגם עיני־רוחי עששו מבכי. אולי אחרים יזילו דמעותיהם גם בשבילי... אין בי כוח עוד; לא אנוס אל המדבר להתבודד עם הצער הטורד וטורף. אחיה עוד בתוך מדבר האדם ואזכור, עד מה יכול אדם להפוך לחיה; עד מה יכול הוא להיות טורף ודורסני — אכזר מכל חיות־טרף!

לעיירת־מכורתי קריביץ' הרחומה — מקור כל חיי ושרשיהם, אומר רק כדברי אבא קובנר ב„אחותי קטנה":

עִיר.
עִיר.
אֵיךְ סוֹפְדִים לָהּ לְעִיר
שֶׁיּוֹשְׁבֶיהָ מֵתִים וּמֵתֶיהָ חַיִּים
בַּלֵּב — — —

---

[4] חיים טאוגר מעיר בשולי הדברים: מספרנו לא דייק. עזיבתם של בני משפחות טאוגר האחים שולמן ויעקב ברוק נכדה בן השמונה של רייזל שולמן לא היתה על סף היציאה, כי אם לאחר היציאה. הם שבו בגלל מצבה של בדנקה. פרטים מלאים בסיפורה של קלארה טאוגר.

ראשקה, סוניה, רחל, רבקה, מרה, אסתר, מלכה,ביילקה,
סימה, הניה — קבוצת חברות

קבוצת „הנוער הציוני" בפעולות־הכשרה לעלייה

זהבה סלובודסקי (לבית שטיינגולד) / גבעתיים

מאז ימי האופל והאימים

(לעיירתי שנצמתה)

מראות והגיגים באור הזכרון

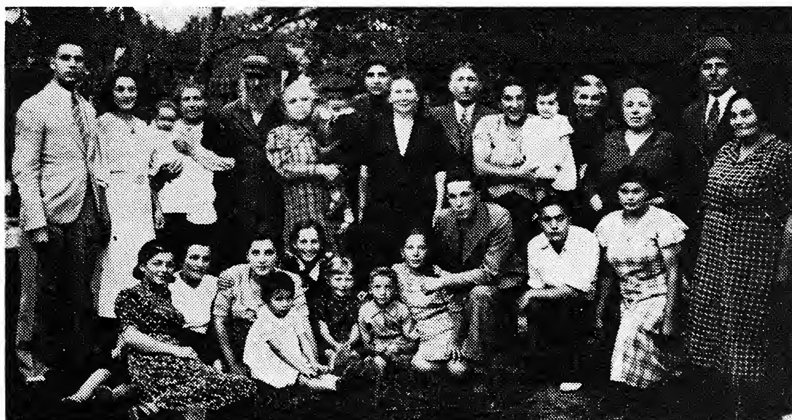
משנגול מסך האימות והדמים בשלהי מלחמת העולם השניה והחלו להגיע גם אלי בשורות־איוב מרות וקודרות — והאחת איומה מזו שקדמה לה — הוכיתי בתדהמה והלם. ידעתי כבר מתוך שמיעה וידיעות מקוטעות, מסיפורי ראשונים, ניצולי התופת שהגיעו משם — מעבר למסך הדמים — כל אשר עוללו הנאצים ליהודים בארצות מזרח־אירופה. ברם, הלב הפותה האוהב ושוגה עוד בדמיונותיו לא האמין. (הכיצד? זוועה כזו!) ציפיתי עוד בעיניים כלות וכמהות לידיעה מיקירי ואהובי בעיירה, דימיתי כי עודם בין החיים...

אבוי לי ואללי! לא נענו מישאלותי וציפיותי; אשר ניבא לי הלב (ולא האמין...) וכה יגורתי ממנו — הנה נתרחש והפך אמת מציאותית, נוראה פי שבעים ושבע מכל שיכול להתרקם בדמיון השטני ביותר. הנה ידעתי והשגתי בכל פרודה ופרודה של הכרתי, כי עלה הכורת על עיירתנו — בית־גידולנו ומחוז הנעורים — כל יקירינו ואהובי נפשנו הצמית ובלבבות כולנו, זרע שכול ויתמות והשתיל בנו בדידות ואלמנות — האומנם לא נשאר אחד שריד ופליט? — בשרי נשכתי בשיני כי פרץ המכאוב כל סבר, כי יבשה העין ואזלה בה הדמעה ונתקרח הלב. היו ימי ערופים ולילותי סעורי זוועות, טרופי חלומות ביעותים וסיוטים שלא מעלמא הדין. ידעתי כבר שאיש לא יגיע אלי מבני משפחתי הענפה (משם), מדודי ודודותי אחייני ודודני, כי לא שרד עוד גם אחד בעולם. ואף אחי היקר והאהוב יוסף — הנפש החיה היחידה לי מכל ביתי, אשר נטש קינו בעיירתנו עוד לפני עלותי ארצה — לא יבוא עתה אלי; הוא כה רחוק (ואללי! — עתה, עת נכתבים בידי טורים אלה, גם הוא איננו עוד... שלום לעפרו! —)

אל מי אבוא ואלך? מי הוא שישא עימדי בנטל הדווי וצער האימים? הרי אין בית אשר „אין שם מת", אין משפחה שלא נפגעה משואת האימים שניחתה עלינו. אף רעי יחידי וחברי לחיים נושא בשרו בשיניו, מתאבל על יקיריו ומחריש מרוב צער ומכאוב. ובני עיירתי — חברים לנוף ילדות ומחוז נעורים — כה יחידים וספורים היינו אז: — שלום צוקרמן ואחותו (ראשקה) שושנה בירושלים. (עתה שניהם אינם עוד. חסל וז"ל). מלכה גרינברג בחדרה, ישראל

כרמי ברמת־גן ואני בתל אביב. רחוקים היינו ומפורדים וכל אחד בודד בכאבו, מפרפר ומתלעלע בבכי־נשמתו ומלקק פצעיו השותתים דם וחיים שנכרתו. והנה נתפחם הלב והיתה הנפש לאפר... אף־על־פי־כן — בעוד „מתי מונחים לפני", בעוד שרויה בי ושוכנת ידיעת קיצם הסופי והכרת אבדנם המוחלט — הרגשתי וחשתי בכל מאוויי, כי חובתנו הקדושה היא (אולי חשו בכך גם בני עיירתי שבכאן) להקים זכר בבתינו ובנפשותינו ושומה עלינו להצמיחו בבנינו, להציב גל עד חי ומצבת־עד לכל יקירינו שנצמתו ואבדו לבלי שוב. חשתי בזאת כאמור אך טרם ידעתי מי יעשה זאת וכיצד, מי יעמוס זאת על כתפיו ואנו מתי־מעט וכל אחד יוקד ונשרף בלהט מכאוביו. שבעתיים הציקו לי שאלות שתבעו תשובות: הן טרפו והדליקו לילותי ללא שינה: — מה חטאה אמי־הורתי? מה היה פשעו של אבי, אשמתם של שני אחי ואחותי? האם בכך ששונים היו מאחרים והיו יהודים, עומסי תורת־חיים ומוסר שנתגבשו זה דורי־דורות ואמונ"ם היו בשמירה על חובות שבין אדם לחברו יותר מאשר על חובות שבין אדם למקום? — כיצד זה נתאפשר למרצחים בתוכה לעולל לנו כל זאת לעין השמש ובאור התכלת של מימי נהר־ילדותי הטהור, הסרבץ'?... לו לפחות פצתה אז האדמה פיה ותבלע הרוצחים ובתיהם — להפוך שמה ושאיה עד קץ כל הדורות! עד לדור אחרון של מין האדם עלי אדמות!... אלא שלא נתרחש הדבר. יתר על כן; קריביץ' עיירתי עודה קיימת ומצוייה במפה (בצל־קורתו של העולם הקיים ועומד...) בלי יהודים, בלעדי כל יקירינו! — לא אקום אף עתה לקלל נוף ילדותי ומחוז נעורי. אעלה איפוא לפחות בחיוך עצוב של מרירות וצער וברוגז בלתי־מפוייס, בדמעה שיבשה מזמן כל אשר היה בך קריביץ' עיירתי.

אכן ידעתי ואדע כי תמת לגווע ומתה את עיירתי; לא תשובי לתחיה עוד,

משפחות אלי קופלוביץ' וזילברגלייט־שטיינגולד — לרגל ביקור בני משפחה מחו"ל

שקעת ואבדת בתהום הנשייה לעולמים. עם חיסול יהודייך נפטרת גם את ועברת מן העולם. אף כי צויינת גם עתה כנקודה במפה ו,,האנציקלופדיה הסובייטית הגדולה" שרה לך שירי תהילה ומייחדת לך מקום כמרכז האיזור — מתה את וטעמך איננו עוד כפי שהיה. אבדה לך היחודיות ו,,היהודיות" שלך, כי היה היית עיירה יהודית בלבד. הנה כה אזכור עוד חורפיך ואביביך, סתווים וימי קיץ שלך; אדמתך המושלגת בימי כסלו ולילותיו הלבנים. כה טוב היה להלך ברחובותיך תמיד — בסתיו ולעת כפורים, לעת אביב וקיץ — לנשום אווירת בתיך, לספוג יראת הקודש של שבתותיך. להזדהר ולהזדרח באור הנרות הדולקים בלילות שבת ומקרינים באור חוזר פני אמהות עטופות בצעיפיהן, צופות ודואגות לבתיהן ולבני ביתן — בעוד האווירה של ,,שלום עליכם מלאכי השרת" מצפה לחוזרים מתפילתם — בבית־מדרשך היחיד. ומי ידע דרך הרוח היהודית, אולי גם כיום תועים בחללך מפעם לפעם שברי־שברים ושברירי־שברירים של ,,רוח יהודית ערטילאית" וזאת — על אף כל שעוללו בך הגרמנים וגרוריהם מבין ,,השכנים הטובים" נוצרי העיירה ועל אף מאמצי ,,גואליך", השלטונות הסובייטיים להשכיח ולעקור כל זכר — למה שתמיד היה יהודי.

כל שהיה בך קריביץ' עיירתי, היה היה יהודי, תמיד זרחה עליך הילה של ,,יהודיות". גם נופיך וסביבתך; היער, שדרות ה,,בוימאלעך" הנטועות — פארק טבעי ו,,גן־עדן" זוטא; נהר הסרבץ', בית המרחץ ו,,המקווה", ,,בית החיים לכל חי" (בית העלמין) — כל־כולך יהודי היה ביסוד. אכן, הגדילו לעשות יהודייך! הם בממש ,,גיירו" אותך על נופיך ומראות הטבע ועל נוף האדם שבך. גם ,,גוייך", ,,גויים ושקצים" — נכרים שאינם מבני בריתו של אברהם העברי — דבק בהם הניצוץ של יהדות ו,,יהודיות". הנה ספגו אל תוכם משך דורות אווירת־שמחות של חתונות רבות ומרובות לאין ספור, קינות, צער ותוגה באבל־לוויות; יראת־קודש של שבתות, חרדות של ערבי ,,מכת־בכורות" ופסחים, אור זרוע של ,,שבועות — חג מתן־תורה — יראת ימי הדין של ראשי־שנה וימי כיפורים ורוב חדוות מופלאות וגיל אין־קץ של שמחת־תורה. כלום לא דיברו בך הכל יידיש? בילדותי שקשקו לי מי הסרבץ' ולחשו ביידיש; כך דימיתי לשמוע קולות הטבע וקול האדם ביידיש. דומה עלי אם אטה אוזן לצליליך, שוב אשמע כל אשר בפיך הומה לי והוגה בי יידיש. — מה קרה איפוא ל,,שכנינו"? מי יודע וידע את שנתרחש והיה בלב נוצרייך? אולי קם ,,והתמרד" בהם שריד אטאביסטי של ,,פגניזם" עתיק — מאז ימי עובדי כוכבים ואלילים ועובדי ,,עבודה זרה" — ופקד עליהם להתקומם וללחום ב,,נצרותם" שאף היא בידוע באה לעולם מיהודים ורוח יהודית? — ולכן התמכרו בעזרתם לגרמנים מרצחינו ומשנאינו כעבדים נרצעים...

— — כך עברו עלי הימים, חלפו שבועות וחדשים הוסיפו לנקוף. החילותי

לקבל מכתבים מחברים ששרדו לפליטה (משלמה בלכר); הנה הגיעו כבר שרידים ופליטים מהדלקה שאכלה את בית־ישראל וביתי שם. הגיעו האחיות שוד, ברל קאצוביץ', חיה־סימה ווייסנהולץ ובנותיה ויום אחד — התדפק על דלת ביתי יוסף שימנצ'יק, הלא הוא ידידנו יוסף שמיר — אחיו של חבר־נעורים וחברה מנוער, מבחירי הנוער בני גילנו בשעתו. לא ידעתי נפשי המסוערת מרוב זעזוע שהלם בי; בן שתים־עשרה בערך היה יוסף כשנטשתי ביתי ועליתי ארצה. עתה עמד לפני גבר תמיר וקולו עמוק וגברי נוסך אמונה. לא שפר גורלו וגורל בני ביתו; בעודו נער בן שש־עשרה כמעט, טולטלו אמו ואחותו הצעירה והוא אל לב הטאיגה הקפואה במרחבי סיביר הרחוקה; אל קאראגאנדה הקשוחה ואכולת הכפור, הגיע לעמול בפרך — בעוד רעב אכזר וכפן בלתי־פוסק מציקים ומענים. אחיו (אליעזר) לזר נטבח ביערות קטין יחד עם אלפי קציני צבא־פולין על־ידי „אוהבי האדם המשחררים מחיים" — שליחי סטאלין ובריה. אחותו רעיה נספתה ביום הטבח הגדול בטיקטין. בודד הגיע ארצה ואף־על־פי־כן שפע בטחון ואמונה לאחר „גלות קפריסין" עם הגיעו כמעפיל ארצה. אמו ואחותו הרחיקו לנדוד, לאוסטראליה. ישבנו בצוותא והעלינו זכרונות מבתינו שחרבו; שוב ראיתיך עיירת־ילדותי, על כל שהיה ולא היה בך... שוב זכרתי החובה להקים זכר וניר על אדמת ישראל.

— — לא פעם שאלתי אז את עצמי; איך נציב זכר לכל יקירינו ולעולם שלם שהיה ונגוז לעולמים? הן כה מעטים ובודדים אנו, פצעי לב ונפש טרם הגלידו ולא עלתה להם ארוכה — כלום ניתן לקוות ולצפות כי הבאים מקרוב יפתחו יוזמה ויתנו יד למעשה מעין זה? והרי נתונים הם בסד חבלי הקליטה וההתערות; מציאות קשה לפניהם שאיננה מאירה פנים ועליהם לכבוש אותה קודם, „לעכלה" מבפנים והמכאוב לא תם והפצעים טריים... הנה שוב הגיע ובא לישראל גל נוסף — שרידים ופליטים בני עיירתנו בשלהי שנות החמישים; חברתי קלרה (טאוגר) שוד ובעלה אליעזר; אחיה חיים טאוגר (ואשתו) — מי שהיה „הרוח החיה באופנים" בכל יוזמה ומפעל ציבורי בעיירתנו — ראש ההנהגה של קן „השומר הלאומי" ולאחר מכן „הנוער הציוני". הדודנית שלי פשה־לאה זילברגלייט ובעלה, רחל מקלר; האחיות ממאטיק: חיינקה קופלוביץ' ומרים גרוצקי, שלמה בלכר (שירד לאחר מכן) ועוד. עתה היינו כבר קצת יותר אך טרם ניתן לחשוב על מפעל הנצחה. כולם היו נתונים לבעיות ההסתגלות לתנאי הארץ. הם צעדו צעדיהם הראשונים להתערות בתעסוקה ובחברה — בדרך קליטתם במציאות הארץ.

ברם, דבר אחד הושג וכבר יצא מן הכוח אל הפועל; הנה קם כתוצאה מרצון ויוזמה של הכלל, אירגון יוצאי קריביץ'. היה זה מעל לציפיותי. ידעתי עתה כי מדי שנה בשנה, בי"א אייר — יום השנה לטבח ולחורבן הדמים —

נתכנס ונעלה זכר יקירינו ושוב נמחיש לעצמנו מה שהיה ואבד לנצח. גם אם טרם זכינו למצבת־עד, יש בידינו כבר סדן רציני — עליו ינחת מדי שנה פטיש הזכרון — לא נשכיח, לא נשכח ולא נסלח! בוא תבוא היוזמה הכללית להקים זכר חי לקהילתנו שהושמדה.

בראשית שנות ה־60 הגיעו לביקורם הראשון בישראל — מר הרצל צוקרמן ורעייתו ומשפחת קושדן מקנדה. ביוזמתם של הרצל (תורם הכספים) ואחיו שלום צוקרמן; ז״ל הוקם לוח האבן — זכרון לקהילתנו הקטנה ב„מרתף השואה" על הר ציון בירושלים. אותה שנה נתכנסנו גם לראשונה, ביום השנה לטבח, ליד לוח הזכרון ב„מרתף השואה" — בנוכחות האורחים מחוץ־לארץ כנ״ל. כך הוקם והיה הקשר המלכד יוצאי עיירתנו בארץ ובחוץ־לארץ — בארצות הברית ובקנדה.

נרות נשמה אדליק

אייכם עתה צללים וצלילים יקרים ואהובים משנות ילדות ונעורים, מעולם שנגזר וחוסל עד תום? אין בכוחי ואין ביכולתי לאחוז בכם אחיזה של ממש, הן תועים הינכם ומרחפים בלבד. לשווא תגששנה ידי, כי רק בעיני רוחי אראה כולכם עוד — עד אחד. לכן קשה לי כל כך לשרטט ולהציב דיוקנאותיכם „בשר ודם" בממש. כשם שנמסכתם בלשדי ובבשרי, כמו שנמזגתם בדם־לבי אתאר אתכם באור וצל, נקודה וקוויה. יתר על כן; לא אדע במה אתחיל, על מי אדלג ואעבור ובמי ומה ואיך אסיים? — הן כולכם קדושים אתם וטהורים. קטן וגדול, נער וזקן אשה ואיש...

הורי יקירי זק״וטל (זכר קדושים וטהורים לברכה)

האם אספר בכאן על אמי־הורתי שאהבתי ואזכור אהבתה דאגותיה ומסירותה לי, לאחי אברה'מלה והילקה ולאחותי הקטנה אטל'ה (אסתר) עד נשימתי האחרונה? האתאר דאגותיה לזולת, לכל הנברא בצלם? האוסיף ואספר על אמי ואבי שגידלוני וטיפחוני ואף שקדו לעשותני אדם בין הבריות? חוששת אני כי צערי ואבלי ואהבתי — לא־רוחמה ולא־נוחמה תקלקל השורה ואכשל חלילה ביותר משמץ של הגזמה. ואם כי אין אדם נתפס על צערו ברצוני להימנע מזה. ופרט לכך מה הרבותא שבכאן? טבעי ומובן הדבר. אין בזה משום חידוש ופליאה. כך היא דרך העולם; דור לדור יביע אומר. לא אספר גם על חיי אבי ופעולותיו בשנים האחרונות ועל אחריתו הנוראה והטראגית. על כל אלה סיפרו כבר, יוסיפו ויספרו אחרים שגורלם הועיד אותם לעדים אלמים ובעיניהם ראו, כיצד הקדיש כל כוחותיו, תבונתו, בר־לבבו וטוהר־כפיו לתכלית הגדולה והנאצלת — להציל נפשות! גם צעדו האחרון בו נקט כפי שסופר, ההצטרפות מרצון

„לאובוז" בחיל האספקה והאפסנאות של הגרמנים — נבע מרצון לחסוך דמי אדם ונפשות.

סבי ז"ל

הנה צצה ומבצבצת מתוך מרחקי השנים דמות־דיוקנו של סבי, אבי אמי ר' שמואל זילברגלייט ז"ל. אפילו כיום אראנו עוד פוסע לאיטו בשבילי הגן, בו שיחקנו והתרוצצנו באותן שנים טובות ורחוקות, בהן לא ידענו דאגה וטרם כירסם צער כלשהו בלבבותינו. מה הדור היה זיו פניו, מה נעם קולו בדיבור וזמר. איך נישא בנעימות בעברו לפני התיבה בבית המדרש, בשבתות, בימי חג „ובימים הנוראים". הן היה „בעל־תפילה" בניגון מסורתי ועסיסי — לא „חזני" יתר על המידה וללא „פינוק ממוסד". לשיבה טובה זכה והגיע לשנת פ"ג בחייו. גם כיום זכורה לי עוד שעת פרידתי מביתי ובמיוחד מסבי. הוא ביקשני במפגיע כי אשלח לו שקית עפר מאדמתה של ארץ־ישראל. כל ימיו קשור היה לארצנו וערג אליה, אלא שלא זכה לעלות. על כל פנים ביקש להכין לו „ארץ־ישראל" למראשותיו, אם לא יעלה יהיה קשור אליה לפחות. ביום הקראו לישיבה של מעלה — הלכו אחרי מיטתו כל בני העיירה — יהודים ולא יהודים. שלום לעפרו! אך כלום ישנו עוד? האם נשמר קברו בכבוד ולא חולל עוד בידי זדים ו„פריצים" — „חיות" מהלכות על שתיים?

משפחת שטיינגולד עם סבא ר' שמואל זילברגלייט ז"ל

לא אדע איך אתאר נאמנה, כיצד אוכל למסור בנאמנות ריחותיך העדינים עיירתי, המנתקים מחשבותי הנוגות „וקורעים" אפי... רק מי שישב בך ישא עימו תמיד בושם שדות־אחו, ריח גנים ובוסתני פרי, ריחם המשכר של פרחי הלילך ותפרחת השיטה הלבנה, וכל אותם עשבים דשאים ופרחי בר.

עיניהם הנוגות של ילדי ישראל

האם לא אדליק נר־נשמה לעיניהם של ילדי ישראל בעיירתי, אשר עששו מצער ועלה בהם העצב שלא ניתן לבדרו? לא הייתי לאושרי עדה לכך אך מודעת אני לזה. כיצד ניתן למסור צער ותוגה המעיבים עיני ילדים רכים, „תינוקות דבית־רבן" — נערים ונערות שציפו לבית־ספר מיסודה של „תרבות" בעיירתנו — הבניין הושלם ולא הגיע ליעדו המקורי והעיקרי: להיות בית־חינוך לילדי ישראל! נדבך לחינוך ציוני; לאהבת עם ישראל וארץ־ישראל. לא זכה הבניין ולא זכו מקימיו ויוזמיו ולא זכו לכך ילדי עיירתנו. בית הספר לא נפתח מעולם, אם כי נקבע לכך תקציב שנת הלימודים — בהשתתפות מרכז „תרבות" בוורשא — ואם כי נועדו כבר מורים לשנת־לימודים ראשונה. גדולה היתה אכזבת העוסקים בכך: בית טאוגר ושולמן, בית אבי, שמעון קאצוביץ', ישעיהו קאצוביץ ז"ל וכל שנתנו ידם לזה.

נחשון הכהן זוט ה' ינקום דמו

איך לא אדליק נר זכרון וכיצד לא אספר על נחשון בן יהושוע הכהן זוט ה' ינקום דמו? — מופלא ויחיד במינו היה. במרץ ובשקידה בעבודה ולימוד עצמי, הגיע לאשר היה. נושא תורת־ישראל סבא ותרבות־אנוש כללית טבועה בחותם לאומי וציוני, הוא היה בעיירתנו — באותה עיירה בה לא היה בית־ספר יהודי ראוי לשמו — פרט לחדרים. בה דבק בכל שיעמום ושממון; בטלה וחוסר מעש השחיתו כל חלקה טובה. מפאת תנאי הכלכלה הדלים ותחומיהם הצרים של העיירה נשתבשו גם החיים החברתיים והתרבותיים. קשים במיוחד היו לילות החורף המושלגים. לעקירת מצב זה ולשינויו מיסודו; למלאות אותם ערבים תוכן תרבותי ודברים לעסוק בהם, יזם נחשון בעזרתם של כמה וכמה מבני הנוער בעיירה ושלום בוטביניק ה' ינקום דמו, בתוכם. הם יסדו חוג דרמתי ובעבודה עצמית — ללא הדרכה מבחוץ ולפעמים בעזרת מורה שנזדמן באקראי — העלו מחזות שונים. (כמו הפינגרים שהעלו והציגו על הבמה „צובראכענע הערצער — לבבות שנשברו", מחזה מאת יעקב גורדין דומני, כפי שמספר ראובן פינגר עצמו). הימים ההם ובמיוחד הימים האחרונים לפני ההצגה, היו ימי פעלתנות לכל ולכולם, למן נער ועד זקן. באולם הכבאים של העיירה נתקיימו ההצגות. שעות רבות לפני ההצגה זרמו הכל אל עבר הבנין; — מי — וספסלים, כסאות

או לוחות והדומים בידיהם, מי — ואביזרי מסך מאור ותפאורה בידיהם. כך סידרו האולם וציפו לשעת האפס, שעת פתיחת החג, כי זכתה העיירה להצגת תיאטרון. מפעם לפעם הגיעו גם להקות־חוץ מקצועניות אשר הציגו מחזותיהם בעיירות קטנות, משום שקשה היה להם להופיע בערים הגדולות ובכרכים. הדבר היה בשנות השלושים; לאחר הפירוד שחל ב„ווילנער טרופע" (ה„להקה הווילנאית") ויסוד ה„וויקט" („ווארשעווער יידישער קונסט־טעאטער") בידי אידה קמינסקה וזיגמונד טורקאוו, רבו וצצו להקות כפטריות אחרי הגשם. כך באה גם האפשרות לבדר במקצת חייהם האפורים והקודרים של יהודי העיירות ולגוון במעט חייהם התרבותיים. (והן בידור טוב וחיובי שייך גם הוא להנאה תרבותית). לא אוכל שלא להעלות בהזדמנות זו אחד האירועים הקשורים באותו נחשון זוט, שיש ביכולתו לשמש הוכחה למה מסוגל היה האיש. מעשה שהיה כך נתרחש והיה:

הדבר היה בליל חורף קר ומושלג; מחוסר מעשה וכדי ל„בלות" השיעמום, שכבו כל בני ביתנו (ואני בתוכם) לישון עוד בראשית הערב. לפתע העירונו דפיקות איטיות ושקטות בחלוננו. התעוררנו אמא ואנוכי, קמנו ממשכבותינו מבוהלות קמעא. אבי היה מחוץ לביתו אותו ערב, כי נסע לרגל עסקיו. מבעד לשמשות החלון הכרנו את נחשון העומד ומתדפק עליו חרש. על „רגל אחת" ובקיצור הודיענו נחשון, שבאקראי הגיעה אלינו לפתע להקה ועוד מעט בשעות אלה עומדים להציג מחזה טוב. (לא זכור לי עוד איזה ושל מי). הוא עמד על כך שנלך ונחזה בו. חיוותי דעתי מיד כי יש ללכת ואף אמי ניאותה לכך. יתר על כן; גם אחי הצעיר אברהמ'לה שהתעורר גם הוא, הביע רצונו ללכת. נחשון לא נשאר עימנו; שוב חזר מבית לבית להקיץ נרדמים, (כמו שמש בית המדרש העיר ישנים ל„סליחות"), „לחטוף" נתח של תרבות. כזה היה נחשון, הלכנו כמובן

יוצאי קריביץ' באזכרה ברמת־גן תש"ל

להצגה; התלבשנו ועטינו עלינו בגדי־חורף ובאנו לאולם. מצאנו אולם מלא כמעט ולהפתעתנו כי רבה, גם מוסק; תנור הברזל בער כהלכה ובלהבה עליזה החם האולם. כך עברו עלינו שעות אחדות של קורת־רוח בזכותו של נחשון נושא כל דבר שיש בו משהו תרבותי עבור עיירתנו. ואיך לא אזכור את נחשון בערבים של מוצאי יום־כיפור, עת לאחר ערבית היה יוצא עם כל הצעירים מבית המדרש. בגרביים יוצא היה ב„ריקוד׳ל" מסביב למקדשי הלבנה. לאחר מכן היה מגיע בריקוד עם כל הפמליה — אל ביתנו ל„קידוש" הפסקת הצום ולהחל בבניין הסוכה. מה רבה היתה החדווה ומעייני השמחה דבקו בכל ובכולם. לבי לנחשון, „הטרובדור" העליז של עיירתנו אשר ניספה הרחק מביתו אי־שם בגלובוקי ולא הובא לקבר ישראל...

„הנוער הציוני" בקריביץ׳

אדליק נר־נשמה גם „להסתדרות הנוער הציוני" בעיירתנו, אף אם לא אפרט פירוט יתר לבטי ייסודה וחבלי גידולה. הן הייתי מבין מייסדיה. אולם לא דבר זה חשוב בכאן. חשובה העובדה שנוסדה ונתקיימה עד הקץ. צורך קיומה למען צעירי עיירתנו, ריחף בחלל זמן רב לפני ייסודה. גם בלעדי חלקי בין המייסדים, היתה קמה ובאה לעולם. יתכן והיה לי חלק בהחשת הדבר. היותי מחוץ לעיירה לרגל לימודי — בסוונציאן קודם לכן ולאחר מכן בווילנא — דבר קשרי הרחבים עם בני נוער חברי תנועות שונות כגון: „השומר הצעיר", „ביתר" ו„השומר הלאומי" הוא עורר בי הרעיון להקים משהו מעין אלה בעיירתנו.

אליבא דאמת רבות התלבטנו בכך; לא ידענו איזו מסגרת תנועתית תהלום אותנו בני עיירונת פעוטה. לאחר פגישות רבות ושיחות עם צעירים מתנועות שונות, נתגבשה בנו הדעה, כי לפי תנאינו, מסגרת חיינו, חיי הבית והרחוב והנטיה הכללית לסתם ציונות, תהלום אותנו מסגרת „השומר הלאומי". לשם כך הוזמן על ידנו בחור מלידא; פרסקי שמו, והוא ישב עימנו שבוע ימים והורה אותנו בהלכות הסתדרותו. כך קם בתוכנו אותו גוף שכונה „השומר הלאומי" ולאחר מכן הפך „להסתדרות הנוער הציוני". המייסדים היו ח. טאוגר ואחותו בדנה, שלמה בלכר, שמחה צוקרמן ומשה מלצר ואני, ישראל כרמי ואחרים.

רובו הגדול של נוער העיירה התארגן בקן ואימץ לו מגמותיו החינוכיות ויעדיו המעשיים, כמשאת־נפש ודרך־חיים. רבים שאפו לצאת להכשרה ולהתכונן לעליה ארצה בממש ולא בגדר חלום בלבד. לרובנו הגדול אם לא לכולנו, ברור היה שאין עתיד ואין תכלית להישאר בעיירונת שכה אהבנו. על כן ראינו יעוד ואחיזה של ממש בעלייה. להוותנו ולאסוננו לא זכינו לכך; מעטים בין מעטים יכלו להיחלץ מכבלי המציאות המרתקים ולעלות. על כל השאר עלה הכורת האכזר. הצמית כליל חלומות ומעש והשאירנו מעטים בשכול וביתמות.

חברתי בדנ׳קה

עד סוף ימי אשא צערי ואקחנו עימי אל חידלוני עלי אדמה, על שכה התאכזר לך הגורל; על שלא זכית את, לא זכיתי אני ולא זכינו כולנו להיות עימך יחד, כאן על אדמת ישראל. לא נשאר לי אלא להדליק נר־נשמה.

יוסף שטיינגולד ז״ל

מה צדקת מאוד חברתי ואחותי ברוח; ישרת־עין ותמימת דרך היית. ראית וידעת אשר בישר לך לב רגיש ודואג. שעות רבות ישבנו בצוותא, ניתחנו והעלינו בשיחותינו ובוויכוחינו כל נושא ובעיותיו, כל בעייה אשר ניצבה בדרכנו. כמה היטבת לחדור לנבכי הבעיות של החיים הפוליטיים בפולין. כיצד אוכל לשכוח דבריך שאמרת וחזרת לא פעם: „זכרי זלטקה אשר אומר לך: הנאצים הם שיהיו בעוכרינו. מארתה של אירופה הם ועולם כולו. הם ישמידו היהודים בכל ארצות אירופה ובמיוחד את יהודי פולין בפולין. זמנים קשים באים עלינו ועלינו לעשות כל המוטל עלינו. בל נדחה דבר! אשר יש בידינו לעשות היום אל נדחה למחר!״ כך דיברת אלי ומעיניך היפות ניבט העצב התהומי ותוגת אין־סוף. הגיגיך היו תמיד עם מפעלנו בארץ־ישראל. בכל מזגך ולהט נעוריך, רצית לעבור הליכי הכשרה, להתכונן ולזכות לסרטיפקט בדרך כשרה והוגנת. לדאבונך ולדאבון כולנו נמנע הדבר ממך. מאוחר יותר יצאת לקיבוץ ההכשרה בווילייקה ושהית שם כמה וכמה חדשים. גם שם היית כה חביבה וטובה ואהובה על כל חברי ה„הכשרה״. כמה קשה היתה לך הפרידה ממני בעלותי. הן קול־ליבך אמר כי לא תראיני עוד...

ביום פקודה לא היססת; לא נשארת בעיירה. מילטת עצמך מזוועות י״א באייר — יום הטבח וחורבן הדמים. הצטרפת לפארטיזנים. ובמצור הגדול — עת סגרו הגרמנים מכל עבר — נפלת מרעב ואפיסת כוחות כשהשיג אותך כדור האויב. כבוד ותהילה לזכרך!

יודלק בזה נר־נשמות ויעלה זיכרם של שמחה צוקרמן ואחותו גולדה; פסח צוקרמן, יהושוע קאצוביץ׳, שיינקה ציפילביץ׳ מבוני ומטפחי תנועת הנוער בעיירה. דמם זועק עוד אלינו ממרחקי תחומים וזמן, כשם שזועקים דמי כל צעירינו הקדושים שלא הזכרתי שמותיהם. ינשאו גרות הנשמה וידליקו לבבות נוער בישראל ובתפוצות ויקומו דורות אשר לא ידעו שואה.

אחי היקר יוסף שטיינגולד ז״ל

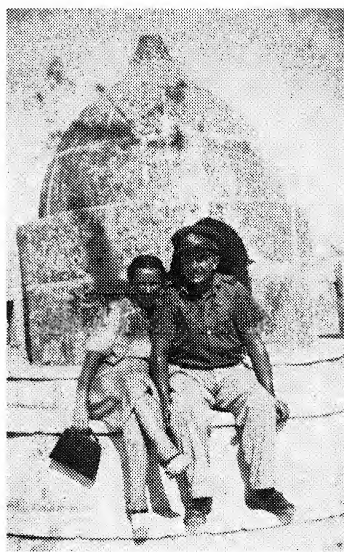
אבוי לי! כי מוטל עלי להספידך ולהדליק נר נשמה גם לך — מעל דפי „נר־תמיד״ שלנו. כמה גאה היית ושמחת בביקורך האחרון אצלנו על התגלמותו של רעיון זה, על התגלותה של יוזמה זו וגודל הרצון להקרימה עור ובשר, גידים ועצמות — זכורה לנו הבטחתך לעזור במימון ההוצאה לאור. והנה לא נשאר לי אלא להוסיף גם תמונתך אל דפי הספר בצירוף שורות אלה.

מה אספר עליך יוסף בן צירל וחלבנה שטיינגולד? במה אוכל להתחיל? האספר בכאן על מסירותך הרבה למשפחה, לאבא־אמא ולשאר בני הבית, על כי היית בן טוב ודואג? כלום רבותא בכאן? והרי זה מובן ביותר אם כי לא תמיד ובייחוד, בימים טרופים שעברו עלינו מאז ומתמיד וטרם פסקו ועודם נמשכים... הרינו כמעט בני גיל אחד, צעיר היית ממני בסך־הכל בשנה ורבע (בערך) ומהו מרחק זה בחיי אנשים שהם מעבר לגיל הילדות? הן היינו גם חברים ולא רק אחות ואח. באותם חוגים היינו בחברת אותם חברים וחברות.

צעיר לימים ביותר כבן חמש־עשרה וחצי עזבת את הבית בשנת 1929 או 1930 ונדדת למרחקים לדרום־אפריקה. צר היה לך בתחומי עיירתנו אף כי מאוד אהבת את ביתך. זכורים לי מכתביך הלוהטים אל בית אבא־אמא, בהם לא שכחת אף פעם לשאול עלי ועל כל הקרובים. היית אופטימיסט ללא תקנה והאמנת באור, באדם ובעתיד — על אף שרבו אז מאוד הצללים בחייך, כאשר היית בודד ועמל בפרך שרוי במרחקים. לא לגנותך אספר זאת: כמה השתוקקת כי אבוא אנוכי לדרום אפריקה ונהיה שם יחד — במקום שאעלה לארץ־ישראל ביקשת מהורינו כי ישכנעוני, כתבת גם אלי אך הרגשת אותי והבינות ללבי, כאשר הסברתי, כי העליה לארץ היא צורך נפשי עבורי.

— — שנים עברו — שנות מלחמת העולם השניה; נסתתמו הדרכים והשבילים. שנות דאגה קודרת ואבל... החילות לכתוב אלי, לדאוג לי, להביע במכתביך הפחדים והחרדות שלך, הדאגות לבני הבית אשר נשארו שם, באין ידיעה מהם...

ויום אחד בשנת 1942 הופעת בחדרון של הצריף בשכונת מונטפיורי — בו גרנו אז — במדי קצין, סרן בחטיבה הדרום־אפריקאית בצבא הבריטי אשר שהתה באותה תקופה במצרים. קשה היה לך לעכל את מגורינו „החלוציים" בצריף.

יוסף שטיינגולד ואחותו זהבה

— — פיתחת לפני תכנית להגיע למזרח־אירופה, לחפש ולגלות את ההורים. לא ידעת כשם שלא ידעתי גם אני כי באותה שעה לא שרד מהם ומכל משפחתנו הגדולה גם אחד. התכנית לא יצאה לפועל ושמחתי על כך שלא יצאת בדרך החתחתים והסכנות. שבת למצרים. הוספת להמטיר מכתביך אלי להוטי דאגה. מגורינו בצריף השביתו מנוחתך. שוב החילות ללחוץ כי נעבור לדרום אפריקה וייטב לנו שם, החיים יהיו קלים יותר... הסברתי כי טוב לי בארצנו ושמחה אני בחלקי, שוב הבינות לנפשי.

— — עברו שנים. נתגבשו חייך המשפחתיים ואף חיינו — חיי משפחתנו נתייצבו. הוספת לבקר בארצנו ומביקור לביקור (כל שנתיים) התלהבת יותר ויותר. בלב ונפש נתמכרת למדינת־ישראל ועז היה רצונך לעלות ולחיות עימנו כאן — על אף הקשיים של „עקירה" משם וההתערות ושתילה מחדש בכאן. החילות להמטיר בקשותיך כי נבקר אותך שם בדרום־אפריקה. ומימנת נסיעתנו, דאגת שם לכל — למען ניהנה מרווחה „וקונפורטביליות" ברמה המקובלת בדרום אפריקה. לא חסכת משך חודשים מאמצים ואמצעים לכך, על אף מחאותינו

והתנגדותנו. גם את עתידה בתי ונכדותי הזמנת אליך למספר חדשי חופש הלימודים.

זמנך היה קודש תמיד לחיי הציבור ועניניו. היית מפעילי המגבית. התמסרת לכל פעולה למען ישראל. ציוני היית בלב ונפש. ציוני ללא „מרכאות". היית „הרוח החיה" בהסתדרות הציונית ביוהנסבורג. מה כואב הלב ורותח עד כדי שבירה, כי על סף הגשמת רצונך, לאחר „עקירתך" משם בחומר וברוח לאחר מכירת הבית — שם — על סף עלייתך ממש, בא השבר! ליבך היקר, האוהב ודואג לא עמד בך עוד. לפתע פסק להלום. והנה — נעקרת מחיינו גם אתה...

יהא זכרך ברוך!

דבר אחרון — לסיום

הנה הגעתי לסוף הדרך ברשימתי העצובה. רואה אני עתה משאלתי להצבת זכר לעיירתנו, מאז הימים האפלים קרובה לכלל הגשמה. משנות הששים ואילך התבררו אפקיה ונתלבנו. היה זה יוסף שמיר שלא פסק מלעורר בכל כנס ובכל מפגש להציב יד וזכר לעיירתנו היהודית עלי ספר — מצבת־עד חיה ליקירינו שנכרתו מארץ החיים. היו אלה דוד וגולדה קזשדן שלא פסקו לעשות נפשות למטרה זו. ובל נמעיט את חלקו של חברנו ח. טאוגר בשקידתו יחד עם עורכנו וידידנו על ביקורת החומר כולו לפני הבאתו לדפוס.

אכן, הדבר הולך ונשלם; יקום ספר לעיירתנו. ברם מסופקת אני אם ההגדרה „ספר" הולמת את תוכן הדברים שנכתבו בו. לא דפים ואף לא גווילים של ספרי־תורה לפנינו. עולם כולו כאן. מסורת ודת, חיים והווי, ארחות־חיים ומנהגים — תרבות־חיים שלמה ומקיפה של קדושינו, של כל יקירינו. דורות של אבות יעברו כאן לפנינו. תרבות של חיי דורות שאבדה ועברה מן העולם. צדק איפוא ידידנו עורך הספר בהציעו לנו השם „נר־תמיד" לקריביץ'.

מיכלע ווייסנהאַלץ / טאָראָנטאָ (קאַנאַדע)

אַליין און עלנט איבער וועגן

מיין יחוס־אבות

מיינע קינדהייט־ און יוגנט־יאָרן זיינען ניט געווען גאָלדענע — ווי זייער פיל מענטשן טראָגן זיי מיט זיך אין זכרון, ביז צום קבר... צי צוליב אמתער נאַטירלעכער נאָסטאַלגיע, צי צוליב אמתער רעאַלע ווירקלעכקייט — ווייל די לאַגע אינדערהיים ביי טאַטן־מאַמען איז געווען גוט און געהויבן.

די לאַגע אין מיין שטוב דאַקעגן איז געווען אַ גאָר דערדריקטע. גאָר פרי איז מיין מאַמע העניע־רייזע געבליבן אַן אלמנה מיט זיבן קינדער, אין יאָר 1919. מיינע צוויי עלטערע שוועסטער האָבן נאָך פריער חתונה געהאַט און גע־בליבן אין רוסלאַנד — איינע פון זיי האָט געהייראַט עטלעכע וואָכן פאַרן טאַטנס טויט. אין קריוויטש מיט דער מאַמען זיינען געבליבן — מיינע פיר ברידער: לייבע, יצחק, משה־שמעון, רפאל ווי אויך איך און מיין שוועסטער גוטע.

מיין ברודער לייבע איז מיט אונדז געבליבן ביז 1922; דאַן האָט ער „גע־שוואַרצט" די גרענעץ און אַריבער קיין רוסלאַנד. ער האָט זיך שוין ווי עס איז דערשלאָגן אין כאַרקאָוו צו די שוועסטער. שפעטער חתונה געהאַט דאָרט און פאַרבליבן אין רוסלאַנד. חוץ דעם ברודער יצחק, וואָס איז שוין דאַן געווען אַלט 17 יאָר, זיינען מיר אַלע נאָך ניט דערוואַקסן געווען און יונג. דאָס לעבן איז געווען שווער און קיין ליכטיקע זכרונות פון צוואַנציקער־יאָרן, פון מיינע קינ־דער־יאָרן האָב איך ניט... שווערע צייטן האָבן מיר דורכגעמאַכט. דאָך איז דאָס לעבן געגאַנגען און מיין גוטע לייכטנדע מוטער האָט אַלעס געטאָן איבער אירע מעגלעכקייטן, כדי מאַכן אונדז פאַר מענטשן. זי האָט מיינע ברידער צו מלמדים געשיקט לערנען; די עלטערע האָבן נאָך ביי ר' לייבע דעם מלמד געלערנט. רפאל (פאַליע ווי מיר האָבן אים אין שטוב גערופן) האָט שוין ביי זעליג דעם מלמד געלערנט.

איך אַליין האָב געלערנט אין דער אַלגעמיינער פויליִשער פאָלקסשול, אין „פאָווישעכנע" — פון 1924 ביז 1927, ווען איך האָב פאַרענדיקט די עלעמענטאַר־שול. יידיש האָב איך געלערנט נעמענדיק פריוואַט־לעקציעס און אין שטוב. אין פאַרלויף פון אַ קורצער צייט בלויז, האָב איך עברית געלערנט ביי די לערער פינגער און בערעזאָווסקי. ליידער האָב איך געמוזט מיט דעם אויפהערן טראָץ דער ערגערניש פון דער מאַמען און כאָטש געוואָלט האָב איך זייער לערנען און

קענען, אונדזער אייביקער אוראַלט־נייער עברית־שפּראַך. מיר האָבן ניט געהאַט די מאַטעריעלע מעגלעכקייטן שכר־לימוד צו צאָלן. עס איז ניט געבליבן קיין ברירה.

אַזוי האָט אויסגעזען דאָס לעבן אין מיין מוטער־הויז, וואָס איז געווען אַ געטריַע אָפּשפּיגלונג פונעם אַלגעמיינעם שטעטלשן לעבן. עס איז געווען אַ לעבן אָן אויסזיכטן און אָן האָפענונגען אויף אַ נאָענטן מאָרגן ווי אויך אויף אַ מער ווייטערער צוקונפט. אָט אַזוי און אין די ליכט־שטראַלן, זע איך אויך היינט דאָס געוועזענע לעבן אין שטעטל. אַ מאַטעריעלע און גייסטיקע וויסטע האָט זיך אײַ־בער אַלע פאַרשפּרייט... שווער, גאָר שווער, זיינען געווען די לעבנס־באַדינגונגען אין ערשטער העלפט פון צוואַנציקער־יאָרן. אַ סך פאַמיליעס יידישע זיינען גע־בליבן אָן קיין שום מיטלען צום לעבן. ווי דורך אַ נעפּל געדענק איך (גאָר יונג בין איך דאַן געווען) דער דורכגעפירטער פאָלקס־ציילונג אין 1921 מיט דער איניציאַטיוו פון „דזשאָינט" — כאָטש ווייסן ווייס איך ניט צי האָט די אַמערי־קאַנער יידישע דעלעגאַציע באַזוכט אין שטעטל. כ׳געדענק אָבער גוט, אַז נאָך דער דורכגעפירטער פאָלקס־ציילונג פון יידישער באַפעלקערונג ביי אונדז איז אָרגאַניזירט געוואָרן אַ קאָמיטעט, וואָס האָט פונאַנדערגעטיילט פּראָדוקטן אין שטעטל — אונטערן אויפזיכט פונעם ווילנער „יעקאָפּא", וואָס איז באַפולמעכטיקט געווען פון דעם אַמעריקאַנער „דזשאָינט". מען האָט אין שטעטל גערעדט, אַז אויף אַנדערע פּלעצער — אין גרעסערע שטעט און שטעטלעך זיינען אָרגאַני־זירט געוואָרן דורכן זעלבן „דזשאָינט" ספּעציעלע קיכן, וווּ געטיילט האָט מען מילך און זעמל, ווי אויך אַ הייס געקעכטס צו מיטאָג. ביי אונדז איז עס ניט געווען.

שפּעטערע יאָרן — אין צווייטן האַלב־צענדליק פון צוואַנציקער־יאָרן, ווי אויך דרייסיקער — איז די אַלגעמיינע לאַגע ניט בעסער געוואָרן. געבליבן איז ווי געווען די עקאָנאָמישע סטרוקטור פון שטעטל־לעבן, ווי אויך דער זעלבער ווירטשאַפטלעכער אויסזען און קאָלאָריט. איבער אַלע אויסגעצייכנט האָט זיך די גרויסע טעקסטיל־ און גאַלאַנטעריע־קראָם פון ר׳ שבתי שוחט. אָנגעפירט מיטן געשעפט האָט זיין פרוי, וואָס האָט זייער פלייסיק און קלוג געאַרבעט, און פאַרוואַנדלט די קראָם אין דער גרעסטער און שענסטער האַנדלס־אונטערנעמונג אין שטעטל. דאָך איז דער געראַנגל אירער פאַר מאַטעריעלער עקזיסטענץ ניט לייכט געווען און תמיד אָפּהענגיק פונעם וועכנטלעכן יריד אויפן שטעטלשן מאַרק. די איבעריקע געשעפטן זיינען נאָך ערגער געשטאַנען. די פיר יאַטקעס האָבן אויך ניט בעסער געמאַכט. אַלע אָן אויסנאַם — אויך בעלי־מלאכות און ערד־אַרבעטער, האָבן שווער געהאָרעוועט אויפן טאָג־טעגלעכן קיום.

דאָס איז מיין „יחוס־אָבות", ווי אויך דער יחוס פון גאַנצן שטעטל; אָט אַזוי איז געווען די שטעטל־עקאָנאָמיק און אַזוי געטריבן האָט מען אַ לעבן — פון מיינע ערשטע גאָר פריערע זכרונות — ביז צום פינצטערן גרוילהאפטן סוף...

אויפן וואַנדער־וועג

א „נס" פון קעלער־באהעלטעניש

עס פעלן מיר נשמה־כוחות און פיזישע געדולד — אַלעס ווייטער צו דער־ציילן און אָנצייכענען יעדן פרט פונעם לעבן אין שטעטל. ניט איך בין געבויט צו דעם און ניט איך קען עס אויפהויבן. אַנדערע וועלן עס זיכער בעסער פון מיר דערציילן — מיט מער וויסן און מערער גענויקייט. דערציילן וועל איך בלויז וועגן „נס" מיינעם אָדער גורלדיקן צופאַל — ווי אַזוי אויסגעוויכט האָב איך אין יענעם פינצטער־שווארצן י"א אייר תש"ב — פון אַ זיכערן טויט.

געווען איז אונדזער שטוב אין נאָענטער שכנות מיט שמואל זילבערגלייטס הויז און פנחס בליאַכער. 17 נפשות זיינען מיר געווען דאָרט. מיר אַליין זיינען געוועזן 11 נפשות: די מוטער, מיינע ברידער און איך, די שוועסטער ווי אויך מיין געהייראַטער ברודער — מיט זיין פרוי און פיר קינדער. אַ חוץ דעם גע־וווינט האָבן יענע טעג מיט אונדז צוזאמען נאָך 6 נפשות פון דער צוקערמאַן־משפחה; הערצל, שמחה, זייער מוטער און זייערע שוועסטער. זייער הויז איז קאָנפיסקירט געוואָרן דורך די נאַציס. דעם אומגליקלעכן טאָג גאָר פרי האָבן מיר שוין גוט באַמערקט עפּעס אומגעוויינלעכס. געזען האָבן מיר ווי אַרויסגע־פירט האָט מען לייבקע זילבערגלייט, כלאוונע שטיינגאָלד, דוד קאָפּעלאָוויטש און לייזער באַטוויניק, משה מעלצער, לייבקע ראדאָקשקאָוויטש און אַנדערע אין „אָבאָז". פאַרשטאַנען האָבן מיר, אַז עפּעס גייט... מיין שוועסטער האָט אָנגעהויבן זאָגן אַלעמען, אַז מען מוז זיך באַהאַלטן. הערצל איז אַוועק צו דער אַרבעט אין סלאָבאָדע; מיין געהייראַטער ברודער איז נאָך אין נאַכט־שעהן אַוועק צו דער אַרבעט אין קניאהינין. אַלע אַנדערע זיינען אינדערהיים געבליבן. ביי אונדז אין שטוב איז עס אוממעגלעך געווען בכלל איינצוואָרדענען אַ באַהעלטעניש; אַלע פענצטער און טירן זיינען געווענדעט געווען צו דער גאַס און אַ יעדער בייז אויג האָט אַלעס געקאָנט זען. מיין שוועסטער האָט זיך ביי מיר געבעטן, איך זאָל צו דער שכנה אַריינגיין צו דער בתיה בלאכער. איך האָב ניט געוואָלט אַוועק און איבערלאָזן דער מאַמען; איך בין אויך ניט גרייט געווען פון שטוב אַרויס־צוגיין, ווייל כ'האָב מיר פשוט געשראָקן... אַרויס אויפן גאַס איז דעם ברודערס קינד און זיך צוריק אומגעקערט — זאָגנדיק צו מיר: „ס'איז קיין לעבעדיק

נפש ניטאָ אויפן גאַס; האָסט ניט וואָס מורא צו האָבן. דו קענסט אַריין... דו דאַרפסט זיך באַהאַלטן".

איך בין געריררט געווען פון דער אַלגעמיינער דאגה איבער מיר, ווי אויך דער זאָרג פון מיין מאַמען — דווקא איך זאָל מיר באַהאַלטן; — ניט געוווּסט האָב איך און ניט פאַרשטאַנען פאַרוואָס. אַרויס בין איך אויפן גאַס און דורך דער הינטערטיר אַריין צו די בליאַכערס. זיי האָבן אויך געזען אַלעס, וואָס טוט זיך אין גאַס. אַ פּאָר מינוט נאָכדעם, האָט בתיה געהייסן מיר און איר זון שלמה, מיר זאָלן וואָס שנעלער אַראָפּגיין אין קעלער. זי וועט צומאַכן און אויף דער קעלער־טיר אַוועקשטעלן דער שאַפע, כדי צו פאַרבאָרגן אונדזער באַהעלטעניש, מען זאָל אונדז ניט אַנטדעקן. „פאַר מיר דאַרף מען ניט זאָרגן... אומברענגען זוכן זיי בלויז יונגע מענטשן... איך בין שוין אויסער דער געפאַר..."

— מיר האָבן דאָס מאָל געפאָלגט אָן קיין שום ווייטערס; ניט געפּרוּווט האָבן מיר אַפילו זיך קעגנצושטעלן, ווייל געוווּסט האָבן מיר, אַז עס וועט ניט העלפן. מיר זיינען שנעל אַראָפּ אין קעלער. זי האָט באַוויזן נאָר אַוועקשטעלן דער שאַפע אויף דער קעלער־טיר; האָט כמעט ניט אָפּגעטראָטן נאָך פונעם אָרט און שוין האָבן מיר געהערט אונטן, ווי די טיר פון שטוב איז אויפגעפּראַלט געוואָרן — די אויערן אונדזערע פאַרכאַפּט האָבן זידל־ווערטער און געשרייען: „וואָ האָסטו דען, דו יידישע זאוי־העקסע דיין גאָלד בעהאַלטן?" זיי האָבן געשריען אַ פּאָר מינוט און ארויסגעפירט איר פון שטוב. מיר האָבן איר שוין מער ניט געזען — איר קול איז שוין קיינמאָל צו אונדז ניט דערגאַנגען... געבליבן זיינען מיר דאָרט אין קעלער זיצן און געהאַלטן אין איין ציטערן — טאָמער וועט ווער אַנטדעקן אַ יעדער מינוט אונדזער באהעלטעניש און אויך אונדז אַוועקנעמען. מיר האָבן שטאַרק מורא געהאַט; הילכנדע רופן צו הילף, די געוואַלד־געשרייען האָבן זיך אָפּגערופן אין יעדן אבר, זיי האָבן געלאָזט פאַרפּרירן יעדן גליד אונדזערן. אַ קינדער־געוויין האָט זיך געטראָגן פון נאָענט און ווייט... שיסערייגעקנאַלן האָבן זיך אַלץ מער געלאָזט הערן; פריער פון גאָר נאָענט, שפּעטער פון ווייטן... און אַזוי שעהן לאַנג, פיל שעהן דויערהאפט... אין קעלער איז פינצטער געווען; פאַרלוירן געגאַנגען איז אונדזער באַגריף וועגן צייט פון מעת לעת; ניט געוווּסט האָבן מיר גענוי, ווען אַוועק זיינען טאָג־שעהן און ווען געקומען איז די נאַכט... לויט דער טויט־שטילקייט, וואָס איז געפאַלן און באַהערשט דעם גאַנצן אַרום — האָבן מיר געוווּסט און פאַרשטאַנען, אַז עס איז שוין שפּעט, גאָר שפּעט אין דער נאַכט...

שעהן לאַנגע פול מיט „מלאך המוות־אויגן" זיינען אַדורך; טאָג און נאַכט און ווידער טאָג... מיר האָבן דער ליכט פון טאָג ניט געזען. דער רעש און טומל בלויז אין שטוב אויבן, איבער אונדזערע קעפּ, האָבן אונדז צו וויסן געטון, אַז

ווידער איז שוין טאָג. אונדזערע שטעטלשע קריסטן האָבן אָנגעהויבן אין שטוב אַריינגיין און די פּאַנאַסיעוויטשעס איבערהויפּט. געוווּסט האָבן זיי, אַז אין שטוב איז נאָך דאָ זיכער תבואה און ווערטפולע זאַכן. איז מען אַריין רויבן און פּליג־דערן, אַלעס אַוועקנעמען. אַזוי זיינען זיי אין „טשאַטעס״ געקומען, אַוועק און זיך אומגעקערט ווידער. אַנדערע זיינען ווידער געקומען, אַוועק — און אַזוי ניט אויפהערנדיק. מיר זיינען אַלץ ווייטער פאַרשפּאַרטערהייט געזעסן שווייגנדיק, ניט גערירט זיך... צו וואָס עסן, טרינקען, שלאָפן? — אַלעס האָט אויפגעהערט צו זיין ממשותדיק... מיר האָבן עס ניט באַדאַרפט...

— פרייטיק פאַרטאָג האָבן מיר ענדלעך באַשלאָסן אַרויס אויף דער ליכטי־קער (פאַר אונדז פינצטערער) וועלט. מיט אונדזערע לעצטע אָפּגעשוואַכטע כוחות האָבן מיר זיך אַ לאָז געטון אויף דער קעלער־טיר. צעטרייסלט האָט זיך די שאַפע און אָפּגערוקט. מיר האָבן די טיר געעפנט און אויבן אַרויף אין שטוב. מיר האָבן אויסגעצויגן אַזוי אונדזערע פאַרשלאָפענע, פאַרהאַרטעוועטע גלידער פונעם לאַנגן זיצן; גלייך נאָכדעם האָבן מיר דורכן פענצטער אַרויסגעשפרונגען אין גרויסן גאָרטן אַריין, וואָס האָט זיך געצויגן בערך ביי א 500 מעטער, ביז צום סערוועטש. באַשלאָסן האָבן מיר טאַקע ווייטער לויפן ביז צום טייך.

אַ געהילף־פּאָליציאַנט האָט דערשפּירט אַ געוויסן שאָרך און אויף אונדז געשאָסן. שלמה האָט פאַרשנעלערט זיין לויפן און איז פאַרשוווּנדן געוואָרן גאָר גיך. איך האָב מיר שוין ניט געוואַגט צום לויפן, עס האָט מיר אויסגעפעלט מוט צו דעם, ווי אויך כוחות. איך בין שטיין געבליבן אויפן אָרט. דער פּאָליציסט איז צוגעקומען צו מיר; געפרעגט און געפאָרשט, אַ ווו בין איך געוועזן און וואָס טו איך דאָ? כ׳האָב געענטפערט, אַז אין קעלער בין איך געווען באַהאַלטן. אַז ער האָט מיר געזאָגט, כ׳מעג גיין ווייטער — האָב איך אים געפרעגט: וווהין? — געזען האָט ער מיין ראַטלאָזיקייט און אָפּגעפירט מיר צו ברוך מאַכנאָוויטשן. ברוך מאַכנאָוויטש האָט מיר אַריינגענומען צו אים אין שטוב אַריין. ער האָט דעם פּאָליציאַנט אויך „מכבד״ געווען מיט אַ שיינער מטבע, ער זאָל וואָס שנע־לער אַוועק. חסיה — ברוכס פרוי, אַ קרובה מיינע, האָט מיר שוין דערציילט אַלעס און געניי וואָס האָט פּאַסירט. זי האָט דערביי צוגעגעבן, אַז רפאל און משה־שמעון מיינע ברידער האָבן זיך געראַטעוועט ברוך השם און לעבן געבליבן. ברוך און חסיה האָבן מיר אויך געראַטן איך זאָל דערווייל ביז וואָס ווען, מיט זיי בלייבן און ניט גיין אויף קיין שום פּלאַץ, ווייל די סכנות זיינען נאָך ניט פאַר־ביי... כאָטש איך האָב מסכים געווען מיט זייער אויספיר און בלייבן געוואָלט מיט זיי, האָט מיר אַ ווילן געלאָקט גיין צו מיר אין שטוב; זיין דאָרט נאָך איינ־מאָל... געדוכט האָט מיר, אַז איך וועל נאָך עמעצן טרעפן דאָרט א לעבעדיקן... אַ נאַרישער חלום.

איך בין אַוועק בייטאָג און אין שטוב אַריין — דאָרט איז ניט געווען קיינער. פּלוצים זיינען אַריין דייטשן מיט זייערע מיטהעלפער, שטעטלשע רוצחים און אַלעס אָנגעהויבן אַוועקנעמען און באַרויבן. איך האָב שוין ווידער אַרויסגע־שפּרונגען דורכן פענצטער און שנעל אַריינגעלאָפן אין דער שטוב פון מאַריאַשע באַטוויניק און געבליבן דאָרט אַ פּאָר שעה. אין אַ שעה פון נאָכמיטאָג האָבן זיך אומגעקערט פּאַליע און משה־שמעון פון דער אַרבעט און מיר דערציילט דעם אומעט־פולן טרויערדיקן סך־הכל פון אונדזער משפּחה. איך האָב מיינע ברידער צוגערעדט און געהאַלטן אין איין טענהן, אַז מיר מוזן וואָס פריער דערווייטערן זיך פון שטעטל; מיר מוזן אַוועק. האָבן מיר איינמאָל אונדזער לעבן אָפּגעראַ־טעוועט, טאָרן מיר עס ניט שטעלן מער אין קאָן פון טויט־געפאַר. באַשלאָסן האָבן מיר אַוועקצוגיין צוזאַמען צו באַקאַנטע פויערן אין דאָרף זאַהאַלע; מיר זיינען טאַקע אויך גלייך אַוועק, אָבער ניט דערגאַנגען צו דעם געפּלאַנטן אָרט. נאָענט פון פּרודניק האָבן מיר אָנגעטראָפן צווי קריוויטשער יידן (שווער איז מיר היינט צו געדענקען זייערע נעמען, ווער און וואָס), זיי האָבן אונדז געזאָגט, אַז עס איז אַ שאָד אונדזער גאַנג. ניטאָ מער וווהין צו גיין און וואָס צו טאָן. אַלע טירן אומעטום, שטייען און בלייבן געשלאָסן פאַר אונדז — קיין שטיקל ברויט וויל מען אַפילו ניט געבן...

— אָט אַזוי — ניט האָבנדיק קיין ברירה, זיינען מיר צוריקגעקומען פונעם מיטן וועג — אין שטעטל און פאַרבליבן דערווייל אין דער שטוב פון משה הערץ.

אומגליק יאָגט מיר

די רעשט ביסל לעבן געבליבענע יידן אין שטעטל, האָבן ווידער גענומען מיטן בעסטן ווילן (איז דען געווען אַן אויסוועג און אַ ברירה?) איינפּאַסן און צופּאַסן זיך אין ראַמען פון ניי־געגעבענע „מעגלעכקייטן" און באַדינגונגען. מען איז ווידער געגאַנגען אַרבעטן לויטן באַפעל און צוואַנג, צוריקקערן אַהיים און „אונטערהאַנדלען" מיטן צער און עלנט — איינזאַם און אַליין אָדער מיט נאָך אַ צווייטן משפּחה־נאָענטן צי סתם אַ ייד אַ פריינט, אַ באַקאַנטער — צווישן פיר שטומע ווענט. קיינער איז ניט זיכער געווען, אַז אַזוי וועט עס שוין בלייבן. פאַר־קערט; אַלע צוזאַמען און יעדער איינער באַזונדער, האָבן שוין קלאָר און דייט־לעך געשפּירט די קומענדע צרות, גרוילן און יאָגנדן אומגליק... אנטווייכן און אויסצומיידן איז ניט געווען ווי און ווו.

מיינע ברידער און אויך איך האָבן נאָך אַלץ געזוכט אַ וועג צו דערווייטערן זיך פון שטעטל. מיר האָבן פאַרזוכט צונויפרעדן זיך מיט קריסטן, באַקאַנטע אונ־דזערע, אפשר וועט זיך אונדז איינגעבן געפינען ערגעץ־ווו ביי זיי אַ מקום־

מקלט. דערווייל אָבער האָבן מיר גאָרניט דערגרייכט; ניט מעגלעך איז עס גע־ווען אויסצודרייען זיך פון קלעם, וואָס האָט אונדז אַרומגענומען און פאַרשלאָסן. די פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג איז נאָכניט טעטיק געווען אין אונדזער סביבה; טע־טיקייטן אירע האָבן זיך פאַרשפּרייט אויף ווייטערע אומגעגנטן. ערשט מיט מאָ־נאַטן שפּעטער — אין האַרבסט 1942 און אָנפאַנג פון ווינטער 1943, האָבן זיך פּאַרטיזאַנער־איינהייטן געוויזן אויך אין אונדזער געגנט. דערווייל אָבער זיינען קיין מעגלעכקייטן אויך ניט געווען אָנצובינדן מיט זיי א געוויסן קאָנטאַקט. אָפּגעבנדיק אַלעס, וואָס איז אונדז געבליבן נאָך — האָבן מיר געפּרוּווט פאַר־דינגען זיך אַלס אומזיסטע אַרבעטער ביי די פּויערים — אַבי ניט דרייען זיך מער אין שטעטל.

מיין עלטערן ברודער משה־שמעון האָט זיך יאָ איינגעגעבן אַזוי איינצואָר־דענען; אין דאָרף ניעוויערי ביי אַ געוויסן פּויער יאַטסינע, האָט ער אַן אָרט געפונען און אָנגעהויבן אַרבעטן. רפאלן האָט אויסגעפעלט מוט צו דעם זעלבן שריט, ער האָט זיך ניט געקענט פאַרדינגען. אומעטום, אַרום און אַרום, האָט ער בלויז שונאים געזען; געטענהט האָט ער, זיי ווילן אונדז אומברענגען און אָפּמעקן פון דער וועלט. איך בין מיט אים אַ פּאָר טעג געגאַנגען איבער פּויערן־הייזער אין נאָענטע דערפער און עס איז ניט געלונגען. דאַן איז ער אַוועק אין סלאָבאָדע, אַ דאָרף ווו עס האָבן זיך אויפגעהאַלטן און געאַרבעט — אַ מענגע בחורים און מיידלעך. ער האָט אויך אָנגעהויבן דאָרט אַרבעטן. און אַזוי זיינען דורכגעלאָפן טעג און וואָכן און געקומען איז אַרום שבועות־טעג.

צווי טעג פאַר שבועות בין איך אַוועק צו רפאלן אין סלאָבאָדע, פאַר־נאַכט — זיינען מירביידע צוזאַמען פון דאָרט אַוועק אין קריוויטש. קומענדיק אין שטעטל איז מען אַריין צו דער קרובה אונדזערער, צו חיה־סימען, וואָס האָט אונדז וואַרעם אויפגענומען און מכבד געווען מיט אַ וואַרעמער זופּ. מיר האָבן ביידע אָפּגעגעסן, אָפּגערוט זיך און געשמועסט. פּאַליע האָט מיר פּלוצים אַ זאָג געטון, אַז בלויז אויף אַ פּאָר מינוט וויל ער אריין זען און הערן, וואָס טוט זיך ביי איטשע שמיד. כ׳האָב אים געבעטן וואַרטן אַ ביסעלע; מיר וועלן תיכף גיין אַהין צוזאַמען. ער האָט זיך אָבער צוגעאיילט און אַליין אַוועק. איך האָב נאָך ניט באַוויזן ארומצוקוקן זיך, איז ער שוין געווען צוריק — באַגלייט ווערנדיק פון אַ געהילף־פּאָליציאַנט — בעטנדיק א לאָפּעטע צום גראָבן... אין דער שמידערײַ פון יצחק גיטליץ האָט אים דער פּאָליציאַנט דערטאַפּט. און — ניטאָ שוין מער פּאַליע! ער האָט גענומען די לאָפּעטע און אַוועק מיטן פּאָליציאַנט... קיינער האָט אים שוין מער ניט געזען. אַזוי האָט מען יענעם פאַרנאַכט אַרויסגעפירט פון די הייזער זיבן יונגע מענטשן: יצחק שולמאַן, שלום אַלפּעראָוויטש, נחום שוד, משה־

יצחק שוד, ירוחם באָטוויניק, ווער דער זעקסטער איז געווען — געדענק איך היינט ניט מער; און אפשר איז עס געווען גבריאל גיטליק? דער זיבעטער איז געווען מיין הייס־געליבטער ברודער רפאל. אַלע זיינען אין דער זעלבער נאַכט דערשאָסן געוואָרן. אָט אַזוי האָבן אומגליקן אונדז ניט אויסגעמיטן.

אויף מאָרגן נאָכן רוצחישן מאָרד בין איך אַוועק אין פאָראָבקער דאָרף; אָנ־געווענדעט האָב איך אַלע כוחות און באַמיט זיך איינצואָרדענען אין ניעוויערי — ווו משה־שמעון האָט שוין געאַרבעט. אין פאָראָבקע בין איך אַריין צו בורמייסטערן און אַלעס אים דערציילט. אויפגענומען האָט ער מיר אויף אַ מענטשלעכן אופן, אויסדריקנדיק דערביי אויף איידעלן אַרט, פיל מיטלייד. דריי וואָכן בין איך ביי אים געבליבן. איך האָב געאַרבעט דאָרט און בורמייסטער מיט זיינע שטוביקע, האָבן מיר געהאַלטן אין שטוב ביי זיי, ווי אַן אייגענער זייערער. עסן פלעג איך מיט זיי ביים טיש צוזאַמען. כאָטש ער איז ניט געווען פון די פאַרמעגלעכע, האָט עס קיינמאָל ניט געטראָפן, אַז ער זאָל גיין צום טיש ניט רופנדיק מיר עסן מיט אַלע צוזאַמען. אַזוי בין איך דאָרט געווען ביי אים, דריי וואָכן. רבקה פרידמאַן (קרעמער) איז אויך געווען ביי אים; זי האָט די בהמות געפיטערט און אויף דער סטאַדע אַכטונג געגעבן. קיין אַרבעטס־שיין אָבער האָב איך ניט געהאַט. און מורא געהאַט האָט בורמייסטערס פרוי. מען האָט דאָך ניט געטאָרט צונעמען און האַלטן אַרבעטער אָן אַרבעטס־שיינען און אַזוינע איז אויך שווער געווען צו באַקומען. דערווייל האָט זיך באַמיט משה־שמעון מיר צו העלפן: ער האָט אָפּגע־זוכט און געפונען אַ צווייטן פויער, וועלכער האָט אַ „כוטאָר" געהאַלטן ביי דער באַן־ליניע. אים איז עס יאָ געלונגען אַרויסצוקריגן אַן אַרבעט־שיין פאַר אַן אַרבעטערין. מיין ברודער האָט אים אַלעס אָפּגעגעבן, וואָס ער האָט נאָר גע־האַט — אַבי ער זאָל מיר האַלטן און באַשעפטיקן ביי דער ארבעט.

געהייסן האָט דער פויער, וואָס האָט מיר צוגענומען צו דער אַרבעט ביי אים פילאַטשינסקי. ער איז געווען ניט פאַרמעגלעך אינגאַנצן — אויב ניט צו באַצייכענען אַז אָרעם איז ער געווען. דערצו איז ער געווען שטענדיק פויל און גאָר אַ גרויסער שיכור. קיין ברויט איז ניט געווען צו גענוג פאַר אים און זיינע בני־בית. ער האָט אַליין ניט געהאַט; פון וואַנען האָט ער דען געקאָנט מיר געבן צו עסן? און ווידער האָט מיין גוטער משה־שמעון כאַפּן געמוזט אַ שטיקל ברויט פון זיין „באָס", ווען קיינער איז ניט „רואה" געווען און ברענגען מיר צו עסן. אין אַן אַנדער שכנותדיקן דאָרף — ביים וואָיט, וועלכער האָט אויך געהייסן אויפן נאָמען פילאטשינסקי (געווען זיינען אין יענעם דאָרף צוויי ברידער פון מיין אַרבעטס־געבער מיטן זעלבן נאָמען) — געאַרבעט האָבן הלל און עטקע שטיינגאָלד (ברודער און שוועסטער פון זהבה סלאָבאָדסקי). ביים צווייטן ברודער

פילאטשינסקי — גאַר אַ רייכער פויער האָט זיך אויפגעהאַלטן און געאַרבעט יהודה ברוק, אַ דאַלהינעווער בחור;[1] מיט אים פלעג איך מיר ניט איינמאָל צונויפ־טרעפן און שמועסן וועגן אונדזער לעבן, וועגן באַדינגונגען, וואָס ווערן ערגער פון טאָג צו טאָג; וועגן אומבאַוווּסטן מאָרגן — וועגן די פאַרשריטן פון די שונאים אויף אַלע פראָנטן און וועגן דער מלחמה בכלל — וואָס קיינער זעט נאָך ניט איר ענדע. ער פלעגט מיר ניט אויפהערן צו דערציילן אַז די באַציאונג צו אים איז גוט. אָבער, שטענדיק דייט מען אים אָן, אַז עס איז גוט... ניט איינמאָל האָט ער באַטאָנט מיט אַ פראַגע, וואָס ביז היינט איז זי הענגען געבליבן ווי אַן אומ־געהויער קרומער האַרבאַטער פראַגע־צייכן? „ווי קען איך דען פילן האַרציקייט צו דער גויע, ווען צוואַנציק מאָל אַ טאָג זאָגט זי מיר: איך בין דיר דאָך ווי אַ מאמע אזוי ווי דיין מוטער באַהאַנדל איך דיר — און דערביי דערלאַנגט זי מיר אַ וואַרעמער גלאָז מילך... צי דען ווייס זי ניט, אַז מיט דעם אַליין דערמאָנט זי מיר ווידער דעם שוידער, בויערט און עגבערט מיין צעבראָכן האַרץ?" אָט אַזוי פלעגט מען זיך קוויקן מיט אַ באַגעגעניש אַ צופעליקער: עס איז כאָטש געוועזן פאַר וועמען פון הארץ זיך אראָפּרעדן... האָפן און חלומען, צו פאַרטיזאַנער אַריי־בערלויפן. משה־שמעון מיין איינציקער ברודער, וואָס געאַרבעט האָט אין ניע־וויערי — דריי קילאָמעטער אינגאַנצן פון דאָרף, ווו זיי אַלע אויבנדערמאָנטע זיינען געווען — פלעגט אויך ניט איינמאָל קומען צו יהודה־ברוק און זיך מיט אים אונטערהאַלטן.

ביי אַזאַ מין באַגעגעניש איינמאָל, האָט דער ברודער דערציילט, אַז אין קניאַ־הינין־לאַגער האָבן שוין אַ פּאָר קריוויטשער דערהאַלטן צעטעלעך פון חברים, וועלכע געפונען האָבן אַ וועג צו „פּארטיזאנקע", וואָס איז שוין טעטיק — ניט וויט פון אונדז. כ'האָב גלייך אויסגעדריקט מיין מיינונג, אַז מיר דאַרפן אַפילו איין שעה ניט וואַרטן... מיר דאַרפן גלייך אַוועקגיין אין קניאַהינין־לאַגער און פון דאָרט — דערשלאָגן זיך ווייטער. יהודה־ברוק האָט זיך אויך געהאַלטן ביי מיין מיינונג און צוגעגעבן: „אַנטלויפן דאַרף מען, ווען אַפילו נאָר אַ פייגעלע אַ קליינס וועט אָנקלאַפּן אין פענצטער־שויב... עטקע און הלל דאַקעגן זיינען ניט געווען „אויסער זיך" פון דעם. זיי האָבן מורא געהאַט צו אנטלויפן: דער וואַלד האָט געשראָקן... זיי האָבן ניט געגלויבט, ניט פאַרגעשטעלט זיך אַפילו, אַז מען געניסט בלויז פון אַ קורץ, גאַר קורצן צייט־אָפּשניט און אָנגיין שנעל וועט דער סוף, דער אומפאַרמיידלעכער לעצטער טאָג פון לעבן...

[1] רייזל שולמאַנס אן איידעל.

יום־כיפור טעג מיט זייער גזר־דין

ערב יום־כיפור איז געקומען צו מיר מיין טייערער משה־שמעון צום לעצטן מאָל שוין... האָב איך דען געקענט מיט מיין שכל כאַפּן, אז מער וועל איך אים שוין ניט זען און ניט הערן זיין קול? אַן אומקלאָרער געפיל האָט גענאָגט אין האַרצן; ביידע האָבן מיר אַזוי שטאַרק געפילט דעם ווילן צו זיין שוין ווייט ווייט פונעם פלאַץ וווּ מיר זיינען געווען... ער האָט מיר געזאָגט: „ניט לאַנג נאָך שוועסטערל מיכלע, געדולד בלויז אַ ביסעלע... גאָר אינגיכן, וועלן מיר שוין דאָ ניט בלייבן. מיר וועלן זיין ווייט פון דאַנען..." ער האָט דערביי אויף מיר געקוקט מיט ליבנדע צאַרטע בליקן פאַרזאָרגטע; בליקן, וואָס האָבן גלייכצייטיק אויסגעדריקט אַ ליי־בנדער מאַמען, אַ ברודער־געטריישאַפט, ווי אויך אַ קימער און איבערגעגעבענער פאַראַנטוואָרטלעכער זאָרג פון אַ טאַטן, אַ הויפּט־פּערזאָן פון דער משפּחה. ער האָט געזאָגט, אַז כל זמן מיר האָבן ניט קיין גענויע ידיעות, קאָן מען סתם ניט לויפן. נאָר ווען מיר וועלן וויסן, אַז אַלץ איז גרייט שוין און אָרגאַניזירט, וועלן מיר דאַן אַריבערלויפן... ליבער און טרייער משה־שמעון! צי וואָלט ער אַזוי אויך גערעדט, ווען ער וואָלט געוווּסט, וואָס שפּעטער שוין מיט אַ פּאָר טעג קאָן און וועט אים טרעפן? מיר האָבן זיך פאַרהאַלטן אַ ביסל לענגער; געדוכט האָט מיר, אַז כ׳נעם אויף דער מאַמעס ברכה ווי יעדן יאָר — ערב יום כיפּור... געוויינט האָט מיין האַרץ, טרוקן האָבן מיינע אויגן געטרערט... ער האָט מיר דערלאַנגט א שטיק ברויט, כ׳זאָל האָבן צו פאַרפאַסטן — דאָס זאָל זיין מיין „סעודה מפסקת..." כ׳האָב געדריקט זיין האַנט און געקושט זיין פּנים. מיר האָבן זיך קעגנזייטיק געווּנטשן מיר זאָלן נאָך זוכה צוזאַמען זיין צווישן יידן.

די דאָזיקע באַשיידענע גאָר קליינע ווּנטשן, זיינען אָבער ניט מקוים גע־וואָרן. יום כיפּור תש"ב איז אויסגעפאַלן מאָנטיק; דאָנערשטיק — דריי טעג נאָכדעם, זיינען געקומען די דייטשע מערדער מיט זייערע מיטהעלפער אין דאָרף און אַוועקגענומען אַלעמען; עטקען מיט הללן, משה־שמעון מיט יהודה ברוקן, רבקה ראַבינאָוויטש, וואָס האָט זיך אויך געפונען ניט ווייט פון דאָרט — זיי אַלע האָט מען אַרויסגעפראַוועט צום לעצטן וועג זייערן... אַזוי זיינען די אַלע אויף אייביק געבליבן שוין טרייע ברידער און פריינט — איין אלי באָטוויניק בלויז איז געלונגען צו פארשטעקן זיך, באַהאַלטן און אַנטלויפן. איך האָב פון דעם ניט געווּסט בכלל; געאַרבעט האָב איך אַ דריי קילאָמעטער ווייט פון יענעם דאָרף — פון וואַנען מען האָט אַלעמען גענומען. כ׳ווייס ניט, ווי אזוי האָט דער בלינדער גורל מיר אָפּגעגליקט... צי זיינען די רוצחים ניט געקומען אויך מיר נעמען, ווייל זיי האָבן ניט געווּסט וועגן מיר — אויך אַ יידיש געביין, וואָס געפינט זיך אַזוי נאָענט — צי האָבן זיי געפוילט זיך שוין? — דאָס ווייס איך ניט ביזן היינטיקן טאָג. אַ מאָדנער געפיל האָט מיר אָבער יענעם

טאָג גענאָגט און ניט אויפגעהערט; קיין רו האָב איך שוין ניט געהאַט. מיין אומרו איז געוואַקסן אַלץ מערער נאָכדעם, ווי איך האָב שפּעטער אין זעלבן טאָג, געזען מיין אַרבעטס־געבער שושקען זיך מיט אַ צווייטן פויער פון אַן אַנדער דאָרף, וואָס ביי אים האָט געאַרבעט אלי באָטווינ יק. איך האָב גלייך געפרעגט: וואָס איז דען געשען, וואָס טוט זיך? זיי האָבן געענטפערט מיט אַ האַלבן מויל, ווילנדיק אַרויסדרייען זיך פון אַנדערע פראַגן: מען האָט גענומען עטלעכע מענטשן און אַוועקגעפירט. ווו, ווען און וווהין? — האָט מען שוין ניט געענטפערט און אָנגעטון אַ גרימאַס פון ניט וויסן גאָרניט... זיכער האָבן זיי מיר אַלעס ניט געוואָלט דערציילן... די זאָרג און מורא פאַרן גורל פון מיין איין און איינציקן ברודער זיינען וואָס שפּעטער גרעסער געוואָרן. איך בין שוין נאָענט געווען צו פאַרצווייפלטן וואנזין.

— אויף מאָרגן, פרייטיק, בין איך צוגעקומען נאָענט צום וואלד, אויפן שטענדיקן אָפּגערעדטן אָרט. איך האָב גערופן מיין ברודער שטילערהייט פריער, נאָכדעם שטאַרקער אויפן קול; כ׳האָב מיר געבעטן, געוויינט (פאַר וועמען?) — קיינער האָט זיך ניט אָפּגערופן, קיינער האָט ניט געענטפערט. כ׳האָב געוואַרט און קיינער איז ניט געקומען. געוויינט האָט מיין האַרץ און פאַרשטאַנען האָב איך, אַז כ׳האָב שוין ניט מער קיינעם אויף דער פיינטלעכער וועלט. איך בין אַליין געבליבן... פאַרטרויערט און פאַראומערט בין איך אַוועק צום אַרבעטס־געבער, צו פילאַטשינסקי. דערציילט האָט ער, אַז ניט לאַנג האָט אים אָנגעטראָפן בור־מייסטער פון פאַראָבקע. הערנדיק פון אים, אַז איך מיכלע בין געבליבן לעבן, האָט בורמייסטער גלייך דערקלערט — אַז ער וועט מיר, ווי אויך יעדן אַנדערן יידן אויפנעמען צו דער אַרבעט און האַלטן.

— איז עס געווען אַן אָנצוהערעניש פאַר מיר, כ׳זאָל מיר גיין שוין וואָס פריער? — סיי ווי סיי האָב איך באַשלאָסן אַוועק צו בורמייסטערן.

אין דער זעלבער נאַכט טאַקע האָב איך מיר אָפּגעטראָגן. כ׳בין ניט געגאַנ־גען מיטן וועג איבער דער אייזנבאַן־ליניע. אַפילו זייטיק פונעם וועג איז עס געווען אַ געפאַר געכאַפּט צו ווערן דורך דער דייטשער אייזנבאַן־וואַך, וואָס האָט די ליניעס גוט אָפּגעהיט. פון דער אייזנבאַן־ליניע צו בורמייסטערס שטוב איז אפשר געווען ניט מערער ווי א פופציק מעטער. איך האָב אָבער מורא געהאט צו ווייזן זיך אויף דער ליניע און אַפילו נאָענטער צו איר... כ׳האָב אין „כוטאר" זיך דערפרעגט ווי אזוי דערגיין אַהין דורך די פעלדער צו בורמייסטערן און אַוועק גלייך. איך בין שנעל אַראָפּ פון וועג און זיך דערווייטערט אויך פון דער באַן־ליניע — קיין בייז אויג זאָל מיר חלילה ניט באַמערקן... שנעל בין איך געגאַנגען דורך פעלדער און שוין גאָר שפּעט אין דער נאַכט בין איך שטיין געבליבן — ביי דער שטוב פון בורמייסטערן. שטיל איז געווען אַרום און אַרום,

א שטילקייט, אַז עס איז ניט געווען צו הערן אַפילו דאָס בילן פון אַ הונט... אַלעס אַרום האָט געררוט, אויך אין שטוב האָבן אַלע טיף און געשמאַק געשלאָפן. מיין האַרץ אָבער האָט ניט געקענט רוען און שטורמיש געקלאַפט... געפילט האָב איך, אַז אויב כ׳וועל ניט האָבן איין מענטשן כאָטש אַ וואָרט אויסצורעדן־אויסצושרייען מיין טיף בויערנדן ווייטיק און אויסוויינען די פאַרגליווערטע טרער — וועל איך אינגאַנצן צוזאַמענברעכן זיך אָדער פון זינען אַראָפּ... איך האָב שטיל אַ קלאַפּ געטון אויפן טיר; עס האָט ניט געענטפערט קיינער. די שטוב מיט אירע צימערן איז מיר גוט באַקאַנט געווען; געוווּסט האָב איך ווו יעדער שלאָפט — בין איך אַוועק צום פענצטער פונעם צימער ווו געשלאָפן איז די טאָכטער פון די בור־מייסטערס. שטיל האָב איך אָנגעקלאַפּט אין פענצטער־שויב; געוואַרט און נאָכ־אַמאָל אַ קלאַפּ געטון. זי האָט דאַן אויפגעטרייסלט און דערוואַכט פון שלאָף — טועדיק אַ פרעג צעשראָקן; „ווער איז דאָ?” אין קאָנטראַסט צום ברעכנדן שטורם פון מיין האַרץ, האָב איך מיר באַמיט אָנצונעמען דעם שטילסטן און איידלסטן טאָן, וואָס עס איז מיר נאָר מעגלעך געווען; איך האָב געענטפערט: — „האָב ניט מורא, און שרעק זיך גאָרניט; נעם מיר ניט צום שלעכטן ליבלעכע נאַטול־קע! זיי אַזוי גוט, וועק אויף דעם טאַטן און זאָג אים, אַז דאָס בין איך, די אומגליקלעכע און איינזאַם־עלנטע מיכלע”...

— די טיר האָט זיך תיכף אויפגעעפנט; אויפגעשפרונגען פון זייערע געלע־גערס זיינען די בורמייסטערס און וויינענדיק אין דער שטיל, בין איך אַריין אין שטוב. ניט רעכענענדיק זיך אינגאַנצן מיט דער אוממיטלבאַרער נאָענטער גע־פאַר, ניט מורא האָבנדיק פאַר דער אָנוועזנהייט פון דייטשער וואַך אַרום און אַרום, וואָס האָבן כמעט יעדע 50—60 מעטער געהיט די באַן־ליניע — אַזוי שטאַרק נאָענט צו זייער שטוב, האָבן זיי מיר אַריינגענומען און גאָר מילד צו מיר גערעדט מיט טענער פון מאַקסימאַלסטן מיטגעפיל, ווייל זיי האָבן שוין אַלץ געוווּסט. אמת: קיין טרייסט פאַר מיר האָבן זיי ניט געהאַט, קיין בשורה, קיין אָנזאָג; נאָר דאָס האָבן זיי מיר דערציילט; נאָך צוויי פון גורל געיאָגטע; צוויי שוועסטער אויך אין צרות און פּיין געפינען זיך ביי זיי אין אַ באַהעלטעניש — העניע און רבקה זיינען דאָ. מען האָט מיר דערלאַנגט צום טיש עסן און טרינקען, מען האָט מיר צוגערעדט, איך זאָל עסן... עס וועט מיר בעסער ווערן. כ׳האָב מיר באַמיט צופרידנשטעלן די גוטע מענטשן, כ׳האָב געגעסן און עס איז ניט איינגעגאַנ־גען; אַזוי שווער איז מיר אָנגעקומען צו שלינגען... ניט איין מינוט איז מיר אויסגעקומען, אַז גאָר ניט איך זיץ דאָ ביים טיש; עפּעס אַ וועלכע ניט איז אַנדערע באַמיט זיך צו עסן אַ ביסל און איך אַליין, בין גאָר עפּעס אַ שאָטן אַ טונקעלער און מיין אייגענער קיום, איז עפּעס ווו ניט איז צעשוווּמען און פאַרשווונדן... געזעסן אַרום מיר, גערעדט האָבן זיי; קיינער האָט זיך שוין

ניט געלייגט שלאָפן. מען איז מיט מיר געבליבן, שטיל, נאָענט און ליבלעך צו מיר געפּליסטערט, געזוכט צו שטילן דעם אין זיך פאַרשטיקטן, יאָמער. לינדערן אַ ביסל דעם לעכערנדן בויערנדיקן שמערץ און לעשן ווי נאָר מעגלעך דאָס פייער וואָס האָט מיר געפלאַמט אין האַרצן. כ'זאָל ניט מער וויינען.

— ווען עס האָט זיך נאָר באַוויזן דער פרימאָרגן, ס'האָט בלויז אָנגעהויבן ליכטיק ווערן, בין איך אַוועק צו דער באַהעלטעניש פון רבקה מיט העניען. זייער אומעטפול און טרויערדיק ביז גאָר, איז געווען אונדזער באַגעגעניש און גלייכצייטיק — אויך אַ פריידיק אַ קליינינקע, אַ פּיצעלע, דאָך אָבער אַ טרייסט עפּעס; נאָך אַ לעבעדיק נפש, נאָך צוויי נפשות לעבעדיקע, צוזאַמען...

אויף אונדזער פאַרלאַנג און ביטע, איז בורמייסטער געפאָרן אין קרי־וויטש — אָנשמעקן און דערוויסן זיך, וואָס האָט זיך אָפּגעשפּילט און וואָס טוט זיך איצטער. אַ פּאָר שעה נאָכדעם, איז ער געווען שוין צוריק אין שטוב מיטן ביטערן אמת. געבראַכט האָט ער אונדז די טרויערדיק־קלאָגעדיקע ידי־עות, אַז קריוויטש איז שוין „יודנריין״; אַז די צוויי געטאָ־הייזער זיינען ביידע אויפגעריסן געוואָרן און פאַרברענט — מיט די איינוווינער צוזאַמען. אַ חוץ ברוך מאַכנאָוויטש מיט דער פרוי זיינער כאַסיע און דעם זונעלע יהודה, ווי אויך זיין שוויגער אסנע־לאה — ווען די רוצחים אַליין האָבן זיי אַוועקגע־פירט קיין דאלהינעוו (זיי האָבן אים נאָך געדאַרפט...) איז אין שטעטל שוין מער ניטאָ קיינער... דורכגעריסן און אַנטלאָפן אין וואַלד האָבן איטשע שמיד (גיטליץ) מיט דער פרוי און טעכטער, וועלכע האָבן זיך פאַרשטעקט און גע־לונגען איז זיי פון טויט צו אַנטווייכן; יענקל דער שוסטער מיט זיין פרוי גאָלדע און די קינדער,[2] ווי אויך בנימין דער שניידער (גיטליץ) מיט זיין פרוי און טעכטער (וועלכע זיינען נאָכדעם, אַ חוץ איין טאָכטער מיטן פאָטער בנימין בלויז — אומגעקומען אין וואַלד).[3] בולט און קלאָר געוואָרן איז פאַר אונדז דרייען, אַז איצט האָבן מיר שוין מער קיין אָרט ניט אין אונדזער היימשטעטעלע קריוויטש, וואָס איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ רוצחישער מערדערישער נאָרע. מיט דער גאַנצער שאַרפקייט איז שטיין געבליבן פאַר אונדז די פראַגע: צי האָבן מיר נאָך בכלל אַ פּלאַץ אויף דער וועלט? צי איז אינגאַנצן כדאי פיל זיך אָנצומיען כדי לעבן צו בלייבן צווישן רוצחים, מענטשן־פרעסער אויף אַזאַ מין העסלעכער און גרויזאַמער בלוטפולער וועלט?

— אַ קליין אָדערל ערגעץ ווו אין גוף, אַ שרייפעלע אַ פּיצל, האָט זיך פּלוצים באַוועגט; אָנגעהויבן זשומען און אָן אינערלעכן טומל געמאַכט...

[2] היינט לעבן זיי אלע אין אמעריקע פאַ״יש, אין שיקאַגאָ.

[3] היינט זיינען דער טאַטע מיט דער טאָכטער און אייניקלעך אין ישראל, אין חדרה.

ווי הונדערטער האַמער געקלאַפּט אויף מידע געהירן און אויסגעמאַטערטן מוח. באַלד האָט שוין דיין גאַנצער לייב און לעבן, דער גאַנצער איך געטאַדלט און באַהויפּט: — „ניין! דו קענסט ניט פון גורל דיינעם אַנטלויפן... דיין גורל איז שוין לעבן צו בלייבן! דו וועסט נאָך פאַר אַלע פון דער נאָך־מלחמהדיקער וועלט דערציילן, אַז געווען איז אַמאָל דיין היימשטעטעלע קריוויטש... דורי־דורות, איבער דורות יידן געלעבט האָבן דאָרט; דורות — פון באָבעס, זיידעס און טאַטע־מאַמעס; דורות קינדער און יוגנטלעכע זיינען דאָרט אויפגעוואָקסן און אַליין געוואָרן טאַטע־מאַמעס און אויך באָבעס־זיידעס נאָכדעם... און אַזוי פון דור צו דור — ביז — עס איז פּלוצים אַ גרויזאַמער בייזער שגעון אָנגעלויפן, ביז אַ שטורמישער מוראדיקער וואַנזין איז אָנגעשטאַנען און אַלץ אין בלוט דערטרונקען און אין פייער אַ תל געמאַכט... אָט ניין! און טויזנט מאָל ניין... ניט דו ביסט משוגע! קלאָר און פאַרשטענדיק ביסטו געבליבן... אויף אַ גאַנצער אין שגעון פארזונקענער וועלט, שטייסטו ווי אויך דיינע גורל־שוועסטער אַלס איינציקע ניט וואַנזיניקע. וועסטו לעבן און דערציילן... אָט איז דער גאַנצער סוד און מהות פונעם זיין דיינעם; דער פאַרבאָרגענער (אויך פון דיר אַליין) תוך און זין פונעם צוואַנג ווייטער צו לויפן; און ווידער, קעגן ניט גלייכגעוויכטיקע כוחות פירן דעם געראַנגל און קאַמף לעבן צו בלייבן. אַ מענטש ביסטו געבליבן און ניט קיין חיה; גוט צעשעדיקט און פיל פאַרפייניקט איז דיין נשמה און דאָך — דיין ,צלם האדם׳ איז דיר געבליבן״.

— בלייבן ביי בורמייסטערן איז געווען אַ גרויס געפאַר פאַר אונדז אַלע דריי, ווי אויך פאַר זיי אַליין — כאָטש בורמייסטער האָט ניט געמינערט און ניט געענדערט זיין וואָרט צוצונעמען יעדן לעבן־געבליבענעם יידן, האַלטן און באַהאַלטן, אַז מען וועט דאַרפן — פונקט ווי פּילאַטשינסקי האָט מיר געזאָגט. ער איז גרייט געווען אונדז ווייטער צו האַלטן. קיין שום אויסזיכטן אויף ווייטער האָבן אָבער פאַר אונדז זיך ניט געוויזן, קיין סימנים אויף אַן עטוואָס ווייטערער צוקונפט. האָבן מיר דען געקענט האָבן דער פולער זיכערהייט, אַז ווידער וועלן די רוצחים אונדז ניט געפינען? מיר האָבן אויך געוואָלט זיין צווישן יידן און מיט יידן. כ׳האָב העניען און רבקהן דערציילט וועגן אַלע אונדזערע הכנות, וועלכע מיין ברודער משה־שמעון האָט געמאַכט, כדי מיר זאָלן קענען איבערלויפן צו די פּאַרטיזאַנער אין די ניעוויערער זומפּן — ווו עס געפינען זיך שוין קריוויטשער יידן, וואָס האָבן זיך אַהין דערשלאָגן. כ׳האָב זיי אויך פאָרגעלייגט מיר זאָלן אַלע דריי דעם וועג אָננעמען און מיט אַלע מעגלעכקייטן, אויך אַוועק אַהין. אויף דעם האָבן זיי מיר געענטפערט, אַז אָן זייער שוועסטער רייזל מיט איר טאָכטער, קען גאָר קיין רייד ניט זיין וועגן דעם. זיי מוזן פריער אָפּזוכן זיי; ערשט נאָכדעם וועט מען אפשר אַוועק דאָרט צוזאַ־

מען. מען דאַרף אַוועק אין סלאָבאָדע, ווו רייזל זייערע האָט דעם טאָג פון דער געטאָ־ליקווידאַציע, געאַרבעט. דאָרט דאַרף מען די רעלסן פון דער באַן־ליניע אַריבערגיין און ווייטער גיין — ביז מען וועט זיי געפינען. זיכער זיינען זיי, אַז רייזל מיט דער טעכטערל זיינען לעבן געבליבן. ניט וועלנדיק אַליין בלייבן, בין איך אויך מיט זיי קיין סלאָבאָדע מיטגעגאַנגען.

אָנקומענדיק אין סלאָבאָדע, האָבן מיר געטראָפן א גוט באקאנטן קריסט, וואָס האָט דאָרט געאַרבעט. ער האָט אונדז איבערגעגעבן, אַז אין טאָג פון געטאָ־ליקווידאַציע אין קריוויטש האָבן אַרום אים געאַרבעט אַ צוועלף יידישע פרויען און מיידלעך; אַז זיי האָבן דערשמעקט, וואָס עס טוט זיך אין שטעטל, האָבן זיי איבערגעלאָזן די אַרבעט און אַנטלאָפן — וווהין זיי זיינען אַוועק און ווו זיי געפינען זיך איצטער, ווייס ער ניט. אָבער מיט איין שריט קען ער אונדז יאָ העלפן; ער וועט אונדז צופירן צום אָרט ווו זיי זיינען געווען יענעם טאָג — אפשר וועלן מיר זיך לויט זייערע שפורן אָנשלאָגן; — מעגלעך, אַז מיר וועלן זיך קענען דערפרעגן וווהין זיי זיינען אַוועק. דערוויל האָט ער אונדז דערציילט אויך, אַז צווישן די צוועלף אויבנדערמאָנטע פרויען האָט ער זיכער און אָן קיין שום צווייפל, געזען רייזלען מיט דער טאָכטערל, ווי אויך מיינע צוויי שוועסטער־קינדער פון דער צוקערמאַן־פאַמיליע. ער האָט דערפילט זיין צוזאָג און צוגעפירט צום פלאַץ. דאָרט געטראָפן האָבן מיר דער ציפּע ראדאָש־קאָוויטש, ווי אויך ראשקען מיט אהרל קאַצאָוויטשן. עס איז עפּעס פריילעכער אַ ביסל געוואָרן אויפן האַרצן; מיר זיינען שוין ניט מער דריי פרויען אַליין, צוגעקומען זיינען נאָך צוויי, ווי אויך אַ מאַנספּאַרשוין — בפרט, אַז מיר האָבן נאָר וואָס אויך אַ לעבעדיקן גרוס געהאַט פון אונדזערע נאָענטע, וועלכע האָבן אויך אויסגעמיטן דעם זיכערן טויט אין שטעטל.

— אָן קיין שום שהיה פּעיה האָבן מיר באַשלאָסן אַריבער גלייך די רעלסן פון דער באַן־ליניע און אַוועק ווייטער. געטראַכט, גערעדט און געטון. געווען איז עס אין די גאָר פריערע מאָרגן־שעהן; עס איז אַפילו נאָך ניט אינגאַנצן ליכטיק געווען; ווידער איז מיט אונדז אַ באַקאַנטער קריסט מיטגעגאַנגען — כדי אָנצווייזן אונדז דעם וועג. אַזוי גייענדיק אין פולן טעמפּאָ זיינען מיר שוין געווען ביים דאָרף קאַראַניזשיץ — אלא עס איז דערוויל גוט ליכטיק געוואָרן און מיר האָבן שוין ניט געקענט אין דאָרף אַריינקומען — צוליב זי־כערקייטס־טעמים. מען האָט אומבאַדינגט אויסמיידן געמוזט א יעדער בייזער אויג ווי אויך, ניט צו טרעפן זיך מיט אַ וועלכן ניט איז „גוטן ברודער", און אַזוינע האָבן דאָך ניט געפעלט. הקיצור: עס איז ניט געבליבן קיין אויסוועג; מיר האָבן זיך אויף דעם גאַנצן טאָג פאַרשטעקט צווישן די הויכע און גע־דיכטע קוסטעס. ערשט פאַרנאַכט צו האָבן מיר זיך גענומען אונדזער וועג

פֿאַרצווזעצן. מיר זיינען אַוועק אין דער ריכטונג פֿון קאַמיענער זומפּן, וועלכע ציען אַלץ מערער און ווייטער צו דער אומגעגנט פֿון מיאַדל און די אָזיערעס, אַרום דער הויפּט־אָזיערע נאַראַטש. עס איז גוט שפּעט געוואָרן דערזויל; פֿינצטער און קאַלט, די זומפּן אַלץ מער געדיכטער און טיפֿער. מיר האָבן זיך אין די וועגן ניט אָריענטירט; זיי זיינען פֿאַר אונדז אומבאַקאַנט געווען. עס איז שוין אוממעגלעך געוואָרן ווייטער צו גיין און פֿאַרזעצן דעם וועג... מיר זיינען שטיין געבליבן ניט ווייסנדיק — וואָס צו טון און ווי אַזוי ווייטער — געוווסט האָבן מיר אַז ניט ווייט, אין דער זעלבער סביבה — געפֿינט זיך אַ פֿאָלוואַרק פֿון אַ פּוילישן גוטבאַזיצער שימאַשקעוויטש, וועלכער האָט אַ פֿאָטער און אויך אַ ברודער — אַ פּאָליציסט פֿון הויכער ראַנגע — אין קריוויטש. מיר האָבן ניט געוווסט גענוי ווי אַזוי צוקומען אַהין. אונדזערע אויגן האָבן טיף דורכגעדרונגען דער פֿינצטערניש פֿון דער נאַכט, גוט דורכגעמאָסטן אַלץ אינדערווייט — ביז עס האָבן זיך פֿאַר אונדז געוויזן די אומקלאָרע שאָטנס און סילועטן פֿון הייזער אַ פּאָר... מיר זיינען אַוועק אין דער ריכטונג און גייענדיק האָבן די אומקלאָרע סילועטן אלץ מערער אָנגענומען אַ ממשות.

— ביסלעכווייז, איינע נאָך דער אַנדערער, האָבן מיר זיך לאַנגזאַם אַריינגעשלייכט אין שימאַשקעוויטש־הויף — כדי איבערנעכטיקן און אָפּרוען. דער גוט־אייגנטימער האָט אונדז באַלד, גלייך אַנטדעקט. אַ גרויס געפֿאַר איז עס געווען צו זיין דאָרט, פֿאַר אונדז ווי אויך פֿאַרן גוטבאַזיצער אַליין. עס פֿלעגט ניט אַדורכגיין אַ טאָג אַז דייטשן, געהילף־פּאָליציאַנטן און זיין ברודער אַ פּאָליציי־אָפֿיציר זאָלן ניט זיין ביי אים... דאָך איז ער מסכים געווען, מיר זאָלן פֿאַרבלייבן ביי אים עטלעכע טעג בלויז אָפּצורוען; מורא האָבנדיק, אַז קיין אַנדערער זאָל ניט וויסן חלילה און ניט געטרויענדיק קיינעם — פֿלעגט ער אַליין יעדער נאַכט ברענגען אונדז קאַרטאָפֿל געקאָכטע מיט זויער־מילך — צום עסן. און אַזוי אין פֿאַרלויף פֿון גאָר אַ קורצער צייט. יענער צייט איז אויך געזעסן פֿאַרשטעקט ביי אים, די פֿרידע יאַבאָלאָנאָווסקי — (ניט קיין קריוויטשער. פֿון בריסק איז זי געקומען). געוווסט האָבן מיר נאָר, אז זי איז דאָ! מיר האָבן איר ניט געזען. כ׳געדענק שוין ניט ווי לאַנג מיר זיינען דאָרט געזעסן; — צי פֿיר־פֿינף טעג, צי אַ וואָך אָדער מערער. אין אַיינער אַ נאַכט ברענגענדיק אונדז עסן, האָט ער אונדז דערקלערט דעם ביטערן אמת; עס האַלט שוין גאָר שמאָל מיט אונדז; מיר דאַרפֿן שנעלער אַוועק און וואָס פֿריער. עמעצער האָט שוין וועגן אונדז עפּעס דערטראָגן; אַלע טאָג קומען שוין פּאָליציי אָנצושמעקן און אויסשפּירן... מען פֿרעגט און מען פֿאָרשט אים אַלץ מערער. דער ברודער זיינער, דער פּאָליציי־אָפֿיציר האָט אים געמאָלדן, אַז ביז איצטער האָט ער אַנולירן געקענט די פֿאַראָרדענונגען וועגן זוכן יידן אין

הויף; איצטער קומט אָבער אַן „געסטאַפּאָ" און עס איז פאַר אים אַליין צו גע־פערלעך אַריינצומישן זיך אַלס פּאָליציי־אָפיציר. דאַסמאָל וועט דער ברודער זיינער גאָרניט (קענען) טון — כדי אָפּצוהאַלטן, מינערן אָדער אויסמיידן, דער קומענדער שטאַרק־אינטענסיווער רעוויזיע — כדי צו כאַפּן יידן ווי אויף יאַגד. מען קען אים גלייבן, ווען ער זאָגט, אַז אים אַליין איז עס זייער „פּשיק־רע" אַרויסצוטרייבן שוצלאָזע און אומשולדיקע מענטשן אויף הפקר... ער טרייבט אויך ניט קיינעם... ער זאָגט נאָר דער גאַנצער ביטערער וואַרהייט. ווער פון אונדז באַשליסן וועט ביי זיך ביי אים צו בלייבן דערווייל — וויסן זאָל, אַז אַלס ייד ריזיקירט ער קודם כל מיט זיין אייגן לעבן און ניט נאָך דאָס אַליין; — ער איז אים אויך גורם אַלס יידן־פאַרשטעקער שווערע אומ־אָנגענעמלעכע רעזולטאַטן. בקיצור: וואָס איז נאָך צו רעדן געבליבן? — געמוזט האָט מען ווידער נעמען זיך אַרויסצופּעקלען און ווייטער, ווייטער, גיין...

אַליין אויף שיידוועגן און אומוועגן

אונדזער פרייד־געפיל פון צוזאַמען זיין איז געווען דויערנסווערט — כל זמן מיר זיינען פאַרשטעקט געווען און געזעסן אין שימאַשקעוויטש־הויף. נאָך זיין אויבנדערמאָנטער אָפּנהאַרציקער דערקלערונג, האָט דער דאָזיקער געפיל אָנגעהויבן פאַרוואַסערט ווערן און צעגיין. פריער און צוערשט געדאַנקען ווי אויך רייד — צי איז עס אינגאַנצן רעאַל טאַטזאַכלעך אַרויסגיין אויף וועגן מסוכנדיקע און געפאַרפולע; אפשר איז עס כדאי צו זיצן בלייבן ווו און ווי מען זיצט, און טרעפן זאָל וואָס דאַרף! — וויפל קען אַ מענטש אַמפּערן זיך מיט זיין גורל, אַנטלויפן און אויסמיידן אים? — און אויב שוין יאָ אין וועג זיך אַרויסלאָזן איז צוערשט די פראַגע ווו און ווי אַזוי? — קלאָר איז עס גע־ווען פאַר אונדז אַלע, אַז ניט אַזוי לייכט דערגיין וועלן מיר און אָנקומען אין יענע זומפּן — ווו עס געפינען זיך די אויסגעהאָפטע פאַרטיזאַנער — קריווי־טשער יידן, ניט וויסנדיק אַפילו גענוי די וועגן וועלכע פירן אַהין. אונדזערע מיינונגס־פאַרשיידנהייטן זיינען געוואַקסן; דאָס איז אויך נאָך ניט אַלץ; אָנגע־פאַנגען האָט זיך אַ קעגנזייטיקע אומטאָלעראַנץ ווי אויך אַ פּערזענלעכער אומגעדולד פון איינעם לגבי דעם אַנדערן...

העניע און רבקה אלס שוועסטער פון איין טאטן־מאמען, האָבן זיך נאָך אַלץ געהאַלטן ביי זייעריקע; זיי מוזן פאָרזעצן דאָס אָפּזוכן פון זייער רייזל מיט איר טאָכטערל. זייערע הערצער האָבן אונטערגעזאָגט און דיקטירט זיי; — אַוועקגייען מוזן זיי אין יאַנושאָווער דאָרף און אומגעגנט; — זיכער אַז רייזל איז דאָרט אַדורכגעגאַנגען...

ראַשקע און אַהרקע קאַצאָוויטש האָבן זיך ניט געקענט אַנטשליסן וווהין

צו ווענדן זיך. איך אַליין האָב מערער פון אַלץ זייער געוואָלט אָנקומען אין דאַלהינעוו — צו מיינע קרובים — חסיהן און ברוך מאַכנאָוויטש. אָבער ווי זשע קומט מען אַהין ווען אויפן וועג לויערן אַזוי פיל סכנות? אַ פּאָר מינוט בלויז האָב איך מיר פאַרזוכט צו שפּילן מיטן געדאַנק: אומצוקערן זיך אין קריוויטש, דורכגיין דאָס שטעטל און אַריבער אויפן בריק דעם סערוועטש, און איך בין שוין — אויפן וועג קיין דאַלהינעוו... איך האָב מיר אָבער שנעל אָפּגעטרייסלט פון דעם; צו געפערלעך און וואַנזיניק! אַ ניט געשטויגענער אַבסורד! ווען איך האָב עס פאַר די אַנדערע דערציילט, האָט מען מיר אָנגעקוקט ווי אַ געקומענער פון אַן אַנדער וועלט און אויסגעלאַכט...

ציפּע ראַדאָשקאָוויטש — די עלטסטע צווישן אונדז און רייכער מיט פיל לעבנס־דערפאַרונג — האָט צוליב אירע סיבות באַשלאָסן, ניט ראַנגלען זיך מערער מיטן שיקזאַל־געלויף און בלייבן דערווייל ביי שימאַשקעוויטשן. מיר פינף שוין אויבנדערמאָנטע; העניע מיט רבקהן, ראַשקע מיט אהרונען און איך אַליין זיינען דעם צווייטן טאָג פאַרנאַכטלעך און אַ ביסל פינצטערלעך אַרויס אין וועג.

אין פאַרלויף פון אַ קורצער צייט זיינען מיר אַלע שטילשווייגנד געגאַנגען צוזאַמען; אַזוי זיינען מיר אויך אין שפּעטערע נאַכט־שעהן שוין דערגאַנגען צו אַ ברייט־אָפענעם פעלדער־וועג, וואָס איז אויך געווען אַ שיידוועג פון וועלכן אויסגעשיילט האָבן זיך עטלעכע אַנדערע וועגן. רבקה מיט העניען זיינען אַוועק אויפן וועג, וואָס פירט אין יאַנושאָווע. ראַשקע מיט אַהרונען האָבן אַ צווייטן וועג גענומען און אַוועק. אויף מיין פראַגע צי מעג איך מיט זיי אויך מיטגיין? — האָט אהרון ניט געענטפערט; ראַשקע האָט געטענהט, אַז בעסער איז עס און זיכערער — אַ יעדער זאָל זיך, זיין וועג אַליין אָפּזוכן; — צוליב דעם איז זי אינגאַנצן ניט פאַראינטערעסירט אין „קאָמפּאַניע”. כ׳קאָן דאָך גיין ווו מיר געפעלט און ניט באַלעסטיקן קיינעם... כ׳האָב איר אויף דעם קיין וואָרט ניט געענטפערט אַפילו; געפרעגט האָב איך בלויז אַהרציקן און געבעטן אים אָנצווייזן מיר דעם וועג צום דאָרף אָסאָווע. אפשר וועל איך אַוועק אַהין... ער האָט אָנגעוויזן אין דער ריכטונג און מינדלעך אַ פּאָר ווערטער געזאָגט, וועלכע האָבן געקלונגען, ווי געוואָלט האָט ער זיך אַנטשולדיקן. זיי זיינען אַוועק.

— אַליין, פאַרוואָרלאָזט, געבליבן בין איך צווישן וועגן אין דער שפּעטער פינצטערער און קאַלטער נאַכט. קיילעכדיק פאַריתומט און אָפּגעריסן פון אַלץ און אלע נאָענטסטע מיינע. אַ פינצטערע און שווערע ביטערניש האָט זיך אויסגעלייגט אויפן האַרץ — געוויינט האָב איך און גערופן מיינע טייערסטע און נאָענטסטע — ניט אָפּגערופן האָט זיך קיינער... זיי זיינען פאַרגאַנגען. געבעטן

האָב איך דעם הויכסטן פון אַלע הויכסטע — דעם ריבון העולמים אָנגערופן בכבודו ובעצמו — אַז אַ פונק פון חסד זאָל מיר שיינען און באַלויכטן דעם וועג. אַלעס האָט אָבער געשוויגן אַרום און אַרום. די הימלען אין שוואַרצע וואָלקנס פאַרהוילענע, געבליבן זיינען שטום. ווי אַזוי זאָל איך ווייטער? — געפרעגט האָט יעדער גליד און בלוט־טראָפּן אינעם קערפּער; איז טאַקע „מענטש צו מענטש אַ וואָלף בלויז?... שווער איז עס געווען צו פאַרשטיין דאָן און אַראָפּשלינגען — היינט פארשטיי איך עס שוין גאַנץ אַנדערש; — איך בין אויך בכוח מיטן פארשטאנד מוחל צו זיין. עס איז געווען א בייזע פינצ־טערע צייט; ניט יעדער האָט געקענט אויפנעמען דעם צווייטן — אַלס גלייכ־באַרעכטיקטן שותף; געאורטיילט האָט ער, אַז עס וועט אים לייכטער זיין אַליין צו אַמפּערן זיך מיטן גורל — מיין גלויבן דאַקעגן אין „צלם האדם", האָט זיך אויך דעמאָלט ניט געמינערט. פון מיין ליכטיקער הייס־געליבטער מאַמען האָב איך געלערנט; אַז יידן זיינען געווען און געבליבן „רחמנים בני רחמנים" און „ישראל אף על פי שחטא, ישראל הוא" — און ווער ווייס, ווער קען עס וויסן — צי וועל איך נאָך אויף מיין מיסגליקלעכן איינזאַמען וועג געפינען אַ גוטן מענטשן בכלל און אַזוינע יידן בפרט?...

אין שוין אויבנדערמאָנטן דאָרף אָסאָווע, האָט געוווינט איינער אַ קריסט; פון לאַנג שוין איז ער באַקאַנט געווען מיט מיין מאַמעס שטוב — ווו ער איז כמעט געווען א שטענדיקער איינגייער בנוגע מסחר־אָנגעלעגנהייטן — קומיס האָט ער אויפן נאָמען געהייסן. צו אים טאַקע האָב איך באַשלאָסן צו גיין; אפשר וועט ער מיר אַנטקעגן קומען און באשטיין אין דער עת־צרה מיינער און העלפן אויך מיט עפּעס; אפשר וועט ער אויף מיין פאַרלאַנג און ביטע, אַוועקגיין צו חסיהן אין דאלהינעוו — זי זאָל מיר אַן עצה געבן, וווהין און ווי אזוי איך זאָל דערגיין — צו אַ ביסל מער זיכערן אָרט. איך בין שוין אַנטשלאָסן געווען כמעט, אַוועקלאָזן זיך אויפן וועג און דערשלאָגן זיך צום געטאָ אין סוויר־פּאָסטאַוו קאָבילניקער אומגעגנט — ווו איך האָב געהאַט קרובים און באַ־קאַנטע, און עס איז נאָך (ווי כ'האָב געהערט רעדן) אינגאנצן און פולשטענ־דיק רואיק געווען. דאָך האָב איך מיר געוואָלט צוהערן, וואָס חסיה מיין קרובה וועט אויף דעם זאָגן; אפשר האָט זי אַ בעסערן געדאנק?

— אין דער שפּעטער נאַכט־פינצטערניש, געגאַנגען בין איך איינזאַם, אַליין פאַרוואָרלאָזט יידיש מיידל אין לעצטע נאַכט־שעהן — ענדלעך דערגאַנגען צו דער כאַטע פון קומיסן — אין דאָרף אָסאָווע. שטיל־שטיל אָנגעקלאַפּט האָב איך אין זיין טיר; מילד און זאַנפט אַרויסגערעדט האָב איך ווער בין איך און געבעטן מיר אַריינלאָזן. אויפגעשפרונגען פון זיין געלעגער האָט קומיס, געעפנט גלייך און אין שטוב מיר אַריינגענומען. ער האָט גאָר מענטשלעך צו מיר זיך

באַנומען; גלייך דערלאַנגט צום טיש עסן און טרינקען — פון וואָס ער האָט נאָר געהאַט — צוגערעדט עסן, מיר באַרואיקט און אויסגעהערט. כ׳האָב אים באַלד דערקלערט, וואָס איך וויל אים בעטן, און ער איז דערויף תיכף איינגעגאַנגען. אָבער איין זאַך נאָר: וואַרטן מוז איך אַ טאָג, צוויי; היינט קען ער עס ניט אויספירן: ער איז באַשעפטיקט מיטן דרעשן די תבואה זיינער. נאָך איין טאָג איז אים געבליבן צו פאַרענדיקן; נאָכדעם קען ער און וועט טון פאַר מיר אַלעס. דערווייל זאָל איך ביי אים בלייבן — ביז ער וועט צוריקקומען פון דאַלהינעוו. איך בין געבליבן ביי אים אין שטוב; אין פאַרלויף פון טאָג האָב איך מיר פאַרשטעקט און געזעסן צווישן קוסטעס; אין משך פון דער נאַכט בין איך אין שטוב געווען.

אַ טאָג נאָכדעם האָט טאַקע דער פריינטלעכער קומיס פאַרענדיקט זיין דרעשעריי־אַרבעט און איז גלייך אויף מאָרגן פאַרטאָג אַוועקגעפאָרן מיט מיינעם אַ צעטעלע צו די מאַכנאָוויטשעס אין דאַלהינעוו. ער איז ביי זיי געווען; אויפגענומען האָבן זיי אים זייער צופרידן; — געפרייט האָבן זיי זיך מיט דעם, וואָס איך בין לעבן געבליבן און געפין זיך ביי אים. ער איז (פון זיי) גוט באַלוינט געוואָרן פאַר זיין אויסגעפירטער שליחות. זיי האָבן אויך מיט אים איבערגעשיקט אויך אַ 5 גאָלד־רובל, אַ האַלבער קילאָ פוטער, אַ שטיק לייוונט און אַ העמד ווי אויך אַ געשריבענעם צעטעלע צו מיר. עס האָט שוין גענומען פינצטער ווערן, עס איז שוין אָנגעגאַנגען אַ פאַרנאַכט־שעה אין דעמערונג; פון ווייטן האָב איך שוין געהערט זיין אָנקומענדיקער פור. ער איז שוין צוריק אין שטוב אַריין אַ גאָר צופרידענער; האָט מיר אַלעס דערציילט און אָפּגעגעבן וואָס זיי האָבן געשיקט. אין צעטל זייערן האָבן זיי געשריבן — איך זאָל אַפילו ניט וואַגן אַ טראַכט צו טון וועגן גיין אין סוויר. דאָס איז איצטער זייער געפערלעך; אויך דאָרט האָט עס שוין אָנגעפאַנגען... זייער עצה איז, וואָס שנעלער אַוועקרוקן זיך קיין האָראָדישצע — ווו די לייזער קאַפּלאַן־פאַמיליע מיט לייבע געלבאַרט האָבן לויט אַ פאַראָרדענונג פון דער דייטשער ציוויל־מאַכט — פאַרוואַלטעט מיט דער סמאָליאַרניע. זיי וועלן שוין געניו מיר אָנווייזן און דערקלערן, ווי אַזוי סוף כל סוף דורכרייסן זיך צו די פאַרטיזאַנער. טאָמער קומט מיר אויס צו זען אַהרציקן מיט ראַשקען אָדער כ׳וועל זיך נאָך מיט זיי טרעפן זאָל איך זיי דערציילן אַלעס און דאָס זעלבע איבערגעבן. פאַר קיין פאַל ניט דערלאָזן, אַז זיי זאָלן אַוועק חלילה אין סוויר. לייענענדיק דאָס אַלעס, האָב איך מיר שטארק געפרייט; דאָס הארץ האָט זיך צעשפילט מיט א פריילעכן געפיל און אַנדערע מחשבות, פריילעכערע האָבן גענומען מיר באַהערשן. איך האָב מיר שוין געזען אויף אַ זיכערן וועג צו ראַטעווען זיך און אויסמיידן אַריינצופאַלן אין דייטשע הענט. דאָס איז פאַר מיר געווען, די האַנט פון אויבערשטער השגחה

אַליין. דער פויער האָט מיר איינגעלאַדן צו עסן מיט אים צוזאַמען און נאָכדעם בין איך אַוועק און זיך געלייגט שלאָפן אין מיין פאַרשטעקטער באַהעלטעניש, אין דער שטוב זיינער.

אין דער זעלבער נאַכט אין אַ שפּעטער שעה, האָט ווער ניט איז אָנגעקלאַפּט אין שטובן־טיר; אַלע האָבן אויפגעשפּרונגען פיל דערשראָקן (איינשליסנד אויך מיר). דער פויער קומיס האָט געעפנט און צו מיין גרויסער שטוינונג, זיינען אין שטוב אַריין ראַשקע מיט אהרונען. אויך זיי האָט דער קריסט אויפגענומען מענטשלעך; אָבער וועגן מיר האָט ער זיי אינגאַנצן ניט דערציילט. איך האָב מיר פאַרשטייט זיך אויך ניט ווייסנדיק געמאַכט; כ׳האָב זיך צוגעהערט צו זייער רעדן און וואונדערלעך; — מיין ביטערניש און כעס קעגן זיי, וואָס האָבן זיך פריער אָנגעזעצט אויף מיין נשמה, זיינען צעשוווּמען אינגאַנצן. איך האָב אַ טראַכט געגעבן: זיכער האָבן זיי אַליין ניט געוווּסט וווּהין צו גיין און זיך געשעמט ווייזן פאַר מיר אין זייער פאַרלוירנקייט... והראיה: נאָכגעפאָלגט האָבן זיי מיר און ניט פאַרקערט. די גאַנצע שפּיל איז מיר שוין אויסגעקומען זייער נאַריש און לעכערלעך; אָנגעקוואָלן האָט מיין האַרץ אַ ביסינקע און איך האָב געשמייכלט. צוהערנדיק אַזוי זיך צו זייער שמועס, האָב איך מיר געכאַפּט דערויף אז זיי דערציילן קומיסן, וועגן זייער פּלאַן זיך אַוועקלאָזן אויפן וועג קיין סוויר אין געטאָ. שנעל ארויסגעשפּרונגען בין איך גלייך פון מיין באַהעלטעניש און למען השם זיי פאַרזאָגט ניט ארויפגיין בכלל אויף דעם וועג; זיי טאָרן עס ניט טון! איך האָב זיי אַלעס דערציילט וואָס חסיה מיט ברוכן האָבן מיר געשריבן אין צעטעלע, און האָב זיי געראַטן טון ווי מיינע קרובים האָבן געשריבן; אַוועקגיין צוזאַמען מיט מיר אין האָראָדישצע צו לייזער קאַפּלאַן און לייבע געלבאַרטן; — זיי וועלן אונדז שוין ווייזן ווי אַזוי אַדורכצוגיין און קומען צו די זומפּן, ווו עס געפינען זיך שוין יידן פונעם גאַנצן אומגעגנט אונדזערן ווי אויך פון אונדזער היימשטעטעלע קריוויטש. אהרון האָט זיך ניט געאַמפּערט וועגן דעם; ער האָט זיך ניט קעגנשטעלט, ראשקע אָבער האָט אין קיין שום באַדינג ניט געוואָלט צושטיין. איך דאַקעגן האָב געטענהט — אַז גיין וועל איך אַהין פאַר יעדן פּרייז... ווידער איז יעדער געבליבן ביי זייניקע און מען איז אַוועק שלאָפן.

גאַנץ פרי — נאָך אין דער ליכט פונעם זון־אויפגאַנג, זיינען מיר שוין אויפגעשטאַנען; מיר האָבן צוזאַמען מיטן דאָרפסמאַן וואָס האָט זיך געאיילט צו זיין ווירטשאַפט־אַרבעט — אַ זופּ געטון אַ ביסל זויערמילך, אַ ביס געטון אַ קאַרטאָפל און געגרייט זיך אַרויסצוגיין שוין. ער האָט אונדז אָנגעזאָגט, אַז אויב מיר גייען ניט אַוועק, זאָל מען פאַרנאַכט אַריינקומען. איך גיי שוין אַוועק, האָב איך געענטפערט — אָבער איך וועל נאָך צוריקקומען נעמען אַ

פאַר זאַכן, ווען איך וועל זיי דאַרפן און קענען אָפּנעמען. קומיס האָט מיר אויף דעם געענטפערט, אַז ער וועט זיי אָפּהיטן ווי זיינע אייגענע — ביז איך וועל זיי קומען נעמען אָדער שיקן עמעצן. (געמיינט האָט ער בפירוש מיינע 5 גאָלד־רובל, וועלכע ער האָט מיר געבראַכט פון די מאַכנאָוויטשעס). ראַשקע און אַהרון, זיינען קאַלט געבליבן לגבי דעם גאַנצן פּלאַן מיינעם. אונדזער דאָרפסמאַן איז אַוועק צו דער אַרבעט און מיר אַלע דריי זיינען ארויס אויפן וועג. אַ שטיקל צייט איז מען צוזאַמען געגאַנגען, ביז מען איז אָנגעקומען צו אַ טיפלעכער קאַנאַווע. אַהרטשיק האָט מיר אָנגעוויזן אויף דער ריכ‏טונג קיין האָראָדאָשיצע, דערקלערט ווי אַזוי צו גיין און געזאָגט, אַז פּאָרלויפיק בלייבן זיי דאָ; זיי האָבן נאָכניט באַשלאָסן ווּהין צו גיין... אלנפאַלס וועלן זיי אָננע־מען די עצה ניט צו גיין אין סוויר. זיי זיינען אַראָפּ און זיך אריינגעלייגט אין דער קאַנאַווע ביים וועג און איך בין אַוועק — ווּהין כ׳האָב מיר פאַרמאָסטן.

יידן־רחמנים בני רחמנים

אָפּגעגאַנגען בין איך אַזוי אַן אַנדערטהאַלבן קילאָמעטער אומגעפער; שטיין בין איך געבליבן פאַר אַ קליין הייזל, וואָס האָט פּונקט אויסגעזען ווי אַ דאָרפיש בעדל. פון ערגעץ ווו זיינען מיר אַנטקעגן געקומען, לייזערס פרוי — פריידל קאַפּלאַן מיט זייערע קינדער. זעענדיק מיר שוין פון ווייטן, האָט זי פאַרשנעלערט איר גאַנג און געזען האָב איך איר שיינענדיק פּנים פון פרייד. מיין דעמאָלטיקע פרייד איז ניט צו באַשרייבן. אין שטוב (טאַקע אין בעדל, וואָס איז שטאַרק באַטעמט און פּשוט איינגעריכטעט געוואָרן אַלס וווינונג מיט אַן אויוון) האָט זי מיר אריינגעפירט ווייענדיק — סיי פון פרייד זעענדיק מיר אַ לעבעדיקע און סיי צוליבן דערמאָנען זיך אָן אונדזער אימהדיקן בראָך, אונדזער אַלעמענס טראַגישער עקדה און אומקום פון אונדזערע משפחות. זי האָט מיר גלייך געגעבן צו עסן און מיר האָבן זיך צערעדט; אונדזביידן איז עס געוואָרן לייכטער אַ ביסל אויף אונדזערע הערצער.

זיצנדיק אַזוי און שמועסנדיק זיינען שוין אויך אָנגעקומען לייזער קאַפּלאַן הי״ד און לייבע געלבאַרט ז״ל.[4] זיי האָבן זיך אויך געפרייט מיט מיר ווי מיט אַ שוועסטער בעת א צרה — נאָך אַ יידישע נשמה אין אַ לעבנדיקן גוף איז אַנטלאָפן און זיך געראַטעוועט פון אומקום. איך האָב פאַרשטענדלעך דערציילט אַלץ, וואָס איז מיר באַקאַנט געווען און אויך געשילדערט מיין לאַגע ווי עס איז, ווי אויך וועגן באַשלוס אַוועקצוגיין אין די זומפּן — לויט דער עצה פון חסיהן מיט ברוכן. כ׳האָב ניט פאַרגעסן צו זאָגן דערביי אַז ניט ווייט, אין דער

[4] דער לעצטער איז אויך זוכה געווען אָנצוקומען נאָך דער מלחמה קיין ישראל און צוקוקן דעם גרויסן נס פון יידישער מלוכהשאפט — פאַרקערפּערט אין מדינת ישראל. ער איז אין 1972 נפטר געוואָרן אין נתניה.

קאַנאַווע ביים וועג — ליגן באַהאַלטן ראַשקע און אהרון, וועלכע האָבן צוליב זייערע סיבות ניט געוואָלט מיט מיר מיטגיין. זיי האָבן שטאַרק געשטוינט אי־בער ראַשקע מיט אהרונען; זיי האָבן ניט פאַרשטאַנען בשום אופן, פאַרוואָס זיי האָבן ניט געוואָלט קומען צו זיי. ס'טייטש ?! היתכן ? מען איז דאָך אין פאַרלויף פון אַ גאָר לאַנגער צייט געווען לייבלעך כמעט — גאָר נאָענטע און גוט־באַפריינדעטע שכנים — שטוב צו שטוב ממש ! זיי האָבן ניט אויפגעהערט צו פרעגן מיר און נאָכפאָרשן — ביז איך האָב געגוי אויסגעמאָלן ווו כ'האָב זיי אין קאַנאַווע געלאָזן ליגן. דאַן איז לייזער אַוועק און געבראַכט זיי אויך אין דער בעדל־געביידע. זיי זיינען אויך אויפגענומען געוואָרן ברידערלעך און פריינטלעך, אַזוי ווי אַ פריינט נעמט אויף אַ פריינט בעת־צרה. מען איז ווידער געזעסן און אַרומגערעדט וועגן דער לאַגע און די אימה — וואָס איז געווען און אויך וועגן די, וועלכע קען און וועט נאָך קומען. זי איז איבער אונדז געהאָנגען שאַרף ווי אַ שווערד. לייזער האָט געזאָגט, אַז דער פּלאַן אַוועקגיין אין די זומפּן איז אַ גאָר אויסגעהאַלטענער שריט. אַלע האָבן צוגעשטימט. לייזער האָט נאָך דערביי צוגעגעבן, אַז ער וואָלט נאָך היינט אַוועק אַהין מיט אַלעמען — ווען פריידל זיינע וואָלט געווען ביי די כוחות צו גיין — ליידער ליידט זי איצטער שטאַרק אויף די פיס, וועלכע טוען איר גאָר וויי און דער־לאָזן עס ניט אויסצופירן. געגוי ווייזן אָבער וועט ער אונדז דעם וועג, מיר זאָלן ניט אריינפאלן ווו מען דאַרף ניט... ער וועט מיט אונדז מיטגיין אַ שטיק וועג; מיר וועלן קומען צווישן יידן; די גאַנצע געגנט אַרום איז שוין ביי פּאַרטיזאנער.

עטלעכע שעה שפּעטער, איז מען שוין אַרויס אויפן וועג; מיר האָבן זיך מיט אַלעמען אָפּגעזעגנט און זיך געווונטשן גאָר אינגיכן ווידער זען זיך אויף אַ זיכערן באָדן — צווישן די פּאַרטיזאַנער. לייזער איז מיט אונדז אַרויס — דורכצופירן אונדז דעם וועג ביז צום טייך ניעוויערי; פון דאָרט וועלן מיר שוין אַליין דערגרייכן צו דער פּאַרטיזאַנשצינע.

געגאַנגען זיינען מיר: ראַשקע, אַהרטשיק און איך; לייזער האָט אונדז גע־פירט דורכן וואַלד, אין דער ריכטונג צום דאָרף דאמאָסלאַווע. אין דער ליכט פון א נאָכמיטאָג־שעה זיינען מיר דערגאַנגען שוין צום טייך ניעוויערי. לייזער איז גלייך צוריק אַוועק און מיר זיינען געבליבן ביים ברעג. געדאַרפט האָבן מיר איצטער דעם טייך אַריבערגיין; קיין לאָדקע איז ניט געווען. געוואַרט האָבן מיר און דערזען פלוצים א פליטע שווימט פאַרביי; מיר זיינען אַרויף און אויך דער־שווומען מיט איר, ביז צום צווייטן ברעג. אַזוי זיינען מיר אַריין אויך אין דאָרף און זיך גענומען דערפרעגן אויף פאַרבינדלער, וואָס ווייזן אָן און פירן צו די פּאַרטיזאַנער אין די בלאָטעס. מיר האָבן אַזוי לאַנג געפרעגט, ביז מען האָט

אונדז אויף איינעם אָנגעוויזן. ער איז תיכף דערויף איינגעגאַנגען אַוועקצופירן אונדז — אַ ווו יידן געפינען זיך שוין. מיר זיינען פאַרשטענדלעך נאָך אין דער זעלבער נאַכט אַוועק מיט אונדזער וועג. אַ שיינע עטלעכע שעה איז מען געגאַנגען און סוף כל סוף דערגרייכט...

— מיר זיינען שטאַרק מיד געווען פונעם גאַנג אָבער אויפן האַרץ איז יעדן געוואָרן אַ ביסל היימלעכער און פרייליכער, עס איז גלייך קענבאַר געווען די בולט־קלאָרע נפקא־מינה; דער גרויסער אונטערשייד; דער פערזענלעכער צוגאַנג פון יעדן צו פראַגן און פּראָבלעמען, וועלכע די געגעבענע לעבנס־ווירקלעכקייט האָט אַרויסגערופן און אַוועקגעשטעלט פאַר יעדן איינעם. די לעבנס־פראַגן, באַדינגונגען און אָנגעלעגנהייטן זיינען ניט פּשוט געווען, דאָך האָט יעדער כמעט — אַ חוץ איינצלנע געשווירענע „פּעסימיסטן און גאַל־מענטשן” פריי אָפּגעאָטעמט. עס קלינגט אפשר גאַנץ אויסטערליש אָבער עס איז אַ פאַקט; די אימה און שרעק פון דאָרטן וואָס געהערשט האָבן אין אונדזערע מקומות — איז ניט געווען צו מערקן. מען האָט געקענט הויך האַלטן דעם —קאָפּ און גלויבן און האָפן... וואָס אמת איז און דאַרף באַצייכנט ווערן: די באַציאונג מצד די פריער אָנגעקומענע צו אונדז ניי־צוגעקומענע, איז געווען אַ זייער ניט גוטע: כ'וויל ניט זאָגן א שלעכטע און ניט דולדנדע, אַ פיינטלעכע. דאָס וואָלט געהייסן אַ שווער־קאַטעגאָרישע באַשולדיקונג; און איך קען ניט און וויל ניט באַשולדיקן קיינעם. עס איז געווען א תקופה פון אַזאַ גרויסן פורעניותדיקן לעבנס־איבערברוך מיט באַדינגונגען — וואָס האָבן גאָר לייכט און שנעל, פאַרוואַנדלען געקענט אַ מענטש אין אַ חיה... פיל האָבן בייגעשטאַנען דעם נסיון. פיל נאָכמער האָבן ניט געקענט ביישטיין; זיי האָבן דעם לייכטערן וועג אָנגענומען: זאָרגן און דאגהן פאַר זיך קודם כל און בלויז פאַר זיך — ווען עס קומט אויס אָפילו, צעטרעטן און אריבערגיין גלייכגילטיק אויפן לעבנדיקן קערפּער פון א צווייטן... אַזוי האָט אונדז געוויזן די דערפאַרונג; צום גליק אָבער שפּילט אָפּ די לעבנס־פאקטאָגראַפיע כמעט שטענדיק אַזוי: צווישן אַזוי פיל שלעכטס און בייזער אימהדיקער גרוילהאַפטיקייט ג־ט דאָך עפּעס אַ טראָפּן, אַ פּיצל פון אויך עפּעס גוטס. צו מיין גרויסער אמתער פרייד האָב איך געטראָפן מיינע צוויי שוועסטער־קינדער מ. און ח. צוקערמאַן. זיי האָבן מיר אויפגענומען ווי אַ לייבלעכער שוועסטער; צוגעטיילט מיר פון זייערן אָרעמען ביסן, און אַזוי זיינען מיר שוין געבליבן און ניט געשיידן. מיר האָבן צוזאַמען געפרייט זיך ווי אויך אומעטיק געווען צייטנווייז; די לעבנס־ווירקלעכקייט, באַדינגונגען, פאַקטן און אָנגעלעגנהייטן — האָבן אונדז צונויפגעגאָסן און צעמענטירט; מיר זיינען געוואָרן ווי אמתע שוועסטער, אויב ניט מערער...

מיין „פּאַרטיזאַנשצינע"

איבער די דערפער —
פאַר אַ שטיקל ברויט...

ענדלעך האָב איך דערגרייכט דעם ציל מײַנעם און —צופרידנגעשטעלט מיינע ווילנס־שטרעמונגען — ווייט זיין פון דער חרוב־געוואָרענער היים, ווייט פון דער סכנה, — צווישן פּאַרטיזאַנער און צווישן יידן־פּארטיזאַנער, וועלכע קעמפן קעגן שונא. צי האָב איך מיט דעם דערגרייכט צום ברעג? צי בין איך געווען שוין ביים סוף פון ליידן און פּיינפולן וועג? — טאַט־זאַכלעך ניין און ניין! — קיין ברעג און קיין ענדע... עס איז נאָך ווייט געווען צום סוף פון מיין וואַנדער־וועג.

— קיין קעמפערין מיט געווער אין האַנט בין איך ניט געווען; קיין אַנטייל אין סאַבאָטאַזש־אַקציעס, לויערונג־איבערפאַלן און אויפרייס־אַקציעס האָב איך ניט גענומען. איך בין ניט גענויגט צו דעם און קיין געווער איז ניט געווען בנמצא, ווען אַפילו כ׳וואָלט יאָ געוואָלט אַקטיוו זיין צווישן קעמפער. נאָר איינצנלע פון אונדז, יחידים פון דער גאַנצער צונויפגעלאָפענער מחנה, האָבן געהאַט דעם זכות דערשלאָגן זיך צו געווער און קעמפן קעגן שונא. איך און פיל אַנדערע — אין מערסטן טייל עלטערע לייט, פרויען און קינדער אַ ביסל — האָבן געהאַט די מעגלעכקייטן צונויפקאָרטשען זיך אַרום געביטן ווו קעמפער זיינען געווען און האָבן א פיצל זיכערקייט... אַזוי בין איך און אַלע אנדערע מיינסגלייכן געווען, אין אַזוי גערופענע „פּאַרטיזאַנישע פאַמי־ליע־אַטריאַדן" ניט קעמפערישע איינהייטן, וועלכע די הויפט־לייטונג פון פאַרטיזאַנער־באַוועגונג האָט פון צייט צו צייט פראָטעזשירט און עטוואָס צוגעטיילט צום עסן. אין צייטן פון אַנגריפן מצד דעם שונא, זיינען אָבער די אַלע ניט קעמפערישע איינהייטן אויסגעשטעלט געווען צו גרעסטע און גע־פערלעכסטע טויט־געפאַרן. האָבן מיר אויך דאָס אַנגענומען באהבה. מיר האָבן געהאַט דעם ווילן, דעם מוט און העזה — צו בלייבן לעבן.

— די פריילעך־שטימונגספולע שעהן — צו דער באגעגעניש מיט היימישע, מיט נאָענטע זענען גאָר שנעל אַוועק — ווידער איז אַנגעלאָפן די „וואָכעדי־קייט"; דער שטענדיקער געיעג נאָכן שטיקל ברויט; דער קאַמף פאַרן טאָג־טעגלעכן קיום. דער זומפיקער וואַלד און זיין סביבה איז געווען אָרעם, נאָר איינצלנע דערפער אַרום און אַרום. דער מחנה איז גרויס און עסנוואָרג איז ניט געווען צו קריגן... טאָג־איין, טאָג־אויס, האָב איך מיר ווי אויך אַנדערע, אַרומגעשלעפּט איבער די הייזער אין דערפער — אַ שטיקל ברויט צו בעטן,

אַ פּאָר קאַרטאָפל — מיט עפּעס דעם הונגער צו פאַרטרייבן און די כוחות דערהאַלטן...

די געגנט ווו מ׳ר האָבן זיך אויפגעהאַלטן איז פון טאָג צו טאָג מערער אומזיכער געוואָרן. עס זיינען געווען פיינטלעכע אויסשפּיר־איינהייטן אָדער סתם גויים, וועלכע האָבן דערטראָגן ידיעות צום שונא. אַזוי זיינען דורכגע־פירט געוואָרן אָנגריפן פון שונא אויף די פּאַרטיזאַנער, וואָס האָבן אויך אַ סך קרבנות איינגעשלונגען. עס איז געוואָרן אַ נויטווענדיקייט אָפּציען ווייטער און טיפער. די צענטראַל־ליטונג פון דער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג האָט באַ־פוילן אַפילו דערווייטערן זיך צו מזרח און אויך איבערשרייטן די פראָנט־לי־ניעס פון שונא. אַ סך פון אונדז זיינען אַוועק און עס איז זיי אויך געלונגען; מיר און אַנדערע האָט ניט אָפּגעגליקט און מ׳ר זיינען געבליבן אויפן אָרט. דאָן איז אונדז געגעבן געוואָרן אַ באַפעל — וואָס שנעלער צו פאַרלאָזן דעם פּלאַץ; עס איז שוין צו פיל אַנטבלויזט און אָפן פאַרן שונא, ווי אויך ניט גרייט צום איינגראָבן זיך און באַשיצן פון זיינע אַנגריפן. מיר דאַרפן אַריבער אין גרעסערע וועלדער, אין אנדרייקער פושטשע — ווו פּאַרטיזאַנער האָבן קאָנצענטרירט פיל כוחות. מען האָט אונדז אַפילו געשיקט פּאַרטיזאַנער, כדי דורכצופירן און ברענגען אין דער פושטשע. גאָר איינצלנע זיינען געבליבן אויפן זעלבן אָרט.

טיף אין אנדרייקער פושטשע

די אויפגאַבע איז אויף אַ געלונגענעם אופן דורכגעפירט געוואָרן; אונ־דזער פאַמיליע־אָטריאַד איז שוין אין גרעסטן טייל געבראַכט געוואָרן אין אַנדרייקער פושטשע. ביסלעכווייז, לאַנגזאַם האָט מען זיך שוין ווידער גע־נומען איינצואָרדענען דאָס שותפותע לאַגער־לעבן אויפן נייעם אָרט. די לינדערע און ווייכע קלימאַט־באַדינגונגען האָבן אויך מיטגעהאָלפן צו דעם אין אַ געוויסער מאָס. קומענדיק טיף אין וואַלד האָט מען אויפגעשטעלט ביידלעך צום זיצן; ווער עס איז ביי זיינע כוחות געווען האָט פאַר זיך אויסגעגראָבן אַ זעמליאַנקע צום איבערווינטערן. ווער עס איז ניט געווען בכוח (פרויען אין גרעסטן טייל) און אויך קיין ביידל ניט פאַרמאָגט, האָט געמוזט בלייבן אונ־טערן פרייען הימל... אין שניי. דאָס איז געווען אויך מיין גורל ווי אויך פון מיינע אויבנדערמאָנטע „שוועסטער".

די האַרבסט־תקופה פון 1942 — אַ יאָר פון גרוילהאַפטע שחיטות, אימה־דיק־פיינפולע ליידן און חורבנות — איז געווען אַ טרוקענע, אַ גאָר לייכטע, אָן רעגנס כמעט. אויך דער ווינטער פון 1943 איז פאַרהעלטנישמעסיק געווען ניט שווער. אָבעו׳ שניי איז געווען... ניט פראָסטיק אָבער קאַלט — און זיצן

ווי אויבנגעזאָגט איז מען אויפן שניי געבליבן. אַזוי האָב איך אוי׳ך אויפגעוואַכט איין טאָג מיט ווייטיקן אין אַלע גלידער. מיין גאַנצער קערפּער האָט געפיבערט און געוואָרפן שטאַרק ווי אין קדחת. אין שניי ליגן בלייבן אָדער זיצן, איז מיר שוין ניט מעגלעך געווען מערער. איך האָב מיר אויפגעהויבן מיט פיל מי און אַוועק צו לובאַנער[5] יידן, וועלכע האָבן געהאַט אין זייער פאַרמעגן אַ זעמליאַנקע און געבעטן מען זאָל מיר אַריינלאָזן אויף אַ שטיקל צייט. אמת זאָגנדיק — האָבן זיי שטאַרק חשק ניט געהאַט צו דעם — דאָך האָבן זיי מיר אַריינגענומען, זעענדיק מיין שווערן געזונט־צושטאַנד און ווי כ׳האָב אויסגעזען... איך בין געווען ביי זיי אַ שטיקל צייט; געלעגן און זיך דערוואָרעמט. מיינע „שוועסטער" פלעגן מיר ברענגען צוטראָגן אַ ביסל וואַרעמע וואַסער מיט אַ פּאָר „סקאָרינקעס"... אַזוי איז מיר בעסער געוואָרן; אַזוי בין איך אויך איבערגעקומען מיין פיבער־קראַנקהייט.

— טעג און וואָכן זיינען אַדורכגעלאָפן; חדשים פאַרגאַנגען, געקומען איז שוין ווינטער 1943. אַזוי איז ווידער איין טאָג אין אונדזער לעבנס־וועלט, אַריינגעשפּרונגען דער דראַנג אַוועק צו מזרח. ווער עס האָט געהאַט געלטמיטלען האָט באַדאַרפט צאָלן, ווער עס האָט ניט געהאַט — האָט פיל שוועריקייטן געמוזט דורכברעכן כדי מיטצוגיין. איך און מיינע „שוועסטער" האָבן גאָרניט פאַרמאָגט. רייזל האָט געהאַט אַ גאָלדענעם בראַסלעט. אויך די רביצין פון מיאַדל האָט אַזוינס געהאַט. וויסנדיק, אַז פיל שווערער וועט אונדז זיין כדי צוצושטיין צו די אַוועקגייענדע — ניט האָבנדיק מיט זיך גאָרניט, האָב איך טראָץ דער גרויסער געפאַר — באַשלאָסן אַוועקגיין ווידער אין אַסאָווע צו קומיסן, אָפּנעמען מיינע 5 גאָלד־רובל. איך בין אַוועק אַהין צוזאַמען מיט מיינע צוויי שוועסטער־קינדער. אַ לאַנגער און ווייטער וועג ווי אויך פיל סכנות לויערנד, איז אונדז פאָרגעשטאַנען דורכצומאַכן. קיין אנדער ברירה איז אָבער ניט געווען אויסצוקלייבן...

— געגאַנגען זיינען מיר אין פאַרלויף פון עטלעכע טעג און בלויז אונטער דער שוץ פון נאַכט־פינצטערניש. אין די טאָג־שעהן איז מען פאַרשטעקט געבליבן. אַזוי זיינען מיר אויך איין נאַכט אין אַ שפּעטערער שעה אָנגעקומען צו קומיסן. כ׳האָב אים דערקלערט גלייך, אַז איך זיץ אין וואַלד אונטערן פרייען הימל ניט אָנגעטון; ניט האָבנדיק מיט וואָס זיך צוצודעקן, בין איך געקומען דעריבער אָפּנעמען מיין געלט, וועלכע איך האָב ביי אים איבערגעלאָזן. ער האָט מיר תיכף אָפּגעגעבן די גאָלד־רובל, אָן קיין שום

[5] לובאַן — אַ דאָרפישער ישוב אַרום קורעניץ, ווו יידן האָבן געוווינט אין ווירטשאַפטן — ווי מאַטיק לעבן אונדז צ. ב. (מיכלע ווייסנהאָלץ).

ווייטערע שהיות. בלייבן דאָרט ביי אים לאַנג איז אוממעגלעך געווען. אַ גרויס געפאַר. מיר האָבן טאַקע אויף מאָרגן אין דער נאַכט אָפּגעצויגן צוריק. גייענדיק דורכן דאָרף האָבן מיר באַמערקט אַן אומגעוויינלעכער באַוועגונג. געזען האָבן מיר זיך דרייען פון ווייטן אומבאַקאַנטע פאַרשוינען. מיר האָבן זייער מורא געהאַט, ניט ווויסנדיק ווער זיי זיינען. באַלד האָט מען אונדז אויך פאַרהאַלטן; אויסגעפרעגט ווער מיר זיינען און וווהין מיר גייען? אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז פאַרטיזאַנער זיינען יענער שעה אין דאָרף אָנגעקומען און דורכגעגאַנגען אויפן וועג אויסצופילן אַן אויפרייס־אַקציע, צווישן זיי איז אויך געווען זוסיע עסטאַניעץ — ווי מען האָט אים גערופן און עטלעכע דאַלהינעווער חברה, מיט אברהם פרידמאַן דעם בלעכער. אויסהערנדיק אונדז ווער און פון וואַנען מיר זיינען געקומען, האָבן זיי אונדז געגעבן עסן און געלאָזט ווייטער גיין, וואָרענענדיק, ניט צו גיין אויף אַזוי ווייטע וועגן ביינאַכט ווייל גאָר לייכט קען מען אַריינפאַלן אין אַ פיינטלעכער אויסשפיר־נעץ, אָדער סתם דערמאָרדעט ווערן דורך די רוצחישע „גוטע ברידער" היימישע...

די וואָרענונגען פון אונדזערע יידישע פאַרטיזאַנער האָבן אויף אונדז אָנגעוואָרפן נאָך אַ מער מוראדיקערער שרעק; דאָך האָבן מיר פאָרגעזעצט אונדזער גאַנג אויף דער פאַרטיזאַנער־באַזע אין אַנדרייקער ברייט־פאַרצווייגטן וואַלד. פאַרשטענדלעך אַז געהיט האָבן מיר זיך ניט דורכצוגיין אין אומבאַקאַנטע דערפער און געמיט אויסמיידן צו טרעפן זיך מיט פרעמדע. אין אַ פאָר דערפער האָבן מיר דאָך געמוזט אָפּטרעטן צוליב מאַנגל אין כוחות, צי קריגן עפּעס צו עסן. אַזוי זיינען מיר אַריין אין דאָרף בילעוויטש — ווו פויערים פונעם דאָרף האָבן אונדז מכבד געווען מיט אַ וואַרעמען ארבעסגעקעכטס, אַ שטיקל ברויט און אַ נאַכט־־געלעגער אָפּצורוען פון אַזוי פיל גיין. נאָכן אָפּרוען זיינען מיר ווידער אַוועק ווייטער. אויסגעקומען איז אונדז אָפּטרעטן נאָך אין אַ כוטאָר ערגעץ ווו אויפן וועג, צוליב אויבנדערמאָנטע סיבות. אַוועק זיינען ווידער אַ פאָר טעג ווי אויך נעכט פונעם גיין אונדזערן, ביז דערשלאָגן האָט מען זיך שוין צוריק אויפן „שטענדיקן" פלאַץ. נאָכן צוריקקערן אונדזערן האָבן מיר זיך תיכף געמאָלדן אין „שטאַב" פון די ווערבירער צו „מזרח־פראָנט־ליניעס"; אָפּגעגעבן אַלעס, וואָס מיר געהאַט האָבן, אַבי צוגערעכנט ווערן צו אַלע איבערוואַנדערער — וועלכע האָבן זיך פאַרמאָסטן דורכצורייסן דעם פראָנט. עס איז שוין דערווייל ווערבירט געוואָרן אַ באַדייטנדע גרופּע פון אַ 200 מענטשן — מענער, פרויען און קינדער, אויסצופירן דעם פלאַן. אָט האָט אויך שוין אָנגערוקט דער טאָג פון אונדזער אַרויסמאַרש.

געפּרובט און דורכגעפֿאַלן

עס איז געווען אַ זונטיק פֿאַרנאַכט; מען האָט אונדז אַלע אויפֿגערופֿן, אין רייען צעשטעלט; — אָנגעקומען איז די שעה, מען שפּרייזט אַלע אויף מזרח. פֿריער נאָך האָט מען אונדז אָנגעזאָגט, דאָס יעדער מוז באַזאָרגן און צוגרייטן עסן אויפֿן וועג. מען האָט נאָכאַמאָל קאָנטראָלירט אונדז, געגעבן די לעצטע וואָרענונגען און אינסטרוקציעס — ווי אַזוי זיך האַלטן און גיין אויפֿן וועג.

— דער „אַרויסמאַרש" אונדזערער האָט אָנגעפֿאַנגען, מען איז געגאַנגען רואיק אין דער שטילקייט פֿון דער נאַכט. יעדער האָט איינגעהאַלטן אין זיך די פֿראַגע: צי האָט באמת פֿאַר אונדז די שעה אויסגעפּויקט און מיר גייען צו מערער זיכערקייט — ווייט פֿון שונאים, באַנדיטן, וועלכע לויערן אומברענגען אונדז? אין האַרצן האָט תּפֿילה געטון יעדער איינער; אַלע רמ"ח־אברים און יעדער בלוטס־טראָפּן אין קערפּער געגאַרט האָבן; „ריבונו דעלמא כוליה! זאָל עס כאָטש דאָסמאָל, געלונגען!..."

— דורכן וואַלד זיינען מיר געגאַנגען שוין אַ שפּאַר ביסל צייט. ענדלעך האָט מען אונדז פֿון וואַלד אַרויסגעפֿירט שוין. פֿאַרויס זיינען די פֿירער געגאַנגען אין דער שפּיץ פֿון אונדזער מאָדנעם משונהדיקן קאַראַוואַן; מ'ר אַלע האָבן זיי נאָכגעפֿאָלגט, שריט ביי שריט. אָנגעזאָגט האָט מען אונדז, אַז אַרויסגייענדיק פֿון וואַלד וועט מען אַריבער שנעל, זייער שנעל, די אייזנבאַן־ליניע און גיין גלייך, ניט פֿאַרהאַלטן זיך ווייטער. די פֿירער אונדזערע נאָכן אויסשפּירן און איבערצייגן זיך, אַז עס איז רואיק אַרום און אַרום — האָבן אונדז גאָר גוט און זייער געניט אַדורכגעפֿירט די הויכע באַן־ליניעס — ניט ווייט פֿון נייקע. פֿון דאָרט איז דער גאַנג פֿאַרגעזעצט געוואָרן; אויסמיידנדיק נייקע זיינען מיר שוין גאָר נאָענט געווען צום „רויטן הויף" („טשערוואָני דוואָר") און דאָ, דווקא דאָ — איז אויף אונדז געקומען דער מיסגליקלעכער בראָך...

אויף אונדזער בייזן מזל, איז פֿאָרגעקומען יענעם אָוונט אין „רויטן הויף"" אַ דייטשע פֿאַרוויילונג אַ „וועטשערינקע" ווי עס הייסט ביי דאָרפֿישע ווייסרוסן. פֿיל דייטשן זיינען דאָרט געווען ווי אויך שיקסעס און שקצים פֿון הויף און אַרום. געהוליעט און געטאַנצט האָט מען און עס איז לעבעדיקפֿריילעך געווען „לגויים!". געוויינלעך האָבן די אָרגאַניזאַטאָרן פֿון אונדזער „מזרח־עקסקורסיע" ניט געקענט וויסן פֿריער וועגן אָט דער „וועטשערינקע". אין אַלגעמיין, איז אַזאַ מין אָנגעלעגנהייט גוט ווינטשנסווערט פֿאַר פּאַרטיזאַנישער „גערילאַ־טעטיקייט" און עס קאָן זיין, אַז אויך אונדז וואָלט עס אָוועק געלונגען. אָבער ניין — כ'ווייס אויך ביז היינטיקן טאָג ניט — צי איז עס

געוועזן אַ בייזער אומגליקליכער צופאַל בלויז און אַ דייטשער וועכטער האָט עפּעס אָנגעשמעקט... צי האָט ווער ניט איז פון דאָרפישע „טעלער־לעקער" דערטראָגן וועגן אונדז — און אפשר האָבן אויך די זייער שטילע שאָרכן פון 400 גייענדע פיס, דערוועקט דער אויפמערקזאַמקייט פונעם שונא — אומדערוואַרט איינגאַנצן, גאָר פּלוצלונג האָט מען אויף אונדז געעפנט אַ שטורמישן ראַפּיד־פייער פון אַלע כלים. געהילכט האָבן שיס־זאַלפן פון ביקסן; געקנאַלט האָבן אויטאָמאַטן; קוילן זיינען אָן אויפהער געפלויגן איבער אונדז, פאַרביי אונדז — ווי אויך געטראָפן. קרעכצן, ווייגעשרייען האָבן זיך געהערט... עס איז ניט געווען אַפילו ווו צו באַהאַלטן זיך. מען איז זיך צעלאָפן תיכף, ניט וויסנדיק איינער פונעם צווייטן. איך ווי אויך מיינע צוויי „שוועסטער", וועלנדיק אַרויסדרייען זיך שנעלער און וואָס גיכער אַנטלויפן פון לויערנדן טויט, האָבן תיכף אַוועקגעוואָרפן אונדזערע פּעקלעך, איינער דער אַנדערער אָנגענומען ביי דער האַנט און שנעל געלאָפן צוזאַמען. אַ צייט לאַנג האָבן אונדז נאָכגעיאָגט די הילכנדע שיסעריי־געקנאַלן פון אויטאָמאַטן און „בילערייען" פון ביקסן — ביז מיר זיינען ווייט געווען שוין און אַלעס איז שטיל געוואָרן.

אין גרויסן קוראַזש און געלויף א צייטלאַנג, האָבן מיר ניט געזען אפילו אַז אָנגעפאַנגען האָט שוין צו טאָגן; עס איז גוט ליכטיק געוואָרן און געוווּסט האָבן מיר, אַז מיר טאָרן מער ניט לויפן — צוליב דער געפאַר, מען זאָל אונדז זען, און דערטראָגן וועגן אונדז. מיר האָבן באַשלאָסן צו פאַרשטעקן זיך — ניט האָבנדיק אפילו דער פולער זיכערהייט אין דעם, אַז מיר זיינען שוין ווייט פון לויערנדע סכנות — זאָל שוין זיין, וואָס דאַרף! אַריין זיינען מיר אין אַ וועלדל אויפן וועג, איינגעקאַרטשעט זיך וואָס קלענער און וויניקער צווישן קוסטעס אוןביימער, זיצן בלייבנדיק וואַכזאַם און צוהערנדיק יעדן שאָרך פון דער ווייט און דער נאָענטשאַפט. אַזוי האָבן מיר אין גרויס שרעק פאר ווייטערע נאָכפאָלגנדע געשעענישן, אָפּגערוט נאָכן גאַנג און געלויף פון דער נאַכט...

— זיצנדיק שוין א פאָר שעה אין וועלדל האָבן מיר דערשפּירט און זיך אָנגעשטויסן, אויף אַ געוויסער לאַנגזאַמער באַוועגונג פון מענטשן. באַלד האָבן מיר געזען שוין פרויען, קינדער ווי אויך עטלעכע מאַנסלייט. ווי מיר דריי, האָבן זיי אויך וואַרשיינלעך זיך דערקליבן אַהער. פּלוצים איז אויך געקומען צולויפן צו מיר, גיטל די רביצין פון מיאדל מיטן קינד — שלוכצנדיק אין יאָמער מיט פאַרבראָכענע הענט: — „אַן אומגליק, מיכלע טייערע! האָט מיר געטראָפן; מיין קינד, מיין קליינס; מיין קליין פויגעלע איז געבליבן דאָרט אויפן וועג... עס איז אַ טומל געוואָרן. מען האָט געשאָסן און

מען איז געלאָפֿן... איך בין געווען צעשראָקן; ניט אכטונג געגעבן און — ניטאָ מער מיין קינד!..." זי האָט ספּאזמירט און זיך געריסן אויף צוריק; געוואָלט זוכן דאָס פֿאַרפֿאַלענע קינד. מען האָט ניט דערלאָזט און איינגע־האַלטן איר — עס איז דאָך אַ געפֿאַר וואָס קען חלילה, אַלעמען באַשעדיקן. אַלע פּרווון צו באַרואיקן איר, האָבן ניט געהאָלפֿן. אַ צייט לאַנג האָט זי גערופֿן וויינענדיק דאָס פֿאַרלוירן קינד — קיינער האָט זיך ניט אָפּגערופֿן. אַלע האָבן איר גוט מיטגעפֿילט... אַ סך האָבן זיך געשראָקן, ווייל די לויערנ־דע סכנות נאָכן דורכפֿאַל אונדזערן, זיינען נאָכניט פֿאַרביי געווען.

אָפּגעזעסן אין וועלדל איז מען שוין אַזוי, אין פֿאַרלויף פֿונעם גאַנצן טאָג. ווען עס איז אַ ביסל פֿינצטערלעך געוואָרן, האָט אונדז נתן גורעוויטש ווידער אָרגאַניזירט און פֿאָראָרדנט ווייטער צו גיין, ניט בלייבן אויפֿן אָרט. דער ווייניקער און אומעטפּולער קאַראַוואַן אונדזערער האָט ווידער אין וועג זיך אַוועקגעלאָזט — און ווידער איז שוין כמעט אַוועק די גאַנצע נאַכט — ביז מיר זיינען דערגאַנגען (צום צווייטן מאָל) אויף אונדזער אַלטער פֿאַרלאָזע־נער באַזע און איצטער — אַ סך מענטשן ווייניקער, אָן שיך און אָן מלבושים, כמעט אינגאַנצן נאַקעט און באַרוועס — אונטער קאַלטע הימלען אויפֿן שניי...

אין קלעם פֿון געיעג און לאַנג־דויערנדיקער בלאָקאַדע

נאַקעט און באַרוועס אויפֿן שניי אונטער אייז־פֿר־רנדע בלייענע הימלען, איז נאָכניט געווען אונדזער גרעסטער בראָך — כאָטש דאָס אַליין, איז אויך אַ ניט קליינע פּלאָג און אַ גאַנץ שווערע צרה — ווי עס לערנט דער מענטשלעכער שכל. פֿיל ערגער געווען זיינען די אַלע געיעגן און אָבלאַוועס ווי אויך חדשים־לאַנגע בלאָקאַדע, וואָס האָבן אונדז פֿאַרפֿאָלגט כמעט אומ־אויפֿהערלעך אין די טיפֿעניש פֿון וועלדער.

לעצטע ווינטער־ און פֿרילינג־חדשים פֿון 1943, זיינען מיר אַלץ מערער געשטויסן געוואָרן אָן קיין שום אויסוועג אונטערן פּרעס פֿון דריקנדע אָב־לאַוועס און טרייבנדע געיעגן, אויף פֿאַרטיזאַנער אומעטום און אין אַלע וועלדער. דייטשע אַרמייען — (וועלכע האָבן שוין געליטן גוט און ניט ווייניק געווען געבראָכן פֿון שטאַרקע נידערלאַגן און מפּלות, נאָכן גרויסן אַנטשלאָסענעם און גאַר געלונגענעם אָנגריף פֿון דער רויטער אַרמיי אויף אַלע פֿראָנטן, וואָס האָט אומעטום ווייט געצויגן פֿאָרווערטס) — געמאַכט האָבן שוין אַלע הכנות צו זייער גרויסן און לעצטן קעגן־אָנגריף, וואָס איז אויך ענדלעך (נאָך געוויסע טיילווייזע לאָקאַלע הצלחות) דורכגעפֿאַלן און גורם געווען גרעסערע מפּלות און אַלגעמיינע צוריקצוגן. עס איז באַרעכטיקט

אפשר צו זאָגן, אַז מ׳טּ דעם איז געווען שוין דער אָנהויב פונעם סוף; פאַר אונדז אָבער, איז עס נאָך „ווייט געווען צום געלעכטער"... די העכסטע דייטשע פראָנט־קאָמאַנדע האָט באַשלאָסן קודם כל — אָפּרייניקן איינמאָל פאַר אַלע מאָל — אונטער פייער און אייזן־פּאַנצער — אַלע אינטערגעביטן אויף אַלערליי פראָנטן; אַלע וועגן זיכערן פאַר אומגעשטערטן פאַרשריט קעגן „באָלשעוויסטישן פיינט". מיט אַלע מיטלען זען אויסצומיידן יעדער מעגלעכער געפאַר און סיטואַציע, ווי אָרגאַניזירטע צי אומאָרגאַניזירטע פיינטלעכע כוחות זאָלן אימשטאַנד זיין אָפּשטעלן, פאַרהאַלטן אָדער אַפילו באַדראָען (אין קיין שום פאַלן ניט!) זייער שנעלן גאַנג פאָרווערטס — קורץ גערעדט: — אויסרייניקן די וועלדער פון פאַרטיזאַנער — אויסוואָרצלען און פאַרניכטן!

די אָפּענסיווע קעגן פאַרטיזאַנער און אַלע, וועלכע זיינען מיט זיי צוזאַמען, איז פאַר די דייטשן געוואָרן אויב אַזוי, אַן ערשטע אומפאַרמיידלעכע נויטווענדיקייט. טריי בלייבנדיק צו דער דאָזיקער אויפגאַבע און קאָנסעקווענצן אירע, האָט דער דייטשער גענעראַל־שטאַב איינגעשלאָסן דעם גאַנצן ווייסרוסישן פראָנט אין אַן ענגן אייזערנעם קלעם — וואָס האָט פון טאָג צו טאָג זיך איינגעקלאַמערט אַלץ מערער אַרום דער גאַנצער פאַרטיזאַנער־באַוועגונג — פון ניעמאַן־בערעזינע־געביטן, פון מינסק—סמאָלענסק און מינסק—פּאָלאָצק און ווייטער — ביז אַרום אונדזערע קאַנטן. אַזוי איז געקומען אויך אונדזער רייע אין אַנדרייקער וועלדער; אין אַ פעברואַר־טאָג (דוכט מיר דעם צווייטן) 1943 איז אויף אונדז אויך אָנגעשטאַנען דער גרויסער בראָך מיט די שווערע פּלאָגנדע צרות. שוין אין גאַנץ פריען פאַרטאָג האָבן שיסערייען געהילכט איבערן וואַלד, ניט ווייט פון אונדזער באַזע; געהערט האָבן מיר דעם טומל און רעש פון פּאַנצער־וואָגן; געקנאַלן פון אויפגעריסענע גראַנאַטן און קאַנאָנען־קוילן, ווי אויך די הילכנדע קאָמאַנדע־באַפעלן. וואָס שפּעטער, זיינען שיסערייען אַלץ מער נאָענטער און שטאַרקער געוואָרן; אַ טומל איז געוואָרן, פאַרלוירנקייט און פולשטענדיקע דעזאָריענטאַציע. מען האָט שוין ניט געוווּסט, איינער פון דעם אַנדערן; מען האָט בכלל ניט געוווּסט וווהין צו לויפן... מיר האָבן גאָר פּלוצלונג געפונען זיך, אין אַן ענגן קלעם, וואָס ווערט פון שעה צו שעה אַלץ פעסטער און שטאַרקער געקלאַמערט אַרום אונדז... שונאים־מחנות לויערן אין וואַלד און אַרום וואַלד — מען איז געלאָפן אין טויט־שרעק וווהין פיס האָבן געטראָגן. מען האָט זיך שנעל געלאָזט ניט וויסנדיק וווהין, ווי און וואָס צו טאָן — ווי אַזוי אויסצומיידן אָט דער שרעקלעכער טויט זייענדער קאַנאָנאַדע. פיל זיינען ליגן געבליבן אויפן אָרט, אויף אייביק שוין פאַרשוויגן. אַנדערע, זיינען געטראָגן געוואָרן מיטן כוח פון דער אומגעהויערער אימה...

פון דעם טאָג אָן האָט אָנגעפאנגען אונדזער נע ונדישקייט; — ווו מיר האָבן געטאָגט, דאָרט ניט גענעכטיקט — ווי אַפּגעפאַלענע בלעטער געטראָגן מיטן כוח פון ווינטן זיינען מיר געלאָפן, טיילמאָל געשארט זיך לאַנגזאַם — איינציקווייז, ביי צוויי אָדער זאַלבעדריט, אָן תּכלית און ציל — אבי אנט־לויפן בלויז פון פייערדיקן גיהינום!...

— וואָס איז מיר אייגנטלעך געבליבן נאָך צו דערציילן פון לאַנגן שווערן וועג, פון שווארצע פינצטערע טעג; פונעם וואַנדערנדן נע ונד־געלויף? צי זאָל איך דערציילן וועגן טאָג־טעגלעכן צוועקלאָזן טיפן בראָדזשען אין געדיכטע בלאָטעס און זומפּן. אומבאַשיצט און אינגאנצן ניט געזיכערט פון דער געפאר איינצוזינקען און ניט אַרויס מערער? — אַלץ טיפער אריין אין זומפּיקער בלאָטע — קוקן בלייבנדיק אויף שטום־שווייגנדע הימלען וויסנדיק קלאָר, אַז אויב אַריינפאַלן וועל איך, וועט מיר שוין קיינער ניט קומען אַרויסנעמען, און טיפער וועל איך אַזוי איינזינקען און בלייבן ביזן סוף — אָן קיין שום געדע־כעניש?... פעלן מיר דאָך די כוחות אַלעס צו דערמאָנען, באַשרייבן און אַרומ־נעמען יעדן טאָג מיט זיינע פּורעניות און פּלאָגן. איך בין צו דעם ניט פעאיק. געיעגן און אָבלאַוועס אויף אונדז האָט מען פאָרגעזעצט מיטן גאַנצן ברען — אַ חוץ קליינע אָדער גרעסערע הפסקות, פון אַ טאָג, צוויי אָדער דריי, ווען דייטשן מיט זייערע מיטהעלפער האָבן אויפגעהערט צו שיסן, ניט ארויסגייענדיק פון וואַלד.

אָנגעהאַלטן האָט די בלאָקאַדע מיט אירע געיעגן (ווי אויבנדערמאָנט שוין) — אין פאַרלויף פון ווינטער־חדשים און פרילינג 1943 — ביז האַלב יוני אומ־געפער; ווען די לאַגע אין אונדזערע קאַנטן, האָט זיך טיילווייז געבעסערט. דייטשן האָבן געמוזט דאַן אָפּציען מערער כוחות אויף די פראָנטן ווו זייערע כוחות האָבן זיך איינגעבראָכן; זייער קעגן־אָנגריף איז ניט געלונגען; די רויטע אַרמיי האָט אָפּגעהאַלטן גלענצנדע נצחונות און אויף צוריק געשטויסן די פיינטלעכע אַרמייען. אויף אַנדערע שטחים איז אויך די פּאַרטיזאַנער גע־לונגען דורכצוברייסן זיך און אָפּשוואַכן דעם קלעם... אַ דאַנק דעם, איז אויך אונדז אַ ביסל בעסער געוואָרן... אויפגעהערט האָבן לויערנדע געיעגן; מען האָט דערווייל אויפגעהערט צו שיסן; — מען האָט דעם קאָפּ אויפהויבן גע־קענט, פון לעכער אַרויסגיין; — אַרויס אַ ביסל פון וואַלד איבער דערפער, כדי אַ שטיקל ברויט קריגן; עפּעס ממשותדיק צום עסן מיט גוטן אָדער אַפילו מיט בייזן — אין משך פון בלאָקאַדע־מאָנאַטן האָט מען דאָך געהונגערט.

וואָס מערער די נאַצי־פאַשיסטן מיט זייערע מיטהעלפער האָבן געדריקט די פּאַרטיזאַנער אין וועלדער און געטריבן זיי אין די זומפּן אַריין; אין טיפע געדיכטע בלאָטעס — מיט דער דייטלעכער אָפּזיכט, זיי דערווייטערן פון יעדן

ישוב; ניט דערלאָזן קיין שום פאַרבינדונג מיט דערפער און אַנדערע ווירטשאַפטס־באַזעס — אַלץ מער און נאָכמער דויערהאַפט ווי אויך אויסגעהאַלטענער, זיינען געווען די העזה און עקשנות ביי די באַלאַגערטע און אַרומגערינגלטע. די אַנטשלאָסנקייט צום קאַמף איז פון טאָג צו טאָג געוואַקסן און דערוועקט צווישן פּויערים אין גאַנצן אַרום, כבוד צום ווידערשטאַנד פון פאַרטיזאַנשצינע, ווי אויך אַ נויטווענדיקייט צו שעצן זיי אַלס גאָר אַ וויכטיקן פאַקטאָר. און וואָס אמת איז אמת; — די דאָרפישע קריסטן, די פּויערים אין כוטאָרס און הויפן האָבן אינגאַנצן געענדערט זייער באַציאונג צו פאַרטיזאַנער. אַפילו פאַר „ציוויליסטן־פּראָטעזשירטע" פון פאַרטיזאַנער ווי איך און אַנדערע מיינס גלייכן — האָט מען שוין דרך־ארץ געהאַט. עס איז שוין לייכטער געווען צו באַקומען עפּעס פון פּויער צום עסן. ווייל וואָס מער שטאַרקער איז געוואַקסן דער צאָרן און האַס קעגן דייטשן אָקופּאַנט און נאַציש־מערדערישן פאַרכאַפּער, אַזוי פאַרדאָפּלט געוואָרן זיינען אויך מיטליידס־געפילן צו די געליטענע קרבנות, ד. ה. צו יידן אין וועלדער. אין דער צייט וועגן וועלכער איך דערצייל, האָט מען שוין ניט געטריבן... און קיינמאָל פלעגט אַ ייד ניט אַוועק הונגעריק פונעם שטוב, ווהין ער האָט אָנגעשפּאַרט. קריסטן האָבן איצטער גערן געגעבן וואָס זיי האָבן געהאַט. און וויסן דאַרף מען ווי אויך געדענקען, אַז קיין סך איז זיי אויך ניט געבליבן, אויך ביי זיי האָבן דייטשן צוגערויבט פיל און געגזלט. אַפילו פּויערים וואָס האָבן ניט שטאַרק חשק געהאַט צו געבן, האָבן געגעבן כדי אויף קיין שום אופן ניט פאַרפּלאָנטערן זיך אין אַ געוויסן סכסוך מיט פאַרטיזאַנער און סימפּאַטיקער זייערע — סיי צוליבן גרויסן רעספּעקט פאַרן געוואַגטן עקשנותדיקן ווידערשטאַנד, טראָץ דייטשע אָבלאַוועס און בלאָקאַדע; סיי אויס מורא פאַרן כוח זייערן.

גאַנץ אַנדערש איז געווען די באַציאונג פון קריסטן אין שטעטלעך און שטעט אַרום; זיי האָבן מערסטנטייל מיטגעאַרבעט מיטן דייטש און אָנטיילגענומען אין אַלע שחיטות און רציחות. זיי האָבן מיטגעהאָלפן אַפילו אויסצוגעפּינען יידן אין וועלדער — אויפן וועג צו דער פאַרטיזאַנשצינע; אַפילו קריסטלעכע פאַרטיזאַנער האָבן זיי אויסגעליפערט דעם פיינט. צענדליקער הונדערטער קריסטן פון קריוויטש, דאַלהינעוו, בודסלאַוו און אין נאָך אַזוינע שטעט און שטעטלעך אַרום אונדז, לעבן היינט נאָך און טראָגן אויף זיך די שולד איבער מאָרדן און טייכן יידיש בלוט. ניט צו אַלעמען דערגרייכט האָט אַ האַנט פון יידישער נקמה. וועגן דעם אָבער וועל איך ניט דערציילן דאָ; וועגן דעם דערציילן וועלן אַנדערע, וועלכע וויסן עס אַ סך מערער פון מיר.

דערווייל געניאָסן האָבן מיר פון אַ דריי־פיר חדשים „אָפּרו"; די בלאָקאַדע איז אַרונטער גענומען געוואָרן ווי אויבנדערמאָנט שוין, האַלב יוני 1943. אָפּגע־

שטעלט, וויניקסטנס אָפּגעשוואַכט, האָבן זיך געיעגן און אָבלאַוועס אויף פּאַרטיזאַנער ווי אויך אויף אונדז אין אַנדרייקער וועלדער. קריסטן אין דערפער האָבן אויך פריער אָפּגעאָטעמט; דייטשע שטראָף־עקספּעדיציעס צו מאָרדן, קאָנפיסקירן און פאַרברענען גאַנצע דערפער, זיינען דערווייל ניט געקומען — (אָפּצורעכענען זיך מיט פּויערים, פאַר זייערע פריינטלעכע פאַרבינדונגען מיט פּאַרטיזאַנער). אַדורכגעלאָפן אַזוי זיינען שוין אַלע זומער־מאָנאטן און האַרבסט 1943 האָט זיך אָנגערוקט; ווידער טרעפן פלעגן טעג, ווען דייטשן האָבן אויף אונדז אָנגעלאָפן, אַן „אָבלאַוועטשקע" דורכגעפירט, אָבער שוין ניט אַזוי שטאַרק ווי אין דער בלאָקאַדע; — אַ טאָג צי צוויי אָדער דריי און ווידער אויפגעהערט — שוין רואיק. געהערט האָבן מיר, געוווּסט האָבן מיר פון פּאַרטיזאַנער, פון פּויערים אין דערפער; אַז גיין גייט עס שוין — צי פריער אָדער שפּעטער — צו ענדע. אַ גרויסע אָפענסיווע פון דער רויטער אַרמיי אויף אַלע פראָנטן, איז שוין אין טאָט און גאַנג; דער פיינט ווערט געשטויסן צום ווייטערדיקן צוריקצוג — קריגנדיק גוטע קלעפּ, פאַרלירנדיק געווער און אַמוניציע, צאָלנדיק מיט בלוט און פאַרלוסטן גרויסע — פון טויטע, פאַרוווּנדעטע און קריגס־געפאַנגענע. פאַר אונדז זיצנדע אין וועלדער, איז אָבער נאָך אַ גרונט געבליבן זיך צו היטן, אנגסט האָבן און ניט פרייען זיך צו פרי. די נאַצישע הידרע איז נאָך צו שטאַרק געווען. אירע שאַרפע נעגל האָבן נאָך אומעטום געלויערט אויף אומשולדיק בלוט; גאַנץ ווייט נאָך פון אַנדרייקער אומגעגנט איז געווען די רויטע אַרמיי, וואָס איז אַלץ מערער געשריטן פאָרויס. מיר אָבער האָבן נאָך ניט געקענט אויפגעבן אונדזער מקום־מקלט — כדי מקבל פנים זיין די סאָוויעטישע אַרמייען. עס איז אונדז געבליבן בלויז צו וואַרטן — אויסקוקנדיק אויף אַ פראָוויאַנט־צוטיילונג איינמאָל אין אַ יובל פון פּאַרטיזאַנער־שטאַב אָדער וואָס מען האָט פון פּויערים אין דערפער געקראָגן — מאַכנדיק אַ טור איבער די הייזער...

— אָט איז אויך שוין 1943 אַוועק, נאָכשלעפּנדיק דעם עק (לעצטע דעצעמבער־טעג). ווידער איז — אַפּנים לכבוד סילוועסטער און ניי־יאָר 1944 — אויסגעפירט געוואָרן אַן אָבלאַווע אויף אונדז. כ'ווייס ניט צי פון אייגענער האַנט און פּריוואַט־איניציאַטיוו — זיינען דייטשן, וועלכע האָבן זיך געוואָלט פריילעך מאַכן „לכבוד יום־טוב" און העגט זייערע צעפּירן, צי לויט אַ באַפעל פון אויבן — פּלוצים אָנגעלאָפן אויף אונדז, ווער ווייס פון וואַנען און שיסן אָנגעפאַנגען. ביז וואָס־ווען, זיינען שוין אויך געפאַלן קרבנות. פּאַרטיזאַנער אין וואַלד האָבן באַלד אָפּגעענטפערט מיט אַ געקנאַל פון זייער זייט און עס איז געוואָרן הייס... פאַרנאַכט האָבן שיסערייען אויפגעהערט און עס איז שטיל געוואָרן...

פאַקטאָגראַפיש דאַרף דערביי באַמערקט ווערן אַ וויכטיקער פּרט; צו יענער צייט האָבן זיך שוין אין וועלדער באַוויזן (געזאָגט האָט מען, אַז אויך ניט ווייט פון אונדז) „פּאַרטיזאַנער" פון א צווייטן מין... איך אַליין האָב זיי ניט געזען. פיל מענטשן אָבער האָבן דערציילט. זיי זיינען געווען על פּי רוב אַנטלאָפענע דייטשן, וועלכע דעזערטירט האָבן צוזאַמען מיט זייערע מיטהעלפער; צווישן זיי אויך „וולאַסאָוועס" [6], פּוילישע, ליטווישע, ווי אויך אוקראַינישע געהילף־פּאָליציי און סתם שטעטלשע און דאָרפישע קריסטן, וועלכע האָבן מיטגעאַרבעט פריער מיטן דייטש און עס איז זיי איצטער „צו ענג" געוואָרן... געוואָלט האָבן זיי כלומרשט צו די סאָוויעטן אַריבערגיין ווידער און „אָפּטרייסלען" זיך אינגאַנצן, פריי ווערן פון „געשעפט"... דערווייל אָבער האָט מען רוצחיש דערמאָרדעט יידן אָנגעטראָפענע אויפן וועג אָדער „פאַרדעכטיקטע" פויערים־פּאַרטיזאַנער, געראַבירט, געגזלט. אַ צופעליקע באַגעגעניש מיט אָט די עלעמענטן אין וואַלד, אין דאָרף אָדער סתם אויפן וועג איז געווען זייער געפערלעך פאַר אונדז „ניט קעמפנדע פּאַרטיזאַנישע איינהייטן" ד. ה. פאַמיליען־לאַגערן.

— יאַנואַר, פעברואַר און מערץ 1944 זיינען שוין אויך שנעל אַוועק; דערגאַנגען זיינען צו אונדז ידיעות וועגן גאָר שאַרפע, עקשנותדיק־פאַרביסענע שלאַכטן אויף אַלע פראָנטן. געוווּסט האָבן שוין אַלע, אַז אומעטום האָבן סאָוויעטישע אַרמייען אָפּגעהאַלטן גלענצנדע נצחונות. די לעצטע דייטשע אָפענסיווע אויף מאָסקווע, אין 1943 איז נכשל געוואָרן אינגאַנצן ווי אויך נאָכגעשלעפּט אַ שווערן און לאַנגן צוריקציען זיך. ניט בעסער איז עס געווען אויך אויף אַנדערע פראָנטן. אויך די לאַנגע באַלאַגערונג פון לענינגראַד [7], די היסטאָרישע הויפּט־שטאָט און צווייטראַנגיקע סאָוויעטישע גרויסשטאָט — (לויט איר באַפעלקערונג, עקאָנאָמיק, ווי אויך קולטורעל־געזעלשאַפטלעכער און היסטאָרישער וויכטיקייט) איז שוין אויך אַרונטער גענומען געוואָרן (יאַנואַר 1944). געזאָגט האָט מען אַפילו, אַז אויך סמאָלענסק איז שוין פון אַלע זייטן באַלאַגערט און די רויטע אַרמיי שטורעמט ארום מינסק — אַלע דייטשע פּאָזיציעס אויפן ווייסרוסישן פראָנט האָבן זיך אַ וואַקל געטון; אַוועק איז די פאַנטאַסטישע לעגענדע וועגן דער „אומבאַזיגבאַרקייט פונעם דייטשן מיליטער". ניט קאָנסעקווענט אויסגעהאַלטן ביז צום סוף, האָט זיך אַרויסגעוויזן די לאָגיסטיק פון „דריטן

[6] וולאַסאָוו — אַ רוסישער גענעראַל און פראָנט־קאָמאַנדיר, וועלכער איז נאָך ביים אָנהויב פון דער מלחמה 1941 — צום דייטש אַריבער מיט דער גאַנצער ארמיי זיינער און געקעמפט קעגן די סאָוויעטן.

[7] לענינגראַד איז באַלאַגערט געבליבן און אָפּגעשלאָסן ארום און ארום, שוין אין סעפּטעמבער 1941 און ניט פריי געוואָרן פון בלאָקאַדע ביז יאַנואַר 1944.

רייך". פאַרן דייטשן גענעראַל־שטאַב אַפילו איז שוין קלאָר געוואָרן דער קאָנ־סעקוועגטער גאַנג פון דער ענדגילטיקער מפּלה. מען מוז שנעלער צוריקלויפן, ראַטעווען וואָס לאָזט זיך פון מענטשן־כוחות, פּאַנצער־וואָגן, קאַנאָנען און אויס־שטאַטונג — אויב ניט, וועט אַלעס בלייבן ביי די סאָוויעטן... ווידער איז די דייטשע פראָנט־קאָמאַנדע באַוויזן געוואָרן אָנצוגרייפן די פּאַרטיזאַנער או־מעטום, כדי צו פאַרזיכערן דעם וועג פאַרן לאַנגן און טיפן צוריקציען זייערן — כדי די אַלע „באַנדעס און באַנדיטן" זאָלן ניט אָפּשניידן זיי דעם וועג און אַריינשלעפּן זיי אין אַ סאָוויעטישער בלאָקאַדע.

אין זייער שנעלן צוריקלויפן האָבן ווידער אין מיטן מאַי 1944 — זיך שטורמיש אַריינגעריסן אין וועלדער, כוחות פון דייטשע אַרמייען מיט זייער נאָך שטאַרקער מלחמה־מאַשין — קעגן פּאַרטיזאַנער. אָנגעהויבן האָט זיך ווי־דער אַ בלאָקאַדע, דאָס מאָל פיל שווערער; צו אונדז אָבער איז עס צום גליק ניט דערגאַנגען מיט דער גאַנצער קראַפט. צו שפּעט... זיי האָבן שוין ניט באַוויזן — דעם 25־סטן מאַי 1944 האָבן סאָוויעטן אָנגעפאַנגען זייער דעצידי־רנדער אָפענסיווע. גאַר שנעל פאָרווערטס געשריטן האָט די רויטע אַרמיי און געשטורעמט אויף אַלטע פויליש־סאָוויעטישע גרענעצן... באַלד האָבן מיר גע־הערט, אַז זיי זיינען אַריבער די גרענעצן און באַפרייט שוין גלובאָקער ראַיאָ־נען; אַרום ענדע פון דריטער וואָך אין יולי האָבן מיר געוווסט, אַז קריוויטש — דאָס חרובע היימשטעטעלע אונדזערס, איז שוין באַפרייט דורך סאָוויעטן — מען קען שוין גיין צוריק „אַהיים!"...

„אַהיים" געקומען און גיי ווייטער

אויף קברים און חורבות

כ'ווייס אויך היינט ניט — ווער געבראַכט האָט די בשורה, ווי אַזוי איז געקומען די ידיעה — ווי פאַרשפּרייט האָט זיך פּלוצלונג אַ מין שטימונג; צוריק אַהיים! — אין קריוויטש, קיין דאַלהינעוו, אין מיאַדל — אַלע צוריק צו זיך, פון וואַנען מען איז געקומען...

— אַזוי בין איך ווי אַנדערע מיטגעריסן געוואָרן מיטן ווילן און דראַנג, צוריקקערן אין היימשטעטעלע — כאָטש אויף איין רגע אַפילו ניט פאַרגעסן האָב איך, אַז חרוב איז מיין היים און איך האָב שוין ניט קיינעם דאָרט. צו־זאַמען מיט רייזלען, אירע שוועסטער העניע און רבקה, איר קליין טעכטערל מיניע־ליבע ווי אויך מיינע צוויי אויבנדערמאָנטע „שוועסטער", האָבן מיר זיך אַוועקגעלאָזט צוריק גיין אין אונדזער היימשטעטעלע. צי דען האָט אונדז

טרעפן געקענט דאָרט עפּעס אומדערוואַרטערהייט? צי איז בכלל געווען אַ זאַך, וואָס זאָל אונדז קענען איבעראַשן? — עס איז דאָך שוין קלאָר געווען פאַר אונדז אַז יחידים, איינציקע יידן בלויז האָבן זיך געראַטעוועט און געבליבן לעבן — קוים איינער, און איינער פון זייערע משפּחות, ניט יעדע משפּחה איז זוכה געווען צו דעם...

— אָט זיינען מיר שוין געקומען „אַהיים"... משתומם געוואָרענע און פאַר־גאַפטע זיינען געבליבן שטעטלשע קריסטן; ניט גערעכנט האָבן זיי זיך אויף דעם — עס זאָל נאָך ווער ניט איז פון יידן צוריקקומען... איינצלנע קריסטן בלויז, מענטשן און יידנפריינט — וואָס אויף די פינגער איז אַפילו שווער זיי צו ציילן — האָבן אין אונדזער קומען געזען אַ פאַרשטענדלעך־נאַטירלעכער דער־שיינונג. „אַקטיווע" רוצחים, דערטרעגער צו דייטשן און מערדער, וואָס האָבן אַליין אויך זיך באַטייליקט אין רציחות און גרויסער שחיטה, האָבן זיך שוין נאָך אונדזער צוריקקומען די ערשטע טעג ניט געוויזן און אויסבאַהאַלטן זיך; מען האָט פאַר יעדן פּרייז געזוכט אויסצומיידן, זיך טרעפן מיט עמעצן פון די געליטענע. די איבעריקע — „שטילע" קריסטן, וואָס האָבן באמת אָדער כלו־מרשט ניט אָנטייל גענומען אין אַלע מאָרד־אַקציעס — געשוויגן האָבן אויך איצטער ווי דעמאָלט. זיי אַלע האָבן דאָך אויך „שטילערהייט" גענאָסן פון רא־בירן יידישן האָב און גוטס.

אָט אַזוי, אין מיטן העלן טאָג איז געווען אונדזער באַווייזן זיך אין היימ־שטעטעלע; מיר זיינען שטיין געבליבן אין מיטן גאַס. קיינער האָט אין שטוב ניט אַריינגעבעטן... געגריסט אונדז און געוווּנקען האָבן הייזער מיט טירן צע־פראַלטע, מיט פענצטער אַרונטערגענומען אָדער צעהאַקטע; הויל־נאַקעטע ווענט האָבן אָפּגערופן זיך שטום. אין האַרצן ביי זיך האָט יעדער געהערט דעם אָפּקלאַנג פון אייגענע נשמה־שטימען אין ליכט פון חרובע הייזער, וואָס האָבן געשטראָפט, געטאַדלט און געעצהט: גייט אַוועק פון דאַנען... עס איז ניט צו לעבן...

אַוועק איז שוין אַ נאַכט, א טאָג! ווידער נאַכט און ווייטער טאָג — און איך מיכלע אַן איין־איינציק צווייג פון מיין שטאַמבוים, פון מיין משפּחה — דריי מיר אַליין אַרום אויף דער רוצחישער וועלט אין מיין קליין געליבט היימ־שטעטעלע. אַרום מיר — אַלץ ליידיק און פּוסט; אויפן האַרצן חושך, און ביטער איז אויף דער נשמה. זאָג זשע דו ריבון העולמים! ווען נאָך ווען אַמאָל דער חושך צערינען, ווי אויך מיר און מיינס גלייכן לעבנס־ליכט און אַ פּיצל פרייד ברענגען? — כ'האָב ניט קיין מנוחה אויף איין אויגנבליק אַפילו; כ'קען ניט רוען. גיי איך איבער גאַסן סתם צוועקלאָז — ווייל אַלץ איז מיר נאָענט און טייער — ביז צו יעדן קלענסטן ווינקל... און דאָך — קוקט אַלעס אויף מיר

און נעמט מיר אויף ווי א פרעמדער, דעמאָנסטרירנדיק אַ פיינטלעכן שווייגן לגבי מיר. וואָס מיינט דען דאָס פיינטלעכע שווייגן אַרום מיר — פון מענטשן, פון אָרטשאַפטן, פון לאַנדשאַפט־שטריכן? — אַפילו אויך די באַליבטע אַלעען פון „די בוימאַלעך״ קוקן מיר אָן בייז, אַזוי צוריקגעהאַלטן אויסטערליש ווי צום ערשטן מאָל, וואָלט איך אַדורך פאַרביי. פאַרוואָס? אויף די אָרטשאַפטן אַלע, צווישן די אַלעען און בוימעלעך האָב איך דאָך ווי אַ יוגנטלעך מיידל, אַלס „באַקפיש״ געוויילט. מיט חברים און חברטעס געטרוימט, פאַנטאַזירט ווי אויך פריילעך געווען. פאַרוואָס זשע קומט מיר אויס צו זען איצטער דעם טייך דעם זילבער־טונקל־בלוילעכן סערוועטש — ווי ער נעמט מיר אויף אומווייליק און ברוגז? ניטאָ ווו זיך אהינצוטון; כ׳וויס גאָרניט ווי אַזוי איינצושטילן די שטור־מישע נשמה־ברויזן. טראָגן באמת די אַלע פון אַרום דעם כעס אויף מיר, צוליב דער העזה לעבן צו בלייבן? דאַרף איך, מיכלע — אַן איינציק געבליבענע פון מיין משפחה שעמען זיך מיט דעם, וואָס איך לעב און וויל לעבן?

— צעשפילט האָט זיך ווידער מיין אינערלעכער אומרו; כ׳גיי צוריק שוין אין שטעטל און ווידער הייזער אויסגעליידיקטע, חרוב און וויסט; — אָט איז דאָס הויז פון די שולמאַנס. אַ גרויס־פאַרצווייגטע משפחה, אַ טיכטיקע און טוערישע. איז ווער פון זיי געבליבן? — אַ ווו זיינען אהרון, ירמיה זיצנ־דיק שוין אין וואַלד, האָב איך געהערט די אומעטפולע ידיעה; דערציילט האָט מען, אַז קריוויטשער בחורים האָט מען פאַרשיקט — אַזש אין דאַכאַו. אַרום סוויר ביי קאָבילניק האָט מען געכאַפּט זלאַטען מיט זלמנען, (יעקב קאַצאָוויטשעס זון און טאָכטער, איינעם פון די שולמאַנס, און ווער נאָך ווער ווייס — אָט אַזוי ווערט אַ גרויסע וועלט אַזוי קליין... און קריוויטש שפּאַרט אָן אין דאַכאַו...

אָט גיי איך אַדורך פאַרביי דער שטוב פון גרשון טאַוגער — אַ שטוב איז עס געווען, אַ דויערהאַפטער און טעטיקער צענטער פונעם געזעלשאפטלעך־קולטורעלן און נאציאָנאלן לעבן, אין פארלויף פון כמה יאָרן. אַ צענטראל־רעזערוואַר פון לעבנס־ענערגיע און טעטיקייט; אַ גאָר וויכטיקער לעבנס־אָדער פון יידישן קריוויטש. וויפל פלענער, וואָס זיינען אויספלאַנירט דאָ, פאַר־ווירקלעכט אויך געוואָרן; — מיט מסירות־נפש דורכגעפירט און עקשנותדיק אויסגעפירט. געצויגן האָבן זיך פאָדעם פון דער טאַוגער־שטוב צו דער קריווי־טשער יידישער פאָלקס־קאַסע „גמילות־חסד״, צו „יעקאָפּאָ״ אין ווילנע און אין וואַרשע — צום ציוניסטישן צ. ק. אין פוילן; צום דירעקטאָריום פון קרן־קימת; צו דער „הנהגה הראשית״ פון „השומר הלאומי״ און נאָכדעם, צו דער „הנהגה״ פון „הנוער הציוני״ ווי אויך — ניט צו לעצט אין דער וויכטיקייט, צום „מרכז תרבות״. איז דען אין דער שטוב ניט באַשלאָסן געוואָרן צו גרינדן אַ „בית־ספר עברי״, אַ תרבות־שול, ווי אויך מאַכן ריזיקע אָנשטרענגונגען כדי

אויסצובויען אַ ספּעציעלן בנין פאַר דעם? וואָס פאַר אַ קאָלאָסאַל־שווערע אונטערנעמונג, איז עס געווען פאַר אונדזער שטעטעלע!... און אָט שטייט די שטוב איצטער פאַרזוואָרלאָזט און הפקר מיט אַ צעפּראַלטער טיר און אַראָפּגענומענע פענצטער — פוסט און וויסט...

— ניטאָ מער די גוטע באַשיידענע באַדאַנקע, ווי אַ טויב שטיל און טיכטיק־טועריש ווי אַ בין. שטענדיק גרייט צו יעדער פאַראָרדענונג, מיטאַרבעטן צו יעדער ווענדונג און ביטע. ווי גרויס איז געווען איר לוסט עולה צו זיין אין ארץ־ישראל. אַזוי איז זי אויך געבליבן מיט אירע זעלבע אייגנשאַפטן — ביז דעם ענדגילטיקן טראַגישן סוף. אַזוי איז זי אויך שטענדיק און ניט פרעגנד גרייט געווען צו יעדער מיסיע אין וואַלד, אין פּאַרטיזאַנשצינע. אַזוי איז זי געפאַלן אין קאַמף און איך ווייס אַפילו ניט ווי און ווען — און אַ ווו איז איצט מאָטקע, זיין פאָטערס רעכטע האַנט ווי אויך אַליין אַלס שטעטלשער טוער, דער „חלוץ״ פון „קבוץ הכשרה״, וואָס איז גרייט געווען שוין עולה צו זיין? ווו איז מיין חברטע קלאַרע? איך ווייס אַז זיי זיינען אנטלאָפן... לעבן זיי, וועלן זיי נאָך צוריקקומען?

— איך בין שוין ווייטער אַוועק, צוועקלאָז — אָן תכלית; די פיס טראָגן, אויגן זוכן... איך בין געגאַנגען. אַלעס אין מיר איז מיטגעגאַנגען און ניט גערוט. נאָענטע און טייערע הייזער ווידער... אָט איז די שטוב פון כלאַוונע שטיינגאָלד — די שטוב פון מיין גליקלעכער חברטע זלאַטקע. זי איז די איינציקע פון אונדזער אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט זיך ארויסגעריסן און זיצט אין ארץ־ישראל. זי איז דער ערשטער שוואַלב געווען פון אונדזערע חברה. מיר אַלע האָבן געדאַרפט איר נאָכפאָלגן און פאָרזעצן דעם וועג. מיין חברטע, זהבה! (אַזוי הייסטו היינט) צי דען ווייסט דו, וואָס איז דאָ מיט אונדז געשען? איז אונדזער גזר־דין דיר באַקאַנט? ניטאָ מער דיין טאַטע־מאַמע שטוב. פונקט ווי אַלע אונדזערע איז זי חרוב און פאַרוויסט... ניטאָ מער דיינע ברידער און שוועסטער; ניטאָ אברהמקע; הילקע און עטקע דיינע זיינען אויף אייביק שוין באַפריינדעט מיט מיין משה־שמעונען... דיין פאָטער — א שטאָלצער ייד און מענטש, אַ שליח־ציבור, וואָס האָט זיך מוסר נפש געווען פאַר אונדז אַלע; פאַר אַלע יידן אין שטעטל האָט ער זיך איבערגעגעבן די רוצחים; ער איז ניט מער צוריק געקומען — אויף קידוש השם געפאַלן איז ער ביי באַריסאָוו. וועל איך נאָך אַמאָל דיר זען זהבה? וועלן מיר נאָכאַמאָל שטילן קענען אונדזער נשמה־געוויין — טרייסטנדיק זיך מיטאַנאַנדער?

פאַרזונקען אין ימען פון געדאַנקען, זכרונות, רעפלעקסן און געפילן, וואָס האָבן מיר פאַרפלייצט, אַז איך האָב זיך פארכלינעט — האָב איך געהערט פלוצלונג מיין נאָמען אָנרופן אַ פאָר מאָל. איך האָב אויפגעוואַכט פון מיין פאַר־

טראַכטן זיך אַון אַ קוק געטאָן אַרום מיר! איך האָב באַמערקט, ווי מאַריאַשע באָטוויניק לויפט צו מיר אָנרופנדיק מיין נאָמען. כהרף עין זיינען מיר שוין געוואָרן איין איין וויינענדער מאַסע צונויפגעגאָסן — זי און איר מאַן אַליע זיינען פון גאָר די ערשטע ניט לאַנג צוריקגעקומען אין שטעטל. מיר האָבן ווידער אַ קוק געגעבן איינער אויף דער צווייטער און געוווּסט האָב איך שוין, אַז עס איז פאַרשפאָרט צו פרעגן; כ'האָב פאַרשטאַנען, אַז שיינקע (ציפּילע־וויטש) — איר שוועסטער און מיין חברטע, פון די אַקטיווע אין אונדזער אָר־גאַניזאַציע — וועט שוין קיינמאָל ניט זיין צוריק צווישן אונדז; זי איז אין וואַלד אומגעקומען. טרוימערישע און שטיפערישע שיינקע! טאָג און נאַכט אין חלום און אויפן וואָר — האָט זי זיך אויף הכשרה געריסן — עולה צו זיין און באַפרוכפּערן די ארץ־ישראל ערד — ווי זי האָט שטענדיק געטענהט. (ווי גרויס איז געווען איר פרייד ביים אָפּפאָרן פון אונדזער זהבה, אין 1935, אונ־דזער ערשטע חלוצה נאָך אַ לאַנגער הפסקה; גלייכצייטיק האָט זי אויך איר זייער מקנא געווען). איצטער באַפרוכפּערן איר וויטאַליטעט אירע ביינער און לייב, בלוט און לעבנס־זאפטן —— די וואָרצלען פון בוימער, אין א פרעמדן אומ־באַקאַנטן וואַלד...

נאָכן ערשטן ווערטער־אויסטויש האָבן מירביידע געשוויגן און מער קיין וואָרט ניט גערעדט. דאָס שווייגן אָבער האָט פיל מערער גערעדט און אויס־געדריקט ווי יעדער מאָס פון ווערטער. עס איז געווען אַ בולטער אויסדרוק פון אַ רעזומירטן סך־הכל — לגבי דער קעגנוואַרט ווי אויך פון אונדזער ראַט־לאָזיקייט און פאַרלוירנקייט — בנוגע דער אומקלאָרער צוקונפט. גוט געוווּסט האָבן מיר ביידע, אַז צום באַדויערן מוזן מיר דערווייל נעמען בויען אונדזער לעבן פון דאָס ניי אויפן אָרט, אין שטעטל — צווישן חורבות און קברים אין דרויסן ווי אויך אויף וויסטענישן און חורבן ביי זיך אין די נשמות — אָן קיין שום פונק פון גלויבן, אָן אַ מינדעסטער האָפענונג, צי וועט בכלל האָבן אונדזער לעבנס־וועזן אַ געוויסן טעם פון ממשות. ווייל אַלעס וואָס אין אונדז און אַרום אונדז טוט רופן און אַלאַרמירן: — גייט אַוועק! — עס איז ניט מער צו לעבן דאָ!...

מאַריאַשע איז עס געווען וואָס האָט צוערשט איבערגעריסן דאָס שטיל־שווייגן אונטערצייכענענדיק, אַז מיר טראַכטן וועגן איין און דאָס זעלבע; וועגן אָפּטראָגן זיך פונעם שטעטל. פריער אָבער ליגט אַ חוב אויף אונדז אַלע — אָפּרעכענען זיך אויף וויפל עס איז מעגלעך מיט אַלע אונדזערע „גוטע ברי־דער" אויפן אָרט — שטילן כאָטש די הערצער מיט איין פּיצל, איין טראָפּן פון נקמה!... וואָס פריער און ווי שנעלער אויסגעבן אַלע אַקטיווע רוצחים, דער סאָוויעטישער מאַכט. וואָס שייך צו איר, איז זי אויך גרייט גאַנצע נעכט ניט

שלאָפן און גאַנצע טעג ניט רוען — אַלעס טון וואָס מערער שולדיקע אין מאָרדן און שחיטות — צום משפּט צו ברענגען. דאָס וועט אמת, ניט אָפּמעקן די קברים אומעטום און ניט אויפלעבן צוריק אונדזערע טייערע; דאָס וועט אַפילו ניט לייכטער מאַכן און ניט לינדערן די ברענענדע ווייטיקן און וויסטעניש־געפילן אין אונדזערע הערצער. מיט דעם וועלן זיך ניט פאַרברייטערן אויך וועלכע עס איז אויסזיכטן ווייטער צו בלייבן דאָ, אויף די קברים פון אונדזערע נאָענטסטע, צוקוקן און צוזען ווי אויך מיר אַליין זיינען אויסגעלאָשענע, גע־בליבענע האַלאָוועשקעס. עס וועט אָבער אין אַ געוויסער מאָס שטילן דעם ברויזנדן שטורם פון אינערן. איך האָב לאַנגזאַם באַמערקט דערביי, אַז פריער פון אַלץ אַפילו פריער פון נקמות, מוז מען אָפּגעבן צייט און געדולד ווי אויך כוחות אויפצוקלייבן די רעשטלעך פון אונדזערע קדושים און ברענגען זיי צו קבר ישראל, אויפן געשענדעטן בית הקברות אונדזערן און מיט דעם אָפּ־רייניקן אים און ווידער פאַרהייליקן.

מיר זיינען באַלד אַוועק צוריק אַהיים און גענומען באַטראַכטן ווי אַזוי אויסצוהאַלטן, די ערשטע ווייטער קומענדע טעג און וואָכן.

איבערפּלאַנץ און לעבן אויפסניי — אויף אַ אַנדער ערד

די ערשטע טעג שוין נאָך מיין צוריקקומען אין שטעטל, האָט זיך צווישן אונדז געוויזן אַן אומבאַקאַנטער יידישער יונגערמאַן, וואָס האָט שטאַרק געצויגן אויף זיך מיין אויפמערקזאַמקייט און פאַראורזאַכט דאָס ציטערן פון פאַרבאָר־גנסטע דינסטע פאָדעם און סטרונעס, אין הארץ און נשמה. ווי עס איז אין קורצן קלאָר געוואָרן נאָכדעם, איז עס אויך געווען געמיינזאַם און קעגנזייטיק... צווישן אונדז אַלע געווען איז ער אַ „פּנים חדשות"; קיינער האָט אים פריער ניט געקענט.

ער איז אַ פלעשצעניצער געווען פון דער באַריסאָווער אומגעבונג, וואָס האָט נאָך דער בלוטיקער יידן־ליקווידאַציע אין זיין היימשטעטעלע — געענוג מוט געהאַט אַנטלויפן פון די „הריגה־גריבער" ממש און צוזאַמען מיט זיין פרוי און זונעלע, מיט דער שוויגער און שוועגערין דערשלאָגן זיך אין איליע. דאָרט האָט ער זיך אויפגעהאַלטן, געארבעט און געלעבט ביז צו דער ליקווידא־ציע פון לעצטע יידן אין איליע. טרויערדיק שווער און ליידנפול איז געווען נאָכדעם זיין וועג צום לעבן. דורכגעמאַכט האָט ער נאָך אַ שטיק צייט אַלס שמיד און „טישלער" אויף דייטשע וואַרשטאַטן אין ווילייקע — ביז געפונען האָט ער דעם וועג צום פאַרבינדן זיך מיט פאַרטיזאַנער און צו זיי אַריבער־לויפן. אונטערמינירנדיק די וואַרשטאַטן, האָט ער טראָץ דער קעגנערשאפט

פון זיין פרוי (וואָס האָט ניט געוואָלט מיטלויפן) אנטלאָפן ענדלעך פון ווילייקע. ער איז געוואָרן אַ קעמפער מיט געווער אין האַנט, קעגן אַלע בלוטיקע שונאים אונדזערע. און אַזוי — ביז דער באַפרייאונג פון אונדזער סביבה דורך דער רויטער אַרמיי. ער איז שוין נאָכדעם געבליבן אין דער אומגעגנט; גאַנץ אָפט געקומען אין שטעטל. שפּעטער זיך איינגעאָרדנט אויף אַרבעט אין שטעטל גופא און מיט אונדז געבליבן.

אָט אַזוי, האָב איך יענע טעג קענען געלערנט בן־יעקבן, וואָס איז שוין צו אונדז קומענדיק, גוט באַקאַנט געווען מיט זיין גורלדיקער לעבנס־ווירקלעכקייט; געוווּסט האָט ער שוין גוט, אַז קיינער פון זייניקע, וואַרט ניט מער אויף אים... פאַראלמנט און פאַריתומט איז ער געבליבן... זיין פרוי און זונעלע, וואָס געבליבן זיינען אין ווילייקע ביזן לעצטן טאָג, ביזן אָפּטרעטן פון די דייטשן, זיינען אויך דעם זעלבן טאָג אומגעקומען מיט דער לעצט ביסל געבליבענע יידן. די מערדערישע רוצחים פון ס. ס. האָבן ניט פאַרליידן געקענט דעם פאַקט, וואָס זיי לאָזן איבער עטלעכע יידן מיט אַ פּאָר פרויען און קינדער. זיי האָבן אויפגעזאַמלט די אַלע, אַרויסגעפירט אויסערן שטאָט און אַלעמען אריינגעטריבן אין אַ דאָרפיש בעדל — וועלכן מען האָט אויך גלייך אונטערגעצונדן. אַזוי זיינען אַלע אין פייער און רויך אומגעקומען. איז עס דאָך שוין בדרך הטבע גאַנץ קלאָר און פאַרשטענדלעך; דער מענטש, אַ פרעמדער אינגאַנצן — וואָס איז אַליין און עלנד געבליבן, פון אַ גאָר גרויסער און פאַרצוויגטער משפּחה, געזוכט האָט צווישן אונדז וואַרעמקייט און מיטלייד... געוואָלט מקורב ווערן און צוגעטוליעט צו יידן, וואָס זאָלן פאַרטיפן זיין אינטערעס צום לעבן און צוטיילן אַ געוויסן טעם און ממשות די ביטערע קעגנוואַרט־טעג. אַזוי איז ער געוואָרן גאָר שנעל אַ טיכטיקער מיטגליד אין דער קריוויטש־צוזאַמענגעקליבענער משפּחה; אָנטייל גענומען אין יעדן אויפטו און פיל געמיט זיך אונטערצולייגן יסודות צו אַ צייטווייליקן לעבן, פון יידן געבליבענע אין שטעטל. ווי אַלע געמיט האָט ער זיך און מיטגעהאָלפן, געפינען און אויפזאַמלען די רעשטלעך פון קריוויטשער קדושים.

— אזוי איז ער געוואָרן אויך מיין גוטער און באשערטער לעבנס־חבר אויף דער לאַנגער וייטער וועג. צוויי טרוקענע, אָפּגעדאַרט־אַנטריסענע צווייגן פון זייערע שטאַמבוימער, באַהעפט האָבן זיך... און קוקט זיך צו צום גרויסן וווּנדער! זיי האָבן זיך איינגעגלידערט... אַ געמיינזאַם וואָרצל ווידער אויפגעלעבט און אנטוויקלט — ווידער רייף געוואָרן צום איבערפלאַנץ און איבערוואַקסן — אין אַ נייעם שטאַמבוים... נאָר אזוי קען איך קוקן מיט אויגן ליכטיקע אויך דער נאָענטער און וויטערער צוקונפט, אויף ווייטערע טעג און יאָרן...

מיר זיינען ניט די איינציקע געווען אין שטעטל, וואָס האָבן חתונה געהאַט — צוהערנדיק זיך צום גורלדיקן רוף פון אונדזערע בלוטן און צום ווידער אויפגעשפּרודלטן לעבנס־דראַנג, וואָס האָט שוין אַליין פאַר זיך פאַרקערפּערט איינער פון די גרעסטע נקמות אין דעם שונא, ווייל מיר לעבן און זיינען פריי!... באַלד האָבן זיך אויך צוריק אומגעקערט אין שטעטל, נאָך אַנטלאָפענע און פאַרשטויסענע, אומגעקערט האָט זיך מאַטקע טאָוגער, וואָס האָט געהייראַט מיט ר׳ יהושוע בונימאָוויטשעס טאָכטער, שפרה. זיין שוועסטער קלאַרע, וואָס האָט געהייראַט מיט לייזער שודן; פעשע־לאה אהרונס א. אַ., וואָס האָבן געטון דאָס זעלבע. די אַלע האָבן געהייראַט, פאַרלייגט יסודות צו משפּחה־לעבן און געוואַרט אויף אַ נייער לעבנס־זון; אויף אַן איבערפלאַנץ אין אַן אַנדער באָדן. און דערווייל, געמוזט האָט מען זיך צוגעוווינען אויפן אָרט.

— די פאַריתומטע גלידער פון דער קריוויטש־צונויפגעזאַמלטער משפּחה, וועלכע באַהעפט האָבן זיך אויפסניי, האָבן גוט געפילט די ברכות און צושטימונגען פון זייערע דערמאָרדעטע נאָענטסטע און טייערסטע — אין דער לופטן, איבער זייערע קעפּ. זיי אַלע האָבן אויפגענומען זייער צוואה־באַפעל און פאַראָרדענונג צום לעבן... און ווען איך בין מיט מיין מאַן און לעבנס־חבר אונטער דער חופּה געשטאַנען — געשוועבט איבער אונדז האָבן אַ מחנה, אַן עם רב פון זיינע און מיינע טייערסטע. איבער אַלע, איבער אַלץ און אַלעמען געטראָגן האָט זיך אַ שעפּטשע פון אַ קליין קינד... געגריסט האָט ער זיין טאַטן ביי זיין שמחה... און דאַן, געבעטן האָב איך שוין דעם אַלמעכטיקן, כ׳זאָל דערלעבן צו זיין אַ מאַמע, כדי ער זאָל ווידער אַ טאַטע ווערן פון לעבעדיקע קינדער!...

וויט בין איך שוין היינט, פון קריוויטש און יענע בלוטיקע טעג — וועגן וועלכע דערציילט האָב איך אין די אָנגעפילטע שורות אויף די שפּאַלטן פון יזכור־בוך. איך לעב היינט אויף אַן אַנדער ערד. מיר האָבן צוויי גוטע קינדער, זיי זאָלן געזונט זיין. אונדזער טאָכטער האָט געהייראַט שוין. איך פיל, אַז דערלעבן וועל איך אויך אייניקלעך... מיין בן־יעקב געזונט זאָל זיין איז לעבנס־פול און טיכטיק. מיר פילן אַז עס מאַנגלט אונדז ניט און עס פעלט אונדז גאָרניט... שוין פיל מאָל שוין באַזוכט האָבן מיר אונדזער מדינת ישראל — דעם שטענדיקן דאַך איבער אונדזער לעבן און אַלגעמיין יידיש לעבן, אויך פון יעדן ייד אויף דער וועלט. (אַזוי גלויב איך!) איך טו אין האַרץ אַ תפילה אַ הייסער, כ׳זאָל נאָר זוכה זיין צו קומען און לעבן אונטערן דאָזיקן דאַך... ווייל אויך היינט, ביים אָפּשליסן דעם קוואַל פון זכרונות פיל איך, אַז מיר פעלט ניט פיזיש — (קיין דאַך איבערן קאָפּ, כ׳האָב אים אויך אין קאַנאַדע) נאָר מאָראַליש, גייסטיק — אַ דאַך איבערן לעבן.

מינה וראובן פינגר / **חיפה**

יזכור לקהילת קריביץ'

בנטות שמשנו להעריב, מבעד להיבטים ממרחקי תחומים של זמן ומקום והילכי נפש — שבנו אליך בעיני רוח קריביץ' עיירונת יהודית פעוטה ולבבית, שאיננה עוד — כי יהודייך נטבחו כולם ותמו מארץ החיים (פרט ליחידים וספורים) ואת, נמחקת ועברת מן העולם. ואפילו גואלייך שליטייך מאדירים כיום שמך כאתר שהוא מרכז האיזור,[1] אינך קיימת עוד ולא תהיי כפי שהיית.

הרינו זוכרים לך חסד נעורים; הן שימשת לנו אחת מתחנות מוצא ראשונות בדרכנו, דרך החיים כבני אדם מישראל וכציונים נאבקים לעצמאות ישראל במולדתו ההיסטורית. פרק זמן קצר בלבד שימשנו בך כמורים חורשי תלם ראשון בשדה חינוך עברי לאומי חדש. לא המשכנו, כיוון שמגמת פנינו היתה לעלות לארץ־ישראל — לבנותה ולהיבנות בה. לא קל לנו איפוא לשוב ולהעלות מראותייך ודמויות יהודייך כיום — לאחר תקופה שלמעלה מ־52 שנה מעת שעזבנוך ולאחר 50 שנות שבתנו בארץ־ישראל, בבית חיינו. לפיכך לא יהיו הזכרונות בבחינת „מישנה סדורה" כי אם קטעי־קטעים ואולי שברירי־שברירים גרידא כיוון, שרבים רבים הטשטושים בהם — בגין נסיבות החיים, התנאים ושיני הזמן. כל שעבר עלינו משך תקופה ארוכה זו הן מבחינה אישית־משפחתית והן מבחינה לאומית־חברתית, לא חלף מבלי להשאיר אותות עמוקים שכירסמו בנו וגם במגרות הזכרון.

אכן, חביבות מאוד היו עלינו אותן עיירות קטנות מרוחקות ונידחות בפלך ווילנא, אליו השתייכנו; אהבנו בייחוד את עיירות הירכתיים אשר היו רחוקות מעורקי התחבורה הסואנים ואף מעורקי המישנה הצדדיים — הדרך אליהן היתה בעגלה או ברגל משום שרכבת טרם הגיעה עדיהן. הן אלו היו גם מחוז ילדותנו ונעורינו. באותן שנים טובות ורחוקות (וגם לאחר מכן) ישבו בהן יהודים יקרים, פשוטים ותמימים עם אל ואדם, בעלי אמונה ובעלי בטחון איתן שעמד להם בכל זמן ועידן ובכל מרעין בישין ופורענויות. יהודים שכה היטיבו לתארם שלום אש („בקידוש השם" — „החייטון" מוכר הבטחון), פרץ ב„שלשלת הזהב" ובסיפוריו „מפי העם", י. ד. ברקוביץ' ואחרים. אותם יהודים בלטו בשרשיותם היהודית המיוחדת, בייחודיותם האופיינית והבלעדית בסגולות נפש, יקר ותפארת אנוש. כזה היה האדם בקרב יהודי העיירות, אם כי בתנאי החיים נבדלו ולכל קהילה גוון

[1] האנציקלופדיה הסובייטית הגדולה, הוצאת 1953.

משלה — בהתאם לענפי הפרנסה ושבילי הכלכלה שלא נסגרו בפניהם. אך יש להדגיש כי ההבדלים לא היו מהותיים. הן פרנסתם של יהודים באותן קהילות זעירות ואף פעוטות, לא היתה קלה כלל ועיקר. מסחר זעיר ומלאכה במתכונת זעירה — סדקים וחרכים גרידא בכלכלת מדינות מגוריהם — שלא נסגרו בפניהם כליל. להגיע למעמד של חנווני בעל חנות, היווה עבורם אתגר לעלייה וקידום בשלבי החיים והחברה. ימי השוק השבועיים (בכל עיירה) נתבלטו כגורם חשוב בכלכלת הקהילה ושימשו גם אבן שואבת ליהודים בני עיירות סמוכות שנהו אהדדי מכל יום שוק בסמוך למקומם על־ידי הבאת מיני פרקמטיא משלהם לאותם „ירידים" שבועיים — על־מנת למכרם לאיכרי הכפרים. הנה כי כן; — כל ימות השבוע התרוצצויות וטלטולים תוך מירדף בלתי־פוסק אחרי הפרנסה המרודה, שלעולם לא נתגלתה כמספקת והמחסור היה בבחינת אורח תדיר בבתי יהודים — פרט לבני שיכבה דקה ביותר, יחידים וספורים כמובן אשר פרצו להם דרך לעיסקי יער, תבואה וענפי תוצרת חקלאית.

ברם, ראה זה פלא! כל אותם לבטים קשים וטלטולים, מירדף והתרוצצויות — הוסרו כבמטה קסם עם כניסת השבת, אשר האצילה עליהם מאורה והעטתה עליהם הילת שקט ונועם ומילאה אותם יראת־כבוד וחין ערך, נשמה יתירה שיסודה בקדושת הרוח. אותם פנים שעמסו משך כל ששת ימי החולין ענני דאגה ונתכרכמו מעול האחריות הגדולה, כיצד יעלה בידם להביא מזון ולבוש לבני ביתם ואיך יעשו שבתם? לבשו פתאום חדווה ועטו גיל בהסתמכם על קונם, שלא יעזבם ויעמיד להם תמיד בכל. כך המשיכו יהודים בעיירות לטוות אותה מסורת הזהב של רוח ישראל סבא, כשבית הכנסת משמש בה עמוד התווך ועורק מרכזי, אישי וציבורי בחייהם, כאשר בימים של צרות ופגעים בתלאה וברעה המוצאות אותם, ניסו ומנסים תמיד על אף ההתבדויות לבקרים, לראות חבלי משיח ואתחלתא דגאולה. וראש לכל: ההקפדה על צלם אדם. בתוך כל קשיי הפרנסה, משך כל אותם קשיים שתוארו לעיל לא שכחו מעולם ולא מחלו על כבוד אדם. חינוך ילדיהם והכשרתם לבוא בין הבריות ואולי גם תקווה כמוסה בחדרי לב, כי מצבם יהיה שפיר יותר משל הוריהם, הדריך מנוחתם והמריץ למעש ופעולה. הם שאפו לחנכם ברוח הזמן, להטעימם מן החדש תוך שמירת השאור הצפון בישן ובעתיק. כאלה היו קהילות היהודים בעיירות שאבדו ושקעו בתהום הנשיה.

אחת מעיירות אלה היתה קריביץ', בה שהינו כאמור לעיל משך שנת הוראה אחת. מה עזים וחזקים היו רשמינו עם צעדינו הראשונים בקרקעה של מציאות יהודית חיה ורוטטת. אף כיום למרות דמדומי הטשטוש ועל אף הכירסום הרב של שיני הזמן בזכרונותינו, רבו האורות מהצללים. היה זה בשנת 1923 — לאחר שלום־ריגה (מארס 1921) ואישרור גבולות פולין (1922) — אחרי מלחמת העולם הראשונה. שנים אלה חידשו תור האביב לתנועות הלאומיות של „המיעוטים

הלאומיים" בפולין. בכל הערים והעיירות החלה גם ההתעוררות לתקומת ישראל בארצו וגברה הנהירה ללמוד עברית, שהקיפה שכבות רבות מהאוכלוסיה היהודית. אז נתפתחה בפולין, ליטה ולטביה ובערי בסרביה רשת בתי הספר מיסודה של חברת „תרבות" (שנתארגנה בשנות אביבה של המהפכה ברוסיה בשנת 1917 במוסקבה) ושפת ההוראה בהם עברית. צעירים היינו בני שמונה־עשרה פעלנו והופעלנו, נסחפנו וסחפנו בזרמי התנועה. התפרצנו לעלות ארצה ונשתהינו לרגל עיכובים. נתבקשנו על־ידי עסקני העיירה באמצעות מכרינו לבוא לקריביץ' ולהניח בה יסוד לבית־ספר עברי וחינוך עברי מודרני. שמחנו להצעה ויצאנו לדרך. אף כי היה זה למעלה מיובל שנים, עומדים עוד ומחלחלים באפינו בשמיה וריחותיה של אותה דרך. יצאנו מווילייקה לקריביץ' ברכבת והגענו לתחנה בקניאהינין; משם המשכנו בעגלה רתומה לסוסים לקריביץ'. נסענו בדרך עפר בין שדות ירוקים ויער כשריחות עדנים וריננת צפרים מתלווים על דרכנו.

כך הגענו לאותה עיירה פעוטה וציורית, אשר השתרעה לפנינו בחצרותיה ובתיה הקטנים על מעקותיהם העליזים והצבעוניים, גינות הירקות הזעירות (להספקה עצמית) והבוסתן הגדול של ר' שמואל זילברגלייט. ראינו והתבוננו בחמשת רחובותיה והצצנו לכיכר השוק במרכזה. הנוף כולו היה פאסטוראלי; מוקפת יערות עבותים היתה העיירה ונהר הסרבץ' זרם בה ואפף אותה כולה תוך פיתולים והתעקלויות עם הגיעו מאחורי העיירה אל „הבוימאלעך" — מקום הטיולים המשפחתיים בשבתות לאחר „הטשולנט" — „החמין" ומקום התוועדותם של כל בני הנוער. באורח פלא נשתלבו משפחות היהודים זו בזו על־ידי קשרי חיתון וכולם היוו מעין משפחה אחת גדולה. באשר פנינו והלכנו קידמו אותנו חיוך קורן

כיתת בית הספר העברי עם המורים מינה וראובן פינגר

ומאור פנים, כי על כן היתה מידת הכנסת האורחים הנהוגה בקריביץ׳ — לשם דבר בכל תחומי „ווילנשצינה״ — ב„ווילנא ובנותיה״.

לאחר שהתפרקנו מעמל הדרך והתעגנו דיינו בהתרפקותנו על נוף הטבע ונוף האדם, החילונו בעבודת ההוראה. טרם היה בניין מיוחד לבית־ספר עברי; אנו החילונו בהוראה בתוך כתלי „עזרת נשים״, בבית־מדרשה היחיד של העיירה. אהובים היו עלינו תלמידינו ילדי העיירה על נימוסיהם ועל רצונם ושקידתם הרבה; צמאים היו לתורה ודעת. הנוער חי וערני; על אף הדלדול החמרי והרוחני ומחסור בכוחות תרבותיים, התנהלו חיי חברה ותרבות מעל ליכולתם לשאת בעול כבד זה. אף אנו נסחפנו לפעולות תרבות; סייענו לחוג הדראמאטי שקם ונתארגן ועזרנו בביצוע המחזה „צעבראכענע הערצער״ לי. גורדין. אהבנו לבקר בבית משפחת טאוגר כי שלשה מבניה היו בין תלמידינו; עד היום זכורה לנו חנות האריגים של המשפחה. כמו־כן נתחבבו עלינו ביקורינו אצל הרוקח של העיירה ובני ביתו. זכורה לנו יפה גם משפחת קופילוביץ׳ — בביתם היה מקום מגורינו. רבות המשפחות שנתחבבו עלינו תוך תקופה קצרה ביותר כגון משפחת בונימוביץ׳, צוקרמן ואחרות, אשר שמותיהם כוסו כבר באבק השיכחה. בייחוד זכורה לנו דמותו של נחשון גיסו של הרב בעיירה (שם משפחתו נשמט מזכרוננו) — דמות מיוחדת ומקורית של אויטודידאקט טיפוסי. מעולם לא למד בבית־ספר ואף לא לימודים מסודרים. אף־על־פי־כן ידע רבות והתמצא בכל... כמה צמא היה לדעת ולספוג לתוכו הכל. כשרונות בלתי־מצויים היו לו שלא נוצלו. זכורים לנו ביקוריו אצלנו, (בביתה של משפחת קופילוביץ׳) בהם היה בא להתייעץ כיצד לתדרך פעילותו של החוג הדראמאטי. אכן, היה בו הכשרון לבימוי ובהקפדה שמר על ההיגוי הנכון של המילים. פעילות החוג התנהלה ביידיש, אולם תמיד שאפו לצרף זמר עברי, או דקלום שיר עברי. יחיד היה בעיירה שהיה לו מינוי העיתון „הצפירה״ וה„היינט״ שיצאו לאור בוורשא.

ברם, שהותנו בעיירה היתה קצרה בלבד כאמור. לאחר שהוסרו העיכובים (טכנים וכספיים בעיקר) יצאנו בדרך לעלות ארצה. אכן, כה נעמו לנו ההפצרות הרבות מצד עסקני העיירה שמיאנו כי נעזבם וביקשו אותנו, לו נשהה בעיירה עוד שנת הוראה אחת בלבד! אך מן הנמנע היה עבורנו להיענות להם. כך באה שעת הפרידה מיהודי העיירה; שעת כמיהת לבבות המתרפקים אהדדי בגעגועים וערגה. פרידה לבבית זו חיה גם כיום ואנו רואים אותה בעינינו. לא רק הילדים תלמידינו שאהבונו צעדו ללוותנו, הנוער כולו ואף המבוגרים. לא נגזים אם נאמר כי כל האוכלוסייה היהודית ליוותה אותנו בשירה ובזמר. בשיא רגשותיה העולים הדליקה פתאום אחת הבנות מסרקה והשליכה אותו לרגליה; כמוה עשו שאר הבנות כהנה וכהנה. עשרות מסרקות מכבנות ואביזרי קישוט אחרים התלקחו. היתה זו תאורה עצומה לכבודנו, לכבוד המעשה הגדול שלנו בעצם

העלייה ארצה. כל אחד מהם ראה עצמו כחוליה צמודה למעשה זה והזדהה עימו. לא היה בכך מן הקנאה בנו (בשום פנים ואופן!) אלא מן הכמיהה השלמה להצטרף אלינו וללכת בעקבותינו אל אוצר החיים ואור הישועה — לארץ־ישראל!...

לאור תהלוכה זו לכבודנו בשעת פרידה — העולה בזכרוננו לאחר עידן ועידנים — מתייצבת לפנינו ולא משה מנגד עינינו תהלוכה אחרת, צעידה אחרת... בית־ישראל בקריביץ׳ על נעריו וזקניו, על הנשים והטף, כל הטפליא ועולליו יונקיו — מובלים לשדה ההריגה... מענה השאלה מה היה בפיהם? כלום זכרו עוד הזוכרים טעמה של התהלוכה האחרת — התהלוכה לארץישראל? מי יכול היה אז באותה תהלוכה לכבודנו להעלות על דל שפתיים דברים מעין: „בכו בכה להולכים וספדו להם כי לא ישובו עוד!...״ אילו לחש באזנינו מאנדהו כדברים האלה היינו רואים בכך את צחוק השטן; משהו מנכליו הנתעבים של ארמילוס הרשע, של סמאל ולילית וכת דיליה... והנה הפך הדבר מציאות דמים איומה...

— — הנה כי כן; עלה הכורת על יהודי אירופה ונספתה גם קהילת קריביץ׳ בין עשרות אלפי קהילות. אייכם יהודי קריביץ׳ נלבבים ויקרים, זכים וטהורים בכל תפארתכם? שרידי שרידים מכם, אודים מוצלים בלבד הצליחו להימלט מגיא התופת והם נושאים בחובם כל צללית וצל של זכר־זכרכם ומציבים לכם „יד ושם״ עלי ספר. כלום יתכן לסרב לבקשתם, כי נצרף צרור דפינו כזרי פרחים חיים ונדליק גם אבוקתנו ב„נר־התמיד״? אנחנו שראינו אורה של עיירונת יהודית פעוטה ולבבית זו, לא נוכל לעמוד בצד. ברם, איה העט אשר יוכל להביע ולתאר זוועות האימה של הנאציזם וההיטלריזם, את „החיה שבאדם״ שכה הפליאה להרוס ולהחריב, למגר ולהצמית? אי הביטוי הקולע והשלם שיוכל להגות ולמלל זעקותיהם של יהודים נטבחים ועולים באש ובעשן? איזו היא הלשון שתמחיש כל אלה בפני הקורא הצעיר והבוגר גם יחד?...

פולין כולה היתה בית המטבחיים הגדול והנורא. הגרמנים וגרוריהם היו הרוצחים ועשו „מלאכתם הנקיה״ תוך שימוש וניצול התרבות האירופית הנוצרית וכל משאביה ומכונותיה של „הציביליזציה האנושית המודרנית״ ותוך התרברבות על ה„גאונות הארית הנורדית״. והעולם כולו עמד מנגד ללא נקיפת לב וללא נקיפת אצבע להציל... היתה זו סולידאריות בינלאומית מיוחדת במינה וללא כל הזדעזעות מצפונית. עלטת־אימים ואופל בצהרי יום!...

— — שוב עומדת לנגד עינינו תמונת־אימים סמלית המקפיאה את הדם בעורקינו ומאבנת כל ריקמה חיה בגוף ובנפש — תמונת „הפוגרום״ בפראג ב„גולם״ של לייוויק. (בהצגת „הבימה״) המהר״ל — יוצר הגולם, המסמל את הכוח הגס והברוטאלי אשר לא ידע מעצורים (לעזרת היהודים הנרדפים ונרצחים) יושב רכון על ספרו; ה„גולם״ מניף הגרזן על ראש המהר״ל. עוד רגע נדמה ולא יישאר

עוד בעולם דבר פרט לכוח הגשמי הגס והאדיר — הווה אומר: הכוח ידביר הרוח כליל! בעולם יישאר רק החומר... והנה נושא רבי לוי עיניו ונועץ מבט ביציר־כפיו. הלה נרתע בבהלה והגרזן נשמט מידו. מאחורי הקלעים צווחות־אימים וזעקות־זוועה הצילו! — אל החדר פורץ תנחום המשוגע כולו זב דם... זעקתו נוקבת: מי יציל?! ונרתע בהצביעו על ה„גולם". המהר"ל מבין מה אירע. שליחו לדבר הגנה והצלה מעל בתפקידו, בגד בשליחותו ואינו מבחין, בין הרוצחים לנרצחים. משניתנה היד להשחית הוא משחית ואין לעצור בו... לשאלת הרב: „מה עשית?" משיב ה„גולם": — „עשיתי אשר ציווית". ולאחר מכן — שוב שואל הרב — „את מי היכית, דם מי שפכת?" — „דם יהודים! רבי —" המהר"ל נוכח כי משהו השתבש בחישוביו ולא צלחה המשימה בידו. הוא מחליט מיד את אשר עליו לעשות. לשתק את ה„משחית". כיוון שניתנה היד למשחית הוא משחית הכל ללא הבחנה ואין לעצור בו. לא נשאר אלא למגרו כליל להשמידו!...

המפלצת ההיטלריסטית גודלה וטופחה על ידי מעצמות המערב כ„מטה זעם" נגד הקומוניזם הסובייטי. ניתן לו להיטלר לטרוף ולבלוע כל שעמד בדרכו. הן לא הגיבו כאשר ביצע „האנשלוס" של אוסטריה והשלים לאחר „מינכן" השתלטותו על צ׳כוסלובקיה. מובן שפגיעותיו ביהודים לא נחשבו בעיניהן... סבלות היהודים במשך ימי המלחמה, גם הן לא גרמו להזדעזעות מצפונית עמוקה והיחלצות לקרב. משום כך לא קמו להפציץ את אושוויץ ומיידאנק טרבלינקה ובלז׳ץ וסוביבור — רק משנפלה צרפת ונבלעו הבלקנים והחל הקרב על בריטניה, נתגבש הצורך להשמיד ההיטלריזם, למגרו ולעקרו מן השורש!...

— — מיליוני יהודים זעקו לישע והצלה; אל מול שמי עופרת אדישים וקפואים שהזאיבו ניסרה בחלל הקריאה־שאלה „מי יציל?" ללא תשובה. הרצח השתולל עד שמוגר הארכי־ליסטים, בכיר העמלק. עד שנבוס בכור הרוצחים ושליטם השלט בנעוריו... אף במולדתנו ובמדינתנו עדיין לא הונח לנו. עוד מתלכדים כוחות השחור ומאיימים לבלענו ולמגרנו. ברם ה„גולם" לא יקום עוד ולא תינתן עוד היד למשחית!

כך תמוגר כאן כל יד שלוחה נגדנו לעולל לנו רעה... לעולם נזכור את אשר עשה לנו עמלק העמלקים. עד עולם ייחרתו על לוח לב יהודים באשר הם זכרם של עשרות אלפי הקהילות, אשר אבדו בשואה. בתוך כל אלה ינון גם שמה של קריביץ׳ — עיירונת יהודית פעוטה ורחומה.

ישעיהו קאַצאָוויטש ז״ל*

אויסצוגן פון אונטערן שאָטן פון סערפּ און האַמער

אין קריוויטש אויף אַ דאָפּראָס

— פיר חדשים זיינען אַדורך פונעם טאָג, ווען איך בין געבראַכט געוואָרן אין ווילייקער טורמע און איך זיץ נאָך אַלץ... האָבן זיי דען אָן מיר פאַרגעסן? אָ ניין! זיי פאַרגעסן ניט קיינמאָל... עס קען ניט געמאָלט זיין!... פון דעמאָלט האָב איך גאָרניט געהערט און איך ווייס גאָרניט וועגן גורל פון מיין פרוי און קינדער. ווער ווייס, ווער קען וויסן? חנהן איז עס זיכער גאָר שווער... קינדער בענקען... זי מוז פאַרטרעטן אויך דעם טאַטן.

אַ געוויסער נאַכט — שפּעט נאָך האַלבער נאַכט — ווער איך פון קאַמער אַרויסגערופן; מען הייסט מיר מיטנעמען אַלץ וואָס איך האָב אין קאַמער. מען פירט מיר אַרויס. פינף מענטשן האָב איך געזען שטיין מיטן פּנים צום וואַנט: איינעם צווישן זיי האָב איך שוין גלייך דערקענט — יעקב קאַצאָוויטש. גלייך האָט מען אונדז אַלע צוגעפירט צום אייזערנעם טויער, וועלכער האָט זיך פאַר אונדז געעפנט און מיר זיינען שוין געווען אויסער טורמע־מויערן. איך בין מיט יעקבן געגאַנגען האַנט ביי האַנט; אַ באַוואָפנטער קאָנוואָי פון פיר מיטן עלטסטן זייערן — א קריוויטשער יידישער בחור, אברהם זילבערגלייט — האָט אונדז באַגלייט. אברהמל (ווי מען האָט אים גערופן אין שטעטל) האָט זיך גאָר העפלעך געהאַלטן; שטיל געשריטן ביי אונדזער זייט. אַ פרעג געטאָן האָב איך אים אין דער שטיל: „אברהמל, וווהין פירט מען אונדז איצטער?”. ער האָט גלייך אָפּגע־ענטפערט און שטיל: „אין קריוויטש אויף דאָפּראָסן” — עס איז אונדז א ביסעלע פריילעכער געוואָרן, אַ שטיל באַשיידענע צופרידנהייט האָט אונדז באַהערשט; אפשר, אפשר וועלן מיר קענען כאַפּן אַ קוק אויף אונדזעריקע, אויף די בני־משפּחה...

מיר זיינען דערגאַנגען צום ווילייקער באַנהויף. גלייך האָט מען אונדז אָפּגע־זונדערט אין א ווינקל, ניט צולאָזנדיק קיינעם. ס׳איז געווען 3 א זייגער אינדער־פרי; אויפן וואָקזאַל פיל מענטשן — פאָרער אין ערגעץ אָדער איבערנעמער. אייניקע פרויען קריסטלעכע האָבן מיר גלייך דערקענט און אַ פּאָר פון זיי האָבן שוין אָנגע־הויבן צו וויינען. זיי האָבן געוואָרפן אויף מיר זייערע פרעגנדע בליקן; אפשר דאַרפן מיר עפּעס? כ׳האָב זיי אַ ווונק געגעבן וועגן אַ פּאַפּיראָס און זיי געמיינט האָבן עפּעס צו עסן... איינע האָט גלייך אין בופעט געכאַפּט אַ ברויטל, געכאַפּט און

צוגעוואָרפן פונדערווייטן — ווייל נאָענטער צו אונדז האָט מען ניט צוגעלאָזט — כ׳האָב ווידער אמאָל געוווּנקען אויף א פּאַפּיראָס און גלייך זיינען אין אונדזער ריכטונג געוואָרפן געוואָרן פּעקלעך פּאַפּיראָסן. אייניקע פון אָנוועזנדע געוווּסט האָבן, אַז ניט ווייט פונעם באַנהויף וווינט מיין פלימעניצע (און שוועגערין) שאַשע — געהייראַט מיט מיין פרויס ברודער — נחשון זוט. מען האָט איר גלייך צו וויסן געגעבן, וואָס טוט זיך. עס איז אַפילו ניט אַדורך קיין האַלבע שעה און שוין האָט שאָשע געבראַכט אַ קרוג וואַרעמע מילך מיט ווייסן ברויט — וואָס איז שוין גענוג געווען פאַר אונדז אַלע. מען האָט אונדז באַלד אַריינגעזעצט אין אַן אָפּגעזונדערטן קופּע און גלייך האָט דער צוג געריקט. אויפן פּעראָן איז שטיין געבליבן מיין פלימעניצע שאָשע און שטאַרק געוויינט...

נאָך אַ האַלבע שעה זיינען מיר שוין געווען אויף קריוויטשער סטאַנציע. איצטער האָט דער קאָנוואָי אונדז געפירט אין שטעטל — אַ מהלך פון דריי קילאָמעטער בערך. עס איז שוין גוט ליכטיק געוואָרן; מענער און פרויען ווי אויך קינדער, האָבן שוין געטריבן זייערע בהמות אויף פּאַשע. אויסגעמאַטערט זיינען מיר געווען, מיד און בלייך; און אויסגעזען האָבן מיר — אַזאַ יאָר און לעבן אויף שונאי ישראל אין גאָר דער וועלט! — ווי ריכטיקע אונטער וועלט־מענטשן... אונדזערע פיל אָפּגעצערטע פּנימער, די גוט צעקנייטשטע בגדים, וואָס געדינט האָבן אויך אַלס בעט־געוואַנט אויפן צעמענטענעם פּאָל, האָבן אונדז אַזאַ מין אויסזען געשענקט... פון מויל צו מויל איז אַדורך די ידיעה וועגן אונדז, אַז מיר זיינען אין שטעטלע — „אונטערן שלאָס" ביי דער מיליציע. מען האָט בכבוד אַריינגעזעצט. פענצטער זיינען מיט ברעטער פאַרקלאַפּט געוואָרן. אָבער דורך שפּאַרונעס איז אונדז מעגלעך געווען עפּעס צו זען; האָבן מיר פארשטענדלעך יעקב און איך, ניט אָפּגעטראָטן פונעם אָרט; אָנגעשטרענגט די אויגן און פאַרשארפט די בליקן ניט צו פארלירן חלילה קיין שום שאָטן... באַלד זיינען אַדורך פאַרביי יעקבס קינדער — פונקט ווי זיי וואָלטן זיך געאיילט דרינגענד צו זייערע ענינים און אין אַ ווײַלע ארום ווידער צוריק — ווי נעמלעך עפּעס גאָר וויכטיק האָבן זיי פאַרגעסן... געטאָן האָבן זיי עס, אַז לייט פון דער מיליץ זאָלן ניט באַמערקן. געדרייט האָבן זיי זיך צו כאַפּן כאָטש אַ בליק אויף אונדז. מיר אָבער האָבן זיי געזען, זיי אונדז — ניט טראָץ אַלע באַמיאונגען. דאָס זעלבע אויך מיינע קינדער; אַדורך פאַרביי אַ פּאָר מאָל. יאָ איך האָב זיי געזען; זיי מיר האָבן נעבעך ניט געקענט.

אונדזער קאַמער־פענצטער פונוואַנען מיר האָבן ארויסגעקוקט איז געווענדעט געווען צום גאַס. אַנטקעגן־איבער דער גאַס איז מיין הויז געשטאַנען, פאַרכאַפּט פון נ. ק. וו. ד. פאַר זייערע אַמטן, נאַטשאַלסטוואָ און מאַנשאַפט. דאָס צווייטע הויז איז געווען גנעסיעס — מיין עלטערער שוועסטער — ווו

זי אַליין מיט אירע בני־משפחה האָבן געוווינט. מיינע ייִנגערע צוויי קינדער — עטעלע צען יאָר אלט און חיים צוויי מיט אַ האַלב יאָר — האָבן שוין שעהן לאַנג געזעסן אויף א טרעפּל ביי מיין שוועסטער — אָנשטרענגענדיק אומאויפ־הערלעך אין אונדזער ריכטונג, כדי אַ קוק צו טאָן אויף מיר, כאָטש אויף איין אויגנבליק... אויף וויפל זיי האָבן מיר זען געוואָלט מיטן גאַנצן האַרצן האָב איך נאָך מערער געוואָלט זיך פאַר זיי באַווייזן. כ׳האָב שוין מער ניט אויס־געהאַלטן; זייער דראנג און ווילן מיר צו זען האָט אין מיר אַ פייער געצונדן. כ׳האָב געבעטן אַ מאַן פון קאָנוואָי אַרויסצופירן מיר אויף „מענטשלעכע באַ־דערפעניש״; דאָס האָט זיי דערמעגלעכט כאַפּן אויף מיר אַ קוק... ביז היינט גלעטן מיר און וואַרעמען זייערע בליקן יענע ווייל אונדזער ביטערער גורל האָט אַזוי געפירט — אַז די דאָזיקע בליקן האָבן אונדז שוין אויף אייביק פונאַנדער געטיילט...

צען טעג זיינען אַדורך אַזוי; בייטאָג אינעם פארשלאָסענעם שטיקענדן קאַמער געפּייניקט האָט אונדז די היץ; ביים צופאַלן פון דער נאַכט יעדער נאַכט אַ פּאָר מאָל — זיינען מיר געשלעפּט געוואָרן אויף „דאָפּראָסן״ אויף „חקירות פון אונדזערע חטאים״ — אַ בייזוויליקע קאָמעדיע פאַר דער וועלט! מיט מיר האָט זיך פאַרנומען „נאַטשאַלניק״ נ. ק. וו. ד. בכבודו ובעצמו... אַזאַ מין „גרויסן פאַרברעכער״ האָט ער זיך ניט דערלויבט צו פאַרטרויען עמעצן אַנ־דערש; „דעם האַרטן נוס וועל איך אַליין צעקנאַקן!״ — האָט ער זיך באַרימט. זיין ערשטע באַגעגעניש — אַ געשענקטע מיר דריי־אַטאַזשנע רוסישע „ברכה״ ווי עס דאַרף צו זיין מיט א צוגאָב פון א יידישער מאָרדע — „זשידאָווסקאיא מאָרדא״. ער פרעגט מיט א בייסנדער גיפטיקער איראָניע, מיט מערדעריי אין די אויגן: „נו, פילסטו זיך מיין פריינט דו טייערער, היימיש אין דיין הויז?״ — איך האָב געשוויגן און ניט געענטפערט. עס האָט אים נאָכמערער אויפגעבראַכט. ווידער א ריי פון כפול־שמונהדיקע רוסישע „ברכות״ מיט „מאָרדעס״ און „פאַר־בן־פולע״ זידל־ווערטער און קללות — כדי מערער מיר אָנצוּווייטיקן...

— „רייד צו דער זאַך, דיינע, פריינטלעכע ברכות האָב איך שוין געהערט״ — האָב איך אַ זאָג געטאָן — שטעל מיר פראַגן, פרעג וועל איך ענטפערן״...

— „ווי האָסטו באַהאַנדלט דיינע ארבעטער? ווי אַזוי האָבן זיי זיך צו דיר באַצויגן און דו צו זיי?״

— „דאָס באַדאַרפסטו זיי פרעגן״... געענטפערט האָב איך.

— „דיר האָב איך געפרעגט, דו יידישע פרעכהייט! דו וועסט ענטפערן״...

— „איז זייער ענטפער ניט גענוג און אומגלויבלעך? פרעג זיי״...

— „און ווי באַהאַנדלט האָסטו מענטשן, ווען דו ביסט געווען פאָרזיצנדער פון פאָלקס־קאַסע ,גמילות־חסד׳?״

— „ווי עס דאַרף צו זיין, מענטשלעך און ערנהאַפט" איז געווען מיין תשובה.

אַזוי זיינען געווען פראַגן סתם רעטאָרישע „לתפארת המליצה" אויך אַזעלכע, וואָס האָבן קיין מינדעסטע שייכות ניט געהאַט צום אַרעסט מיינעם און „אויספאָרשונג"... אַזוי בין איך געמאַטערט געוואָרן נאַכט אין נאַכט — פונעם אָוונט־אָנפאַנג ביז פיר אַזייגער פאַרטאָג. שעהנווייז לאַנג געלאָזן מיר אַליין זיצן אין אויספאָרשונגס־צימער, מיט שטאַרקע ליכט באַלויכטן. אַזוי און דאָס זעלבע אויך מיט יעקבן און אַלע אַנדערע געבראַכטע מיט אונדז. ווען אַלע מענטשן גערוט האָבן און געשלאָפן, זיינען מיר וואַך...

אין דער פינפטער נאַכט פון מיין „אויספאָרשונג" האָט מען אריינגעפירט אין אויספאָרשונג־צימער צוויי „עדות" קעגן מיר. אָבער קיין שום שייכות האָב איך מיט זיי ניט געהאַט. איינער פון זיי האָט געהייסן אויפן נאָמען — זאַזולקע. דער צווייטער — הוידזיאַניק. ער האָט זיי אויף מיר אָנגעוויזן פרעגנדיק: — „קענט איר דעם „פּאַרשוין" און פון וואַנען?" ביידע האָבן אויטאָמאַטיש ווי „אָנגעדרייט" געענטפערט צוזאַמען „יאָ!". אויך מיר האָט ער געפרעגט צי קען איך די מענטשן? כ'האָב קאַטעגאָריש געענטפערט אַז ניט... ער האָט זיך צו זיי ווידער געווענדעט מיט דער פראַגע ווי אַזוי און פון וואַנען זיי קענען מיר. זאַזולקע האָט דערציילט, אַז ער האָט געאַרבעט ביי מיר און איך האָב אים פיל אויסגענוצט און וויניקער געצאָלט ווי אַלע אַנדערע... (פאַלש פונעם אָנהויב ביזן סוף; ער האָט קיינמאָל ביי מיר ניט געאַרבעט). דער צווייטער — הוידזיאַניק האָט דערציילט אַז ער האָט מיר געזען שפּאַצירנדיק אונטערן האַנט מיטן פּוילישן פּאָליציי־קאָמענדאַנט... (איז דאָ נאָך אַ גרעסערער „פאַרברעכן" און אַ געפערלעכער חטא?...) אַזוי זיינען געווען די אַרויפגעוואָרפענע „באַשולדיקונגען" אויף מיר.

נאָך די זייער גאָר „באַגלויבטע עדות", זיינען אַלע זיך צעגאַנגען און מיר אַליין געלאָזן אין אויספאָרשונג־צימער ווידער — אונטער גאָר שטאַרקער ליכט. אַוועק זיינען צוויי, דריי צי פיר שעה (וואָס האָבן זיך לאַנג־לאַנג געצויגן). ווידער איז נאַטשאַלניק נ. ק. וו. ד. אַריין אין צימער. ער האָט אַוועקגעלייגט אַ פּאַפּיר אויפן טיש, דערלאַנגט מיר אַ פּעדער, אונטערצושרייבן. כ'האָב ניט מסכים געווען. ער האָט אויף מיר געשריען, פאַרשיידענע דראָאונגען האָבן זיך הערן געלאָזט, ער האָט מיר אויך א קלאַפּ געגעבן מיטן רעוואָלווער.

— „מיין גורל" — האָב איך צו אים געזאָגט — „ווי אויך דער גורל פון מיין פרוי און קינדער האָסטו אין דיינע הענט. קענסט מיט מיר טאָן, וואָס דו ווילסט. כ'וועל דיר אָבער קיינע שום אונטערשריפטן אויף מיר אַליין ניט געבן!"

„אַ סוואָלאַטש ביסטו, דיך פרוי און קינדער סוואָלאַטשעס!״ — האָט ער זיך אויף מיר געוואָרפן ווי אַ בייז־צערייצטער טיגער.

— „ריכטיק״... האָב איך געזאָגט צו אים — „אַז דו ביסט אינטעליגענט באַלערנט און געלערנט איז קענבאַר טאַקע. ניטאָ וואָס צו רעדן... ביסטו אָבער חוץ דעם אַ גרויסער כאַם צווישן כאַמען! אויך דאָס זעט מען גלייך. האָסט דאָך בלויז מיט מיר צו טאָן! וואָס מישט דו אַריין מיין פרוי און קינדער? רופסט זיי אָן מיט די מיאוסטע ווערטער, האָסטו אויך קעגן זיי, ,באַווייזן און עדות?׳ זאָג זשע!

„כ׳ווייס גאָרניט״...

„שווייגן!״ — האָט ער זיך צעשריען, צוגעלאָפן צו מיר מיטן אימפּעט אָנגעכאַפּט פאַרן קאָלנער און אַ שטויס געטאָן. איך בין געפאַלן. ער האָט מיר אויפגעהויבן און גלייך אָפּגעפירט און אין קאַמער פאַרשלאָסן.

ארום צוואַנציק צי דרייסיק מינוט נאָכדעם האָט זיך די טיר אויפגעשלאָסן; אַריין איז ער נאַטשאַלניק ג. ק. וו. ד. און מיט אַ זיסלעך „סאַכאַרין־שטימע״ געפרעגט: „ווי פיל איך מיר?״ כ׳האָב איינגעהאַלטן דעם פאַרלאַנג צו ענטפערן אים: וואָס איז דיין באַבעס דאגה און דיין געשעפט? און קורץ געענטפערט „גוט!״. כ׳בין דאָך ביי אים אין די הענט... צו וואָס אַלעס פאַרשאַרפן? — ער איז אַוועק... אין אַ קורצער צייט אַרום האָט מען ווידער גערופן. ווידער געפאַדערט פון מיר, כ׳זאָל מיר אונטערשרייבן. נאַטירלעך האָב איך אַנטזאָגט.

— „מיינסטו דען, אַז דו וועסט ניט אונטערשרייבן״ — האָט דער נאַטשאַלניק ניט צאָרנדיק געזאָגט — „וועלן מיר דיר פריילאָזן? קיינמאָל ניט! מיר דאַרפן ניט און ניט נויטיק איז אונדז דיין אונטערשריפט... פירט אים אָפּ אין קאַמער!״ — מיט דעם איז געוואָרן מיין „דאָפּראָס״ צו ענדע.

פונקט אויפן צענטן טאָג האָט אונדז דער זעלבער קאָנוואָי אָפּגעפירט צוריק אין ווילייקער טורמע. דאָרט האָט מען ווידער מיר אָפּגעטיילט פון יעקבן און אין אַנדערע קאַמערן איינגעזעצט. אַזוי זיינען ווידער אַדורך פיר חדשים, קיינער האָט אויף אונדז מער ניט געפרעגט ווי אויך האָט מען אונדז ניט גערופן. אויף א פלוצלונגער וויזע איז איין טאָג א דאָנערשטיק, אריינגעקומען אין טורמע־קאַמערן דער אויבער־נאַטשאַלניק פון טורמע און געראָטן די אַלע, וועלכע ווייסן צי זיי האלטן זיך ביי דער מיינונג, אַז זייערע פאַמיליע־אָנגעהעריקע זיצן נאָך אויף זייערע פלעצער — שרייבן זיי, מען זאָל ארויסשיקן וואַרעמע זאכן. עס איז שוין אויך גלייך קלאָר געוואָרן, אַז מען פירט אונדז אַרויס אינעם גאָר לאַנגן וועג. כ׳האָב אים אויפן אָרט גלייך געפרעגט, צי מעג איך שרייבן אויך וועגן עסנוואַרג. ער האָט דערלויבט און געראָטן צו בעטן פיל־

ווייניק פון פעטס. עס איז באַלד געטיילט געוואָרן פּאַפּיר־בייגאַלעך, קאָנווערטן און בלייפעדער צו שרייבן. געשריבן האָב איך גלייך צו מיין פלימעניצע שאָשע זוט אין ווילייקע, כדי עס זאָל וואָס פריער אָנקומען און צווייטנס בין איך ניט זיכער געווען, צי מיינע בני־משפחה זיצן נאָך אויפן אָרט. פאַר דער צייט פון מיין „זיצן" זיינען טויזנטער משפּחות פאַרשיקט געוואָרן ווייט. און אויב מיין פרוי און קינדער זיצן אויפן אָרט זייערן טאַקע, וועלן זיי שוין במילא אַלץ וויסן דורך שאָשען.

אויף מאָרגן פרייטיק צונאַכטס האָט מען מיר אויסגערופן צום טיר און אי־בערגעגעבן אַ פּעקל עסן — נאָך אַלץ וואַרעם. כ'האָב פאַרשטאַנען גלייך, אַז עס איז שאָשעס אויפטו. כ'האָב אָן שום שהיות אָפּגעגעבן מיין פּעקל דעם „סטאַ־ראָסטע" פון קאמער, ער זאָל עס צוטיילן אלע מיטזיצער אין אונדזער קאמער. ער האָט מיר גלייך אָפּגעגעבן אַ דריטל פונעם פּעקל; צוויי דריטל צעטיילט די איבעריקע. ער האָט אויך אין עטלעכע ווערטער אויסגעדריקט — אין נאָמען פון אַלע קאַמער־מיטזיצער — אַ וואַרעמען דאַנק. אַ פּאָר שעה שפּעטער האָט מען מיר ווידער גערופן; דאָסמאָל האָט מען מיר איבערגעגעבן אַ גרויסן פּאַק מיט וואַרעמע ווינטער־זאכן. כ'האָב פאַרשטאנען אַז מיין פרוי חנה מיט די קינדער זיינען אויפן אָרט.

גאָר שפּעטער אינדערנאַכט האָט מען מיר גערופן שוין צום דריטן מאָל; מען האָט מיר געהייסן נעמען אַלץ, וואָס איך האָב אין קאַמער און אַראָפּגעפירט אין אַ קעלער. ביי אַ קליין טישל איז געזעסן אַ מאַן אין אַן אָפיציר־מונדיר ביי אַ ברענענדן קליין לעמפּל. לעבן אים — לינקס און רעכטס, צוויי הויכע ברייט־בייניקע „זשלאָבעס" — סאָלדאַטן מיט ביקסן באַוואָפנט. שטרענג און פעדאַנט איז דער מאַן; ער האָט געקוקט אויף מיר שאַרף און אָנגעפרעגט אויף מיין צווייטן נאָמען. כ'האָב געענטפערט. דאַן האָט דער אוניפאָרמירטער מאַן מיר אויסגעלייענט פון אַ פּאַפּיר: דריי ריכטער האָבן מיר געמשפט און מיין אָבווע־זנהייט... באַשולדיקונג — לויט פּאַראַגראַף 54 אינעם סאָוויעטישן קאָדעקס. פאַראורטיילט — צו אַכט יאָר שווערע אַרבעט אין סיביר. ער האָט מיר אַ פעדער געגעבן און באַפוילן; „שרייב זיך אונטער!" איך האָב ניט געענטפערט און ניט געחתמעט. ער האָט בייז אַ קוק געטאָן אויף מיר פון אויבן ביז אַראָפּ און געזאָגט: — „כ'גיב דיר דריי מינוט אויפן זייגער" — אַרויסנעמענדיק דעם טאַשן־זייגער און אויפן טיש אַוועקגעלייגנדיק — „דו זאָלסט זיך אויף דעם אונטערשרייבן"... די דריי מינוטן פאַרביי. ער גיט מיר ווידער אַ פען אין האַנט; איך שטיי, האַלט די פען און וואַקל זיך... כ'וויס ניט וואָס צו טאָן... דאַן האָב איך באַמערקט זיין בליק אויף רעכטס און לינקס צו די „זשלאָבעס" די רויטאַרמייער. „ווינקט ער עפּעס?" — האָב איך מיר אַליין געפרעגט — עס

ווּעט ניט טויגן... און דאַן האָב איך אַ זאָג געטאָן צו אים טענהנדיק: — „וואָס האָסטו מיר דאָ געלייענט? כ׳האָב דאָך ניט געהערט... כ׳ווייס דאָך ניט אויף וואָס מיין אונטערשריפט צו לייגן...

— „הממממ... ביסטו טויב?” — איך האָב באַשטעטיקט שווייגנד. ער האָט נאָכאמאָל אויפן קול געלייענט אַלץ. איך האָב מיר אונטערגעשריבן. מען האָט מיר ווידער מיטן גאַנצן געפּעק ארויפגעפירט אין אַ צווייטן קאַמער. אַזוי זיינען אַדורך שוין די לעצטע נאַכט־שעהן. אינדערפרי ווען עס איז ליכטיק געוואָרן האָב איך שוין דערזען יעקב קאַצאָוויטשן און מיר האָבן זיך ביידע דערפרייט. עס קומט אויס, אַז מיר פאָרן צוזאמען... כ׳האָב מיר ארומגעקוקט אין קאַמער, צוויי טראָג־בעטלעך אין אַ ווינקל; צוויי שווער קרעכצנדע זיינען אויף זיי געלעגן, זיפצנדיק „אוי מאַמע!” פון צייט צו צייט. פאַרוואונדערט האָב איך מיר אַליין געפרעגט אויפן קול: וואָס איז, ווי קומט עס דאָס קראַנקע זאָלן זיין אינעם זעלבן קאַמער מיט געזונטע? געענטפערט האָט יעקב: טאַקע מהאי טעמא — צוליב דעם, זיי האָבן ניט געוואָלט זיך אונטערשרייבן האָט מען זיי גוט צעשלאָגן און געבראַכט זיי אינדערנאַכט גוט צעקיילט, צעביילט און גענע־זיקט. כ׳האָב ניט געפרעגט מערער; יעקבן האָב איך בלויז אָנגעמערקט אַז עס האָט שוין קיין סך ניט געפעלט מען זאָל מיר אויך אַזוי ברענגען... כ׳האָב אָבער דאָך אונטערגעשריבן.

אויף מאָרגן גאָר פרי אַ פּאָר שעה פאַרן ארויסשיקן דעם מענטשן־טראַנס־פּאָרט אינעם ווייטן וועג, בין איך פּלוצלונג קראַנק געוואָרן. מען האָט מיר גע־נומען אין קראַנקן־קאַמער. געקומען איז דער דאָקטאָר אַ קוק געגעבן, אונטער־זוכט און גוט באַטראַכט: „ניין מיט דעם טראַנספּאָרט איז עס אוממעגלעך צו שיקן אים”... האָט ער געזאָגט. דער טראנספּאָרט איז אַוועק. יעקב אויך. ווידער בין איך געבליבן אין טורמע — אַדורך זיינען עטלעכע טעג. ס׳איז מיר שוין בעסער געוואָרן. אָבער עס איז מיר געבליבן אַ חודש אומגעפער צו וואַרטן אויף אַ צווייטן טראַנספּאָרט.

מיין טייערע חנה, מיין פרוי — (זאָל דער אלמעכטיקסטער זיך נוקם זיין פאַר אירע ריינע און אומשולדיקע בלוטן פון אונדזערע קינדער!) — האָט זיך ווי עס איז דערוווּסט, אַז איך בין קראַנק געוואָרן און נאָך ניט אַרויסגעשיקט צוליב דעם. כ׳ווייס ניט ווי אַזוי און פון וואַנען זי האָט באַקומען די דערלויבעניש מיר צו זען אויף עטלעכע מינוט. עס איז געווען אַ גאָר פראָסטיקער טאָג. די קעלט האָט ממש געברענט און ווי געטאָן. מען האָט מיר אַרויסגעפירט אויפן הויף... ווי אומדערוואַרט! — פון גרויס שמחה און איבעראשונג האָב איך שוין ניט באַהערשט מיין האַרצן־שלוכץ. איך האָב געוויינט. מיין גוטע חנה האָט מיר שטיל געגלעט, באַרואיקט און געטרייסט. געפרעגט האָב איך:

פאַרוואָס זעסטו אויס שלעכט אַזוי? ווי זיינען די קינדער? טרערן האָבן פריי געפּונען זייער וועג. „זאָרג ניט וועגן קיינעם, טראַכט בלויז וועגן זיך אַליין; מיר וועלן שוין ווי עס איז באַשטיין", האָט זי געזאָגט — „אָבער דו שעיה מוזט אַליין אויפּפּאַסן אויף זיך. אַכטונג געבן... פון יעקבן איז שוין בריוו געקומען, מען האָט אים שוין אַ פּעקל עסנוואַרג אַרויסגעשיקט. אויך דיר וועלן מיר שיקן אין מאַרינסק — נאָוואָסיבירסקאַיאַ אָבלאַסט. האָב ניט מורא שעיה פאַל בײַ זיך ניט אַראָפּ; מיר וועלן דיר ניט פאַרגעסן... נו שמייכל צו מיר שעיה מיט דײַן ליבן שמייכל ווי אַמאָל, ניט לאַנג... עס וועט נאָך גוט זײַן! עס וועט ווי ,זיי' זאָגן — „אויך אין אונדזער פענצטער וועט נאָך די זון שײַנען..." זי האָט ליב, סובטעל און וואַרעם גע־שמייכלט... אָט אַזוי זיינען געווען אירע לעצטע ווערטער. זי האָט פיל אין דעם געגלויבט. מיר האָט דער לאַנגער וועג געשראָקן... דער וועכטער האָט געווונקען אַז דער וויזיט איז שוין צו ענדע אָפּגעזעגנט זיך. זי איז אַוועק. מער האָב איך זי שוין קיינמאָל ניט געזען.

29 פעברואַר אין אַ ברענענדן פראָסט און ווינטן־זאַווערוכע בין איך שוין מיטן טראַנספּאָרט אָפּגעפאָרן.

ישראל ערבין זה לזה

— איצטער בין איך שוין דער „גבור, דער שטאַרקער", יעקב איז קראַנק. אַ ליידיקע „קיביטקע" איז געווען אין „אַאול" פון צווייטער בריגאַדע, אַהין האָבן מיר זיך איבערגעצויגן. צוליב יעקבן קען איך צו דער אַרבעט ניט גיין. איך בין מיט אים פאַרבליבן. און אַז מען גייט ניט אויף אַרבעט — קריגן מיר אויך ניט דאָס ביסל טרוקענע מעל מיט די עטלעכע פאַרפוילטע קאַרטאָפל.

איך האָב נאָך געהאַט עטלעכע צענדליק רובל, האָב איך בײַ די קאַזאַכן געקויפט אַ ביסל מילך, א „לעפּיאָשקע" און לויף צוריק. איך טו אַלעס, איך טו וואָס איך קען נאָר — אַלעס, כדי יעקבן צו ראַטעווען! ער ווערט ניט בעסער... וואָס מערער ווערט ער שוואַך. איך זיץ און באַמי זיך צו טרייסטן אים. ער איז ווייט... טרייסט ווערטער נעמט ער ניט אָן; פּלוצים גיט ער מיר אַ זאָג: „שעיה, עפּעס קומט אָן, עס זיצט אויף מיר; איך פיל ניט מער מײַן לינקער האַנט, מײַן לינקע פוס פיל איך שוין אויך ניט...

מיט פיל שרעק האָב איך איבערגעזעסן די נאַכט מיט אים. גלייך אינדער־

פרי בין איך אַוועק צום קאָלכאָז־פאַרזיצנדער און ברענג אים צום קראַנקן. אויפן ווונק און שטום־לשון רעד איך מיט אים... ער גיט מיר אַ פּאָר ביקעס און אַ פור געשפּאַנט, ווי אויך אַ מאַן פון קאָלכאָז צו הילף. מיר פירן יעקבן אין „באַל־ניצע״ — אַ פיר קילאָמעטער ווייט פונעם קאַזאַכישן „אַאול״ און דאַרף ווו מיר לעבן. אָנקומענדיק אַהין, האָבן מיר אים לאַנגזאַם פון פור אַראָפּגענומען און אַריינגעטראָגן אין קאָרידאָר פון „באַלניצע״.

אַ פרוי אַ דאָקטאָר איז אַרויס און דערקלערט, אַז זי קענען דעם קראַנקן ניט אויפנעמען. אַלעס איז באַזעצט און פול... ניין, זי וועט ניט אָננעמען; פירן צוריק! מיינע טענות, איינבעטענישן און שטאַמלען העלפן ניט. „כ׳האָב אים ניט וווהין צו נעמען״ — פּרוּוו איך נאָך איר איבערצייגן.

„טו נעם אים אהין פון וואַנען דו האָסט אים געבראַכט״ — ענטפערט זי.

— איך בין אַרויס; אונטער אַ בוים זיך פאַרשטעקט צוקוקן וואָס דאָ וועט זיין. אפשר אַז איך בין אַוועק — וועט מען דאָך אים אויפנעמען און ניט אַרויס־טראָגן אויף דער גאַס.

עס האָט אָבער ניט געהאָלפן; מען האָט אים באַלד אַרויסגעטראָגן און אַנידערגעלייגט אויפן באָדן אין גאַס. זעענדיק, אַז עס איז ניטאָ קיין ברירה האָב איך צוריק געלייגט אויפן וואָגן און ווידער צו דער פרוי דאָקטאָר. זי האָט זיך אָבער באַהאַלטן פון מיר און איך האָב איר ניט געפונען. עס האָט ניט געהאָלפן גאָרניט. מיר פאָרן צוריק. די נאַכט איז שוין צוגעפאַלן; עס איז שטאַרק פינצ־טער — אַ גוס רעגן ווערט פאַרשטאַרקט פון מינוט צו מינוט... אַ מבול, אַ שרעק! ערשט נאָך האַלבער נאַכט, נאָכדעם ווי מיר האָבן פון ווייטן געהערט דעם קרייען פון די הענער, זיינען מיר צוריק געקומען אין דער קיביטקע.

איך האָב אַ ביסל וואַסער אָנגעוואַרעמט, געגעבן יעקבן, אַליין אויך אַ זופּ געטאָן. שווייגנדיק ליגט ער און קוקט אויף מיר; אַן אומעט אין זיינע אויגן — ער שלאָפט ניט... פּלוצים גיט ער אַ פרעג: „צי ווייסטו שעיה קענען צו וויסן געבן אַהיים?״ — זיין פראַגע האָט מיר באַאומרואיקט. האָט זיך זיין פאַרשטאַנד צעמישט? גייט ער פון זינען אַרויס און פאַרלירט דעם קלאָרן געדאַנק? — איך בין ניט גערעכט געוועזן...

אויף מאָרגן אַרום 10 אַזייגער אינדערפרי געקומען איז די דאָקטאָרשע מיט נאָך אַ דאָקטאָר... זי איז דאָך פאָרט אַן „אבר מן החי פון א יידישן גוף! זי איז אַ יידישע טאָכטער און איך האָב ניט געוווּסט... באַטראַכט האָבן זיי דעם חולה שווייגנדיק; געהערט האָב איך זיי רעדן צווישן זיך אומפאַרשטענדלעכע ווער־טער, פון וועלכע איך האָב גאָרניט פאַרשטאַנען. זיי זיינען אַרויס אַרויסרופנדיק אויך מיר. די פרוי זאָגט מיר אויף אַ קלאָרן יידיש: „ניט גוט מיט אים... אַ פּאָר טעג נאָר; מער קען ער ניט לעבן און אפשר אויך ווייניקער...״ איך פיל

ווי מיינע אויגן זיינען טרערנפול, זיי רינען, איך האַלט זיי ניט איין... אָרעמער מיסגליקלעכער יעקב! ער איז ביים פולן זינען און פאַרשטאַנד אויך איצטער... ער ווייס וואָס און ווי אַזוי גייט עס צו מיט אים...

די דאָקטוירים אַוועק; ווידער אַליין געבליבן ביידע. עס דערנענטערט זיך דער סוף. גאָר שנעל... איך זיץ מיט אים לאַנגע שעה׳ן און רעד וועגן אַלעס, ער זאָל ניט פארשטיין חלילה, אַז עס איז שמאָל... ער ווייס אָבער און פאַר־שטייט אַלעס; רעדן אָבער רעדט ער ניט וועגן דעם, אפשר וויל ער מיר ניט באַאומרואיקן? — אַריבער איז שוין דער טאָג און אויך די נאַכט; נאָך אַ טאָג, דער צווייטער איז פאַרביי; צען אַזייגער איז ער אויסגעגאַנגען...

ניטאָ שוין דער גוטער, טייערער יעקב... איך ריר מיר ניט פון מיין אָרט און בלייב זיצן. נאָך אַ שלאָפלאָזער נאַכט, ווי פיל נעכט שוין? — אויך איצטער אַן אויג ניט צוגעמאַכט. פאַרשידענע געדאַנקען טוען לויפן און זיך אַוועק־טראָגן; איך בין ניט בכוח זיי צוזאַמענבינדן אַפילו... איך האָב קוים דערוואַרט דעם טאָג.

אינדערפרי בין איך געלאָפן גלייך צום קאָלכאָז־פאַרזיצנדער. פאַרלאַנגט האָב איך, ער זאָל געבן אַ פור און ברעטער כדי צו מאַכן אַן ארון און אַ מענטשן צו הילף. איך דאַרף דאָך מקבר זיין דעם נפטר. ער האָט ניט אנטזאגט, מיין בקשה אָנטקעגן געקומען. מיר זיינען אַוועק און אויף אַ בערגל ניט ווייט פון „טאַג־קארוז״ (אַזוי געהייסן האָט דער קאָלכאָז) אויסגעגראָבן דעם קבר. מיר האָבן צוגעשניטן די ברעטער. אַוועק אין „קיביטקע״ אָנגעוואַרעמט אַ קעסל וואַסער, אַרומגעוואַשן דעם נפטר און מקבר געווען. איינער אַליין בין איך געשטאַנען. אָפּגעזאָגט אַ קדיש־דרבנן, וכבודו במקומו מונח... געזאָגט האָב איך קדיש נאָך אַלעמען...

צוריק צום פור — מיינע פיס פאָלגן ניט. זיי גייען ניט... מיין העלפער דער קאַזאַך האַלט מיר אונטערן האַנט. ער האָט מיר אריינגעזעצט אין וואָגן; אין קיביטקע געבראַכט, אַריינגעטראָגן ממש און שוין אַוועק. איך בין שוין שעה׳ן געלעגן אַליין; קיינער איז ניט אַריין. איין געדאַנק נאָר און איין פראַגע האָבן מיר ניט געלאָזט רוען. איך טראַכט: איך רעד צום נפטר מיינעם: דיר יעקב ע״ה האָב איך נאָך אָפּגעטאָן אַלע רעכט און מקבר געווען... ווער וועט עס טאָן פאַר מיר? עס קומט דאָך די שעה! ניט געגעסן, ניט געטרונקען, דאָס האַרץ פאַרביטערט. ווי לאַנג קען נאָך אַ מענטש לעבן אַזוי און אויסהאַלטן? אָט אַזוי איינזאַם און אַליין וועל איך אויסגיין? כ׳בין געבליבן ליגן. ווי לאַנג, האָב איך ניט געוווּסט...

— פּלוצים האָט זיך די טיר געעפנט, אַריינגעקומען איז אַ קינד פון א יאָר ניין. ער האָט מיר געזאָגט „אַ גוט מאָרגן״ רוסיש. אַ רוסיש וואָרט האָב איך

שוין לאַנג, לאַנג ניט געהערט. איך האָב מיין קאָפּ שווער אויפגעהויבן און געפרעגט: „ווער ביסטו מיין קינד?"

„מיין נאָמען איז ליפשיץ פון מינסק" — האָט ער געענטפערט — איך און אַ יינגערער ברודערל מיט אַ שוועסטערל געפינען זיך צוזאַמען מיט אונדזער מאַמען אין דער דריטער בריגאַדע. מען האָט אונדז אָנגעזאָגט היינט, אַז געשטאָרבן איז דאָ אַן אַלטער מאַן און עס ליגט נאָך אַ קראַנקער. לויט דער ביטע פון דער מאַמען בין איך געקומען אַ קוק טאָן". ער איז גלייך אַנטלאָפן. פאַרשטאַנען האָב איך, אַז עס איז אַ יידיש קינד. איך וועל שוין ניט בלייבן אליין — האָט מיין האַרץ פריידיק געקלאַפּט...

ניט לאַנג האָט שוין געדויערט. ווידער האָט זיך די טיר געעפנט — אַריינגעקומען זיינען דריי פרויען מיטן קאָלכאָז־פאָרזיצנדער. זיי האָבן אַ קוק געטאָן און געעפנט אויף אים א מויל קולי־קולותדיק: „געבראַכט האָסטו מענטשן אַהער, זיי זאָלן אויסגיין ביי דיר פון שמוץ און הונגער".

ער האָט זיי אַ ווונק געגעבן און זיי זיינען אַרויס און אַוועק. אַ שטיקל צייט אַוועק. זיי זיינען געקומען מיט אַ פור מיט לעבנס־פּראָדוקטן. מען האָט מיר אויפן וואָגן אַרויפגעלייגט און אַוועקגעפירט אין דער דריטער בריגאַדע. דאָרט איז שוין גרייט געווען אַ וואַרעמע וואַנע פאַר מיר; מען האָט מיר אָנגעטון ריינע וועש, אין בעט אריינגעלייגט; יעדע פאָר שעה מיר עפּעס אין מויל געגעבן און אַזוי בין איך צו זיך געקומען. הקיצור — די פרויען און פאַניע ליפשיץ בעיקר — די פרוי פון א קאַפּיטאַן אין דער רויטער אַרמיי — האָבן מיר פון טויט לעבעדיק געמאַכט... די השגחה עליונה געוואָלט האָט, אַז איך זאָל בלייבן לעבן. אָט אַזוי האָבן מיר דריי יידישע פרויען געראַטעוועט דאָס לעבן. ווייל ישראל ערבין זה לזה...

מענטשן אויף מיינע וועגן

ליענגעראוגאל

איך בין שוין ווידער אָנגעקומען אויף סטאַנציע (און שטעטל) ליענגער־אוגאַל, קאַזאַכסטאַנסקאַיאַ אָבלאַסט; פון דאַנען, פון דער באַנסטאַנציע — ווו מען האָט מיר געבראַכט מיט יעקבן ע״ה צום ערשטן מאָל לויטן דעקרעט — האָט זיך אָנגעפאַנגען איינער פון טראַגישע לעבנס־קאַפּיטלען, וואָס האָט אויך געקענט ווערן מיין אויפהער־קאַפּיטל, מיין סוף. אויף דעם אָרט האָב איך אויך אָפּשייד גענומען פון די דריי יידישע פרויען, וואָס האָבן מיין לעבן אָפּגעראַטע־וועט און ווידער מיר אויף די פיס געשטעלט. איך האָב זיי ניט געקענט; זיי מיר — אויך ניט און קוקט וואָס קען מאַכן אַ בשותּפותדיקע שייכות צום אַל־מענטשלעכן מענטשן־פאָלק און יידן־פאָלק.

די עוואַקואירטע פון מינסק פאַניע ליפשיץ (מוטער פון דריי קינדער און יינגעלע, וואָס האָט מיר געפונען קראַנק און אויסגעשעפּט) — אַ פרוי פון אַ יידן, אַ קאַפּיטאַן אין דער רויטער אַרמיי — האָט ניט געהערט פון איר מאַן און ניט געוווסט גאָרניט צייט ער איז מאָביליזירט געוואָרן. די אַנדערע צוויי פרויען — אויך „אָפיצערשעס״, ד. ה., אַז אויך זייערע מענער זיינען מאָבילי־זירטע רעזערוו־אָפיצירן — צוויי שוועסטער פון אָרשע. זיי האָבן אויך גאָרניט געוווסט פון זייערע מענער צייטן אָנפאַנג פון דער מלחמה. מיטן עוואַקואירן פון מינסק און אָרשע און מיטן אריינמאַרש פון דייטשע מענטשן־פרעסער, זיינען די דריי פרויען מיט זייערע קליינע קינדער געבראַכט געוואָרן אין קאָלכאָז — כדי צו לעבן דאָרט און די אָרגאַניזירטע קערפּערשאַפט זאָל זיי אויסהאַלטן. פאַר דער צייט (צוויי יאָר) זיינען אַלע דריי געוואָרן גאַנצע „שמעלקעס״ און „גאַרגעצן״ אַפילו קאַזאַכיש אַ ביסל. און פאַניע פול מיט ענערגיע און מיט איינגעבאָרענע פירער־אייגנשאַפטן איז ממש געוואָרן אַ הויפּט „כל וכל״. זי און די חברטעס האָבן מיר פון טויט לעבעדיק געמאַכט.

ויהי היום, איז פּלוצלונג גאָר א צופעליקע ידיעה דערגאַנגען צו פאַניען; איר „קאַפּיטאַן״ איז שווער פאַרוווּנדעט און ליגט אין שפּיטאָל ערגעץ ווו אין ווייטן „סיביר״. אַ פּאָר וואָכן נאָכדעם האָט זי אויך אַ בריוו פון אים דער־האַלטן. ער שרייבט זי זאָל גרייט זיין מיט די קינדער, ווייל ער וועט גאָר אין קורצן שיקן אַ שליח מיט געלט — ברענגען זיי צו אים. גרויס איז געוועזן די גליקלעכע פרייד. די צוויי שוועסטער פון אָרשע האָבן אויפן אָרט דערקלערט, דאָס זיי וועלן אויך פאָרן. אָן פאַניען וועלן זיי אין קאָלכאָז ניט זיצן. אַלע דריי האָבן באַשלאָסן, אַז מיר וועלן זיי פאַר קיין שום פאַל אין קאָלכאָז ניט איבער־לאָזן... כ׳וועל מיר איינאָרדענען אויסערן קאָלכאָז בעסער... אַזוי אַרום זיינען

מיר אַלע געקומען אין שטעטל, אין ליענגער־אוגאל. זיי האָבן שוין פאַר מיר געזאָרגט, צו באַזאָרגן מיט באַקאַנטשאַפט און פאַרבינדונג, כ׳זאָל חלילה ניט פאַרבלייבן עלנט.

לאַנג האָט ניט געדויערט שוין, דער שליח פון פּאַניעס מאַן איז געקומען. כ׳האָב באַגלייט די פרויען צום באַנסטאַנציע און גאָר וואַרעם אָפּגעזעגנט זיך מיט זיי און זייערע קינדער. איצטער בין איך ווידער געבליבן אַליין, אַוועק צוריק בין איך שטעטל. געלעבט האָבן דאָרט אַ פּאָר הונדערט יידישע משפחות פּוילישע טיילווייז (פּליטים אנטלאָפענע און פארשיקטע) און רוסישע אויך עוואַקואירטע פון אָקופּירטע געביטן דורך נאַצי־פאַשיסטישע האָרדעס. כ׳האָב שוין אַפילו געהאַט גוטע באַקאַנטע — ווּהין אַריינצוגיין, צייט פארברענגען און אונטערהאַלטן זיך צווישן אַנאַנדער. אָבער איינס מיטן דריטן איז ניט קיין מחותן... אַ לעבן דאַרף מען דאָך מאַכן און צו דעם דאַרף מען אַרבעטן. כ׳האָב געזוכט אַרבעט; עס איז אַפילו ניט שווער געווען צו קריגן — צוגענומען האָט מען אָבער בלויז סאָוויעטישע בירגער צו דער אַרבעט. יענער צייט האָט געגילט א געזעץ, אז די אלע פּליטים און פארשיקטע אויף סאָוויעטישע טעריטאָריעס דארפן ווערן סאָוויעטישע בירגער. די אלע וועלכע וועלן עס ניט אויספירן, וועלן אינטערנירט ווערן און זיצן אין תפיסה.[1] איניקע פון מיינע באַקאַנטע (פּוילישע בירגער) האָבן דערקלערט, אַז זיי וועלן ניט אָננעמען סאָוויעטישע בירגערשאפט, ווייל מיט דעם וועט זיי שוין קיינמאָל ניט געגעבן ווערן קיין שום מעגלעכקייט צו פאַרלאָזן דעם סאָוויעטישן „גן־עדן”. איך האָב צוליב פאָלגנדע סיבות באַשלאָסן צו ווערן אַ סאָוויעטישער בירגער. ערשטנס — געפילט האָב איך, אַז אויב איך וועל מיר איינעקשענען און גיין זיצן אין תפיסה — וועל איך עס ביזן סוף ניט אויסהאַלטן... צווייטנס — האָב איך אַרגומענטירט אין מיינע געדאַנקען, אַז די מלחמה איז נאָכניט צו ענדע און ווי אַזוי וועט עס זיין נאָך דער מלחמה — ווייס ניט קיינער און קען ניט וויסן. בלויז די צייט איז בכוח צו לעזן די אַלערליי פראגעס.

איך בין געוואָרן אַ סאָוויעטישער בירגער און אַוועק אַרבעטן אויף אַ טאַרטאַק. צוערשט האָט מען מיר אַוועקגעשטעלט ארבעטן ביי ברעטער־שטאַבעלן. צוויי טעג בלויז האָב איך ביי דעם געאַרבעט. עס האָט גאָרניט לאַנג געדויערט און כ׳האָב מיר דערוואָרבן אַ גאָר וויכטיקע שטעלע אויפן טאַרטאַק. אין פארלויף פון צוויי וואָכן, אויף דער דריטער וואָך, איז מיר פּאַקטיש

[1] דער פאקט איז פאַרבונדן מיטן פּאָליטישן סכסוך צווישן סאָוויעט־רוסלאַנד און דער פּוילישער „גלות”־רעגירונג אין לאָנדאָן, וואָס איז פארשארפט געוואָרן ביזן איבערייס פון די דיפּלאָמאַטישע באַציאונגען — מיטן אויפדעקן דער מאָרד־אַקציע פון טויזנטער פּוילישע אָפיצירן אין קאַטין דורך בעריעס אַגענטן.

איבערגעגעבן געוואָרן, די אָנפירונג פונעם גאַנצן טאַרטאַק. און מעשה שהיה כך הווה: דעם צווייטן טאָג נאָכדעם ווי כ׳האָב אָנגעפאַנגען צו ארבעטן, איז צו־געקומען דער „בריגאַדיר" אָפּנעמען וואָס איך האָב געמאַכט, פאַרשרייבן די מאָסן א. אַ. וו. צו זיין גרויסן וווּנדער האָט ער געפונען שוין אַלץ פאַרטיק. ער האָט גלייך געפרעגט צי האָב איך אַמאָל שוין געאַרבעט ביי דעם און נאַטירלעך האָב איך געענטפערט יאָ. ער איז אַוועק אַ צופרידענער אָבער אויף מאָרגן האָט ער מיר שוין אַוועקגעשטעלט ביי די זעגן און קרייזעגעס און גאָר אינגיכן בין איך געוואָרן א גאנצער „דירעקטאָר". איז עס דען א וווּנדער? האָלץ און טאַר־טאַקן־אַרבעט איז דאָך מיין פאַך; כ׳האָב דאָך אַליין געהאַט אַ גרויסן טאַרטאַק מיט שלמה־חיים דובין ז״ל אין ווילייקע). עס האָט זיי אין אַלגעמיין שטאַרק אויסגעפּעלט אַרבעטס־הענט. די מלחמה־פראָנטן האָבן צוגענומען פונעם טאַר־טאַק אַ סך מענטשן־כוחות — איבערהויפּט די יונגע און בעסטע אַרבעטער. דאָך האָט דער טארטאק געמוזט באַדינען די קוילן־גרובן — ווו געאַרבעט האָבן ארום 16.000 מענטשן, די שטעטל מיטן געגנט האָבן געדארפט באדינען טעלע־פאָן־סלופּעס א. אַ. מיט בוי־מאַטעריאלן, צו דעם האָט מען געדארפט אַן אחריותפולן לייטער. בקיצור: כ׳האָב מיר אַזוי שוין איינגעאָרדנט צום לעבן, אַז טויזנטער מענטשן האָבן זיך געקענט ווינטשן צו זיין אויף מיין אָרט.

איין זאַך אָבער האָט מיר ניט געלאָזט רוען, זאָרגן און דאגות איבער מיינע בני־משפחה האָבן מיר דאָס האַרץ געגעסן. אין משך פון דער גאַנצער צייט פו־נעם מלחמה־אָנפאַנג און נאַציסטישע הצלחות אויף אַלע פראָנטן, האָב איך ניט געהאַט פון זיי קיין שום ידיעות און ניט געהערט. עס האָט געגעבן אַ גרונט גאָר ערנסט פאַרדאַגהט צו זיין... געווען איז שוין דאָס יאָר 1944; לענינגראד איז שוין באַפרייט געוואָרן פון דער באַלאַגערונג און בלאָקאַדע. רויטע ארמיי האָט שוין דורכגעבראָכן די פראָנטן און באַפרייט גרויסע שטחים פון ווייס־רוסלאַנד. וואָס ווייטער זיך דערנענטערט צו אונדזער סביבה... ווו איך האָב נאָר געהאַט באַקאַנטע האָב איך געשריבן: זיך אָנגעפרעגט — ליידער קיין שום ענטפער...

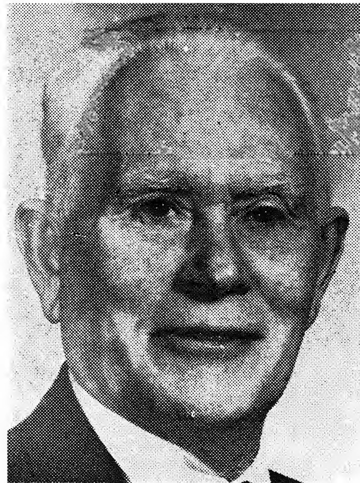
אָט האָב איך אַמאָל אין אַ צייטונג געלייענט אַז אין מאָסקווע איז געגריג־דעט געוואָרן אַ קערפּערשאַפט, וואָס העלפט צו שאַפן פאַרבינדונגען צווישן סאָוויעטישע בירגער מיט קרובים אין אויסלאַנד. איך האָב מיר תיכף שריפט־לעך געווענדעט, אפשר וועלן זיי קענען אויסגעפינען טעלעגראַפיש די אַדרעסן פון מיין ברודער און שוועסטער אין אַמעריקע (פאַראייניקטע שטאַטן). עס זיי־נען אַדורך אַרום אכט טעג, באַקומען האָב איך אַן ענטפער אַרויסצושיקן 50 רובל, כדי צו שאַפן די טעלעגראַפישע פאַרבינדונג. פאַרשטענדלעך, אַז איך האָב עס גלייך געטאָן. און ווידער זיינען אַדורכגעלאָפן צוויי חדשים, ביז אין אַ

שיינעם העלן טאָג איז מיר אָנגעקומען אַ טעלעגראַמע פון מאָסקווע — מיט געגויע און אויספירלעכע צוויי אַדרעסן — פונעם ברודער מיינעם און פון דער שוועסטער אין אַמעריקע. אַ צוויי־דריי טעג פריער האָב איך באַקומען צוויי פעקלעך זאַכן און שפייז פון אַמעריקע. געוווּסט האָב איך, אַז עס איז שוין געשאפן געוואָרן א קאָנטאקט — א קליין ביסל פרייד אין גרויסן ברייטן אומעטלאַנד... כ׳האָב טעלעגראפירט גלייך צום ברודער: „איך פיל מיר גוט, א דאנק פאַר די פעקלעך. דער גורל פון מיין פרוי און קינדער, ווי אויך אַלע פון משפּחה ניט באַוווּסט. כ׳בין זייער באַזאָרגט און אומרואיק״...

אָנהויב יולי 1944 איז אונדזער קריוויטש באַפרייט געוואָרן פון נאַציישע רוצחים. כ׳האָב דאן געשריבן צום „נאטשאלניק״ פון קריוויטשער פּאָטשט — אקסיוטא ער זאָל מיר שרייבן, וואָס ער ווייס וועגן מיין פאַמיליע און אַלע אַנדערע בני־משפּחה. ער האָט ווי עס ווייזט אויס קיין האַרץ ניט געהאַט צו דעם. זיין פּאָטער יוזעף אקסיוטא, אַ ליבעראַלער פּאָלאַק, האָט מיר מיט אַ צעבראָכן האַרץ געשריבן דעם ביטערן אמת. עס איז מער ניט געבליבן קיי־נער; ניט מיין פרוי און קינדער, ניט מיינע שוועסטער, שוואָגער מיט זייערע קינדער, ווי אויך ניט קיינער פון יעקבס משפּחה. כ׳האָב גלייך טעלעגראפירט מיין ברודער אין ברוקלין, אַז „עס איז מער ניט געבליבן קיינער״... איצטער האָב איך שוין געוווּסט, אַז איך בין איינער אַליין געבליבן. אַ שטאַרקע נערוון־דערשיטערונג האָט מיר אָנגענומען. קראַנק בין איך געוואָרן. זעקס חדשים זיינען אַדורך ביז איך בין צו זיך געקומען.

אינצווישן צייט פון מיין קרענק הויבן זיך אָן אויסצוקריסטאליזירן אונ־טערהאנדלונגען — צווישן דער סאָוויעטן־רעגירונג און דער פּוילישער לוב־לינער רעגירונג (שטאַרק געגויגט צו די סאָוויעטן און גאָר באַאיינפלוסט) — וועגן א רעפּאַטריאציע פון אַלע פּוילישע בירגער, וועלכע ווילן צוריקקערן אַהיים כדי „צו בויען א סאָציאַליסטיש פּוילן — אַ פאָלקס־דעמאָקראטיע״. עס איז אויך סוף כל סוף געשלאָסן געוואָרן אַ שריפטלעכער אָפּמאך. אַפילו די אַלע, וואָס האָבן זיינער צייט — אונטערן דרוק פון די באַזונדערע באַדינגונגען און אָנגעלעגנהייטן — אָנגענומען סאָוויעטישע בירגערשאפט, קענען אַריינגע־רעכנט ווערן אין רעפּאַטריאַציע־באַרעכטיקטע. גאַנץ פאַרשטענדלעך, אַז איך האָב אויך געוואָלט פון דעם געניסן... די הכנות אויסצופירן דעם רעפּאַטריא־ציע־הסכם פונעם פּאַפּיר אין לעבן האָבן זיך גאָר לאַנג געצויגן. דער ברודער פון ברוקלין האָט טעלעגראַפירט: כ׳זאָל אין ערגעץ ניט פאָרן. (קריוויטש גע־מיינט מיט דעם. ליידער האָב איך שוין ניט געהאַט צו וואָס און צו וועמען אַהין צו פאָרן)... למען השם פאָרן אין ווארשע — וווּהין ער וועט האָבן אַ מעגלעכ־קייט צו קומען מיר זען. ביז אַלעס איז שוין גרייט געווען און עשאלאָנען־צוגן

די משפחה קאַצאָוויטש הי״ד

דער פאָטער שעיה

די מוטער חנה

מערע

יהושוע

עטעלע

חיים

האָבן אָנגעהויבן צו קורסירן, בין איך שוין ווידער געווען ביי די כוחות און „אויף די פיס" צו מאַכן די לאַנג דערוואַרטע רייזע. פון אַ דערהויבענעם מאָ־ראַל האָט דאָך בשום אופן קיין רייד ניט געקענט זיין. איך בין געווען זיכער, אַז כ'האַלט ביים ארויספאָרן פון אומעטלאַנד... כ'האָב אָבער אויך נאָכמער זיכער געווען, אַז איך פאָר אַריבער אין אַ מערער בלוט־באַטריבטער און ביטערער אומעטלאַנד. ווי זשע וועט קומען אַהין מיין ברודער כדי מיר צו זען? עס איז דאָך בעסער ער זאָל ניט קומען... עס איז נאָכניט רואיק... איבערפאַלן אויף יידן גייען נאָך ווייטער אָן.

באַגעגענישן אין וואַרשע

טורא בטורא לא פגע [2]
אינש באינש פגע.

אַן אַלט פאָלקס־ווערטל
(פון די מקורות)

פרילינג 1946, יום א' דפסח בין איך מיטן עשאַלאָן־צוג, אַרויסגעפאָרן אויפן וועג קיין פוילן — קיין וואַרשע. פון סאַראַטאָוו (קוויבישעוו היינט, האָב איך צום ברודער אין ברוקלין טעלעגראַפירט — אַ גרוס פונעם וועג. „איך פאָר אין וואַרשע. עס איז ניט נויטיק דיין קומען אהין. וועסט נאָך הערן פון מיר שוין פון דאָרטן". אין צוג מיט מיר זיינען מיטגעפאָרן פיל יידן ווי אויך קריסטן (אַ ביסל ווייניקער) פריינט, באַקאַנטע און אויך אומבאַקאַנטע. צווישן אַלע, מיינע אַ גוטע באַקאַנטע — אַ יידישע פרוי, פענשיקאָווע, די שוועסטער פון דעם באַקאַנטן דיפּלאָמאַט פונעם נייעם פוילן און פאַרשטייער אין „אונאָ" — פּראָפעסאָר כץ־סוכי.

אונדזער עשאַלאָן איז געקראָכן פיל מאָל לאַנגזאַם און שנעל געצויגן טייל־מאָל; ער איז דירעקט געפאָרן קיין אויבער־שלעזיע מיט גאָר אַ קורצן אָפּ־האַלט אין וואַרשע. אינעם טאָג פון צוועלפטן מאַי 1946 זיינען מיר אָנגעקומען אויפן „ווילנער באַנהויף" אין וואַרשעווער פּראַגע. איך האָב שוין פון פריער — לויט מיין ווילן און ברודערס פאַרלאַנג — באַשלאָסן צו בלייבן אין וואַרשע. ווייל פון וואַרשע איז אַ סך לייכטער געווען אָנצוהאַלטן פאַרבינדונג מיט אַמע־ריקע. דאָס זעלבע צוליב אירע סיבות, האָט אויך געוואָלט פרוי פענשיקאָווע. זי האָט געוואָלט זיין נאָענט צום ברודער נאָך אַזאַ מין לאַנגן פאַרשטויסן ווערן אַזוי ווייט. אונדזער צוג ווי געזאָגט, איז שטיין געבליבן אַ פּאָר מינוט אויפן

[2] אַ באַרג מיט אַ באַרג קומען זיך ניט אויף: אַ מענטש מיט אַ מענטשן טרעפן זיך.

באַנהויף. האָבן מיר אַראָפּגעוואָרפן מיין ביסל אָרעמקייט, ווי אויך די פּענשיקאָוועס זאכן אויפן צווייטן זייט פון צוג און אראָפּ אונטן, בלייבנדיק שטיין. באַלד האָט ווידער אונדזער „עשאלאָן“ גערירט און מיר זיינען געבליבן. אַ זעלנער פון באַן־פּאטראָל האָט אונדז באמערקט און איך האָב אים תיכף אָפּגעקויפט מיט אַ „לא יחרוץ“... אריינשטעקנדיק אים אין יד אריין...

אַזוי זיינען מיר געבליבן אויפן „ווילנער דוואָזשעץ“ — וואָס איז געווען בלויז אַ צענויפגעקלאפּטער באראק פון ברעטער... גלייך בין איך אוועקגעפאָרן אויפזוכן פּראָפעסאָר כץ־סוכי — איבערלאָזנדיק אין באַראַק פענשיקאָווען. וואַרשע וואָס איז אַזוי פּרעכטיק־שיין געווען (פאַר דער מלחמה) איז געווען פיל געשעדיקט און רואינירט. טראָץ דעם, בין איך אָן ספּעציעלע שוועריקייטן געקומען אויפן אָנגעוויזענעם אַדרעס, אָבער דעם פּראָפעסאָר האָב איך ניט געפונען. אַ באַוואָפנטער סאָלדאַט פון דיפּלאָמאַטן־וואַך האָט מיר, דערקלערט, אז ער איז אַוועק מיט זיין פרוי; ער ווייס ניט וווּהין און ווען וועט ער זיין צוריק. איבערגעלאָזן אַ פּאָר ווערטער שריפטלעך ווו איך האָב אָנגעזאָגט דעם פּראָפעסאָר אַז זיין שוועסטער איז אין פּראַגע אויפן באַנהויף. היינט דריי אַזייגער נאָכמיטאָג אָנגעקומען מיטן „עשאלאָן“ פון קאזאכסטאַן. איך בין גלייך אַוועק צוריק אין פּראַגע אויפן „דוואָזשעץ“ און אַוועקגעזעצט זיך מיט דער פענשיקאָווע ווארטן אויף איר ברודער.

שעהן זיינען אַדורך, עס איז שוין גאָר נאָענט געווען צו נאַכט, שוין פינצטער — דער ברודער איז נאָכניט געקומען. געזוכט האָבן מיר אַן אָרט איבערצונעכטיקן און ניט מצליח געווען. מיר זיינען געבליבן אין באַראַק. פרוי פענשיקאָווע איז מיד און דערשעפּט. זי האָט געכאַפּט א דרימל. איך זיץ נאָך אַלץ און וואַרט. עס איז שוין געוואָרן צען אַזייגער אין אָוונט און נאָכניט געקומען און פענשיקאָווע שלאָפט גוט... ערשט נאָך 11 דערזען האָב איך אַ פרוי מיט אַ מאַן ארומגיין און זוכן עמעצן איינגעקוקט האָבן זיי זיך אין פּנימער פון אַלע דורכגייענדע אויפן פּעראָן. אפשר זיינען זיי דער ברודער און שוועגערין פענשיקאָוועס? כ׳האָב איר זאנפט אויפגעוועקט און אָנגעוויזן אויף זיי. זי האָט תיכף זיי דערקענט — אָנטוענדיק אירע אויגן־גלעזער. ער האָט זי אויך באַלד באַמערקט. דארף איך מיט מיינע איינפאכע און אָרעמע אויסדרוק־מיטל שילדערן אַזאַ מין באַגעגעניש נאָך זיבן יאָר און נאָך אַזעלכע בלוטיקע און פייער־ברענענדע יאָרן? ניין! איך בין ניט אימשטאנד דאָס אויסצופירן... פרוי פענשיקאָווע איז פארשטענדלעך גלייך אַוועק מיט איר ברודער און שוועגערין. איך בין זיצן געבליבן אין באראק ביז מאָרגן־ליכט, ביז עס איז טאָג געוואָרן.

אויף מאָרגן בין איך גלייך אַוועק אין „צענטראל־קאָמיטעט פון שארית הפליטה“ — ווו מען האָט געקענט זיך איינאָרדענען אַ נאַכט־אַזיל, אויפזוכן

א שטיקל קרוב אָדער א באקאנטן, הערן אלע אקטואליטעטן און אינפאָרמאַציעס א. אַ. וו. (כ׳האָב אַפילו שפּעטער מיט אַ פּאָר טעג דורכן „קאָמיטעט״ געפירט אויך מיין קאָרעספּאָנדענץ מיטן ברודער און שוועסטער אין אַמעריקע). כ׳האָב מיר געמאָלדן און באַקומען אויך אַן אָרט צייטווייליק; די סעקרעטאַרשע האָט מיר געזאָגט, אַז צוויי פרויען זוכן מיר ארום און מאָרגן עלף אַזייגער וועלן זיי ווידער זיין. לויט סימנים און אויסזען ווי די סעקרעטאַרשע האָט מיר גע־שילדערט, האָב איך שוין פארשטאַנען ווער די פרויען זיינען...

צום אָפּגערעדטן „ראַנדעוווּ״ אונטער די אויגן, בין איך פּינקטלעך געקומען צומאָרגנס. פרוי פּענשיקאָווע און פרוי כץ־סוכּי האָבן שוין געוואַרט אויף מיר. די כץ־סוכּי — אַ זייער פיינע יידישע טאָכטער, אַ געבאָרענע אין גראָדנע, האָט זיך האַרציק, סובטעל און שעמעוודיק פאַרענטפערט פיל מאָל — פארן איבער־לאָזן מיר אַליין אויפן וואָקזאַל אין פּראָגע. מיטן בעסטן ווילן זייערן האָט עס אַנדערש ניט געקענט זיין. זיי האָבן בלויז אַ גאָר קליין צימערל. זי האָט מיר אויך איבערגעגעבן דעם אַדרעס פון איר מאַנס ארבעטס־פּלאַץ — טאָמער וועל איך מיר נויטיקן אין אַן עצה אָדער הילף. ער וועט קיינמאָל ניט אָפּזאָגן זיך פון דעם. זיי זיינען פשוט ניט אָפּגעטראָטן פון מיר, ביז איך האָב זיי ניט צוגעזאָגט, אַז איך וועל קומען צו זיי אויף אַ באַזוך. ערשט דאַן זיינען זיי אַוועק דערמאָנענדיק מיר נאָכאַמאָל מיין הבטחה. כ׳האָב געהאַלטן וואָרט; כ׳בין צו זיי געקומען מיט אַ פּאָר טעג שפּעטער און אויפגענומען געוואָרן זייער פריינט־לעך; מיר האָבן געזעסן אין זייער קליין צימערל, געשמועסט און זיך אונטער־האַלטן. פּראָפעסאָר כץ־סוכּי איז אויך אינדערהיים געווען. און וואָס אמת איז אמת! איך בין מודה: ער האָט מיר נאָכדעם אַ סך געהאָלפן צו דער נויטיקער צייט און בלב ונפש — פון אַן ארויספאָר־פּאַס, אַ וויזע קיין פראַנקרייך — ביז אַ דערלויבעניש מיט אַ בילעט צו פליען מיט אַ מיליטערישן „פליגער״ אין פראַנקרייך.

א טאָג צי צוויי שפּעטער בין איך ווידער געקומען אין „קאָמיטעט״. פּלוצ־לונג און אומדערוואַרט האָט עמעצער מיר אָנגערופן מיט מיין ערשטן נאָמען: „ר׳ שעיה! ר׳ שעיה!״ כ׳האָב מיר אַרומגעקוקט און דערזען די חברטע פון מיין עלטערער טאָכטער מערע, מלכה שימענטשיק! — יוסף שמירס אַ שוועסטער (אין אויסטראַליע איצטער). זי איז צו מיר צוגעלאָפן, מיט א געוויין און קושן אויפן האַלדז מיר געפאַלן. זי איז אויך מיט דער מוטער און ברודער געקומען פון וויטן צפון (סיביר) מיט אן עשאַלאָן ניט לאַנג אויך אלס רעפּאַטריאַנטן. נאָכן צו־זיך קומען, האָב איך מלכהן געפרעגט וועגן מאַמען און יוספן. איר ענטפער איז געווען, אַז יוסף געפינט זיך שוין אויפן וועג קיין ארץ־ישראל. די מוטער איז דאָ אין וואַרשע. מיר זיינען געגאַנגען זען די מוטער — פרוי סאָניע שימענטשיק.

ווידער א פיצל פרייד איןברייטן און גאַר גרויסן אומעטלאנד; — אַ שמחה פון אן אומדערוואַרטער באַגעגעניש, אומעט — איבער די אומשטענדן אין וועלכע זי קומט פאָר. אייניקע טעג האָבן מיר פאַרבראַכט צוזאַמען.

— אן אומעטיק באַטריבטער סך־הכל; געווען אַ שטעטל, א לעבנסשטייגער דורות־לאַנג, אַ טראַדיציע; ניט געבליבן גאָרניט, אַלץ שטייט חרוב. די איינ־ציק געבליבענע זיך צופאַרן „אל ארבע כנפות הארץ". אזש אין אויסטראַליע. איך בין אַוועק אין פּאַריז. יוסף שמיר — מלכהס ברודער ווי אויבנדערמאָנט אין ארץ־ישראל — לאזאר און רעייה (טורעק) די אַנדערע צוויי — סאָניע שימענטשיקס קינדער זיינען ניט געבליבן. לאזאר איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך בעריעס אגענטן אין קאַטין־וועלדער — צווישן 12.000 פוילישע ארמיי־אָפיצירן. רעיהן געטראָפן האָט דאָס זעלבע, וואָס איז געשען מיט זעקס מיליאָן יידן. צוזאַמען מיט טיקאָטשינער קהילה (טיקטין) ביי ביאַליסטאָק איז זי אומ־געקומען מיט איר קליינער טעכטערל — סאָניעס ערשטע אייניקל — עדה. קריוויטשער יידן צעשאָסן, צעריסן און פאַרברענט. און מיר אַרומדרייענדע שאָטנס, שפּרייזן און שוועבן איבער סילועטן פון א וועלט, וואָס איז פארשוווּנדן. ענדלעך האָט קריוויטשער משפחה אין ישראל און תפוצות בכל אתר ואתר אויפגעוואַקסט — אַ „נר תמיד" אָנצוצינדן, אַ ברענענדן פאַקל, וואָס זאָל באַ־לייכטן די גייסטער פון אונדזערע אַלע טייערסטע, און איבערפלאַנצן די צוגע־בונדנקייט פון אונדזערע אייניקלעך און אוראייניקלעך צו די וואָרצלען, כדי ווייטער צו ציען די קייט פון נצח־ישראל! געבענטשט זאָלן ווערן די הענט פון העושים במלאכה! כה לחי!

דוד קאַזשדאַן /טאָראָנטאָ קאַנאַדע

אַ לעבן אויף „ראַטעס"

נאַציס אין פלעשצעניץ

23־סטן יוני 1941 (אויף מאָרגן נאָכן מלחמה־אויסברוך) האָב איך מיר צווישן אַלע אַנדערע צוגעשטעלט צום אָנגעוויזענעם פונקט; — גלייך אויפן אָרט בין איך אויך מיט אַ גרופע יונגעלייט צוקאָאָפּטירט געוואָרן אין אַ מעכאַנישער פאַנצער־איינהייט און באַפוילן געוואָרן אַרויס צופוס מאָמענטאַל צום זאַמל־פונקט פון אונדזער מיליטער־פאָרמאַציע — אין שטעטל באָריסאָוו, מינסקער אומגעגנט — וווּ עס זיינען קאָנצענטרירט געווען אַלע דעפּאָ־וואַרשטאַטן און מעכאַנישע אויסשטאַטונג פון דעם גאַנצן פאַנצער־רעגימענט אונדזערן. מיר זיינען געגאַנגען דעם וועג — אַ מהלך פון 55 ביז 60 קילאָמעטער — און דערגאַנגען. צוגעקומען אַהין; אָבער — צו שפּעט... אַלע דעפּאָ־איינריכטונגען כלים און מאַשינען, אַלע אויסשטאַטונגס־וואַרשטאַטן זיינען שוין עוואַקואירט געוואָרן; די גרופע צו וועלכער מען האָט אונדז אָנגעשלאָסן, האָט שוין אויך אָפּגעצויגן מיטן טיפן און ווייטן צוריקצוג פון דער רויטער ארמיי. אַפילו איין נאַצישע אויסשפּיר־איינהייט איז שוין אויך דורכגעפאָרן (אויף מאָטיצקל). ס'שטעטל און געצויגן ווייטער. דאָך האָבן זיך נאָך אויפן אָרט געפונען געוויסע אַמטן פון דער סאָוויעטישער ציווילער מאַכט, וועלכע האָבן נאָכניט באַוויזן עוואַקואירן זיך, צוליבן גרויסן כאַאָס און „באַלאַגאַן" פון קאָמוניקאַציע־מיטלען. מיר האָבן אַפילו געטראָפן נאָך אַ גרופע איינצלנע קאָמאַנדיר־אָפיצירן פון אונדזער דיוויזיע־באַטאַליאָנען — צו וועלכע מיר האָבן זיך געווענדעט מיט דער פראַגע: וווּהין צו גיין און וואָס צו טאָן? זיי האָבן אונדז צונויפגעקליבן און אָפּגעפירט אויסערן שטעטל — מיר זאָלן כלומרשט פּרובירן איינצוהאַלטן די הויפּט־כוחות פונעם שונא; און דאָס — אין דער צייט ווען באָריסאָוו (און איר נאָענטע אומגעגנט) איז שוין אַרום און אַרום פאַרשלאָסן געווען אין צוים פון נאַצישע אַרמייען. די אָפיצירן האָבן אונדז באַפוילן דאָרט צו בלייבן און אַוועק; — „איינדערפרי אויף מאָרגן, וועלן געגעבן ווערן נייע אינסטרוקציעס פונעם גענעראַלשטאַב אויפן ווייסרוסישן פראָנט, ווי אויך אָנווייזונגען וועגן ווייטערן אָפּעראַטיוון מאַרש אונדזערן"... אָט אַזוי האָבן זיי געזאָגט איבערלאָזנדיק אונדז אויף הפקר.

דעזאָריענטירט, צעטומלט אינגאַנצן און ניט וויסנדיק וואָס ווייטער צו טון, האָבן מיר זיך פאַרשטעקט אין אַ וועלדל פאַרוואָרלאָזט — פון צייט צו צייט

אויסקנאַלנדיק שיס־זאַלפּן פון אונדזערע ביקסן און דעם איין און איינציקן אויטאָמאַט; — מיר זיינען דאָך אויך פאַראָרדנט געוואָרן צו שפּאָרן און אָפּהיטן אַמוניציע, וואָס מיר האָבן ווייניק געהאַט. פון אונדזער פאַרשטעקונגס־אָרט האָבן מיר גוט געקענט זען ווי די נאַצישע כוחות האָבן מאַרשירט אין אומאויפהערלעכע קאָנוואָיען פון טאַנקן און קאַנאָנען אין קאָלאָנען פון פּאַנצער־אויטאָס און מיליטער־וואָגן... אָט אַזוי אין פאַרלויף פון דער גאַנצער נאַכט. פאַר אונדז אָבער איז די נאַכט שטיל אַדורך און אָן קרבנות. צומאָרגנס אינדערפרי זיינען מיר נאָך אַלץ געשטאַנען — ניט וויסנדיק וואָס צו טון און וווהין צו גיין...

אַ פּאָר שעה נאָכדעם זיינען אַדורכגעגאַנגען פאַרביי צוויי סאָוויעטישע קאָמאַנדיר־אָפּיצירן פון הויכער ראַנגע, וואָס האָבן אונדז באַמערקט און געפרעגט, וואָס פאַר אַן אויפגאַבע מיר האָבן אויסצופילן אויפן אָרט און פאַרוואָס זיינען מיר געבליבן נאָך דאָ, ווען יעדע איבעריקע שעה קען אונדז ברענגען אין געפאַנגענשאַפט פון נאַצישן שונא? — אויסהערנדיק פון אונדז דעם גאַנצן אמת, אַז מיר זיינען אַזוי אויף הפקר פאַרבליבן, האָבן זיי אונדז געראַטן, פּשוט פונאַנדערגיין זיך; — אַלס ניי־מאָביליזירטע, קאָן מען מיט אונדז גאָרניט שאַפן זיך אין געגעבענע באַדינגונגען — איז בעסער דעריבער מיר זאָלן אַוועק וווהין מיר ווילן — זיי זיינען שנעל ווייטער אַוועק. מיר ווידער אַלעס אין תוך נעמענדיק, האָבן דאָס אָנגענומען צום גוטן; עס איז אויך ניט געווען קיין ברירה! מיר זיינען גלייך זיך פונאַנדער געגאַנגען — יעדער איינער אין זיין געווונטשענער ריכטונג אָדער די אַזוי אויסגעוויזענע אים... צוזאַמען מיט נאָך אַ יונגנמאַן פון אונדזער אומגעגנט האָבן מיר זיך אין וועג אַוועקגעלאָזן צוריק קיין פּלעשצעניץ — כאָטש געוווּסט האָבן מיר און קלאָר פאַרשטאַנען, אַז אונדזער שטעטל איז שוין פונעם שונא באַזעצט. מיר האָבן ווידער אַדורכגעמאַכט דעם אויבנדערמאָנטן מהלך פון אַ 60 קילאָמעטער — דורך אַלע אומוועגן און הינטערשטעגלעך — היטנדיק זיך ניט אַריינפאַלן צום שונא — ביז מיר וועלן אַהיים ניט קומען בשלום. דאָס איז אונדז אויך געלונגען.

קומענדיק אַהין, איז נאָך אַלעס געווען אומגעענדערט — אַזוי ווי ביי די סאָוויעטן פאַר דער מלחמה, — אַזוי אַלנפאַלס האָט זיך עס אויסגעוויזן. אַלערליי מינים בעלי־מלאכות האָבן געאַרבעט; איך אַ שמיד, אַ צווייטער — אַ שוסטער; אַ דריטער האָט געאַרבעט אַלס מוליער; עמעצער אַנדערש אַ בוכהאַלטער א. אַ. וו. טעאָרעטיש (ביי סאָוויעטן פאַר דער מלחמה) איז קיין אונטערשייד געווען צווישן אָרעם און רייך... יעדער איינער האָט געמאַכט אַ לעבן... עס איז אַפילו קיין גרונט געבליבן צו טראָגן אַ קנאה לגבי אַ צווייטן, מקנא צו זיין צי ניט פאַרגינען עמעצן; (טעאָרעטיש אויפן פּאַפּיר), ווייל אויב עמעצן איז לייכטער אָנגעקומען אַלס בוכהאַלטער, האָט ער נאָך זיינע אַרבעטס־שעהן

געהאַט מערער אַנדערע קאָפּ־דרייעניש... אַזוי איז עס געווען ביי די סאָוויעטן; אַזוי האָט זיך מיר אויסגעוויזן ס׳שטעטל אויף די ערשטע טעג אונטער נאַצי־שער אָקופּאַציע. אָך און וויי צו דער פאַרבלענדעניש פון אונדזערע אויגן! צו דער נאַרישער פאַרשלעפערישער אילוזיע!...

— צו פיל וואַרפן זיך אין דייטשע אויגן ווי אויך פאַר סתם אַ קריסט, האָב איך אין פאַרלויף פון ערשטע טעג ניט געוואַגט און זיך באַמיט וואָס מערער אויסצומיידן. ניט קוקנדיק אויף דעם, וואָס ביז דער מלחמה זיינען אונדזערע באַציאונגען מיט ווייסרוסישע שכנים געווען זייער קאָרעקטע ווי אויך פריינט־לעכע אַפילו (ביז צו אַ געוויסער מאָס), האָט דאָך עפּעס אַן אומקלאָרע אנגסט־לעכקייט אין האַרצן גענאָגט... אַ קורצע צייט נאָר איז אַדורך — אַ וואָך אפשר אָדער צען טעג, כ׳ווייס אַפילו ניט צי פולע צוויי וואָכן — און שוין איז אַלעס, פון קאָפּ ביז אַראָפּ געענדערט געוואָרן.

אין אַ שיינעם העלן פרימאָרגן, זיינען אַלע שטעטלשע יידן אָן אויסנאַם, צונויפגערופן געוואָרן צו קומען אויפן שטעטלשן מאַרק. דער דייטשער זאָנדער־קאָמענדאַנט האָט פאַראָרדנט, אַז יידן אַליין זאָלן באַשטימען די מיטגלידער פון „יודנראַט" — (אַ כלומרשטע יידישע פאָרשטייערשאפט), וואָס זאָלן זיין פאַר־אַנטוואָרטלעך לגבי דער דייטשער מאַכט, פאַר יעדן יידן — ווי אויך פאַרן גאַנצן יידישן כלל אין שטעטל. אַלע קאָנטריבוציעס, צינזן, שטראָף־אָפּצאָלונגען און סתם יעדע נאַצישע אויפפאָדערונג האָבן געמוזט אויסגעפירט ווערן און ווערן צופרידנגעשטעלט דורכן „יודנראַט". אָט אַזאַ מין אויפגאַבע איז געווען ניט קיין לייכטע. יעדער האָט זיך אויסגעהיט צו נעמען אויף זיך דער אַזוי געפערלעכער מיסיע. נאַצישע מאַכט האָט אָבער פאַר יעדן פרייז באַשלאָסן דעם „יודנראַט" צו שאַפן; זיי האָבן פאַרהאַלטן דאָן עטלעכע יידן און אין שטעטל גופא זיי דערשאָסן. דערביי איז איינער[1] פון זיי אויפגעהאָנגען געוואָרן אויף אַ טעלעפאָן־סלופּ. אַ ספּעציעלער באַפעל — פונעם זאָנדער־קאָמענדאַנט אונטערגעשריבן — האָט פאַראָרדנט דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג דורכ־צוגיין און צוקוקן ווי עס וואַקלט זיך דער אומגליקלעך־אומשולדיקער קרבן אויף דער אימפּראָוויזירטער תליה... עס איז מיר אויך אומקלאָר געבליבן ביז היינט נאָך צי איז ענדלעך געשאַפן געוואָרן אַ „יודנראַט" אין שטעטל צי ניט; צו שנעל זיינען צוגעגאַנגען און דורכגעלאָפן אַלע געשעענישן...

אַזוי איז עס אויך גאָר שנעל קלאָר געוואָרן פאַר אַלע — ווער די נאַצישע

[1] אַלע באַמיאונגען פונעם דערציילער זיך צו דערמאָנען און פעסטשטעלן — ווער זיי־נען געווען די געכאַפּטע און דערשאָסענע ווי אויך דער אויפגעהאָנגענער — זיינען פרוכטלאָז געבליבן. עס איז קיין וווּנדער: אַזוי פיל צייט אוועק...

מענטשן־חיה איז און צו וואָס און ביז וואַנען זי איז מסוגל צו דערגרייכן — עס איז פֿאַראָרדנט געוואָרן גלייך אַלגעמיינע צוואַנג־אַרבעט פֿאַר אַלע אָן אונ־טערשייד — צווישן פרויען, מענער, מיידלעך און יונגוואַרג — אויסשליסנד קינ־דער און אַלטע לייט. אַלע יידן — איינשליסנד די קלענסטע קינדער זיינען באַפוילן געוואָרן אָנצונייען און טראָגן דער „געלער לאַטע", אַ ספּעציעל „יידישן אָפּצייכן" — שוין צוועלפטן יולי 1941. אַזוי זיינען געווען די ערשטע גזירות און שיקאַנעס...

— איך בין פֿאַראָרדנט געוואָרן צוריקגיין אויף דער פֿאַכמענישער אַרבעט מיינער — אַלס שמיד און שלאָסער־מעכאַניקער אין געוועזענעם סאָוויעטישן מלוכה־וואַרשטאַט — ווו אַלע מאַשינען און מעכאַנישע איינריכטונגען זיינען געבליבן גאַנץ און אומבאַרירט כמעט. צו דעם האָבן נאָך דייטשן אויך זייערע מאַשינען און אויסשטאַטונגען געבראַכט, ווייל לאָזן אין גאַנג די אַרבעטן אין וואַרשטאַטן, איז געווען פֿאַר זיי וויכטיק ווי אויך קריגס־נויטווענדיק. אונדזער אַרבעט איז פֿאַרשטענדלעך געווען אומזיסט — אָן קיין שום מינימאַלסטן אַר־בעטסלוין. בלויז פון צייט צו צייט, האָבן אייניקע דייטשן אונדז מכבד געווען מיט טאַבאַק אָדער סיגאַרעטן עטלעכע און דאָס איז געווען אַלעס. אַזוי געלעבט האָט מען, אַזוי האָט מען אַרבעטן געמוזט; קיינער האָט ניט געוווּסט ווי אויך ניט געקענט וויסן — וואָס קען מיט אים פּאַסירן אַ צוויי־דריי שעה נאָכדעם. ווער צו דער אַרבעט איז געגאַנגען — האָט בלויז געקענט גלויבן צי האָפן — אַז צוריקקומען וועט ער נאָך גאַנץ... אַזוי איז עס געגאַנגען און געדויערט ביז אין מיטן סעפּטעמבער 1941 — ביז די נאַציס האָבן זיך אַנטשלאָסן אויסראָטן אלע יידן אין שטעטל און אויסצוואָרצלען — „אויסזידלען" אויפן דייטשן רוצחישן לשון; „יודנריין" לאָזן פלעשצעניץ...

חורבן פלעשצעניץ און אונדזער „ויברח"

געווען איז עס 15־טן סעפּטעמבער 1941 — (לויטן יידישן לוח, ערב יום־כיפּור תש"ב) — אַ טאָג מיט אַלע טעג צוגלייך אין נאַצישן גיהינום. יידן זיי־נען אויפגעשטאַנען, צו דער אַרבעט געגאַנגען ווי שטענדיק... פריער מיט אַ טאָג, אָדער צוויי האָבן זיך אין שטעטל באַוויזן אָנגעפּאַרענע געסטאַפּאָ־אָפּטיילונגען און ס. ס.־גרופּן („געהיימע שטאַט־פּאָליציי" און „שוצשטאַפּל־גרופּן" אויפן רוצ־חישן לשון) ווי אויך אוקראַינער פּאָליציי. זיי זיינען אַדורך די גאַסן און מען האָט זיי שוין ניט געזען. אַזוי אין דער כלומרשט־רואיקער „געמיטלעכקייט" האָט זיך פלוצים אַריינגעריסן אומדערוואַרט אַ „זאָנדער־באַפעל": — אַלע יידן אָן אויסנאַם — אָנגעטון אין בעסטער קליידונג זייערער — זאָלן זיך צונויפזאַמלען תיכף אויפן מאַרק. אַלע וועלן געפירט ווערן צו דער נאָענטסטער באַן־סטאַציע

פונעם שטעטל באָריסאָוו און פון דאָרט טראַנספּאָרטירט ווערן קיין „אויס־לאַנד"... דאָס איז אַזוי אומגעריכט און אומדערוואַרט געקומען, אַז עס איז גאָר קיין רייד געווען וועגן אויסבאַהאַלטן זיך, צו אַנטלויפן און דאָסגלייכן. אַלע זייַנען זיך צונויפגעקומען אויפן פּלאַץ. מען האָט אַפילו אַלעמען אַראָפּגענומען פון די וויכטיקסטע אַרבעטס־פּלעצער און געבראַכט צום קאָנצענטרירונג־פּונקט. די גאַנצע יידן־עדה איז שוין גאָר אין קורצן פאַרזאַמלט געווען אויפן מאַרק — יעדער איינער מיט אַ קליין פּעקל עסנוואַרג, אַ פּאָר אַנדערע זאַכן פון פּערזענלעכן געברויך און אַרום אים זיינע בני־משפחה — ווי עס איז פאַראָרדנט געוואָרן. נאַצישע הענקער האָבן אויך געבראַכט פּויערים מיט פורן, מיט „פּור־גאַנעס" און נאָר עלטערע מענטשן, קליינע קינדער בלויז ווי אויך שוואַנגערע פרויען אין די הויכע מאָנאַטן האָבן זיי באַפוילן אויפזעצן זיך. אַלע איבעריקע האָבן געמוזט גיין צופוס... אַזוי האָט אָנגעפאַנגען אונדזער טויטן־מאַרש... ניט וויסנדיק זיינען מיר געגאַנגען, ניט אַנענדיק אין דער קלענסטער מאָס — אַז מען גייט שוין דעם לעצטן וועג...

— — צוקומענדיק אַן ערך פינף קילאָמעטער פון „דער באַן־סטאַציע", פון שטעטל באָריסאָוו איז באַפוילן געוואָרן אָפּצושטעלן זיך; דאָרט זיינען געווען שוין צוגעגרייט (אין געהיים) פאַרטיקע קברים אין גרויסע גריבער. מען האָט גלייך גענומען אַוועקפירן גרופּנווייז מענטשן פון די פאַרזאַמלטע אויפן פּלאַץ... באַלד האָבן מיר שוין אויך גוט געקענט הערן פון ווייטן די אַלע געקנאַלן פון אויטאָמאַטישן שיס־געווער, ווי אויך הילפס־געשרייען פון מענטשן אין טויט־שרעק לעבעדיקערהייט נאָך אין גריבער געוואָרפן... עס איז געוואָרן אַ טומל צווישן אַלע געבליבענע אויפן אָרט... איצטער איז ענדלעך קלאָר געוואָרן פאַר יעדן, וואָס מיינט ביי נאַציס „אויסזידלען" און וואָס איז ביי רוצחים „אויס־לאַנד"... די צעמישונג און אַלגעמיינע פאַרלאָרנקייט זיינען אַלץ מערער געוואַקסן; קינדער האָבן געוויינט, יונגע פרויען האָבן זיך אין יאָמער־געשרייען און געוויין פאַרגאַנגען; באַפעל־געשרייען פון אונדזערע אוקראַינישע באַגלייטער און דייטשע אָפּהיטער צו שווייגן האָבן זיך געטראָגן; נאַהייקעס, פלעקער און ביקסן־קאָלבעס ווי אויך גומי־שטעקנס האָבן זיך פרייגעלאָזן אויף לייבער געקאַטעוועט — ביז עס איז אויף אַ קורצער ווײלע שטיל געוואָרן — כדי באַלד ווידער זיך פאָרזעצן נאָך אַ קורצן איבערייס, אונטער שטאַרקערע טויט־שרעק און אימהדיקער מורא...

איך ווייס ניט, ווי אַזוי עס איז געשען; געשטאַנען בין איך מיט מיין פרוי בתיה ווי אויך מיט דער שוויגער און שוועגערין שרה און אַלקע גורע־וויטש — האַלטנדיק אויף די הענט, אונדזער אַנדערטהאַלבן־יאָריקן יענקעלען. עפּעס א פאַרבאָרגענער כוח, וואָס פיל שטאַרקער פון מיר האָט פון מיין אי־

נערן אויפגעברויזט, באַפּוילן און געטריבן: — „אַנטלויף וואָס שנעלער מיט דייניקע! אַנטלויף — כל־זמן עס איז שטיל און וואַגסט נאָך"... כ'ווייס ניט ווי אַזוי האָב איך אַ ריס געטון מיין פרוי, אַ צי געטון האַסטיק דער שוויגער־מוטער און קוים הערבאַר, שנעל דורך די ליפּן ארויסגעפּליסטערט דער שוועגערין אויפן אויער: — „מיר לויפן, מיר פּרוּוון אַוועק; אַלע נאָך מיר!" כ'האָב מיר אַ ריס געטון פון אָרט, אָנשטעקנדיק אַלע מייניקע מיטן זעלבן אומבאַקאַנטן כוח אַן אַוועק.

— שנעל זיינען מיר אריינגעלאָפן אין נאָענטן וואַלד און פארשוווּנדן. אויך היינט נאָך ווייס איך ניט — צי איז עס געווען אַ מזל־זאַך, צי זענען די וועכטער אונדזערע אַזוי באַשעפטיקט געווען — אַז זיי האָבן ניט באַמערקט אונדזער אַוועקלויפן. שפּעטער אין אַ פּאָר שעה אַרום האָבן מיר שוין געהערט פון מיין צווייטער שוועגערין, וועלכער מיר האָבן אין וואַלד געטראָפן, אַז פּופּצן יונגע בחורים איז געלונגען צו אַנטלויפן און צווישן זיי געפינט זיך אויך מיין שוואָגער אליע. זיין מוטער און שוועסטער אלקע זיינען געבליבן מיט אונדז. דערווייטערדיק זיך נאָך שנעלער פון הריגה־פּלאַץ, איז געבליבן אונדז צו באַטראַכטן און באשליסן, וואָס און ווי אַזוי אויך ווייטער?...

א ניט אויסגעלאָשענער מענטשלעכקייטס־פונק

זיצנדיק טיף אין וואַלד באַהאַלטן, ניט האָבנדיק קיין שום זאַך — איך איינער, מיט אַ פרוי און אַ קליין קינד, ווי אויך מיט נאָך אַן אַלטער פרוי — די שוויגער. צו איר נאָך צוויי יינגערע — ד. ה. איך איינער מיט פיר פרויען און אַ קינד אַ קליינס איז עס אונדז אַלע תיכף קלאָר געוואָרן, אַז אין וואַלד קענען מיר אַזוי ניט בלייבן. ווי ניט ווי, מוז מען געפינען אַ פּלאַץ — אַ ווו מיר זאָלן כאָטש צייטווייליק קענען זיך אויסבאַהאַלטן — אונדזער לאַגע באַטראַכטן; אויסטראַכטן און אנטשליסן וואָס מיר האָבן צו טון, וווהין און ווי אַזוי?... קלאָר איז געווען אַז צוריק אין שטעטל טאָרן מיר זיך ניט באַווייזן; אויך איז עס ניט איבעריק מעגלעך אַרומצודרייען זיך אין וואַלד... מיר האָבן מורא געהאַט; אפשר האָט דאָך דערשפּירט עמעצער אונדזער אַוועקלויפן און דערקענט דעם וועג לויט אונדזערע טריט... אפשר זוכט ער אונדז אויך אין וואַלד אָדער שפּרייט אויס אַן אויסשפּיר־נעץ ארום און אַרום — כדי צו כאַפּן אונדז ביים ארויסגיין פון אונדזער באַהעלטעניש און צוריקקער צווישן מענטשן...

עס איז מיטאַמאָל קאַלט געוואָרן, גוט קאַלט; ווייל צוגעפאַלן איז שוין די נאַכט. אַ שיין־ליכטיק לבנה־נאַכט; אָבער ווי געווינלעך — אַ סעפּטעמבער־

נאַכט אין אונדזערע קאנטן — אַ גאָר קאַלטע. קיין סך צייט איבערצוטראַכטן און זיך מיישב זיין איז אונדז ניט געבליבן; אין משך פונעם גאַנצן טאָג, דעם אָוונט און אָנגייענדער נאַכט, האָבן מיר דייטלעך שווער געפילט ווי עס הענגט איבער אונדז דער אָנגייענדער „יום הדין"... עס איז דאָך ערב יום־כיפור... מיר האָבן געציטערט פון קעלט און פון מורא פאַרן מאָרגן און ווייטערע טעג; אפשר איז שוין אונדזער גורל גאָר פאַרחתמעט?... פלוצלונג איז מיר אויפן געדאַנק אויפגעקומען, אַז מיר אַלע מוזן אַוועקלאָזן זיך תיכף קיין ניעסטאַנאָוויטש (אַ דאָרף אין פלעשצעניצער געגנט) — ניט וואַרטן חלילה, אויפן פרימאָרגן, תיכף אַוועק! — צו קירילאָ אטראַשקעוויטש מיט זיין פרוי נינאַ, גוט באַקאַנטע קריסטן, וועלכע מיר האָבן געקענט אַלס זייער גוטע און ערלעכע מענטשן. געגלויבט האָב איך ביי זיי אויסצוגעפינען, אַ צייטווייליק אָרט זיך צו פאַרשטעקן — ביז מען וועט זיך אַ ביסעלע אַרומקוקן, אַן עצה געפינען און עפּעס אויספירבאַר באַ־שליסן. מיר זיינען טאַקע גלייך אין דער „כל נדרי"־נאַכט אַוועק אַהין, טראָגנ־דיק מיט זיך טיף אין האַרצן דעם שוין פאַרגעסענעם ניגון, פון קינדוויז וועלכן איך האָב אינדערהיים איינגעזאַפּט... באַגלייט האָט מיר דער ניגון אין פאַרלויף פונעם גאַנצן וועג; געפילט האָב איך, אַז אויך מיינע האָבן אַ טרער געלאָזט אַ שווערע, אַ יסורים־פולע, וואָס איז אויך שנעל פאַרגליווערט געבליבן אויפן באַק...

— מיין גלויבן און האַרץ־געפיל האָבן מיר אויך ניט אָפּגענאַרט דאָסמאָל; מיר זיינען אַהין אָנגעקומען — גייענדיק שנעל און רואיק דורך אַלע מעגלעכע אומוועגן — פאַרטאָג שוין, צו ענדע פון דער נאַכט. די גוטע פשוטע מענטשן (וואָנגעליער לויטן גלויבן) האָבן זיך גאָר שטאַרק איבערגענומען מיט אונ־דזער עלנד און אומגליק. זיי האָבן אונדז מענטשלעך אויפגענומען; עפּעס עסן און טרינקען געגעבן — ווי אויך געזאָרגט צו פאַרשטעקן אונדז ערגעץ ווו — פאַר אַ פרעמדער אויג צו באַהאַלטן. אונטערן שטאַל האָבן זיי געהאַט א גרוב פאַרהילט כדי צו איינשפּייכלערן פּראָדוקטן זיי זאָלן זיך האַלטן אויף אַ שטיקל צייט. דאָרט האָבן זיי אונדז געהאַלטן באַהאַלטן — טראָגנדיק אונדז יעדן טאָג עסן אין א טשייניק פאַרדעקט מיט היי. כאָטש געווען זיינען זיי גאָר אָרעמע פּויערים, האָבן זיי אונדז אַזוי אויסגעהאַלטן אין פאַרלויף פון אַ לאַנגער צייט — געבנדיק אונדז צום עסן, וואָס זיי האָבן נאָר געהאַט. אַזוי זיינען מיר דאָרט אָפּגעזעסן באהאלטענערהייט — ביז ענדע דעצעמבער 1941 — א קיימא לן פון דריי מאָנאַטן בערך. זיי האָבן אין פאַרלויף פון דער גאַנצער צייט, אַפילו איינמאָל אונדז ניט געזאָגט מיר זאָלן פון זיי, אַוועק. כאָטש זיי האָבן שטאַרק מורא געהאַט, טאָמער וועט עפּעס אַ בייז אויג אונדז דערטאַפּן און מסרן זיי פאַר די דייטשן. קירילאָ פלעגט אונדז דערציילן יעדן טאָג — וועגן אַלץ וואָס

פאַסירט אַרום און אַרום, וואָס טוט זיך אויף דער וועלט — וואָס רעדט מען וועגן דער מלחמה און פראָנטן, וועגן דייטש... אַ פּאָר מאָל האָט ער אונדז אויך אָנגעמערקט, וואָס געהערט האָט ער, אַז אין דאַלהינעוו, אַ שטעטל דערווייטערט ניט מערער ווי 28 אָדער 30 קילאָמעטער פונעם דאָרף ווו מיר האָבן זיך אויסבאַהאַלטן — קומען נאָך יידן אויפן מאַרק יעדע וואָך און קויפן אייַן לעבנס־מיטלען און דאָרט איז אינגאַנצן רואיק. זיין עצה איז, מיר זאָלן פריער גוט אויסשפּירן און אויספאָרשן די זאַך; וויסן גענוי ווי האַלט עס דאָרט, צי קענען מיר זיין דאָרט זיכער און ערשט נאָכדעם איבערקלייבן זיך מיט אַלעמען אַהין.

ווייסנדיק גוט ווי שווער מיר באַלעסטיקן זיי מיט אונדזער אָנוועזנהייט, ווי שווער עס קומט זיי אָן צו געבן אונדז עסן; — באַשפּייזן נאָך פינף פּערזאָן מיט אַ קליין קינד דערצו, איז טאַקע געווען פאַר זיי גאָר אַ שווערע זאַך — (ניט רעכענענדיק שוין די אַלע טאָג־טעגלעכע סכנות, וואָס האָבן זיי באַדראָט אין אַ מיסגליקלעכן דורכפאַל אָדער א מסירה), האָב איך מיר דעריבער אנטשלאָסן אַרויסצוגיין פון באַהעלטעניש, כדי דערשלאָגן זיך פריער אַליין אַהין, פאַרזוכן אויסקוקן אַלעס; באַטראַכטן, אפשר איז אַ פּלאַן טאַקע מיר זאָלן אַהין קומען. געוואָלט האָב איך וויסן קודם כל, צי געפינען זיך נאָך יידן אין דאַלהינעוו, צי לעבט דאָרט טאַקע ברוך פרידמאַן[2] פון פלעשצעניץ, וועגן וועלכן מען האָט דערציילט, אַז ער האָט באַוויזן צו אנטלויפן, דערשלאָגן זיך אהין און צייטווייליק געבליבן דאָרט ביים ברודער שמערל. און אַזוי ווי מען זאָגט: גערעדט און געטון. איך בין אַרויס איינמאָל פאַרנאַכט צו, ווען עס איז שוין גאַנץ פינצטער געווען און אַוועק — צוזאָגנדיק מיינע בני־משפחה גאָר שנעל מאָרגנדיקער נאַכט — שוין זיין צוריק. איך בין אַוועק מיטן וועג און אינדערפרי צומאָרגנס בין איך שוין געווען אין דאלהינעוו. דאָס איז געווען ארום 10—15 דעצעמבער 1941.

כ׳האָב דאָרט אויך לאנג ניט געדאַרפט וואַרטן, כדי צו טרעפן זיך מיט א יידן; איך האָב שוין באַגעגנט אייניקע גייענדיק אין גאַס. דאָרט איז נאָך רואיק געווען. איך האָב זיך אָן איבעריקע שהיות דערפרעגט ביי זיי ווו וווינט שמערל פרידמאַן. איך האָב אים בכלל ניט געקענט. איך האָב געוואָלט וויסן וועגן ברודער זיינעם וועגן ברוכן. די זעלבע האָבן מיר אָנגעוויזן, ווי אַזוי צו גיין און איך

[2] א שוואָגער פון רבקה פ. פון אשדוד. ער איז באמת געווען א דאַלהינעווער און איז צו אונדז אין פלעשצעניץ מגולגל געוואָרן, אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה — ווו ער האָט אויך שפּעטער חתונה געהאַט און פאַרבליבן אין שטעטל אונדזערס.

בין גלייך אַוועק צו זיי. אַריינקומענדיק צו די ברידער פרידמאַן און דערזוענדיק ברוכן אַ לעבעדיקן, האָבן מיר ביידע שטאַרק געוויינט דערמאָנענדיק אַלץ, וואָס מיר האָבן איבערגעלעבט פון יענעם בייזן סעפּטעמבער־טאָג און ווייטער. נאָכדעם ווי מיר האָבן זיך באַרואיקט אַ ביסל, האָבן מיר ווידער זיך ערנסט דורכגערעדט און אַן עצה געהאַלטן. באַשלאָסן האָב איך צוריק גיין אין דאָרף און איבערקלייבן זיך קיין דאַלהינעוו מיט דער גאַנצער משפחה.

— דעם זעלבן פאַרנאַכט שוין ווי עס האָט נאָר אָנגעהויבן פינצטער ווערן, האָב איך מיר אַוועקגעלאָזט צוריק קיין ניעסטאַנאָוויטש צו מיין משפחה. אָפּגייענדיק ניט מערער פון אַ קילאָמעטער האָב איך דערפילט מיטאַמאָל אַז כ׳קען שוין מער ניט... מיינע פיס האָבן אויפגעהערט מיר צו פאָלגן און ניט מער הערן געוואָלט וועגן אויספירן די באַפעלן פון מוח. ווייזט אויס, אַז דאָס זיצן אויף איין אָרט גאַנצע דריי מאָנאַטן ניט באַוועגנדיק זיך און דער ערשטער גאַנג מיינער אויפן לאַנגן וועג מיט איינמאָל, האָבן אַרויסגערופן אַן אַבסאָלוטער אָפּשוואַכונג. מיט מיינע לעצטע כוחות האָב איך באַוויזן צו דערשלאָגן זיך צוריק צו די ברידער פרידמאַן. כ׳האָב ביי זיי איבערגענעכטיקט און אָפּגערוט דעם גאַנצן טאָג אויף מאָרגן. אַזוי און בלויז אויף אַזאַ מין אופן, איז מיר מעגלעך געווען אַרויסצוגיין אין צווייטן פאַרנאַכט און צוריקקערן צו מייניקע. עס איז ניט איבעריק צו דערמאָנען, אַז אויך דאָס מאָל איז מיר דער גאַנג אָנגעקומען זייער שווער, צוליב די אָפּגעשוואַכטע פיס. איך בין אָבער סוף כל סוף דערגאַנגען. מיינע בני־משפחה האָבן מיר שוין באַוויינט כמעט; געמיינט האָבן זיי שוין, אַז דייטשן האָבן מיר אויפן וועג געכאַפּט און דערשאָסן. אַז זיי האָבן מיר דערזען אַ לעבעדיקן ווידער, איז דאָך אַ פשיטא אַז גרויס — גאָר אומבאַשרייבלעך איז געווען די פרייד, וואָס האָט מונטער געמאַכט און דערפרישט הערצער מיט אַ נייעם גלויבן, אַז מען וועט אַרויס... מען וועט זיך ניט לאָזן; — מיר וועלן שטרייטן און ראַנגלען זיך פאַר אונדזער לעבן!

— איך האָב פאַרשטענדלעך וועגן אַלץ דערציילט מיינע בני־משפחה און צוערשט וועגן דעם, אַז טאַקע אין דאַלהינעוו האָב איך מיר דערוווּסט געענוי, אַז מיין שוואָגער אליע (דער שוויגערס א זון) איז אָנגעקומען בשלום נאָכן אַנטלויפן און איז איצטער אין איליע ביי דער מומע איטקע רובין (מיין שוויגערס א שוועסטער) און איר פאמיליע, א מאן וועלוול און 3 קינדער. אויך די מומע מייטע קאָפּעלאָוויטש לעבט דאָרט אין שטעטל (אַ צווייטע שוועסטער פון מיין שוויגער־מוטער) מיטן מאן אלטער און צוויי קינדער. איך האָב זיי אויך אנטפלעקט, אַז ביי מיר איז שוין רייף געוואָרן דער געדאַנק, אַז מיר אַלע דאַרפן וואָס פריער אַוועקרוקן זיך אין דאַלהינעוו. מיר קענען שוין מער ניט אויסנוצן די גוטהאַרציקייט און כאַראַקטער־ערלעכקייט פון קירילא מיט זיין פרוי. זיי

זיינען אָרעמע מענטשן און האָבן ניט פאַר זיך צו עסן לא כל שכן פאַר אונדז. קיינער לעבט היינט ניט ווי דער אמת איז — אין רחבות; אויך אין דאַלהינעוו וועט שווער זיין אפשר — אָבער דאָרט, צווישן בני־משפחה אין אַ יידיש שטעטל ווו עס איז דערוויל רואיק וועט מען ווי עס איז מיט קרובימס הילף זיך איינ־אָרדענען. ניט אַזוי לייכט איז אונדז געלונגען דורכצופירן דעם פּלאַן; מיר האָבן דאָך געמוזט דעם גאַנצן וועג גיין צופוס — און גיי שלעפּ זיך אויף אַזאַ מין וויטן מהלך מיט אַ קליין קינד און אַן עלטערע פרוי מיט נאָך צוויי יינגערע פרויען — דאָך האָבן מיר געמוזט גיין אויף דעם וועג, ווייל קיין אַנדער אויס־וועג האָבן מיר ניט געפונען.

— סוף כל סוף איז די ניטל־נאַכט אָנגעקומען; — טאָקע אין דער נאַכט פון „גאָטס־געבורט״, פון דעם מאַן פון נצרת — ווען אַלע קריסטן אין דאָרף זיינען אין קלויסטער געגאַנגען, האָבן מיר זיך אויך אַרויסגערוקט; מיר האָבן האַרציק געזעגנט זיך מיט אונדזערע פריינטלעכע באַשיצער — קירילאָ און זיין פרוי און תיכף אַוועקגעלאָזט זיך אויפן וועג קיין דאַלהינעוו. שווער, ווי שווער איז אונדז אָנגעקומען דער גאַנג! מיין שוויגער — אויסגעמאַטערט פון איר זעכציק־יאָריקן לעבנס־עול און דערשיטערט פון לעצטע געשעענישן ביי דער שחיטה אין באַריסאָוו — ווי אויך פונעם אָפּזיצן מערער ווי דריי חדשים אויף איין אָרט, איז אויפן וועג זייער אָפּגעשוואַכט געוואָרן און פשוט מער ניט געקאָנט אונדז נאָכפאָלגן. צום גליק האָבן מיר זיך שוין געפונען ביים דאָרף אָנאָשקע ביי אַ „כוטאר״ [3], וואָס איז נאָר פינף קילאָמעטער ווייט פון דאלהינעוו. מיר האָבן דעם דאָרף אויסגעמיטן און אַוועק צום „כוטאר״; מיר האָבן אָנגע־קלאַפּט אין טיר און געבעטן זיך, מען זאָל אונדז לאָזן אָפּרוען אַ שעה צוויי. די קריסטן האָבן געעפנט, אַריינגעלאָזן אין שטוב און דערלאַנגט אונדז „קיפּיאַ־טאָק״ — הייסע וואַסער אָנשטאָט טיי, צו דערוואַרעמען זיך אַ ביסל.

מיר האָבן אָפּגערוט אַ צוויי שעה און אפשר מערער און ווידער געלאָזט זיך אויפן וועג — אָפּדאַנקענדיק די קריסטן פאַר זייער גאַסטפריינטלעכקייט. אָפּגייענדיק אָבער בלויז אַ קורץ שטיקל וועג, איז ווידער די שוויגער קריטיש־שוואַך געוואָרן און בשום אופן ניט געקאָנט מער שיקן אירע פיס אין גאַנג. בלית ברירה האָב איך איבערגעגעבן דאָס קינד, וועלכעס איך האָב אויף מיינע הענט געהאַלטן אין פאַרלויף פונעם גאַנצן וועג אין די הענט פון מיין פרוי, און גענומען אויף די הענט די שוויגער. נאַטירלעך איז עס לייכט צו פאַרשטיין,

3 אַ הויז מיט אַ קליין ערד־ווירטשאַפט און אַ הויפל אָפּגעזונדערט און דערווייטערט פונעם דאָרף אָדער ישוב.

אַז דאָס איז מיר אָנגעקומען גאָר שווער; וואָס טוט מען אָבער ניט ביי אַן אומגליק אין אַן עת־צרה? צי אומזיסט דען זאָגט אַ יידיש פאָלקס־ווערטל — אַז נויט ברעכט אייזן? — איך האָב דער שוויגער־מוטער געטראָגן אויף די הענט און אַזוי האָבן מיר אַלע דערשלאָגן זיך סוף כל סוף קיין דאַלהינעוו.

„ויסעו" מדאַלהינעוו
„ויחנו" באיליע

הבוקר אור — דאָנערשטיק אויפן פרימאָרגן גאָר פרי, זיינען מיר שוין געווען אויפן דאַלהינעווער מאַרק. געדרייט האָבן מיר זיך אַ ביסל אַהין און אַהער — אונדזער צייט צו פאַרטרייבן ביז עפענען וועט זיך — אַ טיר ערגעץ ווו. שפּעטער אַ ביסל זיינען מיר אַריין אין דער ערשטער שטוב, וואָס האָט אונדז אויסגעוויזן, אַז יידן זיצן דאָרט. מיר האָבן דאָרט אָפּגערוט אַ ביסל; מיין שוויגער האָט זיך שוין פונאַנדערגערעדט מיט די שטוב־איינוווינער איבער אירע באַקאַנטע פון לאַנג שוין — נאָך פון אַמאָל, ווען זי איז נאָך יונג געווען. אינצווישן האָבן מיר זיך צוגעהערט און געוווּיר געוואָרן, אַז אירע גוט באַ־קאַנטע פון יוגנט־יאָרן — יוסף אַלפּעראָוויטש דער קצב און לייבע דימענט־שטיין — לעבן און געפינען זיך טאַקע אין שטעטל. קיין סך האָבן מיר ניט איבערגעטראַכט וועגן דעם און מיר האָבן, פאַרשטענדלעך באַשלאָסן אַוועקגיין צו זיי.

אומר ועושה — גערעדט און געטאָן — „אַ גוט מאָרגן! גוט יאָר..." — מיר זיינען דאָ!... אמת זאָגנדיק, האָבן מיר זיי געבראַכט אין אַ געוויסער פאַר־לעגנהייט, וואָס איז געווען אַ פּועל יוצא פון אַרויסגערופענע ווידערשפּרעכנדע געפילן: אַ גרויסע פרייד און אַ ווידערווילן אין אַ געוויסער מאָס. טראָץ דער גרויסער פרייד זייערער אויף אַזאַ מין באַגעגעניש מיט אַן אַלטער באַקאַנטער ווי מיין שוויגער, האָבן זיי זיך באַמיט אָפּצוטרייסלען פון אונדז... דייטלעך אָבער האָבן זיי עס ניט אויסגעדריקט, עס איז אָבער געווען בולט מערקבאַר. מען האָט עס פון די פּנימער געקענט אַראָפּלייענען און באַזונדערס ביי די פרויען. עס איז אויך שווער געווען זיי צו טאַדלען און באַשולדיקן. איז עס דען באמת אַ צייט געווען אויפצונעמען געסט (אַפילו פון טויט אַנטלאָפענע)? און בפרט נאָך אַז דאַלהינעווער פּאָליציי־קאָמאַנדע האָט גוט אַכטונג געגעבן און גע־ווען זייער אויפמערקזאַם לגבי אָנגעפאַרענע און צוגעקומענע יידן פון דרויסן אין שטעטל. באַזונדערס האָבן מורא געהאַט די פרויען זייערע, געשראָקן האָבן זיי זיך פאַר אַ צרה, פון וועלכער אַלע וועלן ליידן, חלילה — סיי די געסט און סיי זייערע גאַסט־פריינדלעכע אויפנעמער... אלנפאלס און טראָץ דער מורא, האָבן

זיי דאָך, ניט אָפּגעלאָזן אונדז — ביז איבער שבת — ווייל קיינמאָל אין די גרעסטע סכנות אפילו, וועט אַ ייד ניט ארויסלאָזן ערב שבת פון זיין שטוב פאַרשטויסענע יידן פון זייער היים און אַנטלאָפענע פון טויט־געפאַר.

לייבע דימענטשטיין — ביי וועמען איך מיט מיין פרוי און קינד האָבן זיך אויפגעהאַלטן — האָט מיר צוגערעדט, איך זאָל מיר אַריבער כאַפּן קיין איליע, ווו מיינע מומעס (ווי אויבנדערמאָנט, מיין שוויגערסביידע שוועסטער) און דער שוואָגער אליע לעבן אַרום דער סמאָליאַרניע. דאָרט וועט לייכטער זיין צו באַהאַלטן זיך. איליער פּאָליציי טוט ניט אכטונג געבן שטארק, ווי ביי זיי אין דאַלהינעוו. איך האָב עס גוט פאַרשטאַנען און זיך אַנטשלאָסן אַפילו אַ שפרונג געבן קיין איליע; — איינאָרדענען מיט דער הילף פון מיין שוואָגער אליע גורעוויטש, אַ פּלאַץ פאַר אונדז אַלע. געוויס שטייט ער שוין אין פאַר־בינדונגען מיט איליער יידן און האָט אויך צווישן זיי באַקאַנטע.

זונטיק פרי האָט מיר לייבע, צוריקקערנדיק פון גאַס געזאָגט, אַז איך האָב אַ געלעגנהייט איצטער צו פאָרן אין איליע. עס איז דאָ אַ פור, וואָס האָט פון דאָרט געבראַכט אַ קראַנקער אין שפּיטאָל. ער האָט שוין אַפילו אָפּגערעדט מיטן וואָגן־אייגנטימער, ער זאָל מיר מיטנעמען צוריקפאָרנדיק קיין איליע. איך דאַרף נאָר זיין לעבן שפּיטאָל, וועל איך שוין פאָרן. ניט טראַכטנדיק קיין סך, בין איך גלייך אַוועק צום שפּיטאָל. קומענדיק אָבער אַהין, איז שוין קיין שפּור פון וואָגן ניט געבליבן. איך האָב מיר פיל געערגערט; עס האָט מיר באמת פאַרדראָסן. פאַרלוירן האָב איך אַ געלעגנהייט, וואָס האָט מיר אַזוי צוגעע־טראָפן. אָבער פאַרפאַלן! צוריקגיין צו לייבען האָב איך זייער ניט געהאַט קיין חשק; כ'האָב מיר אַהין און אַהער אַרומגעקוקט — ניט ווויסנדיק ווי אַזוי ווייטער. אויפן אויג זיינען מיר אונטערגעקומען צוויי יידן, וואָס האָבן פלייסיק אָנגעהאַקט האָלץ פאַרן שפּיטאָל. כ'בין צו זיי צוגעגאַנגען און געבעטן מיר ווייזן ווי אַזוי ציט דער וועג קיין איליע. איינער פון זיי האָט אָנגעוויזן אויף דער ריכטונג און געראַטן גיין גלייך אַזוי מיטן וועג. דאַן האָב איך זיי באַדאַנקט און אַוועק. דאָס האָט זיך אַלץ אָפּגעשפּילט דעם 29־סטן דעצעמבער 1941.

9 אַזייגער אינדערפרי האָב איך מיר צופוס אין וועג אַוועקגעלאָזן און אומ־געפּער אַרום דריי אַזייגער נאָכמיטאָג — בין איך שוין געווען אין שטעטל. אַרומקוקנדיק זיך אַ ביסל, איז מיר אַנטקעגן געקומען אַ פרוי, וואָס האָט מיר אויסגעזען אַ יידישע; ביי איר האָב איך זיך דערפרעגט ווו געפינט זיך די שטוב פון מיין פעטער אַלטער קאָפּעלאָוויטש. זי האָט מיר אָנגעוויזן גענוי און איך בין אַהין אַוועק.

אַריינקומענדיק צום פעטער אין שטוב האָב איך מיר פאָרגעשטעלט פאַר

אַלע שטוביקע און דערציילט ווער איך בין און וואָס מיט אונדז האָט פּאַ־
סירט, דערציילנדיק אַלעס אויספּירלעך און ניט פֿאַרפֿעלנדיק קיין פּרט. איך
האָב באַמערקט תיכף פֿון זייער זייט אַ מין אומגלויבלעכקייט אַ פּרווו זיך צו
רעזערווירן, אָנקוקנדיק מיר מאָדנע פּונקט ווי זיי הערן ניט אויף צו פֿרעגן
זיך אַליין: ווי אַזוי איז עס דען מעגלעך? ווי קאָן אַ מענטש לויפֿן אַזוי ווייט?...
עס איז מיר ביטער געוואָרן אויף דער נשמה; אויפֿן האַרצן — „פֿריקרע״ ווי
מען זאָגט און ניט אָנגענעם. באַשולדיקן זיי אָבער האָב איך ניט געקענט און
אויך ניט געווען באַרעכטיקט אויף דעם. איך בין דאָך ניט בלינד געווען; גע־
ווּסט האָב איך און געזען וואָס טוט זיך, באַקאַנט זײַנען מיר געווען די לע־
בנס־באַדינגונגען פֿון יידן אונטער נאַצישער הערשאַפֿט. געוווּסט האָב איך גע־
נוי, ווי ווייט האָט דערגרייכט די אימהדיקע שרעק פֿאַר לויערנדע דײַטשע
רוצחים מיט זייערע סאַטעליטן. וואָס די מורא פֿאַר עפּעס אַ מסירה מצד היגע
קריסטן, „גוטע פֿריינט״״ האָט געקענט אָנוואַרפֿן אויף אַלעמען; ווי אַזוי די
בעסטע געפֿילן און פֿאַמיליע־צוגעבונדנקייט פֿון קרובים ווי אויך העכסטע
פֿריינדשאַפֿט און טרייעסטע חברשאַפֿט האָבן ניט געקענט בײַשטיין דער גרוי־
זאַמער שרעק. ערשט ווען איך האָב אָנגעהויבן פֿרעגן אויף מיין שוואָגער
אליע, האָב איך געזען ווי די געפֿילן פֿון אומצוטרוי טרעטן אָפּ; דאָס האָט זיי
גענומען איבערצייגן אַז איך נאַר זיי ניט אָפּ חלילה וחס. אַז איך בין ניט
פֿון יענע סתם אַנטלאָפֿענע פּליטים, וואָס זײַנען דאָ אין איליע זייער פֿיל.
לאַנגזאַם איז זייער אומצוטרוי צעקראָכן געוואָרן און מען האָט שוין מיר
אויפֿגענומען גאָר אַנדערש, ווי אַ בן־בית. זיי האָבן גלייך געשיקט דער טאָכטער
זייערער אָנזאָגן מיין שוואָגער אליען, אַז איך — דוד קאַזשדאַן אַן אַנטלאָפֿע־
נער פֿון פּלעשצעניץ — זיץ ביים פֿעטער אַלטער. ער איז וויינענדיק גלייך
געקומען צולויפֿן און דערזעענדיק מיר, פֿאַרגאַנגען זיך אין אַ יאָמערדיקן
געוויין — ניט וויסנדיק דעם גורל פֿון זיינע נאָענטסטע, און באַזאָרגט וואָס צו
טון מיט מיר.

איך האָב אים לעבן מיר אַוועקגעזעצט, ביסלעכווייז האָב איך אים באַרו־
איקט — דערציילנדיק אים, אַז די מוטער זיינער (אויף מיינע הענט געשלעפּט)
און די שוועסטער האָב איך צוזאַמען מיט דער פֿרוי מיינער און קינד אונדזערן
איבערגעלאָזן אין דאַלהינעוו. ער (פֿון זיין זייט) האָט מיר דערציילט, ווי אַזוי
איז ער ממש פֿון גרוב אַנטלאָפֿן — אַ נאַקעטער כמעט נאָך דער מוראדיקער
שיסעריי. ווי אַזוי ער האָט זיך וואַנדערנדיק פֿון איין אָרט אין אַנדערן שווער
געמאַטערט, ביז ער האָט זיך מיט זיינע לעצטע כוחות דערשלאָגן קיין איליע.

ווי עס איז שוין אויבנדערמאָנט געוואָרן, האָבן אין טאָג פֿון פּלעשצעני־
צער שחיטה ביי באָריסאָוו — 14 יונגע בחורים אויסגענוצט דער צוגעפֿאַלע־

נער נאַכט־פינצטערניש און אַנטלויפנדיק — אַרויסגעריסן זיך פון הריגה־פּלאַץ; צווישן זיי איז אויך געווען מיין אליע. דייטשע רוצחים מיט זייערע מיט־העלפער האָבן געוואָלט וואַרטן מיט דער אויספירונג פון דער טויט־אַקציע ביז פאַרטאָג. האָבן די 14 חברה זיך אַוועקגערוקט און „ויברח"... נאַטירלעך האָט מען עס דערשפּירט און מען האָט זיי אויך גוט נאָכגעשאָסן; אַ 4 פון זיי זיינען געבליבן טויט. צען פון זיי איז געלונגען צו אַנטלויפן און אָנקומען קיין דאָק־שיץ. פון דאָרט האָבן זיי געמוזט ווייטער לויפן ביז גלובאָק און פון דאָרט קיין דאַלהינעוו. פון דאַלהינעוו האָט ער זיך אַנטשלאָסן אַריבערכאַפּן זיך צום פעטער וועלוול רובין אין איליע — ווו נאָך אַ פעטער און מומע האָבן געוווינט. אַזוי איז ער דאָרט פאַרבליבן — ניט וויסנדיק אַפילו צי האָט זיך וועמען פון זיינע נאָענטסטע געראַטעוועט צי ניט. אַז זיין פאָטער איז דאָרט ביי באַריסאָוו אומגעקומען, האָט ער געוווּסט. האָט ער זיך דערפרייט הערנדיק פון מיר טאַקע, אַז זיין מוטער און די שוועסטער זיינע זיינען שוין אין דאַלהינעוו.

אַזוי, זיצנדיק מיט מיין שוואָגער אַליע ביים פעטער אַלטער אין איליע, איז אונדז אויך קלאָר געוואָרן דער סך הכול פון אונדזערע משפּחות. געוווּסט האָבן מיר אַז אונדזערע נאָענטסטע און טייערסטע, זיינען שוין ניטאָ מער. מיין מוטער, שוועסטער און ברידער מיט זייערע פרויען און קינדער; פעטערס, מומעס מיט זייערע קינדער זיינען מיטגעגאַנגען דעם לעצטן וועג פון פּלעש־צעניצער יידן און אומגעקומען ביי באַריסאָוו פון רוצחישע הענט. 66 נפשות פון מיין משפּחה בלויז — אַזוי אויך מצד מיין ווייבס און אליעס משפּחה — 32 נאָענטסטע נפשות און טייערסטע. ווי שטענדיק האָט די זון געשיינט, הימ־לען זיינען פאַרשטומט געבליבן, אויך די ערד האָט געשוויגן... וועלט וואָס שווייגסט דו? הויב אויף דיין קול און שריי: ארץ אל תכסי דמם! — ניט מיר האָבן געוויינט; אונדזערע הערצער פול־זידנדע קאָכעדיקע בלוטן, זיינען אין ביטער וואַסער פאַרוואַנדלט געוואָרן.

א קורצע לעבנס־ראַטע
אין איליע

לויט דער עצה פון מיין שוואָגער, בין איך שוין פון איליע ניט צוריק געגאַנגען. איך בין שוין געבליבן זיצן ביים פעטער אַלטער קאָפּעלאָוויטש. אַ פּאָר טעג נאָכדעם, האָבן שוין דער פעטער אַלטער און פעטער וועלוול רובין מיט מיינע מומעס באַשלאָסן שיקן אַ פור אין דאַלהינעוו כדי צו ברענגען מיין פרוי מיטן קינד, ווי אויך דער שוויגער מיט די שוועגערין — קיין איליע. אַזוי איז עס געווען טאַקע און אַלע מייניקע זיינען שוין געווען מיט אונדז. איך מיט

דער פרוי און קינד זיינען ביים פעטער אַלטער געבליבן: די שוויגער מיט דער טאָכטער געבליבן זיינען ביים פעטער וועלוול רובין — ווו מיין שוואָגער האָט זיך שוין פריער אויפגעהאַלטן. אַזוי האָט מען זיך ברוך השם איינגעאָר־דנט שוין ווי עס איז — ניט וויסנדיק און ניט פאַרשטעלנדיק זיך, אַז ווידער וועט אונדז נאָכיאָגן די נאַצישע בלוט־דורשטיקע הידרע — ווייל וואָכן עטלעכע זיינען דערווייל אַדורך שטיל און אַבסאָלוט רואיק. אַזוי זיינען אונדזערע אויגן פאַרבלענדעט געוואָרן און ווידער האָט אומגליק געלויערט און האָט אונדז דער־טאָפּט אומדערוואַרט... אויף דעם האָט זיך ניט גערינכט קיינער; קיינער האָט ניט געטראַכט. עס איז דאָך רואיק...

איינמאָל, אין אַ שבת נאָכמיטאָג־שעה פאַרנאַכט צו, האָט מיין פעטער אַלטער מיר פאָרגעשלאָגן איך זאָל מיט אים צוזאַמען אַריינגיין מנחה דאַווענען אין אַ ניט ווייטער שטוב — ווו מען האָט אָפּגעהאַלטן אַ מנין אין געהיים. די דייטשן האָבן דאָך פאַרווערט צו דאַווענען בציבור, קומען אין שול א. אַז. וו. כ'בין אויף דעם איינגעגאַנגען און מיר זיינען אַוועק. מיר זיינען אַריין דאָרט און גלייך נאָכדעם האָט מען זיך דאַווענען געשטעלט. באַלד איז מען געקומען אויך צו דער קורצער „קריאת התורה"; ווי דער שטייגער איז ביי יידן, טוט מען קודם כל צו מכבד זיין אַ גאַסט מיט אַן „עליה לתורה". געפרעגט האָט מיר עמעצער ווי הייס איך אויף מיין נאָמען און פאָטערס נאָמען און צי בין איך אפשר אַ כהן? — טאַקע צוגעטראָפן, אַזוי בין איך. באַלד האָט שוין דער „בעל קורא" אויסגערופן: יעמוד ר' דוד בן רבי יעקב הכהן לכבוד התורה ולכבוד המקום — איך בין אויך אַרויף און אַלעס געטאָן ווי מען דאַרף. נאָך מנחה האָט מען זיך שוין פונאַנדער געשמועסט — וואַרטנדיק שוין אויף תפילת־מעריב. איינער אַ ייד איז אינצווישן צו מיר צוגעגאַנגען; געגעבן „שלום עלי־כם" פרעגנדיק — צי בין איך ניט אַן איניקל פון ר' חיים און צירע פריידע? אַז איך האָב עס באַשטעטיקט האָט ער זיך זייער דערפרייט און מיר זיינען טאַקע גלייך גוטע פריינט געוואָרן.

איסער ריער — אַזוי האָט געהייסן מיין נייער באַקאַנטער און גוטער פריינט — האָט מיינע עלטערן און גרויס־עלטערן שוין גוט געקענט אין צייטן, ווען איך אַליין ביז נאָך אַ קליין קינד געווען. זיינע עלטערן זיינען געוועזן דאָן זייער געדריקט און דלות איז שטענדיק געווען אַ גאַסט צום טיש — דאָס מיינט צו זאָגן, אַז עס האָט געפעלט צום עסן... אַלס גאָר יונגער יינגל, (אַזוי האָט ער מיר דאָרט ביים מנין גלייך אויפן אָרט דערציילט), האָט ער זיך אויפגעהאַלטן ביי מיין זיידן און מיין טאַטן — צוליב משפחה־קרובהשאַפט; ער איז מיינער אַ גליך־שוועסטער־קינד. איך פאַרשטענדלעך האָב אים דערציילט אַ

ביסל וועגן דער פֿאַמיליע אונדזערער און איר גורל, וועגן מיר און אונדזער ביטערער לאַגע; אַז מיר זיצן ביים פֿעטער אָן קיין שום אויסזיכט אויף אַ געוויסער פּרנסה און ווי מיר זיינען ממש פֿון טויט אַנטלאָפֿן.

הערנדיק פֿון מיר, אַז איך בין אויך א שמיד אַ פֿאַכמאַן און אַ שלאָסער־מעכאַניקער, האָט ער מיר פֿאָרגעשלאָגן גלייך אַ שותּפֿות: איך קען שוין אַפֿילו מאָרגן קומען צו אים אין שמידן־וואַרשטאַט און אַרבעטן דאָרט מיט אים צוזאַמען — כּדי האָבן צו עסן דערווייל אַ פֿאַרדינטער שטיקל ברויט. ער האָט שוין פֿון לאַנג און שטענדיק אָפּגעהיט די וואַרעמסטע געפֿילן צו מיין טאַטן ע״ה, געדענקענדיק יעדן טאָג ווי אַזוי ער איז געהאָלפֿן געוואָרן אין יענע צייטן. ער האָט דעריבער באַשלאָסן ביי זיך, אַז איצט איז געקומען די צייט צו אָפּדינען דורך העלפֿן מיר מיט אַלע זיינע מעגלעכקייטן. דאָס איז ערשטנס; צווייטנס — האָט ער באַדאַרפֿט טאַקע אַ מענטש צו דער אַרבעט — כּדי אויסצופֿירן אַלע אַרבעט־באַשטעלונגען. זיין פֿאָרשלאַג האָב איך אָנגענומען און איינגעגאַנגען אויף דעם. אויף מאָרגן שוין האָבן מיר געאַרבעט צוזאַמען אין דער קוזשניע זיינער. אַזוי איז אויך פֿאַרבונדן געוואָרן אונדזער שותּפֿות אויפֿן באַזיס פֿון קעגנזייטיקן צוטרוי. מיין פֿעטער וועלוול רובין פֿלעגט פֿון צייט צו צייט — אַ דאַנק מיין אינטערווענץ אַוועקגעבן אונדז רעשטלעך קוילן פֿון דער סמאָליאַרניע — כּדי מיר זאָלן קענען לאָזן די שמידעריי־אַרבעט אין גאַנג. אַזוי איז עס געווען; אַזוי האָט מען געאַרבעט אַ פּאָר רואיקע מאָנאַטן פֿון אונדזער לעבן אין איליע.

אַ געוויסן טאָג נאָכמיטאָג האָט אַ גמינע־באַאַמטער געבראַכט אַ פֿערד, אָנצושמידן אים די קאָפּיטעס. אָט דאָס פֿערד איז געווען דווקא א „מיוחס״; — איליער נאַצי־געביטס־קאָמיסאַר אַליין בכבודו ובעצמו, האָט געריטן אויף אים. צי איז ער באמת געווען אַ פֿערד פֿון אַ ריינער און געשעצטער ראַסע, ווייס איך ניט. ער איז ניט געווען גרויס אַזוי ווי ווילד צעלאָזן און קאַפּריזנע. עס איז זייער שווער געווען אים צו שמידן, ווייל ער האָט זיך ניט געלאָזן, ניט איינגעשטאַנען און מיט די פֿיס געבריקעט. מיין שותּף איסער האָט טאַקע אויסגעשמידן די פּאָדקאָוועס, גענומען די געצייג און אַרויס צום פֿערד. וואָס ער האָט ניט געטון, איז אים בשום אופֿן ניט געלונגען; דאָס פֿערד האָט זיך ניט געלאָזן און די קאָפּיטעס זיינען געבליבן ביי איסערן אין האַנט. גוט אויסגעמאַטערט שוין (נאַטירלעך, איסער איז געווען שוין ניט קיין יונגערמאַן) האָט מיין שותּף פֿאָרגעלייגט דעם גמינע־באַאַמטן, קומען מיטן פֿערד אויף מאָרגן איינדערפֿרי; ער וועט אים שוין בינדן און ליגנדיקערהייט — וועט עס לייכטער זיין אָנצושמידן אים — עס איז דאָך שוין פֿינצטער באַלד. דער קריסט האָט באמת א ביסל אומצפֿרידענע גרימאַסן געמאַכט. אָבער גרייט געווען שוין

אַוועקצופירן דאָס פערד. פּלוצים איז מיר איינגעפאַלן אַ געדאַנק: אפשר וועט עס ניט אַזוי גוט אַרויס פאַר אונדז, אויב ער וועט צוריקגיין מיט אַ ניט צוגעשמידענעם פערד; האָב איך געפרעגט איסערן, אפשר זאָל איך אַ פּרווו טון: אָנצושמידן דעם פערד די קאָפּיטעס? נאַטירלעך האָבן איסער ווי אויך דער קריסט איינגעשטימט. איך האָב דאַן גענומען די געצייג און איינער אַליין אָן אַ הילף פון קיינעם, האָט זיך מיר איינגעגעבן אין פאַרלויף פון א קורצער ווײַלע בלויז אָנצושמידן דעם צעיושעטן פערד, וואָס האָט זיך געוואָרפן און געבריקעט — איינהאַלטנדיק אים פעסט. ביז היינט ווייס איך ניט ווי אַזוי איז עס געשען; עס איז מיר ניט קלאָר געוואָרן, ווי האָב איך עס אַזוי שנעל אויסגעפירט. צי איז שוין איסער טאַקע מיד געווען און אָפּגעשוואַכט? צי בין איך אַליין — טראָץ אַלע פּאַסירונגען און אומוואַנדלונגען געבויט געוועזן נאָך אַלץ קרעפטיק און פעסטער — פון מיין שותּף? אפשר איז עס אויך געווען פון גרויס קוראַזש אָדער פון אַן אומקלאָרער מורא, און אפשר איז מיר אַ ספּעציעלע „סמיקאַלקע” אונטערגעקומען? — כ׳ווייס ניט.

אַ זייער צופרידענער איז דער גמינע־באַאַמטער אַוועק מיטן פערד אין גמינע און ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן — האָט ער גלייך דערציילט דעם געביטס־קאָמיסאַר אין אָנוועזנהייט פון זיינע מיטהעלפער וועגן גרויסן ווונדער: — אַ ניט היגער שמיד, אַן אָנגעפאָרענער האָט אליין אָן א הילף פון קיינעם אָנגעשמידן דעם ווילדן פערד. ער האָט אויך באַמערקט דערביי, אַז קיינמאָל האָט ער נאָך ניט געזען אַזאַ מין געניטקייט און שנעלקייט אין דער אַרבעט. דער געביטס־קאָמיסאַר האָט אויפן אָרט פאַראָרדנט תּיכּף דורכן זעלבן גמינע־באַאַמטן, איך זאָל שוין מאָרגן פרי צו אים קומען. אַז דער באַאַמטער איז צו מיר געקומען וועגן דעם, האָב איך מיר זייער דערשראָקן... איך בין דאָך אַ „פרעמדער” אין איליע! אָבער — איך בין אַוועק מיט דעם מענטשן בלית ברירה, ווייל ווען איך וואָלט ניט אַוועק וואָלט זיכער ערגער געווען... ער האָט מיר אַריינגעפירט אין וואַרטע־צימער, געהייסן זיצן און אַליין איז ער אַריין מעלדן דעם געביטס־קאָמיסאַר, אַז איך בין דאָ. ער איז נאָך אַ קורצער ווײַלע אַרויס און איבערגעגעבן, אַז דער געביטס־קאָמיסאַר האָט פאַראָרדנט איך זאָל צו אים תּיכּף אַריינגיין.

ווי דער אמת איז בין איך אַריין מיט אַ גרויסער מורא; — טראָץ מיין ווילן, האָב איך ניט געקענט פאַרווישן אירע אויסדרוקן אויף מיין פּנים. דער דייטש האָט עס גוט באַמערקט און גאַנץ רואיק מיר געזאָגט, אַז איך דאַרף מיר גאָרניט שרעקן, קיין שלעכטס וועט מיר ניט געטון ווערן... געהייסן האָט ער מיר, אַלעס — פון אָנהויב ביזן סוף צו דערציילן; ווי אַזוי און פון וואַנען איך האָב מיר אין איליע גענומען? — און ווידער אָן שרעק... אַזוינע אויסגעצייכנטע

אַרבעטער ווי איך, דאַרף ער האָבן... „נו, טאַקע יאָ!" — האָב איך אַ טראַכט געטון — „אומעטום" (און אַוווּ ניט) בין איך דאָך שטענדיק געווען אַ געדולדיקער און פעסטער פערד צום שלעפּן אַלע וועגענער...

הקיצור; — מורא האָבנדיק, ניט מורא האָבנדיק — האָב איך אים אַלעס דערציילט בלויז וועגן פּלאַץ, ווו מיר האָבן זיך באַהאַלטן, האָב איך ניט אמת געזאָגט. ווייל צו וואָס ברענגען אַן אומגליק אויף גוטע מענטשן, וואָס האָבן פאַר אונדז איינגעשטעלט זייער לעבן און נישטיקן פאַרמעגן? ער האָט געדולדיק אַלעס אויסגעהערט, פאַרנאָטירט עפּעס און געהייסן אַוועקגיין צוריק אין „קושניע" אַרבעטן. צאָלן וועט מען מיר איצט ווי איסערן — איין און דאָס זעלבע. איך בין געהאָרכזאַם אוועק אַהין. געוועזן איז עס ענדע יאַנואַר 1942; זאָגן קאָן מען, אין שטעטל איז נאָך אַלץ רואיק געווען. אונדזער לאַגע (איסערס ווי אויך מיינע) האָט זיך פאַרבעסערט; עס זיינען דורך אונדזערע הענט אַדורכגעגאַנגען און אויסגעפירט געוואָרן פיל אַרבעט־באַשטעלונגען. מען האָט געאַרבעט און כאָמּש מיר זיינען געצאָלט געווען גאַנץ קאַרג האָט מען ווי עס איז דאָס לעבן ווייטער געטריבן... הערצער האָבן אָבער עפּעס פאָרגעפילט, ניט וויסנדיק פאַרוואָס — איז אַן אימהדיקע שרעק אויף זיי געלעגן... איך בין ניט רואיק געווען, געפילט האָב איך ווי אַ האַמער אַ גרויסער קלאַפּט מיר אין געהירן; „דאָס אַלעס איז בלויז אַויף אַ לענגערער ווילע... עס יאָגט אָן, עס קומט שוין... אַנטלויף?! וווהין זאָל איך לויפן מיט אויסגעמאַטערטע פרויען, מיט אַ קינד אַ קליינס?... עס ווילט זיך טאַקע אַהיים! אַ ווו זשע איז מיין היים?" — חרוב און צעשטערט... אַלע טייערסטע און נאָענטסטע צעשאָסן און האַלב לעבעדיק אין גריבער געוואָרפן מיט ערד צוגעדעקט, אַז צעצאַפּלט האָט זיך די ערד אַרום...

קיינער האָט ניט אָנגעשפּירט ווי ווידער קומט אָן אַ שטורם: סימנים זיינען געווען, אָבער קיינער האָט זיי ניט באַמערקט. צי דען האָבן מיר געמיינט, אַז אַלעס וועט ווידער דורכגייך, ווען מיר וועלן ניט אַ טראַכט טון, ווען מיר וועלן ניט קוקן? — אַזוי זיינען געלאָפן טעג און וואָכן, אַ חודש נאָך אַ חודש און דאָס לעבן איז אַזוי געגאַנגען ביז צום האַלב מערץ 1942. אַ גורלדיקער בייזוויליקער אומגליק געקומען איז אומגעריכט; — אויסגעגאָסן האָט זיך אויף אונדז אַלעס ווי אַ מין ריזיקע פייערדיקע ווולקאַן־מאַסע; אַ פרישער מבול פון בלוט, פון טרערן און פּיין, פון חורבן און „כרת"...

גרויסע שחיטה און
יידן־לקווידאַציע אין איליע

אַ וואָך צייט בערך נאָך פורים, ביי אַ דריי וואָכן פאַר פסח — ריכטיקער און פּינקטלעכער געזאָגט, כ״ח אדר תש״ב, 17־טן מערץ 1942 — איז אויף אונדז אָנגעשטאַנען אַ „יום עברה וזעם״. אַ טאָג, אין וועלכן אויסגעגאָסן האָבן זיך אויף אונדז אַ ברענענדער צאָרן, אַ גיפטיקער און בייזוויליקער האַס. אויסגעפירט האָבן נאַציס מיט זייערע מיטהעלפער אַ מוראדיק־בלוטיקער שחיטה.

אַ וואָך פריער האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען וועגן אויסגעפירטע שחיטות איבער יידן אין אַלע שטעטלעך אַרום און אַרום; מען האָט גערעדט, אַז אין ווילייקע[4] האָט מען פּונקט ערב־פורים אומגעבראַכט אַלע יידן. שחיטות זיינען געוועזן יענער צייט אויך אין נייקע, ראַדאָשקאָוויטש, קראַסנע, ראַקאָוו אַ. אַ. שטעטלעך. פול שרעק זיינען יידן געגאַנגען יעדן טאָג צו דער אַרבעט און פון דער צוואַנג־אַרבעט צוריק אַהיים — פאַרפילנדיק אַז זיכער וועט זיך עפּעס שלעכטס אָפּשפּילן.

אויב איך בין מיר ניט טועה אין דעם פּרט, געדענק איך ביז היינט אַז יענע טעג, האָבן מיר מער זיכערער געפילט זיך, אין שמידעריי ביי דער אַרבעט. איך פלעג אָפּזיצן דאָרט שעהן לאַנג און טיילווייז פאַרוואַנדלט די „קוזשניע״ אין מיין קוואַרטיר. איך האָב זיכער געמיינט ווי מען דריקט זיך אויס אין ענגליש: „מיי האַוס איז מיי קאַסטל״ — „מיין היים איז מיין פעסטונג״. עס איז אָבער לייכט צו פאַרשטיין, אַז דאָס האָט מיר ניט געהאָלפן און ניט באַרואיקט אויף לאַנג, דאָס ציטערן פון מיין האַרץ. שוין דעם 15־טן מערץ האָבן זיך אין שטעטל געוויזן „געסטאַפּאָ״, טויט־גרופּן — „זאָנדער־גרופּן״ פון ס.ס.־לייט מיט די טויט־שאַרבנס אויף זייערע היטלען און אַרבל — און די זיינען דאָך ווירקלעך געוועזן די עכטע און אויסגעהאַלטנסטע מערדער. געוווּסט האָבן שוין אַלע, אַז זיי זיינען אַוודאי געקומען אויסצופירן אַ מנוולדיק־גרויזאַמער אַקציע. האָט מען ביי דייטשן, ביי נאַצישע אוממענטשן באַדאַרפט זוכן סיבות אויסצופירן אַ

דער רעדאַקטאָר באַמערקט:

[4] געדרוקטע מאַטעריאַלן: נאָטיצן פאַרשיידענע דאָקומענטירן און באַשטעטיקן אַז אין דער צייט זיינען פאָרגעקומען די שחיטות, וועלכע „ווערן דערמאָנט פון דערציילער און געפינען זיך אין „יד ושם״ „מורשת״ א. א. וו. זע „פּורים תש״ב אין ווילייקע״ — הרב משה דרייזין אויסגעהערט פון אַן עד ראיה) — מאָרגן־זשורנאַל מערץ 1947; זע „ספר איליה״; — „סיפור הנדודים והדמעות״ — דוד רובין; „בשחיטה, בגיטו וביערות״ בת־שבע ריער; — אין פינצטערע טעג — זושקע גיטליץ: „השואה״ — יונה ריער. זע אויך „מפרשת חיים אחת״ — יצחק ארד — ילקוט מורשת י״ד (אייר תשל״ב, אפּריל 1972) ווי אויך זכרונות של פארטיזאן״ — יעקב סיגאַלציק — ילקוט מורשת ז. (תמוז תשכ״ז, יולי 1967) שחיטות אין שטעטלעך פון ווילייקער קרייז (ייוו״אָ בלעטער 1955—1956).

שחיטה אויף יידן? איז עס ניט געווען דען אַ פּועל־יוצא פון אַ פאָרויס באַשטימטער פּאָליטיק מיט דער אייגנאַרטיקער אָריגינאַליטעט, וואָס איז באַשטאַנען מאַכן אַ תל פון יידן און לאָזן אַלץ „יודנריין״? — כלומר אַלע יידן אויסזידלען־אויסמאָרדן אויף דער רוצחישער שפּראַך.[5] עולם אין שטעטל האָבן אָבער געדעדט דאַן מיט גרויסן פאַרדרוס, וועגן פּאַרטיזאַנער אין אומגעגנט, וואָס האָבן אויסגעפירט אַן אָנפאַל און קאָנפיסקאַציע פון ווורשט און פלייש־אַרטיקלען, אין דער פאבריק פון האטשענציץ, וואָס האָט געליפערט די גאנצע פּראָדוקציע און צעטיילט צווישן אַלערליי רעגירונגס־אינסטאַנצן און דער מיליטערישער מאַכט. נאָכן אָנפאַל האָבן דייטשן מיט זייערע היגע מיטהעלפער באמת אַ לאָז געטון זיך אויף דערפער אַרום ווי אויך אין איליע — באַשטראָפן כלומרשט אין אַלגעמיין אויף אַ קאָלעקטיוון אָרט — פאַר דעם שלעכטן און אומפאַראַנטוואָרטלעכן פאַרברעכן... עס איז אָבער ניט ריכטיק; איך האָב עס געפילט דאַן און טיף ביי זיך געוווּסט, אז עס קומט א בראָך א גרויסער. אַפילו ווען דער אָנפאַל און קאָנפיסקאַציע וואָלטן ניט אויסגעפירט געוואָרן, וואָלט דאַן אויך די גרויזאַמע שחיטה אונדז געטראָפן און אומגעבראַכט דעם גרעסטן טייל פון איליער קהילה.

איין זאַך אָבער דאַרף יאָ באַטאָנט ווערן דאָ אויף די שפּאַלטן פון מיינע דערציילונג־בלעטער; צו יענער צייט האָבן שוין געוויסע פּאַרטיזאַנער־גרופּן, נאָר וואָס צוערשט אַנטשטאַנענע אָנגעהויבן זייער טעטיקייט דורך אויפרופן און אַגיטאַציע פלוג־בלעטער — אַז די יונגע באַפעלקערונג־שיכטן זאָלן אַנטרינען פון זייערע שטעט, שטעטלעך אָדער דערפער און אַרויס אין וואַלד אָרגאַניזירן זיך צו אַ באַוואָפנטן ווידערשטאַנר קעגן נאַצישן שונא דורך אומדערוואַרטע איבערפאַלן און אָנגרייפן. די נייע באַוועגונג איז אַנטשטאַנען איבערהויפּט דורך דער איניציאַטיוו פון אַנטלאָפענע רוסן — קריגס־געפאַנגענע ביים דייטש אין די לאַגערן. זייער אַנטלויפן איז געווען אַ דירעקטער פּועל־יוצא פון דער אכזריות־דיקער באַהאַנדלונג און תליינים־שיקאַנעס איבער סאָוויעטישע מיליטער־געפאַנגענע אין ריזיקן געפאַנגענען־לאַגער אַרום מאָלאָדעטשנע. צו די אַנטלאָפענע קריגס־געפאַנגענע זיינען צוגעשטאַנען אייניקע ווייסרוסישע פּויערים און גאָר איינצלנע יידן. יענע טעג וועגן וועלכע ס׳ווערט דאָ דערציילט, זיינען שוין טעטיק

[5] גערעכט איז דער דערציילער; זיין אנאליטישער געדאַנקען־גאנג און אינטואיציע האָבן עס שוין יענע טעג אפילו פאָרגעפילט, געכאַפּט און פארשטאנען. היינט איז עס ניט מער קיין סוד. די נייע פאָרשונגען שטעלן פעסט, אז מיטן אויסברוך פון קריג 1939, איז שוין געפּלאַנעוועט געוואָרן די לעצטע לייזונג פון יידן־פּראָבלעם, זע דאָס בוך פון מארשאל פאָן פאולוס — „א קריג אין אָסטן״ — וווּ ער שילדערט שוין א קריגשפּיל צווישן „רויטע״ און „בלויע״ און זאָגט צו צווישן אנדערע: — א קריג אין אייראָפּע איז — אויסראָטונג פון יידן און יידנטום״ (היטלער). זע אויך: „דיסטראקשיאָן אָף יוראָפּיען דזשויס ביי ראול הילבערג.

געווען אין אילער געגנט פּאַרטיזאַנער — אונטער דער קאָמאַנדע און אָנפירערשאַפט פון אַ געוויסן וו. קאָבילקין — אויך אַן אַנטלאָפענער סאָוויעטישער אָפיציר פון דייטשער געפאַנגענשאַפט. ער איז גלייך נאָכן אַנטלויפן געהאָלפן געוואָרן פון אַן אילער יונגנמאַן אַ מילנער פייוול סאָלאָמיאַנסקי — היינט אין ישראל, געענדערט זיין נאָמען און הייסט שרגא דגן. (זיין קאַפּיטל „פּאַרטיזאַנקע” האָט ער באַשריבן אונטערן טיטל: אַ געראַנגל צום לעבן — אויף די דרוק־שפּאַלטן פון „ספר איליה”.

— דעם 17־טן מערץ 1942 אין פריסטע מאָרגן־שעהן, זיינען שוין די געסטאַפּאָ־גרופּן ס. ס. „זאָנדער־גרופּן”, אַלע מאָביליזירטע געהילף־פּאָליציאַנטן — שטעטלשע קריסטן „גוטע פריינט”, ווי אויך אָנגעפּאָרענע פויערים פון אַרום מיט זייערע וועגענער — אַ ביסל כאָטש צו געניסן פונעם צערויבטן און צעפּלינדערטן יידישן האָב און גוטס — אַרומגעגאַנגען פון שטוב צו שטוב און אַרויסגעפירט אַלע; יונג און אַלט; פרויען און קינדער, ווי אויך אַפילו קראַנקע פון בעט. איך אַליין האָב אויך יענעם טאָג ווי אַלע טאָג, גאַנץ פרי אויפגעשטאַנען. עס איז נאָך ניט אינגאַנצן ליכטיק געוואָרן, בין איך שוין געווען ביי דער אַרבעט אין קוזשניע — וואָס האָט זיך געפונען ניט ווייט פון פעטער אַלטער קאָפּעלאָוויטשעס שטוב. איך געדענק שוין היינט ניט, צי האָב איך עמעצן אויפן וועג געטראָפן.

פון מיין אָרט ביי דער אַרבעט (וואָס איז שוין ניט געגאַנגען), האָב איך שפּעטער געזען אַלעס, וואָס איז פאָרגעקומען, ציטערנדיק אין פולער שרעק — ווילנדיק ניט ווילנדיק — עס איז שוין גוט ליכטיק געוואָרן אַרום און אַרום אָבער פינצטער און ביטער אויפן האַרצן, אויף דער נשמה. שוין גאָר פון ווייטן האָב איך פאַרכאַפּט זידל־ווערטער אויף הויכע קולות און געשרייען: „יודן הערַאוס!”, ווי אויך שיסעריי־געקנאַלן. איך האָב שוין געזען ווי אלע ווערן געפירט אויפן מאַרק־פּלאַץ, אונטער שפּאָט און געלעכטער פון שטעטלשע קריסטן. ניט לאַנג האָט עס געדויערט; אויך צו אונדז אין שמידעריי איז מען שוין צוגעקומען. אַן ס. ס.־מאַן מיט אַ פּאָר געהילף־פּאָליציאַנטן האָבן פאַראָרדנט מיר מיט איסערן אַלעס אָוועקלייגן און גייך מיט זיי. מען האָט תיכף געבראַכט אויך איסערס פרוי זלאַטע מיט די טעכטער: בלומע, אסתר און טעמע ווי אויך דעם זון פּיישקע (פּסח). אַזוי האָט מען שוין אונדז אויך געטריבן אויפן מאַרק־פּלאַץ. געמוזט האָבן מיר גיין שנעל און אַפילו לויפן. אָט אַ מין כוח איז געווען אין באַזיץ פון דער גיגאַנטישער און אימהדיקער שרעק־מאַשין, וואָס האָט שוין אונדז אַלעמען איינגעקלאַמערט און איינגעשפּאַנט — ווי אויך פּאַראַליזירט אינגאַנצן ביי יעדן זיין אייגענעם ווילן; צונישט געמאַכט דער זעלבסטווירדע און טויט געשטילט דער קראַפט צום ווידערשטאַנד.

אויפן וועג האָבן מיר שוין געזען ליגן געבליבענע הרוגים — ביי זייערע הייזער, איבער הויפן און סתם אויפן גאַסן־ברוק דערשאָסן — ווייל זיי זיינען ניט מיטגעגאַנגען מערער. זיי האָבן ניט געוואָלט ווייטער צי ניט געקענט מע־רער. געמיינט און געוואָלט האָבן זיי מיט דעם, אויסצודריקן זייער ווידער־שטאַנד: — „מען קען זיי דערשיסן טאַקע — אָבער דעם באַפעל צו גיין, וועלן זיי ניט אויספירן!... מיר דאַקעגן זיינען נאָך ווייטער געגאַנגען: באַלד האָבן מיר שוין געטראָפן אויף צעשלאָגענע בלוטנדיקע פּנימער און צעקיילטע גופים פון בחורים און יונגעלייט. געפּרוווט האָבן זיי צו אַנטווייכן, אַנטלויפן; די רוצ־חישע נאַצישע ברואים — מיט דער הילף פון שטעטלשע קריסטן באַוואָפנט מיט העק און לאָמען, מיט גראַבלעס און סתם אייזנס האָבן זיי נאָכגעיאָגט אין וואַלד; — געכאַפּט זיי, אַרויסגעשלעפּט פון זייערע באַהעלטענישן, צעשלאָגן און צוריק אַהער געבראַכט.

אַלעס האָט אין מיר געברויזט. איך בין שוין אויפגעבראַכט געוואָרן אויף מיר אַליין: — איך האָב דאָך אייגנטלעך באַדאַרפט אַ כאַפּ טון איינעם ביים גאָרגל זיינעם — מיטן גאַנצן כוח אַ קוועטש טון, ווערגן און שטיקן ביז זיין צונג וועט אַרויס... גאָרניט טראַכטן וואָס ווייטער — איך האָב גוט געפילט דעם ווילן און דראַנג דערצו. כ׳האָב עס אָבער ניט געטון, נאָך מערער: איך בין נאָך מיטגעגאַנגען ווייטער. פאַרוואָס? האָב איך דען שוין באַשלאָסן ביי זיך, אויפצו־געבן מיין ווידערשטאַנד און פאַרציכטן אויף מיין מענטשלעכן כבוד? איז שוין מיין אינערלעכער כוח אין האַרצן, אין מיין לייב און לעבן אַזוי שנעל צונישט געוואָרן? איז מיין כוח געבויט געווען און געבליבן בלויז צו גיין אין שפּאַן און „אַלע וועגענער שלעפּן?״ וועל איך שוין גיין אַזוי צום פולשטענדיקן אויפ־הער, צום ענדלאָזן ניט זיין מער?... אַרום און אַרום לויערט אויף מיר ווי אויף אַלע, אַ מין׳ ריזן־אויג פון אַ בלוט־דורשטיקער מערדערישער „היענע״; אַ בייזוויליקע „לאַפּע״ פון גאָר אַ גרויסער און מעכטיקער „הידרע״ שפּרייט זיך אויס אויף מיין האַלדז און נאַקן, דריקט און לאָזט מיר דעם קאָפּ ניט אויפהויבן.

ניין! ניין און הונדערט מאָל ניין! — ניט איך דוד וועל מיר אַזוי פאַרלירן און שלום מאַכן מיט דעם, וואָס גייט אַרום מיר. ניט אַזוי לייכט וועל איך אויף מיין לעבן פאַרציכטן. אויפכאַפּן וועל איך מיר פון בייזער און גיפטיקער טויט־פאַרשלעפערונג. אויפוועקן וועל איך מיר פון אימהדיקן „שאָק״, וואָס פאַראַ־ליזירט מיין נשמה מיטן גוף. פונדאָסניי וועל איך פאָרזעצן מיין געראַנגל פאַרן לעבן, פאַר אָפּראַטעווען מיין פרוי און קינד. אויף צו להכעיס וועל איך אַלעס טון, ווייל איך וויל און איך וועל לעבן! און טאָמער ניט — איז „תמות נפשי עם פלשתים!״ — וועל איך ניט אָפּגעבן מיין לעבן און לעבן פון מייניקע, אָן דעם

טויט פון איינעם כאָטש, צווישן אונדזערע רוצחים! אויב פאַרלירן שוין דאָס לעבן — איז ווי אַ קעמפער!

— ענדלעך זיינען מיר אויך געבראַכט געוואָרן שוין צום רוצחישן קאָנצענטרירונג־פּלאַץ, וואָס איז שוין פול געווען און געפּאַקט מיט מענטשן — יונג און אַלט, פרויען און מענער; יוגנטלעכע און „פּאָדראָסטקעס" — קינדער ווי אויך עופּעלעך פון עטלעכע טעג אויף די הענט פון זייערע מאַמעס... געשטאַנען בין איך מיט איסערן און זיינע שטוביקע — אויסקוקנדיק מיט מיינע אויגן אויף מיין פרוי און קינד — געוואָלט האָבן איך שטיין כאָטש מיט זיי... איך האָב זיי אויך באַלד באַמערקט, שטיין אַ ביסל ווייטער צוזאַמען מיט אַלע בני־בית פון מיין פעטער אַלטער. איך בין שוין אַנטשלאָסן געווען אַ שפּרונג טון און אַריבערלויפן צו זיי — מיט זיי צוזאַמען זיין! איך האָב שוין אַפילו אויך אַ שריט געמאַכט דערצו — איז נאַ דיר פלוצלונג! — „מעשה שטן" איז צו מיר צוגעקומען דער דייטשער „זאָנדער־פירער", וואָס איז אויך גלייכצייטיק געווען דער וויצע־געביטס־קאָמיסאַר — פראַנץ מילהויזן האָט ער געהייסן נעמלעך, אויב איך בין מיר ניט טועה. ער האָט זיך אויף מיר אַ בייזער געטון פרעגנדיק מיר מיט אַ געשריי: „וואָס מאַכסט דו היער?" ניט וואַרטנדיק אויף מיין ענטפער, האָט ער מיר פאַרן האַנט אָנגענומען און אָפּגעפירט אין אַן אַנדער ווינקל — ווו עס זיינען געשטאַנען שוין נאָך איינציקע פאַכלייט (דערווייל נויטיקע פאַרן דייטש) מיט זייערע פאַמיליעס... זיין באַנעם, זיין אָננעמען מיר פאַרן האַנט האָט מיר אויסגעוויזן ווי אַ גיפטיקער צאָנקלעם פון אַ ריזן־שלאַנג... אָט איז דאָך געווען אַ מאָמענט צו כאַפּן אים פאַרן גאָרגל, מיט ציינער אויסבייסן און שטיקן... ניין, איך האָב עס ניט געטון — פאַרוואָס? אַ נישטיקע האָפענונג צום לעבן — אַ מעגלעכקייט איינצובעטן אים, אַהער צו ברענגען אויך מיין פרוי און קינד — האָט געהאַמעוועט מיין האַס און נקמה־דראַנג; אפשר וועלן מיר נאָך לעבן בלייבן?! כ׳האָב אים געבעטן ער זאָל מיר לאָזן אַהין גיין צום פעטער אַלטערס משפחה — ווו מיין פרוי און קינד — ווייל אָן זיי וויל איך ניט לעבן... ווידער האָט ער צעשריען זיך אויף מיר און ניט דערלויבט. געהייסן האָט ער בלויז אָנווייזן אים, ווער און ווו שטייט מיין פרוי. כ׳האָב אים אָנגעוויזן גלייך אויף מיין פרוי מיטן קינד — ער איז אַוועק. נאָך אַ קורצער ווילע האָט אַ פּאָליציאַנט זיי צו מיר צוגעפירט. באַלד האָט מען צוגעפירט עטלעכע פאַכלייט מיט זייערע משפחות און באַפוילן אַלעמען צו שטיין רואיק, ניט פרווון אַפילו איבערלויפן און וואַרטן... כ׳האָב מיר אַרומגעקוקט אַרום און אַרום: איסער מיט זיין משפחה איז דאָרט געבליבן מיט דער גאַנצער איליער יידן־עדה. פעטער אַלטער (אלתר) און פאַמיליע, זיינען צווישן אונדז „אָפּגעגליקטע" ניט געווען... דערזען האָבן מיינע אויגן דעם פעטער וועלוול מיט דער מומע איטקען, זייער

דודן און ראָזען, מיין שוואָגער אליע איז מיט זיי ניט געווען... צו אונדז זיינען צוגעקומען צוויי פּאָליציאַנטן און געהייסן נאָכפאָלגן זיי. מען איז אָפּגעגאַנגען אַ 50 צי 60 מעטער פון מאַרק־פּלאַץ און מען האָט אונדז אַלעמען אַריינגעטריבן אין אַ שטאַל־געביידע — און פאַרשלאָסן אונדז — מיר זאָלן חלילה ניט ספּאַזמירן און שרייען, זעענדיק וואָס מען טוט מיט אַלע איבעריקע — ווען עס האָט ניט „אָפּגעגליקט", ווי אויך מיר זאָלן ניט זיין קיין שטומע עדות... דאָך האָבן אונדזערע „רעטער" ניט אָפּגעשפּאָרט (מיט אָפּזיכט און ספּעציעלע כוונות) פון אונדזערע אויגן אַ גאָר גרוילהאַפטן בלוטיקן „פאָרשפּיל" און טראַגישער „אוווערטורע". פירנדיק אונדז צו פאַרשליסן אין שטאַל־געביידע, וואָס האָט געהערט צו אַ געוויסן קריסט קראַטאָוויטש און פריער אַ ביסל, האָבן מיר נאָך צוגעזען אַ בילד, וואָס איך וועל שוין קיינמאָל, ביז צום לעצטן לעבנס־אָטעם ניט פאַרגעסן. די רוצחים האָבן ניט געוואָלט וואַרטן מער. זיי האָבן שוין אָנגעהויבן דורכצופירן דעם „גענאָסייד" און צוערשט עופעלעך און קינדערלעך אויף די הענט פון זייערע מאַמעס, וועלכע זיינען געשטאַנען אין טיפן, גאָר טיפן שניי... די „הויכע שטאָלצע" מענער פון „הערנפאָלק" — די רוצחים מיט די טויט־שאַרבנס האָבן „שפּילנדיק" אויסגעשאָסן מיט זייערע רעוואָלווערן און „שמייסער־אויטאָמאַטן" — אויף „סינגל־פייער" (איינציקע שאָסן), אלע עופעלעך און קלייניניקע קינדערלעך ביי די מאַמעס אויף די הענט באַפוילנדיק צו האַלטן זיי טויטערהייט און שטיין... די קינדער־בלוטן האָבן גערונען אויף די אָרעמס, אויף ברוסטן... מוטער־הערצער זיינען פאַרגליווערט געוואָרן און פאַרשטיינערט — קיין טרער קיין פּיפּס — אַ בלוט־פולער לעבנס־טעפּיך אויסגעשפּרייט אויפן טיפן ווייסן שניי.

„פאָרווערטס מאַרש!" האָבן זיך באַפוילן צעשריען; די אומגליקלעכע מענטשן־מאַסע מיט אומגליקלעכע מאַמעס אין דער שפּיץ איז געשטויסן געוואָרן צום לעצטן וועג פון יידן אין איליע — צום טויט־מאַרש.

„אַפּהאָלן מאַרש!" האָט זיך איבער אונדזערע קעפּ געטראָגן דער באַפעל; אונדזערע וועכטער האָבן אונדז אָנגעהויבן צו שטויסן און שטופּן, כדי צו ברענגען אונדז אויף נאָך אַ קורצער „לעבנס־ראַטע"... מיר האָבן „מאַרשירט" אין אַ צווייטער ריכטונג. אונדזער האַרץ מיט לייב און לעבן, אונדזער גאַנצער וועזן איז מיטגעגאַנגען מיט יענע, מיטן פאַרמשפּטן קהל פון איליער יידן, וואָס איז געטריבן געוואָרן צו דער גרויסער עקדה.

מיר זיינען געבליבן זיצן פאַרשלאָסן אין שטאַל־געביידע שעהן לאַנג, דעם גאַנצן טאָג ביז פאַרנאַכט. כ'האָב מיר אַרומגעקוקט און גערעדט אַ ביסל אין דער שטיל מיט די מענטשן לעבן מיר. פון מיין פעטער וועלוול האָב איך מיר דערוווסט, אַז ער מיט זיין משפּחה זיינען אָפּגעראַטעוועט געוואָרן אַ דאַנק דער

אינטערוועגץ פון אַ גוטן באַקאַנטן — אַ וואַלד־אויפזעער אַ פּאָליאַק מעלקיס — מיט וועמען די פאַמיליע איז געווען אין ארבעט און קאָמערציעלע באַציאונגען. אין שטאַל זיינען מיר געווען בערך אַ פיר און דרייסיק צי פינף און דרייסיק מאַן. מיר זיינען זיצן געבליבן און מען איז אַזוי געזעסן און געוואַרט. פאַר־שטענדלעך, אַז מיר האָבן געהערט וואָס טוט זיך אין דרויסן... עס איז ניט מעגלעך געווען צו מאַכן זיך ניט הערן. געווען זיינען געשרייען און געוואַלדן, הילף־געשרייען; זידל־ווערטער, שימפן און אַלערליי „ברכות" פון די מערדער — ועל כולם — די שיסערייִ!...

ענדלעך — האַרט ביים זונפאַרגאַנג ווען עס איז שוין אַ ביסל פינצטער געווען — האָט מען אויפגעמאַכט די טיר פון דער שטאַל־געביידע און מען האָט אונדז ארויסגעלאָזט. מען האָט אונדז אַלע פאַראָרדנט אַריינצוציען זיך אין „געטאָ" — אין דריי־פיר הייזער, וועלכע זיינען אָפּגעזונדערט געוואָרן און אָפּ־געצוימט מיט שטאַכל־דראָטן. מען האָט אין יעדער „געטאָ־שטוב" אָנגעפּאַקט צו 28—30 נפשות און די ענגשאַפט איז געווען שטיקנד. סך־הכל געבליבענע אין יענעם שרעקלעכן שחיטה־טאָג אַ 150 נפשות אין „געטאָ־שטיבער". דער פעט־טער וועלוול און זיינע בני משפחה און צוקאָאָפּטירטע 13 נפשות צוזאַמען — זיינען צוריק געשיקט געוואָרן אין סמאָליאַרניע — פראָדוצירן צום נאַצישן געברויך. מיר זיינען זיצן געבליבן אין איליער געטאָ. ווי לאַנג וועלן נאַציס מיט זייערע מיטהעלפער אונדז באַהיטן אַלס „אַרבעט־קראַפט"? ריכטיקער גע־זאָגט: ווי לאַנג און ביז ווען איז אונדזער „לעבנס־ראטע?" האָט קיינער ניט גע־ווּוסט... ווידער האָבּ איך אָנגעפאַנגען צו אַרבעטן אין דער קוזשניע „מיט אַן אַנדערן שמיד א קריסט. און וואָס ווייטער?

די געגעבענע „לעבנס־ראַטע" האָט גאָר גיך דערגרייכט איר סוף; ניט לאַנג האָט עס געדויערט — אַפילו ניט קיין פולע דריי חדשים. זונטיק, דעם זיבעטן יוני 1942, האָט מען ווידער צוזאַמען געגומען דאָס רעשטל יידן און געמאַכט פון זיי אַ סוף. די אַלטע מער ווי פינף הונדערט־יאָריקע איליער קהילה איז פאַרגאַנגען; די שטעטל פון ר' מנשה איליער — (בן־פורת) — איז געבליבן „יודנריין". ביי דער ליקווידאַציע איז שוין אויך אומגעקומען דער פעטער וועלוול רובין מיט זיין משפחה און מיט אַלע צוקאָאָפּטירטע צו זיי; צווישן זיי אויך מיין שוויגער און שוועגערין. דאָסמאָל איז שוין ניט געווען, ווער עס זאָל זיך אָננע־מען פאַרן פעטערס פאַמיליע און איר באַשיצן. דער וואַלד־אויפזעער מעלקיס איז שוין ניט געווען. מיט אַ טאָג פריער — שבת דעם זעקסטן יוני 1942 — איז ער דערשאָסן געוואָרן דורך צוויי פּאַרטיזאַנער — וועלכע האָבן אויסגע־פירט אַ טויט־אורטייל איבער זיין לעבן — פאַר זיין מיטאַרבעטן מיט די נאַציס

און אויסליפערן זיי פאַרטיזאַנער. ער איז אין זיין אָפּוועזנהייט פאַרמשפּט געוואָרן דורכן פאַרטיזאַנער־געריכט. אַזוי איז ווי אויבנדערמאָנט שוין אויסגעפירט געוואָרן דער אורטייל. די דייטשן מיט זייערע מיטהעלפער ימח שמם וזכרם האָבן זייער כעס אויסגעלאָזן אויפן רעשטל יידן... געזאָגט האָט מען, אַז דער „מאָרד־אַטענטאַט" אויף דעם דאָזיקן מעלקיס האָט געבראַכט דערצו. עס איז אָבער ניט אמת. די רוצחים וואָלטן אויך אָן דעם תירוץ אויסגעפירט זייער ליקווידירונגס־אַקציע איבער די רעשט געבליבענע איליער יידן. אַזוי זיינען געבליבן נאָר איינצלנע דאָסמאָל ווי איך און נאָך אַ פּאָר יידן. פון פּעטער וועלוולס פאַמיליע איז געבליבן בלויז איין דוד (אַ זון) — וועלכער האָט זיך דעם זעלבן זונטיק אַ פּאָר שעה פריער פאַרשטעקט. אַנטלאָפן איז ער און דערגרייכט דער „פּאַרטיזאַנקע", אַקטיוו געקעמפט אין אירע רייען און פאַרלעצט געוואָרן זייער ערנסט — קוים אָפּגעראַטעוועט זיין לעבן און געזונט (היינט לעבט ער אין ישראל, אין חיפה).

יענעם בלוטיקן זונטיק האָט מען אויך מיר מיט דער פרוי און זונעלע, געשלעפּט — ווי אַלעמען צו דער פריער צוגעגרייטער טיפער און ברייטער גרוב — ווו געשטאַנען איז מיטן אויטאָמאַט אַ ברייט־בייניקער הויכער לאַטייש, וואָס האָט יעדן, נאָכן אויסטון זיינע בגדים דערשאָסן. אַ געסטאַפּאָ־שעף פון ווילייקע ווי עס ווייזט אויס איז דורכגעגאַנגען די רייען אונדזערע, וואָס האָבן געוואַרט שוין אויף זייער טויט, פרעגנדיק צי איז דאָ „אַ טישלער" צווישן אונדז — ד. ה. אַ סטאָליער אויפן רוצחישן דייטשן לשון. ניט טראַכטנדיק קיין סך האָב איך מיר אָפּגערופן, אַז איך בין עס, מיינענדיק מיט דעם נאָכאַמאָל „אָפּגעגליקט" צו ווערן; לעבן בלייבן און ראַטעווען אויך דאָס קינד אונדזערס מיט מיין פרוי. איך ווייס ניט צי האָט ער מיר ניט גוט געהערט, צי ניט פאַרשטאַנען; ער האָט מיר געהייסן זיצן און איז ווייטער אַוועק זוכנדיק. אָט איז שוין אויך מיין ריי געקומען צו שטיין מיט מייניקע ביים גרוב, צו באַקומען אונדזערע שיס־זאַלפּן פונעם לאַטייש... ביז היינט ווייס איך ניט; צי איז עס געווען אויף צופעליקער ווייזע, צי גליקלעכער ווייזע — דורכגעגאַנגען ווידער איז דער געסטאַפּאָ־שעף, זוכנדיק נאָך. איך בין שוין אויסגעטון געווען פונעם אויבערשטן בגד און גרייט... האָב איך אים געזאָגט אַז „יאַוואָל, איך בין אַ טישלער און זי זוכן דאָך אַ טישלער..." ער האָט מיר געהייסן אָפּצוגיין אין אַ זייט, זיך אַוועקזעצן און וואַרטן — איך בין אָפּגעגאַנגען. מיין פרוי אָבער מיט אונדזער יענקעלען זיינען געשטויסן געוואָרן ווייטער צום גרוב. ביידע האָבן

---

[6] זע די עדות פון דוד רובין אין „יד ושם" ווי אויך „ספר הנדודים והדמעות" פונעם זעלבן. זע אויך זושקע גיטליץ: אין פינצטערע טעג — ספר איליה זייטן — 412—413.

זיי אויסגעבראָכן מיט אַ יאָמער־געוויין און שרעקלעכע אימת־מוות געשרייען, דער שעף האָט באַפוילן אָפּצולאָזן זיי און זאָלן זיי צו מיר צושטיין. אָט אַזוי האָבן מיר געמוזט זיצן און צוקוקן מיט אונדזערע אויגן, ווי אַזוי עס ווערט אַ תל פון רעשטל יידישע לעבנס... נאָך אַ קהילה געווען און שוין ניטאָ.

אַ קאַפּיטל ווילייקע

פּאַרנאַכט צו נאָך אַלעמען — ווען קיין ייד איז שוין ניט געבליבן אין איליע אַ חוץ מיר מיט דער פרוי און קינד און אפשר נאָך אַ פּאָר, וועמען איך האָב ניט געקענט און ניט געזען — איז צו מיר צוגעקומען אַ מאַן פון „געס־טאַפּאָ", א „פאָלקס־דויטשע", אַן עסטאָניעץ, וועלכער האָט גוט רוסיש גערעדט. „קום מיט מיר" — האָט ער געזאָגט — „נעם דיין פרוי מיטן קינד; איר וועט שוין ניט מער בלייבן דאָ. איר וועט פאָרן מיט אונדז אין ווילייקע — דאָרט וועסטו אַרבעטן און דו מיט דער פרוי און קינד — וועט איר, לעבן דאָרט". ער האָט אונדז אַריינגעפירט אין דער „געטאָ־שטוב" וווּ מיר געוווינט האָבן און דערביי געהייסן אונדז נעמען, וואָס מיר ווילן. אַלעס וועט מען דאָרט באַדאַרפן און אַלעס וועט צונוץ קומען. ניט געקענט און ניט געוואָלט האָבן מיר נעמען קיין זאַך פון דעם, וואָס איז געווען אין באַזיץ פון אַלע היינט אומגעקומענע קדושים. מיר האָבן זיך דערלויבט צו נעמען בלויז אַ שטיק ברויט, ווייל מיר האָבן דאָך אין איליע גאָרניט געהאַט; מיר זיינען דאָך געקומען „בגפו יבוא"... בלויז מיט דעם, וואָס מיר האָבן אויף זיך געהאַט און רעשטלעך פונעם פלעש־צעניצער פּעקל... מיר זיינען אַוועק מיטן „פאָלקס־דויטשע", וואָס האָט אונדז שפּעט ביינאַכט געבראַכט אין ווילייקער לאַגער־וואַרשטאַטן.

אויף מאָרגן אינדערפרי, גאָר פרי האָב איך מיר געטראָפן שוין מיט נאָך יידן פאַכלייט, וועלכע זיינען געבראַכט געוואָרן פון אָשמענע, סמאָרגאָן, קורע־ניץ, מיאַדל ראַדאָשקאָוויטש, פון באָריסאָווער אומגעגנט און אַפילו פון מינסק. פון איליע האָב איך געטראָפן בלויז יונה ריער, שעפסל עפשטיין און זושקע גיטליצן, וועלכע זיינען נאָך פריער געשיקט געוואָרן קיין ווילייקע. איך אָבער האָב געדאַרפט אָנהויבן מיין אַרבעט אַלס „טישלער" — ווי איך האָב מיר גע־מאָלדן. גלייך בין איך אַוועק צום סטאָליער, וואָס איז געווען אינעם לאַגער — אויך ניט פון ווילייקע, געבראַכט איז ער געוואָרן פון שמאָלאָוויטש — צווישן באָריסאָוו און מינסק. זיין נאָמען איז געווען בערל, אַ מאַן אין די פופציקער, אינגאַנצן שוין ניט קיין יונגער מאַן. איך האָב אים דערציילט אַלעס און באַ־טאָנט, אַז בלויז צו ראַטעווען אונדזער לעבן האָב איך זיך פאַרמאַסטן אויף אַזאַ מין מסוכנדיקן שריט — ווייל אין פאַל, ווען דאָס וועט אַנטדעקט ווערן איז אַך און וויי צו מיר און מיין פרוי מיטן קינד! וואָס זשע טוט מען, ווי אזוי ווער איך

אַ „טישלער ?". ער האָט אַ טראַכט געטון אַ מינוט און אַלס זון פון „רחמנים בני רחמנים" און „ישראל ערבין זה לזה" האָט ער אַ זאָג געטון: „מיר וועלן אַרבעטן צוזאַמען. אַלעס, וואָס נויטיק וועל איך מאַכן. דו וועסט נאָר גיין צו דייטשן און אויסהערן וואָס זיי ווילן, וואָס זיי פאָדערן צו מאַכן און אָפּגעבן אַלעס ווען עס וועט פאַרטיק ווערן — אויב דו האָסט געמאַכט אַזאַ מין פאָרטל „ביסט דו: פעאיק"... און אומר ועושה — מען האָט אָנגעהויבן אַרבעטן — „פירמאַ ראַבאָטאַיעט איינס אַכציק נומער איינס !"...

די אַרבעט איז געגאַנגען; פאַר בערלען איז עס אויך פיל לייכטער געווען. מיינע גאַנגען און שליחותן האָבן אים אָפּגעראַטעוועט פון קלעפּ, וואָס זיי פלעגן אים געבן. ווייל ער האָט ניט גוט פאַרשטאַנען, וואָס מען האָט געוואָלט פון אים און ניט געקאָנט אויספירן אַלע אַרבעטן ווי מען דאַרף. אַוועק זיינען איניקע וואָכן און מען האָט זיך איינגעאָרדנט — אויף וויפל עס איז מעגלעך געווען אין באַדינגונגען פון יענע ביטערע און פינצטערע טעג — ביים אָפּברענגען איינמאָל אַ פאַרטיק־געמאַכטער אַרבעט, האָט מיר אַ רוף געטון דער שעף פונעם לאַגער־גאַראַזש און געהייסן מאַכן אַ „באַגאַזשניק" אויף זיין „קאר". ער האָט זיך געגרייט אַרויסצוגיין אויף אורלויב; געהאַט האָט ער פול אָנגערויבטן יידישן האָב און גוטס און זיין כוונה איז געווען וואָס מערער מיטצונעמען. די אַרבעט איז פאַרבונדן געווען אויך מיט שמידעריי, האָט ער מיר געהייסן אויך אַוועקגיין צום שמיד און אין זיין נאָמען — הייסן אַלץ מאַכן. אויף דעם האָב איך אים געענטפערט: „אויב עס איז דאָ אַ קוזשניע קען איך אַלעס אַליין מאַכן" און איך בין אַוועק. איך האָב טאַקע אַלעס געמאַכט. ווען אַלץ איז שוין פאַרטיק געווען מיט אַלע „פיטשעווקעס" בין איך צו אים אַוועק מיטן באַגאַזשניק און אים געפרעגט, אויב עס באַפרידיקט אים. ער האָט עס באַטראַכט און אַרומגעקוקט; פונעם שמייכל זיינעם אויפן פנים, האָב איך געזען אַז ער איז גוט צופרידן. ער האָט מיר אַ זאָג געטון: „קום מיט מיר!" — איך בין אים נאָכגעגאַנגען. ער איז מיט מיר אַריין אין קיך און געהייסן דעם קוכער דערלאַנגען צום עסן. דער קוכער האָט דערלאַנגט עסן ווי אויך אַ פלאַש ספּירט־בראָנפן. מער ווי אַ האַלבע גלאָז, האָט דער שעף מיר אָנגעגאָסן און אַ ווונק געטון: „זופּ!". איך האָב ווי געוויינלעך אויסגעטרונקען, פאַרביסן און אָפּגעגעסן, געקריגן אויך עפּעס וואָס מיט זיך און כ׳בין אַוועק צוריק אין סטאָלעריי — ווו איך האָב געאַרבעט מיט בערלען.

אַ לאַנגע ווײלע נאָכדעם איז געקומען דער שעף פונעם גאַראַזש און מיר געפרעגט, וואָס איז אייגנטלעך מיין פאַך — „שמיעדע אָדער טישלער ?" — איך האָב אים געענטפערט אַז איך בין א שמיד באמת; מיין עיקר־פאַך איז

שמידעריי אָבער „איך בין אויך אַ טישלער״. ער איז אַוועק אַ צופרידענער. וואָס איז דאָ די „רבותא?״ וואָס די שמחה? — האָב איך ניט געוווסט.

נאָך אין זעלבן טאָג — מיט אַ פּאָר שעה שפּעטער — בין איך ווידער גערופן געוואָרן צום גאַראַזש־שעף; עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דייטשן פון לאַגער קאָמאַנדע זיינען אַוועק געפאָרן אין קורעניץ און פון דאָרט געבראַכט אַ גאַנצע קוזשניע־וואַרשטאַט מיט אַלע קלאַפּער־געצייג און אַפילו מיטן שמיד און זיין משפחה — אַ פרוי מיט קינדער. ער האָט מיר געוויזן דעם וואַרשטאַט און באַפוילן: „היער האָסט דו אַללעס; איינע שמיהדעריי מיט איינעם שמיהדע; דו בלייבסט שעף אונד פעראַנטוואָרטליך. שנעל איינשטעלן, „אַרבייטן!״ איך האָב מיר געשטעלט אַרבעטן מיט ברוכן צוזאַמען; אַזוי האָט געהייסן דער קורעניצער שמיד. די אַרבעט איז גוט אַוועק. מיר האָבן שטענדיק געהאַט אַ סך באַשטעלונגען אויסצושמידן. אַוועק זיינען וואָכן און חדשים; עס איז מיר פּערזענלעך לייכטער און פרייער געוואָרן אַ ביסל; איך האָב שוין געקענט צוליב אַרבעט און וואַרשטאַט־ענינים אַרויס פון לאַגער און גיין אין שטעטל. ענדלעך האָב איך מיר געקענט אַרומזען און זוכן אַ וועג אַרויס און רעאַליזירן עפּעס. עס איז מיר אָן שום ספק קלאָר געווען, אַז עס איז קיין תכלית צו זיצן און אַרבעטן פאַר די רוצחים — ווייל פריער צי שפּעטער וועלן זיי שוין מיר ניט דאַרפן — און דאַן — אַ סוף צו מיר און מיין משפחה! געברענט אין מיר האָט אַ דויערהאַפטער ווילן כאָטש אַ פיצל נקמה נעמען פון די מערדערלעכע רוצחים און גרוילהאַפטע ברואים. מיין האַרץ האָט געגאַרט צו געפינען אַ וועג צו דער „פּאַרטיזאַנקע״, צו קעמפן מיט געווער אין האַנט אין אירע רייען און וואָס מער נאַצים מיט זייערע סאַטעליטן אומברענגען...

סוף כל סוף האָב איך געפונען אַן אויסוועג. גייענדיק אין ווילייקע האָב איך מיר באַקאַנט מיט אַ פּאָר מענטשן, וואָס זיינען אין געהיים געווען פאַרבינדלער פון פּאַרטיזאַנער־איינהייטן. זיי פלעגן אויסשפּירן אַלץ אַרום, אָנשמעקן וואָס טוט זיך נייעס. ווי אַזוי דער פאַרקער פונעם שטעטל־גאַרניזאָן, פון מיליטער־איינהייטן, צוגן־פאַרקער — געווער און אַמוניציע־רעזערוון, דעפּאָ־וואַרשטאַטן א. אַז. וו. דערגרייכטע ידיעות פלעגן זיי איבערגעבן די פּאַרטיזאַנער — חוץ דעם האָבן זיי געהאַט אַן אויפגאַבע אָנצובינדן באַציאונגען און ווערבירן מענטשן־כוחות צום קאַמף אין רייען פון פּאַרטיזאַנער — ספּעציעל צווישן ציווילע אַרבעטער אָדער צוואַנג־אַרבעטער אין דעפּאָ־וואַרשטאַטן און מיליטערישע אונטערנעמונגען. אין ווילייקער לאַגער זיינען געווען שוין פאַרבונדענע מיט זיי — גרייט שוין אַפילו צו אַנטווייכן און איבערכאַפּן זיך צו די פּאַרטיזאַנער. אַזוי האָבן זיי שוין מיר אויך פאַרבונדן. אַזוי איז שוין געשאַפן געוואָרן אינעם לאַגער אַ געהיים „קעמערל״ פאַרבונדן מיט פּאַרטיזאַנער —

ווו איך האָב שוין אויך אָנגעקניפּט אַ פאַרבינדונג. געוווּסט האָב איך שוין, אַז גאָר שנעל וועלן רייף און דורכפירבאַר ווערן די פּלענער „אָפּצוטראָגן" זיך פון לאַגער.

מיין וועג אין פּאַרטיזאַנשצינע

אַדורכגעלאָפן אַזוי שנעל די צייט; טעג, וואָכן און חדשים אַוועק — אַ יאָר שוין כמעט אין ווילייקער וואַרשטאַטן־לאַגער, אָן אַ גינסטיקער געלעגנ־הייט אין וואַלד אַוועקגיין. ענדלעך איז אויך געקומען דער מאָמענט און איך בין מאַקע אַוועק — אונדזער געהיים־„קעמערל" אין לאַגער האָט אויסגעפירט אַ פאַרשווערערישער פּיראָטעכנישער אויפגאַבע צום ערשטן מאָל. דאָס איז זייער גוט געלונגען; עס איז געווען אַ גאָר שיין שטיקל אַרבעט, די אָפּטוער האָבן אָבער געמוזט וואָס שנעלער אָפּציען „ויברח".

דאָס האָט זיך אָפּגעשפּילט אַרום דעם 15־טן יוני 1943, צי פריער אָדער שפּעטער מיט אַ טאָג; פאַרבינדלער פון פּאַרטיזאַנער־שטאַב האָבן אונדז אי־בערגעגעבן דריי צייט־באָמבעס און לויטן באַפעל האָבן מיר זיי געדאַרפט אויס־לייגן אויף דריי וויכטיקע פלעצער: — איינע — אין דער שטוב ווו דער געביטס־קאָמיסאַר האָט געהאַט זיין אַרבעט־אַמט און קוואַרטיר. אַ צווייטע — אין דער שטוב פון ס. ד. קאָמאַנדע — ווו געוווינט האָט אויך דער לידער פון שטעטל־שער „שוצדינסט"־איינהייט. אַ דריטע — אין שטוב פון דער דייטשער פעלד־זשאַנדאַרמעריע, ווו עס האָט זיך שטענדיק געפונען אויך דער קאָמאַנדיר. די אַלע דריי צייט־באָמבעס זיינען אַנגעשטעלט געוואָרן אויפצורייסן צו דער זעל־בער צייט — איינס אַזייגער ביינאַכט. זיי האָבן טאַקע פּינקטלעך צו דער צייט אויפגעריסן, אָנמאַכנדיק פיל שאָדנס אין מענטשן־כוחות און נאָך מערער אין געביידעס. די געביידע פון דער ס. ד.־אָפּטיילונג איז געשעדיקט געוואָרן מע־רער ווי אַלע און געבליבן אינגאַנצן דעמאָלירט. צופעליק איז דער שעף־קאָמאַנ־דיר און לידער פון דער ווילייקער ס. ד. ניט געווען יענע נאכט אינדערהיים. וואָלט ער געווען אין שטוב, וואָלט ער שוין זיכער געהאַט דאָרט זיין סוף. די קאָמאַנדע פון פעלד־זשאַנדאַרמעריע איז אויך שטאַרק באַשעדיקט געוואָרן און עס זיינען געווען הרוגים און פאַרוווּנדעטע. אויפן דריטן אָרט, ביים געביטס־קאָמיסאַר אין שטוב זיינען אויך געווען שאָדנס און פאַרלוסטן; אַלע וועלכע זיינען אינעווייניק געווען האָבן „גענאָסן" גוט פון דער אומגעריכטער „צוטיילונג"... פאַרשטענדלעך, אַז תיכף איז געוואָרן אַ טומל און אַ צעמישונג, און מען האָט פאַרטאָג גלייך גענומען אויספאָרשן און אויפזוכן די פאַרברעכער. ס. ס.־לייט, ס. ד. מיט געסטאַפּאָ און געהילף־פּאָליציאַנטן זיינען אַרומגעלאָפן ווי פאַרסמטע מייז, גע־זוכט און גענישטערט. מען האָט געבראַכט אויסשפּיר־הינט, אָבער זיי האָבן

גאָרניט אַנטדעקט, ניט געכאַפּט קיינעם, נאָך פאַרן אויפרייס, האָט אָנגעהויבן אַ רעגנדל צו טריפן וואָס איז נאָכדעם פארוואנדלט געוואָרן אין א גאָס־רעגן, וועלכער האָט ניט אויפגעהערט און פאַרווישט יעדן שפּור, וואָס איז נאָך געבליבן.

כאָטש די אַלע זוכענישן האָבן ניט געבראַכט צו קיין שום רעזולטאַטן, איז דאָך צו געפערלעך געווען פאר אונדז צו בלייבן אויפן אָרט. מיר האָבן געהאט אַ גרונט מורא צו האָבן פאַר אַ מסירה, פאַר אַ צופעליק איבעריקן וואָרט. האָבן מיר דעריבער באַשלאָסן אויסצופירן אונדזער פּלאַן — אַנטווייכן און לויפן אין וואַלד. די באַדינגונגען און נאטירלעכע אָנגעלעגנהייטן זיינען אויך געווען גינסטיק פאַר אונדז. דער גרויסער רעגן, וואָס איז געווען נאָכן אויפרייס האָט אָנגעהאַלטן אויך אין פאַרלויף פון גאַנצן טאָג מיט קורצערע אָדער לענגערע הפסקות. נאָך האַלבער נאַכט איז געווען פּשוט אַ מבול און דאַן איז געווען דער בעסטער מאָמענט צו אַנטלויפן. מיר זיינען טאַקע גלייך אַנטלאָפן. איך האָב זייער געוואָלט, אַז אויך מיין פרוי און קינד זאָלן מיט מיר אַנטווייכן; איך האָב איר אַנטדעקט אַלעס און געזאָגט, אַז מען מוז שנעל און גלייך לויפן. איך האָב איר אַפילו געזאָגט, אַז אַנדערע לויפן אויך מיט פרויען און קינדער — עס איז געפערלעך צו בלייבן! — די פרוי האָט ניט געוואָלט אַנטלויפן און בשום אופן ניט געוואָלט הערן וועגן דעם אַפילו. עס איז מיר געבליבן די ברירה אַליין צו אַנטלויפן. מיין פרוי האָט אָבער מיר אויך באַשלאָסן אָפּצוהאַלטן און ניט לאָזן. זי איז אַרויסגעלאָפן אויפן גאַס מיט נאָך צוויי פרויען פון אַנדערע פאַמיליעס, וועלכע האָבן געוווינט מיט אונדז צוזאַמען אין דער זעלבער לאַגער־שטוב. (אַנדערע יידן, אַפילו ניט די אָפּטוער פונעם אויפרייס, זיינען אויך אַנטלאָפן יענער נאַכט). אַלע דריי פרויען האָבן גענומען שרייען און געוואַלדעווען, עס זאָל ווערן אַ טומל און דייטשן זאָלן אָנלויפן און ניט לאָזן אונדז לויפן — דאָך האָב איך מיר אַנטשלאָסן און אַוועק — כאָטש עס איז מיר ניט לייכט געווען אויפן האַרצן... ניט געוואָלט האָב איך מיין פרוי און קינד זאָלן בלייבן אַליין. דער דראַנג צו לויפן איז אָבער געווען שטאַרקער פון מיר, שטאַרקער פון יעדער לאָגיק; אַזוי האָב איך זיי שוין קיינמאָל מער ניט געזען.

איך בין געלאָפן האַסטיק מיט די איבעריקע, הימלען האָבן גערעגנט און „געוויינט" מיט מיין פאַרביטערט און באַטריבטער האַרץ צוזאַמען. אָפּלויפנדיק שוין אַ געוויסע שטיק וועג, האָט מען זיך ווי פריער אָפּגערעדט — צעשיידן און איינציקווייז געלאָפן צוליב סיבות פון פערזענלעכער זיכערהייט. איך בין פאַרשטענדלעך געבליבן אַליין און ווייטער פאָרגעזעצט דאָס לויפן. איך האָב געוואָלט דערשלאָגן זיך אין פּלעשצעניצער סביבה — ווו אַלץ איז מיר געווען

באַקאַנט — די לאַנדשאַפט, מענטשן און וועלדער אַרום. איך האָב אָבער ניט אָריענטירט זיך אין דער סביבה ווו איך בין געלאָפן. דערווייל איז שוין ליכטיק געוואָרן, דער רעגן האָט אויפגעהערט ביסלעכווייז, די זון איז אַרויס און איך בין אַזוי ווייטער געלאָפן אָדער געגאַנגען מיט וועגן און אומוועגן — כאָטש איך האָב זיי ניט געקענט און ניט געוווסט ווו איך בין אייגנטלעך — אין פאַרלויף פונעם גאַנצן טאָג. אַזוי בין איך ביים זונען־פאַרגאַנג אָנגעקומען צו אַן אָרט־שאַפט און געטראָפן אַ פרוי אויפן וועג. איך בין צו איר צוגעקומען נאָענטער און געפרעגט, ווי הייסט די אָרטשאַפט? די פרוי האָט זיך זייער דערשראָקן און נאָכדעם ווי עס איז מיר געלונגען זי צו באַרואיקן, האָט זי מיר געזאָגט, אַז איך געפין זיך אַרום קורעניץ און די אָרטשאַפט ווו איך בין איצטער איז ביים לובאַנער הויף. זי האָט דערציילט, אַז אינעם הויף זיינען דאָ דייטשן, וואָס היטן שטאַרק די ספירט־פאַבריק אינעם הויף. זי האָט מיר אויך געראָטן שנעל אַנטלויפן פונעם אָרט צוליב דער גרויסער סכנה. איך האָב איר אויף דעם גע־ענטפערט, אַז איך האָב ניט וואָס מורא צו האָבן און כ׳בין ווייטער אַוועק מיטן וואַלד.

אַזוי בין איך געגאַנגען ביז כ׳האָב דערגרייכט צו אַן אומבאַוווינטן „כו־טאר”. דער אייגנטימער פונעם הויז דאָרט איז געווען אַ געוויסער פּאָליציאַנט, וועלכער איז אַרויסגעפאָרן קיין קורעניץ. דאָרט בין איך געבליבן אויף איבער נאַכט און גלייך אינדערפרי ווייטער געצויגן מיטן וואַלד ביז איך בין אָנגע־קומען אין אַ דאָרף זאמאָשטשע — וואָס איז שוין ניט ווייט פונעם שטעטל קורעניץ. דאָרט האָט די באַנליניע דורכגעשניטן דעם וועג. ניט ווייט פון די ליניעס בין איך אַריין אין אַ דאָרפישער שטוב — ווו נאָר די בעל־הביתטע איז געווען. איך האָב זיך נאָכגעפרעגט אויפן וועג קיין דאַלהינעוו און געבעטן אויך עפּעס צו עסן. די פויערטע האָט מיר געגעבן ברויט מיט מילך און דער־קלערט מיר אויך, ווי אַזוי צו גיין אין דאַלהינעוו. איך האָב אָפּגעגעסן און אַוועק.

אַרויסגייענדיק האָב איך באַמערקט ניט ווייט פון באַנליניע אַ ניט קליינע מענגע מענטשן און צווישן זיי אויך דייטשן אויפן וועג, ווו כ׳האָב געדאַרפט דורכגיין. כדי אויסצומיידן צו טרעפן זיך מיט די אַלע, האָב איך באַשלאָסן ניט צו גיין גלייך מיטן וועג נאָר מיט דער באַנליניע. איך בין אַרויף אַדורכגייענדיק דעם „פערעיעזד” און אַוועק ווייטער. ביים „פערעיעזד” איז געשטאַנען אַ ציװיל־פּאַטראָל, וואָס האָט געשמועסט מיט אַ צווייטן. אָט דער צווייטער האָט געפרעגט, פאַרוואָס ער האָט מיר ניט פאַרהאַלטן צו וויסן ווער איך בין? ער דאַרף עס דאָך טון; ער איז פאַרפליכטעט צו דעם. אויף דעם האָט יענער אַ זאָג געטון: „צו וואָס דאַרף איך עס וויסן? אַ מענטש גייט, זאָל ער גיין!” איך

בין ווי אויבנדערמאָנט אַוועק ווייטער. אָפּגייענדיק בערך אַ 200 מעטער, האָב איך שוין פון וויטן דערזען אַ רייטער אויף אַ פערד, וואָס האָט מיר אויסגעוויזן ווי עפּעס אַ „פאַרקנעפּלטער" — אַ פּאָליציאַנט צי אַ מאַן אויף אַן אַמט — ווער ווייס? ניט טראַכטנדיק קיין סך, האָב איך מיר שנעל פאַרשטעקט אינצווישן אַ ברייט־פאַרצווייגטן און הויכן קוסט. דער רייטער איז דורך פאַרביי און מיך ניט באַמערקט. נאָכדעם ווי ער האָט זיך דערווייטערט און אָפּוואַרטנדיק נאָך אַ ביסעלע האָב איך מיר אויפגעהויבן און אַוועק ווייטער.

פאָרזעצנדיק אין דער זעלבער ריכטונג בין איך אָנגעקומען אין אַ דאָרף קאָסוטאַ — וווּ כ'האָב געהאַט אַ באַקאַנטן קריסט קאָסטיאַ אַ שטיינשלאָגער — וועמען דייטשן האָבן פון צייט צו צייט גענומען צו דער אַרבעט אין ווילייקער לאַגער־וואַרשטאַטן. פון דאָרט טאַקע האָב איך אים געקענט. ער האָט געקענט די אַלע קורעניצער, וועלכע זיינען דאָרט מיט מיר געווען און איך האָב געמיינט אַז ער וועט נאָך זיין דאָרט. דערזעענדיק מיר ביי אים האָט ער זיך גוט דערשראָקן; ער איז דאָך אין געהיים געווען אויך אַ פאַרבינדלער פון די פּאַרטיזאַנער. און עס איז געווען אין מיטן העלן טאָג. טאַקע ניט געווונטשן פאַר אונדז ביידן, מען זאָל אונדז זען צוזאַמען. ער האָט מיר אַ פאָרוואורף געמאַכט, וואָס איך בין צו אים געקומען ביי ליכט פונעם טאָג; ווען איך קום פאַרנאַכט־צו וואָלט ער מיר פאַרבונדן גלייך מיט פּאַרטיזאַנער, כדי איך זאָל צושטיין צו זיי. כ'האָב אים געזאָגט, אַז מיטן צושטיין באַדאַרף איך נאָך צווואַרטן ביז מיין פרוי און קינד וועלן אַרויס פונעם לאַגער. דאַקעגן וויל איך, ער זאָל אָפּגעבן אַלעמען גרוסן פון מיר, אַז איך בין שוין געווען ביי אים און איך בין אַוועק ווייטער. געוויס האָב איך געמיינט און געוואָלט מיט דעם צו וויסן געבן מיין פרוי, אַז איך בין גאַנץ און אַדורך בשלום און קום שוין אויך נאָענטער צום ציל.

נאָכן דערקלערן קאָסטיען, וואָס איך פאַרלאַנג פון אים, וואָס ער זאָל איבערגעבן דאָרט אין ווילייקע, אַז עס זאָל קומען צום וויסן פון מיין פרוי, בין איך אָפּעסנדיק ביי אים עפּעס אַוועק, קריגנדיק אויך אויפן וועג וואָס עס איז. איך האָב געצויגן ווייטער מיטן וועג און דערגרייכט אין דאָרף סטאַרינקע, וואָס איז געווען אין איליער אומגעגנט. דאָס איז שוין ממש געווען פאַרנאַכט ביים זונען־פאַרגאַנג; איך בין אַריין אין אַ שטוב צו אַ פּויער, געבעטן עפּעס עסן און אַ דערלויבעניש אָפּצורוען אַ ביסעלע. ער האָט גלייך געגעבן, וואָס ער האָט נאָר געהאַט. מען דאַרף אויך באַטאָנען, אַז אַ סך פּויערים האָבן צו יענער צייט טאַקע ניט געהאַט, ווייל דייטשן פלעגן ביי זיי אַוועקנעמען אַלעס. די זעלבע האָבן אָבער געגעבן. צום פּויער איז אַריין דאַן אויך זיין שכן און מיר האָבן זיך צערעדט וועגן אַלץ און אַלעמען. צווישן אַנדערע האָב איך זיי געפרעגט,

ווי ווייט איז נאָך צו דאַלהינעוו און ווי אַזוי פירט דער וועג אַהין? פאַרוווּנדערט האָבן זיי מיר צוערשט אָנגעקוקט און פאַרשטאַנען גלייך, אין וואָס מיר גייט.

— „קיין דאַלהינעוו זאָלסטו ניט גיין, ניט וואַגן צו גיין!" — האָבן זיי צו מיר גערעדט — עס איז אַ גרויסע געפאַר דאָרט, פאַר דיר. אַ חוץ דעם האָסטו ניט וואָס צו טון דאָרט. דו דאַרפסט זיך פאַרנעמען אויף ראַגאָזינע און דאָרט וועסטו שוין זיכער טרעפן, וואָס דו זוכסט און וועמען דו באַדאַרפסט".

— פאַרשטענדלעך און קלאָר, אַז געמיינט האָבן זיי די פאַרטיזאַנער. האָב איך זיי געענטפערט גלייך, אַז איך נעם אָן זייער עצה און איך וועל אַזוי האַנדלען. איך האָב זיי בלויז געבעטן גענוי אויפצוקלערן מיר דעם וועג, ווי אזוי צו גיין אַהין. זיי האָבן מיר אָנגעוויזן אויף דער ריכטונג און געזאָגט:

— „דו וועסט אַזוי גיין ביז צו אַ דאָרף. דאָרט וועסטו זען אַ שיידוועג אויף רעכטס און לינקס" — האָבן זיי מיר דערקלערט — „געדענק זשע גוט און ניט פאַרגעס; אַפילו טאָמער דו פרעגסט עמע־צן ווי איז דער וועג צו ראָגאָזינע און ער זאָגט דיר רעכטס זאָלסטו גיין לינקס — אויף רעכטס זאָלסטו פאַר קיין פאַל ניט גיין, ווייל דער וועג וועט דיר אַריינפירן צו די דייטשן גלייך אין אַלקאָוויטש..."

אַזוי איז עס אויך געווען; כ'האָב זיי געפאָלגט און שוין אין דער זעלבער נאַכט פאַרטאָגצו בין איך אַוועק אין דער אָנגעוויזענער ריכטונג — צום געווע־זענעם פויליש־סאָוויעטישן גרענעץ פון פאַר דער מלחמה. דאַן בין איך גע־קומען צום אָנגעצייכנטן שיידוועג און אַוועק אויף לינקס. גייענדיק אַזוי מיטן ברעג וואַלד האָב איך אין אַ שטיקל צייט אַרום דערזען שוין ראגאָזינע פונדער־ווייט — אַ דאָרף צוזאַמען מיט זיין נאָענטער אומגעבונג, וואָס איז נאָך געווען אויף דער (געוועזענער) פוילישער זייט. איך האָב גלייך גענומען גיין אינעם דאָרף, האָב איך פלוצלונג דערזען פונדערווייט פיל מענטשן — פוסגייער און רייטער אויף פערד גייען און באַוועגן זיך אין דער ריכטונג צו מיר. כ'האָב דערווייל נאָך ניט געקענט אונטערשיידן, צי זיינען זיי דייטשן אָדער זייערע נאָכשלעפּער, צי זיינען זיי טאַקע פאַרטיזאַנער. איך בין שטיין געבליבן ביי אַ בוים אין וואַלד און געוואַרט... אַז זיי האָבן זיך מערער צו מיר דערנענטערט, האָב איך שוין דערקענט, אַז עס זיינען פאַרטיזאַנער. כ'בין אַרויס צו זיי גלייך אַנטקעגן און מיר האָבן זיך צונויפגעטראָפן. גלייך האָבן זיי מיר גענוי אויסגע־פרעגט ווער איך בין, פון וואַנען איך קום און ווּהין איך גיי? — כ'האָב זיי אַלעס דערציילט פונעם אָנהויב ביז צום סוף און אויך געבעטן צוקאָאָפּטירן מיר אין אַ פאַרטיזאַנער־איינהייט אָדער מיטנעמען מיט זיי. זייער קאָמאַנדיר

האָט אַ קוק געטון אויף מיר, דורכגעדרונגען מיר מיט אַ בליק פון קאָפּ ביז אַראָפּ און אַ זאָג געטון:

— „מיט אונדז קענסטו ניט גיין איצטער; מיר גייען אויף אַ ווייטן וועג. דו ביסט מיד און גייסט שוין לאַנג... דו וועסט גיין איצטער אין דאָרף ליעסניקי. דאָרט וועסטו אָנגענומען ווערן צו קעמפן אין אונדזערע רייען".

ער האָט דערביי צוגערופן אַ פּאַרטיזאַן און פאַראָרדנט מיר דורכפירן און אָנווייזן נאָכדעם דעם וועג, ווי אַזוי אָנצוקומען אין אויבנדערמאָנטן ליעסניקי. איז דאָך נעמלעך גוט... אָבער נייך, ניט אַזוי לייכט איז עס מיר אָנגעקומען. אָפּגייענדיק מיטן פּאַרטיזאַן אַ שטיק וועג, האָט ער געפּאָדערט פון מיר, איך זאָל אים אַוועקגעבן מיינע שטיוול פון די פיס. ער גייט אויף אַ „זאַדאַניע" (אַן אויפגאַבע). אַז איך וועל אָנגענומען ווערן אין פּאַרטיזאַנקע, וועל איך האָבן אַנדערע. ער דאַרף זיי תיכף. עס האָבן ניט געהאָלפן קיין רייד, קיין שום בקשות... כ'האָב אויסגעטון מיינע שטיוול און אָפּגעגעבן אים. דאַן האָט ער מיר אָנגעוויזן דעם וועג אויף ליעסניקי און איז אַוועק. אַזוי האָבן קריסטן פּאַרטיזאַנער אויפ־געגומען זייערע יידישע קאַמפס־חברים און געוועזענע־ברידער. כ'בין ניט געוועזן דער איינציקער, וואָס איז זוכה געווען צו אַזאַ מין קבלת־פּנים. איך בין נאָך מיט חסד אָפּגעקומען. אַ סך יידן האָבן זייער לעבן פאַרלאָרן אויפן וועג צו דער פּאַרטיזאַנקע. קריסטן פּאַרטיזאַנער האָבן זיי אַנטוואָפנט, אויסגעטון און דער־שאָסן — אַזוי איז דאַן געווען דער וועג פון יידן אין פּאַרטיזאַנשצינע.

בלייבנדיק באָרוועס האָב איך באַשלאָסן ניט גיין אַזוי אין ליעסניקי אָנגע־נומען צו ווערן אין אַ פּאַרטיזאַנער־איינהייט; מען וועט מיר זען אַזוי וועט מיר שווערער זיין אָנגענומען צו ווערן. האָב איך דעריבער באַשלאָסן צו גיין פריער אין ראגאַזינע זוכן מיינע באַקאַנטע. אַזוי האָב איך אויך געהאַנדלט. קומענדיק אין ראגאָזינע, וואָס איז שוין ניט ווייט פון פּלעשצעניצער געגנט, האָב איך שוין געפונען פויערים, וואָס האָבן מיר געקענט. פון זיי האָב איך געהערט, אַז אינעם דאָרף איז דאָ אויך איינער אַ ייד און האָב אים אויך באַלד געטראָפן. דאָס איז געווען מאָטקע חדש פונעם דאָרף גורע, וואָס האָט אַמאָל געהאַט דאָרט אַ מיל. ער האָט מיר גענומען צו זיך. איך האָב ביי אים אָפּגערוט, געגעסן און געבליבן איבער נאַכט. דורכרעדנדיק זיך מיט אים, האָט ער אויך געהאַלטן, אַז מיין בעסטער וועג איז צו גיין אין פּאַרטיזאַנקע. אַזוי בין איך טאַקע אַוועק אין ליעסניקי. דאָרט האָב איך אויך געטראָפן אַ באַקאַנטן — אַן אַלטן פאַר־דינסטפולן קאָמוניסט נאָך פאַר דער מלחמה — וועלכער איז געווען אויך זייער אָנגענומען צווישן דער פּאַרטיזאַנער־פירערשאַפט. ער האָט מיר אויפגענומען און צוגעזאָגט אינטערווענירן, מען זאָל מיר אָננעמען. דערווייל האָב איך גע־

טראָפן נאָך באַקאַנטע קריסטן אין ליעסניקי; איצטער בין איך שוין זיכער געווען אַז מיין וועג צו ווערן אַ פּאַרטיזאַן איז אָפן; איך וועל אָנגענומען ווערן.

אין אַ קורצער ווײַלע אַרום איז אָנגעקומען אויפן אָרט די פירערשאַפט פון אייניקע פּאַרטיזאַנער־בריגאַדעס, אָפּצוהאַלטן דאָרט אַ זיצונג פונעם שטאַב. מיין באַקאַנטער פאַרדינסטפולער קאָמוניסט האָט טאַקע גלייך גערעדט מיטן שטאַב־בריגאַדיר און געפּאָדערט אָנצונעמען מיר — פאַרזיכערנדיק, אַז איך בין אַן אָרנטלעכער און אחריותפולער מענטש לגבי יעדער געגעבענער מיר אויפגאַבע. ער איז גרייט פערזענלעך אַפילו צו זיין פאַראַנטוואָרטלעך לגבי מיר. דער שטאַב־בריגאַדיר האָט צוגעזאָגט, אַז אַלץ וועט זיין אין אָרדענונג; ער האָט מיר אָנגעשריבן אַ צעטעלע און געהייסן מיר וואַרטן — ביז ער וועט שיקן אַ מענטשן, ער זאָל מיר מיטנעמען — און דאָס צעטעלע דאַרף איך ווייזן דעם שליח זיינעם. אַ צוויי טעג נאָכדעם איז טאַקע געקומען אַ בחור פון דאקשיץ — זעליק טיליס האָט ער געהייסן — און מיר אָוועקגעפירט אין פּאַרטיזאַנער־איינהייט צו וועלכער איך וועל געהערן.

טיליס איז געווען אַ „פּאָליטרוק"[7] אין אַ פּאַרטיזאַנער־איינהייט פון „כאַז־וואָד"[8]. ער האָט מיר געבראַכט אין דעם פּאַרטיזאַנען־לאַגער, וואָס איז געווען אין וואַלד און צוגעפירט גלייך צום בריגאַדיר־קאָמאַנדיר פון „בריגאַדאַ אימיע־ניעם קוטוזאָוואַ"[9] — מיסינאָוו — אַ געזונטער פעסט־געבויטער מאַן, וואָס האָט אויף מיר א קוק געגעבן און אַלעס פאַרשטאַנען, וואָס קומט אין מיר פאָר. כ'האָב אויסגעזען שלעכט, ניט ראַזירט און באָרוועס ווי אויך זייער שוואַרץ פאַר־חושכט. ער האָט צו מיר זאָנפט און רואיק גערעדט, כ'זאָל אים דערציילן וועגן דעם גאַנג פון מיין לעבן — ווי אַזוי איך קום אין וואַלד און צו וואָס אין פאַר־טיזאַנשצינע — צי זוך איך שוץ אָדער רעטונג בלויז, צי אויך דעם וועג צו קעמפן באמת מיטן שונא דעם פאַרכאַפּער? כ'האָב ניט געוווּסט באמת צי פרעגט ער מיר אַלעס אויס, ווייל איך בין אַ ייד צי פרעגט ער אַזוי אַלעמען? קיין צייט צו טראַכטן וועגן דעם איז מיר ניט געבליבן. כ'האָב אָנטבלויזט פאַרן בריגאַדע־קאָמאַנדיר מיין אָנגעווייטיקט און פאַרביטערט האַרץ; כ'האָב אַלעס דערציילט,

---

[7] פאַרקירצונג פון „פּאָליטיטשעסקי רוקאָוואָדיטיעל" — אַן אויפקלערונג־אָפיציר, וועלכער איז פאַראַנטוואָרטלעך פאַר דער פּאָליטישער אויסבילדונג און אָריענטאַציע פון זיין פאָרמאַציע.

[8] פאַרקירצונג פון „כאָזייסטווענאָיע זאַוויעדיעניע" — אַ ווירטשאַפטלעכע קאַמף־פאָרמאַ־ציע, וואָס איז פאַראַנטוואָרטלעך פאַרן אויסהאַלטן און צושטעלן אַלעס, וואָס מען באַדאַרף — ווי א „סופּליי יוניט".

[9] קוטוזאָוו — דער באַרימטער רוסישער גענעראַל און סטראַטעג פון די מלחמות מיט נאַפּאָלעאָנען און העלד פון דער שלאַכט ביי באראדינא. די סאָוויעטישע פּאַרטיזאנער האָבן זייער בריגאַדע אָנגערופן אויף זיין נאָמען.

אַפילו אויך וועגן קבלת־פּנים און צוגענומענע שטיוול. ווען איך האָב פאַרענ־דיקט מיין דערציילן האָב איך קאַטעגאָריש געפאָדערט צוקאַמפּטירן מיר אין אַ קעמפנדער פאַרמאַציע, כ׳זאָל קענען שלאָגן די שונאים. בריגאַדיר מיסינאָוו האָט אויף מיר אַ קוק געגעבן און מיר דורכגעדרונגען אין גאַנצן אינערן פון קאָפּ ביז אַראָפּ:

— „דו ביסט גערעכט חבר... שלאָגן דעם שונא ווו ער איז!״ —
האָט ער אַ זאָג געטון — „פון היינט און אויף ווייטער, פון דעם מאָ־מענט שוין, וועסטו אונדזער געוווער־ברודער אין קאַמף מיט די דייטשע פאַרכאַפּער. אָבער איצטער קענסטו ניט גיין אויף ,זאַדאַניעס׳ אין קורצן וועסטו גיין... דערווייל וועסטו זיין נוצלעך אין דער קיך פונעם שטאַב. דאַרפסט קומען צו זיך״...

ער האָט מיר אַ לייכטן קלאַפּ געטון אויפן פּלייצע און אָפּגעשיקט אין קיך צו דער אַרבעט — ווי ער האָט פאַראָרדנט. איך בין געבליבן דאָרט אייניקע טעג — ביז דער „פּאָליטרוק״ זעליק טיליס איז ווידער צו מיר געקומען און צוגענומען מיר אין זיין „זוואָד״ ד. ה. אין דער בריגאַדע־איינהייט ווו ער איז געווען. אָט אַזוי בין איך שוין געוואָרן אַ פּאַרטיזאַן.

איך נעם נקמה

סוף כל סוף איז מיר געגעבן געוואָרן די מעגלעכקייט צופירן א ביסל מיינע הענט און געניסן כאָטש פון פיצל־פיצלעך נקמה אין אונדזערע שונאים. עס איז מיר געגעבן געוואָרן די מעגלעכקייט צו קעמפן מיטן דייטש — מיטן גרעסטן „המן״ פון אלע „המנס״ אין יעדער צייט. דער פאַקט, וואָס זעליק טיליס האָט מיר גענומען אין זיין „זוואָד״ איז פאַר מיר געווען גאָר גינסטיק. כמעט יעדער נאַכט זיינען געווען „אונטערנעמונגען״, אויפגאַבן און באַפעלן אויסצופילן. מען פלעגט אַרויס אויף „ווירטשאַפטלעכע אויפגאַבן״ ד. ה. פּראָוויאַנט־קאָנפיסקאַ־ציעס — אויסשפּרייטנדיק אַ לויער־נעץ אויף קליינע דייטשע גאַרניזאָנען אָדער קלענערע מיליטער־איינהייטן צונעמענדיק ביי זיי אַלץ. מען האָט געמאַכט פּלוצ־לעכע איבערפאַלן אויף דייטשן מיט זייערע אַרויסהעלפער פון אַלערליי מינים. מיר האָבן אויך איבערפאַלן פּאָליציי־פּונקטן, באַנליניעס געמינעוועט און צוגן אויפגעריסן. געשלאָגן דעם דייטשן שונא, ווו עס איז נאָר מעגלעך געווען; געצאַפּט פון אים בלוט — א טראָפּן פון ים... אָבער געקוויקט האָט מיין הארץ ביי יעדער געלעגנהייט, ווען איך האָב טויט געשאָסן אַ דייטש... איך האָב זיי באַצאָלט דאָס, וואָס זיי האָבן פאַרדינט. אַזוי איז געווען איצט מיין לעבן צווישן פּאַרטיזאַנער, אַזוי זיינען אָנגעגאַנגען אונדזערע לויערנדע איבערפאַלן.

ווען איך בין צוגעשטאַנען צו דער קוטוזאָוו־בריגאַדע איז עס שוין געווען

נאָך דער ערשטער גרויסער דייטשער בלאָקאַדע — נאָכן ערשטן ערנסטן פּרוּוו צו דערשטיקן און צום טויט פאַרהונגערן דער גאַנצער פּאַרטיזאַנישער באַוועגונג איבערהויפּט אויף ווייסרוסישע און אוקראַינישע פראָנטן. די אויבנדערמאָנטע בלאָקאַדע קעגן די פּאַרטיזאַנער האָט געדויערט העכער אַ חודש פון האַלב מאי ביז 20־סטן יוני 1943 און פאַרענדיקט זיך מיט אַ גרויסער מפּלה און נידערלאַגע פונעם דייטש. איך האָב דאָך געגוג געוואַנדערט ביז איך בין אַנגעקומען געוואָרן אין מיין פּאַרטיזאַנער־אייגהייט.

אַזוי האָב איך אָנטייל גענומען אין צענדליקער לויער־איבערפאַלן, אַנגעגריפן אויף דייטשע פּאָסטנס, אויף דעפּאָ־וואַרשטאַטן, אויף דערפער און שטעטלעך. אַזוי זיינען געמאַכט געוואָרן איבערפאַלן אַ פּאָר מאָל אויף דייטשע קאָנוואָיען אויפן וועג איליע—קראַסנע. יולי 1943 איז געווען אַן איבערפאַל אויף אַ גרויסן דייטשן קאָנוואָי, וואָס האָט אויף דעם וועג געפירט פּראָוויאַנט, אַמוניציע און אַנדערע מיליטערישע צושטעלונגען פאַר זייערע אָפּטיילונגען, וועלכע זיינען צעשפּרייט געווען לענגאויס דעם אַלטן פּויליש־סאָוויעטישן גרענעץ. (דייטשן האָבן זיך געגרייט אויף זייערער שטאַרקער קעגן־אָפענסיווע, אויף די פראָנטן פון ווייסרוסלאַנד און אוקראַינע). פאַרבינדלער האָבן אונדז געבראַכט ידיעות וועגן גרויסן קאָנוואָי אויפן וועג, וואָס פירט ספּירט־בראָנפן און אַמוניציע, ווי אויך שפּייז און אַנדערע פּראָדוקטן. מיר זיינען פאַרשטענדלעך אַרויס גלייך און אונטער געמינעוועט דעם שאָסיי אויפן פלאַץ ווו די באַנליניעס שניידן אים איבער. דער קאָנוואָי איז באַפאַלן געוואָרן תיכף ביי דעם מינען־אויפרייס און אויך נאָכדעם. עס איז אַנטשטאַנען צווישן זיי אַ טומל און דעזאָריענטאַציע; דייטשן האָבן געהאַט פיל פאַרלוסטן (זיי זיינען זיך צעלאָפן צייטווייליק) און מיר האָבן דערווייל גענאָסן פון אַמוניציע און שפּייז־מיטלען.

אַזוי זיינען געווען אויך אָנפאַלן לויער און אויסשפּיר־אַקציעס קעגן דייטשן אין אונדזערע אומגעגנטן, ד. ה. אויף פלעשצעניצער געביטן — צווישן בעהאָמיל און מיין היימשטעטעלע פלעשצעניץ און אויף פלעשצעניץ אַליין אויך, אויף פּאָלאָצקער געגנט — ווו עס איז די עיקר־טעטיקייט און באַזע פון אונדזערע בריגאַדעס און אויך פון דער בריגאַדע (מיינער) אויפן נאָמען פון קוטוזאָוו. אַרום מיטן סעפּטעמבער 1943 האָבן מיר געמאַכט אַן איבערפאַל אויף פלעשצעניץ; מיר זיינען געווען אין שטעטל — אַ 6 צי 7 שעה; מיר האָבן צוגענומען געווער און אַמוניציע, שפּייז און אַנדערע מיליטער־אויסשטאַטונגען, ווי אויך טייערע מעדיקאַמענטן, באַנדאַזשן א. אַז. וו. אַ ביסעלע שפּעטער האָב איך מיר דערוווּסט אַז עס איז ניט געווען דאָס ערשטע מאָל פון אָנגרייפן פלעשצעניץ. אַ פינף אָדער זעקס וואָכן פריער — אָנהויב אויגוסט 1943 איז פלעשצעניץ אָנגעגריפן געוואָרן דורך צוויי אַנדערע פּאַרטיזאַנער־פאָרמאַציעס —

דורך דער „שטורעם"־בריגאַדע „שטורמאַוואַיאַ" און „נאַציאָנאַלן נקמה־רעגימענט" („פּאָלק נאַראָדניי מסטיטיעל"). אויך דאָן האָט עס פיל געקאָסט דעם שונא. אזוינע פּארטיזאנישע טעטיקייטן זיינען געוועזן פיל, סיי פון אונדזער בריגאדע, סיי פון אַנדערע. נאָך אַזוי פיל צייט איז שווער צו געדענקען און פונאנדער קלייבן זיך, וועלכע דעסאנטן זיינען דורכגעפירט געוואָרן פון אונדזער בריגאַדע און וועלכע פון אַנדערע. אין די אומגעגנטן ווו איך בין געוועזן זיינען דאָד טעטיק געוועזן פיל אַזוינע בריגאַדעס.

ווי אַזוי זאָל איך ניט דערמאָנען און דערציילן אויך וועגן מיינע יידישע געוועזע־ברידער און חברים אין קאַמף פון אונדזער „זוואַד" און אין דער בריגאַדע אונדזערער בכלל? עס איז מיין חוב זיי צו דערמאָנען — כאָטש איך געדענק זיי ניט אַלעמען און אַ סך פון זיי האָב איך שוין פאַרגעסן ווי זיי זעען אויס און זייערע נעמען אויך. כ'וועל אויף די שפּאַלטן פון אונדזער „נר־תמיד" אַרויפברענגען בלויז נעמען וועלכע איך געדענק נאָך גוט. — אַ חוץ דעם אויבנדערמאָנטן זעליג טיליס איז מיין חוב צו דערמאָנען יעקב אקמאַן פון דאַלהינעוו — אַ שוואָגער פון אונדזער לייזער שוד; די צוויי שוועגערינס, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער אָפּפערוויליקייט און דראַנג פון נקמה — רבקה מלמד פון דאַלהינעוו און חיה־אסתר מלמד פון דאקשיץ. בתיה פרידמאַן פון דאקשיץ ווי אויך אסתר דאשיצקי פון דאלהינעוו און אויך די שוועסטער און ברודער — רחל און משה פרידמאַן פון זשאבקע און נאָך אַנדערע לעבנדע און געפאַלענע, וועלכע כ'געדענק ניט מער — זאָלן מיר אַלע מוחל זיין פאַר מיין ניט דויערהאַפטן און קורצן זכרון. מיט אַלעמען האָבן מיר צוזאַמען דורכגעמאַכט אַ גאַר לאַנגן וועג און פיל שווערע טעג; אַ סך מאָל געלאָפן איבער וועלדער און פעלדער, געיאָגט פון בלוט־דורשטיקע רוצחים. צוזאַמען געבלוטיקט און געהונגערט ווי אויך געטראָגן זיך מיט בענקשאַפטן נאָך חרוב־געוואָרענע היימען און פאַרלאָרענע אומגעקומענע נאָענטסטע. זאָלן מיינע דאָזיקע ווערטער דינען אויף שפּאַלטן פון „נר־תמיד" — פאַר געפאַלענע אין קאַמף אָדער טויטע שוין אויפן נאַטירלעך מענטשלעכן וועג אַלס יזכור־ווערטער און פרישע פעלד־בלימעלעך. פאַר לעבנדע, אַ חברים־גרוס און אַ ברכה פאַרזעצן דאָס לעבן. — להכעיס אַלע שונאים!

אָט אַזוי בין איך געוואָרן אַ פּאַרטיזאַן, אַן אַקטיווער קעמפער קעגן שונא — גלייך באַרעכטיקט מיט אַלע פּאַרטיזאַנער. (טעאָרעטיש בלויז. פּראַקטיש איז עס געוועזן גאַנץ אַנדערש). איך האָב זוכה געווען צו האָבן אַ קליין באַפרידיקונג פונעם דראַנג אויף נקמה איבערן שונא. דאָך האָב איך צייטנווייז גוט געשפּירט דער אויסגעזונדערטער צביעותדיקער באַציאונג צו מיר און מיינע יידישע חברים. ד. ה. גלייך באַרעכטיקט צו בלוטיקן... גיין אויף דעסאַנטן, לויער־נעצן

און אַנדערע אָפּעראַטיווע פּאַרטיזאַנער־טעטיקייטן; אין הצלחות און געלונגענע אויפגאַבן ניט שולדיק („יידן אַנטלויפן דאָך תמיד״...) אין ניט געלונגענע אונ־טערנעמונגען — שולדיק! ווייל „יידן ווילן זיך בלויז באַהאַלטן... ניט קעמפן״...

אַזוי האָבן אונדזערע קריסטלעכע פּאַרטיזאַנער חברים אין קאַמף און געווער־ברידער, באַצויגן זיך צו אונדז. אמת ניט אַלע; עס זיינען געווען צווישן זיי אויך אַ סך זייער אויפריכטיקע מענטשן, וואָס האָבן פאַרשטאַנען אונדזער באַ־זונדערער לאַגע און אייגנאַרטיקע באַדינגונגען. דאָך האָט זיך אין אַלגעמיין געשפּירט אַן אומצוטרוי קעגן אונדז און אַ פיינטלעכע גלייכגילטיקייט, וואָס איז טיילמאָל שוואַכער געווען, טיילמאָל מער פילבאַר און עס האָט ניט אויפגע־הערט. עס איז אַפילו ניט פאַרבונדן געווען מיט אָפּעראַטיווער קאַמף־טעטי־קייט. איך האָב עס געשפּירט אויך נאָך דער „פּאַרטיזאַנקע״ — ווי איך וועל עס נאָך דערציילן ווייטער.

די צייט איז געלאָפן; טעג, וואָכן און חדשים — באַלד איז שוין אַ יאָר פאַרביי, אַז איך בין אַ פּאַרטיזאַן געוואָרן. עס איז שוין אַ שטענדיקע כמעט רוטין; מען גייט אויף דעסאַנטן. מען רייסט אויף מיליטערישע צוגן, מען שפּרייט אויס לויער־נעצן, איבערפאַל־טעטיקייטן.

צוריקקערנדיק אַמאָל פאַרטאָג פון אַזאַ מין „אונטערנעמונג״ (עס איז גע־ווען אַ טאָג פון אָנהויב מאַי 1944) איז געקומען צו אַ צוזאַמענשטויס צווישן מיר און איניקע שיכורע פּאַרטיזאַנער. זיי האָבן פאַרלאַנגט פון מיר, אַז איך זאָל זיי אַוועקגעבן מיין פערד. פאַרשטענדלעך, אַז איך האָב געענטפערט „לא״ מיט גאָר אַ גרויסן „אלף״. זיי האָבן זיך איינגעעקשנט און ניט אַנדערש — איך זאָל אַראָפּ פונעם פערד און זיי אים אָפּגעבן. ווען ניט, וועלן זיי באַנוצן זייער כוח און געווער און איך וועל אויך געשעדיקט ווערן. כ׳האָב געוווּסט, אַז זיי מיינען דאָס ערנסט... זיכער וואָלטן זיי באַגאַנגען זיך אַזוי מיט מיר. אָבער ניט דאָסמאָל... איצט בין איך ניט געווען דער איינזאַמער וואַנדערער, וואָס קלאַפּט אין יעדער טיר און בעט, מען זאָל אים אַריינלאָזן, אַ שטיקל ברויט געבן צי עפּעס צו עסן... איך בין ניט צעבראָכן געווען ווי דאַן מיט די שטיוול... איצט איז פאַר זיי געשטאַנען גאָר אַן אַנדערער דוד — טאַקע איך דער זעלבער דוד קאַזשדאַן אָבער אַ קעמפערישער פּאַרטיזאַן און אַ שטאָלצער ייד. איך האָב גע־האַלטן גרייט מיין „אויטאָמאַט״ און זיי געזאָגט: „פּרובירט אייער כוח, לאָמיר זען; דעם פערד וועל איך ניט געבן... וועט עמעצער פון אייך וואַגן מיר אָנ־צורירן וועט ער חרטה האָבן אויף דעם ביז גאָר. אַנו!״ — זיי האָבן זיך אַ לאָז געטון אויף מיר מיט „ברכות״ זאַפטיקע און לאַנגע — אַזש ביזן „פּעטראָ־גראַדסקן אַנשטאַלט״... זיי האָבן זיך אויף מיר פאַרמאַסטן. כ׳האָב ניט געוואַרט, איינעם צעשלאָגן, אַ צווייטן — ביים דריטן אַוועק געכאַפּט דעם ביקס און

גאַלאָפּ אויף שנעל אין שטאַב. כ׳האָב דערציילט וועגן דעם די חברים און אויך דעם שטאַב־קאָמאַנדיר. אַז זיי האָבן מיר אָנגעקלאָגט האָבן שוין אַלע געוווּסט, וואָס איז באמת געשען. מען האָט עס גוט „פאַריבן״; אָרגאַניזירט אַ „גוט־מאַ־כונג לאָמיר זיך איבערבעטן און בוד זדראָוו...״[10] ווייפּילי אי זאקוסילי מאנו־פאַקטורו און חי געלעבט״... פון דאַנען און ווייטער האָט שוין קיינער ניט געוואַגט מיר צו פארטשעפּען. געוווּסט האָט מען, אַז איך בלייב ניט שולדיק...

— ניט איינמאָל איז מיר אויסגעקומען אין צייטן פון מיין פּאַרטיזאַנ־שצינע צו טרעפן זיך מיט מער אומגליקלעכערע ווי איך, איבערהויפּט עלנטע פרויען — אַליין וואַנדערנדיקע איבער וועגן, אויף פעלדער און אין וועלדער באָרוועס און כמעט נאַקעט, אָנגעטון אין אַ זאַק — טיילמאָל אויך מיט קליינע פּיצלעך קינדער אויפן האַנט. דאָס מינדעסטע הילף, וואָס איך האָב אין אַזוינע פאַלן געקענט געבן, האָט געקענט דערהאַלטן ביים לעבן; דערוואַרעמען אַ שוין אינגאַנצן אויסגעלאָשענעם האָפענונג־פונק, אָנצינדן א נייעם גלויבן, אַז מען וועט אַלעס אַריבער... אַז עס לעבן נאָך גוטע מענטשן און עס איז כדאי צו שטרייטן און ראַנגלען זיך פאַרן לעבן. איין פאַל אַזוינעם וועל איך אַריינפלעכטן אין מיינע דערציילונג־בלעטער — אויף שפּאַלטן פונעם „יזכור־בוך״ אונדזערן.

ס׳איז געווען בערך אין מיטן מערץ 1944; מיין זוואָד איז געווען יענער צייט ביים דאָרף „קליין־ניעסטאַנאָוויטש״ (מאַלייע ניעסטאַנאָוויטשי), איך בין געווען אין דאָרף אויף אַ „ווירטשאַפטלעכער אויפגאַבע״ — ברענגען פון אונ־דזערע באַפריינדעטע פּויערים, שפּייז־מיטלען וועלכע זיי האָבן פאַר אונדז אָנ־געגרייט. דאָרט אין דאָרף האָב איך מיר צופעליק דערוווּסט, אַז ניט ווייט אין אַ צווייטן דאָרף — „גרויס ניעסטאָנאָוויטש״ (וויעליקיע ניעסטאנאָוויטשי) אין דער שטוב פון געראַסימאָוויטש זיצט אַן איינזאַמע און עלנטע פרוי, אַ יידישע מיט אַ קליין קינד. פאַרשטענדלעך האָב איך געוואָלט איר זען; זיכער ברויך זי וואָס ניט איז, אַ וואַרעם וואָרט בלויז קען אויך העלפן אַפילו... דאַרפן האָב איך נאָכדעם באַדאַרפט דערליידיקן געוויסע זאַכן אין שטאַב פון בריגאַדע, וואָס איז געווען מיט אַ צוויי דערפער ווייטער. אויפן וועג צום בריגאַדע־שטאַב בין איך אַדורך גרויס־ניעסטאנאָוויטש און אַריין צו געראַסימאָוויטשן — ווו די פרוי מיטן קינד האָבן זיך געפונען. מיר האָבן זיך פונאנדער גערעדט; די פרוי האָט אויסגעגאָסן איר ביטער האַרץ, זיך אַראָפּגערעדט פון שווערן געמיט ווי אויך אַ פאַרלייכטערונג־טרער געלאָזט... זי האָט וועגן זיך דערציילט, וועגן משפחה און וואַנדער־וועג. אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז זי איז אַן אילייער — די

[10] אַ פאַרגיטיקונג און אַ קעגנזייטיקע מחילה. „זיי געזונט״ בכלל און אויפן פאַרטי־זאנער־לשון ביים אויסטרינקען בפרט — „אויסגעטרונקען און פארביסן מאנופאקטור״ — אויסגעטרונקען און ס׳מויל אָפּגעווישט מיטן ארבל...

פרוי פון יונה ריער, וואָס איז צו יענער צייט געווען אין „מסטיטעל" און וועלכן איך האָב איינמאָל אָדער צוויי מאָל געזען אין שטעטל — אַרבעטנדיק דאָרט מיט איסער ריער דעם שמיד ווי אויבנדערציילט. און נאָכדעם אויך אין וואַר־שטאָטן־לאַגער אין ווילייקע. איך האָב צוגעזאָגט דער פרוי בת־שבע, אַז איך וועל נאָך קומען צו איר ווי אויך טון עפּעס צו פאַרלייכטערן דאָס לעבן. גלייך נאָכדעם בין איך אַוועק אין שטאַב. כ׳האָב דערציילט מיין חבר זעליק טיליסן וועגן בת־שבע — אַן איינזאַמער פרוי, וואָס באַדאַרף אַ וואָסער ניט איז הילף. ער האָט ניט געטראַכט קיין סך און צו מיר געזאָגט: — „איז וואָס האָסטו צו מאַכן לאַנגע שהיות? נעם וואָס מיר האָבן, וואָס דו קענסט און ברענג אַהין צו איר! אָפּראַטעווען אַ נפש בעת צרה איז דאָך ווי מקיים זיין אַ וועלט אַ גאַנצער"... כ׳האָב אָנגעלייגט אַ זאַק פול מיט בגדים און עטוואָס שפּייז און געבראַכט צו בת־שבע.

כ׳ווייס ניט, אויב זי האָט עס געדענקט נאָך אַזוי פיל צייט. כ׳בין ניט זי־כער צי האָט זי אויך וועגן אונדזערע באַגעגענישן געשריבן אין איליער יזכור־בוך. כ׳ווייס, אַז איך בין ניט דער איינציקער יידישער פּאַרטיזאַן, וואָס האָט געהאָלפן אַנדערע... אפשר איז אָט דער פאַל אַנטוויכן פון איר זכרון דעמאָלט? — זי האָט עס אָבער יאָ געדענקט אויף אַן אַנדערער ווייזע: (אין איליער בוך איז טאַקע דער פּרט ניטאָ אין איר דערציילונג) אַ דאַנק אונדזער רעדאַקטאָר פון „נר־תמיד" האָט זיך די ריער־משפחה מיט אונדז פאַרבונדן — ווען מיר האָבן געוויילט אין ישראל און זיי האָבן אונדז באַזוכט אין בת־ים. ביי אַ גלעזל „בראַנדי" האָט זי אין פריילעכקייט דערציילט וועגן דעם און דערמאָנט האָבן מיר צוזאַמען יענע שווערע טעג.

איך בין געווען נאָכדעם נאָך אַ פּאָר מאָל ביי דער פרוי בת־שבע — אַזוי ביז דער בלאָקאַדע וועגן וועלכער עס ווערט אין ווייטערן קאַפּיטל דערציילט. זיצנדיק איינמאָל אומגעפער סוף אַפּריל 1944, האָב איך געהערט פון גראַסימאַ־וויטשן אַז לעבן קראַמניץ זיצט אַ גרופּע יידן — אַ פּאָר משפחות, עטלעכע עלטערע יידן, פרויען און קינדער. לויט אַ ספּעציעלער דערלויבעניש און שטאַב־באַפעל האָב איך אָנגעלייגט אַ וואָגן מיט מעל, פלייש, ווי אויך אַנדערע שפּייז־מיטלען און אַוועקגעפירט זיי. צוליב פאַרשיידענע סיבות האָבן זיי ניט געקענט און ניט געוואָלט פאַלן צו לאַסט אויף דער פּאַרטיזאַנער־בריגאַדע — מיטן אָנ־שליסן זיך זייערן. צוליב משפחות, וואָס זיינען מיט זיי געווען, צוליבן העכערן עלטער און צוליב געווער־מאַנגל בעיקר האָבן זיי געוואָלט לעבן אין וואַלד אָפּגעזונדערט — אונטער דער שוץ פון פּאַרטיזאַנער. אַזוי איז עס אויך געווען: ניט פיל זיינען פון זיי געבליבן. אַ סך זיינען אומגעקומען אין דער בלאָקאַדע, בלויז אַ קליינער טייל פון זיי איז געבליבן לעבן.

לעצטע דייטשע בלאָקאַדע

די סאָוויעטישע אָפּענסיווע, וואָס האָט אָנגעפאַנגען סוף זומער 1943 האָט אויך אָנגעהאַלטן האַרבסט־חדשים און ווינטער־מאָנאַטן. אַרום צענטן נאָוועמבער 1943, ווי איך געדענק, איז באַפרייט געוואָרן קיעוו און אָנגעהויבן האָט זיך דער מאַרשירנדער אָנגריף אומעטום. אויף אַלע פראָנטן האָבן אַוואַנסירט די רויטע ארמייען. יאַנואַר 1944 איז ליקווידירט געוואָרן די דייטשע בלאָקאַדע און באַלאַגערונג פון לענינגראַד. פון אַלע פראָנטן האָבן דייטשן געמוזט צוריק לויפן; זיי האָבן געמיינט און עגוואָלט האָפן, אַז אַ גרויסע און שטאַרקע קעגנאָפּענסיווע קען זיי נאָך ראַטעווען און צוריק אַרויפזעצן „אויפן פערד״... זיי האָבן ניט געגלויבט, ניט געוואָלט גלויבן, אַז אָט לויערט שוין אויף זיי דער סוף... געגלויבט האָבן זיי שטיין בלייבן און צעמענטירן זיך ווי אויך באַפּעסטיקן, לענגאויס די אַלט סאָוויעטיש־פּוילישע גרענעצן — צווישן די טייכן ווילִיע און ניעמאַן מיט זייערע אַלע צופלוסן פון רעכטע און לינקע ברעגן. די שטחים אָבער זיינען דאָך געווען אויף דורך און דורך כמעט פּאַרטיזאַנער־זאָנעס. איז דעריבער באַשלאָסן געוואָרן ביי זיי פּטור צו ווערן פון פּאַרטיזאַנער־כוחות און מיטהעלפער זייערע (פון דער באַפעלקערונג), איינמאָל פאַר אַלע מאָל און אויף שטענדיק! אויסוואָרצלען זיי און „אויסקאַראַניען״... זיי האָבן צו דעם ציל אָפּגעצויגן פון אַלע ערשטע פראָנט־ליניעס גרויסע און שטאַרקע רעגולערע פּאַנצער־כוחות, אַרטילעריע און ביי 120.000 קעמפערישע מענטשן־כוחות. אָט דער קאָלאָסאַל־גרויסער כוח האָט זיך אַ לאָז געטון אויפן כוח פון פּאַרטיזאַנער און זייערע בריגאַדעס, וועלכע האָבן אַלע צוזאַמען אפשר ניט געציילט ווייניקער פונעם דייטשן כוח, אָבער שוואַך און שלעכט באַוואָפנט, אָרעם אין אויסשטאַטונג — דערווייטערט און אָפּגעריסן פון באַשפּייזונגס־צענטערן.

האַלב מאי — צווישן פופצנטן און צוואַנציקסטן מאי 1944 — האָבן דייטשן אָנגעהויבן זייער אויסראָטונגס־אָנגריף. מיט זייער גאַנצער געפּאַנצערטער און שטאָלענער מלחמה־מאַשין און אַן אומבאַגרענעצטן רעזערוואַר פון מענטשן־כוחות, זיינען זיי אַריין אין וועלדער און בלאָקירט יעדן וועג און שטעגעלע, כדי פּאַרטיזאַנער זאָלן ניט קענען קומען אין קאָנטאַקט מיט דערפער אַרום און ניט אומשטאַנד זיין דורכזייען זיך דורך זייערע בלאָקירנדע כוחות. לויטן באַפעל און פּלאַנירונג פונעם פּאַרטיזאַנער־גענעראַל־שטאַב אויפן ווייסרוסישן פראָנט, האָט אונדזער בריגאַדע א. נ. פון קוטוזאָוו געדאַרפט איינהאַלטן אויף וויפל מעגלעך די דייטשן, זיי זאָלן ניט אַדורך דער ווילִיע און גיין ווייטער. אונדזערע בריגאַדע־גרופּן האָבן פאַרכאַפּט פּאָסטנס און איינגעגראָבן זיך, לענגאויס אַ טייל פון ווילִיע־ברעגן און אומגעגנטן צווישן וועלדער פון ליעסניקי, ראַגאָזינע און סושקאָווע. דייטשע ליניעס זיינען געווען לעבן דאָרף סטאַכי — אויפן וועג

צווישן דאַלהינעוו און פלעשצעניצער געביט. מיר זיינען געשטאַנען פּונקט אַנט־קעגן סטאכי אויף דער אַנדערער זייט ווילִיע. ווייטער פאָרגעזעצט אונדזערע פּאַרטיידיקונגס־ליניעס האָבן בריגאַדעס אויפן נאָמען פון זשעלעזניאַק און פּרונזע. גאַנצע 12 טעג האָבן מיר איינגעהאַלטן דעם שונא און ניט געלאָזן ווייטער. אונדזער בריגאַדע איז געבליבן די לעצטע אויפן אָרט — ווען אויך אַלע אַנדערע בריגאַדעס אויף דער רעכטער און לינקער זייט האָבן שוין אָפּגעטראָטן און צוריקגעצויגן. די דייטשן האָבן אַלץ מערער פאַרשארפט זייער אָנגריף אויף אונדזער בריגאַדע; פאַר יעדן פרייז האָבן זיי געוואָלט אַדורכרייסן. ווי אויבנדערמאָנט זיינען זיי געווען בעסער באַוואָפנט און אויסגעשטאַט ווי אונדזער בריגאַדע און אַלע אַנדערע פּאַרטיזאַנער־בריגאַדעס. זיי זיינען אויך געווען זאַט. מיר האָבן שוין אָנגעהויבן צו הונגערן — נאָך פאַר אונדזער גרויסן צוריקצוג. זיי האָבן אָנגעגריפן מיט לייכטע טאַנקן, קאַנאָנען, שווער מאַשין־געווער און שראַפּנעלן־וואַרפער („מאָרטערס"). אַזוי נאָענט זיינען זיי שוין געווען, אַז באַלד האָט אָנגעפאַנגען אַ האַנט־געשלעג און אַ פּנים אל פּנים־שלאַכט... אמת, געווען זיינען ביי אונדז העלדיש־געפאַלענע אָבער פון דייטשן אַ סך מער... ווי גוט האָב איך דאַן געדענקט דעם פּסוק פון תהילים (צ"א, ז) „יפּול מצדך אלף ורבבה מימינך"... און אפשר ליגט אין דעם אויך דער סוד פון מיין בלייבן גאַנץ? ווער ווייס ווער קען עס וויסן?

דער דרוק אויף אונדז איז אַלץ שטאַרקער און שטאַרקער געוואָרן. מיר זיינען געצוווּנגען געווען צוריקציען זיך ביז זומפּיקע פאַליק־וועלדער. גרויסע ברייטע שטרעקעס באַוואַקסענע מיט געדיכטע וועלדער אויף טיף־זומפּיקע באָדנס, וואָס ציען זיך פיל קילאָמעטער לאַנג און ברייט. פלעצער זיינען געווען דאָרט, וועלכע האָבן ביז אַהער, ניט געפילט קיין שום טריט פון אַ מענטשלעכן פוס... אַ שטח, וועלכער ציט זיך צווישן באַריסאָוו און כאלופּעניטש, ציט זיך צו באגאמיל (בעהאמיל) און דערגייט כמעט ביז פּאָלאָצק. אַהין — אין אַ גאָר שמאָלן רינג זיינען געשטויסן געוואָרן אַלע פּאַרטיזאַנער־כוחות. דייטשן זיינען אויך טיף אַריינגעדרונגען אין פאליק־וועלדער — ביז זיי האָבן שוין מער ניט געקענט ווייטער... דאַקעגן האָבן דייטשע פליער באַרעגנט אונדז טאָג און נאַכט מיט אויפרייס־באָמבעס, צינד־באָמבעס, ווי אויך מאַשין־געווער קוילן. דייטשע אַרטילעריסטן האָבן טאָג און נאַכט באַשאָטן אונדז מיט שראַפּנעלן און סנאַריאַדן. אַ רעגן פון פייער און שטאָל פון אויבן — אַ רעגן פון קוילן אונטן און מיר שטעקן אַלץ אין וואַסער, אין טיפע זומפּן... אויף פלעצער — ווו דו ביסט קיינמאָל ניט זיכער געווען מיט אַריינשטעקן אַ פוס און נאָך קענען אַרויס... אַלץ מער און נאָך מערער זינקסט, און עס איז דיין סוף... אַפילו אַ פיצל געביין פון דיר בלייבט ניט מער... אַזוי זיינען העכער 100.000 פּאַרטיזאַנער מיט משפּחות

פון ציווילער באַפעלקערונג מיט עלטערע לייט, פרויען און קינדער (הונדערט פאַרטיזאַנער־בריגאַדעס!) געשטויסן און געדריקט געוואָרן אַלץ טיפער און ווייטער אין זומפּן הונגעריק און פאַרמאַטערט — אָן קיין שום אויסזיכטן צו קריגן עסן און אָן אַן אויסוועג — טויט אָדער קאַפּיטולאַציע! קיין דריטע ברירה איז ניט געווען...

העכער 14 טעג און נעכט זיינען אריבער און מיר האָבן נאָך אַלץ געטונקט ביזן האַלדז אין זומפּן און וואַסער... פּלוצלונג איז אַ באַפעל אַדורך: אַדורכרייסן דעם קלעם פון שטאָל און פּאַנצער! גיין, בלויז גיין! — אַן אויסגעהונגערטע מענטשן־מאַסע איבער 100.000 נפשות האָט זיך אַ וואָרף געטון פאָרווערטס אויף די רוצחישע שונאים — מיטן שוואַכן וואָפן און ביסל געווער, מיטן ביסל אויסגייענדער אמוניציע — באַוווסטזיניק אָן קיין שום אילוזיעס קעגן קאַנאָנען און טאַנקן, וואָס האָבן ניט אויפגעהערט צו שפּייען פייער און טויט — די מאַסע האָט זיך ניט פאַרהאַלטן און געלאָפן פאָרויס; מענטשן זיינען געפאַלן ווי געשניטענע היי און מען איז אַלץ געגאַנגען נאָענטער און נאָענטער צום שונא... טראָץ דעם שטאַרקן עקשנותדיקן ווידערשטאַנד פון דייטשן איז מען אַלץ געלאָפן; אַ סך זיינען געלאָפן פארוואונדעטע און געשאָסן, אויב זיי האָבן נאָך געהאַט אַמוניציע. איך אַליין בין געלאָפן מיט מיין דורכגעשאָסענער רעכטער פוס ווייטער מיט דער הוילער וווּנד און רינענדן בלוט — דורך וואַסער און בלאָטעס. אַזוי האָט סוף כל סוף אַ טייל פון אויסגעהונגערטער מאַסע דורכגעבראָכן זיך אַ וועג אַרויס — וואָס איז ווידער באַלד נאָך ענגער און שטאַרקער געשלאָסן געוואָרן. דייטשן האָבן געעפנט אַ קעגן־אָנגריף צו שטויסן צוריק. פליער האָבן באָמבאַרדירט אָן אויפהער... מיר זיינען שוין געלאָפן העכער 15 קילאָמעטער; עס איז שוין קיין כוח געווען צו לויפן. מיר האָבן זיך אָפּגעשטעלט. אַ פרוי האָט מיר באַנדאַזשירט מיין פוס, מיר זיינען נאָך ניט געווען פריי אינגאַנצן, די קלעם קייטן נאָך ניט צעריסן.

מיר האָבן זיך אַרומגעקוקט; אויף אַ העכערער וואַלד־פּאָליאַנע זיינען מיר שטיין געבליבן. עטוואָס ווייטער — וואַלד־ביימער געדיכטע אַרום און אַרום. דער באָדן שטייפער און טריקענער — גוט אָפּצורוען און פאַרשטעקן זיך צווישן ביימער ווי אין א גאָר געדיכט פארסכאכטער סוכה, ניט מער צו זען פון דרויסן. מען איז נאָך צו אונדז געלאָפן, וואָס מערער מענטשן זיינען צוגעקומען אָבער מיר אַלע ווי אין אַ געשלאָסענעם קרייז. ניט אַהין און ניט אַהער... אַרום און אַרום ווידער אַ קייטן־קלעם פון פייער און אויפרייסנדע שראַפּנעלן־באָמבעס. ניט געלונגען איז אונדז — אַ גרעסערן טייל פון בלאָקירטע אַדורכרייסן און אַדורכברעכן אַ וועג. ווידער איז אַ טאָג אַדורך, אַ נאַכט און נאָך אַ מעת לעת. דער בלייענער רעגן פון באָמבעס און פייער־מבול און קאַנאָנאַדע האָבן ניט אויפגע־

הערט... אויפֿן דריטן פֿאַרטאָג איז פּלוצלונג שטיל געוואָרן, רואיק, אַזוי אומדערוואַרט, אַ טויט־שטילקייט נאָך אַזוי פֿיל קאַנאָנאַדעס און וואַקכאַנאַליעס פֿון אַלע שיס־כּלים... יאָ, עס איז כּמעט ניט צו גלויבן!... די דייטשע אָפֿענסיווע מיט דער שאַרפֿער בלאָקאַדע האָבן אויסגעהויכט זייער אָטעם... אַזוי נאָענט געווען צום איבערוויכט און נצחון אויף די פֿאַרשמאַכטע פּאַרטיזאַנער־בריגאַדעס און דאָך האָבן זיי זיך צוריק געצויגן. הערצער האָבן געיובלט פֿון פֿרייד: מיר זייַנען פֿריי! אויגן האָבן געקוקט אויפֿן פּאַליק־טאָל, וואָס איז פּלוצים אַזוי שטיל געוואָרן. אומגלויבלעך געפֿינטלט און באַקוקט האָבן זיי די איבערגעלאָזטע „גולמס” פֿון געשעדיקטע אויטאָ־וואָגן און פֿאַרזונקענע טאַנקן און פּאַנצער־וואָגן, וואָס האָבן ניט לאַנג נאָך, אַזוי פֿיל פֿייער און טויט געשפּייט. איצטער האָבן זיי אויסגעזען ווי טויטע אומבאַוועגלעכע גרוילהאַפֿטע „מאָנסטערס”, וואָס קענען שוין מער ניט שאָדן קיינעם...

די גייענדע מאַסע האָט זיך אַ לאָז געטון ווייטער; מען איז דאָך הונגעריק געווען; געזוכט האָט מען עפּעס צום עסן — מיר האָבן נאָך אַלץ ניט געוווּסט די סיבות, פֿאַרוואָס האָבן די דייטשן אַזוי שנעל זיך צוריק געצויגן? מיר זייַנען דאָך געווען אָפּגעריסן פֿון אַלעס אין דער וועלט... דער טאָג איז געווען 24־סטער יוני 1944 צי 25־סטער אָדער נאָך אַ טאָג. (נאָך העכער דרייַ צענדליק יאָר דאַרף מען מיר מוחל זייַן פֿאַר דער גרויסער שוואַכקייט מייַנער אין דאַטעס און כראָנאָלאָגיע. און וואָס איז שוין וויכטיק?) דער עיקר איז, אַז אויך דאָס האָבן מיר נאָך דעמאָלט ניט געוווּסט: 23־סטן יוני 1944 האָבן אָנגעפֿאַנגען די סאָוויעטישע גענעראַל־אָפֿענסיוועס אויף די פֿראָנטן פֿון מערב ווייסרוסלאַנד (מינסק — ניעגאָריעלאיע — סטאָלבצע — באַראַנאָוויטש). מזרח־ביעלאָרוסיע (אָשץ — וויטעבסק — פּאָלאָצק — קאַראַלעווּשצינע — מאָלאָדעטשנע — ווילנע און מאָלאָדעטשנע־לידע), ווי אויך אויף דער גאַנצער לענג פֿון באַלטישן פֿראָנט. שנעל איז געווען דער גענעראַל־ אָנגריף. דייטשן האָבן אומעטום געמוזט צוריקציען זיך. דאָס איז אויך געווען די סיבה פֿונעם צוואַנג צו פֿאַרציכטן אויף זייער טייוולשע אינטענציעס און פּלאַנירונגען, דערטרינקען און פֿאַרהונגערן די פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג (100.000 נפֿשות!) אין פּאַליקער זומפּן און בלאָטעס. אַזוי איז זייער בלאָקאַדע צעריסן געוואָרן און צעקראָכן. זיי האָבן געמוזט לויפֿן — איבערלאָזנדיק פֿיל הרוגים, פֿאַרווונדעטע, אָן אַ שיעור פּאַנצער־וואָגן און געווער מיט אַמוניציע. דאָס אַלעס האָבן מיר געוווּסט שפּעטער מיט עטלעכע שעה אָדער אַ טאָג נאָכן באַפֿרייען פֿון דער בלאָקאַדע.

מיר האָבן פאַרגעזעצט אונדזער וועג צוריק צו אַלטע פּויליש־סאָוויעטישע גרענעצן, צו וועלדער־ליניעס ראגאָזינע — חאדאקי — ליעסניקי — ווו געווען זיינען פריער אונדזערע עיקר־באַזעס און אָפּעראַטיווע טעטיקייט־ליניעס — פאַר דער בלאָקאַדע. מיר זיינען געקומען אין ליעסניקי, ווו די רעשטלעך פון אונדזער בריגאדע און נאָך דריי אנדערע האָבן זיך צייטווייליק אָפּגעשטעלט. אונדזערע באַזעס מיטן צענטראַל גרויסן פּאַרטיזאַנער־שפּיטאָל זיינען געווען פאַרברענט. פונעם דאָרף איז געבליבן נאָר קופּעס אַש און רויכנדע קוילן. די הונישע ציוויליזירטע באַרבאַרן האָבן זיך אָפּגערעכנט מיטן דאָרף, זיינע הייזער און איינוווינער, וועלכע זיינען ניט אַנטלאָפן פאַר דער בלאָקאַדע. איצטער איז געווען די צייט זיך אַרומצוקוקן, אָפּגעבן זיך אַ דין וחשבון — ווער איז נאָך מיט אונדז, ווער איז שוין ניט געבליבן און ניטאָ... אונדזער בריגאדע אויפן נאָמען פון קוטוזאָוו האָט פאַרלאָרן 75 פּראָצ. פון אירע מענטשן־כוחות, פאַרזוכנדיק דורכ־רייסן די קייטן פון בלאָקאַדע ניט ווייט פונעם דאָרף מאקאווקע. אויך די בריגאַ־דעס א. נ. פון זשעלעזניאַק און פרונזע האָבן געליטן פיל פאַרלוסטן, ווי אויך אַנדערע בריגאַדעס. פיל פון מיינע חברים יידן און ניט יידן, וועלכע איך האָב קענען געלערנט, פאַר דער צייט, וואָס איך בין געווען מיט זיי אין קאַמף, זיינען שוין ניט געווען. איז אַ חוב צו בלייבן שטיין אַ מינוט פאַר זייער כבוד, פאַר זייער מוט און דרייסטקייט. ערע זייער אָנדענקען! פאַר אַלע העלדיש־געפאַלענע פון אַלע בריגאַדעס, ווי אויך פאַר ניט קעמפנדע מענטשן־כוחות, פרויען און קינדער — וואָס זיינען ניט געבליבן מער — געפאַלענע פון באָמבעס און פייער פון שונא, צי פאַרהונגערטע און דערטרונקענע אין זומפּן... אַלעמען אָן אויסנאַם אַן ערנפולן אל מלא רחמים !...

— קיין סך צייט זיינען מיר שוין אין ליעסניקי ניט פאַרבליבן. קלאָר איז עס דאָך, אַז די מלחמה איז ניט געווען צו ענדע. מיר האָבן שוין אויך געדאַרפט אַוואַנ־סירן ווייטער — סאָוויעטן האָבן אָנגעווענדעט גרויסע אַרמייען־כוחות אויף באַראַ־נאָוויטש — אויף אַ ברייטן צוואַנג־קלעם אין דער ריכטונג פון ביאַליסטאָק—גראָדנע און וואַרשע, ווי אויך באַראַנאָוויטש—בריסק (ברעסט־ליטאָווסק אָדער ברעסט אויפן בוג). פאַרשיידענע פּאַרטיזאַנער־גרופּן און בריגאַדן האָבן געהאַט איצטער פיל צו טון: אויפרייסן בריקן (איבערן ניעמאַן, איבער דער שצארע, איבער דער דווינע מיט אַלע זייערע צופלוסן — כדי אָפּצוהאַקן אַלע וועגן פאַר אָפּטרעטנדע דייטשע כוחות; אויפשטעלן זיי, באַהיטן און איינהאַלטן — אַז סאָוויעטישע אַרמייען זאָלן גיין פאָרויס אָן אָפּהאַלט.

צוועלפטן יולי 1944 איז ווילנע שוין באַפרייט געוואָרן. צוזאַמען מיט דער רויטער אַרמיי זיינען אַריין אין ווילנע אויך די יידישע פּאַרטיזאַנער־גרופּן „ווילנע״ און

אַנדערע פון פּ. פּ. א. צוריקגעקומענע פון נאַראָטשער פושטשע.[11] מיט איינער פון זיי — אויך מיין פערזענלעכער פריינט, אונדזער קריוויטשער בן־עיר מענדל ראבינאָוויטש.[12] 15־טן יולי זיינען באַפרייט געוואָרן די שטעט באַראַנאָוויטש און סלאָנים און זייערע ראַיאָנען, ווי אויך פינסק און פינסקער סביבה. צוויי טעג שפּעטער בריסק א. א. צווישן אכטן און צענטן יולי 1944 האָבן אונדזערע בריגאַדעס אויף ליעסניקי—ראגאָזינער ליניעס באַקומען אַ באַפעל מאַכן דעסאַנטן און אויפרייסן באַן־ליניעס אויפן טייל וועג מינסק—ווילנע; פּאָלאָצק—ווילנע—מאָלאָדעטשנע און אלע אייזנבאַן־וועגן אין גלובאָקער געביטן וואָס פירן צו דער דווינע, צום אלטן לאַטווישן גרענעץ און באלטיקום. שפּעטער האָב איך שוין געוווּסט, אַז די באַפעלן זיינען געגעבן געוואָרן פאַר אַלע פּאַרטיזאַנער־בריגאַדעס. דאָס איז געווען די אַזוי גערופענע „באַנליניעס־שלאַכט” („רעלסאָוואַיאַ באָרבאַ”). פאַרשטייט זיך, אַז איך בין אויך געגאַנגען מיט אַ גרופּע אויף די אויפגאַבן, און מיר האָבן אויסגעפירט דעם באַפעל. עס האָט געדויערט אַ פּאָר וואָכן. צוריקקערנדיק פון די געגעבענע אויפגאַבעס האָבן מיר אין 27־סטן יולי 1944 זיך באַגעגנט שוין אין דאַלהינעוו מיט די רעגולערע רויטע־אַרמיי־טרופּן. באַלד איז אונדז געגעבן געוואָרן אַ צען טעג „רעסט” — ד. ה. 10 טעג צום אָפּרו. דערווייל האָט זיך אַייך ביסלעכווייז געהיילט מיין פאַרוווּנדעטע רעכטע פוס.

דאָס יידישע דאַלהינעוו איז חרוב געווען ווי אַ סך אַנדערע שטעטלעך דורך וועלכע געגאַנגען איז אונדזער בלוטיקער וועג. פון דאַלהינעווער יידן איז ניט געבליבן קיינער אַ חוץ צוריקגעקומענע פּאַרטיזאַנער פונעם שטעטל, וועלכע איך געדענק שוין ניט אַלעמען. איינציקע פון זיי, וואָס איך געדענק — איז יעקב סיגאַלטשיק, לייבל פּאַלאַנט, אברהם פרידמאַן[13] און אַ נאָך אַ פּאָר; אפשר איז געווען אויך איינע פון אויבנדערמאָנטע צוויי שוועגערינס רבקה מלמד מיט אסתר דאַשיצקי. מיר האָבן זיך אַרומגעדרייט צווישן חורבות פון חרוב געוואָרענע יידישע הייזער און הערצער אונדזערע האָבן געברויזט און געזאָטן; דער דראַנג נאָך נקמה ניט געשטילט.

אויפן צווייטן טאָג נאָך אונדזער אָנקומען אין דאַלהינעוו, בין איך געקומען אין ווילייקע און געהאָפט צו געפינען נאָך מיין פרוי בתיה מיט אונדזער יענקעלען, אָדער דערוויסן זיך ווייניקסטן וועגן זייער גורל. אויף דאָס ערגסטע בין איך ניט גרייט געווען; כ'האָב ניט געגלויבט, אַז מיין שיקזאַל וועט מיר

[11] פּ. פּ. א. — ר. ת. פאַראייניקטע פּאַרטיזאַנער־אָרגאַניזאַציע, זע אין בוך: מענדל ראבינאָוויטש: אונטער די פליגלען פון אָנקומענדיקן חורבן.

[12] זע דאָרט אין די זעלבע רעפלעקסן־טיילן.

[13] אברהם פרידמאַן לעבט היינט אין ישראל — אין רמת־גן. לייבע פּאַלאַנט איז געשטאָרבן אין ישראל מיט עטלעכע יאָר צוריק.

נאָך אויך דאָס ביטערסטע צוגעבן און דערלאַנגען... אין ווילייקע האָב איך גע־טראָפֿן באַקאַנטע קריסטן ווי אויך אַ פּאָר יידישע שניידער, וועלכע האָבן באַ־וויזן צו אַנטלויפֿן — און ראַטעווען זיך פֿונעם נאַצישן שונא און נאָך אַלעמען צוריקגעקומען אין שטעטל. אַלע האָבן מיר איבערגעגעבן דאָס זעלבע: מיין פֿרוי מיטן קינד האָבן ביזן לעצטן טאָג פֿון דייטשער אָקופּאַציע — ביזן טאָג פֿון זייער אָפּטרעטן פֿונעם שטעטל, געלעבט נאָך. דאָס זעלבע האָבן מיר דער־ציילט אויך צוויי יונגע מענטשן — די איינציקע, וואָס זיינען געבליבן פֿונעם וואַרשטאַטן־לאַגער אין ווילייקע — אַ שוועסטער און ברודער פֿון אַשמענע. (צום באַדויערן האָב איך שוין זייערע נעמען פֿאַרגעסן). דאָס מיידל האָט גע־אַרבעט ביי אַ דייטשן אָפֿיציר אין שטוב, דאָרט אין לאַגער; אויך איר ברודער האָט אויסגעאַרבעט לעדער פֿאַר די דייטשן. אינעם טאָג פֿון זייער אָפּטרעטן האָט דער דייטש געזאָגט צום מיידל, אַז זי דאַרף זיך אָפּטראָגן, ווייל זי האָט שוין ניט וואָס צו טון אין לאַגער. דאָס מיידל האָט געענטפֿערט, אַז אָן איר ברודער וועט זי ניט לויפֿן אין ערגעץ. דער דייטש איז אַוועק, אַראָפּגענומען דעם בחור פֿון דער אַרבעט און געבראַכט אים צו דער שוועסטער. דאַן האָט ער זיי צוגערעדט אַנטלויפֿן — אויב זיי ווילן לעבן בלייבן... ער האָט זיי גע־עפֿנט אַ טויער און זיי זיינען אַוועק און זיך באַהאַלטן. אַלע געבליבענע יידן אין וואַרשטאַטן־לאַגער — פֿרויען און קינדער איבערהויפּט — האָבן די נאַ־צישע רוצחים צוויי־דריי שעה שפּעטער אַרויסגעטריבן פֿון באַראַקן, אויפֿגע־זעצט אויף אַ לאַסט־מאַשין און אַוועקגעפֿירט צוויי קילאָמעטער אונטערן שטאָט... אַלעמען אַריינגעטריבן אין אַ פּרימיטיוו־דאָרפֿיש בעדל, פֿאַרשלאָסן, אַרומגעקלאַפּט מיט טשוועקעס טירן און פֿענצטער און אָנגעצונדן. זייערע קו־לות און הילף־געשרייען זיינען דערגאַנגען אין ווילייקע...

— ווי פֿאַרשטיינערט בין איך געבליבן אויפֿן אָרט. ניטאָ קיינער שוין ניטאָ! פֿון מיין גאַנצער פֿאַרצווייגטער משפּחה — ברידער און שוועסטער, פֿעטערס און מומעס, שוועסטער־קינדער און קוזינס — פֿון מיין פֿרויס משפּחה, פֿון שוויגער, שוואָגערס און שוועגערינס, בין איך איינער אַליין געבליבן... אַפֿילו אַן איינציקער בוים אין פֿעלד, אַ שטיין אויפֿן באָדן איז ניט פֿאַראיינזאַמט אַזוי, עלנט און פֿאַרוואָרלאָזט ווי איך! — קיין תּפֿילה, קיין קדיש; קיין קבֿר! אַפֿילו די אַש האָט שוין דער ווינט צעבלאָזן — אַ צייט לאַנג בין איך געשטאַנען. געוויינט האָט מיין האַרץ: אויגן זיינען געבליבן פֿאַרשלאָסן, אַפֿילו איין טרער ניט געלאָזן; ליפּן אַפֿילו קיין וואָרט אויסגעמורמלט. מיין גאַנצער גוף, מיין לייב און לעבן האָבן אָפּ־געזאָגט אַ קדיש... אָרעמע אומגליקלעכע און ליבינקע בתיה, הייס

געליבטער מיסגליקלעכער יענקעלע! — צו וואָס אַזוי פיל בלוטיקע וועגן? צו וועלכן צוועק דאָס אומאויפהערלעכע לויפן? בין איך דען לעבן געבליבן כדי אומצוקערן זיך און קומען צו קיינעם איך גאָרניט? פאַרוואָס בין איך אין איליע אַנטשלאָסן געוועזן צו בלייבן מיט זיי צוזאַמען, אַפילו אריבערלויפן אינעם זייט ווו זיי זיינען געשטאַנען און אין ווילייקער וואַרשטאַטן־לאַגער פעסט אַנטשלאָסן צו לויפן אַליין און זיי איבערלאָזן? איז עס מיין שולד? איז עס אַ גורל־קאַפריז צי אַ שפיל פון טיוול? ווי אַזוי זשע פאַרזעצן, ווי אַזוי נאָך לעבן אַז מיינע איינציקע, ליבסטע און טייערסטע זיינען שוין מער ניטאָ?

—אַ צייט לאַנג האָב איך מיר צוועקלאָז אַרומגעדרייט איבער ווילייקער גאַסן, אויפן שטח פון וואַרשטאַטן־לאַגער גאָרנדיק צו געפינען כאָטש אַ שאָטן, אַ שטיקל געדעכעניש פון מיינע טייערסטע — יענקעלעס אַ שיכעלע, בתיהס אַ טיכל — אָבער ניטאָ קיין שום זאַך... אַלעס מיט פייער אַוועק און צו אַש געוואָרן. אַזוי בין איך ווידער צוריק געקומען אין דאַלהינעווו צו מיין קעמפעריישער פאַרטיזאַנער־איינהייט, וויסנדיק אז איך בין שוין איינער אַליין געבליבן.

פאַרטיזאַנער קעגן „פאַרטיזאַנער"

קומענדיק צוריק אין דאַלהינעוו איז אָנגעקומען אַ ידיעה אין דער פאַרטיזאַנער־גרופע, אַז אינעם דאָרף זשאַרי — אַ זיבן צי אַכט קילאָמעטער פון דאַלהינעוו — האַלטן זיך נאָך אויף דייטשן. די גרופע איז אַרויס גלייך אָפּהאַקן זיי דעם וועג און כאַפּן זיי לעבעדיקערהייט. אויך איך האָב מיר פרייוויליק געמאָלדן צו גיין כאַפּן אונדזערע שונאים. קומענדיק צום אָרט נאָענט שוין צו זשאַרי האָט מען גוט אויסגעשפּירט אַלעס און אַרומגערינגלט דעם פּלאַץ. אַלס אַ פאַרוווּנדעטן ניט לאַנג אין רעכטער פוס האָט מען מיר געלאָזן אין צענטער, כ'זאָל ניט דאַרפן פיל גיין אָדער לויפן. גלייך נאָכדעם האָבן מיר אָנגעגריפן; אויפן אָרט זיינען געווען 3, דייטשן און צווישן זיי 4 העכערע ס. ס.־קאָמאַנדירן פון אונדזער פלוצלונגן אומדערוואַרטן פייער זיינען געפאַלן תיכף צוויי שטורם־שטאַנדדאַרט־פירער און צוויי סאָלדאַטן. זיבן זיינען גענומען געוואָרן לעבעדיקערהייט. בלויז 2 באַוויזן האָבן צו אַנטרינען. ביים אָבערשטורמבאַן־פירער האָב איך אַראָפּגענומען — די שטיוול און מונדיר ווי אויך דעם „שמייסער"־אויטאָמאַט מיט אַ זייער שיינעם באַצירטן מאַוזער. אַלע געפאַנגענע זיינען תיכף געבראַכט געוואָרן אין ווילייקע אויף אַ דרינגענדער אויספאָרשונג ביים שטאַב. ווי איך

האָב מיר נאָכדעם דערוווסט, האָט מען די צוויי ס. ס.־קאָמאַנדירן אָפּגעשיקט מיט אַ ספּעציעלן פלוגצויג קיין מאָסקווע — אויף ווייטערער אויספאָרשונג — אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז איינער פון זיי איז געווען גענעראַל קובעס אַדיוטאַנט און אַמט־פירער פון זיין ביוראָ.

צוויי טעג שפּעטער זיינען מיר געגאַנגען ווידער אויף אַ „רייניקונג־אַקציע" אין די וועלדער. דאָסמאָל אינעם הויף סערוועטש (אויפן טייך) און אין וואַלד אַרום — וואָס געפינען זיך אַ מהלך 14 קילאָמעטער פון קריוויטש און נאָענטער אַ ביסל צו דאַלהינעוו. מיר זיינען געקומען צום פּלאַץ און געמאַכט אַן אָבלאַווע אויף דייטשן און זייערע מיטהעלפער. ווי פריידיק געהויבן איז עס געווען צו פילן אַז אונדזער דם־שונא דער דייטש ווערט בלאָקירט און געיאָגט און האָט מער קיין אויסוועג. ער לויפט ווי אַ מויז... פונקט אַזוי ווי ער האָט אונדז געיאָגט און געשטיקט אין אַלע בלאָקאַדעס. נאָך א שעה צוויי פון איבערשיסן זיך און אַ ביסל געפאַלענע דייטשן, האָבן זיך 9 דייטשן איבערגעגעבן מיט זייער גאַנצער אויסשטאַטונג אין אונדזערע הענט — פאַרזיכערנדיק אַז מער זיינען אויפן אָרט ניטאָ. דורכמאַכנדיק אַ גרינטלעכער קאָנטראָל אין הויף און אַרום האָבן מיר געזען, אַז עס איז ניטאָ מער קיין דייטשן. אַנדערע זיינען אין וואַלד געלאָפן. מיר האָבן אונדזערע 9 געפאַנגענע געבראַכט קיין ווילייקע.

ווינטשנסווערט איז עס צו באַטאָנען בכלל, אַז די „וואַלד־באַפעלקערונג" צו דער צייט (וועגן וועלכער איך דערצייל) האָט זיך שוין אינגאַנצן געענדערט. אַלע פּאַרטיזאַנער־איינהייטן, אָטריאַדן, פּאָלקן און בריגאַדעס, זיינען שוין אַרויס פון די וועלדער; פּאַרטיזאַנישע פאַמיליען־גרופּן זיינען נאָך פריער אַוועק. איצטער איז געווען גאָר אַן אַנדערע „באַפעלקערונג". דייטשן, וואָס האָבן דעזערטירט פון זייערע רייכסווער־טרופּן און געבליבן ווייט פון זייערע מיליטער־גרופּן. ס. ס. און געסטאַפּאָ־לייט און מיטאַרבעטער זייערע — אונדזערע „גוטע ברידער" פון דער היגער באַפעלקערונג — ווייסרוסן, פּאָליאַקן, ליטווינער א. אַ. צו דעם איז נאָך נויטיק צורעכענען רעשטלעך פון „וולאַסאָווצעס", וועלכע זיינען געבליבן מיטאַרבעטן מיט דייטשן און ניט אַריבער מיט זייער קאָמאַנדיר פּאָל־קאָווניק (קאָלאָנעל) ראַדיאָנאָוו צו די סאָוויעטן.[14] אַלע זיינען איצטער געוואָרן „פּאַרטיזאַנער", וואָס האָבן זיך אין וועלדער אויסבאַהאַלטן אויס מורא פאַר

[14] וולאסאָוו — א סאָוויעטישער גענעראַל האָט זיך מיט זיין גאנצער ארמיי איבער־געגעבן די דייטשן נאָך אין 1941 ביים אָנהויב פון דער מלחמה. פיל יידיש בלוט האָבן „וולאסאָווצעס" פארגאָסן. ראדיאנאָוו איז געוועזן וולאַסאָווס פארטרעטער. ווען ער האָט זיך אינעם סוף פון 1943 — נאָך דייטשע ניט געלונגענע בלאָקאדעס איבערגעגעבן זיך מיט דער ארמיי די סאָוויעטן — איז וולאסאָוו מיט זיין גאנצן שטאב און א מינדערהייט, אנטלאָפן אין וועלדער אויסבאהאלטן זיך. ער איז צום סוף געמשפּט געוואָרן אלס פארעטער פון פאָטערלאנד און מלחמה־פארברעכער. פאראורטיילט געוואָרן צום טויט.

סאָוויעטן־מאַכט און אָנגעגריפן פרידלעכע פויערים אין דערפער און איבערהויפט יידן ביי צופעליקע באַגעגענישן אויף וועגן צי אין וועלדער. די סאָוויעטישע מאַכט און רויטע אַרמיי האָבן דערקלערט די אַלע באַנדעס אַן עקשנותדיקן אויסראָטונגס־קאַמף, וואָס קען זיך ענדיקן נאָר דורך טויט אָדער קאַפּיטולאַציע. די נאַצי־סאטעליטן פון היגער באַפעלקערונג האָבן זיך שטילערהייט אומגעקערט אין זייערע שטעטלעך און דערפער און זיך אויסבאַהאַלטן אויס מורא. מיר יידן־פּאַרטיזאַנער, וואָס האָבן שטענדיק אונטער אַלע באַדינגונגען און אָנגעלעגנהייטן באַמיט זיך אָפּצוהיטן דעם צלם האדם — ניט צו ווערן פון מענטשן חיות — האָבן געמוזט בלייבן איצטער „נוקמים ונוטרים”. געמוזט האָבן מיר טון אַלעס אַז רוצחים און מיטהעלפער זאָלן באַשטראָפט ווערן. נאָר אויף דעם וועג איז עס מעגלעך געווען צו שטילן דאָס ברויזן פון הערצער.

פון א עלנטן איינזאם צו געמיינשאפט

מיין מחותנהשאַפט מיט קריוויטש

מיר זיינען נאָך געבליבן זיצן אין דאַלהינעוו עטלעכע טעג אַרויספּראַווענדיק זיך אויף ענלעכע אָבלאַוועס און געיעגן ווי אויבנדערמאָנט. אין דער צווייטער אויגוסט־וואָך האָט אונדזער גרופּע באַקומען דעם באַפעל אַריבערגיין אין קריוויטש. מיר זיינען אַריין אין שטעטעלע און אָפּגעשטעלט זיך אויף מיאַדלער גאס — ביי א געוויסן קריסט עדווארד בילעוויטש. אויך דאָרט איז אונדזער גרופּע געשטאַנען אַ פּאָר טעג און ניט מער. אין קריוויטש טאַקע איז אויך געוואָרן אַ רעאָרגאַניזאַציע פון אונדזער גרופּע — ווי עס איז בכלל דורכגעפירט געוואָרן אין דער גאַנצער פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג. געווען איז עס די ערשטע אויגוסט־טעג; ביי בילעוויטשן אויפן הויף איז פאָרגעקומען אונדזער גרופּן־פּאַראַד; עס איז אַראָפּגעקומען צו אונדז ספּעציעל אַ הויכער קאָמאַנדיר פונעם אלגעמיינעם פּארטיזאנער גענעראַל־שטאב מיט א פּאָלקאָווניק פון קעמפנדער רויטער אַרמיי. אויפן גרופּן־פּאַראַד זיינען פאָרגעלייענט געוואָרן צוויי טאָגבאַפעלן און פאַראָרדענונגען. דער טאָג־באַפעל פונעם פּאַרטיזאַנער־גענעראַלשטאַב האָט פּראָקלאַמירט און גערופן צו קומען דעם 12־טן אויגוסט אין ווילייקע אויפן קרייז־צוזאַמענטרעף פון אַלע פּאַרטיזאַנער־בריגאדעס, וואָס האָבן געקעמפט אין אונדזערע פּאַרטיזאנער־פּראָנט־ליניעס ליעסניקי — ראגאָזינע — חאָדאקי — סושקעווע — פּאָלאָצק, אַלע בריגאדעס, וועלכע געקעמפט האָבן אין גלובאָקער ראַיאָנען און אַלע נאָענטע אומגעגנטן צו דער דווינע א. אַ. וו... פונעם 12־טן אויגוסט ווערט די אַלגעמיינע פּאַרטיזאַנער־באַוועגונג אויפגע־

לייזט און ווערט אינטערגראל צונויפגעגאָסן מיט דער רויטער אַרמיי — הייסט עס, אַז אין פאַרלויף פון אייניקע טעג ווערן מיר אויס פּאַרטיזאַנער און מיר ווערן רעגולערע רויט־אַרמייער צעטיילט אין פאַרשידענע פאָרמאַציעס. ענלעכע קרייז־צוזאַמענטרעפן זיינען פאָרגעקומען אין ווילנע, באַראַנאָוויטש און ביאַ־ליסטאָק. אַ צענטראַל־פּאַראַד און צוזאַמענטרעף פון פּאַרטיזאַנער־בריגאַדעס און פאָרמאַציעס אויף אַלע ווייסרוסישע פראָנטן איז פאָרגעקומען אויף איינעם פון די שענסטע צענטראַל־סקווערן אין מינסק.

גלייך נאָכן גרופּן־פּאַראַד האָט אָנגעהויבן אַ קוואַליפיצירונגס־קאָמיסיע איר טעטיקייט. די יינגערע צווישן אונדז זיינען תיכף באַשטימט געוואָרן אין אַרמיי־פאָרמאַציעס: אינפאַנטעריע, אַרטילעריע, סאַפּיאָרן א. אַ. עלטערע זיינען באַ־שטימט געוואָרן אויף פּאַטראָלן און גוואַרד־מאַנשאַפטן. אויף ציוויל־אַדמיניסטראַ־טיוו־אַמטן, ווירטשאַפטלעך־עקאָנאָמישע אויפגאַבן און ענלעכע. איך אַליין בין נאָמינירט געוואָרן אַלס באַאַמטער אין „אופּאַלמינזאַג" [15] און אַלס אַזוינער געווען אַדמיניסטראַטיוו אָנגעהעריק צום קריוויטשער ראַיאָן־סאָוויעט. מיין טעטיקייט־אָרט איז אָבער באַשטימט געוואָרן אין „סעל־סאָוויעט" אינעם דאָרף־ראַט פון זשאַרי.

אַזוי ווי אַלע בין איך אויך געפאָרן אין ווילייקע צום קרייז־צוזאַמענפאָר פון פּאַרטיזאַנער־בריגאַדעס. יאָ, טאַקע שיין אָרגאַניזירט און פּראַכטפול, מיטן שפּילן פון אָרקעסטער און כאָר־געזאַנג, מיט פייערלעכע שיס־זאַלפּן, מיט דער באַטייליקונג פון רויט־אַרמיי־מאַנשאַפטן, גאַסן־דעפילאַדע מיט אַ פייערלעכן מיטינג און פאַרענדיקט מיט אַ פייערלעכן גענעראַל־פּאַראַד. אויף אַ שיינעם פּלאַץ זיינען אויסגעשטעלט געווען אַלע פּאַרטיזאַנער־בריגאַדעס מיט זייערע פענער.

געשטאַנען בין איך ווי אַלע מיינע יידישע חברים פון מיין בריגאַדע און פון אַנדערע בריגאַדעס אין די יובלענדע רייען און „ניט מיט אַלעמען". געשטאַנען זיינען רוסן און ווייסרוסן, פּאָליאַקן, „ליטווינער" — (יידן פון סווענציאַנער געגנטן און ווייטער) פון שאַוול און קאָוונע. און מיר יידן... צוגעהערט האָבן מיר זיך צו פייערלעכע רעדעס. אַלע גערעדט האָבן פריידיק אויף זייער שפּראַך. נאָך מערער לײדנהאַפטיק און ווייטיק: געווען זיינען איינהייטן פּאָלקן און בריגאַדעס, וואָס גרויסע באַדייטנדע טיילן זיינען באַ־שטאַנען פון יידן; דאָך זיינען זיי גערעכנט געווען אַלס ווייסרוסישע, פּוילישע, ליטווישע... אַזוי אין מיליטער־פאָרמאַציעס, אַזוי אין

[15] אופּאָלנאָמאָטשעניע פּאָזאַגאָטאַווקי — א באַפּולמעכטיקונג אויפצומאָנען די ווירט־שאַפטלעכע צושטעלונג ביי פּויערים און אַרבעטער.

פאַרטיזאַנער־בריגאַדעס. מיר וואָס געבלוטיקט האָבן אַלס יידן מע־רער ווי אַלע, מיר וועלכע האָבן אַלע נאָענטסטע פאַרלאָרן... גע־קעמפט האָבן אַלס רוסן, ווייסרוסן, פּאָליאַקן און ליטווינער! מיר זיינען געווען געסט בלויז אויף אַ פרעמדער שמחה... צווישן אַלע פעלקער, וואָס געקעמפט האָבן מיטן דייטש די איינציקע, וואָס האָבן פאַרשפּילט די מלחמה...

איז ווו זשע אויב אַזוי אונדזער „שומר ישראל" מיטן „נצח ישראל לא ישקר"?" זאָגט אונדזער „נצח ישראל" ליגן? קען זיך שאַפן אַ סיטואַציע אַזאַ, אַז מיר זאָלן פאַרשווינדן בכלל?!

— פייערלעכקייטן זיינען אַריבער, פרייד און שמחה אויסגעטאַנצט גע־וואָרן; אויסגעטרונקען די יום־טוב־וואָדקע. טיף אין האַרצן פאַרבליבן איז אונ־דזער פאַרדרוס — אומגעקערט האָב איך מיר צו מיין אַדמיניסטראַטיוו־אַרבעט אין זשארי. געדאַרפט האָב איך אויפפּאַסן דאָרט, אַז פויערים זאָלן צושטעלן צו דער צייט און געגוי זייער באַשטימטער „פּאָדסטאַווקע" — זייער געהעריקער צו־שטעלונג דער מאַכט. איך פלעג קומען פון צייט צו צייט אין קריוויטש און טרעפן זיך מיט צוריקגעקערטע, עלנטע פאַראיינזאַמטע יידן. עס איז נאַטירלעך דאָך, אַז געצויגן האָט מיר צו יידן. געוואָלט האָב איך מיר וואַרעמען אַרום יידן; יידישע נשמות טאָרן ניט קאַלט און פאַרפרוירן ווערן. ווי־זשע וואַרעמט מען אָן אַ יידישע נשמה? ווי אַזוי איז מען זוכה צו דעם אז אַ פּאָר מינוט נשמה יתירה האַלט און וואַרעמט דער נשמה וואַכן און חדשים? קומט מען צווישן יידן, אַ צענטער אַמאָל צום מנין, אַ דריטער צום מזומן; אַ פרייטיק צונאַכט ביים קידוש נעמט מען אַ ביסל בראַנפן צי שבת און דאָס מזנטערט און וואַרעמט ווי אַ גע־קעכטס אין אַ קליין טעפּעלע אויף אַ קליין פייערל... אַזוי ווערט צעוואַרעמט און געהאַלטן אַ יידישע נשמה... דאָס איז געווען די צוציאונגס־קראַפט פון קריוויטש וואָס איז נאָך מערער געוואַקסן ביז איך בין לייבלעך, בלב ונפש אַ קריוויטשער געוואָרן.

— מיין אַרבעט האָב איך געוויסנהאַפט און פאַראַנטוואָרטלעך אויסגעפירט. עס האָט זיך אַפילו איינער ניט געפונען, וואָס זאָל זיך אויסדרייען קענען פון מיין אויפפּאַסנדער אויג בנוגע די „פּאָדסטאַווקעס". אַלע האָבן געמוזט צו דער צייט צוטראָגן אָן קיין שום תירוצים. „פּראַטעזשירטע" פון „נאַטשאלסטוואָ, מקו־רבים למלכות" האָבן זיך אויף מיר באַקלאָגט. מיין נאַטשאַלניק, וואָס האָט זיך ניט אויסגעצייכנט מיט איבעריקע פריינדשאַפט צו יידן, איז צופרידן געווען פטור צו ווערן פון מיר אויף דעם וועג. ער האָט אינטערוועניר תיכף אין „וואָ־יענקאָמאַט" (וואָיעני קאָמיסאַריאַט) ביים פיליאַל פון מלחמה־קאָמיסאַר, מען זאָל מיר רופן צום מיליטער — אַלס געוועזענעם פאַרטיזאַן. קומענדיק צו דער אַרבעט

האָב איך שוין געפונען אַ צוגעשיקטער מעלדונג צוצושטעלן זיך אין „וואָיענ־קאָמאַט".

ווי דער אמת איז בין איך אויך ניט צופרידן געווען איבעריקס מיט מיין אַדמיניסטראַטיווער אַרבעט. געוואָלט האָב איך אַרבעטן דווקא אויפן זיכערהייט־גע־ביט, אין געריכטלעכע אַמטן אָדער ביי אויספאָרשונג־אָרגאַנען — ווו איך וואָלט געקענט אויפן מאַקסימאַלסטן אופן אָפּרעכענען זיך מיט אונדזערע שונאים און ברענגען צום געריכטס־אורטייל וואָס מערער מלחמה־פאַרברעכער און פאַרע־טער. איך האָב אויסגענוצט דער באַקומענער מעלדונג און געבעטן מיין „נאַ־טשאַלניק" אַ רעקאָמענדאַציע צו דינען אין אַ פעלד־זיכערהייט אויסשפּיר־איינ־הייט (פילד סעקיוריטי יוניט). ער האָט מיר אָבער געענטפערט, אַז ער קען גאָרניט טון פאַר מיר אין דעם זין. דאַן האָב איך אים געמאָלדן, אַז איך שטעל מיר צו און איך בין אַוועק. איך האָב געגומען זוכן אַן אַנדער אַרבעט, דערווייל ביז איך וועל דאַרפן זיך צושטעלן צו אַקטיווער דינסט. אַ באַקאַנטער מיינער, וואָס האָט געאַרבעט אין אויספאָרשונג־אָרגאַנען האָט מיר צוגערעדט, איך זאָל ניט גיין סתם אין אַ פאָרמאַציע נאָר זוכן טאַקע אַ וועג צו אַן איינהייט פון מי־ליטערישע געריכט־אָרגאַנען, כדי אויסרייניקן דער באַפעלקערונג פון פאַרע־טער און דייטשע ארויסהעלפער. איך בין דערווייל אַנגענומען געוואָרן צו אַר־בעטן אין „לעספראָמכאָז"[16] — ביי געהילץ. איך בין געוואָרן אַן אויפנע־מער (אַ פּריאָמשציק) אויף אַ סקלאַד ווו איך האָב אויפגענומען האָלץ פון וועל־דער און האָלץ־פּראָדוקציע.

אַדורך זיינען ווידער עטלעכע וואָכן, כ'האָב געאַרבעט אויפן נייעם פּלאַץ; יעדע וואָך געווען כמעט אין קריוויטש. די ערשטע צוריקגעקומענע אין קריוויטש וועלכע איך האָב געטראָפן זיינען געווען מאַריאַשע און עליע (אליהו) באַטוויניק. נאָכדעם האָב איך שוין אויך געקענט מיכלע העניע־רייזעס, חייקע און מאשקע צוקערמאַן, רייזל וואָהלמאַן מיט אירע שוועסטער העניע און רבקה, ר' משה דרייזין דעם שוחט, קלאַרע טאוגער און לייזער שוד א. אַ. געקומען איז דער טערמין ווידער צוצושטעלן זיך אין „וואָיענקאָמאַט" צו באַקומען אינסטרוקציעס וווּהין און צו וועלכער פאָרמאַציע איך בין צוגעטיילט. אויף דעם אָרט בלייבט מיר צו באַטאָנען, אַז קיינער ווייס ניט און קען אויך ניט וויסן, ווי אַזוי און דורך וועמען ער קען אומגעריכט געהאָלפן ווערן. אָט ווערט ער אַמאָל געהאָלפן דורך אַ פערד (ווי איך אין איליע דורכן צושמידן ווי אויבנדערמאָנט). אַמאָל להבדיל אלף הבדלות דורך אַ מענטשן און וויטער אַזוי. אויך דאָסמאָל האָט

16 לעסנאָיע פּראָמיישלענאָיע כאָזייסטוואָ — קאָמערץ־אינדוסטריעלע וואלד־ווירט־שאַפט.

מיר אַ מענטש געהאָלפן, אַ הייסער און גוטער ייד — דוד מאַטוסאָוו פון קורע־ניץ. צופעליק האָב איך אים געטראָפן, ווייל אַ ייד דערקענט אַ יידן און נאָך מער: — נאָך אַזוי פיל פורעניות, חורבן און קאַטאַקליזמען. געאַרבעט האָט ער אויך ווי איך אין „לעספראַמכאָז" אָבער אין טעג פון „וואָיענקאָמאַט־טעטיקייטן האָט ער געאַרבעט אין זיינע אַמטן, צוגעטיילט מענטשן צו אַרמיי־פאָרמאַציעס אָדער בראַניראָווקעס אָפּלייגונג־טערמינען קורצערע צי לענגערע. איך האָב מיר מיט אים דורכגערעדט און דערקלערט, אַז איך בין גרייט צו גיין אין דער אַרמיי אָבער איך וויל אָנגענומען ווערן אין אַ שטראָף־פאָרמאַציע ווו איך זאָל קאָנען ברענגען דייטשע סאָטעליטן צום משפּט פון געריכט — זיי זאָלן זיך ניט אַרומ־דרייען פראַנק און פריי אַלס אומבאַשטראָפטע רוצחים פון צענדליקער און הונ־דערטער מענטשן. ווער האָט נאָך אַזוי געקענט מיר פאַרשטיין און פילן ווי ער, אַ ייד, וואָס האָט אויך דורכגעמאַכט שחיטות און הריגות ווי איך, אַ ייד וואָס האָט צוגעזען דעם חורבן פון זיין אַלט היסטאָריש שטעטל? זיין ענטפער איז געווען אַז ער וועט אינטערווענירן פאַר מיר ביים „וואָיענקאָמאַט".

זיינס האָט דוד מאַטוסאָוו געטון; ער האָט זיך דורכגערעדט מיטן „וואָיענ־קאָמאַט", וואָס איז אויך צופעליק געווען אַ ייד. ווען איך בין צו אים אַריין איז שוין אַלץ קלאָר געווען פאַר אים. אין אַ געשפרעך טאַנדו (אויג אויף אויג) האָט ער מיר דערקלערט: מיין פאַרלאַנג פאַרשטייט ער, וויסן ווייס ער אָבער גוט, אַז עס קען גאָר קיין רייד ניט זיין, איך זאָל איצטער אָנגענומען ווערן אין אַ געריכטלעכער מיליטער־פאָרמאַציע, וואָס משפּט פאַרעטער און מלחמה־פאַר־ברעכער. דאָס איז אַן ענין אויף שפּעטער. איצטער גייט אַלץ און אַלעס מיט אַלעמען אויף פראָנטן בלויז. אמת, איך קען טאַקע אָנגענומען ווערן אין אייג־הייטן פון מ. ג. ב. אָדער אין אַן נ. ק. וו. ד.־גרופּע. אלא וואָס דען? אַהין ראַט ער מיר ניט צו גיין... זיין פאָרשלאַג איז, איך זאָל אויף אַ דריי צי פיר חדשים אַריבער אַרבעטן אין פּאָטשט. געפינען וועל איך מיר אין קריוויטש און איך וועל אין פאַרבינדונג שטיין אויך מיט פּאָטשט־אַמטן אין אַנדערע שטעטלעך. אַזוי ווי די פּאָטשט ווערט נאָך געפירט און געהאַלטן אונטער מיליטער־אויפזיכט וועל איך במילא זיין פאַרבונדן מיט אויספאָרשערישע אָרגאַנען און אַזוי אַרום וועל איך במילא אַ סך מיטהעלפן צו שטעלן אַלע רוצחים און פאַרברעכער פאַרן געריכט און באַשטראָפן ווי געהעריק. פאַרשטייט זיך, אַז איך בין אַוועק אין קריוויטשער פּאָסט און אויך פלייסיק גענומען זיך צו אַלע אַרבעטן־פאַרבונדענע מיט מיין אַמט אין פּאָסט, ווי אויך פאַרבונדענע מיטן דראַנג פון נקמה. איך בין אויך פאַרשטענדלעך ווײַנען געבליבן אין קריוויטש און נאָך מער צוגעבונדן גע־וואָרן צו דער גאַנצער קריוויטשער משפּחה. איך בין אויפגעטראָגן געוואָרן מיט יעדן און באַפריינדעט — אַזוי אַז געקענט האָבן מיר זיך שוין „דוצן" — רעדן

אויף „דו״ כדבר איש אל רעהו. ווייל ערשטנס, אויב איך האָב אויף מיר גענומען אַן אויפגאַבע נאָכפאָלגן און אויסשפּירן, געפינען און פאַרפאָלגן אַלע רוצחים און פאַרברעכער — האָב איך דאָך געמוזט וויסן וואָס מערער וועגן אַלע. צווייטנס איז שוין אויבנדערמאָנט געוואָרן וועגן מיין באַגער צו זיין מיט יידן און דערוואַרעמען זיך פיזיש ווי גייסטיק אַלס אַ ייד, וואָס איז אַליין געבליבן פון אַ גאַנצער עדה — פון אַ גאַנצן קהל פּלעשצעניצער יידן (אַ סך שפּעטער האָב איך מיר דערוווּסט, אַז געבליבן זיינען נאָך עטלעכע — פרויען בעיקר). אומ־מעגלעך איז מיר געווען צו זוכן די רוצחים און פאַרברעכער אין פּלעשצעניץ, אין זיעמבין און באַריסאָוו — ווו אַלע טייערסטע מיינע און נאָענטסטע זיינען אומגעקומען — אָבער אין קריוויטש אין דאַלהינעוו און אַרום ביז איליע האָט מיין האַנט גוט געקענט דערגרייכן. איז מיין עיקר־פּעולה און צענטער פון טעטיקייט אויף דעם געביט, געווען טאַקע אין קריוויטש.

אַזוי האָבן „קריוויטשער משפחה״ און געמיינשאַפט מיטגלידער מיר אָנגעהויבן דערציילן, וואָס זיי האָבן איבערגעלעבט, ווי אַזוי זיי זיינען אַנטלאָפן און געוואַנדערט איבער וועלדער און פעלדער; ווו מען איז געווען אין ליכט פונעם טאָג, איז מען שוין ביינאַכט ניט געווען. רירנד און דערשיטערנד זיינען געווען די דערציילונגען — פון עלנטע פרויען באַזונדערס — ווי מיכלע העניע־רייזעס און די שוועסטער צוקערמאַן אָדער אַן אַנדער דערציילונג פון דריי איינזאַמע שוועסטער וואַנדערנדע אין וועלדער מיט אַ קליין טעכטערל פון צוויי־דריי יאָר. רייזל (מיט איר מינע־ליבען) און אירע שוועסטער העניע און רבקה און נאָך אַנדערע, וועלכע האָבן ניט אויפגעהערט צו דערציילן. כ׳האָב מיר ספּעציעל נאָכגעפרעגט אויף דייטשע מיטהעלפער און סאטעליטן־רוצחים, ווי אויך זעלבשטענדיקע רוצחים. און אַזוי אַרום האָב איך קאָנצענטרירט אַ גאָר לאַנגע רשימה פון קריוויטש און אַרומיקע דערפער. פון אַרום דאַלהינעוו באַזונדער און אַזוי ווייטער. אַזוי האָב איך שוין אונטערהאַנדלט מיט אויספאָרשונג־אָרגאַנען מיט נ. ק. וו. ד. און מ. ג. ב., מיט דער ציוויל־פּראָקוראַטור און מיליטערישער און איבערגעגעבן אומעטום אַ ליסטע פון די סאַוויצקיס מיט דובאָוויקס, פון יאסקולסקיס מיט לעשצינסקיס; די זשאקעוויטשעס און אדאמאָוויטשעס; יאַראָשעוויטש און לאזארעוויטש, ווי אויך ניט פארגעסן דעם אונטערוועלט־מענטש אלעקסאנדער פּאַלאַטשאַנסקי מיט פּיעסטונען און נאָך און נאָך אַנדערע. קאָן מען דען אַלע געדענקען נאָך אַזוי פיל יאָרן. נאָך איבער דריי צענדליק יאָר, וואָס זיינען שוין אַריבער? — אויסגעצייכנט אויפן נקמה־געביט מיטן אויסגעבן פאַרברעכער פאַר דער מאַכט, האָט באַזונדערס מאַריאַשע באָטווינִיק, וועלכע האָט ניט גערוט קיין מאָל, נעכט ניט געשלאָפן ביז זי האָט ניט באַזיגט אַלע שוועריקייטן און פיל פון די רוצחים געבראַכט צום משפּט. וועגן דעם אָבער וועט זי אַליין דערציילן.

פיל פון געמשפטע זיינען פאַראורטיילט געוואָרן צום טויט, פיל אויף לעבנס־לענגלעכער שווערער קאַטאָרגע. אַנדערע אויף אַ סך יאָרן טורמע. הערצער האָבן זיך געקוויקט ווייניקער צי מערער, אָבער ניט געשטילט געוואָרן איז דאָס ברויזן. עס איז נאָך אַלץ ניט גענוג געווען.

דערווייל האָבן אַלץ מערער און מערער נאָך רעשט געבליבענע צוריקגעקערט אין שטעטל. אָט געקומען איז פעשע קאַצאָוויטש די פּאַרטיזאַנקע און נאָך אַנ־דערע. קריוויטשער משפּחה האָט זיך צעוואַקסן אַ ביסל. חתונות און משפּחה־פאַרבינדונגען זיינען פאָרגעקומען; אויסגעוויקלט האָבן זיך נייע משפּחות. אויס־געשפּראָצט האָבן נייע לעבנס, קינדערלעך זיינען געבוירן געוואָרן און אַרויס אויף אַ וויסטער חרובער וועלט. ליגט ניט אין דעם איינע פון גרעסטע נקמות אָן דעם גרעסטן שונא — אָן היטלער־המן דעם גרעסטן עמלק פון אַלע עמלקס? דאָס אויסגעהרגעט יידישע פאָלק אין מיליאָנען, לעבט ווייטער! — פאַר אונדז אָבער אַלס יחידים איז עס געווען זייער שווער צו לעבן אויף קברים און חור־בות. אָבער וואָס צום טויט געהערט שוין, איז צום טויט! קיינער קען שוין ניט צוריק לעבעדיק מאַכן... מיר לעבעדיקע דאַרפן אָבער לעבן און נייע לעבנס פלאַנצן. ווער ווייס, ווער קען עס וויסן האָבן מיר ביי זיך געטראַכט: אפשר וועלן מיר דאָך קענען אַרויס און זוכה זיין צום איבערפלאַנץ אויף אַן אַנדערער ערד — אָן ימען בלוט, אָן קברים און חורבות.

אַזוי האָב איך שוין אויך אָנגעהויבן צו לעבן אַ לעבן אַ נייעם. איך בין שוין אויך לייבלעך געוואָרן אַ קריוויטשער. איך האָב שוין געהייראַט מיט מיין ליבער גאָלדע. ווייל וויפל דען קען א מענטש זיין אליין? אַלע האָבן דאָך געלערנט דעם פּסוק: „לא טוב היות האדם לבדו... וטובים השניים מן האחד". און פּירושים זיינען איבעריק... איך האָב פאָרגעזעצט מיין אַרבעט אויף אַלע אויבנדערמאָנטע געביטן. איך האָב מיר אויך באַטייליקט אין אַ גאָר וויכטיקער הייליקער אַרבעט — צוזאַמען מיט אַלע געבליבענע יידן אין קריוויטש — אויפקלייבן די רעשטלעך פון קדושים אונדזערע איבער פעלדער, וואַלד־פּאָליאַ־נעס, הויפן און ווו ניט? ווו האָבן זיך ניט געוואלגערט קערפּער־טיילן און ביינער פון אונדזערע אומגעבראַכטע טייערסטע יידן? אונדזער חוב איז געווען ברענגען זיי צו קבר־ישראל — אָפּרייניקן דעם פאַרשוועכטן „בית החיים" אונדזערן און פאַרהייליקן אים מיט די רעשטלעך פון אונדזערע קדושים.

וועגן דעם שטעטעלע קריוויטש, איר אויפשטייג, לעבן און אומקום וועל איך ניט דערציילן — כאָטש איך ווייס וועגן דעם פיל. מיין שרייבער־פען און שילדערונג־קראַפט זיינען צו אָרעם און אומפעאיק. וועגן דעם דאַרפן קריווי־טשער אַליין דערציילן און זיכער האָבן זיי עס געטון אויף שפּאַלטן פונעם „נר־תמיד". איך פיל מיר ניט קאָמפּעטענט צו דעם. איך וועל מיר באַגנוגענען מיט

דערציילטע לעבנס־בלעטער, ווי חורבן פלעשצעניץ, איליער שחיטות, וואַר־שטאָטן־לאַגער אין ווילייקע, און מיין פּאַרטיזאַנקע — מיין „אני הלכתי ביער״... מיין צוריקקערן פונעם וואַלד אין קריוויטש איז ווי געווען ביי אַלע אַנדערע — מיט איין אויסנאַם בלויז. קריוויטשער ניט קעמפנדע מענטשן־כוחות אַ חוץ פּאַרטיזאַנער האָבן נאָך אַ צייט לאַנג אין וואַלד געזעסן און געוואַרט ביז אָנגע־קומען איז אין וואַלד אין סוף יולי 1944 שמעון צימערמאַן דער פּאַרטיזאַן פון קורעניץ און דערציילט, אַז סאָוויעטן זיצן שוין אין דאַלהינעווו. מען קאָן שוין אהיים זיך צוריקקערן. איך בין אָנגעקומען גלייך פון די קאַמפן — מיטן ווילן פּאַרצוזעצן נקמה־מעשים.

עס איז אַ חוב טאַקע צו באַטאָנען, אַז אויך מיין נייער פאַמיליען־לעבן אין קריוויטש, האָט זיך ניט אויסגעזונדערט פונעם לעבן פון אַלע אַנדערע. אַז עס איז מעגלעך געווען איז מען געגאַנגען צום מנין דאַווענען. עס איז שוין אַ ספר־תורה געווען וואָס שמואל לעוויטאַן פון בודסלאוו האָט אָפּגענומען ביי אַ קריסט אין אַ דאָרף, וועלכער האָט אים געהאַלטן און אָפּגעהיט. אַזוי האָבן געלעבט אַ 90 נפשות, מענער, פרויען, קינדער און אַ פּאָר אַלטע לייט. די לעצטע האָבן אויף זייערע פּלייצעס געטראָגן דאָס יידיש לעבן; צוויי יידישע וועטעראַנען פון יידיש לעבן אין שטעטל; דער פאַרשטאָרבענער ר׳ איטשע דער שמיד גיטליץ עליו השלום און יבדל לחיים ארוכים ר׳ יהושוע בן אריה־לייב. זיי האָבן עס פיל אויפגעטון אָפּצוהיטן פונקען יידישקייט, וואָס האָבן זיך צעלאָזן אין אַ קליין טליענדן פייערל, וואָס האָט דערהאַלטן די נשמות...

מיין לאַנגע און אויספירלעכע דערציילונג פיל איך מיר מחוייב צו פאַרענ־דיקן מיט אַ האַרץ־פולן דאַנק דעם רעדאַקטאָר און רעדאַקציע־מאַנשאַפט פונעם קריוויטשער יזכור־בוך, פון „נר־תמיד״ ווי אויך אַלע קריוויטשער באַטייליקטע אין אונדזער הייליקן אויפטו — פאַר דער גאַסטפריינדלעכקייט צו ניט קרי־וויטשער בלעטער פון מיין לעבן. איך דריק אויך אויס אַ באַזונדער דאַנק אונ־דזער רעדאַקטאָר פאַר עפענען די שפּאַלטן פון „נר־תמיד״ — כדי צו פאַראייי־ביקן די נעמען פון מיינע טייערסטע און נאָענטסטע, וואָס זיינען אומגעקומען אין באַריסאָוו מיט פלעשצעניצער, זשעמבינער און באַריסאָווער יידן אין ראש השנה, יום כיפור און כ״ח בניסן תש״ב. איך מוז דאָך זיי דערמאָנען און פאַראייביקן און קיין נר־תמיד פון דאָרט האָב איך ניט.

זאָלן ליכטעלעך פונעם קריוויטשער נר־תמיד באַלייכטן אויך נעמען און נשמות פון שוועסטער און ברידער, פעטערס און מומעס; קוזינען און שוועס־טער־קינדער, וואָס זיינען אין באַריסאָוו אומגעקומען, אין איליער שחיטות און אין וואַרשטאַטן־לאַגער פון ווילייקע. די אַלע „שנהרגו, שנשרפו, ונחנקו ונקברו

חיים על קידוש השם יהודי ועל קידוש החיים״ ווי יידן — אַ געהעריקן יזכור! און אַ ווערטן אל מלא רחמים! במעלות קדושים וטהורים אנו מזכירים את נשמות: מיין שוועסטער שיינע ליבע מיטן שוואָגער משה בלאָך, מיט זייערע פיר קינדער.

מיין ברודער אברהם קאַזשדאַן, זיין פרוי ראַשקע און זייערע צוויי קינדער.

מאיר קאַזשדאַן, גאָלדע, בערל און נאָך אַ קינד.

מיין פעטער נחום קאַזשדאַן, מומע ציפּע מיט זייערע צוויי קינדער. ברוך־דוד קאַזשדאַן, צירע מיט דריי קינדער.

קוזינען: שרה־חנה גימפּעלאָוו, ישראל גימפּעליאָוו מיט דריי קינדער.

שמערל קאַזשדאַן (געפאַלן אין פינלאַנד), זיין פרוי שיינע (אין באריסאָוו) מיט פינף קינדער.

ברכה און יצחק כץ מיט צוויי קינדער.

די עלטערן פון מיין פרוי בתיה:

ברוך־דוד גורעוויטש, מאיר, לוי (אין באריסאָוו) שרה,, אלקע, אליהו — אין איליער שחיטות.

פעטער אַלטער קאַפּעלאָוויטש, מומע מייטע מיט צוויי קינדער — אין איליע.

פעטער וועלוול רובין, מומע איטקע מיט די קינדער ראָזע, מאירם.

מיין פרוי בתיה מיטן זונעלע יעקב — אין וואַרשטאַטן־לאַגער אין ווילייקע.

— ניט געשטילט זאָל ווערן דער צער און טרויער, זידן זאָלן די בלוטן — ביז יעדער ייד אין גאַר דער וועלט וועט לעבן קענען פיזיש און גייסטיק אויף דער וועלט אָן מורא און פּחד; זיכער, אָן סכנות און פריי קענען אָטעמען און זאַט ווערן פון לעבנדער, שטייגנדער און זיכערער מדינת ישראל — דער אייביקער דאַך איבערן יידיש לעבן איבעראַל — בכל אתר ואתר.

אַן אייביקע קללה אונדזערע שונאים פון דעמאָלט און היינט!

אַ נקמה פאַר בלוט פון אַן עופעלע א קליין
ניט אויסגעטראַכט האָט נאָך דער טייוול אַליין...

(ביאַליק, הימלען)

...אַ הימל ווייט, אַ ברייט ערד א ימים גרויס
ניט באַלט צוזאַמען אין איין קנויל זיך
און ניט פאַרניכט די שלעכטע אויף דער ערד
זאָלן זיי פאַרניכטן זיך אַליין!

(יצחק קאַצענעלסאָן: דאָס ליד פון אויסגעהרגעטן יידישן פאָלק)

יוסף שמיר / בני־ברק

בגולה — נכר ושבות

ענני מלחמה קודרים

אין לטעון ולא ניתן לקבוע מבחינה היסטורית, כי כל אותו מבול דמים ואימה שהציף תבל כולה וכל אשר התחולל בעולם בשנות השואה — שלא היתה כמותה — באו והיו לפתע פתאום. זה שנים נפתחה הרעה וריחפה על עולם נבוך וכושל אכול סתירות וניגודים, כחרב דמוקלס חדה ומתהפכת. זוממי החורבן ותאבי ההרס — היטלר ומשרתיו שואפי השלטון ללא מיצרים על פני עולם כולו — התכוננו לכך במשך שנים. אף מיהודי קריביץ' לא נעלם, כי עננים קודרים מכסים ומעבים שמי חיינו... את להט השנאה נגדנו ראינו עוד בשנות השלושים, בימי המשמרות מטעם חבר המרעים של ה,,כאדציה" והאז"ן.

ברם, טבע הוא באדם; לא לשעות אל סכנות. אל מול שמים צחים ובהירים בזרוח השמש, איש לא ישים לב לשבר־ענן פתאומי ולסערות ממשמשות ובאות. כלום לא ישכנו בני אדם אשר בנאפולי לרגלי הר הגעש ווזוביו ולרגלי האטנה בסיציליה? הדעת מוסחת ואין ערים עוד לסכנות מוחשיות — אם מקרוב ואם מרחוק... כאלה וכהנה קרו ונתחוללו בעיירותיה ועריה של פולין וכל מזרח־אירופה מלפני ,,המבול". ולא אלה בלבד: בנוסף לראיית הסכנות אשר לפנינו, (ורבים, כן, רבים ראו אותן) ראייה ברורה ומוחשית של חוסר ברירה ושלא ניתן עוד לעשות דבר. הכרה וודאית כמעט; כי כל הדרכים מובילות לחוסר מוצא וכל השערים חסומים בפני יהודים. כלום ייפלא הדבר כי הכל העטו עליהם מעטה של ,,לא ידע..." ונצטיידו בבטחון ,,לא אכזב של ניסים, כי אכן נעבור ונבלה כל הצרות ונחיה?!..." כל איש שעיניו בראשו, ראה וידע כי הנה ממשמשת ובאה מלחמת האיתנים אך עשה מאמצים, לדחוק הידיעה פנימה ,,לסתרי־סתרים"; להוציאה כליל מהתודעה. במכוון נעשה הכל ובלבד — שלא לזעזע את השאננות החיצונית של פני הדברים.

תוך הלך־רוח זה, בנסיבות ותנאים אלה הגיעה ובאה מלחמת העולם השניה, כאשר מרחק של שתי עשרות שנים בלבד חוצץ בינה, לבין מלחמת העולם הראשונה. אין ספק שניתן היה למנוע פריצתה, אילו לא ניתנה הרשות למשחית. אילולא הוקרבו פעם אחרי פעם ,,נתחים" שמנים בלב אירופה ונמסרו להיטלר. מעצמות המערב עודדו תאוות כיבושיו ויצריו לשלוט. וכך בלע את אוסטריה והעולם היה עד לפרק המביש של מינכן והפקרת צ'כוסלובקיה. הכל מתוך דעה והכרה צלולה כי כל אלה מצויים רחוק אי־שם ובפינה נידחת ולא כדאי להתגודד

ולצאת לקרב על מנת למנוע... כי אין ולא ניתן לאגד עולם אחד. אין זה הכרח כי מדינה אחת תצא לעזרת חברתה המותקפת, בלתי אם קשורה היא עימה בברית ולעת מצוא גם היא מופרת. וכי צ׳כוסלובקיה לא קשורה היתה בברית לעזרה הדדית עם צרפת ובריטניה? אף על פי כן ולמרות זאת הופקרה, כשהיא מפורקת מנישקה ומשוללת קווי הגנתה המינימאליים ויודעת בוודאות, כי שום מדינה לא תחוש לעזור לה אם תחליט להילחם על נפשה. כך, איפוא, פעלו המניעים שהביאו לכניעתה בפני היטלר ובליעתה בתוך מלתעות כיבושיה של גרמניה הנאצית.

לאחר צ׳כוסלובקיה — תורה של פולין. גרמניה הנאצית תבעה ממנה אולטי־מטיבית החזרת שטחי פומרניה ודאנציג (גדאנסק), חבל פוזנאן ושלזיה עילית וכו׳. והן זו אותה פולין רודנית־פאשיסטית ואנטישמית ידידת „הרייך השלישי". (כלום אינם זכורים מסעות הצייד של גרינג והרומן של ממשלת הקולונלים עם גרמניה ביערות־פולין?) אותה פולין אשר זה עתה „חטפה" נתח „אבר מן החי" מגופה של צ׳כוסלובקיה המתבוססת תחת מגפי הנאצים וגרוריהם ההונגרים וממשלת הבובות של סלובקיה. האם לא נתקיים בה בפולין, אותו פסק־דין עתיק עליו הגיבו הלל הזקן וחז"ל: „על דאטפת אטפוך וסוף מטייפייך יטופון" (על שהטבעת הטביעוך וסוף מטביעייך לטבוע...) פולין התיימרה לעמוד בעוז מול התביעות הנאציות. היא עמדה במריה ולא נכנעה; היא ציפתה לעזרת בעלי בריתה — מהמערב — אשר בוששה לבוא אף כי הכריזו צרפת ובריטניה מלחמה בגרמניה. המלחמה פרצה, העזרה לא באה; טרוף נטרפה פולין ונדרסה, אף חולקה מחדש. באה הברית הבלתי קדושה (אוי לאותה בושה!) בין בריה"מ לבין גרמניה הנאצית — היטלר וסטאלין כרתו ברית הדדית.

לא כאן המקום להתעמק ולהידרש לחקר הבעיות של אותה ברית טמאה כאמור; לשאול מדוע ולמה קמה? הן שנים מספר לאחר מכן, בקונסטלציה אחרת של כוחות היתה ברית המועצות למעוז עיקרי ולפטיש מוחץ וממגר, בקואליציה של כוחות אשר לחמו נגד כל כוחות השחור הנאציים ומיגרו את גרמניה כליל. הן לא נעלמה עובדת היסוד מאף אחד בעולם (אף לא ממנהיגי בריה"מ!) כי חוד המחץ של מכונת המלחמה האדירה של הנאצים, יופנה בסופו של דבר לעבר ברית המועצות ויהלום בה ויכתוש עד היסוד....

אכן, היתה זו שעת „ליקוי מאורות" בעולמנו. משבר אימון ואמינות... הברית הטמאה קמה. שותפיה יצאו לבוז בז ולמצות כל הנאותיהם משללם... מכוחה ובברכתה יצאו הסובייטים „לשחרר" האחים במערב ביאלורוסיה ומערב־אוקראינה. כך נפלה קריביץ׳ וכל העיירות הסמוכות בסביבה — קרי אזורי הספר הצפון־מזרחיים של פולין — בתחומי „הנחלה" הסובייטית. לא אספר עוד על ימי „בין השמשות" שבין רשות שלטונית אחת לאחרת. וודאי סופר על כך בהרחבה מפי אחרים ולא אחדש כאן כמלוא נימה. הבה ואספר כיצד „שחררו" אותנו.

פני „המשחררים"

בתשעה־עשר בספטמבר 1939 הופיעו ה„משחררים" בכל „ברק־תפארתם והדרם". שיירה ארוכה מאוד של עגלות שבורות שנסחבו על־ידי סוסים רזים ו„מתפגרים", זרמה דרך העיירה. הלוחמים עצמם — קרועים ובלואים, מגודלי שיער בלתי־מגולחים ויחפים — „יחפנים" משמע. מפליא הדבר עד מה עמדו בניגוד גמור לצבא „הפאר" הפולני — „צבא הראווה" וקצונתו ה„מטורזנת" על ה„קאוולריה הקלה" שלו והמהירה שכה היטיבה לרוץ... כך ולא אחרת — כמו „אורדה" של פראי טאטרים נראו בעינינו „המשחררים". כשהסתכלתי עליהם, התאפקתי רק בקושי מלפרוץ בהטחת מילת־גידוף רוסית: „סוואלאטש!" — אספסוף מרעים ונבלים!

זה היה הרושם הראשוני.

ברם, כאשר הוספתי להסתכל והתבוננתי במדוקדק יותר בצבא זה העובר לפני, פגו הרשמים הראשונים ונתנדפו מיד כליל. שוב היה לי רושם, כי ב„ערב רב" זה מצוי כוח כביר הנתון עודנו במצב רדום ואשר עלול להתעורר. לכשיתעורר — אף כי יוכה ויוכרח לסגת — יוסיף ויזרום, ירבה ויגבר עד' יציף וישטוף (כמו שיטפון מידי הטבע) שטחים עצומים ורבים...

מראיהם המוזרים של ה„אורחים" הטילו פחד־ים ובעתה על הכל — הורינו וכל שאר המבוגרים „תקעו" עצמם בבתים ולא יצאו. אולם אנו בני הנוער בתוספת כמה וכמה זאטוטים, לא עצרנו כוח עוד לרסן סקרנותנו שנמתחה כבר עד קצה הגבול. התאווינו מאד לקשור קשרים כלשהם עם ה„אורחים" מקרוב באו. על אף גערות הורינו ומחאותיהם של המבוגרים, יצאנו לרחוב והמשכנו בהתבוננותנו. כך נוצרו גם הקשרים במידה כלשהי, הם הסתכלו בנו ואנחנו בהם ומשפת עיניים לדיבורים ממש.

„... ויש מנופאקטורה חברים?" — — זו היתה שאלתם הראשונה. היה זה מושג רחב ביותר. הוא הקיף את כל הנוגע לדברי לבוש — החל מחליפות ושמלות וכלה בלבנים תחתוניים וכל השאר. לאחר ימים מספר ניתן היה להיתקל בנשיהם ובנותיהם של הקצינים המהלכות ברחובות ולבושות בכותנות־לילה ארו־כות, רקומות תחרים וקישוטים שחשובות היו בעיניהן כשמלות־ערב — „שמלות־גאלא" מפוארות... גם דור המבוגרים (ואף הורינו) הסכין לכך בימים הבאים, ולמד לחיות עם הרשות השלטונית החדשה. סוף־סוף נוכחו גם הם לדעת כי אין ה„שד" נורא כל כך...

— — אמנם, בימים הראשונים לשלטון הסובייטים היה הכל כמו קודם לכן; דבר לא אירע ואף לא נשתנה כל עיקר. בהתאם לצוו השלטון נפתחו החנויות אף נתרוקנו חיש מהר. „אורחינו" מטעם קנו הכל ללא יוצא מן הכלל; כל מיצרך וכל דבר שימש עבורם סחורה שכדאי לקנותה, שמא לא יוכלו להשיגה לאחר

מכן. מובן שבתמורה לסחורות ניתן המטבע העובר „לסוחר" — ה„רובלים" הסובייטים לפי ערך ה„זלוטי" הפולני רובל סובייטי לזלוטי פולני. כך נתרוקנו והלכו החנויות ובעליהן תכננו כבר תכניות לחדש מלאי ולהוסיף סחורות; כמעט וכולם היו סבורים כי הנה מתגבש והולך מסלול כלשהו לחיים סדירים ונורמליים. חלק מצעירי העיירה (קטן ביחס) אשר „נתבסמו" קודם לכן מאידיאות ה„שתפנות האדומה" — (בז'רגון הרישמי הפולני „אידיאות המזרח") ראו עצמם „מחותנים" טבעיים וקרואים נכבדים ביותר, להיות מקורבים לשלטון החדש. כל השאר והם רוב רובם של צעירי העיירה, המושרשים ומעורים במסורת ישראל ועמוסי קשר עמוק לערכים ציוניים — אם קשורים ארגונית ואם לא — התייחסו באי־אמון גובר והולך ובחשדות בלתי ברורים.

מסתבר אמנם כי צדקו האחרונים; שבועות מספר בלבד חלפו וכבר היתה „רוח" אחרת; צוויים ופקודות באו מתחדשים לבקרים: החרמות ו„הלאמות", איסורים גמורים על המסחר הפרטי וסגירת חנויות. כמו כן נתפרסם החוק החדש לפיו — כל תושבי העיירה ללא יוצא מן הכלל, הינם מעתה ואילך „עובדי מדינה". קם ונתארגן „הראיספול"קום" (ראיונני איספולניטלניי קומיטט — ועד הביצוע האיזורי), שהורכב כולו על טהרת קומוניסטים (נוצרים כיהודים) לא מהמקום. הם נשלחו בפקודת ממשלת ביאלורוסיה ו„הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית ברוסיה הלבנה". אחדים בלבד מצעירי קריביץ' ה„וורודים", זכו למשרות ממלכתיות ואף הן לא מכובדות ביותר — ממדרגה שלישית או רביעית. כל אלה נתפכחו כמובן במהרה מחלומם הערב והנעים.

אנשי המנגנון השלטוני החדש הורכבו ברובם מברנשים מפוקפקים ושליליים: שיכורים מועדים ואנשים מושחתים ואף פרובוקאטורים, אשר מבחינת טובתם האישית מוכנים היו לכל — ואפילו בתמורה זולה ובלתי־מכובדת, כגון:

„נזיד־עדשים", בקבוק יי"ש וכיוצא בזה. וודאי שלא חסרה פה היד הבוחשת של ה„ייבסקציה" וה„ייבסקים" — ונכון אמנם שלא תמיד מבחינת טובה אישית אלא ל„שם שמים". מונעים ומכונפים מכוח אידיאלים טהורים בהם האמינו באמת ובתמים — מבחינת „עולם ישן עדי היסוד נחרימה..." הווה אומר — מבחינת עקירה וחיסול „החיים היהודיים הבורגנים וערכי תרבות ומסורת זעיר־בורגניים". ברור כי היו ביניהם „חסידים שוטים" אבל היו גם קומוניסטים כנים. אולם עליהם לא דובר ולא הרגישו כלל בנוכחותם. הן הללו אנשים ישרים, קומוניסטים כנים הומאניסטים וידידי האדם. והללו לא חשובים כלל בעיני פקידים של שלטון אכול שחיתות, המפרפרים תמיד בכבלי ה„פחד והחשבון"...

כך ובמידה זו נתבהרו ונתבררו חיש הניגודים — בין גרמניה הנאצית ההיט־לריסטית לבין ברית המועצות הסטאליניסטית — ואף הצד השווה שביניהן. שתיהן כאחד היו אנטישמיות אכולות תסביך של שנאת יהודים. שתיהן חפצן באותו

דבר עצמו — לעקור מן השורש דבר קיומו של עם היהודים מן העולם. ההבדל ביניהן הוא מבחינת הגישה ושיטות הביצוע: היטלר ועוזריו ומשרתיו עושי רצונו עשו הכל, כדי להאביד ולמחוק מארץ החיים כל יהודי, באשר הוא ובאשר תשיגנו ידם, ממילא יושמד גם העם. תוך השמדת הגוף תיכלה גם הרוח ותיעקר משרשיה התרבות היהודית, מה גם שמבחינה אקטיבית יושמדו אף הספרים ונכסי הרוח... סטאלין ועושי דברו כולל ה„ייבסקים" המסוּנוורים (אם כי מבחינת גוף רישמי של המפלגה נמחקה הייבסקציה זה מזמן, עוד בשנות השלושים ואולי קודם לכן) ניגשו אחרת למשימה: הם התכוננו לבטל קיומו של העם היהודי מבחינה מוסרית, על־ידי דיסקרימינאציה של מסורותיו ותרבותו — הווה אומר חיסול מורשתו הרוחנית — בהניחם לפרט היהודי לחיות כיחיד וליהנות מזכויות הכלל במדינה.[1] ואכן הם הגשימו תוכניתם זו ביסודיות שיטתית.

בתחילה בשנות המהפכה גזרו על עברית ויוצריה: על התנ"ך והתלמוד ומפרשיו; על הספרות העברית החדשה ועל החינוך העברי. ציונות וקשר לארץ־ישראל הס מלהזכיר! לאחר מכן — בשנות העשרים המאוחרות ובשנות השלושים הוגבלו והוצרו גם תחומי יידיש. נסגרו בתי־ספר יהודים (ביידיש), חוסלה העיתונות פרט ל„עמעס" ועוד אי־אלה. נאסרו והוגלו אף נערפו סופרי יידיש ויוצריה. משנה לשנה אף הורחב המעגל. באחת: — נאסר על יהודים לחיות כיהודים (אף חיים חילוניים כיהודים סובייטיים!). אפשר והיו ראשי הסובייטים מגיעים גם בהדרגה למטרתם שהציבו להם, כי פשה הנגע יותר ויותר. באין מסורת ובאין תרבות יהודית יוצרת ומתחדשת ויתר על כן: היא מולעגת ומתבזה כל יום — לא הוצב סכר להתבוללות. רבו נישואי התערובת וגדלו ממדי ההתבוללות.

ברם, השטחים החדשים שבאו לה לברית־המועצות — מערב־ביאלורוסיה ומערב־אוקראינה מידי פולין; מדינות ליטא לאטביה ואסטוניה אשר „נתמזגו מרצונם הטוב" כרפובליקות „עצמאיות" בברית המועצות; חבלי בוקובינה ואדמות בסארביה מידי רומניה — קלקלו את השורה. ליהודים הסובייטים הגיעה תיגבורת של יהודים. אין ערוך להשלכות על יהודי רוסיה. בהיות החדשים מקרוב באו מושרשים בתרבות היהודית על כל ענפיה: תרבות דתית־מסורתית וחילונית; לאומית וסוציאלית; ספרות עברית וספרות יידיש. ציונית ולא ציונית רבת־גוונים. וכאן נשתבשו החישובים הסטאליניסטיים. אפשר וכאן נזרע הזרע, אף גדל והסתעף השורש למרי ותקומה של יהודי ברית המועצות בשנים מאוחרות יותר למתן אפשרות לחיים יהודים לאומיים וציוניים, לעליה חופשית לארץ־ישראל...

---

[1] מבחינת האמת ההיסטורית לא חידשו כאן לנין וסטאלין כל דבר. בימי נאפוליון בואונופארטה ואף קודם לכן, טענו התיאורטיקנים של המהפכה הצרפתית הגדולה: „ליהודים כעם או ככלל, לא מגיע דבר! ליהודי כפרט — כל דבר שבעולם!"

אך, למה נפליג לימים רחוקים בעתיד, אותם לא ראינו כלל באותן שנים? הן שומה עלינו להתבונן באותו „הווה" שנתגשם אז בחיינו, מדי יום ויום. בחיים חפצנו ונאלצים היינו להסתגל למצב. בתנאים ונסיבות של אותם ימים, יכול היה כל בר־דעת (לאוו דווקא קומוניסט ומתבולל, גם יהודי לאומי יהודי חרד) להגיע בנקל למסקנה הפשוטה כי טוב יותר „יהודי חי בלי זקן" מאשר „זקן בלי יהודי". ויבין המבין שמדובר כאן ביהודים חיים עלי אדמות, מנוכרים אמנם זמנית ומנות־קים, מאורח־חיים יהודיים, ממסורת ותרבות יהודית. טוב לו יהיו לפחות כאלה (יהודים חיים!) מאשר „זקן" — שפה ותרבות ערטילאיות באין נושא חברתי חי המקיים אותן וסופן להצטמק, להישכח ממילא ולעבור מן העולם. יתר על כן; גם מבחינת הזיקה למסורת ולמקורות יכול היה יהודי מאמין ואפילו אדוק, לתרץ זאת ו„להכשיר". לראות בכך פיקוח־נפש והצלת נפשות. איש בעל השקפת־עולם חילונית, יכול היה לראות זאת כדבר שאיננו נוגד אפילו את חוקי ההגיון והתבונה האנושית הפשוטה. אולם שאלה גדולה הי׳א באמת, האם התנהלו (ומתנהלות) כל קורותיה של ההיסטוריה האנושית ושל העם היהודי ביחוד, על־פי חוקי ההגיון והתבונה. (הרי בסופו של דבר לא נחשבה ה„לוגיקה" לחכמה יהודית ובמקורות ציינו אותה חז"ל כחכמה יוונית)...

לכאורה רשאי ויכול אתה לטעון, שהשלטון הסובייטי הציל מאות אלפים יהודים ואפשר שלמעלה ממיליון מכליון חרוץ בידי הנאצים, על אף גישתו העויינת ליהודים ולמרות שלילת קיומו של העם היהודי בעקשנות לא נחלשת (אפילו עד היום הזה). טענה זו אמת היא; עשרות אלפי המגורשים ב„שילוחים" השונים, האסירים וכל אותם ששולחו ל„חינוך מחדש" על מאות אלפי הפליטים, אשר ברחו מאזורי הכיבוש הגרמני, ניצלו אמנם ובמידה רבה שרדו בחיים לאחר השואה. אולם יחד עם העלאת עובדה זו וקביעתה מחדש כנכונה, אין בכך להזים ההנחה היסודית כי׳ אמנם התכוונו הסובייטים, לבטל כל הנחה אפשרית לקיום עם יהודי בעולם על תרבותו העתיקה והחדשה — תרבות־רצף של יצירת דורות, רבדי מוסר ומסורת־חיים ומורשת גדולה לאומית ואנושית של אלפים בשנים. (דבר זה נישנה וחזר פעמים מספר ואף בימינו)

אם אינך מתכחש להיבט זה ונשאר צמוד לראייה עובדתית של המציאות בכל הליכיה, אינך יכול שלא לשאול מה מתרחש והולך כאן? האם זו התעלמות עיוורת ואי־רצון להכיר בעובדות החיים שהזימו כל אותן תיאוריות ואידאולוגיות דוגמטיות על היהודים, יהדות ולאומיות יהודית? ושמא פועל כאן יסוד מוצק אטאביסטי (עולמי) שמקורו בכסנופוביה[2] ושנאה עתיקה ומושרשת. (אימת זרים בכלל ואנ־טישמיות בפרט הן תופעות עולמיות העומדות בכל זמן ועידן ובכל המשטרים).

---

[2] אימת זרים ושנאת נכרים.

בפניהן לא יעמוד שום מבנה מוצק של „מאטריאליזם היסטורי” ושום „מארכסיזם” על כל אסכולותיו ה„אורתודוכסיות” וה„ראדיקאליות”, הריפורמיסטיות והמהפכ־ניות, הלנינו־סטאליניסטיות והמאואיסטיות. אינך יכול שלא לשאול מה מן הקיים ועומד ומה מן המתערער וחולף יש עוד באותה אימרת־כנף נודעת בכל ברושורה קומוניסטית: — „תרבותנו (הקומוניסטית) סוציאליסטית בתוכנה ולאומית בצורתה?”[3] האם הכוונה היא באמת לפיתוח תרבויות לאומיות של עמי ברית המועצות או להגברה איטית הדרגתית (תוך פיתוח מדומה בלבד) עד להשלטת „רוסיפיקציה” מלאה בסופו של חשבון? ואם המדובר בתרבויות לאומיות היכן היא באמת התרבות היהודית? האם אותה „תרבות סוציאליסטית” בתוכנה ולאומית „בצורתה” מובטחת לכל ולכולם „קראמיע יעווריייעוו” — חוץ מאשר ליהודים? הן לפי אותן תיאוריות (של סטאלין) איננו עם כלל וכלל ואפילו לא שבט... חסרים אנו כל אותם יסודות שהוא מונה וסימנים המהווים ומגבשים לדעתו בסיס לקיומו של עם: „טריטוריה” חסרים אנו; אין לנו „מבנה כלכלי ונורמלי” וכמו־כן חסרים אנו „שפה ותרבות משותפת” ואיננו „קשורים בגורל משותף”. בקיצור, כלה ונחרצה אחת ולתמיד: „אין עם יהודי!”

אותן שנים טראגיות ומרות (לא כל שכן היום, בהעלותי על הנייר עובדות חיים וחוויות אלה) הזימו החיים ומציאותם הפאקטוגראפית תיאוריה זו והדומות לה. אך ה„אידיאולוגים” הסובייטים לא למדו דבר ובחרו לגנות העובדות (כשם שעושים הם גם כיום) שטפחו ומטפחות (גם בימינו) על פניהם ולהכחישן בסגנון: אוי ואבוי לעובדות! במקום לנקוט ביקורת ובדיקה מחדש של הנחותיהם, אשר אבד עליהן הכלח ולא עמדו במבחן החיים...

הכבוד והיקר איפוא, ליהודי עיירתנו הפשוטים מכל ימות השנה ומלוא השבח לרובו של הנוער, לצעירים בני גילי דאז. עד מה היטיבו לחוש ולראות מבחינה אינטואיטיבית, בכל אותו מערך „איד־אולוגי” של „המשחררים”, רק מקסם שווא. באופן מודע או בלתי־מודע הרגישו, כי קיימת ועומדת השאיפה הנחרצת ומבוצעת התוכנית, לביטול קיומו של העם היהודי וחיסול מורשתו התרבותית — אף אם כל יהודי כפרט וכיחיד יורשה לחיות ולא יושמד מתחת הרקיע כמו בשיטה הנאצית. היבט זה וראייה צלולה זו הם ששמרו גם על שרידי קהילתנו בכל אימות הימים, אף הביאו רבים מהם למדינת־ישראל. הודות לראייתם הצלולה של המציאות התנדפו בהדרגה ובעקביות כל אותן אשליות־כזב וכל חלומות השווא המתקתקים ומתעים. יצר הקיום הוא שהכתיב להם, לשמור על הגחלת של החיים היהודיים בכל צורה וגוון ולא ללכת שבי, אחרי הבטחות בורקות וחגיגיות לא

[3] סטאלין — כל כתבי: בעיות הלניניזם; בעיות הלאומיות והלאומים — (הוצאת ספרית פועלים).

אמינות כגון: „השלטון הסובייטי הוא שיפתור הבעיות כולן; רק הוא שיביא לשחרור הנדכאים בעולם כולו ויגאל ההמונים היהודים הסובלים ממצוקה, כדי שיוכלו להתקיים מבחינה כלכלית אנושית ותרבותית..."

מאסר וגירוש

— — ימים חלפו והלכו, העתים זרמו בשטף: השלטון הסובייטי התבסס והלך. קצב הרכבות המהלכות ומגיעות למקומותינו הוגבר; כל יום הגיעו בהן אלינו מרוסיה ואיזוריה אנשי־צבא ופקידים אזרחיים על נשותיהם ומשפחותיהם, לקבל המשרות ולכונן מוסדות השלטון במקום ובאיזור כולו. בכל שעות היום והערב היתה כל שריקת קטר, מקפיצה אותנו ממקומנו והכל היו אצים להגיע לתחנת הרכבת, שמא ישובו באותה רכבת יקיריהם שגוייסו עם פרוץ המלחמה לצבא פולין. הורים ציפו בכליון עיניים לבניהם, נשים לבעליהן; בני נוער לאחיהם הבכירים. כל יום רצתי גם אני משך כמה פעמים אל התחנה. לא פעם הייתי עד להתרחשויות של חדווה קורנת ומתפרצת בעת פגישת בני משפחה עם יקיריהם השבים וכמו כן, גם למראות אכזבה וצער. תמיד חזרתי עצוב ובפחי נפש. אפסה כל ידיעה על אחי יחידי, לאזר האהוב ונערץ. ידיעות החלו להגיע על כל שאבדו ונפלו בקרב עם הגרמנים, על הנופלים בשבי הסובייטים, ידענו כבר על פסח צוקרמן שנפל, פיישקה בנה של איטה־רחל — דודן להרצל צוקרמן יבדל לחיים ארוכים — ולנו, טרם באה ידיעה כלשהי.

לאחר חדשים מספר הילכו כבר הרכבות בכיוון הפוך: עתה נסעו בהן בני אדם מה„שטחים הסובייטיים החדשים" — משטחי פולין וליטא שהוכללו בתחומי ה„נחלה" הסובייטית — ממערב־אוקראינה ומערב ביאלורוסיה כולל כל אזורי ה„ווילנשצ'ינה" — ווילנה וסביבתה הגדולה. יום יום הובלו כל אלה הרחק לאי־שם... בעיירה ובסביבתה לא שרדו עוד משרות ממשלתיות ומוניציפאליות. אפילו בדליהן נתפסו כבר ואפילו שלוחי נקוו"ד פעלו כבר בכל המרץ. באנשים באים מרוסיה לא היה צורך כלל בעת זו. עתה הגבירו „המשחררים" לשלח מדי יום רכבות מלאות בני אדם מ„השטחים המשוחררים", למרחקי סיביר על מנת שיירצו שם עוונות היותם „טפילים" וזעיר־בורגניים, שלא יכירם מקומם בחברה וכדי „לחנכם ולעצבם מחדש כאזרחים סובייטיים מהוגנים וכשרים".

אכן, כל אלה היו „פושעים" מסוכנים מאד לפי החוקיות הסובייטית — עבריינים כלכליים ו„חבלנים מסוכנים" אשר כל חברה צריכה להוקיעם „מחוץ למחנה"... „חטאיהם" חמורים היו ביותר; שעות על שעות התרוצצו להשיג קילו מלח או ליטר נפט... כך החלו ותכפו המאסרים והחקירות ו„השילוחים" גם בעיירתנו; באו ההלאמות וההחרמות; כך הוחרמו כמה וכמה בתים בעיירתנו, לטובת הקצונה, הפקידות ואנשי המנגנון האזרחי והצבאי גם יחד. ומי שיאמר כי

לא חשנו ולא ידענו אז מה טעמם של החיים במשטר הסובייטי, כילי הוא וצר־עין ואולי מסתיר הוא כוונתו להתכחש לאמת...

בפברואר 1940 „הולאם" גם בית המרקחת של אמי על תרופותיו ותוצריו וכל אביזריו. כך נאסרו גם שני נכבדי קהילתנו ר' יעקב קאצוביץ' ור' ישעיהו קאצוביץ', המגולל בספר זה כל אשר קרה לשניהם ב„צל הפטיש והחרמש" — שניהם אינם עוד בחיים עימנו ויהא זכרם מעורה בתוכנו. בניין בית־ספר „תרבות" — עליו היתה גאוות כל יהודי העיירה, אשר לא זכה הוא ולא זכינו אנחנו כי יהפוך ויהיה ארץ־ישראל בזעיר אנפין — הוחרם והפך לבית הבנק הסובייטי הממלכתי ה„גוסבאנק". בעשרים ושניים באפריל 1940 פקדו גם את משפחתנו ; בא תורנו להישלח. סדר הדברים לפי „החוקיות" הסובייטית לא יכול היה להיות שונה ואחר. כבני־משפחה לקצין פולני „ריאקציונר" לא יכולנו עוד להסתפח אל „הנחלה" הסובייטית. מקומנו היה בארץ־גזירה.

בסיביר — ארץ־גזירה

הפרידה מעיירתנו

ויאמרו הנקוו"ד : לכו לכם מעיירתכם וארצכם אל ארץ אותה נראה לכם... כך פרצו אל ביתנו בליל שבת לאחר חצות, אנשי ה„מיליציה האדומה" כמו היו גזלנים מיער ויצוו על אמא לארוז חפצינו ולהתכונן לנסיעה במשך שתי שעות בלבד. הדבר היה כאמור לעיל אור לשלשה־עשר באפריל. אחותי מלכה ואני (המספר בטורים אלה) לא ידענו דבר על כך. שנינו נעצרנו ביום ששי בשעות הלימודים והשכם בבוקר בשבת הובלנו ב„כל הכבוד" לקריביץ'.

— — חיש מהר פשטה הידיעה בכל בית יהודי בעיירה, כי הנה פגע הגירוש בסוניה שימנצ'יק ובניה. תוך דקות מספר בלבד היו כל משפחות היהודים בתנועה. מכל קצות העיירה נהרו יהודים לביתנו וצרורות בידיהם. הם החזירו לאמא חפצים שונים ותוצרים רפואיים מבית המרקחת, שהפקידה בידיהם מפאת חששותיה להחרמתם. שכנות ושכנים עזרו לאמא לארוז ולצרור הכל — ככל שהורשתה לקחת עימנו. על אף קדושת השבת ושעת הלילה המאוחרת, הועלתה אש בתנורי השכנים : הם הפשילו שרווליהם ולשו בצק לאפיית לחם — על מנת להכין למעננו בצאתנו — לדרך ארוכה ובלתי נודעת. השכם בבוקר הובאה אמא אל הקרון ברכבת שעמדה בתחנת קניאהינין. ואף אנו כאמור לעיל הובאנו מבעוד מועד אל אמא שישבה כבר בקרון. כל יהודי העיירה הגיעו לתחנה, על מנת לתת לנו ברכתם עם שעת פרידה וכדי ללוותנו בלבבות עומסי דאגה ואיחולים חמים ולבביים. היה כאן מעשה חדור מסירות והבנה למצבנו וכולו הרעיף עלינו ידידות

אמת. האם אמנם חשו וראו באותם רגעים, כי נפרדים אנו לצמיתות ושעת פרידה זו היא בלתי חוזרת? לא יהא בכך שמץ של הפרזה אם נזכיר בכאן דבריה של אחת מנשי עיירתנו — דברי שרה־מרה וולקובר אמם של חברי סימה וגדליה אשר אמרה תוך פניית נחמה אלינו היישובים כבר בקרון: „אל נא תבכו רחימאים. חוששתני, כי אנו הנשארים במקום עלולים עוד לקנא בכם. מי ידע וינחש את אשר מינה לנו גורלנו בעתיד הקרוב?" אכן, לא ידעה היא ולא ידענו אנחנו, כי דברי־נבואה הושמעו בפיה...

הקטר השמיע צפירתו הממושכת, הרכבת זזה ממקומה; לבבותינו פעמו והלמו בקצב אחד עם מבטינו השלוחים מעינינו תוך כיסופים ובלי דעת, אם שנית ייראו עוד לפנינו נופים אלה ואם לא... מיום זה ואילך ניתק כל קשר עם כל אשר היה בעיירה. איש לא כתב עוד אלינו וגם אנו לא עשינו זאת. כמונו גם בני העיירה פחדו מאימת „מוסרים" ומלשינים, מפרובוקאציות של אנשי הנקוו"ד. לנו גם לא היה שום מצב רוח לזה. התנאים לא איפשרו להתפנות לכך. ההשתרכות הארוכה בדרכים, השבועות הראשונים לאחר בואנו למקום גלותנו שקשים היו עלינו ביותר, לא הוסיפו חשק לכתוב מכתבים. עברו חדשים מספר ואמנם הסתדרנו קצת; הכרח היה להסתגל, רצינו להמשיך בקיומנו. לחיות ולחוות גלותנו ולצאת בסופו של דבר לדרך חיים אחרת, ואם כי טרם ידענו את אשר לפנינו וכל אשר יפקדנו כבנים לעם היהודים — עם־עולם.

ברם, אנו רק בראשית הדרך, בצאת הרכבת; (מחמצת המחשבה המפוכחת, היא שמקדימה הבאות ומספרת המאוחר;) כה מהר חלפו מעלינו פני מכרים וידידים. אף נופים מוכרים על גווני־אור ועתר צללים צבעוניים, נעלמו מעינינו. היכן הם מי התכלת הבהירים של נהר ילדותי הסרבץ'? היכן הם שדות הקסם ויערות הסוד, אשר כה משכו וגירו דמיוננו? הרכבת טסה וזחלה חליפות ושוב גמאו מבטינו שדות ויערות, אך לא אלה אהבנו לתור ולראות. כל אשר מסביבנו לא אמר דבר ללב הנכסף ונטרף; כל שארחו עימנו לדרך היו זרים לנו; פנים בלתי־מוכרים, פרצופים חתומים ומנוכרים, כבולים בצבת גורלם ישבו גם הם והחרישו... רובם — אחים לגורל, מגורשים ממקומותיהם כמונו ונוסעים הרחק מביתם ומכורתם.

הגענו לקאראלבשצינה (קרולבשציזנה) התחנה הפולנית האחרונה. כאן עצרה הרכבת; כל הנוסעים הועברו עתה לרכבת־משא רוסית ושוב היא זזה — דרך פולוצק, סמולנסק בכיוון צ'לבינסק במחוז אוראל — אל עבר ממליוטקה תחנת־רכבת בקירבת פטרו־פבלובסק. משך 13 יממות רצופות ארכה הנסיעה, עד הגיענו לממליוטקה בה עמדנו. נצטווינו מיד לצאת ולהוציא כל חפצינו. סודרנו בשורות; מלווינו ושומרינו ספרו ומנו אותנו ואמרו לנו ללכת הלאה (בלא שמירה כמעט). לאן ולהיכן לא ידענו.

כך הגענו לקולכוז ביאלויה; כאן נחנו לראשונה מדרכנו משך לילות וימים. כאן הובאנו למקום בו אמרו לנו: „**סטראיסיא אי זשיבי!" — בנה עצמך והמשך בחייך**; — משמע. היה זה ישוב מאוכלס רובו ככולו, ב„אסירים פוליטיים" וותיקים אשר גורשו למקומות אלה עוד בימי הצאר — רבים מהם רוסים מאזורי הוולגה — „פודבולזשים". יחסם אלינו שהוגלינו זה מקרוב, נבע מתוך רגשי השתתפות מירבית בכל העובר עלינו עתה והגישו לנו עזרתם ככל שיכלו, מתוך חמימות אנושית שבלב. הם סייעו לנו בעצה מתוך נסיון בעבר ואף הקצו לנו מספר חדרים בצריפיהם.

יש להודות ולציין בתודה, כי עזרתם זו שהוגשה לנו באותם שבועות קשים לנו ביותר, היתה חשובה וכלל לא מבוטלת ובפרט — כאשר ניתנה מתוך מניעים אנושיים כנים וללא תמורה. לאט לאט הסתגלנו לתנאים הנתונים במציאות חיינו — מציאות החיים של גולים... הזמן לא עמד מלכת וכפי שזכור לי מתוך „גירסת נעורי" — אומר פתגם רומאי עתיק: "Nihil est Velocitus Quam Tempus"

„אין לך דבר מהיר יותר מאשר הזמן". שבועות חלפו וחדשים נקפו אחריהם; החילונו לקבל מכתבים וחבילות מזון ומצרכים שונים מבני משפחתנו — בני־משפחת אמי באז'שור (עיירה ליד גרודנה). רווח לנו במעט והיתה השמחה במעוננו; הלבבות התרוננו, כי על כן איננו בודדים עוד בציה הקפואה של הקרח ובמדבר האדם הגדול... עדיין פועמים לבבות יקירינו שם עם לבבותינו אנו, דאוגים הם ומשתתפים בכל המתרחש אצלנו. מי ידע לב אדם, המיותיו ורגשותיו? אולי הכרה ריגשית זו ואותה המיית־נפש הן שפתחו לנו מחדש, אפיק המרץ שנסתם והגבירו בנו הרצון לעשות כל עבודה וכל מלאכה אשר תוטל עלינו כדי להמשיך בקיומנו העירום מבלי לאבד דמות־אנוש וצלם האדם.

אמנו האהובה והנערצה — כן יארכו ימיה בשיבה טובה ותניב בה בריאות הגוף! פעלתנית ובעלת מרץ כפי שהיתה בעלומיה. הרוקחת המוסמכת והמנוסה פירקה זה כבר חבילותינו וצרורותינו והוציאה תוצרים־רפואיים יקרים ונדירים ביותר שהיו חבויים בתוכם והחלה לעבוד וגם להשתכר למחייתנו. בהכירה מכבר את תנאי אקלים הצפון הרחוק ונופי האדם בו היטב (הן רכשה השכלתה האקדמית באוניברסיטה רוסית עוד בימיו של הצאר ניקולייי), ידעה כיצד לטפל בכל שפנו אליה וביקשו עזרה־ראשונה, טיפול בחולים או תרופה למכאוב כלשהו וכיוצא באלה. תוך זמן קצר הורחבו פעולותיה. הידיעות על „הרופאה" פשטה חיש מהר בכל מחוזות החבל; מקרוב ומרחוק נהרו אליה לבקש עזרתה. כל בוקר עמדו לפתחנו שורות של עגלות, בהן הובאו חולים שכמהו לעזרתה הרפואית. גם פקידי־הרשות האזרחית ומנגנון המדינה לא נרתעו מלבקש ממנה עזרה. היא טיפלה כמובן בכל ובכולם, ללא אפלייה וללא חשדות וחששות כלשהם.

לצערה ולצער כל שוחרי טיפולה נפסקו פעולותיה לפי צוו מטעם הנקוו"ד.

מי יודע, אולי אותו פקיד הרשות האזרחית דווקא, אשר נהנה מעזרתה קודם לכן נזכר פתאום כי פנה בעצם אל „יסוד אנטי־סוציאלי מסוכן" וחש „להכות על חטא" על לב הזולת, במוסרו דבר פעולותיה של אמא לנקוו"ד... כך באה יום אחד פקודת האיסור של פעולותיה. אולם אבוקת המרץ והפעלתנות שהוצתה, לא כבתה עוד לעולם. רוחה של אמא לא נפלה; היא לא נכנעה ולא וויתרה עוד על רצונה לסייע לאנשים. עשה עשתה זאת בדרכים אחרות, וכל שפנו אליה נהנו מעזרתה בסתר.

המלחמה — דאגותינו ופחדינו

בניגוד לרצונם ומאמציהם של השלטונות במקום גלותנו — להסתיר מידיעתנו כל אשר בא בעקבות התקפת הדמים הנאצית על בת־ברית ברית המועצות ועל התבוסות הגדולות והמחפירות של הצבא האדום — ידענו מיד על כל אשר התחולל; הידיעות על הנסיגות הסובייטיות העמוקות, פשטו מיד והגיעו לפינות גלותנו הנידחות ביותר. ידענו כי החל בכך מרחץ־דמים גדול ואימתני; ולא רק שידענו, הדאגה והחרדות לאשר עלול לקרות ליקירינו וליהודים בכלל — בשטחים שנפלו בידי הנאצים, אכלה אותנו וטרדה מנוחתנו. לא נרגענו עוד; בשורות אימים ושמועות מחרידות לבקרים מילאו אותנו פלצות ושערותינו סמרו ממגור ומורא...

כשבועיים או שלשה לאחר פרוץ המלחמה נשלחנו לעבודת כפייה באקמולינסק. אותם ימים נסלל והונח קוו חדש במסילה הטראנס־אוראלית — מאקמולינסק למאגניטוגורסק (באוראל) שאורכו כאלף קילומטר. עבורי היתה עבודה זו קשה במיוחד. נער הייתי באותם ימים ומספר שנותי לא השלים עוד למספר „חי", זאת אומרת, שטרם מלאו לי אפילו שמונה־עשרה. והנכון הוא כי רבות סבלתי בעבודה זו; רק ההכרח הוא שהמריצני לעשות אשר לא היה בכוחי לעשותו והחיים זרמו להם הלאה. נשארתי באקמולינסק עד לשלהי אוקטובר 1941 — ימים בהם הושג הסכם גנראל שיקורסקי — בין ברית המועצות לבין הממשלה הפולנית הגולה — בלונדון. שבתי לקולכוז אך בדצמבר 1941 הוכרזה מטעם הממשלה הסובייטית, חנינה לכל ה„אסירים המדיניים" מפולין והורשה להם להתהלך חפשי. גם אנו כמובן נהנינו מחנינה זו. הורשינו לעזוב הקולכוז ולהתיישב בכל מקום, כרצוננו — פרט לערים מרכזיות ו„כרכים ממדרגה ראשונה". מטעמים שלא לבלוט לעין יתר על המידה, החלטנו לא להרחיק ולנדוד. התיישבנו בכפר סמוך לתחנת הרכבת טוקושין — במרחק לא רב מפטרו־פאבלובסק. כאן נשארנו עד לסיומה של המלחמה, עד ליום בו הורשינו לחזור לפולין כבאי „השבות", כ„ריפאטריאנטים".

לא יהא זה מיותר לציין בשורות מספר, כי עתה ישבנו בין יהודים. בקרון בו עברנו לטוקושין כאמור, היו כשתי עשרות משפחות מהעיר לידא; אף הם

גורשו והגיע לאיזורה של פטרו־פאבלובסק. עם אחדות ממשפחות אלה קשרנו אפילו קשרי ידידות עמוקה. ב־ין השאר היו משפחת רובינוביץ' על שני בניה — יהודה וזאב ושתי בנותיה סוניה והשניה (שמה לא זכור לי כיום) עם חתניה, שיף וחיים (חייקל) ברודאץ' — כולם בישראל, בראשון לציון. כמו־כן היו משפחת מאטצקי והאלמנה שפירא (מב־ית היציקה בלידא) ובתה. בעיקר טופחה ידידותנו עם משפחת גנוזוביץ' אף היא מלידא — משפחתו של מורה אשר כבר בימים הראשונים ל„שחרור" העיר על־ידי הסובייטים נעצר ונעלם ללא ידיעה כלשהי. מעולם לא זכו אשתו ובניו לראותו עוד. כל בני המשפחה חיים בישראל. הבן, יצחק גנוז מעלה מפעם לפעם מפרי עטו על דפי העתונות העברית בישראל — מסות מעניינות ומקוריות מעין ביקורת ספרותית. כמו־כן נתפרסמה לפני שנים מספר יצירתו הבלטריסטית : במעגל הדובה הגדולה — זכר נעורים מתקופת סיביר — מואר בזרקור המחמצת המחשבתית של אדם מבוגר, אשר רכש ידיעה ונסיון־חיים.

אכן, בשבתנו „בתוך עמנו", בין יהודים אחים לצרה גירושנו ובני גורל משותף הוקל לנו בהרבה ; יכולנו ל„חשל" אחד את רעהו ויחד „לגול האבן מהבאר" כדבר המשוררת — יחד לעמוד מול סכנות של התפוררות כוחות הנפש. לאט ובהדרגה אך בעקביות מסקנית, להכין המטווה למחר טוב יותר ולעתיד אחר. ישבנו כאמור לעיל רצופות בטוקושין אך אין זאת אומרת, שלא הוטל עלי מפעם לפעם לעזוב המקום עקב צווי־עבודה מטעם הרשות האזרחית או הצבאית.

בעימות עם האמת המרה

פ ג י ש ו ת

בעשרים ושלשה במארס 1943 גוייסתי ל„צבא העבודה". היה זה ביום קרה מקפיאה כל אבר ושריר בגופנו. אותה שעה הובלנו לתחנת הרכבת ומשם לפטרו־פאבלובסק. תוך כדי הליכתנו ברחובות העיר — מתחנת הרכבת אל יעדנו למקום עבודתנו אי־שם, הבחנתי פתאום בשלום פוליסקין ז"ל, אשר הלך בצידי הרחוב ואחז בידו של בתו הקטנה בתיה. לא ידעתי אז ועד היום לא אדע, כיצד ואיך נתגלגלו לכאן. לא ניתנה לי שהות לדבר עימו, אך מבלי להרהר בתנאים המיוחדים ובסכנה אשר לפני, צעקתי אליו ממש מי אני והיכן נמצאות אמי ואחותי תוך הקפדה מדוקדקת במסירת כתבתנו הנכונה ומדוייקת. עד היום אינני בטוח לגמרי אם הכירני שלום באמת ואם הבין את אשר אמרתי לו. אין ספק בכך כי הכתובת שמסרתי לו בחופזה, נעלמה מזכרונו. אולם לאמא כתבתי על הפגישה. אחותי ואמי החלו כמובן לחפש אותם.

אינני יודע כיצד נודע לנו על פטירתו של שלום פוליסקין;[4] אין אני יודע מתי ואיך נפטר. בתיה הקטנה נשארה בודדה — יתומה מאב ואם בסביבה זרה לגמרי. אחותי ואמי לא פסקו מלחפש עקבותיה של הילדה המסכנה במשך שבועות וחדשים עד שיום אחד נודע להן כי נמצאת בבית־יתומים אשר בכפר נידח אי־שם בלב הטאיגה הקפואה. אחותי מלכה נסעה לאותו בית־יתומים, הוציאה את הילדה משם והביאתה לביתנו. אמא קיבלה אותה בלבביות כנה וטיפלה בה במסירות. הילדה היתה מלאה חבורות ופצעים — אותות של התגרדות, באשר כולה שרצה כינים. אמא חיטאה אותה וריפאה פצעיה ואף הלבישה אותה כיאות. באחת: הילדה היתה בביתנו כמו בת־משפחה ואף נשלחה ללמוד בבית הספר. הנה כי כן; אמא דאגה לכל. עם שחרור קריביץ׳ מהכיבוש הנאצי על־ידי הצבא האדום — בסוף יוני 1944, ידענו שדודה ודודתה — חסיה וברוך מאכנוביץ׳ ניצלו. מיד הודענו להם על בתיה החיה עימנו. כך נשארה הילדה בביתנו, עד מחצית 1945. בקייץ של אותה שנה הגיע אלינו מאנדהו שליח מאת המאכנוביצ׳ים ולקח את הילדה אליהם.

ברם, האמת המרה על אחריתה הטראגית של קהילתנו ועל שואת ישראל בעיירתנו — לא נודעה לנו גם עם קבלתה של בתיה לביתנו ואולי, העלמנו כל זאת מידיעתנו מהכרה ומדעת? באשר קשה היה לחיות בעימות עם „אמת" כזו ו„הדחקנו" הכל פנימה — עד לבוא שעה ולא נוכל להתעלם עוד?... בקרת הקרח של קאראגנדה הקשוחה והנוקשה, עת גוייסתי שוב לעבודה במכרות הפחם שלה — ראיתי פתאום את אליהו בן ביילה ציפילביץ׳ — אחיה של מריאשה בוטביניק. לא ידעתי מתי הגיע למקומותינו, לא ידעתי איך הגיע אל המכרה. עליתי מן המשמרת בתוך המכרה וראיתי מישהו מסתובב כמו מחפש... שאלתיו לרצונו והוא לא הכירני בלבושי „החגיגי" ובפני „המאופרים" שחור משחור כדבעי, אף אני לא הכרתיו ברגעים הראשונים. הסתכלנו אהדדי והוא השיב במהוסס וברתיעה: אני מחפש יהודי מקריביץ׳... אמרו לי כאן שימנצ׳יק... אכן — מיהרתי לשסע דיבורו — אני שימנצ׳יק ומי אתה? מקריביץ׳... המלים ניתקו מפינו. שוב פילחו עינינו אחד את רעהו ולא עצרנו עוד כוח. שנינו פרצנו בבכי, אני מרוב שמחה — לאחר ארבע שנות גלות, סוף סוף פגישה עם איש שעודנו ספוג ריחות „הבית" משם. הוא, על שפגשני כך במעמד כזה ומראי כה דל ועלוב... הן ידע היטב את ביתנו בעיירה. שמחתי הגדולה על פגישה מפתיעה זו הפכה מיד לצער נוקב

---

[4] בעקבות בירורים וגביית עדות מפי בני העיירה ובעיקר — מפי קלרה שוד מתמחשות העובדות דלקמן: שלום פוליסקין ובתיה הקטנה ברחו מקריביץ׳ לאחר יום הטבח בי"א אייר תש"ב בו גם נספתה אשתו. בהיותו בברית המועצות גוייס לשרות פעיל בצבא האדום ונפל באחת מחזיתות הקרב. קלרה קראה בשעתו מכתב משלום ובו קורא הוא לנקמה במשתפי פעולה עם הגרמנים, תוך מסירת שמות נוצרי העיירה. מכתב זה נשאר עד היום בידי ברוך מאכנוביץ׳.

ה ע ו ר ך

ותוגת אין סוף. לאבל שאין לו תנחומים. עתה בא העימות היישיר לנוכח האמת המרה מכל המרורות והאיומה מכל... עתה ידעתי כ׳ אבדה לעולמים עדת יהודי קריביץ׳. מפיו של א. צ. ידעתי כל פרטי הזוועות. והוא סיפר וסיפר על האימות והפחדים שלו ועל אימות הכלל — במחבואי כוכים, ב„מאורות" וב„מלונות" בעליות־גג ובמרתפים — עת אמר כל אחד לנפשו הדוויה והנכאה, כי הנה הוא יהודי אחרון ששרד... הוא שב וחי מחדש כל זוועות האימה וחרדות הפלצות: מאות העיניים אשר השתיל מלאך הדומה בגופו של אליהו דבקו גם בי ובעיניים אלה, ראיתי את עיירתי הרחומה דועכת וגוססת — רבות דיבר עוד אליהו וסיפר גם על בדלי אילן־עיירתי ועל נצריו — אודים מוצלים מהלהבה היוקדת שנפוצו לכל פינה ומתהלכים ברמץ העשן... בודדים וספורים, יחידי יחידים שרדו. עם אחדות מהם, עם סימה וולקובר ורחל בנס החלפתי מכתבים לאחר מכן ואף הן כתבו וסיפרו על אחרית עיירתנו ועל חורבן חייהן...

ימים מספר של חופשה היו לו לא. צ. מספר כליונה של עיירת־מכורתנו (כי במה נחשבה בעינינו בלי יהודים?) הפניתיו אל אמי, שמא תוכל לסייע גם לו במקצת. הוא נסע אליה ושוב הוצבה האמת כפי שהיתה ונתבדו כל אשליות הלב אשר עוד לא רצה להאמין...

— — לימים שבתי לטוקושין „הביתה"; שמועות ולחשים החלו מהלכים; הנה עלול להשתנות סוף סוף סדר הדברים: המלחמה היא בשלביה האחרונים. תבוסות הגרמנים הן מכריעות. גייסות הצבא האדום הניצבים בשערי וורשא מחד גיסא — צבאות הברית של אמריקה צרפת ובריטניה המתקדמים בחזיתות המערב מאידך גיסא — יכריעו בעתיד הקרוב ביותר את גורל המלחמה. שלטון הרשע יופל; לכל הנידחים והמגורשים יתאפשר לחזור למקומותיהם ולמשפחותיהם. הם גם יוכלו להשאר במקומותיהם החדשים אם יחליטו על כך מרצונם הטוב וללא כפייה ויקבלו עליהם האזרחות הסובייטית. בעיתונים פורסם יום אחד על פעולות „איגוד הפאטריוטים הפולנים" במוסקבה למען אפשרויות של ה„שבות" בבוא הזמן. התהלכנו ברגשות מעורבים והמרירות בלבבות עלתה על גדותיה. התוגה כוססה בלי סוף והצער נקב וחדר, פירור של שמחת נפש אין! — — לא ארכו הימים וידענו כי אף באז׳שור לא נשאר גם אחד... מכל בני משפחתנו הגדולה, בני משפחת אמי לא שרד איש. גם אחותי האהובה רעיה הנערצה בין הנספים — היא וילדתה נטבחו אף הן על־ידי הרוצחים הגרמניים ימח שמם וזכרם! לאן ואל מי ניסע? קל להגיד: „תתאפשר ריפאטריאציה... לכל המגורשים והפליטים תינתן אפשרות ויוסעו ברכבות המדינה לבתיהם..." הביתה!... כלום יש לנו עוד „בית"? ואם לא ניסע האומנם נוכל להשאר במדבר־אדם ובציית קרח אלה ולא נזוז עוד? — השאלות הדריכו מנוחתנו, טרדו וטרפו שנתנו בלילות. אף על פי כן החלטנו במשותף לנסוע לפולין עם הסתמן האפשרות הראשונה לכך.

בשלהי נובמבר 1945 עוצב הסכם ה„שבות". ראשוני הריפאטריאנטים יצאו לפולין. באביב 1946 ניתנה גם לנו כבעלי נתינות פולנית לצאת לדרך. באנו לפולין. כלל לא היה ברצוננו לבוא לעיירתנו. היא לא היתה עוד בתחומי־ה של פולין והפכה סובייטית. בפולין נתעכבנו בשהות קצרה; השאלה היתה מכאן לאן? בשטטין נפגשתי עם האחיות שוד, עם שלום סיצקין הספר עם מנדל ראבינוביץ׳ — כולם פליטי עיירתי ועוד מספר יהודים מדולהינוב. אין בי כוח עוד להעלות מחדש מחזות הפגישה אשר עוררו מחדש הייסורים וגירתה מכאובי הפצעים שאין בכוחם להגליד...

תם ולא נשלם

מעקירה להתערות

מדינת פולין בבואנו אליה, ישבה עוד על חורבותיה וליקקה פצעי החורבן וההריסות המלחמה. ברור היה לנו שטרם הגענו לחוף כלשהו בים הסוער מסביבנו. הסכנות האורבות לנו ולחיינו לא פחתו; כנופיות המרצחים מקרב הא. ק.[5] וסתם פולנים אכולי שנאת יהודים שרצו בכל מקום. אף „האזרחים השקטים" מקרב הפולנים שלא שיתפו פעולה ברצח יהודים, בשוד וביזה, לא יכלו להשלים עם העובדה כי יש עוד יהודים... על כל צעד ושעל שמענו: „יעשטשע טיילה ז׳דוב? שקאדא! — צא היטלר ניע זאקאנצ׳יל מיי זאקאנצ׳ימיי! פרטש ס׳זידוקומונאן!" — „צר לנו כה הרבה יהודים שורצים עוד... מה שלא גמר היטלר נכלה אנו... הלאה הז׳ידוקומונה!"

כל אותם יסודות גמרו אומר להתנכל לשארית יהודי פולין ולא לאפשר ליהודים באי „השבות" מברית המועצות, לתקוע יתד במקומותיהם. לא ארכו הימים ונתחוללו פרעות קילצי; כמו־כן היו מהומות נגד יהודים בעיירות וערים אחרות. מסוכן ביותר ליהודים היה לנוע בדרכים; לנסוע ברכבות. בכל מקום רצחו אנשי כנופיות אלה יהודים, בהתקלם ברכבת ביהודים, היו משליכים אותם ללא היסוס מהקרונות, בעוד הרכבת במרוצתה אל מוות בלתי נמנע... בכך רצו לפגוע בממשלת לובלין (ולאחר מכן בממשלת ורשא) שלא היתה לפי רוחם ואשר סייעה ליהודים מסיבות רצונה של דעת הקהל בעולם, בשל ריגשות־נוחם על כל

---

[5] א. ק. ראשי־תיבות ארמיה קראיובה — ארגון צבאי מחתרתי חמוש במלחמת העולם השניה אכול שנאת יהודים, לאומני ריאקציוני נאמן לממשלת פולין הגולה בלונדון. להבדיל מא. ל. ראשי־תיבות ארמיה לודובה — ארגון צבאי גם הוא במחתרת שהורכב מכוחות דמוקראטיים ואנשי פ.פ.ר. (מפלגת הפועלים הפולנית) נאמנה לממשלת פולין בלובלין.

שעוללו ליהודים בשנות השואה ובגין סיבות מדיניות שונות. בהן גם לא נעדר הרצון לשכנע היהודים כי יישארו בפולין, יעזרו לשקם חורבנה וישתקמו בעצמם. ה„שטחים החדשים" של פולין אשר נלקחו מהגרמנים, ציפו ליישובם על ידי פולנים ואותה ממשלה ראתה ביהודים „חומר טוב וחיוני".

ברם, רובה של שארית יהודי פולין ורוב מניין באי ה„שבות" לא נטו כלל להשאר על אף הבטחותיה של הממשלה והמפלגות פפ"ר, פפ"ס (מפלגה פולנית סוציאליסטית) והקומוניסטים היהודיים שהשתתפו ב„ועד המרכזי" ליהודי פולין ו„שארית הפליטה". המפלגות הציוניות נתארגנו, גברה הכמיהה לארץ־ישראל ושערי הארץ הנכספת עודם סגורים... בנקודה זו הגענו ל„קרע הגיאוגרפי" ביני לבין אמי ואחותי — בשל השקפותינו החלוקות על דרכי פתרון הבעייה לאן לנסוע? במחשבותי והגיגי, בניתוחי תקוותי ומשאות הנפש וכל שבו האמנתי, בהיבט חד של עיניים מפוכחות ובאיזמיל ביקורתי העצמית; לא נסתמנה לפני בכל אלה אלא דרך אחת בלבד — יציאת הגולה ועלייה לארץ־ישראל. אמי ואחותי גרסו אחרת, בשל שיקולים ענייניים ומעשיים.

אודה ללא בושה והיסוס, צר ביותר היה לי לשאת עובדת הפירוד מיקירותי, אותן אהבתי ביותר אף הערצתי ובייחוד, לאחר שכל אותן שנים מרות ואכזריות שרויים היינו יחד. אף להן לא קל היה הדבר ולא השלימו עם הריחוק הגיאוגרפי. הן ניסו לשכנע אותי בנימוקים כבדים ורצ־ניים המתקבלים על הדעת, כגון: עייפים אנו משנות הגירוש וכלו כוחותינו בעבודות מפרכות, אין לנו בית וכוחותינו הדלים לא יספיקו להקים בית בארץ־ישראל, כי עודה נבנית... מוטב כי נעבור לארץ מפותחת יותר, נשקם כוחותינו וננוח. ואולי ייקל לנו אחר־כך לעלות... נימוקים וטענות אלה על כובד משקלם והגיונם, לא נתקבלו על דעתי. טענתי כי כל ארץ אחרת וגם אמריקה בכלל זה „גלות" היא. ואותה „גלות" השב־עה אותנו למדי. ידענו מה טעם לחיות בין זרים ונוכרים... רק בארץ־ישראל נזקוף קומתנו, נרים ראשינו בגאון על שנשארנו בחיים. נכונה וצודקת אמא בטענתה כי הארץ טרם נבנתה וקשיים מחכים לנו ולכוחותינו הדלים, אך רק בה מתגבשת והולכת קוממיות ממלכתית יהודית (עוד בטרם מדינה!) ואשר עלולה להפוך למדינה יהודית עצמאית. רק בארצנו העתיקה והמתחדשת יוכל יהודי לחיות ולחוות ימיו כיהודי... שבענו ארצות זרות...

כהנה וכהנה היו טענותי וטענות נגד; אפשר והיתה עקשנותי מכריעה הכף בסופו של דבר. הן לא היו בכאן גורמים ומניעים לא ציוניים, רק שיקולים מעשיים כמו שערי הארץ הסגורים דרכי העלייה הבלתי שיגרתיים; פעולות ה„בריחה", אניות המעפילים וכו׳. אפשר והייתי מנצח על אף חששותיה של אמא ופחדיה, אשר היתה כבר בגיל מתקדם תוך שנות „עצה" ואולי גם לאחריהן — לצאת לדרך לא דרך או לחכות ל„סרטיפיקאט" שטרם נראה באופק.

מי ידע צפונות חיי אדם ונפתוליהם? לא אדע זאת גם היום, אם היתה בכך יד הגורל או יד המקרה העיוור, אשר הניאני מלקצור פרי נצחוני הוודאי כמעט. לפתע פתאום הופיע ובא אלינו (לאחר חיפושים נמרצים ויגיעות לאין סוף) חתנה של אמא וגיסנו — בעלה של רעיה (טורק) אחותנו האהובה אשר אבדה יחד עם כל יהודי טיקוצ'ין ביום הטבח הגדול. הוא ניצל בזכות היותו רופא... כל אשר עבר עליו בשנות השואה והפורענויות — ענין הוא לספר מיוחד. (אפשר והועלו הפגעים והמרורות סבלות"ו ועגותו בחלקם על דפי „ספר היזכור" לטיקוצ'ין. אולי גם נושבת ונשקפת מדפיו רוחה ודמותה של רעיה. מה גדולה ומרוממת שמחת הפגישה ומה מדכאה עד היסוד ומזעזעת עד עומקי הנשמות — בעת ובעונה אחת... ושוב מערכה מחיי אנוש על במת החיים — כבירה מכל טראגדיה יוונית, עזה מכל במת תיאטרון! הגורל הוא שהביא לידי קשירה מחדש של חוטי משפחה אשר ניתקו באכזריות האימים והיצמדות נשנית של חיים משותפים וגורל — לידי מיזוג חוזר של בשר ודמים... גיסי נשא לו את אחותי מלכה. הוא התעתד לצאת אל אחיו באוסטרליה ולקח עימו את אשתו ואמי. הריחוק הגיאוגראפי היה לעובדה.

— — כיום לאחר שעברו שלשים שנה ויותר, עברנו אחותי ואנוכי כל שלבי ההתערות והצמיחה מחדש. היא באוסטרליה הרחוקה ואני — בתוך עמי ובארצי — בישראל. שני ענפי משפחה קשורים בכל מאודם לגזע האילן — לאמנו — אם המשפחות, כן תאריך ימים בשיבה טובה ומאושרת ובבריאות טובה. זכה זכתה לאחר חורבן־דמים והרס, לאחר שעברה עליה עקירה כפולה ומכופלת — לתקוע שורש ולהניב. בעיניה ראתה לידתם ושיגשוגם, גידולם וצמיחתם של נכדיה. כן הובילה כבר לחופתם שלשה מנכדיה והפכה לרבת־סבתא, כי זכתה לשני שילשים (נינים).

חלפו להם מזמן ימים אין־חפץ של שואה וחורבן, בדידות ועוני, סבלות וייסורים משנות גירוש וגלות. מציאות חיי שונה היא ואחרת כיום; יהודי בביתו ובמדינתו. גם בני ובתי עשו חובתם הלאומית והאזרחית באמונה; שרתו בצה"ל והיו חיילים. בעין טובה ובאמונה אשקיף אל הבאות, אף כי רב נפתולים וסערות ההווה. אשר היה לא יקום עוד! כן תפרח ותשגשג מדינת־ישראל על אפם וחמתם של צורריה. ברם, עברי ועבר משפחתנו לא דעך ולא יישכח. זכר אותם ימים לא יסוף מקירבנו ויאלצו אותנו לזכור וללמוד — עד דור אחרון אותו מוסר השכל היסטורי.

סוניה שימנצ׳יק

רעיה טורק (שימנצ׳יק) ז״ל
נספתה בטיקוטין ע״י ביאַליסטאָק ב־1941

אליעזר (לאזאר) שימנצ׳יק ז״ל
נספה ביערות קטין בין הקצינים הפולניים

ראובן פורמן, סוניה טאבריסקי
אריה רדושקוביץ
סימה אפלבאום (וולקובר), מלכה שימנצ׳יק

דמעת־עין שקפאה...

ייבשה אך לא נמחתה מעיני דמעה שנקרשה זה שנים; עודנה תלויה ונצמדת בעפעפיים — דמעה על הברות וחברי־נעורים — עימהם חלמנו ונכספנו בצוותא למחר טוב יותר ומזהיר, על קרקענו אנו במולדתנו הנצחית.

מי יכול היה להעלות על הדעת באותו יום בו גורשנו מעיירתנו, כי לכולכם חברי וחברותי מצפה גורל אכזר וכליון נחרץ ואיום?! מי הוא האיש אשר כוח בידו, לתאר דרככם האחרונה אלי חידלון ותהומות אבדון, אליהם הושלכתם על ידי הרוצחים הנבלים והנמבזים? האמנם יוכל חרט־אנוש לתאר מגילת חייכם ומותכם האימתני — אל מול שמי עופרת אילמים ומחרישים ואדמה שחוללה ונאנסה בדמיכם שניגרו עליה ובתוכה? בודדים ומושפלים הועמדתם לנוכח גזר הדין. אולם לא אבד בקרבכם ערך אנוש על אף המאמצים לשלול אותו מכם. בגאון וכבוד הראיתם קבל עולם אדיש, כי נושאים אתם צלם האדם — עליו כולכם יחד וכל אחד מכם לבדו, איש־איש מכם נפל כגיבור בשדה הקרב אל מול כוחות מכרי־עים. אף עתה לאחר שנים כה רבות עדיין זועק בי הלב לנקם ושילם!

יהיו דברי אליכם ודמעתי הקפואה שזורים וכרוכים ב„נר־תמיד" לעיירתנו וינשאו וירחפו מעל דפי הספר אל מקום בו ישכנו צלליכם ורוחכם. ילטפוכם מילותי והגיגי רוחות וצללים יקרים של חברות וחברים אשר נגדעתם באביביכם התוססים.

יעלה זכרם ויאיר נרם של חברות וחברים מימי ילדותי ונעורי:

אריה (לייבוצ׳קה) ראדושקוביץ׳
גצ׳יה גוטליב בן שמעון קאצוביץ׳
משה בן שמואל קאצוביץ׳
מכאל בן שמואל קאצוביץ׳
גבריאל בן שאול גיטליץ׳
חיים־בר בן יחזקאל בנס
ישעיהו לייב שוד
אברהם שטיינגולד
הלל שטיינגולד

סוניה טאבריסקי
הניה אנשילביץ׳
בלהה קאצוביץ׳
רבקה שוד
אידה (איטקה) שוד
לאה בת בנימין
מרה (מרים) בת ישעיהו קאצוביץ׳
אטקה שטיינגולד

לא יסוף זכרם ולא ישכחו מלב גם כל אותם שלא זכרתי בעוון חולשת זכרון־אנוש. כולם במותם ציוו לנו החיים. צוואתם זו נמלא אף נגשים. נחיה וננציח זכר־זיכרם!

הערצל צוקערמאַן / טאָראָנטאָ, קאַנאַדע

לאַנג און שווער געווען דער וועג

אַ וואָרט ווי אַ קדיש

אַ געפיל פון אומבאַגרענעצטן טרויער מיט אַ געפיל פון ווירדע און אָפּ־שאַצונג (לגבי דער איניציאַטיוו און איניציאַטאָרן) ווי אויך פריידיק אין אַ געוויסער מאָס. וואָס האָט דאָ די איבערוויכט? אָט די פראַגע האָט מיר געעג־בערט צוגייענדיק עפּעס צו לייסטן פאַרן קריוויטשער „נר־תמיד״. יאָרן לויפן, דער טרויער נאָכן חורבן פון אונדזער היים ווערט ניט געלינדערט און דער חוב צו פאַראייביקן אונדזערע נאָענטסטע ווערט אַלץ מערער דרינגענד. און אָט איז אויך „סוף מעשה במחשבה תחילה״ — אָט קומט שוין אונדזער „נר־תמיד״.

איז וואָס קען איך שוין קריוויטש מיין היימשטעטעלע וועגן דיר דערציילן? צי זאָל איך דערציילן וועגן לעבנס־שווערקייטן פון מיינע ערשטע יוגנט־יאָרן — ווען געפירט האָב איך שטיינער צום וועג, געאַרבעט האָב איך פאַרן שטיקל ברויט פאַרן גאַנצן טאַטע־מאַמעס הויזגעזינט — ווען דער פאָטער איז אַ צייט לאַנג געלעגן קראַנק? אין דעם ליגט דאָך ניט קיין שום אָריגינאַליטעט. ווייסט דען ניט יעדער, אַז שווער איז געווען דאָס לעבן אין שטעטלעך און שטעטעלעך פון „תחום המושב״ אין ניקאָלאיס צייטן, ווי אויך נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה און אָפּגערעדט שוין פון יאָרן צווישן צוויי וועלט־מלחמות? זיכער זיינען שוין אָריגינאַליטעטן און ספּעציאַליטעטן פון היימשטעטעלע באַשריבן געוואָרן. צי זאָל איך נאָך וועגן קריוויטשער פּרנסות דערציילן? — זומער, סע־דעריי, פּרוכט־טראַנספּאָרטן אין פּוילישע גרויסשטעט — ווינטער פּעל, בו־טשעריי (קצבים) ווי עס איז אויך מיט מיר געווען? אויך אין דעם איז שוין קיין נייעס... ווערל איך נאָר באַטאָנען אַז יוגנט און יוגנטלעכע האָבן אין שטעטל געצאָנקט, ווייל עס איז ניט געווען מיט וואָס זיך צו פאַרנעמען, ניט עקאָנאָמיש ניט קולטורעל־געזעלשאַפטלעך, ניט שטודירן און ניט אַ פאַך לערנען. וויפיל פאַמיליעס האָבן זיך אויף דעם געקאָנט דערלויבן? איינע, צוויי צי גאָר דריי... האָבן טאָקע יוגנט און יוגנטלעכע געבענקט נאָך אַן אַנדער ליכט, אַן אַנדער זון... מען האָט זיך געריסן אין דער ברייטער וועלט אויסאַקערן אַ נייעם לע־בנס־פעלד, זייען, שניידן און געניסן פון אַ לעבנס־טעטיקייט.

איך בין מודה: אויך מיר האָט עס געצויגן, געטראָגן אַוועק... איך בין

מיטביידע פיס שטיין געבליבן אויפן באָדן פון שווערער לעבנס־ווירקלעכקייט. כ׳האָב מיר אויך ניט געקענט דערלויבן אַוועקצוטראָגן זיך אין טרוים... דאָס האָט געקענט מיין ברודער שלום, עליו השלום, יאָרנלאַנג פאַרן באַשליסן אין צוואַנציקער יאָרן עולה צו זיין אין ארץ־ישראל. (אויף דעם וועג איז אויך אַרויף מיין שוועסטער ראַשקע מיט יאָרן שפּעטער און עולה געווען). אַזוי איז באַשערט געוואָרן אַז מיין ברודער שלום זאָל ווערן דער ערשטער שוואַלב אין שטעטל פון „החלוץ" ווי אויך דער ערשטער עליה־אָנזאָגער. און אַז שלום האָט זיך אין טרוים געטראָגן, האָט זיך גאַנץ שטוב מיט אים מיטגעריסן און אַפילו איך. מיין הויפּט־דאגה איז עס געוואָרן אויסצוריכטן אים קיין „ארץ"... טליעט טאַקע אין זכרון די גרינדונג פון „החלוץ" אין שטעטל און מיין ברודער שלום מיט שלום באַטוויניק די גרינדער. האָט שלום אַראָפּגעבראַכט יוסף באַנקאָווערן פון צענטראַלע החלוץ־טוער צו אונדז אין שטעטל. ביז היינט געדענק איך נאָך טאַקע די פאַרזאַמלונג אין בית־מדרש און ענטוזיאַזם פון דער שטעטלשער יוגנט. עס זיינען דאָך געווען דאַן יאָרן פון צעבליטע האָפענונגען און דרייסטן גלויבן וועגן „אַ נאַציאָנאַלע היים פאַרן יידישן פאָלק אין ארץ־ישראל", ווי אויך יאָרן פון איינגעשרומפּענע קליינע עמיגראַציע־קוואָטעס אין אַמעריקע און אנדערער אימיגראַציע־לענדער. אַזוי איז פון אונדזער שטוב אַרויס דער קריוויטשער „החלוץ", די בשורה פון עולה זיין אין ארץ־ישראל.

יוסף באַנקאָווער איז ביי אונדז אין שטוב געווען אַ פּאָר מאָל צו גאַסט און שלום האָט זיך מיט אים פאַרנומען. באַנקאָווערס טעטיקייט איז געווען בעיקר אין ברייטן קרייז פון ווילנער אַרום. מיט אַ צייט שפּעטער — שוין נאָך שלומס אַוועקפאָרן געדענק איך — איז מיר אַמאָל צופעליק א בריוו אין האַנט, פון שלומס בריוו קאָרעספּאָנדענץ אונטערגעקומען. עס איז געווען אַ בריוו געשריבן פון באַנקאָווערן צו שלום אונדזערן. ווי באַגייסטערט וואַרעם האָט ער זיך אויסגעדריקט וועגן גאַסט־פריינטלעכקייט פון קריוויטשער יידן אונטערשטרייכנדיק אַז זיי פאַרמאָגן פיל אייגנשאַפטן פון חלוצישן לעבנס־נוסח — טראָץ זייערע „ווינט־פּרנסות"...

סוף כל סוף האָבן מיר שלומען אויסגעריכט עולה צו זיין... עס רעדט זיך עפּעס לייכט אַזוי וועגן דעם. אויסצופירן דאָס אָבער איז געווען ווי „קריעת ים סוף". קיין געלט אויף זיינע הוצאות האָבן מיר ניט געהאַט. מען האָט געדאַרפט אויפבאָרגן און גיי ליי און באָרג ביי „קריוויטשער גבירים"... רעדט זיך דען בלויז וועגן רייזע־הוצאות? און ווו איז אויסשטאַטונג פון קליידונג, שיך און בעט־געצייג און ווייטער? און ווי דער אמת איז נאָך אלע הלוואות וואָס מיר האָבן אומעטום געבאָרגט, האָט נאָך געלט געפעלט... שלום

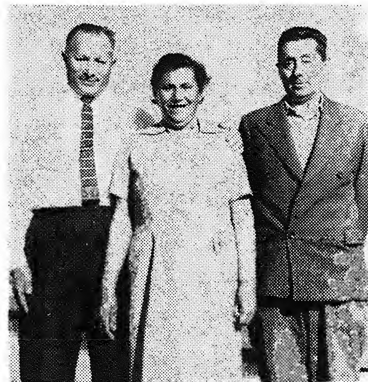
האָט זיך אַנטשלאָסן דאַן; געווענדעט האָט ער זיך צום „מרכז החלוץ" צום צ. ק. וועגן נאָך אַ הלוואה: באַקומען האָט ער אַן ענטפער פונעם קאַסירער ביים צ. ק. — פון פנחס קאָזלאָווסקי — שפּעטערדיקער פינאַנס־מיניסטער אין ישראל־רעגירונג — פנחס ספּיר, אַז באַזונדיק די הכשרה־קיבוצים אין „ווי־לענשצינע" וועט ער זיך טרעפן מיט אים אין ווילייקע. אויב עס וועט אים נאָך צייט בלייבן וועט ער אויך באַזוכן אונדזער שטעטעלע מיטן החלוץ־סניף ווייל באנקאָווער [1] האָט פיל גערעדט וועגן שטעטעלע אַז זי איז באַזוכנס־ווערט און יידן קריוויטשער זייער גאַסט־פריינטלעך. פאַרשטענדלעך אַז שלום איז געפאָרן קיין ווילייקע, געווען דאָרט אַ געוויסן דאָנערשטיק און אויף מאָרגן נאָכמיטאָג געקומען מיטן גאַסט אויף שבת ביז מוצאי שבת, ווען ער האָט זיך אָפּגעזעגנט מיט ביידע שלומס און מיט אונדז אַלעמען — טענהנדיק אַז ער מוז זיין אין זעלווער קיבוץ הכשרה ביי סלאָנים. ביידע שלומס האָבן אים צום באַן באַגלייט... גיי שטעל זיך פאָר דאַן, אַז דיין „אורח לשבת" איז ניט געווען קיין אַנדערער ווי שפּעטערדיקער ישראל פינאַנס־מיניסטער פנחס ספּיר (קאָז־לאָווסקי) ז"ל. וואָס און ווען, ווי אַזוי ווייס איך ניט; שלום האָט דערציילט, אַז די פראַגע פון געלט איז שוין ניט שאַרף אַזוי. עס איז געווען צושטייער...

שלום און שלום ב. זיינען עולה געווען און ניט וויכטיק איז עס אויך וואָס שלום ב. איז צוריקגעקומען. אונדזער שלום האָט מיט אַ יאָר שפּעטער צי מיט צוויי אָפּגעצאָלט זיין חוב אין ארץ־ישראל. געשריבן האָט ער שטענדיק אַז עס גייט אים גאַנץ גוט, עס פעלט אים גאָרניט און האָט ניט געוואָלט הערן וועגן שיקן הילף פון אונדז. דאָס האָט נאָך מערער באַגייסטערט אונדזער שוועסטער ראַשקען. זי האָט אַלץ מערער געריסן זיך עולה צו זיין — ביז זי איז עולה געווען אינמיטן יאָר 1936 — אייניקע וואָכן פאַרן טויט פון אונדזער פאָטער עליו השלום. פאַר אים איז עס ספּעציעל און באַזונדערס שווער געווען צו איבערטראָגן און פארליידן דעם אָפּשייד פון צוויי קינדער, פון א זון מיט אַ טאָכטער. אין שטוב האָבן מיר אַלע געמיינט, אַז עס איז שוין אַן עק־וועלט; עס איז שוין אויף אייביק און ניט מער צו זען און טרעפן זיך... טראַכטנדיק אי־בער דעם בלויז איז אונדזער פאָטער אויסגעגאַנגען פון בענקשאַפט און גע־שטאָרבן.

מיטן אויסריכטן ראַשקען איז שוין אָבער אַ ביסעלע לייכטער אָנגעקומען ווייל ערשטנס איז דעמאָלט עקאָנאָמיש אַ ביסעלע ברייטער געווען און צוויי־

[1] די אַלע אויבנדערמאָנטע פּרטים זיינען טאַקע באַשטעטיקט געוואָרן פון יוסף באַנקאָווער — אַ מיטגליד פון קיבוץ „רמת הכובש" אין אַ שמועס מיטן רעדאַקטאָר פון בוך — כאָטש ניט אַלע פּרטים זיינען פאַרבליבן אים אין זכרון

טנס האָבן מיין ברודער און מיינע שוועסטער מערער דערוואַקסן געווען און מען האָט זיך צונויפגעלייגט — מיט געמיינזאַמע כוחות האָט מען דערמעג־לעכט אַז אונדזער נאָך אַ שוועסטער, זאָל עולה זיין — מיינט ניט אָבער, אַז מיר האָבן ניט געבענקט נאָך שלום מיט ראשקען; אויך מיר האָבן געציטערט אַז מיר וועלן זיך ניט זען שוין. אויסגעפאַלן איז אָבער אַלעס צו גוטן. עס טוט אָבער וויי; ווייל ליידער האָב איך אַליין בלויז די זכיה געהאַט צו וויסן און פילן מיט אַלע רמ״ח אברים מיט יאָרן שפעטער אַן איינציק־געבליבענער פון

הערצל צוקערמאַן מיט זיין שוועסטער און
ברודער ראַשקע און שלום ז״ל

דער גאַנצער משפחה — נאָכן גרויסן גרוילהאַפטן אומגליק און פורענותדיקן חורבן — אַז עס זיינען מיר אויף דער וועלט געבליבן אַ ברודער און אַ שוועסטער מיט זייערע משפחות אין ארץ־ישראל. אַן אויסגעפייניקטער און אויסגעמאַטערטער פון אומקום־יאָרן, האָב איך מיר מיט דעם געקאָנט קוויקן און גלויבן אַז איך וועל זיך נאָך קענען זען מיט זיי. און פאַרשטענדלעך אַז מיר האָבן זיך געזען אויף אונדזער אלט־נייער ערד — אין אונדזער מדינת ישראל. לאַנג און שווער איז אָבער געווען דער וועג — ביז איין ווייט פאַר־שטויסענער לעבן־געבליבענער ברודער, האָט געקאָנט זיך צענויפקומען מיט זיין שוועסטער און ברודער אין ישראל.

בלוטיק פיינפול איז מיין בעכער

אַזוי געלעבט האָבן מיינע עלטערן־משפחה געשוויסטער און ברידער, אין אונדזער היימשטעטעלע. אַ געוויינלעכע יידן־משפחה ווי אַ סך אנדערע — יעדער פאַמיליע אויף איר שטייגער — און עס איז ניט מער געבליבן צו

דערציילן באַזונדערס אין די ענגע ראַמען פון אונדזער יידיש קריוויטש. ליי־דער איז עס ניט אַזוי געבליבן... צי איז עס אונדזער גורל געווען, צי איז עס דער ווילן פון מאַרטירערישער יידישער געשיכטע? ווייס איך ניט און קען ניט וויסן, איין זאַך איז קלאָר פאַר מיר און פאַר אונדז אַלע: יעדער משפחה איז אַן און פאַר זיך געשטעלט געוואָרן אין שווערן ביטערן גוראַנגל מיטן אויסראָטנדן טויט...

וועל איך דעריבער זוכן אַדורכצולאָזן „אַלע זיבן זאַכן", מיט די אומרויען פון צוואַנציקער יאָרן, די פּאָגראָם־שטימונגען אין שטעטל און איבערפאַל פון 1924. כ׳וועל אויך ניט דערציילן וועגן עקאָנאָמישע רעפּרעסיעס אויף יידן אין דרייסיקער יאָרן מיט „פּיקעטן און באָיקאָטן" אויף יידישע געשעפטן מישטיינס געזאָגט, אין אונדזער היימשטעטל. דאָס אַלעס גלויב איך איז שוין באשריבן געוואָרן און געשילדערט פון אונדזערע שטעטלשע אין ישראל און אַמעריקע. געוויס זיינען אויך באַשריבן געוואָרן די צרות און ביטערנישן אין די קנאַפּע צוויי יאָר וען די „סערפּ און האַמער" האָבן געבושעוועט ביי אונדז און „גע־סודיעט" אויף רוסישער ערד" און „גלות־אַפּריכטונג" אין סיביר מיט „אויס־בעסערונגס־לאַגערן און אַ דערציאונג אויפסניי"... און אפשר איז דאָס אַלעס באשריבן געוואָרן דורך די פארשיקטע אליין? הערנדיק בלויז וואָס „סייע" אונדזערער קאַצאָוויטש דערציילט איבער זיינע איבערלעבונגען, שטעלן זיך די האָר קאַפּויער און אַ קעלט קנייפּט דורך און בויערט דאָס לייב... זיכער איז אויך דערציילט געוואָרן וועגן ערשטער צייט פון דייטשער אָקופּאַציע און אונדזערע ערשטע קרבנות אין שטעטל — אַ העדליין און א ראש־פּרק פון אומקום־יאָרן.

געבליבן איז מיר דעריבער שליסלעך צו באַגרענעצן אין די ראַמען פון מיין קליין „תהילימל", מיין לעבנס־גורל און געראַנגל אויפן לעבן — מיין ראַטעווען זיך און אנטליפן, מיין וואַנדערן — איבער וועגן און שטעגן אויף פרעמדע ווייטע פעלדער און אין אומבאַקאַנטע וועלדער.

דעם „גוטן, פריילעכן דינסטיק" — י״א אייר תש״ב, אַכט און צוואַנציקסטן אַפּריל 1942 — אין טאָג ווען אַלע קריוויטשער יידן מיטן אויסנאַם פון באַ־האַלטענע בלויז — זיינען געפירט געוואָרן אויף זייער לעצטן וועג, צו דער קוטלאַנקע און לעבעדיקערהייט אין פייער געוואָרפן, בין איך שוין אין שטוב ניט געווען... גאַנץ פרי פינצטער נאָך, בין איך אַוועק צו דער ארבעט אין סלאָבאָדע, און הערנדיק וואָס טוט זיך אין שטעטל, בין איך געבליבן דאָרט אין פארלויף פונעם גאַנצן טאָג און אין דער נאַכט. אונדזער שטוב אין שטעטל איז שוין דאַן באַזעצט געווען פון דייטשע אָפיצירן, וואָס האָבן קאָנפיסקירט

דאָס הויז און מיר אַלע — מיין מוטער, ברודער און מיינע שוועסטער, זעקס נפשות מיט מיר — האָבן זיך צענויפגעקוועטשט ביי אונדזער מומע העניע רייזע, וואָס איז געווען אין שכנות מיט שמואל זילבערגלייטס שטוב און בתיה בלאָכערס הויז. מיר זיינען שוין דאָרט געווען צוזאַמען זיבעצן נפשות. אָבער איך ווי אויבן באַטאָנט, בין אַוועק יענעם פרימאָרגן קיין סלאָבאָדער הויף. אַלע מייניקע — מיין מוטער, דריי שוועסטער מיט מיין ברודער שמחה און העניע־רייזעס משפחה (אַ חוץ איין מיכלע) זיינען אומגעקומען יענעם טאָג.

מיין ברודער שמחה צוקערמאַן ז״ל

נאָכן אָפּזיצן אַ מעת לעת אין סלאָבאָדע בין איך אַוועק צו מיינעם אַ באַקאַנטן, בורמייסטער האָט ער געהייסן. ער האָט מיר אָנגעשריבן אַ צעטעלע אַז ער שיקט מיר אַרבעטן אויף פּאַקוטשער הויף. איך בין טאַקע גלייך אַוועק קיין פּאַקוטש. אָנגעקומענדיק דאָרט האָב איך געטראָפן דאָרט אַ דאַלהינעווער יידן, וואָס האָט געאַרבעט דאָרט. דער ייד האָט געהייסן יענקל דער בלעכער (פרידמאַן ?) אויף אַ קורצן צייט־אָפּשניט (צו דריי וואָכן צי מערער נאָך, געדענק איך ניט), בין איך דאָרט געבליבן.

ארום צוויי־דריי טעג פאר שבועות (אין א דריי וואָכן נאָך דער בלוקער איירשחיטה) האָבן דייטשן מיט זייערע משרתים ווידער אויסגעפירט אַ „קליינע" הריגה אין קריוויטש, ווידער האָבן זיי „צוגעריכט" זיבן אומשולדיקע קרבנות: יצחק שולמאַן, שלום אַלפּעראָוויטש, גבריאל (שואלס), גיטליץ, פּאַליע ווייסנהולץ ירוחם באַטוויניק, נחום שוד און משה־יצחק שוד

(אויב איך בין מיר ניט טועה). פאַר מיר איז עס געווען ווי אַ סיגנאַל, ווי אַן אָנזאָג, אַז מען דאַרף גלייך אָפּציען און ניט וואַרטן אויף נסים... יענקל דער בלעכער איז פלוצלונג נעלם געוואָרן און געהערט האָב איך, אַז פּאַרטיזאַנער האָבן אים, אַוועקגענומען ווייל זיי האָבן געדאַרפט אַ פאַכמאַן. ער האָט דאָך נאָך פריער געוואָלט צושטיין צו זיי... איך בין אַוועק צו מיינעם אַ באַקאַנטן קריסט אינעם דאָרף אסינאָווקע; איך בין דאָרט געווען אַ פּאָר טעג בלויז און דער באַקאַנטער האָט מיר איך נאַכט צוליב לעבנס־זיכערהייט אָפּגעפירט צו זיינעם אַ שוואָגער אין אַ „כוטאָר" — ניט ווייט פון דונילאָוויטש. אויך דאָרט בין איך פאַרבליבן עטלעכע טעג. דער זעלבער שוואָגער האָט מיר צוליב די זעלבע סיבות (אָפּצוראַטעווען פון לעבנס־געפאַר) אַריבערגעפירט קיין דונילאָוויטש. דאָרט אין דונילאָוויטש האָט געלעבט מיינער אַ ברודער זלמן דער וועלכער האָט חתונה געהאָט מיט קליאַנסקיס טאָכטער — אַ גאָר פאַרמעגלעכע משפחה דאָרט. דאָרט האָב איך מיר אָפּגעשטעלט אויף אַ גאָר קליין שטיקל צייט.

נאָך אַ שחיטה אין גלובאָק אויסגעמיטן

ליידער און צום באַדויערן האָב איך אויך ביים ברודער אין דונילאָוויטש לאַנג ניט געקענט פאַרבלייבן. אויך דאָרט (ווי אומעטום) איז עס ניט זיכער געווען.

אין אַ געוויסן טאָג איז געקומען אַ שליח פון „יודנראַט", וואָס האָט פאַראָנגט איך זאָל גלייך אַוועק פון שטעטל; איך שטעל אין סכנה דאָס לעבן פון אַלע יידן אין דונילאָוויטש. איך האָב זיך ביי אים אָפּגעבעטן ביז נאַכט, און טאַקע דער זעלבער נאַכט האָב איך מיר „אויסגעוועפּט" פון דאָרט און אַוועק אין גלובאָק. גלובאָק —אַ שטעטל אַ גרעסערס מיט פיל יידן — אַ פיר טויזנט צי מערער און פאַרהעלטעניש־מעסיק איז נאָך דאָרט רואיק געווען. איך האָב דאָרט געהאַט צווישן זיי פיל באַקאַנטע. צווישן זיי איינעם א קריוויטשער פון אַמאָל — יאָסל קאַזשדאַן. ביי אים בין איך געווען אייניקע טעג. נאָכדעם האָב איך מיר באַמיט צו איינמעלדן זיך דורכן „יודנראַט" אין גלובאָק און קריגן צוואַנג־אַרבעט... קיין אַנדערע איז דאָך ניט געווען...

צופעליק האָב איך דאַן אָנגעטראָפן אויף נאָך אַן אנטלאָפענעם פון קריוויטש — נחשון זוט, אַ שוואָגער פון אונדזער לעצטן קריוויטשער רב ר' מלכיאל ווי אויך שעיה קאַצאָוויטשעס א שוואָגער — וואָס האָט מיר צו זיך גענומען. איך האָב מיט אים צוזאַמען געאַרבעט דאָרט אין א סמאָליאַרניע אויסערן געטאָ. (אומעטום — אין גרעסערע שטעטלעך און שטעט — זיינען שוין יענער צייט יידן געווען אויסגעזונדערט אין געטאָס) און ווידער זיינען אַ דריי

וואָכן צי פיר אַוועק און עס איז נאָך רואיק געווען — ביז עס איז אַ געוויסן טאָג — פון ענדע יולי 1942 פובליקירט געוואָרן אַ מעלדונג פון גלובאָקער קרייז־קאָמענדאַנט א. ס. ס. מאַן (זיין נאָמען איז מיר ניט געבליבן אין זכרון) — וואָס האָט אויפגעפאָדערט אַלע יידן, אויך די וועלכע געאַרבעט האָבן אויסן, צוריק צו קומען אין געטאָ. פאַרשטענדלעך, אַז איך בין אַוועק מיט נחשונען צוזאַמען. דאַן אָבער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז איך האָב מער ניט קיין פּלאַץ ביי נחשון. ער האָט נאָך פון פריער צוגעגרייט אונטערן שטוב אַ קליין באַהעלטעניש, אַ גאָר ענגע „מאַלינע״, וואָס האָט קוים געגוגנט פאַר אים און שאָשע דער פרוי זיינער און צוויי קינדער. מיטן בעסטן ווילן האָט ער מיר דאָרט ניט געקאָנט אריינגעמען. איך האָב געמוזט גיין און ניט געוווסט וווהין, ווייל דרייען זיך סתם איז געווען א טויט־סכנה.

ניט האָבנדיק קיין ברירה האָב איך געמוזט זיך ווענדן ווידער אין „יודנראט״. כ׳בין געקומען אַהין; דאָרט זיינען שוין געווען אַ שפּאָר ביסל יידן. איך האָב געהערט מיכאלן (אַזוי האָט געהייסן דער פאָרזיצנדער פונעם „יודנראט״) רעדן מיט זיינע אַרומיקע; דייטשן און ס. ס. מענער זיינען אָנגעקומען איצטער. זיי פאַרמעסטן זיך אויף אַ הריגה. זיי ווילן דאָסמאָל אָפּרייניקן דעם „קליינעם געטאָ״ — ווו געזעסן זיינען אַלטע לייט בלויז — הייסנדיק דערביי איניקע פאַרזאַמלטע יידן, אַריינצוגיין אין אַ שטוב (פון וועלכער ער האָט דעם שליסל געהאַט) צו באַהאַלטן זיך דאָרט. אַ צען יידן אָדער מערער זיינען אַריין אַהין מיט מיר צוזאַמען און געבליבן דאָרט ביז איבער נאַכט. אויף מאָרגן גאָר פרי איז מכאל דער פאָרזיצנדער ווידער געקומען און געהייסן אַלעמען גיין צוזאַמען מיט באַאַמטע פון „יודנראַט״ אויפן „מעלדונגס־פּלאַץ״ — וווהין מען האָט צוזאַמען אויפגעקליבן אַלע גלובאָקער יידן. מיין האַרץ האָט מיר געזאָגט איך זאָל ניט גיין אַהין; כ׳זאָל מיר זען וואָס שנעלער אויסצודרייען. קיין גוטס פונעם זאמלפּונקט קען ניט אַרויסקומען. כ׳האָב מיד צוגעהערט צום קול פון מיין האַרץ און ניט אַוועק אַהין צוזאַמען מיט אַלע. כ׳האָב מיך אַ דריי געטאָן און אַריין ערגעץ אין אַ שטוב איינער און פאַרבליבן. און ווי מיין האַרץ האָט מיר געזאָגט: אַ פּורענות־טאָג און בלוטיקער אומקום איז אַרויסגעקומען פון יענעם זאמלפּונקט. 2500 אומשולדיקע יידן זיינען יענעם טאָג געווען קרבנות פון דער גרויסער עקדה.

שעהן לאַנג האָבן די אָנגעפאָרענע נאַצי־פאַשיסטישע רוצחים מיט זייערע מאָביליזירטע אָפּגעהאַלטן די פאַרזאַמלטע יידן אויפן „מעלדונגס־פּלאַץ״, שוין אַ שעה צוויי נאָך האַלבן טאָג זיינען אַלע אָן אויסנאַם גענומען געוואָרן אויף לאַסט־מאַשינען אויסערן שטאָט. זיי זיינען געבראַכט געוואָרן אין בערעזינא־

הויף — ווו עס זיינען שוין פריער צוגעגרייט געוואָרן פאַרטיקע גריבער... אַ צוויי אָדער דריי איינציקע בלויז איז געלונגען צו אנטווייכן פון דאָרט און אין וואַלד אנטלויפן. און אַזוי האָט מען דערציילט, וואָס איז דאָרט אינעם בעַ־רעזינאַ־הויף פאָרגעקומען. מען האָט געטריבן יידן צענדליקערוויז צו די גריבער, באַפוילן זיי אויסצוטאָן זיך און דערשאָסן... צען זיינען געבראַכט געַ־וואָרן: מען האָט זיי געצוווּנגען צוזאַמענלייגן גלייך די הייסע בלוט־טריפנדע טויטן־קערפּער — אַליין זיך אויסטאָן — און דערשאָסן... אַזוי צענערוויז זייַ־נען געמאָרדעט געוואָרן גלובאָקער יידן און ימען בלוט האָבן זיך געגאָסן. לעבן געבליבן זיינען בלויז די יעניקע, וואָס האָבן געהאַט שריפטלעכע באַ־שטעטיקונגען, אַז זיי זיינען פאַכלייט. און אָט אַזוי זיינען ווי אויבנגעזאָגט — 2500 יידן אומגעקומען.

נאָך דער גרויזאַמער בלוטיקער שחיטה פון סוף יולי 1942 איז ווידער רואיק געוואָרן אין שטאָט. ווידער איז מען געגאַנגען צו דער אַרבעט פאַרן פאַרכאַ־פּערישן רוצחישן אָקופּאַנט — וווהין מען איז געשיקט געוואָרן. איך האָב אָבער גענומען טראַכטן אַז עס איז שוין קיין תכלית צו בלייבן דאָרט. סוף כל סוף איז מיר געלונגען אויסצומיידן צוויי גרויזאַמע שחיטות אין קרי־וויטש, ווי אויך אין גלובאָק. ווער ווייס, צי איך וועל קענען אויסמיידן נאָכאַ־מאָל אַזאַ פורענות אַ שרעקלעכע און טראַגישע — אויב איך וועל נאָך בלייבן זיצן? מען דאַרף אַוועק! מען מוז זוכן אַ פאַרבינדונג מיטן וואַלד, מיט פאַר־טיזאַנער, כ׳האָב מיר אַדורכגערעדט מיט נחשונען ווי אויך מיט מיין ברודער זלמן, וועלכער איז אויך אנטלויפנדיק אָנגעקומען אין גלובאָק. כ׳האָב מיר געלאָזן קאָסטן, כהאָב אונטערגעשמירט... באַלד האָב איך שוין געהאט פאר־טיקע „אַרישע״ פאַפירן אַלס פאָליאַקן, וועלכע איך האָב דורכגעאַרבעט פאַר מיר, פאַרן ברודער זלמן און פאַר נחשון מיט זייערע משפחות. מיר האָבן שוין אַפילו צווישן אונדז באַשטימט אויך אַ טערמין אויף אַוועקטראָגן זיך... דאָ אָבער האָט זיך אַריינגעמישט שאָשע — די פרוי פון נחשון און בשום אופן ניט געוואָלט אַנטלויפן און אויך ניט דערלויבט און ניט דערלאָזן נחשונען צו דעם. עס איז מיר קיין ברירה געבליבן. איך בין אַוועק און מיט מיר נאָך אַנדערע צען... מיר זיינען אנטלאָפן. אַומגליקלעכע שאָשע! דער וועג האָט דיר געשראָקן און ניט די סכנה פון לויערנדן טויט. ניט געוואָלט האָסטו לויפן. פאַרלאָזן האָסטו זיך אויף אַ בטחון אָן קיין שום ממשות. דו ביסט מיט נחשון און אייערע קינדער צעריסן געוואָרן יענעם טאָג, ווען רוצחים האָבן אַ תל געמאכט פון רעשטל גלובאָקער יידן מיט אַ דריי חדשים שפּעטער.

אין אַ שפּעטערער שעה פון אַ פינצטערער נאכט האָבן מיר זיך אדורכ־געשאַרט פונעם גלובאָקער געטאָ און אַוועק. גאָר שנעל האָבן מיר דערגרייכט

דעם עק שטאָט און ארויס אויפן פרייען וועג. מיר זיינען אַוועק אין דער ריכטונג פון דאקשיץ. געוואָלט האָבן מיר קומען אין אומגעגנט און אויסמיידן דאָס שטעטל. מיר האָבן אָבער אַ טעות געהאַט אויפן וועג און געבלאָנדזשעט עטוואָס. ביז מיר זיינען „מעשה שטן” אָנגעקומען אין צענטער פונעם שטעטל און מיר האָבן זיך געמוזט גלייך צוריקציען זיך. איך האָב דעם אומגעגנט גוט געקענט און מיר האָבן זיך אַ קער געטאָן און שוין אָפּגעצויגן פון צענטער. מיר זיינען אויסערן שטעטל געווען שוין. און אויף צו להכעיס נאָכאַמאָל! — אָנגעטראָפן האָבן מיר אויף קריסטן, וואָס האָבן אינדערנאַכט געפיטערט זייערע פערד. דערשראָקענע זיינען זיי צעלאָפן און צו וויסן געגעבן דער פאָליציי וועגן אונדז. פאָליציאַנטן ווי דער שטייגער איז, זיינען געקומען אויך זוכן אונדז און אַרעסטירן, אָבער אָן הצלחה. זיי האָבן זיך ארומגעדרייט אויף מאָרגן פרי ביז האַלבן טאָג און אָן דערפאָלג. מיר אַליין האָבן זיך געוואונדערט ווי זיי האָבן אונדז ניט באַמערקט. מיר האָבן זיי גאָר גוט געזען און געציטערט טאָמער וועלן זיי עפּעס באַמערקן. זיי זיינען ממש לעבן אונדז אַדורך, און מיר זיינען געזעסן צווישן אַ מענגע נידעריקע קוסטעס. איך מיין, אַז עס איז זיי ניט איינגעפאַלן אַפילו, אַז מיר וועלן בלייבן זיצן אַזוי אָפן און נאָענט צו זיי. אַון דאָס איז אפשר אויך די סיבה, וואָס זיי האָבן אויף דעם אָרט ניט געזוכט. ניט זעענדיק אונדז זיינען זיי אין קורצן אַוועק. מיר זיינען זיצן געבליבן אויפן זעלבן אָרט ביז נאַכט.

אונטערן גערעק פון דער נאכט־פינצטערניש זיינען מיר שוין אַוועק ווייטער אויף אונדזער וועג — זוכנדיק אַ פאַרבינדונג מיט פאַרטיזאַנער. מיר האָבן זיך טאַקע באַלד אָנגעשטויסן אויף אַ קלענערער גרופּע פאַרטיזאַנער, וואָס האָט אונדז פאַרהאַלטן און אויסגעפאָרשט. מיר האָבן זיי אנטפלעקט דעם אמת, אַז מיר זיינען אַנטלאָפענע פון גלובאָקער געטאָ און האָבן געווער מיט אונדז. (זיצנדיק נאָך אין געטאָ האָבן מאַנכע פון אונדז זיך דערוואָרבן פאַר גוט געלט). געבעטן האָבן מיר זיי זאָלן אונדז ברענגען צו זייער שטאַב אָדער דערלויבן צו גיין מיט זיי אויף זייער „זאַדאַניע”. געגלויבט האָבן מיר, אַז זיי וועלן דערויף איינגיין; זיי האָבן אָבער ניט געוואָלט הערן. זיי זיינען מסכים געווען אָנצונעמען נאָר מיר איינעם, ווייל אויף זייער פראַגע — ווער קען גוט דאָס גאנצע אומגעגנט? האָב איך מיר געמאָלדן. געהאַט האָבן זיי אַ פארזאָג אויסצופילן — ערגעץ אַרום קוטיא, וואָס שטייט ביי דאָקשיץ אָבער ניט אויפן הויפּט־וועג נאָר אָפּגענויגט אין א זייטיקן וועג. איך בין מיט זיי אַוועק און אַהין אָנגעקומען. די אויפגאבע איז ניט געלונגען: מיר האָבן אָנגעטראָפן אויף אַ „לויער־אמבוש” — אַ „זאַסאַדע” פון „פאָלקס־דויטשע” און געהילף־פאָליציי, וואָס האָבן אונדז שטאַרק באשאָסן. צום גליק זיינען מיר געבליבן

גאַנץ און אַרויס אָן קרבנות, ווייל די שיסער האָבן ניט געטראָפן קיינעם... מיינע מיטגייער פון גלובאָק זיינען געבליבן ביי דאָקשיץ.

איך האָב מיר אָפּגעשטעלט מיט דער פּאַרטיזאַנער־גרופּע בלויז עטלעכע טעג און ניט מערער. באַמערקט האָב איך פּלוצלונג, אַז די באַציאונג מצד דער מאַנשאַפט צו מיר איז ניט גוט און ניט ווי עס דאַרף צו זיין לגבי אַ געווער־ברודער. עפּעס האָט מען זיך צו פיל געשושקעט אין מיין אָנוועזנהייט, צופיל געדראָט מיר מיט „דערשיסן אַלס שפּיאָן", ווען איך האָב זיך אָנגעפּרעגט אויף עפּעס. עס איז מיר אַריין אַ וואָסער ניט איז פאַרדאַכט אויף זיי אַלעמען. ביז היינט ווייס איך ניט צי זיינען זיי געווען פּוילישע א. ק. פּאַרטיזאַנער, וואָס געקעמפט האָבן קעגן דייטש און קעגן „קאָמוניסטן און יידן" גלייכצייטיק. אומעטום און אין יעדער צייט, זיינען יידן געווען די „כפּרה־הינדל" פאַר אַלע... כ'האָב מיר אַרומגעקוקט, אַז מיט מיר קען עס זיין גאָר שמאָל, אויב איך וועל מיט זיי בלייבן און געמאַכט האָב איך אַ „ויברח" בגניבה. איך בין אַנטלאָפן פון זיי און דערשלאָגן זיך צו אושאַצער וועלדער — וווּ אויפגעהאַלטן האָבן זיך דעמאָלט אַ שיין ביסל יידן אַנטלאָפענע פון אַרומיקע שטעטלעך — און שפּעטער אין אַ קורצער צייט האָב איך געטראָפן אויך קריוויטשער ווי מאָטקע טאוגער, אַרקע שולמאַן און נאָך אַ פּאָר. עס איז געווען אומגעפער סוף אָקטאָבער צי אָנפאַנג נאָוועמבער 1942. געטראָפן האָב איך אויך (צי טאַקע אין דער זעלבער צייט, צי שפּעטער) דונילאָוויטשער יידן ווי שעפּסל רודערמאַן מיט זיינע צוויי שוועסטער און אַ ברודער וועלכע האָבן מיט מיר איבערגענעכטיקט און אַוועק ווייטער אויף מאָרגן — וווהין און ווו ווייס איך ביז היינט ניט.

אַזוי זיינען געפלויגן וואָכן און חדשים און קיין ענדע צו אונדזער עלנד, קיין סוף צו די צרות און פּיין... אָט איז שוין די פעברואַר־בלאָקאַדע 1943 אין אושאַצער וועלדער אַרום און אַרום. אומעטום שטאָל און פייער, שראַפּנעלן און באָמבעס און ניטאָ וווהין צו לויפן... אומעטום זייען דייטשע פליער פון אויבן טויט און אויסראָטונג — אָט איז שוין ווידער שטיל אין וואַלד, פרידלעך רואיק. איבער הייזער אין דערפער וואַנדערן און גייען אַרום פאַרוואָגלטע און פאַרשטויסענע יידן — איינער אָדער איינאונאיינציקער פאַרבליבן פון אַ גאַנצער משפחה — בעטן א שטיקל ברויט, א קאַרטאָפל, עפּעס צו עסן! אַנדערע גיבן — ווילנדיק ניט ווילנדיק — אַנדערע יאָגן אַרויס מיט שטעקענער און הינט. מערסטנטייל יאָגט מען אַרויס, שפּעטער האָט זיך אויך דאָס געענדערט. מען האָט שוין גערן געגעבן... פּאַרטיזאַנשצינע איז אַ פאַקטאָר געוואָרן. אָט איז אַ נייע בלאָקאַדע פון ענדע מאַי 1943 — פון פּאַליק־זומפּן ביז לענגאויס אַלט סאָוויעטיש־פּוילישע גרענעצן, ביז אמאָליקן לאַטווישן גרענעץ.

ווידער אַ קלעם פון פּאַנצער־אייזן, אַ האָגל פון פייער און גיי לויף. בקיצור: וואָס קען איך, הערצל צוקערמאַן דערציילן נאָך פון בלאָקאַדעס און געיעגן? איך בין דאָך ווי אַלע, געשטויסן פון טויט־געפאַר געלאָפן. האָב איך דען אַנדערש געלאָפן? — זיכער האָבן שוין אַנדערע דערציילט דערפון, וועל איך מיר דעריבער ניט אָפּשטעלן אויך אויף דער לעצטער בלאָקאַדע פון מאַי־יוני 1944, וואָס איז געווען די שווערסטע. דער האָט מען אויך איבערגעלעבט — ריכטיקער געזאָגט: — די סאָוויעטישע גרויס־אָפענסיווע האָט געמאַכט אַ סוף מיט איר און האָט אונדז באַפרייט.

אַ קול האָט זיך געלאָזט הערן און איז געגאַנגען פון איין עק וואַלד ביז צום צווייטן, פון וואַלד צו וואַלד איבער פעלדער, איבער וועלדער... די פאַרוואָגלטע און פאַרשטויסענע, אַלע וואַלד־מענטשן אַנטלאָפענע זיינען געוווירגעוואָרן, אַז זיי זיינען שוין פריי. די רויטע אַרמיי האָט שוין אַלעמען באַפרייט. מען קען שוין צוריקקערן אַהיים... אַהיים? האָבן מיר נאָך אַ היים? האָב איך נאָך אַ היים?! ניין ניטאָ אַזאַ... קיינער פון אונדז האָט שוין ניט מער קיין היים, אַפילו אויך קיין קבר־אָבות! אַלץ איז חרוב. צעשטערט און פאַרברענט אין טייכן בלוט וואָס זיינען פאַרשווומען אין סערוועטש...

מען איז געגאַנגען. מען איז אויך „אַהיים" געקומען. אויף אונדז האָט קיינער ניט געוואַרט חוץ פיינטלעכע בלוט־גיריקע בליקן. זיי זיינען דאָך אונדזערע „לעגיטימע יורשים". איז וואָס קומען מיר אָנרירן זייער „ירושה"? אומעטום ווו דו גיסט זיך אַ קער — חורבות, ביינער! מענטשלעכע ביינער פון מענטשלעכע קערפּער! דו ווייסט ניט, קענסט אויך ניט וויסן; דער מאַמעס? פון שוועסטער צי פון ברודער? אַ שטיקנדע מאַסע ווערגט דיר אין האַלדז... אַ ריזיקער ווילן צו קרעפירן, צוזאַמענברעכן און פאַרגיין נאָגט דיר. אָבער ניין! דאָס וויל מען דאָך פון דיר. דאָס איז דאָך זייער פאַרלאַנג און באַגער! ווען סטו זיי אויף אַ טעלערל דערלאַנגען אָט דעם לייכטן נצחון און פלוצלונג — אַ נייער דראַנג און ווילן האָט דיר באַהערשט: נקמה! אויסאיבן נקמה־טאַטן פאַר דיינע טייערסטע און נאָענטסטע! מאַנכע פון אונדז צוריקגעקומענע האָבן זיך געלאָזט אויף דעם וועג. אויסגעליפערט האָבן זיי דער סאָוויעטן־מאַכט, די נ. ק. וו. ד., אַלע דייטשע אַרויסהעלפער. מען האָט זיי געמשפּט, פאַראורטיילט צום טויט. צו לעבנס־לענגלעכער תפיסה... ניט געלינדערט נאָך דיין דורשט, דיין דראַנג, ס'איז דאָך ניט מער ווי אַ טראָפּן אין ים... אַ פויסט זוכסטו — צו האַקן קעפּ; און ווו נעמט מען? — דאָס איז אָבער אויך אין קורצן אָפּגעשטעלט געוואָרן. פלוצלונג האָט מען זיך דערמאָנט: אַ ייד ביסטו! אַסאָציאַטיוו דערמאָנט מען דיר גלייך, אַז אַ ייד איז אַ בורזשוי, אַ ספּעקולאַנט, אַ קאָסמאָפּאָליט אָן אַ פאָטערלאַנד. שטייסטו שוין און האָסט

ניט וואָס צו זאָגן... ווידער זוכט מען אויף דיר... צו דיין ווידערווילן זיצן בלייבן אויף חורבות קומט נאָך צו אַ מורא, אַ שרעק! טאָמער ווערסטו אַרעס־טירט און ווידער געמשפּט. און אָט קומט אַ באַשלוס: אַרויס! וואָס שנעלער אַוועק וווהין ס׳איז נאָר מעגלעך...

אַזוי איז געווען דער געדאַנקענגאַנג ביי אונדז לעבן־געבליבענע יידן אין קריוויטש ווי אויך אין אַנדערע שטעטלעך. ווער פריער ווער שפּעטער האָט געמוזט קומען צום באשלוס. ניט אַלעמען האָט עס אָפּגעגליקט; ניט אַלעמען איז דערמעגלעכט געוואָרן ארויסצופאָרן. אנדערע זיינען וואַרטן געבליבן ביז היינט... מאַנכע געוואָרט האָבן פון דריי־פיר יאָר ביז צוועלף און דרייצן. אַזוי בין איך אויך סוף כל סוף ארויס און דעצעמבער 1951 אָנגעקומען קיין קאַנאַדע.

מיין איבערפלאַנץ־קאַפּיטל אין קאַנאַדע איז אַ פּרק אָן און פאַר זיך; ער פאָדערט צייט און רוים צו דערציילן און באשרייבן. אָבער ניט אין די ראַמען און אויף שפּאַלטן פון „נר־תמיד״־בלעטער. וועל איך וועגן מיינע „קאַנאַדער געשעפטן״ מער ניט דערציילן — ניט וועגן טאָפּן א וואַנט, ניט וועגן אַרויפ־אַרבעטן זיך און קומען צום „סטאַטוס״ צוריק...

1960 בין איך געקומען מיט מיין פרוי אין ישראל צו שוועסטער און ברודער ז״ל (זיי האָבן נאָך געלעבט); זיין מיט זיי און געניסן פון דער קליי־נער קאָמפּענסאַציע פאַר פאַרגאַסענע יידישע בלוטן אין אייראָפּע. עס איז ניט קיין מקום־מקלט, ס׳איז אַ סך מערער און נאָכמערער. עס איז אַ היים פאַר

די משפחות פון שלום און ראַשקע צוקערמאַן צום באַזוך
פון זייער ברודער הערצל פון קאַנאַדע 1960
משפחות שלום וראשקה צוקערמאַן עם ביקורו של אחיהם הרצל מקאנדה בשנת 1960

ערשטע קריוויטשער אזכרה אויפן הר־ציון
אזכרה לקריביץ׳ ב„מרתף השואה״

יעדן יידן אין גאַר דער וועלט. עס איז אַ מאַמע וווהין מען קען שטענדיק אויסגיסן ס׳בענקענדע האַרץ. ווי גרויס די פרייד געווען ארומגיין איבער גאַסן פון ירושלים, די אַלט־נייע שטאָט און אָנקוקן, צו וואָס מסוגל איז פאָלקס־ענערגיע, פעאיקייט פון מעשים און פלייס פון אונדזערע יידן, די זעלבע יידן פון קריוויטש און דאלהינעוו, דאָקשיץ און גלובאָק און פון פיל אַנדערע שטעט און שטעטלעך. כ׳האָב דאָן אויך דערפילט מיין הייליקן חוב פאַר דער פאראייביקונג פון אונדזערער טייערסטער קריוויטשער אומגעקומענער קהילה. אויפן הר־ציון אין „מרתף השואה״, אינעם „אומקום־קעלער״, האָב איך אויפגעשטעלט אַ מצבה, אַ „קריוויטשער שטיין״ פאַר אַלע דאָרט אומגעקו־מענע. זאָל זיין אָנדענק לעבן און באַלייכטן אַלע קריוויטשער אייניקלעך און אוראייניקלעך ביזן לעצטן דור פון מענטשן אויף דער וועלט!

היינט, נאָכן אַריבערלויפן פון פיראונדרייסיק יאָר — נאָכדעם ווי שלום און ראשקע מיינע טייערסטע זיינען שוין ליידער אויך ניט מער דאָ און איי־נער אַליין בין איך געבליבן פון מיין טאטע־מאַמעס בוים — איך אַן עלטערער מאַן אין מיין צעטרייסלטן געזונט־צושטאנד קען זיך בלויז פון וויטן וואַרע־

מען און שפּיגלען אין זונען־ליכט פון מדינת ישראל אין ארץ־ישראל — וואָס איז אויפגעשטאַנען אלס דער איידלסטער שפּין־געוועב פון גלויבן און האָפע־נונגען אין משך פון הונדערטער און טויזנטער דורות אויף דורות. ווייל וואָס בין איך אַ „חרס הנשבר״ אימשטאַנד נאָך צו לייסטן! מיין גורל האָט גורם געווען דערצו, אַז איך קאָן שוין אַפילו ניט איינפּאַסן זיך אלס פאַרבינדונגס־רינג אין דער לאַנגער קייט פון קריוויטש ביז ירושלים. מערער אָפּגעגליקט פון מיר האָט עס דעם ערשטן חלוץ פון קריוויטש — מיין ברודער שלום. אויף אַן אַנדער פאָרמאַט און אין אַנדערע ראַמען, מיט אַנדערע מעטאָדן זעצט פאָר (זיין זון, אַן עלטסטער קריוויטשער אייניקל און ציט ווייטער די קייט אין ישראל־פינאַנס־מיניסטעריום) — בן־עמי, אַ זון פון מיין פאָלק, ליגט ניט אין דעם אויך אַ סימבאָל פון המשך?

אונדזער „נר־תמיד״ וועלכן מיר ברענגען אויף דער וועלט איז נאָך אַ אַ באַוויז, אַז ניט פאַרגאַנגען און ניט פאַרגעסן איז אונדזער אינטעגראַלער עבר אינעם יידישן חורבן אין מזרח־אייראָפּע — פון וועלכן מדינת ישראל איז אַ גלייכער אומצעשיידבאַרער המשך. געבענטשט זאָלן בלייבן די איני־ציאַטאָרן און איניציאַטיוו פונעם „יזכור־בוך״. אַ גרויסן און פולן יישר־כוח דעם רעדאַקטאָר און רעדאַקציע־קאָלעגיום פאַר דער ריזיקער אַרבעט, וואָס איז געטאָן געוואָרן.

מאַריאַשע און אליהו באַטוויניק שיקאַגאָ

אויף בלוטיקע וועגן פון חורבן און נקמה

אמר רבי אליהו אזוי איז מיין דערציילונג און עדות: (געבוירן אין קרי־וויטש 1904) ס׳שטעטעלע קליין און ענג זיינען געווען די ראַמען. קיין שריי־בער בין איך ניט און כ׳בין ניט געבענטשט געוואָרן באַזונדערס מיט אַ דער־ציילונג־קראַפט. קאָנצענטרירן מיינע זכרונות פון קינדהייט און יוגנט־יאָרן איז גאָר שווער פאַר מיר — כאָטש ס׳ווילט זיך מיר דערציילן אַ ביסעלע וועגן זיידן ר׳ אברהם איטשע רופא. אָבער ווי געזאָגט, איז עס צו שווער פאַר מיר און איך מיין אַז אויך אַנדערע האָבן דערציילט פון אים. איז עס דאָך ניט מעגלעך, אַז אַלע זאָלן רעדן און דערציילן וועגן איינס און דאָס זעלבע — וועל איך טאַקע אַלץ דורכלאָזן און אָנהויבן פון „די רעכטע געדיכטע...״

אַ מלכות גייט אַוועק, אַ מלכות קומט

וואָס קען איך שוין זאָגן און דערציילן וועגן מלחמה־אויסברוך צווישן פּוילן און „היטלער־דייטשלאַנד?" וועגן ס'שטעטעלע אונטערן „סערפּ און האַמער"־רעזשים? די אַרעסטן און פאַרשיקונגען זיינען שוין זיכער געשילדערט געוואָרן פון „בעלי דבר" אַליין. אויך איז באַוווּסט שוין די פאַרווערונג פון פּריוואַט־האַנדל און אַז אַלע זיינען געוואָרן „„מלוכה־באַאַמטע און רעגירונגס־אָנגעשטעלטע". אַזוי בין איך געוואָרן אַ פּאָסט־באַאַמטער און דאָרט געאַרבעט און טאָמער ווילט איר עפּעס נאָך אַ יחוס — איז ביי מיר אין שטוב געווען די מלוכה־פּראָקוראַטור. אַזוי און אַזוי אויך ווייטער — ביז נאָכן צוויי־אונצוואַנציקסטן יוני 1941 — ביז אריין זיינען דייטשן אין אונדזער היימשטעטעלע.

גלייך פונעם ערשטן טאָג, האָבן דייטשן מיר מאָביליזירט צו דער אַרבעט ווייל איך האָב אַ פערד געהאַט אין מיין באַזיץ. אַרומגעפאָרן בין איך מיט דייטשע פּאָליציי און זשאַנדאַרמעריע איבער דערפער ווו מען האָט קאָנפיסקירט ביי פּויערים תבואה און אַנדערע פאַרשיידענע פּראָוויאַנטן. צווישן פּויערים אין אַלע דערפער ווו מיר זיינען דורכגעפאָרן האָב איך גוט געשפּירט די גיפטיקע פיינדלעכע העצע קעגן אונדז יידן. אין היימשטעטעלע, איז דער יונגער לעשצינסקי געוואָרן ביי דייטשן אַ גאַנצער „כל וכול" און דער אַלטער לעשצינסקי — דער שטעטלשער „שבת־גוי", וועלכן אַלע געהאַלטן, האָבן אַלס אַ גוטן פריינט — איז געוואָרן זייך מיטהעלפער. אויך די הויפּט־רוצחים. דייטשן האָבן שוין אָנגעפאַנגען אַרויסצווייזן זייערע מערדערישע „פּאָרטעלן". אַזוי האָט מיר איין טאָג געפרעגט אַ דייטשער אונטער־אָפיציר — איינער פון די, וועלכע זיינען מיט מיר מיטגעפאָרן: — „וואָס קאָן דען פּאַסירן וואַן איך שיסע דיך טאָדעס וועק מיט דעם שמייסער?" — „ניכטס קאַן פּאַסירן ניכטס!..." איז געווען מיין קורצער ענטפער. אָט אַזוי געפילט האָב איך שוין פונעם אָנהויב און ניט נאָר איך אַליין. אַלע האָבן געפילט אַזוי...

באַלד האָבן שוין אונדז נאָכגעפאָלגט נייע גזירות און פּלאָגן: אַ יידישער אָפּצייכן אין זיינע פאַרשיידענע פאָרמען, קאָנפיסקאַציעס און גזילות. מען האָט שוין אַלעמען באַרויבט פון זייערע בהמות. געפאַלן זיינען שוין אויך קרבנות; אַלץ איז הפקר געוואָרן... שלאָגן אַ יידן און ממיתן אים האָט מען פראַנק און פריי געקענט... קיינער האָט ניט געהאַט בדעה זיך איינצושטעלן פאַר אונדז. באַלד איז אויך אָנגעשטאַנען אַ גזירה — אַ „יודנראַט" אויפצושטעלן. וועגן אַלע מאָרד־טאַטן וועל איך דאָ ניט דערציילן. געוויס האָט מען שוין דערציילט ווי אַזוי רוצחים האָבן אומגעבראַכט אַהרון זילבערגלייט מיט שמעון קאַצאָוויטשן, פּסח און ברוך זילבערגלייט ווי אויך דעם רב ר' מלכי־

אלן מיט דער משפחה, ר׳ שעיהס פרוי חנה מיט די פיר קינדער. נאָר דאָס וויל איך באַטאָנען דערביי:

אַ געהילף־פּאָליציאַנט איז געקומען צו אונדז ערב־פּסח תש״ב אין שטוב און מיר אויפגעפּאָדערט איינצושפּאַנען מיין פערד און וואָגן און ברענגען דערשאָסענע קאָמוניסטן (אין פּרודניק) צו קבורה אויפן קאַטוילישן „צמענטאַזש״. אָנקומענדיק אויפן פּלאַץ האָב איך שוין געטראָפן דאָרט אהרון שולמאַנען מיט הילקע שטיינגאָלד מיט זייערע וועגענער. מיר האָבן אַרויפגעלייגט די טויטן־קערפּער אויף די פורן און שנעל געפאָרן צום צמענטאַזש — ווו געוואַרט האָבן שוין אַ מנין יידן אומגעפּער און צווישן זיי — יהושע אריה לייבס, אליהו קאַידאַנאָוו און אַנדערע. מיר האָבן אויך אויסגעפּילט גלייך דעם באַפעל אַלעמען צו באַערדיקן —— באַמיענדיק זיך אומבאַמערקטערהייט צעניפּלייגן באַזונדער אין איין ווינקל אַלע יידישע טויטן־קערפּער.

טאָמער מיינט איר אפשר, אַז רוצחים האָבן נאָך אַזוי פיל קרבנות יענעם ערב־פּסח, אָפּגעשטעלט און איינגעהאַלטן זייער לוסט צו מאָרדן און זויפן יידישע בלוטן, האָט איר אַ טעות אַ גרויסן. דער זעלבער נאַכט שוין האָט מען דערמאָרדעט אַ קורעניצער יידן חאַרנאַס — דעם פאָטער פון אברהם חאַרנאַס — מיט אַן אַנטלאָפענער פאַמיליע פון מאָלאָדעטשנע, אינזשיניער לעווין מיט זיין פרוי און טאָכטערל. אַ פּאָר נייקער יידן, וועלכע געאַרבעט האָבן אין וואַלד האָט מען אויך דערשאָסן — געהילף־פּאָליציאַנטן און פויערן האָבן זיי דערמאָרדעט און גיי שריי חי וקיים!... אויך צו אונדז אין שטוב איז מען יענער נאַכט געקומען. אָבער שכנים קריסטן — און איינער פון זיי באַזונדערס מיט זיינע בני־משפחה, (דער נאָמען איז מיר שוין פאַרגעסן פון זכרון) האָבן געטענהט אַז אין דער שטוב וווינען בלויז שטעטלשע און עס איז ניטאָ קיין שום פרעמדע פון ערגעץ אַנדערש... אַ דאַנק דעם זיינען זיי אַוועק — אויף מאָרגן און ווייטער האָב איך פאָרגעזעצט מיין אַרבעט מיט דער דייטשער זשאַנדאַרמעריע. מיין פערד און וואָגן זיינען שוין אין מיין רשות ניט געווען. די דייטשן האָבן שוין פאַרשאַפט זיך מיט זיי. דאָך האָב איך נאָך געדאַרפט אַרומפאָרן מיט זיי — געמוזט האָב איך מאַכן פאַר זיי חשבונות און אָפּשאַצן יעדן פויער אין דערפער. וויפיל מען דאַרף קאָנפיסקירן ביי אים אַלס „שטייער פונעם פאַרמעגן״... אַזוי ווידער אַ פּאָר וואָכן טאָג־איין, טאָג־אויס... אין אָוונטן און נעכט ניט גוט; שרעקלעכע גרוילהאַפטע ידיעות! שחיטות אַרום און אַרום... אין קורעניץ, דאָלהינעוו, אין ווילאַזין און רעטשקע און פורים־שחיטה אין ווילייקע און ווייטער און נאָענטער פון אונדז... וואָס וועט זיין? וווהין קען מען אַוועק? — האָבן פראַגן געשוועבט געהירן און מוחות, געזוכט האָט מען באַהעלטענישן, געבויט „סכראָנען״ אויפגעשטעלט „מאָלינעס״. מען

האָט זיך געוואָלט אויסבאַהאַלטן און אַנטלויפֿן. כ'האָב אויך אויסגעגראָבן און צוגעגרייט אַ „מאַלינע" אונטער פּאָל פֿון אונדזער שטוב און צבי־הירשל גינד־לינס. אויף ווי לאַנג און ווי זיכער?!

דער בלוטיקער י"א אייר תש"ב

אַרויס בין איך אויפֿן פֿרימאָרגן אין גאַס; מײַנע אויערן און געהירן האָבן שוין אויפֿגעכאַפּט דעם גרויסן טומל; מײַנע חושים און בלוטן אין אַלע שס"ה גידים האָבן שוין דערפֿילט גלײַך, וואָס קען און וועט געשען... באַלד האָב איך שוין געזען ווי „יודנראַט"־מיטגלידער — לייזער באַטווינִיק און כלאַוונע שטיינגאָלד און אַנדערע מיט דוד קאַפּעלאָוויטש; לייבע זילבער־גלייט, לייבקע ראַדאָשקאָוויטש און משה מעלצער — זײַנען געטריבן און גע־יאָגט געוואָרן דורך דײַטשן ס. ס. מענער צום אַבאַז, וואָס איז קאָנצענטרירט געוועזן אינעם עק פֿון שטעטל. ניט טויט, ניט לעבעדיק בין איך אין שטוב אַרײַנגעלאָפֿן און אויסגעשריען קוים, אַז מען מוז גלײַך זיך באַהאַלטן. מײַן פֿרוי מאַריאַשע איז ניט געווען אין שטוב; זי איז אַוועק באַוואָרענען מײַנע אַ מומע און זען צי האָט זי אַן אָרדנטלעכער באַהעלטעניש ווהין זיך צו פֿאַר־שטעקן. מײַנע אַלע שטוביקע מיט מיר אײַנגערעכנט האָבן זיך גלײַך אַראָפּ־געלאָזן אין דער מאַלינע. מײַן אַלטעטשקע גרייז־גראָע מאַמע חיה־דבורה איז בלויז אַליין געבליבן אין שטוב.

— דײַטשן מיט זייערע יוצאי־משרתים זײַנען אַרײַן אין שטוב; זיי האָבן אונדז געזוכט. גענישטערט האָבן זיי אויך גאָלד, זילבער, ווערט־זאַכן און געלט צו געפֿינען. זיי האָבן אויסגעפּרעגט און אויסגעפּאַרשט מײַן מאַמען און דערבײַ מערדעריש געשלאָגן. זיי זײַנען אַרויף אויפֿן בוידעם און ניט געפֿינענדיק אונדז, האָבן זיי דער מאַמען דערשאָסן און ליגן געלאָזן אין אַ קאַלוזשע בלוט. זיי זײַנען אַוועק. מיר זײַנען ליגן געבליבן אין אונדזער באַהעלטעניש. עס איז שטיל געוואָרן איבער אונדז. געפֿילט האָבן מיר אויף אונדז טריפֿנדע בלוטן פֿון מײַן דערמאָרדעטער מאַמען דורכן פּאָל, אויף פּנימער און מלבושים... פֿון צײַט צו צײַט געזען האָבן מיר דורך שפּאַרונעס, ווי מען האָט געפֿירט פֿאַר־האַלטענע ייִדן ערגעץ ווו און געשלאָגן זיי. האָב איך דען וויסן געקענט, אַז „ריכטן ריכט" מען זיי צום לעצטן וועג?...

אַ גאַנץ מעת לעת איז מען אַזוי פֿאַרשטעקט געבליבן; שפּעט בײַנאַכט איז געקומען מאַריאַשע שטומשווײַגנד און פֿאַרביטערט. קיינער האָט ניט געהאַט די העזה צו פֿרעגן וואָס טוט זיך אין שטעטל... אַזוי ביזן פֿרימאָרגן. כ'האָב אַ קוק געטאָן אויפֿן גאַס און געזען האָב איך פּלוצלונג אײַזיק וואָלמאַנען שטיין, כ'בין אויך אַרויס אויפֿן גאַס. פּלוצלונג זײַנען צוגעלאָפֿן צו אונדז צוויי דײַ־

טשן און באַפּוילן, נעמען מיט זיך רידלען און געצייג צום גראָבן און גיין אויפֿן וויהאַן. באַלד האָבן מיר שוין געזען אויך יהושוע אריה־לייבס און ירוחם באַטווייניק, וועלכע האָבן שוין מיט רידלען געגאַנגען; שוין זיינען צו־געקומען אויך נאָך אייניקע יידן. מיר זיינען אַוועק אויפֿן וויהאַן; מקבר זיין האָבן מיר געדאַרפֿט די קרבנות פֿון נעכטיקער שחיטה — אַלע צום טויט צעשלאָגן־פֿאַרהרגעטע קדושים, דערשאָסענע און לעבעדיקערהייט פֿאַרברענטע. פֿון פֿאַרהאַלטענע און (צו דער שחיטה) געפֿירטע יענעם טאָג זיינען געבליבן בלויז איטשע דער שמיד (יצחק גיטליץ) און שלום סיצקין דער שערער — לויטן בפירושן באַפֿעל פֿון שימאשקעוויטשן — קאָמענדאַנט פֿון שטעטלשער פּאָליציי. מיר ארויסגעקראָכענע פֿון אונדזערע באַהעלטענישן זיינען געקומען אויפֿן פּלאַץ אָפּטאָן דער שרעקלעך־ביטערער און הייליקער גלייכצייטיק מלא־כה — „חסד של אמת" אונדזערע נאָענטסטע און טייערסטע. אַ סך גופים צע־מורשט און צעשטיקלט, פֿאַרקוילט און פֿארברענט; געפֿונען האָבן מיר אויך פֿיל אָפּגעזונדערטע שטיקער פֿלייש. אייניקע קערפּער האָבן מיר גלייך דערקענט, אנדערע אוממעגלעך געווען צוליב לעצטע קאָנוולסיווע צענויפּ־קאָרטשן... צווישן אַלע האָבן מיר דערקענט א קערפּערל פֿון א קליין מיידעלע מיט א רעשטל פֿון איר רויט קליידעלע (וועלכע האָט זיך געוויגט אינעם ווינט) — א גאסט אין שטעטל ביי קרובים...

אַ געטאָ אין היימשטעטל און מיין „ויברח"

אין אונדזער פֿאַריתומטער אויסגעהרגעטער שטעטעלע זיינען געבליבן מער ניט ווי אַן ערך 70 יידישע נפשות. מען האָט זיך פֿון מאָל צו מאָל צע־נויפֿגערעדט, געזוכט אַ וועג און אַן עצה געהאלטן — ווי אַזוי ניט צו פֿאַר־בלייבן אין שטעטל. אַוועק זיינען שוין אַ וואָך דריי צי פֿיר נאָך דער שחיטה און וועגן צו אנטרינען האָבן זיך דערווייל ניט געלאָזט מערקן. „פֿאַרטיזאַנ־שצינע" איז נאָך ווייט געווען... עס איז ניט אזוי לייכט געווען צו לויפֿן... אין שטעטעלע איז אַלץ ערגער געוואָרן. אויפֿן גאַס זיינען געכאפּט געוואָרן מענ־טשן און דערשאָסן גלייך. אַזוי זיינען אומגעבראכט געוואָרן איין נאכט זיבן יונגע יידן. צווישן זיי אויך מיין פּלימעניק ירוחם באַטווייניק, פּאליע ווייסנ־האַלץ, שלום אלפּעראָוויטש און יצחק שולמאַן. יידן האָבן זיך סוף כל סוף דאָך גענומען צעלויפֿן.

עס איז געקומען באַלד אַ באַפֿעל, אַרויסצוציען זיך פֿון אונדזערע היי־זער און אַריבער צו גיין אינעם געטאָ — אין צוויי אויסגעזונדערטער הייזער אויפֿן עק שטעטל. איך בין דערווייל אַוועק פֿונעם שטעטל; אויפֿן דאָרף ביי אַ פּויער האָב איך גענומען אַרבעטן לויט אַן ארבעטס־שיין פֿונעם קאָמענדאַנט.

עס האָט מיר ניט ווייניק געלט געקאָסט... ניט ווייט פונעם פויער ביי וועמען איך —האָב געארבעט האָבן אויך —(אין דאָרף ניעוווויערי) געארבעט ביי פויערן הילקע און עטקע שטיינגאָלד, משה־שמעון ווייסנהאָלץ, מיכלע ווייסנהאָלץ און יהודה ברוק פון דאלהינעוו (אַן אייניקל פון רייזל שולמאַן). פאר גאָלד און ווערט־זאכן האָט מען זיך פאַרדונגען ביי די פויערים אויף אַרבעט. זיי האָט מען נאָך געמוזט צוצאָלן... און אַזוי איז עס געגאַנגען און אָנגעהאלטן — ביז ערב סוכות תש״ג.

אויפן ווייטן גאַנג

דאָנערשטיק — צוויי טעג נאָך יום־כיפור איז מיין מאַריאשע צוגעקומען צו מיר אינעם דאָרף ביים פויער ווו איך האָב געארבעט און מיר דערציילט וועגן דער געשאפענער מעגלעכקייט אריבער צו כאַפּן זיך אין דער פאַרטיזאַנער־זאָנע. איר ברודער אליהו האָט זיך שוין אויפגעהאלטן אין נאוראנער זומפּן ביים טייכל אוזליאנקע, צוזאַמען מיט נאָך אייניקע קריוויטשער בחורים. מאַריאשע האָט שוין באַוויזן צו אריבערפירן אַהין דער אלטער מוטער און אונדזער נייניאָריקער טאָכטערל. גלייך נאָכדעם זיינען געקומען צוויי פּאַרטיזאנער און איינער פון זיי זוסיע עסטאָניעץ, אַ גלענצנדער פאַרטיזאַן און א גאָלדענער יידישער בחור! — און מען האָט די אַלע אַוועקגעפירט אונטער פראַנט־ליניעס טיפער אין רוסלאַנד.

אַז מאַריאשע און איר שוועסטער שיינקע צוזאמען מיט מיר, זיינען אויפן וועג אדורך און אריין צום פויער מאזשייקע, האָט ער אונדז געזאָגט, אז אויף דער „פּלאַצוווקע” ווו אַלע זיינען געווען איז שוין ניט געבליבן קיינער. אַלע זיינען שוין אַוועק צווישן זיי אויך יהושוע מיט זיין פרוי חנה; יצחק שקליאר, מאַריאשעס אלטע מאַמע און די טעכטערל. מאַריאשע האָט שוין דאַן געוווסט אַז צווייטן דאָנערשטיק וועלן אָפּציען און מאַכן פליטה די חברה פון קניאַהינין־לאַגער. מיר וועלן קענען צושטיין צו זיי און אַוועקגיין מיט זיי צוזאַמען. פאַרלויפיק אָבער איז ניט געבליבן קיין ברירה. מיר זיינען אַוועק צוריק. איך — צו דעם פויער; מאריאשע מיט שיינקען — אין געטאָ פונעם שטעטל.

צווייטן דאָנערשטיק טאַקע, בין איך מיט דער דערלויבעניש פון דער פויערטע צוגעגאנגען אין דאָרף ניעוויערי כדי אָנצוזאָגן עטקען מיט הילקען, ווי אויך יהודה ברוק, משה־שמעונען מיט זיין שוועסטער מיכלע — אז היינט איז די שעה און דער טאָג — די לעצטע דריי געגאַרט האָבן און געוואַרט אז אויספּויקן זאָל שוין די שעה פונעם אַוועקרוקן זיך; הילקע מיט עטקען האָט דער וועג געשראָקן, זיי וואָלטן זיכער געבליבן אויפן אָרט — ווען מעגלעך. די פּויערטע האָט מיר געבעטן כ'זאָל אָפּעסן פריער, אָבער כ'האָב ניט געוואָלט פאַר־

לירן צייט און געזאָגט אז קומענדיק צוריק וועל איך עסן און מיט דעם בין איך גלייך אַוועק. פּלוצלונג האָב איך באַמערקט צוויי באוואָפנטע פּאָליציאַנטן אַנ־קומענדיק מיר גלייך אנטקעגן און זייערע ביקסן גלייך ווי אויף מיר אָנגע־שטעלט. כ׳בין אָפּגעגאַנגען אין אַ זייט, זיי זאָלן מיר ניט באַמערקן און ווייטער געגאנגען מיין וועג. כ׳בין דערגאַנגען אויפן פעלד אין ניעוויערי — ווו לויט ווי איך האָב געמיינט האָבן געדאַרפט זיין די חברה אָדער איינער־צוויי פון זיי. דער פּויער ביי וועמען הילקע און עטקע האָבן געאַרבעט האָט מיר גע־ראַטן ניט צו גיין אַהין, ווייל דייטשן מיט געהילף־פּאָליציי זיינען דאָ און מען מאָנט אויף קאָנטריבוציע. מען קאָנפיסקירט תבואה. כדי אָנצוקומען צו די חברה האָב איך געדאַרפט דורכציען דעם גאנצן דאָרף.

כ׳בין שוין ווייטער ניט געגאַנגען אָבער בלייבן וואַרטן אויפן פעלד, ווען אַ ליאַדע מאָמענט קענען אָנלויפן דייטשן מיט זייערע ארויסהעלפער, וואָס זיינען נאָך מערער געפערלעכער פון זיי, האָב איך מיר געשראָקן. איך בין גלייך צוריק אַוועק. איידער כ׳בין צוריק געקומען אויף מיין פּלאַץ, האָב איך שוין געוווּסט וועגן גרויסן אומגליק, וואָס קומט אָן און לויערט. דורכגייענדיק אין וואַלד האָט מיר איינער אַ שגץ, וואָס איז געקומען פון אלזוטקע דער־ציילט, אז פּאָליציאַנטן האָבן אַוועקגעפירט רבקהן „זאַבעראַלי ריבקו״... ד. ה. רבקה ראַבינאָוויטש, מענדלס טאָכטער. כ׳האָב פאַרשטאַנען, אַז עס האָט זיך אָנגעפאַנגען... ס׳האַלט שוין גאָר שמאָל. ס׳איז ניט געבליבן קיין צווייפל, אַז די פּאָליציאַנטן, וועלכע כ׳האָב באַגעגנט זיינען געקומען מיר אַוועקנעמען. (ניט ווי כ׳האָב פריער געמיינט, אַז זיי זוכן וואַרשיינלעך פּאַרטיזאַנער, ווייל אַ נאַכט פריער איז אויפגעריסן געוואָרן אַ מיליטער־צוג ניט ווייט פון נייקע). ביז צום טיפן אָוונט בין איך אין וואַלד געבליבן. דאַן בין איך אַוועק צוריק אין דער ווירטשאַפט פונעם פּויער — ביי וועמען כ׳האָב געאַרבעט.

די פּויערטע האָט מיר אויפגענומען מענטשלעך; זי האָט גלייך דערלאַנגט עסן צום טיש. מיטפילנדיק געוויסנהאַפט און מיטליידנדיק האָט זי דערציילט אַז אַלע יידן אין ניעוויערי אַ חוץ מיכלע, וואָס האָט געאַרבעט ביים „פּיאַני־צע״ פילאַטשינסקי — זיינען דערמאָרדעט געוואָרן און אין פעלד באַגראָבן. איך בין געווען שטאַרק באַזאָרגט און באַאומרואיקט. אַריינגעקומען איז דער פּויער אַליין און מיר געפרעגט: וואָס וועט זיין מיט דיר? וואָס רעכנסטו צו טאָן? כ׳האָב אים אָפּגעענטפערט גלייך, אַז זיכער קען איך ניט און וועל ניט פאַר־בלייבן ביי אים, ווען אַלע אַנדערע זיינען דערמאָרדעט געוואָרן, ווייל איך פאַר־שטיי, אַז ער אַליין קען אויך ליידן פון דעם. לויטן אויפטראָג פון זיין פּויערטע איז דער פּויער צומאָרגנס איינדערפרי אוועקגעפאָרן קיין קריוויטש דערוויסן זיך וואָס טוט זיך דאָרט. כ׳בין שוין ניט געבליבן שלאָפן אין דעם פּויערס

כאטע. כ׳בין ארויס ניט ווייט און אריינגעלייגט זיך אין א גאָר ברייט פאַרצווייגטן קוסט. די פויערטע האָט מיר צוגעטראָגן עסן און דערציילט, אַז דער מאַן איז אַוועקגעפאָרן אין שטעטל.

אַרום מיטאָג־שעהן איז שוין דער פויער צוריק געוועזן אין שטוב: דערציילט האָט ער — —ווי ער געהערט האָט פון אַנדערע — אַז דייטשן האָבן אויפגעריסן און פאַרברענט די געטאָ־הייזער מיט די איינוווינער צוזאַמען. איינצלנע האָבן נאָך באַוויזן צו אַנטלויפן און אויך מיין פרוי מיט זיי. דאָס אַלעס האָט מיר דערציילט די פויערטע וואָס האָט מיר פאַרנאַכטצו ווידער געבראַכט עסן. כ׳האָב איר געזאָגט אַז שפּעטער אינדערנאַכט וועל איך דערגיין אין שייער אַריין. כ׳וועל מיר איינגראָבן דאָרט און וואַרטן אויף אַ ידיעה פון מיין מאַריאַשען — ווייל ניט האָבנדיק קיין שום ידיעה קען איך מיר דערווייל פונעם אָרט ניט רירן. פונקט אַזוי טאַקע האָב איך געטאָן. אַז עס איז גוט און געדיכט פינצטער געוואָרן בין איך אַריין אין שייער און באַהאַלטן זיך גוט. געוואַרט האָב איך...

אַדורך זיינען גאָר שנעל די טעג פרייטיק און שבת ביז נאַכט. מוצאי־שבת איז צוגעקומען די פויערטע מיטן עסן און איבערגעגעבן מיר, א צעטעלע געשריבן יידיש אין וועלכן זי גיט צו וויסן ווו זי געפינט זיך און כ׳זאָל קומען גלייך. כ׳האָב באַדאַנקט די פויערטע, אָפּגעגעסן און דערקלערט אַז ווען עס וועט גוט פינצטער ווערן וועל איך מער ניט בלייבן ביי זיי. איך האָב פאַרשטענדלעך געזעגנט זיך מיט איר. נאָך האלבער נאכט האָב איך מיר אוועקגעלאָזט דורך די פעלדער אין דער ריכטונג אויף סלאָבאָדע — אַ דריי קילאָמעטער ווייט פונעם שטעטל אונדזערס — אַרום דריי אַזייגער ביינאַכט בין איך שוין געווען דאָרט. מיין מאַריאַשע האָט מיר שוין אומגעדולדיק אָפּגעוואַרט. אויסער איר זיינען געווען אין הויף ציפּע ראַדאָשקאָוויטש ווי אויך אהרון קאצאָוויטש מיט זיין שוועסטער ראשקע. אַ פּאָר שעה איז מען געזעסן און אַרומגערעדט וואָס וועט זיין ווייטער? אַלע זיינען געקומען צום באַשלוס, אַז מען מוז ווייטער גיין און דערשלאָגן זיך אין נאוראָן ביי דער אוזלאנקע.

מיר זיינען געזעסן דאָרט ביז עס איז ליכטיק געוואָרן. גלייך זיינען מיר אַרויס און אַוועק. אַדורך זיינען מיר דעם בריק, וואָס איז אין אַלגעמיין שטאַרק באַוואַכט געוואָרן פון דייטשן (מחמת מורא טאָמער וועלן די פּאַרטיזאַנער פאַרזוכן אים אויפצורייסן) און שנעל אין וואַלד אַריינגעלאָפן. מיר האָבן זיך באַמיט וואָס טיפער אַריינדרינגען אין וואַלד צוליב זיכערהייט־סיבות. דאָן האָבן מיר פלוצלונג געזען אַז אהרון קאַצאָוויטש מיט ראַשקען האָבן זיך אָפּגעשיידן פון אונדז און אַוועק באַזונדער. וווהין און ווי אַזוי האָבן מיר ניט געוווסט. מיר זיינען געגאַנגען אַלץ ווייטער אין דער אָנגענומענער ריכטונג אויף נאַוו־

ראָן. אויפן וועג זיינען מיר אַריין אין אַ פויערישער הויז זיך אָנגעפרעגט אויף אסתר ראַבינאָוויטש (מענדלס פרוי). לויט ווי זיי האָבן אונדז דערקלערט — איז אסתר מיט אַ טאָכטער און נאָך אייניקע קריוויטשער אַוועק צו די זומפן. מיין שוועגערין שיינקע איז אויך מיט זיי געווען. מיר זיינען ווייטער געגאַנגען אונדזער וועג.

סוף כל סוף זיינען מיר שוין דערקומען צו די זומפן און בלאָטעס; אַרומגעגאַנגען זיינען מיר לעבן טייך אַ וואָך צייט אומגעפער און קיין סימן אַפילו פון אַ פאַרטיזאַן. פון צייט צו צייט איז מען אַריין צו די פויערים אויסבעטן עפעס צו עסן. פון זיי האָבן מיר זיך דערוווסט, אַז אין וואַלד ניעוויערי ביים טייך (אויך ניעוויערי אין דער ריכטונג פון מיאדל) געפינען זיך פיל יידן און איבערהויפט מיאדלער. מיר זיינען גלייך אַוועק אין אָנגעוויזענעם וואַלד און טאַקע אָנגעטראָפן פיל יידן. גלייכצייטיק האָבן מיר זיך דערוווסט אַז דריי פאַרטיזאַנער און דער זוסיע עסטאָניעץ איינער פון זיי, האָבן שוין צוריקגעקערט פון צווייטן זייט פראָנט און איבערגעגעבן, אַז די גאַנצע גרופע, וועלכע זיי געפירט האָבן „זאַ ליניו פראָנטאַ" איז שוין אָרט אויפן אַנדער זייט. דער וועג איז אָפן פאַר אַ צווייטער גרופע. זיי קענען דאָסמאָל דורכפירן אַ 70 פערזאָן. פאַרשטייט זיך אַז געוואָלט האָבן מיר צושטיין. אַז דער גרופע איז ניט געלונגען אַריבער — איז אַן אַנדער זאַך. כ'האָב מיר באַפריינדעט מיט איינעם פון די מיאדלער. שמעון האָט ער געהייסן. ער איז מסכים געווען צוקאָפטירן אונדז צו זיין גרופע — וועלכע איז גרייט געווען אַריבער צוגיין. צופעליק האָבן מיר זיך ווידער באַגעגנט מיט אהרון און ראַשקע קאַצאָוויטש און געבראַכט זיי אינעם וואַלד ווו מיר זיינען איצטער געזעסן. כדי צושטיין אָבער צו דער גרופע, וואָס האָט זיך אָרגאַניזירט, האָבן מיר נאָך געדאַרפט קומען אין קאַמיענער וואַלד אַ 40 קילאָמעטער ווייט. מיר זיינען אהין אַוועק און זיינען ענדלעך אַריבער מיט אַ שיפל דעם טייך און מיר זיינען געקומען אין קאַמיענאַיא ביים טייך וויליע — וואָס איז נאָכניט פאַרפרוירן געווען — דאָס איז געווען אַרום דריטער וואָך פון נאָוועמבער 1942.

דאָרט זיינען געווען פאַרטיזאַנער אין אַ געוויסער צאָל, זיי האָבן טאָלערירט און געדולדעט אַלע אַנטלאָפענע אַהער. אָבער וועגן צונעמען אין די רייען, איז נאָך יענער צייט צוליב פאַרשיידענע סיבות קיין רייד ניט געווען. זיי האָבן דערלויבט, אַז ניט ווייט פון זיי זאָלן זיין „ציוויליסטן" — שפעטערדיקע אַזוי גערופענע „פאַמיליען־לאַגערן". פאַרטיזאַנער אין דעם געגנט האָבן זיך געפילט זיכער און שטאַרק און זיי האָבן שוין קאָנפיסקירט שפייז, געצייג און בהמות. אַזוי האָט מען אויך קאָנפיסקירט אַ פאָר שעפסן און קעלבער. מען האָט פאַראָרדנט די פויערן איינצושפאַנען פערד און וואָגן און ברענגען

צופירן אַלע אַנטלאָפענע פרויען אין וואַלד אַריין... האָט מען פון צייט צו צייט אַ בהמה געשאָכטן, האָבן אויך מיר „ציווילליסטן" געגאָסן... מען האָט צוגעטיילט אַ שטיק פלייש... פויערים פאַרשטענדלעך האָבן נאָך צו יענער צייט געפרוווט זיך ווערן קעגן די פאַרטיזאַנער־קאָנפיסקאַציעס — סיי דורך באַקלאָגן זיך ביי זייער פירערשאפט — סיי דורך מסירות ביי פאָליציי און דייטשן. אַזוי האָבן זיי געהאַנדלט אויך איצטער. מען האָט געמאָלדן די דייטשן אַז אַ מענגע יידן אין גאָר אַ גרויסער צאָל „ליגן אין וואַלד און רויבן פון די פויערים". אַ גרעסערער כוח פון דייטשער זשאנדארמעריע מיט געהילף־פאָליציי האָט אריינגעדרונגען אין אונדזער וואלד — ווערנדיק געפירט דורך די פיינדלעכע פויערן — און געעפנט אַ שטאַרק געדיכטן פייער אויף אונדז אומבאוואָפנטע. אין פארלויף פון א גאָר קורצער ווילע זיינען געפאלן ארום 60 קרבנות און צווישן זיי אויך מיין שוועגערין שיינקע. איך בין געלעגן פאַר־באַהאַלטן אין אַ געדיכטן קוסט. מיין פרוי איז אַוועק וואָס טיפער אין וואַלד אויסצורייניקן די זאַכן פון אומווירדיקע „קריכנדע ברואים"... די שיסעריי האָט נאָך אָנגעהאַלטן. דערזען האָב איך פלוצלונג ווי שמעון דער מיאדלער מיט אהרון קאַצאָוויטש לויפן אין אַ געוויסער ריכטונג בין איך אַהין געלאָפן. נאָכן אָפּלויפן אַ שטיקל צייט אין דער ריכטונג בין איך פּלוצלונג געפאַלן און אַראָפּגעקייקלט זיך אין דער נידער. אַריינגעפאַלן בין איך אין אַ טיפערן טאָל — אַרומגערינגלט און פעסט געשלאָסן דורכן וואַלד. עס זיינען געווען דאָרט דער אויבנדערמאָנטער, שמעון, אהרון קאַצאָוויטש, זיין שוועסטער און נאָך איניקע.

דערווייל האָט די שיסעריי אויפגעהערט, די פיינטלעכע אַריינדרינגלער זיינען אַוועק: עס איז שטיל געוואָרן... שטעקן בלייבן אַזוי אין טאָל איז דאָך קיין תכלית. האָבן מיר גענומען זוכן א וועג כדי זיך צו פארבינדן מיט פּאַרטי־זאַנער אָדער צו געפינען צעלאָפענע יידן, וואָס זיינען מיט אונדז געווען, פאַרן דייטשן איבערפאַל. מיר האָבן זיך אָנגעטראָפן מיט אַ פּאַרטיזאַנער איינהייט און געבעטן זיך, אז מען זאָל אונדז אריינגעמען אלס קעמפער אין די רייען. זיי האָבן אונדז אָפּגעזאָגט, ווייל מיר האָבן קיין געווער ניט געהאט. אַזוי האָבן מיר זיך ווידער אין וואַלד געדרייט גאַנצע טעג הונגעריק און אויסגעמאַטערט אָן קיין שום דערווייל — אויסוועג בין מיר האָבן אָנגעטראָפן אויף אַן אויס־שפּיר־גרופּע פון פּארטיזאנער און צווישן זיי אליהו, אריה־לייבס אן אייניקל פון קריוויטש. פון אים האָב איך מיר דערוווסט אַז מיין מאַריאַשע געפינט זיך ביי זיי. מיר זיינען גלייך אַוועק צו זיי אין דער אָנגעצייכנטער ריכטונג און געקומען אַהין. דאָרט האָב איך געפונען מאַריאַשען און נאָך שטעטלשע אונדזערע ווי ס. ט. און לייזער שוד און אייניקע, וועלכע איך געדענק ניט. דאָ האָב איך

מיר דערוווסט, אז אונדזערע שטעטלשע (יינגערע איבערהויפּט) האָבן זיך אַליין געשאפן געווער — נישטערנדיק אין געוועזענע געווער און אמוניציע־מאגאזינען ארום פּאָלאָצק — געפונען האָבן זיי אויך גוטע ביקסן און רעוואָלווערן ווי אויך גראַנאַטן. אַזוי האָט מען זיי אָנגענומען אין די רייען, אַזוי זיינען זיי געוואָרן פּאַרטיזאַנער.

די גאַנצע גרופּע האָט גערוקט אין דער ריכטונג צו דער דווינע אַרום פּאָלאָצק—וויטעבסק. מיר זיינען מיטגעגאַנגען ווייל געוואָלט האָבן מיר געפינען אונדזער טעכטערל וועלכע איז ווי אויבנדערמאָנט אַוועק צוזאַמען מיט דער מוטער פון מאַריאַשען, אין דער ערשטער גרופּע, וועלכע דער „עסטאָניעץ" האָט דורכגעפירט. פון פּאָלאָצק—וויטעבסק און ווייטער איז דער וועג געווען „הערמעטיש" פאַרשלאָסן און גיין ווייטער איז אוממעגלעך געווען. מיר זיינען דערווייל געבליבן זיצן אין דערפער פונעם אומגעגנט. אין אַלגעמיין האָבן זיך פויערים שלעכט באצויגן צו אונדז ווי צו אלע אנטלאָפענע. אייניקע פון זיי אָבער האָבן אויך געהאָלפן און זייער באַציאונג איז געווען אַ מענטשלעכע. אין געוועזענע קאָלכאָזן פונעם אומגעגנט איז די באַציאונג געווען אַ פיל בעסערע. די געוועזענע פאָרזיצער האָבן זיך געמיט אז יעדער פויער זאָל אויפנעמען אַ יידן אויף צוויי־דריי טעג און העלפן. אַזוי זיינען מיר אַריין צו אַ פויער און געווען ביי אים מערער אַפילו. דערווייל איז שוין אויך דער ווינטער 1943 געווען פאַרביי. מיר זיינען פאַרבליבן דאָרט אויף אַ לענגערן צייט־אָפּשניט. מיין מאַריאַשע האָט זיך דערווייל אויסגעלערנט מאַכן וואָליקעס און גאַנץ גוט ביי דעם פאַרדינט. אַלנפאַלס עסן האָבן מיר געהאַט. ווידער זיינען אַדורכגעלאָפן זומער־מאָנאַטן און האַרבסט־חדשים. און אָט איז שוין ווינטער 1944. אַזוי האָבן מיר געלעבט ביז די דייטשן אָנגעהויבן האָבן זייער גענעראַל־בלאָקאַדע — אַ גאָר בלוטיקער קאַפּיטל באַזונדער. פיל געליטן האָבן מיר ביז מיר זיינען אַרויס... ווייטער וועט שוין מאַריאַשע דערציילן.

פון דער הריגה ביז פולשטענדיקער אויסוואָרצלונג

אָנגעהויבן איר דערציילונג האָט מאַריאַשע פונעם בייזן גרוילהאַפטן טאָג — י״א אייר תש״ב אַכטאונצוואַנציקסטן אַפּריל 1942 — ווי אַזוי זי איז געלאָפן געיאָגט אין טויט־שרעק, אונטער וועלפיש־אכזריותדיקע הימלען, וואָס האָבן פיינלעך און בייז געשוויגן — —

— יענעם טאָג גאַנץ פרי בין איך אַוועק צו פייגע נחומס, מיין מאנס אַ מומע זען און דערוויסן זיך, צי האָבן זיי צוגעגרייט אַ „מאַלינע" צו באַהאַלטן זיך. דאָרט האָב איך געפונען ריבע טאבאָריסקי מיטן זון און טאָכטער, ווי אויך אַ מיידעלע פון דאַלהינעוו, וואָס איז געווען צו גאַסט דאָרט. נאָכן אָפּ־

זיין דאָרט אַ געוויסער צייט, בין איך אַרויס אַהיים צו גיין. דאָן האָב איך פּלוצלונג באַמערקט דעם גרויסן טומל, די אַרומלויפנדע געהילף־פּאָליציי ווי אויך טויט־שאַרבנס אויף היטלען פון ס. ס. מאַנשאַפט פונדערווייט. אינסטינק־טיוו האָב איך מיר אַ דריי געטאָן אין אַ זייט און גענומען לויפן אויסערן שטעטל. עס איז שוין אָבער צו שפּעט געווען, דער בריק אויפן סערוועטש איז שטאַרק באַוואַכט געווען פון דייטשן. ס'איז אויך ניט געווען ווו זיך צו באַ־האַלטן. ניט טויט ניט לעבעדיק, ניט באַטראַכטנדיק אַפילו איין מינוט בין איך אַריינגעשפּרונגען אין אַ קעלער — וואָס האָט געדינט אַמאָל אַלס אַ קוואַס־פאַבריק. אַ קריסט איינער האָט מיר באַמערקט און גענומען שרייען איך זאָל אַרויס... איך בין פאַרשטענדלעך ניט אַרויס און אויך צוגענומען אַלע לייטער — מען זאָל צו מיר ניט קענען צוקומען אַזוי לייכט און אַזוי האָב איך מיר באַהאַלטן. זיצנדיק האָב איך געהערט אַלעס, וואָס טוט זיך אויבן, דער־הערט האָב איך די געשרייען העניע־רייזעס, געוויין־געשרייען פון משה־שמעונס קינדער און זידל־ווערטער פון קריסטן ווי אויך די שטימע פון באַדואיכע, אַ מין שרעקלעך־מערדערישע פאַרברעכעריז אָנגעטאָן אין אַ קלייד... געהערט האָב איך ווי מען האָט אַלעמען אַוועקגענומען ערגעץ. העניע־רייזען מיט דער גאַנצער משפּחה, הערצל צוקערמאַנס משפּחה — 16 נפשות צוזאַמען... זייערע געשרייען און געוויין האָבן זיך געטראָגן גאָר ווייט — ביז עס איז אויבן, איבער מיר שטיל געוואָרן...

אַזוי בין איך אָפּגעווען אין קוואַס־קעלער דעם גאַנצן טאָג און אָוונט ביז שפּעט אינדער נאַכט און דאַן בין איך אַוועק צוריק אין אונדזער שטוב, אין דער „מאַלינע" — צו דערוויסן זיך דעם גורל פון מיין מאַן און טאָכטער ווי אויך מיין מאַמעס, געפונען האָב איך זיי לעבעדיק און געדאַנקט גאָט, וואָס איך בין ניט אַליין געבליבן... טויטע זיינען טויט געבליבן, לעבעדיקע האָבן זיך געראַנגלט אויפן לעבן. אַלע אומגעבראַכטע זיינען ליגן געבליבן אין גרויסן ברודער־קבר אויפן וויהאַן אָדער אין „קאָפּיעץ" אויפן בית־עלמין. אַלע לעבן געבליבענע זיינען ווידער געשיקט געוואָרן אויף אַרבעט און אַזוי האָט מען נאָך אומגעפּער געזשיפּעט אַ דריי וואָכן אַן ערך. מיר האָבן אויך דאָס אָנגענומען באהבה ווייל זיכער האָט עס געקענט זיך ערגער אויסלאָזן. פיל ערגער איז געווען מיין ברודערס גורל. מיין ברודער הירש־יונה האָט שוין די שיין ניט אָנגעזען פון יוני 1941 — צייט די פאַרשאָלטענע נאַצי־פאַשיסטן זיינען אַריין אין אונדזער היימשטעטל. הירש־יונה האָט ביי די סאָוויעטן געאַר־בעט אין דער אלגעמיינער ציוויל־פּראָקוראטור און ער האָט עס איבערגעגעבן דער מאַכט אַז ראַטשקאָווסקי (אַ פּאָליאַק) האָט אוטנערגעצונדן דעם סער־וועטש־בריק אידער די סאָוויעטן זיינען אריין. פאַרשטענדלעך אַז סאָוויעטן האָבן

ראַטשקאָווסקין פאַרשיקט. קריסטן האָבן געטראָגן א שנאה צו מיין ברודער דערפאַר ווי אויך, צו אונדז אַלע. אַז דייטשן האָבן אָנגעהויבן צו פאַרנעמען אונדזערע שטחים, איז דער ברודער אָפּגעטראָטן מיט די סאָוויעטן אָבער געליטן האָט ער אויף זיינע פיס און מער ווי ביז וויטעבסק ניט געקענט דער־גרייכן. ער האָט זיך אויך צוליב דעם געמוזט אומקערן אַהיים בגניבה. פאַר־שטייט זיך, אַז מיר האָבן אים גלייך אונטן באַהאַלטן אין קעלער אונדזערן. אַ סך צייט האָט מען אים געזוכט און ניט געפונען. און אַזוי ביז נאָך דער שחיטה.

אויב ס׳מיינט עמעצער אַז נאָך דער שחיטה האָט מען אונדז צורו געלאָזן איז ער זיך שטאַרק טועה. מען האָט דאָך אויף אונדז געהאַט אן אויג צוליבן ברודער. אַזוי זיינען אין סוף פון דריטער וואָך נאָך דער שחיטה, אַריין צו אונדז צוויי דייטשן און צוויי שטעטלשע קריסטן און צעבראָכן אַלעס, וואָס מיר האָבן געהאַט אין שטוב. עס איז אַ ביסל מעל געווען האָבן זיי אויך אויס־געשאָטן אויפן פּאָל און צעטראסקעט און אריינגעמישט גלאָז־ברעקלעך, מיר זאָלן עס ניט קענען באַנוצן אין קיין שום פאַל... שפּעטער צי אויף מאָרגן אין אָוונט זיינען ווידער געקומען צוויי באַוואָפנטע קריסטן און געוואָרנט אונדז קלאָר, אַז זיי וועלן באַלד זיין צוריק. אין פאַל ווען זיי וועלן געפינען אונדז נאָך אָנגעטאָן, דערשיסן זיי אונדז גלייך אויפן אָרט. האָבן מיר דען אַ ברירה געהאט ? מיר האָבן זיך אויסגעטאָן און ליגן געבליבן נאַקעט אויף אונדזערע געלעגער. זיי זיינען טאקע צוריקגעקומען און האָבן אונדז גוט צעשלאָגן. צו־גענומען די זאַכן און אַרויסגעטריבן אין געטאָ אויף מלינארסקער געסל.

איך האָב נאָך באַוויזן אריינשפּרינגען צו הירש־יונה אין קעלער באַראַטן זיך וואָס צו טאָן, ווייל מען טרייבט אונדז אַוועק. ער האָט געזאָגט אַז בלייבן וועט ער אין קעלער. מיר זיינען אַוועק אין געטאָ ביי שרה־מערע וואַלקאָווער אין שטוב — וווּ מיר זיינען געווען כמעט ביזן סוף — אַ חוץ מיין מאַן, וואָס האָט שוין געאַרבעט ביים פּויער. אַז מיר האָבן שפּעטער מיט אַ טאָג ווידער אַריינגעכאַפּט זיך אין אונדזער שטוב און קעלער, האָבן מיר הירש־יונהן גע־פונען טויט. ער האָט זיך געסמט. עס האָט ניט געפעלט דאָרט מיט וואָס. גע־ווען זיינען דאָרט פיל מעדיקאַמענטן וואָס זיינער צייט איבערגעגעבן האָט אונדז פריינט סאָניע שימענטשיק — פאַר זייער פארשיקונג. אָט מיט די רפואות האָט ער זיך אָפּגעסמט. מיר האָבן אין געהיים און שטיל זיין טויטן קערפּער אַריינגעשלעפּט אין אַ שטאל און דאָרט באַערדיקט.

נאָך דער סדרה „לך לך״ קיין געטאָ האָט זיך פאַרשטענדלעך אָנגעפאַנגען אַ סדרה „ויחי״ — „געלעבט״ האָט מען אין געטאָ. און אַלעס הייסט געלעבט... אַרום אַן 80 נפשות צענויפגעקאָרטשעט אין צוויי הייזער. אַלעס וואָס איז

געבליבן, וואָס יעדער געהאַט אויף זיך האָבן מיר אויסגעביטן אויף עפּעס צו עסן... פּשוט אויף ברויט. טאָג איין, טאָג אויס, האָבן מיר געהאַט געסט: דייטשע זשאַנדאַרמעריע, געהילף־פּאָליציאַנטן און סתם פּאָליאַקן צי ווייסרוסן. די לעצטע זיינען נאָך געווען פאַראינטערעסירט אַרויסצוקריגן נאָך עפּעס פון יידן. פאַר אַ „שהיה פּעייה" פון עפּעס פאַרן מויל, האָבן זיי גענומען אַ קליידל, אַ בלוזע צי אַ קישעלע. אַלץ איז געווען אַ סחורה. דערווייל האָבן אַלע געמוזט אַרבעטן יעדן טאָג צוואַנג־אַרבעט אומזיסט און אָן עסן. אין נעכט. האָט מען אונדז אויך ניט געלאָזט אַפילו צורו. און יעדן מאָל עפּעס אַנדערש: — אַמאָל זיינען געקומען צעהיצטע שיכורים, וואָס האָבן געפאָדערט פון אונדז — מיר זאָלן זיי אַרויסגעבן אונדזערע מיידלעך... אַ ניט וועלן זיי אַלעמען שיסן. מיין שוועסטער שיינקע און אַנדערע האָבן זיך געלאָזט לויפן איבער פעלדער, כדי ניט אַריינפאַלן צו גיריקע לייב־דורשטיקע „„מענטשלעכע" חיות... אַ צווייטן מאָל האָט מען אונדז אַלע צענויפגענומען אינמיטן נאַכט אונטער אַ בלבול — ניט געשטויגן ניט געפלויגן: — יידן האָבן אויסגעפירט אַן אַטענטאַט אויפן פּאָליציי־קאָמענדאַנט און „דערמאָרדעט" אים (1) פאַרשטייט זיך אַז אַפילו דער היטלעריסטישער זאָנדער־קאָמענדאַנט האָט אויך ניט זען געקענט און פאַרליידן אַזאַ מין בלבול... ער האָט געהייסן אַלעמען באַפרייען און צוריקשיקן אַהיים אין געטאָ. אַ דריטן מאָל נאָך אַ צרה מיט אַ בלבול: — איין נאַכט האָט צופעליק אָפּגעברענט אַ מיל, וואָס האָט געהערט צו אַ פּאָליאַק. ווידער האָבן די „באַשיצער" געהילף־פּאָליציאַנטן געזאָגט אַז יידן האָבן אונטערגעצונדן. געווען איז עס אַ צוויי־דריי וואָכן פאַר ענדגילטיקער געטאָ־ליקווידאַציע, ווידער האָט מען אַלעמען גענומען — די רעשט ביסל מענער איבערהויפּט — געבראַכט צום אָפּגעברענטן מיל מיטן אַבזיכט אַלעמען צו דערשיסן דאָרט. דער פּאָליאַק, אייגנטימער פונעם מיל האָט געוווסט, אַז אַלע זיינען אומשולדיק. אַלאַרמירט האָט ער דעם זאָנדער־קאָמענדאַנט מיט אייניקע רייכסווער־אָפיצירן און געשווירן זיך, אז עס איז געווען בלויז א מיסגליקלעכער צופאַל, וועלכע האָט ניט מיט יידן קיין שום שייכות. ווידער האָט מען אַלעמען באַפרייט.

ענדלעך איז פאַר מיר ווי פאַר נאָך אייניקע קלאָר געוואָרן אַז עס גייט צו ענדע, מיר האַלטן שוין ביים סוף. ניטאָ מערער וואָס צו פאַרבלייבן אינעם געטאָ, מען מוז אַוועק! כ'האָב שוין געהאַט אָנגעבונדן אַ קאָנטאַקט מיט אנטלאָפענע קריוויטשער אין וועלדער. כ'האָב שוין געוווסט, אז מען גרייט

[1] אַן אָפּקלאַנג פון ערשטן ניט געלונגענעם אַטענטאַט אויף קאַראַקאַזן דורך פאַרטיזאַנער וואָס האָבן דאַסמאָל בלויז פאַרוונדעט אים. דער זעלבער איז אַכצן מאָנאט שפּעטער דערשאָסן געוואָרן דורך פאַרטיזאנער.

זיך אַריבערגיין „זאַ ליניו פראָנטאַ״: — באַזוכט האָב איך צוזאַמען מיט מיין נאָענטע חברטע קלאַראַ טאוגער אויף זייער „פּלאַצוווקע״. כ׳האָב שוין געבראַכט צו זיי מיין מאַמע ביילע מיט אונדזער טעכטערל ווי עס האָט דערציילט דאָ אויבן מיין מאַן עליע. די טראַגישע ווירקלעכקייט איז אָבער שטאַרקער געווען פון יעדער מענטשלעכער אויסטראַכטעניש. צו שנעל זיינען געווען די פּאַסירונגען און מיר האָבן ניט באַוויזן צו רעאַליזירן אונדזער פּינקטלעך אויסגעאַרבעטן פּלאַן.

דער בלוטיקער דאָנערשטיק

אַ טאָג צוויי פריער בין איך געווען ביים שוסטער איטשע־וועלוול אַלפּעראָוויטש אויסערן געטאָ דערוויסן זיך צי שטייען זיי צו, צום אַוועקרוקן זיך פון שטעטל. געווען איז עס אַ צוויי טעג נאָך יום־כיפּור. דער געטאָ איז שוין גוט באַוואַכט געווען פון פּאָליציי; ס. ס. האָבן זיך שוין אַרומגעדרייט, אָבער מענטשן זיינען נאָך אויף אַרבעט געגאַנגען... מען האָט נאָך געקענט אַרויס — כאָטש די וועכטער האָבן געפרעגט יעדן וווהין... אלנפאַלס האָט מען ניט געדאַרפט זיין אַזוי פיל איבערגעשפּיצט, כדי פילן און וויסן אַז מען גרייט אונדז צום לעצטן טראַגישן וועג.

כ׳בין אָבער שטאַרק פאַראינטערעסירט געווען, וואָס מערער מענטשן זאָלן אַוועק און ראַטעווען זייערע לעבנס אויף דעם איינציקן וועג. ביי איטשע־וועלוולען האָב איך געפונען רייזלען — אַ דאַלהינעווער ווייבל מיט אַ טאָכטער — וואָס האָבן זייער מורא געהאַט צו בלייבן מערער. ווייל עס איז שוין שפּעט געווען האָב איך זיי געבראַכט מיט מיר אין געטאָ. שיינקע מיין שוועסטער האָט צומאָרגנס גאָר פרי אַוועקגעפירט דער דאַלהינעווער מיט איר טאָכטער אין קניאַהינין אויפן סטאַנציע. זי האָט פון דאָרט געבראַכט צו אונדז דער פרידע יאַבלאָנאָווסקי — אַ מיידל פון בריסק, וואָס האָט פאַר די סאָוויעטן געאַרבעט אין קריוויטשער באַנק און איז געווען פסח זילבערגלייטס אַ חברטע. זי האָט געאַרבעט אין קניאַהינין און קראַנק געוואָרן... אויף איר גאַנצן קערפּער אויסגעשאָטן צעקראַצטע בלוטנדע ווונדן. זי איז געווען באָרוועס און נאַקעט ווי אויך הונגעריק. איר הויט אויפן גאַנצן גוף האָט זיך צו יעדן ריר אינגאַנצן אויסגעשיילט און אַראָפּגעפאַלן. אַזוי האָט שיינקע איר געבראַכט אין דער געטאָ־שטוב. וויסנדיק די סכנה פונעם אָנשטעקן זיך, האָבן מיר זייער מורא געהאַט; בשום אופן אָבער האָבן מיר זיך ניט געקענט אָפּזאָגן פון העלפן איר פאַרלייכטערן אירע שמערצן. מיר האָבן וואַסער געוואַרעמט, געוואַשן איר גוף לאַנגזאַם און לייכט. אַלס נייטערין האָט אונדזער שיינקע באַקומען פון צייט צו צייט אַ ביסל פעטס און דאָקטאָר מאַקאַרע־

וויטש — צו ווען איך האָב נאָך געהאַט א צוגאַנג אין געהיים — האָט פּאַר אַ גאָלדענע מטבע צוגעגרייט פונעם פּעט א קרעם צו שמירן פרידעס ווונדן. איר לאַגע האָט זיך פאַרבעסערט, אירע ווונדן האָבן זיך גענומען היילן. אַזוי איז עס אָנגעגאַנגען ביז צום דאָנערשטיק.

גאָר פרי בין איך יענעם טאָג אַוועק צו בנימין גיטליצן אָפּרעדן זיך — צי וועט ער מיט זיינע בני־משפּחה מיט אונדז מיטלויפן און ווער נאָך — נאָך אַ קורצער ווײַלע בין איך שנעל אַוועק צוריק. אויפן וועג האָט מיר אַ געהילף־פּאָליציאַנט פאַרהאַלטן און אין פּאָליציי געבראַכט; מען האָט מיר גלייך פאַרשלאָסן אין בוידעם־שאַלקע אויפן דריטן עטאַזש. דורכן אָפענעם פענצטערל האָב איך ארויסגעקוקט אויפן גאס און אָבסערווירט וואָס טוט זיך. פּלוצלונג האָבן מיינע אויגן באַמערקט — אייזיק וואלמאַן ווערט געפירט דורך צוויי באוואָפנטע פּאָליציאַנטן אויף זיין לעצטן וועג... געאַרבעט האָט ער ביי יאַשקע דעם מילנער און פון דער אַרבעט גענומען געוואָרן. ער האָט נאָך באַוויזן מיר אַ געשריי טאָן: „אויך דיר מאַריאַשע האָבן זיי דערטאַפּט? ווען דו דרייסט זיך ארויס גריס רייזלען מיט מיניע־ליבעלען און רייילס שוועסטער...” אזוי זיינען זיינע לעצטע ווערטער געווען. געזען האָב איך ווי אַ ביקסן־קאָלבע האָט געהאַקט אויף זיינע פּלייצעס און זיי האָבן אים אַוועקגעשלעפּט.

די טיר איז אויפגעשלאָסן געוואָרן, אַריין איז אַ פּאָליאַק און פאַרלאַנגט פון מיר גאָלד... מיין ענטפער דערויף איז געווען, אַז חוץ מיין נשמה האָב איך מער גאָרניט... גלייך איז ער ארויס און ווידער פארשלאָסן — ניט רעאגירנדיק אַפילו אויף מיין ביטע אָפּצופירן מיר צו אַלע יידן אין געטאָ. אַ לענגערע ווײַלע איז דורך; פונעם פענצטערל האָב איך ניט אָפּגעטראָטן און ווייטער אָבסערווירט אויפן גאַס אַרום. אויף דאלהינעווער גאַס, האָב איך געזען — אַלע לאָקאַלע געהילף־פּאָליציאַנטן באַוואָפנטע און נאָך פיל אומבאַקאנטע ווי אויך דייטשן — פאָרן אין דער ריכטונג צום געטאָ — „אָט איז אונדזער בראָך!” — האָט פון מיר אַרויסגעשריען. אַ ווילדע וווט האָט מיר אָנגעכאַפּט, געפילט האָב איך אַ כוח אין מיר. אַ וואָרף געטאָן האָב איך מיר אויפן טיר געבראַזגעט און געריסן... די טיר האָט זיך ניט געעפנט...

פּלוצלונג באמערקט האָב איך דעם קאַכלנעם אויוון מיט דער מחיצה וואָס טיילט אָפּ די שאלקע פונעם קאָרידאָר. כ׳האָב שנעל צוגעשטעלט דעם טישל און ארויפגעקראָכן. מיט הוילע הענט האָב איך גענומען רייסן די קאַכל און ציגל און איינגאַנצן צעבראָכן די מחיצה פונעם בוידעם. באַלד איז שוין אָפן געשטאַנען גרייט אַ גאַנץ ברייטע לאָך און גאַנץ לייכט און געשווינד האָב איך מיר אַדורכגעשארט אויפן צווייטן זייט אין קאָרידאָר. ווייטער ניט געטראכט קיין סך, האָב איך מיר אָנגעכאַפּט אָן פּאָרענטש פון די טרעפּ און גאָר שנעל

בין איך שוין געווען ביי דער פאַרשלאָסענער טיר אונטן, ביי פאַרקראַטעוועטע פענצטער... כ׳האָב מיט כוח אַ ריס געטאָן די קלאַמקע פון טיר און גאָר האַסטיק האָט זיך דער שלאָס אויפגעריסן. ענדלעך איז דער אַנטווייכונגס־וועג געשטאַנען פאַר מיר אָפן... מיין ווילדע ווּט איז פלוצלונג פאַרגאַנגען. כ׳האָב מיר געזען שוין אויפן גאַס. שטיל אַרום און אַרום — עס איז דער סעזאָן פון קאַרטאָפל גראָבן. עס איז ניטאָ קיינער און איך בין פריי!... טראָץ דער פלוצלונגער שוואַכקייט, וואָס האָט מיר פאַרכאַפּט און פאַרשלונגען האָב איך דאָך גענומען לויפן. וואָס אמת — געצויגן האָט מיר צו וויסן וואָס איז דאָרט מיט אלע אין געטאָ פאַרבליבענע? — דער דראַנג צום לעבן איז אָבער שטאַרקער געווען. מיט מיינע לעצטע כוחות האָב איך גענומען לויפן — לענגאויס דעם וועג אויף קאַוואַלי. לויפנדיק האָב איך דערזען אַרטשיקן מיט ראַשקע העוועסעס אַרבעטן ביים דרעשן האָבער ביי סעלוויטשן. כ׳בין צו זיי צוגעלאָפן מיטן גערוף: — „עס איז אַ שחיטה ברידער! לויפט מיט מיר טייערע״ — אַ ריס געטאָן האָט אַרטשיק דעם זאַק ברויט, וואָס ער האָט געהאַט און גענומען לויפן, ראַשקע האָט נאָכגעפאָלגט; אַ דריילינג זיינען מיר שוין געלאָפן...

— ווידער האָב איך פונעם וועג אָפּגעטראָטן; אַריינגעלאָפן בין איך צו פעטליצקי און מיטגענומען ציפּקע שלמהס. פיר זיינען מיר געלאָפן שוין. פלוצלונג האָב איך פונווייטן באַמערקט אַ קאָנוואָי דייטשן מיט פּאָליציי, וואָס איז — אונדז אנטקעגן געפאָרן אויף מאָטאָציקל. כ׳האָב מיר שנעל אין אַ זייט פאַרנומען און אַנדערע נאָך מיר. געלאָפן האָבן מיר אין דער ריכטונג פון קראַסנע — — —

אַ קריסט איז געשטאַנען ביים שייער און אונדז אָנגעקוקט ווי מיר לויפן. כ׳האָב אַ זאָג געטאָן: — „געדענק! דו האָסט קיינעם ניט געזען און ניט געהערט! שיקסטו נאָך אונדז פּאָליציי צי דייטשן וועלן מיר ביינאַכט קומען און דיין שטוב אונטערצינדן! ברענען וועסטו מיט אלע דייניקע...״ פול אנגסט האָט דער פויער זיך געצלמט און געשוווירן אַז ער וועט קיין שום זאַך ניט זאָגן חלילה... מיר זיינען ווייטער געלאָפן און אַריין אין וואַלד. ביז שפּעט אין אָוונט זיינען מיר דאָרט פאַרבליבן. אָפּגערוט פון לויפן, פונעם קוראַזש און באַמיט צו ענטפערן אויף דער פראַגע וווהין ווייטער? געפּייניקט האָט אונדז די פראַגע: זיינען מיר פיר בלויז די איינציקע און לעצט געבליבענע? געוווסט האָב איך, קיין סלאָבאָדע זיינען נאָך פון נעכטן אַוועק אַ צען פרויען און ניט צוריקגעקומען קיין געטאָ אפשר זיינען זיי לעבן געבליבן? ווו איז שיינקע מיינע? ווו איז חיה־סימע מיט אירע טעכטער? וואָס וועט זיין מיט מיין עליען? כ׳האָב באַשלאָסן אָפּנויגן צוריק אַ ביסל — זוכן זיי וויניקסטנס און געזאָגט עס מיינע מיטלויפנדע, וועלכע האָבן אָן קיין שום ווייטערס גוטווילי

איינגעגאַנגען דערויף. גלייך האָבן מיר זיך אויף סלאָבאָדע פאַרנומען און געקומען אַהין.

אויף אונדזערע פראגן האָבן די הויף־אייגנטימער געענטפערט, אַז די פרויען, וואָס האָבן געאַרבעט ביים טריקענען טאַבאַק האָבן זיך ניט ווייט פון דאַנען פאַרשטעקט. אָנגעקומען איז די קריוויטשער פּאָליציי און ניט געטראָפן קיינעם...

„אַנטלאָפן זיינען די ווייבער...״ מיר האָבן זיי געזאָגט, אַלע פון פּאָליציי זיינען שוין צוריקגעפאָרן. עס איז קיינער פון זיי ניט געבליבן דאָ. „היטן דארפט איר זיך אָבער פאַרן אָרגאַניסט, פאַר לודוויקן — וועלכער האָט אַכטונג געגעבן אויף די פרויען, וואָס האָבן לויט אונדזער ווונק אַנטוויכן. ער האָט געכאַפּט זיין ביקס און געלאָפן אין וואַלד שיסן די פרויען...״ (די נידעריק אומוויר־דיקע בריאה, דער מיאוסער רוצח!) —

כ׳האָב נאָך זוכה געווען ברענגען אים צום חשבון... כ׳האָב זיך מיט אים ווי ס׳דאַרף צו זיין אָפּגערעכנט...

אָנגעוויזן האָבן זיי אונדז ווי צו גיין ניט אנטדעקט צו ווערן פון קיינעם. מיר זיינען אַוועק אין דער אָנגעוויזענער ריכטונג. ציפּע איז שוואַך געוואָרן. כ׳האָב איר ממש אויף די הענט געטראָגן. מיר האָבן שוין קיינעם ניט געטראָפן. איך האָב באַשלאָסן איבערצושיקן אַ צעטעלע מיין מאַן — האַלטנדיק זיך ביי דער מיינונג אַז ער איז נאָך באַהאַלטן ביים פויער — ווו ער האָט געאַרבעט. (דעם טרויערדיקן סך הכל האָבן מיר שוין געוווסט פון בורמייסטערן: אויפגע־געריסן איז דער געטאָ. אַלע יידן טויט... אויסגעמאָרדעט געוואָרן זיינען אויך אלע, וואָס האָבן געארבעט ביי פויערן אינעם דאָרף...) כ׳בין אנטשלאָסן געווען אפילו צו בלייבן אליין ווארטן אויף מיין מאַן. מיינע מיטלויפנדע האָבן אפילו ניט געוואָלט אָן מיר אַ ריר צו געבן זיך און זיינען אויך געבליבן ווארטן... אַזוי איז געווען די נאַכט פונעם בלוטיקן דאָנערשטיק. אַדורך איז פרייטיק ווי אויך שבת. מוצאי־שבת אינמיטן נאכט איז געקומען מיין עליע. זונטיק אינדערפרי האָבן מיר גערוקט אין ווייטן אומבאקאנטן וועג. באַשלאָסן האָבן מיר אוועקצוגיין אין די „האבער־בלאָטעס״. אפשר וועלן מיר דאָרט געפינען אונדזעריקע.

אַ לויף־געווועט מיטן לויערנדן טויט, טויט באַדראָט פון אַלע זייטן

שוין אַ וואָך צייט צי מערער ווי מיר האָבן זיך געדרייט אינעם לאַנגן וועג; פאַרביי זיינען מיר פיינטלעכע דערפער און אומגעגנטן. די שרעק פאַרן

אָנגריף פון לאָקאַלע דאָרפישע קריסטן האָט געקענט ווערן אַן אמתע רעאַלע מעגלעכקייט. זיי האָבן אונדז גאָר לייכט געקענט הרגענען. מען האָט אונדז ניט געוואָלט אויפנעמען, ניט געלאָזן אָפּרוען אויף אַ מינוט און אָנוואַרעמען זיך, קיין גלאָז וואַסער אויך ניט געגעבן... (נאָוועמבער 1942!). זיי האָבן אונדז אַפילו ניט געזאָגט וווהין מיר זיינען דערגאַנגען — ווו מען געפינט זיך — ווי אַזוי דערגיין צו די בלאָטעס — כ׳האָב נאָך אַלץ געזוכט מיין שוועסטער שיינקען און אַנדערע. און אָט אין אַ שיינעם העלן ווינטער־טאָג אין שניי־ווייס באַדעקטן וואַלד. צווישן בוימער! — אַ גרופּע פרויען האָב איך פון דער ווייט באַמערקט — און תיכף גלייך פריער פון אַלע דערקענט האָב איך דעם שטיפערישן קאָפּ (אויך דעמאָלט!) און פריילעכע „ציגענע” באַוועגונגען פון מיין שוועסטער... שיינקע! שיי־נ־קע! און ניט מער... כ׳האָב מיר געלאָזט לויפן.

מיין שוועסטער שיינקע האָט מיר שוין פאַררעכנט צווישן אַלע אומגעקומענע; ניט געגלויבט האָט זי מיר ווידער צו זען. דערציילט האָט מען איר, אַז מען האָט מיר שוין געזען דערשאָסן דורך די קריסטן — נאָכדעם ווי דער פּאָליס האָט מיר פאַרהאַלטן יענעם טאָג — און דערזעענדיק מיר אַ לעבעדיקער, איז זי געווען איבער גליקלעך... — כ׳האָב מיר אַרומגעקוקט אויף שיינקען, אויף די אַנדערע... געזעסן זיינען אַלע פאַרחושכט, איינזאַם און פאַריאושט, פאַרהונגערט און פאַרלייזיקט — חיה־סימע מיט אירע טעכטער, מייטע ציפּעס שנור, אסתר ראַבינאָוויטש מיט איר טעכטערל חיהלע; אַלע — אויך מיט מיר איינגערעכנט — זיינען געזעסן בעטנדיק אויף זיך דעם באַפרייערישן טויט. איז עס כדאי געווען צו לעבן נאָך און לויפן געיאָגט אַזוי, כדי צו טרעפן זיך אויף דעם אופן? ניט נאָר זיי האָבן מיינע פארגאפטע אויגן אזוי געזען; מיין אויסגעשאָסן, אויסגעשאָכטן און פאַרברענט יידיש שטעטל, וואָס געווען, האָט זיך אין זיי אָפּגעשפּיגלט, אַלע אַרומיקע שטעטלעך; מיין אויסגעהרגעטער יידישער פאָלק, מיין געלעסטערטער גאָט! אַ חיהשער רעווען האָט זיך — פון מיין אינערן אַרויסגעריסן... מיין האַרט־פאַרגליווערט אייז־פאַרפרוירן האַרץ איז צעגאַנגען און געוואָרן וואַסער. כ׳האָב געוויינט, אַלע האָבן מיטגעוויינט, געוויינט האָבן אויך וואַלד און בוימער. הימלען בלויז — —פרעמדע וועלפיש בייז גרין־בלאָע און פארפרוירענע — האָבן גלייכגילטיק געשוויגן...

ווידער געהולכט, ווייטער געקראָכן און געגאַנגען, געלאָפן איבער פעלדער וועלדער, מען האָט שוין טיף אין בלאָטעס געבראָדזיעט און סוף כל סוף זיינען מיר געווען שוין אין נאָראַנער אומגעגנט און גלייך געגומען זוכן יידן. אַ פּאָר טעג האָבן מיר זיך געדרייט אין זומפּן און בלאָטעס — ביז מיר זיינען צוגעקומען אויף אַ בערגל פול צעגויפגעשטעלטע געצעלטן ווי אויך עפּעס ענלעכס אויף פּאַלאַטקעס — צוזאַמענגעשטעלט פון קאָצן און שמאַטעס. דאָרט זיינען

געווען שוין אַ שיין ביסל יידן. עס איז גאָר שווער געווען צוקומען צו די געצעלטן, צוליב די זומפּן. אַפילו ס׳בערגל ווו געצעלטן זיינען געשטאַנען, האָט געטונקט אין וואַסער און אויסשעפּן האָט מען געדאַרפט וואַסער פון די בלאָטעס — ס׳זאָל זיך אַביסל טריקענען כדי אַוועקצושטעלן נאָך אַ געצעלט...

— אַזוי איז עס געווען אָנקומענדיק אויפן פּלאַץ. ווידער קאָנפראָנטאַציע און באַגעגענישן מיט עלנט און אומגליק. ווו דו קערסט זיך נאָר און גיסט אַ קוק אומגליק בלויז! קריוויטשער, דאַלהינעווער און מיאַדלער. אָט איז אסתר אַ יידענע פון אַ בעל־הבתישער הויז אין מיאַדל — ביז אַהער געפירט אַ לעבן ווי ס׳דאַרף צו זיין — פון מיאַדל אנטלאָפן מיט א זון און טאָכטער פון 19 און 20 יאָר אלט, האלטנדיק אויף די הענט א זונעלע פון איר 2־טן מאַן. פון פארביטערונג האָט זי אינעם זומפּ אריינגעוואָרפן ס׳קינד. לויפנדיק פון מיאַדל איז זי מיטן קינד אַרויסגעלאָפן אָן אַ וואַרעמען בגד אין דער קעלט, דער זון און טאָכטער זיינען צוריק אין שטוב אַריין, נעמען אַ מלבוש פאַרן קינד. געכאַפּט האָבן זיי קריסטן און פּאָליציי און גלייך אויפן אָרט רוצחיש מיט העק דערמאָרדעט! דעריבער האָט זי דאָס אומשולדיק קינד אוועקגעוואָרפן און ניט געוואָלט הערן זיינע געשרייען און געוויין. ער איז שולדיק אין זייער טויט! אַן אַנדער אומגליקלעך מוטער האָט דאָס פאַרחלשט קינד אויפגעהויבן, איינגעטוליעט און אַנטלאָפן מיט אים — ווערנדיק געיאָגט פון דער מוטער, וואָס האָט געוואָלט דאָס קינד זאָל ניט לעבן... וואנזין, אייפערזוכט און קנאה, האַס? און אפשר אלץ צוזאַמען?! ווער ווייס ווער קען דען ענטפערן דערויף?! אַ משוגענע צייט, משוגענע מענטשן... גאָט מיין גאָט! כוח גיב מיר צו דערציילן... מיר זיינען ניט געבליבן. מיט מיין עליען, שיינקען ראשקע און אהרונען זיינען מיר שנעל אַוועק און דערשלאָגן זיך אין קאַמיענגער וואַלד אויף דער ווילִיע — ווו מיר זיינען אַריבער אויפן צווייטן זייט פונעם טייך — (כ׳וועל דורכלאָזן דאָ דעם ערשטן דייטשן איבערפאַל אויף אונדז אין וואַלד — ווי אַזוי איך בין אַליין געבליבן כמעט נאַקעט, וועלנדיק זיך אָפּטרייסלען פון „קריכנדע ברואים". עליע האָט שוין וועגן דעם דערציילט).

— וואָס איז מיר צו טאָן געבליבן? איך האָב מיר פאַררוקט אין אַ קוסט און געוואַרט... כ׳האָב געהערט די שיסעריי, קאָמענדע־באַפעלן, הילף־געשרייען ראַטעוועט! זידל־ווערטער און אַ סך געוויין, נאָכדעם איז אַלעס פולשטענדיק שטיל געוואָרן. אויפגעהערט האָט שיסעריי און פארשוויגן די געשרייען — אַ טויט־שטילקייט האָט זיך פאַרשפּרייט. איך בין געזעסן און ניט געוויינט, ווייל ווער וויל הערן, ווער קען הערן? באַהערשט האָט מיר ווידער א משוגענער געדאנק; — אלץ און אלע זיינען שוין ניטאָ... איך בין די איינציק

געבליבענע יידישע טאָכטער... פאַרוואָס בין איך אַזוי געשטראָפט? טו איך דען פאַרברעכן מיט דעם וואָס איך וויל נאָך לעבן? שיינקע! וווּ ביסטו שוועס־טער? כ׳האָב דאָך שוין דיר ווידער געפונען... האָב איך דיר ווידער אָנגעוווירן ניט מער צו געפינען?

ווי לאַנג איך בין אַזוי געזעסן ווייס איך ניט... אַדורך זיינען שעהן פון טאָג, עס איז פינצטער געוואָרן. עס איז נאַכט און אַזוי קאַלט! זאָל איך נאָר ניט פרירן און פאַרפרוירן ווערן! כ׳האָב גענומען שפּרינגען, טאַנצן — זיך דערוואַרעמען — ניט דערווייטערנדיק זיך פונעם קוסט. עפּעס האָט זיך פּלוצ־לונג געלאָזט הערן פון דער ווייט. אַראָפּגעבויגנדיק זיך צו דער ערד האָב איך געהערט אן אָפּקלאַנג פון גייענדע טריט, וועלכע דערנענטערן זיך פון דער ווייט. מען גייט!... ווער זשע גייט אין דער נאַכט? אַ שונא צי אַ פריינט? פריינט... איז עס מעגלעך? האָב איך נאָך אַזעלכע? און ווידער האָב איך מיר פאַררוקט אינעם קוסט אויסקוקנדיק ווער קומט אָן. איך זיץ אין דער קעלט מיט אויגן אָנגעשטרענגט פאַרשאַרפט, אויערן אָנגעשפּיצט ווי אַ קאַץ... שוין זע איך סילועטן פונדערווייט, ס׳גייט אַ שורה — איינער נאָכן אַנדערן. זיי גייען פונקט אַנטקעגן, שטיל זיינען טריט און אָפּגעהיט... ווידער גרייט זיך אַן איבערפאַל? כ׳הער ניט אויף אויסצוקוקן. אָט זע איך שוין א שורה פון זיבן זיי גייען און זיינען שוין נאָענט. פּלוצלונג א באַקאַנטע שטימע. אַ יידיש וואָרט! אַ שטיל באַפעל אויף רוסיש. אַ שטילער שמועס אויף רוסיש און ווידער יידיש... פאַרטיזאַנער גייען און צווישן זיי אויך יידן, אויך יידן! כ׳זיץ נאָך און וואַרט. כ׳קוק אַלץ, שטרענג אָן מיינע בליקן; כ׳זע: — דער ערשטער איז ניט קיין אַנדערער ווי אַ קריוויטשער. ס׳איז דאָך עליע! ווי ער גייט מיטן אויטאָמאַט! — כ׳לויף ארויס אנטקעגן ניט טויט ניט לעבע־דיק מיטן גערוף: עליע! מיינע אויגן פאַרטרערט די קעל דערדריקט, עפּעס שטיקט... עס פעלט מיר לשון, כ׳נעם אים אַרום...

— „מאַריאַשע! — פונוואַנען האָסטו זיך גענומען אַהער?" — אַלע האָבן שוין דערציילט אַז דו ביסט פאַרשוווּנדן... געשטאַנען האָבן מיר אַרומגענומען ביידע אָן לשון... אַ ווײַלע בלויז זיינען מיר געשטאַנען אַזוי און דער ערשטער האָט עליע צו מיר אַ זאָג געטאָן: — „מיר גייען איצטער אויף אַן אויפגאַבע. אין פאַרלויף פון אַ פּאָר שעה וועלן מיר זיין צוריק. דו וועסט גיין מיט אַ חבר אין שטאַב, ווייל קענסט ניט וואַרטן ביז מיר וועלן זיין צוריק"...

— „קען איך מיט אייך גיין?" — האָב איך דערויף געזאָגט ווי עס וואָלט מיר צוגעקומען פיל כוח — כ׳וויל זיין מיט פאַרטיזאַנער. איך

האָב גלייך רעזיגנירט פון דעם. כ׳האָב דערציילט ווי כ׳בין אַהער געקומען און אויסגעדריקט מיין זאָרג וועגן מיין מאַן און שוועסטער.

— „סעמיאָן, שמעונקע — האָט עליע געזאָגט צו א בחור — פיר איר אָפּ אין שטאַב און קום צוריק שנעל! מיר גייען ווייטער.

איך בין אַוועק מיט דעם „סעמיאָן״. אַ קורעניצער איז ער געווען. מיר זיינען גאָר שנעל געגאַנגען (ווייל ער האָט זיך געאיילט) און געקומען אין לעשניקי — ווו עס איז געווען דער שטאַב פון גרופּע. ער האָט מיר צוגעפירט צו אַ גרעסערער פּאַלאַטקע ווו עס זיינען געווען יידן און איז שנעל צוריק אַוועק. מען האָט מיר גלייך געגעבן עסן און טרינקען... יעדער איז געווען פאַראינטערעסירט צו הערן ווי אַזוי קום איך אין לעשניקי. יעדער האָט מיר געפרעגט צי האָב איך עמעצן געזען פון זייניקע? יעדער האָט געהאָפט אַז עפּעס אַ נאָענטער איז אים געבליבן... כ׳האָב אָפּגעגעסן און אָפּגערוט. מיין ווילן אָפּוואַשן זיך און מיין גוף אויסרייניקן האָט מיר ניט צורו געלאָזט. כ׳בין גלייך אַוועק צום טייכל, אָפּגעטונקט זיך און גלייך אָנגעטאָן צוליב דער קעלט — אויסטרייסלענדיק פריער אויף וויפל כ׳האָב געקענט מיינע זאַכן. כ׳בין אַוועק אין דאָרף און אָנגעקלאַפּט אין אַ טיר... די טיר האָט זיך געעפנט: אַן אַלטע פרוי אַ קאָלכאָזניצע האָט מיר דערזען און זיך געצלמט: „פאַרוואָס קינד מיינס שטראָפט דיר גאָט אַזוי שווער?״... זי האָט מיר אַוועקגעזעצט, געגעבן הייסע וואַסער צו טרינקען און דערוואַרעמען זיך, געבעטן, האָב איך וואָס אָנצוטאָן. זי האָט מיר געגעבן אַן אַלטן פעלץ (נאָך פון איר באָבען) שטאַרק פאַרקוזשעט. אַז כ׳האָב אים נאָכדעם אויפגעהאָנגען אויף אַ צווייג פון אַ בוים זיינען וואָלקן שטויב אַרויס און פונאַנדערגעגאַנגען. נו, בעסער ווי גאָרניט, דאָך עפּעס וואָס אָנצוטאָן...

כ׳האָב באַדאַנקט דער אַלטער קריסטין און אַוועק. מיינע זאָרגן און שרעק איבערן גורל פון מיינע נאָענטסטע זיינען ניט מינדער געוואָרן. געשפּרייזט האָב איך ווייטער אין וואַלד צוועקלאָז... פּלוצלונג האָב איך מיינע אויערן אָנגעשפּיצט; כ׳האָב געמיינט צו הערן אַ העשען און יאָמער־געוויין פון אַ קינד. באַמיט האָב איך מיר איינצוהערן און ווידער האָב איך מיט מיין צוהערן זיך, קלאָר דערקענט אַן אומאויפהערנדן געוויין און א גערוף מאַמע! מאַמע!... איך בין אַוועק אין דער ריכטונג פונעם אָרט — פון וואַנען כ׳האָב געהערט די וויינענדע רופן. אַסאָציאַטיוו געזען האָב איך מיין טעכטערל. ווער ווייס וואָס איז מיט איר, זיצט זי ניט ערגעץ און רופט מאַמע מיט אַ געוויין... און וואָס איז מיט מיין מאַמען? נאָכן אָפּגיין אַ דריי הונדערט מעטער האָב איך צווישן ביימער דערזען אַ פרוי ליגן און לעבן איר אַ מיי־

דעלע פון אַ יאָר אכט הערט ניט אויף צו רופן איר מאַמען, וואָס איז געווען טויט... כ׳האָב אַ כאַפּ געטאָן דאָס קינד צוגעטוליעט, געשטילט און אַוועק מיט איר צוריק אויפן פּלאַץ — ווו שמעון דער קורעניצער האָט מיר פריער געבראַכט.

אָנקומענדיק אויפן פּלאַץ זיינען שוין עליע מיט זיין אויסשפיר־גרופּע געווען צוריק. ער האָט זיך אויף מיר געבייזערט וואָס איך בראָדזשיע אַרום אַליין און האָט שוין געשיקט מענטשן זאָלן מיר זוכן... איך האָב דערציילט אַלעס, וועגן דאָס געפונענע קינד, כ׳האָב אויך אנטפּלעקט מיינע זאָרגן אי־בער דער שוועסטער און מיין מאַן. אַלע מענטשן פון שטאַב זיינען צו מיר געקומען זען דאָס קינד. אַפילו דער שטאבס־קאָמאַנדיר האָט געוואָלט מיר זען און אויסגעדריקט וואַרעם זיינע געפילן צוליב אַזאַ מין טאַט. ער האָט באַפוילן עליען שיקן צוויי מענטשן מיט מיר זוכן מייניקע און אפשר נאָך גע־בליבענע פונעם איבערפאַל. כ׳בין מיט זיי אַוועק אַהין — אַ מהלך פון א 15 קילאָמעטער און אָנגעקומען דאָרט. עס איז ניט געבליבן קיין לעבעדיק נפש. טויטן־קערפּער האָבן זיך געוואַלגערט... אויף צווייגן פון בוימער האָבן געהאָנגען הענט און פיס, שטיקער פלייש און אָפּגעריסענע גלידער דורך אוי־טאָמאַטן־קוילן, טאַנק־שראַפּנעלן און באָמבעס פון אויבן... איך האָב שוין ניט געוווסט צי לעבט נאָך מיין אליהו צי ניט; און שיינקע? — מיר זיינען צוריק געלאָפן שנעל און אָטעמלאָז ווייל עס איז געוואָרן שפּעט, גאָר שפּעט...

געווען זיינען מיר אין וועג אַ צוויי טעג, ביז מיר האָבן צוריק געקערט אויפן פלאַץ. דערווייַלע האָבן „ציווילע״ יידן אויפגעשטעלט „זיעמליאנקעס״ און אויך אַ בעדל כדי אָפּצוהיטן קערפּערלעכער ריינקייט. עס איז געשאַפן געוואָרן א מין לאַגער פאַר ניט קעמפנדע פּערזאָנען — וועלכן פאַרטיזא־נער־כוחות האָבן פּראָטעזשירט. אַ טייל פון אונדז האָט אויפגעפּאַסט און געהיט, אַ טייל איז געגאַנגען איבער דערפער אויסבעטלען עסן. די פּאַרטי־זאַנער־גרופּן, וועלכע האָבן אויף אונדז אַכטונג געגעבן האָבן זיך אָפּגעזאָגט אויפצונעמען אונדז — צוליב זייערע סיבות און אָפיציעל — ווייל מיר האָבן ניט געהאַט קיין וואָפן... מיר האָבן ענדלעך אויך ניט געקענט אַדורכרייסן זיך דורך די פראָנט־ליניעס — כאָטש ניט איין פאַרזוך האָבן מיר געמאַכט דערצו, מער ווי צו פּאָלאָצק—וויטעבסק־אומגעגנטן האָבן מיר ניט אָנגע־שפּאַרט — —

אַ צוזאַמענשטויס מיט שונאים

אין ליעשניקי איז מיר אויך אויסגעקומען מיט הנאה און שאָדנ־פרייד, הערן און „צוקוקן״ זיך פונדערווייט ווי שונאים אונדזערע — דייטשע

רוצחים מיט זייערע אַלערליי מיטהעלפּער, בלוטיקן. אַ פּאַרטיזאַנסקע אויס־שפּיר־גרופּע האָט צו וויסן געגעבן אַז אַ גרעסערער צושטעלונגס־קאָנוואָי דאַרף דורכפאָרן — באַגלייט דורך באַוואָפנטע געסטאַפּאָ־גרופּן ווי אויך ס. ס. צום פראָנט.

אויפן פּאָלאָצק—וויטעבסק־שאָסיי פון ביידע זייטן, זיינען צעשפּרייט געוואָרן אַ מענגע לויער־גרופּן — צו דריי־פיר מענטשן מיט ביקסן און איין אויטאָמאַט — גוט פאַרבאַהאַלטן. דער קאָנוואָי האָט זיך אַלץ ווייטער דער־נעענטערט ביז זיי זיינען ממש געווען שוין אין דערגרייכונג פון פּאַרטיזאַנישע שיס־כלים. חברה האָבן געעפנט אַ שטאַרקן ניט אויפהערנדן ראַפּידן־פייער... שונאים זיינען צעטומלט געוואָרן און דעזאָריענטירט, מען האָט אַלץ הפקר געלאָזן און גענומען לויפן... אין פאַרלויף פון אייניקע מינוטן זיינען שוין געלעגן הרוגים, לאַסט־וואָגן און מאַשינען געברענט. איינצלנע בלויז זיינען אנטלאָפן, אַרום 40 מאַן זיינען טויט געבליבן אויפן אָרט. אַ שיין ביסל שיס־כלים איז דערוואָרבן געוואָרן. געקוואָלן האָט מיין האַרץ, אויגן האָבן גע־פינקלט. כאָטש אַ שטיקל נקמה זוכה געווען צו זען... און ווען אַ שמחה און פרייד — איז פריי זיך! אינגאַנצן אומדערוואַרט איז געקומען מיין מאַן און אַרטשיק מיט ראשקען! שיינקע איז מיט זיי ניט געווען. פרייד און טרויער א שמחה און צער!... און דאָס לעבן איז ווייטער געגאַנגען און צו אַלעס האָט מען זיך צוגעוווינט... פון די קאָנפיסקירטע שפּייזן און דייטשע פראָוויאַנטן — הפקר געבליבענע נאָכן פּאַרטיזאַנער־איבערפאַל אויפן קאָנוואָי — האָבן מיר ציוויליסטן אויך גענאָסן. צוגעטיילט האָט מען אונדז אַ פּאָר שטיקלעך פו־נעם פרישן פלייש וואָס איז געווען, פונעם אויסגעאַרבעטן פלייש און פון אַנדערע פּראָדוקטן. נאָכן דורכלעבן אַ לענגערע צייט הונגערנדיק ממש אָדער כמעט הונגעריק — ווען עס האָט אונדז אונדז באַגליקט אויסצובעטלען וואָס ניט איז ביי די פּויערים — איז עס פאַר אונדז געווען אַ ניט קליינע פאַרלייכ־טערונג.

איך — מאַריאַשע אַ „וואַליק־מאַכערין"

אַ לענגערע צייט זיינען מיר פאַרבליבן אין ליעשניקי. ווינטער 1943 האָבן סאָוויעטישע אַרמייען אָנגעהויבן זייערע ווינטער־אָפענסיוון אויפן ווייס־רוסישן פראָנט. דייטשן האָבן פון צייט צו צייט באַפאַלן פּאַרטיזאַנער־באַזעס און פאַרשטענדלעך אַז אָנגעגריפן געוואָרן איז אויך ליעשניקי וואָס איז געווען א וויכטיקע באַזע מיט א צענטראַלן שפּיטאָל פאַר פּאַרטיזאַנער־איינהייטן, ברי־גאַדעס און פּאָלקן. דער עיקר פון פּאַרטיזאַנער־כוח האָט גערוקט ווייטער אויף קעמפערישע אויפגאבן. „ציווילע" זיינען זיך צעגאַנגען איבער דער־

פער; מיר האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען מיט ראַשקען און אהרונען ווי אויך מיט שמעון דעם מיאדלער און זיין משפחה. אַלע זיינען מיר געווען אין אַ געוויסן דאָרף.

מיט ראשקען בין איך אַוועק אין אַ צווייטן דאָרף אויף א „ווירטשאַפטלע־כער אויפגאַבע" — עס הייסט בעטלען ברויט פשוט געזאָגט — אָדער אויס־בייטן אַ פּאָר שמאַטעס. אַ געוויסע פויערטע האָט אונדז דערלויבט דאָרט איבערנעכטיקן אויפן אויוון אין איר כאַטע. ליגנדיק אויפן אויוון האָב איך דערציילט ראשקען אז דאָ ניט ווייט אין דאָרף זאוושיריע איז פאראן א פּוי־ערטע וואָס מאַכט וואָליקעס. ביי אָט דער אַרבעט קען מען גוט פאַרדינען און ווען איך האָב 5 רובל גאָלד וואָלט איך מיר אויסגעלערנט. ענטפערט ראשקע אַז זי האָט. פיל האָבן מיר ניט איבערטראַכט און מיר זיינען אַוועק אַהין, צו דער פויערטע. געזאָגט האָט זי אָבער אַז פאַר דעם פרייז קען בלויז איינע זיך אויסלערנען... האָט ראשקע אָנגעפאנגען זיך לערנען און איך האָב מיר פונוויטן צוגעקוקט. אַ פּאָר טעג אַזוי און שוין געכאַפּט האָב איך דעם סוד פון אָט דער מלאכה.

כ'וואָלט נאָך אפשר פארפולקאָמט מערער מיין „פריש־געבאקענעם פאך", ווען ניט אַ מיסגליקלעכער פאַל און צו אַלץ דאַרף מען דאָך מזל... אַ 12־יאָריקער יינגל פון דער קריסטין האָט זיך איין טאָג געשפּילט מיט זיינע חברים. געפונען האָבן זיי אן אלטן ביקס אַ פאַרזשאַווערטן, וואָס האָט שפּי־לנדיק אויסגעשאָסן און דערהרגעט דעם יינגל אירן. זיינען מיר ביידע — איך און ראשקע, די כפרה־הינדלעך... מיר זיינען שולדיק (פאַרשטייט זיך...) ווייל ווען זי וואָלט מיט אונדז ניט באַשעפטיקט געווען, וואָלט זי מערער אַכט געלייגט. (איי זי האָט גענומען 5 רובל גאָלד גיי האָב צו איר אַ טענה...) פאַרשטענדלעך אַז מער האָב איך צו איר ניט געקענט קומען. אַ צווייטער קריסטין האָב איך געבעטן זי זאָל אָננעמען באשטעלונגען און איך וועל אויס־אַרבעטן און מאַכן די וואָליקעס. די קריסטין האָט געוואָלט פריער וויסן צי קען איך באמת אַרבעטן און פאַרלאַנגט פון מיר, כ'זאָל מאכן צוויי פאָר — פאַר איר און פאַרן מאַן. זי האָט מיר געגעבן די מאַטעריאל און איך האָב געמאכט — כאָטש דעם מאַנס וואָליקעס זיינען אַרויס ניט אזוי גוט...

פון מלאך המוות ציינער

אַדורך איז שוין ווינטער 1943 מיט סאָוויעטישע ווי אויך דייטשע אטאקן און קעגן־אַטאַקן! אַדורך זיינען חדשים פון דייטשער ניט געלונגענער בלאָ־קאַדע — פרילינג 1943. ווידער זיינען זומער און הארבסט כמעט אינגאנצן געווען אונטער די פלייצעס. שווערע צייטן האָבן מיר דורכגעלעבט, פיל גע־

הונגערט. אָבער אז גאָט וויל און שענקט דאָס לעבן און עס איז אויך באַשערט צו לעבן — גייט אַלץ אומבאמערקטערהייט כמעט אַדורך.

פאַר דער צייט האָב איך מיר שוין גוט אויסגעלערנט וואָליקעס מאַכן און האָב שוין פיין געאַרבעט און פאַרדינט געלט אָדער פּראָדוקטן. דערפער האָבן ביי מיר אין „אָטשערעד" געוואַרט... אַ קריסטין אין דאָרף קרושינע האָט אונדז וווינען געלאָזן אין אַ „כאָטע" — ווו מיר דריי, עליע מיט מיר און חיהלע, דאָס אַכט־יאָריק מיידעלע, וועלכע כ׳האָב געפונען אין וואַלד — צוזאמען מיט שמעון דעם מיאדלער — זיין פרוי אָסנע און זייער טעכטערל ליבעלע. מיר האָבן חיהלען געהאַלטן און טראַקטירט ווי אַן אייגן קינד. איך האָב איר גענייט און געשטריקט, אָנגעטאָן ווי עס דאַרף צו זיין... איינמאָל איז אַפילו געקומען אירער אַ פעטער — גרשון גאָרדאָן איז געווען זיין נאָמען — פון צייט צו צייט זיינען געקומען אונדז באַזוכן נאָך אַ פּאָר יידן. (פון די איינציקע פאַמיליעס, וואָס האָבן מערער אָדער ווייניקער געלעבט אין אַ מענטשלעכער שטוב)... אָפטער פון אַלעמען איז געקומען צו אונדז וואָלף דאַנישעווסקי דער שוחט — א גאָלדענער ייד אַן אמתער צדיק! האָט די גאַנצע וואַנדער־יאָרן קיין טריפות ניט געגעסן און אָפּגעהיט זיך בקלה כבחמורה. פּסח נאָר מצה געגעסן, יעדן מאָל האָבן מיר אים געגעבן עפּעס ברויט, קערן פון מאַקאָווקעס צו מאָנאייל. פאַר וואָליקעס, וואָס איך האָב געמאכט האָב איך באַקומען אַזעלכע קערן פון וואָס כ׳האָב געמאכט מאָנאייל. ר׳ וועלוול זכר צדיק לברכה איז דערמאָרדעט געוואָרן אַ פּאָר טעג פאַר דער באַפרייאונג אַלס קדוש וטהור. ערע און ווירדע זיין אָנדענק!

פאַרנאַכטצו איינמאָל (כ׳געדענק ניט היינט גענוי ווען איז עס געווען, חנוכה־צייט תש״ד דוכט מיר — ארום צוואַנציקער דעצעמבער־טעג 1943, בין איך אַוועק אָפּצוגעבן אַ פּאָר וואָליקעס דעם סאָלטיס פונעם דאָרף קאַנצאַוואַיאַ. ביז איך בין געקומען אַהין איז געוואָרן גוט פינצטער. כ׳בין אין שטוב אַריין; אַ מאַן האָט זיך אויפגעשטעלט און געענטפערט מיר „גוטן אָוונט" אויף מיין באַגריסונג. כ׳האָב אים שווייגנד דערלאַנגט די וואָליקעס און אַוועק תיכף צוריק. גייענדיק אהיים האָב איך אָנגעטראָפן מרדכי דעם דאַלהינעווער מיט זיין פרוי. פון זיי האָב איך געהערט, אַזביים סאָלטיס פונעם דאָרף געפינט זיך אַ רויטאַרמייער — אַ יידישער אָפיציר, וואָס איז אנטלאָפן פון דייטשער געפאַנגענשאַפט צו די פאַרטיזאַנער־איינהייט אויפן נאָמען פון גענ. זשוקאָוו און זיינע פּיס האָבן אים אָפּגעפרוירן. כ׳האָב פארשטאַנען גלייך, אַז דאָס איז געווען דער מאַן, וואָס האָט מיר באַגריסט.

גלייך אויף מאָרגן זיינען אַוועק אַהין מיין מאַן מיט שמעון פון מיאדל

און געבראַכט אים צו אונדז. זיין פאַמיליע־נאָמען איז געווען אהראָנאָוויטש. ער איז שוין האַלב טויט געווען; זיין גאַנצער גוף אויפגעפרעסן פון „יענע מיאוסע ברואים"... זיינע פיס — פון אויבן ביז אַראָפּ שוואַרץ און אָפּגע־פרוירן. עס איז פאַר מיר געווען און געבליבן אַ רעטעניש ביז היינטיקן טאָג — ווי אַזוי ער האָט זיך נאָך געהאַלטן... מיר האָבן גלייך גענומען מטפל זיין זיך מיט אים, אָפּצוראַטעווען אויף וויפיל מעגלעך. מיר האָבן לאַנגזאַם אויסגעטאָן אים, גוט אָפּגעוואַשן און לייגנדיק אכט אויף זיינע ווונדן; אויס־געקאָכט זיינע בגדים און דעזינפיצירט ווי אויך אוועקגעטראָגן פעטס צו דאָקטאָר טשירינסקי — אַ ייד פון קורעניץ אַנטלאָפן נאָכדעם ווי זיין פרוי מיט דריי קינדער זיינען רוצחיש אומגעקומען — וועלכער האָט געדינט אַלס דאָקטאָר אין פּאַרטיזאַנשצינע. ער האָט געמאַכט אַ שמיר־קרעם כדי צו היילן אים. אונדזער מי איז אַזוי געלונגען אַז אין פאַרלויף פון אַ זעקס צי זיבן וואָכן איז ער שוין געזונט געווען און איז מסוגל געווען צו גיין אויף זיינע פיס. אַ צען צי צוועלף טעג נאָכדעם איז אַריין צו אונדז אין שטוב אַ טשער־קעס און נאָכגעפרעגט זיך מיט שטאַרקן אינטערעס אויף דעם אַהראָנאָוויטשן — וואָס איז אַוועק מיט מיין מאַן צוזאַמען צום דאָקטאָר טשירינסקי אין פּאַר־טיזאַנער־שטאב — ער איז געבליבן אין שטוב און אָפּגעוואַרט ביז זיי וועלן זיין צוריק. באַלד האָב איך שוין געוווסט די שייכות פונעם טשערקעס מיט אונדזער אַהראָנאָוויטשן. געהערט האָב איך שוין וועגן גורל פון זיין משפחה און טויט פון זיינע קינדער. אהראָנאָוויטש איז געקומען. זייער באַגעגעניש איז געווען לעבהאַפט און פריידיק. נאָכן אָפּעסן און אונטערהאַלטן זיך האָט דער טשערקעס צוגענומען אהראָנאָוויטשן אין „רעגולערן פּאָלק" ביי פּאַר־טיזאַנער. דאָס איז געווען אַרום פּורים תש"ד אומגעפער — אַרום ענדע מערץ 1944. פון דעמאָלט אָן און ווייטער פלעגט אהראָנאָוויטש קומען צו אונדז ביי יעדער געלעגנהייט. ער איז נעבעך דערהרגעט געוואָרן דורך אַ דייטשער באָמבע פון אויבן אויף אונדזער שוועל, אין אַ טאָג פון מיטן אַפּריל 1944 — אין זעלבן טאָג ווען ער געקומען איז אָנזאָגן מיר זאָלן אָפּציען פון דאָרף צוליב דער אָנגעפאַנגענער בלאָקאַדע מצד דייטשע אַרמייען — קאָנצענטריר־טע אין קרייז פון מינסקער אַרום ביז פּאָלאָצק—וויטעבסק.

אינעם דאָרף וווּ מיר זיינען געווען און אַרומיקע דערפער איז שוין ניט געבליבן מיר וואָס צו טאָן — כ'האָב שוין אַלע פּאַראינטערעסירטע באַשוכט מיט וואַליקעס פּונקט אַזוי ווי אין משה קולבאַקס פּאָלקסליד:

„איבערגענייט דעם ערשטן דאָרף
פּאָרט ער אין צווייטן;

איבערגעלאָזט דעם ערשטן דאָרף
אינגאַנצן אַ באַנייטן" — —

נאָכן טראַגיש־אומגליקלעכן פאַל מיט אהראָנאָוויטשן האָבן מיר גלייך אָפּ־געצויגן, כדי וואָס ווייטער זיין פון דער אָנשפּאַרנדער בלאָקאַדע. ניט געוווּסט האָבן מיר וועגן ברייטן און גאָר ווייטן רוים־פאַרנעם פון אָט דער שווערסטער אויסראָטנדער בלאָקאַדע. מיר זיינען אַוועק און אָנגעקומען אין אושאטש, גע־פינען א פלאץ ווי אויך זוכן ארבעט ביי וואָליקעס. מאנכע האָבן זיך שוין גע־גרייט אפשר אויף נאָך אַ ווינטער, מיר זיינען אָבער ניט געבליבן דאָרט, ווייל ערשטנס איז קיין ארבעט פאַר מיר ניט געווען. צווייטנס — איז עס געוואָרן גאָר אומזיכער... מיר זיינען ווי געווײנלעך געקומען צוזאמען מיט ארטשיק און ראשקע (קאצאָוויטש); מיר האָבן אויך צופעליק באגעגנט דאָרט שליימקע פּי־ניעס, וואָס האָט געגייט אין פּארטיזאַנער־פּאָלק ביי אושאטש. געדרייט האָבן מיר זיך לעבן מיל און געזוכט אַן ארבעט — אויב ניט וואָליקעס זאָל שוין זיין עפּעס אנדערש !...

פלוצלונג — איך ווייס גאָר ניט פון וואַנען — איז צו אונדז צוגעגאנגען אַ גאָר געזונטער פויער, אַ גבר ! און אַ זאָג געטאָן צו מיר גאָר ערנסט און שטרענג :

— „ווי זשע שעמט איר זיך ניט ארומצוגיין אויף אונדזער ערד אַלס יידן ?! פאַר דעם אַליין קומט אייך שוין אַוועקהרגענען... אָט נעם אים ארויס די האָלאָבלעס פון מיין וואָגן און שלאָג אייך אלעמען טויט !"...

— „קענסט מיט אונדז טאָן וואָס דו ווילסט" — האָב איך אים געענטפערט קוקנדיק אין זיינע אויגן גלייך — „אָבער וואָס וועסטו שוין געניסן פון דעם ?! אַז דו האָסט דערמאָרדעט אושאטשער יידן, האָסטו כאָטש געהאַט צו ראַבעווען און געגזלט גאָר פיל... וואָס וועסטו שוין קריגן ביי אונדז א חוץ שמאטעס און אויסגעפייניקטע־אויסגע־מאטערטע נשמות ?"...

— „דו ביסט גערעכט... ניט כדאי די הענט איינצוריכטן" — האָט ער געענטפערט — „ביסט דאָך אַ מאַלאַטשינע, האָסט ניט מורא ! קוקסט שעלמיש אין די אויגן גלייך. גייט גלייך אַוועק פון דאַנען... ניט דרייען זיך אין דערפער. אין וואַלד גייט ! דייטשן בלאָקירן... און אויב ניט איך קען נאָך אַן אַנדערער זיינע הענט איינריכטן".

טראָץ דער ביטערניש האָבן מיר זיך צוגעהערט צו דער עצה און אַוועק אין וועלדער צוריק ; נאָכן אָפּווינען א לענגערע צייט ווי מענטשן אין אַ שטוב, איז עס טאַקע גאָר שווער צוגעגאַנגען. איצטער האָבן מיר זיך געפונען

אין וויטעבסקער וועלדער און אַלץ נאָך מיר דריי ווי אויך שמעון מיט אסנען
און זייערע ליבעלע. ראשקע און אהרון זיינען דערוויילע דאָרטן געבליבן. אין
וואַלד האָבן מיר זיך צענויפגעטראָפן מיט נאָך יידן, אנטלאָפענע — רוסישע
יידן פון ארום וויטעבסק—פּאָלאָצק ארשע און שקלאָוו און מינסק—סמאָלענסק,
ווי אויך יידן פון אונדזערע שטעטלעך. פול געווען איז דער וואלד. (הלוואי
וואָלטן זיי אַזוי פיל געבליבן!). מיר זיינען ווי אַלע אין וואַלד געלאָפן. צו־
ליב זיכערקייטס־טעמים האָט מען זיך ניט געהאלטן צוזאמען אין גרויסע
גרופּן; — אַ פאַמיליע אָדער צוויי און מער ניט... אַ דריי פיר טעג פאר פּסח
האָט שוין די בלאָקאַדע ארומגענומען אונדזער וואַלד. אַ גרויסער כוח פון
דייטשע אַרמייען איז געווען אין „גרויסן זאק” פון מינסק און האָט ניט גע־
האט קיין אַנדערן אויסוועג ווי דורכצורייסן זיך דורך די וועלדער ביז די טייך־
בעקן פון ווילִיע און ניעמאַן. זיי האָבן דעריבער מיטן גאַנצן כוח אריינגע־
דרונגען אין די וועלדער כדי אויסקאָראָניען פון זיי די קעמפנדע פּאַרטיזאַ־
נער. אַ 30—40 יידן באַוואָפנט אַ ביסל האָבן זיך געפּרוווט אַדורכרייסן דורך
פאַנצער־קייטן און אָן דערפאָלג. מיר זיינען געצוווּנגען געווען צו לויפן פון
וואַלד אין דאָרף און פאַרקערט. יעדער פון אונדז האָט זיך שוין דערוואָרבן
געווער. עס איז אָבער ניט געגאַנגען. אייניקע פאַרזוכן נאָך פּסח דורכצו־
רייסן זיך דורך דייטשע פאנצער־קאָלאָנען, זיינען אויך ניט געלונגען. רעגנס
האָבן ניט אויפגעהערט... דייטשן זיינען געזעסן אין גוט באַזיכערטע בונקערס
און באשאָסן אונדז גאָר שטאַרק. דייטשע אַוויאַציע האָט אויך ניט געשוויגן
און באָמבבארדירט אָן אויפהער. מיר זיינען געבליבן און געמוזט לויפן אין
רעגן. ווידער געקומען צו זומפּן... דער לעצטער פּרווו אדורכצורייסן זיך איז
שוין אויך געמאַכט געוואָרן און אומזיסט! — קרבנות געפאלן בלויז. אַ דריי
הונדערט יידן און אַ דאָפּלטע צאָל כמעט פון קעמפנדע פארטיזאַנער האָבן
באַצאָלט מיט זייערע לעבנס... אַוועק זיינען אַ זעקס צי זיבן וואָכן אַזוי.

לויפנדיק אין וואַלד פון פייער געיאָגט האָבן מיר פּלוצלונג געפונען זיך
אין גלובאָטשקע אויפן ברעג וואַלד. מיר זיינען אַריין אין אַ שייער כדי אָפּ־
צורוען און זיך פארשטעקן. שמעון מיט אסנען און ליבעלע זיינען שוין אַ
טאָג צי צוויי פריער אַהין אָנגעקומען. שמעון האָט געליטן יסורים פון א
ברוך האָט ער זיך דעריבער פארשטעקט אין שייער. און ניט אָנטייל גענומען
אין גרויסן פאַרזוך דורכצורייסן זיך. אַזוי זיינען מיר געבליבן אַ פּאָר שעה
צייט אין שייער. פּלוצלונג זיינען אָנגעלאָפן דייטשע פליער און שטארק
באָמבאַרדירט. מיר זיינען געזעסן שטיל באַזאָרגט איבער אונדזער גורל...
פּלוצלונג האָט אסנע אַ זאָג געטאָן: — „איך האָב שוין געלעבט איבער גע־

נוג... כ׳וויל ניט מערער! ליבעלע דאָרף לעבן, ניט איך... מאַריאשע! זאָלסט איר אָפּהיטן. זי האָט נאָך גאָרניט געפּילט פון איר לעבן״ — אַזוי געזאָגט און לויפן געוואָלט. ליבעלע האָט גענומען וויינען, שמעון, אַ שפּרונג געגעבן פאַרשטעלן איר דעם וועג. מיין מאַן עליע און איך האָבן געמאַכט א שריט איר אָפּצוהאַלטן. חיהלע האָט זיך צו מיר געטוליעט פול שרעק... פּלוצלונג איז אַלץ אַרום און אַרום צעטרייסלט געוואָרן און אונדז אַלע אויף דער ערד נידער געוואָרפן. אַ מוראדיקער אויפרייס האָט געהילכט; אַ באָמבע־שפּלי־טער האָט דורכגעלעכערט אסנעס האַרץ. זי איז טויט געבליבן אויפן אָרט... עס איז ניט געבליבן מערער וואָס צו טאָן. מיט צו אַש געוואָרענע הערצער האָבן מיר אסנען באַערדיקט. (ניט בעסער איז אויך געווען שמעונס גורל; גע־פאַלן איז ער אַ טאָג שפּעטער צי צוויי, אָבער וועגן דעם ווערט ווייטער דער־ציילט).

אין דאָרף האָבן מיר מער ניט געקענט פאַרבלייבן. געברענט האָבן הייזער מיט א שטיקנדן רויך. דייטשע פליער האָבן ניט אויפגעהערט אראָפּ־צושיסן זייער הייסן רעגן פון שטאָל. טאנקן־שראַפּנעלן און ארטילעריע־קאַנאָנען האָבן ניט אויפגעהערט צו בילן און וואַיען... מען איז געלאָפן. עס איז ניט געבליבן צו פרעגן; וווהין? ווו פיס האָבן געפירט און אויגן האָבן געטראָגן — מען איז געלאָפן א טאָג צוויי צי דריי... ווידער זומפּן און בלאָ־טעס אָן א שיעור און ווידער האָט גערעגנט אָן אויפהער. מיין עליע איז שוין שווער קראַנק. ער האָט „זיך געגעבן״... ער ליגט אויפן נאַסן באָדן אין רעגן; עס ווערט אים נאָך ערגער. די האַרץ גייט אויס און טוט תפילה ס׳זאָל ניט גע־געשעען! וואָס טוט מען? ווי אַזוי קאָן איך אים אָפּראַטעווען? — אַ געדאַנק איז מיר איינגעפאַלן: גענומען האָב איך אראָפּרייסן שטרוי פון דעכער און אונ־טערבעטן דעם מאַנס געלעגער מיטן שטרוי...

רייסנדיק דעם שטרוי פון אַ דאַך אין אַ מער דערווייטערטער כאַטע, האָב איך געהערט פּלוצלונג דורכן דאַך דייטש רעדן. איך בין גלייך אַנטלאָפן ווייל עס איז מיר תיכף קלאָר געוואָרן, ס׳איז א גארניזאָן־איינהייט. מיר האָבן נאָך אַלץ ווייטער געביטן די פּלעצער און געלאָפן. ענדלעך זיינען מיר שוין אָנגע־קומען צום דאָרף בערעזאָוקע. שמעון (דער מיאדלער) האָט געזאָגט, אז ער גייט אַריין אינעם דאָרף, דערוויסן זיך צי זיינען יידן פאַראַן. צווישן דאָרף און וואַלד זיינען געווען פיל דייטשן און אריבערשפּרינגען אין וואַלד איז אוממעג־לעך געווען... ער האָט געזאָגט, אז ער קומט תיכף צוריק. מיר ווען ניט באַ־ווייזן אָנצוקוקן גוט דעם פינפטן בוים וועט ער שוין זיין צוריק... מוטיקער אומ־גליקלעכער שמעון! זיכער וואָלט ער דערפילט זיין הבטחה... ער איז שוין אָבער

קיינמאָל ניט געקומען צוריק... מיר האָבן נאָך געהערט דאָס בילן פון א הונט און ניט מער. דייטשן האָבן אים געכאַפּט און געשאָסן. ליבעלע איז אַליין געבליבן אָן עלנטע קיילעכדיקע יתומה אָן טאטן און אָן מאַמען.

די בלאָקאדע איז שוין כמעט געווען צו ענדע; אוממעגלעך איז אונדז געווען צוקומען זוכן שמעונס טויטן־קערפּער, געפינען און אָפּטאָן אַ „חסד של אמת"... מיר האָבן זיך ווידער דורכגעריסן אין וואַלד און געוואַרט דאָרט, אפשר וועלן דייטשן ציען ווייטער. קיין זאך האָט זיך אָבער ניט געמינערט. מיר האָבן בשום אופן ניט געקענט צוקומען. געוואַרט האָבן מיר נאָך אַ מעת לעת און אין צווייטער נאַכט זיינען מיר צוריק אַוועק אין קרושינע — אויך אין אושאַטשער אומגעגנט. שרעקלעכע גרוילהאפטע זאכן האָבן זיך פאר אונדז אנטפּלעקט; ביי יעדער הויז זיינען געלעגן דערשאָסענע פּויערים מיט זייערע פרויען און קינדער: אַ פּאָר הייזער האָבן נאָך געריכערט פארברענט אינגאַנצן; אַ קריסטין איז געזעסן אויף אַ בערגל פון פארלאָשענעם אַש און געוויינט. אַזוי האָבן דייטשן זיך באַגאַנגען מיט דער ציווילער באָפעלקערונג, וואָס האָט געשטעלט אַ פּאַסיוון ווידערשטאנד און געהאָלפן ווי אויך מיטגעארבעט מיט פּארטיזאנשצינע. די רוצחים האָבן ניט געמאכט קיין אונטערשיידן צווישן ווייסרוסן און פּאָליאקן צי פּראוואָסלאווּנע. מיר זיינען אַריין אין א שטוב, אָנגעקליבן האָבן מיר פולע קעשענעס מיט ארבעס און צוריקגעצויגן זיך ביז צום עק פון דאָרף. דאָרט האַרט ביים טייכל איז געווען אַ דאָרפיש בעדל מיט אַ בוידעם־שאלקע. דאָרט זיינען מיר אַרויף און זיך באַהאַלטן. מיר זיינע דאָרט געלעגן אַ צען טעג און אלץ נאָך געזען די דייטשן...

זיי פלעגן קומען זיך באָדן און וואשן; זיי זיינען געווען גוט אָנגעטאָן און זאט. מיר דאַקעגן זיינען געבליבן הונגעריק און נאַקעט. חוץ טרוקענע ארבעס האָבן מיר גאָרניט געהאַט און אָט האָבן זיך די ארבעס אויך געענדיקט... עליע האָט געזאָגט, אַז קיין סך ברירות האָבן מיר ניט... מען מוז ארויס אָפּזוכן שפּייז און וואַסער — אַ ניט וועלן מיר אויסגיין פון הונגער און דורשט. מיר האָבן זיך געגרייט אדורכשארן. דאָ האָט ליבעלע געפאלן צו די פיס און זיך געבעטן מיר זאָלן ניט גיין! זי וויל נאָך לעבן, זי מוז האַלטן דעם פּאַרזאָג פון דער מאַמען, וואָס האָט פאַרן שרעקלעכן טויט אירן געטענהט אז זי, ליבעלע מוז לעבן! מיר זיינען געווען אין אַ פּאַרלעגנהייט; געפּרוווט האָבן מיר דערקלערן איר, אַז מען קאָן ניט אַנדערש אָבער עס האָט ניט געהאָלפן... פּלוצלונג האָט זיך הערן געלאָזט א „פּאָבודקע" אויף אַ קאָרנעט אויסגעשפּילט... אַלע דייטשן זיינען געלאָפן עסן אין צווייטן עק פון דאָרף. דער וועג ארויס איז פאַר אונדז אָפן און פריי געוואָרן.

מיר זיינען אַרויס אַזוי גייענדיק גלייך מיטן ברעג פֿון טייך ביז צום וואַלד. פּלוצלונג איז קעגן אונדז ווי פֿון דער ערד אויסגעוואַקסן אַ דייטשער וואַכפּאָסטן מיט באַוואָפֿנטע דייטשן. כ׳האָב מיר כמעט פֿאַרלאָרן אָבער עליע האָט זיך ניט וויסנדיק געמאַכט; אַריין איז ער אין וואַלד און זיך גענומען פֿאָרען ביי די הויזן זיינע — פּונקט ווי ער גייט אויף פֿיזיאָלאָגישע באַדערפֿענישן; דייטשן האָבן אַפֿילו ניט געלייגט קיין אַכט. אַזוי האָבן מיר זיך אויך דורכגעזייט אין וואַלד. גייענדיק אַזוי דורכן וואַלד זיינען מיר אָנגעקומען אין אַ דאָרף. עליע האָט פּלוצלונג דערקענט אַז מיר געפֿינען זיך ווידער אין גלובאָטשקע — ווו מיר האָבן צופֿיל גרויל איבערגעלעבט מיט אָסנעס טויט — גלייך האָבן מיר זיך פֿאַרנומען אויף צוריק און דער זעלבער נאַכט זיינען מיר צוריק געווען אין קרושינע. מיר זיינען אויך ווי עס איז אַוועק נאָכדעם צו יאַגניסיען — ווו מיר האָבן באַקומען ברויט און ווידער באַהאַלטן זיך אין וואַלד. אין דער צווייטער נאַכט זיינען מיר נאָכאַמאָל געקומען צו דער יאַגניסיען און געזעסן ביי איר אַ ביסעלע. פּלוצלונג האָט עמעצער אָנגעקלאַפּט און געזען האָב איך אַ מענטשן שטיין ביים פֿענצטער און געהערט ווי ער פֿרעגט דער קריסטין אויף מיר און מיין מאַן. די קריסטן האָט געענטפֿערט, אַז עס זיינען ניטאָ ביי איר קיין יידן. זיי זענען געווען... ווער ווייס אָבער ווו ס׳איז זייער געביין. כ׳האָב מיר גוט צוגעקוקט און דערקענט גלייך יעקב שוד; ער איז געווען פֿאַרוווּנדעט און שרעקלעך צוקאָנטוזשעט פֿון אַ האַנט־גראַנאַט. כ׳האָב געזאָגט דער קריסטין: — „אַ אונדזערייקער נויטיקט זיך אין הילף!״ — און כ׳האָב די טיר געעפֿנט. ער איז שוין קוים אויף זיינע פֿיס געשטאַנען... מיר האָבן אים גלייך גענומען און צוגעשלעפּט צום בעדל אין זומפּיקן באָדן ביים טייכל. געזען האָבן מיר אַז „כינים״ באַלעבאַטעווען צו פֿיל אויפֿן קערפּער זיינעם, וואָס איז גוט צעפֿרעסן... גלייך האָבן מיר צעוואַרעמט דאָס בעדל; געוואַשן אים, דיזענפֿיצירט אין דער היץ זיינע בגדים, קאָמפּרעסן געמאַכט און לאַנגזאַם אויף די פֿיס געשטעלט... נאָך אַ יידן אַרויסגעריסן פֿון מלאך המוות־ציינער...

צוריק אַהיים פֿון בלוטיקן וועג

חורבן און עלנט...

אַזוי און אַזוי איז געווען דער בלוטיקער וועג; פֿונדערווייט געשפּירט האָבן מיר שוין דעם סוף פֿון אונדזער פּיין. וועלן מיר נאָך ביכולת זיין אויסצוטראָגן ביז צום נצחון? „נצחון?״ — צי קענען מיר נאָך זיגן? ווי אַזוי

זשע אַז מיר זיינען שוין אויסגעשפּילט און פאַרשפּילט ? — אַזוי פיל יידן אין וואַלד געוועזן, פּאַרטיזאַנער און ניט קעמפנדע פאר דער בלאָקאַדע און מיר בלויז פינף קערן צוריק : איך און מיין מאַן, יעקב שוד און מיר פירן מיט אונדז צוויי יתומות. אַ שטעטעלע געוועזן, אַ קהילה און געבליבן זיינען יחידים !

ניט אַזוי לייכט זיינען מיר צוריקגעגאַנגען. דייטשן האָבן נאָך אַרומ־געבראַדזיעט ; סכנות האָבן געלויערט. אַ חודש צייט איז מען נאָך געווען אויף זומפּן. אין די נעכט בלויז פלעגט מען זיך אין בעדל אַריינכאַפּן. שעהן פון טאָג צווישן זומפּיקע קוסטן אויף גאָטס באַראָט ! אנטדעקט האָבן מיר אַ קאַרטאָפל־גרוב וואָס קריסטן האָבן צוגעגרייט צום זייען. האָבן מיר „אַראָנ־זשירט" קאַרטאָפל, אָפּגעקאָכט ווי ס'איז, געגעסן און וואָס געבליבן צווישן קוסטן באַהאַלטן — אויף נאָך אַ טאָג צום עסן...

אַזוי האָבן מיר זיך אַרומגעדרייט אין זומפּיקן וואַלד צווישן פאַרברענטע אויטאָמאָבילן, צעשטויסענע אויפגעריסענע טאַנקן און טויטן־קערפּער פון דייטשן... גאָר ווייניק דייטשן האָבן זיך געזען... (מיר אויך האָבן זיי ניט גע־וואָלט טרעפן). פון ווייטן אינדער לופט האָבן מיר שוין געשפּירט די פּאַרטי־רנדע רויטע אַרמיי, וואָס איז נאָענט. מען קען שוין צוריקקערן אַהיים... חיה־לע גאַרדאָן — דאָס מיידעלע פון וואַלד איז ניט געזונט געוואָרן. אינעם דאָרף סטאַנאַליבא האָבן מיר זיך איינגעבעטן ביי א קריסטין, אַז זי זאָל נעמען חיהלען אויף אַ פּאָר טעג, ביז עס וועט אַדורכגיין די ענצינדונג. זי איז דערויף איינגעגאַנגען. גיי ווייס אָבער, אַז זי וועט נאָכדעם ניט וועלן אָפּגעבן דאָס קינד, מיט אַ כוונה צו אַדאָפּטירן איר און האַלטן. זי האָט גע־טענהט אז עס איז קיין יידיש קינד. די יידן זיינען משוגע געוואָרן... עס איז אַ קריסטלעך קינד... איי זי רעדט יידיש — „יידן האָבן זי אַוועקגענומען !"... מיר זיינען אַוועק אין אושאַטש. סאָוויעטן זיינען שוין דאָרט געווען. אויפן וועג האָב איך געטראָפן פיל געפאַנגענע דייטשן, וועלכע זיינען „צום וואַנט" גע־שטעלט געוואָרן... אומזיסט האָבן זיי זיך געבעטן אויף זייערע לעבנס... די מאכט האָט מיט מיר געשיקט א פּאָר רויטאַרמייער און זיי האָבן באַפוילן דער קריסטין אָפּצוגעבן חיהלען.

אייניקע טעג זיינען נאָך אַריבער. כ'האָב מיר אומגעקערט מיט דאָס מיידעלע אין אושאַטש. פון אומעטום זיינען אַרויס אַ ביסל יידן, וואָס זיינען געווען פאַרשטעקט. יידישע רויטאַרמייער, וואָס מיר האָבן באַגעגנט האָבן אונדז געגעבן ברויט און צום ברויט. אַ קאַפּיטאַן איז צו מיר צוגעטראָטן און מיר געבעטן, כ'זאָל אים אָפּגעבן חיהלען (עס איז דאָך ניט מיין קינד...

אַז דאָס מיידעלע איז אַ געפונענע פונעם וואַלד ווייסן דאָך אַלע! ער וועט חיהלען צו זיין פּרוי קיין מאָסקווע שיקן. כ׳האָב ניט מסכים געווען; כ׳האָב געזאָגט, אַז דאָס קינד האַלט איך כדי אָפּצוגעבן די קרובים. יידישע סאָלדאטן האָבן געוויינט, דער קאַפּיטאַן אויך...

אַזוי איז געווען דער וועג צוריק אַהיים... ביסלעכווייז זיינען מיר שוין נאָענט געווען צו אונדזער אומגעגנט. אָט איז שוין דאָקשיץ. אַ שרעק איז אָנגעפאַלן אויף קריסטן: — „יידן קערן צוריק, עס איז ניט ריכטיק — מען האָט זיי כלל ניט אויסגעהרגעט, אַלע לעבן דאָך. זיי קערן צוריק!" רוסישע יידן — רויטארמייער, פּארטיזאנער אויף אונדזער וועג — האָבן אלע געוויינט; „אַזוי ווייניק געבליבן"... אַ ייד, א צושטעלער פאַרן סאָוויעטישן מיליטער האָט אונדז ארויפגענומען אויף זיין וואָגן און מיטגעבראכט קיין דאלהינעוו. כ׳האָב געזען סוף כל סוף יידן אונדזעריקע. געפרעגט האָב איך, צי האָבן זיי געזען מיין שיינקען?...

דער צושטעלער האָט באַפוילן און אָנגעזאָגט אַ קריסט, ער זאָל אונדז אָפּפירן מיטן פור זיינעם אין קריוויטש. מיר זיינען שוין געוועןביים אַריינפאָר אין שטעטל. כ׳האָב שוין קיין געדולד ניט געהאַט; איך בין פון וואָגן ממש אַראָפּגעשפּרונגען און געלאָזט זיך לויפן. אַ קליין־פּיצל האָפענונג (טליעט אין מיר) צו געפינען שיינקען... ענדלעך זיינען מיר אין אונדזער היימשטעטל און אַלץ איז פרעמד געוואָרן... כ׳שטיי אויפן מאַרק ניט ווייט פונעם ברונעם און זוך: ווו זיינען מיינע טייערע האַרציקע און פּשוטע יידן, ווו איז אונדזער רב? — ניטאָ מער קיינער... קריסטן זיינען אַדורך; מיט פאַרשטאָכענע אויגן און העזה געגריסט און חנופהדיק: — „ווען ביסטו געקומען מאַריאַשקע, וואָס איז מיט עליען? און ווו איז דיין מאַמעביילע?" איך האָב אפילו ניט געוואָלט ענטפערן. זיי האָבן דאָך ניט געוואָלט מיר זאָלן צוריקקומען, אַ שפּור פון אונדז זאָל אפילו ניט בלייבן! און נאַדיר פּלוצים א מין אינטערעס — ווען בין איך געקומען און ווו מיין מאַמע? — אַ שלאַנגען־פאָלק! מיין מאַמע! אָ מיין מאַמע און מיין טעכטערל! ערגעץ ווייט אויף אַ פרעמדער בעט אין שפּיטאָל צי אין אַ „אָבשצעזשיטיע" איז מיין מאַמע אויסגעגאַנגען אַליין אָן קיינעם... מיין טעכטערל, איר אייניקל האָט איר געזוכט געוואָלט איר ברענגען אַ „בלינע"... ארומגעדרייט האָט זיך מיין מיידעלע אומזיסט! און אָט פרעגן זיי נאָך „„ווו איז מיין מאַמע?..."

דער וואָגן מיט עליען און חייקעלע איז אָנגעקומען; מיר זיינען אין אונדזער שטוב אַוועק. קיין זאַך האָבן מיר ניט געפונען גאַנץ — אַלץ צעשטערט און צעבראָכן, פענצטער צעטראסקעט, טירן צעבראָכן און אַראָפּגע־

נומען. ווי אַזוי ווייטער און ווי פאַנגט מען אָן צו לעבן צווישן פאַלנדע ווענט און טייכן בלוט און טרערן? ניין מען קען ניט ווייטער... אנטלויפט!

צוויי אויפגאַבן אָבער דערלאָזן ניט לויפן: טיילן פון טויטן־קערפּער, ביי־נער פון פאַרברענטע און אויסגעשאָכטענע, וואָס וואַלגערן זיך, פאָדערן און בעטן אַ תיקון פאַר זייערע נשמות... די לעבעדיקע רוצחים, וואָס דרייען זיך ארום לאָזן אויך ניט צורו. פון זיי פאָדערן אלע רמ״ח אברים: נקמה! איך שווער צו נעמען נקמה! כ׳וועל ניט רוען און ניט שלאָפן... אויב איך וועל ניט זען אַ נקמה אין זייער בלוט, אין זייער לייב און לעבן, בין איך ניט מאַריאַשע!...

אויף וועגן פון נקמה

כ׳האָב זיך אין ערגעץ ניט געווענדעט; ניט געבעטן האָב איך קיינעם, שטיל אָבער קאָנסעקווענט האָב איך אָנגעהויבן אויסשפּירן די אַלע רוצחים, וואָס האָבן אַלעמען אַרויסגעשלעפּט פון זייערע באַהעלטענישן און ארויס־געגעבן די דייטשן אָדער אליין זיי דערמאָרדעט. כ׳האָב געמוזט דערפילן די שבועה פון מיין האַרצן, איר דראַנג — וועלכער איז פיל מאָל שטאַרקער פון מיר — האָט אינגאַנצן מיר באַהערשט און איך האָב זיך גענומען צו דער מלאכה.

סטאַשוניע באַדואיכע — די הויפּט־מערדערין, אַ מאָנסטער! זי איז פאַראנטוואָרטלעך געווען פאַרן אויסמאָרדן אַ העלפט יידן אין שטעטל. זי האָט אַפילו אַליין מיט אייגענע הענט רוצחיש דערמאָרדעט יידן. געוווּסט האָב איך וועמען זי האָט אַליין דערמאָרדעט, וועמען זי האָט אויסגעליפערט די דייטשן אָדער אַנדערע רוצחים... די אויסוווּרף־טאָכטער האָט זיך גע־מיינט אויסצובאַהאַלטן פאַר מיר. אין שטוב איז זי קיינמאָל ניט געווען. בלויז אין גאָר שפּעטע נאַכט־שעהן פלעגט זי אַריין בגניבה. געוווינט האָט זי אין דער שטוב פון טאָדרעס שוד עליו השלום. אַ סך מאָל האָב איך איר געזוכט און ניט געפונען — ביז איך האָב איר געפּאַקט.

שפּעט באַנאַכט אַרום דריי פאַרטאָג האָט אָנגעקלאַפּט אין אונדזער טיר לובע (שוד) און מודיע געווען אַז באדואיכע איז אין שטוב... כ׳בין גלייך גע־לאָפן אין פאָליציי און געבראַכט צוויי ליטער בראָנפן (פון די וואָליקעס. לעבן זאָלן די וואָליקעס!) אריינקומענדיק צו איר מיט מיליציאָנערן — איז זי צו מיינע פיס געפאַלן:

— „מאַריאַשקא מילענקאיא! האָב רחמנות... פאַריתומט מיר ניט מיינע קינדער!"

— „און וווּ איז געווען דיין רחמנות דו אויסוווּרף־קינד?" — האָב

איך געענטפערט — דו שלאנג! האָסטו ניט געשלעפּט דער חיה־ציפּע מיט פיר קינדער? ניט דו האָסט אנטדעקט און פון בוידעם אראָפּגע־שלעפּט יהושוע־לייבן? און ווו איז געווען דיין רחמנות ווען גוטקע העניע־רייזעס האָט זיך ביי דיר געבעטן און דו מיט דיינע אייגענע הענט, האָסט איר מיטן האַק צום טויט צעהאַקט... רחמנות ווילסטו? האָסט דאָך קיינעם ניט געלאָזט באַהאַלטן זיך. די דערמאָרדעטע טאַטעס און מאַמעס האָבן אויך די קינדער מיט זיך גענומען... דו בעטסט אויפן לעבן ווען צו ווייניק איז פאַר דיר סתם אַ טויט!"

קריסטן פון אַרום זיינען צעגויפגעלאָפן צוליב אירע ספּאזמען און גע־שרייען. מען האָט איר אין פּאָליציי גענומען, זי האָט ניט געוואָלט מיטגיין און קלעפּ האָט מען איר ניט געקארגט. זי איז פארמשפּט געוואָרן אויף לע־בנס־לענגלעכער תפיסה. אויפן וועג אין סיביר האָט זי „מיטן קאָפּ אָנגע־לייגט"...

אַזוי איז געווען אויך מיט לודוויק זשאקעוויטש, דעם רוצחישן מוזיקער דעם אָרגאַניסט. ער איז פאַרשיקט געוואָרן און דאָרט געכאַפּט אַ מיתה משו־נה... כן יאבדו! אַלעקסאַנדער פּאַלאַטשאַנסקי דער גנב האָט זיך אויך ניט אָפּגענאַרט... ער איז צום טויט פאַרמשפּט געוואָרן — פאַרן אויסליפערן דריי רוסישע טאַנקיסטן דעם נאַצי־פאַשיסטישן פיינט; פאַרן דערמאָרדן יידן און חרוב מאַכן זייערע הייזער; געמשפּט האָט אים דער הויכער טריבונאַל, וואָס איז ספּעציעל געקומען פון מאָסקווע.

ווער האָט אין קריוויטש ניט געקענט דוד־הירשל׳ס, דעם פּרודניקערס? גע־וווינט האָט ער אין שכנות מיט אַ קריסט אַ בוי־אַרבעטער, וואָס האָט צוגע־הונקען און געשלעפּט אַ פוס. אַן אויסוואורף, אַ מערדער, אַ רוצח! שטענדיק האָט ער געוואָלט פאַרכאַפּן זיין שכנס גאָרטן. שטענדיק האָט ער געשלאָגן דודן, זיין פרוי מיט די קינדער. דעמאָלירט האָט ער יידישע הייזער. אַרויס־גענומען פון בית־מדרש ספרים מיט ספרי־תורהס געריסן, געשניטן און אין פייער געוואָרפן... דעם טאָג פון דער שחיטה האָט ער דודן מיט דער ווייב און קינדער אויפן גאַס ארויסגעפירט, צעריסן זייערע זאַכן און נאַקעטע לייבער געשמיסן... נאָכדעם האָבן דעם בוי־ארבעטערס קינדער גענומען דודס קינ־דערלעך און לעבעדיקערהייט אין פייער געוואָרפן!

ענדלעך האָב איך גורם געווען צום אַרעסט פון דעם בוי־ארבעטער, וואָס איז געווען די הויפּט־פיגור אויפן משפּט אין ווילייקע. אַלע אויבנדער־מאָנטע פּרטים זיינען איבערגעגעבן געוואָרן אין דער עדות פון פראַנושיכע מיט אירע קינדער... כ׳האָב דערציילט פאַרן געריכט ווי אַזוי דער בוי־אַר־

בעטער פלעגט זיך שטעלן אויף אַ פּאַס און העצן קריסטן אַז מען דאַרף אויסקאַראַניען אַלע קאָמוניסטן און יידן. געשילדערט האָב איך אויך ווי אַלע צוהעצטע קריסטן זיינען געלאָפן זוכן יידן מיט קאָמוניסטן אין די וועלדער און ווי איז געווען צו די, אויף וועמען זיי האָבן אָנגעטראָפן!... כ׳האָב געפאָדערט אַ געריכטס־פאַראָרדענונג צו ברענגען דעם „יוזיע יד אחת״ אַלס באַשולדיקונגס־עדות קעגן דעם בויער. דער יוזיע איז אויך געווען אַ פאַרברעכער און מערדער. אויף אייביקער תפיסה און קאַטאָרגע איז דער פאַרברעכערישער בויער — וואָס האָט זיינע חזירים געקאָרמעט מיט געקאָכטן פלייש פון יידן — פאַרמשפט געוואָרן און אויך צום פאַרלירן אַלע בירגערלעכע רעכט.

אזוי האָב איך געבראַכט מען זאָל אַרעסטירן מאַניען מיט ניקאָליי שירקין. ניקאָליי שירקין איז געווען דער פורמאַן, וואָס האָט דעם קריוויטשער „יודנראַט״ געפירט אויפן לעצטן וועג... זיין פרוי איז געווען נאָך ערגער. אויך אַ מערדער אין אַ קלייד אָנגעטאָן... ער האָט עדות געזאָגט קעגן זיין פרוי — ווי אזוי זי האָט דערמאָרדעט לייבעטשקע דעם קליינעם מיט ראַשקען. לעבעדיקערהייט האָט זי איר אָפּגעהאַקט אַ פינגער צוליבן רינג, וואָס איז ניט אזוי לייכט אַראָפּ...

— אָט אַזוי זיינען מיינע טעג און נעכט פאַרגאַנגען; מיין נדר האָב איך דערפילט. כ׳האָב ניט גערוט... אָנגעקוואָלן און געקוויקט האָט זיך מיין האַרץ ווי אויך פון אַנדערע... עס איז אָבער אַ טראָפּן פון ים בלויז! — איך האָב אַלץ הפקר געלאָזן... מיין מאַן, חיהלען, אונדזער טאָכטערל, וועלכער איז צוריק געקומען מיט צוריק געקומענע קריוויטשער. מיט מיין לייב און לעבן האָב איך געוואָלט נקמה!

אונדזער טאָכטערל — שוין יאָרן אויסגעהונגערט נאָך ליבשאַפט און קומער פון טאַטע־מאַמען — האָט נעבעך ניט געקענט פאַרטראָגן נאָך אַ קינד ווי חיהלע אין שטוב... זי האָט געוויינט און געליאַרעמט, און עס איז געווען שווער... עס איז אוממעגלעך געוואָרן צו זען דעם צער פון ביידע מיידעלעך. אַפילו מיין עליען האָט דאָס געלייגט זיך אויפן האַרץ און געמיט. ער האָט ניט געקענט ווייטער. כ׳האָב דעריבער אין ווילנע אויסגעזוכט און געפונען אַ געזעלשאַפטלעכן קאָמיטעט, וואָס האָט זיך אויסשליסלעך פאַרנומען מיט אַזעלכע קינדער־יתומים. אָפּגעגעבן האָבן מיר חיהלען — פונקט ווי מיר האָבן פריער ליבעלען אָפּגעגעבן שמעונס קרובים. (זאָל דערביי אָנגעצונדן ווערן אַ ליכטל אין „נר תמיד״ אונדזערן פאַר אסנען מיט שמעונען!). היינט זיינען אונדזער טאָכטער מיט חיהלען גאָר גוט באַפריינדעט. בעסער נאָך ווי

שוועסטער... היינט פארשטייט מיין טאָכטער, וואָס זי האָט אַלס קינד דאַן ניט פאַרשטאַנען. אַזוי זיינען פאַרגאַנגען יענע טעג, וואָכן און חדשים ביי זיך אין שטוב און דאָך אינדער פרעמד...

מיין דערציילונג איבערן לאנגן וועג איז צו ענדע. כ׳ווייס ווי פיינלעך און טראגיש איז אַלעס געווען. געוואָלט האָבן מיר ניט געדענקען, פאַרגעסן... נאָך פיר אונדרייסיק יאָר איז אויך ניט צו פארגעסן. מען מוז מיט דעם לעבן און געדענקען אַלץ... מען מוז — ווייל די גרעסטע און ווערטפולסטע מתנה, וואָס איז דעם מענטשן געגעבן געוואָרן, איז דער זכרון. אַ קדיש און א יזכור, אַ הייסן אלע אונדזערע קדושים!

כ׳וועל זינגען איך אַ העלדן־ליד / אַ לאכט פון מיר ניט
ברידער, / —ניט וווּנדערט זיך: ווי קומט א ייד /
צו זינגען העלדן־לידער? / גוים... זייער איז דער זיג! /
זיי, נאָר זיי די העלדן!
זיי, זיי טויטן זיך אין קריג און פארוויסטן וועלטן.

(יצחק קאצענעלסאָן: דאָס ליד וועגן ראדזינער)

מתתיהו בר־רצון / גבעתיים

א ברונעם אין קריוויטש

אין קריוויטש אויפן מאַרק אין אַלטער היים,
אין היימשטעטעלע וואָס חרוב געוואָרן ;
שטיל פאַרטתקלט אַ ברונעם שטייט —
שטילשווייגנד שוין טאָג און נאַכט —
מיין האַרץ פאַרברענט אין גלות און שטרייט,
ניט אויפהערנד שרייט ;
טענהט און רופט
קושיות, שאלות פרעגט :
האָסטו בדעה דו ברונעם
אויך איצטער מיר ניט ענטפערן ?
פון דיין פליכט אַנטלויפן ?
שטיין בלייב אויפן אָרט ! וואָס שנעלער ווי ראַשער,
זאַפּ איין מיינע טרערן !
ניט גענוג, גאַר ווייניק
פליסט אין דיר וואַסער ;
און מיין געוויין, מיין בלוטן־יאָמער
פיל נאַסער פון דיין גאַנצן וואַסער !

אַפילו אויך איצטער עפנסטו קיין מויל —
ווי אין הריגה־טאָג ברונעץ, שווייגסטו ווי דענסטמאָל ?
בלייבסטו נאָך ווי אַמאָל ?
ווי דיין נאָענטער הקדש און חרובער בית־מדרש,
ווי אויפן פלאַץ פון אַלטער קלויז די תרבות־שול
פאַרשלאָסן —שטיין געבליבן ביסט, אָן קיין שום עול.
ניט געשריגן... געשוויגן האָסט שטום.
צום אַלמעכטיקסטן גאָרניט געזאָגט,
ניט געבעטן אַפילו און דיין קול ניט רופט :
דערבאַרעם זיך שוין גאָט מיינער !
אל רחום וחנון !
ניט געאיילט האָסטו פייער לעשן אויפן שייטער
פאַר ווענען געשפאָרט האָסטו דיין וואַסער — צו גוט —
ווען ספרי־קודש און ספרי־תורהס צעריסן,
פון מקום־קדוש מיינעם געוואָרפן אין פלאַם און גלוט —
מיט רוצחישע הענט מונטער און הייטער ?
זאָל דערפאַר מיין קללה דיר יאָגן, אויף דיר ליגן —
אָן וואַסער בלייב — ווער טרוקן !

קיין טוי זאָל דיר באַנעצן, קיין רעגן!
פאַרוואַנדלט זיין זאָל דיין וואסער אין אייטער, אין בלוט!
אויך אויף ווייטער בלייב שטום...
כן יהי רצון אל חנון ורחום!

איר שטום־שווייגנדע שטיינער!
אייך טו איך אָן אויפהער רופן —
שוין גענוג — אין ליכט ווי אין שאָטן
אויפן ברוק — לאַנג און ברייט
האָבן פיס אייך געטראָטן.
זאָגט איר: ענטפערט!
אַווו צעשאָטן, ווו צעשפרייט
זיינען ביינער?!
— לויער איך שוין טאָג אוים טאָג איין —
צעאקערט שוין די קברים

דער מאַרק־ברונעם

זוך איך נאָכאַמאָל און ווידער.
אַרום שטוב־גערטלעך, אַרויס, אַריין
ווו ניט ווו קריכט אַ וואָרים...
אויף אַ בלעטל גרינס א פּאַרטריקנט —
טרייבט ווידער, טראָגט אַ ווינטל
אַ „שמהלע"
אַ פּאַפּירל
אויף הויל־נאַקעטע קברים
פון נאַקעטע געשענדעטע ספרים! —

אָך און וויי — שטעטעלע מיין קרידוויטש!
ווי פליסט אַזוי נאָך דיין טייך אין בלויקייט הויל —
אין ליכט פון טאָג, ווי בלאַנק און ווייס דיין סערוועטש?!
ווען מיין צער אָן גרענעץ־שוואַרץ.
קאַלט ווי אייז מיין טרזיער; פינצטער,
ווי קויל פאַרברענט מיין האַרץ, אל חנון!
ווי לוי־יצחק דיין ליבער
דיין לוי־יצחק בן שרה —
פון בערדיטשעוו ביים בעלעמער; —
אַזוי חזער איך איבער אָן מורא —
מדבר ואומר:
איז שוין אַלץ ביי דיר הפקר?
אויך דיין ישראל־פאָלק, זיין גורל?
אומזיסט גאָר שפּאַלטן פרויען־געוויין, געשרייען פון קינדער
דיין הימל אַרום?
און ענטפערן ווילסט דו ניט, אל רחום?!

אל־חנון ורחום!
— ס'וועט שוין מער ניט העלפן קיינער
ווייסן — ווייס איך שוין גוט...
דערציילט דערפון האָבן מיר טייכן בלוט
צו אַש פאַרברענטע ביינער...
פאַרלאַנגסטו נאָך דיין נאָמען לויבן,
מיט אַ קדיש פאַרגלאַנצן און בלאַנקען דיין רום?
עפן זשע סוף כל סוף דיין מויל,
רבונו של עולם!
הילכן זאָל שוין דיין קול
גאָט! טו א ברום
אל רחום!
אל רחום וחנון!

דיר טו איך אַלץ פרעגן: פאַרוואָס?
פאַרוואָס פאַרהאַקט האָסטו אויערן,
ווען א ים וויי־געשרייען
אוןְ טרערן אַקעאַנען שטראָמען? — פאַרוואָס?
דיינע בליי־הימלען שטום געשלאָסן —
ווען (מיערן) הייזער געפּלאַצט פּלוצים
קינדער אותדזערע צעריסן צעשפּליטערט — אָז רחמנות?
ענטפער דו, זאָג! אַבי יתומים ודיין אלמנות?!

אל חנון
אל רחום!
דיין ענטפער גיב מיר!
אן איינזאַם גליד פון אומקום...
ס'פאָדער איך, אַ פּליט! פון דיר — אַ תשובה
פון דיר — ווען אַלע געקרוינט און קרוינען
„הנותן תשועה!"
האָבן אומזיסט געוואַרט קינדער אויף דיין ישועה?
אַפילו מיר געזינדיקט האָבן,
זיינען מיר שוין ניט טייער?
און דערפאַר דיין תורה מיט אונדז צוזאַמען
געברענט אויף איין פייער?
שווייגסטו דו גאָט?!
ביסטו דען באַנקראָט?!
אל חנון!
אל רחום!
וויינט שוין אַלץ מיטאַנאַנדער
פאַרשעמט געבליבן איז דיין רום...
שטיל פאַריתומט אין טונקל שטייט
אַ ברונעם אין קרעוויטש;
מתפלל־זיין „קדיש" טוען ביימער,
רעדן ניט מער ווענט,
שטיינער שווייגן...
אין ווייס־בלויען קיטל וויינט,
פאַראלמנט שטראָמט, סערוועטש...
אויפן גאַנצן שווייגנדן אַרום —
טראָגט זיך בלויז אַ לחשדיקער ברום:
ס'איז געווען...
ניטאָ מער... שוין ניטאָ... ניטאָ שוין! —
אל רחום!
אל חנון!

גבעתיים 27.6.1971

מ. בר־רצון / גבעתיים

יום אחד בדאכאו

מסיפוריו של גרשון „ארץ אל תכסי"

לזכרם היקר של קדושי קריביץ' בדאכאו
ולניצולי העיירה מכבשניה
ביראת־כבוד וחרדת־קודש

ערב אביבי — אל שולחן עבודתי ישבתי תוך עיון בעמודי כתב־יד שנערמו לפני וליבי בל עימי; השורות שכתבתין מזה שעה ומעלה, לא הניחו דעתי משום מה. לא ידעתי למה ומדוע אירע כך. אבל אמת היא לאמיתה; כל שעסקתי בו משך היום, לא ישר בעיני; כל פרשה וכל פרק בהם התחלתי, הינחתי מידי (תוך כתיבה ראשונה) בדחותי אותם מעלי. ראיתי בעליל כי אין זה שלם וחסרים פרטים להשלמת „יש" זה ובלעדיהם — לא ניתן להתקדם, אי אפשר. האומנם דורכות הכתיבה והעריכה ומדשדשות במקום ? . . .

הנה קרב שוב ובא י"א באייר (תשל"ד) — יום הזכרון לקהילת יהודים קטנה שהושמדה בימי השואה. עלי הוטלה חובת השליחות להיות לה לפה — לכתוב קורותיה עלי „ספר יזכור", לדובב ניצוליה ושרידיה לתכלית זו; להציב לה „נר־תמיד" — לבל יאבד זיכרה בתהום הנשיה. אולם מבחינת האחריות הגדולה שהוטלה על כתפי תוך שזירת פרט לפרט וסיפור תוך סיפור; השחלת עובדות ופרטים נעלמים בשעתם ובדיקתם תוך עימות וגם אימות — נתחוור לי, כי טרם נתגבשו כל הנתונים הפאקטוגראפיים שבידי והיו בבחינת מיקשה אחת. לעיני התגלם כל שחסר עדיין (ואינו ניתן) להשלמת מגילה זו של עיירה יהודית נלבבת ופעוטה, בכל הנוגע לדמותה, לדרך־חיה וקיומה מאבקיה וחידלונה־חיסולה. והרי אמורים הדברים בפרשיות רבות לא נודעות, שאין להן פה ואין להן פשר. (בסירובם של רבים ובניעור חוצנם מלקחת חלק בריקמתן של יריעות הספר מטעמים השמורים עימהם). אחת מהן; — נציגיה בדאכאו. תופעה מרה לכשעצמה (ובייחוד לי, כמשחזר העובדות, משבצן ועורכן) היא פשר השתיקה והשתקתה של עובדה זו; אף מעיירונת זו לוקחו יהודים לדאכאו וניספו שם בבכור מחנות ההשמדה — אביהם־מולידם של פונאר ואושוויץ', טרבלינקה ומיידנק בלז'ץ, סוביבור ודומיהם. יתר על כן; שבעתיים צורבת העובדה שניצולי העיירה מדאכאו מסרבים (או „אין ביכולתם") לדבר על כך — דבר שהדריך ומדריך מנוחתי, מפריע לשמירה מאוזנת ושקולה תוך שקידה על קשירת החוליות השונות ונפרדות למסכת אחת ומשאירה

חלל ריק. אין זו פרשה יחידה ובודדת; רבות כמוה — (סירובים לספר איך וכיצד ניצלו ותירוצים לכך אינם חסרים) — והחלל הקיים בלאו־הכי גדל והולך. החשש שמא תוכח מלאכתי (על אף המאמצים המרובים) כמעשי רמייה, מדאיג ומטריד ביותר.

בהגיונות עצובים אלה הינחתי כאמור הכל מידי. בכל זאת שאבתי עידוד מה ממראות התפרקותם הנוסטאלגית של שרידי העיירה, על מקומות ואתרים בה, נוף המקום, כל שחיים בזיכרונם — במקומות בהם נרקמו חלומות־נעורים וטווי־מאוויים שנקפדו יחד עם חולמיהם. עסקתי בין השאר בדימוייהם על בארה של העיירה...

בכיכר השוק בקריביץ' העיירת,
ביעדי מכורה שחרבו ואינם;
הלומת עצבת באר לה ניצבת
קדרות אופפת היא ליל ויומם.
עשרות שנים ללא הרף, אילמת
בוקר וערב מחרישה היא דומם...

— — שקעתי בהרהורים — צלצול עז וצורמני ניתק לפתע פקעת־מחשבותי. התבוננתי נכחי, טרם הספקתי לשוב מהליכתי בנתיבי העבר. שוב צלצל הפעמון טורדנית בדלת הכניסה, טרטור סעור ועצבני, — כמו קול אזעקה חודר ומפלח... קרבתי לדלת ופתחתיה. בעודי מסתכל בפני הבא וברכת „שלום" על שפתי, ניתך עלי כבר פרץ־דברים:

שעה יפה מצאת לך להתבודדות ולמסע מדומה אל אשר לא כאן — אמר הנכנס לאחר „שלום!" חטוף וכבר עמד ליד שולחני ועיניו נברו ברשימותי — ובכן, קריביץ'... המשיך — פניך מעידים בך שחזרת ממרחקים וכעת, גם אני הנני כאן; אף אני חוזר ממרחקי מקום וזמן, הרהורים וזכרונות... אך הפעם לא תראני עוד כולא כל אלה בחובי, כשם שעשיתי זאת משך שנים. מספיק ודי! לא אוכל עוד... אף באתי להטרידך — הן פעלתן אתה ומעורה בציבור ואין דרכך להתבודד כמוני. למשוך בעט אהבת גם תאהב; חושה איפוא ושמע! הנה גם דברים עימדי הקשורים בעקיפין לקריביץ' וסביבתה.

— בוא נא, היכנס ושב — אמרתי, דבר ברורות ולא סתומות. הן ידעת כי תמיד אני נכון לסייע בידך וגם הפעם אהיה לך אוזן קשבת.

— וודאי שדרושה לי אוזן קשבת. קודם כל לשמוע ולהבין;

אך בכך לא סגי — אמר הוא — יש לעשות, לפעול. אותה בת־נכרים ביאטה זו, אשה דגולה נאה וחסודה, מחסידי אומות העולם, היא שהעמידתני על חובותי לצאת מעוגתי שחגיתי לי וקראה צאתי לפעולה, במעשיה הנאים. הן היא שסטרה לראש ממשלת בון, לקיסינגר על עברו הנאצי; והיא שרדפה אחרי אותו ליסטים רב־שטני לישקה מעושי דברו של אייכמן ימח־שמו־וזיכרו לעולמים !... אחרי מי שהיה מפקד מחנות דאכאו ואחרים ואף רב הטבחים של יהדות צרפת — חי ראשי ! לא יהא שמי גרשון אם תיענש אשה אמיצה זו, ממנה עלינו ללמוד על כבוד אדם — ואתה, כן אתה תלווני אל אותו משפטן מה שמו... נו, ממשרדו של שמואל תמיר. אף יש מוצגים בידי להוכחה חותכת...

— — אודה ללא היסוס כי לא ידעתי נפשי לרגעים מספר; עמדתי אחוז תדהמה ופליאתי גדלה. התאוששתי כמובן ושיחתנו קלחה ונמשכה. אבל לא אעשה מלאכתי בנאמנות, אם לא אסטה לזמן מה משיחתנו זו ואעמוד קצת על דמות הבא בצל־קורתי — האיש ודרכו; הליכותיו ומשפטיו — מחדליו ומשבתיו. היה זה גרשון פ. מווילנא בעל כינויים לאין ספור כמו; „אין־רוגע", „אל דמי !" ו„ארץ אל תכסי"... ועוד. על שום מה, יתברר עוד להלן. גרשון פ. הריהו דודן שני לי מווילנא — בן־דודה של אמי זק"ל וה' ינקום דמה. בוגר הוא ממני רק בשנתיים או שלוש. לא פיללתי ולא העליתי בדעתי כלל, כי צפוייה לי הערב פגישה כזאת — כשם שלא פיללתי גם אז, באותו ערב בשלהי אפריל 1943 על אדמת איטליה — עת פגשתיו לראשונה וראיתיו באושפיזין חי וממשי בעיני בשרי ולא בעיני רוחי. פגישתנו שם חלה בנסיבות מוזרות; — על רקע נגינת „מחול המתים" לסאן־סאנס' מעל תקליט באחד האוהלים במחננו הצבאי של היחידה העברית ובקליטת מישדר פולני מעל גלי האתר — עת הייתי בתצפית. פתע פתאום נשמעה הקריאה בפולנית; — „הקשיבו הקשיבו ! האזינו לקול לונדון, קול ממשלת פולין הגולה. קולה של פולין במחתרת לא נדם ולא הושתק. הנה שמעו לקולה של תחנת הראדיו החשאית בוורשא, הזריחה — (Swit) אשר קלטנו בשעה זו. הקשיבו ! גיטו וורשא בלהבות־אש ! האירגון היהודי הלוחם נאבק על כל בית. זה שלש פעמים הונסו הגרמנים בבהלה מהגיטו, בהשאירם אחריהם עשרות פגרים ופצועים משלהם. הסכיתו ושמעו ! אקדחים ורובים, מול תותחים וטנקים ! — הגרמנים מחישים תגבורת, מפציצים מהאוויר ומפגיזים בתותחים מלמטה. היהודים נלחמים מעל ומתוך החורבות. הם מוסיפים להילחם מתוך בונקרים ותפירות. הם זועקים אלינו; ,אנו לוחמים לחירותכם וחירותנו !... מעל הריסות בתי יהודים מתנוססים דגלי פולין ודגלי תכלת־לבן. הם קוראים לנו; החישו עזרה לגיטו הבוער ! העבירו וקבלו הלוחמים בצד הארי !' ואף אנו מוסיפים

קריאתנו לכל פולני אוהב המולדת; הצילו הלוחמים מהגיטו! —" זה היה לשון המישדר ותוכנו! תוך כך חלה הפגישה.

ברם, לא אספר בזה על אותה פגישה לפרטיה, שהיוותה מעין סיום לכל אשר באני באותו יום. ארכו הדברים מאוד ותורחב היריעה עד בלי די. לכן אשוב לסיפורנו — סיפורו של גרשון. זה זמן רב, עוד בטרם עלותי ארצה נפרדו דרכינו. ואליבא דאמת לא היינו בהיותנו שם אף פעם ביחסי קירבה יתירה. רק לעיתים רחוקות נפגשנו במסיבות־משפחה. עולמות הפרידו בינינו; אני — חניך ובוגר גימנסיה עברית על־שם (הד"ר אפשטיין") סטודנט באוניברסיטה ובוגר הסמינר למורים „תרבות" בווילנא — מעורה בתנועה הציונית החלוצית ואיש „השומר הצעיר" מורד ומתפרץ לעלות, כי הרגשתי האדמה בוערת מתחת לרגלי. הוא — מיקירי בחוריו של ר' חיים־עוזר גרודז'נסקי זצ"ל, בחור־ישיבה ואיש „אגודת־ישראל", ראה בי ובחברי מעין „עוכרי ישראל". עד היום זכור לי היטב כיצד סירב בשעתו לברכני ברכת־פרידה עם עלותי. רק הודות להפצרות הוריו נעתר לברכני, כי אצליח בדרך בה אני הולך. קנאי מאוד היה האיש; בקלות כבחמורות נזהר. מאנשי „המוסר"; מ„המוסרניקים" בישיבת ר' מיילס. בקיא היה וחריף וכל סוגיא חמורה ומסובכת, היתה פתוחה לפניו ונהירה לו. לעיתים הפליא בחור זה את משפחתנו הגדולה. תהינו גם תהינו על טיבו ולא הבינונו; גם בבית־הוריו היה יוצא דופן. הוריו אנשים אמידים, בעלי בית־מסחר סיטונאי גדול לצבעים וחמרי־בניין ברחוב „ווילנער גאס" — חרדים ובני מסורת אמנם אך משכילים ומתקדמים. אחיו ואחיותיו חונכו כולם חינוך יהודי ועברי חילוני; כל אחד מהם עזר גם בבית המסחר. רק הוא היחידי כבר מילדותו התנכר ונמשך לדרך האחרת; — הלך לישיבה ובהיותו עוד עול־ימים הוסמך לרבנות, אך סירב בהחלט לשבת על כסא הרבנות ולהיות רב. עוד בהיותו בישיבה למד מלאכת הנגרות, כדי להתפרנס בה. זכורני, על רקע זה רבו ויכוחים והתנגשויות בבית־הוריו וגם בישיבה — בינו לבין חבריו ורבותיו. אולם כל אלה ללא תועלת; האיש עמד על דרכו ודעותיו בעקשנות עקבית. בשעתו סיפר לי אפילו, כי גם בינו לבין בני־חוגו הקרובים לו ביותר, מרובות היו ה„פלוגתות" ולא תמיד שררה ההבנה ביניהם. „תמהוני והפכפך" היה בעיני כל.

לא פעם התעמקתי בדרכיו והרהרתי על טיבו. דומה היה עלי כי על אף קנאותו היתירה ובטחונו החיצוני, חיפש תמיד אחיזת מה ודרך. זכורים לי גם רגעי־רצון ספורים עת ביטא קנאתו הרבה בנוער היהודי העולה לארץ־ישראל וכמיהתו הוא אליה, על פי דרכו כמובן ובהתאם להשקפת־עולמו ואמונתו. תוסס היה תמיד אך בלתי־יציב; אשר פסל אתמול — התיר היום. ואשר מוכן היה להכשיר היום — פסל למחרתו. היו בו איפוא דברים והיפוכם. כעבור שנים אחדות להיותי כבר בארץ, נודע לי כי נשא אשה ממשפחה לא אדוקה ביותר.

דודנית לאחותו של הרוקח ק. באיליה וקודם לכן בקריביץ' — משם עבר בסוף שנות העשרים — והיא עצמה אחות מוסמכת בבית־החולים היהודי „משמרת־חולים" ב„ירושלים דליטא", בווילנא. שוב גברה אצלי פליאה על פליאה; ידידי ומכרי מבני עירי סיפרו לי, כי לא דרש ממנה, אלא שמירה על „כשרות" וזהירות ב„הילכות נשים", „טבילה" וכו'. הוא גם לא כיהה בה על התלבשה לפי האופנה האחרונה, ואף לא התנגד לעבודתה בשבת לפי התור. הן „פיקוח חולים דוחה שבת". ומעניין: חיי המשפחה שלהם היו להפליא. טוהר ותום שררו בקינם; ילדים נולדו להם; שני בנים ובת וסעודות־מצווה נערכו אצלם כיאות למהדרין מן המהדרין. ואף־על־פי־כן הלך כל אחד בדרכיו; אשתו חזרה לבית החולים לעבודתה והוא לנגריה בה עבד. אופייני הוא כי הירבה בשנים אלה למשוך בעט והשתתף בקביעות בעיתוניה של „אגודת־ישראל" או ברוחה בוורשא. (דער יוד; דאס יודישע ווארט; דאס יודישע טאגבלאט).

על אף קנאתו היתירה לדעותיו ובייחוד כלפי אנשים מחוץ לחוגו, היה סבלני מאוד כלפי בני־חוגו — בחינת „אלה ואלה דברי אלהים חיים". עם זאת ציין אותו תמיד אי־שקט פנימי על כן נקרא בפי בני־חוגו לעיתים גרשון „אין רוגע" או „אל דמי!" הן משום כך והן על אמירתו המיוחדת תפילה זו ב„תשעה באב" או לעת „סליחות" בניגון ערב ומתמשך בנעימות. מאוחר יותר בגיטו ווילנא, וכל שהתחולל בו קונן בקול „ארץ אל תכסי דמם!..." (לאחר ששוחרר על־ידי הסובייטים מהצבא הפולני בשנת 1939). עם מעשי הזוועה של הגרמנים וכל שבא בעקבותיהם הפך למקונן קינה זו בכל עת פורענות. לכן הוכתר גם בכינוי „ארץ אל תכסי..." כנ"ל.

זה האיש וטיבו וזו דרכו בחיים; סתירות וניגודים התרוצצו בו, לשלמות ושקט נפשי לא הגיע אף פעם. אף עם עלותו לארץ כפליט השואה (אליה הגיע בטרם שובי מה„בריגאדה") הוסיף להיות בדל במחיצתו, בודד וערירי. מעולם לא חיפש חברה וגם לא שש להתרועע עם הבריות. הוא שכר לו חדר קטן בפרברי עיר, ישב שם ולא יצא מעוגתו אשר חג לו. לאט לאט נסתמנו בו תמורות; הוא גילח זקנו העבות והשחור שהאפיר מכל אשר עבר עליו, לבש בגדים פשוטים אך נקיים תמיד ללא רבב. על אף הידידות העמוקה וקירבת הנפש — מאז אותה פגישה מרטיטה ונעצבת באיטליה — לא בא רבות אל ביתנו. אף השתדל להתחמק מזה, כי נבוא אנו לבקרו. כמו־כן חדל להתפלל. קודם בציבור ולאחר מכן ביחידות לעצמו — עד שנטש תפילותיו לגמרי. שעות רבות משעות הפנאי הקדיש לישיבה בספריות ורבות קרא, מכל הבא לידו. אורח תדיר היה בספריה התורנית על־שם רמב"ם, כשם שישב רבות ב„בית מיכה־יוסף" — בית־עיזבונו של הסופר והוגה־הדעות מיכה־יוסף בין־גריון — ברדיצבסקי ובספריות אחרות. אפילו מספרית ה„ארבעטער־רינג" של ה„בונד"

לא הדיר רגליו. כמובן שהמשיך לעבוד לפרנסתו בנגרות־רהיטים באחד מבתי החרושת. הוא השתכר יפה כדי מחייתו ובאחד הבנקים הצטבר כבר סכום ניכר מחסכונותיו. נשים רבות חיפשו קירבתו אך הוא דחן בחביבות ובמאור־פנים על־מנת לא לצערן. שדכנים דפקו על פיתחו אך הוא הודיעם בתקיפות כי לא יאבה להפר בדידותו, וטעמו עימו.

באחד מביקוריו המעטים בביתנו, העירה לו פעם רעייתי תוך שיחה — „כי לא טוב היות אדם לבדו וטובים השניים מן האחד" — שוב האירו עיניו ובבת־צחוק קורנת השיב; — „דבריך כנים אמנם ונכונים. אך כאן יושב מאנדהו ומניאני מעשות זאת" — ובכך הראה על לוח־ליבו והעב׳ר שיחו לעניינים אחרים. פעם שניה העיר על כגון דא:

— דין ודברים לי עם אלוהי קוני ולא עם בני־אדם; אותם אהבתי וגם אוקיר. אלוהי לא אבין ודרכיו לא אדע. מסתבר כי עני הוא ואביון; בראש־חוצות נמכרו נכסיו ופסה ממנו הדרת־מלך. לא ולא! אין עולמו מקובל עלי כלל ועיקר. לא אקבלו! — כשם שלא קיבלו (וגם ממנו יש ללמוד) אותו גוי מחונן וגאוני — דוסטוייבסקי המוכה במחלת הניכפה שגאונות, רוח־אלוה ושינאת־יהודים התרוצצו בו ושימשו בו בעירבוביה. הן הוא שקבע אימרת־לשון זו, שהיא נכס יקר לכל אוהבי אדם באשר הם; הוא שאמר; דמעת־ילד ילוד־אשה שקולה בעיני נגד עולם מלא ולא אקבל העולם, כל עוד וכל אימת אראה דמעת ילד קטן.[1] אולם היכן הוא אלוהי סוף־סוף? היכן היה ועל שום מה לא החזיר העולם למכיתות, לתוהו ובוהו של בראשית, עת זרמו ימי דמעות ודם עוללים ויונקים של תינוקות דבית רבן ושל עלמות ונשים? הן אוקייאנוסים של דם ודמעות בני־אדם זרמו! — אמרי לי איפוא את כיצד מוסיף הוא לשלוט בעולמו? וכיצד את אומרת לי, לבנות לי בית ועולם משלי ועולמי נחרב לעיני ומהלך אני בעולמו ואינני מקבלו?! על כן לא אוכל אנוכי בעולמו זה, לבנות לי עולם משלי המושתת על כבוד לאדם, אהבת אשה, טיפוח ילד ושיר לנערה צעירה!...

ארכו איפוא הדברים בספרי על האיש וטיבו. ולאחר שסטינו מסיפורינו נשוב לדוח־שיח באותו ערב, עת משפטה הקרוב והצפוי של ביאטה קלארספלד בגרמניה עורר אותו לפעולות. נכנסנו כמובן לחדר; ישבנו האחד מול רעהו ונתהרהרנו בתוך דממה כבדה שירדה עלינו. לאחר רגע ממושך קרע אותה גרשון:

---

[1] באגרותיו לבני דורו — לביילינסקי ואחרים. בהרצאתו המפורסמת על א. ס. פושקין ליום השנה למותו.

— אני מבקשך ובמפגיע גם תובע ממך; אתה תהיה לי לפה ולמנסח דברי. עזור לי להביא מוצגים משפטיים אלה שבידי לפני אותו משפטן (מריאנסקי דומני) ממשרדו של תמיר ואולי לאחר מכן לפני השופטים העלולים לדון את ביאטה הדגולה — בארץ דאכאו ובוכנוואלד, אם יהא צורך בנסיעתך לגרמניה אממנה אני. לכל מקום אלך, אעצור כוח גם לעמוד בפני השופטים אך נבצר ממני לנסח דברי בלשונם הרצחנית ובאנגלית אינני שולט. אין ברצוני גם להשמיע דברי בלשון הקודש על אדמת התועבה. אכול נא אתה איפוא, מגילת לבבי — בדם ובאפר תתפלש, עלע אותה אל תוך־תוכך וכל־כולך, שתה ומצוץ זעם המשטמה. נסח וכתוב כל זאת כמיסמך, כ„אונדרסטייטמן״; הייה אתה דוברי כי הינך מסוגל לכך. אנא, עשה זאת אם באמת תאהבני כידיד ואם יש את נפשך, כי אמצא איחוי מה לקרעים בתוך־תוכי.

— גרשון יקירי! — עניתי — הן תדע וגלוי לפניך, כי כל אשר אוכל אעשה למענך; עז מאוד חפצי כי תתגבר על מאבק האיתנים בקירבך ותגיע לאיזון ושקט ושלמות־נפש. אעשה כמובן כל שתבקשני. אך ראש לכל — אנא, הירגע קמעא. כך יוקל לך להשמיע כל אשר עימך. הן לא ניטיב לעשות אם נסרב לעצתו של חכם־משלים עתיק ופייטן קדמון שאמר; „חיש מהר תשבור הקשת, אם דרוכה תמיד תחזיקנה״.[2] הבה אם כן נחסוך כוחותינו ונאספם. אתה — על מנת להתרכז, להטיח כאן דברים ולספר. אני — כדי לשמוע ולקלוט ולעכל — להקיף הכל (לנסח כפי שאמרת) ולהטיחו בפני כל וכולם אל כס המשפט!

וזאת לנו לחיזוק! — הושטתי ידי אל המזנון והוצאתי בקבוק קוניאק וכוסות; עמדתי למזוג אך הוא עצר בי.

— אל תיחפז עוד — עוד גדול הערב ורבה הדרך לפנינו — אמר. אל תדון את הבריות... אל תדון חברך עד שתגיע למקומו. אתה זועם ומתמרמר על ניצולי קריביץ׳ מדאכאו המסרבים לספר ועל ניצולים, שחגו להם עוגה סביבם ואינם יוצאים ממנה. ובכן, אשמת שווא טפלת עליהם. לא סירוב כהוא זה, כאן. כי אם חוסר־אונים ודיכאון כללי, מול עוצמת עלבון האדם בהם ועמידה על דמם הרותח בתוך־תוכם ואינו חדל מזעפו כשם שעד היום רותחים

[2] Cito rumpes arcum Semper si Tensum Haberis (פיידרוס משלים).

בקברו דמיו השפוכים של הנביא זכריה ולא חדלים... (לפי המסופר באגדה שבמדרש). מי אתה כי תתגולל עליהם? — אין הם מסוגלים לשוב ולחוות כל זאת, עוד פעם. שעה שאתה מספר זאת, הינך שב ורואה איך וכיצד התרחשו הדברים עוד פעם ולא הכל מסוגלים לכך. הבכי המתלעלע מבפנים וזעף הדם תוך רתיחה בלתי־פוסקת עומדים בגרון ושמים מחנק. הן גם אני בוכה במיסתורים כחיה בסוגר וזועק למרומים, כלפי שמים אטומים. וכי יש בי הרצון לספר על כל שראיתי? אך שהדי במרומים! הכרח הוא לי... כי שעה שכל תפארת האדם ועוז־רוחו — אורו וטהרו; ישרו ותומתו וכבוד הבריאה — שכה יפה נתגלמו בדמותה של בת האדם — באותה ביאטה אשר לא נרתעה ונכנסה לגוב האריות של אויבינו בסוריה בזעקה לשיחרור שבויינו. שעה וכל אלה מוקעים לעין „שופחים במשפח" קבל עולם אדיש ואויב, איני יכול להחריש עוד... באתי לשפוך הכל ולו גם תתפקע בי מררתי! אספר גם אם יחניקני הבכי, גם אם אהפוך בר־מינן — פלט מתלעלע וסומק כולו מדמו העולה, אל פניו בזעם הדווי.

— — לאחר הפרץ הסעור ויוקד נאלם בו גרשון. החרשתי גם אני; שוב הושטתי ידי לבקבוק ומילאתי הכוסות. הפעם לא כיהה בי. עיניו הישירו מבטן אלי. אך היתה בי ההרגשה כי הן ונושאן רחוקים מאוד... אף על פי כן — אזרתי עוז לאחר דקות מספר — חשל רצונך וחזק הווייתך הנרעדת להעלות כל שתאבה; לא תתפקע ידידי ולא תהפוך בר־מינן! חזק היית וככה תעמוד — הושטתי הכוס לגרשון והרימותי כוסי — שתה איפוא והתחזק! זה בריא לנפש ומעודד הגוף ורבה עוד העבודה לפנינו! קמנו ולחצנו ידיים. הכוסות הורקו. שבתי ומלאתין שנית ושוב באין אומר הרקנון. גרשון התיישב בכבדות בכסאו; ראשו נסמך בשתי ידיו ומרפקיו אל השולחן ועצם עיניו. ישבתי גם אני. משך דקות שררה דומיה. התבוננתי בו וראיתי כי חותר הוא במאמץ, להסדיר דבריו שעמדו לפרוץ. בקול עצור שהפך לעיתים סעור ויוקד החל לדבר. הפכתי כולי אפרכסת; במתח עולה קלטתי כל ניד והגה מפיו...

— — אתה זוכר וודאי כיצד התמוטטתי במשפט אייכמן בירושלים ולהשמעת עדותי לא הגעתי — החל גרשון בסיפורו.

— האם זכור לי... וודאי. הן בקושי ניצלת ובעצלתיים שבת לאיתנך מהתמוטטות ושיתוק שבא בעקבותיה...

— אנא, אל תפריעני בשיחי... שיסע גרשון דברי והמשיך —

ובכן, בהישמע העדות על ווילנא ועיירות הסביבה מפי אברהם סוצקובר, אבא קובנר ואחרים, לא עצרתי כוח עוד, נבצר ממני לשבת. דברי עדותי עלו ועמדו בגרוני, עד לידי מחנק... שפרה שלי היקרה והנלבבת עמדה חיה לנגד עיני אותו רגע ועיניה קורנות טוב־לב לכל שנברא בצלם ואהבת־האדם. אף באותו יום עברות, יום הטבח הגדול עת הובלנו... לא פסקה מהיות היא ולא נטשה משמרתה. לא חדלה מלסייע ולסעוד כושלים ודכים. אשה כשלה ונפלה בשורה שהלכה לפנינו. היה זה טבעי ביותר כאשר שפרה נתעכבה והגישה עזרה. אך אותו גרמני, משרתו של מורר ימח־שמו וזכרו, לא הבין זאת; הוא פקד עליה ללכת הלאה, בעוד היא מבקשת להקים את הנופלת. הנאצי ירה במוטלת על הארץ והרגה. שפרה סטרה לרוצח על לחיו, ירקה בפניו... הרוצח ושני גרורים ליטאים התנפלו עליה ורוצצו גולגלתה, בקתות הרובים לעיני ולעיני הילדים הזועקים אל אמם — גם בנימין ותמר ושרה׳לה ומוט׳לה בן השלש הופיעו לנגד עיני... אללי לי! מוט׳לה שראשו הוטח אל הכותל והועף אל הבאר בחצרנו בעוד עיניו עיני ילד עברי נבונות וחכמות, ניבטות אלי ושואלות ממני, מאביו, על שום מה נחטף מזרועות אימו ואף לא הספיק לבכות?... לבדי נשארתי. כלום היה בי כוח לשבת ולהמתין? התפרצתי מתוך נהרות־דינור ואש לוהטת, שדלקו בי בתוך־תוכי מפתיחת המשפט ואילך ועוד קודם לכן. יתר על כן; אש־תמיד יוקדת בי ולוחשת ברמץ־לבבי. אותה אש עצורה בתוכי מאז, נתלהטה ונשתלהבה משהשמיע הקטיגור גדעון הויזנר בפתיחת המשפט בתי־שירו המזעזע וגורם להתפלצות של שמרק׳ע קטשרגי־נסקי „שטילער...״

שקט, שקט בני נחרישה,
כאן צומחים קברים;
השונאים אותם נטעו
פה מעברים — — —
לפונאר דרכים יובילו
דרך אין לחזור — — —
עם הדרור הלך לו אבא
ועימו האור.

מאז לא פסקה אש זו — עד לאותה ההתמוטטות, לוקחתי ב„אמבולנס״ אל „הדסה״. שבועות וחודשים נבצר ממני להוציא

הגה, כוח הדיבור ניתק מפי... הוכיתי באלם. שכבתי בבית החולים ולא קם בי עוד רצון לשוב ולחיות. ידעתי כי רבות הייתם ליד מיטתי; הן הבינותי הכל. לדבר נבצר ממני. רק הודות לאחיות ולסגל הרופאים ולא במעט — הודות לכם, למסירותה של רעייתך אשר ימים על ימים ישבה ליד מיטתי והרעיפה עלי מילים חמות של ניחומים ועידוד — דברים שהיו לי מזור והפיחו בי רצון לקום, התרחש הנס... שב אלי הדיבור. החילותי לשכנע בדברי כל מי שאבה להקשיב, כי „אין עוד חפץ לי בחיים". ואמנם כן, היה זה מאמץ שווא, לחיים נועדתי. אתה ידידי טיפלת בחומר שהיה ברשותי; בכתב העדות אשר הכינותי. עבודה רבה השקעת. אך לא הכל גלוי היה לפניך; מוצגים משפטיים השמורים עימי מדאכאו לא נודעו לך והם ברשותי גם עתה. עתה אביאם לכס המשפט כעד הגנה על ביאטה — „שרה בת־טובים" שלנו במאתנו הנפשעת — במאה העשרים. הפעם לא אתפרץ. במקום ביאטה יואשם המרצח לישקה — מי שהיה מפקד מחנות־השמדה ודאכאו בכלל זה בעדויות במוצגים מקוריים שיוכיחו אשמתו — הוא נתנשם בכבדות ונאלם דום לרגעים מספר. ראיתי כי הוא אוסף כוחות להמשיך. שתקתי גם אני...

— — ראשו נרכן שח והולך כמעט כולו אל בין כתפיו, עיניו עצומות ונשימתו — בלי נשמע קולה. כך ישב בכסאו כשידיו חובקות ברך שמאלו ודממה מרחפת בחלל משך רגע ממושך. והנה שוב התיישר, גבו וראשו נזדקרו לעומתי, עיניו ננעצו היישר בפני ומבטן רחוק. הוא התאנח והתנשם עמוקות ושוב החל לדבר...

— — בלב אירופה ובמאה העשרים; על אדמת גרמניה הנאורה ובת התרבות; בארצם של לסינג, גטה ושילר, במכורתו של „נתן החכם" — פרי רוחו והגיגו של הראשון מבין השלשה — קמה מריבצה לפתע, אותה חיית־טרף דורסנית של הטאוטונים. משך שני עשורים של המאה השתולל אטילה־היטלר (וגייסותיו ההונים), אותו שלט שהפך שליט וזרע משטמה יוקדת ומהרסת על פני תבל כולה. שנאת־ישראל היתה לו אבן־תשתית בכל מהלכיו ועלילותיו. בכוחה ועל גבה נתעלה והיה, לתליינם של אלפי־רבבות בני אנוש מבני עמים רבים ומאבידם־משמידם של ששה מיליון יהודים. בנוף היפה להפליא ומשגע בקסמיו — כ־8 קילומטר מעיר הבירה של באווריה הדשנה מינכן — הקים אותו רשע ארמילוס את בנו־בכורו של גיהנום עלי אדמות; בכורם ואביהם־מולידם של כל מחנות ההשמדה, דאכאו. עטורת שדות ירוקים, חורשות קסם ויערות

מרהיבים של גרינהוואלד ודומיו. במרחב השקט והפאסטורלי שהקיף מספר קילומטרים השתרעה והתמקמה התופת שעין אנוש לא ראתה כמוה ומולה — גם „הגיהנום" של דאנטה „בקומדיה האלוהית" מחוויר ונראה חסר־דם וצבע.

— אספר בזה על יום אחד בלבד בתופת זו של דאכאו. הכל החל כבר בשחרו של יום, שלא היה שונה מכל הימים. כמו תמיד האיר בו השחר באור חיוור, אשר הפך והיה מרגע לרגע כעין הוורד. דממה וצללי יער עטו על חלונות הבתים והצריפים. ציפור הנעימה זמירות לעיתים ומקהלת בעלי־כנף בין עפאים, ענו לה ברינה. בוקר יום רגיל, אחד מני רבים שעברו על שוכני המחנה. פתע פתאום נדמו הציפרים, כמו התחרטו בצער על שובבותן ומשוגתן לשיר במקום זה דווקא, שירתן — שירת מרחב ודרור. הן צלילים אחרים דחוקים וכמוסים, סתומים ונחנקים, נישאו כאן באוויר באופן מתמיד. מבעד לכתלי הצריפים, מבעד סדקי הדלתות והחלונות המוגפים, נישאו נשימותיהם הכבדות ונחרותיהם של המוני־אדם; אנחות חנוקות של חיים כבויים למחצה וקולות שיעולים טורדניים ובלתי פוסקים שבקעו מריאות מרוקנות אשר אוכלו ושוסעו בתוך־תוכן לגזרים. „נגינה הרמונית" זו שוסעה מפעם לפעם, בשעטות קלגסים חמושים של משמר השערים וליד אשנבי היירי, במגדלי השומרים. חלל האוויר גמע אל קירבו ריחות האורן ורחש הדממה שנשתחלה בכל; בגדרות התייל, בשערים המוגפים ובצריפים האטומים על דריהם — בשנתם הטרופה. היתה זו דממה שנשאה בחובה כוח איתנים, העלול לפוצצה כל רגע...

אכן בבת אחת התפוצצה הדממה. ממשרדו של „זקן היהודים"[3] במדור היהודים במחנה, פרץ נער צעיר בריצה אל הכיכר רחבת הידיים, כיכר המיסדרים ופטיש כבד בידו. בכוח פחדים מהלכים הניף פטישו על מוטות הברזל התלויים בפתח הכיכר והקיש בהם. הם התנדנדו בזעף, מעוצבנים וזועמים על הפרעת דממתם והשמיעו קולותיהם באדיר. הם הזעיקו למיסדר הבוקר. תוך רגע הפכו הצריפים הדוממים ושוקטים למערבולת בני־אדם שוקקים ומתרוצצים בבהלה. בעיניים קרועות ופחד ניבט בהם, קפצו הכלואים ממשכ־בותיהם ותפסו בחופזה מכל הבא ביד; — פלוני חטף מכנסיו של חברו ושכנו, שני חטף נעליו של שכנו האחר והללו, מחפשים את

[3] „זקן־היהודים" — תואר ותפקיד של יושב־ראש „היודנראט" בגטאות בערים ובעיירות.

שלהם במבוכה. תוך כך נפערו דלתות הצריפים ולתוכם פרצו סדרני המחנה מצויידים בפרגולים ואלות, גם הם אסירי המחנה — גרמנים ובני עמים אחרים. מיד החלו בהצלפותיהם ללא הבחנה על ראשיהם וגבותיהם של הכלואים ודחפום לעבר היציאה; Raus, Raus! רעמו קולותיהם.

— „אני סופר עד חמש" — קרא מפקד הסדרנים שעמד פשוק רגליים וידיו על מותניו — „אם אמצא עוד מישהו מכם בצריפו, יוצלף ויולקה עד יפח נשמתו הסרוחה!..."

לבושים למחצה, לשליש ולרביע, כשבידי רבים חלקי לבוש או נעליים ופחד־מוות מתרוצץ בפניהם פרצו כולם החוצה. כיכר המיס־דרים התמלאה המוני־אדם שהתרוצצו וחיפשו חותלותיהם ונעליהם איש לא נשאר בצריפים. פתאום נפרצו החלונות בכל הצריפים; הסדרנים וה„קאפוס" זרקו מבפנים החוצה מזוודות ותרמילים, חבילות בלתי ניתנות להגדירן כוללות בתוכן סמרטוטים בלויים, ניירות ומשהו המזכיר דבר מעין ספרים, מגבות וכיוצא באלה. ליד כל חלון התייצב סדרן או „קאפו" חמוש במגלב או אלה, לשמור ולהשגיח לבל יעז יהודי כלשהו לקחת לו דבר מה. ממשרדו של זקן היהודים יצאה שוב שורת סדרנים ו„קאפוס" (וכמה יהודים ביניהם) והתקדמו בטור מסודר בסך אל הכיכר. מיד בהגיעם החלו להצליף בפרגוליהם על ראשי האנשים ואבריהם החשופים. יהודים שביניהם הרימו קולם בגערה ונזיפה ורק בהרגישם עין של גרמני מתבוננת בהם, הרביצו במגלב. מבעד לשערים פרצו כוחות־משחית — „עוצבות המוות" של ה־ס. ס. (ה„איינזאץ־גרופן" הנודעות לדראון ולשימצה) וריחרחו בכל מקום. יהודים מספר נצטוו בחומרה לאסוף בדקדקנות יסודית כל החפצים שנזרקו החוצה ולמיינם בקפדנות. כל שטוב היה ושמיש הוטען על משאית; כל השאר, הישן ובלה ובלתי־שמיש נערם לערימה גדולה והוצת באש. כהרף־עין הפכה שארית „רכושם" של יהודים לגל אפר עשן. למיסדר הכן! הס־תד־רו! — המון אדם חסר הישע אץ לציית. הנחשלים והאחרים נדחפו להזדרז תוך „כיבודם" בצליפות פרגולים ואלות.

— — הכלואים ניצבו בשורות ארוכות, ומפעם לפעם העיפו מבט בגנבה לעברו של גל האפר המתנשא ועשן. חפצים זעירים, ניירות שהועפו על־ידי הרוח התגלגלו בין השורות ולרגלי הניצבים דוממים. אי מזה באה תמונה שרופה למחצה, שהועפה לדומן וחזרה מועפת ברוח; — אם יהודיה ושני ילדיה אוחזים בידיה — משה'לה

ושלמה׳לה, עיני דובדבנים להם מחייכים בתום ילדות לעבר פני אימם המחייכות וקורנות מתוך חום ואושר. והניצבים בשורות — טרם נתעמם בהם כליל־רגשותיהם; עדיין חומד בהם הלב להתרפק על רוך שבאשה ולגמוע עדנתה עד לשובע; לאחוז בידו של ילד ולהתבונן אל תוך עיניו המשקיפות מתוך אמון אין־סופי ומציפות בחום־אהבה. הפעם ניצבו ובעיניהם צער ודאבה והלב הלם בכאב — „אי־מי ידע, מי יכול עוד לנחש למי שלוחה נחמה אחרונה של משפחה יהודית, המתגוללת חצייה שרופה וחצייה מגואלת בדומן? העודם בחיים או שמא זו — שריד אחרון ממשפחה שהיתה ואיננה עוד?...״ מתוך אחד הטורים הניצבים יצא וזחל נער קטן; פניו מכורכמים ומבעד לגופו העוטה סחבות, הזדקרו עצמותיו אחת אחת. רק עיניו השחורות יקדו באש שלא מכאן וכגחלים לוחשות נקבו כל הניבט בהן. הנער הוציא מכיסו כמה תפוחי־אדמה והשליכם לתוך הרמץ הלוחש ועשן. כמו חיה על טרפה נרכן אל האדמה ולא מש מן המקום. הניצבים בשורות הסתכלו בו באימה ופחד, שמא יראה כל זאת סדרן או „קאפו״ ואולי „בעל גולגולת על שרוול״ ויבולע אז לכולם. הם ניסו להניעו לחזור אל השורה; ברמז, בליחוש, הקרובים אליו אף ניסו להכותו — אך ללא הועיל. כמו חיה למאורתה נדבק אל המקום; כל תפוח־אדמה שקיבל גוון חום־שחור הוציא מהר ושם בתנופה אל פיו, אף כי צרבו בחיכו, לשונו ושפתיו.

שני יהודים עובדי משרדו של „זקן היהודים״ הביאו עימהם שולחן וכיסאות והעמידום במרכז. אחריהם צעדו שתי בחורות יהו־דיות מזכירותיו של „זקן היהודים״. הן כיסו השולחן בנייר ירוק ובידיהם גליונות־נייר מתוייקים, רשימות, עפרונות וסרגלים. הן התיישבו בכסאותיהן והחלו לערוך טפסים ורשימות. „זקן היהודים״ ניצב גם הוא רציני — מוקף משרתיו היהודים מבין כלואי המחנה — סדרנים ו„קאפו״ מבין האסירים הנכרים. רק יהודים ספורים היו „קאפו״. אנשי ה־ס.ס. שנכנסו וחלפו ביעף, נעלמו לפי שעה. אולם מיסדר הכלואים ניצב דום. הכל חשו וידעו, כי משהו עלול להתרחש אך טרם נודע מה... מעצמן כאילו, פנו כל העיניים אל עבר עמוד התליה במרכזה של הכיכר. הלבבות הלמו ונצבטו בחרדה... משהו מעין עריפה פומבית ריחף באוויר. ושאלו העיניים; מי הוא איפוא האיש אשר יעדו הגורל לשמש קרבן־ראווה? — הרשימות נערכו; מספרים, מספרי אסירים נכתבו בגליונות וניצבו בשורות... עדיין שרר שקט בכל והכלואים ניצבו בשקט. ושוב הופיע מי יודע

מאין קצין „עוצבות המיבצע" של ה־ס.ס.; „זקן היהודים" הזדקף כולו. הקצין לחש לו משהו בחומרה רבה — „יאווהל הרר גרופנפירר!" השיב לו. עינו של הקצין ננעצה פתאום בנער הקטן בן האחת עשרה ליד הרמץ.

— —„דו זאו! וואס האבסט דו פערשטעקט דארט, דו מיסטבובע?" („טינופת! מה הסתרת שם, נער־אשפתות?"). סדרנים ו„קאפוס" עטו על הנער הקטן והצנום ותוך רגע נסחב אל השולחן — מקום בו עמדו הקצין ופמלייתו ו„זקן היהודים" ותגבורת הסדרנים סביבו — מאומה לא הסתרתי אדוני האוברסט קצין ה־ס.ס.! — בכה הנער בקול ועיניו תחנונים ומבקשות רחמים — מאומה! הייתי רעב ומצאתי כמה תפוחי־אדמה מושלכים. צליתי אותם ואכלתי. הן זה שלשה ימים לא קיבל צריפנו מנות האוכל.

— ועל זאת תישא בעונשך עוד היום! — רעם הקצין — אין לגנוב מצרכי מזון! ואתה נער־זבלים תישא בעוונך כי הפרת פקודה. הנער המסכן הוסיף לבכות. דמעות זלגו מעיניו. קצין ס.ס. הסתכל בעיניים אטומות ולא שעה עוד לבכיו ותחנוניו.

— — רעש צופרים וכלי־רכב ממונעים נישא לפתע מרחוק; קול שירה צרחני וצורם של גברים הלומי־יין נשמע ממפקדת המחנה ומקום מגורי הקצינים — אנשי ס.ס. החולשים על שלטונות המחנה. שיר הורסט וסל — „...כשדם יהודים על סכין ניתז..." שאגו קולות רבים. תנועה בלתי־רגילה נראתה ליד שער הכניסה הראשי, הישר מול כיכר המיסדרים במרחק הנראה לעין. כל אלה נתנו אותות „אינטרמצו" — „נגינת־ביניים" בין מערכות יום חדש שהחל וכל העלול להתחולל בכאן משך יום זה. „זקן היהודים" נזדקף מתוח כולו; מיסדר יהודים דום! — הרעימה פקודה מפיו. אלפי רגליים הלמו בהולם אחד. הכלואים שניצבו דרוכים בשורות נתמתחו ונעמדו בלי ניד וניע, כמיתר מתוח יתר על המידה העלול כל רגע לפקוע ולהיקרע. הכל עצרו נשימתם המחרחרת בחובם והתאמצו לכלוא בתוך־תוכם שיעוליהם המתפרצים. מבעד לשער הראשי נכנסו, קרבו והלכו לכיכר, קצין ס.ס. בכיר ופמלייתו. האורח הבכיר — גבר תמיר בסוף שנות השלושים שלו, הדור כולו ומבריק במדיו המפוארים הצמודים אל גופו — צעד בטוחות ועיניו הביעו סמכות שלטונית בלתי־מוגבלת ובטחון רב. ידו האחת עטויה כפפה לבנה אוחזת בשרביט הקצינים וידו השניה מצליפה קלות בכפפה על מגפיו המצוחצחים ומבהיקים ללא רבב.

היה זה האיש שבידו הופקד כל הפיקוח על ענייני היהודים בשטחי „הרייך" כולו ובכל ארצות הכיבוש. סמכות עליונה במיוחד ניתנה לו כלפי כל „הקצטים" — כל מחנות הריכוז, שלא היו אלא מחנות־השמדה. יום זה נועד כנראה כבר מלכתחילה לביקורו בדאכאו. משמאלו צעד מפקדו הראשי של מחנה דאכאו — האוב־רסט (אמנם כן, אותו מרצח) לישקה. בחינת כובש־ עולם כולו ומדביריו צעדו הקצינים הבכירים, מלווים פמליה של קצינים, תת־קצינים ורס"רים.

מפקד המחנה — „חיה" בלונדית, דמות גיבורית מ„ניבלונגן" גבר (בעל ראש „בלונדי" גדול רוכב על כתפיים רחבות־גרם) בראשית השלשים לשנותיו. במרכזן של פנים אלה — שתי עיניים אפורות, קרות וחדות עד לאימה — כעין הפלדה שלוטשה היטב. אף הוא צעד בטוח ובוטה אל מרכז הכיכר כשאקדח נתון בנרתיק עור יפה צמוד למותניו ו„גולגולת" מתנוססת על שרווליו וכובע הקצונה שלו. ידו האחת צלפה קלות בכפפותיו על השניה וכולו אומר חוסר דאגה שביעות־רצון וסיפוק רב מכוח שניתן בידו. ככל שהתקרבה הפמליה כולה למרכז הכיכר, גברה הדממה המתוחה בכל. אף אנשי ה„עוצבות המיוחדות" של ה־ס.ס. ניצבו מתוחים במקומם. בהגיעם מרחק צעדים מספר בלבד ממרכזה של כיכר המיסדרים קפץ זקן היהודים ממקומו ותוך ריצה קלה התקדם לעבר הבאים. במועל יד ניצב דום והצדיע; כשעיניו וכל חזותו הביעו כניעה וביטול עצמו אמר:

— הר גנראל־מאיור! זקן היהודים בשדה דאכאו 5 מודיע בהכנעה! במיסדר היהודים נוכחים 4672 איש, פרט ל־538 חולים ו־84 מתים במשך הלילה...

השמש עמדה כבר במרחבי רקיע וקפחה להטה על ראשיהם הגלויים של אלפי בני־אדם מעונים בצמא, אשר ניצבו בכיכר מחרישים והדממה רחשה סביב. מוקף אנשי ס.ס. עמד הנער היהודי בן ה־11 ועיניו חסרות הישע סבבו וחלפו על פני השליטים הבוטים ובוטחים בשחצנותם היהירה, על הכלואים הניצבים דום בשורות, על „זקן היהודים" שלא הזכיר דבר על תפיסתו וחוזר חלילה. ללא קול בכה הילד ועיניו הזילו דמע; ילד כחוש, יתום וגלמוד עמד על מרבד־חיים השותת דם וגורלות בני־אדם — אל מול שליטים אימתניים ודורסניים מול אימת עמוד התליה מזה — ומול טורים ארוכים־ארוכים של כלואים כמוהו מזה. לבדו ניצב,

שריד יחיד ממשפחתו הגדולה. באורח נס נשאר ועיניו שואלות; האם תשאלנה לאן דרכו, לאן יובילו גורלו (עיוור וסתום) בעוד שעות ושמא בעוד דקות מספר? תעה ובהה מבטו וצרב גבו של „זקן היהודים". וודאי שראה אותו היטב היטב, אף כי ניצב הילד הרחק מאחוריו. נתלעלעו דברים בפיו עת דיווח במיסדר ולשונו דבקה לחיכו... לא, בשום פנים לא יעצור כוח להזכירו בדיווח; דבר תפיסתו לא יזכיר כלל. הן כה צעיר הוא וכה קטן! — גל של רחמים הציפו... ברם, קצין „עוצבות המבצע" התמתח כולו והצדיע, בקול בוטה ושחצני הודיע — וגם פושע יהודי קטן נמצא עימנו; הוא גנב תפוחי־אדמה והרי אכלם לעיני; אכן, עונש־ראווה ייענש בן עם האשפתות המיותר בעולמנו. הרר גנראל־מאיור! הנתונה לי רשותך להמשיך ולהפעיל העונש?

— עובדה נאה וחשובה זו מצאת להעלים מידיעתי ולא דיווחת עליה כלל? — פתח בזעם־רצח האוברסט, מפקד המחנה, בפנותו אל זקן היהודים — הריני מתרה בך ראש וראשון לגזע ארור!

— הר גנראל־מאיור! הרר אוברסט מפקד המחנה! — חינן קולו „זקן היהודים", עיניו כלות מאימה וכל־כולו בקשות ותחנונים — הן כה קטן הנער. אנא, תנו לי חייו במתנה. רחם נא... פנה אל „הבכיר" — כל יהודי המחנה יודו לך ויעבדו במסירות יתר...

— אף מילה יותר, אף הגה, השמעת?! — רעם בקולו האוברסט — אינך ראוי עוד לתפקידך. אם תוסיף להפציר אצווה, כי ילקוך כאן לעיני כל. שוב והתייצב בשורה יחד עם כל היהודים, עד יעלה רצון מלפני לקרוא לך. לא עוד תשמש בתפקידך!...

זקן היהודים מילא הפקודה ללא ערעור; שוב נראו מבטיו חסרי ישע ואלפי פטישים מכים בליבו. האם הצטער, האם התחרט על בקשותיו להציל הילד? פתאום גאה בו הלב; יהיה איפוא כמו כל אחיו ויחלק גורלו עם כולם! הן לשנות לא יוכל... כמו בעבר השתדלויותיו, לא תוכתרנה בהצלחה...

ה„אורח הבכיר" הזדקף; מבטיו השחצניים חלפו מהר על ימין ושמאל. כמו שופט העומד לפסוק גזר־דין, הביט לתוך שורות היהודים הכלואים ושאגה „נביחתו" על פני הכיכר כולה: „הקשיבו אלי יהודים בני גזע ארור! ההרנפולק שלנו, עמנו הגרמני איננו זקוק להכרתכם ואין אנו מצפים כלל וכלל לתודתכם על מידת הרחמים. בתורת המידות של עמנו, באתיקה הארית הגרמנית

נעלם מושג זה ואין לו מקום בתוכנו, כי זר הוא לאופיינו. הרי הוא טיפוסי לגזעכם היהודי (הארור) כמו לשאר גזעים נחותים. אנו הגרמנים ניערנו חוצננו מרעל ערכים יהודיים, אשר חיללו והרעילו תרבותנו הלאומית ורוחה. הכחדנו מקירבנו כל דבר שיש בו אפילו אבק של כפירה יהודית. אין רחמים במשפטינו! על אף קטינותו ייענש הפושע! כאן לעיניכם יבוצע העונש —" הורה בשרביטו לעבר הגרדום — „כך ייעשה גם לכל מפר פקודה להבא. לא נסלח לאיש! והרי זו פעם אחרונה שאני מתרה בכם, יהודים בני עם־זבלים מיותר עלי אדמות! האם לא הבינותם עדיין תעודתכם? כלום אינכם יודעים עוד את אשר הועיד לכם הפיהרר בפקודתו?! הגיעו אלי ידיעות כי מתלוננים אתם; מנת הלחם זעירה מדי בשבילכם. המרק הניתן לכם מימי מדי בשבילכם והעבודות במפעלינו קשות עבורכם — הטרם תבינו כי הוטל עליכם אך ורק לעבוד ולא יותר? האם טרם ידעתם כי רק באשר תעבדו ותשרתו מאמצינו המלחמתי, הננו מרשים לכם לזהם האוויר בנשימותיכם הטמאות? הן מיטיבים הינכם לדעת, כי אלה שלא יעבדו לא יקבלו מזון בכלל. כל נשיכם וטפלייתכם, אחיכם ואחיו־תיכם הקטנים כמו כל שאין ביכולתם לעבוד מקבלים אצלנו, טיפול מיוחד. מה איפוא תרצו עוד? המשיכו ועיבדו!"

הוא הפסיק דיבורו והתיישב תוך נוחיות רבה באחד הכסאות, בהרכיבו רגל ימין על השמאלית ובהצליפו קלות על מגפו המבריק למשעי בשרביט הקצינים. לאט לאט התבונן אל בין שורות היהודים הניצבים ובחן המצב, כיצד פעלו דבריו. איש לא זע בשורות. אלם של שתיקה כפויית דיכאון אפף הכל עד מחנק. המרירות גאתה בהם ופיעפעה כנחל־איתנים שמוצאו אטום סלעים סביב... נכפתה עליהם השתיקה, הריטון שעלה בלבבות המה ללא קול והדממה רחשה, לחשה וזחלה.

— ובכן, שוב הגיעו אלי ידיעות ודיווחים, כי הינכם גונבים דברי מזון ומצרכים אחרים — פתח שוב אותו „אורח בכיר" בהביטו אל בין השורות — לא נעבור עוד על זאת. כאן ייעשה מיד מבצע החזרת גניבות. והריני מעיד בכם זו פעם אחרונה! יצא עתה אלי כל אחד שמחזיק ברשותו דברים מעין אלה. יש למסור הכל תוך עשרים דקה בלבד. ואם לאחר זאת יחזיק עוד מישהו ברשותו, דבר כלשהו — אחת דתו! עד מוות יולקה בזה לעיניכם

ו„קאפוס" יהודיים דווקא יצליפו בו בלי הרף וכך ימתק לו המוות... הבינותם? שמעתם אשר דיברתי? — ענו איפוא חזיז ורעם!

— יאוהל הר גנראל־מאיור! — נשמעה תשובה רפה וכושלת, כמו נצבטה במלקחיים מתוך גופות מעונים.

— אין זו תשובה — שאג — חיזרו וענו כיאות כולכם יחד, כפי שאני אוהב לשמוע. ענו איפוא!

— יאוהל הר גנראל־מאיור! — קראו אלפי פיות מעונים.

— ועל אף זאת הינכם מסרבים; האם דבר לא נשאר לכם עוד למסור? — שוב רעמה שאלה.

— אין ואין! דבר אין עוד בידינו. לא גנבנו מאומה! — הוטחה התשובה כלפי כל במרחב, כמו לא ניתנה כלל לסרדיוט השואל, כמו היתה זאת התרסה זועקת כלפי שמים נוקשים ואטומים בירקותם המזאיבה.

— טוב איפוא, עוד אלמדכם לקח על סירובכם — שאג אותו „אורח בכיר" — עוד תלמדו שאין לסרב לפקודותי — מפקד המשמר, מפקד משטרת העזר, אלי! איינזאץ־גרופן אופיציר!...

כל הנקראים חשו להתייצב בפני ה„בכיר", קפצו לעמידת דום — יאוהל הר גנראל־מאיור!

— הכן וארגן הוצאתו לפועל של פסק הדין — פקד על קצין „העוצבות" של ה־ס. ס. — הפושע גונב תפוחי־אדמה ייתלה ברגליו על עמוד התלייה ויספוג מלקות עד שימות...

— יאוהל הר גנראל־מאיור! השיב והצדיע ופנה למלא הפקודה.

— אנשי המשמר! שובו עיברו בין השורות וחפשו היטב! כל אשר תמצאו יובא אלי. כל אשר יש בידו דבר כלשהו ולו פעוט, ישא באשמתו ויולקה למוות בידי „קאפו" יהודים.

— לא! לא יכה עוד איש יהודי את אחיו! — נשמעה הקריאה באדיר מבין השורות — זאת מלאכתכם גרמנים נאורים. — היה זה „זקן היהודים" שהעיז להשמיע קולו. מלמולי רחש וזמזום בלתי פוסק נשמעו בקרב אלפי הניצבים במיסדר. לאט־לאט הפך הזמזום ללחש סוער ומפעפע — בחינת סערה העומדת לפרוץ בחמת־זעם של נואשים — נגד אויביהם ומשנאיהם. קבוצת אנשי „האיינזאץ" סובבו בינתיים את הילד הנבוך ורועד מאימה ודחפוהו, תוך הצלפות פרגולים אל במת עמוד ה„תליה". קבוצה אחרת מבין אנשי ס. ס. „שוטרי־עזר" ו„קאפו" (וכמה יהודים ביניהם) התקדמו לעבר שורות הניצבים. החיפוש החל...

— יהודים! אל תכו בני עמכם, עצמכם ובשרכם! — זעק „זקן היהודים" — מלאו הפקודה וחפשו היטב אך חיסכו אלותיכם ומגלביכם!

— „אלטסטע דער יודן!" ראש וראשון לגזע ארור — לא עוד רב־פקד תהיה כאן אצלנו. עורך נפשיט מעליך! — קרא ה„אוברסט" מפקד המחנה, „החיה" הבלונדית — הביאוהו הנה, אלי!

שניים מאנשי ה־ס. ס. עטו אליו ותפשו בו. אך הוא ניערם מעליו ואמר: יש בכוחי ללכת לבדי לקראת הנועד לי. הן כה רבות הלכתי לבדי לכל קריאה. סורו מעלי! הוא צעד זקוף ומתוח וגבה לפתע. ה„צילינדר" לראשו הבריק פתאום באור שלא מכאן. כך צעד גאה ובהכרת ערך עצמי אל מרכז הכיכר. תוך דקות ספורות הפכה כיכר המון האדם כולה לתפילת־אש לוחשת רועמת בדממה, מעוצמת כאבי גוף וייסורי נפש. זה שבועות וחודשים השביעום שוביהם־מעניהם מרורות. תקופה ארוכה נשאו בדומיה כל עלבון צורב של כבוד האדם אשר בם. אולם כל שנתרחש לעיניהם זה עתה, היה כבר מעבר ליכולת־קיבולם וכוח־סיבלם. נצחון חדש זה של המפלצת הנאצית על „אויבה הגדול" — הנער הקטון בן ה־11 הנדחף אל הגרדום בחירופים ונאצות וחבוט באלות היה מעבר לכל דבר שדעת בני־אדם סובלת אותו.

— — מתוח וזקוף וכולו עמידת כבוד והכרת־ערך, התייצב „זקן היהודים" בפני ה„אורח הבכיר"; הוא לא הצדיע הפעם במועל יד (כפי שעשה בעבר בהתאם להוראות שניתנו). בקול שקט אך בתוקף אמר:

— הנני כי קראת לי והריני לפקודתך; אינני ירא, עשה בי כל שתחפוץ. הענישני שילקוני עד מוות, אך תנה לי חיי הנער שלא חטא, גם אם הפר פקודה; רעב היה הילד!...

— אלטסטע דער יודן! (זקן היהודים) מבוקשך לא יינתן לך הפעם! — הטיח הקצין ה„אורח" — וזאת לך על העזתך להשמיע פקודות ל„קאפו" — הוא חבט עזות בשרביטו על פיו של היהודי העומד לפניו; שפתי המוכה זבו דם — ועתה „מפקדי היקר, אדוני זקן היהודים!" שבע פעמים תרוץ תוך התעמלות מסביב לכיכר, תרגל יהודיך — — שמא ירוצו גם הם לפקודתי. איינזאץ־גרופן־אפיציר! טפל בכך.

— יאווהל הר גנראל־מאיור! — עמוד ישר יהודי ארור! — פקד קצין „האיינזאץ" מה־ס.ס. וניגש למלאכתו — לריצה היכון!

ואבוי לך אם יפול מראשך הצילינדר — — ידיים על הראש, שבע פעמים רוץ!

— „זקן היהודים" — חיים־אהרון רומפרשטקל ב־55 שנותיו החל לרוץ מסביב לכיכר. הוא השתדל להאט ריצתו כדי שיוכל לעמוד בעונש, לחסוך כוחותיו על מנת לסיים בכבוד.

— לא ריצה היא זו! מהר יותר, רוץ רוץ! — נזף בו מתרגלו — רוץ ולא, אשפוך מעיך ארצה...

חיים אהרון החיש ריצתו — ארצה פול! — הת־ה־פך! תוך ריצתו השתטח הקרבן ארצה ושלש פעמים התהפך (תוך יסורים) ראשו למטה ורגליים למעלה — ושוב הרעימה הפקודה: קום... רוץ! נשנתה הריצה וחזרה על נפילותיה והתהפכויותיה המרסקות איברים. כבר היה חיים־אהרון בסיום הרביעי, כאשר נפל ארצה ללא פקודה מאפס כוח ופרץ דם יצא מפיו ואפו.

— הביאוהו אלי חיש מהר, עוד בטרם יתפגר — פקד ה„אורח". אף ה„אוברסט" מפקד המחנה חזר על הפקודה — כבדוהו במנה יפה של צוננים, כדי שיעמוד על רגליו... אנשי המשמר המשיכו לחפש! — חזר ה„אורח" על פקודתו — לא מן הנמנע כי הסתירו היהודים זהב ואבני־חן בחלקי גופם... חפשו היטב וכל שנמצא בו דבר יובא אלי ללא דיחוי. עשו זאת מהר!

כחיות שפרצו מסוגר שנפתח הסתערו אל בין השורות אנשי „עוצבות המיבצע" צבא שוטרי העזר ו„קאפו" רבים. (ה„קאפו" היהודים השתדלו ככל שיכלו להיות האחרונים ולא להכות אך לא עלה הדבר בידם. אחדים מהם נתנו גבם למכים ולא רצו להכות באחיהם) בקתות־רובים ובאלות, בפרגולים ובמחרוזות שבטי־עור שזורים כבל, במגפיים מסומרות ובאגרופים היכו כל שבא תחת ידם, ללא הבחנה בין זקן לצעיר. תוך רגעים מספר בלבד התגוללו כבר על אדמת הכיכר, עשרות אנשים מעולפים מתבוססים בדמם ומתלעלעים בכאביהם; בעיניים קמות שיצאו מחוריהן, בגפיים שבורות, אצבעות רמוסות ותושבת בשרן קרועה. הכל הפך לבליל בשר אדם ועפר ממנו הציצו שיניים שנפלטו מלסתות שבורות וכתושות. מפעם לפעם רצו הנה ושוב „קאפו" או שוטרי־עזר ו„שלל" בידם להביאו אל הגנראל־מאיור ה„אורח". על־פי־רוב היו אלה טבעות־קידושין של כסף או זהב; בעליהן לא אבו להיפרד ממזכרת פעוטה זו — שריד אחרון ברשותם מביתם, משפחתם ועירם. ללא היסוסים ומעצורים כלשהם, שטפו והציפו הקלגסים שורות הכלואים; ספורים בלבד התנגדו בכוח והשיבו מכה למעניהם — עד שהוכרעו. הרוב היה סביל ועמד בלתי־מוגן גם נתן גופו למכים; לקה וספג גם זעק מכאב. אך ראה זה פלא! ככל שניתכו המכות ורבו הזעקות, התלכדו יותר ויותר השורות, נצטופפו ותעמודנה יציבות כחומה. אנשים סוככו בכפותיהם וזרועותיהם על פניהם וראשיהם בחשפם גופותיהם הפקר למכים, אבל ככל שיכלו עמדו ולא משו ממקומם.

ההיתה בכך השלמה עם כל אשר יבוא ובלבד שיבוא מהר?! ואולי נתגלמה בכך מעין עמידה אחרונה על כבוד אדם בכל מחיר, בכל תנאי ובכל הנסיבות? האם לא יתכן שהיה זה גם ניסיון אחרון ועקשני מצד מושפלים ונדכאים להוכיח: „הנה כי כן; אף אם כאלה הננו, חלשים, רפי־כוח ומחוסרי הגנה אך חזקים ברוחנו. בכוחכם להמיתנו אולם לא תנצחונו. עם עולם הננו...״

— כמה קלגסי „עוצבות המיבצע״ עטו על חיים אהרון רומפרשטקל — „זקן היהודים״ המוטל בכיכר ושפכו עליו כמה וכמה דליי מים קרים. לאחר רגע ממושך התנער וקם. ניגב עצמו מדמו שניתז על הבגד, ניקה הצילינדר וחבשו לראשו. אנשי ה־ס.ס. רצו להובילו אל במת הכיכר — מקום שבתם של קצינים וסרדיוטות בכירים. אבל הוא ניערם מעליו בתוקף באמרו: לרוץ הוטל עלי... ארוץ ויהי מה — אמלא המיכסה מתחילתה לפי הפקודה... הקלגסים רדפו אחריו והסתערו בקתות־רובים ובאלותיהם אך מפקד המחנה „האוברסט״ פקד:

— תנו לו שירוץ! ירוץ אף אם יפח נשמתו היהודית, הארורה והכופרת...

גם „האורח הבכיר״ הורה בשרביטו שלא יפריעוהו לרוץ. סר וזעף ישב במקומו; אך לשווא אירגן מחול־דמים זה. דל מאוד כדי צחוק, היה פרי יבולו. הוא קיווה והאמין כי שלל רב של זהב ודברי ערך יובא לפניו והנה — מפח־נפש בלבד! הוא נוכח באכזבתו הגדולה ובכישלונו המביש. בסך־הכל הובאו לו כמה טבעות־זהב וכסף, כמה כותרות או שיני־זהב ועוד זוטות, מזכרות פעוטות וכל אלה — מגואלות בדם ופרש... ההכרה בחולשתו גרמה לו מרירות ואכלה ליבו. לפתע הזדקף ממקומו; באופן נמרץ ביותר התחקה על הנעשה לנגד עיניו. שוב ניעור בו רעיון שטנים חדש.

— לא! הוא לא ירשה שיהתלו בו, כי יתאכזב ויוכשל בצורה כה בולטת על ידי יהודים במחנותיו, ב„קצטים״ שהקים. הוא יציג לפניהם מחזה שמעולם לא הוצג; אף השטן של „פאוסט״ ברוב חוכמתו ועלילותיו לא ברא עוד כמוהו. יש ללמד ליהודים לקח ועת לעשות!... מה מך וירוד כוחו, כבודו ומעמדו (הרוחני) לעומת אותו יהודי רומפר... רומפרשטקל „זקן היהודים״. מה רבה אצלו אצילות הנפש. מה גדול רצון ההקרבה — ראשון תמיד לעינויים וייסורים ולהתבזות עצמית ובלבד לסוכך ולהגן על יהודים... מעמיד עצמו במקום כל האסירים, מבקש רחמים לא למענו אלא לזולת, תוך כניעה והתרפסות ובו בזמן מבליט הכרת־ערך וכבוד עצמי ומשום כך דווקא, הוא מסוכן ביותר. הן בתוקף התנהגותו ללא פגם כלשהו והודות לאומץ לב המפעם אותו, יכול הוא בנקל להפוך מנהיג ודגל ולא רק ליהודים במחנה. יש ביכלתו גם למצוא דרכי־קשר וגשר אל האסירים הלא יהודים, הקומוניסטים! להפוך למנהיג תנועת־מרי... יש איפוא לחסלו ולעקור הנגע מבעוד זמן ובפומבי לעיני כל — ירוץ איפוא! אולי תוך כדי כך יפח נפשו המורדת והמתסיסה ולא יביאנו לכלל עימות עם אצילות־נפשו

וגבורתו הרוחנית. הוא מרגיש שלמרות סמכותו וכוח־שלטון שבידו איננו יכול להתמודד. והרי זה מסוכן ביותר, כיוון שאין בכוחו לכפות עליו התנהגות אחרת... מה חלש הוא איפוא לעומת היהודי. אך לא! — אם לא יתמוטט שוב, אם לא יפול ויתפגר הוא לא יברח מהעימות; יצווה להלקותו עד מוות! — רגע... ואולי... יצווה עליו לבחור ב„קאפו" יהודים לביצוע פסק הדין על הנער הפושע ויאלצנו לכך? אולי לפי דרכו „האצילה" — שלא להביא אחרים לכלל נסיון — יתנדב לכך בעצמו?... אם כך, הרי תהיה זו נקמתו הגדולה ב„זקן היהודים" הבלתי נכנע!

— חיים אהרון רומפרשטקל הוסיף לרוץ ולסובב כיכר המיסדרים רחבת הידיים. „זקן היהודים" החל מחדש שבעת הסיבובים; הפעם לא יתמוטט עוד. ירוץ ויהי מה! יותר ויותר פיתח מהירות. הוא רץ, הפיל עצמו ארצה; התהפך וקם והחל שוב לרוץ. מתרגלו — איש „עוצבות" ה־ס. ס. — נואש כבר ממנו; קרבנו זריז היה ממנו. טרם הספיק לתת פקודותיו, ביצע הוא תרגיליו. ככל שהגביר קיצבן, החיש חיים אהרון ריצותיו ותנוחותיו בנפילה. כבר ניחר גרונו ואינו יכול עוד לפקד וזקן היהודים עודנו רץ... הסרדיוט הנבוך שלח מבטיו אל מפקדו „אוברסט" ה־ס. ס. מפקד המחנה, אל האורח הבכיר ממנו. הוא צ־פה לפקודות מהם אך ה„אורח" אמר:

— תן לו לרוץ גרופן אופיציר!

חיים אהרון לא האיט מרוצתו; הוא הוסיף לרוץ והתעלם מכל אשר סביבו. לרגע ראה עצמו כמו יחיד, בעולם מלא רשע ושנאה והוא שריד יהודי יחיד, שלא האבידו „עמלק" והשאירו כמוצג ועד לחיים שהיו ואינם. מבטיהם הלטושים של קצינים וסרדיוטות, לא נקבוהו כלל ולא הסיחו דעתו מכוונותיו. האם ראה עצמו בורח מאשמה כלשהי שהעטה עליו? מוחו עבד בקדחתנות... אין ספק כי אי־שם נעוצה טעות גורלית בחייו — מהי והיכן? הן לשגות, לטעות זה דבר אנושי! Hierarum Humanum est נזכר חיים־אהרון רומפרשטקל הד"ר לפילוסופיה בגירסת־נעוריו מספסל הלימודים. מה טוב שאשתו נחמה־גיטל, יוכבד וחנה — שתי בנותיו היפות וזורחות כמו כלות יוצאות מחופתן אינן רואות אותו בכך... וודאי הוא, כי הלבבות הי מתפלצים בהן מהרעה והיגון. הן אינן עוד; הן לוקחו באותו יום עברות מכיכר העיר והובלו אל דרך שאין חזרה ומפלט ממנה... גם הוא עצמו לא ינקה עוד — אין כלל ספק; אל סופו הוא רץ, אל אחריתו... הרי איש לא ינצל! והן הכל יכול היה להיות אחרת... אפרים — כן אפרים שלהם (היתום מכולם) רק הוא בטוח ואותו לא תשיג ידם הטמאה בשום פנים. כן, הוא בלבד ידע לספר על כל המשפחה הגדולה לענפיה, יזכור ויזכיר כל וכולם; — אותו ונחמה־גיטל הוריו, את יוכבד וחנה'לה — דודו קלמן ודודותיו ז'ניה, צילה ומרים וכל משפחותיהם. אין הוא חיים אהרון, ירא עוד מהשטנים הטאוטונים, אף

היטלר עצמו איננו מפחידו עוד. בנו בכורו וראשית־אונו — אפרים נצר־חיים (בשם משפחתו החדש), כלתו רימונה והנכדים שגיא ומאירה הריהם בארץ־ישראל (ושם הרוצחים לא יגיעו!) — הם הם הערובה כי ישאר ניר וזכר למשפחה. שנה בלבד לפני פרוץ המלחמה, ביקרו אצלם הוא ורעייתו נחמה־גיטל. כמה הפצירו בו אפרים בנו וכלתו שלא יחזרו עוד לגולה, שישתקעו בארץ־ישראל ותעלינה גם אחיותיו ויבואו דודיו ודודותיו. כמה נתקשרה אליהם והתחננה לפניהם כלתם רימונה היקרה והנלבבת... רעייתו כבר הסכימה והוא — טרם נראו לו סיכויי פרנסה בארץ האבות... והרי איננו צעיר עוד וחלוץ בין חלוצים. הוא לא נענה להם כשם שלא נענה לרב קוק זכר צדיק וקדוש לברכה; אז, בשנות 1924—1925 כאשר זכה בהגרלה מטעם ה„מאמענט" — העיתון היהודי בוורשא — במסע־פסח לארץ־ישראל. צדיק וישר היה אותו איש. סתם כך מתוך סקרנות, נכנס אליו ושאלו שאלה של מה בכך; כיצד צריך הוא חיים־אהרון לנהוג בנוגע ל„סדר של גלויות" ? הן הוא בארץ־ישראל. הרב במאור־פנים השיב לו; — „איש צעיר, שאלתך הרי היא כלל לא שאלה. השתקע כאן וזו התשובה למה שהקשית... רואה אני אדמה בוערת מתחת לרגליים ויהודים, אבוי לי! בורחים מאש..." עוד היום זוכר הוא איך הועם אור־פניו וסיברו הרצין ונעצב — והוא, חיים־אהרון הצעיר לא נענה אז, כשם שלא נענה להפצרותיהם של בנו אפרים וכלתו. הם חזרו. עתה... כולם לאבדון! גם הוא... אין אדם יכול להימלט מגורלו. גם מיונה הנביא נבצר הדבר. מתוך מצולות־ים ומעי הדגה, הוקא ונפלט אל יעדי גורלו. ומה לו כי יתלונן... אבל היכן בכל זאת טעותו הגורלית, טעות חייו — אותו מישגה — עימו נחתמה אחריתו כמו „פאטום"[4] שאין לערער עליו? האם בכך שלא נעתר אז בהיותו צעיר לעצת הרב או להפצרות בנו וכלתו? — אין הוא סבור כך. לא זו הטעות... מישגה טכני בלבד לכל היותר... יש משהו יסודי יותר ונוקב... אך מתי, היכן? הן כל ימיו עסקן היה וכל מלאכתו — על מנת שלא לקבל פרס. גבאי מסור היה בבית הכנסת, פרנס טוב כרועה נאמן לקהילתו ועירו — בה היה יושב־ראש הוועד משך כמה וכמה קדנציות. והן לא נהנה באופן חמרי מכל אותם עניינים אף כהוא זה. אף מכספו השקיע בצרכי ציבור והכל עשה באמונה. גם ציוני טוב ונאמן היה. כלום לא תרם בהרחבה לקרנות הלאומיות, כלום לא אירח בביתו כל שליח מארץ־ישראל מכל מפלגה שהיא? וכי לא ייסד בעירו את הגימנסיה העברית „תרבות" והשקיע גם בה מכספו, בכספו (ולא אחת!) שילם משכורת מוריה למשך שנת הלימוד־ים כולה? והן מעולם לא היה צר־עין; הן הגיש סיוע כספי משלו, גם תמך בפועל במפעלי

---

[4] ביטוי צורני ליסוד־קבע בטראגדיה הקלאסית (היוונית או הרומית) בה נושא הגיבור באחריות מלאה על חטא כלשהו ובלשון חז"ל: — בחינת גזירה מן השמים; הכל בידי שמים חוץ... מיראת שמים.

„שולקולט" [5] אזע ו„אורט" [6]; אף ממפעלי חינוך וסעד מיסודו של ה„בונד" לא קימץ עזרתו הוא. הן כל ימיו שאף לעלות לארץ־ישראל... אלא ששוב פעם ענייני הפרנסה — בפעם המי יודע כמה, סיכם דרך־חייו ופעולתו כנכונה. אבל היכן ומתי שגה... הוא גמר סיבובו הששי והחל בשביעי; בטוח הוא כי יסיים עונשו. ומה הלאה, לאחר מכן? — הוא לא ייכנע ולא יוותר... הוא יוסיף ויבקש רחמים על הנער הקטון בן ה־11. הכל יעשה למענו גם לבן יאמצו... הוא לא יתן לתלות אותו ולו גם ייאלץ לתת חייו בתמורה! — ילעג לו „האורח הבכיר", יבזה אותו ככל שיאבה; יצליף בו עד מוות ובלבד שהילד יחיה! כן... הריהו אותו קצין אדיב ומנומס... „אדם בר־כבוד" שניקרה לפניו אותה פעם ראשונה, כאשר נקרא למשרד „גסטאפו" בעירו; הוא אשר שידלו להבין (שם) כי יהודים, הריהם כוח־עבודה ממדרגה ראשונה. אם רק יעבדו באמונה ויסייעו בכנות ונאמנות למאמצם המלחמתי של הגרמנים, הרי בעתיד „בסדר החדש של הרייך בן אלף השנים", יזכו גם הם למקום ומעמד משלהם... תמיד טען, כי פעולות הלחץ נגד יהודים כגון הגליות, מעצרים ועונשי מלקות, נעשים אך ורק כלפי עבריינים המסרבים לעבוד ומסיתים למהומות. הוא עצמו, נפשו נקעה מהן. אכן, עתה הוא יודע כי כל „הנימוס והאדיבות האצילה" על הליכותיה „המעודנות" שימשו רק מסווה ללכוד תמימים כמוהו. רק פה במחנה גילה היום (כמו בהזדמנויות קודמות), טלפיו הדורסניות ותאוות הרצח. אף על פי כן, הוא חיים־אהרון לא יניח לו לרצוח את הילד. הוא יציע לו עיסקה: חייו הוא תמורת הילד; הנער יועבר ל„צלב האדום" בשווייץ ובאמצעותו — לאפרים ורימונה בארץ־ישראל. הם יאמצוהו להם כבן ואולי יקראו לו בשם אביהם. — לא ולא! הפעם לא יקבל עוד צוו חז"ל והרבנים (בתקופות מאוחרות יותר); דינא דמלכותא, דינא!

— כמו גל דינור שטפו לפתע, כמו עברו זרם חשמל והלם במעמקי מעמקיו... עתה רק ידע, עתה עמד על טעות חייו. צוו חז"ל זה היה בעוכריו. ואולי גם לא הבין ולא ידע; לא לציות ונאמנות עיוורת לשלטון־רשע נתכוונו מחוקקיו. הן ישנו וקיים גם צוו אחר; עת לעשות... הפרו תורתך... חייב אדם לקום ולהתנגד לרשע, ייהרג ולא יעבור! הוא לא עשה זאת. הוא נכנע משום רצונו להציל אלפים ורבבות; למלט רבים ככל האפשר מגורל מר ומוות אכזרי. רבות פעמים לא האמין, לא יכול היה להאמין לזוועות שסופרו. הן זוכר הוא יפה התנהגותם של הגרמנים בימי מלחמת העולם הראשונה; כמה אדיבים ומנומסים. מה יפה היה יחסם לקשישים וילדים. הייתכן שהפכו עתה לזאבים, לחיות־אדם טורפות ודורסניות?!

---

[5] „שולקולט" — רשת בתי־ספר מיסודם של פועלי ציון צ. ס. (ימין). „אזע" — ביטוח בריאות.

[6] „אורט" — ראה לעיל.

— ואמנם כן זו המציאות והאמת לאמיתה. עתה רואה הוא מה רבות טעה; דרך שתדלנותו ושקיעתו בשיגרתיותה הם שהביאו לאיבוד עולמותיו — עולם זה ועולם הבא גם יחד. אין ספק כי נושא הוא באשמה גדולה וחטא, וחייב הוא לתת את הדין. איך לא ידע שלנוכח פני הרעה בהתגלמותה השלמה חייב היה לצאת מהשיגרה ולא לנקוט בדרך הסלולה? נגדם, נגד רוצחים שופכי דם אדם באדם יש ללחום (ואפילו בידיים ריקות!) ולא להיות בין עושי רצונם. הוא חיים־אהרון היקל עליהם מלאכת הרצח תוך כוונותיו להציל. אכן, גם הדרך לגיה־ינום רצופה כוונות טובות... ואף על פי כן, נקי הוא ותוכו כברו... הן כל שעשה, עשה באמונה. עד מה צדק ממנו אחיו קלמן — מהנדסו של בית־החרושת לערדליים ומגפי גומי, צעיר בניו של אביו; בכוח כפייה ולמרות סירובו, נתמנה על־ידי הקלגסים הגרמנים לאחר מאסר ומכות נמרצות, לראש המשטרה היהודית. הוא לא הישלה עצמו ואחרים, כמוהו. למן הרגע הראשון ידע והאמין כי הגרמנים נקטו בדרכים להשמיד היהודים. לכן עזר הרבה למחתרת שנתארגנה ב„גטו" ואף רצה להיות בין לוחמיה. אלא שלא זכה... ביום האימים, יום השמדתם של רוב יהודי עירם הלך במכוון ובהכרה מלאה למוות. כאשר נקרא כראש המשטרה היהודית (כמוהו — כחיים אהרון יושב־ראש ה„יודנראט") לא התייצב לתפקידו. הוא הרגיש גם הבין במה הענין והחליט להישאר עם אשתו וילדיו. לשווא שידל הוא אותו בנועם וגם בדברו עימו קשות, בהוכיחו כי רעה ואסון ימיט על יהודי העיר. על כך השיב לו אחיו קלמן; אם בכה ואם בכה, גמרו הנאצים אומר להשמיד יהודי הקהילה. גם אם יתייצב לתפקידו לא ישנה מאומה, רק יפקיר אשתו וילדיו... עד היום כל שעה וכל רגע שומע הוא קול אחיו הדובר אליו.

— „זקן היהודים" הד"ר רומפרשטקל סיים סיבובו השביעי; הוא עמד במבחן. עתה עמד, הוריד ידיו מראשו והיטיב להצמיד הצילינדר שלו אל קודקודו; התמתח ונשם עמוקות ומיד פנה אל מרכז הכיכר. אל מול במת התלייה במרכזה, עמדו או ישבו ה„אורח", ה„אוברסט" מפקד המחנה והפמליה כולה. משקרב אליהם עמד, התמתח לעמידת דום וידיו צמודות לתפרי מכנסיו. בקול המבליט הכרת־ערך וכבוד עצמי:

— אסיר 8197645 מודיע בהכנעה; רצתי שבע פעמים סביב לכיכר...

— ומה עוד יבקש הפלוטוקראט היהודי, הד"ר היקר שלי אדוני „זקן היהודים"? שיסע דבריו ה„אורח הבכיר" — דבר איני רוצה עוד לשמוע על „רחמים" ו„סליחה"...

— חנינה, הרר גנראל מאיור! חנינה לילד אני מבקש; כבן אאמצנו לי...

פניו של הגנראל־מאיור סמקו מזעם; הוא הניף שרביטו אחת

ושתיים על פניו של חיים־אהרון ובמגפו המצוחצח בעט בבטנו. המוכה אף לא זע ממקומו אם כי מצחו מעל עינו השמאלית זב דם; — סלקו חלאה זאת מעלי! כבדוהו בחמישים מגלבים, כאן לרגלי הגרדום! — ארבעה אנשי „קאפו" בריאים וחסונים עטו על היהודי שלא מש ממקומו ופניו מלאים דם ממכות השרביט.

— המיתני איפוא במקום הנער ואנוכי אשא בעונשו! — זעק חיים־אהרון — הרגני כפי שתרצה, קברני חיים תמורת חייו! — הפציר.

— העידותי בך דוקטור! ראש וראשון לעם רוכלים בזוי — קפץ „הבכיר" ממקומו — כבר לפני אלפיים שנה ויותר מכרתם לעמי אירופה, תורת האהבה היהודית בדמותו של ישו. עתה שוב מבקש אתה למכרה לנו מחדש בלא צלוב... ובכן, אנו הגרמנים עדיין מערערים על אותה מכירה מאז ואיננו מקבלים אותה. ברור שמסרב אני לכל עיסקה נוספת!

— לא עיסקה היא זו ולא מסחר... מעומקה של נפש מעונה שאג הקול — כלום יסחר אדם בחייו? רצוני האחרון הוא, כי יחיה הילד ואפילו תמורת חיי אני!

— אכן, צדקת „זקן היהודים" חייך לא נחוצים עוד... לא תוסיף עוד לשמש כאן „כותל דמעות" וקול נושא תקווה ליהודיך. מחזקם ומעודדם למרי סביל ובנקל יכול אתה להפוך למנהיג מרי בכוח! — אמר ה„בכיר" — מותך יהיה מות־ראווה ויום זה הוא יומך האחרון! הממ... אף אם אענה להצעתך ואשחרר הפושע הקטן... האם תאמין לי? ומה ערובה יש לך כי אמנם יחיה נער הזבלים? כלום לא תחשוד בי שלאחר מותך אצווה להוציאו להורג?

— לא, אדוני הגנראל־מאיור שהכרתי כקצין גרמני בר־כבוד! זאת לא העליתי כלל בדעתי... אמר חיים־אהרון — אולם בכל זאת אבקש כי עוד בטרם מותי, יימסר הילד לשלטונות הצלב האדום השווייצרי.

— חזיז ורעם! אף לדברי קצין גרמני לא תאמין עוד? זעם ה„אוברסט" מפקד המחנה.

— וכי אין הבטחתי מספקת את הדוקטור רומפרשטקל?... שאל בחומרה ה„בכיר".

— הן טרם הבטחת דבר אדוני הגנראל־מאיור! השיב חיים אהרון ושוב הזדקף בכבוד וללא רתיעה כלשהי ועיניו הישר בפני

ה„בכיר", בעוד עינו השמאלית הזבה דם שלוחה כאצבע מאיימת אל פריצי הרוצחים.

— אותו רגע הוחרדו הכל; האסירים ומעניהם ואף כל פמליית הקצינים מזעקת־פרא כנהימת דוב שכול. תנועה בלתי־רגילה נראתה בין שורות הניצבים עוד, במיסדר האסירים: הכל היפנו עיניהם למקום הזעקה. חיימ׳ל „קאטארינשציק ראש־בהמה", יהודי קטן־קומה דל וצנום נאבק בשארית כוחותיו עם ארבעה „קאפוס" שלא חסכו אלותיהם ומגלביהם. הוא נופף בידיו מעל ראשו ואחז משהו עטוף במטפחת האדומה שתמיד היתה על צווארו. הוא נהם ונשף, בעט ברגליו לכל עבר ונעץ שיניו בכל יד שלוחה לאחוז בו. ה„קאפוס" תפסוהו מפעם לפעם אך הוא התחמק מאחיזתם, פרץ ונבלע אל בין השורות שהצטופפו יותר ויותר. תוך כך לא עלה בידי ה„קאפוס" להוציא מידיו החפץ העטוף. במתח ועניין עקבו כולם אחר הרדיפה ומאבק אלה; בעיני „האורח הבכיר" החלו לרצד רישפי־אש שטנים. שוב ראה לפניו עילה נוספת לעינויים והשתוללות־דמים...

— חיימ׳ל „קאטארינשציק ראש־בהמה" איש דלת העם ויהודי פשוט — בן עיירונת סמוכה לווילנא. רחוק היה מ„בר־אוריין" המתמצא „בין השיטין". אף פרקו בתפילה לא ידע כהלכה. עני מרוד היה כל ימיו ועמל היה קשה לפרנסתה של משפחתו הגדולה. רצען היה רפד וגם סבל, פשוטו כמשמעו. באחת; — „שפע מלאכה ודלות של ברכה" — כמאמר הבריות. מגמגם מאוד היה בדיבורו; היגוי מילה כהלכה עלתה לו לעיתים בקושי רב. אף־על־פי־כן אהב תמיד להתפלל בקול ולקרוא תהילים בניגון וראה זה פלא; קול־זימרה יפה היה לו, טנור ערב ונעים באדיר וכשהיה שר המילים, כלל לא היה מגמגם. וכך אמר בניגון ובנעימות תפילות, פרקי תהילים, אף שירי עם ביידיש וכיוצא באלה, (אם כי מסרס היה המילים מפעם לפעם). בהיותו פעוט נפל פעם מעריסתו ונחבל קשה; מכאן גם הגמגום בדיבורו. אפשר ונשאר מזה גם משהו עמום, ופגום במידת מה בראשו, כי היה כבד־הילוכים ודרך־תשובתו איטית ביותר. עשרות פעמים נהג לשאול אותה שאלה ומשנטפל לדבר כלשהו, לא הירפה; חוזר היה אליו כבהמה מעלה גירה. על כן דבק בו משחר־ילדותו הכינוי „ראש־בהמה". על שום מה נקרא איפוא „קאטארינשציק ראש־בהמה"? כי היה בן־בניו של „שבט" יהודים מיוחד במינו, ההולך ובטל זה כבר מן העולם. אבות־אבותיו ואף אביו ואמו וכל אחיותיו ואחיו היו „קאטארינרים". כל ימיהם שוטטו בכפרים ובעיירות (ואף „הציצו" מפעם לפעם בפרברי ערים גדולות); מקהילים היו קהילות ברבים מבני־בריתו של אברהם אבינו וגם שאינם מבני־ברית, סובבו אותם ותיבות־נגינה בידיהם. כך היו מנגנות התיבות והם עצמם פיזזו וכירכרו, עשו מעשי לוליינים והיו מומוסים וגם מוקיונים מרבים להג, כדי להצחיק. הן על כך בלבד היתה פרנסתם. אמנם

יש והיו מלעיזים עליהם, כי שולחים היו מפעם לפעם ידיהם וקונים „במשיכה" דבר־חפץ כלשהו. אולם אין לדעת אם היה זה „חשד בכשרים..."

מילדותו ומשחר־נעוריו התנכר חיימ'ל לכל אלה. נקעה נפשו מאורח־חיים זה ובעודו צעיר מאוד נפרד מהוריו ומכל החבורה וגדל בעצמו ללא השגחה. הוא התפרנס מכל הבא ביד אך מעולם לא שלח ידו לקחת דבר שאינו שלו. הכינוי „קאטארינשציק ראש־בהמה" דבק בחיימ'ל וליווהו משך כל דרך־חייו וגם בדאכאו. ליצנים בעיירות וברחוב נובגורוד בווילנא קראו לו גם „כתרינר" מלשון „כת־רינה", על שום שיר שהיה שר — אותו שמע פעם מעל גבי תקליט של הזמר העממי הנודע מנחם קיפניס — „אני הלכתי ביער". שיר המתאר פרחח שיכור שר שירו ויהודי „מקובל" בעל „חכמת הנסתר" דורש בו דרושים; מ„קאטארינה מאלאדיצא פאידי סיודא..." ל„כת־רינה מלא־דיצה פודה וסועד".

לדאכאו הגיע חיימ'ל „קאטארינשצ'יק" או „כתרינר" בגפו. כל בני־משפחתו אבדו לו בשעת חיסולו הגדול של ה„גטו" הקטן שמעבר לוויליה — מקום שם כונסו כל יהודי העיירות מהסביבה. ממשפחתו הגדולה — על שלושה בניו ושתי בנותיו ומשפחות כל אחיו ואחיותיו — נשאר לפליטה רק הוא. יחד עם כל הגברים, הנשים והטפלייא, עמד גם הוא באותו יום ארור ומר מכל ימיו, ביער היפה והגדול מעבר לאגם הרחב והססגוני.

בעיניו ראה כיצד נתלשו שורות שורות והובלו... איך פסינק'ה אשתו האהובה ושתי בנותיו פר'לה ולאה'לה — (וורדים פורחים!) הובלו גם הן. גם עתה, עדיין נישאות אל אזניו זעקותיהן עת הרביצו בהן הקלגסים הרוצחים בקתות הרובים כי מיאנו ללכת ולא רצו לעוזבו. עד נשימתו האחרונה יזכור כיצד רץ אחריהן, איך לחץ בנותיו אל ליבו ונשק להן. איך דבק באשתו — ואיך אפפוהו פתאום חושך ומגור וחבטה עצומה ניתקה אותו מהן...

לאחר זאת ליל ואפלה סביבו וביער אין איש עוד... רק הוא לבדו. דממת האפלה הזוחלת הילכה עליו אימים; הוא פחד לזוז. גם עתה אין הוא יודע, אם היה זה אמת ואם היה זה פרי דמיונו המבוהל עד לפלצות־אימים. הוא דימה לשמוע קולות בכי וזעקות מחרידות שנישאו ממרחקים גדולים, תוך הדהודי יריות ונצנוצי אש אשר נראו לעיניים מבוהלות ועייפות עד מוות. ורק הוא יחידי השרוי וחי בעולם בלהות בלתי־נידלה...

שוב שקע בינתיים בחשרת הליל ובלעה אותו החשיכה — — —

— לאחר זאת (אין הוא יודע אפילו איך) התנער פתאום, קם והחל לפסוע בחשיכת היער. נהירין היו לו שבילי היערות מילדותו, יכול היה לפסוע בהם גם בחושך. אף־על־פי־כן צעד ללא מטרה בלי לדעת לאן ומדוע. כך צעד שעות רבות מאוד; חלף הליל, האיר הבוקר וצהרי יום חלפו מזמן, שעות ערב ושוב הגיע לילה אך הוא לא פסק מלכת — — מיער אחד יצא ואל יער שני נכנס ושוב —

אל יער אחר מבלי להיעצר כלל ועד לאפיסת כוחותיו. פתאום ישב, נשען אל גזע אילן כרות ובכי עטפו... באקראי לגמרי שלח יד אל כיסו ונתקל ב„סידור׳ל״, הרי זה „סידור התפילה״ הקטן ששנים לא מש ממנו. פסינק׳ה שלו, היא שהגישה לו אותו במתנה ליום כלולותיהם — לפני עשרים ואחת שנה יחד עם הטלית והתפילין החדשים — בשקית רקומה יפה להפליא. כמה דמעות גיל וצער גם יחד „שתה״ אותו „סידור׳ל״. עתה נשאר לו רק הוא, כלומר ה„סידור׳ל״ בעולמו זה — עולם הדמים. ומי יודע, אולי בזכותו נשאר בחיים והוא גם ימלטנו מכל רע ויצילנו מכל צרה? — עיניו הבהיקו לפתע, צללית של גיל נראתה על מצחו וחלפה על פניו. „גם כי אלך בגיא צלמות לא אירע רע...״ נתן בשיר קולו. פתאום הפסיק וענגה קודרת כיסתה פניו; לא; למה ולשם מה צריך הוא לחיות? למה ינסהו עוד האל במרומים? וכי יוכל לשאת בכל אשר בא עליו וכלום איוב הוא, שיעמוד בכל אלה ויצדיק עליו הדין? — הן טוב מותו מחייו! אין הוא רוצה בחיים אלה כלל ועיקר — עליו למות ולעבור מן העולם! בחימה וזעם ובכל כוחו החל להטיח ראשו בגזע האילן. רוח־עוועים השתלטה עליו. דם חם רותח ומפעפע, דמו הוא שהציף כל־כולו... שוב נתעמעם הכל סביבו, רעד של עווית תקפו; הוא חש שוב בצללים שלא מעולם זה... שוב כיסוהו כנפי הליל. הוא גמגם ופלט מילים ללא קשר, ללא משמעות — עתה שמח מאוד, בוודאי ימות!...

— הוא לא מת גם הפעם; אותו לילה עברו ביער זה כמה יהודים בורחים, אנשי העיירה קריביץ׳. הם שמעו אנחותיו וקלטו נאקותיו, דיבורו ביידיש המגומגם וקרוע בבכיו העז ללא הפוגה. אם כי התקשו להבין דיבורו המרוסק, התעכבו בדרכם והשיבו רוחו; השקוהו, חבשו ראשו ופצעי גופו. להם חב הוא חייו, הם שהצילוהו — מאז דבק בהם והם היו חבורה אחת יחד. יחד הגיעו ל„גיטו״ סביר שם עבדו. אחר־כך סידר אותם איש יהודי מיושבי המקום, בתוקף קשריו עם פולנים בסביבה לעבודה באחוזה פולנית, על־יד העיירה. בה הוקל להם קמעא. אלא שזה לא נמשך זמן רב. הודות להלשנה נלקחו מהאחוזה על־ידי גרמנים והועברו לעיירה קאבילניק — עד לחיסולו של „הגיטו״ בה. אכן, אלה היו יהודים נלבבים, רחימאים ויקרים! כמה הם טיפלו בו במסירות ועודדוהו. עתה אינם עוד... הכל בו מטושטש... אף שמותיהם מבולבלים בזכרונו. אחד מהם הרי שמו ירמיהו, כן ירמיהו שולשטיין או שולמן והיה אחד מנדל... ועוד מדמדם משהו בזכרונו... אח ואחות נלבבים תמיד יחד... שמותיהם זהים כמעט; מתחילים באותה אות אפילו. רגע, אולי יזכור... זלמן! וזלטה! אך שם משפחתם אינו זוכר... משהו מעין קצב או בדומה לזה? קאצוביץ׳! מבזיק לפתע בזכרונו ושש הוא על כך כאילו מצא שלל רב. וכולם — מאותה העיירה, מקריביץ׳ גם היא בתחומה של ווילנא ובנותיה... עתה שוב בודד הוא. יחד עימהם קל היה

לשאת בשברון הימים ולא לטרוף נפשם בכף לאור עולמם וחייהם שנחרבו — אחר־כך לא היה דבר פרט למחנות, מחנות... היתה דאכאו ונתפרדה החבורה. אין הוא יודע מה עלה בגורלם. רק זאת ידע; אכולת כפן ומזת־רעב גוועה זלטה, לילה אחד במדור הנשים. וזאת סיפר לו אחיה זלמן. מאז, שוב לא ראה גם אותו ואף לא מישהו מבין כל השאר. שוב נשאר לבדו וה„סידור׳ל".

— שבועות וחודשים עברו מאז הגיע לכאן; הוא השלים עם גורלו והסכ־ין לכל שיבואנו עוד. הן כל שלבי הביזוי של צלם האדם, היו כבר מאחוריו. בוקר וערב ולעת ליל, היה עושה כל שציוו עליו; משך שעות ארוכות עמד במיסדרים, רגליו הילכו ובלעו מרחקים מדי יום ביומו, בלכתו לעבודות שנכפו עליו כמו על כל שאר אחיו לצרה. אולם ה„סידור׳ל" לא מש מידו אף פעם. כל שעות היום והערב „תלש" קולו המתייפח ומתרונן חליפות, גזרי־גזרים מתוך התפילות התמימות ומרוממות הנפש, מפרקי התהילים — פרקי עמידת אדם מול אלוה — תוך סירוסים ושיבושים, בלי אתנחתות וללא סימני פיסוק. לא תמיד הבין ועיכל פירוש המילים כפשוטן אך תמיד היה זה שיח לו עם בוראו; ציקון־לחש ומרי־שיח, טענה ומחאה על כל שבא עליו ועל כל אשר נעשה לבני עמו. אף הפעם בעמדו במיסדר ובשמעו לדברי הנאצה של ה„בכיר" על החיפוש, לא חשב אלא על ה„סידור׳ל" בלבד. ליבו ניבא לו כי הפעם עלול הוא לאבדו. אין ספק בכך; הוא יילקח ממנו. אך זאת לא אבה בשום פנים. הוא יסתירנו ויגונן עליו גם בגופו; הוא ייאבק להצילו ולא יסגיר מגינו ומפלטו... בבת אחת הוריד המטפחת האדומה מצווארו, שנתנה לו פעם אותה זלאטה הרחימאית מקריביץ׳ ועטף בה הסידור הקטן; הביט לצדדים וחמק בהסתר מן השורה — על־מנת למצוא מקום, בו יסתיר היקר לו מחייו. אבל לרוע מזלו איחר את המועד; ה„קאפוס" הרגישו בו בהתחמקו וגם חייל ה־ס. ס. ומיד, ללא שהות החל המירדף. הוא רץ ונבלע בין טורי הניצבים ולא היה ביכולתו להתחמק. הוא נתפס. שני „קאפוס" גברתניים ומטילי אימה אחזו בו. הוא הרים ידיו בטרם ניתנה הפקודה ועמד רועד כולו ושיניו נוקשות...

— מה לך כי נרעדת יהודי מפלצת בן־שטנים?! — נהם חייל ה־ס. ס. — מה הסתרת שם במטפחתך האדומה?

— מאומה אדוני איש ה־ס. ס.! בחיי שנינו שאין לי כלום בה, פרט לסידור־תפילה „פיצפון", רק זה ולא עוד — גימגם.

— הב לי ונראה אם לא הסתרת שם יהלום או זהב, תן לי המטפחת ומיד! — הרעים הקלגס בקולו בעוד שני ה„קאפוס" מחזיקים בו בכוח.

— חלילה אדוני! וכי זהב מניין לי? לא אדוני, חי האל בשמים! זאת לא אוכל להוציא מידי... זאת לא אמסור! — בבת אחת עקר

עצמו מידי ה„קאפוס" והחל לרוץ מתוך תקווה כי איש ה־ס. ס. יפתח באש, כדור יפגע בו והקץ לכל!... ברם, חשבונו היה מוטעה. איש ה־ס. ס. הדביקו אמנם והנחית בקת־רובהו מכה עצומה בגבו. חיימ'ל זעק מעוצמת הכאב וכמעט קרס.

— ראש־בהמה! איך הינך מעיז להתמודד עימהם? מסור לו את אשר בידך — קרא אחד האסירים — אם באמת מוסתר שם משהו מרוב טפשותך, רע ומר יהיה לכולנו!

רחש עבר בין השורות וגם אחרים הפצירו בחיימ'ל למסור.

— לא אמסור ה„סידור'ל"... הרי הוא יקר לי מחיי. טוב מותי מאשר להיפרד ממצילי ומגיני — אמר — ואתם, מה לכם כי כה תפחדו מהמוות... הן ברור לכם, שכולנו נמות כאן מי במוקדם ומי במאוחר...

— המשמר! מה מתרחש שם, מה גיליתם סוף־סוף? חזיז ורעם! — קרא ה„קצין הבכיר" בקוצר־רוח. — מה העיסוק בזוהמת האשפתות שם? הן חלף מכבר הזמן שהקצבתי.

— אותו משחית בן־שטנים הסתיר משהו בתוך קפלי „סידור־תפילה" שלו — השיב לו איש מפמלייתו בקפצו לעמידת דום — עודנו מתעקש וממאן למסור לנו...

— הביאוהו הנה! — פקד ה„בכיר" — לגילוי הסוד אדאג אנוכי. לא ישטה בנו יהודי מצורע!

שוב שמח על השתלשלות המאורע. הנה ניתנה לו עילה להטביע אכזבתו בדם „אספסוף" זה... הוא יפרע מהם במישתה־דמים וירקידם במחול־שדים אותו לא ראו עוד... שוב לא יחסוך עוד בדמים. הן יש לרוקן קצת המחנה ומחנות אחרים; שוב יגיעו בימים הקרובים משלוחים חדשים של יהודים מצרפת, מבלגיה והולנד ומיוון, מסאלוניקי העיר היהודית הארורה... אמנם רוב־רובם בא למשריפות אושוויץ' אך גם כאן יש להכין מקומות — ריח של דם טרי עלה כבר באפו; עיניו נעו כבר על פני בשר־אדם מעוך ומרוסק, על עצמות כתושות ואברים שנתלשו ונעקרו מגופות מתבוססים בדמם ומפרפרים... שוב הרגיש באלפי עיניים קרועות מאימה הנועצות בו מבטן...

— הביאוהו הנה! ל„קרש העונשין" המסומר מימין ומשמאל אצמידנו. בשרו אקרע מעליו. „קאפוס" יהודים יפליאו מכותיו והוא יפתח פיו; ואתה „זקן היהודים"! מה עוד תבקש ממני?

— הן יודע אתה מה הנני מבקש... השיב חיים־אהרון והתיישר בזיקוף ראשו ופניו הזבים דם.

— בחר לך איפוא מוות בו תחפוץ... היערב לך להתגלגל בחבית של דלק, עד כי תיפח בך רוחך המורדת והמסעירה? — שאל „הבכיר״.

— חיי הנער להציל ביקשתי ודרך־מותי לא חשוב כלל... השיב — אולם נוכחותו של איש „הצלב האדום״ אבקש... על כך לא תוותר „נפשי המורדת״... לעגו עיניו.

— איך אתה מעיז לצחוק בפני ולחקות דיבורי? הסמיק מזעם „הבכיר״ ובכל כוחו בעט בבטנו של חיים־אהרון. עם כל עוצמת הכאב לא נע המוכה ולא זע. עינו שנפגעה ממהלומת השרביט וזבה, הוסיפה שוב לאיים כאילו בפני „הבכיר״.

מוקף „קאפוס״ ואיש ה־ס. ס. הובא חיימ׳ל אל מרכז הכיכר; אל מול עמוד התלייה הובא בידי גרמנים אסירי המחנה והוצב „קרש העונשין״ — מיתקן העומד על כלונסאות בגובה שולחן רגיל; ניתן להרחבה ולהגבהה בעזרת ידית קפיצית ובהתאם למידות גופו של הקורבן. אחוז עווית וכעלה נידף ברוח עמד חיימ׳ל; זיעה קרה כיסתה כל־כולו. כל איבר מאבריו כאילו יצוק עופרת, ופיו ואפו זבים ליחה ודם. כאב עצום עלה בו והתפתל כנחש־אימים מלמטה — מתחתיו של עמוד השידרה, הצלעות וכלוב החזה אל מפרקתו וקודקודו. בכוח שלא מעלמא הדין אחז ביד ימינו המטפחת האדומה והסידור׳ל העטוף בה. שקט מקפיא השתרר שוב בכיכר. „הבכיר״ ניגש למיקרופון ובדרכו נעץ מבט ב„זקן היהודים״, שלא גרע מבטו התובעני ממנו אף לשניה כלשהי.

— נוכחות „הצלב האדום״ לא תינתן לך, מות תומת ולא עוד! — הטיח ה„בכיר״ בפניו ופנה אל ניצבי מיסדר האסירים:

—כל מה שהבטחתי לכם, יהודים, קיימתי ואקיים! ידעתם שקצין גרמני שומר תמיד מוצא־פיו — פרץ קולו כנביחתם של מאות כלבים, אל מול קהל האסירים. — ואף זאת אגיד לכם: ביצוע העונשין ייעשה ויבוצע כולו בידי יהודים! אף חייל גרמני ואף איש ממשטרת העזר לא ישלח יד „לצוואה״ זו. „זקן היהודים״!

— יאוהל הר גגראל־מאיור! — השיב כמו בצייתנות מוכנית.

— שני יהודים בריאים וחזקים בחר לי; שייטיבו להצליף ב„חלשלוש״ זה עד יפתח פיו. ועוד שניים אחרים שיעמדו הכן.

— לא אדוני הגנרל־מאיור, זאת לא אוכל! איש יהודי לא

יעשה זאת לעולם... הזדקף חיים־אהרון במלוא קומתו הישר — הריני מודיע בהכנעה: אסרב למלאות פקודה זו ויהי מה!

— הממ... כלום תרצה אתה להתנדב לכך כדרכך תמיד? כשם שהינך נוהג להתפלש ברפש ובצואה במקום כל האחרים... טוב מאוד! עשה זאת איפוא ד״ר רומפרשטקל. הרי לך שרביטי לאות הערכה...

— לא אני ולא אחר! איש יהודי, גם אחד! לא יבצע הלקאות אלו — זעק בקול חיים־אהרון — אכן, חיינו בידיכם ותבצענה זאת ידיכם. אתה וכל עושי דברך יעשו זאת.

— לא תבצע פקודתי אף לא במחיר חייך הניקלים ותמורת חיי נער האשפתות שביקשת להציל? — שאל ה„בכיר" — ראה, הזהר־תיך! עשר דקות ניתנות לך למחשבה...

חיים אהרון הוסיף להחריש... הוא עמד מתוח וידיו רתוקות בצמוד אל תפרי מכנסיו. משהו עלה וניצב בגרונו. הנה! זו איפוא התכלית האמיתית לתפקידו... ס־פוק מכסה־יומית של הרוגי מלכות רשעה ולא די בכך! עליו גם לספק הורגים מטעמה, תליינים ומענים יהודים! והרי הוא דימה להציל ככל האפשר רבים... לא היתה זו אלא אשליה!...

לא! מנוי וגמור עימו. הוא לא יישא עוד ולא יתן. אין הוא רשאי לעשות זאת. מי שמו לאדון־נשמות ודיין נפשות? מי הסמיכו לכך? כלום רשאי הוא להחליט מי יחיה ומי ימות? ואפילו תמורת חייו... ייהרג ולא יעבור! חייו הוא אינם חשובים כלל, מזמן מוכן היה להקריבם כדי להציל ולהעביר רוע הגזירה... אכן, לעגו לו; הוא דימה כי מתחשבים בדרישותיו ואיומיו, כי עלה בידו להציל, כי נעתרו להפצרותיו וכי העמדת עצמו, לשאת בכל התעללות ובכל ביזוי סייעו לו בכך. גם עתה מוכן היה לתת חייו תמורת הנער. אך כעת, אל מול הגזירה החדשה, גם חיי הנער אינם חשובים ולא שווים, תמורת עינוי יהודים עד למותם בידי יהודים! הוא לא ייכנע...

גל חמימות הציפו לפתע; הוא דימה להרגיש יד גברית חובקת אותו ואותה יד לוחצת גם ידו. עיניים חכמות ונבונות נושקות לעיניו; יד מלטפת מצחו הקודח שמזיל דמו.

— צדקת אחי... אין להיכנע! ככל שתוותר ירבו עליך הלחצים ותגברנה הדרישות. הרי זה דברי אליך מאז אחי... ואמנם שגית בראשית הדרך ולא מרום־עיניים ועזות־מצח חלילה. להציל רצית, למלט נפשות! גם אני שגיתי... על לא חטא ואשם הוכחתיך... צריך הייתי ללחוץ יותר ויותר ולשכנע — כולנו שוגים פעם ויותר. אולם עתה חזק אחי והתעשת! כל כוחות הנפש גייס

ואל תיכנע! הן יש תכלית לכך. יש טעם במותנו מידי הגבלים. חיינו השדודים הם שמרצפים תכלית חדשה ועתיד אחר לקיומנו אי־שם, בזמן מן הזמנים...

חיים־אהרון לא גרע עיניו מה„בכיר" העומד בפני המיקרופון ונובח... הוא הרים ידו והעבירה על פניו שהוצפו דם, כמו ניסה לעכב אותן עיניים ואותה יד שליטפוהו ודיברו אליו... קולו של אחיו קלמן הוא שדיבר מתוך מעמקיו והנה דימה גם לאחוז בידו וללטפה...

— ומה איפוא הר ד"ר רומפרשטקל, כה קשה לך להחליט? דברים נאלמו מפיך... פנה שוב אליו ה„בכיר" — אני מבין, שוב התעוררו בך הרחמים ומסרב אתה. טוב איפוא, עוד נבוא חשבון וקרוב מאוד המועד לחיסול החשבון כולו!... אני עצמי אמנה התליינים — הוא רמז בתנועת שרביטו לארבעה „קאפוס" שקרבו אליו במרוצה. הם ניצבו לפניו גברתניים, רחבי־גרם מטומטמי פרצוף גס וזוללני. מגלבים בידיהם וכל עמידתם התרפסות וחנופה זוחלת...

— טפלו אתם השניים בשטן ארור זה — פקד ורמז בשרביטו על חיימ׳ל, — ואתם — הורה לשניים האחרים — תלו נער־אשפתות זה ברגליו והצליפו בו בלי הפסק... גם אתם בואו! — קרא לשני שוטרי־עזר — היו משמר־ראשו של „נכבדנו הד"ר!" — אמר בלעג ארסי — אל תתנו לו לטרוח עוד... אל יעשה דבר! כבד נכבדנו כיאות! — ושוב פנה אל המיקרופון; אחוזי מגור־אימים ניצבו אלפי אנשים; בכי ללא קול המה באלפי גרונות; המוני לבבות ניתרו והלמו בקצב אחיד, חרדים ודואגים תוך כדי פלצות מטריפה הדעת. לרגלי עמוד התלייה עמד נער יהודי קטן וצנום, ראשו זקוף עתה ומבטו נוקב וחודר פני הפמלייה כולה. עיניו חדלו לשאול ולהפציר מבטן תובע ועקשני. רוצות הן לזכור הכל ולא לשכוח, פרצוף דורסני זה של ה„בכיר" הגוזר כלייה עליהן, גם מעבר לחייו הקצרים, חיי נער יהודי שילקחו ממנו והלאה בעוד מספר דקות...

— כהרף עין עמדו כבר התליינים על משמרתם. חיימ׳ל אחוז היטב בידו האחת של ה„קאפו" בעוד ידו השניה המאוגרפת הנחיתה מכותיה על ראש קורבנו, על כתפיו ומותניו. ה„קאפו" השני קרע בגדיו גזרים גזרים. הנה נפרם מעיל הבלואים והושלך הצידה; קרעים־קרעים הופשטו חולצתו, כותנתו והוזחו המכנסיים בחמת־רצח. כביום היוולדו, ניצב כבר אחוז בידי תלייניו לעין השמש. דל גופו וכחוש, שקעים עמוקים סביב הכתפיים וכל־כולו עור ועצמות...

שני ה„קאפוס" הצמידוהו ל„קרש העונשין" והחלו לטפל בידית

הקפיצית וברגיה. הנה שכב הגוף המעונה שקט כבר־מינן על ,,לוח הטהרה"... ושוב נישאו אלפי עיניים למרום; עיניים רחמניות, חרדות ודואגות ומפללות ותובעות; — אל שדי במרומים! כיצד יישא הגוף הדל הזה בכל אלה? מדוע לא יתפלץ בו הלב בזה הרגע וימות, בטרם יתעללו בו העריצים? — דממה. דממת־א־מים. ה,,קאפו" הבריג הקרש... יותר ויותר הצטמצם המרחק בין גופו של הקורבן לבין חודי המסמרים החודרים...

שוב נפרמה הדממה בבת אחת מקולו הנובח של ה,,בכיר":

— הקשיבו בני עם רוכלים שפל ובזוי! מרד ומרי לא יהיו כאן... מוטב לכם כי תפצירו במנהיגכם הד"ר הנערץ ,,זקן היהודים" שייאות להכות בשרביטי שטן ארור זה — ורמז על חיימ'ל. איש לא נע ולא זע; איש לא ענה ושוב חזרה ושלטה הדממה המקפיאה.

— מסרבים הינכם, איפוא? כולכם בעצה אחת ולא תאבו להמרות פי ,,מנהיגכם הד"ר?" — שאל ה,,בכיר" — המשיכו במלאכתכם, ,,קאפוס"!

שני ,,קאפוס" אחרים תפשו את הנער והחזיקו בו, להפשיטו בכוח. הוא נאבק עימהם תוך קריאות: — אל תיגעו בי! לא יטמאו ידיכם גופי... במחי יד התקלף הוא עצמו מבלואיו. עתה אף הוא — נער יהודי קטן וצנום — ניצב עירום ועריה...

— זו הפעם האחרונה שאני דובר אליכם, יהודים! — פנה שוב ה,,בכיר" — מתנדבים מכם רוצה אנוכי לביצוע גזר הדין על הפושעים. כל מתנדב יורשה לעזוב המחנה לאחר שיבצע הפקודה. זו הבטחתי, האמינו! גם פושע זה ראש וראשון לכם, זה ,,זקן היהודים" יבוא על עונשו על הסתתו למרד. מי שיתנדב להמיתו, יוכל עוד היום לעבור הגבול לשווייץ. על דיברתי, דיברת־כבוד של קצין גרמני! שלוש דקות עוד אחכה... גם הפעם לא נענה איש, הניצבים בשורות נשארו ללא זיע וניד על עמדם והוסיפו להחריש...

— ובכן החל החג! — שאג ה,,בכיר" — ,,קאפוס"! משמר־כבוד לד"ר רומפרשטקל הכן! אך רגע... העיקר כאן חסר. היכן התזמורת? הבהילו הנה כל האמנים היהודים וינגנו לפנינו. ,,זקן היהודים" המורד!

חיים־אהרון פילבל בעיניו; כלום דיבר ה,,בכיר" ברצינות, וכי חמד לצון? לא, הוא לא יגיב... אין פקודה זו מוסבת אליו עוד. הוא לא ישיב...

— יאווהל הר גנראל־מאיור! — קפץ ה,,אוברסט" מפקד

המחנה — ישנה תזמורת מפוארת ויש כלים. כנרים ידועי שם מווילנא, קנטרוביץ' מהתזמורת הפילהרמונית, מקובנה ומוורשא מתזמורת ליצמנשטט (לודז'). המשמר! הזעיקו האמנים חברי התזמורת מיד! הביאו כלי הנגינה, קונצרט סימפוני יהיה כאן, חינם אין כסף!...

שוב זחלה הדממה ורעמה ציפיה דוממת רבת־מתח. מתוך שורות הניצבים, מן המשרדים ומצריפי החולים הובהלו המנגנים. איומה ונוראה חזות־פניהם. מהם עוטי „פיג'מות"־אסירים, מהם עטופי בלואים וסחבות, רזון בעצמותיהם וגופם ליאה וכושל... כלי הנגינה הובאו בידי אנשי משמר המחנה. אל מול הכיכר האכולה להט השמש; קבל פניהם של קהל האסירים שניצבו מאז הבוקר במיסדר, ניצבו הנוגנים וכלי הנגינה בידיהם. כל העיניים הרבות (ללא יוצא מן הכלל) ניבטו בשני הגופים העירומים לעין השמש... חיימ'ל שכב צמוד „לקרש העונש־ין", המסמרים העמיקו לחדור אל גופו — לא עוד דין ודברים לו עם אלוהיו ועם אדם. הוא חיסל כל חשבונותיו. שפתיו הצמיד ל„סידור'ל" — פסינקה, פסינקה שלו לו ראתה אותו בכך, לו ראה אותה להרף עין בלבד! כה קל היה לו למות, ה„סידור'ל" בידו והיא רואה ומבינה... צלילי כינורות וכלי מיתר אחרים. חלילים ואבובים, חצוצרות ובאסונים השמיעו דברם לפתע על פני כיכר המיסדרים כולה. עמומים ונבוכים בתחילה, נרתעים כאילו ללא בטחון במקום ובעיתוי אלה, אך גוברים והולכים. הן משניתנה הרשות להבעה הרי עולם ומלואו ניתנו בכך: חיים של אלפי בני אדם הולכים ודועכים; קולם נשמע תוך הבעת הנגינה. חייו של עם כולו המובל להשמדה ורגעיו האחרונים. „מנגינה עברית" ליוסף אחרון עולה ומתפשטת ונימת „בכי ישראל" גאתה ועלתה מתוך נהימות המיתרים, יבבת הקשתות החלילים והאבובים וקול התופים המתלווה. צלילי תפילת „קדיש" בנעימה המתוזמרת של ראבל נשמעים על פני הכיכר כולה. עצבות ותוגת אין־סוף... על נהרות בבל ישבנו גם בכינו בזכרנו את ציון... ובמנג־נת באך הגאוני... רוח עברה בקהל הכלואים. כענפי אילנות בסערה, התנודדו הגופים. תפילה זכה וחרישית נישאה אט־אט ומבין שפתיים קמוצות נפלטו תמלילי המנגינות; אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני — תדבק לשוני לחכי אם לא אזכרכי אם לא אעלה את ירושלים... בת בבל השדודה... אשרי שיאחז וניפץ עוללייך אל הסלע.

— לא, לא ארורים! בני גזע נתעב ונחות! לא זאת חפצתי — רעם קולו של ה„בכיר" — לא כנסייה כאן ולא בית־כנסת! רבות הייתי ושהיתי בין יהודים, שפתכם אינה זרה לי כל עיקר ויד לי גם בשפת־תפילותיכם. דבר מה עליז נגנו, מנגינות ריקוד־חתונה השמיעו! חג־כלולות לכם עם אלוהיכם חסר האונים... לא, גם לא מנדלסון הבזוי כמוכם ארורים!

המיתרים החרישו לפתע, פסקה וכלתה יבבת הקשתות והושלך הס... קול גבר צעיר נישא והתפשט על פני הכיכר:

בלהבות־אש עד אפר שורפנו
ולא בכדי בסער ובעשן כלינו;
חיינו נצח וכל רוצחינו — נבלם!
כי בוא יבוא יום נקם ושילם!

כיכר הנידונים השמיעה קולה מפי הגבר המזמר, קולות רבים נילוו אליו ושרו יחד עימו אל מול אימי הגרדום ומות הייסורים. ה„אורח הבכיר" הסמיק מזעם. לזאת לא ציפה. עם קשה־עורף ומורד! אף על עברי פי תהום, אל מול המוות אינו נכנע! מה כוחו של עם מתועב זה? — להפסיק! הפסיקו לשיר! — איש לא שמע לו... עתה שרו מאות — נישאה והלכה השירה כאילו היא עצמה היתה המטרה... לפתע נקרעה השירה המתנגנת תוך זעקות־אימים שפרצו מגרונות רבים. „קאפו" אחז ברגליו של הנער העירום, הרימו באוויר והפכו כשראשו למטה בעוד השני מצמיד שתי לולאות החבל לרגליו. עתה נתלה הנער ברגליו. אט־אט התנדנד הגוף הצנום ומעונה. כל דמו זרם אל הראש.

— מ־א־מ־ע! מ־א־מ־ע־לע! הדהד הקול על פני הכיכר — הבטחתיך כי אם בחיים אשאר, אגיע בכל כוחותי לארץ ישראל ושם אציב לך ולאבי ולכל בני־ביתנו מצבת זכרון. עתה — אין ולא תהיה עוד, מצבה — מי יקימנה? למה, מדוע עלי למות? מי יגיד ויאמר?! עיני הילד שהופנו למטה התאמצו להזדקר אל־על. הן תבעו תשובה אך מי ישיב?

— בל תופסק הנגינה, המשיכו! — פקד ה„בכיר" — פרגולים הורמו והצליפו על גבות הנוגנים ושוב התחדשה הנגינה. צלילי חתונה כצלילי רפאים; כמו קולות בלוויית המת היו אלה. הם גברו והלכו... על גבות הנידונים החלו ההצלפות. קול ספירה נשמע: אחת! שתיים... שלוש... פרגולים שרקו, מגלבים השיקו והדהדו תוך צפצוף וקולם — משק־כנפיים של עוף־אימים דורסני. שבע... שמונה... תשע... הצליפו פרגולים בגופות עירומים, חדרו ונחתכו אל תוך הבשר ודם ניתז לעברים... זעקו המעונים וכאבו יחד עימהם אלפי לבבות. יבבה השירה ובכו הכינורות; עשר... אחת־עשרה!... בתנופת זניקה הוטחה גופת הנער. זרם דם פרץ מפיו. קול חירחור עלה ולא ייסף עוד. גופתו נתלתה דוממת ושקטה — חייו שופכו ביחד עם דמו החם על הכיכר המרוצפת...

„קאפו" הרים ה„סידור'ל" (העטוף במטפחת האדומה) שנפל מידי חיימ'ל והגישו ל„בכיר".

— החזירנו לידו! בעצם ידו יגיש לי שד זה חבילתו וידבר! — רעם ה„בכיר". החבילה העטופה הוחזרה לידיו של הקרבן המתענה. הוא הוסיף לספוג המלקות

המוצלפות. זעקותיו הרעידו כל נים בנשמות... עם כל תנועה מאולצת שלו חדרו המסמרים יותר ויותר. התזמורת הוסיפה לנגן מנגינת־חתונה של רפאים; המזמרים שרו תמליל מותאם למנגינה.

ואם שבע נפלנו וקמנו —
לא נבוש עוד, לא נכלם —
כה יעזרנו האל!
ואם בעשן וסער כלינו — — — —
פדות עמנו אכן תתגלם.
מדמנו קום תקום ארצנו
כן חיה תחיה, ארץ־ישראל!

ארבע־עשרה... חמש־עשרה! — חיימ׳ל הפסיק לזעוק. מכל אבר קלח דמו. גופו נקרע, שוסע מצליפות וכולו חרוש מסמרים. רופא ניגש לבדיקת הגוף המרוטש...

— הר אובראַרצט! — האם אפשר להמשיך? — שאל ה„בכיר".

— אין עוד צורך בכך הר גנראל־מאיור! — השיב הרופא — בין כה וכה לא ירגיש עוד... הוא נפח נפשו...

בזעם בלתי־מרוסן, בחרון אין־אונים קפץ הקצין ה„בכיר" אל קרש העונשין, תלש מידי המעונה הגוסס החבילה. „קילף" מהר ה„סידור׳ל" מהמטפחת ופתח כריכתו בפגיונו; כל דף בדק וחיפש... לשווא! אותו מטיל־זהב או יהלום מוצנע לא היה כלל...

שוב התל בו יהודי, אכלה אותו האכזבה. השירה והנגינה גברו. גם בהן דימה לשמוע לעג לחוסר יכולתו. גופת הנער התנדנדה ברוח; חיימ׳ל שכב רגוע ללא כל תנועה, דם קלח מהמעונים...

— ואתה „זקן היהודים"! מה לך כי תשתוק? עתה בא תורך! שמח תשמח אחיך בני עמך... היפנה הבכיר כל זעמו אל חיים־אהרון המשמים אל מול הרשע המשתולל ורוחץ בדמים — הריני חוזר בי! לא תגולגל בחבית דלק... יקומט הצילינדר וירופטו בגדיך... עליך להישאר ללא כתם וללא רבב... כמו שאומרת שם תפילתכם כעולה וכקרבן... אמנם קרבן־מרייך תהיה ואכן תהא זו עתירה! עולה וקרבן! כלפיד תבער וכאבוקת־אש תתנוסס! הביאו חבית־דלק מלאה עד לחצייה! כיפתו אותו בידיו ורגליו!

חיים־אהרון התיישר, הצמיד שוב ידיו אל תפרי המכנסיים, זקף ראשו והישיר מבטיו אל ה„בכיר" הזועם. ששת אנשי „קאפו" עטו

עליו וכפתוהו בידיו ורגליו. חבית דלק מלאה עד לחצייה הובאה והועמדה ליד „קרש העונשין" עליו שכב חיים׳ל המעונה.

— הכניסוהו לחבית בעמידה! — פקד אכול האכזבות, — עוד מעט ויבער כולו... כדגל יתנוסס לעיני אחיו וכך נחסל כל מרי וכל אות למרד!...

— אף על פי כן לא תנצחו עוד במלחמה! — שאג חיים־אהרון — סופכם נחרץ! לא יועילו ולא יעזרו לכם כל מעשי התועבה. עוד יתנוססו גופותיכם על עמודי תליה רבים. ואף סופך בכור־פריצים, לתלייה!

חיים־אהרון הוכנס כפות בעמידה אל החבית; הוא זיקר ראשו אל־על ועיניו היישר אל מול שמים לוהטים ואטומים. „הבט משמים וראה כי היינו לעג וקלס... נחשבנו כצאן־טבחה!" — דובבו שפתיו וקולו נישא ברום...

— לנגן ולשיר יהודים! — רעם קולו של ה„בכיר" — השתיקו הקול המורד! שישו ושמחו יהודים, הנה „זקן היהודים" האחרון הולך למות. מנהיגכם בא על שכרו... לא יהא לכם עוד ד"ר רומפרשטקל! נגנו יהודים, הצליפו בהם שלא יפסיקו!...

עדת ה„קאפוס" ושוטרי־העזר עטו במגלביהם ואלותיהם על קבוצת המנגנים והיכו — הנגינה המאונסת והמאולצת לא פסקה... ה„בכיר" ופמלייתו התרחקו מתוך פחד האש שעמדה להתלקח מיד, לפינה אחרת של הכיכר ומשם התבוננו אל הנעשה... „קאפו" קרב אל החבית בה עמד כפות חיים־אהרון; משאית מלאה שקי חול קרבה; אסירים גרמנים גידרו החבית בשקי חול מסביב, לבל תרחיק מדי האש. יריה נורתה והחבית התלקחה והיתה אחוזה להבות... חיים־אהרון לא התמוטט, הוא נשאר זקוף והצילינדר הבהיק... מתוך הלהבה דיבר: — יהודים בני עמי! הוסיפו ושימרו על צלם האדם... הנה זה דברי האחרון אליכם: עדים אתם ויעידו השמים עלי: לא רדיתי בכם ולא נגשתי. לא עלבתי בכם מרצוני ודם לא שפכתי. רצוני היה להציל... שוב נשבר קולו, הלך ונחנק... להבות האש גברו אל מול שמים שנתכסו לפתע בעבים כבדים. עריפי מטר עמדו להתפרץ כל רגע; רוח עזה עטתה בכנפיה דבריו האחרונים של חיים־אהרון הנשרף; „כי עליך הורגנו כל היום..."

רוח אחרת היתה פתאום עם הניצבים בשורות המיסדר; קבל התפרעות הקלגסים שגאתה והלכה, פרצו המוני אסירים לעבר גדר התייל המחושמלת.

רובים ותת־מקלעים פצחו „רינתם"... יריות הדהדו — אנשים קמו ונפלו; — נפרצה הגדר ואסירים פרצו דרכה לברוח...

— כאן הפסיק גרשון סיפורו והתלעלע מחוסר נשימה. משהו כמו שם מחנק לגרונו. הוא נדם. החרשתי גם אני. דקות מספר עברו באלם ללא ניד והגה. גרשון שלח ידו תוך שתיקה והחל לטפל בתיקו. ללא אתנחתא הוציא מתוכו קופסת קרטון קשורה ועוד חבילה קטנה עטופה יפה בנייר... כל זאת הניח על השולחן — הוא קם בדחילו ורחימו וכגבר צעיר אוהב, המפשיט לראשונה בחייו אשה שאהבה נפשו, גהר להתיר ולפתוח האריזה — לראשונה התיר החבילה העטופה בנייר — בה מקופלים היו מכנסיים קצרות ובלואות של נער וכתמי דם עליהם. בתוך מטפחת אדומה דהוייה מרוב שנים, התגוללו דפים „שמות" מ„הסידור'ל". על אף השנים הרבות לא נמחה ולא דהה הדם. דומה וגם עתה „רחצו" המילים והאותיות בדם... אף קופסת הקרטון נפתחה בידיו הרוטטות של גרשון ומתוכה הבהיק והבריק בשחור בלתי־נמחה הצילינדר — „כמו אז מתוך הלהבה, מתוך החבית הבוערת מוסיף הוא גם היום להבריק בנוגה פלאות — פתח שוב גרשון — אף עתה נישא קולו אלי ודבריו האחרונים, גם תפילתו הלוחשת... תוך כדי ריקוד ושירה מאונסים, תוך כדי ריצה אל גדר התייל המחושמלת בהתאבדות־מחאה המונית, החל הגשם וגברה הרוח... תוך כדי האנדרלמוסיה התחמקתי גם אני; קרבתי אל הגרדום; לא יכולתי אחרת. איש לא יבין זאת; בכוח עלום וניסתר טולטלתי לשם... התבוננתי במעונים. הרימותי מכנסי הנער. אספתי כל „השמות" מה„סידור'ל" והנה נתקלו רגלי בצילינדר שהועף על־ידי הרוח מראשו של חיים־אהרון. כמו־כן הועפו מהשולחן רשימות אסירים יהודים שיש לחסל בחתימת „האוברסט" לישקה ותעודות הוקרה מאת אייכמן לראשון. הכל לקחתי עימדי ורצתי אל הפיתחה שנפרצה בגדר. רבים רבים דבקו אל התייל המחושמל ולא קמו עוד; רבים נפלו מהיריות השלוחות ממגדלי השמירה. רבים הוכרעו בקתות־רובים, אלות ופרגולים... מעטים ברחו; יחידים וספורים ניצלו. כל השאר נפלו בידי הרודפים. שוסו ונטרפו על ידי כלבים מאומנים — בין הספורים שניצלו הייתי גם אני. ברחתי, עברתי גבולות. באתי לאיטליה וכך הגעתי אותו ערב אליך למחנה — לאחר שאנשי פלוגת „סולל־בונה" שאירחו אותי, סיפרו לי עליך ועל מקום בו אמצאך. גם אז הכל היה עימדי... ובמשך כל השנים שחלפו שמרתי על כל אלה כבבת־עין. קום נא איפוא, ראה כי ביקשתיך; — עלה עימדי לירושלים והבא נא כל זאת כ„קורפוס דליקטי" — כפי שזה נקרא בלשון המשפטנים — בפני עו"ד מריאנסקי ממשרדו של שמואל תמיר. ספר זאת והראה גם לחבר הכנסת בנימין הלוי, שופט עליון לשעבר העומד בראש ועד ההגנה על ביאטה, האשה הדגולה. ידברו אליהם ה„שמות" התמימים מתוך הסידור'ל; תדברנה

אותיות עבריות טובלות בדם יהודים פשוטי עם ותמימי דעת. ידברו נא מכנסיו של נער קטן שעונה עד מוות. ידבר הצילינדר של חיים־אהרון שכל חייו קודש לעזרת בני אנוש, ערכים ומסורת יהודית. יאשים כובעו הכפוי של אדם מישראל שהקפיד על חובות בין אדם לחברו יותר מאשר על חובותיו בין אדם למקום. ובאחרונה — עד כלות הנפש — להצלת יהודים מידי תליינים משמידים. ידברו כל אלה דברים" — שוב נדם גרשון ודברים ניתקו ממנו.

— פתע כבה אור החשמל בכל הסביבה. אור ירח הבהיק מבעד החלון. על השולחן מונחות היו המכנסיים ודיברו דברם החי והרוטט... רוח קלה העיפה לצדדים ה„שמות" מה„סידור'ל" וגם עתה „רחצו" המילים והאותיות בדם... הצילינדר של חיים־אהרון הבהיק בגאון; מתוכו ומתחתיו נישאו בקול דבריו האחרונים; — יהודים בני עמי! שימרו על צלם האדם!...

לזכר נעדרים

עם נעילת „נר־תמיד״ — „יזכור״ לקהילתנו שחרבה זה שנים שלושים וארבע — לא נוכל שלא לסקור ולהזכיר בדאבה וצער את כל אשר חלפו מעולמנו — עולם החיים, מלאחר השואה ועד היום בישראל ובתפוצות. בכך נעלה גם נר לזכרם.

מיטן שליסן און חתימה פון אונדזער „נר־תמיד״ — אַ „יזכור״ נאָך אונדזער חרוב־געמאכטער קהילה שוין פיראונדרייסיק יאָר, דערמאָנען מיר מיט באַדויערן און צער די אַלע, וועלכע זיינען פון אונדז אַוועק — פון דער באַפרייאונג ביז היינט אין ישראל און תפוצות.

ביין טייבל — בת אריה־לייב, נפטר געוואָרן אין קאַנאַדע.

ביין ליבער בן אריה־־לייב — אין קאַנאַדע.

גיטליין נחמה בת יהודה — אין קריוויטש.

גיטליין יצחק — אין ישראל.

גלבורט לייב — אין ישראל.

וואַלמאַן רוזה — אין ישראל.

וואלקאָווער שרה־־מערע — אין אמעריקע.

זילבערגלייט ראובן בר׳ מענדל און סאַניע — אין ארגענטינע.

מאכנאָוויטש חאסיה בת אברהם וויינהאַלץ — אין אַמעריקע.

מעלצער גרשון בר׳ יצחק — אין דרום־אפריקע.

סבירסקי גרשון בר׳ אהרון — אין ישראל (ראשון־לציון).

סווערדלין פייגל בת ר׳ שבתי אלפרין שו״ב — אין אמעריקע.

פיצקין שלום בן יעקב ובתיה.

פּאַמאַשניק שאַשקע בת העניע קאַצאָוויטש — אין אמעריקע.

צוקערמאַן שלום בן דוד הירש — אין ישראל (ירושלים).

טייבע בת משה־אברהם ולאה לבית קאַדאַנאָוו — אין אַמעריקע.

קאַנטאָר באַראַנע בת אריה־לייב — אין קאַנאַדע.

קאַפּלאַן אלקע — אין קריוויטש.

קאַפּלאַן שמשון בן אליעזר — אין קאַנאַדע.

קאַצאָוויטש שמואל — אין קריוויטש.

קאַצאָוויטש רבקה בת יעקב און גאָלדע — אין אמעריקע.

קאצאָוויטש ישעיהו בר׳ יצחק־יעקב — אין אמעריקע.

ראבינאָוויטש אסתר בת אריה־לייב — אין קאנאדע.

ראדאָשקאָוויטש צפורה — אין אַמעריקע

רעזניק ראשקע בת ר׳ ברוך קאָפּעלאָוויטש — אין קאנאדע.

שווארץ שושנה (צוקערמאן) בת דוד־הירש — אין ישראל.

שטיינגאָלד יוסף בן כלאוונע און צירלה — אין דרום־אַפריקע.

תהיה נשמתם צרורה בצרור החיים!

סיאָמע קאַפּלאַן ז״ל

— כאָטש עס גייט שוין ב״ה ס׳זעקסטע יאָר, אַז אונדזער שמשון בר׳ אליעזר און פריידל קאַפּלאַן איז ניט מער אויף אונדזער וועלט — איז נאָך דער פאַרלוסט פון זיין אַוועקגיין פון אונדז, גאָר פריש — ניט נאָר פאַר זיין ווייטיקנדער ליבנדער מוטער און ביז היינט נאָך טרויערנדיקער שוועסטער חנה מיט פעטערס, מומעס, קוזינען און פריינט אויף זייער סעם ע״ה; אויך פאַר אלע רעשט געבליבענע פון אונדזער היימשטעטל איז עס געבליבן אן אבידה, וואָס לאָזט זיך ניט קאָמפּענסירן און טרייסטן בשום אופן. ווייל געווען איז ער אן אונדזעריקער, אַ קריוויטשער, כאָטש געבוירן איז ער אין

סיאמע קאפלאן ז״ל

ווילייקע און דאָרט געלעבט אכט קינדער־יאָרן. ניט נאָר אין זכות פון זיין פאָטער לייזער הי״ד און מוטער פריידל תל״חא. אויך אין זיין זכות איז ער אן „אבר מן החי״ פון אונדזער היימשטעטל, צינדן מיר דעריבער א ליכטל צו ערן זיין אָנדענק אויף די שפאלטן פון אונדזער „נר־תמיד״ — זאָל עס זיין און ווערן אַן ערנווערטער „קדיש״ און געהעריקער „יזכור״!

גאָר קורץ זיינען געווען סיאָמעס לעבנס־יאָרן. (אוועק איז ער פון אונדז אין יאָרן פון פרוכטבאַרסטע לייסטונגען און אקטיוויטעטן!). זיין גורל איז געווען אָבער אויסצוזופן ביז צום סוף די „קובעת המרורים״ מיט דער „כוס התרעלה״. ניט באַוויזן האָט ער אַפילו (פאַר זיך אַליין!) צו ווידער־שילדערן

זיינע גאָלדענע שפּילנדיקע קינדער־יאָרן אין רחבות פון דער מאַגנאַטן־שטוב ביי טאטע־מאַמע. באַלד איז ער מיט דער גאַנצער משפחה געוואָרפן געוואָרן פון „איגרא רמא לבירא עמיקתא"... און כאָטש חסידיש ווי אויך אלגעמיין יידיש געגומען — איז „ירידה צורך עליה היא" (און עס איז דאָך ווירקלעך געווען אַזוי!) איז עס געווען אָבער גאָר אַ גרויסער לעבנס־איבער־ברוך און אַ ווייטיקנדע טראומע... זיינע קינדער־יאָרן האָבן אים ווייטער קיין פאַרגעניגן ניט פארשאפט. איבערגאנג־יאָרן פון קינדהייט צו יוגנט־לעכקייט זיינען אויך וויסט און שווארץ — קיין מעגלעכקייט האָבן זיי געגעבן צו פרייען זיך, געניסן און שפּילן, ווייל מען איז יונג...

אַזוי און אויך ווייטער געווען זיינען לעבנס־ראַטן: אַ „דאַג־האוז" (אַ „הינטיש הויז") — (ווי זיין פעטער הרב ר׳ משה דרייזין יבל"חא רופט עס אָן) אין מאַלאַדעטשנע און אן עלעמענטאַר־שול דאָרט; אונטער פייער און גרויל און אַ לויערנדער לעבנס־געפאַר אין קריוויטש; ביי דער סמאָלארנע אין האַראָדישצע. צו צוועלף יאָר א יתום. זיין הייס־געליבטער פאָטער לייזער ה"יד ווערט דערמאָרדעט דורך נאַציס מיט זייערע „יוצאי־משרתים". נאָכ־דעם קומט נאָך א ראטע אין זיין לעבן: „אין קעלערן און לעכער"... גוט אין דר׳ערד באגראָבן צוזאַמען מיטן פעטער און מומעס ביים אגראָנאָם קו־טשעווסקי. באַלד פאָלגט נאָך אַ לעבנס־ראטע ווי אַ וואלד־מענטש אין פיל־קאָושציזנע ביי מיאדל.

ווייטערע לעבנס־ראטן קומען און פאָלגן נאָך: א יאָר (אומגעפער) — „אונטערן סערפּ און האַמער" אין באַפרייטן היימשטעטל קריוויטש, פוילן—לאָדזש (דורך ווילנע, גראָדנע, ביאַליסטאָק, ווארשע), דייטשלאַנד (בערלין, מינכען, פערנוואלד) דעצעמבער 1947 קומט אַן סיאָמע מיט דער מאַמען און שוועסטער קיין טאָראָנטאָ — קאַנאַדע. דאָרט קומט די וויכטיקסטע לע־בנס־פאַזע — איינע פון גליקלעכסטע לעבנס־ראטן — כאָטש ניט לייכט איז דער וועג דערשלאָגן זיך צו א מעמד און זיך דערווערבן א „סטאטוס". אלע בני משפחה ארבעטן פיל און גאָר שווער. סיאָמע האָט קיינע ארבעט ניט אויסגעמיטן. ערשט דאָ אנטפּלעקן זיך זיינע פעאיקייטן, זיינע ברייטע איניציאַטיוו־האָריזאָנטן און זיין אנאַליטישער מוח אויסצואַרבעטן אויספיר־בארע רעאַלע פּלענער.

אזוי ווי מיר זעען באַשיינפּערלעך, זיינען סיאָמע און יבדל"חא די מו־טער פריידל און די שוועסטער חנה — געוואָרן די הויפּט־פאַקטאָרן פונעם עקאָנאָמישן אויפשטייג. די פאַמיליע האָט דערוואָרבן שוין אַן עקאָנאָמיש־געזעלשאַפטלעכן סטאַטוס, אַ „רעגולערן עסטאַבלישמענט" — ווי מען רופט עס אָן דאָרט. די געשעפטן זיינען גוט געגאנגען.

אַזוי איז עס געווען; אונדזער שמשון האָט באַשיינט בני־משפחה און משפחה־קרובים, ווייל זיין זון (שמש——ון) האָט געשיינט. און פלוצלונג איז געקומען דער אומגליק! כ״ד אדר ב׳ תש״ל איז ער פלוצלונג אנטריסן געוואָרן פון אונדז און געשטאָרבן איז סיאַמע. פינצטער איז געוואָרן זיין זון...

39 יאָר בלויז איז געווען זיין לעבן. פאר דער קורצער צייט, וואָס ער איז עקאָנאָמיש אויף די פיס געשטאַנען האָט ער גאָר פיל געלייסטעט אויפן געביט פון געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט, צדקה, יידישקייט און ארבעט פאר ארץ־ישראל און מדינת ישראל. און אָט איז נאָך א פאַל, וואָס אילוסטרירט זיין טריישאפט און איבערגעגעבנקייט פאר אונדזער מדינה. דערציילט האָט פריינט א. ס.: לעצטע יאָרן האָט סיאַמע דערוואָרבן זיך אַ יאכטע — אויף וועלכער ער האָט שפּאַצירט. אין צייט פון זעקס־טאָגיקן קריג און נאָכדעם האָט ער זיך ניט געקענט דערלויבן אויפן „לוקסוס" — ווען „צה״ל־בחורים קעמפן און שטייען אויף דער וואך. פאַרקויפט האָט ער זיין יאכטע און דאָס געלט אַוועקגעגעבן פאר ישראל און צה״ל.

— אזוי געברענט האָט זיין אינערלעכער פייער און צו ראַפּיד אויסגע־לאָשן געוואָרן. דער „חלל" נאָך זיין פטירה איז געבליבן — כאָטש אויפגע־שטעלט געוואָרן זיינען לכבוד זיין אָנדענק פיל פּראָיעקטן. איינער פון זיי אין ירושלים — „סעמיועל קאַפּלאַן אודיטאָריום", אַן אָפּטיילונג פון א בית־יתומים און אנדערע — ווייסן מיר אָבער אַז די אַלע אויפטוען קענען אים ניט פארטרעטן בשום אופן. צוזאַמען מיט אַלע בני־משפחה ווייטיקן מיר און באַדויערן די גרויסע אבידה, וואָס האָט ניט קיין ערזאַץ. חבל על דאבדין ולא משתכחין!

יהא זכרו ברוך!

די רעדאַקציע

גסיה שמוגלרסקי / תל־אביב

אילן ופריו

(דברים לזכר אחי וכל יקירי אהובי נפשי שעלה עליהם הכורת)

יסער בי הלב יהמה וירתח, פי שבעים ושבע גואה בי המרירות ותציפני קדרות — גם היום כמו תמיד, גם לאחר שלשים וארבע שנים — עת אדליק גרות־נשמה ואעלה זכרם של כל יקירי, מעצבי ומולידי, יחד עם קדושינו כולם מעל דפי „נר־תמיד לקריביץ׳״.

שם באדמת החימר האדומה והבוצנית של ה„וויהאן״, נתערם ושוקע עמוק „קבר האחים״ הגדול של כל קדושינו; אליו הוטלו גם אבי־מורי ואמי־הורתי, אחותי האהובה בריינה — קרבן עולה, דודי ברל ודודתי בלומה עם כל קהל קדושים וטהורים. אי־שם בשדות־נכר וביערות זרים ואדישים נפל אחי ולבו האוהב קלח עם דמו הטהור — הרחק מנוף ביתנו־ביתו וקרקעית שרשיו. לא ידעתי עד היום וגם לא אדע איך, היכן וכיצד, נקבר גופך המעונה העשוי ככברה בכדורי המרצחים, אם לא היה טרף לחיות יער ועוף השמים — כל זאת לא אדע, אף מתקשה אני ביותר להעלות ולצור דמותך וצילך בין שפעת צללי יקירינו כולם המרחפים אל מול מבטי עיני הכמהות וכלות תוך כיסופים.

ברם, אשר לא ניתן לראות בעיני בשרי, אראה בעיני רוחי; כך מוסיפה אני לראותך כפי שראיתיך רבות כגזע עץ רענן שתול ומושרש בביתנו ונופו בכפר מאטיק — על אם הדרך בין קריביץ׳ לבויד, אשר כל אחת מהן ראתה בו „קולוניה״ שלה — שני בתי־אב יהודיים בין ארבעים משפחות אכרים.

אכן, כזה ראיתיך משחר־ילדותנו וראשית הנעורים; הן כמעט ואין בינינו הבדל גיל. (וכי מה היא שנה ומה הן שנתיים בצל החידלון?) כזה היית ונשארת לייבקה! (כך קראו לו הכל, יהודים ולא יהודים). כך ראיתיך לייבקה אחי — בנם של חנה־רבקה וגוטל קאצוביץ׳ — בני הכפר, בהיותי שרויה אל מול אימת הכליון כל יום וכל שעה בגטו ווילנא ובבתי המלאכה של „קייליס״ בהיותי עומסת שם עמל יומי ולילותי. ידעתי כי לא יכולת להיות אחרת, מאשר מטה הזעם ונוקם דם בני המשפחה במרצחים הזידונים וגם מציל נפשות־רבים.

לא בכדי היו סיפוריהן של סבתא ואמא אשר הושרשו בנו ובלבבותינו משחר ימינו. לא לחינם הופעלנו כולנו ונפעלנו מיחס הכבוד שנהג אבא כלפי אמנו. אותו בית בכפר היה עבורנו בית־ספר ראשון לחיים כיהודים ובני אדם. בו, נתגבשו ערכים מוצקים שרשיים של כבוד לאדם ומסורת בית־אב יהודי. כה קשה עלי שלא

להזכיר שבתותיה של אמנו ומועדיה, אורות הבית מכניס האורחים, פני אמנו הקורנים באור שלא מעולם זה וכל־כולה עם זאת מושרשת בהוויות העולם ובחיים של יום ויום, שרויה כל הימים בעמל קשה ומפרך. אולם שבעתיים קשה לי לספר כל זאת; על דאגותיה ללימודנו. „מלמד" כי בא אלינו והיה עימנו, היה כבן המשפחה לכל דבר. על אווירתו של ליל־שבת ושבת וזמירות אבינו. מחנק עולה בגרוני ואני כולי מים בזכרי דברי אבא כי בשבת, כל יהודי הוא מלך ופני אמנו המחייכים באור־שמחות.

אכן, האילן רב הפארות והיוחסין היו הורינו; אנו היינו פירותיו. אולם אתה לייבקה אחי היית פרי המגדים. היפלא איפוא שבבוא יום פקודה, נתגלה בך כל הטוב והמאיר באדם, אהבת־אדם ואהבת־ישראל? החשת עזרה ופדות לזולת והגנה על כבודו, גופו ונפשו? טוב ומיטיב היית אחי. כה רבים חבים לך חייהם שהצלת בהחלצך לעזור להם ולהצילם. את עצמך לא הצלת... במלוא גופך, בכל נפשך ומאודך קיימת צוו עליון: „יהרג ולא יעבור" !...

יתחמץ בי הלב ויאבל עת אזכור אשר סופר לי עליך. שנה שלמה חיית עם ההורים במאטיק בצל צלב הקרס. למרות הקרבה אל היער לא מילטתם את עצמכם. אולי מתוך אי ידיעה? מי יבין וידע? גם אותך ואשתך בהריונה הביאו ביחד עם הורינו לטבח בקריביץ'. באותו יום שלישי מר וקודר — יום י"א אייר ניספו הורינו, אחותנו בריינה האהובה והבלתי נשכחת, דודנו ודודתנו ואתה נשארת בודד מיותם וערירי. לא נשברת עם זאת. על צלם האדם שמרת עד קצה הגבול, עד כלות הנפש. מאז היו חייך קודש להצלה ולעזרה. סועד היית לזקנים; בנות או נשים שנתייתמו או נתאלמנו מצאו בך סוכך וסומך; אב היית לילדים ובזרועותיך נשאת אותם. ואשה כי נחלשה העברת אותה על כפיים. חיינקה ומירקה דודניותיך ניצלו רק בזכותך, עמלך ומאמציך. ועוד רבים רבים שסופר לי.

אכן, מי יעמוד אל מול גודל הנפש שבך (סגולה יקרת ערך — פרי אילן בית הורינו)? לא נתמכרת מלכתחילה ע"פ הכלל „אדם קרוב לעצמו ולבשרו..." כמובן שרצית למלט מכליון אותי וקרובי־משפחה אחרים, אך לא שמת פדות בינינו לאחרים. ובכך נתגלם גודל נפשך! ראשון נחלצת ממחנה קניאהינין לבוא בקשר עם פארטיזנים למשמע ידיעה קלושה בלבד, אשר שמעת באקראי מילדה רועת אווזים. רצת ראשון להפגש עם „זוסיה אסתוניץ" לגבש דרכי הצלה. כך עברו בעזרתך על סמך הידיעות שהבאת רבים מאותו מחנה להצלה ולפדות. ראשון נחלצת לחפור יסודות לבונקרים, בשמעך מפי המפקד על הצורך בדבר. כאשר נשאלת לשמך אמרת בגאווה וכבוד שמי לייבה קאצוביץ' וזכית למחמאה מפיו: „הינך עובד כאיש משלנו, לא כיהודי. השיבות כי אין עבודת יהודי גרועה מעבודת אחרים... עשית עבודה ונשאת בכל תפקיד. אפית לחם וחילקת, עגלות מצרכי מזון

הובלת, השגת פרווה לזקוק לה. בלב ונפש נתמכרת ל„גדוד הנוקם במזרח — אטריאד מסטיטיעל נא וואסטאקיע".

לאחר שעברו כולם מעבר לקווי החזית, שבת על עקבותיך למלט אחרים ונקמת נקמתך בצורר לשצינסקי אשר התגורר בסמוך ל„צמנטאזש". וכי צריכה אני לזכור אותו רגע בבוא אלי למחנה „קייליס" בווילנא בת הכפר מאטיק, הנוצריה הלה אחותה של המורה ידוויגה ציפילובה, אשר שלחת אלי והצעה בפיה לחלצני יחד עם בעלי הראשון זאב זילברבסר ואחיו ראובן בן ה־12. כלום ניתן לשכוח? כלום אין זו מסירות נפש שהדבקת באחרים? תוך קשיים מרובים וסכנות באה אלי ונשקתני בחום וסערת נפש, באמרה לי בזו הלשון: „לבי לבי לאחותך בריינה האמיצה והגבורה! היא שלבה זרועותיה בזרועות, אמא ואבא וכך הובילה אותם אל מול אימת המוות, וכך נפלו. כבוד לזכרם! אחיך מוכן גם עתה לעשות הכל בכדי להצילכם..." (אבוי ואללי! במקום שהורינו יובילוה לחופה, היא הובילה אותם אל מר המוות!).

כך חיית ופעלת בחיים הקצרים, כך נפלת ונשקך בידך עד כלות נשימתך האחרונה... תהילה וכבוד לזכרך אחי הדגול!

יהא זכרך אחי וזכר אחותנו בריינה האמיצה ברוכים וצרורים עם זכר כל יקירינו ואהובינו ובל אשכח להעלות זכרה של רבקה קאצוביץ', אשר שמה נפשה בכפה והתערבה לטובת הורינו בתחנת המשטרה עת נעצרו גם סייעה למירקה וחיינקה הדודניות, לאחר שמילטו עצמן להשאר בחיים ואת עצמה לא היה בידה להציל...

עורך הספר:

ברכת הנהנין על המוגמר

אין תימה שעורך הספר ומעצב „נר-תמיד" שמח לסיום המלאכה. אולם בבואו לברך על המוגמר, עליו להביע צערו ולהתנצל בפומבי מעל דפי הספר, על כי רב החסר והבלתי נשלם מסיבות תקציביות ועל שאין בידי המוציאים לאור ויוזמי הספר, האפשרות לכלול בכאן פרק ה„קולוניאליזם" של עיירתנו ק. הנסקרת. הווה אומר — פרק חשוב המתאר חיי משפחות יהודיות בודדות בכפרים — מסביב לעיירה ובמיוחד בכפר מאטיק. משפחות „ישובניקיות" היושבות על הקרקע, מעבדות אותה ומתפרנסות מעבודת אדמה ומעליהן השראתה של עיירתנו — פרק רב-משקל באיכותו שנכתב מפי הגברת גסיה שמוגלארסקי לבית קאצוביץ׳, אשר סיפרה ברוב כשרון ובהתפעמות לב על בית הוריה במאטיק. אין זה אלא פרק טראגי מ„דראמה" אנושית נצחית, שבא לתאר תופעה של „כי ימוך אחיך..." בת למשפחת רבנים וגדולי תורה שירדה ממעמדה הכלכלי אך לא מנכסי שאר-רוח, החיה בכפר הרחק ממרכזי תורה, מאירה על סביבה ועל כל הבאים עימה בקשר. חיי המשפחה בכפר לאורך עשרות שנים על מעלותיהם ומורדותיהם, על שנות מצוקה ושפע יחסי, הוארו היטב. אותה גסיה הנערה לשעבר, הציבה בכך מצבת-עד לבית-הוריה. שנות ההתדיינות בערכאות הממשלתיות, המשפטים הממושכים, הרי הן תעודה היסטורית נאמנה המחזירה אורה של תקופה קודמת ומזכירה האווירה של שלהי המאה השמונה-עשרה בממלכת פולין-ליטא המתפוררת (מלפני חלוקתה). ואכן אותן שנות השלושים האחרונות למאה שלנו — בטרם מלחמת העולם השנייה — הרי הן שנות בגידה ושחיתות, ריקבון, גאוותנות ריקה ויהירות שחצניות של מדינה ההורסת ואוכלת את עצמה בכל פה. כך מודעים אנו ולמדים מסיפור תמים של חיי משפחה אחת, על ציבור בני אדם וכל הסובב אותם בתקופה של כיבוי מאורות — על סיפו של חורבן.

כמו כן יש להצטער (ומיצר העורך בכנות על כך) שמפאת היריעה המורחבת יתר על המידה לא ניתן לכלול בספרנו סקירה היסטורית על קריביץ׳ — מאז תקומתה בראשית המאה השמונה-עשרה ועד לכליונה. אי-אפשר שלא להצטער על גניזת פרקים מסעירים מ„הבריחה" וההעפלה וחוויות במחנות קפריסין של יוסף שמיר. כמו כן,

את הפרקים המזעזעים: „נערות בדרכים" — סיפורן של שתי נערות אחרות, אחיות מאותו כפר מאטיק. המספרות על חייהן באותו כפר לאחר טבח י"א אייר תש"ב וכיצד טיפלו בהן אכרים פשוטי עם וכלכלון עד שלא יכלו לשאת עוד מכאובי הבדידות והלכו לשוטט בדרכים.* צר לנו על פרק הנדודים והתלאות של „האחיות מאשדוד" רייזל וואלדמאן ז"ל, הניה ורבקה קרמר: „דריי איינזאַמע פרויען אין וואלד אליין". פרק עז ומסעיר המתאר פרקי הליכה מפרכת בקור וברטיבות, דישדוש באדמות-ביצה ושקיעה עד צוואר במים. והכל במטרה לגלות עקבות אחות ובתה הקטנה. כמו כן כואבים אנו גניזת הפרקים של אליהו ציפילביץ' מקנדה ובנימין גיטליץ החי עמנו בחדרה. פרק כתוב ביידיש — מאמע-לשון עסיסית ע"י אליהו ציפילביץ' המתאר פרקי נדודים, תלאות וסערות נפש טלטלה של עלה בודד נידף בסער ונישא בכל רוח עד הגיעו לחוף מבטחים. כמו כן נאמנים עלינו פרקי העדות וטלטלות גורלו האישי של ידידנו בנימין גיטליץ — בהוותרו לבדו עם בתו לאחר שנכחדה משפחתו בלב ביצות ובאימי יער רוחש פחדים.

צר לנו על כי לא נוכל להעלות בכאן סיפור אלמוני של אותה נערה שמילטה נפשה בדיר-חזירים אליו הוכנסה ע"י פקיד של המועצה-המקומית — יחד עם עוד שתי בנות והוחזקו שם כל אותו יום הטבח, יום י"א אייר תש"ב — ובכך הציל אותן.

דואב הלב ומיצר על פרק אחר של בת קריביץ' בעילום שמה, אשר נדדה ברחבי רוסיה ובערבות אסיה המרכזית, ונשאה על בשרה כל אימי המלחמה; כל השכול והבדידות, הרעב ומחלות הכפן, עד שובה לעיירתה-מכורתה. ובעיר המחוז, היא פוגשת ברוצח אביה ומבלי דעת לוחצת ידו... משוחחת בתום לב ובכנות... לכשנודעת לה האמת כולה — הלה חמק ועבר ללא עקבות.

בפני כל אלה שסקרנו מתנצל העורך ביראת כבוד ומבקש סליחתם בשמו, בשם חברי המערכת וכל קהל יוצאי העיירה. יבורכו על רצונם הטוב ועל תרומתם הנדיבה שלא נכללה.

---

* עובדה מול עובדה: איכרה בכפר מאטיק החזיקה אותן בביתה, האכילה והשקתה ואף ערכה ברצון יצוען מידי לילה. „היודנראט" בדולהינוב לא הירשה להן להשאר אצל קרובי משפחתן אף לארוחת שבת — עת הגיעו בשעות הבוקר של אותה שבת מהכפר. שליח „היודנראט" תבע במפגיע כי תעזובנה מיד ולא יעמידו בסכנה את העיירה. איננו מצדיקים וגם לא מאשימים. מציינים אנו עובדה זו לידיעה בלבד.

Ja